

ՍՏԵՓԱՆՈՍ
ՆԱԶԱՐԵԱՆ

ՀամԵկեմք

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ ИМ. М. АБЕГЯНА

СТЕПАНОС НАЗАРЯН

П И С Ь М А

Составление текста, комментарии и предисловие
РУЗАНЫ НАНУМЯН

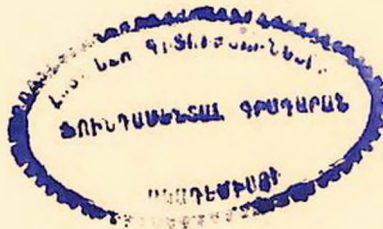
ИЗДАТЕЛЬСТВО АКАДЕМИИ НАУК
АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1969

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱԲԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՄՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐՅԱՆ

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի

Տեքստը կազմեց, ծանոթագրեց և առաջաբանը գրեց
ՌՈՒԶԱՆ ՆԱՆՈՒՄՅԱՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱՅԻ
ՀՐԱՏԱՐԱԿԱՆ ՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1969

Հայերեն տեքստի խմբագիր՝

Է. Ա. ՊԻՎԱՋՅԱՆ

Ռուսերեն տեքստի խմբագիր՝

Ա. Ա. ԹԱԴԵՎՈՅԱՆ

Առաջաբանի և ծանոթագրությունների

խմբագիր՝ Ն. Հ. ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

Գերմաներեն նամակները թարգմանել են՝

Ա. Գ. ՏԻՐԱՅՅԱՆԸ, Կ. Վ. ԱՐՈՎՅԱՆԸ, Գ. Վ. ԱՐԳԱՐՅԱՆԸ

Ֆրանսերեն նամակների թարգմանությունը

Հ. Տ. ԳԱՍՊԱՐՅԱՆԻ

Գերմաներեն նամակների տեքստը պատրաստել

և հայերեն թարգմանությունները խմբագրել է

Դ. Գ. ՍԱՔԱՅԱՆԸ

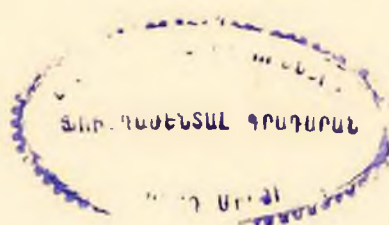
Լատիներեն ասույթները թարգմանել է

Մ. Խ. ՏԵՐ-ՂԱՋԱՐՅԱՆԸ

Ստեփանոս Նազարյան

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԱԶԱՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

1

Հայ ազգային-լուսավորական շարժման մեծանուն գործիչ Ստեփանոս Նազարյանի իր ժամանակին ունեցել է բնագործակ նամակագրություն հայ հասարակական տարրեր խավերի ներկայացուցիչների և օտարազգիների հետ։ Սույն ժողովածուն բնղգրկում է նրա մահից հետո մամուլում հրատարակված, Սովետական Միության տարրեր քաղաքների պետական արխիվներում և մասնավոր անձանց մոտ պահվող նամակներ՝ թվով 281 հատ։

1955 թվականին ՀՍՄՀ գիտությունների ակադեմիայի հասարակական բաժանմունքի «Տեղեկագրի» N 3-ում ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանը հրատարակել է տեղեկություններ Ս. Նազարյանի գրական արխիվի մասին։ Հրատարակված նամակների ցուցակներից պարզվում է, որ մեզ չեն հասել իր ժամանակին հայտնի դեմքեր՝ Աղաթոն Ակիմյանին, Սուլթանշահին, Քաջբերունուն, Կ. Հաչրապետյանին, Գ. Աղափիրյանին, Հ. Իզմիրյանին, Վ. Բաստամյանին, Ա. Բենրյանին, Ե. Մեծատունյանին, Խորեն Նարպեյին, Ա. Բազմիրյանին, Արամելիք-Լադրեին, Գ. Ալվազովսկուն, Ե. Շխյանին, Օվսանյա Նազարյանին գրած նամակներից և ոչ մեկը։ Չկա նաև Ա. Արատյանի, Ս. Տ. Ղուկասյանի, Արզուման եղբայրների, Վորոնցովի, Մ. Նալբանդյանի, Հ. Մելիք-Հակոբյանի (Բաֆֆու), Հ. Սվաճյանի և ուրիշների հետ ունեցած նամակագրությունը։ Նազարյանը կապված է եղել Դորպատի, Պետերբուրգի, Կազանի, Բեռլինի գիտական օջախների ներկայացուցիչների հետ։ Նրանց ուղղված ոչ մի նամակ առայժմ չկա մեր ձեռքի տակ։ Լրիվ չէ նաև ներկա ժողովածուում տեղ գտած նամակագրությունը նշված անձնավորությունների հետ։ Պահպանվել են Նազարյանին ուղղված նամակների մի օննշան քանակ, որոնք հաղորդում են մեծ լուսավորչի մտածումների և ցանկությունների արձագանքները հայ մտավոր շրջաններում։

Մեզ հասած նամակները այնուհանդերձ բավական նյութ են տալիս Նազարյանի լուսավորական գործունեության և նրա ժամանակաշրջանի ուսումնասիրության համար, վեր հանում նշանավոր գործչի պատմական դերը XIX դարի 40—70-ական թվականների հայ ազգային կյանքի վերածնության կենսական պահանջների արձարժման, գրական նոր լեզվի քաղաքացիական իրավունքի նվաճման, հոգևոր կյանքի բազմակողմանի զարգացման գործում։ Այստեղ բացվում են բազմաթիվ հարաբերություններ, որոնք ընդգծում են Նազարյանի նշանակալից դերը հասարակական հոսանքների բախումների մեջ։

Իր ժամանակին կղերա-ֆեոդալական դասի ներկայացուցիչները (Ա. Արարատյան, Գ. Ալվադովսկի, Մ. Մսերյան, Հ. Չերքեզյան) Նաղարչանին համարել են լուսավորչական եկեղեցուց հերձվածող, լուվերական, նույնիսկ աստվածուրաց, արժանի Յան-Հուսի դատաստանին: Յարիզմի ջատագով բուրժուականացող հայ ազաները համաձայնելով երրորդ բաժանմունքի տված «անբարեհույս» պիտակին, նրան համարում էին «ազգի խռովարար», խսկ ազգային-սրահայանողականները՝ «եվրոպամուլ», «արեմտական» և այլն: Նաղարչանի ազգային-լուսավորական գործունեությունը բարձր են գնահատել հեղափոխական-դեմոկրատներ Մ. Նալբանդյանը, Հ. Սվաճյանը, բանաստեղծ Ս. Շահազիզը, հայ առաջադիմական մտքի և գրականության խոշորագույն ներկայացուցիչներ՝ Արծրունին, Լեոն, Քումանյանը և ուրիշներ: 1905 թվականից հետո ձևավորվող հայ մարքսիստական գրականագիտությունը անդրադառնալով Նալբանդյանի հեղափոխական-դեմոկրատական գործունեությանը՝ ընդգծում է հատկապես նրա աշխարհայացքի տարրերիչ գծերը Նաղարչանից: Սովետական տարիներին Նաղարչանի շուրջը ծավալված վեճերը հասնում են ծայրահեղության, միազենելով լուսավորչի հասարակական մեծ ծառայություններն իր ժողովրդին: Նաղարչանի գործունեության պատմական գերի և նրա աշխարհայացքի էական գծերի ճշգրիտ ուսումնասիրությունը համար կարևոր է հայ հասարակական-քաղաքական հոսանքների և նրանց ներկայացուցիչների գերի վերագնահատության ժամանակակից մոտեցումը:

1820-ական թվականներին հայրենասիրական շարժման միևնույնպես խմբովում են Նաղարչանի լուսավորական ձգտումները: «Դորպատի նոր մրկերությունից ավազանում» նա յուրացնում է եվրոպական ազգերի և մարդկության առաջադիմությունը նպաստող համաշխարհային քաղաքակրթության նվաճումները, դառնում լուսավորության և բանականության դարաշրջանի գաղափարների ջատագովը: Կաղանջան տարիներին հանդես է գալիս լուսավորական գործունեության ընդարձակ ծրագրով, սրաշար սկսում հետադիմական ուժերի դեմ, հայ ժողովրդի ազգային շարժումն առաջ մղելու համար: «Աբովյանից անմիջապես հետո Նաղարչանցն է,—գրում է Աշոտ Հովհաննիսյանը,—որ ասպարեզ էր իջնում որպես ազգային լուսավորության սկզբունքների ռահվիրա: Մասնագիտորեն պատրաստված կուռ և շեշտված համոզմունքի ու նկարագրի տեղ՝ ազգային լեզվի, գրականության, պարոցական կրթության մարդում նա մշակեց և առաջադրեց կղերա-ֆեոդալական տիրող մրտաշունթյանը հակադրված հայացքներ, որոնք մեծաքաջ առաջադիմության հայտարար էին ուսումնային կյանքի «եվրոպականացման», այսինքն՝ նոր կազմավորվող ուսումնային բուրժուական հասարակության պահանջների ոգով»¹:

Դեռևս Ներսիսյան դպրոցի աշակերտ Նաղարչանը Հայաստանի ազատագրումը պարսից լծից ընկալում է իբրև հայության վերածնունդի բանկիղբը: Սակայն թանձրամած խավարի մեջ եվրոպական լույսի շողերով բացված աչքը դորպատյան տարիներին տեսնում է ցարական ռեակցիայի հետ զաշինք կնքած հայ կղերի հարուցած խոչընդոտները նոր դարի գաղափարների ներթափանցման դեմ: Այստեղից էլ սկիզբ են առնում երիտասարդ հայրենասերի խռհեր իր ժողովրդի հակառակորդ մասին: Պետերբուրգյան նամակները բացում են Նաղարչանի գործնական մատուցումները: 1841 թվականի

¹ Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, 1955, հ. 1, էջ 212:

փետրվարի 7-ին Ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակում նա համարում է իրեն երջանիկ, որ սովորել է լեզուներ, չորացրել եվրոպական գաղափարներ և պատրաստ է իր սովորածը հայրենակիցներին հաղորդակից դարձնելու: Հայտնաբերված նոր նյութերը բացահայտում են կովկասյան կառավարչության ցուցաբերած անտարբերությունը Դորպատում կրթությունը քստացած երիտասարդի նկատմամբ և այն իրադարձությունները, որոնք պահեցին նրան Պետերբուրգում, իբրև Կազանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի թեկնածու:

Պետերբուրգում Նաղարչանը շփվում է հայ մեծահարուստների հետ և բախվում լուսավորության հարցի նկատմամբ իշխողների ունեցած տարբեր մեթոդներին: «Հազիվ թե բառս քանի մի խօսին հայերեն,— գանգատվում է նա Ներսեսին,— ի բաց մերժեն յանձանց զիւր հայութիւն և կամէին լինիլ և թուիլ ռուս քան հայկեան»: Նրանք մերժում են իր սկզբունքները և ինքն էլ անկարող է համաձայնել «սղորմելի եղանակի նոցայն մտածմանց»՝ նման այն ռուս ազնվականներին, որոնց համար, ինչպես նկատում է Գերցենը, կրթված լինել՝ նշանակում է առավել պոտիս ռուս լինել²: Ինչպես հայերը, այնպես էլ ալլադգիները Պետերբուրգում քաղաքակրթվում են առանց ճշանկալոյ ռուսմանական եղանակաւ խորամուխ լինիլ ի գաղափար մարդկային ոգւոյ,— գրում է Նաղարչանը նույն նամակում,— որը բոտ թուոյ և օրակութեան ազգաց և ազանց հիասթափելի պէսպիսութեամբ ի լոյսս ելանեն ի դրուածս նոցին»: Հակադրվելով պաշտոնական մտայնությանը, Նաղարչանը բարձրացնում է լուսավորության գրոշը իբրև ուղեցույց իր ժողովրդի ազգային վերածնության, առաջադրում հարցեր, որոնք բխում էին ժամանակակից կյանքի պահանջներից և սեփական ժողովրդի պատմական մղումներից: Այդ առումով հեռաբերքի փաստ է 1886 թվականին Չերնիշևսկու՝ Պիպինին ուղղած նամակում արտահայտած միաբն հայերի լուսավորության մասին: Խոսելով Պետրոս Ա-ի ունիորմների մասին, Չերնիշևսկին ընդգծում է ոչ թե Պետրոսի, ա՛յլ ժողովրդի լուսավորվելու պատմական ձգտումը: «Ինչպես թուրքահայերի համար այժմ, թուրքա-սերբերի համար ներկա դարի սկզբին, ռուսների համար Պետրոսի ժամանակներում,— գրում է նա,— անհրաժեշտ էր միայն ազատություն սովորելու համար»³: Ո՞վ է ստիպում թուրքահայերին լուսավորվել, գրում է նա, իսկ նրանք ձգտում են լուսավորվել:

Յարական ուսուցիչայի սարիներին, երբ Ռուսաստանում, ինչպես նկատում է Գերցենը, «ամեն ինչ սեղմված էր գետին, միայն պաշտոնական քստորություն էր բարձր խոսում, գրականությունը դադարեցված էր և գիտության փոխարեն դատավանդում էին ստրկության թեթրիան»⁴, Նաղարչանը հանդես է գալիս իր ժողովրդի հոգևոր վերածնության նոր մանիֆեստով, դա 1846 թվականին Կազանում հրատարակած «Обозрение истории Гайканской письменности в новейшие времена» աշխատության մեջ հրապարակած ազգային-լուսավորական ծրագիրն էր: Հայաստանի գիտությունը դեռ իր վրա է կրում միջնադարի կնիքը և չի կապվում ժամանակակից կյանքի

² Ա. Ի. Գերցեն, եղկություններ և խոհեր, 1952, էջ 92:

³ Н. Г. Чернышевский, Полн. собр. соч., 1949, т. XV, стр. 614.

⁴ Ա. Ի. Գերցեն, եղկություններ և խոհեր, 1952, գ. Ա., էջ 511:

պահանջների հետ, հայտարարում է նաղարչանք: Ժողովուրդը շատ քիչ մասնակցություն ունի իր պրահանություն ձևակառուելուն: Ազգը չի հասել իր մտավոր չափահասությանը, քանի որ հնարավորություն չունի հասկանալի լեզվով արտահայտելու իր մտքերը և հույզերը, չկա ազգային պրահանություն, քանի որ ժողովրդական կրթության ղեկը գտնվում է հայ եկեղեցական պաշտոնյաների ձեռքին և տիրապետող լեզուն դեռևս պարսերն է:

Եվրոպական ժողովուրդների ազգային կազմավորման, ազգային-պատա-զրական շարժման և արեւելյան ժողովուրդների արթնացման նոր դարաշրջանի պատմական մղումները արտահայտող կարևոր փաստաթուղթ է նաղարչանի սույն ժողովածուում գետեղված մի նամակը Լաղարչաններին՝ գրված 1843 թվականի օգոստոս ամսին: «Ասրելով ժամանակի մեջ մենք պարտավոր ենք աղբյուր և սովորել, գոյություն ունենալ ժամանակի հետ և նրա համար»: Մեր ժամանակը արթնացուցիչ է, գրում է ալեուհետե նաղարչանը, նրա երկաթի լեզուն հզոր կերպով ազդաբարում է հայկազան օրդիններին՝ արթնանալ մտավոր թմբածությունից և դնալ մարդկության զարգացման ձանադարհներով: Եվրոպական կրթության ակնավոր ներկայացուցիչները, —ասում է նա,— ստեղծեցին հոգեւոր մեծ հարստություն, որը մեզ «սլավոններին գեպի ժողովրդական զարգացումը և դիտությունները»: հույները խորտակելով իրենց վրայից ամսթալի ստրկության զարավոր շղթաները, հարություն են առնում կարծես դադարից, ուրախաբեր ձայներ են զալիս Հնդկաստանից, որտեղ նրանք աւոր հայրենասերները եւրոպական առաջադիմությամբ պալքար են բուկրսել սեփական ժողովրդի ազգային կյանքի արթնացման և նրա զարգացման համար: նաղարչանը կոչ է անում հայ ազգի «մեկենասներին» օրդեղրվել ժամանակի «պատգամախոսությունը», վերափոխել Լաղարչան ձեմարտնի դասավանդման սկզբունքները, դարձնել ալն հայկական բարձրագույն ուսումնական հաստատություն, կրթել հայ երեխաներին մալրենի լեզվով, ձանաչել տալ սեփական անցյալը, բարձրացնել ազգային արժանապատվությունը, ստեղծել հայրենասիրական շարժում՝ եւրոպական քաղաքակրթությամբ ազգային-լուսավորական դադափարների համակողմանի զարգացման համար: «Փրկել հայերի ժողովրդայնությունը, ստեղծել նրանց մոտ արվեստների և դիտությունների ժողովրդական զարգացում, ահա մի հարց, որի լուծումը ձեր սիրտներնեքի դափնեպսակը կդառնա երկրային կյանքում», — գրում է նաղարչանը Լաղարչան տերերին:

Նույնքան արժեքավոր է նույն տարին գրված նամակը Ներսես Աշտարակեցուն: նաղարչանը առաջարկում է հիմնել մալրենի լեզվով մի գալրոց Արաբաւոյան աշխարհում, հալաքել 20-ի շափ հալ «քանքարավոր» պատանիների և հմուտ դաստիարակների միջոցով հիմնավոր տեղեկություններ տալ ինչպէս օտար, ալնպէս էլ սեփական ժողովրդի հոգեւոր նվաճումների մասին, պատրաստել նրանցից ուսուցիչներ և դիտականներ, մալրենի կրթությամբ՝ դիտությունները և ազգային պրահանությունը ձաղկեցնելու համար: Ալլո նապատակի համար նա անհրաժեշտ է համարում հիմնել նաեւ հայկական մի քնկերություն, որի նշովական կարիքները պէար է հոգար ինքը ժողովուրդը: Ընկերության անդամագրության գումարը սահմանելով մի ուրբլի, նաղարչանը հայաստանում ուսումնական գործի կազմակերպմանը տալիս էր համաժողովրդական նշանակություն, նրա մեջ տեսնելով հայության վերածնության և գոյության հարստեման գլխավոր պայմանը:

Կազանյան տարիների նամակագրությունը Մ. Բժշկյանի, Ե. Ալթունյանի, Խ. Արուստյանի, Հ. Շահխաթունյանի և ուրիշների հետ հարստացնում են Նազարյանի ոչ միայն կյանքի տարեգրությունը, այլև ընդհանուր պատկերացում տալիս լուսավորական գործունեության բնույթի և բաղադրական հարաբերությունների նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի մասին: Նախ պարզվում է, որ Նազարյանը լուսավորության միևնույնության հարուցած խոչընդոտների պատճառով լուսավորություն չի ստացել հայերեն աշխարհաբարով մանուկների համար զիրք հրատարակելու: Եվրեմ Ալթունյանին ուղղած նամակներում բացահայտվում է տեղի ունեցած բաշբշուկը, ապա մերժումը Պետերբուրգի աղագեմիայի կողմից: 1845 թվականի նոյեմբերի 10-ին Խ. Արուստյանին նա գրում է. «Մ. Պետերբուրգի ձեռնարանը միշտ հակառակ պիտի լինի ինձ և Քեզ, և այդ բնական է: Հայեր լեզուն կարուս չէ վերանորոգության. ի՞նչու համար, ասում են, թողնել նախահայրերի ակունավոր լեզուն և ձգտել հարուցանել և գրական լեզու դարձնել ժողովրդի գոհճիկ լեզուն, մի խոսքով՝ ինչո՞ւ բանալ ժողովրդի աչքերը, որ նա տեսնի և որ նա պարտական է աեսնել»:

Ժողովածուում պետեղված մի ուրիշ նամակ բացահայտում է Նազարյանի ձգտումը կապելու հասարակական լաշն խավերի հետ և ժողովրդին հասկանալի լեզվով բարոգելու իր հասարակական իղեալները, իրեն միակ ճշմարիտ միջոց աղգալին կյանքի կազմակերպման և նրա դարգացման համար: Դա 1847 թվականին Աստրախանի հայ վաճառական Պոպովյանին աշխարհաբար գրված նամակն է: Հայ վաճառականը հայտնում է իր ուրախությունը Նազարյանին ձանաչելու համար: Իրեն ձանաչելը քի՞չ է, պատասխանում է նրան հայ ժողովրդի լուսավորիչը: Պետք է ձանաչել աղյը: Իսկ դրա համար առաջին հերթին պետք է աղավիհնել լուսավորությունը. «Անացի ձեզ և ասում եմ է: Կասեմ միշտ, որ ինչքան բերանումս շունչ կա,—գրում է նա հայ վաճառականին,—թե աղյի ճրագը մեր մարմնապաշտ, խավարասեր և անուսումն հողերականներից ծագելու չէ իսկի: Եթե հուշս մի կա, աշխարհականներից կա. հայտնի բան է լուսավորյալ աշխարհականներից»: Նազարյանի պահանջը՝ վերցնել հոգեոքների ձեռքից կրթության գործը, խելահեղություն էին համարում այդ տխուր ժամանակներում ոչ միայն հակառակորդները, այլև նրա կողմնակիցներից շատերը: Բայց նա գրում էր. «Լույսն ու խավարը միմյանց թշնամի են և պատճառ չկա, որ լուսավոր մտքերը խավար մտքերին մոտենան»: «Մեր հարն ու գեղն աղյի լուսավորյալ որդիներն են և ոչ հոտած ու փտած, ապականյալ սեավեղարները»: Նամակի կարուկ տոնը ինչնին բնորոշում էր նամակագրի լուսավորական միտումների արմատական բռնականությունը: Նազարյանը ինչպես իր հրապարակալին շարադրանքի մեջ (ոուսերեն աշխատության), այնպես էլ նամակներում պահանջում է աղատվել Եկեղեցու գերիշխանությունից և գրաբարից, որը հեռու է ժողովրդի հոգուց, ուստի և անհասկանալի: Նա, ինչպես և Արուստյանը առաջարկում են գրական նոր լեզվի հիմքը դարձնել Արարատյան բարբառը, մյուս բարբառներից վերցնելով նրանց «աղնիվ» տարրերը:

Նամակներից պարզվում է, որ Նազարյանը մեծ ջանքեր է գործադրել Կապանի համալսարանի դասդարանում և տպարանում հայկական բաժին ստեղծելու համար: Նրա հավարտը հայ մատենագրության շարքից առանձին նմուշներ աշտը էլ պահպանվում են համալսարանի գրադարանի ֆոնդերում: Նամակները ցուցադրում են Հայաստանից և հայ ժողովրդից հեռու, հալոենասեր

զավակի մաքառումներն ու բախումները հայ և ալյազղի պաշտոնական անձանց հետ: Նա բուռն ցանկություն է ունեցել դորձել հայրենիքում Արափյանի հետ. դիմել է Ներսեսին, Վոբանջեփին, բայց թուլություն չի ստացել: Բայց փաստերը հաստատում են, որ և՛ Արափյանը, և՛ Նաղարյանը այդ օրերին հասկանում էին ոչ միայն հայ կղերական դասի, այլև ցարական ազգային քաղաքականության որոշակի միտումները՝ խափանելու ժողովրդի լուսավորության պատմական մղումները և զգում էին իրենց նկատմամբ ունեցած բացասական դիրքորոշումը: Նաղարյանի մտորումներն այդ ուղղությամբ երևում են նրա մի շարք նամակների, առանձնապես և՛ Արափյանին ուղղած՝ 1845 թվականի նոյեմբերի 10-ի նամակի մեջ, որին մենք անդրադարձանք վերևում: Նամակը տպագրվել է 1904 թվականին «Մուրճ» ամսագրում, երկու կարևոր հատվածների կրճատումով, որոնք վերաբերում են: Կարիզմի ազգային քաղաքականությանը՝ Նաղարյանը օրենքների խախտման մեջ մեղադրում է իրեն պետությանը՝ «զոր ամենայն խօսի տերութիւն զօրինաց և դարձնել զօրինաց, թէպէտ և իսկն է՝ որ զօր ամենայն լուծանէ զօրենս և առնէ զոր և կամի»: Գրաքննությունը հանել է ինչպես այս, այնպես էլ Նաղարյանի մի այլ քննադատական գիտողությունը, որը վերաբերում է ազգային ցարիզմի գաղութային քաղաքականությանը: Հանված հատվածից բերում ենք միայն մի կտոր. «Ավերել ուսաց զցանք հայրենի գոմենայն տեղիս՝ ուր կարնուն դռքա՝ չէր նոր ինչ. աչդ լինի և ի թշուառն Պոպոնիա. աչդ է ճարտարութիւն քաղաքականութեան, որ առ ի հաստատել զիրն յաշխարհ հարտակեցուցեալս հիմն ի վեր տալալէ զլեզու՝ և զգարութիւն նորոյն հպատակաց: Կործանելով զլեզու՝ կործանի և ամենայն ինչ. սղի և բարբ ազղի՝ որոց թանկարան է ազգքեն լեզուն ազգային»: Շարունակելով իր քննադատությունը, Նաղարյանը ցույց է տալիս, որ ցարական այդ քաղաքականությունը «սակաւաց տուեալ է խելամուտ լինել» և «Զանմիտ և զանուսումն հայս՝ հատեալս վիթխարի միջնորմով յարեմտեայ աշխարհաց և ի լուսաւորութենէ՝ ընկճել, ի չի՞ր դարձուցանել չէ ինչ դորձ և նախարարին ազգային լուսաւորութեան, չի՞ր ինչ փոյթ երբեք զհայութենէ հացոց, միայն թէ՛ ամենայն ինչ ուսասցի և ամենայն ուրեք թաղաւորեացէն ձայնք և հնչումն ուսաց բարբառոյ»: Բայց ցարական Ռուսաստանում Նաղարյանը միաժամանակ տեսնում էր այն նույն ուժերը, որոնք քննադատաբար են վերաբերվում ցարիզմի այդ քաղաքականությանը. «Զուստ ոչ զոյր տեղի դատապարտելոյ միշտ,—զրում է նա,—զի ուսումնականք և բանագեալք ի ուստ միշտ համաձայնին մեղ չազգային իրազութիւնս, ալ միտ գաղան չար պատասող ի դարանի կալ և կլանել զմեզ, բայց գաղան անանուն և գողուղի՝ զոր բմբռնել չիք մարթ»: Նա գրում է, որ այդ հարցերի մասին գրել է մի «ճառ», հանձնել համալսարանի խորհրդին՝ հավանաբար Տեղեկագրում տպագրելու համար: Բայց նրանք համարել են այդ «լուսնգալուր» թե՛ իրենց և թե՛ Նաղարյանի համար, ուստի և «անսպելի»: Եվ դա հասկանալի էր: «Բոնակալությունը բարձրաձայն տեսնում է,—1850 թվականին գրում էր Գրանովսկին Գերցենին,—որ ինքը չի կարող հաշտվել լուսավորության հետ»⁵. Նաղարյանը Ռուսաստանում, Արափյանը հայրենիքում՝ դորձունություն անուշին իսկ օրերից ջանում են խորտակել բոլոր կապանքները, եվրոպական լույ-

⁵ ՏԵ՛ս «Սովետական գրականություն», 1941, № 11, էջ 99, և. Շահադիյի «Նամակ խմբագրության» հոդվածը:

⁶ Ա. Ի. Գերցեն, եղևություններ և խոհեր, էջ 521.

սով կաղմակերպելու հայ ազգային կյանքը: «Ամպարտակ իմն յարուցանել ընդդեմ բուն յորձանաց մերոյս կարստեան,—գրում է նա Արուսյանին,—և բռնադատել զմերայինս ճանաչողս լինել անձանց և խելամաղ խնդրոյ մերոյս ժամանակի»: Սակայն խավարամոլ ուժերը հետզհետե միավորվում են այն նոր հոսանքի դեմ, որի բաժվիրաններն էին Արուսյանը և Նազարյանը: Հետագայում Հնդկաստանում ոչ պակաս հեշտ էր Թադիադյանի բմբոստ ձայնը խավարի և բռնություն դեմ և հախտան երազները հաչրենիքի լուսավորությունը ազատահայաց դադափարներով սողորելու մասին: Սակայն այդ ձայներին խառնվում էին և հուսահատության դառնաթափած մորմոքները, որոնք պրոներում էին հասարակական իդեալների սուր բախումները իրականության հետ: «Հայրենասերը սուտը և խաբերայք,— գրում էր 1847 թվականին Նազարյանը Լ. Շահրաթունյանին, քննադատելով լուսավորության անունով անբարոյաբան կեղծիքը ժողովրդի շահերի հանդեպ,—բոլորում տգետը և խառնամիտը, արքայատուհմուր, աբբա տառնուր հայրենի իմաստությունների վեհ առաքելագարքը...»: Կյանքը բացում է նրա առջև ճշմարտությունը այն մասին, որ սուտ են բոլոր տեսակի «մեհստաս»: Եթե ժողովուրդը չի բարձրանալու և իր փրկությունը գտնելու, ապա «մեհստի խորտակելալ ի սրոյ ամենածախ ծերունույն Կրոնոսի, որ սովոր է միշտ կրանել և մարսել զանդիտանացեալ որդիս մարդկության»:

2

Նազարյանի Մոսկովյան առաջին տարիները զուգադիպում են հայ կյանքի կուլտուրական վերելքի նոր բուրբոններին: Այստեղ նշանակալից դեր է կատարում Նազարյանը հայ աշխարհաբար լեզվի իրավունքի նվաճման գործում: Նամակների մեջ արտացոլվում է նրա կրքոտ պայքարը ուսագլուխ Սլավոնիկու և հայ կղերա-ապաշտական դասի կոնկրետ խավանումների դեմ: 1853 թվականը Նազարյանի համար դառնում է հաղթանակի նշանավոր տարի: Արևելահայ հատվածում հրապարակ է գալիս աշխարհաբար լեզվով առաջին դիրքը՝ «Անաջին հոգեղեն կերակուր հայազգի երկխանների համար» վերնագրով: «Եւ ամենայն ազգի լուսավորություն իւր մայրենի լեզվովը պիտո է լինի, եթե ցանկալի էր, որ այդ լուսավորության ծառը արմատ արձակեր, աճեր, պուշանար, ծաղկազարդեր ու պսուղ բերեր»,—գրում է հեղինակը իր գրքի վերջաբանում:

1850-ական թվականների առաջին կեսին Մոսկովայի, Պետերբուրգի և Թիֆլիսի հայ գրական օջախներում նկատվում են կուլտուրական շարժման և լուսավորական վերելքի ցայտուն նշաններ: Սակայն կղերական ռեակցիայի դեմ դուրս եկած առաջագիմ մտքի ներկայացուցիչների մի մասի մոտ տարածայնություններ կային Նազարյանի հետ՝ հայ եկեղեցու ունենալիք դերի, դրրաբարի և աշխարհաբարի փոխհարաբերության, ազգային-ավանդական նորմաների գնահատության և այլ հարցերում: Անհրաժեշտ էր որոշել, թե ո՞րն էր ճիշտ կրակետը լուսավորական շարժման մեջ: Այդ տեսակետից ահա կարևոր նշանակություն է ստանում 1855—1856 թվականներին Նալբանդյանի «Յապագա հայկական դպրոցական» վերնագրով ուսումնասիրությունը: Մեր քննադատությունը ժամանակին բարձր է գնահատել այդ երկը, բացահայտելով երիտասարդ լուսավորականի ճիշտ հայացքը հայ գրականության դարգադման պատմական ընթացքի վերաբերյալ, նշել է դադափարական անհունությունները

Բելինսկու դրականագիտական մտքերի հետ, նազարյանի ազդեցությունը այդ երկրի վրա, ընդգծել նրա կատարած ուղղումներն ու լրացումները տեքստի վրա: Բայց դրանով չի սպառնում այդ երկրի պատմական արժեքը: Նալբանդյանը բացահայտում է նաև իր օրերի լուսավորական շարժման ներքին տարածաչափությունները, կրթող բանավեճ մղում նոր «համայնի» դեմ, պաշտպանության տակ առնելով Նազարյանի լուսավորական ուղղությունը: Լուսավորության մասին տարբեր հալացքներ ունեն ազնվականը, կղերականը, վաճառականը, ուսանողը, ուսումնականը, գյուղացին,—գրում է Նալբանդյանը, «իսկ դիտելի՞ն և հասկանալ կամե՞լին արդյոք զինչ է լուսավորութիւնը զազգային»:

Շարագրելով նոր ուսումնականների սահմանափակումները և հակասությունները գրական նոր լեզվի ստեղծման և նրա դարգացման ուղիների վերաբերյալ, Նալբանդյանը նշում է, որ իրենց կրոնա-բարոյական բարոյներով նրանք զրկում են հայ մանուկներին եվրոպական լուսավորության հորդառատ ուղբյուրներից լիարժեք օգտվելու հնարավորությունից: «Պետք է լինել առողջամիտ հայրենասերներ»,—գրում է «Ճառ»-ի հեղինակը,—չենթարկվելու «ոչխարաղգեստ գալերի տեսքով» հայ պապականների և լուսավորչական եկեղեցու սպասավորների ազդեցությանը: Քննադատելով Մ. Էմինին և նրա համախոհներին, բայց համարելով բարեկամ լուսավորաբաններ, Նալբանդյանը խորհուրդ է տալիս աչք դարձնել դեպի ժողովուրդը, լսել նրանց պանդանները գրաբարի անիմացիայի, հին հեղինակներին չհասկանալու մասին և հաշվի առնել ժողովրդի ընդերքում XIII դարից աճող աշխարհիկ լեզվի բողբոջները. որոնք «ձմեռոց պտկեալ ի ստեղծունս և խոստանալ զպտուղ շատ տալ, բն միայն մշակողք մշակելին դառնալն քստ արժանեալն»⁷: Ուրեմն քստ Նալբանդյանի նրանց առաջին խնդիրը պետք է լինի ազատվել ինչպես լուսավորչական, այնպես էլ պապական իշխանության սահմանած դոգմաներից, լուսավորությունը դիտել իբրև համաժողովրդական գործ, որպեսզի ազգի անդամները «ուսցին ինքեանք վասն դառակաց իրեանց կերակուր պատրաստել սեպհական ձեռամբ և իրեանց լատուկ բանականութեամբ լոյս հնարաւորելով առ ի լուսավորութիւն իւրայնոց. չի զայս արարեալ սուտ է ամենայն հայութիւն, սուտ և ազգասիրութիւն, որոյ անուն ընդ օր գեթ հնչի հանապազօր»⁸:

Անջատելով լուսավորության ժողովրդական ուղղությունը կղերական և ազգային-սահպանողական մտայնության սկզբունքներից, Նալբանդյանը ուղեշնչված գրում է. «Եւ ո՞ւմ արդեօր մրցանակ անվանելի չազթութեան ի լոյնատարր աստարիդիս վիճակեցաւ, ընդունել ի գլուխ գտինեալն պսակ՝ եթէ ոչ այնմ, որ կորովի մտացն հնարագիտութեամբ տքնէր, ճգնէր ի նորոգութիւն հայկականս դպրութեան, ուշի ուշով միտ եղեալ ժամանակացն փոփոխութեան և աշժմեան դրութեան ազգիս»⁹: Նալբանդյանը ակնարկում էր Նազարյանին և դարմանում թե ի՞նչու են լուծ ազգասեր համարվող այն անձինք, որոնք իրենց ասիական խորամանկութեամբ ցանկանում են տիրանալ ուրիշի վաստակին, երբ նա «ճախարակեալ երոտական բաղմաճիւղ կրթութեամբ կատարել է գործ մեծ և արժանի է անկապուտ փառաց»: Այդ երկը թևակոխ ժամանակին չհրապարակվեց, բայց հաստատեց Նալբանդյանի որո-

⁷ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 2, էջ 58:

⁸ Նույն տեղում, էջ 46:

⁹ Նույն տեղում, էջ 9:

շակի զերր հայ հասարակական նոր ուժերի ճանաչման, ազգային-լուսավորական հշմարիտ ուղիների և նաղարչանի պատմական գերի գնահատության գործում:

1856—1857 թվականներին պատրաստվելով «Հյուսիսափայլի» հրատարակչանք, նաղարչանք նամակներից մեկում գրում է, որ «պիտո է պողովատր գալախաղին դարկել, որ կաշծեր զուրս ցալովն», ալապես չի կարելի ուրիշների վրա ներգործել: Դա նշանակում էր՝ կուլտուրական ուժերի արթնացման ալն ընթացքը, որ նկատելի էր նիկոլակեան ռեակցիայի անկումից հետո, զեռ ալն չէր, ինչ պահանջում էր ժամանակը: Պեաք էր ցուլց տալ, գրում է և նալրանդչանք, որ «ժողովուրդը փոքր ի շատե ճանաչել է ժամանակի իրավունքը»: Իսկ ալդ իրավունքը կլանք մացնելու և նրա զարգացման «ուղղութլունը» մշակելու համար պեաք էր առաջին հերթին պատվանդաններից իջեցնել «եղիպոտոսյան քուրմերին», լալն ճանապարհ քալել ազգային-հոգեոր ուժերի աղատ զարգացման համար: Խոսելով ազգային-աղատագրական շարժման իր ունեցած համարձակ խոհերի և երաղների մասին, Ռ. Պատկանչանք 1875 թվականին Ք. Պատկանչանին ուղղած նամակներից մեկում գրում է. «Գուցե խելաղար իմն է, գուցե և խելոք ինչ. ինչ կուղի լինի, «Հյուսիսափայլի» հրատարակմանն խելացնոր չի լինիլ»¹⁰: Այս գնահատումը նորից ու նորից հաստատում է Պոռչանի, Աղաչանի և ուրիշների նկարագրած ալն ցնցող տղավորութլունը, որ ունեցավ «Հյուսիսափայլը»: Նորը ստեղծելու համար պեաք էր արմատաղերծ անել բոլոր «վնասակար» հիմքերը և փրկել «լույսն ու աղատութլունը» «բարեկոնյան գերութլունից»: Այս նշանաբանով է սկսում նաղարչանն ալդ շրջանի իր հրապարակախոսական գործունեութլունը:

«Հյուսիսափայլի» տարիներին նաղարչանք լալն կապեր է հաստատել Հայաստանի և հայ գաղութների հետ: Ստացել մեծ թվով նամակներ և՛ իր, և՛ «Հյուսիսափայլի» հասցեով (ինչպես և նալրանդչանի): Նրանց մի մասի պատասխանները արվել են ամսագրի էջերում: «Հյուսիսափայլի» շրջանի նաղարչանի նամակներից մեղ հասել է ընդամենը 45 հատ: Նրանց մի մասի մեջ ներկայացվում է ալն պալքարը, որ ծավալվում էր ամսագրի էջերում: 1858 թվականի սեպտեմբերի 30-ին նաղարչանք գրում է Սուլթանյանին, թե «Աճմ բացահայտ պիաի լինի ժողովրդին, թե ինչպես է մեր ազգային «Հյուսիսափայլ» օրագրի խորհուրդը և ինչ կամի հառաջացնել ազգի մեջ: Հաճոխոս լինե՞լ մեծատուններին, խաբեբայութլուն գործել, սուա տաել, ծանրացնել ազգի լուսավորութլան ընթացքը՝ ալդ նորա գործը չէ»: Հայտնի է, թե ինչ փոթորիկ բարձրացավ հայ կղերա-աղալական գասի տիրող շրջաններում: «Մեղու Հայաստանին» տղագրեց Ս. Մանգինյանի, Մսերչան հոր և որդու, Հ. Չերքեղչանի հայհոյանքները նաղարչանի զրական ժառանգութլան և նալրանդչանի հողվածների գեմ: Ա. Արարատչանք հանդես եկավ առանձին գրքուլիներով «չախջախելու» նաղարչանին: Գ. Ալվաղովսկին դիմեց երրորդ բաժանմունքին՝ քաղաքական մեղադրանքներ հարուցելով նաղարչանի գեմ, ամսաղիրը փակելու պահանջով: Քննութլունը տեեց մինչև հաջորդ տարվա ամառը: Նաղարչանք պաշտպանութլան տակ առավ իր ամսաղիրը: «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը ունի աշժմուս թեպետ զինավորված ու զոահավոր-

¹⁰ ԳԱԹ, Պատկանչանների ֆոնդ:

ված հանդեպ դնալու մի փոխարկի,—գրում է նա Ա. Մխիթարյանին նույն տարվա նոյեմբերի 27-ին,—տեսանենք խավա՞րք կ'ազդի լուսին, ինչ՞ լուսր խավարին»:

Լազարյանները 1851 թվականին փորձեցին խանդարել «Հոգերանության» ձեռնարկի և նրա առաջարանի հրատարակությունը, չխրախուսեցին «Հանդես նոր հայախոսության» գրքերի հրատարակությունը՝ պաշտպանելով մխիթարյանների կարծիքները աշխարհաբար լեզվի և հոգևոր պարզացման մասին: Այժմ էլ մասնակցելով «Հյուսիսսփայլի» դործի շնորհյալներ, Ն. Դելյանովին ուղղած նամակներում և, Լազարյանը հիշում է Նազարյանի անցյալ «մեղքերը», նրա շուրջը եղած դժգոհությունները և ափսոսանք հայտնում իր հովանավորության համար: Բժիշկ Ս. Տեր-Ղուկասյանին ուղղած նամակում նա դատապարտում է Նազարյանին, որը փոխանակ Մսերի, էմինի և ուրիշների նման «արժանավոր» աշխատակիցներ ունենալու, բնկերացել է «վնասակար Նալբանդյանի հետ»: Հաջորդ տարվա հունվարի 3-ին և, Լազարյանը գրում է Մ. Մանրյանին, որ կառավարությունը հայտնի է արդեն, որ «Հյուսիսսփայլը» երկպառակտություն է սերմանում՝ վիրավորելով հոգևորականներին: Նա համոզված է, որ վերագաս մարմինները կսանձեն հրատարակչին և նրա աշխատակիցին: Իսկ Նազարյանը, առանց առտանելու իր դիրքերը, փետրվարի 11-ին գրում է Ա. Մխիթարյանին. «Ես և իմ բարեկամք սուրբ ձեռքներիս կանգնած ենք անշարժ ու հաստատ. թշնամին չէ տեսանելու մեր քամակ»: 1859 թվականի հոկտեմբերին «Հյուսիսսփայլում» հրապարակվում է Սուլթանշահի «Հայոց ազգի լուսավորիչքը», որտեղ բացահայտվում են հասարակական ներքին ուժերի պայքարը, կղերա-աղայական դասի հակաժողովրդական դիրքորոշումը «Հյուսիսսփայլի» լուսավորական քարոզների հանդեպ: 1860 թվականին հայ կղերամիտ մամուլը նորից քննություն է առնում Նազարյանի ողջ ժառանգությունը, նրան հեղինակազրկելու և «Հյուսիսսփայլի» տպագրությունը արգելելու համար:

1860—1862 թվականների նամակների մեջ արտահայտվում են «Հյուսիսսփայլի» մղած պայքարի դժվարին օրերը, Նազարյանի ծանր ապրումները, միաժամանակ տոկունությունն ու համբերատարությունը իր սկզբունքներին հավատարիմ մնալու համար: Կորցնելով ազգային-լիբերալ բարեկամների նյութական աջակցությունը, 1860 թվականի հոկտեմբերի 30-ին Մ. Փանյանին ուղղած նամակում առաջարկում է կազմակերպել բնկերություն ունեւոր, բայց «վատթար» հայերին ցույց առալու համար, որ ժողովուրդը կարող է պահել իր ամսագիրը: «Ուրեմն պետք է ձեռք ամենայն առնու՞թյամբ պատերազմել,—գրում է նա,—որ հաղթեր և ոչ թե հաղթվիր: Ես կանգնած եմ Ձեր համար զբաղի սուրս ձեռքիս. միայնակ մի թողեք ինձ, ապա թե ոչ ամենեքյանքս միասին կջախջախվենք»: Էջմիածնի սինոդի նոր հալածանքը, գրաքննական քննությունները, բանսարկությունները թեև պաշտոնապես չեն հասցնում ամսագրի արգելմանը, բայց քայքայում են նրա նյութական հիմքերը, նվազեցնում բաժանորդների քանակը: 1863 թվականին «Հյուսիսսփայլը» լույս չի տեսնում: «Թող վերանա միջից Նազարյանցը, որ մինչև այսօր քար դալթալիդություն է եղել հայերի մեջ»,—գրում է «Հյուսիսսփայլի» վշտացած խմբագիրը: 1864 թվականին վերահրատարակված «Հյուսիսսփայլը» նույն տարվա վերջին դագարեց բաժանորդների քանակը նվազելու և նյութական հիմքից զրկվելու հետևանքով:

«Հյուսիսափայլի» տարիների նաղարչանի նամակագրությունը հնարավորություն է տալիս փաստալից տվյալներով հորատացնելու նաև նալրանդյանի հյուսիսափայլյան շրջանի գործունեության գլխավոր դրվագները, հաստատելու համար միևնույն նպատակին ծառայող մամուլի ականավոր գործիչների պայքարի անօրինակ ուժը րնդդեմ խավարի լեդիոնների, հանուն ժողովրդական պանդվածների հոգեոր արթնության, նրա վերածնության և ազգային-բաղաբական հետագա գտանմարտերի: «Խհարկե,— գրում էր Ղ. Աղայանը, վերհիշելով նաղարչանի այդ տարիների մեծ սխրանքը,— այժմ ամեն ոք կարող է ասել նաև, որ աշխարհիս երեսին Ամերիկա կա, որ աշխարհս պատվում է, բայց չէ՞ ար գրանց էլ առաջին ասոդներին էժան շնտեց այդպես ասելը»¹¹:

3

«1859—1861 թթ. համառոտական հեղափոխության տաղնալի տարիները փորձության տարիներ էին ոչ միայն, նաղարչանի հրապարակախոսության, այլև սեակցիայի դեմ հարդարված արեկահայ բուրժուական-դեմոկրատական մինչ այդ միասնական ամբողջ ձակաառի համար»¹²,— գրում է Աշոտ Հովհաննիսյանը: Այդ շրջանում ահա նաղարչանը նոր քննությանը լուծեց նախորդ տասնամյակներին առաջադրած և մշակած մի շարք հարցերը՝ լեզվի, գրականության, կրթության, լուսավորության վերաբերյալ: «Հյուսիսափայլի» էջերը լի են նաղարչանի թարգմանած, փոխադրած և ինքնուրույն՝ տարբեր բովանդակություն, բայց մի նպատակ հետապնդող բաղմալիսի գործերով: Նրանք արտացոլում են ականավոր հրապարակախոսի բաղմահայաց վերաբերմունքը հայ ժողովրդի հոգեոր կյանքի զարգացման պատմական խնդիրներին, ներկայացնում նրա մտորումները և խոհերը աղգի տնտեսական զարգացման, հասարակական կյանքի կաղմակերպման, պետության, ազգային ինքնուրույն հարցերի շուրջը: «Բաղաքական ընկերության արմատական նշումները» թարգմանված գործի մեջ նաղարչանը անում է ինքնուրույն գատողություններ, լրացնելով իրեն հետաքրքրող հարցերի պատասխանները: Այսպես՝ նրա բացատրական վերաբերմունքն արտահայտող ձևակերպումներ կան ձորատախրական կարգերը ֆեոդալացնող գերմանական «պատմական» գպրոցի վերաբերյալ, որի ուսական արտահայտիչները եղան Չիչերինը և Կավելինը: Կարևոր համարելով պետության և նրան ենթակա ժողովուրդների փոխհարաբերության քննության հարցը, նաղարչանը գտնում է, որ այն պետք է առաջնորդի նախ մարդասիրության և մարդկայնության գաղափարը: Չպետք է աչնպես անել, որ «առանձնական աղգերը» համարեն իրենց անձը քնտրեալը և նախապատիվ...», որի պարագայում մեկի իշխանությունը մյուսի վրա դառնում է կորստաբեր. «Մի բանաղես թագավորություն աշխատում է ամենայն ջանադրությամբ մարդկայնություն տարածել, բայց մի փոքրահոգի հիվանդոտ թագավորություն հարուցանում է աղգային թշնամությունը»¹³: Բայց, ասում է նաղարչանը, մարդկայնությունն այն չէ, որ մեք վերացնեինք աղգային սահմանները և կապերը, այլ պարզաբար այն է, որ մեք ընդունեինք և «խոստովանեինք ամենայն մարդկային կարգ և շինություն, ուր և դա հանդիպում է աղգային կերպարանքով»: Բարձր պահել աղգի զգացմունքները,

¹¹ Ղ. Աղայան, Երկեր, հ. 3, էջ 301:

¹² «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 38:

¹³ «Հյուսիսափայլ», 1862, № 4, էջ 182:

դա հավատար է նրան, որ մարդը բարձր է պահում իր մարդկային արժանապատվությունը, ե՞ իրեն, ե՞ իր ազգը «չի դնում սարկավիշան լծի տակ»: Նազարյանի համար բնորոշ է Շիլլերից բերված բանաստեղծական հետևյալ երկտողը.

«Հայրենիքին սիրելի, հայրենիքին էդիր դու կից,
Աշխատե՛ղ և գործելվան քո բուն արմատը»¹⁴:

Ազգի, պետության և հասարակության մասին արտահայտած մտքերը՝ բնդհանուր շահի մասնավոր շահից գերադասելու, հասարակության ներքին հակասությունները գիտությունից և լուսավորությունից վերացնելու, անհատի իրավունքները պաշտպանելու, ինքնակատարելագործման ճանապարհով մարդուն մարդ դարձնելու երազը հիմք են դնում սեփական ժողովրդի ազգային պետականության, ազգային կյանքի կազմակերպման հարցերի շուրջը հյուսած բաղձանքների համար: «Հայերի կոչումը մարդկության մեջ» հոդվածում հայ լուսավորիչը գրում է, որ մեր ժողովուրդը զուրկ է այնպիսի մի բարոյական կարգից, որը իբրև «մարմնացած հոգի և գործելուն» աշխատում է ազգի թե նյութական և թե իմացական բախտավորության համար»: Իսկ դա կարգի և սահմանի մեջ է դնում ազգի ցրված ուժերը, ամեն ինչ ծառայեցնում հասարակության օգտին: Հայոց ազգը նազարյանի կարծիքով կորած չէ, «նա ունի աշխարհի հրապարակի մեջ կատարելու մի օր մի մեծ և զեղեցիկ խորհուրդ»¹⁵: Քանի որ այժմ հայերը ազատված են արևելյան դարավոր լծից, նրանց մոտ առաջացել է «մի անուրանալի ձգտողություն սեփականելու յուրյանց Եվրոպայի իմացական կրթությունը»¹⁶: Հետևելով ուստական պատմական կյանքի նոր բնթացքին, նազարյանը մեծ նշանակություն է տալիս առաջադիմական ուժերի պայքարին և այդ ուժերի ճնշման ներքո Ալեքսանդր Բ-ի տված խոստումներին: «Այս բոլելիս,— գրում է նազարյանը «Հյուսիսսփայլի» էջերում,— գտանվում է Ռուսաստանը մի խորհրդավոր վերածնելության աստարիդի մեջ: Օգոստոսիստ, մարդասեր կայսրի հոյակապ զազափարը ազատել Ռուսաց շինականը դարավոր տմարդացուցիչ ծառայության լծի տակից և այսպես ճանապարհ բանալ նորան զեպի բարոյական ազատությունը, այսօր էդուց ստանալով յուր իրադործության պսակը, իհարկե տալու է մեծ և մեծ հառաջադիմությունը և Ռուսաց ժողովրդային բաղաբականությունը»¹⁷: Հայերին համարելով «բաղաբականապես ուս», այսինքն ուսաց պետության քաղաքացի, նազարյանը նշում էր, որ եթե Ռուսաստանը ճիշտ է հասկացել իր պատմական կոչումը, ապա նա պետք է հայերին «վեհանձնություն» տա լուսավորվելու այնպիսի մի ազատություն, որ «յուրեանց միջից արմատից զեպի վեր և ազգային հիմքից զոյանար, ու առաջ գնար»¹⁸ ինքնուրույնաբար:

Որ նազարյանը «Հյուսիսսփայլի» հրատարակության առաջին տարիներին հավատում էր ցարական խոստումներին, դա զարմանալի չէ, քանի որ ուս առաջադիմական մտքի ներկայացուցիչները ևս կարծում էին, թե կհաղ-

¹⁴ Նույն տեղում, էջ 180:

¹⁵ Ստեփանոս Նազարյան, Երկեր, 1913, էջ 91:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 92:

¹⁷ «Հյուսիսսփայլ», 1869, № 6, էջ 451:

¹⁸ Ստեփանոս Նազարյան, Երկեր, էջ 94:

թի ցտրի «գերիմատությունը»: Նույնիսկ Չերնիշևսկին, որը 1857—1858 թվականներին արդեն արմատական վերաբերմունք ուներ գյուղացիության հարցի նկատմամբ, ինչպես Պլեխանովն է նշում, այդ շրջանում արամազիր էր բնորոշելու, թե գետնաբույսերը կառավարման լավագույն ձևն է, եթե «վերացնում է շարաքերումները, սննդացնում անարդարությունը և այլն»¹⁹: Սակայն իրականությունը հաստատեց, ինչպես նկատում է Լենինը, որ ճորտատիրական սեփարմը բուրժուական սեփարմ էր և Չերնիշևսկին առաջինը հաստատեց այդ, ցույց տալով, որ գաղափարագալին հակադիր հարաբերությունները քուղարկող կառավարությունը աղետալի շարիր է ժողովրդի համար: Նազարյանը նման եզրակացության չհանգեց և չէր կարող հանգել:

Ժողովածուում գետեղված մի շարք նամակների մեջ ավելի կոնկրետ արտահայտություններ կան, որոնք ցույց են տալիս, որ հայկական հարցը շանջատելով Ռուսաստանից, նազարյանը ունեցել է այն համոզումը, որ եթե հայերը բուրժուական հարաբերությունների լայն ու ազատ զարգացմամբ ձեռք բերեն «նյութական» հաստատուն կոմուններ, եթե լուսավորությունը դրվի ճիշտ հիմքերի վրա և ժողովուրդը լուսավորվի «արմատից», ապա ազգը իր համար «կանխատես» իր իշխանությունը՝ սուսական հովանու տակ: Բայց ցարական սեակցիան նորից համոզում է հայ լուսավորչին, որ «ոսւսաց սիտակման փաթեթ փաթեթ է,—ինչպես գրում է նա 1863 թվականի նամակներից մեկում,—և հայերը քնի մեջ կորած, երբ աչքերը կբանան, արդեն անհնար էր փրկությունը»: 1865 թվականի կաթողիկոսական բնարության ասթիվ, նկատի ունենալով ոսւսաց կառավարության միջամտությունը, նա գրում է. «Եթե բնարողը տերությունն է ազգի բամակում և ազգի անունով, աչնուհետև ի՞նչ ինչ ու քե՛զ ինչ»: «Լապտեր Հայաստանի» թերթի հրատարակության թուլլալության համար աված դիմումների և նրա մերժման ընթացքում նամակների մեջ արտահայտվում է նույն բացասական վերաբերմունքը ցարիզմի բաղադրականության վերաբերյալ: Պետությունը, գրում է նա, կամենում է, որ հայերը կրթություն ստանան ոսւսերեն և իբրև նրա «լուսավոր անդամք ծառայեն նմա», «դա մի առանձին կացություն է, որոյ մեջ բախտի բերմամբ կամ թե հատուկ մեր մեղքով գտանվում ենք հայերս...»: «Օրը տարածամված է, բայց մեք կանգնած եմք ահագին ծովի եզրում. նախել սխառ է մեզ այդ ծովի ալիքների վերա, բայց մեք ոչ նավ ունենք և ոչ գետավար»: Նման խոհերով և դատողություններով լի են նազարյանի այդ տասնամյակի նամակները: «Ես գիտեմ արդարեւ, թե որտեղ է մեր աչապիսի և աչլ մշուս թշվառությունների աղբյուրը,—գրում է նա 1870 թվականին Մ. Փանյանին,—բայց օգնել կարող չեմ, ինչ որ մի աղբ իր հատուկ անմտությամբ կարողացել չէ պատրաստել յուրեանց մի ազատ քաղաքական վիճակ, որո մեջ միայն կարելի է բնկերական կյանք և բնկերական առաքիլությունք, արդյունագործությունք, որոց կարոտ է մեր հասարակությունը: Այդ հնարավորել մեզ անկարելի է, որովհետև ոտքի պատվանդան չունիմք, ոչ կարոտողք և ոչ պահպանողք լուսավորության և առաջդիմության գործին»:

Ժողովածուում գետեղված նամակների մեջ արտահայտվում է նազարյան-լուսավորչի վերաբերմունքը իր խոսքերով ասած՝ «ազգի վիսավոր անդամի»՝ հայ բուրժուակիայի նկատմամբ: «Հյուսիսափաչի» առաջին տարիներին նրա խմբագիրը և գլխավոր աշխատակիցը դեռն են կնքում ազգային-լիբե-

¹⁹ Վ. Վ. Պլեխանով, Փիլիսոփայական բնաիր երկեր, երեսն, 1962, հ. 2, էջ 69:

բայաների հետ: «Ներքայր մեր տոանց ձեր ոչինչ ենք,— գրում է 1858 թվականի սեպտեմբերին Մ. Նալբանդյանը Սալթիկյանին ուղղած նամակում,— նույնպես և դուք առանց մեր պետք է ձեռք ձեռքի տալ ու միարան ուժով ջարդել խավար վիշապի գլուխը»: 1859 թվականին Փարիզից նոր Նախիջևանի վաճառական բարեկամներին ուղղած նամակներում նա նշում է, որ իր «ճշմարտության և ազնվական» հայրենակիցները կօգնեն «Հյուսիսափայլին», եթե այն փոխադրվի արտասահման: Նույն տրամադրություններն է արտահայտում և Նալբանդյանը հայ վաճառականներին «Հյուսիսափայլի» հետ կապելու համար: Սակայն այդ բոլոր ամսագրի հրատարակության երկրորդ տարվա կեսերից քայքայվում է: Հայ ազդեցիկ վաճառականների մի մասը հիասթափվում է Նալբանդյանի և Նալբանդյանի ազգային-լուսավորական ուղեգծից, վերականգնում իրենց ընդհատված կապերը կղերս-ազնական դասի հետ՝ գործակցելով նրանց պայքարին:

1840-ական թվականներից կարևոր նշանակություն տալով ֆեոդալական հարաբերությունների դեմ ծառայող հասարակական նոր ուժերին, Նալբանդյանը երազում էր ծառայեցնել նրանց ազգի լուսավորությանը և նրա արմատական խնդիրների իրականացմանը, ուստի և բնականաբար ելնում էր, ինչպես Աշոտ Հովհաննիսյանն է նկատում, ոչ թե «ուսահատ բուրժուազիայի դասակարգային շահերը պաշտպանելու նեղ մտահոգությունից, այլ ուսահատ հասարակական կյանքի բուրժուական ուղու հետ լծորդված ազգի ընդհանուր բարեկեցության, նրա համախմբման ու ինքնապահպանության միջոցներից»²⁰: 1858 թվականի «Հյուսիսափայլի» առաջին համարներից մեկում նա տրպազրում է «Թե ի՞նչ է վաճառականության խորհուրդը» հոդվածը, որի առաջին մասում շարադրում է իր տեսակետները ազգի ներսում գոյություն ունեցող դասակարգային հարաբերությունների մասին: Նախ, ասում է նա, ազգի մեծատունները աշխատում են քիչ վարձ տալ մշակներին և շատ օգուտ ստանալ, այդ հանգամանքը ուժեղացնում է հակառությունները ազգի ներսում: Իսկ դրա հետևանքով «փոքրարժաթ մարդիկը չունին դուրս թյուն հանդիսակից լինելու (ոտք պարզելու) մեծատունների հետ. մշակը դառնում է ամենեկին ծառա ֆաբրիկատիրոջ կամքին և սա է, որ իր հարստության ու անսահման արժանապատվության պատճառով կարողություն ունի մեծամեծ ձեռնարկությունք առնել, աշխատում է ինչքան կարելի է փոքր վարձով մշակություն և սպասավորություն գտանել»²¹: Նման կուտակումից տհա, Նալբանդյանի կարծիքով, քայքայվում է միջին դասը, մեծ մասը դառնում մշակ, այսինքն բանվոր: «Բայց խոսելով իսկապես,— գրում է Նալբանդյանը նույն տեղում,— ժողովրդի միջին դասակարգը առավել խորհրդավոր է այն պատճառով, որ նա՝ է ազգային իմացականության առաջ տանողը և եթե նա բավական բազմաթիվ է, ապա լինում է մի հսկող պահապան ստորին ժողովրդականարգների սեփականության վերա և հակառակ նոցա տարապայման ձրդտողություններին»²²: XIX դարի առաջին կեսի բուրժուական պատմաբան Գիլդոյի մտքերը հիշեցնող այդ խոսքերը հաստատում էին Նալբանդյանի լուսավորական պատրանքների խախտումը, բայց ոչ դասակարգային ներքին հակասությունների գիտակցումը: «Առաջարկություն» վերնագիրը կրող հոդվածում Նալբանդյանը անդրադառնում է սեփական ժողովրդի ազգային վարդապետան

²⁰ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1966, № 1, էջ 37—38:

²¹ «Հյուսիսափայլ», 1858, № 3, էջ 233:

²² Նույն տեղում, էջ 235:

ընթացքում ֆեոդալական մնացուկների դեմ պայքարի անհրաժեշտություն հարցին: Բուլքը գեպրեքում էլ նա դանում է, որ բանականությունը և առողջ գաղափարներ տառջին հերթին պարտադրում են, որ գործը սկսվի ժողովրդի նշովական կյանքի բարօրումից, «նորա ֆիդիլական ապրուստի պայմանքը հնարավորելով, որովհետև մարդս նախ շնչավոր է, ապա հոգևոր և հոգին ահեկ ու գործնալ կարող չէ եթե նշովական պայմանքը պահատ են»²³: Նրան հուզում է ալդ հարցը, նրա կարծիքով բռնությունը և շահագործումը մեր ժողովրդին հավասարեցրել է հոգին, մարդը կորցրել է իր արժանապատվությունը, դարձել խաղալիք անօրեն, անկարգ իշխանությունների ձեռքին, անպաշտպան զոհ հրամայողների առջև: «Լցվել է մեր հայկական թշվառության բաժակը, մեր ժողովրդական ցավերը հասել են արգեն մի անտանելի մեծության», իսկ հետո նա գրում է, «Կարող չենք մեր անձը բախտավոր ըզգալ միշտ և հանապաղ մեր աչքի առջև ունենալով մի թշվառացած, բարձիթողի արած ժողովրդական կացություն: Ամենայն բարի, աշխարհաշինական ձեռնարկություն ունի յուր կարգը, յուր պատշաճավոր ճանապարհները, որ միայն կարող էին առաջնորդել դեպի մի փրկավետ նպատակ»²⁴:

Իսկ ինչպես պետք է բարվարվի հայ ժողովրդի նշովական կյանքը, ինչպես պետք է նա ապաստարգրվի ֆեոդալական քայքայվածությունից ու անկազմակերպությունից: Անհրաժեշտ է կազմակերպել ընկերություն համազգային և համաժողովրդական հիմունքներով, սահմանել 500-ից մինչև 5 ուրլի տարեկան անդամավճար յուրաքանչյուրի համար, օգնել նրա կուտակած միջոցներով և ստանալիք տոկոսներով հայ կյանքի վերածնությանը: «Այս, սիրտս վկայում է,— ջերմությամբ և հավատով հաշտարարում է նաղարյանը,— որ եթե մի ճանապարհ կար, որչափ և իցէ դարման մատուցանելու մեր հայ ժողովրդի ծալրացած թշվառությունը, հապա ալդ միակ ճանապարհն է կազմել ընդհանուր հայկական ընկերությունը, որ ժողովրդի ցան ու ցրվ ընկած, մեծ ու փոքր նշովական կարողությունը ժողովելով ու ամփոփելով դներ յուր լուսավոր հայրենասիրական հոգարարություն տակ և գործ կատարեր, միտ դրնելով մեր ժամանակի պիտույքին և հայկական ժողովրդի ճշմարիտ օգտին»²⁵: Նույն արամադրություններով է հագեցած նաղարյանի կազմած «Վաճառականական ժողովրդ» ծրագիրը: «Լավ իմացեր,— գրում է նա Սալթիկյանին,— որ աշխարհը կառավարողը խելքն է, հասկացողությունը և բարեմիտ, ազնիվ կամքը»:

Ցարական մանիֆեստը և նրան հաջորդող իրադարձությունները խորացնում են նաղարյանի այն միտքը, թե «Օգոստոսները, մեկենասները և լյուդովիկոսները շատ անգամ վնասակար են եղած մարդկությանը ավելի, քան թե օգտակար»: 1863 թվականի վերսկսված «Հյուսիսսասիայի» գեկեմերերի համարում տպագրած «Ազգային մտածությունը» հոդվածում, ակնարկելով իշխողների հետ կապված հույսերի խաբուսիկ լինելը՝ «Ախտվում են հայերը,— գրում է նաղարյանը,— որ հույսեր են կապում հարուստների հետ»: Թեպետ ազգը պատկանում է և՛ մեծատունին, և՛ ժողովրդի մարդուն, բայց «մի ազգի գլխավոր պոռթկունքը հասարակի մեջ է»: «Ժողովուրդը ինքը պիտի ձգի իր գութանը, առանց գլուխը թեքելու ունեորների կողմը», կրկնում է նա նորից իր վաղեմի միտքը:

²³ Ստեփանոս Նաղարյան, Երկեր, էջ 272:

²⁴ Նույն տեղում, էջ 271, 272:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 279:

Ներսիսյան դպրոցի տեսչության տարիներին Նաղարչյանը Ռիֆլիսում մտախիկցի դիտում է առետրա-վաշխատուական կապիտալի բերած նոր հակասությունները, որոնք անհարկը էին այդ Հասարակության մասին նրա ունեցած իդեալներին: «Շատ բան հետից տեսած, պատգամն և գրավիչ է,—գրում էր նա Փանյանին,—բայց որ մտախիկցի բնույթ ևս, ոտիկ կարծեցածդ ստուգվում է մի շատ հասարակ մեծար»: Նաղարչյանի տեսած աշխարհը, որը մի ժամանակ մանկության օրրանն էր, նրա աչքին այժմ բոլորովին փոխել էր իր տեսքը: «Սեր առ մարդ և աստված, բնկերատիրություն և աստվածատիրություն վերացած են այստեղ: Ազգապը չափից դուրս անբախտ, հարուստը չափից դուրս բախտավոր»: Նաղարչյանի համար կարծես ակներև էր դառնում, որ լուսավորականությունը չի կարող լուծել ազգային և սոցիալական առաջադիմության խնդիրները: Հասարակության ներսում նրա դիտած հակասությունները բանդում էին պաշտօնական միասնության «հնարավորությունը»: Հասարակական հոսանքների հակամարտ պայքարն ինքնին որոշակի էր դարձնում հասարակական-քաղաքական շրջադրության արմատական վերափոխումը բուրժուական հարաբերությունների դարգացման նոր ուղիների վրա:

Այն ժամանակ, երբ Նաղարչյանը վերադարձավ էր իր լուսավորական իդեալների փնտրումը նոր իրականության հանդեպ, նույն Ռիֆլիսում 1870 թվականի սեպտեմբերից Արծրունին իր շուրջն էր համախմբում երիտասարդ ուժերին, նոր վերափոխումների համար: Երբ Նաղարչյանը գրում էր Փանյանին, թե «իմ գաղափարների համախոհ գործակից մարդիկ չունեն», Արծրունին կոչում էր իրեն «Հյուսիսափայլի» հետևորդը և որդեգրելով նրա գաղափարները, հանդես գալիս հաստատելու Նաղարչյանի՝ նույն նամակում արտահայտած այն միաբեր, թե «նո՛րը, ավելի լա՛վը մե՛ծ պատերազմ ունի ընդդեմ հին ապականությունը, որը քերելու և սրբելու համար կարեն՞ք են ամենևին այլ գորությունը»:

Նաղարչյանի կյանքի վերջին տարիների նամակագրությունից մեկ հասած էջերը ցայտուն ապացույցներ են տալիս նրա ազգային-լուսավորական հայացքների մեջ տեղի ունեցած որոշակի փոփոխությունների մասին: Կրթքոտ թշնամությամբ համակված դեպի հորատափրական կարգերը, Նաղարչյանը, որը հավատում էր լուսավորությամբ սեփական ժողովրդի գոյության պահպանմանը և ազգային-ժողովրդական կյանքի վերականգնմանը «ռուսական դաշիստնի» և «եվրոպական միջամտության» օգնությամբ, այժմ արտահայտում է բուն ձգտում արմատախիլ անելու հայերի «անտարբերությունը» ազգային-քաղաքացիական զգացմունքների նկատմամբ՝ իր ուժերով սեփական հարցը լուծելու համար: Այդ նոր կողմնորոշման ցայտուն արտահայտություններից մեկն է ահա 1876 թվականի հոկտեմբերին իր երիտասարդ բարեկամ Հ. Պոնճուկյանին ուղղած մի նամակը: Վաղեմի լուսավորիչը այստեղ դեն է նետում ազգային հարցի լուծման վերաբերյալ նախորդ տասնամյակների լուսավորական անուրջները և հանգում դիմված պայքարի անհրաժեշտության գաղափարին: «Վա՛յ լուսավորության, որ փոխանակ մարդատիրության մարդասպանություն է բերում», կյանքի վերջին օրերին խորը արամություն հայտարարում է իր ժամանակի մեծ լուսավորիչը:

1877 թվականին նոր հայացքների տեսանկյունից հետևելով ուսու-թուր-բական պատերազմի ընթացքին, գեկտեմբերի 1-ին Ս. Մալսուրյանին ուղ-

դաժ նամակում նադարյանը իր ուրախությունն է հայտնում Պլենայի ճակատամարտի հաղթանակի և բուլղար ժողովրդի թուրքական լծից ազատագրվելու առթիվ: Այդ նամակում, անդրադառնալով հայ ժողովրդի ճակատագրին, նա ասում է. «Մի արշունահոս վերք բաց է մեռած աշգանդ, կարելի է օտար լաթներով կապել և նրա վրա սպեղանի դնել, բայց բուժել սակայն երբեք և ոչ մի ժամանակ...»: Տեղի ունենալիք նոր իրադարձությունների և Բեռլինի տիրահոշակ կոնգրեսի նախօրյակին, նադարյանը կանխազգուժ է եվրոպական դիպլոմատիայի աղետալի հետևանքները հայություն ճակատագրի վրա...

1

«Նալբանդյանը և Ջրա ժամանակը» աշխատության հեղինակը գրում է, որ երիտասարդ Նալբանդյանը դեռևս նոր նախիջեանում «կարողացավ ձեռնարկել ժողովրդական մասսաների պահանջները, հստակորեն պարզել դրանց սկզբունքային բովանդակությունը և դրանք իրադարձման համար ոտքի կանգնեցնել քաղաքի և գյուղի հարստահարված ու ձնշված մասսաներին ազնվականի արատնություններ հափշտակած աղաչական վերնաշերտերի դեմ»²⁶: Այդ հանգամանքն ինքնին խորապես նպաստեց «Հյուսիսատիպի» առաջին երկու տարիներին աղաչական դասի դեմ ծավալած պայքարին: Նադարյանը ուժեղ պաշտպանության տակ առավ Նալբանդյանին կղերա-աղաչական դասի և դրաքննության հետապնդումներից: 1858 թվականի նոյեմբերի 26-ին Խ. Լազարյանին ուղղած բացատրական նամակում Նալբանդյանի «Մխիթար Սերաստացի և Մխիթարյանք» վերնագրով ուսումնասիրության մասին: Նա գրում է. «Մխիթարին և նրա հիմնած միաբանությանը, ինչպես և Մխիթարյանների գրական գործունեության ոգու ուղղության վերաբերյալ պատմական հոգվածում ես մեջ եմ բերել բոլոր փաստերը եվրոպական դիտության լուսարանությամբ, բարեխղճորեն քննելով այն կրոնական հանգամանքները և սկզբունքները, որոնց մեջ Մխիթարյանները դաստիարակվել և զարգացել են»²⁷. իր անունով պաշտպանության տակ առնված այդ ուսումնասիրությունը ինքնին ցրվեց է տալիս Նադարյանի վերաբերմունքը Մխիթարյանների այդ օրերի վարած քաղաքականության հանդեպ: Նադարյանը 1859 թվականի փետրվարի 11-ի նամակում գրում է. «Թե մեք ու պապականք լինելով ամենևին այլ ու մյուս հոգու որդիք, երբեք կարող չենք խաղաղությամբ ապրել միմյանց հետ և ինչպես մարգարեացել էր հոգիս, կատարվեցավ և ճշմարտություն»։ Բնորոշ է այն հանգամանքը, որ Նադարյանը տարվա վերջի համարներից մեկում տպագրեց իր «Կրիտիկան» Նալբանդյանի «Թափառական հրեայի» թարգմանության առաջաբանի մասին, պաշտպանության տակ առնելով նրա լուսավորական սկզբունքները: Պայքարի նույն սկզբունքներից էր բխում նաև Նալբանդյանի՝ Պալասանյանի դեմ գրված հոգվածի նադարյանական պաշտպանությունը և նրա ձգտումը տպագրել տալու Սվաճյանի «Մեղվում»:

Նալբանդյանի ծոցատետրի նշումներից պարզվում է, որ 1859 թվականի սպրիլից մինչև հուլիս ամիսը Նադարյանը իր աշխատակիցից ստացել է 6 նամակ: Մի մասի մոտավոր բովանդակությունը հայտնի է մեզ: 1860 թվականի մարտից մինչև տարվա վերջը Նալբանդյանը իր ծոցատետրում նշել է նա-

²⁶ Աշոտ Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, ի. 2, էջ 163—164:

²⁷ «Գրական-դիտական ժողովածու», 1908, էջ 58:

դարձանին ուղղած 15 նամակ: Նամակները գրված են Պետերբուրգից, Էջմիածնից, Պոլսից: 1861 թվականի հունվարին Լոնդոնից մեկ նամակ, մայիսին Կահիրեից մեկ նամակ: 1859 թվականի նոյեմբերից մինչև 1860 թվականի մայիսը Նալբանդյանը Պետերբուրգումն էր: «Հյուսիսսփալի» գեմ շարունակվող պայքարը նպատակ ուներ վերջնականորեն ջախջախելու նրա արդեն ձեռնկերպած սկզբունքները: Նալբանդյանը «Հյուսիսսփալի» 5, 6 համարներում տպագրած իր «Հիշատակարանում» հանդես է գալիս ամսագրի դադանած լուսավորական գաղափարների պաշտպանությամբ, շարադրելով նաև իր ունեցած վերաբերմունքը ամսագրի և նրա խմբագրի հանդեպ: «Քրշնամուկթյունը չունին աչն զորուկթյունը, որ կարողանալին մոլորեցնել մեզ մեր ուխտյալ ճանապարհից»²⁸, — գրում է նա «Հիշատակարանում»: «Մեր միշտ «Հյուսիսսփալի» հետ ենք եղել և կմնանք: «Հյուսիսսփալի» դադանություն է և մեր սրտի խոստովանությունը»²⁹: Համառոտ շարադրելով ամսագրի գաղափարական ուղղությունը, նա իր և խմբագրի կողմից հավաստում է նրա հաստատակամությունը: «Ճշմարիտ է և աչն, — վերջում ասում է Նալբանդյանը, — որ շատ բան կա չէ կախվում օրագրի հրատարակողից կամ նորա գործակիցներից. երկիրը շատ անգամ բուսուցանում է դալար ծիւղեր, բայց և շատ անգամ հյուսիսի ցուրտը պաղեցնում է նորանց արեազալից հասաջ»³⁰:

Կանգնելով ազգային ինքնորոշման և սոցիալական հարցի հեղափոխական դեմոկրատական դիրքերի վրա, Նալբանդյանը շարունակել է «Հյուսիսսփալը» դիտել իրեն իրենց «թախըմի օրդանը»: Հայտնի է, որ նա բանտից մասնակցել է ամսագրի վերահրատարակության գործին: Բանտում կամ հետո Նալբանդյանը գրել է իր «Երկու խոսք, թե ինչպես է մեր հայացքը մի օրագրի պաշտոնականատարության մասին» հոդվածը, որտեղ պաշտպանել է Նալբանդյանին թշնամիներից և գնահատել «Հյուսիսսփալի» պատմական դերը: ««Հյուսիսսփալի» հրատարակությունը, թե լեզվի և թե բովանդակության կողմից դիտակցության արդյունք լինելով, երբեք մեր խիղճը չէ տանջել մեզ, երբեք չենք ցաված, երբ ցախավելով հավաքած իմաստակները հեռի հարդից «Հյուսիսսփալը» կրիտիքելու — քննադատելու էին դուրս գալիս և աջ ու ձախ բրդում»³¹: Նույն տեղում նա խորհուրդ է տալիս հաշվի առնել իրոք ամսագրի և նրա խմբագրի լեզվի թերությունները և առանց ժամանակ կորցնելու «տնխորհուրդ գեղեկություն» մշակելու աչն, քանի որ ոչ ոք չի վերադվում աչդ հարցում՝ քննադատելուց բացի: Նալբանդյանի կարծիքով ամեն մի ամսագրի խնդիրն է «զնալ ժամանակի հետ, փարստել կուչը և մարդաստաց ֆանատիկոսության խավարը և դորա տեղ քարոզել սեր, խղճի ազատություն, մարդկային բանականության արժանավորություն: Ինչպես ալժամ, առաջ էլ աչս ըսկըզբունքների տեր էինք»: Սրանք մտքեր էին, որոնք բնորոշում էին Նալբանդյանի լուսավորական դադանանքի բնահանրությունը «Հյուսիսսփալի» սիրյալունքներին հետ:

Հնուկանորեն բացատրելով բարբառների մուտքը դրականության մեջ, Նալբանդյանը պայքար է մղում նաև «մայրենի նորախոսությունը» օտար ազդեցություններից ազատելու համար: Այդ նպատակով էլ, ինչպես քննադատությունն նկատում է Նալբանդյանը, նա փորձում էր յուրացնել հին լեզվի մի շարք

²⁸ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 1, էջ 471:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 486:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 487—488:

³¹ Մ. Նալբանդյան, ԵԼԺ, հ. 2, էջ 402:

ձեռք, որոնք անհամապատասխան էին դրական նոր լեզվի դարգացման օրինաչափություններին:

Նաղարչանը դեմ էր սոցիալական հարցի նախադրանքի հեղափոխական կողմնորոշմանը: 1858 թվականին «Հյուսիսափայլի» էջերում տպագրած «Ֆրանսիական սեռայնության պատճառ» հոդվածում նա մեղադրում է լյուդովիկոսներին, որ նրանք ժամանակին չմտածեցին ժողովրդի տնտեսական բաղադրական կազմության ընդլայնումը և եթե ժամանակին չգործադրեին ահապարանություններ, լինեին «բարեմիտ» ու «խոհուն», «ժողովրդի ցավին ցավակցող», ապա ժողովուրդը չէր հասնի հեղափոխության շեմին: Նույն ձևով էլ նա մտածում է ուսուսական թաղավորի մասին:

1863 թվականի ապրիլի 16-ին Նաղարչանը Սուլթանշահի, Խաֆաֆյանի և Ղ. Ղադարչանի հետ տեսակցում է Նախադրանքի հետ Պետրոպոլիտոսն ամրոցում: Այդ առթիվ իր խոր ապրումներն է արտահայտում Վեհապետյանին՝ գրած նամակներից մեկում, մեծ ցավ պատճառով, որ իր ազատությունից չկարողացավ նրան բաժին տալ:

Հայ լուսավորական շարժման պատմության մեջ անհնար է հաշվի չառնել Նաղարչանի և Նախադրանքի գաղափարական բնդհանրությունը «Հյուսիսափայլի» էջերում և այն գործակցությունը, որով ջախջախվեց կղերա-ազգական գաղափարային բացարձակ տիրակալությունը հայ մտքի վրա և ճանապարհներ բացվեցին հայության հոգևոր վերածնունդին և լուսավորական ավանդների հետագա զարգացման համար:

5

Կյանքի վերջին 15 տարին Նաղարչանը ապրում է իր շտապած գործունեության համար թարմ պահած: Նրա նամակները տողորված են միշտ գործելու պատրաստ, կենսունակ մի արամադրությամբ: Մեռնում է նրա անդրանիկ զավակը, հայրը ահապար վիշտը ամոքում է «Հապտեր Հայաստանի» շուրջը մտքերի նոր փոխանակությամբ: Նրա հոգատարությունը հավասար էր թե՛ պալատիկներին ու որդեգիրներին և թե՛ բարձրացող այն սերնդի հանդեպ, որի համար նա պատրաստ էր նվիրել և նյութական, և հոգևոր բոլոր կարողությունները: «Դոքա են մեր թարմ ծիլերը և ընձյուղները, դոքա են իմ առաջին սիրելիք,— ասում էր նա իր երիտասարդ բարեկամների մասին: Այդ սիրելիների համար նա շրջում էր «Հայոց տները», «վաճառականական ժողովարաններն ու հաստատությունները», պրամ հավաքում՝ նրանցից ամենաչքավորներին օգնելու համար:

«Նաղարչանը,—գրում էր Լեոն,—մարմնացրեց մի նոր, մեղանում ղեկ շահանված ախյ, հասարակությունը առաջնորդող գրողի տիպը»: «Ունենալով պոպուլյար սիրող սիրտ, լցված մի ազնիվ բյուրեղյա հայրենասիրությամբ, նա իրրե լուսավորված մարդ, լայն աշխարհաշեն գաղափարների ջերմ հավատացող երկրպագու, հասկացավ ժամանակի խորհուրդը, դարձավ նրա մարգարեն»³²: Իր այդ նկարագրով նա վարմացրել է և բարեկամներին, և հակառակորդներին, ուժեղացնելով առաջինների սերն ու ակնածանքը, երկրորդների՝ բռնն առնելությունը և հուսահատության հասնող կատաղությունը: Շատ վերադարձություն, վաշրահաչ հայհոյանք, շարակամ թշնամություն և մինչև անգամ

³² Ան, Ստեփանոս Նաղարչան, Թիֆլիս, 1902, հ. 2, էջ 385:

հուղարկան վատթար մատնություն զոհ եղավ այդ բազմաշարժար տաժանմամբ վառտակած մարգր», — գրում է նրա մասին Փ. Վարդանյանը:

Նաղարչանի անձնական կյանքի փաստերը նամակներում աննշան տեղ են գրավում: Նման տվյալներ բացակայում են և նրա թողած ժառանգության մեջ: 1864 թվականին մոր մահվան ավթիվ նաղարչանը մի քանի տողով վերհիշում է իր մանկության և պատանեկության տարիները: Նաղարչանը թողած է եղել զերմաներեն լեզվով օրագիր. թե նրա կյանքի ո՞ր շրջաններն են բնագրիկ այդ օրագրերը, մեզ հայտնի չէ: Բիշ վկայություններ են թողել նաև ժամանակակիցները: Ս. Շահադիդի «Հրապարակախոս ձայն» մեծածավալ աշխատությունը նրվիրված է նաղարչանի գործունեության գնահատությանը: Մեծ լուսավորչի դադափարների երկրպագուն և բարեկամը իր ամբողջ եռանդը նվիրել է նրա հասարակական հայացքների պաշտպանությանը և բիշ է խոսել անձնական կյանքի մասին: Նաղարչանի մասին փոքրածավալ հուշերով հանդես են եկել Փ. Վարդանյանը, Գ. Աղաչանը, Քաջբերունին, Ե. Շահադիդը: Նաղարչանի հասարակական գործունեության հետ միասին նրա անձնական կյանքի մի շարք կողմերն է ներկայացրել Լեոն «Ստեփանոս Նաղարչան» մենագրության մեջ, նյութեր քաղելով նրա նամակներից:

Նաղարչանի մտերիմներից Սուրենյան բահանաչի սրգին՝ գեոես պատանի Վարդգես Սուրենյանը նկարած է եղել հրապարակախոսի յուզանքի պորտրեն, իսկ մահվանից հետո հանել է նրա գիմակը: Սակայն ո՞րտեղ են այդ թանկագին հիշատակները, հայտնի չէ: 1873 թվականին բարեկամներից մեկը ցանկացել է ունենալ նաղարչանի լուսանկարը: Նա պատասխանել է հետևյալ տուգերով. «Դուք ցանկանում եք ունենալ իմ լուսանկար պատկերս, ի՞նչ հարկավոր է Ձեզ այդ. Դուք կտեսնեք իմ հոգու պատկերս իմ զրվածքների մեջ: Ես միշտ աշխատած եմ այնպես պարզ և ճիշտ նկարագրել իմ անձը, որպես կամ իսկությունք և ճշմարտությունք, այնպես որ մոտ զեմ հանդիման կանգնած է և մարդը. հեղինակ ու մարդ ես միևնույն եմ համարում: Այդտեղ չկա դանդաղանություն և խտրի: Ով ինձ ուսումնասիրում է, նա պետք է և ինձ տեսնի ու ճանաչի մտքի աչքով, այդ բավական է արդեն, կարծում եմ ես»:

Նաղարչանի լուսանկարներից հասել է մեզ երեքը. առաջինը երիտասարդ տարիքի նկար է. երկրորդը և երրորդը՝ 1860—1870-ական թվականների: Ե. Շահադիդը, սրբ հանդիպել է նրան 1870-ական թվականների սկզբներին, իր հուշերում նկարագրում է նրա արտաքինը. «Նա մի բարձրահասակ, թավ հանքերով, խիտ սև մազերով, քաղցր ցուլն աչքերով, թափ երեսի դուչնով և կլալի առկ թողած տարօրինակ մորուքով մի համակրելի մարդ էր»: Այդ տղավորությունն է թուլնում և նրանից մնացած վերջին լուսանկարը: Այդ «ցուլն աչքերի» մեջ թաքնված մի խստահայաց ախրություն կա կարծես, սրբ մատնում է նրա դժվարին, բայց հաստատ համոզումներով անցած առաքաղալից կյանքի ուղին:

Նաղարչանի մտերիմներից Փիլիպոս Վարդանյանը գրում է. «Բավական է, որ նա տեսներ իր կողքին երկու-երեք մտերիմներ, որպեսզի ազատ բնթացք տար իր սրտամուտ եռանդով, վառ սրտի և միշտ բանուկ մտքի զեղմանը և հափշտակեր ունկնդիրներին իր բոբբություն լեզվով»: Նամակները հաստատում են Նաղարչանի բնավորության գեղեցիկ գծերը, ամբիջականություն, «տղալական պարզամտություն», բայց և շիտակությամբ ատաղձված բոբբություն

սկզբունքայնություն: «Այդ բաղդրաբարտ անձը,—գրում է Ս. Շահապիր,— ահարկու էր երևում այնտեղ, ուր հարկավոր էր մաքառել հանուն արդարության և առաքինության»:

Նաղարչանի բոլոր գանգատների, բարեպետ խոսքերի, հուզումների հիմքում ընկած է ազնիվ պայքարային ահավոր հակասություններով շաղախված այն երևույթների դեմ, որոնք խանգարում էին մարդկության և ժողովուրդների առաջընթացին: «Այս աշխարհում,—գրում է նա կյանքի վերջին օրերին,—չափազանց շատ թշնամական ուժեր են կանգնած մարդկային երջանկության ճանապարհի վրա. զեղեցիկ կյանքը գնում, կորսվում է վշտի և թշվառության մեջ և սակավ ու ցանցառ են նրա միջով թափանցում ուրախության ու սրտի անդորրության արևի մի քանի ճառագայթներ»:

«Այդ է ահա այդ մարդու կյանքը,—ասել է նրա մասին Վ. Փափազյանը,— որ այնքան մեծ եռանդով ու թափով պայքար մղեց հին պապականների, բաղմադարյան սքոլաստիկ ուղղության դեմ, վերք տվավ, վերք առավ այդ խիստ կոփի մեջ, մասնությունների դոճ պարծալ, հալածվեց, տանջվեց և սակայն համասությունով մնաց իր գրոշի տակ և մինչև մեռնելը՝ տեսավ պաշտպանած պաղտփարների կատարյալ հաղթանակը»³⁴:

Նաղարչանը, սակայն, շատ համեստ է գնահատել իր դերը: 1873 թվականին Հ. Հովսեփյանին ուղղած նամակում նա գրել է. «Այս մի քանի քայլափոխ արինք, մի քանի կաթիլ եփրոպական լուսավորության ծովից հանելով՝ բերինք թափեցինք հայոց լեզվի և գրություն մեջ և աշխույժ պայքարեց ու վերջացավ մեր գործունեությունը, որը ես համարում եմ միայն իբրև մի զեղեցիկ սկսված մի լուկ հառաջարան, ավելի ոչինչ»:

Սերունդները «այդ սկսվածքի» մեջ տեսան անցյալ դարերից բողբոջած հայկական լուսավորության փթիթումն ու ծաղկումը, որով նոր սկիզբ դրվեց մեր ժողովրդի ազգային կյանքի հսկոր ուժերի վարդաքմանն ու առաջադիմությանը: Նաղարչանի ժառանգությունը մի թանկագին ավանդ է, որին չեն կարող խորին ակնածանքով չանդրադառնալ երախտավոր սերունդները: «Ես կարծում եմ,—գրում էր Նաղարչանը Արսևյանին, դեռ երիտասարդության տարիներին,— որ երախտագետ հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կընաչեն պարմաքած հայացքով, որպես հայրենյաց մաքուր սիրո օրինակների վրա»: Նաղարչանը չէր սխալվում:

³⁴ Վ. Փափազյան, Հայոց գրականության պատմություն, 1910, էջ 369:

ՆԱՄԱԿՆԵՐ

1. ՆԻՆՈՂԱՅՈՍ ՊԱՊԱՅԱՆԻՆ

Քիֆլիս

Ազնուասերունդ տղայ Նիկողայոս Պապայեան¹,
միայնակ բարերար,

Ձոր օրինակ որ կանգնեալ ի սալթաքելի վախս միոյ լերին՝ ուր յոչ ուսաե-
քէ երեւցին կոտանք ստից և ի ներքոյ խորափոս անդունդ անշատակ՝ ընդ որ
հայեցեալ նմա ի բարձանց անդի սրտաթափ լիցի և նշմարեալ ի նմա մարդա-
րիսս ազնիւ կամ ահանս պատուականս, կամիցի ի ձեռս բերել, ալ առ երկիւ-
ղի զթելոյն դահի հարեալ պաշարեսցի յաղշութեանց, նմանապէս և իմ առ-
տանօր կրեն միտք, զի ահա՝ տեսանեմ բացեալ առաջի իմ զանդունդ խորխո-
րին և ի նմա զականս ծանրագինս, եթե յանդգնիմ ի ներքս արշաւել, երկնչիմ
յանկանելոյ՝ զի շերերն բնառ սանատեղիք, ընդ որս կոռեալ ստիցս զոնեալ
կարեցից անսալթաք իջանել ի ստոր և ի ձեռս բերել զայնս: Ուստի և ընդ
կրունկն դարձեալ կասիմ սակաւիկ ինչ, բայց մինչ մտեալ ի սենեակ խորհրո-
ղածութիւն մտացս ազգիմ իսկոյն ի ներքին կրից իմոց ընդոստել զսիրտ վա-
տութեան և աներկիւղ ընկղմել զանձն իմ յայս լայնատարած ծով, որ չէ ինչ
ընդհատ յովկեանոսէ, չգիտեմ ալիք զի՞նչ բնկուպցեն, թէ ես զալիս: Գիտե՞մ,
ասասցես ինձ առ այս անդոյզ բարերարդ իմ, զի՞նչ խօսի աչրս աչս, կամ զի՞
զգոյզն ազօտ լապտերիկ ի զլուս բարձրաւանդակ լերին ջանայ վերհանել, շու-
նի ամենեկին թեա և յանդգնի հախրիլ ի բարձունս երկնից: Տեսէք զանմոտութիւն
սորա և ծիծաղեցէ՛ք ընդ այս, բայց աղաչեմ, մի՛ արտասուել զայգոսիկ բանս
ի բերանոյ, յիրաւի յաւերժական բարիքն, զորս ետուք ինձ վայելել՝ սակաւք
են վասն միոյ իշխանի, ալ շատ և միանգամայն շատ վասն իմ: Ապա՛ մոռա-
ցա՞ց ես զայնոսիկ զբաղանօք ժամանակաց, լե՛ր աներկմիտ յայսմ ճշմար-
տութեան, թէ մոռացայց ես զկեանս, բայց զձեզ ո՞չ բնառ, մոռացայց զհայր
իմ և զմայր ցանկալիսն՝ հոգւոյ իմոյ, բայց զանուն Ձեր ո՞չ, և բնառ: Հանցէ
աստուած զլոյս երկուց բբաց իմոց, եթէ տեսցէ զիս մատնեալ զձեզ ի կիրս
մոռացութեան: Ո՛ւր էր զի ըստ վաղեմնի առածին՝ տախտակ կրծոց իմոց լի-
ներ ամենաջինջ սպակի, և հայեցեալ անտի տեսանէիր իսկական աչօք զյայտ-
նատեսիլ պատկերացոյց զպայմանց սրտիս և այնու շերիբալէիր յասացուացս
լեզուի իմոյ, զոր կարգամ ի լսելիս ձեր:

Նկեսցեն ի յայտ կորովամիտ երկրաշափք, սնեւելով ընդ ինքեանս զարուես-
տականն զործի, ալ տեսեալ զանպարտգիծ երախտիս ձեր, որ լիմ վերայ, յետս
ընկրկեսցին ամօթաճար, և ակնարկելով առ միմեանս ասասցեն ցընկեր. ընդ է՞ր

յայտ առարկայ ձեռնարկեցար, որ անմարմ էր պարտագծել: Ապա ես չա՞նոս տա-
տիճան անդգագութեան իջից, մինչև մասացայց դանրադդատելի բարիս հայրա-
գործով բարերարիդ իմոյ, որ ձեռամբացի կալեալ զիս հանիր ի խաւարէ, ի լոյս,
յարգելանոց չազատութիւն, ի խոսովութեանց ի խաղաղութիւն, ի մրցանոց ի
յաղթանակ, ի մահուանէ ի կեանս, և ոչ թողիք զիս ընդ երկար ճմլիկ ի ներքոյ
ոտից տառապանոց մազկտալով ընդ արտօտելի կզանակ անարդ կենացողոյ
իմոյ³: Ո՛չ սխալիմ հակառակ սուրբ ճշմարտութեանն, եթէ կոչեցից զքեզ երկ-
րորդ արեգակն կենաց իմոց, որ լուսատու եղեր ինձ ի խաւար վիճակի իմում,
դարման տարար բոտ ամենայնի կարեաց իմոց և պիտոյից. սպեղանեցեր
դաստիկ խղիւղալիս հարուածոց իմոց իբր բժիշկ ամենահար, զբազմարուեստ
բարիս վասն յիս առատածեռնելով:

Լո՛ւր, հայելի՛դ տիեզերաց, արեգակնդ աննման, որ ցարդ խեթիւ նայէիր
յիս մաշելով զաւուրս իմ անձկութեամբ և տառապանօք, նայեաց աշժմ յիմ վի-
ճակ գեղեցիկ՝ յորում գտանիմս և մի՛ լիցի քիչ աչսուհետե մեծաբանել և սսել,
բարերարեմ քեզ զօրհանապազ, աչո՛, թէպէտ տառ ինձ կեալ, բայց շարաշար,
ինձ զի՞նչ օգուտ և շահ անտի, եթէ կենդանութիւն իմ բիւրիցս երանեսցէ զիւր
վախճան, շնորհակալ լինէի ես զքէն, եթէ կարճէիր զլար կենաց իմոց և ո՛չ
տաշիր տեսանել վատաբաղդ աշացս զամենողորմ բստմնելի կերպարան վիճա-
կի իմոյ, բայց դու ընդհակառակն, յերկարելով զսարան կենդանութեան իմոյ,
չշատանայիր հեծել զիս լեղուախառն աւուրբբ: Ուրեմն ունիմ տեղի արդեն բո-
ղոքելու զքէն, զի դու երկնային արեգակնդ խաւարեցուցեր զլոյս աւուրց յիմոց
և թողիր յողորմելի վիճակի, իսկ նա երկրորդ արեգակն կենաց իմոց և անդոյզ
բարերարն իմ գեր ի վերոյ պաշտառութեամբ լուսոյ քո կենդանացոյց զմեռե-
ալս, և յարոյց զոգցես ի գերեզմանէ դառնաղէտ վիճակի, ընդ որս և ամենուս-
տեք անձրեկեցան յիս ողորմութիւնք Տեառն, տխրադգեաց զիշերն ի բաց մեր-
կացաւ յինքենէ զաղջամուղջն, զոր զգեցեալ ունէր և լուսացաւ ինձ նորահրաշ
առաւօտ, նորահրաշ տիւ, գեղածիծաղ ժամ և խնդութիւն անտիրական:

Ապաքէն յամեն ժամանեալ բանից իմոց, վաստակիմ ի մտրակելոյ զերի-
վար գրչիս, զի գիտեմ զբերողութիւն կարեաց իմոց, և թէ փոքունց յանդգնել
յառաւել մեծամեծս՝ դատապարտութիւնք են, զի չիք հնար ումեք նաւել ան-
ցանել ընդ ահագին ծովս փոքու մակուկաւ: Ուստի և իմ ամփոփեալ յիս զնետս
մտաց իմոց, երկնչիմ՝ մի գուցէ չկարացայց ուժել ի կէտ բացակայ նպատա-
կին, և զգեցցին երեսք իմ զամօթ նախատունց և եղից ես առակ նշաւակի ա-
ռաջի աշխարհի:

Եմ և մնամ իսկական վերապատուութեամբ միշտ հայրագործով տեառնդ
ամենախոնարհ ծառայ
Ստեփաննոս Եսայեան Նազարեանց

2. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Քիֆլիս — Դսրպաս

Հոգեհատոր եղբօր Խաչատուրյ Արովեանց
ուղջոյն անձկանաց.

Աշխոյժ և ուսանողն հայրենասիրութեան՝ զեղեցիկս ցոլացեալ յանցնիւր շարս
սակեառող զրուածոց ձերոց, արդա՛րն ի զմալլ զրաւեաց զուշ իմ և զմիտ. և ոչ
անագան յարուցց յիս զանքուն սրղն ազնուական ցանկութեան, փութալ, սրա-
նալ յաչգ տաճար աստուածապարզե բազմիս՝ յոր հրաւիրէ զիս ազգասէր եղ-
բայրդ իմ՝ Այս՛, իմ ուրախութիւն անպայման է ընդ աչգ հրավէր գրկելի,
զոր առաջարկէր ինձ, ալ ո՛ւ տալիս ինձ մարդարէին զթեա իբրեւ զազանուոյ զի
ձախը առեալ վերասլանալի ի կատար խանդակաթ բազմանաց հոգւոյս: Համե-
մատելով ի ներկայիս խափանութիւն արգելս, որք պաշարեն զանձն իմ՝ զսոսա-
պարն տեսանեմ ինձ զուլի հանապարհորդութիւն աչգր: Նախ՝ զի որ կալ և
կապ ունի զձեռս և զոտս՝ է պակասութիւն զրամոց, որ մին է ի զլիաւոր կա-
րեւորաց իմոց, առանց սրոց չիք հնար և զքալ մի ստին յառաջ խաղաղացու-
ցանել: Նրկրորդ՝ համբաւ արիւններեւ ժանտամահուղ՝ աչգորիկ՝ կատաղելոյ ի
սահմանս ձեր ո՛չ սակաւ նահանջ զխորհուրդս իմ ի դէմ եղեալն նախատակէ.
սակայն քաջահոյս եմ, թէ որ կատարողն է մարդկային գաղտնի փափաքա-
նաց, չթողցէ՛ և զիմ մեծաբորբոք տենչ սրտի շիջանել առանց գերածայրեալն
պսակելոյ: Նս առ աչժամ համբերեցից և նա տաքէ ըստ իւրում ժամանակի:

Ձայս մի ինչ մնայ խնդրել ինձ ի բարերար եղբայրութենէ ձերմէ՝ զի ո՛ւշ
եղեալ հանգամանաց հոլովման կենցաղոյս ժամ դիպուկ գտչիք խնդրելոյ ի պ.
Պարբօտէ յառնէդ մեծէ՛ն³ եթէ հնար ինչ իցէ բարեխօսել առ ողորմած Կալսրն
վասն օգնելոյ ինձ յայսօրինակ ասպարիսի, որով ունի յաւիտե՛ան գէրել
զկեանս իմ աչգմ մարդասիրութեան իւրում և լցուցանել զսիրտ իմ և զբերան
անօրինակ շնորհակալութեամբ զգմանէ և զՁենջ:

Ողջ լեր, մնամ

սրտացաւ եղբայրութեան Ձերում

ամենախոնարհ ծառայ Ստեփաննոս Նազարեանց

Ի 9-ն յուլիսի յամին 1831

Ի ք. Տփլիս

3. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅՈՒՆ

Քիֆլիս—Քիշինի

Տեառն տեառն ներսիսի Ասպետափառ Արհուշ և ամենապատուական
Հօր սրբոյ աջոյն համբոյր մեծապատկառ՝

Ձայն իմն ահաւոր կոչէ զիս արդէն ի սոսկալի ատեան խղճիս համար
մանրամասն պահանջելով զիմոց պարտեաց՝ որք ցարդ մնան անվճար առ
անբաւ երախտիս ամենազուրկ Հայրութեանդ՝ զոր կանխեմ պաշտել իմով նախ-
ընծայ նամակաւ առ ի բերել յանձն, դապերախտին զանուն՝ որ դառն է յոյժ
ի շրթունս բարերարին։ Ես գոյով ծառ Զերոյ Բուրաստանի և տկներե տաւոյ
թանկագին բրտանցդ՝ շկարեմ, ոչ լինիլ խոստովան զիմ անօրինակ շնորհա-
կալութիւն անկշռելի Զերոց երախտեաց և այն Հայրական որդեսէր զորովա-
նացդ՝ որոց յիշատակ քաղցր է ինձ քան զմեզու խորիսխ։ Շանթք երկնից կոչ-
ձականց զապերախտիս հարցեն զսիրտ, եթե մոռացայց երբեմն սրբազան
հարկ երախտացութեան, որ պաշտելի է ինձ մինչև ցվճարիլ հոգւոյ օրհասիւ
մահուան։ Զեզ եմ պարտական զամենայն զոր ինչ ունիմ ի կեանս իմ, զմտացն
ասեմ լուսաւորութիւն և զսրտին հրահանգութիւն՝ քան զոր չիք յենթալուսնեայս
զիւտ նախանձելի, պարզե անզուգական։ Ծնեալ սնեալ ի զիրկս խնամակա-
լութեան Զերոյ ուսումնարանի՝ մոռացա՞յց ա՛րդեօք զայս ոսկի օրոց բարոյյա-
կանս մանկութեան, յորում կենդանատուն նեկտարաւ ուսմանց զմատուրա-
կանն ստացեալ կարողութիւն յառաջ խաղամ օրըստօրէ ի քաղաքականութեան
ասպարիսի². ո՛չ, ո՛չ. աւերակք նորին անդամ սիրելի են ինձ փոշոտ քան զա-
մենայն ականակաւուս աստեղադարդ սոսկալիս ինքնակալ կայսերաց աշխար-
հիս և քան զամենայն հրաշարովեստ ճարտարապետութիւն մերս զարու։ Շնոր-
հապարտութեան իմոյ ջերմաջերմ զգայութիւնք անմահ մնացեն յիմում սրտի
առ մեծանուն բարերարդ իմ և Տէր՝ որոյ երախտիք և շնորհ ի վերայ իմ ան-
ցանեն ըստ սահման չափու և քանակի։ Տէր Աստուած հարցն մերոց յերկա-
րեսցէ զաւուրս ալեկարդ կենաց Զերոց չազգի օգուտ և յորդոց նորա անթա-
ռամ պարծանս՝ որք Քի պանծան առաջի ալլաղգեաց երեկն և այսօր, նոյն և
յաւիտեան։

Սրբանուէր ազօթից Զերոց յանձն զիս արարեալ՝ մնամ բազմերախտ
Հայրութեանդ ամենախոնարհ ծառայ և սրբի
Ստեփաննոս նուստա վարժապետ Նազարեանց

Ի 22 յունուարի 1832 ամի, ի Տիֆլիս

Անուշահ Շաչքեհնարից,

Այն ինչ հրատարակող աշխարհը ուսումնասիրությունն՝ դեռ անշեղ ի սրտին թե-
լադրելին ինձ գտնենալն փոքր ի մեջ առնույ առ ի կատար բերել զվաղածին
հոանդն հագույս օժանդակութեամբ մեծարգոյ գերմանացոյն Տիգրիդայ՝, ահա
չեղարկած իմն լուր եղև ինձ ի հետապնդել ձայն հաշատրոյդ, ձայն աւետա-
բարբառ հրեշտակի, զոր ցարդ կնքեալ էր երկարածիզ լուսթիւն: Ասա ինձ քո՝

የገ. - 2 - ነፃ ይገኛል

[illegible]

ձայն աչք՝ սիրական եղբորդ՝ որ հրաւիրէ զիս անդ՝ որ եսն ի բազում ժամանակաց լինել կաթօգնէր։ Օրհնեալ են և եղիցին կամք Տեսչութեան երկնից, որ զամենայն ինչ թաքուն-թաքուն շտապ իւրոյ անքննելի նախախնամութեան յօգուտ մարդկան անօրինէ։ Հապա՜ փարտանցան արդէն, որ յիսն էին տարակոյսք մտաց, ուրախութեան իմում չիք պաշման, սիրտ իմ խաղաչ ի փոքր իմում և յառաջէ քան զքայլս սաից իմաց վերսկզբէ զիւր իզձ ի նշանատրեալն նպատակ։ Ֆրնթեռնուլն իմ զոր առ իս սիրագիծ նամակ քո՝ հուր վազեաց չերակունս իմ, սիրտ իմ կորուսեալ զհամբերութիւնն յոյժ՝ կամէր սրանալ անդէն առ անձկալիլ իւր։ Ես զիւրաքանչիւր բառ առդիցց բացի համբուրիւք տեսանելով ի նոսրին զկատարումն ճերմաջերմ բաղձանաց բազմամեալ տարփածուիս ուսմանց։ Յօժար եմ հոգառ շափ բնդ յարգելի առաջարկութեանդ առ ի պսակել զերկնաքաղաքացի յոյս իմ աստուածալաջող վախճանաւ, քան ինձ բացասել այժմ յաւիտեան։

Բա՛ց ապա զգիրիդ քո, ահա Ստեփաննոսն՝ քո հայրենակից փութալ առ քեզ ի թեւ սիրոյ, ահա ընդոտնեալ նորա զամենայն սին փալ անկաշուն փառաց աճապարէ ուր դուդ կաս ի կատարէլ զիւր և զքո ցանկութիւն, կա՛ց կաց աներկմիտ, զի ի բիւրոց խափանարկու արգելից զերծեալ զիւր օձիս, գայ առ քեզ Ստեփաննոս քո։ Մի՞ լիցի քեզ բնաւ հոգալ զծախուց ճանապարհորդութեան առ քեզ՝ զի շնորհօք տեսոն կարիմ անձնական ծախիւք զալ աչքր առանց նսեմացուցանելոյ զազնուութիւն հոգւոյ հաշկազին, յիրաւի թէպէտ չեմ հարուստ որպէս Կրետոս², բայց չեմ ես աղքատ, այդքան զրամակարօտ։

Մաղթեմ յաստուծոյ արժանի առնել զիս ժոյիտ ի շրթունս փարել զլանջօրեալաւորոյդ։

Ջանձնաղոհ եղբայրդ քո
զՍտեփաննոս Նազարեանց

Ի 9 յունիսի 1832, ի ք. Տիֆլիս

5. ՇՎԵՐՍԻՆ

Թիֆլիս—Դորպատ

Վսեմապատիւ բարեպաշտօն իշխան զերմանացի,
աստուածաշնորհ տէր և բարերար,

Բանք հայրենակցի իմոյ եաշատրոյ զգեղեցիկ տառքինութեանց Տեառնդ և որ եսն է այն տողք գծեալք ի մատանց Ձերոց անուխաադրուծ երաշխավոր ճշմարտութեան հաւատի առնեն զիս, թէ ոչ զլասջիւք բարերարել ինձ յստմ նախանձելի ասպարիսի՝ յոր գէմ եղեալն է իմ մտանել, յուսացեալ նախ յաստուածն ամենակարող, ապա ի շնորհս վեհանձն բարերարիդ։ Դուք կատարելով զցանկութիւն սրտի իմոյ, զմնացեալն ցարդ անկատար առ ի չղոյէ յաջողակ և բարեպատեհ միջոցաց, կատարեսջիւք զայն սրբազան պարտիս, որ ի վերայ կալ ամենայն ուրուք, որ կարող է օժանդակել աննպաստից։ Ես ցորչափ կեամ և շնչեմ յաշխարհի, եղէց Ձեզ պարտական զամենայն աւուրս երջանկութեան իմոյ։

Այս շնաշխարհիկ շնորհ զոր զաի ես տուալի մեծապատիւ Տեառնդ, չգիտեմ զոր սիրտ հոգածնի ոչ զերեսցէ, տեսարան հիասքանչ աստուածատիրութեան նմա հանդիմանելով։ Բերան իմ լնու օրհնութեամբ անուան բարերարիդ, որոյ

առաջի անկանիմ և հեղուճ գերախտագէտ պղտցմունս սրտիս յորում տարբար-
ցեալ տպացան արդեն ակներև նշանակը աստուածօրինակ մարգարութեան
Ձերոյ:

Փառք նախախնամութեան աստուծոյ, որ արար զՁեզ տէր իմոյ ճակատա-
գրի, բնտրելով պայրդ մեծ լինել պորձի իմոյ երջանկութեան, և որ առաւելն
է՞ հաշր և պաշտպան բախտահարած որդւոց Հայաստանի:

Կեանս երկար ի տեսնել Ձեզ մաղթելով, կամ և մնամ իմով ճշմարիտ վե-
րապատուութեամբ և կատարեալ անձերեծայնութեամբ:

Ձերդ վսեմափառութեան ամենախոնարհ ծառայ
Ասեփաննոս Նազարեանց

9 յունիսի 1832, ի Տփլիս

6. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆՈՒՆ

Դորպատ—Պետերբուրգ

Սիրելի Խաչատուր իմ,

Ստացեալ զթուղթ քո գրեալ ի 1 յունուարի¹, ի 13 ամսոյս, խելամուտ եղէ ամենայն բովանդակելոցն ի նմա: Յաւ մեծ պատճառեաց ինձ պատմութիւն քո զփափկասրտութենէ աշդի հայոց մերոց. աշդ չէ ինչ նոր լսելեաց իմոց²: Հաւանիմ յոյժ ընդ զգուշաբայլ բնթացիս բանակատարութեան քո և ազաչեմ զհաստիչն աշխարհաց հասուցանել քեզ ի թիկունս զաներեսով զօրութեան ամենակարող աջոյ իւրոյ: Դառնութիւն ի վիճակի իմոյ տանեմ մեծահոգի համբերութեամբ³ քաջալերեալ ի հուսոյն որ ի զոգ ապառնոյն գիտէ անուշիկ զամենայն լեզի և թեթեացուցանի զանտանելին ի վշտաց: Զեղերս կենաց իմոց շրջափակեալ անձկագոյն սահմանօր չարաւորութեան ուսանիմ փոքումբ շատացուցանել զկարիս բնութեան: Ամենայն հարստութիւն իմ կաշանայ արդեն ի ներքոյ երկնից ի 40 ուրբիս. ես բնակեմ առ Քիւկամֆ աշգեպանն ընդ ծանոթ աղայի ումեք, որ բնակէր յառաջն առ Տօմսոնն: Ամսական վարձ տանս է 400 կոպեկ: Ես տեսանիմ ի բանից քոց՝ զի ինձ մնան զեռ ամիսք վեց մնալոյ ի Դորպատ⁴. բայց տարակուսանք մեծ ունեն զիս, զի չգիտեմ, թե ի՞նչ:

Առաքեալ⁵ բարեկամն մեր խոստացեալ ի թղթի իւրում առաքել ինձ 200 ռուբլի թուղթ, ապաշաւեալ է որպէս երկի, զի անցանեն ահա ամիսք չորք և ոչինչ հոտ դրամոց ի Տփլիսայ. ազգականք իմ ուրուցեալ են զիս. եղբայր իմ չգրե ինձ. սորայս սառնասրտութիւն անցանէ զօրինակ ամենայն, զի խոստմունք հազարաւորք և գործ և ոչ մի: Աստի հնար է իմաստասիրել զսրտից մարդկան զչափութիւն՝ զի եթէ եղբօր այսչափ փոյթ է զեղբօրէ, ապա որչափ փոյթ եղիցի աշոց զինեն: Ա՛խ, Խաչատուր, Խաչատուր, որ միայն կարես հասկանալ զիմ լեզու՝ մութն և անհասկանալի արանց անպիտանից, նպատակ քո արդարեւ բարի և զովանի, ոչր վասն և անմոռանալի երախտընկալն բարեկամութեան միջնորդութիւն քո ի մասին զալստեան իմոյ յԵւրոպիա, բայց պտուղք այսպիսի բարերար միջնորդութեան տտիպ և անախորժ. յայսմ ամենայնի երջանիկ զիս կարդամ տեսանելով զիմ հոգի յարուցեալի ի քնոյ թըմբազգեած էութեան ի ժրաջան արթնութիւն նորահրաշ կենաց: Այս հուր մշտաճարակ ի սրտիս ոչ շիջցէ յիս յառաջ քան շնչելոյս. փառք տեառն կամիմ զիտել, զի շահեցայ զժամանակ որքան ներկային ինձ իմ աղքատիկ միջոցք: Ես պատաղիմ այժմ զգաղղիական լեզու, բայց չգիտեմ հնար է ի կարճ միջոցի յառաջանալ այնմ լեզուի, յոր խոսել չիք ինձ միջոցք: Հասկանալ արդարեւ կարելի է, բայց խօսիլ՝ ոչ:

Քո Ատեփաննոս

Ի 21 յունուարի, 1835, ի Դորպատ

Կոդատիմ — Դորպատ

Խաչատուր իմ,

Արդէն զօրն յօթներորդ անցուցանեմ աստ յազարակի Տանտէ ֆոն Էնգել-հարթ¹։ Ժամանակ իմ հոսի յուրախութեան ի շրջանակ բարեւիրտ ծերունի տիկնայց և մի քանի սիրարժան, բայց ազեղ օրիորդաց։ Տիկին ֆոն Էնգելհարթ սէր մէծ և ընտանեկան ցուցանէ ինձ, համարի զիս անգամ գերզատառէի իւրոյ և զարմացուցանէ իւրով անօրինակ օտարասիրութեամբ։ Զսենյակ մի մարտը, բազմօք զեղեցիկ, քան զոր ստացեալ է իմ Գրիգորիսհոֆ² և հանդերձ բոլոր կարասեօք, որք պիտանիք են ինձ՝ տնիմ աստ. անշափ փափկութիւն անկողնոյ իմոյ՝ սովորական երեսիք յասպիսի տանս, քաղցրացուցանէ զքուն իմ յոյժ յոյժ, թէպէտ այս՝ զիտէ նոյնպէս վնասել աշխատասիրութեան իմում։ Աշխատիլ աստ քստ օրինի չիք ինձ մարթ, զի սենեակ իմ մերձ յոյժ հետասենեկին խափանառիք լինի ինձ առ այդ։ Համադամ ուտելիք չաւորս յաշտտիկ և բազմութիւն պէսպէս զերմանական պողակութեան ուսուցանեն ինձ աստ քնքոյշ կեցութեան ունեւոր զերմանացոց։ Թանթէ ֆոն Շվերս երեի ինձ սիրարժան ևս քան ի Դերպտ։ Գլխաւոր պատաղմունք իմ են լեզուն յունական, որում չուսամ ի սկզբեն հանդերձեալ կէս ամս ենթարկիլ զանձն հարցաքննութեան։ Ահա ձշմարիտ կորուստ ժամանակի։ այժմ ուսանիլ և ապա մոռանալ. զի ո՞տացէ ինձ ժամանակ ի բժշկական պատաղմունս իմ շարունակել զյոյն լեզու առ ի շմոռանալ զայն։ Ի 10 յունվար յուսամ լինել ի Դերպտ։ Բնութիւնն ոչինչ ուրախաբեր ունի այժմ աստ, զաշտք զգետաւորեալ ձեամբք և բոլոր արարածք ի մահատիպ լուծեան։ Ես կամէի խնդրել ի քէն, եթէ հնար էր և քո ներէր ժամանակ, զի հոգայիր վասն իմ սենեակ մի բարօք վասն հանդերձեալ կեցութեան իմոյ ի Դորպատ։ Հարց ցՏօմսոնն՝ ունի՞ նա սենեակ մի շփարձեալ գեռ առ իւր. ջանա ստանալ զմին ի միջին սենեկաց վերին էտաթին։ Ես կարծեմ կիսամեայ վարձ նորա եղիցի ոչ աւելի քան 450 ուլբլի. եթէ աստ ոչ, այլ ուրեք ջանա գտանել ինձ սենեակ մի օրինաւոր, ոչ հեռի ի համալսարանէն և ոչ շատ մօտ։

Ողջոյն շատ տուր յինեն պատուարժան տիկնոջ ֆոն Կէյզեր, գստեր նորա, որդւոց և աչոյց զիս սիրողաց։ Շնորհաւորեմ քեզ և նոցա զտարին նոր և հայցեմ ձեզ ամենեցուն առողջութիւն հոգւոյ և մարմնոյ։

Ք. Ստեփաննոս

¹ 27 դեկտեմբերի, 1835,

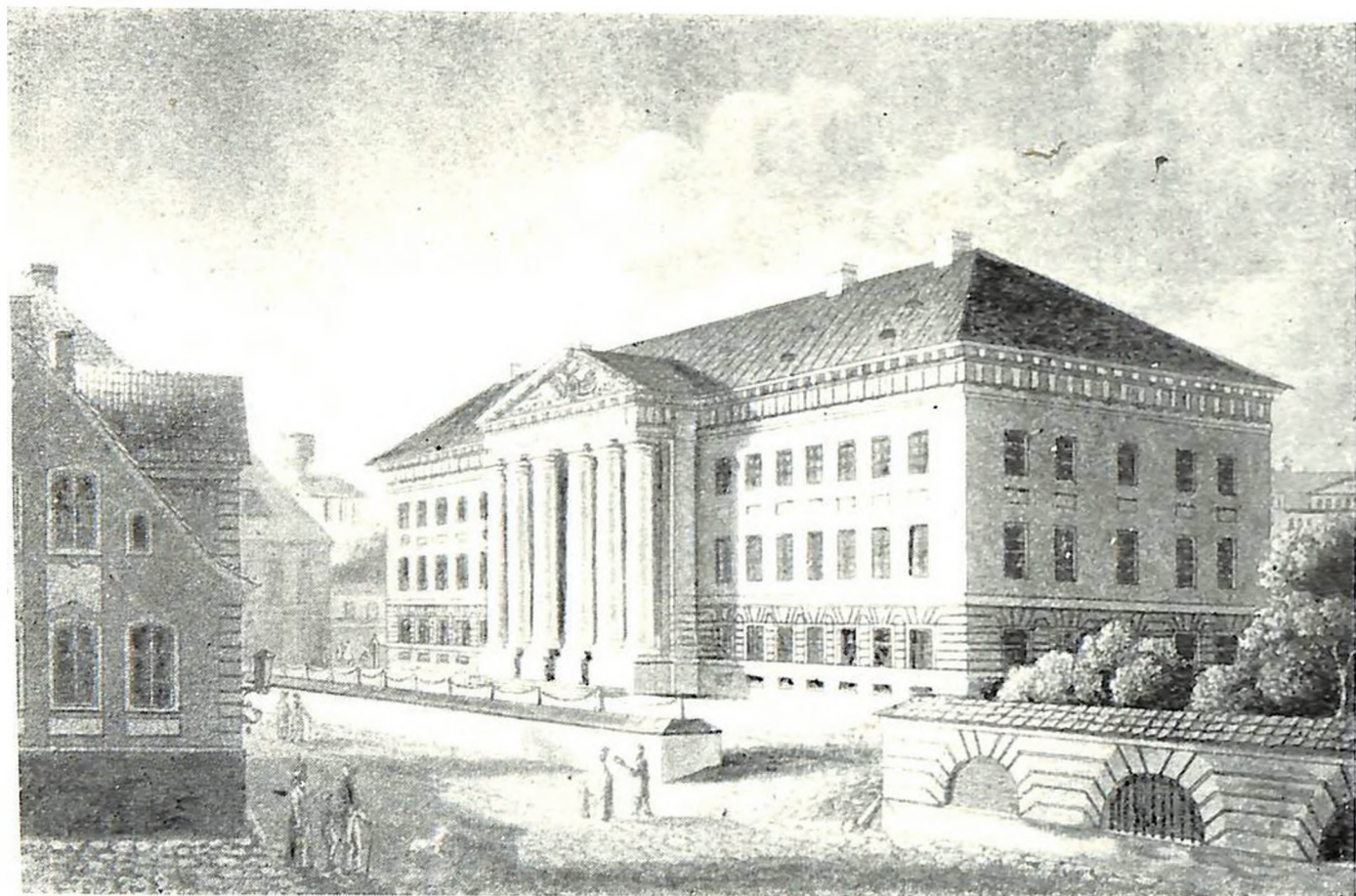
² Կօդատիմ

Տ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

Դորպատ — Թիֆլիս

Սիրելի Աստվածան,

Զսակաւատող նամակ քո գրեալ ի 8 փետր<ուարի> ստացայ ի բարերարի քումմէ Պարբօտայ ի 24 ապրիլի, բայց թէ ընդէ՞ր աշաշափ անագան, չգիտեմ. միայն այսքան ինչ լուայ ի նմանէ իբրև խնդիր ներողութեան՝ «զի նամակը վեց ի միասին ժամանել առ նա ի բէն» և այլ ոչինչ: Եթէ հանգամանք որպէս քո, նոյնպէս և իմ շներէցին մեզ յաւուր ելից քոց ի Դերպատոյ բարեաւ մնաւ սակ միմեանց, այդ չէ պարտ որպէս քեզ գիտէն, նոյնպէս և ինձ գրէն տալ կարծիս ինչ վատ. զի և ըստ իմ դատողութեան չիք ինչ պատճառ այգոյսի վերափորութեան ի լինելն մեր տեղեակ գրողմանց իրերաց յաւուր յայնմիկ՝ յորում ես ունէի կատարել գէթգամէն իմ ի յոյն լեզուի. դու պատրաստէիր գրեզ առ ուղի քո՝ Յոյս իմ լինել արքունի աշակերտ բժշկականութեան չել ի կատար առ իմոյ վատաբաղդութեան, բայց և այնպէս ոչ երէկ զգորութիւն հոգւոյ իմոյ. երևի թէ բազումք և արդէն հին ստուղենաք տուալ էին խնդիրս յայսմ մասին, ոչք վասն և ունէին իրաւունս առ այդ աւելի, քան զայս: Տեղեկացեալ իմ ի վերջ յունվար ամսոյ զգործելոյն իմոյ արքունի աշակերտ բժշկականութեան, բարօք համարեցայ բարեաւ մնա՞ւ սակ բժշկականութեան² և ձեռնարկ եղէ ի պատաղումն զհին լեզուօք՝ յուսով առ ի ընդունել իբրև արքունի աշակերտ պէղաղօղեան սեմինարիոյ Դերպատոյ՝ ի սկիզբն երկրորդ սեմեստրի այսր ամի, ուր ի միակն իմ չարունասի բժշկականութեան պարտ էր ինձ ամ մի ամբողջ ապրիլ անդրամ, զի գիտելի է, միմիայն իւրաքանչիւր ջրօրհնէս հնա՞ր է մատուցեալ խնդիր գործել աշակերտ բժշկականութեան, բայց լեզուաբանական, պէղաղօղեան սեմինարիոյ ի սկիզբն իւրաքանչիւր սեմեստրի՝ եթէ դոյ վականցիա: Մեծաւ անտեսութեամբ պարտ եղև ինձ անցուցանել և զայս սեմեստր. մերձ առ 100 ուրլի ստացայ ի պարգև ի Զամէն պրօֆեսսօրէ ի ձեռն ազնուական կնոջ Լեդեբուրի՝. 60 տուեալ վասն սենեկի իմոյ, հազիվ կարացի յցուցանել զիմ կարիս, թէև ամենաաղքատ Եղանակաւ, մնացեալ 40 ուրլովք: Ո՞չ ի վաղուց հետէ սկիզբն արարի ճաշել առ ազնուական տիկինն Ղրիւնվալդ երկիցս ի շաբաթու, թէսէտ ի վաղուց հետէ առ կիինն ֆոն Կէյզէր մի անգամ ի շաբաթու, և առ Բուշ պրօֆէսօրն³: Արդէն ի քանի մի շաբաթուց հետէ ճաշեմ նոյնպէս երկիցս առ պրօֆէսսօր իրաւաբանութեան Բէյց և առ կիինն Ղրէֆին Օռուրկ, այն է ամուսին երբօր կնոջ ֆոն Շվետի, միանգամ. կիինն Ղրիւնվալդ, Օռուրկ չուսցեն շուտով յաղարակն և մնասցեն անդ գոնեաչ դամանն բոլոր, Բէյցն երթալ ի Գերմանիա և մնասցէ անդ բոտ տսից իւրոյ ամիսս 5: Միմիայն կիինն Կէյզէր և Բուշ մնան աստ՝ առ սրս հնար էր ինձ ճաշել յամառան, եթէ ես ես մնայի ի քաղաքի: Իմ չառաջադրեալ է նոյնպէս եղանակ յաղարակ, բայց ոչ

Գորպատի համալսարանը

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՖԻՆԱՆՍԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ԵՐԵՎԱՆ

անդ, որ էի ի ձմեռան, թէպէտ ստացեալ է իմ արդէն հրաւիրումն և եկեացեն վասն իմ երթիւարք, այլ առ պարոն Ասնուղ՝ ազգական ֆօն Շվէպսի ի Տիւրպալ անուն զիւղ նոցա. բայց ո՞չ աչնու գիտաւորութեամբ, զի տացից ինձ հանգիստ, այլ առ ի անդորր ես կարացից նախապատրաստել զիս առ երկրորդ էջղամեն իմ միմիայն ի հին լեզուս, որոց բովական տեղեկութիւն պահանջի անհրաժեշտ առ մուտս իմ ի թիւ արքունի ֆիլօլօգաց. զի՞նչ պիտոյ է առնել անդ, որ ամենուտեալ հալածեն զիս կարիք և աղքատութիւն. ազգականք իմ և բարեկամք, առաջ. աշտոբիլ բառք են միայն հոգմածայնք, շկամին գիտել, կեամ՝ գեռ արդէն, թէ խլեաց զիս արդէն յաշխարհէ մահ յազբաւորութեան... միմիայն ինձ մնաց, ինձ աշխատիլ վասն գտանելոյ ինձ յօտար աշխարհի ապրուստ կենաց և միջոց ուսման:

Մի յուսահատեր, սիրելի, թէ ամենայն զեղեցիկ գիտաւորութիւնք մտաց քոյ զաչս դանութիւն վիճակի ինձ պատրաստեցին. ես, մինչդեռ շունչ իմ ի բերան է, տարալց ամենայնի անտրտունջ և անմոռնչ. ես, որ քաջածանօթս եմ զզեղեցիկ առաջադրութեանց մաքուր մտաց քոց. թողցուք զի ժամանակն արդարացուցէ զքեզ յաչս կարճատես մարդկան և հանցէ զաշխատանս իմ չերևան արանց բանագիտաց, նուցն խնդիր է իմ ի քէն՝ զի զրեցես առ իս որչափ հնար է յաճախ. աչդ օգտաւէտ է յոյժ մեզ երկոցունց և հազորդեացես ինձ մի բոս միտքէ զամենայն ձեռնարկն քո և զարժանածանօթ գիտելիք աշտի կողմանց: Իմ զրեալ է արդեն ի սուս լեզու առ Սոդոմօն Տէր-Ղուկասեանց՝ հայրենատէր բժիշկն զհանգամանաց իմոց. և խնդրեալ ոչ ուզակի, այլ քաղաքավար յառաջարկութեամբ զրամ վերադարձի իմոյ ի Տփլիս, եթէ անհնար էր մուտք իմ ի թիւ արքունի աշակերտաց, չգիտեմ՝ զիա՞րդ թուի քեզ աչս. կամ զի՞նչ քո կարծիք են ընդհանրաբար: Յիրաւի եկեալ մի անգամ յԵւրոպա պարտ է աշխատիլ Ռսանիլ որչափ հնար է ընդունակութեան իմում. բայց զի՞նչ առնելի է ի պակասիլ ամենայն միջոցաց որպէս առ աչդ, նոյնպէս առ երկարութիւն կենաց:

Կուրատօր համալսարանի մերոյ է աշժմ Քուսֆիշթլերմ՝ շվեդ ազգաւ, սիրող յոյժ արտաքին բարեկարգութեանց. ազատութիւն ուսանողաց փոքրանայ տոտ սակաւ առ սակաւ ի ձեռն կատաղաբարոյութեան իւրեանց, Վանդոֆուր ստուգենան հանեալ է ի թուոյ ուսանողաց ի համալսարանին և աչլ բազումք որք անպարկեշտ տօնեալ էին զտօն հիմնարկութեան համալսարանին⁸:

Տիկինն Դօմբերդ խնդրեաց յինէն հարցանել ի քէն, չէ՞ արդեոք առեալ քո ընդ քեզ զաղօթադիր նորա հանդերձ մականորութեամբ Rigisches Gebetbuch* զոր ստացեալ է նա առ յիշատակի ծնօղաց իւրոց, զոր ցանկայր վերըստին ստանալ ի Դօրպատ. որոնեա ի մէջ զրեանց, զուցէ ի շտապման քում յաւուր ելից քոց ի Դերպտոյ և զայն աղօթադիր՝ առեալ է քո ընդ քեզ: Զթուղթ քո առ օրիորդն Սօկօլօվսկի⁹ հասուցի նմա և ողջունեցի զամենեսեան ի քոյ դիմաց. Կէյզէր կինն և որդի նորա ողջունեն զքեզ յոյժ յոյժ:

Ներեա, սիրելի, զի կնքեմ զթուղթ իմ աչսպէս փութով և իմ ժամանակ թանդ է աշժմ, մանաւանդ որ ամենայնն առնելի է ինձ առ ի ելանել ի տառապանաց աստի. առ ապայն յուսամ քեզ բանս ուրախաբերս հազորդել, եթէ տացէ տէր կատարումն բաղձանաց իմոց:

Մնա՞ աշժմ բարեաւ և մի՞ մոռանար զբարեկամ քո ճշմարիտ՝

ՀԱՄԵԼԻԱՆՆՈՍ ՆԱԳԱՐԵԱՆԸ

Ի 2 մայիսի 1836, ի Դօրպատ

* Ռիգայի աղօթագիրք (գերմ):

Գորպատ

Ew. Excellenz!

Schon vor mehreren Jahren den heißesten Wunsch hegend, eine Reise nach Europa zu unternehmen, mit dem Zwecke, mir die Kenntnisse einzusammeln, die zum Lehrerberufe erforderlich, sehe ich mir vielfache Hindernisse entgegentreten, die auf mein Streben niederschlagend einwirkten. Indessen, der häufige Briefwechsel, den ich mit meinem Landsmanne Apowjanz nach Dorpat unterhielt, machte in mir den Wunsch immer lebendiger, sobald als möglich mich nach Europa zu begeben. Von seinen Mittheilungen völlig beseelt, wagte ich trotz meiner höchst nothdürftigen Mittel eine Reise nach Dorpat, wo ich mir einige Jahre durch sehr unbedeutende Unterstützungen meiner Freunde durchhelfen mußte.—Einer drückenden Lebenslage müde, sehe ich mich in die Nothwendigkeit versetzt, meine mit Freuden betretene Laufbahn mit betrübtem Herzen aufzugeben. Jedoch die vielen, so sprechenden Beweise, wie väterlich der Russische Monarch für das Wohl meines Vaterlandes sorgt, wie eifrig er die geistige Cultur seiner neuen Unterthanen befördert, ermuntern mich, eine gehorsame Bitte an Ew. Excellenz als an das Haupt der Universität zu wagen, in der Hoffnung, daß Sie die Güte haben werden, die Mittel zu meiner Ausbildung zum Lehrer für mein Volk mir von der Krone auszuwirken. Ich bin überzeugt, daß ein Monarch, der die Beglückung seiner Unterthanen seine heiligste Angelegenheit sein läßt, auch meine Bitte, zumal wenn Ew. Excellenz dieselbe huldvollst unterstützen, nicht unbeachtet lassen werde.

Ehrfurchtsvoll

Ew. Excellenz gehorsamster Diener

Nasarianz aus Armenien

<Քարգմանություն>

Գորպատ

<1836, սեպտեմբերի 22>

Ձերդ գերազանցություն,

Արդեն շատ տարիներից ի վեր ամենաշեղծ ցանկություն ունենալով գեպի եվրոպա մի ճանապարհորդություն կատարելու, նպատակ ունենալով իմ սուրբչական կոչման համար անհրաժեշտ գիտելիքներ հավաքել, ևս կանգնել եմ բազմաթիվ արգելքների առաջ, որոնք վհատեցուցիչ ազդեցություն են ունեցել իմ ձգտման վրա: Բայց և այնպես, Գորպատ <գտնվող> իմ հայրենուկից Արտվյանի հետ ունեցած հաճախակի նամակագրությունն իմ մեջ միշտ վառ պահեց հնարավոր շտիպով ավելի շուտ եվրոպա մեկնելու ցանկությունը: Նրա հաղորդումներից բոլորովին սղեւորված՝ ևս համարձակություն ունեցաւ, հակառակ իմ արտակարգ ազբառիկ միջոցներին, գեպի Գորպատ ուղևորվել, որտեղ ևս ստիպված էի մի բանի տարի իմ բարեկամների շատ աննշան օժան-

զտկութիւնամբ տարել: Կյանքի անշող վիճակից հոգնած, եւ տեսնում եմ ինձ անհրաժեշտութեան առաջ՝ տխուր սրտով թողնելու ուրախութեամբ ոտք կոխած իմ ասպարեղը: Բայց եւ այնպէս, բազմաթիւ խոսող ապացույցները այն մասին, թե ինչպէս հայրաբար հոգ է տանում ուստական միապետը իմ հայրենիքի բարօրութեան համար, թե ինչ եռանդով է նա հովանավորում իր նոր հոյատակների հոգեկան մշակույթը, այս բոլորն ահա ինձ խրախուսում են ներկայացնելու Ձեր Գերազանցութեանը՝ իրրե համալսարանի պետի, խոնարհ մի խնդրանք այն հուսով, որ Գուր բարութիւն կունենաք արքայից (թագից) միջոցներ ձեռք բերել, իմ ժողովրդի համար իրրե ուսուցիչ կառարկագործվելու նպատակով:

Եւ համոզված եմ, որ մի միապետ, որը իր հոյատակների երջանկացումը իր ամենատուրը գործն է դարձնում, անուշադիր չի թողնի նաեւ իմ խնդրանքը, մանավանդ եթե Ձերդ Գերազանցութեանը լի հաճութեամբ այդ բանին զորավիզ դառնա¹:

Ձերդ Գերազանցութեան հարգալից ամենահնազանդ ծառա՝

Նազարյանց
Հայաստանցի

10. ԽԱՉԱՏԱՌԱՐ ԱՐՈՒՅԱՆԻՆ

Գորպատ — Բիֆլիս

Ի 21 հոկտ. 1836, Ի Գերպատ

Թանկագին հաշատուր իմ,

Ի 17 հոկտեմբեր ամսույս ստացայ ի Մոսկովայ գլխով քո՝ գրեալ առ իւր 16 մարտի՝ հանդերձ 275 ուրբի թղթադրամովք՝ եւ թէ ընդէ՞ր այսչափ անաղան, չհասկանամ բնաւ. փառք եւ գոհութիւն տեառն եւ շնորհակալութիւն առ ի սրտէ ամենայն բարերար անձանց, որ օգնեն կարեաց անօգնականաց: Թուղթ քո եւ բանք ազնուասիրտ պարսն Դիլանովին² շարժեաց զիս յոյժ. եւ գրեցի առ նա թուղթ շնորհակալութեան եւ ծանօթութեան որպէս եւ առ բարերար իշխանն Մեսրոպ Նրեանցովն³. կարծիք ամենեցուն գրէն, զոր կամէիր գիտել՝ լաւ են յոյժ. զողջոյնս քո հասուցի փութով՝ առ որս պարտն էր:

Նորութիւն ինչ ի Գորպատ վասն վիճակի իմոյ գեռ չիք եւ ոչ մի ի բաց տեսալ զայն, զի վրացի ոմն Զուրաւով՝ անուն զօրտօր բժշկականութեան եկեալ ի Լեփցիխայ, կամի պատրաստել զանձն առ վերստին էքսամէն իւր յաստի համալսարանի, զի դու գիտես, զի զօրտօրք Գերմանիոյ վերստին հարցաքննին աստ Այս այր բարեսիրտ, քանքարաւոր եւ ժրաջան աւարտեալ է զընթացս ձեմարանի իւրոյ ի Լեփցիխ որպէս եւ զհամալսարանի, ունի զայն մտածութիւն զաշխարհէ իւրմէ՝ զոր դու եւ ես. պատմե ինձ բազմիցս զիրաց մերայնոց եւ ժիւղի. սա լեալ է նույնպէս ի Լոնդօն եւ ի Փարէս քաղաքի. խօսի գերմաներէն, ֆրանսզերէն, լատիներէն եւ այլն. ահա առաքեմ քեզ զերիս Porzellanpfeifenköpfe⁴ իմոյ չիշատակի. գիտելի է, զի եւ գիտաւորութեամբ շղնեցի քեզ եւ զներքին մասունս der Pfeifenköpfe նոքա են աստ նոյնպէս ի սօրբիլանի եւ բեհանին շուտով. այդր հնար է տալ շինել զներքին մասն ի մեհսինդէ, որ ոչ բե-

¹ Հախճապակցա ծրամորձներ (գերմ.):

կանի բնաւ ի մուծանելն զներքին ծայր շիրութին լայնագոյն ծագն, որպէս և ծայր պօրքեկան շիրութին ի միւս ծագն: Գրեալ բեզ արդեն բաղումս, կամ և մնամ վախճանի և հետեանայ խնդրոյ իմոյ ի տերութենէ, զոր ապա ողջ արարից բեզ:

Քո՛ւ Ասեփաննոս

II. ԽԱՉԱՏՈՐԻ ԱՐՈՎՅԱՆԻ

Գորպատ — Քիֆիս

Mein theurer Apowjanz!

Ich theile dir eine Nachricht mit, die dich unbeschreiblich erfreuen wird. Mein Wunsch ist, wenn nicht ganz, doch theils erfüllt; die gütige Regierung hat mir durch Vormundung des Herrn Curators Kraftstrom 500 Rubl. Banko fürs Jahr bestimmt. Ich habe dafür keine weitere Verpflichtung gegen die Krone als nach vollendetem Studium meinem Vaterlande, wenn es eins giebt, zu dienen und zwar als Lehrer. Der Professor Blume, dem ich bekanntlich dies Alles verdanke, wollte sich wieder beim Curator für mich verwenden, um, wenn es möglich, einige hundert Rubl. für Ankauf der Bücher von der Regierung auszuwirken; ich warte noch immer auf den Erfolg dieses Vorschlags. Auf wie lange ich hier aus diesen Mitteln studieren kann, ist nicht bestimmt, so viel ich vom Curator hörte; ich denke vielleicht 4 oder 5 Jahre, denn je mehr, desto besser. Ich weiß nicht, wie meine Auswahl in Bezug der Gegenstände, die ich treiben werde, dir gefallen wird. Ich habe beschlossen, meinen Fleiß vorzüglich auf die Geschichte zu wenden und mich darin gehörig auszubilden. Du weißt, mit wie vielen Hülfswissenschaften dieses Fach verknüpft ist, ohne daß ich sie dir erzählen soll. Unter den neuen Sprachen werden mich hauptsächlich die russische und französische beschäftigen, weil beide im Ausland, leider zu sehr erfordert werden. Wir haben jetzt einen herrlichen Professor für die russische Literatur in Dorpat; ich besuche ihn fleißig und übersetze bei ihm Verschiedenes ins Russische; er heißt Rosberg aus Odessa. Deine Mittheilungen aus Tiflis in Hinsicht auf unsere Landesleute betrübte mich im höchsten Grade und bestätigten meine, früher ausgesprochene Worte; natürlich eine traurige Erfahrung! Das Unkraut herrscht auf goldenem Throne und heilsame Vorschläge zum Besten des Volkes finden gar kein Gehör. Ich schweige von den Herz und Seele zerreißenden Laster, die du mir in diesem Briefe geschildert hast; sage nur soviel, daß es eine Zeit geben wird, wo Alles in seiner Nacktheit vor dem Richterstuhl derselben erscheinen und die wohl verdiente Züchtigung finden muß. Du sagst „ich soll Haus und Vaterland vergessen und ein anderes suchen“: ich kann daraus schließen, wie unerträglich deine Umgebung dir ist, aber sage mir, Apowjan, wird nicht einst das edel fühlende Herz unserer Nachkommenschaft unsere Abtrünnigkeit von dem Vaterlande mit Fluchen belegen? Freilich erscheint es uns ein Ding der Unmöglichkeit, einiges Gute unter unserm Volk ein-

zuföhren, aber soll man denn dafür sich der Verzweiflung bloß stellen? Nein! antwortet mir meine Vernunft. Wir sehen, lieber Apowjan, daß jeder Reformator in der Geschichte der Menschheit gegen vieles hat kämpfen müssen, ungeachtet viele der Wuth der Kurzsichtigen haben unterliegen müssen. Also wollen wir auch unsere Geduld und Besonnenheit gegen alles Widerwärtige behaupten, in der Hoffnung zu besseren Zeiten, wo das Auge der Wahrheit heller sehen und das Gute und Schöne lebhafter fühlen kann. Ich glaube, die dankbare Nachkommenschaft wird uns nicht verkennen, sondern auf uns als lebenswerthe Vorbilder wahrer Vaterlandsliebe mit bewunderndem Blick hinschauen.

Meine Bitte an dich wird immer sein, mein väterliches Haus als zweites ich öfter zu besuchen und die meinigen zu trösten, so wie meinen Bruder um meine Lage unbesorgt sein zu lassen durch umständliche Mittheilung meiner jetzigen Verhältnisse. Nach 8 Tagen hofft mein verehrter Landsmann Doctor d. M. Subalof über Petersburg nach Tif. zu reisen. Ich bitte dich, ihn freundlich zu empfangen und ihm als einem Manne mit deutschen Gefühlen deine Liebe und Freundschaft zu schenken.

Ich bin im Begriff, den 12. dieses Monats aufs Land zu fahren zum Herrn Arnold, von dem ich schon längst Einladung bekommen habe. Deine bestellten Grüße habe ich deinen Freunden abgestattet und habe wieder von ihnen viele Grüße an dich.

Bleibe wohl! Gedenke deines ewig ergebensten

Freundes Nasariantz

5. December 1836

Dorpat.

Im Hause des H. Stegels

<Քարգմանություն>

Իմ թանկագին Աբովյանց,

Ես քեզ մի լուր կհաղորդեմ, որ քեզ անասելի կուրախացնի. իմ ցանկությունը թեև ոչ բոլորովին, գոնե մասամբ կատարված է: Բարեհոգի կառավարությունը որոշել է ինձ տարեկան 500 ռուբլի թոշակ պարոն կուրատոր Կրաֆշինսկի միջնորդությամբ: Սրա համար ես ոչ մի պարտականություն չեմ առնում ինձ վրա թագի վերաբերմամբ, բայց եթե ուսումն լրացնելուց հետո ծառայեմ հայրենիքին, որպես ուսուցիչ: Պրոֆեսոր Բլումեն¹, որին ես այս բոլորի համար պարտական եմ, կամենում էր կրկին անգամ միջնորդել կուրատորին, որպեսզի, եթե կարելի է, մի քանի հարյուր ռուբլի կառավարությունից ստանա զրբեր գնելու համար, ես գեուս սպասում եմ այս առաջարկության հաջողությանը: Որքան ժամանակ ես կարող եմ աչտեղ այս միջոցներով ուսանիլ, հաշմանի չէ: Ինչպես կուրատորից լսեցի, ես կարծում եմ զույց 4 կամ 5 տարի, որովհետեւ ինչքան երկար, այնքան լավ: Ես չգիտեմ, թե ինչպես կհավանես դու իմ ընտրությունը այն առարկաների վերաբերմամբ, որոնցով ես

պիտի պարապեմ: Ես վճռել եմ իմ աշխատանքս գլխավորապես պատմութեան վրա դարձնել և դրա մեջ, ինչպես հարկն է, կատարելագործվել: Դու պիտես, թե ինչքան օժանդակ պիտութեանների հետ է կապված աչս ճշուրդ, առանց աչգ բոլորը բեզ թվելու: Նոր լեզուներից ես պարզմունքի առարկա կդարձնեմ սուսերենը և ֆրանսերենը, որովհետեւ երկուսն էլ Ռուսաստանում դժբախտաբար շատ են պահանջվում: Մենք Դորպատում մի հրաշալի պրոֆեսոր ունենք սուսաց պրակտիկայի համար. ես ջանաւիրութեամբ աչցելում եմ նրան և նրա մոտ շատ բան թարգմանում եմ սուսերեն. նրա անունն է Ռոսերից, Օդեսայից: Քս Տիխոնից հաղորդածը մեր հայրենակիցների վերաբերմամբ ինձ չափազանց տխրեցրեց և հաստատեց իմ առաջները աչգ մասին արտահայտած խոսքերը. բնական է, զո մի տխուր իրողութեան է: Որոմն իշխուք է սակե՝ զահի վրա, և հօգուտ ժողովրդի արած բուժիչ առաջարկներին ոչ ոք ախանջ չէ գնում: Լսում եմ աչն հոգի ու սիրտ մաշող մեղքերի մասին, որ զու բո նամակում նրկարագրել ես: Ես միայն աչքանը կասեմ, որ կզո ժամանակ, երբ ամեն բան իր մերկութեամբ զատավորի սեղանի տուաչ կկանգնի և կստանա իր արժանի պատիժը: Դու ասում ես. «Ես պիտի տուն և հայրենիք թողնեմ և ուրիշը փրնտրեմ»: Սրանից ես կարող եմ հետեցնել, թե որքան անտանելի է բեզ բո շրջապատը. բայց ասո ինձ, Արտվյան, մի թե մեր հետնորդների ազնիվ զգացող սիրտը նղովքի կնիք չի գնի մեր հայրենիքից հերձվելու վրա: Իհարկե մեզ անկարելի է թվում մի լավ բան մեր ժողովրդի մեջ տարածելը, բայց պետք է սրա համար հուսահատվել: Ոչ, պատասխանում է ինձ իմ բանականութեանը: Մենք տեսնում ենք, սիրելի Արտվյան, որ յուրաքանչյուր ուֆորմատոր մարդկային պատմութեան մեջ ստիպված է եղել կովել շատ բաների գեմ, չնայած որ շատերը ստիպված են եղել հղտտակվել կարճատեսների կատաղութեանը: Ուրեմն ցույց տանք մենք մեր համբերութեանը և խոհմութեանը ամեն անախորժութեան առաչ, հուսալով, որ կզո լավ ժամանակ, երբ աչքը ավելի պարզ կտեսնի ճշմարտութեանը և սիրտը ավելի ուժգին կզզո բարին և գեղեցիկը: Ես կարծում եմ՝ երախտագեո հետնորդները մեզ կգնահատեն և մեզ վրա կնայեն զարմացած հայացքով, որպես հայրենյաց մարուր սիրտ զովելի օրինակների վրա:

Ես բեզ կխնդրելի, որ զու միշտ իմ հայրական տունը, որպես երկրորդ ես, հաճախ աչցելելիք և մերոնց միտթարելիք, ինչպես և եղբորս ապահովեցնելիք իմ գրութեան մասին, մանրամասն հաղորդելով աչժմյան իմ հանդամանքները: Ութ օրից հետո իմ հարգելի հայրենակից՝ բժշկութեան գոկտոր Զուբալովը մրտադիր է Պետերբուրգի վրաչով Տիխոնի գալու: Ես խնդրում եմ բեզ նրան բնկերաբար ընդունել և բո սերն ու բարեկամութեանը ընծայել որպես գերմանական զգացումների տեր մի մարդու:

Ես ցանկանում եմ աչս ամսի 12-ին զյուղ գնալ պարոն Արնոլդի մոտ, որից արդեն վաղուց հրավեր եմ ստացել: Քո պատվիրած ողջուչները հաղորդել եմ բո ընկերներին և նրանցից կրկին շատ ողջուչներ ունեմ բեզ ուղարկելու:

Ողջ եղիր, հիշիր բո սրտանց անձնվեր ընկեր Նազարյանցին

Դեկտ. 5-ին, 1836, Դորպատ, Պ. Զիգելի տանը:

12. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Դորոգաւոր — Քիֆլիս

<1837., հունվար>

Վեհապատիվ Հայր՝,

Ճշմարիտ արդիւնք առն մեծի՝ ծածկեալ առ ժամանակ ինչ յաշխարհի տե-
տութենէ, փառազգեաց ելանեն յերեան, այն ինչ մարդիկ ուսանին ճանաչել և
պաշտել զայնս անաշտ արդարադատութեամբ: Բարեբախտ կարծեմ զհայրե-
նակիցս իմ և Տփլիսի՝ զի պարզեաց նոցա տէր զՁեզատիսի գլուխ առ ի կառա-
վարել զնոսա իմաստուն օրինօք: Քաջ գիտելով իմ զգովանի յատկութիւնս որք
պէճեն և զարդարեն զՁեզ, զսէր ասեմ գիտութեանց և արուեստից, զհայրենասի-
րութիւն անօրինակ՝ ապացուցեալ յայնտապէս յամենայն գործառնութիւնս Ձեր,
տրախտեամ զանպատումն ուրախութիւն ընդ արժանի ընտելութիւն Ձեր ի 7
դեկտեմբերի անցեալ ամի՝ յառաջնորդ Վրաստանի և մաղթեմ ի պարզեատուէն
ամենայն բարեաց շնորհել Ձեզ յասպարիզի նորոգ կոշման Ձերոյ զօրութիւն
հոգւոյ առ ի սկսանել և աւարտել յաջողակի: Ես հաւատարի եմ, թէ գիտութիւնք
ի ներքոյ խոհեմ և արթուն ակնարկութեան Ձերոյ ծագիկեցին ի մէջ հոգեորա-
կանաց մերոց և պառլոս բարեհամս բերցեն ազգի հայոց: Քաջայայտ եմ, թէ
ամենայն գործք հայրենասիրութեան Ձերոյ անմահ պանծասցեն ի մատենան
պատմութեան մարդկան, եթէ ծանիցէ զայնս Եւրոպա:

Նպատակ ուսանելոյ իմոյ ի Դերպա քաղաքի՝ և կարել ճշմարիտ եղանա-
կաւ լինիլ պիտանի հայազն եղբայրակցաց իմոց, ճնշեալ ցարդ ընդ լծով աղ-
քատութեան յօտար աշխարհի, բռնադատեցայ պատրաստել առ ենթարկումն
հարցաքննութեան առ ի ստանալ զիրաւունս վարժատրութեան ուր և իցէ². բայց
ի ձեռն բարեացեալամ պրօֆեսսօրին³ ինչ առաջադրեալ աստի հոգատարին
Դերպտեան Համալսարանի, ստացայ միջնորդութեամբ սորա ի տէրութեան ռու-
սաց օգնութիւն ինչ տարեկան կաշաքեալ ի 500 ռուբլիս թղթադրամ թէ որպէս
ոչ բաւական ինձ վասն ապրուստի կենաց և ստանալոյ գրեանց հարկապետւոյ
վասն տոարկայի իմոյ, բայց բարւոք ևս քան զոչինչ: Ես նուիրեալ եմ զանձս
զլիւաւորաբար յուսումն պատմութեան՝ հարուստ այլ անթիւ երկրորդական ա-
ռարկայիք ուսմանց, որպէս հնովք, լեզուօք, հնագիտութեամբ և այլովք նմա-
նեօք. ևս բարւոք համարիմ յերկարել զուսումն իմ աստ ամս քանի մի և ապա
արժանացեալ համալսարանեան աստիճանի վերադառնալ յիմ հայրենիս և
տարածել զուսեալ իմ ի մէջ համազնեայ եղբարց: Յոյս մեծ յուսամ զտանել ի
Ձեզ հաստատուն օգնական ինձ յառաջադրութեանս իմ յօգուտ ազգի հայոց:

Յանձնելով զիս վեհապատիվ Հայրութեան Ձերում

մնամ խոնարհ ծառայ

Ստեփաննոս Նազարեանց

յժմարիլ Ձեր գրել առ իս, խնդրեմ աչապէս գրել զանուն իմ և զտեղի բնա-
կութեան իմոյ:

Степану Исасвичу Назарову, Дерптского университета студенту:
В доме Зигелья.

Գործիչը — Քրիստի

Снятельный князь¹,

Вы, конечно, удивитесь, что человек, навлекший на себя гнев Ваш, может быть и справедливый, осмеливается беспокоить Вас следующими строками. Но вот причина этого необыкновенного явления.

Любя отечество—если сие понятие еще не сделалось добычею разнообразных переворотов в нравственном мире армян—и от всего сердца желая ему добра, мы натурально питаем общие мысли и чувства. Конечно, несмотря на это ужасное расстояние, должны соединять нас, как стремящихся к одной цели. Не имея от Вас никаких решительных личных ожиданий, я намерен, если Вы мне позволите, часто писать к Вам и просить Вас порадовать меня своими сообщениями о спасительных учреждениях комитета Армянского, об улучшении армянского училища, о порядке, наблюдаемом во всем быту училища Вашего². Я хотя уже давно вне сего отечества, но сознаться, оно со всею своею прелестью еще неизменно живет в душе моей и всякая мысль об нем придает мне дух с большим рвением заниматься своими предметами. Жалею, что я так поздно ознакомился с духовною жизнью Европы, с образом деятельного упражнения ее в науках; но, вообще, благодарен судьбе, не отказавшей мне в счастье по благополучном борении со многими препятствиями достигнуть желаемой цели.

С истинным почтением имею счастье быть, снятельный князь, покорнейшим слугой.

Ст. Назарьянц

19 марта 1837 г., Дерпт.

14. ԽԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՐԴԱՐՅԱՆԻՆ

Գործիչը — Քրիստի

den 20. März 1837. Dorpat

Theurer Landsmann und Freund!

Dein Schreiben vom 10. Febr. habe ich den 4. dieses Monats erhalten; es wurde mir daraus recht einleuchtend, wie es dir ergeht. Lasse deinen Muth nicht sinken, sondern vielmehr mit ausdauernder Geduld und Standhaftigkeit stählen, bis sich bessere Aussichten dir eröffnen. Es giebt kein erhabeneres Schauspiel, nirgends zeigt sich der Mensch größer, als im Kampfe gegen überwiegende Gewalt, gegen ein unvermeidlich scheinendes Schicksal für eine gerechte Sache, für Behauptung seiner Würde. Schon lange habe ich das Alles eingesehen und beinahe mit Händen belastet, was du mir jetzt über das Thun und Treiben in der armenischen Schule mittheilst. Ich war, leider, selbst mehrere Jahre hindurch unter diesen wunderlichen Geschöpfen der Natur und habe Theil

an ihren Spielereien nehmen müssen. Tausend Dank dem lieben Schöpfer und den wohlthätigen Freunden, daß ich auf irgend eine Weise aus ihrem verderblichen Strudel gerissen, einer unschätzbaren Gemüthruhe, wenn auch erst nach vielen Umwälzungen meines Schicksals, in einem gebildeten Menschenkreise mich erfreue.

Daß es mir nach deiner Meinung nützlicher sey, die Art und Weise des zweckmäßigen Unterrichtes zu lernen, als einen Wüst von Gegenständen, will ich nicht in Abrede sein; aber mir gebietet jetzt die Nothwendigkeit ganz etwas Anders. Wenn ich in der gelehrten Welt einige Bedeutung behaupten soll, so muß ich alle meine Thätigkeit einem Gegenstande, wie ich dazu bekannter Maaßen die Geschichte gewählt habe, vorzugsweise zuwenden und dann die vielfachen Hülfswissenschaften desselben mit Fleiß und Eifer betreiben. Ob dies alles meinem Vaterlande nützt oder nicht, kann für die Gesetze der Universität, denen ich mich wohl zu unterwerfen habe, ganz gleichgültig sein. Es kommt noch dazu, daß ich von meinem künftigen Schicksal in meinem Vaterlande gar nichts weiß; um aber überall irgend einen Einfluß behaupten zu können, muß ich mich dazu gebildet haben. Es wird mir unerträglich sein, von der unglückseligen Rücksicht auf Fristung meines irdischen Daseyns gezwungen, dem Willen unwissender Menschen mich unterordnen zu müssen. Deshalb finde ich es gut, bei Anwendung meiner Zeit und meines Fleißes auch diese so wichtige Umstände zu beachten.

Die kleine Unterstützung, die ich von der Regierung erhalte, reicht kaum hin, meine physischen und geistigen Bedürfnisse zu befriedigen. Ich muß recht viele Einschränkungen in meiner Lebensart treffen, wenn ich alle die nöthigen Bücher mir verschaffen wollte. Es ist gar traurig, daß kein Mensch, weder Verwandter noch Freund an mich denkt; ein anderer schrieb mir sogar vor mehreren Jahren, ich soll in meinen Forderungen, die ich an meine Freunde machte, bescheiden sein. Ich muß dir eingestehen, daß es mir recht wunderlich zu Muthe wird, wenn ich denke, daß alle Beutel sogleich erschöpft wurden und alle Quellen plötzlich versiegten, als mir einige Hülfe zu leisten war. Den wärmsten Dank und abermals Dank meinen gebildeten deutschen Freunden, deren Interesse für mich ein ganz anderes ist, als der in Tiflis oder irgend wo anders geborenen Menschen. Wie du bis jetzt ohne Anstellung bist, begreife ich nicht; wie lebst du denn in einer fremden Stadt ohne Mittel? Wilhelm Krause theilte mir mit, dir wäre in einer Privatschule in Tiflis ein Posten von 100 Rub. Silb. angetragen worden, und du hättest es nicht angenommen, aber warum, das sehe ich nicht ein. Sage mir, hast du hier nach bestandnem Lehrer-Examen keinen Rang erhalten, denn ich höre, Parrot besorgt auf deine Bitte einen Rang für dich. Es ist in Rußland einmal so: die persönliche Würde gilt nichts.

Die Wahl des Geistlichen Karapets zum Erzbischof von Grusien schon längst in der petersburgisch. Zeitung erfahrend, habe ich an ihn eine Gratulation geschrieben nach Tiflis; erkundige dich gefälligst, ob er sie erhalten, Ich schreibe einige wenige Worte an den Fürsten Argutin-

sky, um sein unbändiges Wesen entweder zur Mäßigung zu stimmen oder noch aufbrausen zu lassen. Ich überlasse es ganz deinem Gutdünken diesen Brief in einem Couvert ihm zu überreichen oder nicht. Du brauchst gar nicht deutsch an mich zu schreiben. Denn das thut mir allein Noth. Dein armenischer Brief durchwandert oft ganz Dorpat und kommt noch immer in unverletzter Jungferschaft zu mir. Dieselbe Sicherheit hat wiederum mein deutscher Brief in Tiflis: denn wer versteht da es zu lesen, wenn auch Gottlose es zu lesen manche viel sich erlauben. Vor kurzem habe ich an den H. Dilanow geschrieben, um ihn über meine neuen Verhältnisse zu unterrichten.

301

№ 20 März 1837 Dorpat

Gefährter Landknecht und Freund!

Dein Briefchen vom 10 Febr. hab ich
 in 4 dinstl. Wochen abgelaufen, es wurde mir durch
 ein einlässiges, wie ich dir sage. Du bist immer
 nicht nicht finden, sondern nicht mehr mit anderen
 mehr Geduld und Mündigkeit fließen, die sich
 besser aufpassen dir verstanden. Es geht kein so
 braut so schnell, nirgendes zeigt sich so Mündig
 größer, als im Lande gegen überwindende Gewalt,
 gegen ein unermüdlich ständiges Gesicht für ein
 gewisses Dasein, für Befragung seiner Väter. Aber lang

Ich kann mich eines lebhaften Bedauerns nicht erwehren, daß du
 nicht ein einziges armenisches Buch mir hinterließ; nicht einmal das arme-
 nische Lexikon, worum ich dich so flehentlich bat. Du hättest zum Ersatz
 das meinte von meinem Bruder erhalten können. Ich habe wohl ein
 langes Verzeichnis armenischer Bücher dem Doctor Subaloff mitgegeben,
 aber wann ich sie bekommen werde, das ist die Frage. Meine in Tiflis
 hinterlassenen Bücher, russische und armenische, stehen dir zu Ge-
 bote. Alle sind bei meinem Bruder. In meinen Mußstunden übersetze

Մի էջ 1837 թ. մարտի 20-ի Արսլանյանի ուղղած գերմաներեն նամակից:

ich die Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschen von Herder ins Russische und nach der Correctur wird es wahrscheinlich stückweise im Druck erscheinen. Alle die von Ihnen begrüßten, grüßen Sie wieder (verzeihe mir den Plural, so kam es zufällig).

Den Herder, das oben Erwähnte habe ich in französischer Übersetzung von Quinet gekauft in 3 Bänden für 30 Rubl. Mit der Absicht für die Vergleichung des Originals mit der Übersetzung, die Übertragung deutscher Gedanken ins Französische zu lernen.

Dein aufrichtiger
S. Nasarianz

<Քարգմանություն>

Գորպաս

20 մարտի 1837 թ.

Թանկագին հայրենակից և բնակիչ,

Քս փետրվարի 10-ի գրությունը այս ամսի 5-ին ստացել եմ. դրանից ես պարզ իմացա, թե գրությունդ ինչպես է՝ թող սիրտդ չկոտրվի, այլ համբերությամբ և վճռականությամբ պնդանա, մինչև քո առաջ ավելի լավ ապագա բացվի։ Ավելի վսեմ բան չկա, ոչ մի տեղ մարդս այնքան մեծ չի երևում, ինչպես գերակշռող ուժի դեմ պատերազմելիս, և ըստ երևույթին անխուսափելի ճակատագրի դեմ մաքառելիս՝ մի արդար գործի մեջ իր արժանավորությունը ցույց տալու համար։ Արդեն վաղուց ես այդ բոլորը կանխագիտել եմ և համարյա թե ձեռքերով շոշափել, ինչ որ դու այժմ հայոց դպրոցներից պատմում ես։ Ես դժբախտաբար նույնպես եղել եմ մի քանի տարիներ բնության այդ վարմանալի արարածների մեջ և ստիպված եմ եղել նրանց խաղերին մասնակցելու²։ Հազար շնորհակալություն արարչին և բարեգործ բնակիչներին, որ ես մի կերպ դրանց փչացնող հոսանքից ազատվելով՝ բախա ունեցա հոգեպես հանդրստանալու կրթված մարդկանց շրջանում, թեև իմ ճակատագրի բաղմամբով փոփոխություններից հեռու։

Որ քո կարծիքով ինձ համար ավելի օգտակար կլինեն սովորել նպատակահարմար դասառվություն կերպն ու եղանակը, քան առարկաների մի կույտ, չեմ կամենում բացասել, բայց կարևորությունն ինձ ուրիշ բան է պատվիրում։ Եթե ես գիտական աշխարհում փորք-ինչ նշանակություն ունենալ եմ ցանկանում, ապա ես պիտի իմ ամբողջ գործողությունը առավելապես մի առարկայի նվիրեմ, ինչպես որ ես հայտնի չափով պատմություն եմ բնորոշ, և հետո նրա բաղմամբով օժանդակ գիտությունները ջանքով և եռանդով ուսումնասիրեմ։ Իսկ թե այս օգտակար կլինի իմ հայրենիքին, թե ոչ, համալսարանական օրենքների համաձայն, որոնց ես պարտավոր եմ հպատակվել՝ նշանակություն չունի։ Սրա հետ միանում է այն հանգամանքը, որ ես իմ հայրենիքում ունենալիք ապագա վիճակիս մասին ոչինչ չգիտեմ, բայց ամեն տեղ որեւէ ազդեցություն ունենալու համար պիտի ես պատրաստվեմ։ Ինձ համար անառնելի կլինի, եթե ի նկատի ունենալով երկրային գոյությունս պահպանելու հանգամանքը՝ ես ստիպված լինեմ անգեա մարդկանց կամքին հպատակվելու։ Այս պատճառով ես լավ եմ համարում նույնպես աչքաթող չառնել այս կարևոր հանգամանքները³։

Այն շնչին օգնությունը, որ ես կատարությունից ստանում եմ, հաղիվ է կարողանում իմ ֆիզիկական և հոգեկան կարիքները զոհանքել: Կենցաղավարությունս պիտի շատ չափավորեմ, եթե ցանկանում եմ իմ բոլոր հարկավոր գրքերը ձեռք բերել: Շատ ցավով է, որ իմ մասին ոչ ազդեցիկներս են մտածում և ոչ էլ ընկերներս, մեկը մինչև անգամ գրեց ինձ մի բանի տարի տառ, որ ես համեստ պիտի լինեմ իմ ընկերներին ուղղած սլոգանների մեջ: Ես քեզ պիտի խոստովանեմ, որ ինձ տարօրինակ է թվում, երբ մտածում եմ, որ ինձ օգնելու համար բոլոր քսակները խեղույն դատարկվում են և բոլոր աղբյուրները հանկարծ կարվում: Իմ սրտագին ջերմ շնորհակալությունը գերմանացի կրթված ընկերներին, որոնք ուրիշ կերպ են հետաքրքրվում ինձանով, բան Տփլիսում կամ ուրիշ տեղեր ծնված մարդիկ: Ի՞նչպես դու մինչև այժմ առանց պաշտոնի ես, չեմ հասկանում, ո՞նց ես դու մի օտար քաղաքում առանց միջոցների ապրում: Վիլհելմ Կրասուզեն⁵ հաղորդեց ինձ, որ քեզ մի պաշտոն են առաջարկել Տփլիսի մասնավոր դպրոցներից մեկում 100 ուսուցիչ արժաթով և դու չես ընդունել, բայց ինչու՞ չեմ բմբռնում: Ասա ինձ, ուսուցչական քննությունը տալուց հետո դու ոչ մի առաժեշտ չե՞ս ստացել: Ինչպես լսեցի, Պարրոտը քո խնդիրքի համեմատ քեզ համար մի առաժեշտ է ուղղում ձեռք բերել: Ռուսաստանում այսպես է, անձնական արժանիքը բանի տեղ չի գրվում: Կարապետ հոգևորականի⁶ Վրաստանի արքեպիսկոպոս ընտրվելը վաղուց արդեն Պետերբուրգի լրագրից իմանալով, ես շնորհավորական գրեցի նրան Տփլիս, բարի եղիր և տեղեկացիր, թե արդյոք նա ստացել է այդ, թե ոչ: Ես մի բանի խոսք եմ գրում իշխան Արզումանյանին, նրա կապը կարած վարքը կամ չափավորելու և կամ ավելի զրգուելու համար: Քո արամազդություն տակ եմ թողնում այս նամակը ծրարի մեջ նրան հանձնել, կամ ոչ: Դու պետք շունիս ինձ գերմաներեն գրելու, որովհետեւ ե՞ս միայն դրա կարիքը ունիմ: Քո հայերեն նամակը հաճախ շրջում է ամբողջ Դուրպատում և ինձ է հասնում միշտ կուտական անարատություն: Նույն սպառնալիցաներ ունի և իմ գերմաներեն նամակը Տփլիսում. որովհետեւ ո՞վ կարող է այն կարգալ, թե եմ մի բանի անստավածներ թույլ են տալիս իրենց կարգալու: Նորերս պ. Դիլանովին գրել եմ՝ նրան իմ նոր հանգամանքներին ծանոթացնելու համար:

Ես սաստիկ ցավում եմ, որ դու մի հայերեն գիրք չթողիր ինձ մոտ, մինչև անգամ հայերեն բառարան, որի համար ես քեզ այնքան աղաչում էի. դրա տեղ դու կարող էիր իմը կղբորիցս ստանալ: Ես, ճիշտ է, գրքերի մի մեծ ցուցակ հանձնել եմ գոհասր Զուբալովին, բայց թե երբ ես կստանամ դրանք, հարց է: Իմ Տփլիսում թողած ուսերեն և հայերեն գրքերը քո արամազդության տակ են, բոլորն էլ եզրորս մոտ են: Ազատ ժամերին ես թարգմանում եմ ուսերեն Հերդեր⁷ Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit* և սրբագրելուց հետո, հավանական է, որ կտոր-կտոր տպվի: Ձեր ողջունները ստացողները ողջունում են Ձեզ կրկին (ներիր, որ պատահաբար հոգնակի դուրս եկավ): Վերը հիշյալ Հերդերի գրքի Quineti-ի⁸ ֆրանսիական թարգմանությունը գնել եմ 30 ուրբլով, նպատակ ունենալով բնագրի և թարգմանության համեմատությամբ սովորել գերմանական մտքերի ֆրանսիականին փոխելը:

Քո մտերիմ ընկեր
Նազարյանց

* «Պատգամներ մարդկային պատմության փիլիսոփայության վերաբերյալ» (գերմ.):

Դորպատ — Թիֆլիս

Den 28 August, 1837, Dorpat.

Den 5ten August erhielt ich deinen Brief, geschrieben den 15. Jull. Ich beeile mich denselben zu beantworten, nicht weil du auch desgleichen thust, sondern weil ich einem unwiderstehlichen Triebe folge, meine Gedanken dir mitzutheilen. Ich weiß nicht, was die Ursache deines Stillschweigens war, Gleichgiltigkeit für mich oder etwas Anderes? Ich kann mir dein Herzeleid über einen rohen Menschenhaufen lebhaft vorstellen; Dorpat hat dich, mein lieber, zu sehr verwöhnt, du mußt dich jetzt in ein Schicksal fügen, das gewiß nicht das beneidenswertheste ist. Die alles umwandelnde Allmacht der Zeit wird, hoffe ich, allen deinen Klagen Ende machen. All mein Thun und Treiben ist noch gleichsam ein Embryo; die Zukunft wird lehren, was daraus ins Leben tritt. Deine Mittheilung der verrückten Ansichten des Armenischen Geistlichen über die lutherische Kirche hat mein Herz mit Bangigkeit erfüllt. Bei so bewandten Verhältnissen kann man wohl nicht vorsichtig genug sein in seinem Umgange mit Menschen, deren ganze Seele ewig in Formen erstarrt und nicht im Stande ist, sich zur Wahrheit zu erheben. Du lebst jetzt gewiß in einer jämmerlichen Ginesenwelt, wo die Menschen auf das Ihrige fanatisch eingeildet, alles Fremde verachten. Wahres Elend, unter Menschen zu leben, die ohne Freiheit im Denken, die uns eben das Kristenthum im eigentlichen Sinne des Wortes gewährt, thiermäßig, gebunden an die Kette des Aberglaubens und Vorurtheils, ihr Leben ohne Bewußtsein hinbringen. — Schreibe mir häufiger, wenn es angeht. Ich wußte schon früher, daß der Kayser bei uns erwartet wurde. Über die Erhebung unseres gemeinschaftlichen Freundes Araratianz zur Würde des Titularrathes habe ich mich sehr gefreut, nicht weniger über das zweite Kind, womit ihn der liebe Schöpfer gesegnet. Grüße ihn von mir recht lebhaft und gratulire ihm zu seinem Glück. Ich würde an ihn schreiben, wenn ich nicht zu befürchten hätte, er möchte mich gar nicht verstehen. Seinen frühen Äußerungen nach, was man so lange in Dorpat thäte und was man endlich so lange lerne, muß er mich für einen Geist- und Kopfflosen halten und mithin meine Worte für Schwärmerel. Warum schreibst du mir nicht, wo unser Johannes Andreasjan Americian ist, worum ich dich schon gefragt. Sage meinem Bruder, er möchte doch jedesmal, wenn du schreibst, wenigstens einige Zeilen an mich schreiben, wie es ihm und seiner Familie ergehe. Es ist ja schändlich, für immer für einander todt zu sein. Ich habe eine Bitte an dich! Die besteht darin, daß du mir eine Thirmala von der besten Gattung zuschicken sollst mit den Angaben des Preises. Zu meiner Zeit kostete es 8 Rub. Silber, jetzt muß es billiger sein.

Die Studenten in Dorpat tragen jetzt auf den Befehl des Kaysers dreieckigen Hut und Degen; ich aber noch nicht; ich will vorgeben, ich habe das Geld nicht dazu, da ohnehin Bedürfnisse genug: Parrot ist noch nicht zurück vom nordischen Cap. —

Warum schreibst du mir nicht, wie groß dein Gehalt sey und womit

du dich vorzüglich beschäftigst, was Herr Ter-Gucassian. Bleibe wohl mein theurer, stets gedenkend des dich liebenden Nasartianz.

<Քարգմանություն>

28-ին օգոստոսի 1837 թ.

Օգոստոսի 5-ին ստացա քո նամակը՝ գրված հուլիսի 15-ին: Ես շտապում եմ պատասխանելու ոչ նրա համար, որ դու էլ նույնն ես անում, այլ ես հետևում եմ մի անգիմադրելի հակումի՝ իմ մտքերը քեզ հաղորդելու: Ես չգիտեմ, թե քո լուսնյան պատճառը զեպի ինձ անտարբեր լինելուց էր, թե՞ մի ուրիշ բանից: Ես քո սրաի ցավը կոպիտ մարդկանց մեջ պարզ պատկերացնում եմ. Դորպատը, սիրելիս, քեզ շատ է գուրգուրել. դու պիտի տշժմ մի հակառակորդ ենթարկվես, որը, իհարկե, նախանձելի չէ: Ժամանակի ամեն ինչ փոփոխող մեծ կարողությունը. հուսով եմ, որ քո զանգատներին էլ վերջ կտա: Իմ ամբողջ գործն ու ջանքը զեռ նույն սաղմնային դրություն մեջ են, տպագան ցույց կտա, թե սրանից ի՞նչ դուրս կգա կյանքի մեջ: Քո հաղորդածը հայ հոգևորականի հիմար հայացքների մասին լուսեբաական եկեղեցու վերաբերմամբ իմ սիրտը երկյուղով լցրեց¹: Այսպիսի հանգամանքներում շատ զգուշ պիտի լինել այն մարդկանց հետ հարաբերություն ունենալիս, որոնց հոգին հավիտենապես կազապարների մեջ սառել է և ընդունակ չէ բարձրանալու զեպի ճիշմարտությունը. իհարկե, դու տշժմ ապրում ես մի ողորմելի շինական աշխարհում, ուր մարդիկ իրենց ամեն բանը մոլեռանդաբար մեծ բան են համարում և արհամարհում են օտարը: Ի՞նչպիսի թշվառություն է ապրել այնպիսի մարդկանց մեջ, որոնք մտածելու ազատություն չունին, որ մեկ բառիս բուն նշանակությամբ քրիստոնեությունն է տվել և որոնք իրենց կյանքը անասունի նման, նախապաշարումների և սնոտիապաշտության շղթաներով կաշկանդած, առանց ինքնագիտակցության են անցկացնում²:—Եթե կարելի է՝ հաճախ գրիր: Ես արդեն վաղուց գիտեի, որ մեկ մոտ կաշարին սպասում են³:

Մեր ընդհանուրիս ընկեր Արարատյանցի պատվո խորհրդականի աստիճանին հասնելը ինձ շատ ուրախացրեց, ոչ սակավ և նրա երկրորդ երեխան, որով աստված նրան օրհնել է: Ջերմ ողջունիր նրան իմ կողմից և շնորհավորիր նրա բախտավորությունը: Ես նրան կղրեի, եթե չվախենայի, որ նա ինձ չհասկանա: Նրա նախկին ասածների համաձայն, թե ի՞նչ են անում աշխարհի ժամանակ Դորպատում և թե վերջապես ի՞նչ են աշխարհի սովորում, նա իհարկե ինձ մի անգլուխ, անխելք մարդու տեղ է դնում, հետևաբար և իմ խոսքերը ցնորքներ պիտի համարի⁴: Ես քեզ հարցրել եմ արդեն, թե ո՞ւր է մեր Օհանես Անդրեասյան Ամրիկյանը⁵, ինչո՞ւ չես գրում: Ասա եղբորս, որ ամեն անգամ քո գրելու ժամանակ դոնե մի քանի տող ինձ գրի և յուր ընտանիքի դրության մասին: Այս հո խաչատուհանություն է՝ միշտ միմյանց համար մեռած մնալ: Ես մի խնդիրք ունիմ, այն է, որ դու պիտի ինձ մի լավ տեսակի թիրմովա ուղարկես, դիմն էլ հետը նշանակված: Իմ ժամանակ արժեր 8 ուրլի արծաթ, այժմ ավելի աժան պիտի լինի: Կայսրի հրամանով այժմ ուսանողները կրում են եռածայր գլխարկ և սուսեր⁶, իսկ ես ոչ, ես ուզում եմ պատճառաբանել, որ դրա համար փող չունեմ, և առանց այն էլ բավական կարիքներ: Պարբոտը զեռ չի վերադարձել հյուսիսային հրվանդանից⁷: Ինչո՞ւ չես գրում, թե ոտճիկդ ո՞րքան է, ինչո՞ւ ես գլխավորապես դրազվում, ի՞նչ է անում պարոն Տեր-Ղուկասյանը: Մնաս բարե, թանկագինս, միշտ հիշիր

քեզ սիրող Նազարյանցիին

16. ՅԵՐԳԻՆԻ ԳՐՈՒԶԵՆ

Papquum

An

Eine Hochverordnete philosophische Fakultät

Gehorsamste Bitte des Studiosus
Nasarianz, wohnhaft beim
Architektor Siegel.

Die Gnade der Krone, wie Einer Hochverordneten philosophischen Fakultät bekannt ist, gewährt mir jährlich 500 Rbl. B. A. zu meinem Unterhalt. Daß es mir schwer wird, mit dieser Summe auszukommen, läßt sich leicht denken und ebenso auch, daß ich davon zur Beschaffung von Büchern nicht viel erübrigen kann. Demungeachtet bedarf ich deren, zum Teil kostbarer, durchaus zu meinem Studium. Ich wendete mich deshalb mit einem gehorsamsten Gesuch mündlich an Se(ine) Exzellenz den Herrn Kurator, der mir Hoffnung zur Bezahlung der Bücher machte, insofern Eine Hochverordnete philosophische Fakultät anerkennen sollte, dass sie mir zu meinen Studien nötig sind. Ich bin so frei, das Verzeichnis anbei folgen zu lassen und gehorsamst zu bitten.

Eine Hochverordnete philosophische Fakultät möge die Gewogenheit haben, Sr. Exzellenz dem Herrn Kurator die gewünschte Mitteilung zu machen.

Den 5. März 1838, Dorpat.

Passow's griechisch-deutsches Lexikon,

Forcellini lateinisches Lexikon,

Buttmann's ausführliche griechische Grammatik,

Mathiae ausführliche griechische Grammatik,

Vigeri de praecipuis Grallae dictionis idiotismis cum animadversionibus
Zeunli et Hermannii. De Grallorum verbis mediis, passivis, deponentibus recti discernendis ac de deponentium usu von Poppo.

Adam's römische Altertümer zum leichten Verständnis der römischen Klassiker,

Hermann's griechische Altertümer,

Universal—historische Übersicht der Geschichte der alten Welt und ihrer Kultur v. Schlosser,

Allgemeine Weltgeschichte von Leo,
 Russisches Lexikon von Sokolowsky,
 Grotefeld's ausführliche lateinische Grammatik,
 Ideen über die Politik, den Verkehr und den Handel der vornehmsten
 Völker der alten Welt von Heeren,
 Lateinische Synonyme u. Etymologie von Doederlein,
 Gibbon's Verfall und Untergang der römischen Republik,
 Bernharde's griechische Syntax,
 Böthige's Ideen zur Kunst-Mythologie,
 Niebur's römische Geschichte,
 Schoel's griechische Literaturgeschichte,
 Geschichte der europäischen Staaten unter Ukert und Heeren herausge-
 geben,
 Literär-Geschichte v. Wagler,
 Ritter's Erdkunde,
 Röscher's alte Geschichte,
 Schneider's ausführliche lateinische Grammatik,
 Grimm's deutsche Grammatik,
 Reif's russisch-französisches Lexikon,
 Tursellini de particulis Latinis.

St. Nasarianz St. Philosoph.

[Резолюция:] In der Fakultätssitzung v. 18. März a. c. beschlossen:
 „Herrn Nasarianz an denjenigen Professor zu verweisen, des-
 sen (Studium er betreibe) Fach er studiere.

Pr. Dr. Kruse.

d. d. 18. März 1838. Dies ist geschehen d. 26. März c. Kruse.

[Помета:] praes. d. 10. März 1838.

<Փարզմանություն>

Փիլիսոփայության ֆակուլտետի վերադասին¹
 Ամենախոնարհ խնդրանք ուսանող Նազարյանից
 բնակավայրը հարստարազեա Զիզելի մաս

Ինչպես հայտնի է, շատ հարգելի փիլիսոփայական ֆակուլտետի վերադասին, թագավորը շնորհել է իմ ապրուստի համար 500 ոսրլի: Ասկայն ինձ համար դժվար է այդ գումարով ապրելը: Որ այդ գումարով ապրելը դժվար է դա հասկանալի է, ինչպես նաև այն, որ այդ գումարից զրբեր ձեռք բերելու համար շատ բան չեմ կարող ավելացնել: Մինչդեռ ես դրանց կարիքը ունեմ իմ ուսման համար: Դրա համար ամենախոնարհ խնդրանքով բանավոր դիմել եմ Նորին Գերազանցության պարոն Կուրատորին². Նա խոստացել է օգնել ինձ, եթե փիլիսոփայական ֆակուլտետը բնդունի դրա կարևորությունը: Ես ինձ թույլ եմ տալիս այստեղ կցելու այդ զրբերի ցանկը և խնդրելու ֆակուլտետին հազրդելու այդ մասին Կուրատորին:

Մարտի 5, 1838, Դորպատ

Պատասխան — «Հունարեն-գերմաներեն բառարան»:
 Յուրշիկ — «Հատիկներեն-գերմաներեն քերականություն»:
 Բուսման — «Հունարենի ընդարձակ քերականություն»:
 Մախա — «Հունարեն ընդարձակ քերականություն»:
 Աղամ — «Հոսովեական հնություններ՝ հոսովեական կլասիկների հեշտ ըմ-
 բրանման համար»:
 Հեման — «Հունական հնություններ»:
 Շլուսեր — «Ընդհանուր պատմական ակնարկ հին աշխարհի պատմության և նրա
 մշակույթի մասին»:
 Լեո — «Համաշխարհային ընդհանուր պատմություն»:
 Սոկոլովսկի — «Ռուսերեն բառարան»:
 Դուսենբելդ — «Հատիկներեն ընդարձակ քերականություն»:
 Հերեն — «Գաղափարներ հին աշխարհի նշանավոր ժողովուրդների քաղաքակա-
 նություն, հարաբերությունների և առևտրի մասին»:
 Գեդելայն — «Հատիկական համանիշներ և ստուգաբանություն»:
 Դիրս — «Հոսովեական հանրապետությունների անկումն ու կործանումը»:
 Բերենարդ — «Հունարեն շարահյուսություն»:
 Բեռքինգ — «Գաղափարներ արվեստի զարգացման մասին»:
 Նիբուր — «Հոսովեական պատմություն»:
 Շեոլ — «Հունական գրականության պատմություն»:
 «Ներդրողական պետությունների պատմություն» հրատարակված Ուֆերտի և Հե-
 րենի կողմից:
 Վալլեր — «Գրականության պատմություն»:
 Ռիտտեր — «Աշխարհագրություն»:
 Ռոյշեր — «Հին պատմություն»:
 Շենայդեր — «Հատիկներենի ընդարձակ քերականություն»:
 Դերիմ — «Գերմաներենի քերականություն»:
 Ռայթ — «Ռուս-ֆրանսերենի բառարան»:
 Տուրսկի — «Հատիկական մասնիկների մասին»:

Ստ. Նազարյանց, փիլիսոփայության
 ուսանող

[Եզրակացություն] Այս տարվա մարտի 18-ի ֆակուլտետի նիստում որոշված է
 «Պարոն Նազարյանցին ուղարկել այն պրոֆեսորի մոտ, որի
 առարկան նա ուսումնասիրում է»:

Դոկտոր-պրոֆեսոր Քուլեբ, 18 մարտի 1838

Ներկայացված մարտի 10-ին 1838

Կատարված մարտի 26-ին:

17. ՈՒԼՄԱՆԻՆ՝

Գորպատ

<Քարգմանություն>

Ջերգ վսեմություն,

Մտադրություն ունենալով առաջիկա կիսամյակի սկզբին ավարտական քննության ենթարկվել, ես դիմեցի փիլիսոփայական ֆակուլտետի գեղան պարոն սլրոֆեսոր Պրելլերին² հարցումով, թե ինչ օժանդակ առարկաներ են պահանջվում այդ քննության համար³: Պարոն գեղանը հայտնեց ինձ, թե պատմության համար մինչև այժմ ընդունված ծրագիրը հայտնի չէ իրեն և առայ, որ Ջեգ դիմեմ: Այլև կցեց, թե կոլեգիական խորհրդական Քրուզեն ամենից լավ հայտնել կարող է, թե ի՞նչ է պահանջվում այդ քննության համար: Եվ որովհետև ինձ ուրիշ միջոց չէր մնում վստահելի տեղեկություն ստանալու բրննական պահանջների մասին, ուստի ստիպված եմ խոնարհ խնդրովս Ջեգ դիմել, որ բարի գտնվեք ինձ որոշ տեղեկություն տալու, թե ի՞նչ պահանջներ են արվում պատմությունից քննվողից:

Ստ. Նազարյանց

3 հունիսի, 1840

18. ՇՄԱՅԼՅԻՆ՝

<Քարգմանություն>

Գորպատ

Փիլիսոփայության ֆակուլտետին

Հայտնում եմ խորին շնորհակալությունս բարձրագույն փիլիսոփայական ֆակուլտետիդ, որ նկատի առավ իմ նեղիչ պայմանները. լարված աշխատանքներս, որ հիվանդագին վիճակիս վրա խիստ մաղիչ կերպով են ազդել իմ ըստ ամենաչնի թուլացած կուրժքիս վրա, հարկադրում է ինձ թողնել Գորպատը²: Մզված այս պարադաներից՝ ամենախոնարհաբար խնդրում եմ բարձրագույն փիլիսոփայական ֆակուլտետիդ, բարի լինել և հաճիլ թույլ տալ ինձ ներկայանալու համալսարանական քննությանց երկրորդ մասին, այսինքն ընդհանուր և ուսաց պատմության, ընդհանուր և ուսական վիճակագրության և հունարեն քննության³:

Ստ. Նազարյանց

30 հոկտեմբերի, 1840

Ստեփանոս Նազարյանը Եփեսոսացի տաճարին

Фирюши

Ваше превосходительство
милостивый государь!

Живо сознаю щедрые дары, излинные на меня с высоты монаршего престола. Вечно неизменным останется во мне чувство любви и благоговения к России, которой единственно обязан я всем высшим и прекраснейшим для мыслящего человека, духовным и нравственным моим усовершенствованием. Целый мир новых идей, взглядов, умственных потребностей—вот богатое достояние, коего виновницей милость Вашего высокопревосходительства. Вся моя жизнь, посвященная на усерднейшую службу России, была бы лишь слабое незначительное вознаграждение великодушных ее пожертвований.

Борьба с затруднениями, весьма естественными при моих скудных подготовительных познаниях для Дерптского университета, наконец увенчана желаемым последствием. Философский факультет удостоил меня кандидатской степени¹, и дело стало за удовлетворительной письменной работой. Расстроенное здоровье мое, непрерывные напряжения, среди коих должно было мне заниматься, лишают меня возможности непосредственно начать трудиться над работой;² к тому же губительный для меня климат севера увеличивает всегда болезненность моего положения.

Представляя Вашему высокопревосходительству печальные обстоятельства мои, осмеливаюсь покорнейше просить Вас, обратить милостивое внимание на ослабленные условия моего существования, возвратить меня родной земле с назначением обязанности, соответственной историческим занятиям, коим я посвятил себя преимущественно³. По укреплении здоровья моего, я не замедлю препроводить письменную работу в Дерпт, для получения диплома.

С глубочайшим благоговением имею счастье быть,
Ваше Высокопревосходительство, милостивейший государь,
покорнейшим слугою

Назарьяни

14 декабря 1840 года, Дерпт.

20. Ս. Ս. ՈՒՂԱՐՈՎԻՆ

Պետերբուրգ

Ваше высокопревосходительство¹,
милостивый государь!

Извините великодушно, что я осмеливаюсь на несколько минут уклонить Ваше внимание от тысячи важных занятий по высокой обязанности, Вашему высокопревосходительству вверенной. После того как я имел счастье представиться Вам, дошло до моего сведения, что Ваше высокопревосходительство, желая моего прибытия в Петербург, до некоторого времени будет так милостиво даровать мне средства, нужные к существованию².

Лишенный уже давно всех пособий со стороны правительства, в городе, весьма невыгодном для бедного человека, после издержек, сделанных мной на поездку сюда, я нахожусь ныне в положении довольно затруднительном, отнимающем у меня всю возможность дальнейшего подерживания своего. Откровенно представляя Вам тесные мои обстоятельства, покорнейше прошу Ваше высокопревосходительство с обычной Вам благотворительностью облегчить беспомощное мое положение. Приложенное при этом письмо поручено мне поднести Вашему высокопревосходительству³.

С глубочайшим благовоением имею честь быть, Ваше высокопревосходительство, милостивый государь, покорнейшим слугою.

Назарьянц

16 января 1841 года. С. Петербург,
на Новом переулке в Равельском подворьи под № 5.

21. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ

Պետերբուրգ — Քիշինև

Վեհաբան զրուի Քրիստոսեան եկեղեցւոյ և բարերար Հայր
որդւոց Հայկալ

Անցին ամիսը, հասեցան ամը, փոփոխեցան ժամանակը ըստ ընթացից
մարդկային իրաց, բայց ազգասէր Հօրդ և մեծանուն զործողը յիշատակ դեռ

կենդանի է ի սիրտ իմ — սիրտ՝ չոր զառաջինն ի Ձերաշէն զպրոցի անկին պըտ-
 դարար ճառագայթը երոտական կրթութեան և զարթուցին չիս զայն հզօր և
 ամենաչաղի սէր առ ուսմունս: Ըստ աչամ՝ ո՞ր հոգեպարար ուրախութիւն Հօրդ
 մեծասուրբ՝ տեսանել և լսել, թէ տունի այգոյ Ձերոյ տեղափոխեալ ի բերրի
 անդատան գերմանական, խնամեալ քնքոյշ ձեռք գերմանական դաստիա-
 րակաց, աճեալ, տարածեալ ձիւզս և ծաղկեալ, մերձ է արդէն ի կէտ ժամա-
 նակին բերել զպտուղս անձկալիս: Հետի ի հալընական հողոյ, զուրկ ի բա-
 րեկամական օգնութենէ մերաշնոյ, թողեալ, լրեալ ի կամս բաղդի, վախճանե-
 ցի արդէն զիմ ուսումնական տապաւնէ ի Գերպտեան համալսարանի: Փա՛ռք
 Տեսան և զոճութիւն մեծ գերմանացոյ. սորա՛, ոչ, ո՛չ հայք մեր եղեն ինձ պի-
 տանի և օժանդակ ի տառապեալ աւուրս իմ յօտար աշխարհի և անդադար խը-
 րախոյս յուսումնական երկս իմ և ի նկրումունս: Ես ոչ խոսիմ աչսպէս առ ի
 դամօթի հարկանել զազգ հաշոյ, որ ցաչս կէտ ժամանակի քստ մեծի մասին
 ի քուն մտաւորական րմբոնեալ զանարժան իրօք միայն չածի, ալ իմ կամք
 են միայն՝ մատուցանել ճշմարտութեան զիւրազակէն զհարկ: Ֆակուլտետն
 փիլիսոփայական, որում պատկանին ուսմունք իմ արժանաւոր եզիտ զիս
 կանդիդատական աստիճանի և ես եկալ աչժմ ի Պետրոսաշէն քաղաք, սպա-
 սեմ ստանալոյ զարքունի պաշտօն ի նախարարէն Ուվարովէ: Ըստ հրամանի
 նոյն նախարարի, զի ուսաչ ամս չորս արքունի ծախիւք, ունիմ մնալ առ ժա-
 մանակ մի ի քաղաքի յաչամիկ առ ի ծանօթանալ բնդ ոմանց ուսումնականաց
 և տղա վերագտնեալ ի Հայաստան: Որ հոգեպաշտառ ուրախութիւնք ըստն զիս,
 զի յրնթացս ութնամեալ ուսմանց իմոց ի Գերպտ՝ բնկալեալ չիս զնոր իմն մեծ
 աշխարհ մտաւորական պատկերաց (իդէալից), տեղեկացեալ այն մեծահա-
 րուստ գրականութեան խորին սղուշ գերմանական, թողում ասել զայն բազ-
 մադիմի ուսումն լեզուաց և իրաց, զսքովք պատաղիլ պարտ էր ինձ որ տգէտս
 էի աշղպիսեաց, կարող եղեց ժամանակաւ հաղորդել մերաշնոյ ի հայ լեզուի
 զայն բնորո ստեղծուածս գերմանական մտաց:

Յաւ է ինձ, զի հայք, ոչ ի բաց տուեալ և զորս էին ի Պետերբուրք, ու մի-
 ջոցք լուսաւորութեան բազմաթիւ էին, բստ մեծի մասին անընդունակ զան-
 ձինս ցուցանեն առ աչն գեղեցիկ խորհուրդ, նպատակս և զիտաւորութիւնս իմ
 յօգուտ մերոյ աշխարհի. ցով է՝ ասեմ՝ զի գեռ թանձր խաւար տգիտութեան
 պատեալ պաշարեալ ունի զսիրտ և զմիտս մերաշնոյ. միմիայն մակերևութա-
 կան (поверхностная) զիտութիւնք տունց երոտական ուսումնականութեան
 յանդիման լինին ինձ առ Հայս մեր՝ յաչս որոց գեղեցիկ արտաքին շարժումնք
 մարմնոյ առաւել ի չարդի են, բան ալ ամենայն էական զիտութիւնք: Գեղեցիկ
 և հարուստ լեզու Հայոց, զորոյ չարգ և զին ալ ազգք բարւոք ևս ճանաչեն քան
 զհայս մեր կուրամիտ պատրաստի արդէն, որպէս ծերունի բնկճեալ ի ծանրու-
 թենէ տուրց, տեղափոխիլ ի յաւիտենականութիւն տխրագին չքութեան: Քանի
 մի ուսեալք ի Լադարեան ուսումնարանի, հայք ազգաւ, հաղիւ թէ բառս քանի
 մի խօսին հայերէն, ի բաց մերժեն յանձանց զիւր հաշութիւն և կամէին լինիլ
 և թալիլ ուսս քան հաշիւեան: Եթէ աչսպէս ուսեալք, զի՞նչ արասցեն տգէտքն
 միանգամայն: Ո՛ւր էր գրաբար լեզու հայոց տարածեալ ազգի մերում սովո-
 րական զործէր ի հասարակ կեանս, ո՞ւր էր զի սա, մշակեալ ջանիւք ուսում-
 նական հայոց, յարմար զործէր առ ի բացաշայտել երոտական պատկերս մը-
 տաց, խոկմունս և նշմարանս: Յաւ է, կրկնեմ, զի հայոց պակասին գեռ սիրը-
 նական գրեանք ուսումնականք (эксментарные учебные книги) զի լայնեալ
 բնդարձակէր շրջան մտաւորական տեսութեան Հայոց: Հայոց և առ ալ ազգիս

մեծանունն ի մասինն բնդունակութեանն խրեանց առ ուսումն պէտպէս լեզուաց ուսանին լեզուս (և այն՝ ըստ մեծի մասին՝ նորա և սակար յոյժ զգերմանե-
կանն) ունելով միմիայն զայս սահմանափակ նպատակ առ աշօր գործիլ խորզ-
մանս առ գրունս Տերութեանց, առանց ցանկալոյ ուսումնական եղանակաւ
խորամուխ լինիլ ի զազանիս մարդկային ոգւոյ, որք ըստ թուոյ և սրտկութեան
ազգաց և ազանց հիասթանչ պետութեամբք ի լոյսս ելանեն ի գրուածս
նոցին: Սակաւաց ի Պետերբուրք հասկանալի բանք իմ, թէպէտ որպէս եսն
կամէի՝ ոչինչ ումեք: Սիրտք փակեալ փսոն զեղեցիկ զպայմանց, միտք խո-
ւարեալ և մոռցեալ փսոն տեսանելոյ ճշմարտութեան զլոյս, որք՝ որոց անդ-
րանիկ իզձք և նկրումսն ուղղին միմիայն առ արատին սինդրոս պատուա-
նշանս, առ հարստութիւն նիւթական, արհամարհեն, մերժեն զիս, զի ոչ կարեմ
համաձայնիլ նոցա ի մասինն ողորմելի եղանակի նոցայն մտածմանց, զի ոչ
խնդրեմ զանձին փաստ յայնպիսի բազարի, որպիսի է Պետերբուրք, ալ փա-
սեալ հզոր սիրով առ հալլենիս և առ ի սրտէ ցանկացող փառաց և լուսաւո-
րութեան նորա՝ նախադաս գտաիմ վերադառնալ և կեալ ի հայս առ ի օգնել
անուսումնութեանն նոցա՝:

Այս արք կոչրք, վատասիրտք ազգատեալք ոչ զիտեն, թէ բմիշկն հի-
ւանդաց է պիտոյ և ոչ ասուջաց: Վեհադէհաչք կաղարեանց ցուցանեն զան-
ձինս հաւանս ընդ նպատակն իմ. բայց ինքեանք զսով հաչ, բնդունին զիս
զհայ խրեանց առաւել ստոն, բան զերմանացի ուսումնական բարեկամք իմ
ի նոյն իսկ քաղարի: Զայս խոստովանութիւն իմոյ զրեմ Զեղ ի ցոյց անպաշ-
ման որդիական սիրոյ իմոյ առ հայրդ սուրբ, առանց մոռանալոյ չիշել զփոք-
րիկ պարգեւս տեառն Հովհաննու կաղարեան, այն է՝ հին, թեթեւոյին մուշտա-
կի (քուրք) միոյ: Եթէ ներկայեն ինձ միջոցք իմ գրամական, ջանացից անխա-
փան ի վերադառնալս ի Տփլիս՝ զալ ի տեսութիւն պատուական Հօրք և խոր-
հրդակցել ընդ Զեղ ի միտսին ապա՝ գործանութեանց իմոց յօգուտ ազգի
մերոյ: Զի զեղեցիկ և վաշելուշ, եթէ միտքանեալ զսիրտ և զհոգի մեր, ըստ
կարեանց աշխատ լինեալ յատարիկի լուսաւորութեան խաւարելոյն Հայաս-
տանի:

Յանձն անելոյ զիս սուրբ աղօթից պատուական Հօրք՝ յարամնամ
չարգելով և սիրելով զԶեղ ամենախոնարհ սրբի Զեղ՝

Ստեփաննոս Նազարեանց

Եթէ կամէր Հայրդ սուրբ արժանի անել զիս պատասխանելոյ՝ հնար էր
զրել ինձ ի ձեռն վեհադէհեանց կաղարեանց:

1841 թ. փետրվարի 7-ին

22. ԽՐԻՍՏԻԱՆ ՖՐՆՆԻՆ

Պետերբուրգ

Ew. Excelenz!

Ich bin, gewiß, kein Verräther, an meinem Jahre lang gehegten
Wunsche, dem armenischen Volke in geistiger Hinsicht einst nützlich zu
werden, wenn ich hier Etwas äußere, das scheinbar im Widerspruch da-
mit steht, in Wahrheit aber, nur förderlich zur Erreichung desselben sein

muß. Es ist noch nicht bekannt, welchen Wirkungskreis die Regierung für mich beschlossen, aber dennoch läßt sich's ganz sicher vermuthen, daß meine Stellung in meinem Vaterlande, bei den unzähligen, feindselig wirkenden Verhältnissen, keineswegs die geeignetste sein möchte zur Verwirklichung meiner Pflichten. Es scheint, ja, es wird ganz gewiß, wenn ich meine künftige Lage in meinen, in tausend Vorurtheilen befangenen, Landsleuten reiflich erwäge, daß ich fern von meiner Heimath, fern von den mißtrauisch-argwöhnischen Blicken meiner Armenier, viel segensreicher auf sie zurück wirken kann, als in ihrer Mitte. Außer dem, welche unendlichen Vortheile stehen mir zu erwarten von der unmittelbaren Nähe wissenschaftlich gebildeter Männer! Diese herrlichen Güter werde ich gewiß verscherzen müssen, wenn mir das Loos gefallen sein wird, in jene Welt der Finsterkeit hinüberzugehen. Herr Brosset theilte mir gestern mit, daß die Professur der armenischen Sprache in Kasan, welche dem Herrn Petermann angetragen gewesen, von demselben nicht angenommen, und daß ich, wenn ich es wollte, mich darum bewerben könnte. Der Einfluß und die Bedeutung, welche mir ein solcher Beruf verschaffen könnte, scheinen mir das schönste Mittel, um einst kräftig als Reformator meines Vaterlandes auftreten zu können. An der Ueberzeugung, daß mir die freundschaftliche Vermittlung Ew. Excellenz zu diesem Posten mir verhelfen kann, lege ich vertrauensvoll mein Schicksal in Ihre Hände und bitte, das Ihrige zum Frommen meiner Zukunft thun zu wollen. —

Ihr ergebenster Nasarianz.

Den 14ten Februar
1841
S. Petersburg

<Քարգմանություն>

Ձերդ պերագանցություն¹,

Անշուշտ ես դավաճանած չեմ լինի տարիներով իմ մեջ սնուցած ցանկությանս՝ մի օր հոգևոր տեսակետով օգտակար լինել հայ ժողովրդին, եթե այստեղ արտահայտեմ մի բան, որը թվում էր թե հակասության մեջ է գտնվում այդ ցանկությանս հետ, սակայն իրականում այն պետք է միայն օգտակար դառնա դրան հասնելու գործին։ Դեռ հայանի չէ, թե կառավարությունը գործունեության ինչ տեսակի է որոշել ինձ համար, բայց եւ այնպես կարելի է վստահությամբ կարծել, որ իմ դրությունը հայրենիքումս, անթիվ ու թշնամարար գործող պաշտաններում, ոչ մի ձևով չէր կարող հարմար նկատվել կատարելու իմ պարտականությունները։ Երբ ես խոր կերպով կշռադատում եմ իմ ապագա դրությունը հազարավոր նախապաշարունակներով տարված իմ հայրենակիցների մեջ, ապա թվում է, նույնիսկ միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ ես լինելով հեռու իմ հայրենիքից, հեռու իմ հայերի անվստահ ու կասկածամիտ հայացքներից, կարող եմ նրանց վրա շատ ավելի հասող կերպով ազդել, քան եթե լինեի նրանց մեջ։ Բացի դրանից, անսահման օգուտներ կարող եմ եւ ակնկալել դիտականորեն պարզացած մարդկանց անմիջական մո-

տիկութեանից: Այս փառավոր բարիքներից ստիպված կլինեմ անշուշտ զրբկ-
վել, եթե ինձ վիճակված կլինի զնալ խափարի աշղ երկիրը:

Պարոն Բրոսսեն³ ինձ հայտնեց երեկ, թե Ղազանբեւմ հայ լեզվի ամբիոնը
տառաջարկված է եղել պարոն Պետերմանին⁴, որը սակայն չի բնականու
աշն, և որ ես, եթե ցանկանալի, կկարողանալի հետամուտ լինել աշղ տեղին: Այս-
պիսի մի կոչումով ձեռք բերված ազդեցությունն ու նշանակությունը թվում է
բավականին միջոցներն են, որպեսզի ես մի օր կարողանամ զօրեղ կերպով հան-
դես գալ իբրեւ իմ հայրենիքի սեփորմատոր (բարենորոգիչ): Հուսով, միայն
Ձերդ Գերազանցութեան բարեկամական միջնորդությունը կարող է ինձ օգնել՝
հասնելու աշղ պաշտոնին, ևս վստահորեն Ձեր ձեռքն եմ հանձնում իմ հա-
կատագիրը և խնդրում, որ հաճեք կատարել Ձեր կարելին՝ իմ ապագայի օգտին:

Ձեզ ամենանվիրված

Նազարյանց

14 փետրվարի, 1841

Պետերբուրգ

23. ՄԻՐՏԻՉ ԷՄԻՆԵ

Պետերբուրգ—Մոսկւա

Ս. Նազարեան անձանոթի, բայց սակայն մեծարգոյ բարեկամի էմինյան¹
խնդալ.

Ո՛չ ինքնահաճ իմն մոլութիւն նամակախօսութեան, ո՛չ անձնասիրական
և ոչ անազնիւ դիմումներ են, որք համոզենն զիս առ արգոյ հայրենակիցդ իմ
զառաջակա տողս ուղղել: Վերադաշն նպատակը, մերձավորութիւն մերոց նը-
կըրածանց, օգուտ դիմութեան ևն սոսկ և միայն, որ առանց և փոքրագունին
անձնական ծանօթութեան ի շոշափումն զիս բնդ Ձեզ բերեն: Արդեն վաղու ևս
կսրվեալ իմ ի գրկաց սիրելին հայրենեաց, առ իմոյս իմանալի լիակրթութեան,
կացի հարուստ ամա առքնիւր գերմանական ուսումնականաց ի Դորպատ:
Ջրաղղն, որում եսն վիճակեցայ, իմա՝ ինձ դրարոյսականն և զմտավորականն
կատարելագործութիւն որչափ հնարավորն էր, որում տուալ էին կարի աղքա-
տին և եթ միջոցք հանդերձականը, կարէք նկարագրել Ձեզ մօթը, Դուք՝ որ
աներկբա ամենայն իրողութեան ունիք զկաշան ի վեր քան զանհամարս յազդէ
Ձերմէ: Ասպարէզն, որ զկնի բազմամեայ տառապանաց յօտարութեան, բա-
ցեալ է ինձ, բնութենակից է աշնմ, չոր մտեալ է Ձեր արդէն ի վաղուց հետէ.
այն է, պատուականն պաշտօն, դարձանս յիշատակաց հայրենի լեզուին հե-
տադատել և զգեցեցիկ վաղեմիս ազգի, անկեղծն աշմ, վերակոչել ի հոգիս
հայկազն պատանեկաց: Զի՞ վաչկուշ, սիրելի հայրենակից, եթէ կամ էր մեզ
հօգեորելոցս միևնոյն նպատակօք և նկրտմամբք, շաղկապ ինչ բարեկամա-
կան հաստատել ի մէջ մեր առ ի միադումար զօրութեամբք ժամանել աշնմ,
որում բաղձալաքն: Յայնժամ միայն էին մեր իրաւունք հուսալ, թէ ճգանք մեր
ի փառաւորութիւն անշքացեալ լեզուի մերոյ, ունէին պաղաւտ հետեանս.
յայնժամ, կրկնեմ, ոչ իլուր վաստակէտք, եթէ բազում համամիտ սղիք առ
մեզ անպտուղ աւսութեամբ նշաւակին, յիմանալի օգուտ հայրենեաց, եղբայ-
րակցեալ սրտիւ ազգել զուն զործէին: Ընէ բոտ աշմ, բարեկամական ինչ կա-
պակցութիւն ի մէջ մեր պարս էր ունիլ վսեմ իմն նշանակութիւն, այս մերկու-

պարանոց զնի տուգի. նմանապէս ոչինչ ընդհատ, թէ ամենայն որ կրէ ի կուրծս իւր զսիրտ ջերմարարի վասն իրի Հայաստանի, ունի զնոյն սղով շափ խնդրել և մեծակշիռ յարգել:

Այսու տողիւր հաշտեալով Ձեզ գիտըհրգածութիւնս իմ և զգացմունս, առաջարկեմ Ձեզ գրարեկամութիւն իմ և ազաչեմ զՁեզ գանդրադարձն ինձ բաշխել. իւրաքանչիւր հաղորդութիւն բարեկամական Ձերոյ ծանոթութեանց զկեզուէ և զգրահանութենէ մերմէ յանչափս սրբախ արտայլէ զիս և շնորհապարտ Ձեզ կացուցէ: Սրինակ զաշտ թի ինձ մարթուն ընդարձակեալ զգալառ լաւացն և ստուգել յանձինս զաշն քաղցր հաւատս, պարտազերծ զմեզ կացուցեալ առ տառապեալ ծնողն մեր Հայաստան: Խնդրելով զբանս իմ ընդունիլ աշնու սիրով՝ որով յիսն աշնը ծնեալ՝ տարրացան աշտոսիկ ի սուզ տողս:

Եւ և եղէց անդրժեւի հաշրենակից Ձեր և բարեկամ պարզ

Ստեփաննոս Նազարեանց

Ի 22 հուլիսի 1841 ամի,

Ի Ս. Պետերբուրգ:

(Զվերատառութիւն իմ, եթէ պիտոյ էր կարէր ստանալ ի նամակատուէս):

24. ՄՈՒՍԻՆ-ՊՈՒՇԿԻՆԻ.

Պետերբուրգ—Կազան

Ваше превосходительство,
Милостивый государь!

Идея господина Министра Просвещения народного восстановить славные богатые памятники доселе малонизвестного России языка армянского, без сомнения,—великая, прекрасная, полезная¹.

Имея столь лестное для меня счастье быть предназначенным орудием к осуществлению этого похвального намерения России, поставляя себе непреложною задачею всеми силами стремиться к тому, чтобы оправдать доверие, коим уважило меня Правительство, и, не менее, Вашего Превосходительства ко мне благорасположение.

Пользуясь средствами, дарованными мне милостью господина Министра народного просвещения, под руководством господ академиков занимаюсь разными сочинениями на армянском языке², сверх того—изданием одного Сирийского историка, с коего перевод на армянский язык в рукописи имеется в Азиатском музее истории Академии наук³.

Рад неописанно, рад я счастьем некогда под начальством Вашего превосходительства подвизаться на поприще, мне предназначенном, и доказать любовь и усердие, коим я обязываюсь к России за благодеяния, излинные на меня в разные эпохи моей жизни.

С глубочайшей преданностью имею честь быть Вашего Превосходительства, милостивый государь, покорнейшим слугою.

Назарьяни

24 июля 1841 г.

25. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ, ԽԱԶՍՏՈՒՐ ԵՎ ՂԱԶԱՐՈՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ

Պետերբուրգ

Երախտաշատ Բարերարը ազգի Հայոց,

և ազնիւ պաշտպանը իմ

Տեարք

Յովհաննէս¹, Խաչատուր² և Ղազարոս³ Լազարեանց,

Անակնկալ իմն տկարութեամբ նահանջեալ յառաջի եզեալ նպատակէս՝
կենդանի բարրատով աւանդիլ Ձեզ զգլղացմունս յարգանաց իմոց և շնորհատար-
տութեան, առաքեմ տա տէրութիւն Ձեր զվերջինս նուազ երախտաճանաչն սրբ-
աի՝ աղաչելով բնդունել զայն բազցր հաճոյութեամբ:

Ձերոյ

Տէրութեան

Խոնարհ ծառայ

Ս. Նազարեանց

Ի 19 ապրիլի 1842, ի Ս.-Պետերբուրգ

26. Ս. Ս. ՈՒՎԱՐՈՎԻՆ

Պետերբուրգ

Ваше высокопревосходительство,

Милостивейший государь,

Сергей Семенович!

Представив уже свои работы на ваше благоусмотрение, день ото дня ожидаю разрешения моей участи¹. Срок на мое существование в Петербурге окончен; средства, милостиво дарованные мне на прожитие здесь, прекращены совершенно.

Находясь в затруднительном положении, не могу не прибегнуть к вашему высокопревосходительству с покорнейшею просьбою или, при необходимости дальнейшего моего существования в Петербурге, быть так милостивым снабдить меня нужными к тому пособиями, или, во избежание издержек правительства для меня, ускорить разрешением моей судьбы.

С благоговением имею счастье быть, ваше высокопревосходительство, милостивый государь покорнейшим слугою.

Назарьянц

Кандидат Дерптского университета.
1 мая 1842 года С. — Петербург.

27. ԵՓՐԵՍ՝ ՎԱՐՊ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Գորպատ — Պետերբուրգ

Ս. Նազարեան

մեծապատիւ Հօր եփրեմայ՝ խնդալ,

Ըստ խոստմանս ընթանամ իսկ. օգնութեամբ Բարձրելոյն ժամանեցի ի Գորպատ չերկրորդ թիւ ամսոյս ի վեցերորդ ժամու առաւօտուն, ելեալ ի Պետերբուրգայ չերեաներորդ թիւ անցեալ ամսոյ ի տասներորդ ժամու առաւօտու: Ուստի մարթիս իմաստասիրել, քանի արդեօք ժամս կացեալ է իմ ի ճանապարհին: Արդարեւ անպատում եղև ուրախութիւն խօսեցելոյս ի վերստին տեսանելն զիս զկնի աշնքանեաց ժամանակաց և տառապանաց կրելոց յինէն յօտարութեանն վայրի: Ի ժպիտ սրտի զիւր իմն խնդութեան ծաղկեցան դէմք ծերունեցն մերոյ՝, որ ցաւս կէտ ալկզարդ հասակի իւրոյ թափուր չայսպիսի զգացմանց, զառաջին և զվերջին մխիթարութիւն ցաւոց իւրոց ի մեզ տեսանել ակնունի: Բանք և ընթացք նորա չայտնարարաւ վկայեն զեղելոցն ի սրտին. առ չեղուն ուրախութեանն փակին շրթունք. և վայելչարան իմն լուսեամբ զմայլի մեօք և մերով առաջիկայ երջանկութեամբ ի ծոց սիրաշօղն ամուսնութեան: Իսկ իմ ոչ անշարժ կան սիրտ և հոգի, այլ արձակէն անդադար հրոտ արձազանքս զայլոց առ իս խանդաղատանաց. այս՝, քաղցրանան ինձ այս վայելք քան զամենայն, նորոգեալ զարդարի զառամութիւն բազմավաստակ սրտիս և նոր իմն զեղեցիկ առաւօտ կենաց վերածաղկել ինձ թուի զկնի սեւազգեաց աշն ամսոց, որք չածէին ցարդ զզխով իմով:

Առողջութիւն մարմնոյս ոչինչ պատասխանէ խնդապատար պարագայից այժմեան կենաց իմոց. անողորմ ցնցումն անդամաց մարմնոյս ի դիլիժանսին յաճախեաց ևս զցաւազարութիւն իմ, զոր յուսամ վաղընդփոյթ փարատեալ տեսանել հարտարութեամբ իմոյս բժշկի: Ճանապարհորդութիւն իմ ունի կատարիլ զՊետերբուրգաւ. ալկելի քան զաւուրս տասն չիք ինձ մարթուն յապաղել ի Գորպատ. զխաւորն ի հոգս իմ՝ է այժմ առաքել զգրեանս իմ և զիրս ի Կազան, կանդաղել զառողջութիւն իմ նուազեալ և փութալ ապա յուղի անկանի:

Ուրախանան բարեկամք իմ. յամօթ լինին, ի սուգ պաշարին թշնամիք մեր՝: Բինէման Հայր՝ լութերական եկեղեցւոյ խնդայ յոյժ, զի հովուական կոչումն նորա ունի նշանաւորիլ և այսու, զի ի դէպ զայնմա սուրբ յօդիւ ամուսնութեան զուգել զառաջինն զհայազգի որ ընդ լուսերադաւն օրիորդի: Եթէ պատիւ էր հօր խօսեցելոյս զի ունի սա կնանալ ինձ, է՝ ապաքէն և հայազգւոյս բաղդ մեծ զի վիճակեցայ աշնպիսի պատուական զերմանացի հարսին, որոյ ստացումն տենչալի է ինձ արդարեւ քան զամենայն թագս և զայլստնս աշխարհի:

Յաներկրայս գտլով թէ սիրա Ձեր և հոգի ունին խնդակցիլ մեզ և հեռաւոր լինելով Ձեր ի մէնջ

էի, եմ և եղէց զՁեզ յարգող բարեկամ՝

Ս. Նազարեանց

Ի 7 յուլիսի 1842,
Ի Գորպատ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Մեծապատիվ Հօր եփրեմայ Ս. Նազարեանց խնդար,

Յա՛ւ եղի ինձ ապարէն, ցա՛ւ մաշիչ սրտի և մտաց, զի յատուր ելից իմոց ի Պետերբուրգայ ոչ ժամանեցի ասել Ձեզ զհրաժարականն բարեաւ մնա՞, և կենդանի բանիւք շնորհակալ լինիլ Ձեզ վասն անմասնաւորի այն սիրոյ և բարեկամութեան, յորս սրպէս յառաջն, նոյնպէս և ի նորումս վաշեկեցի առ Ձեզ: Ի 23 յուլիսի ելեալ այտի, բազում նեղութեամբ և տառապանօք՝ հասաք ի Մոսկվա ի 26 ամսոյս. զիսաւոր պատճառ անհանգստութեան մերոյ ի ճանապարհին եղև փոքրութիւն տեղեաց մերոց ի դիլիժանսին՝ ուր սեղմեալ, ճմլեալ առ միմեամբք (զի նա և կոնզուկտորին նստաւից մեզ գտաւ) փոքր միւս ևս հեղձեալ էաք: Անյատկազ զկնի մտից մերոց ի Մոսկվա հրամանալիցիով տեսան Քրիստափորայ կաղարեանց՝ տուեալ եղև մեզ իջեան բաղկացեալ չերից սենեկաց՝ յարմար և վաշեկուշ ի բնակութիւն և զարդարեալ ամենայն կարևոր կարասեօք ի պէտս կեցութեան, հանդերձ միով ծառայիւ: Անշա՞փ է արդեօք շրնորհակալութիւն իմ զգառուական ասնէն. լուէտ բան զայս չէր ինձ իրաւունք պահանջելոյ՝ թէև ոչ տեղի պահանջելոյ: Տեսութիւն իմ բնդ ամանց հայոց Մոսկվա, քահանայից և աշխարհականաց, ծանօթից և անծանօթից չեւ աշխարհ արգասաւոր՝ զի հետք էր բանս արկանել զայցմանէ: Որ ինչ առ յապաշն եղիցի, հաղորդ այնմ զՁեզ արտօրից տեսի զՍալլանթեան Հայրն՝ մեր՝ առ որ էամ զիս պարուն եղուկեանն՝³ գործակաւտար տեարց կաղարեանց ի Մոսկվա: Այրն զիտնական բնկալաւ զիս ստիական քնաթափութեամբ և խօսեցաւ ինչ, բայց նոր ոչ ինչ զազեալի վիճակէ Հայոց լեզուի և ազգի՝ նշան արհամարհանաց առ իս առանց ինչ պատճառի ոչ զտի առ նմա, զի և կտակածելի էր ներել զայդ անձին՝ առանց չար ինչ հաստեցանելոց իմ նմա: Բան զՁէնջ եղև և ոչինչ, թէպէտ սղութիւն ժամանակին իսկ խափան էր աչգմ: Եթէ տարտեալ զգործս իմ յաջողեացի ինձ, առնիմ վերստին յայց կրանել զիտնական Հօրն ո՞չ ի բարեկամութիւն նորա վաշեկի կամ ի սէր առ ուսումնական՝ առ որ ըստ այժմեան վիճակի հայոց, սակաւք ի մէնջ բնդունակք են, այլ առ ի ծանօթ գործելոյ զիս բնդ նորուն հայոց մատենից՝ զորս իբրև զազունի ապրանս պահէ ի թագստեան առ ի տալ կարծել Ռօսիոյ հայոց, թէ բովանդակ իմաստութիւն նորա բղիտէր յանձնական ազրերէ. բայց ո՞չ՝ որ չգիտէ, զի առանց մատենից հարց Մխիթարեանց, յորոց առնու զիւրն զամենայն, մի լինէր նա ի բազմաց անտի հասարակաց: Սովորեալս գերմանական աղնուարարոյութեան և բարեկամասիրութեան ի Դերպա, ոչ զաշխակդիմ չգտեալ զայդպիսիս առ հայս մեր, այլ բնդունիմ զամենայն ինչ շնորհակալութեամբ՝ ոչինչ հետաքնին լեալ մեծութեան և սրակութեան շնորհաց ինձ ցուցելոյ: Կարէք իմաստասիրել ինքնին զմիտս իմ:

Ձկնի սակաւուց յուսամ ելանել ի Մոսկվա. պարտ է վաղվաղել այժմ ի նպատակն, զի չիք ժամանակ չամելոյ: Ամուսին իմ սղջունէ զՁեզ յոյժ յոյժ. և ես շնորհակալու սրտիւ կամ մնամ

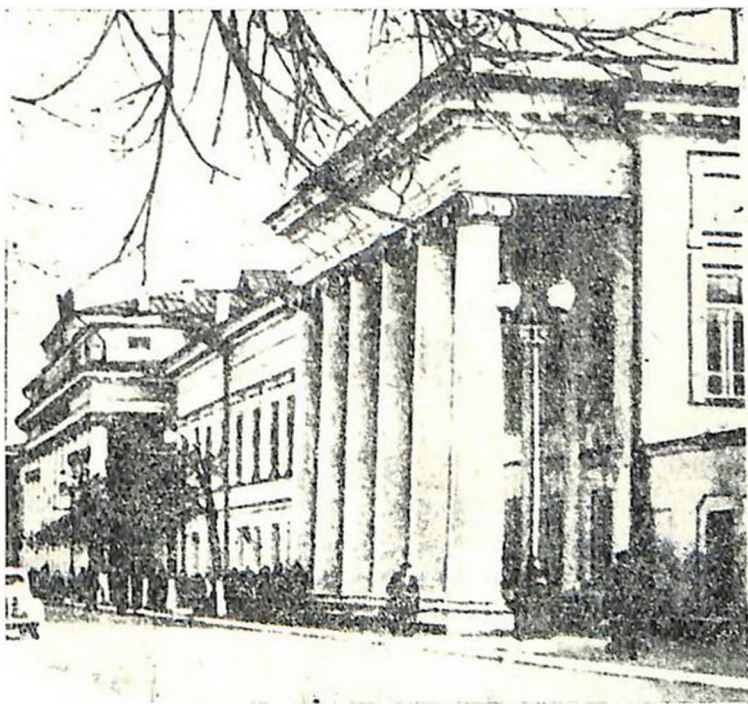
զՁեզ յարգող և սիրող բարեկամ
Ս. Նազարեանց

Ի 28 յուլիսի 1842 ամի,
ի Մոսկվա

Մեծապատիվ Հօր Բժշկեան՝

Ս. Նազարեանց խնդով,

Ընաիր բնաիր լիշատակարանը Հալոցս գտրութեան՝ ցալսօր ժամանակի վրէպ ի ծանօթութենէ և յարգանաց ի Ռուսիա, գրաւեալ արդէն զուշ տէրութեան՝ մուտ արարեն ի շարս արեւելեան լեզուաց՝ որ ի կալսերական Համալսարանի Ղազանայ: Բանի զեղեցիկ լինէր արդեօր և ուրախութեան պատճառ տառապեալ ազգիս, եթէ ուսար և հալք միտքան գօրութեամբք և ձեռնառ իրերաց՝ զուն գործէին հանդիսացուցանել պատառական արդարիս հաշկական ողոյ զանաիւ մնացեալս ցարդ բնդ գրութանս և կարգեալ հրամանաւ կալսեր ուսուցեալ հալոց գտրութեան ի համալսարանիս Ղազանայ, զորով հալազգի՝ որոյ սիրա և հագի վառ են միշտ սիրով առ Հալքենիս և առ նորուն իմանալի վատառիս հնոց և նորոց ժամանակաց, մանաւանդ զի բնդ իմումս պաշտօնի

Կազանի համալսարանը:

յանձնէ ինձ ի հոգարարծութենէ Համալսարանիս հիմնէլ յարակցութիւնս բնդ ուսումնական բնկերութեան Չերդ Մխիթարեանց, վատահիմ մատչիլ ի գրատոր ծանօթութիւն բնդ զիանական հօրդ և աղաչեմ իրազեկ զիս առնել հալ մատենիցս՝ զոր ի նորումս տաջարկեալ է իմ Տէրութեան ստանալ ի շնորհքս ուսանողաց զհալ գտրութեան: Բարւոք յոյժ լիներ, եթէ հասուցանէիք ինձ զցուցակ բովանդակ գրեանց աշխատասիրութեամբ հալոց Մխիթարեանց ի Վենետիկ գտելոց՝ զնովքն հանգերծ, զի մարթուն լինէր մեզ տեղեկանալ անտի և մատենիցն և առ ի ձէնջ սահմանեալ գնոցն իւրաքանչիւր:

Հաւատարիմ ցուցանելով զՁեզ ի մասին ճիշտ վճարման վասն գրեանցն՝ ալժմ և առ յապաչն ստանլեաց վասն Տէրութեան:

Մնամ պատուական Հալքութեանդ անձնուէր
Ս. Նազարեանց

30. ԱՆՀԱՅՏ ԱՆՁԵԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

31 марта 1843 г. Казань

Почтеннейший патриот!!

Прошло целое десятилетие с того времени, как я оставил армянское училище в Тифлисе, имев тогда счастье видеть Вас в числе попечителей своих под названием Комитета Армянского.

Я помню, среди каких обстоятельств расстался я с колыбелью умственного моего образования: помню, сколь худо разумело мое начальство благороднейшие стремления моей души. Оно—не за что оскорбиться гласом истины—оставило меня без всякого вспомоществования к отдаленному моему странствованию, имевшему целью прославление отечества.

Чтобы в немногих словах сообщить Вам все содержание разнообразных моих судеб—приятных и неприятных, что должно возбудить в Вас участие, предполагая, что в Вашей груди бьется сердце армянское, незаглушенное еще ложным образованием европейским, скажу столько:

Оставив родительский дом в Тифлисе, я с небольшою суммою денег отправился в Дерпт, чтобы посвятить себя наукам в тамошнем Университете. После осьмилетней бытности моей между немцами, столь дружелюбно расположенными к армянскому народу, окончив курс учения, я удостоился ученой степени кандидата философии. Возвратившись в Петербург в 1841 году с учеными трудами, представленными мною господину Министру народного просвещения, я приобрел кафедру армянского языка и литературы в Казани, со званием адъюнкта профессора на время. Армянский язык и литература поставлены у них наряду с главными восточными. Посвятившим себя *Armeniacis* преимущественно дана возможность приобретать в будущем ученую степень, смотря по их успехам в этой отрасли восточного знания. Я счастлив, если не земными благами, то, по крайней мере, этой высокою радостью души, этим блаженным чувством армянского сердца видеть, что прекрасный язык великого Гайка пользуется ныне уважением, на которое он по блестящим своим свойствам и по многочисленным важным памятникам историческим, сохранившимся на нем до наших времен, имел полное право; скажу больше: видеть, что столь важное дело прославления отечественного языка и народа вверено правительством человеку, который поставил себе вечно непреложною задачею трудиться на этом поприще в новой энергии бла-

городной воли, а не количественной силы, если и армяне готовы будут поддерживать мои намерения спасительными советами и живым делом.

Вас

глубоко уважающий

Назарьянц

Если Вам угодно
будет уважить меня своим
ответом, то получите адрес
мой от отца Шах-Хатуняна.

31. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կազան — Պետերբուրգ

Մեծապատիւ Հօր Նփրեմայ
ի Ս. Նազարեանց ողջոյն,

Զգրեալս ի 15 մայիսի անցելոյ զիտեմ ստացեալ Ձեր անշուշտ ձեռամբ պարոն Գալթի Գիլանեան. վասն զի ընկալեալ է իմ վաղու պատասխանի նամակիս առ նա, չորում առեղեալ էր և Ձերն. այլ թե զի՞նչ ինչ արդեօք խափանարկու Ձեզ եղև ցարդ, պատասխանելոյ ինձ, անզիտանամ բնաւ: Գուցէ զիպեցա՞ն Ձեզ ինչ ինչ՝ որք կարող են ի շքմեզս գործել զլուրթեամբ Ձեր և հաշտեցուցանել զմեզ ընդ Ձեզ յանուն նախնի մերոյս բարեկամութեան: Մեր զոնե՛աչ անդորր է խիղճ՝ կատարելով զոր առ Ձեզ պարտականութիւն բարեկամական, զմերն ասեմ Ձեզ ուխտեալ գերմանական հաւատարմութեամբ: Անցք նորանոր առ մեզ անցին, կատարեցան ուխտք սրտից մերոց, զհին աւուրցն ասեմ և զմեծափափագս, է՞, է՞ տպաբէն առիթ ուրախութեան մեզ՝ որք սիրողք են և ճանաչողք հայրենեաց: Ունիմք արդէն կաթողիկոս զՆերսէս՝ ալր, ալոյ՞, հանձարաւոր, աղզասէր և արժանաւոր քան զամենեւին որ առ մեզ հոգևորականք: Գուցէ՛ արասցէ սա ինչ ինչ ի պիտանեացն և ի կարևորացն մերոյս տառապեալ աղգի. յուսացուք աղաչելով զաստուած՝ զի երկարեսցէ զամս կենաց պատուական ծերունեոյս:

Ննդիր իմ առ Ձեզ առ ժամս է, զի յանուն մերոյ ձշմարիտ բարեկամութեան աշխատ լիչիք օգնական ինձ ոչինչ չալամ իրողութեան: Աշխատասիրեալ եմ ի հալ լեզու համառօտ ինչ տեսութիւն աշխարհամար պատմութեան², ցանկալի ի տիող զնա արձանացուցանել. բայց ունայն ի հարկաւորացն առ ալն զրամոց, կամ ցարդ պարանեալ զանել տարակուսանս. ո՞րչափ գեղեցիկ և օգտակար լիներ ապաքէն, եթէ հնա՛ր էր Ձեզ ի մէջ հայոց Պետերբուրգայ գտանել զոմանո կամեցողս ստանալոյ զայս մատեան բովանդակեալ ի 10 քառաձալ թերթիս կամ ի 80 երեսս, կամ անդր ևս զրեալ մանրաձևոն, վասն որոյ առաքեմ Ձեզ ընդ սմին զթերթն թղթոյ՝ ուր մա՛րթ էր ցանկացողացն ստորազրեալ զանուանս իւրեանց և զհասցէս՝ վճարելով ընդ նմին և զգինն, որ է 1 1/2 մանեթ արծաթ. ի մտի ունեմ ի տիող մոծանել զմատեանս ի Կազան՝ ուր է ցարդ տպարան հայոց³: Առ ժամս շատացեալ զրելովքս մնամ և յարամնամ յաւիտեան

Ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց

Կաղան—Պետերբուրգ

Ի 19 մայիսի 1843 տի ի Կաղան.

Պատուական հօր եփրեմայ ի Ս. Նազարեանց
սղջոյն շատ

Կարծել Ձեզ մի՞ լինցի եթէ մտապեալ ինչ իցեմ գրաբեկամց իմ ազնուական. ս՛չ ե ս՛չ բնաւ, ալ տրեւծր շար, մի գմիով եկեալ հասեալ ի վերայ մեր, ոչինչ ընդհատ ե բազմազեմ գործր պաշտամանս խափանարկու ինձ եղեն ցալսօր՝ նամակատու առ Ձեզ լինել: Եթէ ալստ մեղուցեալ ինչ իցեմ առ Ձեզ, յանուն մերոյ սուրբ բարեկամութեան, վեհանձն թողութեամբ լինեն աղաչիր: Այստաջադիմութեանց իմոց ի վարդապետականս ասպարիզի ե զպատանեաց ինձ աշակերտելոց, շա՛տ լինցի աշխտփ ինչ տեղեակ տանել զհարապատգ, եւ իմ արդէն երկու ուսանողր սուս ազգաւ ի համալսարանիս (առ որ չտեւցի որպեւ կարծեմ ե հաշաղն մի Աւագեան՝ անուն) ե երկու մանկանք գառաջին համարանի Ղազանու. ասաջինքն ընթեանուն ե գրեն. ունին սեւեալ արդէն զատաջին մասն քերականութեան հալոց բոս աշխատութիւնսն առ լինեն նոր սէխ ե եղանակաւ. իսկ չեաինք կարգան ե գրեն բոս բաւականին: Յա՛տ է, զի պակասութիւն չարմար մասենից վասն նորինմայ ուսանողաց լեզուիս առժամ համրացուցանել յոյժ զչատաջադիմութիւնս մեր: Տնօրէնութեամբ հպարտքաւի համալսարանիս տեսան Մուսին-Պուշկինայ ե խնամարկութեամբ իմով ստացեալ է մեր արդէն զամանս մասեանս հալոց տղեալս ի Վենեաիկ միջնորդու հօր Մինաստալ առաջնորդ ի Ղրիմ վարդապետի պապակրօն², ե հուսամբ ստանալ առաւել եւ, մինչ տառքեցի ե միտ կէս գրամոյն՝ առ աշս վախճան սահմանելոց ի տնտեսութեան համալսարանիս՝ ընդ ամենն գործէ 410 սուրբի Քղթադրամ, որոց սրպէս չաշտ է, զկարենորս միայն ի ձեռս բերել մա՛րթ է:

Այժմ սակաւ մի գառունին իմոց պարագայից: Եթեմեկաւ չեաոյ բան գրմուտս իմ ի Կաղան, հրձիւղ եղեալ բազարիս սպասեցաւ գրեթէ բոս մեծի մասին. մորիկ սատարիկ չարուցեալ չատար անդ հրդեհին, փորք մի եւ ե էր զկապան ամեն չաճին փոխարկեալ³: Եւ մեզ նորեկ օտարականաց հասին վիշտր բազումր, իբր զի երկիցս հարկադրեալ գտար շատալ սաղնապաւ հանել զանձինս ե զկարասիս մեր ի գաշտ, բացօթեալ զիշերելով միանգամ ի ներքոյ խոնաւ ցրտոյ ե անընդհատ անձրեոյ, յորոց տէր զՁեզ աղատեալէ:

Ձառաջին բնակութիւն մերում կացեալ ամիսս երիս, առ վաշրենարարոյզ գնացից տանուտեան մերոյ, հարկեցար ի բաց էլանել ե խնդրել մեզ ալ օթեվան. բալց ոչ գտեալ առ ձեռն պատրաստ տուն բնակութեան մերոց պիտոյից բոս իմիր զանկատրեալ, բնակէար առ վաշր մի ի հիւրանոցի: Զի՞նչ. ե չա՛յտմ անվտանգ կարծեցեալ բնակութեան որոնեալ եզիտ զմեզ հրդեհն տնադորոյն. տե՛ս զվատարազգութիւն մեր. յճ ժամու երեկոյցին լինի շշնջիւն ի հիւրանոցին ե վաղվաղել ծառայից ի մէջ սենեկաց. ե ահա լսեմք զբարբառն, որ ասէ՝ հրդեհ, առ մեզ. աշո՛ւ, թուպեալ թալիպանս սար մեր ե ձեռք, բալց կին իմ զգեցեալ չանձն զաշրիական իմն րաջութեամբ էլ առ գուրս ե կոշեաց զարս երկու չօգնութիւն տատապելոյս: Երազեցար փրկել, զոր մտրթն էր փրկել. խաւար ձմեռնային երեկոյցի չանհնարինս բազմացուցանէր զխոտութիւն երբ զիւտհարեալ վախատականացս, վասն զի կարասիք զանազան արտարս ածեալ, ս՛չ որ զիտէր, թէ ս՛ր ինչ իւր իցէ ե ս՛ր ինչ օտարին. ալ բոսի ե պատիւ տամենակալին. զզխաւորան չիրաց մերոց զերծուցեալ ի ժանեաց տնադորոյն

հրոյն, բարձուր ի սալլ թաթարի սրտմն և խոյս տուտը անդի. իսկ ես՝ կիսա-
մերկ և բեռնաւորեալ վալը ի վերոյ հանդերձեղենօք: Եւ առ այս անգամ ողջան-
գամ պահեալ յերեսաց վտանդին, չուեցար՝ ուր չուեցար: Չանձրանամ և զան-
գիտեմ, զի մի՞ գուցէ տաղտուկ ի լսելիս Ձեր աքիկց պատմելով մի ըստ միոջէ,
զոր կրեցարս և ցարզ և կրեմք տախաին. ահաւասի՜կ է Կազան և փառք նորա,
չոր դմեզ անպարտ զտոտադարտեաց մեր բազզ նախանձոտ: Կսեմք յականա-
տեսաց, թէ ի փոքրիկ հրդեհի՜ Եղեւոյ յաուրս յայտոսիկ, քսանամեայ ուս-
ումն, որ ննջէր ի տան, ոչ կարացեալ յաչրիւն առ զուրս վազել, խորովեալ զա-
ճիւն մաշեցաւ. իսկ ալլը զերծեալը, բայց վիրաւորք տուեալ եղեն յանկեւա-
նոց համալսարանիս: Եղար և մեր ի հրաչրեացս անդ, բայց պակասեաց մեզ
սիրտ տեսանելոյ զաճիւնեացեալ ոսկերս վատարախտիս: Կեցուիին մեր ի
Կազան վառվար յոյժ. բնակութիւնը վերի հրդեհիս թանդ անպատում, թէև
նախ բան զայն սչինչ կարի թեթեալին: Ուրախութիւն չիք մեր և ոչ մի, ալլ
տառապանք բազումք:

Ահա Ձեզ համառօտ նկարագիր մերոյս վիճակի յաւերակս Կազանու:

Ի մէջ այսպիսի պարագայից աշխատիլ անվրդով հոգւով զորժ է ապարէն:
Եւ այսպէս աշխատասիրեալ եմ արդեն համառօտ պատմութիւն անցից Եղեւոյ
ի բնաւս ի սկզբանէ՝ մինչև ցաուրս մեր ի հայ լեզու և բովանդակեալ ի 16
թերթիս (թարախաս)³: Ի սարակոսանս իմ, թէ ի՞նչ մարթացայց ի լոյս զնա ածել-
ալս. զրեցի զայսմանէ առ պատուական նաչիկն մեր, որոյ լրջմտեալ այժմ,
հաւանեալ է ընտրել զիս անգամ խորհրդեան արեւելյան ճեմարանի իւրոյ ի
Մոսկով: Ուր էր, եթէ պատուական տեարքս աչտրիկ առեալ զիս աստի, տային
ինձ միջոցս աշխատել է ի հայս և վասն հայոց՝:

Առ յապալս բազում ես զրեցից առ Ձեզ.

Մատուցեալ Ձեզ սղջոյն ի գիմաց տառապեալ իմոյ ամուսնոյ

եմ և եղեց

Ձեր հարապատ Ս. Նազարեանց

Ջհասցէն իմ կարէք ստանալ ի պարսնայ Դիլանեան:

33. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ

Կազան — Պետերբուրգ

Ազգասէր Հայրապետի տանս Հայկազեան

Տէտոն, Տէտոն Ներսիսի

Ի. Ս. Նազարեան խնդա՛ր՝:

Բարձրաոցի՜ն մեր այսօր ձայնք, բարբառք նուագաց

զՆերսիսի հռչակել ըզփառաց յաղթանակ.

խորատեալ վանեցան խիտ կաճառք ստոխաց

եւ առ իւրս աւետնօք ծերունիւն նահատակ:

Հին աւուրց մեր փափաղ, ջերմեռանդ սեխաք սրաից

տրդ հասին ի սրտակ շնաշխարհիկ կատարման.

շա՛տ, աչա՛, արտասուս հեղին աշր տօբալից,

մինչև ալց մեզ լինել երկնալին տեսչութեան:

Անքնի՛ն և անհա՛ս քո շաւիղք ո՛վ Աստուած,
իմաստո՞ւն քո խորհուրդք, նոյն և կամք փրկաւէտ,
զու գիտե՛ս փորձել զաչք հուր և սուր ի վշտաց,
զոր բնաբեաց քո սուրբ աջ բեզ անօթ բազմապէս:

Ձի՛ք աչլ բեզ նիւթ լալոյ իմ բաղցրիկ Հայաստան՝
սրպէս թէ անարժան զու զլիսոց հպատակ,
խնկանուէր քո աղօթք, պաղատանք հեծովեան
զարձուցին բեզ տհա զքո երկանց մեծ գոտակ:

Սա՛ լիցի բեզ աչսօր բաջ հովիւ և պաշտպան,
բազմադէմ քո ցաւոց ճար և զեզ զարմանի,
առ սովա՛ւ պճնեացիս ի քո փաշլ նախնական
առ սովա՛ւ ծաղկեացի տոտօտ բեզ սակի:

Օ՞ն արիր զուր ծնո՞ւնդք Այրարատ աշխարհի՛
ի խորոց մեր սրտի ձայնարկել միարան,
կեցցէ՛ շատ մեր ներսեա, մեր զլիսոյ հովանի
քաջառո՞ղջ և ի կամս և ի միտս անստան՝:

Խոնարհեացի ունկրնդ հեշտալուր յանօտութեան աչս նուազ՝ որ ի Կապա-
նայ վտարանդի վաչրաց առ Քեզ սղանայ, և թողցի մատշիլ ստկաւուր ի զրոյց
պաակաւ գիմանալի պիտոյից մերասեռ ազգի:

Գո՛չ մեզ աչսօր արդարեւ մեծի խնդութեան պատճառ, այն զի բազ-
մամեայ տենչանք ազգասիրացս զեղեցիկս պսակեցան քաջապաշտաճ բնորու-
թեամբ արժանաւորիդ բան զբնուս՝ որք յարդիւնաւորացն արանց ցաշս կէտ
ժամանակի մեծանուն առ մեզ հանդիսացան և առ ի օտարերկրեացս: Աստու-
ցուր աչսուհեաւ, լացա՞ք և ուրա՞խ եղար, ո՞չ ի յաւիտեան եզե բարկութիւն
Տեառն ի վերայ մեր, այս՝ արիւնուր հանդէս սխրալի Քո նահատակութեան,
աչ սակաշն բարգաւաճ արդասեաց անսուտ կարապետ արմաւենիդ չաղթու-
թեան: Տունկ հոստարմատ՝ անկործան գիմամարտեալ բնդդէմ բուռն փոթը-
կաց՝ ճահաւո՛ր արձանադիր ներսիսիդ անուան ի տարեգիրս մարդկութեան: Յա-
ջողա՛կ է մտացդ հնարաւորութիւն, մեծ է ազգասիրութեանդ եռանդ, աչլ բնոր-
ձակ յոյժ և ասպարէզ գործոց՝ որ Քեզ չանդիման դնին: Թո՞ղ զբազմադէմ բա-
րեկարգութիւն հոգեորացն վիճակի՝ որ խորդացեալ է ապաքէն չամենայն ի վար-
դուց իւրոց, այս՝ և սպակսնեալ ի սպառ յանհոգութենէ անիմաստ առաջնոր-
դաց, է՛ Քեզ աչսօր, ո՞վ մեծ ի հաշտսիրացն հանդիսի, փոշթ և պէտ յանձին
ունիլ գիմանալի լուսաւորութենէ Հայկեան զաւակաց՝ որք ի նախազաւթո
գիտութեանց ցաշսօր զեղերին, որոց բազումք զառարեալ ի լոյս մոլար կըր-
թութեան. փորք միւս ես և ի վիճ հորստեան խարդաւանեցին: Կալ զու աչսօր
զդեկ լուսաւորութեան Հայրենական Քոչոյ ազգի, վարելով զայն՝ հմուտ և ազ-
դոյ ձեռամբ, մի՞ թողուր առաջնորդել մեզ կուրաց և իմաստակ արանց, փոր-
ձեա՞ անստգիւտ փորձով՝ յորս չաշամհեալ կա՞մ է բեզ ապաստան առնել
զկրթութիւն գորդուց բոց: Մե՛ծ է խորհուրդ կոշմանդ և խնդիր մերոյս լուսա-
ւորեալ դարու՝ եթէ կամիսցիս ա՛րդեօր խորամուկ լինել ի ծանրակշիռ պի-
տոյս մեր, եթէ չարեացէս, ասեմ զճիգն մտաց բոց ի վիւտ իմաստուն միջոցաց
առ ի բարեբաղդել զմեզ ճշմարտապէս և զանուն վատանուն ի բաց բերել
յանարժան ժառանգացս աւանաւոր նախնեաց: Խնդի՛ր է աչսօր՝ Ազգասիրիդ

մտադրութեան քաջ պատկանաւոր բառնալ ի միջոյ զհնացեալ և զանօգուտ ոճ տախկան զառախարակութեան առ Հայս և փոխարէն մութանելու առ մեզ զառուջ և զարգասաւոր եղանակ երոպեան հրահանգութեան՝ ամենով յաշխարհ մեր բանագէտ վարդապետս ազգ ազգ պիտութեանց յարեմտեան զաւառաց՝ ուր մակացութեանցն բուսեալ կա զեղեցիկ սերմնարան՝ ուր առատահոս աղբիւրք ճշմարիտ պիտութեան ի խաղացմունս բազմասեղեան վտակաց ոտ-դեալ բեղմնատրեւն զսէկս և զմարգս բարեւախանձ մտաց է հոգւոց մարդ-կութեան: Նախ առաջին միջնորդեալ մեզ, Հա՛յր, զմուտ մեր յարգասաւորն ի պիտութիւն ականաւոր լեզուի և զպրութեան մերոյ՝ որոյ ընտիր յիշատակա-բանք՝ աշնշափ ցաւեկալիք զերմանական ուսումնականաց, առ մեզ միայն զնին ընդ գրուանաւ. ո՞վ անարգու զակնածելի ծնողս որդւոց: Արա՛ զմեզ ճա-նաչողս հոշակապ մերոց նախնեաց՝ առաջնորդելով մեզ ի թանգարան հնու-թեանց ազգիս. զո՛ր օրինակ նորոգեսցի առ մեզ անցելոց աւուրց Հայաստան՝ սիրալի իմն ի սիրտ և ի հոգի իւրոց հարապատից վերակենցաղեալ: Ի գիտել և յարգել մեր զհայրենական զանձս, ի ճանաչել մեր զանձինս և զմեծութիւն Հայկական անուան, փութա՛, երագե՛ա նախանձաւորդ ազգային օգտի և փա-ռաց ամէլ զմեզ ի տաճար Եւրոպեան Աթենայ, որոյ գրունք ցախօր ժամանակի փակեալ են վատարազդ զաւակաց քոց. առ՛ւր մեզ զիմել յանպղտոր վայելումն աղբերաց իմաստութեան՝ որոց ջուրք երանաւետ, վատահամեալ յանսուրբ փողովակս՝ ընդ որ անցանեն սովորաբար կամ ուղիղ ևս թիւնաւորեալ մինչ ի սպառ, թիւնեն և զմեզ զճաշակողս յախօր իսկ առ ի մահ՛:

Անձնաճանաչողութիւն խարսխեալ ի վերայ վիմի քաջ պիտութեան փա-ռաւոր մերոց նախնեաց և ճշմարիտ երանաւետ լուսաւորութեամբ Եւրոպա-կան ըստ պիտոյից մերոյս ժամանակի՝ ահաւասիկ են յորս ունին յառիւ միտք և հոգի ամենայն անսուտ և պիտուն յազգասիրի:

Եթէ կենդանի են առ Ձեզ հաւատար՝ թէ հնարաւոր ինչ լիցի իմս անօսրու-թեան պիտանի Ձեզ լինիլ յազգասիրական ճգանադ հանդերձելոց աւուրց, խոս-տովանիմ ի խորոց սրտիս, թէ աչդպիսի աջակցութեամբ ի զործս վերաբերեալս առ հայրենեացն փառաւորութիւն է և լիցի ծայր և կատար իմոցս բազդի. առ ի՞նչ պիտեան աչս իմ արսորական բացակայութիւն ի հայրենեաց զաւառաց և զեղբերումն յանպէտս և յանարգասաւորս ի խլաչին վայրս Ռուսաստանեայց՝, ուր մարթ էր ինձ զհարիւրաւորն պաղտբերել՝ շրջապատեալ ի հայրենատէր ող-ւոցն և յիմասեռ մանկատոյ:

Բոլորանւէր Ձեր Ա. Նազարեանց

Ի 11 օգոստոսի 1843,

Ի Կազան

34. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Великодушный покровитель армянского народа!

С необыкновенным удовольствием спешу исполнить дружественное требование Ваше сообщить Вам мои идеи относительно процветания Армянского института в Москве.¹ По мере того как я глубоко сочувствую великому заведению, имеющему целью народное образование, с одной стороны, как представитель Армянской нации в духовных ея интересах,

с другой стороны, как армянин, одушевленный любовью к отечественному, поставляю себе долгом, без всякого малодушного опасения, откровенно изложить здесь мои взгляды на пути и средства поставить ваш институт в истинно цветущее состояние. Употребить во зло это навсегда заветное для меня доверие Ваше, говорить против собственного моего убеждения в деле, касающемся до блага навеки святого мне отечества,—я не в состоянии; еще менее, кажется, потребуют этого люди, которые поставили задачею своей жизни возвысить армянский народ на степень древнего его величия в искусстве и науках.

Живя во времени, мы обязаны жить и учиться, существовать вместе с ним и для него. Время изменяется всегда, а из его недр проявляется беспрестанно новое, хорошее и худое, коих случайностям подвержено человечество, в коих оно должно участвовать или с охотою, или с отвращением. Из этого следует, что мы заботимся о протекшем во времени, пользуемся хорошим, которое оно предоставляет нам; предупреждаем зло, коим угрожает нашему благосостоянию, притупляем жало бедствия, коим тревожит нас, этою же силою, которая, для побороания зла, подле него существует всегда. Это—прекрасное устройство нашего земного мира, тем, что он имеет два полюса и держится посредством обоих; что мудрою рукою матери-природы противопоставлен каждому яду—другой, упраздняющий губительное действие первого; что каждое стремление, преступающее свои пределы, возбуждает противоположную силу, которая, останавливая первое, ведет его к общему благу. Мы должны служить времени, внимательно следить за его ходом, чтобы оно не уничтожило нас, как запоздалых детей своих; чтобы не были поглощены старцем Сатурном. Мы должны искусно пользоваться временем, учиться владеть им: к обоим дан нам рассудок—служить времени не рабственно, а повелевая им.

Это применяется ко всем делам жизни, ко всем учреждениям человеческим, кои суть дети времени и находятся под его влиянием, и относятся также к заведениям, основанным для образования юного поколения. Ни одно из этих не должно противоречить духу и потребности времени, иначе нет ему места в порядке вещей. Ни одно не должно устареть, в противном случае оно теряет свое значение, уничтожается. Если цель этих учреждений образовывать людей для времени—настоящего и будущего, то необходимо должны они соответствовать времени и жить в непрерывном развитии вместе с ним. О задачах нашего времени, в середине достопримечательного нашего столетия, скажу несколько слов: наше время есть будильник! Железный язык его вещает могущественно: сыны Гайка должны пробудиться от умственной своей дремоты, шествовать вперед по пути человеческого развития. Великие представители европейского образования: Германцы, Англичане, Французы, вековые времена работая на знойных полях науки, исчерпали уже, так сказать, самые благородные силы и души, и сердца в творениях, вечно достойных восхищения. Богатые их приобретения предстоят ныне нам к насаждению, к радостному возрастанию в области прекрасного. Кому из нас, принимающему сведения о духовной жизни и деятельности нашего столе-

тия в Европе, неизвестно это могущественное стремление славянских племен основать народное развитие и науку? Греки, свергнув с себя столетние цепи постыдного порабощения, восстают как бы из гроба², чтобы, под покровительством Европы, войти на попрание науки. Европа, столь долго воспитываемая, укрепленная до цвету мужественного возраста сладостным млеком эллинского духа, обязывается ныне возвратить Греции тысячекратно умноженный капитал человеческого знания. Самые отдаленные страны земного шара, как бы электрическими искрами Европейского духа пробужденные от умственного своего заостенения, хотят науки, ищут просвещения. Уже раздаются к нам радостнейшие звуки от Индии, Востока. Кому неизвестны эти великие Браманы Рои³ и Твакзамат Тагор,⁴ кои, под влиянием Англичан воспламенные любовью к знанию, путешествовали по Европе, с целью ознакомиться с устройством учебных заведений на Западе и совещаться с наставниками народов об улучшении духовного состояния своего отечества? Сколько великого одушевления, сколько возбуждающего живейшее участие заключается в изъяснениях Тагора! Едва ли скажетея это словами Индийского Брамана—столь ревностно требует он учреждения хороших заведений к духовному возрождению своего народа, столь здравы, светлы его взгляды на положение своих братьев. Вот зрелище народов, удвоенными шагами спешащих к просвещению, к познанию в области искусства и науки! Какой долг лежит на армянах при рассматривании этих, душу возвышающих явлений? Неужели остаться вечно во мраке, обречь себя на вечный срам? Нет, слышу я несколько отзывов благородных душ: и к нам должен проникать дух современности; высоковажное, настоящее наше дело должно с соединенными силами стремиться растерзать оковы, наложенные на нас невежеством и полуобразованием! Должно обратить наши взоры к Западу и познать самих себя при рассматривании чужого величия, превосходства.

Призвание Армян в настоящем есть: познать свое прошедшее во всех его значениях и, принимая в себя чувства Европейского духа, переработать их в национальных формах и тем вызвать чисто народное образование и науку. Глубокое изучение отечественного языка и литературы, основательное знакомство с историей и древностями народа, методическое образование в науках Европейских: вот средства, ведущие к желаемой цели! Язык есть самый могущественный орган народного просвещения; язык, как и литература, есть самое заветное каждой нации: в нем изложены ее чувства и мысли; он служит как бы оракулом, коего изречения во всем, касающемся до разных судеб избранного племени, его характера, образа познания, воззрения на Бога, природу и человечество, заключают в себе вечно непреложную истину. «Языки материнские,—весьма кетати замечает Jean Paul⁵—суть сердца народов, хранящие в себе и приводящие в движение любовь, жизнь, питание и теплоту». «Разуметь природное свое наречие, учиться правильно, сильно выражаться, отборно и умно писать на нем,—обязанность всех и каждого в нашем говорящем, пишущем столетии особенно», вот слова Гердера! Невзирая на эти отзывы великих мужей о высоком достоинстве и о

многообразном воображении, совершенно перадоотно (состояние) об отечественном языке между армянами в России. Это безответственное пренебрежение народными драгоценностями представляет целый ряд ужаснейших последствий. Армянский юноша в России, без всякого образования, снабженный скудным званием некоторых новейших языков иностранных, совершенно чужд своему наречию, своей литературе, своему народу: для него не существует все прошедшее некогда великой и деятелями, и наукой Армении! Это жалкое заблуждение большей части Армянского юношества в России, без сомнения, должно вести к тяжкому обесславлению Армянского имени. Какая причина, однако, этому крайне прискорбному патриотической душе явлению? Не иное, как несчастное направление, даваемое молодым Армянам врагами и недоброжелателями народа, или, по крайней мере, такими людьми, кои без всякого призвания быть судьями в духовных интересах Армян, по какому-то превратному порядку вещей управляют внутренним кормилом Армянских заведений⁶; весь метод и учения такого рода, что молодой Армянин не только не получает никакого отечественного чувства, никакой народной гордости, но даже систематически привыкает пренебрегать своим национальным и питать к нему решительное отвращение.

Отклоняя взоры от рассматривания этих печальных истин, увещаю вас, о, сыны Армении! учитесь уважать природный свой язык! Учитесь любить его из глубины души, ибо он первоначально неизмеримо богат словами, следственно и понятиями, богат и полнозвучен как труба и арфа вместе, прекрасное двойственное сокровище древнеязычных и вновь образованных форм! Внимайте, ибо одна только небольшая полоса остается на Армянском Геликоне и Пинде, где почитают еще достойным труда хорошо выражаться и писать на Армянском языке, одна небольшая полоса! Внимание, о, юноши! ибо вы—Армяне.

С тех пор, как свет наук вместе с политическим значением народа погас в Армении, провидение даровало нам в благословенном семействе Лазаревых первых патриотов, одушевленных этою плодотворною идеею—открыть сынам Гайка Институт наук, коего существование упрочено на вечные времена богатыми пожертвованиями Вашего дома. Это прекрасное начало—увенчать великих предков в достойном виде, вот подвиг, предстоящий великому уму, благородной воле тройственного братского Вашего союза.

Драгоценные сокровища Армянской древности стараниями Общества Мхитаристов обратили на себя внимание европейских ученых: открыты уже в разных местах Европы, недавно и в России, кафедры Армянского языка и литературы—очевидное доказательство, что древние наречия потомков Гайка достойны внимания и деятельности Армян. Посему чем безответственнее грешили мы доньше против самого священного гения нашего отечества, тем больший долг лежит на нас в настоящем изгладить наше преступление, наше легкомыслие. Это не затруднительно нам потому, что некоторые руководящие звезды, ярко сияя нам от небосклона Венеции, предначертывают нам путь, ведущий к предположенной цели⁷.

Прошло уже полтора столетия с тех пор, как великий Мхитар, воодушевленный неодолимым патриотизмом, среди гонений и опасений, основал на водах Адриатических ученое общество, коего целью было: собрать прекрасные развалины Армянской литературы и, на основании изучения памятников Отечественной старины, создать народное образование. Сохранение, устроение, дальнейшее развитие ученого образования, обогащение языка переводами, несколько не уступающими оригиналам,—вот заслуги этого трудолюбивого общества, заслуги, достойные вечной признательности всякого чувствительного и мыслящего Армянина. При всех неопровержимых заслугах Мхитаристов о языке и образовании Армян остается много нерешенных вопросов, в высшей степени важных: Армянам недостает доныне публичного органа, который бы разрозненные силы повсюду рассеянного народа общими интересами национальными слил в одно совокупное энергическое стремление на пути народного искусства и науки. Упомянутое ученое общество до сих пор еще во многих отношениях чуждо Армянам в России за недостатком ученых сообщений между обеими сторонами, причина этому частью отдаленность места его жительства, а частью и папическое направление, которое всякий свет, истекающий из него, делает подозрительным в глазах Армян Григорянского вероисповедания и лишает его великого благотворного действия на Армянское юношество. Сверх того, надо заметить вообще, что Мхитаристы слишком мало понимают потребность настоящего и нередко ошибаются в избрании средств к образованию Отечественного юношества. Я не распространяюсь тут о несоразмерных ценах Армянским книгам, издаваемым в Венеции, кое обстоятельство, в свою очередь, отнимает у несостоятельных любителей Армянского слова всю возможность приобретать их.

Принимая в соображение все эти препятствия к процветанию нашего отечества, кажется, ничто не может быть столь важным для института патриотов, как учреждение народного училища для Армян⁸ вместе с состоящим при нем ученым обществом, которое бы, как публичный орган, желанный к потребностям Армян, рассуждал бы гласно об их духовных интересах и вместе был бы неослабно деятельным для образования отечественного юношества сочинениями хороших руководительных книг на разных отраслях науки.

Такое национальное заведение—училище с состоящим при нем обществом, служащим его целям преимущественно и действующим на умственное развитие народа вообще, должно, чтобы соответствовать своему назначению и потребностям современным, стремиться к осуществлению ученого образования в формах чисто народных при возбуждении в молодых армянах патриотического чувства образа мыслей. С их народной жизни: язык, литература, история, география древности Армении, должны тут обратить на себя особенное внимание и иметь своих представителей в достойных наставниках по наукам общего образования: к этим относятся и древние языки, кои нелегко тут упустить из виду, во-первых, потому, что многие синтаксические формы Армянского языка разительно сходны с ними, и, чтобы удовлетворительно изъяснить пер-

вое, надо обратиться к последним; во-вторых, потому, что они служат самым лучшим средством к образованию духа и вкуса. Отечественный язык должен в таком институте быть непременно органом сообщения науки, ибо этим только содействуется Армянам спокойно думать на преподанном языке и стройно выражать в нем свои идеи и чувства. Какое-нибудь представление, какая-нибудь мысль в народном облачении, погруженные в душу и сердце Армянского юноши, должны распускать в них более глубокие корни и подавать более радостные надежды, нежели когда они сообщаются в чужих формах, весьма мало доступных его душе. Это вечная, неопровержимая истина, что каждый народ об одних и тех же предметах телесного и духовного миров особым, свойственным ему образом мыслит и выражает свои созерцания. Я не постигаю причины отнять у Армян их народное средство к образованию и взамен того налагать на них иго иностранного языка. Кажется, никто из здравомыслящих не одобряет мер Наполеона, который в подражание Тираним-Римлянам, старался постепенно истребить Германский язык и тем лишить Германцев первоначального их характера, души и сердца⁹. Даже просвещенные русские, кто, по собственным отзывам, дышит немецким духом, а выражаются по-французски, желают наступления такой эпохи в будущем, в коей могли бы они оригинально думать и изъяснять свои мысли. На вопрос, могущий возникнуть о возможности найти из Армян наставников в науках общего образования, замечая, во-первых, что нужное число таких учителей можно выписать из Венеции; во-вторых, чтобы со временем иметь своих, весьма не трудно известное число способных Армян временами отправлять в Германию с тем, чтобы усовершенствоваться в избранной каждой отрасли наук, и в будущем занять при Вашем институте наставнические места. Все это входит в состав удобоисполнимого, если бы только существовала твердая воля возвести свою нацию на степень самобытного развития науки. Национальный армянский институт в свойственном значении этого может только состоять на основании чисто народного чувства и образа мыслей. Он исключает все чужое, противоборствующее его цели и направлению. Руководящим главою такого заведения должен быть человек, соединяющий в себе глубокое знание всей духовной сущности армянского народа, строго ученое, педагогическое образование с истинной привязанностью к отечеству и духу, способный здраво судить о пользе народной. Словом, таким институтом способен предводительствовать тот, кто полагает себе долгом первой важности вместе с образованием и наукою пробуждать, питать и укреплять в душе Армянского юношества благородно патриотическое чувство. И здесь кажется возникает неосновательное замечание: Армяне лишены человека, способного занять столь важную обязанность, как Армянина. На это повторяю вышесказанное; если нет у Армян достойного на это звание человека, то нетрудно и надобно образовать его, отправляя несколько молодых Армян, с успехом окончивших курс учения в одном из лучших университетов России, в Германию, чтобы под руководством знаменитых педагогов приобрести себе основательные познания по части воспитательной.

Впрочем, что касается до возможности допустить в таком заведении иностранных наставников наук общего образования, то надобно поставить им непрременную обязанность, чтобы они по истечении известного времени в состоянии были читать свои лекции на армянском языке.

Осуществить институт в таком духе, или состоящему уже в Москве сообщить значение истинно-национального—тождественно. Если важно для Вас доставить Армянскому институту Вашему честь и славу в глазах просвещенной Европы, если важно для Вас, повторяю, обессмертить Ваше имя на скрижалях летописей народного образования, то убежден я, что эти мои идеи, соответствующие в нынешних потребностях времени и настоящему и будущему благу Армении, обратят на себя Ваше внимание.

Спасти народность Армян, создать между ними народное развитие в искусстве и науках—вот вопросы, коих разрешение составит венец подвигов Ваших на земном поприще.

Если Вы, милостивые Господа, составите себе мнение, что я в состоянии быть Вам полезным в осуществлении предначертаний Ваших относительно Армянского института в Москве, то величайшим счастьем моей жизни будет поддерживать Вас вблизи и советом и делом. Нынешнее положение мое в Казани представляет мне весьма ограниченный круг действия. Я лишен здесь стихии, необходимой для полного обнаружения деятельности моих сил в пользу отечества.

Откуда почерпнуть академическому наставнику любовь и одушевление к своему предмету, когда он не находит в других никакого отголоска, никакого рвения к науке? Напротив, очевидно, что я на другом, достойном меня поприще, энергически поддерживаемый великодушными ревнителями Армянского языка и литературы, окруженный мне преданным юношеством, способен произвести стократные усилия.

35. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԸՈՉՈՐՅԱՆԻ

Կազան—Պետերբուրգ

Вашим превосходительства, Милостивейшие Государи!

Откровенно сообщая Вам мои идеи о пользе народной вообще и о средствах приведения в истинно цветущее состояние Института Вашего в особенности, я того мнения, что они вполне соответствуют благоприятным обстоятельствам, среди коих находится ныне Армянский народ. Мудрое провидение исполнило уже долговременные, пламенные желания наши, даровав нам достойного патриарха в особе патриотического Нерсеса. Истинным любителям Армянского просвещения предстает в настоящем, глубоко проникая в важные требования современного духа европейского и умственные интересы Армении, сосредоточить разрозненные силы и стремления целого народа в священном деле отечественного образования. В Армянах, рассеянных по земному шару, без единства, без всех точек прикосновения, преданных одним своекорыстным видам, недостает еще ни здравой воли, ни здравого воззрения на предметы их

благосостояния. Создать для этого народа, дремлящего в совершенной бессознательности, центр, всесторонне развивающий в себе стихии армянской жизни, в формах национальных изливающий из своих недр плоды современного образования Европы на отдаленные области, обитаемые Армянами¹; создать в этом народе здоровое хотение, сообщить ему направление, восприимчивость к полезному и прекрасному, предначертать ему новые пути на поприще народного развития,— вот вопросы, в высшей степени достойные внимания всех просвещенных патриотов! Вот вопросы, для разрешения коих должны соединиться все умы, сердца, способности образованной части нации! Армяне, рассматриваемые в мале, представляют ныне дитя, в котором скрыты зародыши всего хорошего, которое, однако, нуждается в спасительном руководстве, в мудрых наставлениях родителя-друга, чтобы развить в себе здоровую волю, здоровое суждение и способность к прекрасному. Предоставить это беспомощное дитя несознательности своей, не воспитывать его сообразно человеческому значению, не внушать ему понятий, идей об истинно праведном, прекрасном, великом; не пробудить в юной душе познания самого себя, Бога, природы и человечества, кажется, было бы безответное нерадение со стороны отца и благодетеля армян.

С этой точки рассматривая возможность образования армян в духе времени, найдете Вы, я убежден в этом, основательными идеи, кои имею честь представить при сем на благоусмотрение Ваших превосходительств.

С вечною преданностью имею счастье быть покорнейшим Вашим слугою

Назарьяни

20 августа 1843

Казань

36. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ

Կաղան — Պետերբուրգ

Վեհապատիւ Քահանայապետի Հայկեանս ազգի

Տեառն Տեառն Ներսիսի ի

Ս. Նաղարեանց խնդալ

Վաղ ուրեմն մատուցեալ նամակաւ ի պաշտել զԱյրդ պաշտելի՝ ակնկառոյց սպասեմ ցախօր քաջալերականացդ լրոց ի տխուր պանդխտութեանս վայրիւ Լսեմ, թէ վատառողջութիւն ինչ պարանեալ զՁեզ ի մահիճ խօթութեան՝ որ ոչ ներէր Ձեզ ուղղել արտաքս զՁերդ մտադրութիւն, որով արդարեւ բարձեալ լինի ամենայն առիթ տրտնջանաց: Կեցցե՛, կեցցե՛, պարագայց ամօք անսասան առողջութեան արժանաւոր ժառանգդ հոյակապ մերոց նախնեաց՝ առ ի զփափագ ազգասիրացս սրտից ի պսակ կատարման ժամանեցուցանել:

Իցէ թէ ձանձրացի ունին վեհապատիւ հօրդ՝ եթէ վերստին սկիզբն արարից ճառելոյ աստանօր զպիտոյից ազգիս և զեղանակէ յիմանալեացն սակի օժանդակել նորայն բարեբաղդութեան. բայց անկարանամ լուել՝ խելամուռ լեալ՝ եթէ ի հեռանալ Ձեր յաշխարհ Հայաստանեաց՝ այս գործ լիցի ինձ յաւերակաց աստի Կաղանայ հատուցանել առ Ձեզ զձայն իմ և լսել ինչ ի Ձերոյ

կողմանէ։ Ահաւասիկ է շարժառիթ կրկին նամակիս, շարժառիթ հարկեցուցիչ՝ սրում բնդդիմանալ ոչ զօրեմ բայց միայն վնասելով ազգիս, սրոյ աղէտք օր բան զօր անդարձանելի գործին։ Ի լծակս հասու մտաց պայտսիկ կշռելով վստահանամ զսր ինչ յատաչն սղարանեալ գրեցի առ վեհապատիւ Տէրութիւնդ, այժմ բնդարձակեալ բան Ձեզ տուաչի դնել։ Մեծ են խնդիրք առաջիկայս դարու և արժանի խորին մտադրութեան հշմարիտ սղգասիրացն պատու հունձք բաղումք են և մշակք սակաւք։ Հսկայն Եւրոպայ ցաւօք և հեծութեամբ մշակեալ և արգասաւորեալ զանդաստան արուեստից և գիտութեանց հրաւէր կարգաց աշտօր հայոցս՝ եթէ նախանձաւոր իցեմ լաւացն. եթէ ունիցիմք աշս տեսանելոյ և տկանս լսելոյ—փութալ, հեղիլ ի հոգեպարար վայելս նորուն վաստակոց յատարարիղի բաղմանուն դպրութեանց իմաստնանալ և իմաստնացուցանել զայլս։ Ազէ՞, ելցուք ապա ի մարտ ճգանաց՝ Քո առաջնորդելով մեզ յայսմ, և մոր արիարար շահատակելով վասն առաջիկայից և հանդերձեաց, սովաւ կատարելով պարտականութիւնս մեր առ Աստուած և առ մարդ։

Ազգ հայոց կալով ի ժամանակի, պարտի յառաջ խաղալ բնդ նմին, և խելամտեալ ծանուց խնդրոց դարուս ճանաչել ասեմ զանձինս և զայլս՝ պէտքերթալ շաղկաց իմաստուն ազանց. ապա թէ ոչ՝ կլցէ զմեզ անյադ ծերունին Կոնստիս իբրև անպիտանացեալ սրդիս ժամանակի. առ ինչ ուղղին բանք իմ և միտք, չէ ինչ դժուարին իմաստասիրել։ Զո՞ր օրինակ խելամտեալ մերոյս նպատակի պարտիմք ի մի հաւաքել զամենայն զկարողութիւնս և զմիջոցս ազգիս, առ ի միարան զօրութեամբ չարդարել և վարուն զործել զուղի լուսաւորութեան մեքայնոց՝ նախ առաջին մշակելով զայնս՝ որ հայէին ի հնութիւնս մերոց նախահարց, և ապա քաղեալ զընտիր ընտիր ծաղկունս երոպեան կրթութեան փոխադրելով յարգաւանդ երկիր Արարտեան աշխարհի։ Առ ի զերկդիմի զայս նպատակ ի դուխ տանել, այսինքն է բանալ զմտաց աշս հայկազանց առ ի տեսանել և ճանաչել զնախնիս իւրեանց և ապա ճեպհականել անձանց դարպասիս եւրոպական սղուչ՝ պարտէ, սրպէս կարծեմ, բանալ ի բուն հայրենիս հայկազեան ժողովրդեան, չԱրարտեան ասեմ աշխարհի, վերին զպրոց ինչ ազգային՝ ուսումնական ընկերութեամբ հանդերձ։ Պաշտօն առաջնոյն պիտէր լինել՝ բնդ ակնարկութեամբ հմուտ դաստիարակաց կրթել և մարդել քանքարաւոր պատանիս բսան, առ ի լինիլ յառաջս արժանաւոր վարդապետքս ազգի, իսկ պաշտօն յետնոյն՝ բստ պիտուից և կարեաց ազգին երկասիրել առ ձեռն պատրաստ մատեանս բստ գիտութեանց՝ առ ի տալ աշակերտաց ազգային դպրոցին զմիջոցս անխափան յառաջ խաղալոյ յորեիցէ ուսմունս։ Այլպիսի դպրոցի ազգային պարտական էր յառել զճիգն իւր մանաւանդ յազգայինս և ի հարապատս, որ է՝ առաջնորդել հայոց պատանեաց ի հիմնաւորք տեղեկութիւն աշխարհի և ժողովրդեան մերոյ նոյն և իմանալի գանձուց նորա՝ որոց հետամուտ են այժմ ուսումնականք Եւրոպոյ։ Լեզու հայկական, պատմութիւն դպրութեան հայոց, պարապումն հայ հեղինակաց հնոց և նորոց, պատմութիւն և աշխարհագրութիւն Հայաստանեալց են նախապատիւ առարկայք մտադրութեան ազգային դպրոցի։ Յետ այսորիկ ի սակս բնդհանուրն կրթութեան կարևոր էր ումն քրիստոնեական վարդապետութեան, պատմութեան, և աշխարհագրութեան ընդհանուր, շափարանութեան, բնաբանութեան, լատին և յոյն լեզուաց, իսկ ի նորոցս՝ գերմանականին և գաղղիականին, որք յարգք են սակս ճոխ դպրութեանց իւրեանց և կարեն արբանեկել հայոց իբր առատաբուղիս աղբերս լուսաւորութեան, նոյն և Ռուսացն, որ է լեզու թագաւորութեան՝ սրոյ խնամարկութեան հաւատարիմ է և ազգ հայոց։ Վասն որոց ցանկային առ յա-

պայս մտանել ի սուրբ կոչումն քահանայութեան՝ անհրաժեշտ պիտանի էր պատմութիւն եկեղեցական և անձից՝ անցելոց ի բրիտանիութիւն ի սկզբանէ սորա մինչև այժմ: Ձայս ամենայն գիտութիւնս, թէ ասիականս և թէ եւրոպականս պարտ է տեսնել ի լեզու հայերէնի, լեզու հայկական յազգային զգրոցի՝ անդ ունի կալ և մնալ միայնակ միջոց յուսաւորութեան: Սովա հնարատրեսցին հայկազունք ի մայրենի լեզու իրեանց մտածել, խոսիլ, և խօսիլ զուսումնական իրաց: Եթէ քանի՞ շարաշար մեղանչեն նոքա Աստուծոյ և ազգի իւրեանց, որ ի լեզու օտար տան ուսուցանել զգիտութիւնս հայոց մանկանց՝ այդ մերկապարանոց առաջի դնեմ ամենայն ճշմարիտ ուսելոց, և որոց գիտեն միանգամ՝ թէ քանի հարիւրաւոր և հազարաւոր արգասեաց պտղաբեր է՝ աւանդելն զգիտութիւնս ի լեզու ազգային, որ զոչդ ընդ կաթին թափանցեալ ի սիրտ, ի հոգի մանկանն՝ դիւրաւ փոխէ պամենայն ի ծուծ և յարին նորա, որ ինչ ի կարեորացն է՝ եթե կամիմք զի տարրասցին և արմատս խորինս ի մեղ արծակեացն գիտութիւնք:

Այդպիսի զպրոց ազգային կարօտ գոյր բազմաց ուսումնական միջոցաց ի շնորհս ուսանողաց ի նմին և աշխատաւորաց ի գիտնական բնկերութեան անդ: Ի սոցունց սակի են կարեոր մատենանք ըստ լեզուաց և գիտութեանց և այլ ուսումնական հանդերձանք, զորս հրնար էր հայթայթել հեշտիւ եղանակաւ ի ձեռս զրաւաճառաց մուստատանի: Զերեկիս ի մատենից ի լոյս բնծայելոց ի Վենետիկ՝ պարտական էր ունիլ զպրոց ազգային, զոր օրինակ զբնտիր տիպս հեղինակաց հայոց և զայլ գործս վերաբերեալս յուսումն հայկականին: Վարժապետք առարկայից ասիականաց և եւրոպականաց կարեն լինել հայք և եւրոպացիք, բայց հմուտթիւն սոցա պարտ էր լինիլ վկայեալ ի գիտնոց և յիմաստուն արանց, որպէս զի մի՞ անպիտանք մտծեալ ի սուրբ գործ հայրենի՝ վնասէին ազգին մերում: Տնօրէնութիւն զպրոցիդ պարտ էր այնպէս իրականալ, զի աշակերտք և վարդապետք (վարժապետք) բնակէին ի միում շինութեան. աշակերտք ունէին կերակրել և զգեստաւորել ծախիւք զպրոցին, իսկ վարժապետք ըստ արժանեայց թոշակաւորիլ ի կառավարութեանց նորինի:

Այժմ խոսեցայց զմիջոցաց հաստատելոյ զպրոցին, զորոյ ուրուական սակաւութ ասուերագրեցի ի վերոյ: Առ ի հեշտին և զիւր ճանապարհաւ ժամանել յայս նպատակ տենչալի, պետք էր Վեհափառ զխոյզ և անդրանիկ ազգասիրիդ զրաւոր եղանակաւ ծանուցանել համօրէնն ազգիդ՝ որ Ասիա և յԵւրոպա՝ զազգաշահ գիտողութիւն Զեր (եթէ էր չիրաւի) և հրաւիրել զնոսա յըստ կարեացն օժանդակութիւն այսմ պատուական և գովանի ձեռնարկի: Թիւ համօրէն հայոցս համարի իբր 4 միլիոն: Դիցուք թէ հնարավոր է սոցունց երկու միլիօնք զոհաբեր լինիլ յայս գործ հայրենի միով ուրբեաւ ընդ այր. յայնժամ ունէին գումարելի երկու միլիօնք, որոց տոկոսիս, տալով զայնս ի վաշխու ի սեղանն արքունի, գործէին յամին ուրբիս 80.000 հաշուելով քառապատիկ տոկոսիս ըստ հարիւր, որով շատէր ապաքէն կառուցանել ազգային զպրոցինդ վերին և հոտին պահել զնա՝ արժանաւոր եղանակաւ թոշակաւորելով զի նմին աշխատաւորս յասպարիզի գիտութեանց և զայլ ուպասաւորս և պաշտօնեայս՝ որոց նոյն կարօտեսցի: Այս՝ հնարաւոր էր յանցանել ժամանակաց և ի բազմապատկիլ տոկոսեաց զլիւոյն զրամոյ, նաեւ առաքել ի Գերմանիա՝ զորս յառաջադէմ և յաջողակ գտանեցին յուսմունս, առ ի կատարեւադործիլ առ ոտս գիտնական վարդապետաց Եւրոպիոյ ի հոշակաւոր յայն համալսարանս, որպիսի են Բերլինոյ--Պրուսիոյ, Լեյպցիխոյ--Սաքսոնեայ, Գետինգենայ--Հաննովրիոյ և այլն:

Ահաւասիրի է, Հայ Վեհափառ, եղանակ և ուղի, որով կարծէ անօրութիւն հնարաւոր Ձեզ լինել հանել գաղղ հայտց ի շարս լուսաւորեալ աշանց եւրոպիոյ և արձան յաւերժական լիշատակաց կանգնել Ձեզ սրպէս ի տարեգիրս մարդկութեան, նույնպէս և ի սիրտ հայկեանդ ազգի:

Ձայրոցն ամենեցուն, որք հային ի ներքին անօրէնութիւն և ի բարւոքս կարգադրութիւն ազգային դպրոցիդ, ունիմ մանրամասնաբար խօսիլ ընդ խոհական և իմաստուն կաթողիկոսիդ, եթէ կամք ինչ էր Տէրութեանդ շնորհնդ զմիջոցս գիմելոյ առ Ձեզ ի Պետերբուրգ:

Ի կնիք ազգասիրական իմոյս առաջարկութեան և յաջաւորոյց անխարդախ տենչանացս օգտի և պայծառութեան հայրենեաց, յաւելում ասել՝ թէ ի հաւան գտանել Ձեր ընդ միաս իմ՝ կազմ և պատրաստ եղէց յիմոյս կողմանէ զոհարեր լինիլ լուսաւորութեան ազգիդ 400 ուսումնական մատեանս և հանդերձանս, զորս մեծի արծաթոյ ստացեալ է իմ ի Դերպտ Լիֆլանդիոյ:

Անաստան չուսով և ակնկալութեամբ սպասելով միախառնական առ ի Ձենչ պատասխանոյ՝ եմ և եղէց ի յախեան վեհապատիւ Տէրութեանդ բոլորանուէր ծառայ՝

Ս. Նազարեանց

Ի 8 դեկտ. 1843,
ի Կազան

37. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Ի 31 դեկտ. 1843 ամի, յաւերժս Կազանայ

Պատուական հօր եփրեմայ իմաստուն վարդապետի

Ի Ս. Նազարեանց խնդալ և ուրախ լինիլ,

Վաղ ուրեմն ակնկալուոյց սպասելով պատասխանեաց իմոց նամակաց՝ ընդ ժամանակս-ժամանակս առ Ձեզ ուղղելոց, այն է, ի Մոսկովայ և ի Կազանայ՝ սակաւ մի ես և անկանէի չերկուանս զՁերոյ բարեկամութենէ: Արդոյ նամակ Ձեր՝ գրեալ ի նոյեմբերի 15, ժամանեաց առ իս ի վերջին օր նոյն իսկ ամսոյ և փարատեաց զոր չիան տարակուսանս. և ոչ աչաշափ միայն, այլ և ուրախացոյց զիս ի հանգես ամելով զբարեկամիդ մտադիր պատրաստականութիւն ձեռն տալ ինձ ի սյտակ կատարման առաջադրելոյս գործոյ: Ցանկութիւն հայկազնէից՝ տեսանել զանուանս իւրեանց նազարանեալ ի զօրծ ինչ ուսումնական՝ յորոյ ի տղադրութիւն մի և կէս զօհեկանաւ արծաթի քոհաբեր լինէին, երեխայական ինձ տեսանի և ակնյայտնի ապացոյց անոտիաւէր բարուց մերայնոց՝ շատ էր արդարեւ օգուտն քաղեալ ի վարդապետական ինչ ստեղծութեան և առանց հաճելոյ զբիմս փառասիրութեան. հայք փոխանակ սիրելոյ և փառաւորելոյ զորս թափեն զամենայն ճիգն իւրեանց ի կրթութիւն ազգի, ինքեանք կամին զովարանիլ վասն քանի մը շնչին գահեկանաց՝ ծախելոց յիւրեանց իսկ օգուտ և ի շահ. ս'հ անգարմանելի մոլորութեանդ՝ զորոյ զնմանն առ լուսաւոր ազինս շի'ք նշմարել: Եզիցո՞ւր ընդ տկարս՝ տկար յանուն ազգի մերոյ և առ ի սրտէ տենչանաց օգտել նմա ըստ շափու մերոց կարեաց: Շաղարարութիւն իմ՝ որոյ առարկա չաչանի է Ձեզ արդէն, իսկ և իսկ ի տիպ ունի մոլմանել, եթէ զումարեսցի կարեաւելալն առ այդ արծաթ. առ ի տպել օրինակս 300 ի հայոց տղարանի Ղազանու, պահանջի 600 ուրլի թղթազրամ. իսկ

և թէ տպեսցուր օրինակս Հարիւր, Հարկատրեանցի աւելի քան դ 200 սուրբի թուով: Եթէ կա՞մ էր ազգասիրաց հայոց (եթէ էր՞ն աբղեօք տշտպխիր առ մեզ) օգտել անձանց և ոչ ինձ՝ թող միարանեալ օգնեսցեն տպագրութեան ազգաշահ՝ մատենիս և ես կատարեցից զցանկութիւն նոցա նազարանութեամբ պատուաւորելով զանուանսն ի նախերգանս զատելոյ ի վերջ մատենիս: Բանք պատուական կաթողիկոսիդ՝ իբրու թէ յանչարմար պահու ձեռնարկեալ է իմ ի գործ պատմագրական ի վարդապետութիւն ազգիս, օտարոտի ինձ թուեցան՝ կարծեմ թէ բարւոք ևս լինէր՝ ոչ երբէք ձեռն յաշղպխիս արկանել և թողալ ազգի և եկեղեցւոյ մերոյ ի յաւիտեան զեղերիլ ի բաւիղ խաւարի. «Տէր կարողացուցէ» ասելով շեղիցի ինչ, պարտ է ձեռն կարկանդակ օգնութեան և քաջալերել զաշխատողս ի վերայ յուսաւորութեան ազգի, որ մեծն է քան զամենեւեան, նա եղիցի և տացէ բարի օրինակ աշուց: Շնորհաւորական բանահրաւորիւն իմ և թուղթ՝ ասեք՝ հասեալ են առ վեհափառ ժերունիդ՝. զիտեմ զայդ և ի նամակէ պարոնայ Աթամեանց՝ և ոչինչ ևս այլ: Եթէ ոչ խաբիմ, շի՛ք ինձ յոյս սպասելոյ արժանուցն պատասխանելոյ. զի անհնարին է ինձ տեղի տալ կարծեացն թէ ասիական միտք միջամուխ եղեալ ի մեծամեծ խնդիրս երսպեան դարու մերոյ՝ ունեն մատուցեն առողջ խորհրդոց՝ և ի բաց տարցեն զասիական մոլորութիւնս, որ ըստ շափ արմատացեալ ի մեզ, զոյց բնդ կենաց ունին երանել: Տացէ տէր, զի պատուական կաթողիկոսդ ի սուտ հանիցէ զախոր գուշակութիւն տառապեալ սրտի իմոյ և ցուցցէ ինձ վկայութեամբ, թէ արժան էր զինքնէ աշխարհ զառիւ: Զհաստատիլ կաթողիկոսինդ ի կայսերէ՝ վաղու ևս տեսի ի նկարագրութենէ ծիսից և արարողութեանց կատարելոց ի ծերակուտին էջմիածնի վասն ընտրութեան ներսիս, ի նկարագրութենէ ասեմ՝ տպելոյ ի ուս յօրագրութեան նախարարութեան ներքին գործոց (Журнал Министерства внутренних дел): Տրտում եմ յոյժ՝ մնալով ցարդ անպատասխանի ի պարոն Քրիստափորայ Լազարեանց, առ որ ի ձեռն Մարկոսեան հայազին յուղարկեցի ճառ ինչ ի ուս լեզու՝ ուր բան է զբարւոքն անօրէնութենէ դպրոցի նոցա՞, և զայցոց կարի ազգաօգուտ իրողութեանց: Եթէ ասացեալ ազգասէրքս մեր աշաշափ սառն և անփոյթ զՀայրենեաց, զինչ եղիցին շաղկապէրքս մեր, այո, ճիւղաք անհեթեթ, կամ անասունք մարդակերպք և կամ մարդիկ անասնակերպք, յորոց պահեսցէ տէր զԶեզ և զիս: ԶՄսուրն՝ կամին բերե՞լ տալ վասն վարժապետութեան ի դպրոցի իւրեանց. այո՛, Մսուր զոմն շատացուցեն որով և իցէ, բայց մի Մսուր ոչ զօրէ տակաւին յերկինս հանել զդպրոց դոցա, որոյ պէտք և զլուխք են ռուսք հայատեալք և տղէտք յայնոսիկ, որք հային ի մեր օգուտ ազգային: Շատ էր հայոց մնալ անդ, ուր կայինն, և չէր պիտոյ դալ և մտանել ընդ ծառայութեամբ օտարաց՝ կարգելոց պես և զլիաւոր ի տան պաճարամիտ ազգասիրաց հայոց: Զոր ասեմս՝ հասկանայք կարծեմ, և առանց բազմաց ծանոթարանութեանց՝:

Զկեցութենէ մերմէ ի Կաղան զոր ինչ ասացի յառաջին նամակս իմ առ Զեզ, երկրորդեցից և այժմ. վատ է և անչարմար կեանք մեր աստանոր, տառապանք անբաւք և միաթարութիւն և ոչ մի. հարուստք ապրին տանելի եղանակաւ, բայց վայ և աւաղ արտասուելի աղքատաց՝ յորոց սակի և մեք եմք. օթեան իմ բաղկացեալ յերից փոքրիկ և անպիտան սենեկաց արժէ յամին 500 ռուբլի թուղթք, ծառայք իմ թուով երկուք՝ յորոց մին կին մարդ՝ խոհարար, ստանան յինէն վարձ ռուբլիս իբր 250 և դու հաշուեա արդէն զայլ պիտոյս կենաց: Յաշնան և ի դարնան յայնպիսի տիպմ ընկղմին փողոցք, մինչև անմարթ լինել անցանել սախք. վա՞յ նմա, որոյ չեն սայլ և երիվար:

Ահա՛ քեզ վարձ պատուական զկնի տչն սեաւ և տնիժնալ աւուրց կենաց
իմոց ի Պետերբուրք⁹. տար և համբե՛ր սիրտ իմ, եթէ կարես, մինչև եկեալ
մահու՛ վաղձանացէ վարիւնստ վիշտս քո, կամ չերանութիւն և կամ ի տան-
ջանս զքեզ դատապարտելով:

Թէ՛ զի՞նչ են միտք կաթողիկոսիդ՝ յորժամ անդրէն դարձցի յէջմիածին, և
ոչ մի ինչ գրէք ինձ. է՞ր արդեօք բանալ դմա ձեմարան ինչ ի կրթութիւն հո-
վերաց և ուստի՞ կամէր առնուլ գառ աչդ արժանաւոր վարդապետս, ուսեալս
երոտան և ասիացի գրովք: Բազում ինչ խոսեցայ զայսպիսեաց ի նամակի
իմում առ նա, ցուցանելով և զիմ առ ձեռն պատրաստականութիւն զորավիզն
լինել նմա՝ որով և բերէին կարք իմ. բալց ցայսր անպատասխանի մնալս իմ
արկանէ զիս յանել խորխորատ տարախուսանաց:

Առ այժմս պարտաւելով բարւոր ևս մշակութեան ճառի ինչ՝ խոսեցելոյ յի-
նէն ի հանդիսի պրոֆեսսորաց համալսարանիս զգոյրութենէ հայոց, զուցէ
ընդուպ յաջողեցայց ի լոյս արձանացուցանել զայն ի ռուս լեզու, նուիրմամբ
վեհափառ կաթողիկոսի մերոյ¹⁰. մեռեալ է սիրտ իմ. թէ՛ սկսանիմ արիական
հոգով, աչլ ողորեալ եռանդանն ի կէս աստարիսին՝ զոտացուցանէ զճիզն իմ և
նահանջէ զյաջողութեամբ կռատարածն, ուստի սկզբունք անթիւք և անհամարք,
իսկ վախճան և ոչ մի:

Հանդերձ ուղջունիւ իմոյ ցաւած ամուսնոյ առ հայրդ իմ և բարեկամ

կամ և մնամ

Ձեր հարազատ՝

Ս. Նազարեանց

ՅՑ. ՄԼԻՏԻՉ ԷՄԻՆԵ

Կաղան—Մոսկովա

Ս. Նաղարեանց էմինայ՝

խնդալ,

Ապաքէն կարճեացի տխուր այս լուսինն, այս՝, ըստ շաւի չերկարած գեալ ի մէջ մեր, դուցէ մեղանշելով երկոցունցս իսկ: Զոր օրինակ քանի մի ամօք ես ինքն առաջնորդեցի մատչիլ ի բարեկամականն ընդ Ձեզ ծանօթութիւն՝, նոյնպէս և յայս անգամ ես ինքն ընդառաջ Ձեզ ելանել նամակաւ ողջունի ոչինչ դանդաղիմ, թէն արժան էր՝ այսմ՝ առ մերով տխուր հարուածովք ի Կաղան, առ ի Ձէնչ տկնունել: Այլ վասն զի, ըստ խոյս վարկածի, ոչ է ճշմարիտ բարեկամութեան *amicitiam ad calculum vocare**, ուստի և ներողամիտ առ Ձեզ կալ և մնալ բաղցր եղիցի ինձ հանապաղ և ապացոյց վեհունձն սիրոյ: Անսխալ արարեալ դանձինս, խոսեցաց ընդ Ձեզ զորոց ի հասարակացն հաշին բարին: Վիճակ հայցս զպրութեան առ Ռուսադնեայս թէպէտ և ոչ այնքան մխիթարինձայ, բայց ոչ այնքան տխրաբեր. աշտկերտեալքն ինձ ոչ յուսելուն թուով քան զերիս ի համալսարանի և քան զերկուս յառաջին զպրոցի տեղոյս՝ ուր նմանապէս մուծեալ է դաստառութիւն հաշկականին այն անթոշակ՝. առաջինն դասինն երկու անձինք զորս մարթ է զովիլ հանդերձ արդաստուր ուս ի նոցանէ տկնկալութեամբ չտալան: Նկատմամբ ուսումնական միջոցաց ի դիւրութիւն ուսանողաց և ուսուցչիս, զոյ տրդարե պատճառ շնորհունելոյ առատաձեռնութեան մերոյս հոգարարձուի, վասն զի ունիմք արդէն ինչ ինչ հաշկական մատեանս առ մեզ՝ զոր պէտ յանձին կալայ առ բերել ի Ղրիմայ. այլ և որպէս Ձեզ իսկ քաջաշաշտ եղիցի, փոքրիկ տաւարան հայոց՝ յորում չուսամք ընդհուպ ի յոյս զնել զղուզնարեայս մերոց աշխատանաց յանմխիթար աւերակս Կաղանեայ: Հոգարարձու համալսարանիս ի բացեալ է ցոյսօք. դոն լուրբ, եթէ սա հրաժեշտ տացէ իւրումն պաշտաման ի Կաղան՝ առ ի խնդիր ելանել չտէտ աբդիստարացն ի Պետրոսաշէն՝:

Միրզա Մահմամէդ Հօսէյն Ալի՝ ի խնդրոյ Պարսն Քրիստափորայ Կաղարեանց եկեալ աչգր առ ի լինել վարժապետ տախան լեզուաց ի պրոցի Կաղարեանց, գրէ առ իս՝ եթէ չիր զորս տախտին բնկալեալ ի պաշտօն իւր աչլ ի ծախս ճանապարհի և սոցա նմանիս բազումս: Պաշման ուխտի զալոյ Պարսկիս առ Ձեզ՝ էր ստանալ յամին թոշակ 1500 ոսրլիս հանդերձ 9-երորդ առ-

* եթէ այն բարեկամութիւնն է հաշվով (լատ.):

տիճանաւ, որպէս օրէն է աւագ վարժապետաց, այլ և կերակրիլ և բնակիլ ի դպրոցի կազարեանց. բայց ըստ զրելոյ Հօսէյն Ալիոյ երեւի, զի ոչ կամին տալ նմա ոչ կերակուր և ոչ զծախս ճանապարհի: Խնդրեմ, եթէ գաի ինչ շնորհս առաջի պատուականիդ, մանրամասնաբար զրել ինձ զորպէսն անօրէնութեան կազարեանց ի մասին Ասիական վարժապետին՝ առ ի նոցանէ խնդրելոյ. վարնդի նսեմախօս բանք պարսկին թողուն զիս ի տարտամութեան: Այլ և աղաչեմ զՁեզ յիմոց զիմաց հարցանել զպատուական վերատեսուչն Ձեր Մարօշկին⁵, եթէ ստացեալ իցէ նորա զծրար իմ, որ է, զԿաղիմբէքա՛յ՝ քերականութիւն թուրքերէն և թաթարերէն՝ դառաքեալն յինէն արդէն նախ քան զկէս անցելոյ ամի, նոյնպէս զթուղթ իմ. իսկ եթէ այո՞ տակ ջնա, զի յուզարկեսցէ զվասն մատենին վճարեալ դրամս՝ որք զործեն ուրբիս 15՝ դարմանք ունին զիս, թէ բնդէ՞ր աշտպիսի զուզնաքեայք աշտպէս կադ ի կադ յառաջ գնան. յայլում նուազի շատ ևս խօսեցայց բնդ սիրելւոյդ. այսու սակաւուր այժմ՝ հերբացեալ, աղաչելով՝ եմ և եղէց Ձեր՝

Ս. ՆԱԳԱՐԵԱՆԵՐ

Ի 17 փետրվ. 1844,

Ի Ղազան

39. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Մտղիկ և պարծանք Հայկազեանս անուան՝ Տէր Տէր Ներսես, վեհապատիւ Նովիսիոպոստակեա և Առաքելաշաւիզ Հայրապետ Լուսաւորչակրօն՝ եկեղեցւոյ Հայաստանեաց աշխարհի:

Մեծի ապաքէն և գերօրինակ դիպեցաւ բաղգի իմս անօսութիւն՝ արժանացեալ հայրապետականդ ողջունի և օրհնութեան, որոց ի հարուստ ժամանակաց հեռէ ակնկաւոց սպասէի. այո՞, եկեղեցի սա ինձ նոր իմն անցր արժանի յիշատակաց և կեանս իմ և աղբիւր անսպառ անոյշ միխթարութեանց ի պանդխտութեանս վայրի:

Վեհամեծար նամակ Ձեր է զի նմանեալ ահեղաձայն ճայթմանց թղպաչին ամպոց, զկալծախուս հրոյ արտաքս ցօլացուցանողաց իբր ի պատուհասակոծ առնել զանձն պարտաւոր, և է զի մեղմատարութի անձրեոյ քաղցր ի սնունդ բուսականաց յերկիր տեղացելոյ, արգարե շնաշխարհիկ իմն զուգաթոտնութիւն երկրոցնց ներհական տեսարանաց հասու յանդիմանութեանց տակ և ճշմարիտ հայկական սիրոյ ինձ առաջի պատկերացուցանէր: Նրջանիկ է անձն իմ՝ արժանացեալ Ձերոց իմաստուն խրատուց և առաջնորդական յանդիմանութեանց, մանաւանդ զի կից բնդ սոսին հանգիստեալ տեսնին բարեմիտ և բարեացակամ սիրտ և հոգի որպիսի Ձերքն ինձ ճանաչի ի սկզբանէ մինչև ցայսօր: Ուստի ոչինչ ի կարեւորացն համարեալ ժամանակավաճառ աստանօր դեղերիլ ի չրմեղս զի կացուցանել առաջին Ձեր անցանեմ ի պատասխանատուութիւն զայլոցն բաղմաց՝ առ ի Ձէնչ սիրազրելոց:

Վեհապատիւ Հայրութիւն ձեր հաւան չգտեալ բնդ քառապոլութիւնս իմ՝ որ ի շնորհս Ներսիսայ ազգոցն սուսմնականութեան, և իմոյս բաջալերական հրաշխանաց տու հասարակ ի նոցան թեալիսիլ ի շաւիղս գիտութեան և ճարտարութեան, զեղեցիկս իմաստասիրէ՝ թէ այո՞, հոշակեալ նոցա յիմանալեացն հանդիսի գերազանցեալ քան զչափ գերազոյն իմաստութեան պարզատուին երուպեան շնորհացն: Եվ ի՞նչ արդեօք մարդկայէն իմաստութեան՝ թէպէտ երուպեան իցէ, թէպէտ ասիական, յառաջել երբէք քան զաստուածայինն:

Զաղգասիրական խորհրդածութիւնս իմ, արգասիր անմեղ և պարզ մտաց, սակաւ մի աշխարհս տեսել Տիրութիւն Ձեր, ի միտս չնի իրբոս թէ ի բթբեղական հնարաւոր կարծէի զմերթնացն լուսաւորութիւն իրբոս թէ պարանկալ իմ ի մոլոր տեսութիւնս, երազի չեղաշրջել զկարգ և զօրէնս բնութեան զամենիմաստ անօրէնութեամբն Աստուծոյ եղեալս և կնքեալս անչեղի ամբութեամբ: Ո՛չ, Հա՛յր վեհամեծար, խելամուտ եմ և ես ի պատմութենէ ազգաց և զգրութեանց ներսդիտլ, զի ամենայն յառաջատուութիւնք ի հմտութեանց տաւարիսի զհեռ եկին միշտ ի փարսնց և ի փանարի սկզբանց, եթէ դարաւոր, աշտ, մեծաբիրան փաստակոց պէտք եղէն մինչև ի ձեռս բերել զբազմահարուստ զայն զումար բազմոստեան գիտութեանց, և մինչև հասիլ ի վեր առեալ սլանալ ի վերին յայն զափառ յարսմ մեր գերապայիս տեսանեմք: Թէպէտ մեղ չեանոցս հեշտին է տապիւ կթիւ զպտուղս, զորոց սերմանիս ցանկաց նշմրողա, և ոտոցեաց գաշնոսիկ արեամբ իրսով և բրաամբք:

Կարի բաջ և ողջամիտ է գառողութիւն Աննոյ մեծի՝ նախագահ ի գորութեանցն տունի՝ երկնաբաղարացի ուսմանց սուրբ Գրոց լինիլ, առանց որոց սխալ և ունայն՝ գիտութիւնք և ճանք մարդկային: Զատացելոց զեհ և անհերքելի ճշմարտութեան վկայութեամբ տպուցուցանեն ամենայն ցոյցակր գաստաւորութեանց որ ի համալսարանս Գերմանիոյ, որ աստուածաբանական գիտութիւնք և վարդապետք գնախագահն ունին գտելի, որոց ապա հեանին բժշկական, իրաւաբանական և փիլիսոփայական մականութիւնք յանրաւ և յանհամար ճիւղս և ոսոս բաշխեալ և տարածեալ: Ոսկի են բանք Ձեր և անսալթաք ուղղութեամբ խարսխել զմարդկային ուսմունս ի վերայ հիման աստուածայնոցն, աւանդելոյ մեղ բերանով աստքելոց և մարդարէից, որով միայն հնարաւոր է արգասաւոր առնել զառաջինսն և ազրիւր բարեբաստութեան որդոյ Հայտատանեալց աշխարհի:

Զի՞ բարի կամ զի՞ վաչելուչ, զի մտադրեալ ի վեհապատիւ Հայրոյ՝ առ յապաշտ ի կիր ածել զիս իրբի զործարան մեծամեծ Ձերոց առաջարկութեանց որ բոտ մասին ազգային լուսաւորութեան: Փառք և երանութիւն համարեալց անձին իմում բնոյ բողբո հովանեաւ ականաւոր Ազգասիրիւ թափել զհիղն յօղոս և ի պաշտօնութիւն հայրենեաց: Քաղցր եղիցի տատաղելոյս զօհել առ սեղանով հայրենեաց զոր չիտն են ի յաւատ պատուականադունից՝ կարողութիւնք մաաց և սրտի:

Տէրութիւն ուսաց, տոի ի նամակի Ձերում, կարեոր համարի հիմնել տսխական ինչ ուսումնարան² ի մալբաքադաբիդ, որ ցանկալի երկի հայրենասիրացոյ կարգիլ իմ ուսուցիչ հայոցս զպրութեան. բալց եթէ ո՞ր եղիցին արտօնութիւնք աշուպիսոյ զպրոցի, և ո՞ր պաշմանք որ ի նմա պաշտաման,— զաշգմանէ նշանակէք ինչ ո՞չ:

Ուրախ ընծայ այն յոյս արժանաւորելոյ տեսանել զհայրոյ պատուական ի Պետերբուրգ՝ թէ չինչ հիմնեալ իցէ, անգիտանամ բնաւ մանաւանդ զի կարօտ զոս յոյժ ամենայն միջոցաց՝ առ ոչոյ կարեորելոց, և չի աւսանի ի միջի փոփոխութիւն ինչ իմոց պարագայից:

Այաչելով զՏէրութիւն Ձեր ընկայնալ զառ ի խորոց սրտի շնորհակալիս վասն բարեմաղթութեանց վեհապատիւ Հայրապետիդ չաղապս իմ և ամուսնոյ իմոյ՝ նոյն և մատուցանելով Ձեզ գերիւստեք մեր ողջոյն չարդանաց,

եմ և եղէց պատկառ ակնածութեամբ բոլորանուէր որդի Ձեր և ծառայ՝
Ստեփաննոս Նազարեանց

Ի 10 մարտի 1844,
ի Կազան:

Կազան

2 ноября 1844 г.

Г. попечителю Казанского учебного округа.

Одна из важнейших целей воздѣлыванія в императорскомъ Казанскомъ университетѣ языка армянскаго есть, неоспоримо, возле изученія памятниковъ гайканской старины действовать на развитіе современнаго поколенія в формахъ народныхъ, сообщая ему результаты европейской гражданственности и образованія. Осуществленіе этой благодатной цели входитъ в составъ всемирно-историческаго назначенія Россіи, по которому она призвана мудрымъ промысломъ быть духовной посредницей между двумя противоположными мірами—Западомъ и Востокомъ.

Семнадцатилетнее управленіе Вашего превосходительства Казанскимъ университетомъ ознаменовано, между прочимъ, и введеніемъ древняго языка сыновъ Гайка в семейство восточныхъ, преподаваемыхъ в этомъ высшемъ заведеніи¹.

Имея счастье, какъ наставникъ армянскаго языка и литературы при университетѣ, служить орудіемъ благихъ намереній мудраго правительсва для полнаго достиженія целей армянской кафедры, почитаю нужнымъ основаніе гайканскаго журнала в Россіи, который бы на чистомъ популярномъ языкѣ распространялъ полезныя свѣденія в армянскомъ народѣ².

Зная Васъ, какъ высокаго покровителя арменизма, и живое Ваше участіе к судьбѣ армянъ, осмѣливаюсь покорнейше просить Ваше превосходительство быть такъ милостивымъ ходатайствовать передъ его высокопревосходительствомъ господиномъ Министромъ народнаго просвѣщенія о дозволеніи изданія предполагаемаго мною журнала, конспектъ котораго на армянскомъ и русскомъ языкахъ представляю при семъ на благоусмотрѣніе Вашего превосходительства³.

Адъюнктъ Назарьянцъ

11. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԺՔՈՒՆՅԱՆԵՐ

Կազան—Պետերբուրգ

Գիտական բարեկամի իւրում հօր եփրեմայ
ասպետ վարդապետի
Ի Ս. Նազարեանց խնդով,

Ջահարդատիդ քննադատել զնամակ գեղեցկարան, որում ի վաղուց հետէ արտաճած սպասէի, աչս՝, ոչ առանց բողբոջ համոզանաց սրտի քնթերցուց զայն, տեղեկացեալ ամենայն պատճառաց՝ որոց եղև խափանութիւն Ձեզ լինել ի պատասխանատուքին իմոյս թղթոյ: Յա՛ւ է ասարբէն հայրենասէր մերոյս սրտի տեղեկանալ առ ի Ձեռն, թէ հաշտդինք մեր յառաջն յօժարամիտ առ օգտակարս, իսկ ի վերջն դանդաղ և սառն՝ սակաւ ինչ ի լաւագունիցն յառաջ տանեն. խոստովանիմ պարզամիտ, եթէ այդ արատ՝ վրդովեցուցիչ բարեսի-

րացն սրտի՝ է մի ի ժառանգականացն հայոց. զայդմ անսիրելութենէ իմաստութեան առ նախնիս մեր՝ իշխանս և թագաւորս՝ բռնս բամբասանաց բազումս առնէ արդէն քերթողահայրն մեր Մովսէս Խորենացի՝ (գիրք Ա., գլ. 3): Մի միայն ծաղիկ և պարծանք հայկականս անուան՝ հարբ և վարդապետը և՛ կեղեցւոյ՝ զորաց ականաւոր արգասեաց ի զարութեանս մասին կարէք ընթեռնուլ և յիմուլմս համառօտ տեսութեան հայոց զարութեան ցգարն երեքստասուներորդ՝ շարագրելոյ ի ուս լեզու՝ որոյ օրինակը երեք, այս, և հինգը և վեցը և եօթն են առ ձեզ ի Պետերբուրգ: Մեծամեծ նպատակը կան առաջի աշաց իմոց. այլ ամսոս, զի այսմ ամենայնի ոչինչ համեմատին թուլամորթ և ստանասիրտ բարբ մերայնոց յաւել առ այս և զիմոյ վիճակի չբատրութիւն ի տարանջատ վայրս աշխարհի: Քաջայայտ է Ձեզ՝ թէ առ ի տպել զփոքրիկ պատմաբանական երկասիրութիւն իմ ի հայ լեզու, կարեորին ի Ղազան 600 ուրլի³, այն է մի միայն ծախք վասն մշակաց, թղթոյ և տպագրութեան. ուրեմն հաւաքեալքն Ձեր յայժմ 455 ուրլի (130 արծաթ) ո՛չ հերթասցին. բայց մոտ-զրեալ է իմ այսպէս ընթանալ. ի ստանալս ի Ձէնչ զժողովեալն 130 ո. արծաթ<աթ> մատակայց աղաշական նամակաւ առ Լազար, Իվան Նախիմիչն և առ պարոն Գիլանովն, զի առանձինն զոհեցեն ի պսակ կատարման ազգագրութեան զործոցս հարիւր հարիւր կամ աւելի ևս ուրլիս ընդ այր. և յայնժամ անյապաղ ձեռն ի դործ արկեալ յառաջ տարայց զիրն: Ուրախ եմ, զի մտադրեալ էք և խօսաւանայք առաքել ինձ զգրաման ի վախճան ամիս. և մտղիմմ յաստուծոյ՝ զի և մի՛ այս նոր տարի յերկարածգեացի զմիւսն առանց իրիք կատարման խոստմանդ:

Վասն բարեկամական Ձերոց բարեհաջեցութեանց առ ծնունդ որդեկի իմոյ՝ ընկալարո՛ւք զերկղիմի մեր շնորհակալիս առ ի սրտէ և ի հոգւոյ, նոյն և վասն պիտանի լրոցող ի մասին վեհափառ եպիսկոպոսապետին մերոյ Ներսիսի: Ծիծաղելի բոտ չափ թուեցաւ ինձ եղանակ ի չքմեղս կացուցանելոյ զանձինս տեարց կաղարեանց վասն սառնասիրտն նոցայն լինելոյ առ իս⁶. ո՛ւր էին պատուական տղչասէրբո, մինչ նախարարն ազգային լուսաւորութեան ի տարակուսի էր՝ թէ ուր տացէ ինձ պաշտօն, իսկ ևս ի մեծի անչուսութեան բռնադրօսեալ գտանէի մատնացոյց լինել տէրութեան ի բարբարոս վայրս Ղազանու, ուր և եկի և կամ արդէն ի տոտապանս բողոմե: Մարդարէ չխրում գտաւի պատիւ ոչ ունի. տա իւրս եկն և իւրքն զնա ոչ ընկալան՝ ահաւասիկ է բանալի իրին:

Զհաստատիլ երկց ասիական ամիսաց ի համալսարանիդ Պետերբուրգայ՝ որոց մի է և հայկականն, գիտեմ և ընթերցեալ է իմ ի լուրս Սիւնհոգսին Ռուսաց, բայց զի՞նչ. այգսբիկ ամիսոք ստորակարգ ինձ տեսանին, թէպէտ թոշակն 500 ուրլիօք զերազանցէ քան զիմն այժմեան: Տէրութիւնն վասն ընդարձակելոյ զուսումն արեւելեան լեզուաց՝ կամի կարգել այգր և ևս քանի մի հասարակ վարժապետս (չէքսօրս տուցեալ) վասն արեւելեան լեզուաց՝ տոտնց այնց արտօնութեանց,— յորս ևս վաչելեմ, թէպէտ փոքր մի սակաւ թեշակաւ, այն է՝ 2300. զորոյ հակառակն Պետերբուրգեան ասիական վարժապետը ստոսցին 2800: Են իմ արդէն նամակը ի Պետերբուրգեան համալսարանէ և ի պարոն Գիլանովայ ևս յայսմ մասին. բայց զեւ ևս մնան տարակուսելիք բողոմբ, մինչև մարթացայց վճարար փուլի տանիլ այդմ. մի զի ոչ հաճեցայց ի բարձրագոյն տեղաջէ խոնարհիլ ի ստորնագոյն, երկրորդ՝ առ այդ հարկաւորի նոյնպէս համաձայնութիւն նախարարին լուսաւորութեան Ռուսաստանէայց, այն է՝ միկենույն աստիճանաւ տեղափոխիլ ի Ղազանէ ի Պետեր-

բուրգ, և այլ նմանիք: Իզձ իմ մեծ էր լինել առ ձեզ պաշտօնաւոր ուսումնա-
կան, և յաշս իմ նախադատիւ հաղարիցս՝ քան ի բարբարոսական մեր Ղա-
զան, այլ եղիցս՝ Էր հաւատով, զի ամենալաւն է ի ձեռին աստուծոյ: Զկարգիլ
էմին հաշկազինն ստորագիր վերականգնու Լազարեանց ասիական ուսումնարա-
նին 3000 ուրլի թաշակաւ հանգերձ՝ թող զօթեան և զկերակուր՝ կարծեմ լինել
Զեզ քաջածանօթ յոյժ և առանց իմոց ծանօթարանութեանց: Տե՛ս, ահա, որ-
պէս, լիաձեռն վարձատրեն պատուական տեարքզ վանդիտանս, իսկ վասն
բանագիրտաց և արժանաւորաց չիք առ զոստ պաշտօն: Ոչ նախանձիմ ընդ
շահաւէտ վիճակ հայտեա եղբարց, այլ ցաւիմ, զի արժանիք մնտն անպսակ
և վատք՝ անհատկանալի իմն բերմամբ կոյր բազդի, կամ թէ բարեխօսութեամբ
հայրենատեաց բարեկամաց յառաջ խաղան: Տէր ընդ նոսա. յուսով եմ, թէ
ժամանակն բացցէ երբեմն զաշս մերոց ազգասիրաց առ ի տեսանել զանագոս
լոյս ճշմարտութեան և հատուցանել նմա գիրան. առ ժամս ուրախանան զսոր
վատաց և ազգատեցից և տխրին արգարացի՝ սիրաք լաւաց և ստոյգ հայրե-
նասիրաց: Զձանապարհորդիլ Խաշատոյ Լազարեանց յօտարերկրեալս՝ լուեալ
է մեր ի բանից պարոն Դիլանովին. իսկ զարձակիլ ամբարտաւան Միքայէլ
վարդապետի¹⁰ ի հոյրենիս իւր՝ ոչ համարիմ կորուստ ինչ վասն ազգիս. զնա-
ցէ՝ ուր աճին պղպեղ և բացախ. ճշմարիտ իմաստութեան կից են և ընկեր հա-
մեստութիւն բարուց և յարգութիւն առ այլս, բայց սորա ոչ տեսանին յառնդ
յայդմիկ. քան զնա չիք յաշխարհի իմաստուն և բանագէտ. և ամենեքեան,
բոս նորուն մոյար կարծեաց, արժանի են արհամարհանաց. ո՞վ սեպեալ
ոգոյն՝ որոյ ծնունդը աշնբան զառնացուցիչ խոհականացն բմաց: Ողջունեա-
ջի՛ք յիմոց զիմաց զնորին վեհափառութիւն պարոն Խաղաբաշեանն¹¹ որոյ
ընկալեալ չինէն ի պարզի ի մասին պառաջնապատու իմոց վաստակոց ի Ղա-
զան, մնալ զեռ ինձ պարտական գրողաբաւարութեանն շնորհակալիս, նոյն
և զփեսայն նորա, զպարոն Սուրանեանն, նոյն և զընտանիս Լազարեանց:

Առաքելով Զեզ զփորձ հաշկականս ասպագրութեան Ղազանու համալսա-
րանի, կամ և մնամ միշտ անփոփոխ առ Զեզ սիրով և յարգանօք

հարազատ Զեր

Ս. Նազարեանց

Յամի 1844, ի նոյեմբ. 2,

ի Ղազան.

<Զ. Գ.> Ողջոյն սիրոյ և յարգանոց ընծայէ Զեզ շատ ամուսին իմ:
Զառ զմին եղեալ նամակս հատուցանել ազաշեմ առ հասցէն իւր, որով պար-
տաւոր զիս յոյժ արասցիք:

42. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կաղան—Պետերբուրգ

Ի 3 փետրվարի 1845, ի Կաղան

Մեծապատիւ և զիտնական հօր Եփրեմայ ասպետ
վարդապետի Ս. Նազարեանց խնդալ,

Զոյատուականիդ ընկալեալ զնամակ՝ բնծայեալ ի յունվարի 20, և դառնալն ծրար յիսուն արծաթի ռուբլեաց, երազեմ ի տատառիւնաարութիւն սիրելոյդ, առ ի միամիտ զՁեզ կացուցանելոյ յայսմ մասին և հաղորդելոյ Ձեզ ինչ ինչ կարեոր ծանօթարանութիւնս նկատմամբ առաջի եղեալ գործոյս: Ըստ ասելոյ Ձեր ժողովեալ են արգէն 130 արծաթի ռ. յորոց առաքեալ ինձ առ ժամս յիսուն, մնաց դեռ ես յուրի տրկանելոյ զութսուն: Բարութք յոյժ առնէիք հաղորդելով ինձ զցուցակ պարգեատուացն՝ առ ի խելամուտ զիս առնել ո՞չ ուրուք որքան առատաձեռնեալ ի յառաջատուութիւն ազգասիրական մերոյս ձեռնարկի: Յառաջ քսն զստանալս զգումարն ամբողջ, յանհնարիցն տեսանի ինձ ձեռն ի գործ փութացուցանել. և ցանկալի էր յոյժ, զի որչափ ինչ էր կարողութիւն՝ երազեցուցանել և զչուղարկաւորութիւն մնացեալ զրամոցն, որով մարթացաց և ես յառաջ խաղալ յիմումս գործի և արդարացուցանել զոր յիսն ևս հաւատք բարեսիրաց ազգիս:

Արդարեւ՝ այսպիսի գեղեցիկ ձեռնտուութեամբ հայազանց ի գործ պիտանի՝ պատճառ բնծայի մեզ եզրափակելոյ՝ եթէ ոչ ամենեցուն սիրտ և հոգի մեռեալ են վասն որոց լաւքն են և օգտընծայ անտարակոյս, զոր և մտադրեալ է իմ ի յառաջաբանի մերոյս երկասիրութեան գովել և խոստովանիլ ի յուր և ի միոյթարութիւն, այս՝, և ի խրախույս, որոց միանգամ են միտք խտկալոյ է սիրտ զգալոյ: Եւ զՁեր բարեացապարտ վաճառիս յայսմ մասին ոչ թողից առանց արժանին յիշատակութեան և զովասանութեան, միայն թէ փութայիք պսակ տալ գեղեցիկ Ձերումդ ջանադրութեան: Ի բանից ձերոց յայտնի՝ եթէ զլիաւոր ձեռնտուք գործոյս են պարոն Լազարեանք, յորոց՝ ի լինիլ այսմ՝ ոչ մնայ ալ տեղի վերստին խնդրելոյ զօգնութիւն, յայսմ ոչինչ տարածայնին կարծիք իմ և Ձերոցն. և մնայ ինձ միայն զայլ ուղի որոնել և զելս իրացն այլապէս գտանել: Ընկալարուք առ ի մէնջ զարժանին շնորհակալութիւն վասն պիտանի ծանօթութեանցդ մեզ հաղորդելոց ի մասին եպիսկոպոսապետին Ներսէսի՝ և աթոռոյ Հայկական գպրութեան ի Պետերբուրգ: Եթէ ո՞ր կարծիք են մեր գատացեալ պաշտօնէդ, և ո՞ր է համարումն հասարակաց գալգմանէ, կարծեմ և Ձեզ լինիլ քաջաշատ: Այդ տատիւմն և պաշտօն առանց ուսումնական ինչ նպատակի կարգեցաւ ի տէրութենէն (որպէս ընթերցեալ է մեր ի լուր Սիւնհոգոսին) առ ի տատրաստել ի հայտոյն պատանեկաց թարգմանս հայկականին ի Կովկասեան գաւառս. ուստի և արտօնութիւն վար-

ժառանգորդին՝ լեքտօր տնտեսիւն՝ աչն է կարգացող, ոչինչ իւրր համեմատի իմոյն, որ զասէ՝ դիս արդէն ի դատս Պրօֆեսսօրաց։ Թո՛ղ պարծեսցի անմիապ աչդ ստախօս, եթէ թոշակատրի 3500 սուրբէօր. մեր գիտեմք արդէն անձամբ տեղեկութեամբ սահմանելոյն առ աչդ զրամոց, որ ոչ առաւելուն բան զ2800 սուրբիս թուղթ. որոց ոչ ընթերցան զգրեալսն ի կայսերէս է արդեօր հնար խարելոյ զանձինս, բայց մեզ և ձեզ ոչ բնաւ։ Զարմանք են, զի հայք ի մէջ լուսաւորեալ եւրոպացի ազգաց ոչ տմաշեն ի խօսելոյ զաղախիս սուտ և անհիմն բան. և աղախեօք ջանան փառս և պատիւ անձանց ստանալ։ Խաբել զանգէտս հեշտին իմն է, բայց և անարգանք և նախատինք սնապարծ ոգւոյն²։

Մանուկ մեր ութնամեայ արդէն երթալով երթայ և աճէ ի փառս արարչի իւրոյ և ի մխիթարութիւն ջերմաջերմ զնա սիրող ծնողաց։ Յաւ է ինձ՝ զի ցայսօր չեղև հանդիպել առ մեզ հալոց քահանայի ուրուք առ ի տալ մանկանս զգորշմն սուրբ. կարծեմ հազորդեալ Ձեզ արդէն, եթէ առ վաւանդի անկնիք կորուսանէ. լոյ զմանուկն, բանադրեալ դատայ ես ի ներկայութեան երկուց՝ վկայից ըստ կարգի քրիստոնէութեան կնքել զմանուկս անձամբ, զայս նախապատիւ ընտրեցի, քան զորդի մեր տանել ածել ի գիրկս յունադաւան եկեղեցւոյ ոռոտաց՝ տալով զնա կնքել ի ռուս քահանայէ։ ~ Այս իսկ տարակալութիւն զամենայն հալոց և ի լուսաւորչադան եկեղեցւոյ մի է՝ ի պատճառացն որոց զուգախառնութիւն յաճախակի արդէն յարուցեալ է յիս զցանկութիւն հաստատուն, հրաժարիլ զկնի ամաց ինչ յիմոյս պաշտամանէ և զիմել ի Հայաստանեայս։ Ծնեալ եմք հայրենեաց և ոչ Ռուսիոյ. ահա՛ւասիկ վարդապետական սկիզբն իմ. աչք հաճեսցի՛ն զմիտս իւրեանց որպէս և կամք են։ Քանի երջանիկ լինէր անձն իմ՝ փոխարեալ երբեմն ի գիրկս ծերունի հասարակաց մօր մերոյ, Հայաստան ասեմ աշխարհի, և ընդ իմաստուն պաշտպանութեամբ ներսիսի պարապեալ ի գործս բոլորանուէր ազգասիրութեան։ Զի՛ք օր մի կեանս իմ՝ յորում չեղանէն մաղթանք պաղատախառն ի բարձունս երկնաւորին՝ առ ի տալ ինձ երբեմն զհնարաւորութիւն կելոյ և մեռանելոյ վասն հայրենեաց։ Ծե՛ր է յոյժ ներսէս, երկեւացեալ ժամանակն, բայց զեռ հունձք բազումք են առ զուրս։ Եւ այս տարակուսելի ինձ տեսանի տակաւին՝ եթէ ունի՞ արդեօք ներսէս զնահատ լինել ուսումնական արանց, կամ եթէ միայն ասիականաւ գեռ վարի չափով կշռողութեան ուսումնական արժանաւորութեան. բազումք, որոց կարի յոյժ հաւատացեալ էր նա, խաբեցին զնա անագորոյն եղանակաւ, որպէս Զրպետն³, Յարութիւն վարդապետ⁴ և այլ բազումք յառանին անտեսութիւնս, զուցէ այս իսկ խտտացուցեալ իցէ զսիրտ նորուն և առ արժանաւորս, որոց սուրբ և աղ. դրժելի պարտականութիւն է և եղիցի ոչ շարաշար ի կիր արկանել զնորուն հաւատս և յանձնարարութիւն։ Հայաստան բազմաց կարօտի տակաւին առ ի մտանելոյ ի շարս լուսաւորեալ աշխարհաց, և առ աչդ պէտք են լուսավորեալ և շրջանկաւ զլիսոյ, մեծամեծ միջոցաց և գործունեայ արանց։ Իմաստակը շա՛տ, փայլունք հազարաւորք՝ երանի՛, զորս ոչ մատենացէ տէր յորս ատամանց նոցա։ Ընդհատելով զթել բանիցս առ ի ոչ կարի տաղաւոր ի Ձեզ արկանելոյ՝ եմ և եղէց առ ի սրտէ՝ բարեմաղթութեամբքք առ նորին տարին,

հարազատ բարեկամ ձեր

Ս. Նազարեանց

Հասցես իմ՝ Его высокоблагородно, Степану Исаевичу господину Назарьянцу, адъюнкт-профессору армянского языка, Казнь в доме инструментщика Кулыгина;

Կազան—Երևան

Գիտնական և մեծապատիւ բարեկամի խորում
խաշատուրոյ Ապովեան
Ս. Նապարեան ի հետափոր վայրացոյ
սղջոյն յարգանքօր մտովի,

Զգրեալդ վերջին՝ անգիտանամ թէ յո՞րմէ ամսաթուոյ, զի պակասեր այս, ստացեալ անկորուստ, թէ՛ն զինի բազմածածանակեալ ակնկառոյց նմա ստա- սելոյ՝ ոչ զօրեմ թողուլ զքեզ անպատասխանի, թէպէտ և այսմ խափանար- հուր բազումք՝ է որ ի խօսոն բազմութենէ որոց խոկաջ և մտածէ սիրտ իմ և է որ ի բազմազան անվերջ զեզերանացս ի բախդ ուսմանց։ Առ այսօրիւք ի վեր ելանեն ոչինչ ընդհատ և բարեկամին պարտակա- նութիւնք՝ որոց բաւարարել ըստ պատկանին ինձ հերձառելոյս սրախ և մտօր ոչ փոքր ինչ արդարեւ։ Արասցուր որչափ ինչ մարթ է ի ժամուս՝ զես տառեկն ալլում ժամանակի թողեալ։

Շնորհակալ եմ բարեկամիդ ընդ հաշտ ակնարկութիւն զիտնականիդ ի հա- յում ի փանաքի վաստակ իմ ըստ մասին հաշոցս զպրութեան¹, ասեմ միայն մերկապարանոց, թէ՛ն յաւէտ կատարեալն ոչ անկարանաչր առ յինէն, եթէ էր իմ սակաւ մի գիրութիւն վիճակի մերոյ։ Իդձ է սիրելոյզ գիտել, եթէ զո՞ր վաղճան կալաւ փոքրիկ տեսութիւն համաշխարհական պատմութեան իմոյ՝ զորմէ ընթերցեալ ասես յօրագրի նախարարին Ռուսաստանեայց լուսավո- րութեան², և այս փանաքի երկասիրութիւն իմ, յանկաւորեալ պիտոյից ազա- յական մերոց հայրենակցաց, մնայ մինչև յօրս յայժ՝ ուր մնալ վասն զի վե- հապատիւ ճեմարանն ուսնաց անարժան զայն զտեալ ի տիպ արձանացուցա- նելոյ՝ ըստ որում պիտանի հաշոց միայն և ոչ որպէս ասեն՝ der Wissenschaft, welcher sie angeblich huldigen soll*. մասնեալ է խորին մոռացութեան։ Ոչ և ոչ մտածեն բնաւ անմիտ և խելացիոր ուսումնականքս³ այսօրիկ՝ եթէ հեշ- տին ես էր ինձ երկասիրել զորձ ինչ յաւէտ ուսումնական, քան զկերակուր տղայացելոց, ինձ ասեմ՝ որում համարձակ են շատ և շատ աղբիւրք պատ- մաբանական ուսումնականութեան Եւրոպայ. բայց օգուտ աչտի վասն մե- րայնոց ո՞ր. արդեօք։ Ընդ այսպիսիս վէճ և ի կռիւ մտանել չէր ար- ժան. զի սորա ոչ ի լուսաւորութիւն հաշոց մտաբերեն, այլ միայն յօրս ըն- դունակքն են բազմապատկել յումպէտս զնիւթ ասիական զրուցարանութեան՝ զոր ինքնեանք առնեն տապ և հուր ի սրտի՝ թէպէտ և հաճախ աղճատելով և շարաշար հասկանալով զբնագիրս ասիական զրչագրաց։ Եւ զի՞նչ ապաքէն օտարականաց՝ զառածելոց յիրեանց սնտաի փառասիրութիւն՝ ընդ մերայնոց լուսաւորութեան, որք և չերազեն անգամ զանձանցն զպիտոյից։ Սնտաիանուն հայրենասէրք առ մեզ՝ բազումք, այլ զործով և արդեամբք և ոչ մի. վայ նմա. որ զայպիսի մանրամասնաբար կրկտել ուսաւ և գիտէ Halt das Maul, wenn du dich nicht verderben willst** ի հաճ ելանէ ինձ և ամենայն իմապիտեաց։ Կամ թէ ձայն քո եղիցի իբրև զձայն բարբառոյ յանապատիւ Կամիմ զզխաւո- րել զապագրութիւն հայկազեան ինչ օրագրութեան, կամ լաւ ես ասացից՝ կա- միմ ամբարտակ իմն յարուցանել ընդդէմ բուռն յորձանաց մերոյս կորստեան

* Գիտութեանը, որին նա իբրև թե պարտավոր է օգուտ տալ (զեւմ.)։

** Փակիր սեխզ, եթե չես ուզում կործանվել (զեւմ.)։

Խաչատուր Աբովյան

և բռնադատել զմերաշինս ճանաչողս լինել անձանց և խելամաղի, կարևոր խնդրոյ մերոյս ժամանակի: Քաջածանօթ է քեզ, թէ զրեալ էր իմ յատմ մասին առ լուսաւորեալ և տղնուամիտ փոխանորդն Կովկասու առ Վօրօնցով կոմսն⁵. շնորհակալ եմ տոնս աշմիկ, որ ամենաշն քաղաքաւարութեամբ պատասխանի արարեալ իմոց բանից, խնդրէր իմանալ հաստատապէս ես, եթէ յինչ արդեօք կախէր ցանկութիւն իմ՝ որ առ ի նմանէ: Պատասխանեցար ի 11 ամսութեայ օգոստոսի անցելոյ, եթէ կամ էր մեզ լինել իմանալի իմն միջնորդ ընդ հայս և ընդ Ռուսաստանեայս և սորին ազագաւ ի տենչալեացն մեզ՝ տեղափոխիլ ի Կովկաս իրրեւ պաշտօնաւոր բոս մասին տղագրութեան հայկազեան օրագրոյն: Յանկայի ապաքէն հաղորդել քեզ զամենաշն զրեալս իմ առ աշն պատուական, այլ առ թուլութենէ ձեռացս և բոլոր մարմնոյս—ցայս վայր հասեալ եմ ես ի Ղազան բնկճեալ յառանին իմոց տառապանաց—աղաչեմ թողուլ ինձ զայս պարտիս, զի զործն երկար է և կարօտի բազում գրութեան: Յուսամ, թէ ոչ անպատասխանի արասցէ զհամակ իմ աշն մեծ, մանուանդ ի ժամուս՝ որ գաղարեալ է ի պատերազմական իւրոց գործաւնութեանց: Առաջին թուլթ նորա բնծայեալ էր ի զինուորական բանակէն՝ որ յԱնդի գեղջ. տես դու աշտի զբնդգրկող աշս հողոյ արժանամեծար ծերունոյն, որում չիք մոտ և հեռաւոր, այլ որ զամենաշն ինչ իրրեւ հարիւրաշէն իմն արդոս տեսանէ և արժանաւորէ բոս պատշաճին: Զի՞նչ պարտ էր մտածել՝ զայսպիսի բնտիր օրինակ օտարաց առաջի նկարելով, զգանդաղկոտ և զամբարհաւաճ բարուց մերային մեծամեծաց, որք առ մուրտութեան մտաց իւրեանց ողորմութիւն մեծ տոնել կարծիս ընդ զրեւն ումեք բանի մի անպիտան և անվաշելիլ տողս: Թողցուք մեռելոյս թաղել զմեռեալս իւրեանց. թեղցուք խոսիլ յունկն մեռելոց և բուռն հարցուք շարժել զկենդանիս յօղոտ մեր:

Աւերել ոտուաց զցանք հայրենի զամենաշն տեղիս՝ ուր ոտն կախուն զօքա՝ չէր նոր ինչ. աշգ լինի և ի թշուառն Պողոսիա⁶. աշգ է ճարտարութիւն քաղաքականութեան որ առ ի հաստատել զիւրն յաշխարհս հպատակեցուցեալս հիմն ի վեր տապալէ զլեզու և զգորութիւն նորոյն հպատակաց: Կործանելով զլեզու՝ կործանի և ամենաշն ինչ. ոգի և բարբ աղգի՝ որոց թանգարան է ապաքէն լեզուն ազգային, թէպէտ սակաւուց տուեալ է խելամուտ լինիլ աշամս մեծի խորհրդեան, ոչ աշխարէս բնթացան բռնաւոր հոռւմայեցիք, ոչ աշխարհ վարեցաւ ախոյեան մերոց աւուրց՝ նապոլէոն Բոնապարտէ, որ զլեզու գերմանական, զբնիկն և զգեղեցիկն ջնջել յերեսաց եքիլի նկրտէր, որով անհրաժեշտ իմն և ի գերեզման գիմէր ոգի գերմանական: Զանմիտ և զանուսումն հայս՝ հատեալս վիթխարի միջնորմով յարեմտեայ աշխարհաց և ի լուսաւորութենէ՝ բնկճել և ի չիք դարձուցանել չէ ինչ գործ, և նախարարին ազգային լուսաւորութեան չիք ինչ փոյթ երբէք զհայութենէ հայոց, միայն թէ ամենաշն ինչ ուստասցի և ամենաշն ուրեք թաղաւորեացեն ձայնք և հիմունք ոտուաց բարբառոյ: Եւ այս մեր ասացեալս հայկազեան ահա զպրութեան չէ ինչ՝ այլ միայն յաղորդ անյաղ փառասիրութեան ոտուաց անուան և ոչ թէ ի փառաւորութիւն հայկեան զպրութեան: Ժեմարանն Ս. Պետերբուրգոյ միշտ ընդդէմ յարիցէ և ինձ. և այս՝ բնական իմն. լեզու հայոց ոչ կարօտի վերստին նորոգութեան, ընդ էր՝ առեն թողուլ զակեանաւոր լեզու նախահարց և զհետ լինել յարուցանել և յօրինել զպրական Zur Literatur erheben* զամիկ լեզու ժողովրդեան, միով բանիւ ընդ է՝ բանալ զաշս ժողովրդեան ի տեսանել, զոր պարտական էր տե-

* Գրական լեզվի աստիճանին բարձրացնել (գերմ.):

տանել: Եթէ այդ ամենայն սուտ է և ի մօխի բարտակեսցի՝ մինչ բացցուք և ընթերցցուք մտադիր զտարեգիրս կրթութեան և լուսաւորութեան ազգաց նւ-
րօպեայ, այդմ վկայ է ամենայն անձն բանազէտ, բայց ոչ անզեղաքս տշտօբիկ:
Գրեալ է մեր և յայսմ մասին ճառ ինչ ի գերմանական լեզու մակագրեալ
Ein Blick auf die Gegenwart und Zukunft Armeniens im geistigen Sin-
ne*: Բայց առ վատարազգութեամբ մերոյ գատարինիչք մերոյն համալսարա-
նի վտանգաւոր դայն տեսանեն որպէս անձանց, նոյնպէս և հեղինակին, ուս-
տի և անապելի: Եւ զայս ճառ հաղորդեցից քեզ առ յապալս: Զուտս ոչ զսլր
տեղի դատապարտելոյ միշտ զի ուսումնականք և բանագէտք ի ուսս միշտ
համաձայնին մեզ յազգային իրողութիւնս, ալ միւս գաղան շար և պատառող
ի դարանի կայ որչաւ և կլանել զմեզ, բայց գաղան անանուն և գողուլի՝ զոր
բմբունել չիք մարթ: ԶԲերեզինա՝ գրեալ չիք ընթերցեալ իմ տակաւին. գրեալն
նորա՝ համարատուութիւն զիւրոյ ճանապարհորդութենէ տպեալ ի մեր Ղա-
զանեան շարագրածս (Ученые записки Казанского университета) հայի
միայն ի բաղդատութիւն կամ ուղիղ ևս ի հաւաքածոյ ոմանց հայոց ռամկա-
կան խօսից՝ հանդիպելոց ճանապարհորդին ի վաղընկեցութեան իւրում ընդ
Ասիա: Գոյ համբաւ՝ եթէ այրդ այդ եկեցեք ի Ղազան, ունիլ զաթոռ պարսկա-
նին: Գլխաւոր հեղինակը հայոց հնոց և նորոց գտանին տա մեզ ի Ղազան,
զորս ևսու բերել ի Ղրիմայ ծախուք տերութեան: Են և իմ աշակերտք վեց,
որոց ոմանք աշխատին ժրագլուխ, թէպէտ ինքեանք իսկ տաքակուսեալ՝ եթէ
որ եղիցի հանդերձեալ վիճակ նոցին: Անուանք իմայնոց են՝ Զերնիշե, Ղլա-
դիշե՝ վերջին դասու. Զայիցեակիչ և Պերսիդակիչ՝ երկրորդին, Ռէյս՝ երրորդին,
Դմիտրեակիչ՝ առաջնոյն. եթէ որ իմ սիրտ ի գասատուութեան, և առանց ա-
սելոյ իմոյ, իմաստասիրեալ չէ զործ: Պաշտօնս պրօֆեսսորի, ալ թոշակս և
արտօնութիւնս օժանդակի՝ թէ ո՞ւմ անդիտանամ: Զոր ամենայն խօսի տերու-
թիւն զօրինաց և դարձեալ զօրինաց, թէպէտ և իսկն է՝ որ զօր ամենայն լու-
ծանէ զօրենս և առնէ զօր և կամի: Անբանք պրօֆեսսորացեալ են ի Ղազան՝
որոց մին չէ աւելի՝ քան զիս, միւսն պակաս ևս քան զիս, երրորդն չուեալ
իսկ ի համալսարանի իմիք: Ահաւասիկ է արդարութիւն յինչն պահանջին առ-
տիճան զոկտորութեան առ ի ստանալ դասուելն. չէր ինձ արդարեւ զժուարին
և զայս բեան ի պարանոցէ զլորել. բայց ո՞ւր էր հանգիստ և զազար ի ձեռաց
սոտնին և արտաքին տառապանաց: Երկու աղախինք մեր այնչափ զօրէն մին-
չի հասանել ինձ անձամբ ձեռն ի զործ մղել կամ յօգնութիւն ցաւագարեալ
կնոջս կամ թէ անօղնական մանկանս, զորոյ կամս բազմապիսի զաղաղակ
անզաղար առ նեղութեամբ օթեանի մերոյ անմարթ էր միանգամայն հեռա-
յուցանել յանձնէ:

Կին քո անմխիթար է, ասես, ի տեղւոջդ առ ի պակասութենէ գերմանացի
բարեկամութեանց կամ գերմանացի բնաանեաց. նոյն և իմս առ ի չզոյէ ի մեր-
ձի իւրաքնոց՝ թէպէտ և հերիք էին առ ի սթափութիւն և ի Ղազան տունք և
բնաանիք գերմանացի պրօֆեսսորաց. ալ զանազանութիւն բարուց և աղմո-
տութիւն քաղաքիս՝ ուր առանց երիվարի անմարթ է յաճախակի առ զուրս
եղանել, խափանարկու են վայելուչն կենաց մինչ ի սպառ: Ալ զինչ սիրելի
Ein Weib muß seine ganze Welt in seinem Manne finden, mit ihm leben
und weben, wie im Geistigen so im Moralischen**:

* Մի հայացք Հայաստանի ներկայի և ապագայի նկատմամբ հոգեւոր տեսակետից»
(գեղմ.):

** Կինը պէտք է իր ամբողջ աշխարհը իր ամուսնու մեջ գտնի, նրանով ապրի ու շնչի, ինչ-
պէս հոգեկանում, այնպէս էլ բարոյականում (գեղմ.):

Բայց հնարի^ն է այս՝ որ երկոցունց մեր օտարագրի են կանայք՝ անմասն ե՛ր ազէա մերոյս ազգային հարազատութեան (nationalité), մերոյս ազգային կենաց և մտածութեան՝ ուստի ազրերանայ որպէս անհատն, նոյնպէս և ժողովուրդն: Քոյ խօսեցար և կարի յիրաւունս, ասելով՝ և ես, և դու սխալեցանք ասնելով մեզ կնութեան ազգիկն եւրոպացի: Ասեմ քեզ նախ առաջին՝ ոչ իմս և ոչ քոյդ կին տնին արդարացի իրաւունս կոչիլ եւրոպացիս, զի երկոքին իսկ ծնեալ և ուսեալ ի խաւար անկեան ինչ հայրենի տան՝ ոչինչ տեսին և ոչինչ գիտեն, բայց զիւրեանց խաղալիքս աղջկանց, անմասն ամենեկին յալնմ քրիստոնէական կրթութենէ, որ ուսուցանէ անաշատ և հաւասար աչօք հայիլ չամենայն քրիստոնեայ օտարազնեայ և յարգել սլատկառանօք զնորայն եղանակ կրօնապաշտութեան, զնորայն բարս և զվարս, եթէ չէին միայն ընդդէմ ուղիղ և առողջ բանի: Երկրորդ՝ եթէ էին սոքա և ճշմարիտ եւրոպացի և յայնժամ խիթալի էր զանազանութիւն ազգին, խիթալի էր ասեմ և յոյժ յոյժ, մինչ կամէր որ կապել զանձն ի յաւիտեան ընդ կին օտարազնեայ: Ո՞ր կապ դաշն ևս շղթայէ զոր առ որ լեզու, կրօն և հարազատութիւն ազգային, և անտի ծնեալ և հնարաւորեալ համակրութիւնք (Sympathien): Ընդէ՞ր սիրէ գերմանացի զգերմանացի, իտալացի զիտալացի, ռուս զռուս ևն. վասնզի սոքա ամենեքեան մտածեալ իբրև ժողովուրդք... Einer Geschichte, einer Religion mit einem Worte, einem moralischen Bildungsgange angehörend und das Resultat dieser Geschichte, dieser Religion, dieses moralischen Bildungsganges, ist auch nothwendig... (անընթ)^{*}:

Հարցանեմ ասպ զինչ հասարակաց է ի պատմութեան մերոյ ազգի և գերմանացաց. ոչինչ ապաքէն. ուրեմն և համակրութիւնք ոչինչ: Դիտեմ, ասասցես՝ կրթութիւն և լուսաւորութիւն ճշմարիտ՝ ընդունակ է ի բաց խորտակել զայդ ամենայն խտրոց ազգային, պատասխանեմ՝ այո՞, բայց ոչ ամենեկին: Եւ զայն ասեմ հնար էր միայն գտանել ի մէջ խորին գիտնոց և իմաստասիրաց և ոչ տկարամիտ կանանց, որոց շատ էր արդարեւ չափել ուղիղ զթղուկ մասնաւոր կենաց իւրեանց՝ առանց թեակոխելոյ յայնոսիկ բարձունս գիտութեանց, ուր հոգեացեալն փիլիսոփայ բարեաւ մնա առացեալ արտաքնոյն և երեւելեացն ի շօշափելին աշխարհի, քննէ միայն զներքինս մարդոյ, որ ոչ զանազանէ ընդ մարդ և ընդ մարդ, այլ տեսանէ զամենեկին համիրաւունս առաջի աստուծոյ և մարդկան: Ներեա՞ շատախօսութեանս. այլ զոր ասեմս, ասեմ լիովին զփորձ առեալ իրաց աշխարհի: Կարծեմ և դու հաւանեացիս ասացելոյս:

Ձեռնարկեալ եմ ի ժամուս երկասիրել զշարունակութիւն հայոց դպրութեան, սկսեալ ի ԺԴ դարէ մինչև յաւուրս մեր⁸: Աւարտեալ զգործն և յղկեալ զոճ նորան ի տիպ արձանացուցից: Լաւ յոյժ տոնէիր յերեան հաւաքել հայոց զրշագիրս, մանաւանդ պատմականս՝ զոր շէն տպեալ տակաւին վենետիկցիք և հետզհետե հազորդել ինձ զինչ ինչ գտանելին առ քեզ: Մշակութեամբ այգալիսեաց յեւրոպացի լեզուս հանդերձ ոստումնական ծանօթութեամբք հնար էր ժամանակաւ պայծառացուցանել զանուն ազգին: Կատարեա զպաշտօն քո արդար խզճիւ և զաչսու զանցառու մի լիներ⁹:

^{*} Պատկանելով մի պատմութեան, մի կրօնի, այսինքն՝ կրթական-բարոյական մի ուղղութեան և լինելով այս պատմութեան, այս կրօնի կրթական-բարոյական այս ուղղութեան արդյունքը, անհրաժեշտ է նաեւ... (զեւմ):

Փոյթ տար խախտեալ տոողջութեանդ, և պահեա՛ դանձն քո վասն սղգիդ
և բարեկամի քո Ստեփաննոսի, այն ամենայն լաւ իցի մեզ ի տեսոնէ:

Ողջունելով զքեզ

և զքոյայինս խմովք և խմայնովք՝ եմ և

եղէց անփութիս առ քեզ սիրով և յարգանօք

Հարստդատ քո

Ս. Նազարեանց

Ի 10 նոյեմբերի 1845, ի Ղաղան

44. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՑՈՒՆ

Կազան—Էջմիածին

Վեհափառ Կաթողիկոսի Հայոց Տեառն Ներսէսի
Ս. Նազարեանց ողջոյն պատկառ,

Անցանեն ահա՛ ամբ շորս, յորմէ հետէ դեղերիմք պանդխտութեամբ յան-
մխիթար վայրս Ղազանու՝ հեռի ի հայրենի աշխարհէ և ի մերայնոց, այլ և որ
ցափալին է յաւէտ՝ անօգուտ մերասեռ ազգի։ Բայց և այնպէս՝ որչափ ինչ ներէ
մեզ տառապալից կեցութիւն մեր տստ, և զի այսմ վիճակեցաք պաշտաման,
սչ դանդաղիմք ըստ մարթելոյ մշակել զանդաստան հայոցս դպրութեան առ ի
տալ միջոցս ծանօթանալոյ ընդ մեզ յիմանալեացն մասին և ուսաց, եթէ կամ
ինչ էր սոցա առ վայր մի ուրանալ զկուրացոցիչ ոգի ամբարահաւաճութեան
և արժանաւորել մտադրութիւն իմիք զուսումնական արդիւնս և զարգասիս
հայկազեան հնութեան որ ինչ տարակուսական միշտ ինձ տեսանի։ Ի հարկէ
և զմեզ իսկ՝ եթէ ներեալ ինչ էր խօսիլ արդարութեամբ և ոչ տալ խաբել զմեզ
ազգային անձնասիրութեան, չէր մարթ թողուլ ամենեկին անբամբաս։ Ոչ ճա-
նաչելն ուսաց զմեզ ազբերանայ անտի, զի հայոց ի Ռուսաստանեայց աշ-
խարհի չեն տակաւին հեղինակք այնպիսիք, որք բաւական էին՝ ուսեալ ազ-
գասիրութիւն ի սրտի և զրիչ ճարտար ի ձեռին՝ կէս մի ի լոյս հրապարակի
հանդիսացոցանել զուսումնական արդիւնս հայկական ոգւոյ, և կէս մի զազգն
հայոց՝ որ դեղերի տակաւին ի խաւարի տանջանաց՝ պայծառացոցանել դի-
տութեամբք և արուեստիւք։ Ասացի՝ Թէ չեն մեզ հեղինակք այնպիսիք, և այս
բնական յաւէտ, վասնզի չիք պաշտպան և ժողովող այնպիսեաց Quibus honor
habetur nulluis jacent* և ուր չէ պատուեալ արուեստ, ծաղկի և ոչ
Կիկերոն՝ ի ճառս Տուսկոլանեան։ Իմ ձեռն և բերան փակեալ են,
վասնզի զոլով այր պաշտաման առ դռան օտարին և տառապեալ
ամենուստեք, պարտական եմ անհրաժարելի իմն պաշտել ոչ զորս պիտանի
են մեզ և կարեոր մերոց ժամանակաց, այլ զորս պահանջէին պիտոյք քանի
մի ուսաց՝ ինձ աշակերտելոց։ Աշխատասիրեալքն իմ յօգուտ մերայնոց ան-
պիտան են և կացցեն միշտ յաչս տէրութեան, որ յաճախս ապաքէն և առ իւ-
րոյն սակաւախնամ տեսանի, թող զայլոցն և զօտարին զոր յաջողել և ծաղ-
կեցոցանել չէ՝ ինչ փոյթ, այլ մանաւանդ և ընդդէմ ուսացն քաղաքագիտու-
թեան։ Կործանել զայլոցն և շինել զիրան. ահաւասիկ է նկրտումն հանապա-

* Ինչ պատիվ էլ որ տրվի, արժեք չունի (լատ) :

գորեայ, և զի ռուսաց բնդ հայոցս պայծառութեան եթէ հայք իսկ՝ զակառեալ փառաց և արծաթոյ՝ անփոյթ պայամանէ լինին:

Յաւ է ինձ մինչ ի սպառ ոչ գորիւ յաճախագոյնս նամակախօս՝ բնդ Վեհափառ Կաթողիկոսիդ լինել, զի կասկածիմ ձանձրացուցանել Ձեզ՝ զծանրաբեռնէ այդ մեծամեծ հոգովք և զործառնութեամբք, որ ըստ հայրապետական Աթոռոյ: Բայց համարիմ՝ եթէ այդ ամենայն, այս՝, կարեւոր և մեծակշիռ առ ի բարեկարգել և տնօրինել զհոգեւորս, յորոց կախ են և աշխարհականք. բայց և իմանալիքն և խորհրդակցութիւնք ի սոցունց սակի ոչ ի փոքունց ապաքէն: Ջայս քաջ իսկ գիտեն և խոստովանին իմաստուն միտք Ձեր՝ որոց յաւերժական արգասիք դպրոցն ներսիսեանդ մեծաբարբառ քարոզի տակաւին յունին մեր. միայն թէ այս երկնաքաղաքացի ծնունդ ներսիսեանդ ոգւոյ՝ աղճատեալ յանհոգութենէ անարժան Առաջնորդաց, ի լոյս պայծառափայլ վերակենցաղեացի խնամակալութեամբ նորին իսկ ճարտարապետի և զհեղինակի աղգային սիրադործութեանն:

Յուղարկելով առ Վեհափառ եպիսկոպոսապետդ զանօսութեան մերոյ ուսումնական վաստակա՞ զարդարեալ զճակատ նորոյն Ձերով շնաշխարհիկ անուամբ, աղաչեմ զմեծդ՝ հաշտ աւամբ հայիլ ի պատարագ Ձերոյ որդեգրի:

Նոյն և եմ և եղէց անփոփոխ առ Ձեզ սիրով և ակնածութեամբ՝ Վեհափառ Հայրապետիդ և մարդասէր Հօրդ խոնարհ ծառայ՝

Ս. Նազարեանց

Ի 14 սեպտեմբերի 1846 ամի, ի Ղազան:

Հասցեն իմ՝ В доме переплетчика Нессина на Университетской улице в Казани.

45. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Քաջափայլ իշխանի տեառն խաչատրոյ Յովակիմեայ Լազարեանց
ի Ս. Նազարեանց խնդալ,

Թէպէտ չեմ է ընկալեալ մեր ի Պայծառափայլ Տէրութենէդ զառ ի մէնջ ակնկառոյց սպասեալն պատասխանի նամակիս՝ բնծայելոց առ Ձեզ ի 27 անցելոյ յունիսի, բայց և այնպէս վստահանամք յուղի արկանել առ Ձեզ զերկասիրութիւն մեր՝ զարդարեալ զճակատ նորուն արձանագրութեամբ քաջափայլ անուանց երեցունց հարապատիցդ յորոց ի մեծամեծ շնորհս և ի բարերարութիւնս ոչ մի անգամ մեզ վայելել վիճակեցաւ ի մերում անօգնական պանդրխտութեան ի վայրս Պետրոպոլեան Հիւսիսոյ՝:

Աղէ՛ հայեցարո՛ւք, աղաչեմ, հաշտ աւամբ ի սոյն յայս փոքրիկ պատարագ իմոց վաստակոց միտ եղեալ յաւէտ առ Ձեզ սիրոյ և ակնածութեան հեղինակին վասն սակաւամասնեայ պատուականութեան նորուն երկասիրութեան՝ յորում զոր ինչ միանգամ խօսեցեալ է մեր, խօսեցեալ է ապաքէն ոչ յանձնէ ինչ, այլ դրդեալ յանաչառ սիրոյ և ի ճշմարիտ յարգանաց առ Հայրենիս, քան զոր չիք մեզ ինչ մի վերագոյն յաստեալս: Դատապարտեցէք զիս եթէ զինի վերահասն լինելոյ իմոց ասացուածոց արժանի զիս գաջիք դատապարտութեան. եթէ ոչ, տուք ինձ զարժանին զխոստովանութիւն արդարութեան խոսեցելոցն առ յինէն, որպէս կէփժեմս, ոչ ի բուն երազի՝ այլ ի սլափ արթնութեան, խորհրդով և մտածութեամբ, և միով բանիւ, զօգուտ և զփառս մերոց հա-

սարակաց Հայրենեաց առաջի աշաց ունելով: Մարտ'ը Է խիզճ մտաց իմոց
առաջի աստծոյ և մարդկան, և տենչալիքն ինձ նկատմամբ հայրենի լուսաւո-
րութեան մերոյ, համարիմ, թէ լիցին նոյնպէս տենչալի ամենայն սիրողաց և
ճանաչողաց զիւրն Հայրենիս:

Աղաչելով կրկին զբաջափայլ իշխանսդ՝ զփոքրիկ աշխատասիրութիւն մեր
արժանի առնել բարեկամասիրական Զերոյ ընդունելութեան:

Մնամբ անփոփոխ առ Զեզ սիրով և ակնածութեամբ
Ս. Նազարեանց

Ի 19 սեպտ., 1846,
Ի Ղազան

46. ԵՓՐԵՍ՝ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Յամի 1846, Ի նոյեմբերի 26

Մեծապատիւ և զիտնական Նփրեմայ Ասպետ վարդապետի
Ս. Նազարեանց խնդալ յարգանօք,

Զգրեալդ Ի 30 թուականէ անցելոյ հոկտեմբերի՝ ստացեալ մեր անկո-
րուստ 50 արծաթով հանդերձ, սակաւօր պատասխանի ձեզ առնել ոչ դանդա-
ղիմք, մանաւանդ զի և զայս խսկ Ի ձէնջ աղաչեմք՝ տուանց թողացուցանելոյ
հարուստ ժամանակի Ի մէջ անկանիլ:

Զբանակութիւն ընծայելոցն առ Ի տեարց կաղարեանց որ Ի տպագրութիւն
համառօտ իմոյս աշխարհապատում մատենի անգիտացեալ մեր ապաքէն՝ զի
ոչ որ յայտարար աշտորիկ մեզ գտաւ, և ոչ խսկ դուշալիւ մարթացեալ, թէ քա-
նի ինչ Ի հաւաքելոցն առ ձեզ յումմէ առեալ եղև, յանել բաւիլ տարակուսա-
նաց ցայսօր դտանէաք պարանկալ. և ոչ շափ ինչ, այլև ծագեցան մեզ այլուս-
տեք անլուծանիլի դժուարութիւնք: Քանզի հեմականն Բօսսէ՝ որում յանձն
եղև Ի դատ և Ի կշիռ մատուցանել զաշխատութիւն մեր զայն, առ Ի թոյլ տալ
տակ զնա արքունի ծախուք, արդեւ եղև զործոյն յառաջատուութեան՝ մտացա-
ծին պատճառանս պատճառելով՝, որպէս զի ոչ գիտիլ մեր տակաւին զուր լի-
նելն և զինչ զործելն ընդ մերումս երկասիրութեան, ոչ այլ ինչ մնայր մեզ հնա-
րուոր, բայց միայն Ի կարգի եղեալ զառաջին ուրուական մերոյս աշխատու-
թեան, անձնական ծախուք Ի տիպ զայն մուծանել. այլ և առ յայս՝ անբաւա-
կան զմեզ արարին պատուական բարեկամք՝ թեթեամտալ կարծելով, եթէ
հնար ինչ իցէ 50 արծաթով ձեռն Ի զործ արկանել, և զանձանցն միայն խընդ-
րելով, այլ ոչ զօգուտ իմանալ՝ զհայրենի աղգին: Յաւեցուցանեն զիս, այո՛,
զնացք ձեր ընդ մեզ, և ոչինչ գովութեան արժանի զձեզ կացուցանեն. ես՝ որ
ժանրաբեռնեալս եմ ընտանեկան հոգօք և այն է Ի թաթարեանն Ղազան՝ ուր
կեցութիւնն մարդօրէն պէտս ունի բազմաց, խղճացեմ ապաքէն ըստ ձեզ ըն-
թանալ ընդ այր մաշեցուցանող զկեանս իւր վասն հառարակացն օգտի, և այն՝
անվարձ յամենայնի: Այլ զո՛ւրք այր անկին և բազմօք լաւ ևս քան զիս հոգա-
ցեալ յառատութեան տեարց կազարեանց...: Թողումք ատանօր Ի պատերազմ
ընդ ձեզ կաբաւել, ըստ որում ոչ ինչ մեզ յախորժականացն՝ թէ և է արդարացի
պատճառ՝ խռովել զանգորբութիւն սրտի մերոյ:

Յընթացս երից արդէն ամաց ստացեալ Ի ձէնջ 50 արծաթ միայն չընծա-
յելոցն Ի տեարց կազարեանց հարիւրոյ, մնայաք սպասէօք Ի պատրաստի լի-

Նույն աշխույժ Երկասիրութեան՝ զոր մարմ էր դիւրագնոյ ի տիպ արձանացոյցանել. ալ և այս հանգիպեցաւ աշխույժ քան զոր կարծէաքն: Վշտացեալ ամենայն ուստեք, չքաւոր ըստ շաւի, և այնպէս հարկադրեալ գտաք բառնալ ի բերանոյ ընտանեաց մերոց 120 մանէթս առ ի տպել զաշխատութիւն մեր՝ որ առաջի կայ է ձեզ ի Ս. Պետերբուրգ: Թող զտաժանութիւնս մեր անթիւ համարաւ՝ զորս չէ ապաքէն ձեզ դատել: Զխնդիր ձեր՝ հասուցանել ձեզ զմուրհակ վճարեալ դրամոցն մինչև ցայսօր ոչ աշխույժ կատարել հնարաւորիմ, բայց միայն ստացեալ ի ձէնջ զմնացեալ 30 մանէթսն. վասն զի ցորչափ յերկար անագանեցէին դոքա, այնչափ իսկ յերկար մնայ ընծայատուացն սպասել ստանալոյ զսահմանեալ քսան օրինակսն մերոյ աշխատութեան՝ որ շարագրեալ ի ռուս լեզու՝ իբրև տեսութիւն դպրութեան հայոց ի նոր և ի նորագոյն ժամանակս՝ և հասկանալի և ախորժ ևս ունիցի լինել հայոց մերոց: Իսկ որ հայի յօրինակսն՝ զորս պարտականութիւն է մեր հասուցանել առ Լազարեանս (սոքա ստացեալ են արդէն երիս), եթէ միայն կամեցին, և յայլն ամենայն, զայդ՝ անձամբ վճարեսցուք. վասն զի ոչ կամելով նոցա զաշխատութիւնս զայս համարիլ մեզ փոխարէն ընծայելոյն իւրեանց, յայնժամ կազմ և պատրաստ եղիցուք փութացուցանել առ նոսա զհոգեպատում մատեանն մեր զրչագիր՝ որ փոքր մի ևս՝ և լիցի աւարտեալ:

47. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կազան—էջմիածին

Ի 28 փետրվ., 1847 ամի, Ի Ղազան

«Գոստացին պարնիք անարժան զլիտց,
 Լոեսցեն ներբողք պատիր մեծութեան
 Մինչ չափ և կշիռ խողարկու յետնոց
 Գործ իւրաքանչիւր մատուցեն յատեանս
 Վ. Տ.

Վեհապատիւ Եպիսկոպոսի Հովհաննու Շահխաթունեան՝ և
 մերում գիտնական բարեկամի
 խնդալ յարգանօք,

Ձարգոյ պատգամ սիրեցելոյդ յանցելոյ ամսեան 24 թուականէ, զգրու-
 մեալն յաւետ հոգւով քան մարդկեղէն գրչաւ ընկալեալ ի վերջ ամսոյս, փութամ
 րատ իմումս սովորութեան շնորհակալու Ձեզ լինիլ որպէս վասն նամակիդ,
 նոյնպէս և պատուական ծրարիդ. և ոչ <այս> չափ ինչ, այլ պէտ յանձին կալայց
 յիւրում պահու հանդիսացուցանել զձեզ ի լոյս հրապարակի՝ ուր պսակին քաջք և
 ժրագլուխք յուսումնականանց կարգի՝ ըստ իւրաքանչիւր արժանեաց, թէպէտ ըստ
 րոյդ զեզեցիկս ազգելոյ ոչինչ ի բնաւ էից առաքինւոյն բաւական. բայց շնոր-
 հեսցի մեզ ա՛ղէ պատուասիրել զարժանիդ քան զամենեւեան, որով և բերին
 կարողութիւնք տկար մահկանացուացս, զառաւելն ի գիտակցութիւն մտաց
 ձերոց թողեալ ապաստան: Համաձայն եմ ասացելոյդ, թէ՛ «եսոչք սովոր են դի-
 պիլ ընթացիկ ոտից. իսկ ոտք անգործք չունին և արգելս», այլ ի հիացման
 կամ, զի խոչք այսպիսիք անտի յառաջ դան, ուստի գործ էր ակնկալել, ի հայ-
 րենասիրաց ասեմ և ի լուսաւոր կոչեցելոյ արանց. լուծեք զվարան տարակու-
 սիս եթէ կար ինչ է. բայց ես այլ ազգ զիրն հասկանամ և ոչ կարեմ հաւատալ
 պատմելոցն ինձ առ ի բարեկամէդ: Չէ տեղոյս մանրախուզիլ փաստաբանել
 զիմս արգարութիւն ընդդէմ այնոցիկ ըստգտանաց՝ որք զինն արկեալ տեսա-
 նին. այլ իմա այս չափ ինչ. նախ առաջին՝ եթէ ասացաւ առ ի մէնջ ինչ մի
 յանհաճոյիցն ի սակս Աղէքսանդրու Հայրապետի Զուղայեցւոյ², ոչ յանձնէ
 մերմէ ասացար, այլ առաջնորդեալ ի պատմութեանց աւանդելոց մեզ ի մխի-
 թարեանց՝ զոր ցայսօր ժամանակի անփոյթ եղին ուղղափառք մեր, տուի բան
 զմեզ տեղեակք հոգևոր և հաւատոյ իրողութեանց, մերժել և հերքել՝ յերեան
 հանդիսացուցեալ զլոյս ճշմարտութեան, իսկ ինձ զրկելոյս յամենայն այդպի-
 սի հին ծանօթութեանց ի ճահ արդեօք պատահիցի մեղադրութիւն, մանաւանդ
 զի մեկուսի ի խարդախութենէ մտօք և սրտիւ զայլս իսկ անխարդախ ի ճշմա-

րիտ խօսեցեալ զյնոսիկ համարէի՝ որք և զգաւանակիցս իւրեանց ոչ միանգամ ընդ վայր հարին և հարկանեն, մինչ բան է առ նոսա զվրիպակաց յուղղափառութենէ յեկեղեցւոջ հայոց ի հասարակի և ոչ լատինահայոց ի մասնաւորի: Ասացելոցս վկայ անհակառակելի որք ի մէջ բերին ի պապականն Սօմալայ³, ընդդէմ սլապականին Գալանու սօրրենտինացւոյ⁴ ի կարգէ Թէառինեանց: Երկրորդ՝ անհիմն բամբասանք են այո՛, և եղջերուաքաղք իսկ՝ որպէս թէ ի ոռոս գրուածս իմ ասացեալ իցէ յինէն, թէ հայք ընկալան զժողովն քաղկեդոնեան⁵, որ ոչ ուրեք ասացաւ արղեօք. այլ եթէ կամիր իմանալ՝ թէ ոչքսմանք ասացին և գրեթէ ընդունել հալոյց զժողովն զայն, լուեալ ուսարուք ի մէնջ. կաղարեանք, կաղարեանք, և ոչ մեր: Ի կնիք հաստատութեան բանիցս ի մէջ բերեմք զորս ընթերցեալ լինին յորագրի նախարարութեան ներքին գործոց, ամ 1843 օգոստոս, տետրակ ութերորդ, եր. 212. Патриарх Папген, воспользовавшись минутой отдохновения армянской церкви от гонения персов при Храбром Марзбане Вагане Великом, собрал национальный собор в Вагаршапате (491) для приведения в ясность спутанных страстями понятий и, основываясь на неправомысленных указах Императорских, отверг собор Халкедонский. Все это произошло от недоразумения, которое открылось, но поздно.

Ապա թէ ոչ, ընկալեալ էր հայոց զժողովն քաղկեդոնեան՝ առ ի չբաժանիլ ի միութենէ տիեզերական եկեղեցւոյն. ահաւասիկ եղբակացութիւն բնական և հեշտին երեխայից անգամ ի հանել յասացելոց անտի ոչ մերոց, այլ արանց զրոզաց ընդ ակնարկութեամբ կաղարեանց⁶. Բայց արացել ընդդէմ խթանի դժուար լիցի քաջափայլիցդ արանց. իսկ զամենայն աղտեղութիւն ծնանիլ ի սրտի առ իս մեղաւորս ի հարկէ դիւր և հեշտ: Զեմ այնքան թեթեամիտ և ապաժոյժ առ ի պատերազմ կաքաւել ընդ արանց՝ որոց չե են ծանօթ և տարական հիմունք տրամաբանութեան. այլ յիւրում պահու ասացուք ի լուր ուսումնականաց՝ զոր ինչ մերն խորհիմք զհայոց եկեղեցւոյ, առաջի աշաց ունելով զարձանագրութիւնս ժողովոց յուղղափառութեան մասին, որպէս յեփեսոս, ի Նիկիա⁷, նոյնպէս և ի Քաղկեդոն... այո՛, չեմք աստուածաբան, բայց և մեզ մատչելի ապաքէն իրք աշգորիկ, եթէ զիտեմք զպատմութիւն քրիստոնէական եկեղեցւոյ. և յայսմ մասին ոչ մի գործ, այլ բազումք առ մեզ գտանին առ յականաւոր աստուածաբանից Գերմանիոյ: Այլ զուցէ թէ հայք դինքեանս միայն առ ուղղափառոս ունին, իսկ գրովանդակ Եւրոպա ի խաւարի շտրափառութեան, բայց յայնժամ պարտ էր աշխարհար յասպարէդ անցանել և վկայութեամբ հաստատել գիրատունս իւր, և ոչ ի աստեբրային անկիւնս Ասիոյ սողալ և թաքչիլ: Դիցուք թէ հայք մեր ուղղափառ քան զայլ ամենայն աղինս իցեն, այլ ասա՛, պատուականդ իմ, ուր են գործք և արգասիք այդր ուղղափառութեան, այդր եկեղեցւոյ, այդոցիկ հոգեւորականաց, այդր ուղղափառ ազգի. ամենայն ծառ ի պտղոյ իւրմէ ճանաչի. ո՛ւր են այդ ամենայն պահանջաւք և պահանջելիք. բայց եթէ կամի՞ք իմանալ թէ ո՛ւր իցեն, զոր օրինակ՝ պտուղք և արգասիք գերմանական եկեղեցւոյ, ահաւասիկ է ասեմ՝ հսկայամարմին և վիթխարի այն զսրութիւն և բազմոստեան բարգաւաճ գիտութիւն գերմանական ոգւոյ. դի իւրաքանչիւր ազգ է սրգի իւրոյն եկեղեցւոյ, իւրոցն հաւատոց և զամենայն զնիւթ մտածելեացն իւրոց ազբերացեալ ունի ի կրօնապաշտականէն: Յուելոյուք յատաջինս և զայսեւ բարեօք է. ուղղափառ են հայք քան զամենայն քաղկեդոնեանս, ուրեմն հերձվածողք են և ոռուք, որոց մերն հալատակիմք, ընդ որում քաղկեդոնական, բայց առաջնորդն և պա-

րազմութիւն հայոց ուղղափառութեան ոչ դանդաղեաց, ոչ տարախուսեաց, այլ փառս անձին համարեցաւ ընդունել զկնիք հայրապետական իւրոյ հաստատութեան յառաջին քաղկեդոնեան հերձվածողէ... ի Նիկիոյ յայտ կայսերէ առ ուսս այսորիկ ցոյցս յանձին բերել կամի զիւրոյն նախանձաւորութեան հայրենի ուղղափառութեան՝ որ հրաժարի ի քաղկեդոնեանց. ո հաւատասցէ դմա, ուր գործք զայլ ինչ ուսուցանեն մեզ: Այլ լռեսցէ զրիշս՝ ըստ չափ և կոտար արշաւեալ ոչ յինքնէ՝ այլ անխոհեմ և անպիտան վիճասիրութեամբ հայոց՝ մանաւանդ յաւուրս մեր ուր Եւրոպա համայն ի միութիւն նկրտի՝ խոնջեալ և վաստակեալ յարիւնստ պատերազմաց անտի վասն հերձանելոյ զմի մարմին քրիստոսի յայդչափ կոտորս և ի ծուէնս: Քրիստոնէութիւն, ճշմարիտ քրիստոնէութիւն ոչ յանպիտան վիճաբանութիւնս բովանդակի, այլ ի գործ կենդանի, բայց շատ է երեսնային խաղալիք իւր, առն հասակաւորի այլ ասպարէզք առաջի զնին: Դատաւարտեսցէ զիս պատուական հայրապետոք որչափ և կամի: Բարեարութեամբ օտարաց յօտար աշխարհի ուսայ եւ. և այժմ իսկ քրտամբք երեսաց իմոց պաշտեմ պաշտօն իմ և կերակրիմ իմովք ընտանեօք առ դրան Ռուսաց կայսէր, հայոց ոչ կարօտիմ ես, և հայք անկարողք են լինիլ դատաւորք իմ. այլ զոր կամէի, և կամէի ապաքէն անձնուրաց հայրենասիրութեամբ ոչինչ յիշեալ զանպիտան առ իս վարս իմոց հայրենեաց՝ կարեմ առնել և ոչ, զի արք անասնամիտք խափանեալ զամենայն ոտնփոխս իմ, ոչ թողացուցանեն զիս յառաջ խաղալ: Աշխատեցայց վասն եւրոպացւոց, զրեցից ի լեզու լատին, զերմանացի, զազգիական և անզգիական՝ վասն ազգացս այսոցիկ, որք քան զհայս լաւ եւ զիտեն պատուել զհայկական զոգրութիւն: Առ իւրսն եկն, և իւրքն զնա ոչ ընկալան. մարդարէ յիւրում փաւառի պատիւ ոչ ունի:

Ուստի քան զկեալս իմ ի մէջ հայատեաց հայոց թեթեւացին ինձ կեալն ի մէջ հայատեաց ուսաց և անգործութիւն վասն հայրենեաց. որք չեն զիւն՝ անուն հայ և սիրտ դժոխային ոչինչ օգնեսցեն ինձ: Այսքան առ այս:

Հասկացայ և ոչինչ ի զրելոցդ՝ որպէս թէ խմբաւորեալ իցեն ի Տփլիս զասք հայրենասիրաց, ուր և արպիւնաւորիցին գործք. այլ թէ ո՞վ իցեն ընտրեալքդ այգոքիկ շասէք ոչինչ: Տարակուսիմ և իրաւամբք՝ եթէ իցէ առ հայս հայրենասիրութիւն կամ հայրենասէրք, ոչ այգոքիկ կարծեցեալ լինին զոր շիք ճշմարիտ լուսաւորութիւն՝ որ միայն կարէ իբրեւ ի մայրական իւրոյ արգանդէ ծնանիլ հայրենասէրս և հայրենասիրութիւն: Ապտ թէ ո՞չ, սուտ են ամենայն հայրենասէրք, սուտ է և ամենայն հայրենասիրութիւն. իսկ որ և տեսանի՝ թուի միայն առ աշօք, բայց չէ իրօք: Կամիք և այսմ խօսսուն սալացուցցս. այլ շնորհեցէք ինձ զայսոսիկ, մի զի բանիցս հանդէս տաղտկութիւն ի լսելիս ձեր արկանիցէ. երկրորդ՝ զի հասանիցէ ինձ բուռն հարկանել անդրէն դարձեալ զօրինակաց քաջափայլից արանց՝ բաղմօրինակաբար և այն պատճառաւօք, որպէս ասի մեծի հայրենասիրութեան զազգ իւրեանց մատնողաց և մատնելոց արդէն: Այո, ամենայն ինչ ընդ պղտորեալ ակնոց ասիական տեսեալ, քաջ և անզուգական միանգամայն երեւի, բայց մինչ յառաջ մատուցեալ զփորձաքարն եւրոպեան խուզարկութեան՝ զննել կամիցիս զլաւ և զխոտան, յայնժամ կարծեմ՝ ոչ այլ ազգ քան զիս պատկասեալ ներեցէք ազատաբանութեանս, զի պատուելով և սիրելով զձեզ՝ խաբէութիւն և սուտակաստացս բանս՝ անարգանս

* Տեսանէք թէ որպիսի տհաճութիւնք յառաջ դան ի մտածութեանց այդի. ուստի խորհուրդ տամք և հայրապետից և հայրապետականց զազարիլ յայդպիսեաց, բանալ զաշտ, ճանաչել զբարեկամ և զվշնամի, և մի համարել, թէ հայհոյելով և քարկոծելով զանմեզ բարեկամս ձեր յազմահարկ մարմնաշիք զվշնամի ձեր: Յայդպիսիս ոչ տեսանիլ և հետք առողջ բանի:

խմաստուն և խոհական բարեկամիդ վարկանիմ, այլ եթէ խորհիմ և խօսիմ անհիմնաւորս և վրէպս ի ճշմարտութենէ, նոյն իսկ աղատութիւն ձեզ առ իս շնորհեալ լինի, զոր չե գիտեմ, ուսանիլ ոչ ամաչեմ, մանաւանդ յայնպիսի գիտուն և ընտիր բարեկամէ, որպիսի դուքն մեզ ճանաչիք մինչև յօրս յայս:

Յուսամ զինի ոմանց եօթնեկաց առաքել ի վայելս պատուականիդ զգրչադիր փոքրիկ գործ մեր՝ աշխատասիրեալ, աւա՞ղ, ի պէտս հայկազանց, այն է՝ հոգեբանութիւն պսիխօլոգիա առ յոյնս և երոպացիս ձայնեալ, ուր ի ճառ մտանեմ զկարողութեանց մարդկեղէն հոգւոյ և զնոցուն գործականութեանց, յաւելեալ ի վերջն և զկանոնս դաստիարակութեան՝ իբրև հանդէս իմն, ուր տեսականք պաշտօնառ ևս յառաջ մատչին ի գործականի անդ՝: Աչացս անգարմանելի տկարութիւն ոչ ներէ առ ժամս մաքրագրել զաշխատութիւնն զայն. բայց ջանացից փոքր ի շատէ ծանոթ և գիտուն զձեզ առնել և հայկականաց որ յինէն վաստակոյ. զի մինչև ցայսօր ոչ այլ ազգ զիս ճանաչէք, բայց ի սոսկ նամակաց՝ ուր ներեալ է միայն զրոյց հասարակ և ոչ խնդիրք իմաստասիրականք:

Ողջ լերուք անմոռաց զմեզ ունելով
զյարգողս և զսիրողս ձեր միշտ և յաւիտեան

զՍ. Նազարեանց

Ձանուն իմ «Նազարեանց» և առ այս անգամ աղճատեալ էր գպիրն ձեր, ի Назаров, որ չեմ:

48. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԱՀԱՍԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Կաղան—էջմիածին

<փետրվար, 1847>

Մեծապատիւ և գիտնական բարեկամի իւրում խնդալ,

Շուրջ զինչ խաւար թանձրամած, լուսիւն մահատիպ, ուրուականք զարշատեսիրք, այլ յիս շնորհօքն Աստուծոյ՝ բանականութիւն անխառն, արիւնթիւն սրտի, կամք առողջ, ձեռք գործական, թէև մարմին տկար. զոր ասեմս՝ վկայութեամբ հաստատեսցէ բոս իմիք աշխատութիւն մեր որ և իցէ, անօտր, փոքրիկ՝ այլ մեկուսի յամենայն մեծամասնութեան, զոր և վատահացեալ ի ներողամիտ բարեկամութիւն սիրեցելոյց՝ մատուցանեմ ձեզ ի նուէր զատկական՝ զհաշտ տկամք ձերդ ակնարկութիւն աղաչելով և մաղթելով: Բայց բարկանալք մի ի վերայ իմ, զի չեղև ինձ զարգոյց անուն գիտնական բարեկամիդ տպեալ արձանագրել ի ճակատ մատենիս. այլ զինչ ով երանելի, մի՞թէ մեկենասս սք մերձ կայցէ ինձ, մի՞թէ Լօրենցօ Մեղիշեան¹, մի՞թէ Ֆրեդերիկոս իմաստուն², մի՞թէ լուսաւոր հայրենասէրք ինձ հովանաւորիցեն. ուստի՞ պաշտպանութիւն և սատարութիւն իմանալի գործոց՝ ոչ ուստեք և բնառ իսկ ոչ: Որք միանգամ յաժին զմեօք չեն՝ բայց հայք Ռուսաստանեայց չե ծաղկեալք տակաւին, այլ փրտեալք և ապականեալք, հայրենասէրք սուտք և խաբեբայք՝ բոս որում ագէտք և խաւարամիտք, արք պատուամոլք, արք ատեցողք հայրենի իմաստութեան՝ թէև աստեղադարդք. մատնիչք հայրենեաց՝ թէև ոչինչ խղճալով յինքեանս յափշտակել պարծոնս զականաւոր հայրենասիրութեան. այլ թի ս՞եր են գործք կամեցողացդ տակ և լինել հայրենասէրս, խուզարկէ և ոչ սք. ոչ ուսումնորան ազգային, ոչ հասարակաց տպարան հայախօս գրութոյց, ոչ դատաքննիչ արքունի՝ հայալեզու տպելեաց, ոչ քնիկրութիւն ուսումնական, ոչ միաբանու-

Թիւն դիտնականաց ազգիս՝ եթէ ոչ կամիմք յանիրաւի իւրացուցանել մեզ զօտարաց վաստակս, այլ խոստովանիլ արդարութեամբ, որ ինչ մեր են և որ ինչ օտարաց. միով բանիւ և ոչ մի ինչ ցոյց իմանալի կենդանութեան առ հայս մեր ի Ռուսաստանեայս. Թէպէտ շատախօսեն մարդիկ զգալստենէ Մեսսիային³, այլ աչք իմ ոչ ուրեք զհետս նորա նշմարեն զի մեսսիայք առանց փրկագործութեան ոչ ինձ կարծեցեալք լինին. ուստի համարիմ, թէ ընդունայն են ջանք մեր և վաստակք այլ և յոյս վերականգնողութեան ազգիս յավերակաց իւրոց. զուցէ յարիցէ մեզ այլ սմն մեսսիաս բժշկիչ և բուժիչ հնացեալ վիրաց անբաղդ ազգի իւրոյ. բայց այդ անյուսալի երեւի, զի ուր չիցէ սերմանեալ գիտուն. սերմանահանի, զինչ պտուղոց ակնկալել անտի մարթ մեզ իցէ, ուրեմն ոչ այլ ինչ մնայ հայոցս ի Ռուսաստանեայս, բայց մերկացեալ յանձանց զամենայն հայտնիին, կլեալ ի մի կուլ ի վիթխարի հսկայէն, զի չեմք արժանի սեփական կենաց՝ նոյն և անարգեալ և խաշտառակեալ զյիշատակ նախահարց մերոց՝ դարձցուք ի ռուսս. այժմ ցանկան պատուական հայրենասէրք հայոց առ մեզ, զայս հոգան դառն և զգիշեր խաւարեալ մտօք իւրեանց, և այս լիցի վախճան կատարածի մերոց ի Ռուսաստանեայս. որ ոչ կամի պահպանել զկենդանութիւն իւր ի շարս կենդանի էակաց՝ մեռցի խորտակեալ ի սրոյ ամենաժախ ծերունւոյն Կոռնոսի, որ սովոր է միշտ կլանել և մարսել զանպիտանացեալ սրդիս մարդկութեան: Աստանօր սակաւ ինչ օգնեսցէ ստոյլիկեան փիլիսոփայութիւն մեր. առաքինութիւն իւր ինքեան բաւական:

Յաւուր յայսմիկ պարտ էր, այս՝, ձայն ուրախութեան, աւետիս բարեկենդանութեան յունկն բարեկամիդ հնչեցուցանել. այլ ուստի՝ առից զայդոսիկ. զոր ինչ արարին և առնեն հայք մինչև ցոյսօր, զայն և միշտ քաղել ունիմք, և կթել ի բուրաստանէ թունաւոր բուսոց մերոց: Զի՞նչ խօսեցայ ի գրուածս իմ յունկն ժողովրդեան հայոց ի Ռուսաստանեայս. զս՝ խնդիրս՝ ոչ մի, այլ լուսաւորեալ դարձ մերում առաջի եդի ի քննութիւն հայրապետաց, եպիսկոպոսաց և իշխանաց. այլ խօսեցեալքն իմ երկին իբրև շխօսեցեալս՝ կամ ըստ Մովսէսի Խորենացւոյ՝ իբրև զխօսեցեալս յունկն մեռելոց. այսմ վկայէ և բարեկամդ, ուրեմն չիք յիմ վերայ կասկած բամբաստանաց: Օգնեսցէ Քեզ տէր՝

և տառապեալ բարեկամի բում:

Ս. Նազարեանց

49. ՍԵՐՈՎԵՆ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Կաղան — Աստրախան

Votre Eminence,

Ayant reçu, moyennant Votre lettre du 4 Décembre de l'année passée, le témoignage le plus sincère de votre zèle pour mes entreprises à l'avenir concernant le bien-être intellectuel de nos compatriotes, je vous ai développé, dans ma lettre adressée à Vous le 19 du même mois de la même année, d'une manière succincte les besoins actuels de la nation arménienne, en désignant en même temps les mesures, qui me paraissaient les plus propres à faire participer, en formes nationales, la jeunesse arménienne en Russie aux lumières européennes. En outre je m'engageai de projeter l'établissement d'une école nationale, vu que Votre

Eminence en eut besoin, mais hélas! jusqu'à ce moment je ne me vois pas honoré de Votre attention encourageante pour mes idées et mes efforts, dont l'unique tendance est le bien de notre pauvre patrie. Il est possible, cependant, que la réalisation de l'idée d'une école nationale, en considération des moyens insuffisants de nos compatriotes à Astrakhan et des vues bornées des Arméniens en général, est une question qu'on ne saurait résoudre pour le moment, mais malgré cela, je suis porté à penser que des hommes instruits parmi les Arméniens, avec une volonté bonne et inébranlable, et moyennant peu de choses, réussiraient à faire beaucoup de bien pour la pauvre patrie. Pour moi, je suis prêt de faire un essai, et, comme il ne me reste qu'un an de service de la Couronne à Casan, je me suis déterminé de me procurer à l'avenir la permission du Gouvernement pour établir à Astrakhan un institut arménien privé. C'est ainsi qu'il m'importe beaucoup de savoir, si Votre Eminence voudrait bien m'accorder Sa noble amitié et Sa généreuse protection pour faire réussir l'entreprise ci-dessus mentionnée. S'il est permis de parler franchement, je dirais que Vous me feriez beaucoup de bien en mettant à ma disposition cette maison de l'église où est placée actuellement la typographie arménienne, de même la typographie arménienne, chose indispensable quand il s'agit de mettre entre les mains de la jeunesse les manuels importants sur les différentes branches de la science.

Je suis, avec un profond respect,

Mon Grand Seigneur,
 Votre très-humble et très-obéissant serviteur

Etienne Nasarian

23 Avril 1847
 Casan

<Քարգմանություն>

Ձերդ Գերադատություն՝,

Անցյալ տարվա դեկտեմբերի 4-ի Ձեր նամակը ամենատեղից վկայություն է այն փութաշահության մասին, որ ցուցաբերում է մեր հայրենակիցների մտավոր բարօրության կապակցությամբ իմ գրելիք աշխատությունների հանդեպ: Նույն տարվա դեկտեմբերի 19-ին իմ պատասխան նամակում ես համառոտ կերպով պարզեցի հայ ազգի ներկա կարիքները, միևնույն ժամանակ մատնանշելով այն միջոցները, որոնք ինձ թվում էին հարմարագույն Ռուսաստանի հայ երիտասարդությանը ազգային ձևով մասնակից դարձնելու համար: Ես լուսավորությանը՝ Բացի այդ, ես հանձն էի առել ձեռնարկելու ազգային մի դպրոցի հաստատմանը¹, եթե Ձեր Գերադատությունը դրա կարիքն զգում է: Բայց ավագ, մինչև այժմ Ձեր խրախուսիչ ուշադրությանը շարժանացան իմ դադափարներն ու ջանքերը, որոնց միակ նպատակն էր օգուտ տալ մեր խեղճ հայրենիքին: Սակայն նկատի ունենալով Աստրախանում ապրող մեր հայրենակիցների սնրավարար միջոցները և ընդհանրապես հայերի սահմանափակ տեսակետները, ազգային դպրոցի գաղափարի իրագործումը հանդիսանում է մի հարց, որ հավանաբար չի կարելի լուծել. առայժմ: Բայց

Հախտոտակ դրան, ես կարծում եմ, որ հայերի մեջ գտնվող ուսյալ անձինք, բարի և անխախտ կամքով և իրենց գոյզն միջոցներով կկարողանային շատ օգտակար լինել մեր խեղճ հայրենիքին: Ինչ վերաբերում է ինձ, ես պատրաստ եմ մի փորձ կատարելու, և բանի որ ինձ մնում է Կաղանում արքունական մի տարվա ծառայություն, ես վճռել եմ հետադաշում ձեռք բերել կառավարական տրամունդություն՝ Աստրախանում հիմնելու հայկական մասնավոր ինստիտուտ: Ուստի, ինձ շատ կարևոր է իմանալ, թե արդյոք Ձեր Գերապատվությունը պիտի ուղենա՞ր ինձ շնորհել իր ազնիվ բարեկամությունն ու բարեսիրտ հովանավորությունը հաջողացնելու համար վերոհիշյալ ձեռնարկը: Եթե թույլ կտաք անկեղծորեն խոսել, ես պիտի ասեի, որ Դուք մեծապես օժանդակած կլինեիք ինձ, իմ տրամադրության տակ դնելով եկեղեցապատկան այն շենքը, որտեղ ներկայումս գտնվում է հայկական տպարանը, որն անհրաժեշտ է երիտասարդության ձեռքերի մեջ դնելու գիտության տարբեր ճյուղերին վերաբերող կարևոր դասագրքեր:

Ընդունեցեք, Ձերդ Գերապատվություն, իմ խորին հարգանքների հավաստիքը:

Ձեր ամենախոնարհ և ամենահյուս ծառան՝

Ստ. Նազարյան

23 ապրիլի 1847, Կաղան

50. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻՆ

Կաղան—Թիֆլիս

Դիտնական և հմուտ Արուեստականի
պարոն Ստեփաննոսի Ներսիսեան՝
ողջոյն սիրոյ և յարգանաց
ի Ս. Նազարեանց,

Լուր եղև ինձ ի բանից մեծապատիւ վարժապետի Արարատեանց, եթէ ի ժամուս գտանիք ի Տփլիս և ողջունէք զիս զողջոյն բարեկամական, զոր քնկալեալ սրտի բաղձանօք ողջունեմ զՁեզ զանդրադարձն ողջոյն և ցաւիմ ապաքէն, զի ժամանակս հարուստ չեղև մեզ տեղեկանալ որպիսութեան միմեանց. բայց այսմ պարտաւոր եմք երկոքին մեք միապէս, բայց ես քան զՁեզ առաւել՝ զի ելեալ ի Պետերբուրգէ՝ շառի ընդիս զհասցեն Ձեր, և զի անդրէն դարձեալ ի Դօրպատայ ի Ս. Պետերբուրգ անտեղեակ միշտ մնացի զգործոց ձերոց խոյս տուեալ ի Ղազան. բայց այս ամենայն եղև յոչ կամայս, վասն զի շտապ տաղնապի գործոց պաշտամանս բարձեալ յինէն զամենայն այդպիսեաց մտադրութիւն՝ անհնարաւոր զիս արարին մատչիլ ընդ ձեզ ի նամակախօսութիւն, որ ի ցանկալեացն էր ինձ միշտ իբրև ընդ առն արուեստականի և յազգէ մերմէ: Յանկամ դիտել, թէ յորմէ՞ հետէ կեայք ի Տփլիս, և ո՞ր է պաշտօն ձեր, արքունի՞ արդեօք, թէ մասնաւոր, և ո՞ր յառաջադիմութիւն դործոց ճարտարութեան. կամ թէ սիրէ՞ արդեօք հասարակութիւն տփլիսեան և մեծարէ՞ զճարտարդ համալգի. զայսմ ամենայնէ զրել ինձ աղաչեմ, վասն զի, որպէս գիտէք քաջ, սիրեմ և պատուեմ յոյժ զճարտարութիւն, նոյն և զճարտարս զիտնապէս, մանաւանդ եթէ այդպիսիք առ մեզ իցեն. բայց յայտնի է

ձեզ՝ որպէս ճարտարութիւն, նոյնպէս և ուսմունք ամենայն՝ անդիտաց անպէտ
են և միմիայն ի գիտնոց և յիմաստնոց ծանուցեալ պատուասիրին: Ոչ առանց
խորհրդոյ զայսպիսիս խօսիմ ընդ պատուականիդ՝ ալլ ցաւիմ, զի կոչր ազգ
մեր ոչ կամի ճանաչող լինել արժանաւորութեան Հայկազնեայ արանց, և զոր
ինչ ընդ իս առնին, ի հարկէ, և ընդ ձեզ առնել ոչ զանդադեացին: Մի միայն
ցանկութիւն էր իմ յաշխարհիս յայսմիկ, մինչդեռ չէին երեկոյացեալ ուսուրբ
կենացս և մինչդեռ խաղալոր յերակունս իմ արին հայրենասիրական սրաի՝
հիմնարկել ուր և իցէ ի Ռուսաստանեայս՝ հասարակութիւն կամ ընկերութիւն
ինչ ուսումնական և հաւաքել անդանօր զամենայն արժանաւոր անձինս մերոյս
ազգի ուսումնականս և արուեստականս միանգամայն և աշխատեցուցանել
զնոսա յօգուտ և ի փառս հայկազնեան անուան, ոչինչ հողացեալ, թէ՛ կան առ
մեզ եպիսկոպոսք և հայրապետք՝ իշխանք և իշխանապետք՝ որ ձեռս ի գոզս
ամփոփեալ առնեն և ոչինչ յականաւորացն և յազնուականագունիցն: Պաշտ-
պանութիւն և մեծարանք, ասէ Կիկերոն, սնուցանեն զարհեստն. ուր արժանիք
պատուոյ չստանան քաջալերս ննջին (և տեսին յանարգանս. իսկ փառօք)² և
մեծարանօք վառեալ բորբոքին մարդիկ ի նախանձաւորութիւն այնոցիկ՝ որք
լաւքն են և զեղեցիկ. բայց այսպիսիք անհասկանալի են տկար և հիւանդ մտաց
մերայնոց. ազգ հայոց չիք, և որք մնան, չեն՝ բայց միայն տխուր աւերակք
բանագէտ հայոց հայկական հնութեան: ԶՄխիթարեանս ոչ դասեմ ընդ մեզ. զի
նորա ոչ մեզ վաստակին, ալլ իւրեանց, և առնէին և արարին որչափ ինչ կար
է. բայց մեր ողորմելիքս զի՞նչ. լռեմ և լռեցից միշտ, ուր զործք մեր յայանա-
բարբառ քարոզեն զանպիտանութիւն և զողորմելի վիճակ հայոցս՝ առ ի պա-
կասութենէ բանագէտ հայրենասիրաց: Եւ ուստի՝ հայրենասէրք, առողջամիտ և
առատաձեռն հայրենասէրք՝ ուր չիք ուսումն, ուր չիք լուսաւորութիւն ոչ ի գի-
տութիւնս և ոչ յարուեստս, ալլ յամենայն տեղիս խաւար թանձրամած:

Խնդրեմ գրել առ իս զամենայն հանգամանաց ձերոց և մնալ միշտ ընդ
իս ի նամակախօսութեան. սիրեմ և պատուեմ զձեզ իբրեւ գիտուն արուեստա-
կան և ճարտար հայոցս ի Ռուսաստանեայս, և կամիմ զի ճանաչիցէք և զորք
զիս իբրեւ բարեկամ և բարեացակամ որպէս քեզ, նոյնպէս և սխրալի ճարտա-
րութեանդ, իսկ եթէ տացէ տէր՝ յուսամ և պաշտպան քեզ և քեզանմանեաց:

Ո՛ղջ լեր

Վասն արժանաւորաց քեզ և քոյոյ հարազատի

Ս. Նազարեանց

Ի 11 հունիսի 1847,

ի Կաղան

Կամելով գրել առ իս՝ կարեւ ստանալ զհասցեն իմ ի սարոն Արկադեայ Արա-
բատեան:

51. ՊՈՊՈՒՅԱՆԻՆ

Կաղան—Հաշտարիսան

29 նոյեմբերի 1847, Ղազան

Մեր պատվական, խելացի, բարեպաշտ և բարեսէր

Մահտեսի պարոն Մարտիրոսյան Պոպովյանիդ՝

շատ հարգութեամբ ողջոյն լիցի

Ձեր եղբայր Ս. Նազարեանցեն,

Ձեր գրած զիրը ամսիս 19 թվականից ստացաւ և շատ շնորհակալություն
ունիմ ձեզանից, որ ոչ թե ինձ, ալլ ձեր հայոց ազգին չիք մոտացել. և այդպէս

ևս հարկավոր էր, աշխինքն՝ ոչ ինձ, այլ ազգը ճանաչել, բայց ճանաչում եք ձեր ազգը, հարցանենք միայն աշա: Թող քննենք փոքր ի շատե Զեր պատմականությունյան գրածները, և էն տեղից ամեն բան հայտնի կլինի: Զինի Զեր մարմնավոր հոգսերին՝ հոգևորին ևս միտք դնել՝ գրում եք ինձ, և ծանուցումն եք տանում, որ լավ բաների հույսեր այժմ երևում են Զեր մեջ, և սոցյալ ապացույցը (սարսվը) վեր եք առնում էն տեղից, որ մեր սրբազան կաթողիկոսը Հաշտարխանու առաջնորդ է կարգել Բարսեղ արքեպիսկոպոսին², և թե՛ սա քարոզ է տվել, հորդորելով ձեզ թողուլ հին ատելությունը, և միմյանց սիրել, և թե նա յուր պարտականությունը եկեղեցական մասին միշտ կատարող կլինի, եթե ժողովուրդը նրան ականջ դնե, նույնպես եթե ազգը ունի աստծանից բախտավորություն, ձեր հոգսերը ազգիս համար ինքնին կհառաջանան և այլն: Էս խոսքերի դրությունը հասկանալու համար շատ խելք և քննություն հարկավոր չէ. սորանք դատարկ բառեր են առանց նշանակության, ինչպես ասողի զուլումը՝ հիմար և բան չիմացող: Փոքր մի մոտ տեսնենք, դա քարոզում է՝ ձեզ հին ատելությունը թողուլ և միմյանց սիրել, բայց առանց ձեզ էդ բանի կերպը և ճանապարհը ցույց տալու, որովհետև և ինքն իր մասին անգետ է. ոչ թե միայն դա, այլ դորա գլխավորը ևս. նույնպես խոստանում է ձեզ յուր եկեղեցական կողմից յուր պարտականությունը կատարել³. վա՛յ մեզ, դա ի՞նչ պարտականություն գիտե, և ի՞նչ պարտականություն կարող է կատարել. կույր կույրի առաջնորդ՝ երկորին ևս ի խորխորատ անկանին: Եվ ձեր հանդուցյալ իմաստուն Սերովբեն այդպես խոստացավ, բայց վերջը ի՞նչ եղավ, միտքս այն էր, որ այդպիսի սևավեղար խաբերա, անուսումն մարդկերանց հավատք արժան չէր ունենալ: Եվ վարմանք բան է, որ այդպեսները համարձակվում են պահանջել, որ ազգը դոցա ականջ դնե, դոցա ականջ դնելովը չէ՞, որ ազգը էս վերջին շունչին է հասել: Նույնպես ինչքան խաբերա և հիմար խոսք է, եթե հայոց ազգը աստծանից բախտավորություն ունի՝ կբախտավորվի. որպես թե մեր էդ բանը առանց դորա ասելուն ևս չէինք իմանում և հասկանում: Ասեմ ձեզ պարզ և հայտնի. աստուած միշտ և հանապազ բարձաց է կամեցող, ոչ թե միայն հայոց, այլ ամեն ազգի համար. բայց հայոց սե վարդապետներն են, ինքյանք հայերն են, որ հայոց համար չարակամ են դառնում մինչև այժմ. պատճառ՝ որ միշտ խավարասեր և ուսման և իմաստություն հալածող են եղած, ինչպես այժմս և աստված ինչպե՞ս օգնական լինի են ծուլ, խավարասեր և ամենայն շար բանի ծառա մարդկերին. էդ անհավատալի բան է, որովհետև աստված օգնական է միայն ջանացող, արի և լավ-լավ բաների հետևողներին: Բայց մեր հայոց հիմարները, որոնցից ևս մեր վարդապետներն են, կարծում են, որ աստված ամեն բան հայոց համար կշինե և կպատրաստե և հայոց կբախտավորե, եթե սոքա քնած ևս լինէին. բայց էդպիսի բաները հիմար խելքի ծնունդ են, և իմաստնոց մոտ ոչինչ: Կարելի է, որ դուք էս ասածներիս մասին ինձ դատապարտեք և ձեր մաքումը ինձ քարկոծ առնեք, բայց ասացի ձեզ, և ասում եմ, և կասեմ միշտ, ինչքան որ բերանումս շունչ կա, թե հայոց ազգի ճրագը մեր մարմնապաշտ և խավարասեր և անուսումն հոգևորներից ծագելու չէ իսկի. եթե հույս մի կա՝ աշխարհականներից կա, հայտնի բան է՝ լուսավորյալ աշխարհականներից:

Գրած էր խոհական պատմականությունը, որ մեր հայոց հաշտարխանցի պարոնաքը՝ Մելիքյան և Բալասանյան, մեր վերա բարկացած չեն, այլ զրկու են մեզ շուտով, ուրախ եմք և օրհնելու պատճառ ունինք դոցա, որ ինչ և իցե փոքր ի շատե խելճ և սղորմելի մնացած ազգի համար մտածում են:

Նույնպէս լսում ենք ձեր գրածով, որ պարոն Զանուս Ստեփանյանը զիր է գրել սրբազան կաթողիկոսի մօտ, որ Հաշտարխանում ուսումնարան լինի. բայց երանի թե գրած չլիներ: Կրկին անգամ ասեմ՝ յուսար և խափարը միմյանց թշնամի են. ուրեմն պատճառ չկա, որ լուսավոր մտքեր խափար մտքերին մօտենան. պատճառ՝ որ խափարամիտ մարդերը շատ անգամ ձեռքներին կարողություն ունելով, լուսավոր մտքերը կսպանեն և կոշնչացնեն: Ասացի ձեզ՝ մեր ճար ու դեղը աղգի լուսավորչալ որդիներն են, և ոչ մեր հօտած, փտած, ապականչալ սեւավեղարները: Բանիս ապացուցը երկար էր, և բացի դորանից սիրտ չկար մեջս մեր հայոց մեծերի աններելի տխմարությունը և անկիրթ և անուսում անբարտալանությունը մանրամասնաբար ձեզ պատմել. և էն է իսկի ինձ հայտնի չէր, թե արդոք կարող էի հայերին բան հասկացնել, թե ոչ, բայց գրածներս, կարծեմ, որ բավական լինեն բան իմանալ կամենողին, բան իմանալ չկամեցողին հազար ստածս ևս անպատու և ոչինչ լինելու է:

Մնացեք բարյալ ողջ և առողջ վասն ձեր և ձեր ազգին, և եթե զործքերդ բարի լինին, և սկսվածներդ ևս խելոք, աստուածս և իմաստուն մարդկերանց հաճո, էն ժամանակը ինձ ևս պարծանք կլինեք համարել ինձ Ձեր բարեկամ:

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Շնորհակալ եմ և ես և մերայինքը վասն ձեր բարեկամական ողջուններին և ձերայնոցը. և նույնպէս շատ պատվով և սիրով կողջունեմ և ես և իմայինքը ձեզ և ձերայնոցը: Իմ կողմանե խնդրեմ ասել Ձեր եղբոր որդւոց պարոն Պողոս Պետրոսյան մեր բարեկամին, որ Յսայիի մասին փոքր մի հոգս քաշե և իմ գրածներին նորա վերա լավ միտք դնե և աշնակս շախմովի. պատճառ, որ խեղճ Յսային այստեղ մեծ տարակուսանաց մեջ է և վերջապէս առանց օգնության Հաշտարխանից՝ հարկադրյալ կլինի համալսարանից դուրս գալ. ահա քեզ հայոց պարծանքը. էլ ի՞նչ պատմեմ քեզ. մի պատվական հայ տղա եկել է, որ ուսումն առնե, ժամանակավ աղգի ճրագ դառնա և դու տես այժմ նորա դառն որպիսությունը. ծնողք կան, բայց օգնություն չկա, որ նորանով մի բան հառաջանա. երեք ամիս անց է կենում, ապա գալիս է Հաշտարխանից 5 մանեթ. և էս փողով ո՞ւմի բերանը կիցկեա, տանուտիրո՞ջդ, հացի՞դ, կերակրի՞դ, ուսմունքի՞դ, և այլն, և այլն: Ահա հայոց և ծնողաց օգնությունը յուրյանց որդւոց համար: Բայց դեռ շատերը կան սրախ տակը. միայն ասել ձեզ հավաս չունիմ, որովհետեւ զգվելի և խալտառակ բան է ազգին:

52. ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

Կազան—Հաշտարխան

Նորին սրբազնութեան

Տեառն Բարսղի վիճակաւոր առաջնորդ արքեպիսկոպոսի

Ս. Նազարեանց մագիստրոս Հայսապարսիկ զպրութեան և վարժապետ Հայոց լեզուի ի Համալսարանին Ղազանու

Խնդալ հանդերձ բազում բարեմաղթութեամբ ընդ մուտս նորոյ տարւոյն

Անհրաժարելի և բնական իմն սովորութիւն է որդւոց մարդկան հպաւորիլ իրերաց, հաղորդեցուցանել զայլս իւրոցն խորհրդոց և հաղորդել այլոցն, որոյ վասն և ստեղծաւ մարդ էակ բանական, ա՛յն է մտածող և խօսուն միանգամայն: Ի շնաշխարհիկ կարողութենէ աստի խոկալոյ և արտայայտելոյ զխորհուրդս մտացն, յառաջ եկին ի սկզբանէ անտի մինչև յօրս յայս միաբանութիւնք, ընկերակցութիւնք անհամարք վասն աշխարհաշէն գործառնութեանց, որ ի նիւթականացն և որ յիմանալեացն կարգիւ Ահա՛ այսչափ ազգոյ և մեծամեծս ներգործող զօրութիւն մարդկային բանի և հանճարոյ, ըստ որում բան և խօսք նոյն գտւի՛լ, զի որ խօսին՝ մտածէ և որ մտածէ՛ն՝ խօսի, և զիս այսօր համարձակեցուցանէ՛ շանիլ ի խոհական պատգամակցութիւն ընդ առնդ առաջնորդի և ընտրելոյ առ ի լինել գլուխ մտածող և յառաջածու բարի բարի պործոց առ հայս Հաշտարխանու Չեն իմ բանք աստանօր, զիրաց անձնականաց, որպէս մուտք գրուածոյս ինքնին ուսուցանեն, այլ զազգայնոց և զհայրենեաց միայն, որք կարօտին այսօր իմոց ընդ մեծիդ խորհրդածութեանց: Ամս ութն ուսեալ մեր առ ոտս եւրոպէական պատախարակաց ի Դերպտեան կայսերական համալսարանի Լիֆլանդիոյ, նոյն և՛ թէպէտ յոչ կամաց՝ արժանաւորեալ վարժապետական աթոռոյ ի համալսարանիս Ղազանու ըստ մասին հայոց լեզուի և զպրութեան, ոչ միանգամ հեռաւոր վայրացս խօսեցաք գրով յունկն և նախորդին Չերոյ Տեառն Սերովբէ արքեպիսկոպոսի և հայրենակցացդ մերոց ի Հաշտարխան պատապեալ վիճակէ լուսաւորութեան հայոցս ի Ռուսաստանեայս են, բազումս խոստացեալ և կատարեաց ոչինչ, մինչև փոխիլ յաշխարհես, չգիտեմ, թե զո՞ր բարի յիշատակ իւր թողեալ յազգիս. իսկ միւսք, այո՛, սակաւ մի բնգոստուցեալ ի քնոյ թմրութեան հաւան զանձինս ձեացուցանել ոչ տարակուսեցան, բայց գործն առողջ զհիւանդութիւն ախտացեալ՝ զնի տակաւին ի մահի՛ն տկար անգործութեան: Բաց աչօք տեսանելով՝ զօր քան զօր պայծառանալ և բարգաւաճել եւրոպացի ազգաց յա-

մենայն հանդէս ուսմանց և ճարտարապետութեանց, իսկ զհայս մեր խաւար և անպիտան յամենայնի, այս՝, անլեզու, և անասուն միանգամայն, ուրեմն և անընդունակ իսկ մշակելոյ առ ինքեանս զգիտութեանցն անգաստան, քսա ուրում աշխարհաբար լեզուն մինչև զօրս յայս ոչ չումերէ ի կիր արկեալ և մարբազարգեալ, զի իցէ զործի յաջողակ յուսմանցն աւանդութեան, իսկ հին լեզուն մեր ժանգոտեալ մինչ ի սպառ և անհասկանալի ժողովրդեան, ուրեմն և անպիտանի իբրև զործի հասարակաց լուսաւորութեան. աչօք բացօք կրկնեմ տեսանելով զայս ողորմ վիճակ ազգիս, զո՞ր ալ պիտեան խորհուրդ, և զո՞ր ալ առ ի խորոց սրտի ցանկութիւն փափագելի մա՛րթ էր ինձ հնչեցուցանել յականջս մերայնոց, քան որ հնչեցուցաքն մինչև ցայսօր ոչ միանգամ կամ երկիցս և կամ երիցս, այս, անհամար անգամ. իմա՛ զու ինձ զմիայնակ փրկաւէտ այն խորհուրդ. և ցանկութիւն, զի միաբանեալ հայոց յԱշտարխանու զսիրտ և զհոգի, այո՞, և զձեռս միանգամայն, փութասցեն հաստատել զընկերութիւն ինչ հայրենասիրական և կարգել օրինաւոր ուսումնարան ինչ եւրոպական գիտութեանց, բայց հայրենի ոճով, նո՞յն և ի զործ արկանել զանգործն մինչև ցայսօր տպարան, և ալլն, և ալլն, և ալլն: Զանհրաժարելի կարեորութենէ բարեկարգ ուսումնարանի վասն հայոցս նոյն և զայլ ամենայն վերաբերելոցն յայն մանրախուղիւ խօսեցեալ է մեր ի ճառի յայնմիկ առ բնակիչս յԱշտարխանու ի հայոց ազգէ, զոր կարող է սրբազանութիւն Ձեր ստանալ ի պարոնէ Մելիքեանց կամ Բալասանեանց՝ և լի կատարեալ վերահաս լինել որպէս մերոցն խորհրդոց, նոյն և ճշմարտութենէ նոցին, եթէ կամ ինչ իցէ արկանել և զՁերն լումայ ի դանձանակ ազբատ և չքաւոր ուսմամբ հայրենեաց մերոց: Զի՞նչ. ոչ թէականան պարտ էր այսօր խօսիլ ընդ Ձեզ, ալ խոստովանիլ մերկապարանոց, զի պարտականութիւն էր Ձեր իբրև առն լուսաւորելոյ և զուսմանցն յարգ և արժանիս քաջ ճանաչողի, ելանել յասպարէզ հայրենասիրութեան, զործել և կատարել զոր այլք անտես արարին, կամ ընդունայն և սուտ խոստացան: Կամի՞ք զանմահութիւն Ձեզ ժառանգել զանթարշամելի մշտականաչ յիշատակ ի տարեգիրս մարդկութեան. ահաւասիկ է ուղին. ուղին, զոր ունի բանալ աջ Ձեր որդոց ազգին ի տաճար մուսայից: Քննեցէք զգիրս, զի զուք համարիք նորօք ունիլ զկեանս յաւիտենականս (Հովհ. Ն. 38):

Առանց ուսման չի՞ք աստուած, չիք քրիստոնէութիւն կատարեալ, չի՞ք գիտութիւն պարտականութեան առ աստուած և ընկեր, չի՞ք, այո՞, և շինութիւն և լուսաւորութիւն ազգի: Զայսոսիկ և զուք գիտէք. խոստովանիմ և հաւատամ. բայց ասեմ նոյնպէս աներկիւզ, զի ժամանակ մեր, տառապեալ վիճակ ազգի մերոյ՝ գո՛րծ խնդրէ այսօր, գո՛րծ կենդանի, գո՛րծ խօսուն, լոկ բանիւր ոչինչ վճարի այսօր, պէտք են և զործունեայ ապացուցից մերոյն հայրենասիրութեան. ապա թէ ոչ՝ սո՛ւտ է ամենայն հայրենասիրութիւն, սո՛ւտ է ամենայն սէր առ ընկեր: Զոր այլք ոչ արարին, մնայ Ձեզ առնելոյ, ո՛վ գեղեցիկ և նախանձելի ասպարիսի կենաց պատուական սրբազանութիւնդ: Ել ապա ի հանդէս հայրենասիրական գործոց և ցո՛յց ազգիդ, թէ զլուսնս ես նորա խոհական և արժանի. թէպէտ միաբանե՛ա ի մի մարմին համաձայն զամենայն խաշինս քո. բա՛ց մեզ զփակեալ և զրկեալ զուսն լուսաւորութեան, լուսավորութեան եւրոպէականի և տուր մեզ ճանաչել և պատուել զՔեզ ի զործոց քոց: Կամի՞ք և զիս ունիլ գործակից Ձեզ և օժանդակ, ոչ յամեցայց և ես երազել առ Ձեզ, լուեալ զձայնն երանաւէտ, եթէ պատրա՛ստ է արդեն անգաստանն մշակութեան, բացեալ է տաճարս <անընթ> սխրագործ աջով մեծիդ Բարսղի և պատրաստ է ամենայն ինչ առ ի մուծանել զմանկաին ի պաշտօն գեղեցկացն քան զբանս

էից, ի պաշտօն ասեմ հայրենասիրութեան և հարազատ ուսումնականութեանն
և դատարարական յազգս գիտութեանց և ճարտարութեան:

Փոքր ի շատե ազգերով պատուական սրբազանութենէդ զմիտս մեր, մնամք
միշտ պատրաստական ծառայ Զեր
Ստեփաննոս Նազարեանց

Ի յունիարի 6, 1848,

Ի Ղազան

Եթէ կամիք արժանի ատենել զիս նամակի սրբազնութեանդ, ահաւասիկ.
պատրուակն մեր.

Его высокоблагородию Степану Исаевичу Назарьянну г. Адюнкт-
профессору императорского Казанского Университета в Казани.

53. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Կազան — Պետերբուրգ

Ew. Excellenz!

Endlich unterbreche ich mein tiefes Schweigen und erlaube mir, nach einer Reihe von Jahren, einige Zeilen an Sie zu richten, in der Hoffnung, daß wenn so viele meiner Briefe an Sie ohne alle Berücksichtigung bis jetzt geblieben sind, der gegenwärtige in mancher Beziehung Ihrer Aufmerksamkeit möchte werth befunden werden.

Meine sechsjährige Dienstzeit, wozu ich als Kronszögling gegen die Regierung verpflichtet war, wird am Schluß des laufenden akademischen Jahres vollendet, und es steht mir dann frei, in Kasan zu bleiben oder anderwärts nach einem entsprechenden Wirkungskreise mich umzusehen. Aus meinen früheren vielfachen Äußerungen sowohl, als aus meiner ganzen Gesinnungsweise muß Ihnen, glaube ich, zur Genüge bekannt sein, daß ich Nichts in der Welt sehnlicher wünsche, als unserm Land und Volk nach Maßgabe der mir zu Theil gewordenen Bildung nützlich zu sein. Dieser Wunsch, dieses Verlangen sind es, welche noch heute meine Brust erfüllen, und der Gedanke, mich in eine Bahn versetzt zu sehen, wo ich nach meiner besten An—und Einsicht für die geistige Wohlfahrt der armenischen Jugend leben und wirken könnte, gehört noch immer zu denjenigen, welche mich unablässig beschäftigen, und ich möchte sagen, nicht eher mich verlassen werden, als auf der Schwelle der Ewigkeit. In wie fern ich bis jetzt meinen Beruf zum wichtigen Lehramt für mein Volk dargethan habe, und noch darzuthun fähig sey, muß ich Ihrem einsichtsvollen Urtheil überlassen und mich dem Vertrauen hingeben, daß, wenn Neid, Mißgunst und Unwissenheit mich verkennen würden, ich stets einen gerechten sachkundigen Richter an Ihnen finden dürfte.

Wenn es mein heißgefühlter Wunsch ist, die Thätigkeit meines Lebens dem Dienste des Vaterlandes zu weihen, und wenn es in gewisser Beziehung wichtig erscheint, daß ich als Armenier eine Gesinnung, gereift in der Schule der europäischen Bildung und Wissenschaft, endlich

die Möglichkeit erhielte, am Glück meiner Landleute,—nicht als fremder Miethling, sondern als theilnehmender Freund zu arbeiten,—wo ließe sich dann ein angemessener Wirkungskreis für mich denken, als an einem Institute, wie das Ihrige zu Mosqua, das einzige seiner Art auf dem Boden Rußland.

So groß auch der Unterschied zwischen meiner Stellung an einer Universität und der an einer Lehranstalt zweiten Rangs sein mag, nicht zu erwähnen, daß mit der ersten bedeutende Lebensvorthelle für die Gegenwart sowohl, als für die Zukunft verbunden sind, so bin ich doch der vollkommenen Überzeugung, daß der Nutzen, den die vaterländische Jugend aus meiner Bildung ziehen könnte, bei weitem denjenigen überwiegt, den ich ein Paar Russen in Kasan zu bringen fähig bin. Das armenische Lehrfach ist gewiß nicht das einzige, worin ich etwas zu leisten im Stande sein möchte; im Gegentheil, muß ich bemerken, daß meine akademischen Studien in Dorpat, wie sich's billig denken lässt, einzig und allein auf europäische Wissenschaften gerichtet, z. B. Geschichte, klassische Philologie, deutsche Sprachkunde u. s. w., was mein Candidaten—Diplom hinlänglich darthut, mir das unzweideutige Recht gewähren, als Lehrer der gedachten Wissenschaften wirksam zu sein.

In einer ganz anderen Hinsicht möchte vielleicht meine Stellung in Ihrem Institut nichts Unbedeutendes zur Blüthe desselben beitragen, ich meine, in Bezug auf das Orientalische. Schon vor einem Jahre hat mich die orientalische Facultät an der Kasaner Universität die Magisterwürde der Armenisch-Persischen Sprache und Literatur zuerkannt und nächstens hoffe ich die Doctorwürde derselben Facultät erlangen zu können, wozu ich schon das Meiste vorbereitet habe. In wie fern also meine Asiatischen Studien mir die nöthige Einsicht und Erfahrungheit verleihen, den Vortrag der orientalischen Lehrgegenstände am Institute mit Erfolg zu leiten, das bedarf keiner ausführlichen Erörterung, weil es an und für sich klar und einleuchtend genug ist.

Zum Schluß meines Briefes, wiederhole ich: es ist mein ernster Wunsch und meine feste Absicht, die Thätigkeit meines Lebens dem Dienste des Vaterlandes zu widmen, weil ich in mir den Beruf fühle, an einer Anstalt, wie die Ihrige, eine bei weitem sehensreichere Wirksamkeit zu entwickeln als ich irgend in meiner gegenwärtigen Stellung fähig bin.

Sollten mein Wunsch und meine Absicht Ihren Beifall und Genehmigung finden, so würde ich so frei sein, Sie zu bitten, nächstens Ihren Willen, sowie die Bedingungen, unter welchen Sie mir einen angemessenen Wirkungskreis an Ihrem Institut erwählen würden, mir kund thun zu wollen.

Ehrfurchtsvoll Ew. Excellenz

gehorsamster Diener

S. Nasarianz

Casan

Am 4-ten März 1848

116

Ձերդ Մեծարդո Գերագանցություն,

Վերջապես ընդհատում եմ իմ խոր լուսկությունը և տարիններից հետո թույլ եմ տալիս ինձ Ձեզ հղել մի բանի տող, հուսալով, որ եթե իմ առաքած այնքան շատ նամակները մինչև այժմ աննկատ են մնացել, ապա ներկա նամակը կհարողանա որոշ առումով Ձեր ուշադրությունը գրավել:

Իմ վեցամյա պաշտոնավարությունը, որ ես պարտական էի պետությունը, որպես թագավորական սան, ընթացիկ ակադեմիական տարվա վերջին կավարտվի. այն ժամանակ ես կարող եմ մնալ Կադանում, կամ այլուր կորոնեմ համապատասխան աշխատանքի բնագավառ: Ինձ թվում է, իմ նախկին բազմիցս հայտարարություններից, ինչպես նաև իմ ամբողջ մտածելակերպից պետք է որ Ձեզ բավականաչափ հայտնի լինի, որ ես աշխարհում ոչինչ այնքան կարոտով չեմ ցանկանում, որքան մեր երկրին ու ժողովրդին իմ ձեռք բերած կրթության շահով պետքական լինել: Ահա այս ցանկությամբ, այս պահանջով է, որ այսօր էլ համակված է իմ սիրտը:

Ինձ մի այնպիսի ուղու վրա տեսնելու միտքը, որտեղ ես կարողանայի իմ լավագույն ցանկությունների ու հայեցողության համեմատ ապրել ու գործել հայ երիտասարդության հոգևոր բարօրության համար, շարունակում է գրտնըվել իմ այն մտքերի թվում, որոնք անբաժանելիորեն զբաղեցնում են ինձ, և ես կուզենայի ասել, որ ինձ կլքեն ոչ ավելի վաղ, քան հավերժության շեմքին¹:

Թե ի՞նչ չափով եմ ես մինչև այժմ իմ մասնագիտությունը ուսուցչական կարևոր պաշտոնում ժողովրդիս համար գրսեւորել և զեռ ի վիճակի եմ գրսեւորելու՝ թողնում եմ Ձեր կորուվամիտ վճռին և ապավինում եմ այն հույսին, որ երբ նախանձը, անբարյացակամությունն ու տգիտությունը ինձ խեղաթյուրելու ջրհեն՝ ես միշտ կկարողանամ Ձեր մեջ գտնել մի արդար, բանիմաց դատավորի:

Իմ ջերմագին ցանկությունն է կյանքս նվիրաբերել հայրենիքի ծառայությանը: Շատ որոշակի նկատառումներով կարևոր է թվում, որ ես՝ որպես հայ, հասունացած եվրոպական կրթության և գիտության դպրոցում, ձեռք եմ բերել հնարավորություն՝ իմ հայրենակիցների բախտավորության համար գործելու ոչ թե որպես օտար վարձկան, այլ որպես մասնակից բարեկամ: Ո՞րտեղ պետք է ինձ համար գործունեության պատշաճ ասպարեզ փնտրեմ, եթե ոչ մի այնպիսի ինստիտուտում, ինչպիսին է Ձերը Մոսկվայում, որն իր տեսակի մեջ եղակի է Ռուսաստանի հողի վրա:

Ինչքան էլ որ իմ գրության տարբերությունը համալսարանի և երկրորդ կարգի մի ուսումնարանի միջև մեծ լինի, համենայն դեպս ավելորդ է հիշատակել, որ առաջինի հետ կապված են զգալի կենսական առավելություններ, ինչպես այժմ, այնպես էլ ապագայում, մանավանդ որ ես լիովին համոզված եմ, որ այն օգուտը, որ իմ կրթությունից կարող է քաղել հայրենի երիտասարդությունը, անհամեմատ ավելի գերաշնչող է, քան այն, որ ես կարող եմ բերել մի քանի ուսանելի՝ Կադանում: Հայկականի ուսուցումը, անշուշտ, միակ բնագավառը չէ, որտեղ ես ի վիճակի կլինեի որևէ ներգրում կատարելու, ընդհակառակը, պետք է նշեմ, որ իմ ակադեմիական ուսումնառությունները Դուպատում, ինչպես որ այդ հեշտությամբ կարելի է կռահել, ուղղված էին միայն

դեպի եվրոպական գիտութիւնները. ինչպէս, օրինակ՝ պատմութիւն, դասական բանասիրութիւն, գերմանական լեզվաբանութիւն և այլն, ինչպէս որ այդ երեւում է իմ թեկնածուական գիւլլոմից: Սրանք ինձ աներկբայելի իրաւունք են ապահովում պետքական դառնալու նշված գիտութիւնների ուսուցիչ լինելու համար:

Իմ պաշտոնը Ձեր ճեմարանում գուցէ և ոչ շատ նպաստ կրերի նրա ծաղկմանը մի բոլորովին այլ տեսանկյունից. ես նկատի ունեմ արեւելագիտութեան բնագավառը: Արդեն մեկ տարի առաջ Կաղանի համալսարանի արեւելագիտութեան ֆակուլտետն ինձ շնորհել է հայերեն և պարսկերեն լեզուների և գրականութեան մագիստրի աստիճան և շուտով կկարողանամ ստանալ նույն ֆակուլտետի դոկտորական աստիճանը, որի համար ես արդեն մեծ մասամբ պատրաստ եմ: Այսպիսով՝ թե իմ ասիական դասընթացները որքանով են ինձ անհրաժեշտ իրազեկութիւն և փորձութիւն տալիս արեւելագիտական առարկաների դասավանդումը ճեմարանում հաջող վարելու համար՝ ամէլի մանրամասն քննարկման պետք չունի, քանի որ առանց այն էլ հասկանալի է և անհրաժեշտի չափ բավարար:

Նամակիս վերջում կրկնում եմ.

Իմ լուրջ ցանկութիւնը և հաստատուն նպատակն է՝ կյանքս նվիրել հայերենի քին ծառայելուն և հակված եմ՝ այնպիսի մի հաստատութիւնում, ինչպիսին է Ձերը, ծավալել շատ ամէլի ակնառու գործունեութիւն, քան երբեք ի վիճակի եմ կատարելու իմ սլոժմյան վիճակում:

Եթե իմ ցանկութիւնն ու մտադրութիւնն արժանանան Ձեր հովանութեանն ու հաճութեանը, ապա ես կհամարձակվեի Ձեզ խնդրելու շտապ ինձ հայտնել Ձեր կամքը, ինչպէս նաեւ այն պայմանները, որոնցով Դուք ինձ համար գործունեութեան մի պատշաճ բնագավառ կընտրեիք Ձեր ինստիտուտում:

Լի հարգանք՝

Ձերդ մեծարգո Գերազանցութեան •
ամենախոնարհ ծառա

Ս. Նազարյան

54. ԽԱՋԱՏՈՒՐ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Քաջափալ իշխան

Խաչատուր Յովակիմեան Լազարեանց,

Հաւատալով անտարակույս, թէ ազնուական հոգի ազգասէր իշխանիդ մասնակից է յառաջագիմութեանց իմոց յուսումնական հանգիսի որպէս յառաջագիմութեանց առն հաշկադին ծանօթ Ձեզ եղելոյ, վստահանամ այսու դիտուն զՁեզ առնել՝ թէ Ասիական ընկերութիւն Ղազանեան համալսարանիս հանգէս արարեալ իմոյս գրաւոր աշխատութեան՝ որ առ ի ստացումն վարդապետական արժանաւորութեան ըստ ասիական դպրութեան՝ այլև ուրիշ ուրիշ այլոց դիտութեանց իմոց ի հաշկական, ի պարսկական և յօսմանեանս, հաւանեցաւ արժանաւոր ի բովանդակի զիս գտեալ, թոյլ տալ ինձ ելանել յասպարէզ հակաճառութեան զսասանց առաջարկութեանցս զայսոցիկ, զորս յուզարկեմ առ Հայրենասէրդ՝ Ընդգիմամարտք ինձ նշանակեալ եղեն երկօրին ուսուցչապետք՝ Փոյխտ և Բերեդին անուն յԱսիական կարգէ և վկայք ընթերակացք յերաքանչիւր ընկերութեանց համալսարանի, այն է՝ ի կարգէ իրաւարանից, բժշկականաց և փիլիսոփայից։ Առաջարկութիւնք իմ հանեալ են ի գրաւոր աշխատութենէս, որոյ խորագիր քաջածանօթ է Ձեզ ի վաղուց հետէ, որ և ի դիտութիւն հասարակաց արձանագրեցաւ ի ճակտոտ տպեալ առաջարկութեանցն։ Ի վճարիլ յազմեղապէս հակաճառութեանս, Ասիական ընկերութեան Համալսարանիս՝ ըստ որում պարտ և պատշաճ է որպէս զգրաւոր աշխատութիւն իմ, նոյնպէս և զցուցակ հարցաքննութեանց՝ չիմ սակս եղելոց՝ առաջի կացուսցէ նախարարին ազգային լուսաւորութենէ՝ խնդրելով ի նմանէ հաստատել զիս ի վարդապետական կոչման, քան զոր չիք այլ վեհագոյն աստիճան յուսումնականս։ Յայնմ հետէ իմ իրաւունք պահանջելոյ և ստանալոյ գտեղի կատարեալ ուսուցչապետի, յորմէ տէրութիւն ինքնիշխան զուրկ զիս կացոյց տյսքան ամս, թէպէտ, այո, ներողամիտ առ այլս, ոչինչ քան զիս արժանաւորս, գտեալ զի ոչ մի կամ երկուք, այլ բազումք ապագէն՝ առանց կրելոյ զաստիճան վարդապետութեան՝ բանիւ հօր բարեխօսից և պաշտպանաց արժանացան վայելելոյ զինչալի экстраординарных и ординарных профессоров, այնպէս զի առաջին ունակ վարդապետական աստիճանի ի մերոյ ասիական դասատուաց՝ ես միայն, այլ հաշկապն՝ ունիմ առաւել ի հանդերձելումն. բայց զի՞նչ օգուտ աստի, մինչ այլք քան զիս ստորնագոյնք աստիճանաւ անիրաւ ճանապարհաւ յառաւելագոյնսն վայելեն արդիւնս և յապահովութեան կե-

նաց: Հայոց չիք որ պաշտպան. զհայս հալածեն և ուսը և հայք հաւասարապէս. վասն զի և սառնութիւն հայոց առ արժանաւոր ուսումնականս հայոց, չէ ինչ ընդհատ ի հալածելոյ անտի յօտարապետաց: Ահաւասիկ է պատճառ կործանման հայոցս թագաւորութեան, նոյն և պատճառ և աղբիւր միշտ և հանապաղ թշուառանալոյ և անշքանալոյ հայկական անուան:

Կամք իմ և խորհուրդք քաջայայտ են իմաստուն իշխանիդ. բայց ձերքն անյայտ և տարակուսական ինձ մնան մինչև յօրս յայս, այլ ես կրկնեմ ատանօր, շինութիւն և կործանումն ազգիս՝ ի կամս և ի խոհականութիւն քաջափայլ իշխանիդ մնայ ապաստան. ձեռք վարձկանաց, ձեռք օտարականաց՝ որոց սիրտ և միտք յարձաթ Ձեր հայկական յառեալ միայն կան՝ ոչ շինեացեն զտուն հայոցս, այլ ձեռք արժանաւոր և սրտացաւ հայոց, ճանաչողաց զօգուտ և զբարին Հայրենեաց, հայոց ասեմ ուսելոց եւրոպայսպէս և զգացողաց հայապէս: Կարծեմ, թէ ոչ ընդունայն խօսիմ աստանօր, ալ իբրեւ այր առողջամիտ, քաջ ճանաչող և զիս և զազգ հայկական, հաւատամ նոյնպէս, թէ իմաստուն իշխանդ ոչ դանդաղեցի՝ խելամտեալ ճշմարտութեան ասացելոցս՝ զարժանին ինձ առնել դատաստան արդարութեան:

Երեքին օրինակք Положеніе—նշանակեալ են երիցունց քաջափայլ եղբարցդ. յերիցունց մնացելոց հաւանեցիք յանձնել զմին պատուական քեռորդոյ Ձեր պարոն Դիլանովի, զմիւսն՝ պաշտառափայլ Աբամելիքին³, և զերրորդն՝ պարոն Խուդաբաշովին:

Մատուցանելով Ձեզ և ընտանեաց Ձերոց զողջոյն իմ ակնածական,

կամ և մնամ Քաջափայլ իշխանիդ

պատրաստական ծառայ

Ս. Նազարեանց

յամի 1849, ի փետրվարի 28, Ի Ղազան

55. ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆՆ

Կազան—Մոսկովա

Պատուական Նղբալիք,

Զգրեալդ ի մարտի 10 թուականէ ստացեալ հանդերձ բարեկամական ծրբարիդ՝ փութամ պարտավճար առ ձեզ գտանիլ՝ յայտնելով սիրելոյզ գիմս վասն պարգևիդ առ ի սրտէ շնորհակալութիւն: Հաւանեմ յոյժ երկասիրութեան Աշխատաւորիդ՝ առհասարակ, վասն զի առ օգտակարս և արգիւնաբերս զայն ունիմ մանաւանդ, թէ որոց կամ իցե ունել մատեան առ ձեռն՝ պատրաստ ուսանիլ հայերէն ի հեղինակաց անտի մերոց և ի հայ թարգմանչաց օտարազգի գրուածոց՝ յորս իբրեւ պսակ տմենայնի տեսաք ի ձերում մատենի՝ զԻԳ զուլա Իլիոնականին Հոմերոսի, ուր նկարագրի հանգէս յուղարկաւորութեան Պատրիկեայ ըստ հիթանոսական կարգի, և մրցանք հելլենացի քաջաց և ձիւնթացութեան ասպարիտի՝ վասն որոց նշանակեալ առ ի յԱրիւնայ ալ և ալ վարձատրութիւնք՝ որպիսիք իւրաքանչիւր ումեք ի նահատակացն արժանի: Զայս ի վաղուց հետէ ընթերցեալ էր մեր ի յունականն և զթարգմանութիւն նորին առ ի Զոսմ գերմանացւոյ, բայց և ի հայումս գեղեցիկ և շատ բան զգեղեցիկ կերպարանին երգք գիւցազնական բանաստեղծին հելլենացւոյ: Ի լինել իմ պարագայ՝ բազմաթեցից զյոյն հեղինակն ընդ թարգ-

մանչին առ ի գիտակցութեամբ մտաց զիմս հռչակել դատաստան ի վերայ Թօմաճեան անուն թարգմանչին³։ Հայաբանութիւն և հելլենաբանութիւն չեն ինչ հեռի ի միմեանց, կամ ուղիղ հա՛ մի և նոյն են. որպէս խօսին հոյնք, խօսին և հայք՝ յամենայնի գովանի կապիկք հելլենացւոց՝ որում վիայ են անհակառակելիք՝ ոճ Աստուածաշունչ մատենից առ հայս, բանք Մովսիսի Խորենացւոյ, Յղիշէի, Գրիգորի Անյաղթի⁴, Մագիստրոսի և այլոց բազմաց։ Աստի է ահա՛ զի զբաղդասութիւն հայոցս՝ առանց միտ զնելոյ հելլենականին անհնարաւոր առ ի գիտնականն բացատրութիւն կարծեմ⁵։ Թէպէտեւ այս պահանջեալքն իմ տաժանական մինչ ի սպառ և անկատարելի տղէտ տիրացուաց և զպրաց հայոց, ուստի և բար անվերջ զայթակղութեան։ Գործ հարազատ ուսումնականութեան պէտս ունի յաղթահարութեան բազմաց զժուարութեանց, բայց զործ որպէս առ մեզ զործի սովորաբար՝ զործ թեթեւ, այո՛, ըստ իմիք պիտանի մերայնոց, բայց անարժան ուսումնական տեսութեան իրին։ Զէր իմ նպատակ խօսել աստէն զայսպիսեաց՝ բայց անդր քան զնպատակս զարտուղի ելի և խոտորեցայ յակամայս։ Ներդրամութիւն։

Վեց օրինակս աշխատութեան Պատուականիդ վաճառեցաք արդէն դրատան Համալսարանիս՝ զնոց առ ի Զէնչ նշանակելոց՝ որ է երից արծաթի ռուբլեաց։ Ուրեմն աշխատ լերուք հասուցանել զայնս ի Ղազան՝ զի հատուցից ուր հարկն է։ Առ այս թիւ կարէք յաւելուլ և զերիսկամ զշորս օրինակս՝ վասն աշակերտաց առաջին գիմնադիպչի տեղույս՝ ուր գոյ նմանապէս հայ դասատուութիւն՝ հանձն եղեալ միում յիմոց աշակերտաց Գլադիշեով անուն, և վասն այլոց ռուս անձանց՝ որոց իղձ է ունիլ զՁերդ աշխատութիւն։ Զգինս վաճառելոցն հասուցուք Ձեզ յիրում պահու՛ անխափան և ուրախութեամբ։

Ողջունելով զՁեզ և զհանդիսակիցն Ձեր զՄսուր եղբայր մեր՝ զվաղածանօթն մեզ ի հերուն հետէ՝ բայց այժմ որպէս տեսանի՝ խորթացեալ սակաւ ինչ՝ կամ և մնամ հարազատ ձեր՝

Ստեփաննոս Նազարեանց

Ի մարտի 23 թուականի, 1849, Ի Ղազան

56. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՎՅԱՆՅԱՆԻՆ

Կազան—Ղազար

Մարտի 26 թվակ. 1849 ամի. Ի Ղազան.

Պատվական եղբայր մեր և հայրենակից
մեծապատիվ Գրիգոր Սուվյանյանց¹.

Ձեր գրածը ներկա մարտի 6 թվականից ստացաւ և տեղեկացաւ ձեր բարի սրտի բարի խորհուրդները ձեր զավակի մասին։ Աստված տա, որ ձեզանից շատերը յուրյանց հայրական պարտականությունը ճանաչեն և յուրյանց որդւոց լավութեան համար գիտակցող մարդերի հետ խորհուրդ առնեն. բայց զուր աչս մասին թող գեղեցիկ և նախանձելի օրինակ լինիք այլոց համար. մեք հա՛ մեր կողմանէ պատրաստ ենք մերը ձեզանից հավիտյան շտապասացնել և ջանք կղենք ասպացուցանել զործով, որ և մեր կամեցողությունը ազգի որդւոց համար բարի և երջանկութեան պատճառ լինի. բայց ասողին հարկավոր է լսող և հասկացող։ Պատվելի եղբայր, կամքդ օրհնյալ է և հասկացածդ ուղիղ և անսխալ. լավ կամքիդ և հայրական ցանկութեանդ բարի կատարումն տա պարգևատուն ամենայն բարչաց։ Գրածիցդ հասկացաւ, որ ունիք ութամյա

զավակ և ցանկանում եք նորան իմ հովանավորութեան ներքո ուսումն տալ և կրթել օրինավոր կերպով. գրածիցդ բացահայտ եղավ նույնպես, որ կամք չունիք ձեր սակավահասակ որդին օտարաց ձեռք ձգել: Երկուսն էս խելոք միտք է և հազար դավութեան արժանի, բայց մեր հայերը մինչև այժմ այդ բանին դեռ վերահասու չեն, և հայոց պատվական մանկուքը... ավերվեցան և ավերվում են ամեն օր, այնպես որ սոցա վիզը մի քար կապես, ջուրը ձգես, իսկի ազգի համար կորուստ չէր: Հասկացիր միտքս: Կամեցողությունդ խելոք է, և ձեր սրդին իմ տանը իսկի հոր և մոր պակասությունը չի զգա, ևս նորան կլինիմ երկրորդ հայր, ուսուցիչ և բարեկամ, իմ կինս նորա մայրը, երեսացքս նորա քույր և եղբայր. ասածիս զորությունը մեծ է և լինելու է գործով, ոչ թե միայն թեթև մի խոսքով, որ լսելյաց ախորժ, բայց մեջը մի խորհուրդ չունի: Բայց թույլ տուր, որ հառաջ հարցանեմ պատվականութեանդ. որդվուդ բարբ ի՞նչպես է. հեղ, քաղցր և անմեղ տղա է, թե վատ բաներ տեսած և լսած. պատճառ՝ որ ավերած երեսաները կավերեն նույնպես և չավերվածները. և դորա օրինակները շատ կան. ուսումն ուրիշ բան է և բնութեան կամ սովորութեան որպիսությունը ուրիշ: Այս այսպես:

Այժմ խոսենք, թե ինչպես կարելի է ինձ ձեր որդին ընդունել մեր հովանավորութեան ներքո: Ձեր զավակը, ինչպես լսում եմ, ութ տարեկան է, ուրեմն նորան իսկույն զանազան շատ ուսումներով տանջելը անսպառաճ բան է և առողջութեան վնաս. վասն որո ահա իմ խորհուրդս. առաջին երկու տարին, այսինքն մինչև տասը տարին, ձեր որդվույն փոքր առ փոքր և աստիճան առ աստիճան ուսումն կտանք՝ ավելի միտք գնելով նրա սրտի կրթութեանը, քան թե մտքին. դեմի տասը տարիին կառավելանան մտքի ուսմունքը, թեպետև սրտինը ևս աչքից չի թողվիր, պատճառ, որ մինի կատարելագործությունը առանց մյուսին անպիտան և թերի բան է. այլ մարդուս պատվականությունը երկուսով կլինի: Ուրեմն՝ առաջին երկու տարիի համար ավելի քան 400 ուրբի ասիղն[ացի] տարեկան դրամ ձեր որդվո ուսման, ասրուստի և մաքրութեան մասին պահանջել չեմ կարող. բայց զկնի երկու տարիին, որ ութնամյա զավակն ձեր կդառնա տասնամյա և կարոտ և տանող կլինի զանազան ծանր ուսմունքի, էն ժամանակից հետև կպահանջեմ ձեզանից տարեկան վճարելիք 1000 ուրբի աս[իղնացիացով] և դորա գաստիարակությունը, մարմինը և միտքը փոքր ի շատև զարգացած, առաջ կերթա կարգով և կանոնով. բացի լեզուներից, հարկավոր են դորա համար այլ ուսմունք. լեզուները կլինին հայերեն, ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն. այլ ուսմունք շատ պիտանիք՝ պատմություն, աշխարհագրություն, թվաբանություն, բնաբանություն, կրոնագիտություն կամ քրիստոնեական ուսումն:

Ահա տես ինչքան բաներ ուսանելիք կան դորա համար, որ դա միայն ասվի ոչ թե ուսումնական կատարյալ, այլ միայն կրթյալ և պիտան մարդ չոր տղգի մեջ. և ասածներս համարյա թե քանի մի կաթիլներ են այն ահագին օվկիանոս գիտություններից, որ այժմուս եվրոպա կան, բայց հայերի համար չկան... պատճառ. որ... լեզուս պապանձում է. մտքիս եղածը հասկացիր: Հայերը բան չեն ուսեր, և չգիտեն ինչ կա կամ չկա աշխարհի երես. բայց դու կարձեմ որ ասածս լավ հասկանաս և իմ օրինակից մի խրատ քաղես քո զավակաց համար: Ահա 16 տարի է, որ համարյա թե օր ու ցերեկ աշխատում եմ, վերաս բացի մորթիից ու սկրից բան չէ մնացել. բայց իմ գիտցածը համեմատութեամբ այն եվրոպայի հռչակավոր ուսումնականներին համարյա թե քանի մի կաթիլ է ծովից վեր առած: Ես սկսա ուսանիլ իմ քսան տարիցս:

Տփխիս ծնած և կացած, ճշմարիտը ասեմ մինչև իմ քսան տարիս մի արվեստ, մի լեզու օրինավոր չեմ իմացած, և ինչ որ գիտեմ և ուսած եմ, այն բոլոր նվրոպայում ստացա, և ստացածս ամեն օր կատարելագործելով և առավելալացնելով, ահա, այս վիճակին հասել եմ, թեպես հայերից հեռի և օտար աշխարհումը, բայց որում «առ իւրսն եկն և իւրքն զնա ոչ ընկալան»:

Գլուխդ ինչ շատ ցավացնեմ, եթե հաստատ կամք ունիս քո հայրական պարտականությունը կատարել և ունիս կարողությունը՝ ահա քեզ ճանապարհը: Թեր ձեր բարի ժառանգը մի վեց կամ յոթն տարի ուսանի և կրթվի մեզ մոտ. ապա կտեսնես և ձեր պատվականությունը և բոլոր ազգը և յայնժամ կիմացվի «ամենայն ծառ ի պտղոյ յիւրմէ»:

Եթե զիր գրելու եք ինձ, կարող եք գրել այնպես, որ հասանն ինձ մինչև մայիսի վերջը, որովհետև ես այս տարի մայիսի վերջումը իմ ընտանյաց հետ քանի մի ամսով գնալու եմ Դուրպատ քաղաքը (300 վերստ հայնկույս Պետերբուրգի) մեր ազգականաց տեսության, ապա կվերադառնանք շուտով Ղազան և կարծեմ օգոստոսին:

Ողջունելով զձեզ հինեն, ի կնոջն իմմե և երեխայից

շատ և շատ հարգությունք մնամ պատվականությունդ

միշտ պատրաստական բարեկամ՝ Ս. Նազարյանց

57. ՄՍԵՐ ՄՍԵՐՅԱՆԵՆ

Կազան—Մոսկվա

Ս. Նազարեանց հայրենակից եղբոր խրում Մսերի Մսերեանց՝
խնդալ յո՛յժ,

Զգրեալն պատուականիդ յայսր ապրիլի 11 թուականի ստացեալ անկորուստ, փութամ՝ ըստ որում բնատրեալս իմ՝ պարտավճար առ սիրելիդ դասնիլ սակաւուր: Նամակ բարեկամիդ՝ թէ և ոչ ի յազուրդ ինչ հայրենասէր և բարեկամասէր իմոյս սրտի՝ որոյ ցանկութիւն էր արդեօք բազում ևս լսել և գիտել զքէն յայսքան հարուստ ամօ մերոյս ի միմիանց տարանջատութեան և անընդհատ լուսթեան. այո՛ բազումս, բազումս առաքէն ետ ինձ իմաստասիրել զո՞նեա զեղանակէ մտածութեանցդ՝ ոչոց՝ զի խոսեցայց ազատօրէն՝ թէպէտ և ոչ վիրաւորելն զքեզ կամելով՝ չե՛մ հաւան և չեղէց երբէք: Զի՞նչ հարցանիցէ բարեկամդ. ահա՛ւասիկ է՝ ասեմ: Զքոյդ առ իս սիրոյ անսահման կամիս ասել և անպարագրելի փոքումբք զշափ՝ բայց ես հարցանիցեմ՝ զի՞նչ այդ սէր անսահման՝ որոյ չիք զործ ի միջի՝ որով միայն սիրոյն սահման ի հայտնութիւն մատչի և առ ի մէնչ ծանուցեալ լինել զօրէ, զո՞ր օրինակ ամենայն զօրութիւն ի ներգործականութենէ իւրմէ. բայց զօրութիւն՝ որոյ չիք ներգործութիւն՝ անճանաչելի է առ ի մարդկեղէն իմացութենէ, ուրեմն և չէ ո՞չ սահմանաւոր և ոչ իսկ անսահման: Զաչոստիկ բարբառիմ այս՝ միտ եղեալ քումդ արդէն միամեալ կացութեան ի մերձակայս մեր ի Մոսկվա՞: Ինչ որ ծառայութեանցի վանսահման քոյոյ առ իս սիրոյ՝ իմա՞ նոյնպէս «զճանաչողդ լինելոյ բարեկամիս և բարեկամութեանս» միանգամայն. որ չէ՞ բայց միայն ո՞՞ւստից առանց խորհրդոյ և նշանակութեան, յոր վայր զործն յայտարար սրբտին զգացմանց բացակայ գտանի՝ ապա թէ ոչ. աչգպիսի ճանաչողութիւն հեշտին հո՛յժ էր բաւական ինքն ինքեան լի կատարեալ: Այլ ես ոչ յերկարիմ ի բան, սակաւուր տկնարկութեամբք շատացեալ: Ասասցէ բարեկամդ. և չի՞ս

հային այն խիստ կանոնք և օրենք՝ ղօրոց բան է աստանօր. յիրաւի և հարկաւ՝ պատասխանիմ. բայց յաւելում նոյնպէս խոստովանիլ սիրելոյց, զի տխուր տխուր փորձք առեալք ի մէնջ հայոցք մերոց՝ զնախողջոյնս մեր տարակուսելիս միշտ գործեն, այնպէս զի ոչ միանգամ պատճառ ի մեջ յարեալ ապաշաւել, այո՛ ապաշաւել շիտսելն մեր անլուր աղանջս կամ՝ զի ուղիղ ևս ասացից՝ յունկն մեռելոց՝ զխոսելն մեր ստեմ երկայնածիւղ հայրենասիրական և բարեկամասիրական նամակօք: Յականէ յանուանէ ի վկայութեան քեզ բերել աստանօր ոչ ունիմ, մանաւանդ զի բացառութիւնք սակաւ կամ և ոչ մի, բայց ստորագիրքն ընդհանուր կանոնին շատ և յաւելտ քան զշատ:

Եկեցո՛ւք այժմ ի քննութիւն Ձերոյց «Քէպէտե ցանկալի էր ինձ ի հերուն հետէ նամակախօս ընդ տենչալոյց լինել, այլ գէպք անկարծելիք և անպարապութիւն ի կարեորագոյն վաստակոց՝ է զի և ի սնոտեաց, չթողացոյցին ցալսօր ընդ զիմ փափագ՝: Զի՞նչ այդ գէպք անկարծելիք, զի՞նչ անպարապութիւն ի կարեորագոյն վաստակոց և ի սնտեաց՝ մինչև ոչ ժամանել անգամ թէև սակաւօք ոմամք ծանօթս տալ զանձնէ այնմ զոր բարեկամս մեր ասել և համարիլ ախորժիմք: Ո՛չ. ո՛չ, սիրելի, չեմ հաւան այդ հնակարկատ և անխորհուրդ ասացուածոց՝ զորս սովոր է միշտ կրել ի բերանի ամբօխն անմիտ: Զի՞նչ, միթէ դու զմեզ անգործ ոմն գիտել իշխէիր, կամ ի գողն Աբրահամու նստեալ, զի արժան համարեցաք առ դուռնաքեայս ձեր պատասխանել կրկին չափով: Ո՛չ. պատուականդ իմ. ի բա՛ց դիր զասիական ոճ խոսիցդ և լո՛ւր թէ ո՛ր են կարգ և կանոն ճշմարիտ բարեկամութեան: Որ կամէն, կարէ, տսէ առածն լատինական (Qu vult, <անընթեռնելի>): Համարել զոք առ բարեկամս իւր, սիրել զոք այնպիսի անսահման սիրով՝ որպէս գուդ խօսիլ ախորժես, բայց ոչ զու ձեռնհաս պատուասիրել իւրք զայդպիսի բարեկամ. այդ՝ խոստովանիմ առանց դրանիւք անկանելոյ՝ անիմանալի է յիմոյս տկար մտաց. և զի՞նչ, ասա՛ եթէ ունիս՝ այն բարեկամ մեծալիշիո՛ որում անբաւական եմք ընծայել քանի մի ժամս մերոց կենաց՝ բարեկամասիրականն ընդ նմայն նամակախօսութեամբք: Ամենայն ինչ առ հոյս հեշտին տեսանի. ուրեմն և բարեկամութիւն. ուստի և դու ի չքմեղս լինել կարծես միջնորդելով անկարծելի գիպացդ և անպարապութիւնդ չգիտեմ թէ որո՞յ վաստակոց: Ես իմոյս կողմանէ ամաչէի արդեօք յիշատակութիւն այդպիսեաց առնել, մինչ բան է դբարեկամութենէ, որում անհրաժարելի զուգընթաց լինի անձնորացութիւն և յայնչն իւրասիրութեան: Անձնապաշտութիւն և բարեկամասիրութիւն միշտ հակակալ իրերաց՝ մի զմիւս կործանիս:

Ասել ձեզ իմաց՝ թէ և պարտ էր և պատշաճ, կամիս և ոչ. զի և դուք զիս առստուան հացիւ կերակրել ոչ տարակուսեցաք. զուցէ վարակեալ ի «հոգեկից» բարեկամէ իմմէ և քոյոյ՛. լռիմ մինչև գործն ինքն բարբառեսցի յականջս ձեր:

Զոր ինչ խօսեցայ՝ խօսեցայ ապաքէն սիրելով ի սրտէ և ոչ ինչ թշնամանելով զքեզ, զի կեղծավորել և ընթալ զնապէս չէ ի կարի

հարազատն ձեր Ս. Նազարեանց

<Զ. Գ.> Ողջունե՛ա չինէն զհոգեկիցն մեր և ապկեա՛ չինէն նմա, թէ մտտեանք նորա [10 օրինակք] հասեալ են արդէն ի Ղազան և հասուցեալ առ չինէն անյապաղ ուր հարկն էր: Զդրաման հասուցուր նոցա նոյնպէս անհապաղ՝ մինչ ստացեալ զայնս Լզիցուք:

Կազան—Ղզլաբ

Պատվական հղրայր մեր
Գրիգոր Առլթանյան,

Այս ամսի առաջին թվականից զրաժդ ստացա և հասկացա ձեր բարի խորհուրդը ձեր ղավակի համար: Շնորհակալ եմ, որ դուք ձեր երեխայի բարքը ինձ առանց թաքուցանելու պարզաբար ծանուցանում եք. այդպիսի բաները հարկավոր է առաջուց իմանալ, որ գիտենա դաստիարակը, թե ինչպես ազդել ունի: Կարծեմ որ ձեր երեխայի փոքր-ինչ համառությունը (որ դուք ուսի բառով упрямство գրած էիք) մոր թուլությունից է. պատճառը՝ որ երեխայք միշտ այդպես են, եթե հայրը և մայրը երեխայի կամքը ամենայն մասին կատարում են, փոխանակ կարգ և սանձ դնելու թեպետ փոքրիկ, բայց անխել սրտին, էն ժամանակ երեխան հնազանդել չէ կամենում և միշտ յուր կամքը, որ վնասակար ևս էր յուր համար, առաջ տանել ջանք կղներ: Իր դաստիարակությունը եղանակը, ինչպես զրած էի ձեզ ձեր որդվո մասին, հավանա՞ծ եք, և այսպես կարծում էի միշտ: Ուրեմն առաջին երկու տարին շատ չձանրաբեռնենք երեխայի միտքը, որ երեխայի սիրտ զվարթ մնա և իբր թե խաղալով ուսանի, մինչև մարմինը ավելի հաստատված և ամրացած, ապա մեք ևս նորա բռն չափով ու կարգով ծանրացնենք: Իմ պահանջած 800 ուրլի ասիղն (ացիան) շատ եք տեսած կամ գոնյա ի վեր քան զձեր կարողություն. վասն որս առաջարկում եք ինձ 200 մանեթ արծաթ կամ 700 ու. ասիղն (ացիա): Համաձայն եմ, առանց շատախոսելու, որովհետև իմ միտքս փողի ազահություն վերա չէ, այլ միշտ և հանապաղ ձեզ պես պատվական հայի բարեկամություն վերա: Ես հասկանում եմ և հասկացա ձեր զրածն, և հավատք ունիմ, որ դուք ևս ինձ այժմ և ժամանակավ ավելի լավ կհասկանաք: Իմ քրիստոնեական և հայրենասիրական ցանկությունը այն է, որ աստված ձեր զործոց հաջողություն պարգևե, որ դուք սորանով կարողանաք ձեր հայրական պարտականություն ձեր որդվո մասին կատարել. ևս ևս միշտ պատրաստ եմ օգնել ձեզ միշտ իմ աստվածատուր շնորհոք: Ուրեմն մեր զործը այժմ վճռած է: Ձեր պատվական որդին կարող է իմ տանս առաջին երկու տարին բնակություն, ապրուստ, մաքրություն և ուսումն առնուլ տարեկան ծախսուք յոթն հարյուր ուրլիով և հանդերձը ձեզանից: Ուսման և բոլոր դաստիարակություն կարգը և եղանակը ինձ է հայտնի և էս մասին, կարծեմ, որ պատճառ չկա շատ խոսելու այժմ: Հայրական և մայրական գութը և խնամքը ձեր որդվո համար այնպես կլինի մեր կողմից, ինչպես մեր ղավակների համար, առանց զանազանություն. իմ կինս, ինչպես դուք ինքներդ վերահասու եք, գերմանացի և սրտացավ կին է. և նորա խնամքը և սերը ձեր ղավակի համար, որ դուք կամենում եք հանձնել ինձ և նորան, ժամանակը ձեզ լավ ցույց կտա առանց իմ ձեզ հավատացնելուն: Սիրելի հղրայր, ամենից զլիսավորը մեր ճշմարիտ բարեկամությունն է. սորանից հետո ձեր որդին իմն է և իմս ձերը....

Ես, ինչպես ձեզ հառաջ գրած եմ, կամք ունիմ ճանապարհորդել դեպի Դորպատ. էս ամսի 21-ին կգնանք Ղազանից և միտք ունիմք օգոստոսի սկիզբն ելանել Դորպատից, այնպես որ օգոստոսի կեսին կամ 20-ին դար-

ձած կլինինք Ղազան: Ուրեմն կարող եք դուք տնօրինել և կատարել տնօրինան, ինչպես որ գրած եք:

Ողջունելով զՁեզ յիմոց գիմաց և ի կողմանե տմուհու իմս

մնամ պատվականությանդ միշտ պատրաստակամ եղբայր՝

Ասեփաննոս Նազարյանց

Դրյալ ի 17 մայիսի, 1849, ի Ղազան

59. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻ

Կոստիա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Я не нахожу слов выразить Вам чувствительную мою благодарность за дружбу и ласки, оказанные мне как в настоящее время, так и прежде—великодушным семейством Лазаревых¹.

Доколе я способен чувствовать и мыслить, доколе ум озаряем светом рассудка, доколе душа согреваема чувством признательности и священных обязанностей человека к человеку,—дотоле любовь и почтение к Вашей особе, к Вашему семейству будут жить и процветать в душе пишущего к Вам эти строки, в груди говорящего с Вами теплым языком сердца.

После тяжких, могу сказать, разорительных для моего семейства страданий в стране чуждой, долговременного отдаления от родной кровли, провидение, наконец, приготовляет мне новые условия в жизни, открывая мне прочное убежище и полезный круг деятельности в недрах Вашего института. Отрадно мне думать, что просвещенные представители гайканского народа, понимая свою пользу, пользу всей нации и мою собственную, заняты теперь мыслью о возвращении в объятия отечества заброшенного, забытого в глуши отдаленной чужбины сына матери-Арарата. Отрадно мне думать, что я имею счастье посвятить мою жизнь духовному благоденствию нации, которая подарила мне свет бытия, которой я признаю себя верным служителем, которой принадлежат мои способности, мои познания.

Где бы и посреди каких бы обстоятельств я ни приобрел все, что могу называть неотъемлемой своей собственностью, и как бы ни велики горести и страдания, которые перенес я и мое семейство в продолжение моей службы между людьми иноплеменными,—отселе я ваш, отселе я готов и буду жить для славы Вашей и Вашего семейства, равно как и для пользы гайканцев. Дело кончено. Я присовокупляю еще несколько слов.

Условия, на которых желательно мне быть полезно-деятельным при Вашем институте, известны уже Вашему превосходительству и остаются неизменными. Персидско-арабская кафедра и должность старшего учителя латинского языка, с присвоением этим местам полных окладов

назначенного в институтском Уставе жалованья без квартиры,—вот двойственная сфера, в которой я предполагаю от сердца принести мою силу в жертву перед алтарем отчизны и человечества.

Теперь от Вас зависит, довершить счастье моего сердца решительным Вашим словом и окончательным распоряжением о перемещении меня из Казани в Москву.

В приятном ожидании исполнения моих надежд, остаюсь Вашего превосходительства всегда преданным слугою **Степан Назарьянц**, доктор восточной словесности.

28 июля 1849 года

Москва

Приписка внизу страницы:

При сем имею честь представить на благосклонное усмотрение Вашего превосходительства программы преподавания в институте восточных предметов.

Программа

преподавания восточных предметов при Лазаревском институте восточных языков.

I. а) Армянский язык
(в низших классах)

1. Этимологическая часть армянской грамматики.
2. Теория армянского синтаксиса, сравнительно с эллинским, если греческий язык преподается в институте.
3. Объяснение лучших авторов армянских из цветущей эпохи гайканской литературы.
4. Практические упражнения в переводах с армянского на европейские языки и наоборот.

б) Армянский язык
(в высших классах.)

1. История гайканской письменности.
2. Политическая история и география древней и новой Армении.
3. Древности гайканские.
4. Письменные рассуждения о темах, предлагаемых профессором армянской словесности по части гайканской литературы и истории народной и всеобщей.
5. Педагогическая семинария, в которой занимающиеся армянской словесностью будут сами объяснять гайканских авторов, с устными упражнениями в гайканизме по законам эстетики.

II. а) Персидско-арабский язык
(в низших курсах)

1. Этимологическая часть персидской и арабской грамматики.
2. Теория синтаксиса персидско-арабского.
3. Объяснение лучших авторов персидских и арабских.
4. Практические упражнения в переводах с персидского и арабского языков на европейские и наоборот.

б) Персидско-арабский язык
(в высших курсах)

1. История персидской литературы.
2. История арабской литературы.
3. Политическая история Персии вместе с географическим обзором этой страны.
4. Политическая история Аравии в древние и новейшие времена, с географическим введением в оную.
5. Педагогическая семинария, в которой посвятившие себя изучению персидско-арабской словесности будут сами объяснять различные сочинения на этих языках, с упражнениями в образе выражаться по законам персидско-арабской эстетики.

III. а) Турецко-татарский язык
(в низших курсах)

1. Этимологическая часть турецко-татарской грамматики.
2. Теория турецко-татарского синтаксиса.
3. Объяснение лучших писателей на турецком и татарском языках.
4. Письменные упражнения в переводах с турецкого и татарского языков на европейские и наоборот.

б) Турецко-татарский язык
(в высших курсах)

1. История турецко-татарской литературы.
2. Политическая история Османской империи с географическим введением в оную.
3. Педагогическая семинария, в которой профессор будет руководить объяснением воспитанниками различных сочинений на этих языках и производить устные упражнения в образе выражаться по правилам турецко-татарского классицизма.

Доктор восточной словесности

Назарьянц

60. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ս. Նազարեանց պատուարժան եփրեմ վարդապետի խնդաւ,

Սակաւ ինչ ոգի առեալ յանդուլ յայտնոյս և յայնկոյս շարժողութեանցս՝ փութամ ծանուցանել պատուականիդ, թէ յամսոյս 26 թուականի ողջ և առողջ ժամանեցաք ի Մոսկվա ի չորրորդ ժամու. զկնի միջօրէին: Իջեան իմ է ի տան նորին քաջափայլութեան տեառն Լազարեանց, ուր և կերակրիմ ազատաբար՝ պաշտեալ պատշաճապէս ի ծառայից արադաշարժից և զամենայն ինչ առանց և իմ, ազգելոյ քաջ տնօրինողաց: Զմեծ մասն ժամանակիս հանեմ առ ալլա արտաքոյ բնակութեանս, երբեմն առ պատուական քեռ Քրիստափորի Լազարեանց տիկնոջն Եղիսաբեթի Յովակիմեան՝, իսկ երբեմն առ ալլա ի հայկազանց մերոց՝ աստ բնակացիոց: Ստացայ ալսօր զպատասխանի խնդրոյս ի Քրիստափորայ Լազարեանց, որ հաւան է կարգել զիս ուսուցիչ պարսիկ և արաբացի գալութեան՝ յանձնելով ինձ ընդ նմին և զասատուութիւն լատինականին՝ հանգերձ լի կատարեալ թոշակօք, որ է՝ յամին 1360 մանէթ, առանց 128

օթեանի: Եւ ես չեմ ինչ աշգո՞ւ անհաւան ե ոչ իսկ հոգամ զիմս առանց օթեանի լինել. վասն զի աշգ ամենայն յաւելցի ինձ աշխով ճանապարհաւ. ե բարեկամք մեր աշար հոգ տարցին աշգո՞ւ, փոխարինելով շնորհս ընդ շնորհաց յիմոյս կողմանէ, որով ե ձեռնհաս իցեմք, այն է՝ դատարարակութեամբ հայ մանկըտւոյն: Յատուրս յայտասիկ աշցելու եղէ դպրոցի կազարեանց՝ առաջնորդելով ինձ տեառն Քրիստափորի կազարեանց, տեաի զցուցակ ստիական գրենոյն՝ յուսումն արեւելեան լեզուաց կարգելոց. զտի բազում ինչ հայթայթեալ արդէն, ե բազում ինչ ոչ տակաւին: Քաղցր եղև ինձ ի լինելս ի մէջ հայոց մերոց տեսանել զէմս պաշտառս ե ուրախս, ոչինչ հոգացեալ զոմանց կեղծաւորութիւն կամ զվերին երեսօք միայն բարեկամասիրութիւն: Մինչև ցայսօր չէ ստացեալ իմ նամակ յընտանեաց մերոց, որ ի Դորպատ՝ որում կարօտակէզ սպասէ սիրտ ամուսնոյս ե ծնողիս համանգամայն. եթէ զայն ստացեալ իցէ քո յանուն իմ, փութացուցանել աղաչիմ պատրուակ նամակիդ գրելով օրինակ զայս. В Армянском переулке, в доме госп. Лазаревых զանուն ե զաստիճան իմ զիտես ե առանց իմոյձ ծանօթաբանութեան:

Ընդ լսելն զիմս արձակումն ի պաշտամանէ նախարարին ազգային լուսաւորութեան², կանխեցից ի Ղազան առ ի կարգի դնել զգործս իմ ե տալ բերել զբազմահատոր մատեանս իմ ի Մոսկվա: Ուրախ է սիրտ մեր տեսանելով զմեզ շուրջ պատեալ ի հայկազանց, թէպէտ զբազումս ի սոցանէ ոչ ճանաչեմք տակաւին, թէպէտ ե ցանկամք ճանաչել սրտի մտօք: Տեղի տացցէ աշխատելութիւն ե տարրասցի ի մէջ մեր սգի սիրոյ ե հայրենասիրութեան: Այսպէս ե ոչ աշխարհ զեղ զարմանի զտցէ իւր խոցոտեալ ազգ մեր: Բժիշկն մերձ կայ. կացցեն ե ախտացեալքն. բայց որ բժշկէն, բժշկէ յանուն հոր ե որդւոյ ե հոգւոյն սրբոյ ե ոչ յանուն սատանայի ե արբանեկաց նորա:

Ողջունեցի ի Քէն զպատուելի Մսուրն ե զաւագ սարկաւագ Յարութիւն Կեօքչէ-Ալամզարեան³. ողջունեալքն ի քէն ողջունեն զքեզ զնոյն ողջոյն սիրոյ ե յարգանաց:

Ողջ լեր ե անմոռաց զիս պահեա՞ զհարապատս քո՞
զՍտեփաննոս Նազարեանց

Ի յուլիսի 29 Թուականի, յամի տեառն 1849, ի Մոսկվա.

61. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Կազան—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Сочинение, которого первую книжку имею честь представить Вам, я украсил почтенным именем Вашего превосходительства¹. Надеюсь, что Вы, не осуждая меня за эту смелость, признаете чистоту моего намерения принести Вашему превосходительству хоть малейшую дань любви и уважения, на которые приобрел столь несомненное право Вы и все семейство Ваше.

В ожидании снисходительного воззрения на посильный труд автора на поприще пока еще новом для него.

Имею счастье быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

доктор Назарьянц

17 октября 1849 г. Казань

Գաղղիա—Պեկերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Я имел честь получить бумагу Вашу от 3 текущего декабря за № 324 с объяснением о предмете, который, по сообщению мне со стороны Институтского правления, не мог не подать повода к недоумению и к мысли, тем более горестной для меня, чем безусловнее чувства любви и уважения, которые всегда питал я и питаю к особе Вашего превосходительства¹.

Ваше превосходительство, бумагою от 20 минувшего октября за № 259, уведомляя меня о переводе моем из Казанского университета в Лазаревский институт профессором персидско-арабского языка, с препровождением ко мне копии с отношения к Вам графа Орлова², предписано ко мне, как возможно дозволить отправиться к месту нового моего назначения, в Институт Ваш, и принять в нем должности профессора персидско-арабского языка и старшего преподавателя другого, т. е. латинского, на основаниях, изложенных в письме Вашем ко мне от 23 минувшего июля, и в бумаге господина директора Института от 3 истекшего августа, за № 368. По прибытии моем в Москву, когда я, по смыслу последней Вашей бумаги, думал приступить к исполнению назначенных мне обязанностей, Правление института дало мне знать, что, на основании воли институтского начальства, я могу только начать в институте свои лекции по части персидско-арабского языка, и что, по дальнейшему усмотрению, будет мне поручено преподавание одного из новейших европейских языков. О латинском ни слова.

Если бы Правление института, вместо того, чтобы без нужды упоминать о будущем поручении мне преподавания какого-либо из новейших европейских языков—предмет, вовсе до меня не касающийся,—объяснило мне мгновенную невозможность передачи мне должности преподавателя латинского языка, с тем, чтобы, согласно письменным между нами переговорам, поручить ее мне с наступающего 1850 года,—то вовсе не возникли бы те недоразумения, которые, естественно, должны были возникнуть вследствие сообщения мне со стороны Правления. Но благодаря попечительности Вашего превосходительства эти недоумения уже устранены навсегда к успокоению моему и моего семейства.

Уведомляя Вас об открытии моих лекций в первом лицейском курсе института, равно о том, что я не получал до сей поры ни письма Вашего, ни денег на путевые издержки, адресованных к господину военному губернатору в Казань, с истинной преданностью и глубоким уважением имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

доктор Назарьяни

10 декабря 1849 г. Москва

63. ԽԱՉԱՏՈՐ ԼԱՐՅԱՆՆԵ

Խաչատր — Պետրոսյան

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Бумагу Вашу от 15 истекшего месяца, также предназначенные Вами в подарок 100 рублей сер., имев честь получить, спешу принести Вашему превосходительству искреннюю мою благодарность за поощрительное внимание к слабому моему труду¹. Чуждый лести, всякое униженное и унижающее искательство благорасположения во мне людей, считая недостойным себя, я должен, следуя гласу моего сердца, сознаться, что в высшей степени отрадно мне видеть, что посреди всеобщего между русскими армянами равнодушия к национальной славе на попрание образования и науки, в Вашем семействе хранится, ярко сияет и благотворно согревает светило патриотизма теплое сочувствие к трудам благомыслящего деятеля-гайканца. Во все времена честь питала искусство, уважение пробуждало дремлющий талант, и если где-либо требуется великодушное покровительство дарованиям, ободряющее внимание к труду умственному, то это в армянском народе, который, от векового закоснения в невежестве, одно и только одно почитает достойным стремления: деньги и вещественное благосостояние.

Уж четыре месяца имея удовольствие быть деятельным при фамильном Вашем институте, я должен заметить, что успехи в моих предметах, судя по скудным средствам, довольно утешительны; в самом жалостном положении я нашел познания воспитанников в латинском языке, но, благодаря богу, в настоящее время приходит все в устройство.

Известие, дошедшее до Вас о том, будто желательно мне, вместо нынешнего латинского языка, принять на себя преподавание турецкого в качестве старшего преподавателя, неосновательно и, по-видимому, происходит от недоразумения².

Еще до получения Вашей бумаги, по поручению господина директора института, я вошел в письменное сношение с г. Александром Сониным в Казани, сообщая ему волю институтского начальства вместе с выгодами, которыми он будет пользоваться как старший преподаватель персидско-арабского и турецко-татарского языка. Сонин, как лектор персидского языка при Казанском университете и как учитель при тамошней гимназии, получает жалованья около 3000 рублей, ассигн. После таких выгод

в Казани, согласится ли он переехать в Москву, где жизнь несравненно дороже казанской?

Не осмеливаюсь решить, но, во всяком случае, когда получу решительный ответ от г. Сонина, сообщу о том Вашему превосходительству для дальнейшего распоряжения по сему предмету.

С истинной преданностью и глубоким уважением имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

доктор Назарьяни

3 апреля 1850 г.
Москва

64. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Ի 13 հուլիսի 1850, Ի Մոսկվա

Հարգոյապատիւ բարեկամ Գրիգոր Սուլթանյան,

Գրածդ անցյալ հունիսի 18 թվականից՝ ստացա զինի երկար ժամանակ անպատասխան մնալու. և շատ զարմացած էի, որ դուք լուռ էիք. կարծիք ևս եղավ, թե կարելի է իմ թուղթս կորած էր փոշտումը: Նախ առաջին ձեր քաղցր Վարդան որդւո մասին տեղեկություն տամ ձեզ. առողջ է ձեր որդին և յուր ուսման վերա, գերմաներեն բավական լավ կարդում է և կարդացածը գրում է սովորաբար հայ թարգմանությունով, այնպես որ համարյա թե միապես ընթանում է յուր հայրենի և օտար լեզվումը: Սիրտս շատ շարժվեց կարգալով ձեր տողը, թե Վարդանին յուր հայրենի լեզվից մի գրիէք. էս առաջի խորհուրդը շատ խոր է, բայց չկարծեմ թե մեր հայերը նորան այնպես լավ հասկանում են, ինչպես պարտ և պատշաճ էր, ապա թե ոչ՝ մեր պատվական հայերը ջանք կառնեն, որ յուրյանց սիրելի հայրենի լեզուն ուսման և գիտության ճանապարհ դառնար, բայց դուցա մտածողը՝ ոչ ով: Ի՞նչ կլինի, որ մեր հայերի երեխաները յուրյանց լեզվով կարողանային զանազան ուսումներ ստանալ ինչպես գերմանացւոց, գաղիացւոց և ուստաց երեխաները, լեզու իբրև լեզու իմանալ ջոկ բան է, քան թե մի ուսումն, մի գիտություն օտար լեզվով սովորել. բայց հայերի երեխաները չարշարանաց համար են ծնած, որովհետև հայոց ծնողները և առհասարակ ազգը ոչինչ չհասկանալով, ոչինչ պատրաստություն արած չէ ուսումը հնչադասելու համար: Ասածներես ապացույցը ամեն օր տեսնում եմ աչքիս առաջը, բայց օգնել կարելի չէ, որովհետև մեր հայոց մեծատունները յուրյանց սնտափ փառաց համար են աշխատում և ոչ թե ազգը լուսավորելու համար: Մեր հայերի երեխաները, որ Թիֆլիսից, Հաշտարխանից, Ղզլարից և ն. Նախիչևանից գալիս են այստեղ, պարտական են... ուսանելով ուսում ստանան, որովհետև բոլոր գիտությանց ուսումը կողարջան ուսումնաբանումը ուստաց լեզվով և ուստաց վարժապետներով է կատարվում. և ինչքան որ հայի երեխայքը յուրյանց գրոց լեզուն ուսանում են, շատ մեղած և անպտուղ բան է. էն լեզուն, որ ուսման ճանապարհ չէ, էն լեզուն որով ոչ մտածել և ոչ խոսել կարող է երեխան, էն լեզուն ինչպես լուսավորության պատճառ լինի: Մեր պատվական հայերը ամեն բան խառնշտորել և աղցան են շինել. առա ինչքան կամենաս, ճանապարհ ցույց տուր, գրիչ խաղացրու, բոլորը, բոլորը զուր ջանք է, անօգուտ վատտակ:

Վարդանի մտտին աշդբան պիտո է իմանաք. նա պիտո է հառաջ գերմանական, ասլա հայաճա, ես ես հառաջ գերմանաճա ե ասլա հայաճա.... էս օրին հնք հասել մեր, ամեն ազգ յուր լեզվով կարող է լավ ե վատ ուսմանց ե գիտությանց հասնիլ, բայց հայը՝ ոչ. ե օրրստօրիս զնալով զնալով քանդվում է մեր հայոց տունը, որովհետեւ մեր հայերը ավելի ուտելի, խմելի, քեֆ անելի մասին են մտածում, քան թե յուր որդվոց համար ուսման ճանապարհ բաց անելու համար:

Գրում եք, որ Իզմիրյանը ավելորդ համարեցան յուրյանց երեխաները ուսումի ուղարկել մեր մոտ. շատ լավ. «ոչ կամեցաւ օրհնութիւն հեռի եղիցի ի նմանէ»:Եթե ամեն ծնող աշտպես մտածե, թե յուր որդին ուսումն անելով քան զնա իմաստուն կլինի, ասլա լավ է, որ որդին ես աշտպես հիմար մնա, ինչպես հայրը. փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ, փա՛հ.... Ինչ խոսիմ. լեզուս պապանծվում է. խոսքը մարդու համար է....

Շատ գործացած եմ Խվաղաղինովի խարջերի մասին. նա շատ վատ ասլուում էր Ղազանումք, աշտինքն ամեն կեպեկի վերա դողալով, ե ասում էր, որ հարկավոր է տնտեսությամբ ասլրել: Վարդանի համար շինել տվեց նա մի կարճ քուրք, սլավ բարաշկայով, վերալից մահուդ, միջակ զնով. նույնպես մի սերթուր, քան մի պանտալոն հասարակ մահուդից (կարծեմ 7ռ. արշինը) ե ալ ճոթից. նույնպես մի կես դլուժին շապիկ ե փոխան, քանի մի զվզի ուղլուխներ, կոշիկներ, զգակ, ճանապարհի քուրք ե կոշիկ (իհարկե բավական էժան, որովհետեւ հասարակ բաները շատ էժան են Ղազանումը): Կարծեմ որ 100 մանեթից պակաս խարջած չլինի Խվաղաղինովը արած: Ահասարակ պիտո է ասել, որ Խվաղաղինովը շատ հավատարիմ էր երևում ձեզ. ե անպիտան տեղ չպիտո է, որ փող խարջած լինի. մինչե իմ Ղազանից զնալս, դա էնքան պարտք չունեք, կարծեմ որ միայն պողբերի համար մի քսան-երեսուն մանեթ: Բայց ինձանից հետո ինչ եզածը ինձ հայտնի չէ: Ես զրած էի ձեզ, թե իմ զնալու ժամանակս ես դորան օգնեցի փողով ինչքան կարելի էր ե ալս պարտքը դուք վճարեցիք, ինչպես որ գիտեք:

Գրում եք, որ Ամբարդանովը ինձանից անդոհունակ է, որ իրրե թե նորա որդվո մասին հոգս չունիմ: Բայց աշտպես չէ. նորա որդիի պես հայեր շատ կան կողարյան ուսումնարանի առաջին դասատուներ. ե մլուսների ծնողքը ես խնդրում եմ, որ հայեցողություն ունենամ. ինչքան որ ուսումնարանումը պատահում եմ՝ շատերին տեսնում եմ, շատերին ես ոչ. բայց առանձին-առանձին ամենին տեսնել ու հարցանել կարողություն չունիմ: Ամբարդանովի որդվույն ասացի, որ դա մեր տունը՝ երբ որ կամենա, կամ գործ լինելու ժամանակը ինձ հասկացնե, որ ջգնիմ նորան թե փողով, թե խորհրդով. ե ուրիշ հայերի ես միեկունը ասած կամ. բայց եթե մեր հայերի երեխայքը չեն կամենում մտանալ ինձ, որ եղբոր պես նոցա հեա վարվում եմ, մեղավորը նորա եմ ե ոչ թե ես: Ես զեռ նոր եկած մարդ եմ աշտակ, ե ալնքան վիշտ ե տառապանք ունիմ միմիայն իմ ընտանյաց մասին, որ ճշմարիտ ուրիշների համար մտածելու շատ փոքր տեղիք կար: Բայց հալգմանե. իմ դասատուություններս յոթներորդ ե ասիերորդ դասատուներումն եմ. վասն որո միայն էն ժամանակը կարող եմ ես Ամբարդանովի որդվույն օգտակար լինել, երբ որ սա հասնի ալն դասատուները, բայց ալժմ ոչինչ գործ չունիմ նորա հեա ուսման մասին: Բայց եթե Ամբարդանովը կարծում է, որ ես շատ պարտական եմ նորան, էն ժամանակը խնդրեմ ասել նորան, թե նա դա Մոսկով. ես ես նորան կընդունեմ միանգամ հացով ե շալով ե ալ ուրիշ բաներով:

Յանկանում եք իմանալ, թե ինչ է իմ պաշտոնն Լազարյանց ուսումնարանումը: Ես չոթներորդ և ութներորդ լիցեի կուրսերումը պրոֆեսոր եմ պարսից և արաբացվոց լեզուներին, նույնպես ավագ վարժապետ լատինական լեզվի զիմնադիւր կուրսերումը. ոտնիկս երկու պաշտոնի համար 1360 ուրլի արծաթ. եր ոչինչ փող է Մոսկովի համար. նույնպես ուսուցանում եմ թուրքերեն կովկասյան աշակերտներին, որ Մոսկովի համալսարանում ստուգենա են, սորա համար և քանի մի ուրիշ հանձնարարությանց համար տալիս է ինձ տերությունը 545 մանեթ, ուրեմն բոլորը 1900 մանեթ¹: Այս փողս Ղազանումը շատ լավ փող էր, բայց Մոսկովումը, ինչ տեղ երեք անգամ ավելի թանկ է կեցությունը, հարկավոր է մեզ շատ զգուշ ապրիլ, եւ պարտքի տակ չընկնի մարդ: Եվ Մոսկով մայրաքաղաք է, փոքր ի շտաե բաց ապրիլ պահանջում է: Եթե իմանայիք, թե ինչպես թանկ է այստեղի վարժապետների դասը, էն ժամանակը կհասկանայիք, թե ես ինչպես եմ վարվում ձեզ հետ. ոչինչ վարժապետ երեք մանեթից պակաս չի առնում մի դասի համար, կա ես չորս և հինգ մանեթ առնողը: Փողը էժան է, բայց կյանքը թանկ. ամեն տեղ էդպես է, ուրտեղ փողը թանկ է, այնտեղ էժան է ապրանքը:

Մեր հաշիվը ձեզ հետ ծանր չէ. ինչպես որ տեսնում եք այս է. պալթուչի համար, հանդերձ մի ժիլետկայով, աչլ և երկու ջուխա կոշիկ, մի ամառվա զգակ, երկու հասարակ տանը կրեւու շոր, նույնպես ամառվա գուլպաներ, մանիշկաներ, երկու գրեւու տախտակ, գերմանական լեզվի աչրբենարան և աչլն. սոցա բոլորի համար խարջվել է 58 ուրլի ասիգնացի:

Ողջունելով ձեզ և ձեր պատվական ամուսինը,
մնամ ձեր պատվականությունը

հարգող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Իմ ազրեսս այս է.

В Москву на Стретенке, в Даевском переулке, в доме Макаровой,
№ 654.

65. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկովա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Я не имел счастья находиться при Вас в последние минуты вашей бытности в Москве и сожалею, что не мог лично передать Вашему превосходительству труд, который я предполагаю напечатать в Москве. Ныне препровождая его к Вашему превосходительству, покорнейше прошу Вас сделать зависящие от Вас распоряжения о рассмотрении моего труда в цензуре С. Петербургского армянского духовного правления¹.

Не прилично мне распространяться о достоинстве представляемого при сем творения, которое, по своему предмету на армянском языке, явление совершенно новое в области армянской литературы. В предисловии

к этому сочинению я позволил себе высказать мой взгляд на настоящее положение армянского просвещения в России и на современные потребности гайканцев в умственном отношении. Надеюсь, что сведущие осмотнительные судьи найдут мои замечания основательными и отдадут автору надлежащую справедливость.

С истинной преданностью имею честь быть Вашего правосходительства покорнейшим слугою

Профессор, доктор Назарьянц.

7 сентября 1850 года
г. Москва

66. ՆՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼՔՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոտիվա—Կազան

Մեծապատիւ և յոյժ նիրհեցեալ բարեկամի մերում
Տեառն Նփրեմաշ Աաֆարեանց
Բազմասցի ողջոյն սիրոյ և յարգանաց

Իմս առ Ձեզ բազում մասամբբ և օրինակօր շնորհապարտութիւն վասն բարեկամասիրութեանն առ ի Ձէնջ ցուցելոյ առ ամուսին իմ ի Պետերբուրգ, առաւելու ապաքէն և յարգելի նամակօր Ձերովք, ժամանակաց ի ժամանակս առ իս ժամանելոյ և՛ զոր ամաչեմ ասել՝ անպատասխանի առ յինէն մնացելոց, ոչ նկատմամբ և ախորժելով, այլ յոչ կամաց՝ առ զանազան իրողութեանց ներքնոց և արտաքնոց՝ խափան ընդ մէջ անկելոց:

Յանձն եղեալն առ ի Ձէնջ իմումս անօտրութեան պատանին Գանջիկ առ նուազ յառաջադիմութեան իւրոյ ի մաթեմաթիքական ուսմունս հարկաւորի յամի յայսմիկ մնալ ի վեցերորդ դիմնադիական դասատան. և այսմ դուցէ թէ հնար էր հարակ մատուցանել, եթէ Գանջիկ պատանիդ յառաջադոյն ծանուցեալ էր ինձ դիւրոյն տկարութենէ յառարկայիդ յայգմիկ, առ ի բարեխօսել վասն նորա առ ծանօթն մեր վարժապետն չափաբանութեան, պարոն Նովիցկիյ. բայց զի խօսեցայց արդարութեամբ. վնաս ի մնալոյ պատանւոյդ ամ մի երկար ի դպրոցիս՝ հասանիցի դմա և ոչ մի, վասն զի զեռ պատանի է դա:

Մնալ ինձ այժմ խօսել ընդ Ձեզ զոմանց իրաց անձնականաց, առ որս հարկաւոր տեսանի բարեկամական գործակցութիւն Ձեր. կամք են իմ ի տիպ մուծանել զերկասիրութիւն իմ՝ մակագրեալ «Հոգեբանութիւն համառօտ» հանդերձ երկայնախօս յառաջարանիւ զոմանց կարեւոր խնդրոց մերոյս ժամանակի առ ի հայոց ազգէ, ուր առանց աշառութեան և երեսապաշտութեան ճաւլինի զգրոց լեզուէ հայոց և զնորոյն, զպիտանութենէ նորոյս դպրութեան, նոյն և զանփոյթութենէ հայորերոյ զկազմակերպութիւնէ աշխարհիկ լեզուին, որպէս զի իցէ կամուրջ և ճանապարհ լուսաւորութեան, որպէս առ Եւրոպէացիս: Զայս աշխատութիւն առաքեցաք առ երիտաւոր Նակիմիշ Հադարեկ, խնդրելով ի նմանէ հոգ տանել վասն դատարնելոյ զայն առ Ձեզ. և յայտ է ապաքէն, թէ մի ի գատաքննողաց իմոյս աշխատութեան լիջիք և զուր, բայց յայլոցն, որպիսիք մեզ թուին Ասկարխանեանն՝, դուցէ և ձերունին հուղաբաշեան և նմանիք: Այս՝, չէր ամեննին տեղի խնդրանաց և պաղատանաց անդ՝ ուր խօսէր բերան անկաշառ արդարութեան, բայց առ հայս մեր խիթայի են

միշտ բանք արդարախօսին, կեղծատրութիւն և ստախօսութիւն և շողմարտ-
նութիւն նախամեծար պաշտին և վարձատրին, մինչ արդարախօսն և ստույգ
հայրենասէրն ոչ միայն աւելարձ մնայ, այլ և բամբասեալ, հալածեալ և անար-
գեալ դատաւարաւ: Աստ ուրեմն հարկաւոր է պաշտպանութիւն արդարասէլ
բարեկամաց առ ի ոչ թէ յազիւ հանդիսացուցանել զճմարտութիւն, այլ զո-
նեալ առ ի տալ նմա անցանել յասպարէզ հրապարակի, ուր ամենայն որ կա-
րիցէ փորձել զնա և ընդունիլ կամ չընդունիլ: Զոր ինչ խոսեցաք ի յառաջա-
բանին՝ զբազմաց ի մերայնոց ունի խոցոտել զսուտ անձնասիրութիւն. բայց
անարատ է խիղճ մտաց մերոց ատաշի աստուծոյ և մարդկան. զոր ինչ ասա-
ցաք, սիրելով զազոյն և ցանկոտնալով նորին բարւոյ տեսցաք և ոչ զոր թշնա-
մանեալ գիտեմք: Զոր ասեմս, ինքնին բացափայլեալ տեսչիք յամենայն ի
բանս մեր, միայն թէ ազատ յամենայն ի կանխակալ վարկածից ի քննութիւն
իրին զալ ախորժիցիք: Ի ցանկալեացն էր ինձ յոյժ՝ տեսանել փութով զհնա-
րաւորութիւն տպելոյ մատենիդ, որոյ կարեւորութիւն և օգուտ չէր աչնքան ի
հոգեբանութեան անդ ամփոփեալ, որչափ ի յառաջաբանին, ուր կարծեմ զա-
ռաջինն հայք լսել ունին, թէ որպէս ընթացաւ եւրոպա և հհաս գերագոյն աշու-
ղիկ բարգաւաճանաց, որովք բարձր ի գլուխ քան զամենայն ազինս պանծայ:
Որպէս և է դատ և դատաւարտութիւն բանագէտ արանցդ ի Պետերբուրգ առ
մերս վաստակ բազմադաժան, ազաչեմք զձեզ փութալ յայտնել մեզ, մինչ աչն
հասեալ իցէ ի ձեռս ձեր և այլոց, թէ զինչ համարումն իցէ զգործոյ աշխատա-
ւորիս:

Նորութիւնք ի գպրոցիս են. հանումն Զինովե՞ ուսին ի պաշտամանէ տես-
չութեան և փոխանակ կարգումն պարոն էմինա՞ առ այդ պաշտոն. իսկ զիս
պարոն կաղարեանք անարժան աչգմ տեսին: Ոչ բարկանամ ի վերայ դոցա,
զի ոչ հանաչեն զխաիրն ընդ իս և ընդ դա. հաստ ու բարակ մի գնի. վայ զայ
բարակ մանողին:

Ողջունելով զձեզ ի զիմաց ամուսնոյ իմոյ և երեխայից,

մնամ պատուականիդ անփոփոխ սիրով,

հարազատ ձեր

Ս. Նազարեանց

Ի 10 սեպտ., 1850, ի Մոսկվա

67. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Մեծապատիւ բարեկամի մերում Տեառն եփրեմայ խոհական վարդապե-
տի Սաֆարեանց բազմասցի առ ի մէնջ ողջոյն սիրոյ և յարգանաց,

Զընծայեալս առ Ձեզ ի քանի մի եօթնեկաց հետէ զնամակ յուսով եմ, թե
ստացեալ իցէք անկորուստ. բայց թէ որ համարումն Ձեր և այլոց զմերոյս երկա-
սիրութենէ ի դատաստան Ձեր մատուցելոյ իցէ, անդիտանամք տակաւին,
թող զոմանս ընդհանուր յայտարարութիւնս ժամանեալս առ մեզ ի կողմանէ
պ. հաշատրոյ Յովտիմեան կաղարեանց: Յորոց ոչ եղև կարողութիւն սուտ-
ղել զկամիլ կամ զչկամիլ տպադրութեան մատենիս առ ի դատաւորաց որ ի
Պետերբուրգ: Ընդգէմ քաղաքական օրինաց չիք մեր խօսեցեալ ինչ, բայց,
այո, ի յառաջաբանի անդ լի կատարեալ հայրենասիրութեամբ և քաջ ճա-
136

նաշխարհի զազգիին զօգուտ բազումս համարձակ խօսեցաք ի շնորհս յաշխարհի լեզու զպրութեան, զամենայն զվարկածս մեր պնդելով և հաստատելով մեծամեծ փաստիւք առեւելք յընդհանուր նկարագրէ ուսմանցն ընթացից երոպէականացն ազանց: Զայնփոյթութիւն հայ մարդկան զշինութենէ դիր և յաջողակ զործարանի իմանալի հազորդակցութեանց ի մէջ ազգիս, որով ծածկեալքն մինչև ցայսօր ժամանակի մարթեցին յատեան հրապարակի հանդիսանալ և տեսանել իւրաքանչիւր արտնց ոչ թողաք առանց բանի կշտամբանաց, որպէս և զհակառակորդս յաշխարհի բարբառ զպրութեան յատարելչ անցուցեալ զատեցէք ըստ արժանւոյն: Չիք, այո, տեղի խօսիլ ի ժամուս զյառաջաբանիս բովանդակութենէ, եթէ այն մերկապարանոց առաջի կայ պատուականիդ, ուստի մի ըստ միտջէ կարողութիւն է տեսանել զամենայն խօսեցեալսն առ յինէն և զատել անաչառապէս և անպղտոր մտօք: Խնդիր էր իմ ի ձէնչ տալ ինձ փութով տեղեկութիւն, թէ ոչք ոմանք բաց ի ձէնչ կացուցեալ զատաւորք ի վերայ իմոյ աշխատութեան և թէ զիարդ իրն տեսանի: ալլէ ինդիր բարեկամական զչանձնողս Զեզ իմոյս նամակի յՏէր Մովսէս Սալաթեանց՝ ընդունիլ արժանապէս և օժանդակել զմա յամենայն ի զործս իւր աչդ: Արդ այդն հայր բազմաթիւ զաւակաց թողեալ զընտանիս իւր և ի Տիփլիս ի կամս վերին տեսչութեան, բերեալ է անձամբ զերկուս մանկունս իւր ի Մոսկովա՝ առ ի տալ զնոսա յուսումն զրոց ի զպրոցն կազարեանց: Կամ էր զորա ինքնին հանդիպել կազարեանց առ ի հնարաւորել զընդունելութիւն որդեկաց իւրոց անդր, որում ընդառաջ պատահէ ի ներկայումս խափանաբար իրողութիւն, որ է շլինելութիւն պարսպ տեղւոյս ի թիւ կազարեանց որդեգրաց: Ազաչանաք և բարեխօսութեամբ Զերով յուսով եմ թէ յաջողեացի աչդ զործ, որով դիս և զդա շնորհապարտ միշտ կացուսջիք Զեզ, իսկ զընտանիս ազբատ քահանայիդ յաւիտեան լի բերանով օրհնաբան՝ բարեբարիդ:

Մատուցանելով պատուականիդ առ յիմոց ընտանեաց զողջոյնս բազմապատիկ:

Նմ և ևդէց

միշտ զձեզ սիրող և յարգող

Ա. Նազարեանց վարդապետ

Ի հոկտեմբեր 6, յամի տետոն 1850, ի Մոսկովա

68. ԽԱՉԱՏՈՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկովա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Я имел честь получить Ваше письмо от 18 минувшего сентября, в котором Ваше превосходительство сообщает мне о получении моего сочинения на древнем гайканском языке об опытной психологии, равно как отзывы свои о пользе моего труда. Действительно, изложение предмета философского, на языке весьма не многим доступном, обещает лишь ограниченную пользу для большинства соплеменной нации; но это, по моему мнению, общая судьба всех книг, писанных на древнем гайканском. Труд свой я назначил для мыслящих юношей нашей нации и причины, побудившие меня выражаться в нем не простонародным, а облаго-

роженным наречием,—отжившим языком древних гайканцев, подробно объяснены в предисловии с кратким рассмотрением хода образования европейских народов—и оттуда вытекающего важного вопроса, каким путем должны идти армяне, чтобы вызвать в себе условия к просвещению по потребностям современным.

Труд мой на армянском языке—первый по предмету изложения, и должен служить достопримечательным фактом в истории нашего армянского образования в России и, вместе с тем, к славе национальной. Предмет, мною рассматриваемый,—человек, его умственные и нравственные способности и законы, по которым первые действуют во временном организме человека. Что ближе и важнее для человека, как не сам человек? И с этим человеком (человека с самим собою) я хотел более или менее, по мере моих сведений, познакомить соплеменников наших.

Таких книг нет на армянском языке, а учебников по части армянской истории довольно, и лучшие, писанные в духе философском, то есть с точки зрения всемирной—что именно делает историю наукой, оживляя мертвую массу событий светом прагматизма, едва ли найдут у нас отголосок и сочувствие¹. Кроме того, писать историю армянского народа—такую, в которой бы выражалась известная здравая идея, плодотворная и вечная, это предполагает обширные изыскания, глубокое изучение туземных источников и всемирной истории, равно—требует своим творцом человека, не борющегося с заботами о физическом существовании своем и своих, но человека, свободного от всяких сердце стесняющих мыслей, человека, путем спокойного изучения и размышления постигшего человечество.

Труд свой желал бы в скором времени напечатать, чтобы после этого приступить к напечатанию другого сочинения на русском языке, которое находится в С. Петербургской цензуре².

Поэтому покорнейше прошу Ваше превосходительство сделать зависящее от Вас распоряжение об ускорении рассмотрения текста и вместе дать мне возможность вскоре приступить к напечатанию.

С глубоким уважением имею честь быть покорнейшим слугою

доктор Назарьяни.

11 октября 1850 г.

Москва

69. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մասիվա—Պետերբուրգ

Մեծադատիւ բարեկամ

Եփրեմայ խոհական վարդապետի և ասպետի
խնդակ,

Արդոյ նամակ պատուականիդ զրեալ յերրորդ թուականի ամսոյս, շնորհիւ
նիկողաչոսի Շանշիեանց¹, ժամանեաց առ մեզ ի վեշտասանն, տեղեակ զի
առնելով զգիտելեացն, որ յիմոյս աշխատասիրութեան մասին նմանապէս

հասին առ մեզ ախորժարար լուրք զՁերոյ քաղցր ընդունելութենէ տեր Մովսէս քահանայի Սայաթնեանց յորոյ ի սակս էր մեր առ Ձեզ խնդիր գրաւոր ի վերջին ընդ Ձեզ նամակախօսութեանս: Փոխարէն կրկին բարեկամական առ մեզ արտեանցդ զմերս առ ի խորոց սրտի շնորհակալիս ընկալնուլ ազաշիք:

Խոսովիմք՝ և ոչ լսելով ի Ձէնց, թե պարոն Խուդաբաշեանցն, անհաւան ընդ մերս երկասիրութիւն գտեալ խրատէ զքաջափայլ տեարս Լազարեանց խափանարար լինել տպագրութեան զործոյս կամ առաքեալ զայն ի քննութիւն առ վեհափառ կաթողիկոսն². զառաջինն ոչ ներեն օրէնք տէրութեան, վասն զի, եթէ զրուած ինչ ոչինչ պարունակէ յինքեան ընդդէմ կառավարութեան (քաղաքական կարգաց և եկեղեցւոյ), ոչ կարէ խափանիլ ի տպագրութենէ, իսկ զմիւսն չէ համարձակ առանց իմոյս թոյլտուութեան առնել ըստ կամաց և հաճոյից: Յառաջաբանութիւն մատենիս կարի խիստ թուի քեզ, բայց որպէս վերք ազգին, նոյնպէս և սպեղանին, բայց չէ և չէ պարտ երբէք ի մօռացօնս լինել, թէ վիրաբոյժ բանագէտ հատոյ սուր ի ձեռին կամ կարմրացուցեալ երկաթ յաջն՝ ոչ զկորուստ ախտացելոյն դիտէ. քաւ և մի լիցի, այո, մին հատանէ, իսկ միւսն խարէ, բայց ողջամիտ խորհրդով և զհիւանդին փրկութիւն նկատելով: Վասն նիսեալ վիրաց մերոց պէտք էին սրոյ և հրաշէկ երկաթոյ առ ի բաց հատանել և ի բաց խարել զապականեալս յանդամոց, զի մի բոլոր մարմինն անպիտանացեալ կորիցէ: Արդեօք վրիպակ է զատուցութիւնս, եթէ ուղիւ և ճշմարիտ՝ ի ձերդ թողում խոհականութիւն. զոր ինչ միանգամ խօսիմք և խօսեցաք, խօսեցաք, այո, զօգուտ ամենասիրելի ազգին մտածելով և ոչ զնա թշնամանել կամելով: Զարմանամ զարմանս մեծ, զի հայք յայգլխի բանից մերոց բերին ի կարծիս՝ բամբաստաւոր միտս ունիլ մեր, որ չէ աչգպէս: Եթէ ներեալ է այլոց ունիլ սեպհական կարծիս և տեսութիւն իւրեանց, ապա և ինձ պարտի նոյն ներեալ լինիլ. զայս պահանջն անհրաժեշտ օրէնք արդարութեան. և ամենեցուն միապէս և համահաւատաբար խոհալ և զործել չիք հնարաւորութիւն, մանաւանդ թէ և վնասակար իսկ է: Մի ի մարդկանէ ըստ իմոյս համարման մոլորեալ է, ընդէր և ինձ ընդ նմա մոլորիլ. պարտ է թոյլ տալ հակառակացն կարծեաց ի հանդէս հրապարակի երանել, որ ծանուցեալ լիցի և վրիպակ և ուղղութիւն աշխարհից իւրաքանչիւր: Այսպէս յառաջացան յուսմունս և ի դիտութիւնս ազգք եւրոպեականք, և ոչ աշխարհ³. Բայց առ հայս ամենայն տարածացնութիւն յուսումնակցն խնդիրս անդէն անդ բամբաստանք քարոզի և ցոյցք անսիրելութեան և թշնամութեան առ միմեանս: Հարցանիմք՝ յոք երեսս մատենի մերոյ բամբասեցաք չէմինն⁴: Յրեւով զանհիմն և անալի բանս ռուսին Սլիվիցկիոյ՝ որ ի վերայ հիման ընթերցանութեան մատենին՝ տպելոյ ի Մոսկվա յամի 1849⁵ կամի տպացուցանել զանպիտանութիւն աշխարհիկ բարբառոյ հայոց և զրպարտէ լրբաբար զհայս Տաճկաստանու, որպէս զի սոքա առ ի ստացումն արծաթոյ վարին աշխարհիկ հաշկարանութեամբ ի գրուածս իւրեանց, ցրելով, ասեմ, զբանս Սլիվիցկիոյ ծանոթաբանեցաք աշխարհ միայն «ոչ տպագրող ընթերցանութեան մատենին և ոչ ոյ. Սլիվիցկին իշխան ինչ են առաջնորդ լինել հայոց ի հանդիսի նոցայն լուսաւորութեան ըստ պիտոյից ուժման ժամանակաց, այլ թէ շատ է հայոց առանց յաջ և յահեակ խոտորելոյ միտ եղեալ ընթացից լուսաւորութեան եւրոպեականացն ազանց նոցին զհետ կրթիլ ամմուր շաւղաց»: Նոյնպէս պատասխանեցաք Սլիվիցկիյ ռուսին՝ որ օրինակ բերէ հայոց զհայս Հնդկաստանի, վասն զի սոքա ականաւոր հայկաբա-

նութեամբ իւրեանց ի հասարակ կենցաղս և բնաիր բանաստեղծութեամբք իւրեանց հաւասարին հնոց հեղինակաց, թէ զանկարսն առ ի հակաչից Եւրոպիոյ (որ է լուսաւորել զժողովուրդս հին մեռեալ լեզուաւ) ի կարելիս դասել առ ի թվահայոց Հնդկաստանու, «չէ ապաքէն զործ առն մտածողի և ուսելոյ, ալ խելադարեալ իմաստակի»։ Միթէ այս ամենայն բամբասանք իցէ. վայ ինձ։ Այլ եթէ կամիս դու լսել բամբասանս, բնթերցիր զբանս պարոն էմինայ՝ ի գլուխ անդ ճառին մակագրելոյ Վէյսը հնոցն Հայաստանի⁷։ Առ մեզ չիք, տսէ, պատմութիւն գրականութեան, զոր ինչ հայ և օտարագրի հեղինակը մինչև ժամանակի գրեցին ըստ այսմ մասին՝ լոկ տեղեկութիւնք են վասն մատենագրաց և գործոց նոցին և այն թերի բազմօք։ Քննել ըստ կանոնաց մակացութեան զմատենագրութիւնս մերոցն և ցուցանել զյատկութիւնս և զնշանակութիւնս իւրաքանչիւրոցն ի նոցանէ որոշելով ի նոսին զոր ինչ հեղինակին է սեպհական և զոր ինչ առ դարն յորում կեցին վերաբերելի, այգալիսի երկասիրութիւն, ցաւ է ինձ ասել, անժանօթ է մերոցն (բայց ծանօթ միտմ միայնում պարոն էմինայ. և որ ինչ հայագրի մատենագիրք յորոց մի է և մեղաւորս, զայգալիսեաց գրեցին, ոչինչ զիտացին զայգօրինակ տեսութիւն հայ հեղինակաց)։ Եւ որովհետև չէ ուրուք ձեռնամուխ լեալ յայգալիսի զործ, յոր սակս և յոլովք ի բանասիրական խնդրոց, առ հայ գպրութիւն վերաբերեալք, մինչ ցարդ անլուծանելի մնան. ի սոցին սակի և զազգային երգս ունել պարս է, որոց գոյութիւն առ մեզ չգիտեմ էր վասն միակամ յամենեցունց ժխտի։ Այգ կարծիր ներկի ի շրթունս օտարաց, անթողլի է մերացոց, որք ինքնակամ հրաժարին ի հայրենի ժառանգութենէ։ Ահա քիչ բամբասանք, անամօթ զրպարտութիւն և սեաւ խաբէութիւն, այո, հայհոյութիւն իսկ։ Ազգային երգս լեալ առ հայս կարէ ամենայն որ տեսանել ի պատմութենէ Մովսիսի Խորենացւոյ. այգալիսի ազգային երգոց առնէ յիշատակութիւն 15 ամօք ի բազում տեղիս հնախօսութեան իւրոյ՝ հայր Ինչիջեան⁸ ականաւոր հայրն Մխիթարեան. զայգալիսեաց իսկ երգոց չիշէ գերմանացին Նէյման⁹ իւրումն պատմութեան հայոցս գպրութեան, տպելոյ ի Լէյպցիս յամի 1836, նոյնպէս Բլում անուն¹⁰ պրօֆեսոր Դօրպատեան յիւրումն գրուածի՝ Հերոգոտոս և Կտեղիաս մակագրեալ, նոյնպէս Բիթթեր¹¹ աշխարհագիր, գերմանացի, ի հատորն որ զՀայաստանեաց՝ բերէ բառ առ բառ զնոցն իսկ հատակոտորս հայ երգոց որ առ Մովսիսի Խորենացւոյ տեսանին, և այն 7 ամօք յառաջ, քան զպարոն էմինայ։ Ստեփաննոս Նազարեանց առնէ նոյնպէս յիշատակութիւն յայգմանէ յիւրումն ճառի տպելոյ յամի 1844 ի Ղազանեան երկասիրութիւնս համալսարանին։ Եւ ի վերայ այդ ամենայնի «գոյութիւն ազգային երգոց առ հայս, ասէ էմին, միակամ ժխտի յամենեցունց ի մերացոց և յօտարագրեաց»։ Ասացես ալ ժամ ով է բամբասասէրն, ով է կուրացեալն և ամբարհաւաճն յամենայնի։ Բայց դու լուեալ ուսիր զիմս վիհանձնութիւն առ պատուական էմինն։ Ես՝ որ պատուորս է կարգեալ ի վերոյ աշխատութեան առնդ աչգորիկ մինչև տպեալ, ոչինչ խռովեցայ ի հոգի ընթերցեալ զայդ ամենայն ծալքէ ի ծալք և պատասխանեալ ցկատավար ուսումնարանիս, թէ առ ի տպագրութիւն գործոյ էմինայ չիք արգելք և ոչինչ¹²։ Իսկ այժմ աչքը զորոց չիք իմ խօսեցեալ հայհոյութեամբ զլանան ցուցանել ինձ զայն շնորհ, զոր ես ոչ տարակուսեցայ իմումս ցուցանել հայհոյոյի և անարգոյի։ Եւ ոչ շատ միայն, ալ և զամենայն զբանս իմ բամբասանս համարին։ Պարոն էմինայ կարողութիւն էր...տգիտացուցանել զգիտունս, որք ամօք բազմօք յառաջ քան զնա գիտէին և քարոզեալ էին զայն, զոր նա այժմ

միայն ուսեալ քարոզէ իբրեւ ինչ մի նորագիւտ, բայց ինձ ամենայն ինչ ի հանցանոս դնի: Եթէ է ձեր գաղտնիքս զատենչիք զբարեկամս ձեր. եթէ ոչ՝ ոչ ես չտեսից խօսիլ յունկն ազգի մերոյ, բայց որում ամենայն ինչ յունկն մեռելոց խօսեցեալ լինի ե իմ միշտ ի սնոտիս պեղերիլ չիք արորժան:

Զորդիս պարոն Ամիրովի գորեցոյ պանծնեալսն առ ի պատուականէդ իմումս պաշտպանութեան չիք տեսեալ իմ տակաւին. բայց յորժամ մուտ արասցեն զոքս ի զպրոց քաջափայլ տեսաց կապարեանց, ոչ գանդադեցուք վերահասու լեալ որպիսութեան նոցա, խնամ տանել նոցա որչափ ինչ բերին կարք մեր, ոչ առ ի զձեզ շնորհապարտս մեզ կացուցանել, այլ զմերս հայրենասիրական պարատկանութիւն առ որդիս ազգի վճարել:

Իմայնովք հանդերձ ողջունելով զմեծապատիւ բարեկամդ

եմ եւ եղէց միշտ հարազատ

Զեր

Ստեփաննոս Նազարեանց վարդապետ

Ի 17 հոկտեմբերի, 1850, ի Մոսկվա

70. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

По случаю моей болезни, уже более месяца лишающей меня возможности посещать институт, я имел честь не ранее третьего дня получить из института Ваше письмо вместе с рукописью моего труда, под заглавием «Опытная психология», за возвращением которой приношу Вам мою благодарность. Всякое распоряжение о печатании моего сочинения я думаю оставить, пока поправится болезненное мое положение и пока я буду в состоянии воспользоваться благонамеренным советом Вашего превосходительства¹.

Другая, более важная и к прямой пользе Вашего института относящаяся просьба к Вам есть у меня. Желая напечатать в Москве продолжение своего труда, изданного в Казани под заглавием Абул-Гасем Фердауси, с присовокуплением к тому краткого обзора истории персидской поэзии до 15 столетия, я представил его в Московский цензурный комитет еще в минувшем месяце. Возвратили мой труд с замечанием, что члены цензурного комитета не понимают персидских текстов, сообщаемых в моем сочинении, хотя с русским переводом, и что, на основании цензурного закона, следует цензурировать вторую часть какой-нибудь книги там, где цензурована была первая часть. Среди таких обстоятельств я нашелся в необходимости отправить свой труд в Казань к цензору издаваемых там восточных книг г. профессору Березину. Последний дал мне знать, что он назначен цензором на восточных языках издаваемых книг, а не сочинений, писанных на русском языке, хотя с персидскими отрывками. И, думая оказывать мне дружбу, отправил мой труд, от своего имени, в С. Петербургскую цензуру, где он с июня месяца по настоя-

щее время и находится, без всякого о нем известия. Господин Березин пишет ко мне из Казани обратиться мне по этому делу с просьбой к господину попечителю С. Петербургского университета, Мусину-Пушкину, который, как пишет Березин, член цензурного комитета. Думая кратчайшим путем достигнуть цели, я обращаюсь к Вашему превосходительству с покорнейшей просьбой, чтобы Вы так добры были, через Казембека², находящегося в близких к г. Мусину-Пушкину отношениях, осведомиться о моем сочинении и употребить зависящие от Вас меры к ускорению дозволения напечатать мой труд, в котором имеют крайнюю нужду воспитанники Вашего института, потому что мое изложение характеристики поэмы Фердауси и краткое начертание истории персидской поэзии, будут первым учебником на русском языке об этом предмете³.

Умалчивая о славе имени Вашего института изданием в недрах его полезных творений по восточной словесности, с истинным уважением имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

доктор Назарьянц.

29 ноября 1850 г.
г. Москва

71. МУСИНУ-ПУШКИНУ

Гайкан — Гайканский

Ваше превосходительство,
Милостивый государь!

Известие о безвременной кончине возлюбленного сына Вашего¹ произвело во мне и в моем семействе печальнейшие ощущения. Примите дань искреннего нашего участия в тяжелой потере Вашей и полное уверение в истинном нашем сочувствии радости и печали Вашего семейства.

Правда, нежно-любящий Отец, Вы лишились сына, единственного в Вашем семействе: лишение горестное, потрясающее для родительского сердца; но народ Гайканский в России лишился в нем несравненно большего—самых драгоценных своих надежд, высокоотрадных своих ожиданий. С восхищением думая о времени приветствовать его как достойного наследника высоких добродетелей отца, как ревностного исполнителя прекрасных Ваших предначертаний на благо соплеменников,—нация армянская должна теперь оплакивать увядшего юношу и в нем развалины золотых своих надежд. О бедственное событие, вдруг обратившее в ничтожество столько утешительных, сердце возвышающих мыслей и чувств! Где искать целебного бальзама для глубокой сердечной раны Вам, печалью удрученному отцу, и нам, лишившимся будущего ревнителя национальной славы и пользы, единственного ручательства за наше благоденствие в России? Где искать утешения во всеобщей нашей горести, как не в религии христианской, в твердой, непоколебимой вере в мудрое, божественное провидение, которое и, испытывая смертного несчастием, любит его отеческою любовью и милостию?

Утешайтесь, опечаленный отец! Вы служили до сих пор блестящим примером добродетельных поступков для своей нации, будьте теперь для нас примером и образцом христианского смирения и великодушия в перенесении горести, которую вполне разделяет вся, Вас любящая и уважающая, армянская нация в России. С истинным почтением и с глубокою преданностью имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

Назарьянц

7 декабря 185 г.
Москва

72. ԳՐԻԴՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Պատուական հայրենակից մեր
Պարոն Գրիգոր Սուլթանեանց,

Ձգրեալն ի մեծապատիւ բարեկամէդ յանցելոյ նոյեմբերի 12 թուականէ անկալեալ անկորուստ, փութամ պարտաւճար առ Ձեզ դասնիլ: Նախ առաջին մատուցանեմ սիրելոյդ զիմ առ ի խորոց սրտի շնորհակալիս վասն հոգեւոր մասնակցութեան ձերոյ վշտաց և տառապանաց իմոյս կողակցի, յայտնելով ձեզ նմանապէս, թէ առ ի ուրախութիւն իմ և Ձեր փոքր ինչ թեթեացեալ է ի վշտաց ամուսին իմ և կառավարէ ըստ առաջնոյն զանտեսական դործ իւր և զպարտիս մայրական առ զավակունս իւր: Զսակաւորե հիւանդութենէ իմմէ ոչ առնեմ յիշատակութիւն, թէ և ծանր էին աղետքն և տարակուսական դիպումն և որ մեծն է, հանգիպումն իրերաց հիւանդութիւն իմ և տակաւին չամբացեալ առողջութիւն կնոջս, որ հարկադրեալ օգնել ինձ՝ պարտական էր մոռանալ զանձն իւր: Բայց փառք ամենակալին, տարաք յաղթութեամբ հանգիպելոցն մեզ վշտաց և այժմ առ սակաւ սակաւ կարգաւորի տուն մեր:

Յաւեցաք յոյժ լսելով ի նամակէ Ձերմէ զտառապանաց քաղաքի ձերոյ յերեսաց աւազակաց. բայց առ հասարակ վիճակ Ձեր յայդպիսում քաղաքի, որպէս յայտնի է ինձ ի ստորագրութեանց քաղաքացւոց ձերոց, ոչ միանգամ մինչև ցայսօր խռովեցուցեալ է զսիրտ իմ միշտ ախտակից հայոցդ նեղութեանց յոր և իցէ միտս. այնպէս զի միշտ կարծեցեալ է իմ և տեսցեալ՝ լաւ էր ելանել, ի բաց զնալ յայդպիսի քաղաքէ, թողեալ զտուն և զայգի, բան թէ պօր ամենայն ահիւ և զողութեամբ յերեսաց անողորմ աւազակաց անցուցանել: Զինչ է կենդանութիւն այդ և վայելքդ, մինչ միշտ և յաւիտեան եփեալ ճենճերիք ի հուր և ի սուր թշնամեաց, և ուստի՝ կամիր օգնութիւն: Որ կարէն օգնել ձեզ, թող օգնեսցէ նախ առաջին իւր ինքեան, բայց ինձ թուի թէ անյուսալի է այդ օգնութիւն, ապա թէ ոչ՝ պարտ էր զամենայն դարանս աւազակաց, զանտառս և զլերինս Կովկասու հիմն ի վեր կործանել. յայնժամ լինէր և ձեզ ողորմելացող անգործութիւն և հանգիստ:

Վասն ուսման և պահպանութեան սիրելի որդեկի Ձերոյ Վարդանայ ստացա զտարեկան վճարն 200 մանէթ և 16 ¹/₂ մանէթ վասն այլոց ծախուց ի քնուոյն նորա Յովսէփա Իզմիրեանց², որ յայժմուս զտանի աստ, վերադարձեալ ի ճանապարհորդութենէ որ ի շրջակայս Մոսկվայի: Վարդան որդի

Ձեր ունի այժմ ընկերակից իւր զքաղաքացի իւր, սրդի Գալուստ Ծախուլեանց երկրացւոյ Ձերոյ, զորոյ վճարն 400 մանէթ հատուցանէ քեռի նորա նազոր Ստեփանիշ Սերերբեակովն: Յանկալի էր, զի յաւելոյր թիւ այդպիսի աշակերտաց, որք տեսեալ զմիմեանս վաստին նախանձաւորութեամբ և առաւելեալ մի քան զմի յաւաքադիմութեամբ բարի օրինակ լինէին միմեանց, այլ և աշխատանք մեր վարձատրէին ըստ արժանւոյն: Բայց հայ, ուս և գերմանացի լեզուաց, ուսանի այժմ Վարդանն թաւրառնութիւն և աշխարհագրութիւն, զոր հայ աշխարհիկ լեզուաւ աշխատասիրեմ վասն երկոցունց աշակերտաց. զի գոնեայ փոքր ի շատէ հասկանալով ուսցին և ոչ մեքենայապէս կամ թութակի պէս, որպէս հանդիպի ողորմելի հայոց երեսայից յայլ ուսումնարանս, որք ուսանին զամենայն ինչ յայն լեզու, զոր հասկանան երբէք ոչ, ապա և զոր ինչ ուսանին՝ անօգուտ և անպէտ է նոցա, վասն զի զուսեալն ոչ հասկանան բնաւ: Բայց զայսպիսիս ոչինչ հոգան ծնողք հայոց, որովհետեւ հոգի բանականութեան վերացեալ է յազգէ մերմէ ի Ռուսաստանեայս: Վասն որդւոյ ձերոյ հարկաւորի այժմ երկրագունտ մի և աշխարհագրական քարտ, նախ առաջին աշխարհացոյց Եւրոպայի, զերկրագունտն և զաշխարհացոյցն մտադրեալ է իմ առնուլ հասարակաց հաշուով երկոցունց աշակերտացն. բայց այս հաշիւ չնչին թողցի ապագայից:

Մաղթելով ձեզ յաստուածուստ զամենայն բարիս, այլ և մատուցանելով ձեզ բազում ողջոյնս յամուսնոյ իմմէ, եմ և եղէց միշտ զձեզ յարգող

բարեկամ՝ Ս. Նազաւեանց

<Հ. Գ.>—Ահա ստանալք նոյնպէս երկուս զրշապիրս որդւոյ ձերոյ Վարդանի, զմին գերմաներէն, զմիւսն ռուսերէն, որ է թարգմանութիւն գերմանականին, ռուսմն և հասկանալի ձեզ բովանդակութիւն զրեւոյն գերմաներէն:

Ի ղեկանմբերի 12, յամի 1850,
ի Մոսկվա

73. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա — Պետերբուրգ

Մեծապատիւ խոհական բարեկամիդ մերում
բաղմատցի առ ի մէնջ ողջոյն
և բարեմաղթութիւն ի նոր տարին,

Զհիւանդութենէ իմոյ պարանելոյ զիս՝ վերջէ հսկտեմբերի մինչև ցայժմ
կէս մի ի մահիճ սակաւացոյս ախտի՝, կէս մի յանել բանդ օթեանիս ոչինչ
շատաբանեմ. ազդեցից միայն ի գիտութիւն պատուականիդ, թէ ամենակալն
տատլած հաւանեալ փորձել զիս տխուր արկածիւ, ողորմեցաւ ինձ և իմոց
զաւակաց, պարգեւելով զիս վերստին ամենավարան իմոց ընտանեաց: Պատ-
ւառ հիւանդութեանս, որ, այո, մերձ էր ի վտանգել զկենդանութիւն իմ, էր
ապարէն մաշումն կենսական ոգեաց ի մերումս ամենածանր պաշտաման ժամս
24 յեօթնէկի պարապելով զսասացութեանց յուսումնարանի կաղարեանց,
թող զայլ զբաղմունս առտնին և որ արտաբոյ: Անտովոր աշպիսի կենաց լինե-
լով (զի ի Ղազանեան համալսարանի հինգ. և եթէ բաջ՝ ժամս վեց յեօթնէկի
ուսուցանելով վայելեալ յուսումնական անդորրութեան) գուշակեալ այո զծանր
պատահար մեր, որով ուսեալ զչափ և զսահման մերոյս տանողութեան, հար-
կադրիմք աշուհեան թեթեացուցանել զրեւն: մեր, զոր հաճոյք օտարաց ա-
ռանց բանի օրինաց ըստ կամաց և բմաց ծանրացուցին ի վերայ մեր՝ էշ բեռ-
նարարձ, քան զուսումնական ոք զմեզ համարելով:

Ստացաք վերստին զաշխատութիւն մեր ի Պետերբուրգայ, հանդերձ թղթով
Քրիստափորեայ կաղարեանց, յարում գրի մեզ, թէ չիք նոցա իշխանութիւն թոյլ
տալոյ տպել որեիցէ հայ մատեանս², որոց քննութիւն անկանի վիճակաւոր արք-
եպիսկոպոսին Մոսկվայի³ և սրբազան կաթողիկոսին: Որ և է այս մեկնաբա-
նութիւն և ես չեմ կոյր առ ի տեսանել զիսկութիւն իրին, բայց լսեմ, թէպէտ
մտածել ոչ զաղարիմ: Բայց ստացից պատուականդ՝ թէ աշպիսիք չեն բա-
ւական խոռվեցուցանել զիս, անգորր է սիրտ իմ և անվրդով հոգի իմ. կամք
էր մեր օգտել ազգին. ո՛չ կամին, օգտեսցուր և ոչ, այլ տացուր զանձն մեր
յայլ ուսմունս վասն մեր միայնոյ:

Վեհանձն ներողամտութիւն ազաշիք յինէն, եթէ վստահիմ կրկին անգամ
ծանրաբեռնել զպատուականդ խնդրանօք, որ է՝ վասն որդեկի Մոսէս բահու-
նայի Ալամիսանեանց⁴: Այլս աչա՝ մի ի մերոյ բարեկամաց՝ ի Մոսկվա, մտա-
բրեալ է առ զՍարգիս անուն որդեակ իւր յուսումն գրոց ի կաղարեանց ու-

սուսնարանի արեւելեան լեզուաց և յայն սակս խնդրամատոյց եղև քաջափայլ
սեւառն հոգարարձուի դպրոցին: Խնդիր մեր հասարակաց և իմս մանաւանդ
առ Ձեզ, զոր ճանաչեմք միշտ հաւատարիմ աշակերտ քրիստոնեան վարդա-
պետութեան՝ է ի մոտացօնս եղեալ անցելոցն բոլանդակ և յանձին զգեցեալ
ոգի վեհանձնական՝ առ որ հրաւիրէ բանն տէրունի և Ձերզ առ իս միշտ ան-
փոփոխ բարեկամութիւն՝ աշխատ լինել բարեխօսել վասն ընդունելութեան նո-
րա առ քաջափայլ իշխանս մեր և օժանդակել յառաջատուութեան գործոյն՝ ըստ
որում կար Ձեր բերէ, որով շնորհապարտ զծնողն մանկան արասջիք և մանա-
ւանդ թէ

զՁերզ Ձեզ յարգող բարեկամ
Ստեփաննոս Նազարեանց

4 յունվարի 4 թուականին, յամի 1851,
Ի Մոսկվա

<Հ. Գ.> վասն Ամիրեան⁵ որդեգրաց Ձերոց, զորս յանձնեալ էիր իմումս
խնամարկութեան, ջանասցուք առնել զամենայն ըստ հաճոյս պատուասիրեալ
առ ի մէնջ բարեկամիդ:

Նոյն

74. ՄՍԵՐ ՄՍԵՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Հունվար, 1851

Պատուական Մսեր,

Շրջեալ զթերթս զայս՝ գտցես զօրինակ վկայագրին յերկու լեզու՝ զոր
ըստ իմումս մտաց պարտ էր քեզ ստանալ. բայց ծանօթարանել արժան հա-
մարիմ. զի աշխատ լիցիս առել ցԱղաթոն Դավթեանն¹, թէ ոչդ վկայագիր՝ առ
ի ստանալ զկերպարանս և զկշիռ յարգութեան յաշս տէրութեան՝ պարտի ան-
պատճառ ի աիսդ գրոշմիլ՝ ի վերայ փառատր թերթի և բարուք ևս ի վերայ մա-
ղաղաթի, նախ հայերէնն և ապա ռուսերէնն: Ոճ բանից յայդպիսի վկայագիր
ժողով և ամփոփ է՝ որպէս տեսանիս՝ և այդպիսի իսկ պահանջի, թէ միայն աղ-
դոյ իցէ և բացայայտ. վասն որոյ կարծիմ թէ շատասցին ասացեալքս:

Առողջութիւն իմ ի լաւ անդր խաղայ². բայց հարկաւորիմ գիւրութեան
անձին ծառայել, վասն զի ամենայն և ամենափոքր իսկ ճիգն մղէ զիս անդր
ուր մղէ. և այս իսկ էր պատճառն իմոյս աչսքան յամելոյ. բայց խնդամ յոյժ
ոչ ամենեկին տկարեացեալ զիս տեսանելով ի շնորհս իմոյս սիրելոյդ, զորս
ողջունելով յոյժ յոյժ

մնամ միշտ

Նազարեան

<Հ. Գ.> Գրութիւն իմ յայժմուս վասն հանդամանաց կենացս վատ գո-
լով պարտ է ձեզ ինքնին հոգալ, տալ մաքրագրիլ զգրուածն իմ³:

75. ԱՎԵՏԻՔ ԵՎ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃՅԱՆՆԵՐԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

Ի յունուարի 30 յամի 1851, Ի Մոսկուա

Սաեփաննոս Նաղարեանց վարդապետ
երկացունց եղբայրացի Աւետիքոյ և Համբարձումայ խնդալ,

Պատուեր հրամանի տուեալ ինձ ի պէտս Կովկասեան աշակերտաց՝ որ ի Կոյսերական համալսարանի տեղոյս, հայթայթել հայկական մատենս՝, հաւանեցաք դարձուցանել զհրեաս առ Զեղ և աղաչել զԶեղ հասուցանել առ մեզ զղրեանս զորոց ցուցակ տուեսցուք ի ներքոյ, նշանակելով զգինս միոյ միոյ ի մատենիցս ըստ ձերումդ սահմանադրութեան՝ որ ի ցուցակի յուղարկելոյ աշդի առ Մսեր դպիր Մսերեանց ի Մոսկուա: Այլ և առաքելով զգրամս հանդերձ ծանոթարանութեամբս՝ թն ցանկալի էր մեզ՝ եթէ կարողութիւն իցէ Պատուելեացդ՝ հասուցանել մեզ զգրեանն ի ձեռն հաւատարիմ եկաւորաց ի քաղաքէդ առ մեզ: Բայց եթէ ոչ մարթի այսմ լինել ի ձեռն արքունի սուրհանդակին, որ թէ և պատճառեսցէ մեծամեծ ծախս ճանապարհի, բայց քան դամենայն ապահով ճանաչի առ ի մէնջ: Զծախս ճանապարհին արասջիք ի մէնջ, իբրև խնդրեալ մատենանքն աստ իցեն:

Ցուցակ խնդրեալ գրենոյն

1. Աստուածաշունչ ի 4 հատորս կամ մի հատոր տպեալ զՎենետիկ յամի 1805 աշխատութեամբ Զոհրապեան վարդապետի	7—ման.
2. Բառգիրք նորատիպ յերկու հատորս	35
3. Բառարան հայ և ռուս—հուղարաշեան	5
4. Մովսես Խորենացւոյ մատենադրութիւնք	4—50
5. Մահ Արեւիկ—Կեսների	1—50
6. Ասենաբանութիւն—Լամբրոնացւոյ	80
7. Քերականութիւն—հ. Վրթանէսի	2

56 — 10

Ս. Նաղարեանց

Հասցեն իմ՝

Степану Исаевичу Назарьянцу

Г. профессору Лазаревского института в Москве.

76. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Խոհական պատուասիրեալ բարեկամիդ մերում հօր Եփրեմայ
բազմացի առ ի մէնջ ողջոյն բաղում բարեմաղթութեամբ հանդերձ.

Տենչալի վերջին սառ մեզ նամակիդ և բարեկամական ծանոթատութեանցդ մեզ ոչ արարք մինչև ցայսօր պատասխանի, և այն խորհրդով և ոչ դիպումս ծով, վասն զի զմերոյս հոգւոյ խաղաղութիւն նախապատիւ քան զայլն համարելով լուի, քան խօսել հաւանէաք. թող զի անհուսալի մեզ թուէր զիմոց մտաց և սրտի ուղղութիւն մերկանդամ առաջի Զեր կացուցանել, որպէս և զաղօցն սառ մեզ խարդախ և երկրան րնթացս վկայութեամբ հաստատել:

Ջալրանայր, սսէ, հոգի Պաղոսի¹, զի տեսանէր զբաղաքն ի կոտալաշտութեան. իսկ իմն զինչ. բայց որպէս տեսանիմս, փոփոխեալ են ժամանակք. դալրանայն և խոռվիլն ի հոգի առ Պաղոսի, չէր դատապարտելի. ալ իմս, վայ ինձ, լինի առիթ չար բանբաստնաց զինէն և սմեկնայն տեսակ տակի բազրազայից: Բայց որպէս կարծեմ, չիք ընդ սրտմ զայսպիսեաց փաստարանել արժիցէ զաշխատութիւնն. արդարութիւն ոչ ուրեք առ մեզ, ալ կեղծաւորութիւն և խտրելայութիւն յամենայն տեղիս. և ուր անարգեալ և չերկիր կոխեալ բանք արդարախորհուրդ հայրենասիրի, իսկ ամեն հակառակ բարձրացուցեալ և մեծացուցեալ մեղրաշուրթն մասնողք ազգի. զինչ հապա տեղն մեզ ալ մտածութեանց և խօսից. քննութիւն չիք, քննողք չիք. զի վերացեալ է բանն աստուծոյ յազգէս....

Ձաշխատութիւն մեր զինի աշդբանեաց անախորժ լրոց և ծանօթաբանութեանց առ ի Ձէնչ առ մեզ հասելոյ, ուստի հարկաւ ի մէջ յարեան կասկածանք զարդարամտութենէ մերայնոց, հուսկ յետոյ Ձերով իսկ նամակաւ բաջալերս առեալ, ալ և համարձակութիւն առ ի թեմակալ առաջնորդէ մերմէ ստացեալ յուղարկեցար ի դատաստան նորին. և զարմանք ոչ փոքր ունին զիս, զի անախորժութիւն և ոչ մի տեսեալ եղև յառնէդ, որպէս²....: Սրբազան հայրն ընթերցեալ զբանս իմ և զտեալ զնոսա բանաւորս և արդարացիս, թոյլ տայ ինձ պատուասիրական նամակաւ հանդերձ ի տիպ անցուցանել զաշխատութիւն իմ, յեա պիտանիս, այսինքն ի նորն հայկաբանութիւն խրախոյս և հրաւէր սիրողապէս ինձ մատուցանելով. որ է ապա այն չար դատապարտութիւն, զոր ալք զիս դատապարտել ոչ ամաչեցին: Մտածել և խօսիլ զոր չէ ընդգէմ ոչ կրօնի և ոչ տէրութեան, զոյ և պարտի զոյ համարձակութիւն. արք մասնաւորք, զորոց խօսեցեալ լինի կամ զսփութեամբ կամ պարստաւնօք ինքնին կաբեն արդ տարացուցանել զանձինս, եթէ արդարք. իսկ եթէ ոչ, ապա ոչ յանիրաւի նոցա պատահին կշտամբանք. բաց այտի առ իս չիք յիշատակութիւն արանց առանձնականաց, ալ ճառն ընթանայ ընդհանրապէս. եթէ ալոց համարձակ է խօսել, զոր ըստ ըմաց և կամի, ինձ ընդ էր ոչ ընդարձակ բանաւոր փաստարանութեամբ. բայց ալոց շնորհել զխօսելն և զիմ կապել զլեզու՝ ալք բարբարոսութիւն է և ոչ մարդկութիւն. և որ կամին զյառաջատուութիւն ազգին յուսմունս, պարտի ուրախամիտ ասպարէզ բանալ տարաձայն կարծեաց և բանախօսութեանց, ուր միայն կարէ հանգիստանալ ճշմարտութիւն: Այսպէս և ոչ այլազգ հասին երոպացիք յայն կատար լրութեան և բարգաւաճանաց յոր հասին:

Աշխատութեան իմոյ պատրաստք եղեցին փութով երկու տպեալ թերթք, ուր բովանդակի յառաջարանն: միայն. հոգ զամենայն հոգամք, զի իցէ տիպն վայելուչ, տպագիրն է գաղղիացի Վոլգէմար Գոթիէ³, զի կազարեանց տպարանն չէ է ի կարգի. բայց զայսոցիկ մի ասասչիք ումեք, կամ է մերով անձնական ծախիւք տպել զմատենեանն մեր և նուիրել ի յիշատակ ննջեցեալ որդւոյ խաշատրոյ Յովակիմեան⁴, առ ի ապացուցանել, թէ ոչ միայն զառնուլն զիտեմք, ալ և զտալն կամակար մտօք: Մտաք մեր եղիցին ընդ ամենն մասնէթս 150. իւրաքանչիւր մի թերթ արժէ 13 մանէթ արծ<աթ> առանց թղթոյ:

Այժմ գամ ի ծանօթաբանութիւն զորպէրաց Ձերոց Ամիրեան մանկանց. սոքա ըստ ուսման և վարուց իւրեանց արժանացեալ ընտիր վկայութեանց փոխեսցին ի վերնագոյն դասատուն պարգևօք հանգերձ. բայց զորդւոյ Գանջեայ, որ ուսանի արեւելյան լեզուս ի վեցերորդ դասատան, չիք իմ տակ Ձեզ մխիթարականս. յառաջագիմութիւնք նորա յընթացս տարեկան ուսումնառու-

թեան հաստատին ընտիր ընտիր վկայանշանօք, բայց ի հանդիսի վերջին հարցարնութեանց ստացեալ է ի գիտութեան տաճիկ լեզուի վկայանշան ամենափցուն, որ է 1, և դնողն վկայանշանի եղեալ է պարոն էմին, որպէս ասի ըստ թոյլտուութեան վարժապետին Շախումովի. պատանին Գանչիկ եկեալ առ իս՝ պաղատէր օգնել նմա. եղև առ մեզ խորհուրդ վարժապետաց. խօսեցայ բաղումս, բայց շահեցայ և ոչինչ. Շախումովն⁵ ասէր, թէ էմինն ինքնին եղեալ իցէ վայն վկայանշան 1. և թէ արժանի է վերնադոյն դասատուն, իսկ միւսն սնդէր, թէ վկայանշանն եղեալ իցէ ի ներկայութեան և թոյլտուութեամբ տաճկաց վարժապետին. բայց խնդիրն այն, թէ որպէս Գանչիկն յընթացս ամի արժանացեալ իցէ ընտիր ընտիր վկայանշանից և ի վերջնում հարցարնութեան վատթարացեալ ցայդ շափ, թէպէտ ի մէջ բերեալ, բայց ոչինչ յառաջեաց, և այսպէս մնայ իրն որպէս կաշր: Խառնաշփոթ իրք առ մեզ բաղումք. կարդ և կանոն սակաւ, էմինն առնէ ինչ որ կամի, և պաշտել զպաշտօն դաստիարակի յայսպիսի բարեւոյնեան խառնակութիւն միջի՝ ոչ պատուաւոր ինձ և ոչ իսկ Վախորժական. յուսայաք բարւոքել զվիճակ մեր և օգտել հայոց, գալով ի Ղազանայ և փոխանակելով զպրօֆեսորութիւնն ի կայսերական համալսարանի ընդ ստորակարգ (և զրամով, և աստիճանաւ) պաշտաման առ Լազարեանց. բայց խաբեցաք ըստ ամենայնի և զղջամք յոյժ, յոյժ: Փոխանակ պրօֆեսորի, եղեաք էջ բոնաբարձ, փոխանակ առն ուսումնականի և պատուելոյ ի շարս գիտնոց՝ իբրև մի յամբոխէ հասարակ վարժապետաց. սակաւ են աւուրք մերոյս պաշտաման աստ, բայց բաղումք զոյդ՝ փորձ փորձեալք ի մէջ. տատուած առաջնորդեսցէ առ բարին:

Միշտ հարազատ Ձեր

Ս. Ն.

Ի 17 հունիսի, 1851, ի Մոսկվա

77. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый
государь Иван Якимович!

Имея честь препроводить к Вам вторую книгу 1849 года изданного мною сочинения, под заглавием «Абул-Касем Фердауси Тусский, с кратким обзором истории персидской поэзии до исхода XV столетия»,—покорнейше прошу Ваше превосходительство удостоить мой слабый литературный дар благосклонного приема и принять уверение в совершенном почтении, с которым имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьянц, доктор

3 июля 1851 г.

Москва

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство,
милостивый государь Иван Якимович!

Лазарь Лазарев, окончивший курс наук в Тифлисской гимназии, в настоящее время—учитель персидско-тюрского языка в мусульманской школе в Елизаветополе, желая, как сведущий армянин, быть полезным при Лазаревском институте восточных языков, изъявляет мне свою готовность на узаконенных условиях принять на себя обязанность старшего преподавателя персидского языка в гимназических курсах и должность восточного надзирателя при институте¹. Господин Лазарев, по письменным своим со мною сношениям известный мне как армянин, хорошо владеющий русским языком, как многоопытный знаток персидско-тюрского языка, наконец, как человек, полезнодейственный в своем предмете, дает мне право думать, что перемещение его в институт должно быть благотворно во многих отношениях. В продолжении уже двухлетнего моего служения при институте с крайней досадой замечал я всегда, что воспитанники, переходящие из гимназических курсов в лицейские, не только не имели приготовительных познаний в моих предметах, но даже не были в состоянии сносно читать по-персидски.

Легко себе представить, что посреди таких обстоятельств, при которых профессор принужден дополнять многообразно недостающее и вместе подвигаться вперед, необходимо должен остановиться правильный ход преподавания, равно как и ограничиваться мерой успехов самих воспитанников.

Об этом деле, после устных объяснений с господином директором Лазаревского института, уже с давнего времени я доставил ему нужные сведения письменно для сообщения их Вашему превосходительству.

Г. Лазарев, своим письмом ко мне от 10 числа сего месяца, просит меня дать ему окончательное сведение, угодно ли будет Вашему превосходительству употребить его для целей фамильного Вашего института в качестве преподавателя персидского языка в гимназических курсах и как надзирателя восточного.

Думая с моей стороны, что г. Лазарев при своих познаниях будет истинное приобретение для института, ожидаю распоряжения Вашего превосходительства, согласно желанию Лазарева.

С глубоким уважением имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьянц

28 августа 1851 года
Москва

Մոսկվա—Քիֆլիս

Պատուելի հայկազն Համբարձում Էնֆիաճեանց.

Ըստ զրեկոյս առ պատուարժան Ավագերեց Տէր Մովսէս քահանայն՝, պարտավճար առ Ձեզ գտանիլ ոչ հաջողէի մինչև ցայսօր, բայց ի հաստատիլ յառողջութեանս փութամ հասուցանել առ Ձեզ ղվայելեալ յայն դրամ վասն մատենիցն անշուշտ ժամանելոց առ մեզ ի ձեռն արքունի սուրհանդակին: Առ թիվ մատենից խնդրելոց առ ի մէնջ յառաջագոյն՝ հաւելեալ և ղմի մի օրինակ գործոյ Եղիշէի և Երզնկայ Կողբացւոյ՝ ըստ նշանակելոցն գնոց. և յուղարկեմք Ձեզ յայժմուս տասը մանէթ արծաթ վասն ծախուց ճանապարհի և պակասորդին, ալ և երիս մանէթ և 60 կոպ. արծաթ վասն Եղիշէի և Երզնկայ գրոցն. ուրեմն ընդ ամէնն 13 մանէթ 60 կոպ. արծաթ: Զմատեանս յուղարկեալն վասն պարոն Էմին աշխատակցի մերոյ, ստացաւ սա ինքն առ ի մէնջ հոգատարութեամբ: Վասն ալլոց մատենիս առաքելոց յիմումս ծրարի, առաքեսցին սորա ինքեանք ղզինս ըստ որում ի Զերումդ ցուցակի նշանակեալ գնին:

Բարեաջակամ Ձեր
Ս. Նազարեանց

Ի 13 սեպտ. <18>51
Ի Մոսկվա

80. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Monsieur,

Je m'empresse de Vous annoncer la publication de mon petit ouvrage arménien intitulé Psychologie empyrique que Vous avez bien voulu me permettre de dédier à l'heureuse mémoire de Votre fils défunt Jean Lasarew.

En Vous présentant un exemplaire de mon travail, je juge à propos de Vous expliquer, Monsieur, les circonstances qui me déterminèrent à faire imprimer mon ouvrage chez Mr. Gautier, bien que, dans un papier envoyé au Conseil de l'Institut, Vous eussiez manifesté le désir de le voir redigé à Vos frals dans l'imprimerie de l'Institut.

Lorsque j'eus reçu de Son Eminence Monseigneur Mathieu la permission de publier ma dissertation, l'imprimerie de l'Institut ne fut point arrangée, de sorte que l'on eût la possibilité de la mettre en contribution pour des buts littéraires; en outre les jours de vacances en me présentant du loisir, me paraissaient de nature de me faciliter le pénible travail de revoir les épreuves. C'est ainsi que je me trouvai réduit à la nécessité de faire usage de l'imprimerie arménienne de Mr Gautier à Moscou, et que Je parvins à effectuer la publication de mon ouvrage resté si longtemps inédit. Je crois, que l'exécution typographique en ne laisse pas

beaucoup à désirer à l'égard de l'élégance et la netteté des caractères haïkiens.

Daignez, Monsieur, accueillir ce monument littéraire consacré à la mémoire de Votre fils glorifié, et l'assurance de la parfaite considération avec laquelle j'ai l'honneur d'être

Votre
très-humble serviteur
Nasarianz.

Le 16 Novembre
1851.
Moscou.

<Քարգանուրյուն>

Պարոն,

Շտապում եմ Ձեզ հայտնելու, թե լույս է տեսել «Յաղագս հոգեբանութեան ճառ» վերնագրով հաշիբեն իմ փոքրածավալ աշխատությունը, որ Դուք ինձ թույլատրել էիք ձոնել Ձեր հանգուցյալ որդու՝ Հովհաննես Լազարի երջանկավետ հիշատակին¹:

Իմ այդ աշխատության մի օրինակը Ձեզ ուղարկելու առիթով. ես հարմար եմ գտնում բացատրել, Պարոն, թե ի՞նչ հանգամանքներ ինձ ստիպեցին այն տպագրել տալ պրն. Գոտիկի մոտ, շնայած որ ճեմարանի խորհրդին Ձեր հղած մի նամակում Դուք ցանկություն էիք հայտնել, որ այն տպագրվի ճեմարանի տպարանում:

Այն ժամանակ, երբ նորին Գերապատվություն Մատթեոս արքեպիսկոպոսից թույլտվություն էի ստացել՝ իմ քննախոսականը հրատարակելու համար, տրպարանը այնքան չէր կարգավորված, որ կարելի լիներ գրական աշխատություններ տպագրել այնտեղ. բացի այդ, արձակուրդի օրերին ազատ ժամանակ ունեի, հետևապես ինձ համար հեշտ էր ձեռնարկել սրբադրություն թերթերը վերանայելու տաժանելի գործին: Այդ պատճառներով ես հարկադրված եղա գիմելու պր. Գոտիկի Մոսկվայի հաշիակա տպարանին և հրատարակելու իմ աշխատությունը, որը երկար ժամանակ անտիպ էր մնացել: Կարծում եմ, որ հաշիական տատերի մաքրության և գեղեցիկության տեսակետից իմ գրքի տպագրական աշխատանքը այնքան էլ հաջող չէ:

Բարեհաճեցեք, Պարոն, ընդունել Ձեր փառավորյալ որդու հիշատակին ձոնված այս գրական երկը, ինչպես և հարգանքաց խորին հավաստիքը:

Ձեր խոնարհ ծառան՝
Նազարյանց

¹ 16 նոյեմբերի 1851.
Մոսկվա

Մոսկվա—Աստրախան

Խոհական ազգասեր եղբայր
Հովհաննես Մկրտչյանց Սալաթնյանց¹.

Գուցե կըարմանաք, որ մի Ձեզ անժամանա՞յ մարդ համարձակվում է յուր նամակով Ձեզ աշխատություն հասուցանել, բայց թեպետ ճշմարիտ է, որ մարմնո ծանոթություն չլինի մեր մեջ, բայց հոգվո ծանոթություն կա, այնպես որ կարող եմ ասել, թե առաջ քան զմարմնիդ ծանոթությունը, ստացել եմ պատվական հոգվույդ ծանոթությունը, և այս մասին պարտական եմ պատվելի բարեպաշտ Կարապետ Թեոդոսյան Սաղբատովին, որ շատ ծանոթություն է տվել ինձ Ձեր Խոհականության և լուսավոր ազգասիրության մասին: Ահա այսպես համարձակեցա՞ դրել և ուղարկել Ձեզ պ. Սաղբատովի բարեկամական շնորհիվ 30 հատ իմ աշխատասիրութենից, որ մակագրյալ է «Փորձական հոգեբանություն»: Խնդրեմ Ձեր բարեկամական աշխատությունը գործ ածել և բաժանել այդ զիրը Ձեր երկրացի հայերի մեջ և զինը ամեն մի հատին սահմանում եմ մի մի մանեթ, թեպետ տեղս ծախած ենք մանեթ ու կեսով. եթե կարելի է ավելի զնով ծախել, այն Ձեր շնորհը կլիներ, որ գոնյա այդ պատվական տղի ու թղթի ծախքը գուրս գար՝ աշխատանքս պարզե ազգին: Մենք ուղարկեցինք այժմ 30 օրինակ. եթե ավելի հարկավոր լինի, կարող եք ստանալ:

Հաշտարխան քաղաքում ունինք մեք, ճշմարիտ է, և այլ ծանոթներ, հարստականք, բայց ափսոս՝ ինչպես մինչև այժմ տեսանք՝ ոչինչ կամք չունին ազգասիրական բաների գործակից գտանվիլ, ունայն խոսք շատ, բայց գործ և ոչ մի. և հավասար առանց գործոց մեռյալ է և դեր հավատան և սարսին, ինչ օգուտ գորանից: Իմ շարադրությունս հայոց լեզվում այդ առարկայի վերա առաջինն է, մինչև այժմ այդ առարկայի վերա խոսված չէ հայոց բառով, բայց ափսոս, որ հին բառով, և սորա պատճառը կիմացվի հառաջաբանությունից, որի մեջ արյուն դառած սրախս ծովիցը մի երկու կաթիլ ածել ենք: Ինձ հարկ չէ գովել իմ աշխատությունս, եթե կա գատավոր, եթե կա Խոհականություն և բանականություն ուղղի մեջ, թող կարգան, մտածեն և ինձ արժանավոր գատաստան առնեն, ևս ինչպես հասկանում եմ մեր ազգը և մեր ազգի լուսավորության բնական և պատշաճավոր ճանապարհը, ասպարեզ եմ անցել և ասում եմ իմ գատողությունը. եթե գատող մարդ կա, թող գատաստան մտանե իմ հետ նույնպես պատվավոր ղեկըով, ինչպես ես:

Կամք չունիմ նամակս երկարացնելով Ձեզ անհանդիստ առնել, խնդրելով մեզ Ձեր պատվական բարեկամության շնորհը:

Մնամ ձեզ պատվով

Սաեփանոս վարդապետ Նազարյանց

Ի 29 դեկտ. 1851,

ի Մոսկվա

82. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

Մեծապատիվ Հայրենակից մեր
Պարոն Համբարձում Էնֆիաճեանց,

Ձեռամալ պատվականիդ՝ զտողեալն ի դեկտ. 14-էն անցելոյ 1851 տմի հանդերձ առաքելովքն ինձ ի պարզեի մասին ընկալեալ անկորուստ և զործակատարէ Ձերմէ ի Յակովբայ Սերօբեանց՝, փութամ հատուցանել Ձեզ զիմ զշնորհակալիս և խնդամ տեսանելով ի նամակի Ձերում, թէ բազում նորանոր մատենանք հայկականք հասեալ իցեն առ Ձեզ, զորոց զցուցակ շնորհ առ մեզ ցուցեալ խոստանայք ընդհուպ առ մեզ ժամանեցուցանել: Ձեմ հաւան զատուկընքոյ Ձերում, որպէս թէ ծուլութիւն և հեղկութիւն տիրեալ և տիրապետեալ իցէ հայկազնեան գիտնոց ի Ռուսաստանեայս, թէպէտ իցեն ոմանք ողբալի բացառութիւնք, որ ոչինչ ապացուցանեն, բայց մոռանայք կամ անփորձս խօսիք, պահանջելով զի ծառ մի պտղաբերիցէ առանց յառաջագոյն մշակեալն և ոռոգեալն լինելոյ: Դուք չէ գիտէք, թէպէտ կշռադատել շտապիք, թէ ահա երկու երկասիրութիւնք մեր տպեալ սեպհական ծախուր մերովք, որ է՝ Ճառ մե՞ ի վերայ Ֆերդաուսիոյ ռուսերէն և Հոգեբանութիւն ի հայ լեզու, որոց առաջինն արձակեալ է ի տպարանէ յամէ հետէ, իսկ միւս՝ ի կէս ամէ հետէ կապեալ և կաշկանդեալ մնան առ մեզ, առանց հարց և խնդիր ի մերայնոց զայնոսիկ լինելոյ: Թող զայնոսիկ օրինակս, զոր պարզեատրեալ է մեր, և այլոց առ ի մէնջ ընկալեալ. բայց ի վաճառ մուծեալ՝ գրեթէ ոչինչ: Զարմանամ, զի դուք աւելի քան զմեզ ճանաչել կամիր զհայ մեր ի Ռուսաստանեայս, այս է՝ զազգն անմեղադիր առնէք, իսկ զնորին հեղինակս զատապարտէք. բայց ո՞րպիսի է ազգդ այդ ոչ գիտէք. ազգ անլեզու և ուսացեալ, հայրենասէրք սուտք, ըստ անուան եկթ. և առ ի՞նչ այդպիսեաց հայկական ուսումն և դպրութիւն. դուք ի մէջ բերէք զբաղմութիւն գնողացն առ ձեզ եղեալ օսմանեան և այլ տյգպիսի օրսպրաց՝. բայց եթէ հայքդ Ռուսաստանի զայդպիսի հաղթեալով, ըղձիր բաղձանաց կլեալ մարսն և յեղափոխեն ի պատուականագոյն հիւթս ջղաց և արեան և ուղղոյ, ապա ընդէ՞ր ոչ իմաստանան, ոչ սթափեն դոքա ի քնոյ առ ի քաջալերել յայդպիսիս և գիւրեանց աշխատասէրս, ընդէ՞ր ապա մի և նոյն հայք խլացեալ և ապառաժացեալ մնան առ ձայն բարբառոյ մերձաւորագունիցն հեղինակաց, իւրեանց իսկ հարազատ եղբարց և որդւոց ի Ռուսաստանեայս: Զի՞նչ կամին դոքա. զի՞նչ կամիր և դուք. պա՞րս էր արդեօք հեղինակի ումեմն գրել և տպել իւրով զրամով և ապա կամ պարզեատրել հարօտաց, կամ թէ փակել և պահել զգործն ի մէջ որմոց իւրոյն աշխատասենեկի: Այդպիսիք ոչինչ են:

Առաքելով Ձեզ պարզե զերկու օրինակս խմոյս աշխատութեան «Փորձական հոգեբանութիւն» մակագրելոյ, խնդրեմ ապացուցանել ինձ թե հայք չեն այդպիսիք, որպիսիս մեր զնոսա ի Ռուսաստանեայս ճանաչիմք: Ահա աշխատ-

տութիւն հեղինակին, անցցեն ի հանդէս և ծարաւքն և սովեալքն և հանգուցեն զտապ և զսով սրտից իւրեանց: Որքան օրինակս և կամիք, կարէք ստանալ. գին ընդ մի-մի օրինակ՝ շատ փոքր (մի մանէթ արծաթ) համեմատութեամբ ընտիր և պատուական սպագրութեանն և նիւթոյն նորութեան: Հարց և խնդիր արարեալ տաջիք ինձ տեղեկութիւն նոյնպէս, թե քանի օրինակս ստանալ կամք իցէ ի մերոյս աշխարհարար աշխատասիրութենէ՝ մակագրելոյ՝ «Թե ինչպէս է մարդու մարմնի կազմուածը և թէ ինչպէ՞ս պիտո է պահպանել մարդու առողջութիւնը» հանգերձ հաւելումով ի վերա խորհրդեալն ամուսնութեան և ժուժկալութեան՝ ընազգնական տեսութեամբ³: Այս ամենայն գտանի յայժմուս ի ներքոյ գրչիս: Ահա ձեզ աշխատանք և վաստակք ուսսահայ հեղինակի. բայց դուք տեսչիք և գաջիք և զցանկացողս և զգնողս. յայնժամ արդարասչիք դուք և մեղապարտ գտցուք մեր:

Ողջ լերուք.
բարեացակամ Ձեր
Ա. Նազարեանց

Ի 3 հունուար 1852,
ի Մոսկվա

ՅՅ. ԽԱՉԱՏՈՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա — Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Принимая душевное участие в настоящей радости Вашего семейства, которому угодно было провидению даровать столь достойных, столь почтенных зятей, спешу принести Вам дань искреннего моего сочувствия новому счастью Вашего дома, которое включает в себе также и новое ручательство в счастье всего Гайканского дома в России¹. Утешайтесь, великодушный отец семейства, с христианским смирением примите из рук творца даруемые Вам драгоценные замены прежней Вашей потери и убеждайтесь в мудрости и справедливости небесного промысла, который и карает, и исцеляет. Эти мои чувства прошу передать и высокоуважаемой супруге Вашей Екатерине Эмануиловне.

Я имел честь получить Ваше письмо от 24 ноября истекшего года, в котором Ваше превосходительство сообщает мне, что Вы так добры вознаградить мне издержки, сделанные на издание моей Психологии, посвященной благословенной памяти Ивана Христофоровича Лазарева, и что Вашим превосходительством сделано распоряжение о выдаче мне в Москве следующих за напечатание моей книги денег.

До сей поры я ничего не получал ни из Вашей конторы, ни от господина Егулова; в силу Вашего письма, пятьдесят экземпляров моего сочинения доставлено в контору и получены за них деньги.

Покорнейше уведомляю Вас о том, в какой мере исполнен смысл Вашего письма.

С глубоким уважением имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьянц

18 февраля 1852 года Москва

84. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԸՈՋԱՐՅԱՆԻ

Մանգիշ—Պեհերբերդ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Спешу покорнейше уведомить Вас об исполнении распоряжения Вашего превосходительства, согласно Вашему ко мне письму от 23 числа истекшего месяца.

Примите мою искреннюю благодарность за лестную честь, доставленную мне Вашим позволением украсить мой труд священным именем покойного Вашего сына, незабвенного Ивана Христофоровича Лазарева. Примите мою благодарность за великодушное вознаграждение издержек на издание труда автора, который, возникши на почве Казани, приобрел публичность на почве Москвы, посреди моей деятельности под начальством Лазаревского института¹.

Одно питает и поддерживает науку—покровительство и поощрение; просвещение без национальной литературы невозможно, и армянское наше просвещение в России без книг, писанных на родном языке по разным отраслям знания, невоображаемо, равно как невоображаемо действие без орудия. Армяне в России, я говорю по собственному своему убеждению, тогда только имеют право называться армянами, когда на мощных плечах русско-европейцев успеют создать для себя народное слово на основании народной литературы. Без этого, все наше образование останется навсегда деревом без корня.

Какие должны быть формы нашего народного слова в настоящую пору, об этом я говорил пространно в предисловии к моей Психологии, и доказал все мною сказанное опытами и примерами из истории образования европейского.

Не отчаивался я и не отчаиваюсь, что мои взгляды вместо радужного признания, готовяляли мне много сердечной горести, но это судьба всякой новой истины, а зависть и нечистые страсти неминуемы в нашем, конечно, не ангельском быту.

Желая Вам и всему Вашему семейству благословения небес, с глубоким уважением имею честь быть Вашего превосходительства преданнейшим слугою

Назарьянц

7 марта 1852 года
Москва

85. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԸՈՋԱՐՅԱՆԻ

Մանգիշ—Պեհերբերդ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Принося Вашему превосходительству душевное мое поздравление со светлым воскресеньем христа и желая Вам и всему Вашему семейству духовного подкрепления и возобновления во христе, спасителе мира,

успокоителе всех удрученных и обремененных земными горестями, позволю себе по одному делу побеспокоить Ваше превосходительство.

Христофор Минасович Авакианц¹, бывший воспитатель Лазаревского института, окончивший курс медицины при Дерптском университете, по предложению почтенного Агафона Давыдовича Акимова² в истекшем году прибыл в Москву, с тем, чтобы, на время занимая место надзирателя при институте, мог он и вместе приготавливаться в Москве к окончательному испытанию в науках медицинских.

Соединение занятий по должности надзирателя с занятиями по предмету медицины оказалось весьма затруднительным и г. Авакианц находился в необходимости отказаться от предлагаемого ему места при институте.

Место армянского надзирателя при институте до сих пор вакантно. Г. Авакианц в продолжении уже почти целого года, среди различных занятий, имея довольно времени соображать свои обстоятельства, наконец решил оставить прежние свои занятия и посвятить всю свою деятельность назначению надзирателя при Лазаревском институте восточных языков.

Как армянин, получивший свое воспитание и первоначальное образование под благодетельным кровом Вашего института, он ставит себе счастьем быть по возможности полезным для целей этого заведения и, вместе с тем, такому кругу действий отдает преимущество перед всяким другим назначением в отдаленной Бессарабии. Вашему превосходительству сообщая о желании господина Авакианца, также соглашаясь вполне с признательными его чувствованиями и считая его, как образованного армянина, полезным деятелем при Лазаревском институте, покорнейше прошу Ваше превосходительство сделать по сему предмету нужное распоряжение и тем разрешить судьбу человека, испытавшего столько бедствий и неудач на пути своего образования.

С истинным уважением и с глубокой преданностью имею честь быть Вашего превосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьяни

28 марта 1852 г.

Москва

86. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԺԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզար

Մայիսի 8, 1852, Մոսկվա

Մեծապատիւ Հայրենակից խոհական եղբայր
Գրիգոր Սուքանյան,

Ձեր հարգելի նամակը անցաւ ապրիլ ամսի 20 թվականից՝ ստացաւ և շատ ուրախացաւ տեղեկութիւնն ստանալով ձեր առողջութեան մասին. բայց ցավում եմ, որ այս ձեռն ըստ մեծի մասին հիվանդ եք եղած. փոքր ամենակալին, որ այժմ առողջ եք գտնւմ Ձեր անձը, և սորանից մյուս ավելի պատվական բան

չկա աշխարհիս վերա մարդուս համար, որովհետեւ հարստութենով չի կարելի առողջություն գտանել, բայց և աղքատութենով կարելի է երջանիկ լինել, եթե կա առողջություն. բայց աղքատ ու անառողջ վերջին թշվառություն է, ինչպես և հարուստ և վատառողջ նույնպես մի անպիտան բան է: Այս ձմեռնս երկար տևելով Մոսկվայում և վերջին օրերը ոչ կատարյալ ձմեռն և ոչ կատարյալ գարուն լինելով, շատ անպիտան ցավեր առաջացան, սրանցից և մեր երեխայքը ազատ չմնացին: Սոքա առողջացան, այժմ հասել է կարգը ինձ. և շարաթ ու կես է, որ հաղը շատ նեղացնում է ինձ. բայց այժմ, ինչպես երևում է, կամենում է փոքր մի թեթևանալ:

Ջալալյան հոր մասին¹ գրածներիդ ընդդեմ արժան չեմ համարում շատ բան խոսել, Դուք կարող եք նորան և ամենագիտուն և ամենասուրբ և ամենակատար համարիլ. այդ Ձեր կամքն է. բայց ես այսքան միայն կարող եմ ասել պատվական բաժեկամիդ, որ Ձեր այժմյան գրածը համեմատելով առաջին գրածի հետ, որ էր փետրվարի 16 թվականից, բաց և բացահայտ տեսանում եմ, որ ինչպես ես եմ հասկացել Ձեր գրածը, միտք բանին այն է, ինչպես պատվելվույդ գրած եմ... «Եվ հոգեբանություն մասին (որ իմ հոգեբանությունն է և ոչ մյուսինը, և որովհետեւ սորա վերա է խոսքը, և ոչ այլ հոգեբանության վերա), ասում է Ջալալյանը, կա մեղանում հին նախնյաց ձեռագիրը»²: Ինչ ասել է այս, և որ մարդը այս բանս կարող էր այլապես հասկանալ, քան թե ես եմ հասկացել, որ մարդը, որ փոքր մի ուղեղ ունի գլխումը, կարող էր այլապես եզրափակել, քան թե ես: Այդ ջոկ բան էր, եթե Ջալալյանը ասեր, առանց դեմքը առ իմ դարձուցանելու. մի (որեիցե) հոգեբանության հին ձեռագիր կա մնացած հին հայերից, թեպետեւ այդ սուտ էր, որովհետեւ այդպես զիրք հայոց ազգի դարձության մեջ երբեք եղած չէ, և հոգեբանություն ասած բանը թեպետեւ հույն փիլիսոփաներիցը փոքր ի շատեւ հիմնադրված և սկսված է, բայց նոր ժամանակներս մեջ հատկացած, ծաղկած և պայծառացած բան է: Եվ վարմանալին առավել այն է, որ գիտուն Ջալալյանը հոգեբանությունս կարգալով ոչինչ մյուս բան միտքը չի եկել, քան թե այն խոսքը, թե իմ հոգեբանություն, կամ որեիցե հոգեբանության (ինչպես դուք եք կարծում) հին ձեռագիրը կա: Եֆերիմ. ինչ պատշաճավոր ծանոթություն է այդպիսի խելոք և հրուշակյալ անձից: Դատեցեք ինքներդ, եթե դատել կարող եք. ես այլևս բան չունիմ խոսելու այդ մասին: Ձեր ասելը, թե «Իմ միտքը և Ջալալյանի միտքը շատ հեռի են միմյանցից»՝ դատարկ խոսք է*:

Երկրորդ՝ անպատշաճ ենք տեսնում, այլ և ընդդեմ խոհականության և բարեկամական հավատարմության, որ դուք իմ մասնավոր նամակը և գաղտնիքը Ձեր հետ օտար մարդի, ինչպես Ջալալյանն է ինձ համար, ցույց եք տալիս և կարգացնում եք. միթե մինչև այժմ հայտնի չէ Ձեզ, որ այդ պատժապարտ գործ է և աստվածընդդեմ խարդախություն գեպի այն բարեկամը, որ ձեզ յուր բարեկամ կարծելով, յուր կարծիքը, յուր մտածությունքը և յուր գաղտնիքը հավատացրել է Ձեզ: Չգիտեմ, թե ինչպես արդարացնեմ Ձեզ. հիացած, սառած, շվարած մնացած եմ: Եվ ինչով եք դուք արդարացնում այս ձեռք արածը՝ պրեկով ինձ, թե կամք ունեիք ցույց տալ իմ նոր հայախոսությունը Ջա-

* Ըստ որում հատաչ հառաչարանության վերայն է խոսում և հետո գալիս է հոգեբանության վերա, որ իմն է և ոչ թե որեիցե հոգեբանության, ապա թե ոչ անպատշաճ էր այնպիսի բան միտք բերել. մեզ ինչ, թե կամ հին հայերի կամ թե այլ ազգերի մեջ կա թե չկա հոգեբանություն. բան կա աշխարհումը, որի հոտը և չէ բնիկ Ջալալյանի քիթը, թեպետ նա՝ ավետաբանը աշխարհարար վարժ կարգալով՝ հրաչք է դառել ձեզ համար: Ինչ խոսեմ, ինչ ասեմ:

լալչան հորը. իբրև թե իմ աչքումը ավելի պարծանք էր լավ հայերեն խոսել քան թե համեստ լինել և անպատշաճ տեղում ինչ որ սրտիս մեջ կար ամեն մարդի տկանջ չծղել: Չէ, պատմական եղբայր. այդ Ձեր ընթացքը ամենևին հակառակ է բարեկամության, և կարող էր իմ սրտի համար անպիտան ցավեր հառաջացնել. և այն ցավերը, որ ես ունիմ, բավական էին ինձ և բավականից շատ: Շատ բաներ ունեի խոսելու. բայց լեզուս կապւում է. և ինչպես որ տեսնում եմ, լավ էր, որ միշտ կապ մնար. պատճառ՝ որ ահա ինքն փորձը ապացուցանում է, որ ես անապատի մեջ խոսող մարդ եմ. և դեռ ժամանակը չէ եկել, որ ճշմարտությունը աչք ու ականջ գտանի: Հանդեսը մերը չէ, այլ հայոց արեղաներին: Եվ դատաստանը սոցա է. սորա վերա իսկի դարմանում չեմ:

Ձեր սիրելի և ազնիվ Վարդան զավակի մասին կարող եմ այսքան վկայել. նախ և առաջ ասեմ Ձեզ, որ նա ողջ և առողջ է մինչև այժմ, երկրորդ՝ յուր ուսումին արի և զգաստ. ավելի հառաջացել է այժմ թե հայերենի, թե ռուսերենի և թե գերմանականի մեջ: Նորա գրության մասին անբավական եք. թեպետ նորա դրվածքը օրինակի վերա վատ չեն. և իհարկե առանց օրինակի վատ պիտո է լինի. և դորա պատճառը այն է, որ հայոց երեսանների մտադրությունը թե առաջի դրած օրինակի վերա և թե ասած բաների վերա շուտով չի հաստատվում, որ բնություն և սովորություն դառնա: Սոքա ավելի շուտ են ավարտում երեսը, քան թե լավ են ավարտում: Թեպետ Վարդանի մասին կարող եմ ասել, որ այժմ ավելի ծանր և օրինակին նայելով և այս պատճառով ավելի լավ է գրում. և ասածս ինքը կապացուցանե Ձեզ աշուհետ:

Ողջունելով Ձեզ և Ձեր ընտանիքը մեզանից և մերայինների կողմից, մնանք

Ձեր հարազատ՝ Ս. Նազարյանց

87. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼՔԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Գրիգոր Սուլթանյանց,

Հարգելի նամակդ այս ամսի առաջին թվականից 260 մանեթ ծրար փափած մեջը՝ ստացա անկորուստ ձեր ազգական Հովսեփ Իլմիրջանցի ձևովը և հայտնում եմ ձեզ իմ շնորհակալությունս ձեր աշխատության մասին, որ ունեցել եք իմ գրյանքը ծախելու համար: Նույնպես պարոն Սայաթնյանցի ջանագրությունովը ծախվեցավ Հաշտարխանումը մինչև այժմ 20 օրինակ: Բայց Թիֆլիզից, Նախիջևանից և Շամախից, որ տեղերը ուղարկել էինք քսան-երեսուն հատ, ոչ լուր կա, ոչ դրամ, ապա արի, հայոց հեղինակ, մասենագրությամբ հաց կեր այս ազգի միջում: Մինչև այժմ գրոց էինք գրել. ասում են՝ չենք հասկանում. ես ես այդ էի կամենում լսել, ուրեմն, եթե աշխարհաբար գրեինք և հայոց ազգը չգներ մեր աշխատանքը, պարտական կմնար նա առաջի ասածս և մարդկան, բայց պարտավճար կլինեինք մեք: Այս այսպես:

Շատ, շատ տրտմեցա ես, պատմական բարեկամ, լսելով Ձեր գրածիցը, թե այս տարի ձեր վաճառահոթյունը անհաջող հանդիպեցավ Նիժնայի տոնավաճառումը, և պատճառը զինու վատությունն էր: Ասաված տար, որ շուտով հաջողության հանդիպեիք և ուրախացնեիք մեզ Ձեր ժամանակավոր բա-

րեմասնությամբը, բայց Ձեր հավիտենական բարեմասնությունը անտարակույս և անպահով, շեն և հաստատ մնալու է Ձեր զավակների կրթությունովը: Գոնյա իմ, և կարծեմ, որ ամենայն խելոք ծնողների նպատակը այն է, որ կարողանայինք ոչ թե շատ հարստություն, այլ լուսավորչալ և բարի զավակ թողուլ մեզանից հետո, և այդ էլ մեր անմահությունը, մեր անունը, մեր վաստակը: Ես այսպես եմ մտածում և կարծեմ, թե չեմ սխալվում: Վարդանի հանդերձեղենի մասին միամիտ լինիք, կաշխատենք տնտեսությամբ հոգալ նորա մարմնավոր պիտույքը. շատ լավ է որ կտավեղենի համար ուղարկել եք նիժնայից ծրար Բուրջալովի ձեռքով, բայց մինչև այժմ չէ նա տեղս և ասում են, թե ամսի 15-ին աչտեղ կլինի: Աստվածային տեսչությանը հաճո եղավ կանչել յուր մոտ մեր մի տարի և մի ամսական Եղիսաբեթ քաղցր գուտորը, որ սկսել էր արդեն խոսել և հասկանալ յուր շրջակայքը. այս մահը էմմա Ֆեոդորովնայի՝ համար անբուժելի ցավ է դառել և կպել է սրտին, որ ոչինչ բան չէ կարելի մխիթարել նորան. այսպես է մայրական սերը: Բայց աստուծուն խելք ուսուցանելը հանդգնություն է. իբրև մարդ բարոյական և քրիստոնյա, պարտական ենք ասել, տէր ես ու տէր էսո, կամք տեսնո՞ւ օրհնեալ և զիցի:

Միտք ունենիք մոտերումս մի հայերեն աշբենարան տպել, աշխարհաբար լեզվով², այնպես անօրինված, ինչպես եվրոպացիաց մեք, այսինքն տառերի, վանկերի և բառերի, մի խոսքով ընթերցանության մասին տեղեկություն տալուց հետո ղենել կարգավ այն բոլոր նախադաս ծանոթությունները, որ հարկավոր էին երեխային, աստուծո, բնության, ստեղծվածների, աշխարհագրության, պատմության, նորանոր գյուտերի մասին, որ երեխան ընթերցանության մեջ և հոգեոր կերակուր և սնունդ ստանար, և ոչ թե շորանար և ցամաքեր մտքով ու սրտով, ինչպես մինչև այժմ եղել է: Բովանդակությունը կլլիներ 5 թերթ տպած 12 ծալքով, 160 էրես (այդ կնշանակե 10 թերթ դրած): Գինը շատ գյուրագին կլինի՝ 50 կոպ<եկ> արծ<աթ>: Եթե կդառնվին ցանկացողը այդ ամենահարկավոր աշբենարանին, խնդրեմ իմացումն առն մեկ ցանկացողաց թիվը, որ ես նորա պես գործս հարմարեմ: Այս մասին հոգաբարձու լինելու են և այլ անձինք:

Վարդան զավակը՝ Ձեր և իմ սիրելի աշակերտը առողջ է և ուսանում է բավականին առաջադեմ. միայն հայերենումը ձեռքը չի կամենում այնքան լավացնել, ինչպես ցանկալի էր ինձ, և բերանս հստեց տանել, թե ահա այսպես, այսպես պիտո է գրել, որ տառերը գեղեցիկ երևին, բայց ինչպես տեսնում եմ, այդ բանի պատճառը այն է, որ ղեռ մտածությունը պակաս է, և առանց մտածության իհարկե ոչինչ բան չէ կարելի օրինավոր կատարել: Բայց այս ես պիտո է ասել. ձեռքը լավանում է շատ գրելով, բայց ժամանակը գործ անելով քստ մեծի մասին գրության վերա, այդ ես վնասակար էր, պատճառ՝ որ մշտն հարկավոր ուսմունքը պիտո է հետ մնային, բայց ամենը հավասարապես առաջ տանել՝ ահա այդ է գժվարը, մանավանդ մեր երեխաների հետ որերի մեջ պատվասիրությունը պայծառացրած չէ, խոսքը և հանգիմանությունը շատ չէ ներգործում, և միշտ թակել և զանել իմ գործս չէ, որովհետև վարձապետ եմ և ոչ զանի: Խորհուրդ եմ տալիս Ձեզ, որ միշտ գրեիք Ձեր սրգուն, թեև քանի մի շարք և նայելով նորա վերա ինչպես ձեր բարեկամի վերա, միշտ հասկացնելով նորան Ձեր հավանությունը և անհավանությունը, քաջալերելով և խրատելով իբրև հայր և ծնող. և այդ Ձեր խոսքերը չկարծեմ, որ ջրի վերա գրածի պես անօգուտ լինեն: Այս խորհուրդը գրում եմ Ձեզ իբրև փորձառու բարե-

կամ, որովհետեւ շատ լավ գիտեմ, թէ ծնողի ներգործությունը վաճակի սրտի վերա փոքր բան չէ, և երեխաների դաստիարակությունը այնպէս մի գործ է, որի մեջ վարժապետ և ծնող ձեռք-ձեռքի տված պիտի է առաջ գնան՝ այն ժամանակը դաստիարակությունը կլինի կատարյալ և յուր նպատակին հասու:

Ողջ լեր և ընկալ մեր բազմապատիկ ողջույնները ինձանից և իմ ամուսնուցս և իմ վաճակներիցս:

Ձեր հարազատ բարեկամ

Ատեփաննոս վարդապետ Նազարեանց

Ի Ց սեպտ. 1852,

ի Մոսկվա

На Стретенке, в Пильниковом переулке, в доме Иковой.

88. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

Մասկվա—Ղզլար

Պատվելի բարեկամ մեր
Գրիգոր Սուլթանյանց,

Վերջապես, շատ և շատ աշխատութենից հետո, կարողանում եմ ուղարկել ձեզ իմ շարադրությունը՝ Վարդապետարան կրօնի անունով, որ այս օրերումս հրաման դուրս եկավ հրատարակել ազգի մեջ¹: Խնդրեմ ընդունել սորան որպես բարեկամական պարգև ինձանից և աշխատություն հանձն անուղ հասուցանել մյուս օրինակները, ինչպես նոցա երեսի վրա նշանակած են հասուցեք: Չորս օրինակ հասարակ կաղմով, որ դրած էի ծրարի մեջ, կտաք պարոն Իգմիրյանցին, ասելով նորան մեր կողմից, որ ավելի ուղարկել նորան ձեռնհաս չէր, պատճառ՝ որ իմ համար սույն օրինակները սակավաթիվ էին և ավելի թանկ գնով, քան թե պարոն Անանովի² օրինակը, այլև թե այդ պակասորդը հոժարությամբ կըցուցանեի այլ դրքով, որ նույնպես շուտով կաղվի, որ և ասվում է «Սոկրատեսի վարքը և բարքը», այլև «Ամերիկայի հայտնագործությունը»³:

Ձեր սիրելի գավաղներին մտաին այսքան խմացիր. Վարդանի ուսմունքը օր է օր ծանրանալով և առաջադեմ լինելով, տալիս են ինձ արգարացի պատճառ մատնելու, որ պիտո է նա մի օր արժանավոր ժողանդ լինի չուր ծնողի համար և խելացի, պիտանի հայ մարդ: Նորա առաջին ծուլությունը և համառությունը վերջապես կտրել եմ հաջողությամբ, և նա չուր ամենօրյա ուսանելիքը ճշտապես հատուցանում է ինձ, և այդպես ժամանակ է ստանում գործական կերպով կրթել և վարժել չուրյան լեզուների մեջ: Այս բանը, իհարկե, դժվար էր ասել ինձ Յակուվյանցի որդու մասին, որ միայն իր հասակի մեծութենով մի քանի բաներ ավելի լավ էր հասկանում: Ծջմարիտը ասեմ, և խոստովանարար ասեմ, շատ վարմացա ես, որ դուրս հաջրը գրած էր ինձ մոտերումս, որպես թե կամք ունի տալ նորան կաղարյան ուսումնարանը, որ ուսանի, գերադանցություն, փառք և պատիվ ստանա: Ես, որ այսքան շարժարկելով և գլխի վրա կանգնած, չեմ կարողանում նորա հետ մեծ գործ կատարել, ապա այն ուսումնարանումը ի՞նչ պիտի լինի այդ տղայի վիճակը: Եվ հայտնի է Ձեզ իմ ուսուցանելու կերպը և այնտեղիներ: Առհասարակ պիտո է ասել, եթե դա մի ընդունակ աղա լիներ, այն ժամանակը որպես և իցե կերպով, թե ուղիղ և թե ծուռ առաջ կերթար, ինչպես մեր հացուց մյուս ուղրալի երեխայքը. բայց դուրս վերջը այդ ճանապարհով վատ կլիներ: Գիտեմ, թե այժմյան մտածությունը Յակուվյանցի առաջացած են այն հիմար տղաների խոսքով, որ կաղարյանց լիցեից դուրս եկած կարծում էին, թե հրաշալի ուսումն և կրթություն էին դուրս բերած այնտեղից, բայց բանի խելությունը

ոչինչ չէր, եթե ոչ, մի կտոր իրավունք, որ կարող էին թաղամորական պաշ-
 տան մտանել. և թե ի՞նչ պաշտոնատարք պիտո է լինելին չուրջանց ուսումով,
 այդ բանը հասկանալու և առաջուց տեսլու համար ոչինչ մարգարեական հո-
 գի և տեսությունը ունենալ հարկավոր չէր: Դավիթի մասին պիտո է տեսն
 Ջեզ, որ շատ չար և անհանգիստ աղա է, և ամենայն լուրի հսկողութուն
 կառահանջե, որ կարգով լինի և դատ ուսանի. վերջապես կարող է նա այժմ
 գերմաներեն բավական տանելի կարգով և գրում է սուսերենը նույնպես, ու-
 սանում է բառեր հայերեն և գերմաներեն, և կարգում է իմ «Հոգեղեն կերա-
 կուր» անունով գրքիցը, որ լավ հասկանում է ինքը, բայց հիմարութենով ա-
 սում է, թե չէ հասկանում, որ շուտով ձեռքիցս ազատվի, բայց մի փոքր բանը
 մեկնելով նորան, ասում է իսկույն՝ թե հասկանալի է. այսինքն իսկույն միաժե-
 ն է դալիս յուր մայրենի լեզուն և յուր մայրենի բանականությունը, թեպետ մի
 փոքր ավելի գեղեցիկ և ազնիվ կերպով, քան թե լսած էր Ղզարումը: Նույն
 հասակումը ավելի խելացի և հանգարտ էր ձեր Վարդան որդին—այս պիտո
 է թողուլ Վարդանի պարծանքին: Դուք ցանկություն ունեիք, որ ուսուցանելի
 Վարդանին և վաճառականի տալիս և առնելի բաների հաշվագրությունը, բայց
 որովհետև այդ գործի կարգը Եվրոպայի վաճառականների մեջ ամենեին այլ
 է, քան թե Ռուսաստանի վաճառականների մեջ, և յուրաքանչյուր կոնտորա
 ունի յուր հատուկ ձեր և կարգը, և իմ ուսուցածը պիտո է ավելի խառնափնի-
 րեր նորա միաժե, քան թե օգտակար լիներ, երբ որ գործի մեջ մտաներ, վասն
 որո զանց եմ առնում այդ բանը, և դուրս փոխանակ կամք ունեի ծանոթու-
 թյուն և տեղեկությունք տալ Վարդանին ուսուց թաղամորության օրենքներին,
 որ շատ հարկավոր էին նորան, որպես Ռուսաստանի քաղաքացու և վաճառ-
 կանի համար, և այն կարգով, ինչպես ուսանում են ուսուց գիմնադրաների
 մեջ ինքյանք՝ ուսուց աշակերտքը:

Պարոն Իզմիրյան, մեր և ձեր բարեկամը և ազգականը, Մոսկվա լինելով
 և հանդիպելով մեզ քանի անգամ, խոսք և քննություն բացեց իմ այժմյան
 տպած շարադրության երկրորդ հատորի մասին, որ լինելու է «Պատմություն
 քրիստոնեական եկեղեցւո և մերույս քրիստոնեական լուսավորության» նույն-
 պես աշխարհաբար: Որովհետև Ազաթոն Դավթյան Ակիմյանցը վախճանած
 էր, և պ. Անանյանցը այս մասին շատ զուլիս չունեի, և ես առաջին պաշմա-
 նով կարող չէի գործ կատարել, վասն որո պ. Հովսեփ Իզմիրյանցը խնդրեց
 և քաջալերեց ինձ, որ այս մասին գրեմ և հայտնեմ ձեզ, ինչպես ես և նա
 խոսած էինք մեր մեջ, որ զվարցի հայրենասեր և բանական մարդերի հոգա-
 բարձութենով դուրս բերվե: այն արժաթի գլուխը, որ հարկավոր էր այդ պի-
 տանի գործը առաջ տանելու համար: Իզմիրյանցի և իմ մեջ խոսք կապվեցավ,
 որ այդ գումարը լինի 1500 մանեթ արծ<աթ>, որպես տպագրության, թղթի
 և փոքր ի շատե իմ աշխատության վարձ: Եվ ես տպելով աշխատությունը
 հանձնելի այդ գործի հոգաբարձուներին 800 հատ: Խնդրեմ այս առարկայի
 վերա խորհուրդ կատարել ձեր զվարչան ազգասեր և բանական մարդերի հետ
 և հայտնել ինձ, ապա որ և ես իմանամ իմ պարտականությունքը և աշխատեմ
 ինչպես հարկ և արժան էր:

Ողջունելով Ջեզ և Ջեր բնառնիրք իմ և իմ ամուսնու կողմից,

մնամ

Ջեր պարզասիրտ բարեկամ՝

Առեփաննոս վարդապետ Նազարյանց

Հունվարի 30 թվակ. 1854

Մոսկվա

Պատվելի և խոհական բարեկամ
Գրիգոր Սուլթանյանց,

Ձեր գրած նամակը՝ ամսուս 17 թվականից՝ ստացա և տեղեկացա նորանից, որ ձեր գուստորը՝ Մարգարիտը, բերած էր Սարեպտա քաղաքը ուսումնաւորու համար այնտեղի աղջկանց պանսիոնումը՝ Մյուլլեր անունով պաստորի մոտ: Այդ փոքրիկ քաղաքի որպիսութիւնը վաղուց հայտնի էր ինձ. ես շատ վաղուց ուսած եմ աշխարհագրութեանից, որ դա մի փոքր քաղաք է Վուդայի վերայ, Սարատովի սահմանումը, և դորա բնակիչը գերմանացի գաղթականք են և ասվում են Մորավյան եղբարք, դոքա եկած են տեղդ Եկատերինա թագուհու ժամանակից, և այն գերմանական գաղթականներին են, որ հրավիրված էին Ռուսաստան, այս աշխարհի անապատ հողերը մշակելու և ծաղկեցուցանելու համար, և ստացան զանազան աղատութիւնք, որպէս դուրութիւն, բայց այնուամենայնիւ՝ ուսաց հպատակ են, թեպէտ զու այդ մասին աշխատես ես գրում ինձ: Ներելի է քեզ և մեր հայերին առհասարակ, որ յուրյանց.... յափովը չափում են և մեզ, որովհետեւ այլ չափ չունին յուրյանց մեջ:

Շատ ուրախացա, որ դուք որպէս խոհական և բարեմիտ ծնող բերած էր Ձեր մանուկ աղջիկը կրթութիւն տալու համար, և ինչպէս տեսա ուղարկած ցուցակիցը, բավական թեթեւ է ուսման և պահպանութեան գինը, բայց ցավելի է, որ Ձեր աղջիկը, որ հետո պիտո է հետ դառնար հայերի մեջ և ապրեր նոցա մեջ, այդպիսի օտար աղջի մեջ, առանց հայութեան պիտո է օտարանար ամենեին: Հայութիւն ասելով, ես չեմ հասկանում Ձեր սովորական հայութիւնը Ղզլարի, այլ մի բանական և խելացի հայութիւն, որ Ձեր աղջիկը, իհարկեւ, չէր կարող Սարեպտայումը ստանալ, կրօնի դաստիարակութիւնը և լեզվի ուսումը պիտո է նույնպէս հետ մնային, որ շատ ցավելի էր: Եվ չգիտեմ պաստոր Մյուլլերը ինչ պիտի մտածէ, մանավանդ թե կրօնի դաստիարակութեան մասին, ըստ որում Ձեր աղջիկը եթէ Ռուսագաւառ չէր, չէր նույնպէս և լուսերադաւան, ուրեմն ի՞նչ ճանապարհով պիտո է գնար: Իհարկեւ, ինչքան որ կրօնի դաստիարակութիւնը հիմնված էր սուրբ գրքի վերայ (հին և նոր կտակարանի վերայ), այդքան կարող էր ուսանել Ձեր աղջիկը գերմանական լեզվով. բայց պիտո է, որ կարողանար և հայերէն խոստովանիլ և ասել յուր կրօնական մտածութիւնքը: Բացի դորանից պիտո է ասել և այս. գերմանական պաստորը չունի իրավունք այլադաւան մարդերի կրօնական դաս տալ, թեպէտ այսպիսի դասաւանդութիւնը շատ օգտակար բան է, որովհետեւ սոցա կրօնը, ինչքան ես եմ հասկանում, ամենեին համաձայն է Քրիստոսի Ավետարանին:

Այս մի քանի անհարմարութիւններին հիշատակութիւն տանելով, այնուամենայնիւ պիտո է ասեմ արդարութեամբ, որ Ձեր բնթացքը շատ լավ է. շատ զովանի է: Միայն շատ դժվար պիտո է լիներ խելճ երեխայի համար հանկարծ այնպիսի մարդերի մեջ տեսանել յուր անձը, որոնց լեզուն նա չէր հասկանում, և որոնք նորա լեզուն չէին հասկանում, բայց կարծեմ այդ դժվարութիւնը շուտով կվերջանա, և նա կուսանի լավ խոսել գերմաներէն, բայց հայերէնը կմոռանա ամենեին, և այն հայերէնը, որ նա գիտեր այժմ, իհարկեւ, մի մեծ և թանկագին բան չէ:

Ձեր գրած տեղեկությունների մասին Յակուտովի օրգինների կողմից՝ շնորհակալ եմ, բայց ցավում եմ, որ պարոն Աֆթանգիլյանը՝ ալգքան խառնակութուն է գործել, առանց հաստատուն կամք ունենալու ուղարկել յուր օրգիքը մեր մոտ: Բայց կարծեմ որ նա պիտո է վերաժողոված լինի իմ մի քանի խոսակցութենովը հայկական զավակների անդաստիարակ վարքի վերա, ինչքան որ ծնողների տանն էին. բայց դորանով ցուցանում է միայն յուր պակասությունը և մեզ վնասել ամենևին կարող չէ: Այդպիսի անխելք հայեր շատ տեսած ենք, և տեսանում ենք, և լավ գիտենք, որ փուշից խալեղ քաղել կարելի չէ: Թող Աֆթանգիլյանը առնե, ինչպես կամենում է: Յակուլյանցի կամեցողությունը յուր օրգին աֆտատաճառ տալ վաճառական Ակադեմիան՝ լավ է, բայց շուտով կտեսանե ինքը, որ իմ գրածները անխորհուրդ և սուտ բաներ չէին, այլ հաստատում երկարաժամանակյա փորձի վերա: Եվ ասուածով պիտո էր ասել, թե Յակուլյանցի օրգին յուր կարողությունը համեմատ գիտե մտածել և խոսել, ուսել է բավական բան, գիտե հայերեն, ռուսերեն, զաղղիրեն, ալթ, և գերմաներեն և այլն: Նրա պատմական և աշխարհագրական տեղեկությունքը ավելի հարուստ էին, բայց թվաբանականքը՝ տկար: Իմ արդյունավորությունքը և աշխատանքը ուրանալ, հայհոյություն էր քնդդեմ ասուածո, թեպետ դուրս հայրը և դուրս հոր խորհրդատուքը ալլապես են մտածում. բայց ալգ հիմար տղաքը, գեղես կարող էին իմ աշակերտ Յակուրից գեղես շատ բան ուսանել, որ ուսած չէին: Ինչևիցե, ալգպիսի չարախոսությունքով կարելի չէր դոցա իմ լույսը շիջուցանել, որ ժամանակով կփաշլե պաշտառապես և կամաշեցուցանե հիմարների երեսը: Ես զարմանում եմ, որ Յակուլյանցը այնուամենայնիվ հավանել է, ինչպես ինքը գրում է ինձ, յուր Բուդղան օրգին ուղարկել ինձ՝ ուսում տալու համար: Եթե նա հավատ չունի դեպի առ իմ, ապա ի՞նչ հարկավոր էր ալգպես ընթանալ. թող ուրիշ տեղ տա նորան. և դուք այս բանի մեջ խորհրդատու լինելով նորան, կարծեմ պիտո է տհաճություն տեսանելիք: Իմ գրածս, թե նորա օրգին Յակուրը կարող չէ վաճառական Ակադեմիայի կարգով առաջանալ, այն պատճառով էր, որ նա արդեն 16 տարեկան էր, և ընդունակությունքը չէին մեծ, և աշխատասիրությունը փոքր: Բայց եթե նորա հայրը չէ հավատում ինձ և տեղիք է տալիս վատ վատ կարծիքների, յուր մեղքն է. և նա իշխանություն ունի գործ կատարել, ինչպես կամք ունի: Նորա փեսա Սերերյանովը զալու է ալստեղ, որ հոգա այս բանի մասին. գրած են նույնպես Ղզլարից մեր արժանատաթիվ Մովսես քահանայի վերա.... Ապերախտ մարդերի համար աշխատել, հալումաշ լինել օր ու ցերեկ և ալլուամենայնիվ բամբասանքների տակ ընկնել՝ ամենևին անախորժ բան էր մեր սրտի համար:

Ես դրելու եմ պարոն Յակուլյանցին ալսպես, թե կամք չունիմ նորա օրգին Բուդղանը ընդունել 300 մանեթով, որովհետե զա միաշն էր և հույս չունեի դուրս դասավորությունը կապակցել ուրիշ աշակերտի հետ. և եթե ես Աֆթանգիլյանին խոստացել էի ալգ պաշմանով, նորա օրգիքը երկու էին, թեպետ և այս մի քանի ժամանակ, որից հետո նույնպես պիտո է ավելացներ նա աշխատության վարձը: Բայց այժմ խառնակվել է ամենևին բանը, մինչև ոմանք և 200-ով ես կամենում են բռնաժողովել մեզ. և այս մասին կարծեմ մեղավոր եք դուք. ըստ որում ներողամտությունը գեպի մինք, որ խորհուրդ էր, անխնայաբար հրատաքակվելով ստանում է օրենքի և սահմանի կարողություն. և ալսպես չգիտե մարդ, թե ինչ կերպով գործ կատարե հայերի

հետ: Զույլ բան էր, եթե ես ունենայի մի պանսիոն և շատ աշակերտներ, բայց որ բանը աշղպես չէ, ուրեմն և ես արժանի էի խնայություն:

Վարդանը առողջ է և իր ուսումի վերա արթուն և առաջագնաց է, այնպես որ, բացի նորա ավելի փոքրահասակութենից, կարող եմ գովել նորա բնագոնականությունը և հասկացողությունը, բայց որում թվաբանության մեջ ավելի շուտով և պայծառ կարողանում է բմբռնել կանոնը և զործ կատարել, բայց նորա հակառակ մյուսը կապած մնում է: Գերմաներեն լեզվումը բավական հառաջացած է, բայց թարգմանում է դժվար բաներ գերմաներենից գեղի հայ և ռուս, ռուսերենից գեղի հայ, և խոսելու մեջ ես արիանում է օրէ օր ավելի, միայն թե ամոթխած է և չէ սիրում շատ խոսել, ինչպես մյուսը, այսինքն Յակոբը: Կրօնագիտության, պատմության և աշխարհագրության մեջ նույնպես հաջողակ է: Ինքներդ որ այստեղ կգտանվիք, կարող եք ականատես լինել այն բոլոր տեսարաններին և դասավանդություններին, որ նորա ունեցած են իմ աշխատանքովս, և դասել թե ինչքան քրտինք և ջանք եղած են հայերի զավակների վերա: Ուրանալ շատ հեշտ է, բայց քննել և ճանաչել՝ այդ է դժվարը:

Դավիթը առողջ է և բավական նվազել է մարմնով, որովհետեւ զվարչան անմասնությունը թողուլ և բան ուսանել գեո ես դժվար է նորան. ուշադրությունը շատ ցան ու ցիր է, երբեք չի լինում բան հասկացնել նորան, թեև ամենայն հնար գործ եմ գնում. բայց ինչքան կարելի էր առաջանալ մտքով, առանց ձիշտ ուսման կանոնի վերա կապվելու, հառաջացել է իհարկե, խոսվածքը բավական լավ է, հասկանում է և գերմաներեն ասածներս: Նորա ուսմունքը եղել են մինչև այժմ գերմանական բնթերցանություն, բառեր հայ թարգմանությունով, ռուսերեն բնթերցանություն և թարգմանություն, հայերեն բնթերցանություն և բացահայտություն, ռուսաց քերականություն, որի հոլովմունքը ուսանում է այժմ շատ և շատ դժվարանալով, որովհետեւ չէ կամենում ամենեին մտածել: Ուսած է փոքր ի շատե և թվաբանության սկզբունքը:

Ողջունելով Ձեզ ինձանից և իմ ամուսնուցը, խնդրում եմ աստուծուց արժանացնել մեզ Ձեր բաղյր տեսությունը Մոսկովայի մեջ:

Մնամ Ձեր հավատարիմ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

90. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Պատվական բարեկամ մեր

Գրիգոր Սուլթանյանց,

Քաղցր հուսով էինք, թե այս ամսու սկզբումը կարժանանայինք տեսանել Ձեզ Մոսկովայի մեջ, նույնպես և Ձեր զավակները, բայց անկատար մնաց մեր հույսը, բայց որում, ինչպես հետո լսեցինք, աշխատես են եղած ձեր գործերի բնթացքը: Ձեր կրկին ամուսնության դիտավորությունը, մարդկորեն գատելով, կարող եմ միայն գովել, և իհարկե անմիթիար կյանք էր մարդուս կյանքը ասանց մի սիրելի ամուսնի, թեպետ, ինչպես կարծում եմ, առաջին ամուսնության սիրտ և վայելչության հետ չէ կարող ոչինչ համեմատվել, բայց ի՞նչ պիտո էր առնել, եթե մարդս մահկանացու լինելով և նորա հանգամանքը հագար տեսակ կարող են փոփոխվիլ: Իմ բարեկամական բարեմաղթությունս

ուղարկում եմ ձեզ, խնդրելով ամենակալ տիրոջիցը, որ պարգևե ձեզ շատ և շատ տարիներ քաղցրությամբ և երջանկությամբ վայելել Ձեր սրտի սիրած ամուսնակցի հետ, որ օրհնե Ձեր ամուսնական կապը, զորացուցանե Ձեզ և շինե պտղավետ ծառ յուրատունի այգու մեջ, պտղավետ բարի-բարի գործերով թե՛ ձեր զավակների և թե մարդկության բազմապիսիների համար: Մեծ է ամուսնության խորհուրդը մարդկային և քրիստոնեական երջանկության համար, բայց ես կամք չունիմ այստեղ ճառ գրելու Ձեզ, թողելով այս բանը ուրիշ տեղի և ժամանակի համար:

Պարոն Իզմիրյանցը այս օրերումս այստեղ էր և հանդիպեց մեզ. հանձնելով մեզ ուղջունով Ձեր կողմից 400 մանեթ երեխաների դաստիարակության և պահպանության համար: Իմ ամուսինս այս ամառան մեջ հարկադրված էր մի սերտուկ կարել տալ Վարդանի համար և կոշիկներ հոգալ նորա համար. ըստ որում ձեռքից գնացած էին նորա զգեստքը: Այժմ հարկավոր էր Վարդանին մի այլ վերարկու ձմեռվան համար. ըստ որում առաջին կարածը նեղացել է և շատ կարճացել է, և անպիտան էր նորա համար: Այս կիթովի Դավթի գործածության համար, ինչպես և Վարդանի մուշտակը, և այս պատճառով ամենևին ավելորդ էր Ձեր ուղարկած մորթապատ հագուստը Դավթի համար, բայց անհարմար է Վարդանին, որ ավելի կարոտ էր: Նույնպես կարոտ էր Դավթը սերտուկի և փոխանների: Այս բոլոր ծախքերի մասին Իզմիրյանցը 50 մանեթ արժաթ թողեց մեր մոտ. զգեստները հոգացած եմ ինչպես հարկն է, յուր ժամանակին մի առ մի ճշտապես կուղարկեմ Ձեր բոլոր հաշիվը:

Վարդանի հառաջագիմության համար կարող եմ գովասանությամբ խոսել. բավական բանականություն և խոսելու, ուրեմն և մտածելու կարողություն է ստացել, ինչպես դուք ես կարող եք տեսնել նորա նամակներից, ինչ տեղ իմ ձեռքս շատ փոքր տեղ (մի կամ երկու բառով և ոճով) ներս է խառնած: Մանավանդ այժմ ավելի կարգավոր կերպով առաջ է գնում բանը, ըստ որում Յակովյանցից ազատվել ենք, և լրբության և անզգամության առիթը վերացած է: Եվ Դավթի, խիստով և սաստիկով առաջ է գնում: Թեպետ անընդունակ տղա չէ, բայց ուսանելիքը ամենևին նոր լինելով, և նա յուր մտադրությունովը ցան ու ցիր, ինչպես այն երեխայքը, որ երկար ժամանակ դատարկապես վազ էին տված, շուտով չէ հասկանում ասածը, կամ թե չունի այնքան անձնագիտություն, որ ճանաչե, թե պիտո է մտածել և ժողովել միտքը: Այժմ նա գիտե բավական գերմաներեն, հայերեն և ռուսերեն և միշտ վարժվում է թե՛ գրությամբ, թե՛ ընթերցանությամբ և թե բերան ուսանելով այդպիսի դասերի ուսանելիքը:

Պարոն Բարեկեցյանը¹ երկու եղբարքը մեր մոտ պատահեցան այս տարին. մեծ եղբայրը, որի հետ ծանոթացած էի առաջուց հարևանցի, շատ խելացի մարդ է երևում և արժանավոր անձն է. վանազան տեսակ խոսակցություն եղավ հայրենասիրական բաների համար, և միթեթարվեցա ես լսելով նորա առողջ դատողությունը, թեպետ այդ դատողությանց խորհուրդքը տրիտուր բաներ էին:

Այս տարի սաստիկ խոլերա կար Մոսկվայում, և մեք պիտո է, որ բերինք մեր զոհը և կորստակից գտանվեինք մյուսներին. վախճանվեցավ և մեր չորս ամսական Մազթադինա աղջիկ, բայց թե ի՞նչ կերպով, ծանր էր ինձ ծնողիս պատմել ձեզ: Խոլերայի զորությունը այս տարի ե՛ւ անչափահաս, ե՛ւ

շափահաս անխնա մի քանի ժամում և րոպեում վաշր ձգելով տանում էր հասուցանում էր գերեզման:

Էմմա Ֆեոդորովնայից սիրով և հարգանքով շատ ողջուն Ձեզ և Ձեր աստվածաղույզը ամուսնուն:

Ձեր բարյացակամ
բարեկամ՝
Նազարյանց

Սկստ. 25-ին, 1854

Մոսկվա

91. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա — Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый
государь!

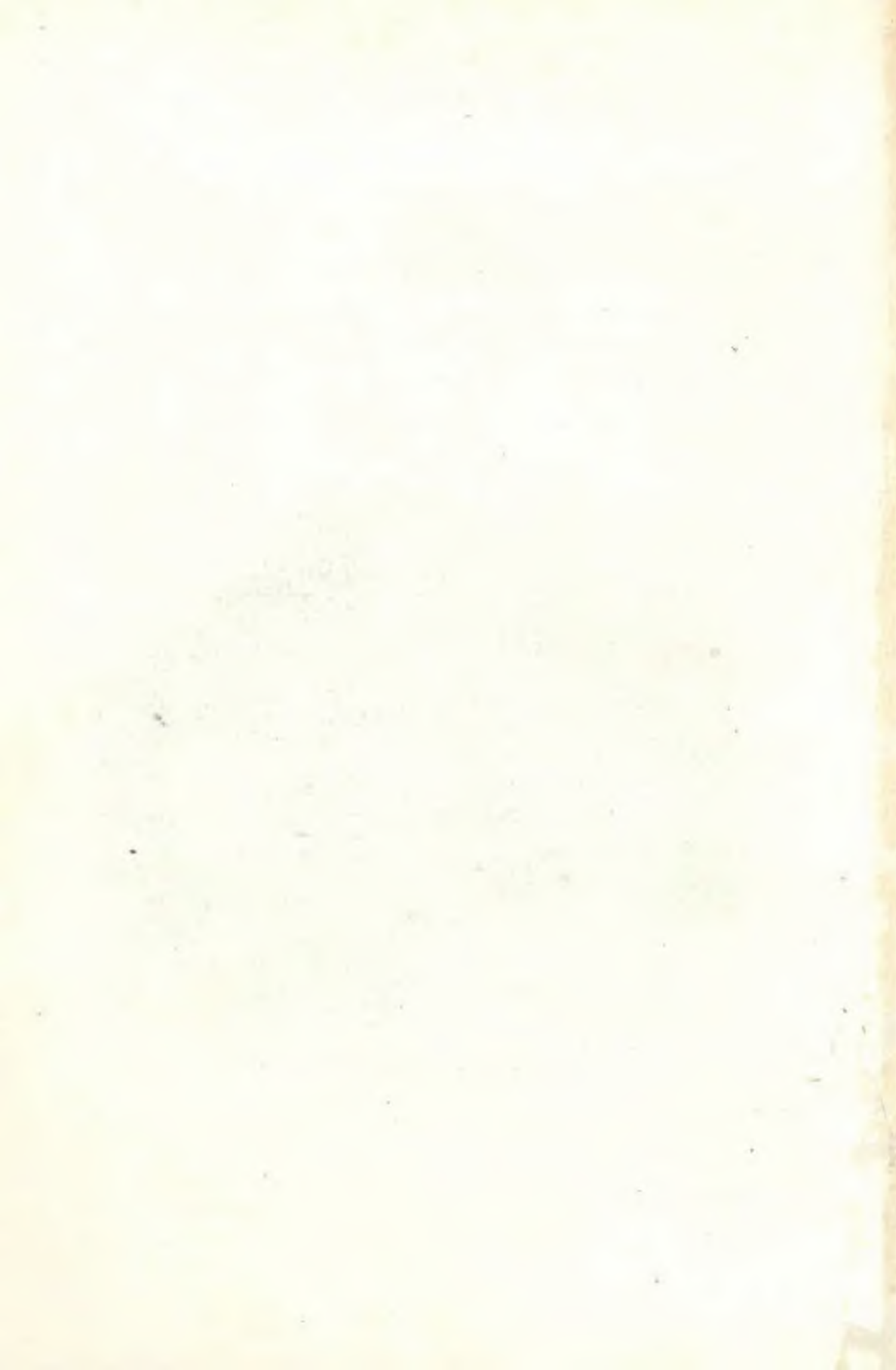
Я имел честь получить Ваше письмо от 13 числа сего месяца, в котором Ваше превосходительство сообщает мне, что г. Шаншиев доставил Вам подписку на приготавливаемый мною к изданию новый труд, и, что он в этой подписке, к Вашему удивлению, определил мое сочинение общим названием «Полезной для армян книги». И Ваше превосходительство делает мне замечание, будто с моей стороны опущено точное определение содержания этого сочинения.

Правда, я приготавливаю к изданию новый труд в двух томах, под заглавием «Հանդէս նոր հայախօսութեան»,—труд, который предполагается в двух отдельных частях, определяемых на различный возраст и на различную степень образования читателей доставить армянскому народу в России книгу для чтения, содержащую в себе различные любопытные новости, рассказы и характеристики; связные рассуждения о мироздании, о дивном домоводстве природы по всем трем царствам,—анимальному, растительному и минеральному; целые статьи о всемирно-исторических событиях в человечестве; биографии знаменитых мужей всех наций в древности, в середине века, в новое и новейшие времена; характеристики великих людей на поприще ума, благодетелей и злотворителей человечества; живописные сцены и картины природы в различных частях мира; различные трактаты о предметах религиозных и моральной философии. Словом, доставить армянам книгу, из которой они могли бы сколько-нибудь познакомиться с природою, с судьбами человечества, с жизнью мировую¹.

Некоторые из моих знакомых в Петербурге, желая видеть напечатанным этот труд, вкратце мною обозначенный выше, изъявили готовность содействовать изданию его, и я, со своей стороны, объяснил им условия, на которых мог бы приступить к напечатанию. Но г. Шаншиеву отнюдь не давал я поручения собирать подписки на упомянутое сочинение, и ничего не знаю о том, в каких ясных или неясных выражениях о содержании моего труда он обратился к Вам, следовательно,

Սո. Նազարյանը 1850-ական թվականներին

и не заслуживаю замечания со стороны Вашего превосходительства. Очень прискорбно мне видеть из Вашего письма, что г. Шаншиев без моей воли и ведома обеспокоил Ваше превосходительство испрашиванием Вашего содействия к моему литературному предприятию; вдвойне прискорбно мне видеть, что это содействие произошло не из убеждения в полезности моего труда, но из «доброты»². За горькие свои труды, за утомительнейшие свои занятия, обработкой стольких новых мыслей в формах языка, еще мало возделанного литературно, за свое прямое благодеяние армянскому народу,—благодеяние, касающееся высшего вопроса его жизни, его духа и мысли (извините мою откровенность), я не намерен ни просить, ни принимать милости. И Ваше превосходительство, позволяю себе думать, не будете требовать у меня такого самоунижения, к которому не способен я, и некоторое в высшей степени противно моему характеру. Г. Шаншиев виноват, очень виноват, просив Вашего участия в деле, которое чуждо прямого сочувствия Вашего сердца.

Из уважения к себе и к своему труду, по этой же почте, я напишу и г. Шаншиеву с настоятельной просьбою возвратить Вашему превосходительству пожалованные Вами пособия, которые, как милость, не имею возможности принять.

В письме Вашего превосходительства, без дальних ученых доводов, разрешается многозначительный вопрос относительно нашего нового армянского слова, или простонародного наречия. Этот вопрос, по моему мнению, требует всестороннего изучения истории образования новейших языков и литератур Европы на развалинах латинского и греческого, и может только быть удовлетворительно разрешен ясным, беспристрастным, чуждым всякой примеси мутной личности, пониманием вековых опытов и неопровержимых фактов всемирной истории. Отзывы отдельных людей, личные взгляды того и другого, будь он француз, немец, или армяно-католик, без справки и проверки с данными истории, ничего не значит в этом деле.

Армяне, как отрывок человечества, при всей своей малочисленности, относятся к нему, как часть к целому; они необходимо подлежат одним и тем же законам развития, но никак не другим, до сих пор небывалым. Бесконечные перебои и видоизменения в составе классического латинского слова как следствия упадка древнемирового образования и встречи разноглазых варварских народов на почве Римской, наконец, при невежестве и неумении народа соблюдать правила многосложной и затруднительной грамматики латинской, дали происхождение из всеобщего хаоса языкам Романским: французскому, итальянскому, испанскому. Европейское человечество не могло более колеблеть древнего Рима двигаться вперед. Условия жизни изменились, должны были измениться и формы ее. Сама Италия—непосредственная наследница римского образования, кроме отдельных ученых, не понимала уже своих Цицеронов и Вергилиев; народ итальянский не мог более действовать тяжелым орудием латинских периодов, художественным механизмом латинской грамматики: исчезли невозвратно склонения,

падежи и спряжения древней латыни. Надобно было упростить язык, давать словам совершенно другие окончания и формы, словом, подладить его к новым потребностям народа. Все это, как дань, неумолимо, настоятельно требуемая духом времени и нуждою народа, постепенно довершалось и осуществилось. В различных племенах итальянских возникли новые наречия и подготовили материалы того языка, который в начале 14 столетия возблеснул в бессмертном творении гениального флорентинца Данте.

Вместе с этим создана и новопитальянская литература. Простонародное наречие—*Volgare eulogio* Данте в сравнении с классическим латинским,—точно варварский язык, и даже в большей степени, нежели популярный язык, употребляемый мною в письменных своих трудах, посвящаемых народной пользе. Но осмотнительный, глубокомысленный, великий Данте не пренебрег им, он понял потребности своего времени, понял невозможность возвращения прошедшего, оставил старое и отжившее, и из животрепещущего слова на устах народа, из этой, по-видимому, «презренной массы», под могучей силой его гения, обнаружилось дивное создание новой итальянской поэзии,—«Божественная комедия». Другой пример: Древняя Галлия, как римская провинция, приняла и законы, и язык Рима, и даже в лице отдельных ученых много успела в латинском красноречии; но как обращался народ с классическим языком? Какие страшные искажения, какие процессы насильственного разрушения классических форм представляются здесь в судебных местах, в устах магистратов, государственных чиновников, в торговых и в супружеских договорах! И французский язык, этот прелестный язык Европы, должен был медленно, постепенно, среди бесчисленных искажений и обезображений форм и слов латинских, разрабатываться и под пером способных писателей сделаться тем, что он есть в настоящую пору. Но, по происхождению своему и историческому развитию, французский язык ничто иное, как одна жалостная порча, одни искривления форм классической латыни, с небольшой примесью кельтического. Французы нашего времени уже не называют свой язык *jargon*, которым он некогда был в действительности и в несравненно большей степени, нежели какое-нибудь новое наречие древнего гайканского³.

Француз, который из непонимания исторических судеб своего собственного языка произносит односторонне-осуждающий приговор над живым народным наречием армян, будь оно турецко-армянское или русско-араратское,—француз, повторяю, который еще не изучал блестящих трудов знаменитого своего соотечественника Вильмена⁴ по части романских языков и литератур,—такой француз не может назваться глубоко ученым⁵. Пусть он будет весьма посредственным знатоком нашего древнего языка и кое-что переводит с армянского для своих французов,—он лишен такого универсально-литературного образования, чтобы произнести суд в вопросе, касающемся настоящих потребностей нашего народа, современного, духовного нашего интереса. Чтобы проверить основательность моих замечаний, довольно было бы обратиться

внимание на историческое развитие нового гражданского языка и литературы нашей России. И здесь повторяются одни и те же факты, которые мы видели в истории образования новых языков и литератур Европейского Запада. Покорнейше прошу Ваше превосходительство принять на себя труд прочесть *Cours de littérature française* par M. Willemerin, Bruxelles, 1854, f. 1. première et deuxième Leçons, p.p. 1—72, потом: *Dante's Leben und Werke < Kulturgeschichte . . . von Franz Vegeil*, 1852, стр. 239—243*. Очень приятно мне будет также, если Ваше превосходительство укажете мне на те европейские сочинения, из которых я мог бы разубедиться в своих взглядах на этот вопрос, потому что истина, а не мое самолюбие, дорога и свята мне; я от души готов учиться тому, чего не знаю.

Ваше превосходительство замечает далее: «Ученые армяно-католики признают и доказывают, что издание армянских книг на простонародных наречиях разных городов вредит армянской литературе». Потом Вы советуете мне «писать для малосведущей публики ясным, точным, красноречивым языком Нового завета, смысл которого каждый понимает».

Что касается первого, то мне кажется, что армяно-католики в Вене обнаружением до сих пор бесчисленных книг на популярном языке, живым делом доказывают совсем противное тому, что они признают на словах. Сохрани нас бог от безлогичной логики этих армяно-католиков, у которых дела всегда противоречат словам! Положим, армяно-католики имеют такое мнение о простонародном слове, но чем доказывается основательность этого мнения? Чем повредила мертвому уже латинскому языку новая итальянская литература, и какой смысл сохранения старинной формы, когда та выполнила свое назначение, отжила свой век и сделалась мумиею? Латинский язык после развития новой итальянской литературы, конечно, умер окончательно и более не воскресною смертью; но он должен был умереть, потому что более не соответствовал измененным отношениям народной жизни, не мог более служить орудием народной мысли. Латинский язык живет теперь мертвеною жизнью между учеными и преподается в училищах как Италия, так и всех просвещенных земель Европы, как средство одного формального образования, но не как язык науки, не как живое слово мысли. Ученый армянин, посвящающий свои занятия армянской древности, армянин-писатель на простонародном языке, всегда будут обращаться к святыне заветного древнеармянского языка, первый—для изучения памятников народной старины, а последний—для обогащения, очищения, облагораживания народного наречия из неисчерпаемых рудников древнего слова. Вот с какой точки зрения я смотрю на классический наш язык в отношении к современному образованию армян! За мое воззрение говорит история, вековые опыты человечества, за меня говорят и желания нашего народа, желания справедливые, т. е. чтобы книги, которые пишутся для его образования, говорили с ним его языком, для него понятным.

Простонародный язык, употребляемый мною в письменных трудах, не есть наречие какого-нибудь частного города или общества. В этом можете, Ваше превосходительство, вполне убедиться, посвятив моим трудам основательное внимание. Язык, служащий мне орудием мысли, есть, собственно, создание нового размышления, соображения и такта, основанное на тщательном прислушивании к чистому разговору армян из различных мест. Я предложил себе такую задачу: в формах современных, т. е. по новой системе грамматических категорий, очистить язык от посторонней примеси (тюркско-персидско-арабской), облагородить и обогатить его такими заимствованиями из древнего языка, которые удобопонятны настоящему поколению. Я придаю нашему языку и некоторый европеизм, в особенности в сферах науки. Я отнюдь не Вандал или разрушитель прекрасного гайканского слова; напротив того, я стремлюсь восстановить его сущность, в формах настоящих по системе новой грамматики, так как ее в состоянии понимать народ наш. Во всех моих сочинениях на популярном языке Вы не встретите ни одного чужеземного слова; весь материал моего языка состоит из бриллиантов древне-гайканского рудника; наружная только оболочка его есть современная. Слова древнего языка нигде у меня не коверкаются, как это видно у просвещенных армяно-католиков в Вене и у армян в Турции; язык, говорящий под моим пером, нечто другое, нечто столь же отдаленное от турецко-венецианско-венского, как небо от земли⁶. Эти объяснения нужны здесь со стороны новоармянского писателя, живущего в кругу таких же ученых, какими были итальянские противники и осудители гениального Данте, который, по их мнению, бросал жемчуг перед свиньями.

Язык Нового завета, правда, в особенности у евангелистов, довольно прост и понятен народу, потому что он неоднократно слышит его в церкви, как живое слово, из уст священника и притом менее или более знаком с историями и с моралью евангелия: но язык в деяниях апостолов и в «Посланиях» в особенности, вовсе уж не прост, но представляет довольно затруднительные выражения и обороты для самого ученого армениста. Затруднения древнего языка чисто формальные, они касаются древней системы склонения слов, спряжения глаголов и словосочетаний чисто эллинических. Эта система и не доступна нашему народу, равно как классическо-латинская не была доступна римским народам. *Sit bovis patientia, quo corrigere nefas**.

Ваше превосходительство советует мне писать для малосведущей публики. До сих пор писал я и для этой малосведущей публики, т. е. для 400.000 или даже 1/2—400.000 части нашего армянского народонаселения в России. Но писать для каких-нибудь десяти или двадцати посвященных в мистерии древнеармянских нероглифов,—это я считаю безответною утратою времени, трудом без цели, трудом совершенно бесполезным.

* Պիտի լինի եղան համբերություն (համառություն) ուղղիտ կամ յակմություն-օրինականությունը (լսող.):

Из уважения к Вашей особе, я написал эти строки, выходящие уже из пределов письма и составляющие почти целое рассуждение. Очень буду рад, если изложением моих мыслей здесь успею сколько-нибудь убедить Ваше превосходительство в основательности моих взглядов на один из важнейших вопросов современной нашей жизни под мудрым правительством России.

С истинным уважением имею честь быть Вашего превосходительства преданнейшим слугою

доктор Назарьянц.

21 декабря 1854 г.
Москва

92. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆՑԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Փետրվարի 28, 1855, Մոսկվա

Պատվելի քրիստոնյա Եղբայր և բարեկամ
Հովհաննես Սայաթնովյանց

Ստացա ձեր հարգելի նամակը ամսուս 10 թվականից դրած և նորա հետ իմ Հոգեբանության 10 օրինակը, որ անվաճառ էին մնացած. շատ ուրախ եղած կլինեի, եթե սուրանք, որովհետև չէր կարելի վաճառել, իմ անունովս բաժանած լինեիր աղքատ, բայց խոհական մարդերի, որ կարող էին օգուտ քաղել նրանցից, թեև ձրի, առանց արժաթի: Ես ինքս մինչև 250 հատ այս աշխատությունից բաշխած եմ ազգին և երբեք տխուր չեմ, որ աշխատավորին արժանի վարձ հասած չէ. և նայելով հայերի ողբալի և ամենաողբալի դրությունը.... իհարկե խելքը գլխիս, չունեի ես իրավունք պահանջել նորանցից, որ ջերմեռանդաբար զնեին իմ Հոգեբանությունը, որ շատ բարձր առարկա է և ոչ անուսումն երեխաների կերակուր, և այն հին անհասկանալի լեզվով: Բայց ես հասա իմ նպատակին. այսինքն՝ ինչպես որ ասած էի Հառաջարանի մեջ, հին լեզվով դրած բաները անօգուտ էին հայոց ազգին, և թե պիտո էր նոր աշխարհաբար լեզվովը, որ փոքր ի շատե հասկանալի էր ամեններին, գործ կատարել հայոց ազգի մեջ, ինչքան որ կարելի էր այդպիսի թշվառ ազգի մեջ. և ազգը աղաքությունյամբ հաստատեց իմ ասածների ճշմարտությունը, հրաժարվելով այնպիսի գրքից, որ արդարև անհասկանալի է նորան, ուրեմն և անօգուտ: Այս բանի մասին մեծ վեճ կա մեր հայերի մեջ, որոնց խելոքները (այսինքն խելագարները) հաստատում են, թե պիտո է ամենայն դիրք հին լեզվով գրել, առանց մտածելու ժողովրդի չհասկանալը, ուրեմն և այդպիսի գրածների ամենեկին անօգուտ լինելը. այդպիսիքը երազումն ես տեսած չեմ, որ եթե մի հեղինակ մի գիրք է շարագրել, կամեցել է յուր ազգի հետ խոսել. ապա եթե նա այնպիսի լեզվով խոսեր, որ ոչ ով չհասկանա նորան, ի՞նչ օգուտ այդպիսի գրածից. և գրածը պիտո է տարածվի ժողովրդի մեջ և ոչ թե տպվի միայն և պահվի հեղինակի տանը: Հայերի բանը շատ հուսահատ մի բան է. դուցա պիտո էր դեռևս ապացուցանել, թե 2 անգամ 2 չորս է, և ոչ թե հինգ: Ճշմարիտ է. հասկացողների թիվը ավելի շատ է, քան թե չհասկացողների թիվը: Բայց և հասկացողքը, երբ որ պիտո է գործ կատարեն, շատ սառնասիրտ են.... կապում են և փակում են ամենայն օգտակար բանի ճանապարհը. մշտնապես շատախոսելով քրիստոնեական առաքինության վերա, որովհետև այս հեշտ բան է, զոգոգում էր սիրտերը, երբ որ լսում էին, թե պիտո է մի բանի մանեթ նվիրելն ազգային օգտին: Այսպիսիքը յուրյանց կեղծավոր քրիստոնեությունով շատ ասելի էին ինձ: Այս այսպես, իրրե բարեկամական խոսք բարեկամի հետ խոսած. և կարծեմ որ խոսքերս ապագամի վերա չեմ ձգում, այլ արգավանդ հօգի վերա: Պատվելով Ձեզ և ինձ, խոսում եմ Ձեր հետ այսպես:

Դուք, ինչպես երևում է Ձեր պատվելի նամակից, ցանկանում եք ունենալ իմ նորատիպ Վարդապետարան կրօնի, աշխարհարար լեզվով¹։ Կարող եք ստանալ ինչքան հատոր կամիք, և գինը շատ թեթև, այսինքն մանկն ու կես է փաշտայի փողով ի միասին, և ես կարող եմ հասուցանել Ձեզ, ինչքան կպահանջեք, և պիտո է տեսնել Ձեզ, որ իմ խորհուրդը այն էր միայն, որ այդ կրօնական և բարոյական գիրքը, որ պարունակում է յուր մեջ Քրիստոսի ավետարանի ոսկի հատիկները և ոչ թե հայոց հիմար արեղանների ծովածած աստվածային բանը, տարածվի ժողովրդի մեջ և ծանոթացնի նոցա բուն և արմատական քրիստոնեությունը, որ հրեղեն տառերով գրած է սուրբ և երկնավոր ավետարանի մեջ։ Այդ գործի մեջ չկա ինձ ոչինչ մարմնավոր օգուտ, ես ինքս պիտո է դուրս օրինակը առնում ուրիշներից և ուղարկեմ Ձեզ, որովհետև այդ գիրքը վաղուց տպած ու հանձնած է այն պարոններին, որ ավել էին տպելու ծախքը և մի փոքր աննշան վարձ իմ աշխատությունս։

Ահա Դուք ստանում եք ինձանից Ձեր խնդրած օրինակը, բարեկամական պարզեւ Ձեզ իմ կողմից, մյուս օրինակները, որ կստանայիք հետո, ինչքան կկամենայիք, խնդրեմ աշխատել, և ջերմեռանդաբար աշխատել, տարածել Ձեր քաղաքացոց մեջ, ըստ որում ոչ թե ինձ էիք հաճոյակատար, այլ նույն ինքն Քրիստոսին և նորա երկնային վարդապետությանը, որի ճանապարհը պիտո է բանայիք Ձեր քաղաքացիների համար։ Եթե Հոգեբանությունը, հին լեզվով գրած, անհասկանալի էր հայերին, այս գիրքը գրած է հստակ և գեղեցիկ աշխարհարար լեզվով, որ կարծեմ ամենայն հայ մարդ պիտի լավ հասկանա և օգուտ քաղե, և պարտական է օգուտ քաղել, եթե կամենում է ճանաչել յուր քրիստոնեության որպիսությունը, և ոչ թե լինել միայն անունով, սուտ քրիստոնյա։ Աշխատեցե՛ք, պատվական բարեկամ, լինել պողատու ծառ Քրիստոսի թագավորության մեջ, աշխատեցե՛ք ճանապարհ բանալ, որ Քրիստոսը դա և բնակարան պատրաստե ձեր ընկերների սրտի մեջ. ես ավետարանեցի, ինչպես կարողացա, թեպետ չէ ինձ պարծանք, բայց վաղ կլինեք ինձ, եթե ոչ ավետարանի։ Կատարեցեք և դուք ձեր պարտականությունը, և դեք և դուք արժանի քահանա ձեր Քրիստոսի բանին. մի վախեցե՛ք հայերի քրիստոսատյաց և քրիստոսահալած արեղաններից, դոցա թագավորությունը խավարի թագավորությունն է և պիտո է խորտակվի և ջախջախվի շուտով։

Մանթապուցե՛ք ինձ Ձեր բարեկամների հետ, ըստ որում ասած կա՝ ինչ տեղ երկու և երեք ժողոված են իմ անունովս, և ես նոցա մեջն եմ². ուրեմն չէ պիտո մեզ առանձին մնալ, այլ պիտո է ընկերությամբ և միաբանությամբ դործ կատարել և ծաղկեցուցանել երկնավոր արքայությունը այս հոգեղեն երկրի վերա, որ պատրաստություն էր երկնավորի համար։ Այստեղ է սերմանելու ժամանակը, կհնձենք այնտեղ, ինչ որ սերմանած ենք։

Այժմուս ամենայն ջանքով աշխատում եմ մի այլ գրքի վերա, նույնպես աշխարհարար լեզվով. սորա անունն է «Հանդես նոր հայախոսություն», երկու հատոր, բավական մեծ աշխատություն։ Մոսկվայումը հավաքվում է արժաթ այս գիրքը պատկելու համար. Պետերբուրգի հայերը յուրյանց կողմից առաջարկում են ինձ 1,500 մանեթ. բայց հաշիվը դեռ ես ավարտած չէ։ Եթե և դուք կամենաք Ձեր քաղաքացիներով մասնակից լինել այս ազգաօգուտ գործին, խնդրեմ իմաց տալ ինձ։

Ձեր ձեզ հարգող բարեկամ

Ստ. վարդապետ Նազարյանց

93. Ա. Ս. ՆԱՐԵՅԱՆ

Մանկիշ—Պետերբուրգ

Ваше Высочайшее
Милостивый Государь!!

Потребность в литературном посредстве для передачи народу плодов современного просвещения повсеместно чувствуется армянами в России, и отсутствие в настоящую пору всякого периодического издания на армянском языке с каждым днем делает более ощутительной эту справедливую потребность. Сочувствуя своей нации в благородных вопросах ее жизни, желая по мере сил содействовать духовно-нравственному образованию моих соплеменников под скипетром России, предполагаю издавать на родном языке армян журнал, проект которого представляя при сем на благосклонное усмотрение Ваше, позволяю себе думать, что Ваше Высочайшее, как великодушный покровитель каждого прекрасного и полезного предприятия в деле просвещения подвластного России племени, будете так милостивы удостоить одобрительного внимания предполагаемое периодическое издание.

Кроме многообразной пользы, ожидаемой от такого литературного органа, основание его вполне соответствует славе России и послужит фактическим указательством, что армяне под скипетром России, перед лицом своих образованных соплеменников в Европейской Турции имеют основательную причину гордиться счастьем принадлежать к Христианской Державе, всякому общественному просвещению великодушно благоприятствующей.

Так как издание предполагаемого периодического сочинения должно происходить в Москве, но при Московском цензурном комитете не имеется цензора для армянского языка, то осмеливаюсь указать здесь на кончившего лицейский курс в Лазаревском институте восточных языков губернского секретаря и учителя при этом заведении Егора Суреняна², который изъявляет готовность безвозмездно принять на себя обязанность армянского цензора при Московском комитете, если Вашему Высочайшему будет угодно утвердить его в этом звании.

С чувством глубокого уважения. Имею честь быть Вашего
Высочайшего покорнейшим слугою

Профессор Лазаревского Института

Статский советник, доктор

Назарьянц

18 марта 1856 г.

Москва

Մահկա—ն. նախիջան

Ազնիվ բարեկամ Գրիգոր Սալթիկյանց¹.

Ձեր գրած նամակը ամսուս 9 թվականից ստացա և շնորհակալ եմ, որ պանդաստ չեք ժամանակ առ ժամանակ գրավոր կապակցություն ունենալ իմ հետ. դորանից օգուտ կար և՛ Ձեզ, և՛ ինձ, և ամենայն լավ առաջացած է միշտ աշխարհիս վերա աշգպիսի բարեկամական կապակցություններով, որ, ամսոս, շատ հազվագյուտ են հայերի մեջ, մինք գրել չիմանալով, մինք միշտ հիմանդ լինելով, և մյուսը գրել իմանալով, բայց գրելու կամք չունենալով, և այլ հարյուրավոր ծուռ ու հիմարական պատճառներով: Շնորհակալ եմ Ձեզանից, որ ցույց եք տալիս, թե իմ ասած խոսքերը անպտուղ և անօգուտ չեն եղած Ձեր համար. Դուք չեք ծուլանում գրել ինձ, և ես ահա ապացուցանում եմ Ձեզ, որ միշտ պատրաստ եմ պատասխան տալ Ձեր գրվածին և փոխարինել Ձեր պատիվը արժանի փոխարինով:

Պատերազմը² զաղարկու է, որովհետեւ հաշտության պայմանքը մարտի 18 թվականին (հին ոճով 30-ին) ստորագրվել են Փարիզի մեջ Գաղղիացոց և Ռուսաց կողմից³. Ռուսաստանի զործակառարը հաշտության մասին եղած է գրաֆ Օրլովը. Բեսարաբիայի մի մասը պիտո է անցանե դեպի Տաճկի կողմը. Սև ծովի վերա պիտո է լինի ազատ նավարկություն: Բայց ամենից փառավոր լուրը այս է, որ տաճկի սուլթանը չուր քրիստոնյա հպատակներին պարգևել է ամենեկին նույն իրավունքը, ինչ որ մինչև այժմ վաչելում էին չուր բուն հավատակիցը տաճիկը, այնպես որ քրիստոնյաքը կարող են ամենայն տերութեանական պաշտոններ ստանալ և միապես կրթվիլ և լուսավորվիլ ինչպես չուր հատուկ հպատակքը, տաճիկների ուսումնարանների և համալսարանների մեջ⁴: Մեր հայերը շատ կհառաջանան այնտեղ չուրյանց բռնաբարներով և աշխատասիրությունով: Ահա քեզ եվրոպական ազգերի գործությունը: Հաշտության մանիֆեստը շուտով, կարծեմ, կստանար:

Այժմուս, նոր թագավորի բազցը շնորհից և ողորմությունից մի փոքր ափելի ազատություն և համարձակություն լինելով⁵, և ես ոտք խաղացուցի և գլուխ բարձրացուցի, մի հայկական օրագրի պրոժեքտ գրելով և մի նամակի հետ ուղարկելով ազգային կուսավորության նախարար Նորովին: Կարծիք ու հույս կա, որ այս մարդը բարի լինելով և ժամանակն ևս ձեռնառու լինելով, թույլ տա ինձ տպել այդ շատ հարկավոր օրագիրը: Երբ որ հրաման ստացա հրատարակելու, այնուհետեւ կուղարկեմ և Ձեզ այդ մասին արած ծանուցումը, և հուսով եմ, որ և դուք վերահասու լինելով այս ձեռնարկության հանրաշահ օգտին և պողարերության, ջանադիր լինիք ինչքան կարելի է շատ զուրսքրիքիա գտանել իմ օրագրի համար ձեր քաղաքումը: Օրագրի բոլոր հանգամանքը կկարդաք չուր ժամանակին ծանուցարար թղթի մեջ. ուրեմն այժմ պատճառ չկա երկարախոս լինել Ձեր հետ այդ մասին:

Ողջունելով Ձեզ ամենայն սիրով,

մնամ Ձեզ հարգող՝

հայրենակից եղբայր

Ա. Նազարյանց

Մարտի 23-ին, 1856

Մոսկվա

Մոսկվա — Պետերբուրգ

Ваше Высокопревосходительство,
Милостивый Государь!

Извините великодушно, что я осмеливаюсь беспокоить Ваше Высокопревосходительство некоторыми строками относительно издания Гайканского журнала в России.

Сколько я мог узнать как было дело по изданию упомянутого журнала, оный Комитет донес Вашему Высокопревосходительству, что затрудняется доверить дело цензора частному лицу, то есть, предлагаемому мною в цензора армянского языка служащему при Лазаревском институте губернскому секретарю Суренянцу. В письме моем от 18 минувшего марта, в котором представлен мною проект предлагаемого журнала на благосклонное Ваше усмотрение, ясно высказано желание, чтобы Ваше Высокопревосходительство были так милостивы утвердить в звании армянского цензора при Московском цензурном комитете армениста Суренянца, который изъявил готовность принять на себя эту обязанность безвозмездно.

Весьма естественно думать, что упомянутый Суренянец, будучи утвержден в звании цензора, не будет уже частным лицом, а официальным, входящим в состав самого Цензурного комитета¹.

Впрочем судьбу предначертанного мною журнала, касающегося духовного блага соплеменного мне народа, полагая в руки Вашего Высокопревосходительства,

В чувствах глубокого уважения имею честь быть Вашего Высокопревосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьянц

28 апреля 1856 г.
Москва

96. ՏԻԿԻՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Ազնիվ տիկին

Սերը, բարեկամությունը և մեծարանքը, որ մի մարդ ունի զեպի մյուսը, միշտ կարող է կենդանի գործի, սրանով ասեա թե մի փորձաքարի վերա փորձվում էին բարեկամական սերը և մեծարանքը: Այս խորհրդով ահա բազմը է ինձ. այս հանգիսավոր օրին մատուցանել Ձեզ այս օրինակը Սուրբ դրբի ֆրանսիական լեզվով և խնդրել Ձեզանից բազմը սրտով ընդունել այս փորթ ընծան և գործ զնեկ նորան սրտեա հիշատակ:

Ձեզ սիրող և հարգող բարեկամ
Ա. Նազարյանցի կողմից

Մայիսի 24 թվականին, 1856
Մոսկվայի մեջ:

Իմ շատ սիրելի և պատվելի եղբայր
Մելքոն Գառապարտյան Փանյանց¹.

Ձեր շնորհալի նամակը այս նոյեմբերի 5 թվականից, որին սպասում էի շատ անհամբեր սրտով, հասավ ինձ այսօր² և այսօր իսկ կամենում եմ պարտավճար լինել Ձեզ ոչ որպես պարտապան մի պարտատիրոջ, քան լիցի, այլ որպես բարեկամ, որ հոգով շափ կարոտ էր խոսել չուր բարեկամի հետ, որ ամենեին սիրելի և նազելի էր նորա համար։ Շատ ցավեցա լսելով, թե Ձեր ամուսնու բերանից և թե Ձեր հատուկ նամակից, թե այդքան նեղություն եք կրել ճանապարհին Կովկասյան սարերի մեջ։ Բայց և ժամանակը անպիտան ժամանակ էր. զարմացք չէ, որ Դուք անձրևի տակ, ցեխի մեջ ամբողջ ժամեր ոտով ճանապարհորդելով, հազ ու կրծացավություն եք ստացել, բայց խնդրեմ, և կրկին անգամ խնդրեմ խելացի կերպով հոգարարձու լինել Ձեր առողջության և կյանքի համար, որ հարկավոր էր ոչ թե միայն քեզ և քո բնականիքին, այլև քո բարեկամներին, քո ազգին, հայկական մարդկությանը։ Ձեր բնականիքը, փառք տառն, առողջ են. ես հանդիպում եմ նոցա ինչքան կարելի էր հաճախ. Ձեր ամուսինը անցյալ կիրակի մի կես ժամ մեր մոտ էր։ Օր չէ անցկենում մեր տանը, որ Ձեր անունը, Ձեր քաղցր անունը չհիշենք մեր մեջ. բայց թե ինչպես ծանր էր ինձ համար այսքան ժամանակ զուրկ լինել Ձեր քաղցր բարեկամական ընկերակցությունից, որ միշտ գերազանց է եղել իմ համար, քան թե մարմնավոր եղբայրակցությունը, չեմ կարող տեսնել Ձեր զնալուց հետո որբացած եմ ես միանգամայն։ Շեյխանցի երեսը շատ փոքր եմ տեսնում, և տեսության ժամանակին ևս օտարոտի մտքեր եմ լսում։ Դա, մի խոսքով, ինչպես երևում է, սառնացած է երևում այն մտածություններից, որոնց հիմքը էր հայրենասիրական բարեկամակցություն³։ Շեյխանցը կամենում է գալուց տարու հունվարին վերադառնալ դեպի Շուշի և գրել է չուր ծնողներին, որ նորան նշանեն և հարսն պատրաստեն նորա համար։ Կավ բան է, միայն փոքր անսովոր իմ ճաշակիս համար։

Ավետիք քեզ երկու կողմից. իմ աշխատությունն տպագրությունը հասել է ահա 25 թերթին, ուրեմն մնում են դեռևս 8 թերթ տպելի. սոքա ևս պատրաստ կլինին գալուց տարու հունվարի վերջին⁴։ Այս առաջին հատորն էր, սորանից հետո իսկույն կսկսանեմ երկրորդ հատորը։ Իմ շարադրությունը ավելանալով 10 թերթ, քան թե իմ պայմանն էր տպագրության հոգարարձու պարունների հետ, համաձայնեցան դոքա ավելացնեն 200 մանեթ։ Մյուս բարի համբավը այն է, որ «Հյուսիսստիպալ» օրագրի մասին տեղեկություն է գրում ինձ Պետերբուրգից պարոն Մուխլինսկի⁵ պրոֆեսորը, որ շուտով կըվճռվի գործը, և, ինչպես երևում է, այս տարին վերջանալուց առաջ. և ինչպես պրած է ինձ, պիտո է տերությունը իմ կամքին թողու գործ ունենալ կամ Պետերբուրգյան ցենզորի և կամ Թիֆլիզյանի հետ։

Ձեր նամակից տեսանում եմ, որ Դուք փակել եք ձեր սիրտը և տրտում եք և չկամիք ո՛չ հոգևորի և ո՛չ աշխարհականի մոտենալ. այդ լավ չէ. պիտո է մեզ ամեններին մոտենալ ինչքան կարելի է, պիտո է պոզովատը գալստիադին զարկել, որ կայծեր դուրս ցայտվեն, այլապես չէ կարելի ուրիշների վրա ներգործել. պիտո է փիլիսոփա լինել, հաղորդակցություն առնել մար-

գերի հետ, մարդ շոշափել ու քննել և մարդիկ որսալ ճշմարտութեան ուղիանի մեջ:

Մեր հասարակաց բարեկամ սրբազան Մատթեոսը շատ ուրախակից պատասխան ստացավ մինիստրից աչն թղթին, որ եպիսկոպոսը մատուցել էր թագավորին մինիստրի ձեռքով: Սա գրում էր, թե նորին Կաշեբական Մեծութունը բարեհաճել է հրամայել, որ եպիսկոպոսը հաստատ մնալով իր պատվի մեջ, ճանապարհ ստանա յուր վիճակը կառավարելու օրենքի հիման վերա: Եվ ասում են, թե մինիստրից թուղթ է գնացած Կովկասյան տեղակալ Բարյատինսկու վերա⁶, որ սա հարց ու խնդիր առնե Կաթողիկոսից, թե դա ի՞նչ իրավունքով կարողացել է մի կաշեբահաստատ վիճակավար առաջնորդ ձգել իշխանութունից: Մինչև այժմ ոչինչ յուր չկա մինիստրից, թե ինչպես նա կամի ճանապարհ տալ եպիսկոպոսին, գործ առաջ տանելու համար, բայց երևում է, շուտով պիտո է սկսանի մինիստրի գործակառարութիւնները այս մասին⁷:

Խնդրեմ գրել ինձ այնքան հաճախ, ինչքան կարող էիք, խնդրեմ ուրախ պահել Ձեր միաբը և ամենեկին միամիտ լինել Ձեր բնատանիքի մասին, բայց խնդրեմ նույնպես գործերդ ավարտած լինելով Ձեր պատվելի եղբոր հետ, շուտով արժանացնել մեզ Ձեր քաղցր և քաղցր տեսութեանը: Իմ ամուսինը, որ Ձեզ սիրում է և պատվում է իբրեւ եղբայր, շատ ու շատ ուղջուն է ուղարկում Ձեզ. իմ զավակները նույնպես: Իմ բարեկամական սղջունս հիշեցեք Ձեր բնատանիքին Աքուլիսումը:

Ձեզ հարգող և սիրող հայ եղբայր

Ա. Նազարյանց

Իմ հասցեն՝ Степану Исаевичу Назарьянцу профессору Лазаревско-го института в Москве

98. Ա. Ի. ԲԱՐՅԱՏԻՆՍԿԻՆ

Մոսկովա—Քիֆլիս

27 ноября 1856 г.

Ваше превосходительство!

От 18 марта настоящего года я имел честь представить на благоусмотрение г. министра Народного просвещения проект журнала на современном гайканском языке, при особом просительном письме о дозволении издания его в Москве. По неизвестным мне причинам до сей поры не последовало никакого разрешения. Ныне доходит до моего сведения, что дело по изданию упомянутого журнала, как стоящее в тесной связи с управлением Кавказского края, препровождено на рассмотрение В. С. для получения Вашего на этот предмет согласия¹.

Литературное мое предприятие должно служить современным органом для передачи рассеянными по России армянам плодов русского образования и науки и вместе для введения моих соплеменников в круг русской мысли и жизни. Предполагаемый мною журнал окажется одним из благонадежных путей во всей истории армян к выводу их из-под векового умственного застоя и к водворению между ними более отрадного порядка вещей.

После блестящих побед русского оружия на почве Армении пора, кажется, пересадить туда на месте славные завоевания русской мысли в области науки, искусства, цивилизации.

В приятном убеждении, что мое предприятие, посвящаемое прямой пользе армян, которых главнейшим средоточием служит подведомственный В. С. Кавказ, удостоится благосклонного Вашего внимания, позволю себе думать, что В. С. как мудрый устроитель судеб этого края, будете так милостивы даровать Ваше согласие на издание предполагаемого журнала. В чувствах глубокого благоговения имею счастье быть В. С. покорнейшим слугою.

С. Назарьян

99. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆՅԻՆ

Մոսկովա—Աստրախան

Փետրվարի 9 թվակ. 1857, Մոսկով.

Մեր շատ սիրելի բրիտոնեական և հայրենակից եղբայր
Հովհաննես Մկրտչյան Սայաթնովյանց,

Ծշմարիտ, շատ մեղավոր եմ Ձեր առջև, որ չկարողացա ես մինչև այժմ հասուցանել Ձեզ իմ «Վարդապետարան կրոնի» անունով գրքից մի օրինակ գոնյա, որովհետև Ձեր պես սիրելի և պատվելի մարդը հատկապես խնդրած էր: Բայց կամենում եմ Ձեզ համառոտ ծանուցանել այդ բանի հանգամանքը, թեպետ երբեք գիտավորություն չունիմ արդարացնել իմ անձը: Այն զգլարցի հայը, որ բերած էր ինձ Ձեր հարգելի նամակը, խոստացավ մի բանի շարաթից հետո հանդիպել ինձ և ստանալ ինձանից հիշյալ գիրքը, և ես արդարև պատրաստած էի և գիրքը, և՛ նամակ Ձեր վերա, շատ խորհրդավոր խոսվածքով, բայց եկան ու պնացին շարաթներ և ամիսներ և այն զգլարցի մարդը չերևցավ: Հետո լսեցի, թե նա յուր առևտրական գործի մեջ Մոսկովայումը անբախտ գտնվելով և հուսահատ վեր է կացել ու պնացի է: Շատ ցավելով այդ պատահման վերա, երկար ժամանակ պահեցի Ձեր համար սահմանած թե գիրքը և թե նամակը, մինչև մի այլ բարեկամ թախանձանոր ստիպեց ինձ, որ քնծայեմ նորան այդ աշխատությունը, քստ որում հեռավոր տեղից եկավոր ցանկանում էր իմանալ մեր հայկական հառաջագիմություն աստիճանը Ռուսաստանի մեջ: Ես այս բանս պատմում եմ Ձեզ անխարդախաբար, ոչ թե որպես արդարացուցիչ պատճառ, այլ որպես մի անցք, որ դուրս թե կարող էր նա Ձեր բազմա ներողամտությունը ձգել գեպի իմ կողմը: Երեկ Հաղարյանց ուսումնարանումը հանդիպեց ինձ երկրացի Մելքոն Գառապարյան Պապայանցը, Ձեր անունով խնդրելով ինձանից բանի մի օրինակ իմ «Վարդապետարան կրոնի» և «Առաջին հոգեղեն կերակուր հայոց երեխաների համար» գրքերից: Ոչ մինից և ոչ մյուսից չունենալով իմ մոտ ոչ մի օրինակ, չկարողացա ես ոչինչ կերպով կատարել նորա խնդիրը, այլ խորհուրդ տվեցի պ. Պապայանցին, որ գիմե պ. Անանյանցի մոտ, որ հանգուցյալ Ակիմովի հետ միասին յուրեանց ծախքով տպած էին այդ գրքանքը և առած էին ինձանից, և ծախելու իրավունք ունենին: Այժմ կարող եմ Ձեզ տպարան միայն գրել, եթե պ. Պապայանց չբերե Ձեզ գոնյա «Վարդապետարան» գրքիցը մի օրինակ, ապա խնդրեմ անհապաղ գրել ինձ, որ մի կերպով մի օրինակ ստանամ այստեղ իմ բարեկամներից և հասուցանեմ Ձեզ:

Այլև հարկավոր եմ համարում ծանոթութուն տալ այստեղ, որ նորեւրումն տպվեցավ այստեղ իմ նոր աշխատութիւնը «Հանդես նոր հայախոսութեան» անունով, հատոր Ա, որ մի բովանդակութիւն ունի, 500 մեծ ութանգուլ երեսից տպելի: Թե ինչ է սորա բովանդակութիւնը, չէ կարելի ասել համառոտ, որովհետեւ բազմամասնիա նյութերի վերա խոսակցութիւն է լինում այնտեղ, պիտո էր Ձեզ անպատճառ տեսանել այդ գիրքը, որ կարողանայիք իմանալ նորա խորհուրդը: Լեզուն նույնպէս աշխարհաբար է և տվելի մշակված ու գեղեցկացած, բան թե մինչև այժմ տպած գրքերիս մեջ, և խոսակցութեան նյութը շատ ճոխ ու հարուստ, զվարճականի մոտ դրած և՛ խրատականը, հեշտի մոտ դրած և՛ մի փոքր ծանրը. բնաիր-բնաիր պատմութիւնը, խորհրդավոր վերջերով, բնագիտական ճառեր, վարքագրութեանը և պատմական անցքեր, զոր օրինակ՝ «Քրիստոսափոր Կոյումբոս կամ հայտնագործութիւն Ամերիկայի»: Բոլորը դրած է ճիշդ հոգով և կենդանի սրտով, որ հաշք այդ գիրքը ձեռք առնելով, այլևս վախ չդնենին, եթե մի փոքր մարդկային բանականութիւն և իմաստասիրութիւն կար նոցա մեջ, եթե նորա, բացի ուտել իմնուց և պառկելուց, գուշակում էին գեղես մի այլ քաղցր և գեղեցիկ և պատվական բան: Այս աշխատութեան առաջաբանութիւնը կարդալով, մի փոքր պիտո է վիրավորվելին հաշտարխանցի հայերը, շտեմանելով յուրյանց անունը այն հայրենասեր մարդերի կարգումը, որ գործակից են գտնված դորա տպագրութեանը, բայց մեղավորը ինքեանք են, և ոչ ոք այլ: Երկրորդ հատորը տպվում է այժմ նույնպէս, և այս տարու վերջումը պատրաստ կլինի: Առաջին հատորը կարելի է տարածել մի ամսուց հետո, որովհետեւ գեղես հրաման չկա ցենզորից տպած օրինակը տանուլ տպարանից և ծավալել: Երբ որ պատրաստ էր հրամանը, խելույն կուղարկեմ Ձեզ մի օրինակ պարզե: Եթե կարծում եք, թե աշխարհի գիրք հաճա կլինեն ձեր երկրացիների մի քանիքին, ապա կուղարկեմ հոժարութեամբ. առաջին հատորի գինն է երկու ման<եթ> արծ<աթ>, կազմով և հանապարհի ծախքով՝ 2 մանեթ 75 կոպ<եկ>:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից պարոն Մելիքովը և Բալասանյանց բնաանիքը, որ ծանոթ են ինձ, բայց այժմ, որպէս երևում է, տվել են ինձ ամենևին մոռացութեան: Երբ որ Ղազանումն էի ես, բովանդակ շատ գրագրութիւն ունեցաւ դոցա հետ. և դոցա կամքն էր, որ ես գալի Հաշտարխան ուսուցանելու և գաւառարակելու հայոց մանկուքը, և ճշմարիտ է, դոքա խոստանում էին ինձ 80 աշակերտ տալ, բայց առանց իմանալու դոցա կամքի և գործակցութեան հաստատութիւնը, չկարողացաւ իմ հաստատ հացը թողուլ ձեռքից և գնալ անհաստատի քամակից: Դուք, իհարկե, իբրեւ հաշտարխանցի, տվելի լավ կարող եք դատել իմ կարծիքի ուղղութեան կամ շուղութեան վերա:

Ողջունելով Ձեզ և Ձեր բնաանիքը ամենայն

հարգանքով, մնամ Ձեր հարազատ

Ստեփաննոս Նազարյանց

Եթե կամենաք գրել ինձ, ահա իմ հասցեն՝ Его Высочайшему Степану Неаевичу Назарьянцу г. профессору при Назаревском Институте в Москве. На Стретенке, в Сумниковом переулке, в доме Малышевой.

Մոսկվա—Ն. Նախիջևան

Մեծապատիվ Եղբայր
Գևորգ՝ Սալթիկյանց,
Քրիստոս հարյալ ի մեռելոց,

Մատուցանելով ձեր սիրելիությունը իմ գործի առաջին հատարը պարտն Հայրապետյանցի ձեռքով, խնդրում եմ քաղցրությամբ ընդունել նորան որպես սիրու և հարգության հիշատակ հեղինակի կողմից: Որովհետև Ձեր լինելիության ժամանակը Մոսկվայի մեջ խոստացաք աշխատ լինել տնօրենելու իմ գիրքը՝ ձեր շրջակայքում և պատվիրեցիք ինձ 100 օրինակ Ձեր գործակալի ձեռքով հասուցանել Ձեզ դեպի Նախիջևան, ուրեմն և ես կուղարկեմ գործանցյալ ժամանակին մի արկղի մեջ փակած: Պարտն Հայրապետյանցի՝ խնդրեցի նույնպես, որ ձեռնառու և գործակից լինի Ձեզ ձեր աշխատության մեջ: Գրերի գինը՝ թե ոսկեզօծ վայելչակազմերի և թե միջակ կաշեկազմերի մասին զրեցի տ. Հայրապետյանին, և նորանից կիմանար: Կարծեմ, որ իմ սահմանյալ գրեները շատ չափավոր են. գոնյա աչգ զնով վաճառվում են աշտեղ. նույնիսկ զրքի նյութը արժե 2 մանեթ. 25 կոպ. արծ<աթ> կազմը հասարակների, բայց ոսկեզօծների և վայելչակազմերի գինը, բոտ որում գործա սակավաթիվ ու առավել պատվական թղթի վերա տպած էին, 3 մանեթ 50 կոպ. արծ<աթ>:

Իմ օրագրիս մասին կարծեմ որ շուտով կարող էի ձեզ մի վճռողական բարի համբավ տալ. շատ աշխատեցի և գործ գրեցի իմ և բարեկամներիս բոլոր զորությունը. այժմ պիտո է մեզ համբերել և հուսալ:

Մի փոքր տհաճ եմ Ձեր արածի վերա, որ առանց իմ գիտությունը առել էիք իմ պատկերը ֆոտոգրաֆի ձեռքից. ավելի քաղցր կլինեք ինձ, ինքս մատուցանել Ձեզ, ինչպես՝ որ ես ինքս հրամայած էի պատրաստել նորան: Հարգը աշտպես էր: Բայց Ձեր պատկերի համար շնորհակալ եմ Ձեզ շատ և շատ:

Ձեզ հարգող Եղբայր՝
Ս. Նազարեանց

Ապրիլի 5-ին. 1857

Մոսկվա

101. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ն. Նախիջևան

Հարգելի բարեկամ
Գրիգոր Սալթիկյանց,

Ձեր պատվելի նամակը, անցյալ ապրիլի 30 թ. ստացա և ուրախ եմ լըսելով Ձեր առողջության լուրը: Շնորհակալ եմ նույնպես ձեր բարեկամական սրտացավության համար, թե ինչպե՞ս պիտո է աշտպես հետանալին իմ ծրարքը դեպի Նախիջևան: Գրեանց ուշանալու պատճառը աշտպես էր. պարտն նախնիքանցը², որ պիտո է Բողղանովի ձեռքով հասուցանել Ձեր գրքանքը, չկարողացաւ աշտպես շուտով գործ կատարել, ինչպես ցանկալի էր. այսօր, էգուց ասելով ինձ, թե կզո և կտանե արդեն պատրաստած արկղքը և կհանձնե Բողղանովին, մնաց գործը մինչև ամսուս 13-ը. և այսօր ահա, նույն նախ-

րանդշանցի հոգաբարձութեամբ հանձնվեցան արկղքը Բողգանովին, ուղարկելու դեպի Նախիջևան: Իհարկէ շատ ցանկալի կլինէր ինձ, որ գրչանքը շուտով տեղ հասած լինէին և վաճառվէին, մանավանդ որ արծաթի կարոտութեան կա և ծախքեր շատ եղան այդ գրատպութեան պատճառով: 300 մանեթ տված եմ միայն կազմելու դանազան կերպով: Իմ կողմից այսքան միայն կարող եմ Ձեզ ծանոթաբանել, որ արծաթեան հրամանը ստացվեցավ մարտի 20-ին, և դատիկ առաջին շաբաթումը պատրաստել էի արկղերը ուղարկելու համար, ինչպէս ինձ պատվիրել էր պ. Նալբանդշանցը. բայց հետո անհոգ ու անխնամ թողվեցան նոքա իմ մօտ մինչև այժմ: Ահա գործի ընթացքը:

Երկու արկղերի մեջ դրած են հարչուր օրինակ՝ մինումը 52 և մյուսի մեջ 48. կաշեկազմ օրինակները արժեն երկու-երկու մանեթ 25 կոպ<եկ>. և թղթակազմ օրինակները երկու-երկու մանեթ 15 կոպ.: Այս կոպեկները կազմի արծաթն են. նշույթը գրքի՝ 2 ման<եթ> արծաթ: Այս տեղեկութիւնը տալիս եմ Ձեզ, հանձնելով գործը Ձեր բարեմիտ և խոհական բարեկամութեանը, որ կարող էր տնօրինել ինչպէս բարի և օգտակար կհամարէր աշխատավոր հեղինակի և յուր բարեկամի համար:

Բարի ավետիք տամ Ձեզ. թագավոր կայսրը անցյալ մարտի 17 թվականից տվել է յուր բարեհաճութեանը իմ «Հյուսիսափայլ» անունով օրագրի համար, և Լուսավորութեան նախարարը, Մոսկվայի ցենզուրյան կամիտետի ձեռքով, տեղեկութեան է տալիս ինձ անցյալ ապրիլի 29 թվականից այս մասին, և շնորհում է ինձ թույլտվութեան հրատարակելու իմ օրագիրը, ստորագրելով նորան Պետերբուրգյան ցենզուրայի քննողութեանը³: Թույլտվութեան դժվարութիւնը վերջացավ ահա. մնում է մեզ այժմ հաղթելու մի այլ դժվարութեան, այսինքն՝ մեր ազգի սառնասրտութեանը դեպի լուսավորութեան: Ես քաջահաւատ եմ, որ Դուք և պարոն Հայրապետյանցը գործ կդնէք Ձեր հարգը, պատիվը և աշխատութեանը ճանապարհ տալու այս ազգային գործին Ձեր երկրացիների մեջ և Ձեր շրջակայքումը. և թույլ կտայիք ինձ Ձեզ գործակատար կարգել այս մասին Նախիջևանի մեջ: Ես կուղարկեմ Ձեզ հայտարարութեանը՝ բլեաններով և զոցա վերա դրած № № տետրակների, այսքան ամսական ստանալի թերթերի համար: Գինը թեթևացուցինք մի փոքր, սահմանելով փոխանակ 10 մանեթի՝ 8 ման<եթ> արծ<աթ> Մոսկվայի մեջ, բայց հետավոր տեղերի համար որպէս ճանապարհի ծախք հավելանալու են 1 $\frac{1}{2}$ և 2 ման<եթ>:

Պարոն Հայրապետյանցից նամակ չունիմ. առողջ է նա. խնդրեմ ինձանից շատ և շատ ողջունել այդ հարգելի պարոնը, և ասել նորան, որ նորա շնորհած օգնութեանը⁵ շուտով պիտո է գործ դրվի հայկական մատրիցների համար, որ պիտո է ստացվին Վիեննայից Բարֆենբխտ տպագրատետի ձեռքով: Այս օրերումս վերսիրով կհանձնենք նորան արծաթը:

Ամենայն հարգութեամբ ողջունելով Ձեզ և Ձեր բնատանիքը, մնամ
Ձեզ պատվով եղբայր՝

Ա. Նազարյանց

Մայիսի 13, 1857

Մոսկվա

Մոսկվա—Թիֆլիս

Պատվելի եղբայր
Ավետիք Էնֆիաճյանց,

Կսելով շատ մարդերից Ձեր անխառնախ բարբ ու վարքը, կամեի Ձեր հետ
գործ ունենալ Ձեր և իմ և մեր բոլոր ազգի օգտի համար: Ահա իմ դիտավո-
րությունը. ես ունիմ կայսերական բարեհաճությամբը և նախարարի թույլա-
րությամբը հրատարակելու մի հայտախոս լրագիր, որ հայտարարությունը
ստանում էր ահա այս նամակի հետ միասին, որի մեջ և բացատրած կան բո-
լոր պարագայքը իմ ձեռնարկության: Իբրև գրավաճառի, պիտո էր Ձեզ ու-
րախանալ այս բանի վերա և աշխատել տարածել այդ օրագիրը որպես Թիֆ-
լիզի, նույնպես և նորա շրջակա քաղաքների մեջ: Եվրոպայի մեջ գրավաճառը
և հեղինակը միշտ կապակից են միմյանց, օգնական են միմյանց և մինը
մյուսից օգուտ ու շահ է ստանում. և մեր մեջ, եթե կամեինք մի փոքր խելա-
ցի մտածել ու գործել, հարկավոր է այս բանը մեր համազգի բնակիչների հա-
մար: Ինչպես գրած կա օրագրի հայտարարության մեջ, օրագրի տարեկան
արժեքը Մոսկվայից դուրս գտանված տեղերի համար է 9 $\frac{1}{2}$ մաննթ, եթե
կամեիք այսպիսի գնով առնուլ ինձանից օրագրի տարեկան ընթացքը, ես
պատրաստ եմ իմ կողմից նշանակել Ձեզ 10 % հարյուրից (տասն պրոցենտ),
որ կարծեմ թե պիտո է շատ բնորոշելի լինել Ձեզ, մանավանդ որ դորձը չուր
մանուկ սկզբնավորության մեջ էր և իմ սահմանած տարեկան արժեքը հա-
մարյա թե մի շնչին վճար, այսինքն 8 մաննթ, եթե հասնիր փոստային վճա-
րած 1 $\frac{1}{2}$ մաննթ: Հայտնելով Ձեզ իմ կամքը, կամեի գիտել Ձերը, խնդրեմ
դրել ինձ անհապաղ, թե քանի օրինակ հույս ունեիք իմ օրագրից տարածելու
Թիֆլիզի և դուրա շրջակա քաղաքների մեջ, որ ես ուղարկեի Ձեզ տոմսակների
հարկավոր թիվը: Բարի հույս հուսալով, թե դուք կամեիք բնորոշել իմ առա-
ջարկությունը Ձեր, մեր և հայրենակիցների օգտին համար:

Սպասում եմ Ձեր անհապաղ պատասխանագրությունը:

Ձեր բարյաջակամ

Ա. Նազարեանց

Հունիսի 7 թվակ. 1857

Մոսկվա

103. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Դուրպատ—Մոսկվա

Պատվելի եղբայր և սիրելի բարեկամ մեր
Մելքոն Փանյանց,

Ահա 18 օր է, որ մեր հրաժարված ենք միմյանցից և հեռացած միմյան-
ցից, եթե ոչ սրտով և հոգով, գոնյա հոգեղեն տարածությամբ: Բայց սա
ոչինչ է. հշմարիտ սերը և բարեկամութունը կարող է մոտավորել և շատ հե-
ռավորները, ըստ որում սրտի և հոգու համար չկա նյութական խափան: Ես
չկամիմ հիշեցնել Ձեզ այն տխուր իրողությունը մեր ազգի մեջ, որ սուցա և՛
մոտավորքը և՛ դրացիքը միշտ հեռու են միմյանցից.... Մեր ճանապարհը

Մոսկովայից մինչև Պետերբուրգ եղաւ բաժնական արագ և բարձր, բայց Պետերբուրգից մինչև Դորպատ շատ շարժարանք քաշեցինք, 320 վերստ տուրածութուն ճանապարհորդելով 41 ժամի մեջ, արբունի կառքի մեջ վեց մարդ միասին նստելով: Մեր ուղեկիցքը բաժնական խառն մարդիկ էին, կրթյալ և անկիրթ մարդիկ, ուսար և գերմանացիք, արք ու կանայք, պատանիք և միջահասակք: Կողով պրոֆեսորը Ղազանի, որ իմ ընկեր է եղած Դորպատում, շատ զարմացք բերեց իմ վերա սրտեա շատ կրթյալ և առողջամիտ ու ազատախոս մարդ՝ ընդդիմ չուր և իմ հակառակորդ մարդու, որ զորական ծառայութունից արձակված ցնդապետ (սպլիտնիկ) էր: Սորան լավ արտեցինք մեք երկուսով, և կատաղած չզխեր սպորմենին, թե ինչպիսի փրկի չուր անձր մեր ծակոդ ճանկերից. կամա և ակամա ստիպվեցաւ համաձայնել մեզ:

Իմ կշանքը Դորպատի մեջ հասում է շատ հանդարտ և թեթև: Ֆրիդրիկսի զործը համարյա թե վերջացած է. նա կրնդունվի այն գասատունը, որին արժանի էր: Այստեղի մարդիկը շատ քաղցր և հեղ են: Նոցա մարդասիրությունը և քաղաքավարությունը՝ անպատմելի: Անցյալ կիրակի հացկերության հրավիրված էի տեղիս համալսարանի հոգաբարձու և սենատոր Բրատկեի մոտ: Թե ինչպիսի այս պատվելի ծերունին ընդունեց ինձ, երկար էր պատմել ձեզ: Ասեմ միայն այսքան, որ ինձ ցանկալի կլինեն, որ մեր հաջոց տղայքը, որ այստեղ ուսանում էին, մի փոքր հեղություն, քաղաքավարություն և մարդասիրություն ուսանեին:

Հուշոս ունեմ շուտով տեսանելու և համբուրելու Ձեզ, խնդրեմ ողջունեցեք ինձանից Ձեր պատվելի ամուսինը, պարոն Խոջոյանցը, ձեր զօրանչը և մնացեք հավատացած, որ Ձեզ անփոփոխ սիրով սիրում է:

Ձեր հարազատ եղբայր և բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Հուլիսի 18-ին, 1857

Դորպատ

104. Ա. Ի. ԲԱՐՅԱՏԻՆՍԿՈՒՆ,

Մոսկովա—Թիֆլիս

Ваше Снятельство!
Милостивый Государь,
Александр Иванович!

Вследствие благосклонного Вашего согласия на издание в Москве армянского журнала под названием «Северное Сияние», я получил из министерства Народного просвещения Монаршее соизволение на издание предполагаемого мною периодического труда.

Принося Вашему Снятельству искреннейшую мою благодарность за милостивое содействие литературному моему предпрнятию, позволяю себе думать, что Ваше Снятельство, как великодушный покровитель всякого полезного начинания в России, не откажете мне в дальнейшем благопоспешествовании успеху журнала, которого прямая цель распространять среди армян в России плоды русского просвещения и науки,

содействовать духовно-нравственному сближению армян-азнатцев с россиянами-европейцами.

Излишним считаю присовокупить здесь, что польза, ожидаемая от моего повременного издания, будет в особенности касаться армян в пределах Кавказа, как средоточия армянского народонаселения в России.

Как ни очевидно благорасположение русского Правительства к армянам, как ни велика моя готовность по мере сил трудиться над делом образования моих соплеменников в России, но от нации, занимающей столь низкую степень на лестнице просвещения и почти исключительно преданной вещественному интересу, трудно ожидать теплого сочувствия более возвышенным вопросам жизни, и поэтому успех моего журнала без особого содействия и покровительства со стороны могучих органов правительства кажется сомнительным¹. Вот обстоятельство, среди которых вынужденным нахожусь я обратиться к Вашему Снятельству с покорнейшей просьбою быть так милостивым зависящими от Вас мерами благоспешествовать распространению упомянутого журнала в краю, судьбы которого угодно было мудрому провидению вложить в руки Вашего Снятельства.

Цена годовому изданию моего журнала, которого ежемесячно будет выходить 8—10 печатных листов, в большую осьмью долю с иллюстрациями при статьях по части естествоведения и при биографиях знаменитых исторических лиц—8 руб., с посылкою по почте 9/12 руб. Предполагается приступить к изданию журнала при числе подписчиков не меньше 600.

При сем представляя на благосклонное усмотрение Вашего Снятельства десять экземпляров конспекта об издании «Северного Сияния»,

В чувствах глубокого благоговения
имею счастье быть Вашего Снятельства
покорнейшим слугою

Доктор Назарьяни

13 августа 1857 г.
Москва

105. ԳՈՐԳՈՍԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻՆ

Պատվելի եղբարք իմ

Ասիարչանց, Շարոյանց, Գոգոխանց և Ամատունի¹.

Ձեր բազմր եղբայրական նամակը հասավ ինձ անկորուստ և մեծ ուրախության պատճառ եղավ իմ սրտի համար: Ոչ թե այն ծանոթարանությունը, որ արած էիր դուք իմ որևիցե պարծանքի մասին Հայոց ազգի մեջ, այլ ձեր բարեմիտ և ազնվասիրտ մտածությունը պաշտոնացրին իմ հոգիս: Ձէ, դուք տմեններն սխալվում եք, կարծելով թե մեր հայկական ազգը... կարող է պատվել առաքինությունը և չուր անվանի փառք համարել մի բարեմիտ աշխատավոր հեղինակ, որ չուր կյանքի երջանկությունը նվիրել է մի աշնագիտի վերին զաղափարի իրագործության, ինչպես ճշմարիտ ազգասիրության զա-

դափարն է: Ինչպե՞ս կարող է մեր ժամանակի յուրասեր և անձնապաշտ հայր ճանաչել մի անձնուրույ և անձնազուհ հայ, նմանը սիրում է նմանին և նմանը որոնում է նմանին, ստում է առածը: Դուք, ձեր պես արժանավորքը, ես և իմ մի քանի ու կես ընկերքը բացառությամբ ենք մեր հայկական թշվառ կանոնից: Թագունք այս նկատողությունքը, որ այժմուս շատ տխուր բաներ էին.... եվ ահա սուրտ իրտական տապալույցները: Թիֆլիզի հայերը ամենայն զաղանուկան կերպով գրահավորվելով ընդդեմ իմ օրագրին և այլ գրվածներին², հազիվ թե կարողացել էր իմ գործակատար Փոնդոյանը³ 10 օրինակի ստացողը գտնել բոլոր Թիֆլիզի մեջ, ուր կային գոնյա 30.000 հոգի հայ: Այդ արժաթը հասավ ինձ, բայց թե դորանով գործ կատարել կարելի չէր, ինչ խոսինք այդ մասին: Հաշտարխանից ու Նախիջևանից միայն լավում են ավելի լավ ձայներ. առաջինումը խնդրեցին և ստացան մարդիկ ինձանից մինչև 50 տոմսակ, երկրորդումը հույս են տալիս իմ գործակատարքը, թե լինելու են ստացողը մինչև 70: Այլ տեղերից ես հասած է իմ մոտ 150 մանեթ, բայց դիցուք թե ստանալի և Հաշտարխանու և Նախիջևանի տոմսակների վճարը, այնուամենայնիվ կարելի էր միայն գործ կատարել շատ շատ 3 կամ 4 ամիս: Ինձ հարկավոր էր բոլոր տարեկան ծախքի համար մոտ 5,000 մանեթ:

Ինչպես ձեզ ասացի Դորպատումը, մեր հայերի բարոյական հոժարակամության վերա դեպի բարին՝ բան հիմնել ու հառաջ տանել անկարելի է.... եվ թե այս պատճառով պիտո էր մեզ դիմել դեպի գավազանի ոտքը և դորա միջնորդությամբ ջանալ ներգործել մեր հայերի կամքի վերա: Եւ նամակախոս հղա պարոն պաշտառափալ Բարչատինսկի Կովկասյան տեղակալի հետ⁴, պատշաճավոր խնդրագրով ծանուցանելով նորան իմ կարծիքը և հայոց ազգի այժմյան պիտույքը և ուստ բարեմիտ մեծավորների օգնականության հարկավորությունը իմ գրավոր ձեռնարկության մասին: Անտես շարեցի նամակախոս լինել և պարոն Քրուզենշտեռնի⁵ հետ, որ Կովկասյան տեղակալի դիվանտպետն է:

Ուրախ եմ, որ իմ փոքրության և նվաստության խնդիրքը անտես չեղան ոչ Բարչատինսկու և ոչ Քրուզենշտեռնի առջև. ո՛չ. սոքա նորերումս տեղեկություն են տալիս ինձ, թե յուրյանց կողմից արած են պարտադատաշատն օրինություն՝ տարածելու իմ օրագիրը, ամենայն տեղ Կովկասի գեներալ զուբերնատորների վերա պատվերքը գրելով և հրատարակությունք գործելով: Պարոն Քրուզենշտեռնը յուր մասնավոր նամակի մեջ հավաստի է կացուցանում ինձ, թե ինքը թե իշխանական և թե առանձին ճանապարհով աշխատելու է իմ գործի հառաջադիմության համար: Այսպես ահա լուսավորյալ բարեմիտ այլազգին ավելի օգնական է և բարյացակամ, քան թե մերայինը, թե ամբոխ և թե բանիմաց առանձնական: Դուք և շատերը մեր հայերից միշտ պանդատավոր են եղած օտարներից. բայց ճշմարիտը պիտո է ասել. ամենամեծ արյունարբու թշնամին հայոց ինքնյանց՝ հայք են.... եվ թիֆլիզցիք, որ միշտ առավել մեծախոսքն են դառնված, ինչպես երևում է պիտո է և ամենից առավել վատթարքն լինին: Դուք կտեսանեք այս բանը վերջումը, թեպետ այժմ ես բացահայտ է: Իհարկե, ինչ որ Բարչատինսկի պաշտառափալ պարոնի հոգարարությամբ լինելու է, այն չէ կարելի ընծայել կովկասյան հայերի առաքինությանը, այլ միայն ինչքան որ մինչև օրագրի տպվիրը նոցա կողմից հոժարակամ հասած էր ինձ, հա-

մեմատելով մյուս քաղաքների տվածին, այն է նոցա պարծանքը կամ ամօթը: Թիֆլիզեցիք չկամենին ինձ օգնել իմ ազգասիրական գործի մեջ, սրտեց օգուտը յուրյանցն էր. բայց այժմ ամարդարար բարկացած են իմ վերայ, որ օտարը կամի ինձ օգնել, հասկանալով իմ գործի պիտանությունը: Ուրեմն Թիֆլիզցոց կամքն էր, որ մի բարեմիտ հեղինակ հայոց ոչ հայերից և ոչ օտարներից օգնություն չգտաներ, այլ միայն կապած սառած մնար և հուսահատվեր և մեռաներ, և այդպես ոչնչանար ամենայն առաքինությունն նույնիսկ խանձարուրքի մեջ, որովհետև հարկավոր չէ առաքինությունը, այլ միայն արծաթ, կրկին արծաթ և դարձյալ արծաթ: Աստված, աստված, հաշեա արծաթը և ջերմ ջերմ թափեսս դոցա կոկորդի մեջ, ինչպես պարթևացիք արած են հոմայեցոց Կրասոսի հետ⁶: Ես այս բաները գրելով Ձեզ, սիրելի եղբայրք, կամեի միայն բանալ ձեր աչքը հաղորդ առնելով ձեզ իմ փորձերին. ապա թե ոչ մի քաղցր բան չէր ինձ այդքան աղտեղի բաներ և աղտեղի նյութի վերախոսիլ: Եթե մինչև ղեկանմբերի սկիզբը հավաքվեն բավական արծաթի քանակությունք զանազան տեղերից, իսկույն կսկսանեմ օրագրի տպագրությունը: Նյութքը պատրաստ են:

Ցանկալի էր ինձ տեսանել և Ձեր անվանքը իմ օրագրի ստացողների շարքում, իհարկե ձեր մեջ եղած կարողներից էր իմ ակնկալությունը, մյուսները ձրի կստանան: Հարկավոր եմ համարում, որ և դուք մասնակից լինելով իմ գործին, բարի օրինակ լինեիք ազգի մեջ: Թիֆլիզի տաղանդների մեջ տեսանում են խառնաշանցի և Ակիմյանցի անվանքը մեծ ուրախությամբ⁷. իհարկե, այդպես ևս արժան էր: Կարելի է լսած չլինիք, որ Թիֆլիզեցիք ևս կամք ունին այժմուս հանդես գալ մի լրագրով, որի հրատարակողը է Մանգինյանց քահանան⁸. զինն է 6 մանեթ, դուրս մեջ է հանապարհի ծախքը ևս: Ամենայն շաբաթ հրատարակվելու է մի մեծ թերթ լրագրի ձևով: Կարելի է Թիֆլիզեցիք ավելի հոգաբարկամ ձեռնառ լինին դորան, քան թե եղած էին ինձ: Աստված տա: Պ պատանին⁹, որ մի քանի ամիս ճանապարհորդած էր Եվրոպայումը, նորերումս Մոսկվայումն էր, բայց շարժանացանք դուրս տեսությունը, բոտ որում Եվրոպայում շատ քաղաքավարություն էր ուսել, և այնուհետև ավելորդ էր այդպիսի հոյակապ ուսումնականի անցկությունն առնել մեր նմաններին: Ժամանակ չէ ունեցել, ասել է:

Այլապովսկի հայր Գարրիկը¹⁰ նորերումս աչտեղ էր. հանդիպեց և մեզ. խոսեցինք մի քանի րոպե. բավական փափուկ և քաղաքավար մարդ է, և մեր հայկական դրություն մեջ պիտո է լինելը շատ մարդահաճու, որպես է և արդարև. պատարագեց Մոսկվայումը և բարոյ արեց, երկինք հանելով լազարյանց մեծագործությունը և նոցա ձեռքով կոռուցած սաճարը ուսմանց: Այժմ Պետերբուրգումն է Այլապովսկին, և ինչպես ձայն կա, նա կամի ուսումնարան շինել Թեոդոսիայի մեջ, և այս գործի մասին ունեի մի քանի բան կարգադրելու Պետերբուրգումը¹¹: Խնդրեմ գրալ ինձ շուտով և տեղեկություն տալ ձեր որպիսությունների մասին:

Ձեզ միշտ սիրող եղբայր՝

Ս. Նազարյանց

Մասկովա—Ղզլար

Մեծապատիվ բարեկամ

Գրիգոր Սուլթանյանց,

Ձեր գրած նամակը՝ անցյալ հոկտեմբերի 13-ից՝ ստացած եմ և շնորհակալ եմ ձեզանից այն տեղեկությունների մասին, որ գրած էիք թե օրագրի մասնակիցների և թե իմ գրքի բաժանելու համար։ Ուրեմն իմ ուղարկած «Հանդես նոր Հայաստանի» գրքի 45 օրինակից 25 ուղարկել եք պարոն Մկրտիչ Սուքիասյանցին՝ դեպի Հոշտարխան և մնացել են ձեր մոտ 20. օրագրի մասնակիցը գրած եք 12 մարդ և կամիք այդ թիվը բազմացնել. բայց իմ խնդիրը այն է, որ մի փոքր ձեռք շարժեք Դուք և ձեզապիսի ազգասեր մարդիկը, պատճառ՝ հրատարակության ժամանակը մոտենում է, բայց արծաթ չկա, կամ թե այնքան սակավ էր, որ գործի ձեռնարկել կարելի չէ։ Ինչքան են արդյոք պարոն Մամաջանովի² ձեռքով հավաքված հատուցմունքը օրագրի տպագրության. կլինի՞ արդյոք մի 50-ի չափ։ Կավ կլինեիր իմ անունով ողջունել պ. Մամաջանովը և ասել նորան, որ ավարտ տա յուր հայրենասիրական աշխատությանը այս գործի մեջ, որ կարոտ է արագության, որովհետև դալոց տարին մեր դրան մոտ կանգնած է։ Հուսով, որ դուք և պ. Մամաջանովը, ինչպես հարկն է, կուղարկեք ինձ և օրագրի հատուցողների անունները, հայրանունները և ազգանունները։

Ձեր Վարդան որդյակի մասին ունիմ Ձեզ այսքան տեղեկություն տալու, ինչպես դուք գրած էիք ինձ, հասուցի նորան մանր ծախքի համար 5 ման<եթ> և տեսա նորա նոր ինսպեկտորը՝ Կոմսով անուն³, որ բարի մարդ է և գովասանությանը խոսում էր Վարդանի հանդարտ վարքի վերա։ Բայց վարմացա ես, երբ որ այդ անգամը պատահելով Վարդանին, լսեցի նորա բերանից, որ նորա ուսման վկայանշանքը ըստ մեծի մասին վատ էին, և նա ինքը կամք չունեիր մնալ գիմնադիրումը։ Ես ու Վարդանը մենակ էինք. և դուրա վերա մի լավ թնդացի ու որստացի, թե ինչպես դա ամաչում չէր ասել ինձ, թե յուր վկայանշանքը այդպես վատ էին, և թե ապա ինչ կամեր լինեիր նա, եթե կամք չունի մնալ գիմնադիրումը, ուսման ընթացքը ավարտել և յուր ծնողի սիրտը մխիթարել, պիտանի մարդ դառնալ յուր և այլոց համար։ Շատ ուրախ եմ, որ իմ խոսքերը այնպես խոր ներգործել էին Վարդանի սրտի վերա, որ ամսուս 17-ին մի սոմսակ է գրում ինձ ամենեկին խելացի ու գեղեցիկ ոճով և իմաց է տալիս ինձ, թե այժմ կամեր մնալ և շարունակել յուր ուսմունքը, այլ և նորա ուսման վկայանշանները լավ են, այսինքն 4 և 5, և այլն. միայն թե մաթեմատիկայից թույլ էր։ Ես կրկին անգամ եղա գիմնադիրումը և վերահասություն գործեցի և ստուգեցի, որ ուղիղ այդպես էր գործը։ Բոլոր առարկաների մեջ ունի 4 ու 5, որ ընտիր վկայությունք են և ապացուցանում են, թե Վարդանի մեջ կան ընդունակությունք և գովանի ժաջանություն. և մաթեմատիկան մի մասնավոր բան լինելով, իհարկե, պիտո է մեղ դուրս համար և մի մասնավոր հոգարարություն առնել. վարժապետը անպիտան մարդ է և արծաթասեր, հարկավոր կլինի մի 80 մանեթ արծաթ, դասերի համար առանձին կերպով և ես, իհարկե, ամենայն հոգաբարձություն գործ կզենեմ թեթևացնելու այդ վճարը, եթե կարելի է, այսինքն խոսելով և հարգորելով պ. Կոմսով ինսպեկտորին, որ իբրեւ գիմնադիրայի վերակացու և

ծանոթ մաթեմատիկայի վարժապետին, տանելի կերպով տնօրինեք մեր կողմից հատուցումը: Այս կիրակի այնտեղ լինելով, չգտա Կոմսսովին տանը: Իմ կողմից այսքան միամտություն Ձեզ, որ ես Ձեր արժաթը գործ կզնեմ իբրեւ իմ հատուկը, այսինքն խնայարար հոգայով ձեր գովակի պիտույքը, որպէս զուր Գովթի մասին ի՞նչ եր լսում Գուր Յիմմերմանի զպրոցից¹: Այդ գործը իհարկե պատկանում է պարսն Իզմիրյանցին. ասոված տա հաջողություն և հառաջագիմություն: Մեր նոր լուրը վերաբերչալ Ձեր Ղզլարին ևս, այն է, որ Մատթեոս վիճակավոր արքեպիսկոպոսը Նախիջևանի ու Բեսարաբիայի կայսերական կամքով (...) տեղափոխված է նույն աստիճանով դեպի Աստրախան. ուրեմն Ձեր վիճակավորը կլինի այսուհետև Մատթեոս սրբազանը⁵, մի հազվագյուտ բարեսիրտ, ազգասէր, պատմական հոգի, որ, կալելի է ասել, ջրով ու կրակով մկրավել է և ստացել է մի այնպիսի անօրինակ պարզություն ու մաքրություն սրտի, որ ես ունեի ամենայն պատճառ շնորհավորել Ձեզ այդ հոգևորի վիճակավորությունը Ձեր վերա և բարեբաղդ կարգալ Ձեզ, մեր հայազգի ժողովուրդքն, որ արժանացած էիր այդպիսի աստվածային շնորհի:

Ողջունելով Ձեզ և Ձեր պատվելի գերդաստանը, այլև ցանկանալով Ձեզ ամենայն հաջողություն մարմնավոր ու հոգևոր,

մնում Ձեր հարազատ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Նոյեմբերի 19-ին, 1857

Մոսկովայի մեջ

107. ՀՈՎՍԵՓ ԻԶՄԻՐՅԱՆԻՆ

Մոսկովա—Նիժնի Նովգորոդ

Մեր շատ ընտիր խոհական ազգասեր բարեկամ
Հովսեփ Իզմիրյանց,

Ձեր պատվելի նամակը ամսուս 4 թվականից հասաւ ինձ և տեղյակ կայուց ինձ Ձեր ազգասիրական ցանկություններին։ Իմ կողմից ունիմ Ձեզ ավետարի տալ, որ ահա Ձեր և մեր փափագը, հաղթելով բազմապիսի դժվարությունների, կատարվեցավ, և «Հյուսիսափայլը» հայոց երկնակամարի վերաշողշուղեցնում է յուր լուսափայլ ճառագայթները՝ մինի սրտին ուրախություն, մյուսի սրտին անբուժելի ցավ, ազգասերներին պարծանք, ազգատյացներին՝ ամոթ և խաշտառակություն։ Մինչև այս նամակի Ձեզ հասնելը, կունենաք Ձեր ձեռքումը առաջին ամսատետրակը¹։ Նորա քամակից այս օրերումս պիտո է սուրհանդակի հետ վաղե երկրորդ ամսատետրակը, որն նույնպես պատրաստ է։ Երրորդ ամսատետրակը շուտով ներս կմտան և մամուլի տակ։ Սորանից կարող եք ճիշտ իմաստասիրել, թե որպիսի արագությամբ և անձնագոհ կերպով գործ է կատարվում, բայց թե ինչ աշխատանք ու տառապանք կա հրատարակողի վերա, այդ չկամիմ ձեզ սառն բռնելով նկարագրել։ Յենդուրայի հեռավորությունը², գրաշարների պակասությունը, այո, և թանկությունը հայկական գրաշարության, չեմ ասում Ձեզ, թե բոլոր ծանրությունը մնացել է մեր ուսերի վերա միայն, առանց օտարի օգնությանց, բացի պարսն նալբանդանցի անձնավեր ձեռնավորությունից³։

Օրագրի ստացողների թիվը հասնում է այժմուս մոտ 200-ի, կարելի էր միայն տպել, աչսինքն տպագրության ծախքը և փոստայի արժաթը դուրս բերել, բայց օգուտ չկա մեզ. աստված տա, որ զաւրոց տարի մի փոքր թեթև վանա գործը, և մեք կարողանանք արժաթի քաջալերությամբ աշխատակից բնկերք ճարել մեզ։ Գրաշարի մասին շատ դժվարություն կա, և ուսաները հայերեն տվելի թանկ գնով են շարում, քան թե ուսերեն, պատճառ բերելով լեզվի օտարությունը։ Եթե կարողանայիք Ղզլարից մի տղա հասուցանել մեզ՝ 18—20 տարոք, որ գիտեր փոքր ի շատե հայերեն և կամեր ուսանել գրաշարություն և լինել ժամանակով գրաշար, ապա կարող էիք բախտավորել մի հայ, և մեզ շատ թեթևացնել։ Մի հայոց գրաշար, որ կարող էր օրինավոր շարել, կստանա ամենայն թերթին 5 ման<եթ> արծ<աթ> և 5 թերթ շարելով ամիսը կարող էր ստանալ 25 ման<եթ>, բայց եթե կարողանար ավելի ևս շարել, յուր օգուտն է։ Իմ կողմից ես պատրաստ եմ հանձնառու լինել մի այնպիսի տղայի ճանապարհի ծախքը. և իհարկե Ձեզ հեշտ կլինեք խոհական

կերպով տնօրինել մի այդպիսի մարդու գալուստը դեպի Մոսկվա: Ահա մի հոգալի բան ազգասեր մարդու համար:

Այժմ պատմեմ Ձեզ իմ «Հանդես նոր հայախոսութեան» գրքի 2-րդ հատորի մասին. գրչանքը ամենեին պատրաստ են, բայց այն օրհնած ցննգոր Պաշթմազովը՝ դեռևս չէ ուղարկել Թիֆլիզից տրձակման հրաման, թեպետ այս տարու հունվարի 15 թվականից ուղարկած ենք նորան և ապա՞ծ օրինակը և ձեռագիրը՝ համեմատութեան համար: Այսպես գիրքը մնացել է մինչև այժմ կապած սառած իմ տանը: Հույս ունիմ, որ այսուհետև շերկարանա այս անհարմարութիւնը, որովհետև բավական ժամանակ էր անցած: Երկրորդ ամսատետրակի հետ կարելի էր Ձեր համար դնել ծրարի մեջ և մի օրինակ «Հանդես նոր հայախոսութեան» գրքի երկրորդ հատորից:

Մաղթելով աստվածուհա լինել Ձեզ ողջ և առողջ հոգով և մարմնով Ձեր ազգի բաղդավորութեան համար.

մնամ Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Մարտի 28-ին, 1858

Մոսկվա

108. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—նոր նախիջհան

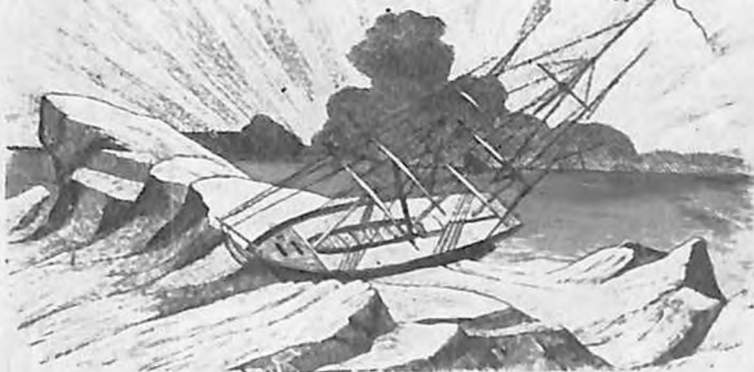
Պատվական հայրենակից

Սիրելի Լզբայր ի Քրիստոս

Գրիգոր Սալթիկյան,

Ձեր նամակը անցյալ ապրիլի 11 թվականից ստացա և շատ ուրախացա տեղեկանալով Ձեր ողջ և առողջ հասանելուն Նախիջհան, շատ անհանգիստ մտածմունքի մեջ էի այդ մասին. մանավանդ ձեր ամուսնու և մեր բարի քրվեր վշտակրութեանը միտ դնելով հոնապարհի վերա: Քաղցր է ինձ միշտ մոտուց և հեռվից հաղորդակից լինել իմ բարեկամների ու ծանոթների հետ, բայց ի սորա մասնավոր խորհրդից, կա և ընդհանուրը. այսպես կարելի չէ օգնել մեռածին. մեզ պիտո է սիրել իրար նախ և առաջ որպես մարդ իր հավասարակից մարդը, որպես քրիստոնյա յուր քրիստոնյա եղբայրը և ապա՝ որպես հայր իւր ազգակից հայր: Եւ սիրելը ինչպես կլինի՝ այդ պիտո է միշտ գործով բացահայտվի, պատճառը՝ սերը լեզու շուէի, և խոսքով սիրու մեծ պատվիրանքը լցուցանել անկարելի է, սուտ բան է: Սերեմն հարկավոր չէ քեզ ծուլանալ, գրել ինձ ինչքան կարելի է հաճախ, և ինչպե՞ս կարող ենք մեք ասել միմյանց բարեկամ, եթե չկամինք ամեն մի շարժք, ամեն մի ամիս մի քանի ժամ մեր կյանքից, մեր ժամանակից, մեր մտածմունքից նվիրել, ընծայել մեր բարեկամին, մեր սրտի խոսակցութիւնը մեր սիրեկանների հետ: Կարծեմ և հայոց սիրտը մարդկեղեն սիրտ է. ուրեմն և այդ սիրտը պարտական է այդպես զգալ, ինչպես ասացի: Պատկանյանցի օգտի մասին՝ աշխատում է Նալբանդյանցը. ցավելի իրողութիւն. ինձ ևս մի նամակ էր գրել Պատկանյանցը. բայց իմ կարծիքս այս է, որ մեծ արժաթով կարելի էր ստանալ հաղթութիւն, և օրինավոր աշխատութիւն՝ դալով ու գնալով հարկավոր պարոնների մոտ. Նալբանդյանցը գրած կլինի Ձեզ, կարծեմ, այդ գործի դրութիւնը որին ավելի լավ տեղյակ էր, քան թե ես: Աստված բարին առաջնորդեց:

ՀԻՄՆԱՓԱՅԼ

Օ Ր Ե Փ Ի Ր

ՀՆԴՆՆՈՒՐ ԵՋԻՐՈՒՆ ԼՈՒՍԵՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՆԻ ԴԵՍՏԻՐԵԿՈՒԹԵԱՆ

Այսու հետև ոչինչ իզիպատան ան խորանակ քուր
մեր, որ կամեն լինել զիտու իմ համ միայնակ պահա
պանքը. այսու հետև ոչինչ ջինձ անան պարիպ. որ
պիտայ է փակել ինչուս որ զպարիպանքի մաս արք
պզգիքի միջ. Այսու հետև լոյս է նշանաբան իմ ինչ է
պատու իմ ինչ իտու արքի բարե լանան զիտու իմ հնից.

Այսպիսով

ԸՈՒՆՉԻՆ ՏԵՐԵԳՆԵՅԻՐ.

ՍՈՒՂԱՐ 1858 ՔՈՒՆԵԱՆՆ.

ԱՄՍԵՆՏԵՐԵԿ Է.

ԾՈՍԿԱԼ.

Imprimerie d'Ernest Barfkuechi

1858.

«Հյուսիսափայլ» տոմարի 1858 թվականի առաջին համարի տիպոգրաֆերը

«Հանդես նոր հայախոսութեան» գրքի 2 հատորը ծախվում է, քի ոչ, բան չեք գրում ինձ: Օրագրի երկրորդ ամսատետրակը ստացած կլինիք մինչև այժմ անպատճառ: Երրորդը այս օրերում ձանադար: Կձգեմ և այսպես մին մինի բամակից կստանար օրագրի ամսատետրակը: Ցավայի է ստել, որ դեռևս կարելի չէ 5 թերթից տվելի տպել Բարձրենիթի տպարանումը, այսինքն հայերեն մի ամսու մեջ. բայց մեզ հարկավոր էր դալոց ամիսների մինում 10 թերթ, այսինքն երկու ամսատետրակը միասին դուրս արձակել, որ հավասարվեինք ժամանակի հետ: Մեծ ծախքով և հորդորանքով դալու է Մոսկվա մի հայոց գրաշար Պետերբուրգից. տեսցունք, ի՞նչ կարելի է առնել. տարու մեջումը կհրատարակվին ստորագրողների անվանքը մի փառավոր թղթի վերա:

Մոսկվայումը. պատրիարքի ընտրութեան մասին այսպես որոշեցինք, որ տանք մեր ձայնը Ղուկասի համար². և այս թուղթը ստորագրեցին այն հայերը, որ Պետերբուրգումը և Մոսկվայումս առն ու տեղ ունեն, բայց ոչ օտարականք: Զալալյանցի գլուխը վերջապես ջախջախել են նույնիսկ թիֆլիզեցիք, ամենևին հողին հավասարեցնելով նորան և նորա կուսակիցը³: Բայց ժամանակը կծնեցուցանե դեռևս այլ բաներ: Հույս կա, որ հայոց խռովությունքը շուտով կհանդարտեն և ավագակ մարդիկը կսանձահարվին: Բայց իհարկե առանց լուսավորութեան և բարոյականութեան հիմք ձգելու և հաստատելու ազգի մեջ, անպտուղ կմնար և այդ ապագայի համար....

Ողջունելով աս ի սրտե Ձեզ և Ձեր բաղյըր ամուսինը,

մնամ Ձեզ միշտ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<1858 թ. մայիս>

109. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՂԹԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ն. Նովոբուր

Հուլիսի 26-ին, 1858, Մոսկվա

Մեծապատիվ բարեկամ

Գրիգոր Սուլթանյանց,

Ձեր երկու նամակքը, մինը Ղզլարից՝ անցյալ հունիսի 22 թվականից, 100 մանեթ ծրարով, և մյուսը Նիժնիու վաճառահանդեսից ամսուս 21-ից, ստացա և խնդրեմ ներեք, որ մինչև այժմ չկարողացա պատասխան գրել. բայց այսրան պիտո է իմանալ, որ իմ հապաղանքից ոչինչ վնաս չկա: Գրած էիք Ձեր վերջին նամակումը, որ Վարդանին իսկույն ուղարկեմ Նիժնի, առանց սպասելու պարոն Իզմիրյանցին, որ Քիշնեից եկած էր արդեն ուղղակի տեղը, և ոչ Մոսկվա, ինչպես առաջուց տեղեկութուն տվեցիք ինձ: Բայց Վարդանի բանը կապուկնձիւ է ընկել, և այս պատճառով հարկավոր էր առնել այլ տնօրինութուն, քան թե գրած էիք, եթե ցանկալի էր, որ գործը փոքր ի շատե համաձայնի Ձեր ծնողական սրտի բարեմիտ ցանկութեանը: Վարդանի ստացած վրկայությունքը չուր հառաջադիմութեան մասին ամենևին բավական էին դեպի 5-րդ դասատուն տեղափոխվելու, բայց մաթեմատիկայի մեջ թուլությունը խափան էր այդ բանին, թեև ես Իզմիրովի շնորհելով 40 ման<եթ> գործ եմ գրած առանձնապես այդ ուսման դաստափութեան վերա, հանձնելով գրամը նույն իսկ ինսպեկտոր Կոմոսովին, որ հոգս բարձութուն գործե, ինչպես բարի կտեսանե: Ես ինսպեկտորի մոտ էի, և նա ստաց ինձ, որ Վարդանի հառա-

ջադիմությունը մաթեմատիկայի մեջ նույնպես ծանրաշարժ էր, որպես առաջ և նույն դժվարությունքը կային, ինչպես առաջ, և կամեցաւ կրկին հարցաքննութեան ենթարկել Վարդանին, որ կարողանա մտանել 5-րդ դասատունը: Հարցաքննությունը լինելու է օգոստոսի առաջին թիվականներումը: Որովհետեւ Ձեր հայրական բարի կամքն է պահել նորան գիմնադիւթի մեջ, եթէ նա կանցանէր դեպի 5 դասատունը, ուրեմն չէր կարելի նորան ուղարկել իսկույն. մանավանդ որ նա իբրեւ գիմնադիւթի 5-րդ դասատան աշակերտ կամէիք որ երեւի Ձեր առաջն: Բայց եթէ կամիք նորան համարել հետ մնացած 4 դասատան մեջ, այնուհետեւ այլ էր բանը: Այժմ խնդրեմ վճռել գործը, ինչպես հաճո է Ձեզ: Եթէ կամիք, որ նա դեռեւ մնա գիմնադիւթումը, ապա կարող էր նա հարցաքննությունից հետո, օգոստոսի 3-ին կամ 4-ին ճանապարհ ընկնել դեպի Նիժնի, գիմնադիւթական զգեստով, ոչ հառաջ, բայց եթէ կամիք, որ նա միայն 5-րդ դասատան վկայութեամբ ամենեկին արձակվի գիմնադիւթից, այնուհետեւ իհարկեւ շատ պարզ է բանը, և ես իսկույն կհոգամ նորա ճանապարհի պիտույքը և մասնավոր զգեստավորությունը—որովհետեւ գիմնադիւթական զգեստը մնալու է գիմնադիւթի մեջ—և կուղարկեմ նորան անհապաղ:

Դիցուք, թէ նա փոխադրվի դեպի 5-րդ դասատունը, բայց կարծեմ, որ այս հանգամանքների մեջ նույնպես պիտո է միշտ դժվարանա գործը և նույնպիսի նեղութեանների հետ պիտո էր Ձեզ և մեզ պատերազմել ապագայումը: Եւ Վարդանը ևս կամք չունի ավելի երկար մնալ գիմնադիւթի մեջ, թեպետ ես միշտ նորա առաջն Ձեր հայրական կամքը ավելի նախապատիւ պաշտել եմ, և պաշտում եմ, որ ոչ թէ նորա, այլ Ձեր կամքը առաջ դնա: Նորա մաթեմատիկայի թուութեան պատճառը կարծեմ թէ վարժապետի ազահութեան մեջ ունենա յուր աղբյուրը: Շատ տղայք առաջ և այսօր ևս առաջ են գնում առանց մաթեմատիկական քաջ գիտութեան, եթէ լինում է պաշտպանություն. բայց վարժապետը խստություն և հշտություն գործ զնելով՝ իհարկեւ միշտ կդժվարանա գործը: Կա մի բան ևս, որ աշխարհիս վերա գործ են գնում առաջադեմ լինելու. այդ բանը դու ինքդ հասկացիր առանց իմ ասելուն: Ամեն մարդ Ռուսաստանումը դորան է սպասում. ծակերը լայն են, պիտո է լցուցանել: Ով ծեփ ունեւ, թող լավ ծեփեւ, պատը պատվական կզառնա:

Վարդանի պիտանութեան մասին կարող եմ Ձեզ ասել, որ շատ կուրախանայիք լսելով նորա ինկացի խոսակցությունը. դուք ամենայն ժամանակ կարող եք նորան մեծ օգտակարութեամբ գործ զնել Ձեր առուտուրական բաների մեջ: Շատ տղայք կան, որ կարելի է նորանից լավ մաթեմատիկոսք են, բայց հազիւ թէ կարողանան այնպես բանավորապես մտածել, ինչպես նա: Եւ այնքան մաթեմատիկա, ինչքան հարկավոր է վաճառական գործերի մեջ, գիտեւ նա ավելով ու առավելով:

Խնդրեմ շուտով պատասխանել ինձ, որ կարողանամ գործ կատարել և սպասավորել Ձեզ: Ընդունեք իմ և ամուսնուս ողջունը և՛ ողջունեցեք իմ կողմից մեծ հարգութեամբ իմ օգնիվ բարեկամ ազգասեր Հովսեփ Իզմիրյանցը: Նորա ծրարը դեպի Նիժնի շուտով ճանապարհ կձգեմ:

Հարգութեամբ՝ Ձեր

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Նիժնի Նովգորոդ

19-ին օգոստոսի 1858, Մոսկվա

Պատվելի բարեկամ
Գրիգոր Սուլթանյանց.

Ստացա և Ձեր վերջին նամակը, որի մեջ խնդրում էիք Դուք ինձանից տեղեկություն Ձեր վարդան գավալի համար: Ցավում եմ, որ ես չկարողացա ավելի շուտով գործ կատարել Ձեր համար, բայց այդ մասին պարտավոր չեմ ես, այլ ուսաց գիմնազիաների կարգը, և գործի որպիսությունը ևս յուր կողմից ծանուցրեց իմ ընթացքը: Վարդանի կրկին հարցաքննությունը, որով ես հուշ ունեի ուղարկել նորան Ձեր մոտ իբրև գիմնազիստ, և 5-րդ դասատան աշակերտ, նախ և հառաջ օրն օր հետ ձգվեցավ, այնպես որ երեք տնգամ իդուր դնացած եմ գիմնազիա, երկրորդ՝ վերջումը և պողաբեր չեղավ: Մնաց ինձ միայն վարվել վերջին ճանապարհով և հանել վարդանը գիմնազիայից 4 դասատան վկայություն: Բայց այս բանը եղած, և այնուհետև կարելի չէր նորան իսկույն ուղարկել, որովհետև ամենապարզ ճանապարհը տեղ հասուցանելու նորան եղավ և շատ անագանը, որովհետև փոստայի կարետների մեջ գտա միայն տեղ նորա համար 19 թվականի համար, բայց ոչ առաջ: Այսպես ահա ուշացավ բանը—մյուս բաները կպատմեմ Ձեզ ձեր որդին: Հոգալի բաների համար արած ծախքերը ցուցանում է Ձեզ այս նամակիս մեջ գրած հաշվացույցը:

Վարդանից կստանաք Ձեր խնդրած գրքանքը, որոնց գինը այսպես է.	
Ձվարճախոսություն Բալադիրև՝	50 կոպ<եկ> արծ<աթ>
Դքսուհի դը Շելբրիով ²	30 »
Թափառական հրեա, գործ ելծեն Սյու ֆրանսիացու, հատ. 1, Նալբանդյանցի աշխատությունը	1,25 »

Պատկանյանցի³ երգարանը չեմ կարող ուղարկել Ձեզ, որովհետև մեր բնակեցիան չունի դորան ծախու:

Հանդերձյալ 1859 տարու օրացույցը շուտով դուրս կգա, բայց այժմուս պատրաստ չէ:

Մեր սիրելի բարեկամ Իզմիրյանցի պատվիրելովը ուղարկեցի նորան Նիժնի-Նովգորոդ 148 օրինակ «Հանդես նոր Հայախոսություն» գրքի 2 հատորից՝ Պետր Կարաբլի տրանսպորտով: Կվիտանցիան, որ ստացել եմ դորանից, ուղարկում եմ ահա այս նամակիս մեջ, խնդրելով ձեզանից, որ հանձնեիք նորան պարոն Իզմիրյանցին: Կարպովը չկամենալով ծրարի հատուցումը այստեղ բնդունել, մնում է Իզմիրյանցին վճարել հասանելիքը տրանսպորտի Նիժնայի մեջ: Կարծես ծրարը արդեն տեղդ լինի, որովհետև Կարպովը հանձնառու էր 7 օրի մեջ տեղ հասուցանել ծրարը 60 կոպեկով պուդր: Վարդանի վկայությունքը բոլորը հանձնել եմ նորան:

Ողջունելով Ձեզ ամենայն հարգությամբ,
մնամ Ձեր միշտ բարյացակամ

Ա. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Խնդրեմ պարոն Իզմիրյանցին մատուցանել իմ հարգանքով չափ ողջունը:

Մատիվա — Ղզլար

Պատվական բարեկամ
Գրիգոր Սուլթանյանց,

«Հյուսիսսփայլի» ընթացքը այս տարումս շուտով կհասնի յուր վերջականին. ներկայումս տպվում է 10-րդ ամսատեսարակը, որի քամակից կտպվին և մյուս տեսարակքը, այնպես որ այս տարու գեկտեմբերի մեջ պիտո էր պատրաստել զալոց 1859 թվականի «Հյուսիսսփայլի» տպագրությունը, որ օրագիրը հունվարի առաջին օրերումը լինի ժողովրդի ձեռքումը: Այս պատճառով հարկավոր է մեզ հոգաբարձությունս գործել և հոգալ օրագրի պիտույքը մինչև դեկտեմբեր, մանավանդ որ դիտավորություն կա մեր կողմից ավելի փառավոր դիրքով տպել օրագիրը, ճոխացնել նորա բովանդակությունը և տեղ-տեղ պատկերազարդել: Այս բաները հնարավոր են միայն, եթե գալոց տարու համար, ինչպես հուլյս կար, հավաքվիլ ավելի արժաթ և հասաներ մեզ յուր ժամանակին, ըստ որում առաջուց պիտո է տնօրինել շատ բան, և մեր ժողովրդի հեռավորությունը մեզանից խափան է լինում: Կանոնավոր կերպով առաջ տանել օրագրի տպագրությունս, կավ էր մի բանի ամիս առաջ դնալ, քան թե հետ մնալ:

Ահա ուղարկում եմ Ձեզ 30 տոմսակ, բաժանելու Ղզլարի մեջ, ինչպես բարի կտեսանե Ձեր խոհականությունը: Այժմ բացահայտ պիտի լինի ժողովրդին, թե ինչպես է մեր ազգային. «Հյուսիսսփայլի» օրագրի խորհուրդը, և ի՞նչ կամի հառաջացնել ազգի մեջ: Հաճոյախոս լինել մեծատուններին, խաբերալություն գործել, սո՛ւտ ասել, ծանրացնել ազգի լուսավորության ընթացքը՝ այդ նորա գործը չէ, նա կամի ուղիղն ասել թե՛ մեծի և թե՛ փոքրի, կամի վասն Քրիստոսի ճշմարտության վատամարդի լինել, կամի յուր ազգը սիրել և նորա ճշմարիտ օգտի ընդդեմ ոչինչ չմեղանչել: Տավ չէ մեզ, եթե այս կամ այն մարդուն ծանր են թվում մեր խոսքերը. «Հյուսիսսփայլը» իբրև պատկեր բերան բարեխիղճ հեղինակների, չկամի ոչ որի հաճոյանալ և չէ խնդրում ոչ որի շնորհը:

Ինչպես մինչև այժմ գործ է կատարվել ճշմարտության հիմքի վերա, այնպես ես պիտո էր այսուհետև հառաջ տանիլ «Հյուսիսսփայլը»: Ազգի խոհականների և բարեմիտ ձեռնտուների պարծանքը դրոշմելու է «Հյուսիսսփայլը» յուր արձանագրության մեջ, որպես նախնիքի կտակ հասնող գավակների համար: Որի սիրտը ցանկանում է այս սուրբ պարծանքին՝ թող հետևի մեզ:

Հանձնելով «Հյուսիսսփայլի» հառաջագրություն մի մասը Ձեր սրտացավ հոգաբարձության, մնամ

Ձեր, ազնիվ պարոն,
միշտ պատրաստական՝
Ստեփաննոս Նազարյանց

30-ին սեպտ. 1858,
Մոսկվա

<Զ. Գ.>. Վարդանը Սարեպտայից խնդրել է ինձանից ուղարկել նորան Դաղդիական-ուս և Անգլիական-ուս բառգիրք. ի՞նչպես է Ձեր բարեհաճությունը. գրեցեք ինձ շուտով:

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ձերդ վեհազնվություն, ողորմած Տեր,

Հաղարյան ճեմարանի սլարոն կառավարիչը ինձ հաղորդեց Ձերդ գերազանցության նույնքերի 12-ի գրության բովանդակությունը, այն է՝ թե Նոր-Նախիջևանի և Բեսարաբիս թեմի առաջնորդական տեղապահ Գաբրիել վարդապետ Այվազյանը դիմել է Ձեզ գանգատվելով, որ իմ ամսագրի անբարի ուղղությամբ ձգտում եմ գրգռել ժողովուրդը հոգևորականների դեմ և վերջինների նշանակությունը պղծում եմ մեր հայրենակիցների աչքում, նույնպես և որ իմ ամսագրի մի քանի հոդվածներում թույլ եմ տվել վիրավորական խոսքեր մեր հոգևորականության դեմ¹:

Ձերդ գերազանցությունը ինձանից պահանջել էր պատասխան Այվազյան վարդապետի գանգատների առթիվ: Շտապում եմ կատարել Ձեր հրամանը, թեև այժմ իմ ժամանակը շատ սուղ է թե՛ անձնական և թե՛ ճեմարանական սլարապմունքների պատճառով:

Նախ հարկ եմ համարում հարցնել, թե ի՞նչ է հասկանում հայ հոգևորականներ անվան տակ, արդյոք մի քանի հայ արեղանների և վարդապետների և հոգևոր կոչման առանձին անձա՞նց, թե Ռուսաստանի բոլոր հայ հոգևորականներին: Վերջին դեպքում բոլորովին անհիմն են իմ մասին եղած մեղադրանքները:

«Հյուսիսսփայլ» ամսագրի հրատարակիչը միշտ հարգել և հարգում է իր ազգի տկանավոր քահանաներին: Հոգևորականները և ժողովուրդը միշտ սիրելի են եղել հրատարակչի սրտին, որը հենց այդ սիրուց դրդված այսքան տարի որպես մատենագիր աշխատել է իր հայրենիքի հոգևոր և բարոյական օգտի համար, իր բոլոր ազատ ժամերը գործ դնելով ազգի համար օգտակար գործերի վրա: Նրբեք որեւէ շար գիտումն չէ առաջնորդել ոչ իմ լեզվին և ոչ գրչին, և ճշմարտությունը ինչպես սովորել եմ, այն էլ ճանաչում եմ, «հիմնելով համոզմունքներ» փորձերի և դիտողությունների վրա: Իմ բազմաթիվ նկատողություններիս արդյունքը այն էր, որ ես ուրիշ կերպ էի մտածում, քան ուրիշները և ուրիշներն էլ նույնպես մտածում են այլապես, քան ես²: Զանազան կարծիքները զանազան առարկաների մասին ես, որպես գիտնական անձ, որ տեղյակ եմ գիտության նպատակին և պաշտամունքին, չեմ համարել անբարի բան, այլ համարել եմ հարկավոր ճշտության լուսավորության համար, հօգուտ գիտության ու մարդկության:

Թե դասավանդության ընթացքում և թե կյանքի մեջ ես ամենայն սրտով սիրել եմ ճշմարտությունը, իսկ ստույթներ ինձ միշտ զայրացրել է ու ատելություն բարձրացրել իմ մեջ: Թե՛ բարեկամներիս և թե թշնամիներիս ես միշտ հատուցել եմ արդարը, ի նկատի առնելով հրեույթները և ոչ անձնավորությունները: Ահա այն կանոնները, որոնցով ես առաջնորդվել եմ իմ բոլոր գրվածքներիս մեջ և որոնց հետևում եմ ամսագրիս հրատարակության գործում: Նթե տղետ ամբոխը չէ ճանաչել և չէ ճանաչում ինձ, ես չեմ վշտանում գրանից, այլ միշտ միտիվարվում եմ տեսնելով մերայինների մեջ առողջ դատողության տեր մարդիկ, որոնք թեև սակավ առ սակավ, բայց և այնպես առաջ են գնում և հետևում են եվրոպական լուսավորության: Ինչո՞ւմ է արտահայտվում իմ շար նպատակը ու վիրավորական խոսքերը հոգևորականների դեմ, որոնց մեջ մեղադրում է ինձ գերապատիվ Գաբրիել վարդապետ Այ-

վազյանը: Թույլ տվեր ինձ, վեհապետ, համառոտակի բացատրել Ձեզ «Հյուսիսափայլի» առաջին համարների մի քանի հոդվածները: Այնտեղ մենք առաջ ենք բերել հայոց լեզվի վերաբերյալ այն ամեն օգուտները, որ տվել են ազգին մեր եկեղեցու հոգևորականները, և դեպի նրանց ցույց է տված ամենայն պատիվ և գովեստ, որոնց նրանք անցյալում արժանի էին որպես հին հայկական լեզվի քրտնաջան մշակներ:

Մխիթարին և նրա հիմնած միաբանությունը, ինչպես և Մխիթարյանների գրական գործունեության ոգու և ուղղության վերաբերյալ պատմական հոդվածում³ ես մեջ եմ բերել բոլոր փաստերը եվրոպական դիտության լուսաբանությամբ, բարեխղճորեն քննելով այն կրոնական հանգամանքները և բուհրգրուները, որոնց մեջ Մխիթարյանները դաստիարակվել և դարգացել են: Մխիթարի և Մխիթարյանների վերաբերյալ հոդվածը տալիս է ընդհանուր փիլիսոփայական և պատմական տեսություն նրանց կյանքի և նրանց հարաբերությունների՝ դեպի հայոց ազգը և գրականությունը: «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը նպատակ ունենալով միայն ազգի օգուտը և մանուկների դաստիարակությունը պատմական օրինակներով՝ կատարել է միայն իր բարոյական պարտքը—լինել ճշմարտախոս և շփոտել պատմական ճշմարտության սրբությունը:

Մյուս հոդվածում՝ ընադիտության վերաբերյալ՝ ժամանակակից հայերի մասին խոսելով, հեղինակը⁴ ի միջի տյուց կանգ է առնում այն խնդրի վրա, թե ինչպիսի պատրաստություն է հարկավոր այժմյան ժամանակի համար, և ի՞նչպիսի առաջնորդների ձեռքում է եղել մեր ազգը մինչև այժմ: Այդտեղ էլ պատմության ընթացքի հիման վրա ցույց է տված եվրոպացիների ծագումը, թե վարդապետները, այն էլ կաթոլիկ վարդապետները, իբրև սահմանափակ հայեցակետ ունեցող մարդիկ, չէին կարող լինել ազգի դաստիարակիչներ ներկայումս:

Ուրեմն հայ ազգը պարտավոր է ինքնին խնամքով ու եռանդով գործել իր վիճակը բարվոքելու համար:

Այն հոդվածում, որ վերաբերում է հանրօգուտ գյուտերին, այն է թղթի գյուտին⁵, մի տեղ ասված է, թե պատիվը, որ կպատկանի միջին դարերի եվրոպացի հոգևորականներին, որպես ընտիր գրականության հիշատակարանների արտագրողների և պահպանողների, մասամբ կպատկանի միջին դարերի հայ հոգևորականներին, ինչպես և սնտափառությունը, որը եվրոպայի հին ժամանակներում ծանրանում էր անգործ ու գատարկ աբեղաների վրա, այժմ ընկնում է և հայ վարդապետների վրա, որոնք այժմ երբեք նման չեն իրենց մեծահույս նախորդներին, ինչպես երանելի և բազմաբղյուն Մովսես Խորենացի, Ներսես Շնորհալի և այլն: Եվ մի՞թե աչգալիսի մտքերի մեջ կարելի է գրտնել շարամիտ վերաբերմունք դեպի հայ հոգևորականները—Ընդհակառակը, դա ամենաբարի նպատակն է գրգռել դեպի գործունեություն, դեպի իմաստասիրություն և դաստիարակություն իրենց և իրենց մերձավորների: Բարեմիտ, խաղաղասեր ու հեզ կռվելու համար միայն ոչ որ չի վստահանա ներկայումս շփոթել փաստերը և աղավաղել պատմությունը, զղալով լուրջ պատասխանատվություն լուսավորչալ ազգերի առաջ: Թեև վերահիշյալ հատկությունները մասնավոր կյանքի մեջ շատ գեղեցիկ կլինեն, եթե սոսկ անուռով միայն գոյություն չունենային և բխեն ուղղակի հոգու խորքից. բայց գրականության մեջ հասարակական կյանքի մեծամեծ խնդիրները հետազոտելու ժամանակ՝ նրանք պահանջում են ճիշտ արդարություն և հիմնավոր բացատրություն: Ինձ, որ

ուշադրութեամբ նկատողութեան եմ առնում այն նորանոր հայտնութիւնները, որոնք օրր-օրին երևում են ուսաց պրակտիկայի մեջ, ուր բարեմիտ գրողները բազմաթիւ վանազան անուններ կրող օրագիրներէի և գրքերի մեջ մերկացնում են հասարակութեան առաջ հանրային կենցաղի անկարգութիւնները, ինձ, որ բազաբացի եմ լուսավոր Ռուսաստանի, իհարկէ աններելի է շոյել և փաղաքել մեր հայրենակիցների անհիմն անձնասիրութիւնը, և ծածկելով մեր ազգային կյանքի ցավալի վերքերը՝ նրանց բժշկական արգելք հանդիսանալ: Ես երբեք չէի կարծի, որ առողջամիտ և հեռատես հայերից մեկը համարձակվի ինձ անբարեմիտ անվանել: Այն անձանց, որոնց կյանքը արդեն պատմութեան նյութ է դարձել ամեն մի ժամանակակից պրակտիկայի մեջ, թույլ է արվում անաշու քննութեան ենթարկել, որպէս մի բարոյական պարտականութիւն դեպի մարդկութիւնը, որպէս մի փրկարար խրատ դեպի հետագա սերունդները: Ես երբեք չեմ վիրավորել մեր հոգևորականների պատիւը, չեմ խոսում իհարկէ մի քանի խավարութեան և նենգամիտ անձանց մասին, որոնք թշնամի են ժամանակակից լուսավորութեան և իրենց հոգևոր աստիճանի իշխանութիւնը, առանց երկյուղի աստուծո և մարդկանց առաջ, գործ են դնում ընդդիմադրելու ամեն մի լուսավոր խորհրդի, ամեն մի նոր մտքի, որոնք աշխատում են միջամտել հայոց հասարակութեան գործերում:

Այսպիսի անձինք չեն, որ կազմում են հայ հոգևորականութիւնը: Իսկ էջմիածնի Սինոդը, որպէս Ռուսաստանի հայ հոգևորականութեան ծայրագոյն վարչութիւն, որպէս իր ստորագրեալ դասի իրավունքների ջատագով և պաշտպան, եթէ իմ կողմից ցույց է արված որեւէ շարամիտ վերաբերմունք դեպի հոգևորականները, — Սինոդը պարտավոր էր առաջինը բողոքել իմ դէմ և խնդրել տեղութիւնից դադարեցնել վնասակար ամսագիրը: Բայց էջմիածնի Սինոդից, որը ամսագրերի բաժանորդ է գրված ու ստացել է բոլոր լույս տեսած համարները, մինչև օրս ոչ մի գանգատ չէ լսված իմ ամսագրի դէմ: Սաստիկ ցավում եմ, որ գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետ Ալվադյանը շփոթում է հայ հոգևորականութիւնը առանձին հոգևորական անհատների հետ, որոնք թշնամի լինելով ինձ զանազան ակնարկութիւնների պատճառով, որ կան իմ ամսագրում, վշտացել են իրենց մասնավոր շահերի տեսակետից, որոնք ոչ մի կապ չունեն ո՞չ Ռուսաստանի հայերի և ոչ էլ ժամանակակից մարդկային գաստիարակութեան շահերի հետ:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ի՞նչ է պատճառը դժգոհութեան իմ ամսագրից Մոսկվայում և Պետերբուրգում ապրող հայերից ոմանց կողմից, թույլ տվեք ինձ ասել ի պաշտպանութիւն իմ, թէ այդ մարդիկ մասամբ անհաշտ թշնամի են իմ գրական աշխատութիւնների ժամանակակից ուղղութեան, մասամբ էլ կապեր ունեն իմ թշնամիների հետ, որոնք գտնվում են ուրիշ քաղաքներում, և որոնց հետ միասին նրանք դավեր են նյութում իմ դէմ: Վերջապէս իմ թշնամիներից ոմանք անգրագետ մարդիկ են, որոնք շատ անգամ ինձ հալածել են նրա համար, որ ես մեր ազգի զանազան հոգևորականների մասին հակառակ կարծիք ունեի և ոչ թէ աշխատում եմ ամենայն կերպ վրեժխնդիր լինել, նամանավանդ որ հայ ազգի ներկա վիճակին իմ ամսագրերում նվիրված հոդվածներից մի քանիսի մեջ նրանցից ոմանք տեսնում են իրենց մասին ակնարկներ⁶: Գրականութիւնը ազգային դարձնելու համար պետք է մշակել նրան աշխարհաբար լեզվով, գրանով միայն պրակտիկութիւնը կարող է ցանկալի լինել ընթերցողի համար, ծանոթացնելով նրան այն ազգի հետ, որին նա պատկանում է:

Հասարակութեան կարծիքը իմ ամսագրի մասին շատ նպատաւոր է: Շատ անգամ ես ստացել եմ անձանոթ անձերից նամակներ, որոնցով շնորհակալութիւն են հայտնում և զովաբանում են ամսագրի մեջ հրատարակված հոդվածների ժամանակակից ուղղութիւնը և նրանց օգտակարութիւնը, և միևնույն ժամանակ ի սրտե ցանկանում են իմ գրական ձեռնարկութեանը հաջողութիւն և հարատեւութիւն:

Ամեն մի ձեռնարկութիւն, որ նպատակ ունի ազդի մտաւոր և բարոյական կշանքի առաջադիմութիւնը, զբանով իսկ պետք է կոխվ մղել հին կարգերի դէմ: Առաջադիմութեան յուրաքանչյուր քայլը միշտ հանդիպել է հնութեան կողմնակիցների և երկրպագուների ետանդուն դիմադրութեան: Ձերդ գերազանցութեան քաջ հայտնի է պատմութեանից, թե ինչքան դանդաղ և սրբանարգելքներով է ընթացել եւրոպական ազգերի կրթութիւնը: Ազգերի ընդհանուր կացութեան բարւոքումը, իմ տկար հասկացողութեամբ, ոչ մի երկրում չէ անցել առանց խռովութիւնների, որոնք բարոյական աշխարհում նույն նշանակութիւնն ունեն, ինչ որ ֆիզիկական աշխարհում ցավերը և երկունքը երկխաչի ծննդաբերութեան ժամանակ: Հայ ազգի բարոյական կշանքը սկսել է այժմ եռալ և խմորվել, բայց շուտով նա կհանդարտի, դրութիւնը կպարզվի և մեր սիրելի հայրենակիցների համար կդա նոր և ավելի լավ վիճակ:

Ձերդ գերազանցութեան կամքն է հարգել կամ արհամարհել հասարակաց կարծիքը իմ ամսագրի մասին, վարվել որպէս վեհանձն հայկազն իշխան, որ ինկատի է առնում մեր ժամանակի ազգային կարիքները, կամ լսել իմ մասնավոր թշնամիների դանդառներին:

Բայց ի պատիվ Ձեր, ինձ համար դժուար է մտածել, թե Ձերդ գերազանցութիւնը կհոժարի որեւէ միջոցների դիմել դադարեցնելու միակ հայկական ամսագիրը, որ արդարեւ արժանի է հայ ժողովրդի անվան փառքին եւրոպայի և Ռուսաստանի առաջ:

Խորին հարգանքը պատիվ ունիմ լինել Ձերդ գերազանցութեան ամենախոնարհ ծառա՝

Ա. Նազարյանց

Ի 26 նոյեմբերի 1858 թ.

▶ Մոսկվա

113. ԱՐԵՎ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

Նոյեմբերի 27, 1858, Մոսկվա

Բանադետ, ազգասեր բարեկամ
Աբել Վարդապետ՝,

Ձեր գեղեցկախոս նամակը այս տարու ապրիլի 30 թվականից, յուր ծրարով հանդերձ, անկորուստ հասավ ինձ և մեծ ուրախութիւն պատճառեց ինձ որպէս մի քաղցր բարեկամական ողջունի ձայն դեպի մեր ազգային ձեռնարկութիւնը, որ է «Հյուսիսափայլի» հրատարակումը: Եթէ մի կերպով ես ինքս չեմ կարող իմ անձը Ձեր առաջն անդատապարտ կացուցանել իմ լուսկանս պատճառով, բայց մշուս կերպով և Ձեր և իմ համար ավելի օգտավետ է դրել Ձեզ այս միջոցիս, երբ Դուք արդեն Հայաստանի հողի վերա եք: Դուք հեշտ կիմաստասիրեք իմ ասածի խորհուրդը: Այժմ կարող են մեր ձեռքը և սիրտը ավելի ընտանեբար մոտենալ միմյանց և հասկանալ միմյանց: Շատ բաներ

կան այս բոլորիս գրելու Ձեզ, մանավանդ որ դուք այժմ այնքան մոտ եք էջմիածնու Սինհոդոսին, բայց մի փոքր պիտո է դեռեա սպասել մինչև հասունանան այդ բաները, որ դեռեա խաչի և սղատոր գրութեան մեջ են. և «Հյուսիս-սփայլի» հրատարակողը ունի այժմուս, թեպէտ զինվորված ու զրահավորված, հանդեպ գնալու մի փոթորիկ. տեսանենք խավա՞րը կհաղթե լուսին, թե՞ լուսար խավարին, միայն թե մեր ազգի մարդիկը ունենային այնքան բարոյականութիւն և ազնիւ պատմասիրութիւն (morosité et une noble ambition), որ շկամեին պատերազմել իմ հետ բռնակալութեան ճանապարհներով, այլ պատմավոր գնեցով, բայց պապականք ու տախցիք այս գործի մեջ միապես սովոր են ընթանալ, ուր պակաս է պատմավոր գնեքը, որ միայն տեղիք ու հանդես ունեն լիտերատուրայի մեջ, այնտեղ կամին գործ գնել մի կոպիտ բռնակալութիւն (un despotisme brutale): Եթե դեռեա չեք հասկանում իմ ասածը, գուցէ շուտով կլսեք մեր բերանից²: Բայց արթուն կացեք և հակեցեք իբրեւ բարեկամ և տեւ ազգի, իշխեալ պահապան հայկական լուսավորութեան Սինոդի. իշխամին մոտեցել է³, առեք և դուք ձեր գնեքը և ճշմարտութեան գրողակը, և հանդես եկեցեք: Պատերազմել պիտո է, և միաբանութեամբ, այնուհետեւ հաղթութիւնը կլինի ձեր և մեր բաժին:

Ձայն կա, որ ժողովուրդը ավելի բաղմութեամբ կամենում է մասնակից լինել գալոց 1859 թվականի «Հյուսիսսփայլին»: Թող և ձեր հոգեւոր ուխտը հետ չմնա, այլ լուսավորութեան տապանակի առաջև նախընթաց լինի ժողովուրդին, բարի խրախուսչ ու օրինակ լինի մշտաներին: Այդ հարկավոր է. մանավանդ այս ներկա միջոցիս: Ազգն ու եկեղեցին, ինչպէս դժբա մի են, թող նույնպէս և զուգընթաց գտանովեն լուսավորութեան և ազգասիրութեան հանդեսի մեջ: Ազգն ու եկեղեցին պիտո է ունենան մի հասարակաց օգուտ, ուրեմն թող և գործով պաշտեն և առաջ տանեն այդ օգուտը:

Ձկամիմ երկարացնել իմ նամակը, որովհետեւ «Հյուսիսսփայլի» 12 տետրակի տպագրական սրբազրութիւնը դրած է սեղանիս վերա, և ժամը կես զիշեր է:

Ուրեմն ողջունելով Ձեզ ամենայն հարգութեամբ, թող մաղթեմ և Ձեզ և ինձ բարի գիշեր, բարի հանգիստ և բարի առավոտ:

Ձեզ հարգող՝

Ա. ՆԱՂԱՐՅԱՆԳ

114. ՄՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Եղբայրամեծար բարեկամ,

Շնորհավորելով առ ի սրտե Ձեր պատվական անունի տոնը, աղաչում ենք ամենաբարձրեալ տերը պարգեւել Ձեզ դեռեւս երկար օրեր և բազմաբնակներ, հոգևոր և մարմնավոր առողջութիւն ամենայն բարեմասնութեամբ, որ և մենք կարողանանք ավելի երկար օրեր խնդալ և ուրախանալ Ձեզանով, Ձեր բազմաբարեկամութեամբ, Ձեր անխտիրախ սիրովը դեպի մեր զերդաստանը: Մաղթելով Ձեզ ամենայն երկրավոր և երկնավոր բարիքը, մնամ Ձեզ հարգող ու սիրող բարեկամը

Ս. Նազարյանց

Է. Նազարյանց

Հունվարի 6-ին, 1859,

Մոսկվա

115. ԴՐԻՔՈՐ ՍՈՒԼՔԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Հունվարի 15-ին, 1859, Մոսկվա

Սիրելի և պատվելի բարեկամ,

Ձեր վերջին, անցյալ տարու դեկտեմբերի 21-ից զրաժ նամակի պատասխանը մինչև այժմ ստացած կլինիք և իմացած իմ դրութիւնը, «Հյուսիսափայլը» տպագրութեան մասին: Ձեզանից ստացել եմ ևս մինչև այժմ մի լոկ ցուցակ 30 հոգի ցանկացողների ստանալ 1859 տարու «Հյուսիսափայլը»: Դուք ցանկացած էիք իմանալ ինձանից, թե արդյոք Ձեր երկրայի Չիրիկովը ուղարկած է ինձ ուղղակի 10 օրինակի արծաթ, թե ոչ, ինչպես դուք երկմտութեան մեջ եք: Կարծեմ իմ անցյալ նամակումը ևս մոռացել էի դնել այն տեղեկութիւնը, որ Դուք խնդրել էիք. աչսինքն՝ թե Չիրիկովից ևս ոչինչ արծաթ մինչև այժմ ստացած չեմ, և չգիտեմ, թե ինչպես է առաջացած այդ կարծիքը: Ուրեմն այս մասին միամիտ լինիք: Իզմիրյանցը մինչև այժմ Պետերբուրգումն է, և այս պատճառով Ձեր նամակը նորա վերա մնում է մինչև այժմ իմ մոտ, որ անկորուստ կհանձնեմ նորան, երբ որ տեղս լինի:

Շնորհավորեմ Ձեր նորին տարին, մաղթելով Ձեզ հաստիքածուստ ամենայն մարմնավոր և հոգևոր երջանկութիւն, և մնամ միշտ

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.>.—Վարդանին ինձանից շատ սիրով ուղջույն:

Մեծապատիվ ազգասեր բարեկամ
Արեւ վարդապետ Մխիթարյանց,

Ձեր հարգելի նամակը անցյալ տարու դեկտեմբերի²⁷ թվականից, երեք մասնակցության ծրարով 128 մ<անկթ> 50 կոպ<եկ> ստացա անկորուստ յուր ժամանակին, և շտապում եմ այս նամակովս միամիտ կացուցանել ձեզ, որ ուղարկելի բաժինքը յուրյանց հասցեով կհոգացվին իմ կողմից, երբ որ «Հյուսիսափայլի» ամսատետրակքը պատրաստ կլինին: Առաջինը այս օրերումս դուրս կելանե տպագրական մամուլի տակից, և ավելի փառավոր ու հստակ, քան թե անցյալ տարուներ. բովանդակությունքը նույնպես արժանի մեր ազգային պարծանքին: Թող խնդան աջակողմյանքը և տրտմին ու պատառվին ձախակողմյանքը¹: Շատ սխալվում է մեր թշնամին, կամենալով հաղթահարել լուսավորության առաջադիմությունը. բայց մեք պիտո է առանձին գոհությամբ աղոթենք առ աստված, ըստ որում մեր թշնամին ավելի օգտակար պիտի լինի մեզ, քան թե վնասակար²: Դորանով շատ մտքեր ու սրտեր զարթած են և հատկապես դեպի մեր կողմն. ճշմարտությունը սովոր է աճել և տարածվիլ հալածանքով միայն, և առանց մարտիրոսների արյունին կարող չէր երբեք նույնիսկ բրիտոններությունը այնքան հաղթող հանդիսանալ և տիրապետել աշխարհին: Վաղուց գիտեի ես և իմ բարեկամքը, որ մի փոթորիկ կըրարծրանա պապական արեղանների կողմից, որ եկավորել էին դեպի մեզ. այդ բանը իսկույն մարգարեացած է հոգիս, երբ այդ օրհնածը ոտք կոխեց Ռուսաստանի հողի վերա³, պատճառ որ միշտ մտածել եմ և մտածում եմ, թե մեք ու պապականքը, լինելով ամենևին այլ ու մյուս հոգու որդիք, երբեք կարող չենք խաղաղությամբ ապրել միմյանց հետ և ինչպես մարդարեացել էր հոգիս, կատարվեցավ և ճշմարտությամբ: Ես և իմ բարեկամքը սուրբ ձեռքերիս կանգնած ենք անշարժ ու հաստատ, թշնամին տեսանելու չի մեր քամակը: Ունի՞ նա զորություն՝ թող հանդես գա պատվավոր զենքով և չափե յուր զորությունը մերի հետ. բայց պապականները սովոր չեն պատվավոր զենքով զործ կատարել, որովհետև չունին. նոցա ծանոթ է միայն բռնակալության ճանապարհը: Բայց հասարակաց կարծիքը՝ ահա մի գայթակղության բար, որ դժվար թե կարողանային նոքա վերացնել մեջտեղից: Հայոց ազգը.... փառք Աստծո, դորա մեջ կան և բանազետ և ճշմարտասեր մարդիկ, և սորանց խաբել ու մոլորեցնել մեր օրերումը անհնարին է: Թեպետ մեր թշնամին այլապես է տեսանում բանը: Բայց թող տեսանե, ինչպես կամի, և մարդիկ և ժամանակը դատախազ են և կլինին նրան միշտ և հանասլազ:

Յավում եմ, որ «Հյուսիսափայլի» մասնակիցների թվի մեջ չէ և էջմիածնի Սյունհոդոսը: Իմ նամակս առ Սյունհոդոսը և առ տեղակալ Ղուկաս արքեպիսկոպոսը՝ թե ի՞նչ հետևանք է ունեցել, դեռևս ոչինչ չեմ լսում, հույս ունիմ, որ շուտով մի բան լսեմ ձեզանից: Մեր լուսավոր բարեկամքը Պետերբուրգի մեջ անգործ չեն⁴ ամենեքյան, բացի մի քանի ողորմելի օբսկուրանտներից, պաշտպան են ազգային օգտին և խոսքով, և գործով, այս առաքինությունից թող հետ չմնա և մեր լուսավորչական աթոռի սուրբ ուխտը. այս հարկավոր է նորա պարծանքի համար:

Արրազան Մաթթեոսին՝ գրած եմ և ես Ձեր գեղի աշնտեղ փոխադրության մասին, հարկավոր ծանոթարանություններ իմ կողմից: Չգիտեմ, արդյոք Այսուհետոսն կամի թե ոչ՝ թույլ տալ Հաշտարխանու վիճակավորին գործ գնել եկեղեցական արժաթի տարեկան առկուսիքը Հոգևոր սեմինարիայի համար, որտեղտ՝ առանց օրինավոր եկամտաբի կարելի չէ սրահարանել սեմինարիա: Յանկալի է, որ մի օր առաջ պարզվեր այդ բանը, և անհասկանալի է ինձ, թե ինչ մյուս աղելի օգտակար գործի վերա կարելի էր պետք ածել եկեղեցական գրամբ, քան թե եկեղեցական օգտի ու բարեկարգության համար, որ անկարելի է առանց բարեկարգելու իմանալի եկեղեցին՝ կրթելու և զառափարակելու եկեղեցական պաշտոնյայք աղյի համար:

Հասուցանելով ձեզ իմ ազրեար, որ է՝

Его Высочородио Степану Исеевичу Назарьянцу
На черногрязке в собственном доме.

Г. Статскому советнику и Кавалеру в Москве

Մնամ Ձեր

պատրաստակամ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

117. ՄԿՐՏԻՉ ԲԵՐՈՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Милостивый государь,
Никита Лазаревич!

По случаю жалобы Айвазовского на мой журнал желательно Вам иметь от меня некоторые предварительные сведения, нужные для того, чтобы с Вашей стороны составить ответ на бумагу по сему предмету, полученную Вами от Министерства².

На первую справку в письме Вашем я должен уведомить Вас, что содержание двух писем, во все время моего знакомства с Айвазовским, полученных от него из Феодосии и Ново-Нахичевана от 25 генваря и от 20 июня 1858 года, не имеет ничего общего с тем, о чем речь идет в Вашей справке. Ни устно, ни письменно, ни посредством кого-либо другого, не просил меня Айвазовский «не давать в моем издании места пагубным для религиозного чувства и для нравственности народа статьям», которых и никогда не помещал я и никогда не позволил бы себе поместить в журнале, посвященном современному просвещению и нравственному воспитанию наших соотечественников в России. Кроме весьма выгодного о моем журнале общественного мнения, явно выражающегося уже в усиленном сочувствии армян к моему изданию, даже сам Айвазовский в своих письмах ко мне называет мои труды превосходными, выражая только сожаление, что они, по непривычности для турецких армян нашего армянского наречия в России, не могут быть по достоинству оценяемы. Он присовокупляет, как неблагоприятное распространению журнала обстоятельство в народе мнения и то, будто полезное издание мое местами слишком открыто выставляет народу недостатки общепрославленных в народе лиц, уже покойников³. В заключение по-

следнего своего письма Айвазовский подает мне совет по крайней мере вначале действовать поосторожнее, чтобы невежественные люди между армян не получали отвлечение к моему журналу. Но мое патристическое чувство подвержено возмущению и отчаянию.

Вот содержание письма Айвазовского от 20 июня минувшего года из Нахичевани, в буквальном переводе с армянского. Для проверки и личного Вашего удостоверения, прилагаю при сем письмо в подлиннике. Другое, первое от 25 января 1858 года, не содержит в себе ничего, касающегося моего журнала.

Прочие сведения, требуемые Вами, равно армянские переводы некоторых статей в моем журнале доставит Вам г. Налбандянц, в настоящее время находящийся в Петербурге, как автор означенных Вами статей⁴.

Имею честь быть с истинным уважением
Ваш покорный слуга

Назарьяни

4 марта 1859 г.
Москва

118. ԱՔՆԼ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

Մայիսի 11, 1859, Մոսկվա

Մեծապատիվ բարեկամ
Արեւ վարդապետ,

Ձեր նամակը անցյալ ամսի 10 թվականից, ծրարով հանդերձ, ստացաւ անկորուստ և շտապում եմ հայտնել Ձեզ իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը, որ գտնյա մի անձն, հոգևորների կարգից, կամեր պաշտպան դուրս գալ ճշմարտության, մինչ, որպէս եղած է մինչև օրս, դուրս և սղղի թշնամիք եղած են միշտ, իհարկե սգիտության և վայրենաբարոյության պատճառով՝ մեր հոգևորները։ Ձեր ծրարն իսկույն ուղարկեցի զեպի Պետերբուրգ ցենսուրային, ամենին անփոփոխ թողնելով լեզուն և ոճը, ինչպէս պատվիրած էիք, բայց մեծ խնդիրը այն է, որ ես սաստիկ տարակուսանք ունիմ այդ գրվածի տպագրության թույլտվութենի մասին, պատճառ՝ մի նմանապիսի շատ գեղեցիկ պատասխանատվությունն պ. Նալբանդյանի գրչից և կողմից ընդդեմ Պալասանյանին¹, այս օրերումս հետ դարձուց ինձ ցենսուրային կոմիտեան, պահանջելով, որ ուսերեն թարգմանած դորան ուղարկէին նորան. ըստ որում այլապէս կարող չէր ցենսուրային կոմիտեան վճռել գրչագրի տպագրությունը։ Ասել է, թե անկարելի էր պաշտպանել մեզ, երբ որ մյուսները գաղանաբար հարձակվում էին մեր վերաւ եւ նալբանդյանցի գրվածը լինելով մի մեծապարունակ ճառ, համարյա թե ինք քերք տպած, անկարելի էր ինձ ձեռնամուխ լինել այդ գործի ուսերեն թարգմանությանը, որ պիտո է հափշտակել ձեռքիցս մի ամիս ժամանակ և ամենին խառնակել իմ գործակատարության ընթացքը։ Հեղինակը լինելով այժմուս Թեմզի վերաւ Հոնդոնումը², հետ ուղարկեցի նորան յուր գրվածը, խնդրելով տպել նորան Արեւմուտք օրագրի մեջ, որ Փարիզումը հրատարակվում է պ. Ոսկանյանցի³ ձեռքով։ Այդ օրագրի մարտ ամսի համարը կուղարկեմ Ձեզ շուտով Թիֆլիզի վերայով, ուր կարող եք տեսանել մեր պատվելի Ալվազ-

յանի բոլոր դարանագործության հանդեպ, և խմտատախրել խելուն, որ աչգ մարդը մի հին փորձառու դինավոր է պատական խավարի գրաշակի տակ. և նորա արարքը ընդգեմ մեր են, միայն շարունակություն նույն ընթացքի, որ նա ունեցել է Փարիզի մեջ հայերի հետ, բայց այն պանագանությունը, որ այժմուս բռնակալական հոգին ֆրանսիական կառավարության հաջողություն է ավել նորան, բայց Ռուսաստանի առողջամիտ պատությունը պարության հանդեպ մեջ կարող չէր այն շնորհը գրել մեր ուսումնա հեղինակներից, ինչ շնորհ վաշելում են ընդհանրապես բուն ուսուցչի հեղինակքը: Օրենքը մի է, և այն է օրենք, ինչ որ հարկի տակ է կացուցանում ամենայն անձ, առանց բացառություն: Բայց այժմուս Ֆրանսիան բարոյական նեխության մեջ է, ինչպես կտեղեկանաք մեր գրվածից «Փարիզյան հասարակությունը և Փարիզյան կանաչք» 4 համարի մեջ⁶, որ արդեն արձակված է դեպի Ձեզ: Ինչ որ մեր պատվելին փորձել է և առաջ է տարել Փարիզի մեջ, նույն բանը փորձեց և Ռուսաստանի մեջ, բայց մինչև այժմ առաջ տանել ակարանում է, և խաչտառակվեցան արդեն նորա դարանագործության մեքենայքը: Փառք և պատիվ Ռուսաստանի և նրա հպատակ հայերի ողջմտությանը, և «Հյուսիսափայլը» առաջ է դնում առաջատուները պարզած և թխակներովը հեղբերով ալիքները: Ինչ որ կարելի է խոսքի գործությամբ և թույլ տված պատությամբ կատարել, կատարել է մինչև այժմ «Հյուսիսափայլը» և կկատարե աշուհհետե, միայն թե կամեր հայկական հասարակությունը ձեռնառու լինել հրատարակողին աշխատությամբ և արժաթով:

Շատ ուրախ եմ, որ մեր վարդապետների մեջ գտանվում են մարդիկ, որ ունեն սիրտ և հոգի՝ զգալ և ձանաչել և պաշտպանել ճշմարտությունը. բայց թե ո՛վ էին աչգ արժանապատիվ անձինքը, չեք գրում ինձ հատկապես, որ կարողանալի գրել նոցա. ուրեմն այս բուպիս կարող եմ միայն Ձեր միջնորդությամբ բարեկամական ողջույնի համբույր ուղարկել նոցա, և հանձնել նոցա տնտեսությանը ոչ իմ գործը, այլ ճշմարտության գործը և Ավետարանի սպասավորությունը, որ պարտականություն է ամենայն մարդու, հոգևորի ևս առավել, բան թե մարմնավորի: Խնդրում եմ միայն ավանդել աչգ արժանապատիվ եղբարցը ի Քրիստոս, իմ հոգուս կտակը, որ այսպես է. թող քաջությամբ գտանորին դաքա յուրյանց մեջքը. թող գրահավերեն յուրյանց բազուկը ճշմարտության վահանով, թող աներկչուղ ասպարեզ մտանեն պատերազմելու խավարի սպասավոր դինավորների հետ. թող վերջապես հասկանան, որ մեր կյանքը պատերազմ է ոչ թե ունայն աշխարհական բաների պատճառով, այլ լուսավորություն, ճշմարտություն, ազգ ու եկեղեցի առաջադեմ կացուցանելու, և ինչքան շատ աշխատելու և քրտնելու էր մեր մեջ ամեն միներ, այնքան ևս մեծ և հույսկապ ասվելու է նորա վաստակը մարդկության ազգեստանի մեջ: Ասացե՛ք այդ արժանապատիվ վարդապետներին իմ անունով, ասացեք ոչ թե լեզվով միայն, այլ և հոգով և սրտով, թե մեր ժամանակը պատերազմ է և կարոտ է անձնադիր նահատակների, ո՛վ ուղամարդ է, ո՛վ զգում է յուր մեջ այրական հոգի, սրի համար դեռևս կենդանի է հայրենիք ասած բանը, թող ժողովե և ամփոփե յուր գործությունը հանդես մտանելու և վճարար գործ կատարելու. ամենևին անխտիր, անզգա մնալ անկարելի է. հարկավոր է կուսակցություն կամ աջակողմյան կամ ձախակողմյան դասի հետ. լինել ոչ այս և ոչ այն, ոչ միս և ոչ ձուկն, ինչպես ասում է առածը, կորուստ կրերի մեզ, ինչպես մինչև այժմ բերել է բազում մասնով և օրինակով: Հայրենասիրական եղբայրասիրություն՝ հիմնյալ առաքինության և ճշմարտության պաղափարների

Միգել Դավանյան

վերա—ա՛յա մեր դրոշակը, որի հովանավորության ներքո պարտական ենք մեր ամենեքյան պատերազմել և հաղթել, կամ, եթե անկարելի է հաղթությունը, բաշտվյամբը, սուրը ձեռքին, արժանապես դուրս փչել մեր հոգին:

Շատ ցավելի եղավ մեզ,—այս խոսքը ասում եմ մեծարանքի պատճառով, ըստ որում կարող եմ ես և՛ արհամարհել՝ որ Ղուկաս արքեպիսկոպոս տեղակալը այնքան նամակներ ստանալով ինձանից, ոչ մինին մինչև այժմ պատասխան չէ տվել: Իմ դրածքը հասարակ ու թեթև բաներ չէին, այլ ազգային, եկեղեցական և մեծակշիռ. մի՞թե այդպես արժան էր նորան ընթանալ իմ հետ այնպիսի ժամանակում, ուր հարկ էր, և պահանջում էր նորա արժանավորությունը, որ ասե յուր վճռողական կարծիքը՝ կամ հաստատություն տա ինձ, կամ թե թուլացնե իմ ջիւերը: Բայց ո՛չ, պատվելի ծերունին ավելի լավ համարեց լռությամբ պատասխանել այնտեղ, ուր հարկավոր էր խոսք և հայտնաբարբառ խոսք: Չեմ հավան դորան և ոչ ևս գովասանող: Բայց գուցե ունին դոքա յուրյանց ասիական պատճառքը լուռ մնալու միշտ և անօգուտ կրոնավորականությամբ համբերելու անհամբերելի ազգային աղետքների, որ և այդ լռությամբը ոչ թե բժշկվիլ կարող են, այլ միայն ևս առավել ճարակվիլ և ծովանալ. դա ընդունելի չէ ինձ:

Սրբազան Մատթեոս մեր հայրական բարեկամը, կարծեմ, այժմուս պիտո է լինի Ձեր մոտ: Խնդրեմ ողջունել նորա Սրբազնությունը իմ կողմից և մատուցանել նորան իմ շնորհակալությունը նորա նամակի և ծրարի մասին անցյալ ապրիլի 22 թվականից:

Ողջունելով Ձեզ և բոլոր ձեր ազգասեր բարեկամքը,

մնամ Ձեր միշտ հարազատ

եղբայրակից՝ Ս. Նազարյանց

119. ԱՔՆԼ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

Մոտվա—էջմիածին

Պատվական բարեկամ

Աբել վարդապետ,

Ձեր հարգելի նամակը, ապրիլի 18 թվականից, հանդերձ 9 ման<եթ> 50 կոպ<եկ> ծրարով, անկորուստ ստացա և շտապում եմ պատասխանել Ձեզ, խսկույն և անհապաղ, որ մի փոքր ջերմանա մեր մեջ գրավոր հաղորդակցությունը և ճանապարհ բանա մեզ ավելի բարվոք ճանաչելու միմյանց սիրտը և հոգին: Եվ այս հարկավոր է մեզ, հայերիս մեջ մանավանդ, միտ դնելով մեր վայրենացյալ դրությունը:

Ցավեցավ սիրտս այն մեռյալ հոգիների վերա, որոնց մասին գրած էիք ինձ. բայց Ս. մինչև այն աստիճան թշվառ աղքատությունը կամ անարգ ժլատությունը այն հանդեսի մեջ՝, ուր խոսք էր ազգային լուսավորության վերա, ուղիղը ասեմ, զգվանք բերեց իմ վերա, և այդպիսի մեռյալ հոգիքը պիտո է օրինակ ու առաջնորդ լինին ազգի համար. ուրեմն ուղիղ են իմ բոլոր ասած ու գրածները մեր աբեղաների համար: Եվ ահա այդ է ողբալի պատճառը, որ հայերի մեջ կարող է մի վատթար Աշվաղյան դուրս գալ, որպես թե մի անպատի մեջ ամենայն ձայն և թնդյուն և շաղփաղփանք կարելի էր անպատիժ դուրս ժայթքել բերանից: Վա՛յ դոցա:

Ձեր ուղարկած ճառը ընդդեմ Բալասանյանցին իսկույն ուղարկեցի քննողական ատյանը, բայց շուտով հետ դարձուցին ինձ ասելով, թե նա առանց ռուսերեն թարգմանությանը չկամի վճռահատել հայերեն տպագրությունը, ըստ որում ճառը վերաբերում էր նախիջևանու եկեղեցական արժաթին: Անցյալ նամակումս գրեցի Ձեզ արդեն իմ տարակուսանքս այս մասին, և այնպես ճշմարտվեցավ: Բայց որովհետև փոքրիկ բան էր Ձեր ճառը, ևս հանձն առա իսկույն թարգմանել նորան և կրկին ուղարկել քննողական ատենին: Տեսանենք ի՞նչով կվերջանա գործը. արդյոք Դուք ավելի բախտավոր կլինիք, թե՞ մեր Մ. Նալբանդյանցը: Սրա ուր լինելը գրած եմ Ձեզ արդեն՝ այսինքն Անդրիայում: Հուլյս ունեմ, որ նա իր գեղեցիկ և զորավոր ճառը շուտով կտպե մի այլ տեղ, և մենք կկարդանք դորան ուր և իցե տպագրած: Այս բանը գրեցի Միքայելի հոգու վերա՞:

«Հյուսիսսփայլի» 5 համարը այս օրերումս ճանապարհ կձգվի, ցավելի է միայն, որ այնպիսի զրվածների պատճառով, որպիսին Ձերն ու Նալբանդյանցին էին, մինչև այժմ հետացան, թեպետ և ամենևին անօգուտ. և եթե քրննողական ատյանը Պետերբուրգի՝ թույլ տա տպել Ձեր զրվածը, կտպվի ու կհրատարակվի դա հունիսի տեսարակի մեջ, ըստ որում մայիսինը եղրափակված է արդեն: Ահա իմ տառապանքս, որ արագավաղ գրչով ծանուցանեմ Ձեզ. և ինչու այդպես է մեր գործի ընթացքը, կամի՞ք գիտել. ահա ասեմ ձեզ. որովհետև ճշմարտության բերանքը փոքրաթիվ են, և հայոց ազգը մինչև այժմ լուռ ու մունջ է մնացել. ինչ բեռն որ դրել են նորա վերա, համբերելով, տարել է, և այժմ ևս այնպես է շարժվում տեղից, մի դանդաղ և ամենածանրաշարժ փիղ, թեպետ այլապես կպահանջեր մեր վազող ժամանակը: Ի՞նչու պիտո է հայերը ունենալին Ռուսաստանի մեջ մի հատ «Հյուսիսսփայլ», անպասավորող առաքինություն և ճշմարտության բանին. նորա կարող էին ունենալ մի այնպիսի օրագիր շատ տեղ: Բայց ի՞նչ եմ ասում, մինը ևս հազիվ թե կարող է առաջ ընթանալ, ազգի և նորա արեղանների, տգետ և հոգեմեկ ու հոգեմեկուց արեղանների հազար տեսակ դարանագործությունները: Ձեզ հայանի պիտո է լինին Սարգիս Զալալյանի և Ալվազյանի ընթացքը, նոցա խաշակիր պատերազմավառությունքը ընդդեմ իմ բոլոր վաստակներին, թե՛ գրով, թե՛ բերանով և թե քարոզությամբ: Դուք պիտո է շատ բան մտոից ավելի լավ իմանաք, քան թե հեռվից: Այս բաներս ո՞վ կամի ձեզանից հասկացնել նորընտիր կաթողիկոսին, կամ թե ամենևին արժան էր այդպես ընթանալ ընդդեմ ազգային գիտնական հեղինակների և թույլ տալ, որ մի տգետ և լիրբ քահանա իր փրսխածներով ապականեր դոցա պատիվը:

Ես չգիտեմ, թե ի՞նչ պիտո է լինի Ձեր և մեր վերջը այսպիսի հանդամանքների մեջ. այն հողը, որի վերս պիտո էր մեզ ոտք ամրացնել և գործ դործել, չկա դեռևս. մեր վարած ու ցանածը ամեն օր ապականում են շար աղվեսները և որոմնացանքը, խնդրեմ մտածել այս խնդրի վերա և խորհրդակցել մեր բարեկամների և ձայն տալ շուտով: Ես իմ գործս կկատարեմ, ինչքան որ կարող եմ. հետ մի մնաք և Դուք. Ձեր կյանքի ամեն մի օրը վաստակեցեք արժանապես և այրաբար. մի մոռացեք, որ կա մի դալոց ժամանակ, և ամաչառ դատավորներ արդար կշռով հատուցանելու են ձեզ և մեզ, միտ դնելով մեր գործերին:

Խնդրեմ շուտով ուղարկել ինձ Ձեր «Անուշավան» անունով զրվածը, որ տպագրել հոգամ «Հյուսիսսփայլի» մեջ, որ ավելի ձեռնտու կլինեք Ձեզ, քան

թե առանձին տպել. միայն թե լեզուն և խոսելու ոճը լինեն ոչ Տաճկաստանի հայերեն, այլ փոքր ի շատե հստակ և «Հյուսիսափայլի» բարբառին մոտավոր: Այստեղ խոսքը Ձեր հատուկ հեղինակական առանձնություն վերա չէ, որ միշտ մնալու է անմերձենալի, այլ ընդհանուրի վերա: Եվ այս մասին, իհարկե, կարող չեմ գովել Տաճկաստանի հայոց բարբառը, որ տաճկերեն է ավելի, քան թե հայերեն, ամենևին միացրած և անշնչացրած տաճկական լեզվի հոգու մամուլի տակ:

Եթե կամեիք Ձեր «Անուշավանը» գուցե թե գրած Տաճկաստանի բարբառով, տպել առանձնապես, և կամիք գիտել, թե որքան ծախքի կարոտ էր տպագրությունը, հաշվելով 5 թերթի և 1000 օրինակի վերա, այս է ահա հաշիվը.—

Թուղթ	պրակը 3 ¹ / ₂	ման<եթ> = 38	մ<անեթ> 50	կոպ<եկ>
Տպագրություն . . .	թերթը 14	»	= 70	մ<անեթ>
Պատշան	մի պրակ 8	«	= 8	մ<անեթ>

Կազմարարի կիսակազմ ամրացնելու համար մի տետրակին 5 կոպ<եկ> = 25 մ<անեթ>
Ուրեմն — 141 մ<անեթ> 50 կոպ<եկ>

Խնդրեմ ողջունել ինձանից շատ և շատ իմ հոգեհարազատ Հայր և բակկամ Սատթեոս սրբազանը և ասել նորան իմ անունով, որ հանձնում եմ Ձեզ նորա հայրական սիրուն և հովանավորությունը և քաջահույս եմ, որ Դուք ամենայն ջանք գործ կդնեք պիտանի կացուցանել Ձեր անձը թե՛ Սրբազանին և թե մեր տառապալալ ազգին Հաշտարխանու մեջ:

Հարգությունք Ձեր
պատրաստակամ բարեկամ
Ս. Նազարյանց

Մայիսի 27-ին 1859
Մոսկվայի մեջ

120. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

Մոսկվա, հուլիսի 8-ին, 1859

Պատվական բարեկամ Գրիգոր Սալթիկյանց,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ հունիսի 26 թվականից, ստացա անկորուստ և շտապում եմ հայտնել Ձեզ իմ շնորհակալությունը, որ գրած էիք ինձ վերջապես մի քանի բառ, ծանուցանելով ինձ ձեր գերդաստանի որպիսությունը: Շնորհակալ եմ և Ձեր բարեկամական պարգևի համար, որ դեռևս ստացած չեմ: Միքայել Նալբանդյանի ուրախաբեր տեղեկությունը ստացա երեկ Փարիզից, դոցա կծանոթանաք պ. Հայրապետյանցի նամակից և գործ կկատարեք, ինչպես խորհուրդ է տալիս Նալբանդյանցը: Միայն հարկավոր է Ձեզ քաջալերվիլ և ժրաբար գործ կատարել և թողուլ դանդաղկոտությունը: Նալբանդյանցը այժմ Փարիզ է և շուտով կվերադառնա դեպի Ռուսաստան, և ինչպես երևում է՝ այսուհետև ոչինչ վտանգ չկա, որովհետև կաթողիկոսը կամի պաշտպան լինել մեզ յուր հայրապետական արդարասիրությունք և ճշմարտաճանաչությունք:

«Հյուսիսափայլի» հետանալու պատճառքը, որ միայն տպարանի այժմյան կառավարությունից է առաջանում և ոչ ինձանից՝ գրել եմ պ. Հայրապետյանցին, որ կկարդա Ձեզ իմ նամակը. բայց այդ ցավին հույս կա օգնելու, այսինքն արձակման տոմսակը, որ պիտո է ամեն անգամ տետրակը տպելուց հետո

ստացվի ցենսուրյան կոմիտեից, բավական երկար հետ է մնում Պետերբուրգի մեջ, և տպարանը ունի իրավունք պահել յուր մոտ տպած բաները, մինչև ստացվի արձակելու տոմսակը: Բայց մինչև այժմ այլապես էր լինում, տպարանի առաջին կառավարչի մասնավոր թույլտվությամբ, այսինքն՝ իսկույն տարածելու տպածները: Ահա ձեզ բանի խորհուրդը: Բայց հույս կա փոխելու այդ բանի կարգը:

Իմ անձնական դրուժյունս պատճառ կա մտածելու, որ շուտով կփոխվի. այսինքն՝ կամիմ ես իմ պաշտոնը կաղարյանց դպրոցի մեջ թողուլ, և մի մասնավոր ուսումնարան (պանսիոն) բանալ հայոց զավակների համար Մոսկվայի մեջ: Հույս ունիմ, որ դուք, Հայրապետյանցը և ձեր բարեկամները օգնական կլինին իմ ձեռնարկության հառաչադիմությանը, տղայք ուղարկելով ինձ: Կարծեմ, այս գործը ավելի օգտակար լինի ինձ և մեր սիրելի ազգին, մանավանդ, որ ազգի որդիքը դաստիարակելուց ավելի լավ բան չկա. և պիտո է ուսման մեծությունը այնքան լինի, որ աշակերտքը պատրաստվին ուղղակի մտնելու համալսարան:

Ես և իմ ամուսինը շատ և շատ ողջունում ենք Ձեզ և Ձեր պատվական ամուսինը. Ձեր սանիկը օր է օր աճում է և զորանում է աստծո շնորհիվ, և պակաս չէ նորա համար ոչինչ մայրական հոգաբարձություն և այն առանձին ուշադրությունը նորան, ինչպես ցանկանում եք դուք:

Ձեր ողջունածքը կրկին ողջունում են Ձեզ և խնդրում են աստծուց, որ ողջ լինիք Դուք Ձեր պատվական ամուսնով, Ձեր ձեզ սիրող և պատվող բարեկամների համար:

Ձեր պատվականությանը հարգող և պատվող
պատրաստակամ՝ Ս. Նազարյանց

121. Վ. Պ. ԲՈՒՏԿՈՎԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ваше Превосходительство,
Милостивый государь!

Я имел счастье изложить пред Вашим Превосходительством затруднение касательно-своевременного распространения в публике месячных номеров «Северного Сияния». Остановка за получением из Цензурного комитета, из типографии простирается обыкновенно до двух, даже до трех недель, так как редакция находится в самом невыгодном положении перед публикой и должна со всех сторон слышать справедливые негодования. По сему предмету я обратился уже к Цензурному комитету с просьбою, но до сих пор без успеха¹.

Ваше Превосходительство были так милостивы принять на себя содействие к успешному распространению моего журнала. Посему осмеливаюсь покорнейше просить Вас ходатайствовать перед Санкт-Петербургским Цензурным комитетом о позволении мне на свою ответственность пустить в ход журнал по отпечатании одобренных Цензурным комитетом к печатанию статей непосредственно. Для удостоверения в том, что с моей стороны не сделано никаких перемен в статьях, однажды

одобренных к напечатанию, кроме позволенных отдельных выражений, не касаясь мыслей, типография может своим порядком представлять Цензурному комитету в печати рукопись каждого номера, для надлежащего вопроса.

С благоговением и глубокой преданностью,
имею счастье быть Вашего превосходитель-
ства покорнейшим слугою

С. Назарьянц

9 июля 1959 г.
Москва

122. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԸԱԶԱՐՅԱՆԻ

Մոմիմ — Պիտերբուրգ

Ваше Превосходительство,
Милостивый государь!

Из бумаги Вашей от 25 минувшего августа усмотрел я, что Ваше превосходительство по соображению моих доводов с возражением господина инспектора Эмина не признаете первых в полной мере основательными, принимая во внимание и другие уважительные причины. На этом основании, Ваше Превосходительство, для блага института, находите необходимым передать преподавание латинского языка другому лицу, более молодому педагогу. Волей Вашего Превосходительства как искренний доброжелатель института, я буду очень рад видеть, что успехи воспитанников в латинском языке, при другом методе преподавания, под руководством другого преподавателя, окажутся более удовлетворительными и более соответствующими требованиям начальства.

Предложение Вашего Превосходительства—для блага обучающегося в лицейских курсах юношества, обычным порядком продолжать мои занятия, как профессор Персидской кафедры, я нахожу хотя и немного затруднительным при настоящих обстоятельствах, но, в непоколебимом доверии к осмотрительному правосудию Вашему, позволяю себе думать, что Ваше Превосходительство не откажете в великодушном своем покровительстве человеку, который в продолжении десяти лучших лет своей жизни под кровлею фамильного Вашего института был плодотворно деятелен живым словом на поприще учено-литературном.

В чувствах искреннейших уважения
имею честь быть Вашего Превосходительства
покорнейшим слугою

Степан Назарьянц

2 сентября 1959 г.
Москва

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

Եղբայրասպատիվ բարեկամ

Գրիգոր Սալթիկյան,

Հուլյս ունեմ, որ այս նամակի ստանալուց առաջ ստացած լինեք «Հյուսիսսափայլի» 8-րդ համարը: 9-րդը այժմուս տպագրական մամուլի տակ է. դուցե թե ամսուս 15-ին հնար լինի նորան արձակել: Ութերորդ համարի մեջ դրած է ծանուցումն գալոց տարու «Հյուսիսսափայլի» մասին, և ես խնդրել եմ անցյալ տարու գործակատար սլարոններից, որ բարեհաճեն աշխատություն հանձն առնուլ և ապագայի համար: Ձեր մասին տարակույս չունիմ, որ պատրաստու հոժար կլինեք ծառայել Ձեր և մեր ազգի օգտին, ինչպես Ձեր ազնիվ սովորությունն է: «Հյուսիսսափայլը» կարոտ է Ձեր նման ժաղերու և բաջ պատեհ-րազմող մարդերի, եթե պիտո էր նորան փոքր ի շատե հաղթող հանդիսանալ. և ազգի բախտը այժմուս ցուցանում է ավելի մխիթարական հույսեր, բայտ որում Զալալյանը, Ալվալյանը ամենեկին խորտակված են¹, և դուք՝ ամենայն բարյացակամ անձը, կարող եք ավելի ազատապես և արձակ ներգործել: Պիտո է մեզ ամենայն ջերմությամբ հառաջ գնալ հաղթության ասպարեզի մեջ և բացված ճանապարհը բաց շթողուլ, ազատ է և իմաստության կանոնը:

Թե ինչպես է մեր հույսերը 1860 թվականի «Հյուսիսսափայլի» հառաջդիմության մասին, Նախիջևանի կողմից, խնդրեմ գրել ինձ: Միբայելի ասածով պիտո է լինի մոտերումս նոր քաղաքազլխի ընտրությունը, և հույս կա, որ այս արժանավորությունը հասանի մի բարյացակամ, ազդասեր տնձի՝ Խալիլյանի ձեռքեն, ուստի կարելի է, թե «Հյուսիսսափայլը» ավելի ընթացք ստանար Նախիջևանի մեջ²: 1860 թվականի համար դիտավորություն չունիմ տոմսակների արձակել. առանց դոցա ևս կարելի է գործ կատարել. մասնակցիքը կարող են հատուցանել Ձեզ որոշյալ արծաթը՝ 9½ և յուրյանց անվանքը և անշուշտ ստանալ մեզանից յուրյանց պատկանելիքը: Միայն թե պիտո է հոգատարություն գործել գալոց տարու «Հյուսիսսափայլի» արծաթը գեկու<եմբերի> առաջին օրերում հասանի այստեղ և ես կարողանամ 1860 թվականի հունվարի տետրակը շուտով հոգալ, ապա թե ոչ, այնպես կհետանա դա, ինչպես մինչև այժմ: Գիտեմ, այո՛, գիտե՛մ և ես որ մեր հայք... դժվար թե կամենային ավելի խելացի վարվել այժմ, քան թե անցած օրերումը, որովհետև մտածել սիրում չեն. բայց յուրյանց դանդաղկոտությունը մոռանալով կպահանջեն հետո, որ յուրյանց հեղինակը արագ արագ հրաշքներ գործե: Ցավում եմ, որ ես հարուստ մարդ չեմ և ստիպված եմ սպասել մեր թշվառ հայերի ընթացքին: Բայց սորա վերա գանգատիլ չկամիմ երկար, որովհետև անօգուտ է:

Ինչպե՛ս է Ձեր առողջությունը, Ձեր պատվական ամուսնու առողջությունը: Ձեր սանիկ էմմանվելը աստծո շնորհով աճում և զորանում է յուր անձնադո՛հ մոր անքուն և անհանգիստ հոգատարությամբ: Աստված տա, որ յուր պատվելի կնքահորը կարողանա այս տարի ոտքի վերա հանդես գալ և ողջունել. արդեն ման է գալիս զոտն ի վերա և աթոռից բռնելով բարձրանում է, շատ կայտառ մանուկ է դարձել. կնքահոր ձեռքը օրհնած էր: էմմանվելը կողջունե Ձեզ իմ բերանով:

Խնդրեմ ընդունել իմ և ամուսնուս ողջույնը Ձեզ և Ձեր պատվական ա-

մուսնուն: Այս նամակի հետ միասին գրած եմ և պ. Հայրապետյանցին, որից կտեղեկանար զանազան բաների, որ չկան Ձեր նամակի մեջը:

Բարեմաղթությամբ

և մեծարանքով ձեր պատրաստակամ՝ Ս. Նազարյանց

Հոկտեմբերի 1, 1859,
Մոսկվա

124. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼՔԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

Հոկտեմբերի > 13-ին, 1859, Մոսկվա

Աղնիվ խոհական բարեկամ
Գրիգոր Սուլթանյանց,

Նրկար ժամանակ է, որ ոչինչ նամակագրական հաղորդություն չկա մեր մեջ, բայց դորա պատճառը իմ մասին հեշտ կարող է իմաստասիրել Ձեր խոհականությունը: «Հյուսիսափայլի» գործակատարության պատճառով չկա ժամանակ ո՛չ բերանացի և ոչ գրավոր հաղորդություն ունենալու մոտավորի և հեռավորի հետ:

Շնորհակալ եմ Ձեր բարեկամական ողջույնի մասին, որ ուղարկած էիք ինձ Նիժնայից մեր սիրելի բարեկամ Իզմիրյանցի բերանով. ընդունեցեք խընդրեմ մեր սիրով ու հարգանքը ողջույնը թե իմ և թե գերդաստանիս կողմից:

«Հյուսիսափայլի» 8 համարը արդեն ստացած կլինիք, կարծեմ, 9-րդնույնպես շուտով ճանապարհ կձգվի: Ցավելի է, որ այս տարումս մի փոքր հետանում են «Հյուսիսափայլի» ամսատեսուրակը, որի պատճառը ուս պատճառների անհաջողությունն է, և մի կողմից ևս ցենզուրայի դանդաղությունը և անհոգությունը, որ շատ անգամ շաբաթներով հետ է ձգում արձակման տոմսակը: 8-րդ համարի մեջ դրված է և ծանուցումն գալոց 1860 թվականի «Հյուսիսափայլի» համար, ինչպես կտեսանեք ինքնիրդ: Ժամանակի առաջնացությունը, քաղաքների հեռավորությունը, վերջապես և մեր սիրելի հայերի անհոգությունը պատճառ տվեցին մի փոքր փութացուցանել ծանուցարարությունը այդ մասին, որ մի փոքր հառաջ գնաց գործը.... Ծանուցման մեջ ասած եմ, որ գալոց տարու համար բարեհաճեին գործակատար լինել անցյալ տարու հոգաբարձու պարոնները. նույն խնդիրը կրկնում եմ այստեղ, աննրկմիտ հուսալով, որ չկամեիք Դուք հրաժարվիլ Ձեր հայրենասիրական աշխատությունից պիտան լինել «Հյուսիսափայլին»: Կարծեմ մեր սիրելի ազգը մինչև այժմ բավական բաներ լսեց «Հյուսիսափայլի» բերանից. բայց ավելի շատ բաներ պիտո է լսե նորանից: Ի՛նչպես հավան եք այն ճառին, որ մակագրած է «Հայոց ազգի հույսը և ակնկալությունը ներկայումս»¹: Ո՛րին վերաբերում է այդ գրվածը, դեռևս լուռ ու անբարբառ կա, թեև իմ կողմից առանձին նամակ ևս ստացած է: Ցանկալով կցանկար իմ հոգին, որ հայոց ազգը սխալված չլինեի յուր ընտրության մեջ, և յուր տխուր հիմարական փորձերի վերա շհավեացներ մի այլ այդպիսի փորձ: Աստված օգնե հայոց ազգին. միայն հվրոպացոց ասածը այսպես է. «Ումին խորհուրդ տալ կարելի չէ, նորան կարելի չէ օգնել»: Դուք կհասկանաք իմ գրածները:

Ձեր տխմար Իսահակյանցի նոր գրվածքը կարդացի. դա յուր տխմարության պատիժը կստանա շուտով: Զարմացա, որ մեր Իզմիրյանցը պատմեց ինձ, որպես թե այդ խելագար ոչինչ մարդը բարյացակամ է մեզ: Դա ինքը յուր

թշնամի է յուր անպատմելի տգիտութեամբ, ի՞նչպէս կարող է լինել մեզ բար-
յացակամ. մեր վաղուց ճանաչած ենք այդ մարդու հոգին. բայց դա արդեն
ջախջախւած է յուր մոտավոր և հեռավոր համախորհուրդների հետ: Թող յուր
ասիական շներեսութեամբ հաշե, ինչքան կամի, որպէս շունը լուսնի վերա,
մեզ վնասել կարող չէ՞:

Այվադը և Զաւալյանցը թող այժմ հնձեն ինչ որ սերմանած էին. ազգը
լավ ճանաչեց արդեն թե՞ դորանց և թե մեզ: Մնում է միայն այսուհետեւ խընդ-
րելու, որ ազգը ջերմութեամբ ճանապարհ ու ձեռնովություն տա «Հյուսիսա-
փայլին», և ճշմարտությունը հառաջ գնա յուր հաղթութեան ասպարիզի մեջ:
Այս հարկավոր է:

Շատ բարեմաղթութեամբ,

Ձեզ հարգող

պատրաստակամ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.>—Հուլիս ունեմ որ «Հյուսիսափայլի» համար ժողովելի արծաթի ըս-
տացման մեջ ճշտություն գործ կդնեք, որ յուր ժամանակին կարողանամ գործ
կատարել. դալոց տարու համար տոմսակներ չկամիմ արծակել: Ստացողքը
հասուցանելով ինձ յուրյանց արծաթը և անունը Ձեր ձեռքով, կստանան յուր-
յանց պատկանելին:

125. ԱՐԵՆԼ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

Մեծապատիվ բարյացակամ բարեկամ

Արեւ վարդապետ Մխիթարյանց,

Այս նոյեմբերի 2 թվականից արծակած հարգելի նամակդ ստացա, որի
մեջ դանդատավոր եք իմ անփութութեան վերա դանաղան պատճառներով: Ու-
րախ եմ, որ կարող եմ թե այդ դանդատները, և թե դոցա պատճառքը ամենևին
անտեղի կացուցանել: Նախ և առաջ Ձեր գրվածի մասին ընդդեմ Բալասան-
յանցին, որ արդարեւ խոստացել էի տակ հուլիսի «Հյուսիսափայլի» մեջ, բայց
այն պայմանով, որ ցենզորը, այսինքն տպելի գրվածքների դատաքննողը թույլ
տա. և արդարեւ տպած կլինեի անպատճառ, եթե իմ բաղձանքս կատարվեր,
այսինքն թույլ տար ցենզորը: Բայց իմ բոլոր աշխատութիւնքը, կրկին և դար-
ձյալ, առանց թարգմանութեան և թարգմանութեամբ հանդերձ ուղարկելու Ձեր
գրվածը դեպի Պետերբուրգ, անպտուղ մնացին, և դա հետ դարձուցվեցավ ինձ
և ռուսերեն թարգմանութեամբ՝ Վերջերումս Ձեր գրչագիրը ընկավ Միքայելի
ձեռք, որ և մնում է մինչև օրս. եթե կամիք, կարող եք ստանալ: Ահա Ձեզ իմ
փութավորութեան, բայց ոչ անփութութեան ասպաղուցը: Այժմ Ձեր «Անուշա-
վանի» մասին՝ Դորան վաղուց ուղարկած եմ ցենզուրային քննելու, ուստի և
վերադարձել է, թույլտվութեամբ տպելու, ինչպէս կստանանք մի օր. բայց
տպել մինչև այժմ անկարելի եղավ, պատճառն՝ այն ուսաց տպարանը, որ
տպվում է «Հյուսիսափայլը», հաղիվ-հաղիվ կարողանում է ներկայումս պատ-
րաստել ամսու մեջ 5 թերթ, և լազարյանց տպարանում ինձ արտոժելի չէր
գործ կատարել: Քանի որ մեր հայոց գրաշարը (Հովհաննէս Տեր-Աբրահամ-

յանց) այստեղ էր, ևս չստացա Ձեր զրչագիրը, որ նա մի քանի շաբաթի մեջ կլաններ շարելով, բայց հետո, երբ այդ օրհնածը, որ «Հյուսիսափայլի» արձաթով բերած էր Պետերբուրգից, մեզ թողեց երեսի վերա և վաղեց դեպի Այվադչանը՝ Թեոդոսիա, այնուհետև անկարելի էր ուռս գրաշարին պարապել այդպիսի երկրորդական աշխատությունների, մանավանդ որ «Հյուսիսափայլը» անգամ կարող չէր հառաջ տանել օրինավոր կերպով, և դա ևս հետ է մնացել քանի մի ամիսներով: Ես չեմ ներում ինձ ոչինչ դատողություն դործել Ձեր գրվածի վերա. դուրան կարող եք միշտ տպել, ուր և կամիք և ինչպես կամիք, այդ ձեր խոհականության կամքն է: Եթե հաճո է Ձեզ, կարելի է դեռևս տիպ տալ նորան Հաղարչանց տպարանի մեջ, և ևս կհոգայի Ձեր համար սրբագրությունը և այլ պատրաստությունը: Միայն հարկավոր չէր Ձեզ հարակցության պատճառ տալ ինձ պարոն Մալենցովի³ հետ, ասելով թե նորանից կստանայի կամ թե պահանջելու էի տպագրության ծախքը. այդ անպատշաճ է ինձ, մանավանդ որ նորա նամակը շատ անախորժ թվեցավ ինձ, համարելով և քարոզելով յուր անձը ազգասեր, որովհետև 8 մանեթ գործ էր գրած «Հյուսիսափայլը» ստանալու համար: Ծախքը տպագրության, հաշվելով վեց թերթի վրա և 1000 օրինակի պատենով և կազմապնդությամբ՝ կհասանին մինչև 230 մանեթ. իմ սրբագրությունը և հոգաբարձությունը Ձեզ բարեկամական առ ի սրտե հոժարակամ նվեր: Եթե կամիք այսպես ընթանալ և տպել Ձեր գործը, ուրեմն կարող եք ուղարկել Դուր հատկապես արծաթը և առաջ տանել Ձեր խորհուրդը: Ես կարող էի խնդրել Հաղարչանց տպարանում ամենայն ջանք գործ դնել և ավարտել տպագրությունը մինչև գալոց տարու հունվարի վերջը, եթե հաճո է Ձեզ, և կարծեմ թե պիտո է հաճո լինի Ձեզ, պատճառ՝ ո՞ւր կարելի էր այնպես հստակ և վայելուչ տպել, ինչպես Մոսկվայի մեջ: Թիֆլիզի աղտոտ ու սղմոտ տիպը հայտնի է. ձեր էջմիածնի տպարանը — ավա՞ղ — անգործ: Ուրեմն խնդրեմ գրել ինձ անհասպաղ, թե ինչպես ցանկալի է Ձեզ: Եթե ամենևին անհաճո է Ձեզ տպել Մոսկվայում, այնուհետև կվերադարձուցանեմ ձեզ Ձեր զրչագիրը:

Ձեր գրած լուրերը ինձ ամենևին հին էին. ես դուրանց վաղուց լսած էի: Այվադչանի չեպիսկոպոսանալը և անտես լինելը մեր Հայրապետից՝ ով չգիտե՞ս: Իմ տեղեկությունս այդ լուրերին համարյա թե ամենևին ընթացակից են եղած նորա ճանապարհորդությանը Թիֆլիզից էջմիածին և էջմիածնից դեպի Թիֆլիզ և Թեոդոսիա: Մատթեոս սրբազանը գրած էր ինձ Վլադիկավկազից նամակ, մի թեթև նամակ, հայտնելով, որ բերել է յուր հետ էջմիածնից երկու վարդապետի՝ Մկրտիչ Բաբամյանց և Սիմեոն Մուշեղյան, ըստ որում նորին Վեհափառությունը չէ հաճել արձակել Ձեզ, այլ պահել յուր մոտ որպես դպիր: Բայց Ձեր գրածից պիտո է իմաստասիրել այլ բան: Ուրախ եմ, որ իմ բարեկամությունը ազատ է ամենայն կաշառանքից և կարող է դատել անաչառապես, միայն թե հայտնի լինեին ինձ Մատթեոսի խորհուրդները: Իհարկե Ձեզ ես շատ փոքր եմ ճանաչում, և Ձեր մինչև այժմ գրվածներից դատելով, ունեի շատ բան ասելու Ձեզ, բայց իմ սովորությունից արտաքու բան է ասել ճշմարիտը մի այլ մարդու, քան թե իմ մտերիմ բարեկամիս, որ ստացել էր իմ վստահությունը և կարող էր մարսել յուր ստամոքսի մեջ իմ բարեկամական կծվությունը և դառնությունը: Խնդրեմ ներել իմ գուցե թե այլանդակ խոսակցությանս Ձեր հետ, բայց ես շատ հարգում եմ բարեկամությունը, քան թե կարող էի քաղցրախոս լինել աղավաղելով ճշմարտությունը և այդպես քանդելով բարեկամության հիմքը:

ինչ որ գրած էիք ինձ մեր վեհապատիվ տիրոջ մասին, այդ ևս վաղուց հայտնի է եղած ինձ արդեն այս միջոցից, երբ նա դեռևս Տաճկաստանումն էր և ունեն ձեռքումը իմ գրվածքը⁵։ Բայց ոչ այն առաջին և ոչ այդ, որպես թե նոր լուրերի վերա կամիմ ևս մի բան հիմնել։ Դոքա ավագ են իմ համար։ Ինձ ապացույց չեն դոքա. մեր ժամանակը պահանջում է գո՛րծ, գո՛րծ և ոչ լոկ խոսք ու զրույց։ Սա արդեն վաղուց գրած եմ մի մասնավոր մեծախորհուրդ նամակ Նորին Վեհափառությանը, բայց մինչև այժմ վեհափառ տերը արժան չէ համարել յուր վեհափառ քաղաքավարության պարտքը լցուցանելու դեպի ինձ մի քանի տողերով։ Սա դրել եմ այն հոյակապ ճառը «Հյուսիսափայլի» մեջ⁶, այնքան պատվելով և մեծարելով Նորին Սրբությունը, այնքան գեղեցիկ հույսեր և ակնկալությունք նորանից, որպես ազգի սրտի թարգման, հրատարակելով բոլոր ազգի մեջ, բայց Սրբազնակատար Հայրապետը մինչև այժմ ժամանակ չէ գտել մատուցանելու ինձ յուր պարտական շնորհակալությունը, որպես մի խելացի մտածող մարդ մի խելացի մտածող մարդու։ Եվ ի՞նչ եք կարծում Դուք, պատվական վարդապետ, որպե՞ս են բարոյական հարակցությունքը մարդերի մեջ։ Գիտե՞ք դուք, որ բարոյականությունը զուգավորում է քաղաքացին նույնիսկ հրամայող թագավորի և կայսրի հետ, և այդտեղ պիտո է պահվի նույնպես կարգ ու օրենք։ Բայց արհամարհությունը մի անտեղի բան է և խելքի պակասություն։

Այս բոլորիս Այվազի եղբայրը Պետերբուրգումն է⁷, որ գործ կատարե յուր սիրելի եղբոր համար, այսինքն դիարդ և իցե հնարավորություն գտանելու եւ պիտոպոսացնել նորան. այսպես են խոսում լուրքը։ Այս և սույն բոլորիս Պետերբուրգումն է և Նալբանդյանցը, որին շուտով կհասուցանեմ Ձեր բարեկամական ողջույնը⁸։ «Հյուսիսափայլը» շուտով կավարտե յուր այս տարու ասպարեզը, որովհետև երկու ամսատետրակքը տպվում են միասին (միևնույն միջոցում), և մեծ նեղության մեջ եմ ամենայն կողմից հապաղանք և հետաձգությունք տեսանելով։ «Հյուսիսափայլի» գալոց տարումը հառաջտարության մասին հղել է արդեն ծանուցումն, բայց դեռ անհայտ է ինձ, թե ի՞նչպես լինելու էր դորա ընթացքը, կամ ուղիղ ևս ասել՝ հայտնի է ինձ արդեն առաջուց և շատ հայտնի, մանավանդ որ ամենայն մարդ մեր մեջ ազգասեր է առանց գործ կատարելու. նա որ պիտո է լիներ մեր առաջին պաշտպանը և օգնականը և առաջ տանողը, մեր լուսավորության պարագլուխը, ըստ որում կարողություն ունի ձեռքումը, պատասխանում է մեղ միայն յուր անգործ լռությամբ, շատ-շատ չվնասելով մեղ բռնակալաբար։ Եվ այդ մեծ շնորհ է մի այնպիսի ազգի մեջ, որի մեջ դրել է մեղ նախախնամությունը, գուցե յուր երկնային իմաստությամբ կամելով ևս առավել պայծառացնել մեր պարծանքը հետո գալոց օրերի մեջ։

Ահա տեսանում եք, որ ոչ թե միայն կամիմ Ձեզանից լսել, այլև ավստր-ժելով տալիս եմ Ձեզ լսելու ինձանից։ Բայց ես կարծում էի մինչև այժմ, որ բավական էր իմ գրչի բաղամամասնյա խոսվածքը մեր ազգին, առանց մասնավորապես խոսելու իմ առանձին բարեկամների հետ, մանավանդ որ սոքա վաղուց խնդրած էին ինձանից չգրել նոցա հաճախ, ըստ որում բավական արդեն գրում էի ընդհանուրի համար, և սորանից դողանալ թանկագին ժամերը մասնավորի համար՝ անտեղի էր։

Ցանկանալով Ձեզ ողջ լինել հոգով և մարմնով,

մնամ Ձեզ հարգող և բարյացակամ՝

Ս. Նազարյանց

Ազգասեր, խոհական հղբարք

Բժշկապետ պարոն Հովհաննիսյանց¹ և Նաղիրյանց²,

Ձեր շատ հարգելի նամակը ամսուս 9-ին արձակած, ստացա անկորուստ և շտապում եմ հատուցանել Ձեզ իմ անկեղծ շնորհակալությունը այն հոգա-
րարություն մասին, որ կամեցած եք դուք հանձն առնուլ ընդհանուր ազգային
օգտի համար. և իմ օգուտը, եթե պիտո է լինի որով և իցն չափով, դորա մեջ
է, դորանից անբաժան և անմեկնելի: Ամենևին հավան եմ Ձեր տնօրենությանը
և բոլոր հոգալիքը թողում եմ Ձեր խոհականության կամքին, որովհետեւ Դուք
ձեր գրությունը ավելի լավ ծանոթ եք տեղական հանգամանքին և քաջ դիտեք,
թե ինչպես ավելի հարմար կլինի գործ կատարել: Բժիշկ մարդիկը, ունելով
առավել ազդեցություն ժողովրդի վերա, որ անդադար կարոտ էր այս օգնա-
կանությանը, իհարկե պիտո է լինին և հաջող գործակատարքը այդպիսի դիպ-
վածներում: Այդ միշտ այդպես է երեւել ինձ. ժողովուրդը ավելի կարոտ լինե-
լով առողջատու բժշկին, պիտո է և ավելի հավատ ընծայն խոսքին, շատ ան-
գամ կամա և աւամա հնազանդի նորա խրատին: Վնաս չունի, թող բժիշկ-
ները բանան յուրյանց բերանը և քարոզեն ազգին լուսավորության հարկա-
վորությունը և առաջնորդեն նորան դեպի Աթենաւի տաճարը: Դորան կարող
եմ ես միայն հավան գտանվիլ: Եվ անցյալ տարի պ. բժշկապետ Ռոստոմ-
յանցը³ համարյա թե պատերազմելով Շամախու մեջ, մեծ գործ կատարեց,
ինչպես ասած կա «Հյուսիսսփայլի» համար⁴ 8-ի մեջ:

«Հյուսիսսփայլի» 10, 11 և 12 ամսատետրակը միմյանց քամակից շու-
տով ճանապարհ կձգվին, որովհետեւ 10-երորդը պատրաստ է արդեն, և 11 և
12 միասին տպվում են և զալոց ամսու 10-ին պատրաստ կլինին: Շատ դժվա-
րությունի հետ պիտո է պատերազմել բեղակցիումը ամիսը մի հինգ թերթ օ-
րինավոր տպելու համար, և գործ ունի սովորաբար անկիրթ մարդերի
հետ տպարանի մեջ: Դուք զալոց տարումը բեղակցիան գործ ունենա կա-
ղարյանց վերանորոգած տպարանի հետ, ուր պատրաստվում են բավական
շատ և գեղեցիկ տառեր հայկական տպագրության համար: Թեպետ այստեղ
լինելու է տպագրությունը մի փոքր թանկ, քան թե Գրաշուկի տպարանումը:

Ես կամեի հաղորդ կացուցանել Ձեզ մեր գրվածքի, որ Ս. Պետերբուրգյան
ցենզուրան թույլ չէ տվել ինձ տպելու. այդ գրվածի առիթը եղավ մի նամակ
Թիֆլիզից, որ ուղարկել էր ինձ Գարեգին Ստեփանոսյան Փարսադանյանցը⁴:
Դուք կարելի էր ձեզ բարոյապես գործ դնել այդ նամակը Թիֆլիզի մեջ, կար-
դալով բարեմիտ բարեկամների հասարակության մեջ, և իմանալով իմ կար-
ծիքը ևս այն անցքի մասին, որ պատահել է մեր Թիֆլիզում անցյալ տարվա
նոյեմբերի 2-ին:

Այսպիսի ձևով կամեի հանդես տալ Փարսադանյանցի նամակին, բայց
չեղավ.

«Հայոց հոգեւոր ուսումնարանը Թիֆլիզի մեջ».

Վաղուց արդեն հասած է մեզ թե բերանացի և թե գրավոր լուր այն ան-
արժան և խռովեցուցիչ անցքի մասին, որ անցյալ 1858 թվակ. նոյեմբերի 2-ին
պատահել է Թիֆլիզի հոգեւոր ուսումնարանի մեջ, տպականելով միանգամայն
ազդի պատիվը Ռուսաստանի մեջ, և մասնավորապես մեր երկրացիների պա-
տիվը Թիֆլիզում: Հրատարակողը «Հյուսիսսփայլի» իսկույն կամեցած է այդ

անկարգությունը և դորա հետեանքը հրատարակական դատողության տակ ձեռքի յուր թերթերի մեջ, և այս պատճառով շատ անգամ խնդրել է իր թիֆլիզեցի բարեկամներից ստույգ ու հիմնավոր ծանոթություն հասուցանել նորան այդ անցքի մասին և նամակագրի երաշխավորող ստորագրությամբ. բայց հրատարակողի խնդիրքը և աղաչանքը մինչև այժմ անպտուղ մնացին:

Վերջապես ներկա տարուս նոյեմբերի 6-ից հասանում է մեզ Թիֆլիզից մի նամակ այսպիսի ստորագրությամբ. Գարեգին Ստեփանոսյան Փարսաղանյանց: Մի գրավոր ծանոթություն առանց ստորագրության, որ ստացվալ էինք այս տարու սկզբում Պետերբուրգից, տալիս էր մեզ ամենևին նույն տեղեկությունքը ավելի մանրամասնաբար և մի քանի այլ իրողությունք, որ չկան ներկա նամակիս մեջ: Եւ Մոսկվայումը հարց ու խնդիր առնելով այնպիսի եկավոր թիֆլիզեցիներից, որ ակոնատես էին եղած նույն անցքին այն ուսումնարանի մեջ, ուր պատահել է անցքը, պաշտոնակատար լինելով, ստուգեցի, որ վերջին նամակը պ. Գարեգին Փարսաղանյանցի ստորագրությամբ ավելի համեմատ է անցքի ստուգությանը, և այսպես ոչ թաւ արժան եմ համարում հրատարակել դրան ազգի ընդհանուր պիտության, և որպես հիշատակարան գալոց օրերի համար: Թող ինչ անցքի մեր օրերումը ականատես է եղել հայր, նույն անցքը իբրեւ փրկավետ զգուշացուցիչ խրատ և ուսումն անկորուստ մնա ապագա սերունդի աչքի առաջ: Թող մեր ցավերը բժշկության հնար դառնան մեր զավակների համար: Այո, մի փոքր հետացել է այս հրատարակությունը, բայց ի՞նչ պիտո է առնել: Հրատարակողը չկարողացավ խախտել յուր մի անգամ դրած կանոնը, այսինքն՝ արդարակշիռ լինել դեպի յուր թշնամիքը և շարժացականքը ևս, լուռ մնալ քան թե խոսել և դատել մի գործ, որի մասին շունք ինքը մի ստույգ և աներկմիտ տեղեկություն: Դիտեմ, որ մի այսպիսի շրջանկատ հայացք, մի այսպիսի խղճատություն անսովոր բան է մեր ասիացի մարդուն. դրանց անամոթ և լիրբ ստախոսության չափ ու սահման չկա, մանավանդ եթե անձնական ախտերով վառված կամեր մինը վնասել մյուսին հասարակության աչքումը. բայց մեզ աններելի կլինեն մեր ընթացի մեջ օրինակ առնուլ այն անբարոյական մարդիկը, որոնց համար ոչինչ սուրբ բան չկա աշխարհի վրա, և որ անխտիր սովոր են գործ դնել ամենայն հնար, յուրյանց գաղանական սրտի ցանկությունը լցուցանելու:

Թող այժմ ավանդենք ազգին մեր նամակագրի խոսքերը, և հետո, երբ որ դրած էին ազգի առաջ և նրա կյանքի իրողությունքը, դոցա հիման վերա իմաստասիրություն և եղրակացություն գործենք, մերկացնելով ամենայն մրտաժողի համար այդ իրողությունների խորհուրդը:

1859-ի նոյեմբերի 6-ին, Թիֆլիզումը.

Ճշմարտասեր հրատարակիչ

Հյուսիսափայլ օրագրի.

Նազովրեցին Հիսուս յուր անձը ճշմարտություն անվանեց և հալածվեցավ. յուր հետևողներին ևս ցույց տանել այն կապանքներն, որ հասանում են ճշմարտությանը: Այս բանի ստուգությունը ապացուցանվում է ամենօրյա փորձով: Ճշմարտասիրության պատճառով հալածանքի ասպարիզի մեջ ներկայումս միայն «Հյուսիսափայլը» արժանի է դափնյա պսակի, ասում եմ անկեղծ. միայն նա կարող է յուր օրինակով խրախուսել հալածվածքը և սուրբ իդնատիոսի պես պիտո է ասել յուր ընկերներին. «Հալածանք, հալածանք» այս ևս հավելացնելով. «Հալածողներին և օբսկուրանտներին վերջ»: Եւ ևս,

ով պայծառ փայլ Հյուսիսի, վստահանում եմ այս բուսկիս մի ցավալի ճշմարտությամբ ճոխացնել քո թերթերը, պատկերացնելով նոցա մեջ մի աղագային անցք, որով մի ամենամեծ անիրավություն հանդիպել է անմեղությանը. մի անիրավություն, որի հիշատակը պետք է ցավ պատճառն ամեն մի ձեզապես աղգասեր սրտի, և անշուշտ պետք է բուրբոքն մի արդար բարկությամբ և բարձրաձայն հատուցումն պահանջելով: Թեպետ մինչև այժմ կամք չունենի ցավ պատրաստել իմ վշտացող հայրենակիցներին, բայց այս բուսկիս ստիպված եմ «Հյուսիսափայլի» լույսի տակ մերկացնել խավարապաշտների խարդախությունքը. բացի Ձեզանից չունինք մեք հասարակաց բերան և մասնավորներին ցավակից:

1858 թվի նոյեմբ. 2-ին մեր Թիֆլիզի ներսիսյան դպրոցը ցույց տվեց մի խայտառակ իրողություն: Պիտո է ասել այստեղ, որ այս անցքից քանի մի ամիսներով հառաջ արձակվեցավ դպրոցի տեսուչ Պետրոս Շանշիյանցը⁵, որ ներսես կաթողիկոսի հատուկ կոնֆակով կարգված էր, և նորա փոխանակ կացուցվեցավ Դ. Արզանյանցը⁶ այն խորհրդով, որ բռնավորական վարվեցողությամբ և ճնշողությամբ դաստիարակե դպրոցի որդեգիրքը. նույն խորհրդով դրվեցավ վերակացու Հ. Քաթանյանցը⁷. սա բավական մարդասեր հոգու տեր լինելով, պաշտպանում էր անմեղությամբ հալածված որդեգիրներին: Դպրոցի հոգաբարձուքը և քաղաքիս առաջնորդը⁸ կամեցան հեռացնել Հ. Քաթանյանցին, որովհետև յուրյանց հոգով ու կամեցողությամբ չէր շարժվում: Հալածվածք տեսանելով, թե կամեն արտաքսել յուրյանց միակ պաշտպանին, դիմեցին աղաչանքով դեպի Արզանյանցը, հոգաբարձու Թաչիրյանցը⁹, նաև դեպի առաջնորդը, որ դոքա չդրկեն յուրյանցից սիրելի վերակացուն. բայց խորաանտես առնելով աղաչավորների խնդիրքը, արտաքսեցին Քաթանյանցը: Հրաժարման դիշերը շատ աղետալի է եղել. որդեգիրքը և վերակացուն հրաժարական համբույր տալով միմյանց, հեծեծանքով լցուցել են դահլիճը. բոլոր որդեգիրքը շտապել են Արզանյանցի մոտ կրկին աղերսելու, որ եթե կար մի հնար, աշխատեի հետ պահել ուսումնարանի մեջ Հ. Քաթանյանցին. բայց նա ներսից յուր սենեկի դուռը փակելով սպառնացել է խնդրողների վերա. հետ վազել են որդեգիրքը երեկոյի 9 ժամին դեպի առաջնորդը, խնդիրք առնելու: Առաջնորդը պատգամ է դուրս ուղարկում՝ «Ձեր հիմնարկությունը վաղը կտեսանեմ»: Խեղճ որդեգիրքը մեծ և փոքր միասին հետ են դառնում դեպի յուրյանց տխրագին բնակարանը. բայց ինչ... դուռները փակած էերսից, պոլիցիայի սպասավորքը (կվարտալնիքը), նոցա հետ դեսյատնիկներ, ծեծում են, կապում են խեղճ երեխայքը, ոմանք փախչում են, ոմանք թաքչում են, ոմանք գալիս են հանգրստանալու յուրյանց տեղերում: Դղրդյունը դադարում է, ապա գալիս են հոգաբարձուքը, և պ. Թաչիրյանցը որոտալով որդեգիրների վերա, նոցանից 5 մեծերին ուղարկում է դեպի պոլիցիա, իսկ մնացյալներին բրածեծ է առնում: Ի՞նչ դպրոց... Հիմնադիրը գերեզմանի մեջ պիտո է շարժ գա, յուր կարգած հոգաբարձուների և առաջնորդի հոգատարությունը լաելով:

Առավոտյան պահուն առաջնորդը տեղեկանում է յուր սիրելի հոգաբարձուների մեծագործությանը, մարդ է ուղարկում, հանել է տալիս պոլիցիայից այն խեղճ էակները և իբր թե շատ մեղավորին ներում է. արի տես Թաչիրյանցը*, որոտալով և փքանալով գալիս է պիղատոսի ատյանը, որ արձակել

* Սա այն մարդն է, որ յուր մարդությամբ երգվում էր ջնջել հիշատակը «Հյուսիսափայլի» և դորա հետ միասին այն որդեգիրքը, որոնց անուն էր տալիս նոր նաղարյանք:

տա որդեգիրքը և սկսանի դատել. իսկույն բարկանում է նա, տեսանելով, թե արձակել են նոցա կապանքը, զայրանում է, շունչը կտրվում է. անհասկալի գրում է առաջնորդին կամ հեռացնել զպրոցից այն տասն և չորս աշակերտքը, որ փաստորական են, Շանշիյանցի և Նադարյանցի հոգին ունին, կամ թե արձակեն նորան հոգաբարձական պաշտոնից: Առաջնորդը իսկույն գալարվում է և օլորվում է օձի պես, որովհետև այդ երկուքը ծածկում են միմյանց զաղտնիք, և այս բնատուր է մեր ասիական հոգեորներին, որ մինչև յուրյանց կեղտը մի մարդ չգիտենա, նորան ոչ կպատվին և ոչ կզովին. այսպես ևս մոտերումս դարուցի արծաթով մի նոր կառք և այլ շատ բաներ ընծայել էին առաջնորդին. հայտնի բան է, որ այդպիսիքը ընդունելի են նորան: Թիֆլիզի բոլոր իշխանները և ուսումնականքը գնում են առաջնորդի մոտ և խնդրում են արձակել հոգաբարձուքը: Բայց նա խարդախությամբ պատճառ է բերում, թե նոցա հաստատությունը այդ պաշտոնի մեջ հանդուցյալ Ներսես կաթողիկոսի կոնդակով է եղած, ուրեմն յուր կողմից համարձակություն չկար. խախտել այդ կոնդակի զորությունը: Առաջնորդին պատասխանում են. Մի՞թե Շանշիյանցի կոնդակը չէ գրած Ներսեսի ձեռքով, ապա որպես վստահացար դու արձակել Շանշիյանցին: Այսպես նախատաբար և զզվանքով դուրս է գնում հասարակությունը Առաջնորդի մոտից: Այս բանը հասավ մեր սրբազնականաբար մեծ քահանա Տեառն Մատթեոսի ականջին. բայց նորին սրբությունը գալով Թիֆլիզ, կրկին հաստատեց նույն մարդիկը հոգաբարձու, և գնալով էջմիածին, այն անդից գրեց և մարդիկ որոշեց, որ քննության օտչան բանան հոգաբարձունքի վերա. քննության գործը մնում է տակավին անկատար: Ոհ, մեծ է շատ մեր հույսը նորընտիր Կաթողիկոսի վերա, «Հյուսիսփայլ», աղագաների ականջին քաղցրանուն և ակորթելի:

Ահա իրողության իսկությունը այստեղ. թող այլապես դիտացողքը այս և այն բանը ավելի մանրամասնաբար պատմեն, քան թե պատմեցի ես: Բայց այժմ տեսանենք թե ինչ պատահեցավ այն խեղճ որդեգիրներին, որ արձակվեցան: Ժամանակը նոյեմբերի ամիսն էր, ինչպես ասվեցավ վերևումը, ուրեմն ցուրտ ձմեռնային: Այդ արտաքսածքը անտուն, անօթեան, բարեկամք ու կարեկիցք ևս շատ սակավ, այն ողորմելիքը երկար միջոց Թիֆլիզի փողոցները չափելուց հետո, հաղիվհաղ կարողացան յուրյանց համար օրական հաց ճարել, վաչ անօգնականին—և ճանապարհներ պատրաստել գնալ լույսը հառաջ խաղալու: Բայց սոցա վերա կրկին անգամ հալածանք բարձրացավ, և այժմ բռնությամբ ստիպում են նորանց տիրացուական փարաջա հագցնել, որ, ստիպողների պատճառանքով, պիտանի լինին սղդին, բայց ճշմարտությամբ, որ նոցա իշխանության տակ ընկնին, ըստ որում ասում են, թե օձը փոքրուց պիտո է սպանած: Այս աշակերտներից երեքը, որ են Գ. Գ., Գ. Յ., և Մ. Ն. վառվըռուն աշխույժ հոգով երիտասարդներ են, որոնց օբսկուրանտները անուն են դրել Նադարյանք, իսկ Գրիգոր Տեր Հարությունյանց և Հարություն Տեր Գրիգորյանց, սոքա հանդիսացան ինչպես Հուդան յուր ընկերների մեջ. թող մրտավի սոցա երեսը, որ միանգամ չլինին շարության գործիք. բայց մնացյալների վերա անօգուտ է խոսել: Սոցանից մի քանիսը բարերարներ գտանելով, ցանկանում են զնալ Եվրոպա ուսանելու: Բայց հոգևոր կառավարությունը արգելում է և ստիպում է նորանց կամ հատուցանել նոցա դաստիարակության վերա գործ գրած արծաթը, կամ թե տիրացուի փարաջա հագնել. ի՞նչ դատաստան... բռնություն ասես. սոցա վերա են առնում, սորանց են սղլիցիա տանում, սորանց են դուրս քշում որպես ավազակներ: Թեպետ այս խղճալիքը

ձեռագիր են տալիս, թե հետո կամենին լինել եկեղեցական պաշտոնյայք, բայց այժմ ցանկանում են ուսումն առնուլ, բայց ոչ. կառավարությունը անհավան է դորան, ասելով. «Այդ ևս շատ է որքան դիտություն ունեք: Հայանի բան է, որքան տղետ լինին սոքա, այնքան ևս ավելի կտշտոք կտան քահանայանալու ժամանակին և կուրորեն կհնազանդեն»^{*}:

Ո՛վ հրատարակող ազգաշահ օրագրի, գրեցի Ձեզ այս պատահարը (որ կարելի է լսած լինիք) և խնդրում եմ արձանագրել նորան Ձեր թերթերի մեջ ազգի առաջև, մանավանդ այն անմեղներին այսքան անարժան շարշարանքը. որ բարեմիտ քրիստոնյա ընթերցողքը կարեկցեն և օգնեն անիրավաբար հալածվածներին: Հույս ունինք մեր մարդասեր կաթողիկոսից, որ նա եթե դրամով ձեռնհաս չլինի այս անբաղդ հայազգի զավակներին, զոնե չփակե և նոցա ճանապարհը: Ծշմարտության հակառակորդները հրավիրում են հանդես գալ և ցուցանել յուրյանց քաջությունը, տղամարդությունը, եթե կա մի այդպիսի բան դոցա մեջ. բայց բռնությանը հալածել անմեղ մանուկները համարում ենք մի վատթար, կանացի թուլություն և անզորություն և Ձեզանից, պարոն Հրատարակող, խնդրում ենք օր մի առաջ ավանդել մեր նամակը ազգի գիտություններ, թող «Հյուսիսսփայլը» արձակի յուր կարող թեկը և սարսափ տարածե բռնավորի և շարագործի վերա: Եթե նապուլեոն առաջինի համար պարծանք էր յուր զենքը, որով ջախջախեց և ինկվիլիցիոնի զորությունը Սպանիայի մեջ, ապա մի՞թե Ձեր զրիչը չէ բերելու Ձեզ այն պարծանքը, որով պետք է խորտակվի մեր արեղաների բռնակալությունը և դավաճանությունը. եթե ոչ այժմ, զոնե գալոց օրերում կղարթնի հայը յուր մահաքուն թմրությունից և նոցա նանիկները մի կողմ ձգելով, կաղաղակե. «Խաղաղություն քո հողացած ոսկրներին, ո՞վ «Հյուսիսսփայլ»:

Մնացեք բարով, ազգաշեն մարդ, մնացեք բարով Հ... Հ...^{**}

Մնամ միշտ անձնագիր բարեկամ ձեզ

Գաբելին Ստեփանոսյան Փարսաղանյանց, Թիֆլիզցի.

Այսքան մեր պատվելի նամակագիրը: Այժմ մի փոքր քրքրենք այս նամակի բովանդակությունը և հաշիվ համար տանք մեզ թե ի՞նչ պիտո է եղրակացնել դորանից թե՛ Թիֆլիզի առաջնորդի, թե՛ հոգևոր դպրոցի և թե՛ նորա հոգաբարձուների վերա: Առաջինի անզգաստությունը և ամենեին անհոգությունը յուր հոգևոր խնամարկության տակ եղած դպրոցի բարեկարգության մասին, երևում է արդեն մեր նամակագրի համարյա թե յուրաքանչյուր տողից. նույն իսկ շարժող հոգին, որով պիտո է դաստիարակվեին մանուկները դպրոցի մեջ, երևում է շատ ախտավոր և անարժան մեր լուսավոր ժամանակին, մի կատաղի ֆանատիկոսություն, մի հոգի ընդդեմ ամենայն քրիստոնեական ուսման, որ վերացնելով ստրկության օրենքը, տվել է մեզ ազատության օրենք: Եվ ինչպես Քրիստոսը, մեր երկնավոր վարդապետը ուսուցել է մեզ, նույնպես ուսուցել են և պարտական էին ուսուցանել բոլոր առողջամիտ ակա-նավոր հարքը քրիստոսյան եկեղեցու Հայաստանի մեջ: Բայց աշակերտքը

* Այս հոգևորների ուսել խմելը այգիների մեջ, Կրծանիս, Թելեթ, Ծիրանավոր, Շահ-նարատ և խոշի վանքումը շուտով կգրեմ ձեզ լիովին, որ պետք է Թիֆլիզի պարծանքի համար:

** Այստեղ երկու բառ է դրել մեր նամակագիրը, որը շատ-շատ կարող էր լինել մեր գերեզմանի վերա տապանագիր. բայց մեր կենդանությանը այդպիսի բառեր հանձն առնուլ կարող չենք, ուր մնաց թույլ տալ տպել մեր օրագրի մեջ:

Թիֆլիզյան հոգևոր դպրոցի հալածվում են, հայհույժում են փաստորականք, Շանշյանք, Նաղարյանք չդիտեմ, ինչյանք, և առարկարար դպրոցից քարշվում են դեպի պոլիցիա, որովհետև հանցավորք էին փաստորական, Շանշյան և Նաղարյան անունով: Ո՞վ են այդ աղանդականքը փաստորականք, Շանշյանք և Նաղարյանք, և ինչ է դոցա աղանդի իսկությունը, դոցա մոլորությունքը և զարտուղությունքը քրիստոնեական ուսումից: Փարսադանյանցի նամակից ոչինչ լսում չենք, բացի լոկ անուններից, որ հայհույժյան պատճառով լսվում են Թիֆլիզի հոգևոր ուսումնարանի մեջ: Բայց ասենք մեր սիրելի հայերին նախ և հառաջ, որ պաստորականք (Տաճկաստանի հայերի մեջ մանավանդ) ասվում են այժմյան պրոտեստանտը (այսինքն ընդդիմախոսը պապականության). բառս պաստորական կամի ասել մի շատ խելացի բան, այսինքն, հովվական, որովհետև պրոտեստանտների քահանայքը լատինական (pastor) պաստոր բառով ասվում են հովիվք, որ ավելի գործածական է հասարակ կեցության մեջ քան թե բուն դերմանական ձայները geislicher Hirt (հոգևոր հովիվ): Հայերի թանձր տգիտությունը հարկավոր էր միայն, այդ պաստորական բառին առաջ մի թյուր, աղանդավոր խորհուրդ. այդ միեկնույն էր, եթե ասեինք, թե հայք հովվականք չեն, այլ զայլականք, նոցա քահանայքը հովիվներ չէին, այլ գայլեր. տես, պատվելի հայ ազգ, թե քո արեղանների տգիտությամբ որտեղ է հասանում եղբայրացությունը, ամենեին պարզ տրամաբանելով: Սորանից բացահայտ է, որ փաստորականքը աղանդավորք չեն, այլ մի այնպիսի քրիստոնյա ազգ, որ յուր քահանաներին, բուն սուրբ գրքի խոսքով, ասում է հովիվք: Ո՞վ են Շանշյանքը և Նաղարյանքը. այդպիսի հերձվածք չկան պատմության մեջ ոչ Եվրոպայումը և ոչ Հայաստանումը: Արդարև եղև է մի պարոն Պետրոս Շանշյան, մի ժամանակ Թիֆլիզի մեջ ամենայն բարեմբողությամբ և յուր հասկացողության շափ աշխատելով հայոց մանուկների իմացական ու բարոյական դաստիարակության վերա, և մի քանի ժամանակ, ինչպես լսում ենք մեր նամակագրի նամակից, հանգուցյալ Ներսես կաթողիկոսի կոնդակով վերատեսուչ Թիֆլիզյան հոգևոր դպրոցի: Առանց մի մասնավոր բարեկամություն ունելու պ. Պետրոս Շանշյանի հետ, լինելով նորան մի լոկ ծանոթ անձն, պարտական եմ ասել այստեղ, թե ինչ խելացի հայ Թիֆլիզից թե գրով և թե բերանով խոսակցություն է ունեցել իմ հետ, միշտ լսած եմ ես նորա գովասանությունը և շնորհակալություն նորանից: Ուրեմն այս պատվելի պարոնը պիտո է մի հայրենասեր և օգտակար, մի բարեպաշտ և առաքինի գործ արած լինի Թիֆլիզեցոց մեջ, որ յուր անձը սիրելի ու հարգելի է կացուցել նոցա: Հերձվածող, վնասակար մարդ լինելով, կարող չէր նա ոչ սեր և ոչ հարգություն գտանել: Բայց Պ. Շանշյանցը իբրև մոլորեցուցիչ վնասակար մարդ, հոգևոր դպրոցի վերատեսուչության պաշտոնից. ապա որպես նորա հետևող հալածվում է պ. Քաթանյանցը, հետո անարգաբար դեպի պոլիցիա են քաշվում դպրոցի որդեգիրքը, ըստ որում հանցավորք էին կուսակցությամբ Շանշյան կամ Նաղարյան հերձվածողություն: Թո՛ղ այժմ ատյան դա Նաղարյանցը, որ մինչև այսօր ազդի մեկ բաժնից, թեև ամենավատթար բաժնիցը հայհույժելով և նույն իսկ Թիֆլիզի առաջնորդի վայր ի վերո անմիտ թշնամական բամբասանքներից հալածված և վնասված, լուռ է մնացել մինչև այժմ, ընդարձակելով յուր սիրտը քրիստոնեական համբերությամբ և ներողամտությամբ. թող նա խոսե յուր պատվելի ազգի դատաստանի առաջև այսպես. «Ով հայրենական ժողովուրդ իմ, ահա ես և ահա դու. համարձակ երեսով կանգնած եմ քո առաջև և հարցանում եմ քեզանից. ասա՛ դու ինձ, ձեռքդ

դնելով սրտիդ վերա և աչքդ վեր բարձրացնելով դեպի երկինք, դեպի քո արարչի անաշառ դատաստանի աթոռը. ասա՛ դու ինձ արդարությամբ և խղճմբ-տությամբ, երբ իբրև քո մատենագիր ուսուցիչ, երբ իբրև օր ու գիշեր քո համար աշխատող օրագիր հեղինակ, մոլորեցուցել եմ քեզ, ուսուցանելով մի բան, որ ընդդեմ էր քո և իմ Քրիստոսի վարդապետությանը: Այլ սիրելով և պատվելով քեզ իբրև մարդ և Քրիստոսի խոստովանող, համարձակ լեզվով հանդիմանել եմ քեզ իբրև հղբայր, ցավեցուցել եմ քեզ իբրև բժիշկ այրելով ու խարելով քո շատ և փտած վերքերը, բայց այդ բոլորը պարտական եմ եղել ես անել, աչքիս առաջ և պահելով քո առողջության խորհուրդը և իմ սուրբ պաշտոնի խորհուրդը: Այո, ես քո կույր առաջնորդներին, քո տգետ և դարանագործ աբեղաներին, քո քրիստոնյա փարիսեյիներին հանդիպել եմ խիստ և կծու խոսքերով, և աշխպես կարող չէի, որովհետև դոքա այդքան երկար ժամանակ և այժմ ևս ամենայն հնար գործ են դրած և գործ են դնում պահել քեզ միշտ անասնության մեջ, որ դու երբեք աչք չբանաս և չճանաչես քո մարդկային և քրիստոնեական արժանավորությունը. բայց դու ասա՛ ինձ, մի՞թե ինչ որ ես մինչև այժմ ուսուցել եմ քեզ խարեություն է եղել, կամ թե դորանով կամեցած եմ ես քեզանից մի թանկ գին ստանալ իմ ուսուցչական պաշտոնիս համար, ասա ինձ, խնդրեմ, ինչ վնաս, ի՞նչ մոլորություն, ի՞նչ աստված, ընդդեմ և բարոյականության հակառակ միտք, խոսք, զրույց տեսել ես դու իմ գրվածներէ մեջ. քո տգիտության չափով ու կշռով չեմ վարվել ես, իմ պատմական գործերի մեջ իբրև բարեխիղճ աշխատավոր հեղինակ եվրոպական հարադատ աղբյուրներից քննելով և դնելով հանել եմ ճշմարտությունը և հստակ ու մշակած աշխարհաբար լեզվով հանձնել եմ քեզ: Ես կատարել եմ իմ պարտականությունը գիտության դատաստանի առաջ ամենևին հեռանալով այն հայադգի պապական աբեղաների գրվածներից, ուստի դու այնքան տարիք թույն ես միայն ճաշակել: Մի գործ եմ կատարել ես քո համար, որ ոչ մինը քո որդիներից մինչև այժմ կատարել չէ քո այժմյան լուսավորության համար, միայն թե կամենայիր դու պատրաստական սրտով վայելել քո համար զարդարած հոգեւոր սեղանը: Այս բոլորը անմտաբար մոռանալով, կամ թե այս իմ բոլոր, արյունով վաստակած վաստակներիս համար, որ մտել են քո գանձատունը, կամի՞ս դու ինձ հայհոյել մոլորեցնողի և աղանդավոր և վնասակար մարդու անունով. կամի՞ս դու թույլ տալ, որ մի տգետ աբեղա, իր թըշվառ անձնական թշնամության և վրեժխնդրության կամքը լցուցանելու համար, աղանդավորի անուն դնե իմ վերա և իմ անունով հալածե հայոց զավակները, որ ըմբռնված էին իմ գրվածների և «Հյուսիսամիսի» լուսից, որ խնդրում էին և սիրում էին այդ լույսը»: Ոչ, ոչ, քալ լիցի, աղաղակում ես դու մատնացույց առնելով ինձ այն գրավոր շնորհակալությունքը և այն մտերիմ վկայությունքը, որ զանազան ժամանակներում ուղարկած ես դու ինձ: Չունիմ տեղիք տարակուսելու քո անկեղծության վերա, իմ սիրելի ազգ, մանավանդ որ քո խոսքը և մի գեղեցիկ գործ դարձավ նույնիսկ տարաւ մեջ: Սորանից բացահայտ է արդեն, մինչև ձեռքով շոշափելի, որ մեծապատիվ առաջնորդը Թիֆլիզի յուր անձնական կույր թշնամությամբ դեպի այս և այն մարդը առաջնորդվելով կառավարում է և յուր ուսումնարանը և կամենալով ծածկել յուր գործերի կեղտոտ աղբյուրքը, պաստորականության և չգիտեմ թե ինչ մտացածին հերձվածական անունով հալածում է թե՞ Շանշյանցի և թե՞ Նազարյանցի ընդունողքը: Հերձվածողը ինքն է, եթե կամի լսել մեզանից, որ չենք վախենում նորանից. կա դեռևս օրենք, եթե ոչ հայերի մեջ, դոնյա մեր երկրոր-

դապատիվ հայրենի Ռուսաստանի մեջ, և այդ օրերի պահապանը է ինքն Ալեքսանդր Նիկոլաևիչը, մեր արդար, բարի, և ազատասեր օգոստոսիառ կայսրը. ոչ ես և ոչ հայոց ազգը, լինելով այգայիսի թագավորի քաղաքացի, կարող չենք լինել մի հայոց արքեպիսկոպոսի ստրուկ և ծառա: Ասացինք. թո՛ղ լսե և լավ որոճա յուր մտքի մեջ: Մեք կպատվենք մի հայոց արքեպիսկոպոս, եթե նա ինքը գիտեր յուր անձը պատվել և յուր բարոյական և հոգևոր առաքինութեամբ պատվելի կացուցանել ազգի մեջ:

Այժմ խոսենք նույն իսկ դպրոցի և նորա հոգաբարձուների վերա: Դպրոց ասած բանը պիտո է գտանվի մի բարոյապես կրթված ու դաստիարակված գիտնական մարդու իշխանութեան տակ, որ գիտե թե ինչ խորհուրդ ունեւ մանուկների դաստիարակութեանը մի ազգի ապագայի համար: Մի այգայիսի մարդ չէ Թիֆլիզի առաջնորդը: Եպիսկոպոսը և արքեպիսկոպոսը շատ կան հայերի մեջ, որովհետև այգայիսի պատիվների հասանելու համար. ոչինչ կըրթութեան հարկավոր չէ հայերի մեջ, ուրեմն և դորանով բան ապացուցանել կարելի չէ: Մեք խոսում ենք այստեղ ներքին աթանավորութեան և իմացական ու բարոյական արժանավորութեան վերա, այն հոգևոր պաշտոնավորի վերա, որ պիտո է իշխանական հրաման վարեր մի հոգևոր դպրոցի մեջ: Պ. Շանշիյանցը իբրև կանգիտատ իրավաբանութեան Մոսկվայի համալսարանի, և Ֆրանսիայում մի քանի ժամանակ կացած մարդ, այո և երկար տարիք առանձնապես պարապելով ուսման, իհարկև կարող էր շատ պիտանի լինել հայերին Թիֆլիզի հոգևոր դպրոցի մեջ, փոքր ի շատե եվրոպական առողջամիտ ուղղութեան տալով հայոց մանուկներին. և արդարև պիտանի է եղել, բոլոր թիֆլիզեցոց բարեմիտների միաբան վկայութեամբ. բայց այսպիսի մարդը անպիտան է համարվել Թիֆլիզի առաջնորդի աչքում, ըստ որում հակառակ է գտանվել նորա հոգու ուղղութեանը, և ի՞նչ ֆանատիկոս ուղղութեան, աղանդավոր էր Շանշիյանցը, ավերում էր մանուկների միտքը, նույնպես վրնասակար էր Քաթանյանցը որպես հետևող Շանշիյանցի աղանդին. ուրեմն, երկուքին ևս պիտո էր արձակել, և արձակում են: Կարգում են Շանշիկի փոխանակ մի նավաբեկված մարդ, պ. Արզանյանցին, և այն պայմանով, որ նա հրով ու սրով բնաջինջ առնե աշակերտների մեջ Շանշիյանցի, Քաթանյանցի, այո և հեռավոր Նաղարչանցի վատթար հոգին, որ մտել է աշակերտների մեջ: Բայց սոքա աղանդավոր են լինում մեծավորների առաջև, հետ պահել կամ դարձուցանել գոնյա բարեմիտ Քաթանյանցը, որ եղած է աշակերտների բարեկամ և պաշտպան, անիրավ հալածանքի երեսից: Աշակերտների աղաչանքը մերժում է վերատեսուչ Արզանյանցը. նոքա կամին դիմել խնդրվածքով յուրյանց հոգևոր հոր ոտքը, բայց սա չկամի իսկույն ունկն մատուցանել աշակերտների ցավին. «Նոցա հիմարութեանը վաղը կտեսնե»,—ասում է պատվական սուրբ հայրը: Աշակերտքը ետ են դառնում գեպի դպրոց, յուրյանց բնակարանքը, որ հանգստանան: Բայց ինչ. պոլիցիայից կվարտալնիչ և գեսյատնիկ, նոցա առաջնորդ Թայիրյանցը ընդունում են ապստամբ աշակերտքը, թակում են նորանց տմարդաբար, և հինգ աշակերտ ուղարկվում է պոլիցիա: Սբանչելի գործ, ասիական բարբարոսութեան արժանի գործ: Մարդ կարդալով այսպիսի լուրեր, ստիպվում է մտածել թե դոքա երազի մեջ անցք էին. բայց ոչ. մի խոշոր ստուգութեան բուն արթնութեան մեջ: Հարցանում ենք, ի՞նչ գործ ունի կվարտալնիչ կամ գեսյատնիկ մարդը մի դպրոցի մեջ, որ ինքը պիտո է ունենա յուր առանձին տնտեսութեանը թե՛ պատժի և թե՛ վարձատրութեան մասին գեպի յուր արժանի կամ պարտական աշակերտքը: Թայիրյանցը իբրև

հոգաբարձու ուսումնարանի շուներ համարձակություն պոլիցիական մեծավորի պաշտոն կատարել մի հոգևոր դպրոցի պատերի մեջ. դորանով նա անարդում էր և անարգել է դպրոցը, շինելով նորան հանցավորների տուն. բայց այդտեղ դտանվում էին հայոց մանուկներ և ուսման աշակերտք, ուրեմն դաստիարակության սուրբ տեղում, որ կարելի չէ պղծել այդպիսի բռնակալ ընթացքով—աշակերտությանը քարշելով դեպի պոլիցիայի բանտը: Անջնջելի խայտառակություն թե հոգաբարձուի և թե հոգևոր դպրոցի առաջնորդի անվանը: Երկրորդ, հարցանում ենք, ինչպես է վստահացել հոգաբարձուն առանց առաջնորդի թուլյությունից անարգաբար վարվել հայոց մանուկների հետ և երկույն 10 ժամուն տնից ու տեղից անգթաբար դուրս քարշել տալ աշակերտքը դեպի պոլիցիա, մի հոգևոր դպրոցի աշխարհական հոգաբարձու կարող էր խոսել ու տեղիք ունենալ դպրոցի նյութական տնտեսության մեջ. եթե ուսումն ու դաստիարակություն ստացած մարդ էր, կարող էր, այո, փոքր ի շատ հսկել և դասատվության ընթացքի վերա, առանց մեջ խառնելիլու: Բայց Թայրյանցը մի տգետ և անուս մարդ, դարձել է ամենակարող հրամայող Թիֆլիզի հոգևոր դպրոցի մեջ, մինչև և հայոց վիճակավոր արքեպիսկոպոսը պիտո է գլուխ խոնարհեցնե նորան, և նորա կամքով վարվի, ըստ որում—ինչպես ասում է մեր նամակագիրը—այդ երկուքը գիտելով միմյանց դադտնիք, ստիպված են միմյանց տեղիք տալ: Վայ քեզ, հայոց ազգ, Թիֆլիզի մեջ. ի՛նչպես կարողանում ես դու ականատես լինել այդքան խայտառակության, առանց երկինք ու երկիր դղրդելու և ամենայն հնար գործ դնելու հարգի կացուցանել քո իրավունքը: Մի՞թե քո ղավակների ամոթը և անարգությունը չէ քո սեփականը. գիտեմ ես, ով հայ ազգ, դու համբերել ես և ասիական բռնակալների իշխանության տակ ամենայն տեսակ անարգության. քո կինը և աղջիկը բռնությամբ դուրս է քարշել քո տանից պարսիկ խանը և շահը, դու եղել ես մի անմոռնչ (լուռ) անասուն նորա տմարդության գավազանի տակ. բայց ես զարմանում եմ քո վերա, որ դու այդքան անպատվություն կարող ես տանել քո հաստիկ հայի ձեռքից մի քրիստոնյա տերության մեջ. հրեշտակային համբերություն. ոչ. մի դատապարտելի համբերություն: Ես ներում չեմ քեզ, մինչև այդ աստիճան մոռանալ քո մարդկության պատիվը, քո ղավակների պատիվը, քո ազգի սլատիվը: Պատճառ, քո անպատվությանը. անպատվում ես դու և ինձ, և քո բոլոր անվանակից և ազգակից հասարակությունը բոլոր աշխարհի վերա: Պահանջում եմ ձեզանից մեր բոլոր հայկական ազգի անունով, որ դուք, իմ սիրելի Թիֆլիզցի եղբարք, օր մի հառաջ շտապեք քերել Ձեր վերայից այն անլսելի խայտառակությունը, որ հասել է Ձեզ անցյալ տարուս նոյեմբերի 2-ին:

Ս. Նազարյանց

127. ՍԱԴԱ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Պատվական բարեկամ Ս. Ալեքսանդրյան¹,

Ահա ուղարկում եմ Ձեզ իմ ծառայի ձեռքով 4 հատ ընտիր գրվածք մանուկների դաստիարակության համար, երկու հատոր Հոֆմանից² և երկու հատոր Նիրից³, գերմանական մատենագիրների գրվածքներից, այլև երկու օրինակներ վայելչագրության գերմանական և ռուս լեզվի, որ շատ ընտիր բա-

ներ են. կարող եք այս բաները շուտով ուղարկել Ձեր զավակին ինձանից պարգև: Ռուսներն գրվածք մանուկների դաստիարակության համար կարող էինք մյուս անգամ հոգալ. և դոքա իհարկե պիտո է լինելին թարգմանությունը նույնպես գերմանականից: Իմ կարծիքս այսպես է, որ այսպիսի գրվածք առ փոքր փոքր ուղարկվելին Ձեր զավակին, որովհետև բոլորը միասին գործ դնել կարող չէր նա: Այս ծրարը թող լինի ձեզանից պարգև Ձեր զավակին օրհնաբեր փրկչի ծննդյան անունով, որ եվրոպացուց մեջ համարվում է մանուկների տոնախմբություն, ի հիշատակ այն մեծ խորհրդավոր անցքին, որ Քրիստոս մանուկը աշխարհ է եկել:

Ձեր Ձեզ հարգող՝
Ս. Նազարյանց

17-ին դեկտեմբերի, 1859

<Հ. Գ.> Այսօր-էգուց կուղարկեմ Ձեզ «Հյուսիսափայլի» 11—12 համարքը:

128. ՍԱԴԱ ԱԼԵԳՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Պատվելի բարեկամ Սադա Ալեքսանդրյան,

Ահա ուղարկում եմ Ձեզ «Հյուսիսափայլի» 11 և 12 համարքը, ինչպես խոստացել էի: Շատ ուրախ եմ, որ ահա իմ կողմից լցուցած է իմ պարտականության հարկը դեպի ազգը անցյալ 1859 թվականի համար: Թե ինչպիսի ծանրություն է այսպիսի դործակատարությունը, դիտե այն մարդը, որ միանգամ առել էր նորան յուր ուսերի վերա և բարեխիղճ կերպով հասուցել էր դեպի նպատակ: Բոլոր ապացույցները տրվեցան արդեն մեր ազգի հասկացողներին, թե որպիսի գերապանծ իմացական վաստակներ կարելի են և հայերի մեջ, միայն թե լինելին ազգի մեջ առաքինի, անձնանվեր, զրկանք հանձն առնուլ կամեցող և կարող ուսումնականք: Այսուհետև ազգի գործն էր ճանաչել կամ անգիտանալ յուր ականավոր մարդերի արժանավորությունը: Սորանից ավելի խոսք չունիմ ասելու:

Այս ծրարը, որի մեջ դրած են պ. Եղյանի՝ Պետերբուրգի մեջ հայոց զավակների համար հաստատելի ուսումնարանի հայտարարությունը առանձին տպած, կընդունեք իմ ծառայի ձեռքից և աշխատություն հանձն կառնուր հասուցանել նորան Բողդան Վարշամիչին, խնդրելով նորանից՝ հասուցանել նորան պարոն Եղյանցին դեպի Պետերբուրգ, որովհետև այդպես է տնօրինել նա:

Ձեզ հարգող՝
Ս. Նազարյանց

Դեկտեմբերի < 21-ին, 1859

Մոսկվա

129. ՄՆԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Պատւական բարեկամ,

Շնորհավորելով այսօր Ձեր տոներ, ես և իմ ամուսինս խնդրում ենք ամենաբարձրյալ տիրոջից պարգևել Ձեզ շատ օրեր առողջությամբ և բախտավորությամբ այս երկրավոր կյանքիս մեջ, ինչքան օր այդ բարիքը կարելի էին մարդուս համար այս ցավալից ու ուրախալից աշխարհիս մեջ: Անխառն գինի չէ սահմանված ոչ միևնա՞յն մեղանից, և այս պատճառով մեր քրիստոնեական պարտականությունն է միշտ շնորհակալ լինել նախախնամության տնօրեննությունից և կյանքի խառնակության մեջ շնորհալի մեր երկնաքաղաքացի կոչումը, այսինքն՝ թե մարդս ծնած էր առաքինության համար:

Քաղցր է հղած միշտ մեր սրտին պատվել և մեծարել Ձեզ իբրև մեր տան բարեկամ. ևս առավել քաղցր է մեզ հուսալ, որ այդպիսի ևս կհաճիք Դուք մնալ միշտ, պահպանելով մեր համար Ձեր քաղցր բարեկամությունը:

Հարգությամբ Ձեր անձնանվեր

Ս. Նազարյանց

Էմ. Նազարյանց

Հունվարի 6-ին, 1860

Մոսկվա

130. ՍԱԴՍ. ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

Դորպատ—Մոսկվա

1-ին մայիսի, 1860

Ազնիվ բարեկամ,

Ինչպես կղարմանաք Դուք, լսելով իմ ձայնը մի այնպիսի հեռավոր տեղից, ուր այժմ գտնվում է Ձեր բարեկամը, առանց Ձեր գիտության: Անցյալ ապրիլի 26 թվականին դուրս եկա Մոսկվայից, անցանելու դեպի Դորպատ, որ իմ զոքանչը առնում բերիմ մեր մոտ, Մոսկվա: Ահա երեք օր է, որ Դորպատի մեջ եմ, և քաղցր է ինձ, իմ հեռավորության և այս բոլորի առանձնության մեջ կրել իմ ջերմ սրտի տակ իմ քաղցր բարեկամների քաղցր հիշատակը, մանավանդ Ձեռք, այս են Սադա. և այս իսկ է պատճառը, որ՝ թեպետ մի քանի օրից հետո դուրս եմ գալու Դորպատից, չկամեցա լուռ մնալ դեպի իմ բարեկամս: Փառք աստծո, մեր ժամանակումս թուղթ ու թանաքը շատ, և դրության արվեստը շատ ծաղկած, և մեք հայերս ոչ ամենեքյան անբան անասունք. ուրեմն, եթե կա մեր մեջ մի փոքր մարդկային դատողություն և բարոյական պիտույք՝ միևնա՞յն մի բան մասնավորելու, ինչո՞ւ պետք է ծուլանալ. ո՞ւր մնաց որ այդպիսի հոգևոր առուարերը մի հարկավոր կա-

րիք է իմ սրտի համար, որպէս մարդու կյանքին հողը, ջուրը, օդը և կրակը:

Այս անգամս վերստին տեսանելով Դորպատը, կարող եմ ասել, որ դորա տպավորութիւնքը իմ վերա, ղինի մեր բազմախոռով մայրաքաղաքների կյանքին, շատ քաղցր եղան իմ վերա. մի տնդորր խաղաղութիւն շրջապատում է այստեղ մարդուս կյանքը, և մարդս կարող էր այստեղ իբրեւ մի սուրբ առանձնարանի մեջ ամփոփել յուր վերա յուր մտածութիւնքը, և ներգործել ավելի ազդու կերպով: Ուղիղն ասեմ Ձեզ, մի անհնարին բան չէ երևում ինձ, մի օր մի հայկական դպրոց հիմնարկել այստեղ մեր սիրելի հայ վաժակների համար¹, մի ժրագլուխ կառավարութեամբ ծաղկեցուցանելով այստեղ մի հայկական հոգեւորական, եթե ազգի խելացի և հեռատես մարդիկ կամենային օգնութեան ձեռն պարզել ինձ և իմ գործակից ընկերներին: Եվ մի այդպիսի ձեռնարկութիւն կարող էր հառաջանալ, ավարտելով իմ պաշտոնս Մոսկվայի մեջ, այսինքն 8 տարուց հետո²: Բայց մինչև այդ ժամանակը պատրաստել այդ գաղափարի հասունանալը ազգի մեջ, իհարկե նվիրվածների մեջ: Դորպատը լինելով տակավին ռուսական հող և թագաւորութիւն, մեր հայոց մանկունքը կարող էին այստեղ արդեն բավական մեծ չափով մոտենալ Եվրոպային և դաստիարակվիլ ազգապես, այսինքն՝ ինչպես պահանջում են մեր հայկական պիտույքը: Բացի դորանից, մի հայկական լուսավորութեան կենտրոն, որ փոքրիկ գործ չէ, անտարակույս մեծ հետեւանքներ ունենալու էր հայկական կյանքի համար. և՛ լեզուն, և՛ գիտութիւնը շատ կհառաջանար այստեղ. հարմարութիւնը և առանձնութիւնը նյութարար և իմացականաբար չէ թողնում ոչինչ ավելի ցանկանալու բան:

«Հյուսիսսփայլի» 2 և 3 համարքը արդեն ուղարկած կլինի ամուսինս ուր հարկն է, որովհետև պատվեր եմ տված նորան, որ ինչպես արձակման հրաման կգա, իսկույն պատրաստած օրինակքը արձակել Մոսկվայում և թե դեպի այլ քաղաքներ: Նամակատներում մեծ անկարգութիւն է եղած, ինչպես Պետերբուրգում ասաց ինձ պ. Նալբանդյանցը³, տպարանը ապրիլի 14-ին ուղարկում է տպած 2 և 3 համարքը ցենզուրային, բայց սա ստանում է դորանց 24-ին և համարյա թե առանց վերստին քննութեան, իսկույն արձակում է դեպի Մոսկվա, արձակման տոմսակով. 4 համարը նույնպես պատրաստեցի հառաջագուն, միայն թե վերջին կիսաթերթը մեր օրհնած գրաշարքը չկարողանալով ինձ հասուցանել ամենեւին ուղիղ և օրինավոր դրութեան մեջ, չկարողացա ես սրբագրութեան տակ ձեռք դնել՝ «Թող տպվի», որովհետև ժամը 12 լինելով, պիտո էր ինձ տպարանից ամենայն արագութեամբ վազել դեպ ետ տուն, առնուլ նյութերս և վազել դեպի երկաթուղի: Ինչպես ցանկացած կլինեի 4 ամսատետրակը հասուցանել ձեզ իմ ելքիցս հառաջ, բայց իմ ցանկութիւնս զուր շինեցին անհաջող հանգամանքը տպարանի, այդ գրաշարների ոչ ըստ բավականին արագութիւնը, որ բոլորովին ավարտվեւ ամսատետրակը, բայց եղած-չեղած, իսկույն կդրստեմ այդ գործը, և դու ինչպես առաջ, կստանաս ինչպես 4 համարը, ամեններից փողը:

Հուլիս ունիմ, որ դուք հանդիպած կլինիք իմ գերդաստանին Մոսկվայում, իմանալու Ձեր հեռավոր րարեկամի ընտանիքի որպիսութիւնը: Գուցե կարողացած կլինեի և իմ ամուսինս երևել և խոսել Ձեր հետ մի քանի բառ:

Ինձանից շատ և շատ ողջունք մեր սիրելի բարեկամներին, մանավանդ պ. Փանյանցին:

Ձեր սիրողապես
բարեկամ՝ Ս. Նազարյանց

Աղնիվ բարեկամ,

Իհարկե Դուք շատ կղարմանաք, որ մինչև այժմ ոչինչ նամակ չունիք ինձանից. բայց այդ զարմանքը իսկույն կբացատրվի, եթե ասեմ Ձեզ, որ մի անարդ աղզի հետ, որպիսի հայոց աղզն է, գործ կատարելով, և իմ միայնակ դրություն մեջ, արդարև անկարելի է ամենայն նամակի տատասխան գրել: Եվ իմ գործը մի գերմարդկային գործ է, որ—թե հասկանան և թե չհասկանան մեր հայերը, բայց անբաններից ինչ տեղիք կա բան պահանջելու—այնուամենայնիվ մնում է մի անօրինակ հանգես թե՛ եվրոպական և թե՛ բանավոր դատաստանի առաջև: «Հյուսիսափայլը» բոլոր ծանրությունը իմ ուսերի վերա ունենալով՝ և աղզի վատթարությունը և ամենայն քայլափոխում ճնշելով, կապելով և կաշկանդելով ինձ և այդպես հաղարավոր անկարգությունք առաջացնելով գործի մեջ, ես, այո՛, ես միայն դիտեմ, թե ինչ ասել է մտած լինել մի մատենագրական հանգեսի մեջ, որ նվիրած էր այդպիսի աղզի դաստիարակություն:

Իմ գրավոր լուծությունս եղել է միակ լոկ լուծություն, բայց Ձեր ինձ հանձնած գործը առաջ է դնացել յուր կարգով, և ուրախ եմ այժմ տեղեկություն տալ Ձեզ, որ Ձեր «Անուշավանը» այս օրերիս դուրս կգա տպագրության մամուլից, շատ փառահեղ տպած և պատվական թղթի վերա: Այդ գործի տպագրության հապաղանքի պատճառը եղավ հայոց աղզի անկարգությունը վերաբերությամբ դեպի «Հյուսիսափայլը», որ երկար ժամանակ անհոգ մնալով, և ժամանակը կորնշելով, հարկավոր եղավ ապա բոլոր ուժը թափել «Հյուսիսափայլի» վերա և հետ ձգել «Անուշավանը». բայց երկուքը միասին հառաջ տանել անկարելի է, որովհետև մեր հայկական անմխիթար չքավորության մեջ մի մարդ միայն կարող է գործ կատարել որպես հեղինակ, սրբագրող, հրատարակող և տնտես. և այդ մի մարդը բացի դորանից ունի և ընտանեկան հոգսեր և ուսուցչական պաշտոններ, որ նորա ապրուստի հնարքն են, որովհետև «Հյուսիսափայլը» եղել է նորան մինչև այժմ մի լոկ խաչափայտ: Բայց կարծեմ թե ավելորդ էր այսպիսի բաների վերա խոսել Ձեր հետ, որովհետև դուք պիտի անհասկանալի լինեն մի ասիական մարդու հայկական տեսության հորիզոնի մեջ: Պիտո է անհասկանալի լինին, ասում եմ, որովհետև Դուք բազում անգամ գայթակղված եք իմ լուծությունից, որպես թե դա մի կամավոր, կամ ամբարհավաճ ինքնապաշտպանություն էր, և ոչ թե մի անմխիթար ստիպանքի ծնունդ այս մեր ամենևին անբանացած աղզի մեջ:

Ձեր ուղարկած դրամը՝ 116 ման<եթ> և նամակները հասած են ինձ. ինչպես ցանկություն ունիք, կազմել կտամ Ձեր գրքույկը թեթև թղթակազմով և բոլոր ծախքերի հաշիվը կհասուցանեմ Ձեզ կամ պ. Մալենցովին յուր ժամանակին:

Գրվածը լինելով սակավամասնյա բան, հրամայեցի տպել նորան 12-ածալ դրությամբ, որ շատ գեղեցիկ է և մի փոքր չափ և հասակ է ստացել. 8-ածալ դրությունը պիտո է շատ փոքրացնել գիրքը: Հուսով եմ, որ թե Մալենցովը և թե Դուք հավան կլինիք իմ հոգաբարձության: Գոնյա այդպիսի գեղեցիկ, փառավոր և մաքուր ոչինչ տեղ Ռուսաստանում կարելի չէր տպել. մեր մոսկովայական տիպըր, այո՛, առավել վայելուչ են, քան թե վենետիկյանը և վիեննա-

կանը, ինչպես վերահասու կլինիք իսկույն, տեսանելով աչքի առաջև Ձեր «Անուշավանը»: Եվ շուտով կհասուցանեմ Ձեզ մի օրինակ, մինչև հնար լինի հասուցանել Մալենցովին բոլոր 500 օրինակքը:

Մի խնդիր ունեմ ձեզանից: Լսում եմ, որ Մովսես վարդապետը, որ առաջուց եղած էր Շամախու առաջնորդ, որ և ժողովրդի պահանջելով հեռացուցած էր այդ վիճակից, դարձյալ, անիրավ ճանապարհներով ձեռք է բերել այդ վիճակը, և արձակ համարձակ քարոզում է, թե կամի նահատակվիլ ընդդեմ Շամախու պրոտեստանտներին, որոնցից մի քանիսը հավաքվում են մի տեղ՝ Սուրբ գիրքը կարդալու և մխիթարվելու: Այսպես, ուրեմն, Սուրբ գիրքը կարդացողքը պրոտեստականք դարձան, և Սուրբ գիրքը դոցանն է միայն, բայց հայոց քրիստոնյաներին ոչ: Այս ի՞նչ բարբարոսություն է: Լսում եմ, որ Սարգիս Համբարձումյանին նորա ընկերների հետ միասին տարել են պոլիցիա, Մովսես վարդապետի ստորագրությամբ, և պատվիրված է նոցա՝ մյուս անգամ չհավաքվիլ միասին՝ Սուրբ գրքի ընթերցանության պարապելու: Եթե մահմեդականք կարող են կարդալ յուրյանց Ղուրանը, ապա մի՞թե հանցանք է քրիստոնյաներին կարդալ յուրյանց քրիստոսական կրոնի գրքանքը: Այդ ի՞նչ նորանշան տմարդություն է: Խնդրեմ բան հասկացնել մեր վեհափառ տիրոջը պատշաճավոր ճանապարհներով և դադարեցնել այդ ամոթ ու խայտառակությունը, ապա թե ոչ, ամենևին վատ ընթացք կառնու գործը²: Ես չկամ միմ գրել կաթողիկոսին, որովհետև նա մինչև այժմ արժան չէ տեսնել պատասխանել իմ ո՞չ մասնավոր և ո՞չ հրապարակական նամակներին:

«Հյուսիսսփայլի» 1, 2, 3 և 4 համարքը տպած են արդեն, երեքը ճանապարհ ձգած, չորրորդը մնում է դեռևս ցենզուրայում: «Հյուսիսսփայլը» տրորովելով, քերվելով, սղոցվելով պիտո է այնուամենայնիվ հառաջ դնա, ազդի թշնամիքը զայրացնելու և ճայթեցնելու համար: Այս մի փորձաքար է, որով պիտո է փորձվին մեր ազգի ընտիրքը և վատթարքը. և շատ ցավում եմ, որ վերջիններիս կարգում շատ բաղմամբիվ երևում են մարդիկ հոգևորական դասուց, մինչև այժմ ոչինչ բարյացակամության և ազգասիրության նշույլ ցույց տալով դեպի հեղինակի անօրինակ ճգնողությունը: Ուրեմն թող առնուն դոքա յուրյանց արժանի հասուցումը աշխարհի հրապարակի մեջ. մութ անկյուններում խոսել սիրում չէ «Հյուսիսսփայլը», որովհետև նորա խիղճը անարատ է:

Մեծարողապես Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

132. ՄԱՏԹԵՈՍ ԶՈՒԽԱՃՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

Սրբազնակատար կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց
վեհափառ զլխոյ ազգիս
Տեառն Տեառն Մատթէոսի՜
պատկառանք համբուրեմք զաջ սրբանուէր.

Ի Ձերոյդ վեհափառ Տէրութեան հրամանագրէ, հասուցելոյ այսր ի Մոսկուա, առաքմամբ հոգաբարձուի որ ի Ս. Պետրբուրգ, և աստ զտեալ հայ եկեղեցեաց, Տեառն գաղտնի խորհրդականի Խաչատրոյ Լազարեանց, որպէս և ի

Թղթոյ վիճակաւոր առաջնորդի, Գաբրիէլ վարդապետի Այվազեան, ժամանելոյ ի Մոսկուա յաւուրս յայտոսիկ, տեղեկանամք անակնկալ, թէ աւագերէց Մովսէս Ալամխանեանց՝ արձակեալ լինի յիւրմէ քահանայագործութենէ առ Մոսկուայի հայ եկեղեցեաւս՝ «վասն անպատշաճ վարուց իւրոց և գնացից» որպէս լսեմքս, բայց թէ վասն որոց արգիօք, զայսմանէ. ոչինչ որոշաբար նշանակի ո՞չ ի հրամանագրի Զերոյ վեհափառութեան և ոչ իսկ ի Թղթի վիճակաւոր առաջնորդին:

Վեհափառ զլուս մեր. դարմանք ոչ փոքր ունին զմեզ, ի լուսաւոր դարու մերում ականատես լինելով դատապարտութեան առն քահանայի, կարէաք լինել և առաւել արդար դատաւոր ի դէպս յայս: Վեհափառ Տէրդ մեր առանց պահանջելոյ զանկողմնաւոր և զանազան կարծիս ժողովրդականացս ի Մոսկվա, հրամայել էր մերումս աւագերէցու Ալամխանեանց յետս կալ ի քահանայագործութենէ առ մեզ ի Մոսկուա, ի պատճառս անպատշաճ գնացից, յորոց ոչինչ տեսեալ է մեր մինչև ցայսօր չընթացս բազմամեայ նորուն հոգեւոր սպասաւորութեան ի միջի մերում: Թողումք իմաստասիրել խոհականութեան վեհափառ գլխոյդ, թէ յիրի յայսմիկ ցորշափ անտեսեալ երեւին, այո՞, զգետնի դարկեալ իրաւունք և պատիւ հաւատացեալ ժողովրդականացս:

Ի ժամանել հրամանագրի Զերոյ վեհափառութեան առ մեզ, անյապաղ զկարծիս մեր հասուցաք առ վերոյիշեալ հոգաբարձուն, խնդրելով յայտնել վեհափառ գլխոյդ, թէ ոչինչ յարատաւորացն գրեալ մեր մինչև ցայսօր ի վարս մերոյս աւագերէցու, այլ զդորին հակառակն, արժանապատուութիւն, բարեբարոյութիւն, խոհական պատշաճաւորութիւն յամենայն ընթացս նորա թէ՛ յեկեղեցոյ, թէ՛ յառտնին և թէ յարտաքոյ քաղաքավարութեան նորա, ուստի և ցանկալի և հաճելի մեզ ամենեցուն ունել զնա առ մեզ քահանայ և սպասաւոր աստուածային բանի, բարեկամ և մխիթարիչ մեզ ի դէպս ուրախութեան և ցաւոց մերոց: Բանք մեր, որպէս տեսանիմք, զիս հասեալ ի ծանօթութիւն վեհափառ Տեառնդ: Եւ մինչ ժողովրդականքս հաւատաւոր որդիւք առ ի վեհափառ գլխոյդ զարժանին յուսայաք գտանել զուշադրութիւն մերում բանից, և ահա ժամանէ այսր ի Մոսկուա սպառնագին թուղթ վիճակաւոր առաջնորդին, անսլայման իմն հրաժարեցուցանելով ի քահանայագործութենէ զարժանաւոր աւագերէցն մեր զՄովսէս Ալամխանեանց:

Քանզի այս ամենայն իրողութիւնք ի լոյս տուրնջեան մերոյս քաղաքացեալ դարու լինին, յորում անտեղի է դատապարտել զոք առանց պարտ ու պատշաճ քննութեան և լուսափայլ անտարակոյս ապացուցութեանց յանցուածոցն. այլ և ի մերոյս կողմանէ լռութեամբ տանել այդպիսի անարգութեան, ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ ինքնին ուրանալ և առաթուր կոխել զպատիւ ժողովրդականացս և զմերոյս աւագերէցու, վասն որոյ համարձակիմք, ըստ որում բանէ ի հրամանագրի Զերում և ի Թղթի առաջնորդին զանպատշաճ վարուց և գնացից Տէր Մովսէսի Ալամխանեանց, խնդրել և աղաչել, զի վեհափառութիւն Զեր բարեհաճեսցի հասուցանել ի գիտութիւն ժողովրդականացս, եթե գտանեն առ Զեզդ գրաւոր յիշատակարանք դանգատանաց ի կողմանէ արժանահաւատ և ծանրակշիռ արանց, հիմնաւոր և արդարացի ասպացոյցք անուղեայ վարուց մերոյս աւագերէցու, և ոչ լոկ բամբասական գրուածք, անձնական ներշնչութիւնք սղոտոր ախտից և կրից սինլքորաց ոմանց: Ի պարզիլ խնդրոյս օրինաւոր քննութեամբ, որով և մեզ հնար իցէ վերահասու լինել ճշմարտութեանն, և մեք, վեհափառ Տէր, ոչ տարակուսեցուք տալ ի ձեռս արդարադատութեան Զերոյ զաւագերէցն Ալամխանեանց, եթէ հիմամբք և օրինօք դացի

նա պարտաւորեալ: Հակառակաւ ընթացեալ ճանապարհաւ, պիտոյ էր մեզ գործել ընդդէմ արդարութեան օրինաց, ընդդէմ լուսաւոր հասկացողութեան մերոյս դարու, ընդդէմ պատուոյ ժողովրդականացս, ընդդէմ պատուոյ հայկականս եկեղեցւոյ, դէմ յանդիման քաղաքացեալ աղանց:

Նորին պատկառանք ստորագրիմք՝

Ս. Նազարեանց

Ի 29 մայիսի 1860 թուականի
ի Մոսկուա

133. ԱՐԵՆԻ ՄԵԽԻՍՏԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

30 մայիսի, 1860, Մոսկվա.

Մեծապատիւ արքեպիսկոպոս,
խոհական բարեկամ,

Քաջահուշս եմ, որ մինչև այժմ հասած լինի Ձեզ պարոն Մալենցովի ձեռամբ իմ նամակը, որով տեղեկություն էի զրել Ձեզ, որ Ձեր «Անուշաւանի պատմութիւնը» արդեն տպագրած է, որպես և խնդրած էի պարոն Մալենցովից՝ հոգաբարձութիւն գործել ստանալ ինձանից տպագրած օրինակքը, որ ինչպես դուք որոշած էիք, պիտի լինէին 500, բայց տպարանի սխալմամբ երևում են 1000 օրինակ: Այս ոչ Ձեր և ոչ իմ ցաւս է. միայն թե ընդհանուր վնասը վերաբերվում է այստեղ թղթին միայն, բայց գրաշարութեան և տպի արծաթը մնում է նույն և անփոփոխ: Ուրեմն ինչպես կամիք կարող եք ընթանալ. կամ ընդունել ավելորդ տպածքը, վճարելով ավելորդ թուղթը, կամ թե թողուլ նորան տպարանի մեջ: «Անուշաւանը» տպվել է, ինչպես գրեցի Ձեզ երկուստասան ծալքով և ընդամենը բաղկացնում է $3\frac{3}{4}$ թերթ, որպես ահա տեսանում եք ձեզ ուղարկած օրինակից: Ուրախ եմ, որ լցուցանելով իմ բարեկամական հանձնառութիւնը, չկա ինձ տեղիք պատասխան տալու Ձեր նամակի բովանդակութեանը ամսուս 12 թվականից: Մանաւանդ որ արդեն իմ նամակի մեջ, որ ստացած եք կամ պիտի անշուշտ ստացած լինիք Մալենցովի ձեռամբ, մանրամասնաբար բացահայտած կան այն տրտում պարագայքը, որ մինչև այժմ ակամա խափանարկու էին ձեր «Անուշաւանի» տպագրութեանը: 1860 <թվականի> «Հյուսիսսփայլի» ամսատետրակքը 1—4 արձակված են արդեն վաղուց, բայց ոչ մինը դեպի Թիֆլիս, որովհետև ոչ ոք ստացող չկա այդտեղ¹, պարոն Շերմազանյանցն² չէ գրված այս տարու համար ընկերագիր, և ոչ ևս Դուք. ուրեմն և իրավունք ևս չունիք Դուք ստանալու: Եվ «Հյուսիսսփայլի» հրատարակողի սովորութեանը ամենևին ընդդէմ է ծանրաբեռնել մի ոք, առանց օրինավոր կամայական ընկերագրութեան, ուղարկելով նորան յուր օրագրի տետրակքը:

Ինչպես գրեցի, գրում եմ կրկին, որ Ձեր «Անուշաւանը» պատրաստ է, գեղեցիկ և վայելուչ տպած: Հոգ արեցեք միայն ստանալու ինձանից օրինակքը, և ինչպես կամիք, կամ 500, կամ թե բոլոր 1000, հատուցանելով ավելորդ թրղթի ծախքը, որ ի հարկե յուր ժամանակին կգրեմ Ձեզ, եթե կամիք բոլորը ընդունել:

Մեծապատիւ արքեպիսկոպոս

Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ,

Ես հիվանդ եմ և կարող չեմ ինքս գալ Ձեր մոտ մի հարկավոր բանի վերա խոսելու Ձեր հետ: «Հյուսիսափայլի» 12 համարը էզուց կավարտվի ամենեկին, 6 թերթ ամբողջապես, և կերթա ցենզուրային: Այժմ մենում է մեզ մտածելու գալուցքի մասին, եթե այսուհետև պիտո էր ինձ գործ ունենալ ազգի հետ: Իմ ստացած նամակները Հաշտարխանից, Նոր Նախիջևանից և Բաքվի և Շամախու կողմերից շատ տխուր և անմխիթար են. մի տեղ հացը թանկ է, մյուս տեղ ժողովրդի մեջ խառնակություն կա, մի այլ տեղ ժողովուրդը գիրը և գրի գործությունը չգիտե. մի խոսքով լուրեր, որոնցից պիտո էր եզրակացնել, որ մեր ազգին ոչինչ հարկավոր չէր: Գործը մենում է այժմ Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայոց հասարակությունների ուսերի վերա: Վաչ Ձեզ. բայց ոչ, մի հուսահատիք. ստոված կամենում է Ձեզ մի պարծանք պատրաստել, որից, ինչպես տեսանում եմ, Ձեզ և մեր հայրենակիցքը այլ քաղաքների մեջ պիտի վատթարապես անմասն ու անբաժին մնան: Իմ կարծիքս այսպես է. եթե պետերբուրգյան հայերը, ինչպես լսում եմ, կամին հանձն առնուլ տպագրության ծախքը, թեպետ հավաստի տեղեկություն չունեմ որքան է նոցանցից ստանալի արծաթը, որովհետև ընդհանրապես միայն լսած եմ մի տեղեկություն Ստեփանյանի եղբոր բերանից¹, նորա պատվիրելով,—ուրեմն մեր և Ձեր կողմից պիտո էր նույնպես աշխատել Մոսկվայի մեջ, մանավանդ որ այժմ ընկերություն կա մեր մեջ², եվ ինչու համար է ընկերությունը, որ այսպիսի դժվարության մեջ ճանապարհ չգտնե յուր համար օգնելու յուր ազգի մի հատ արծառնավոր օրագրին: Բայց այստեղ Դուք և ես զգուշությամբ պիտի ընթանանք. ընկերությունը նոր է. դեռևս ոչ ոք ստորագրվել չէ որպես մասնակից ընկերության, այլ և ես, իբրև հրատարակիչ, գոնյա մեր հայերի մեջ, անպատշաճ եմ տեսանում իմ կողմից ընկերության մեջ խոսք բանալ և առաջարկություն առնել, թե այս բուպիս առաջին հոգալի բանն էր փրկել ազգային պարծանքը, հոգաբարձու լինելով «Հյուսիսափայլի» պահպանության համար: Այս գործը պարտական եմ Դուք մի քանի քննեցնելու առաջ բերել ընկերության մեջ իբրև մի առանձին, այս բուպիս հոգալի բան:

Պարոն Արասխանյանցը³ ինքը ժուրնալի մասին խոսք ձգեց Ձեր տան մեջ. ուրեմն այս բուպիս թող հոգանք ընկերությամբ այս բանիս համար, որ իբրև մի ցավ տագնապեցնում է մեր մարմինը. հետո առաջ կերթա ընկերության համար: Կարծեմ, Դուք կհասկանաք ասածիս միտքը: Բացի նորանից, որ դա ազգի անխարդախ, ճշմարտաքարոզ բերանն էր, դորանով պիտի թևեր ունենայի ես ներգործելու, ընկերության օգուտը առաջ տալու, ոչ թե միայն խոսելով և առաջարկելով, այլև գործով հանդես գալով. թեև իմ տուրքը իբրև աղքատի տուրք, բայց լինելով առատաստությամբ, զօր օրինակ հարյուրավոր, անպատճառ լինելու էր ամաչեցուցիչ ուրիշ հարստականների համար, որ ըստ կարողության պիտո էր զոհաբեր գտանվելին մի ազգային գործ գոյացնելու համար, որոնց մասին, իհարկե, նախ և առաջ խոսակցություն կլինի ընկերության մեջ, ի գիտություն ամենեցուն, թե ինչ բանի համար արծաթ էր ձգվում ընկերության գանձանակի մեջ:

Մոսկվայի մեջ մեր ընկերության հանդիսում պիտո է առաջարկություն լի-

նի վեհանձնաբար ղոհաբերությունք հանձն առնել «Հյուսիսսփայլի» պահպանութեան համար, որ առաջին հոգալի բանն է այս րոպեիս: Եթե մի 2000 Պետերբուրգում հավաքվի, նույնքան ևս Մոսկվայի մեջ, կմնան մեղ մասնավոր կամ անհուսալի օգուտք այլ քաղաքներից, որ հետո կերևին. Ձեր գործը, անտարակույս, պիտո է ամոթապարտեր մեր վատթար հայերը մյուս քաղաքների մեջ. բայց և Դուք, ավելի լուսավորքդ և ընտիրքդ ազգի մեջ, պարտական էիք այդպիսի օրինակ հանդիման կացուցանել ազգի առաջև. գուցե դորանով կհառաջանա և մի բարի նախանձավորություն: Լավ իմացեք, որ Դուք այստեղ գործ ունիք թշնամիների հետ, Ձեր և մեր վատթար հայրենակիցների հետ. ուրեմն պետք է Ձեզ ամենայն առջուծութեամբ պատերազմել, որ հաղթեք և ոչ թե հաղթվիք: Ես կանգնած եմ Ձեր համար զրշի սուրս ձեռքիս. միայնակ մի թողեք ինձ, ապա թե ոչ ամենեքայնքս միասին կջախջախվենք: Եթե կամիք այս մասին երես առ երես խոսել իմ հետ, պատրաստ եմ, երբ հաճո է Ձեզ:

Մնաք բարյավ:

Ձեր անխարդախ հարգող և սիրող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

ՀՕ-ին հոկտ., 1860

Մոսկվա

135. ՍՍԴԱ ԱԼԵԳՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Սիրելի եղբայր ի Քրիստոս

Սադա Ալեքսանդրյան,

«Հյուսիսսփայլի» թերթերից և այլ գրվածներից յայտնի կլինի Ձեր պատվականութեանը, թե «Վերք Հայաստանի» գրքի հեղինակ, բարի հիշատակի արժանավոր խաշատուր Ապովյանը ի՞նչ մարդ է եղած մեր ազգի մեջ և ինչ դրութեան մեջ թողել է յուր ընտանիքը, անհայտանալով հանկարծ Երևան քաղաքում: Ցավելի խոստովանություն է ինձ, թե մինչև այժմ հայոց ազգի կողմից ոչ մի խնամարկություն չույց տված չէ անհայտացած Ապովյանի ընտանիքին, ոչ ոք հարուցած չէ, թե ամուսինը կամ զավակները այն երախտավոր մարդու, ինչ կարիք և պիտույք ունենին, արդյոք կո՞ւշտ էին, թե քաղցած, զգեցած, թե մերկ և որ նմանապիսի կարոտութեանը մեջ, որ կարելի էր հայերիս փոքր ի շատե լցուցանել մեր քրիստոնեական ձեռնավորեամբ: Հայոց ազգը մինչև այժմ մնում է մեծապես պարտական լուսահոգի Ապովյանի հոգուն, որովհետև, ինչքան հայտնի է ինձ, ոչինչ արած չունի նորա անհոգ ու անտերունչ մնացած զավակների համար: Եվ իմ կարծիքը այն է, որ մեր սիրելի հայրենակից եղբարքը փոքր ի շատե աշխատեն այսօր այն պարտքի գոնյա մի փոքրիկ մասը արդարութեամբ հատուցանել, եթե կարող չէին միանգամ բոլորը վճարել, ինչ որ պարտական են հիշյալ երախտավոր Ապովյանին: Սորա որդին քսանամյա հասակի մեջ այժմուս զտանվում է Մոսկվայի մեջ և կամեր մտանել տեղիս համալսարանը, բայց անհաջողություն պատահելով, ստիպված է գնալ Դորպատ, ուր ուսած էր և նորա բարեհիշատակ հայրը, հանգուցյալ Ապովյանը: Դորպատի քաղաքի կյանքը ավելի դյուրին լինելով, իհարկե, ճիշտ կլիներ նորան ապրել այնտեղ, քան թե թանկ Մոսկվայում: Գուցե հաջողվեր նորան և այնտեղ համալսարան մտանել և ավարտել

յուր ուսումը և ճոխանալ նույն առաքինի և ազգասեր հոգով, ինչպես յուր ականավոր ծնողը՝:

Տեղեկությունք տալով Ձեզ այս գործի մասին, եղբայրաբար առաջարկում եմ Ձեզ, սիրելի եղբայր իմ ի Քրիստոս, պարոն Սադա Ալեքսանդրյան, այս իմ նամակս կարգաւ Ձեր մերձավոր հայ ընկերների մեջ և ընդունել նոցա ազգասիրական տուրքը, ինչքան ամեն մարդու սրտից կբխեր՝ պարտավճար լինել դեպի մի երախտավոր բարերար, օգնելով նորա զավակին, որ կարոտ է այսօր ճանապարհի ծախքի դեպի հիշյալ քաղաքը, և այլ պատրաստության համար: Քաջահավատ եմ, որ մեր բարեմիտ և ազնվասիրտ հայրենակիցքը կմեծարեն յուրյանց անձը ոչ թե հարգելով մեր առաջարկությունը, այլ կատարելով յուրյանց քրիստոնեական և հայրենասիրական պարտականությունը դեպի յուրյանց երախտավոր մարդը ազգի մեջ: Մանուկ Ապովյանը զայոց երկու շաբաթի օրին պիտո է ճանապարհ ընկնի դեպի Դուրպատ, վասն որո խընդրեմ ժողոված արծաթը շաբաթ օրին, առավոտուն կամ երեկոյին հասուցանել ինձ, որ և ես հանձնեմ նորան ում հարկն է:

Ձեր քրիստոնյա եղբայր՝

Ս. Նազարյանց

Խնդրեմ ընդունել սորա հետ և իմ շնչին տուրքս

5 մանեթ Ս. Նազարյանց

3 մանեթ Առաքել Օսմանցով

3 մանեթ Դրիգոր Վասիլյան

136. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ,

Ահա գրեցի և ուղարկում եմ Ձեզ մի քանի բառ Ձեր վաճառական ժողովի վերա՝. նախ և առաջ ցույց տալով, թե ի՞նչ ասել է վաճառականություն ընդհանրապես, թե ի՞նչ տեղում է վաճառականությունը եվրոպայի մեջ և ի՞նչ աստիճանի վերա մեր մեջ և թե ի՞նչ էին դորա պատճառքը: Խոսելով մեր ցավերի վերա, ցուցանում եմ և բժշկական դեղը, ինչքան որ այս բույսիս կարող էր հասուցանել դա մի բարեմիտ առևտրական ժողով, եթե կամեր հասկանալ, որ հայը լինելով վաճառական, վերջացել չէր լինելուց բանական ու բարոյական մարդ. այլ դորա հակառակ, երկուքն ևս պիտի միավորվին միշտ միմի մեջ՝ ազնիվ մարդ և ազնիվ վաճառական, կամ ազնիվ վաճառական և ազնիվ մարդ:

Հարկավոր համարեցի խոսել մի փոքր սաստիկ մեր հայերի վաճառականության պակասությունների վերա, որ մի փոքր զարթնին մեր հայերը և ջերմ սրտով ոտք կոխեն բարելավության ճանապարհի վերա, ինչ չափով կարելի է դա մի ամենևին անպատրաստ ազգի մեջ, որ ամենայն բանով պակասավոր է: Ես վաճառական մարդ չեմ արդարև, բայց վաճառականության պայմանքը շատ լավ դիտեմ, որովհետև դոքա շատ ծաղկած ուսումն են եվրոպայի մեջ, այդ պայմաններից ոչ մինը չկա մեր տղետ հայի մեջ, թեպետև սա ասվում է վաճառական. ինչ և իցե:

Խնդրեմ գործ դնել իմ գրվածը, ինչպես արժան կհամարե Ձեր խոհակա-
նությունը. պիտո է ամուր և հաստատ մնալ Ձեր արդար և խելացի առաջար-

կությունների վերա: Ձեզ երբեք պատիվ չէ դասակից լինել մի տխմար և կորած խառնիճաղանջի. դոքա շուտով կփլատակվեն. բանը բազմության վերա չէ: Դուք ևս, հուսով եմ, որ մնալու չեք անընկեր: Թող միայն լավ դուրս գրվի Ձեր առաջարկությունը ժողովի մասին և սրտով կարգացվի և պաշտպանվի ժողովի առաջև. կամին նոքա ընդունել Ձեր պայմանքը՝ այդ ուրիշ բան է. եթե ոչ, ապա մենք կկազմենք մի այլ ժողով և գործեր կկատարենք, որոնց առաջև գետին կմտանեն այդ մարդիկը: Լավ իմացեք, որ աշխարհ կառավարողը խելքն է, հասկացողությունը և բարեմիտ ազնիվ կամքը: Դոքա ամենից զուրկ են. ուրեմն ի՞նչ պիտի առնեն: Ձեր աված արծաթը հետ առեցեք, եթե Դուք մասնակից չեք գործին:

Ձզվեցա միանգամայն դոցա դրած առաջարկությունից (план), կարգալով նորան ուշադրությամբ: Այդ աղճատ բանը պիտի դրած լինի Տավրիշովի² խելքի տիրոջ պես մարդ: Ծայրե ծայր դատարկաբանություն է, անոճ ու անհամ ու անմիտ. բայց ամենևին արժանի այն ժողովին, որի մեջ խոսք լինին եղյանցը և Տավրիշովի:

Ձեր եղբայր՝
Ս. Նազարյանց

22 նոյեմբեր, 1860
Մոսկվա

137. ՄԱՏԹԵՈՍ ՉՈՒԽԱՃՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

<1860, դեկտեմբերի 21>

Վեհափառ Տէր,

Մինչ փոխարէն մերոյ զցայգ և ղցերեկ գրաւոր աշխատութեանց յօգուտ ազգի առ ի վեհափառ գլխոյդ յուսայաք հանդիպիլ բանից քաջալերութեան և գովութեան, և ահա ժամանեաց առ մեզ արձակեալն յանցելոյ նոյեմբերի 26 թուականէ՝ կոնդակ Ձեր տհաճութեան սոսկ և եթ, որպեսզի «Հիւսիսափայլ» օրագիր մեր ախորժելով և նկատմամբ խնդրիցէ երգիծանել զազգն թէ՛ դաշխարհականս և թէ՛ զհոգեւորս. խռովիմք և ոչ, զի ոչ ստգտանէ զմեզ խիղճ մեր, գուցէ մասնաւոր ոմանք յաշխարհականաց և ի հոգեւորաց մերոց ամբաստանեալ իցեն զանաչառ աղատախօսութենէ «Հիւսիսափայլի», որով մերկացուցեալ էին ի հրապարակի նոցայն գործք արատաւորք և վնասակարք ազգին, բայց դոքա չեն ազգն և նոցուն բարեմիտք ի հասարակի, այլ առանձնականք ոմանք վարակեալք անձնական ախտիւք թշնամութեան և նախանձու, որովք և զտգէտն ամբոխ վարակել ջանան և յարուցանել ընդդէմ մեր: Ո՛ր վեհափառ Տէր, ազգն հաճ և հաւան է ընդ գնացս «Հիւսիսափայլի». և գրագէտքն ի նոսին բաղում հեշտութեամբ ընթերցասիրեն զայն, դոքին իսկ ամս երիս ահա արծաթով իւրեանց պահպանեալ են զհրատարակութիւն «Հիւսիսափայլի» և աղաչեն զմեզ յառաջ տանել զայն և այսուհետեւ: Այսմ անմարթ էր լինել այսպէս, եթէ բարեմիտ հասարակութիւնն գտանէր յիմում օրագրի ի վնասակարացն ինչ իւրումն օգտի և լուսաւորութեան յաւուրս մեր: Ես ոչ ամբաստանեմ զազգէն, զի մասնաւորք ոմանք տգէտ և շարեացակամ անձինք ամենայն տեսակ ապականութիւնս հեղեղեցին ի վերայ իմ և հեղեղեն զօր ամենայն, զի որոշեմ զազգն ի մասնաւորաց և քաջ դիտեմ, զի յամենայն ազգս եղեալ են և գոն այդպիսի մասնաւորք, ատեցողք լուսոյ և սիրողք խաւարի, զի գործք իւրեանց շարութեան են: Վեհափառ Տէր, ասացեալն գիտութիւն առ եւրոպացիս չէ կոչեցեալ առ ի հաճել զմիտս տգիտաց կամ քաղցրաբանութեամբ շողոքորթել զանձնա-

կան ախտա մասնատրաց կամ զբաղմութեան, ատելութիւն թշնամութիւն չիք ի գիտութիւն. սորայս պաշտօն է՝ անաշտաբար քարոզ լինել ճշմարտութեան և հատուցանել զարժանն բարեկամի և թշնամոյ առանց երգիծասիրութեան, դիտութիւնն չունի երկտեսակ կշիռ, նա պարծի միայն յիւրն ի հաւատարակշիռ արդարութիւն առ ամենայն ոք, գիտութիւնն ոչ բժշկէ վիրօք զվէրս, այդ սեփհական է միայն սղիտացն քրիստոնէական եղբայրսիրութեան, որպէս էին հայք և հոռոմք յաւուրս Ներսիսի Լամբրոնացոյ՝, որ զմիմեանս հայհոյէին և թշնամանէին, առ որս և ասացաւ՝ «Ո՛վ մտացի դու, ուր ուսար վիրօք զվէրս բժշկել»։ Զոր ինչ քարոզէ երանելի հայր մեր Լամբրոնացի ի կրօնականս, զոր ինչ 1800 ամօք յառաջ քարոզեալ է Աւետարան և Առաքեալք, զնոյն և մեր ուսուցանեմք, միայն թէ ստիպիմք ասելով յոյժ և յոյժ ցաւելով, զի հայք մեր ոչ միշտ ուղիղ դնան յԱւետարանին, այլ վիրօք զվէրս բժշկեն, չարին չար հատուցանելով, հալածասիրութիւն քարոզելով առ հայազգի եղբարս, դատելով զխիղճ միմեանց։ Վեհափառ Տէր, դիտութիւնն չէ եղբայրատեաց, այլ մանաւանդ եղբայրասէր և մարդասէր, և յայս սակս քննէ ի լոյս և ի յայտնութիւն ընծայեցուցանէ զամենայն ծածուկ խոյլս և զկեղս ի մարդկային մարմնի, առ ի զբժշկութիւն հնարաւորելոյ։ Յաճախ անգամ ցաւագարութիւնքդ աշտօրիկ հնացեալ նեխեալ և յապականութիւն բոլոր մարմնոյն յառաջացեալ, պատճառս տան իմաստուն բժշկաց սաստիկս ի գործ դնելոյ զհնարս, այսինքն սուր և հուր ըստ Հիպոկրատեան խրատուն՝³։ հնարքս այստքիկ արդարեւ ցաւեցուցիչ են յոյժ, վասնզի սուրն հատանէ և հուրն այրէ, երկոքին ևս վէրս գործելով, բայց ի գիտութեանն հանդիսի, զբժշկութիւնն առաջի աչաց ունելով խորհուրդ ցանկալի և փրկաւէտ, այդ ոչ ասի վիրօք զվէրս բժշկել, այլ բժշկել զցաւագարեալն, որով հնարիւք մարթ է։ Վեհափառ Տէր, եթէ գոն մարմնաւոր խոյլք և կեղք, գոն և բարոյականք, որք միտ դնելով չափու և հասակի նոցա, կարօտին յաւէտ կամ նուազ սաստիկ բժշկական հնարից. ի մերումս լուսաւորեալ դարու ինչ ոչ օգնէ ծածկել և վարագուրել զվէրս մեր, և զի՞նչ օգուտ արտաքուստ երեւեալն յառողջութենէ. մինչ ի ներքուստ տանջեն և քայքայեն զմարմին ցաւագարութիւնք։ Եթէ կամիք փոքր ի շատէ յառաջ խաղացուցանել զհայս (և ամենայն ոք, որ չիցէ թշնամի ազգի, պարտական է կամել և ցանկանալ այդմ), կարեւոր է յոյժ մատենագրական հրապարակասութեամբ ի լոյս և ի յայտնութիւն ածել զամենայն խոյլս և կեղս ազգային մարմնոյ, զամենայն բարոյական ցաւս և զվիշտս նորա, զի ազգ մեր նախ և յառաջ ծանիցէ զանձն իւր, ինքն վկայեսցէ իւրոց պակասաւորութեանց և ասպ միաբան զօրութեամբ ձեռն ի գործ արկեալ խնդրեսցէ զհնարս բարեկարգելոյ զգրութիւն իւր։ Զայս ճանապարհ, Վեհափառ Տէր, դնացեալ է համօրէն երեւի լուսաւոր ազգաց Եւրոպիոյ, զայս ճանապարհ ընթանայ այժմոյս Ռուսաստան մեր՝ հարիւրաւոր տեսակ տեսակ օրագիրք ամենայն համարձակասութեամբ քննելով և ի լուր ժողովրդայն քարոզելով ոչ թէ միայն զազգայն պակասաւորութիւնս, այլ և զթերութիւնս նոյն իսկ քաղաքական կարգաց և օրինաց, զայս ճանապարհ պարտ է գնալ և սիրելի հայրենակցաց մերոց, եթէ չկամիմք դատապարտել զնոսա ի մշտնջենաւորն յետնութիւն ի միջի ազգաց։ Վեհափառ Տէր, իմ չիք ոչ մի պատճառ թշնամանելոյ զազգ իմ, այլ իբրեւ հայ գիտնականի են ամենայն պատճառք սիրելոյ զնոսա և ամենայն ուխտիւր սրտի ցանկանելոյ տեսանել զնա օր մի յառաջ բախտաւորեալ ամենայն բարեմասնութեամբք։ Եթէ չսիրէի զազգն իմ, Վեհափառ Տէր, առ ի՞նչ այսքանեաց ամաց ոչ տալով քուն աչաց և նինչ արտեանաց, ջանք և վաստակք

յօգուտ ազդին ի դաստիարակութիւն և ի կրթութիւն նորուն զաւակաց: Թշնամի և ատեցող ազգի են նոքա, որ ոչ զան առ լոյսն, զի Հիւսիսափայլէ, վասնզի երկնչին ի լուսոյն հրապարակէ. Գամ այժմ ի պատասխանատութիւն բանից Վեհափառ Տեառնդ իմոյ, որ ոչ փոքր ի զարմանս էած զիս, համարելով զիս, «պաշտպան անհարազատից մերումս առաքելական, ամենաբարեպաշտ եկեղեցւոյ»: Ես ըստ առաքելոյն՝ ճշմարտապէս քրիստոսեան և առաքելական եկեղեցի հասկանամ զայն, որ քարովէ և արդեամբ լցուցանէ զընդհանուր քրիստոնէական եղբայրասիրութիւն, առանց խտիր առնելոյ ընդ հայ և ընդ հոյն, ընդ սկիւթացի և բարբարոս, ընդ հոռովմէացի և դերմանացի, որ ամենեքեան մի են ի Քրիստոս Յիսուս, առաջի աչաց ունելով զայն տիտուր անցս, որ ի նորումս անցին ի Տաճկաստանի, կամեցաք և մեր ամենայն բարեխորհրդութեամբ խաղաղել զղայրացեալ և զխոռվեալ ողիս երկոցունց կողմանց, և յայն սակս ասացաք ի մերում «Հիւսիսափայլի» վեցտմեստի երկրորդ, երես 311, թող այդ երեք ազգային բաժինքն (լուսաւորչականք, կաթողիկէ և պրոտեստանեաք) իւրեանց դրոշի վերայ արձանադրեն միապէս այս երեք բառս որպէս նոցա կեանքի թանկագին առածք, որպէս նոցա աչքի բիրք, եղբայրասիրութիւն, հայրենասիրութիւն, միաբան անձնագոհութիւն հառարակաց հայրենիքի համար, ասացաք զայսոսիկ խրատ տալով երկոցունց կողմանց՝ «ջանք դնել քրիստոնէական եղբայրասիրութեամբ բժշկել ազգային մարմնի մէջ ընկած ճեղքը, քան թէ հալածասիրութեամբ օրէօր աւելի լայնացնել դորան և օրէցօր ավելի հեռի բաժանել միմեանցից սիրտերն և հոգիներն», երես 310—311: Վեհափառ Տէր. զիցուք աղբիւրն իմոց տեղեկութեանց զանցից զայնմանէ՝ էր սխալական, և մեղաւորք էին պրոտեստանտեանք, այլ ոչ մերայինք, բայց և այդպէս անվայել է ինձ պարտաւորութիւն առ ի Ձէնչ, վասնզի կէս մի սխալականք իմ չէ եղեալ խորհրդով, այլ դիպուածով և յակամայս, այսինքն ի սխալականութենէ աղբերն՝ ուստի հանեալ էր իմ զտեղեկութիւնս, ուրեմն և անկասկածելի անձն իմ, և կէս մի յայդպիսի դէպս ունիմք մեզ առաջնորդ զբանս առաքելոյն առ ի հօրէ՝ «Լուարուք ապաքէն, զի ասացաւ սիրեսցես զընկեր քո և ատեսցես զթշնամին քո, բայց ես ասեմ սիրեցէք զթշնամիս Ձեր, օրհնեցէք զանիծիշս Ձեր, բարի արարէք ատելեաց ձերոց, զի եղիջիք որդիք Հօր Ձերոյ, որ յերկինս է: Զի եթէ սիրիցէք զայնոսիկ որ սիրեն զձեզ, զի՞նչ վարձք իցնն, ոչ ապաքէն և մաքսաւորք զնոյն գործեն, արդ՝ եղբուրք դուք կատարեալք որպէս և Հայրն ձեր երկնաւոր կատարեալ է (Մատթ., զլ. 5, համար 43—48): Այլ և Վեհափառ Տէր, ցաւ մեծ եղև սրտի իմում տեսանել ի բանից Ձերոց թէ ամենեկին նկատեալ չէ ձեր զիմ առանձին սէր և պաշտպանութիւն մերոյս մայրենական եկեղեցւոյ, զորոյ բազում օրինակս և անտարակուսելի ապացոյցս յանդիման կացուցաք մինչև ցարդ ի զանազան ամատեստորակս «Հիւսիսափայլի», ոչ ապաքէն ես ինքս ի յիշեալ վեցամսեկի, երես 311, յայտնեալ եմ զիմ տհաճութիւն և անհաւանութիւն ընդ արարս պապականաց և պրոտեստանտից, ոչ ապաքէն իբրև զարս անբարոյականս, անխիղճ և անկրօնս դատապարտեալ է իմ զառ մեզ գտեալ մարդիկ, որ յայտնի և ի ծածուկ ջանան միաւորել զեկեղեցի մեր ընդ հունականին, մի՞թէ զայր աշպպիսի, որոյ առեալ էր յանձն իբրև քաղաքացի ռուսաց տէրութեան՝ արձակ համարձակ խօսել զայսպիսի բանս ի լուր ժողովրդեան, մի՞թէ զայսպիսի քաջ և աներկիւղ պաշտպան իւրումն հարազատ եկեղեցւոյ՝ արժան իցէ կոչել այնպէս, որպէս զիմս առ ի Ձէնչ, զայս թողում ի վճիռ արդարութեան և խոհականութեան Վեհափառ Տեառնդ իմոյ:

138. ԱՐԵՆԼ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—էջմիածին

29 մարտի, 1861, Մոսկվա

Մեծապատիվ սրբազան հայր, ազնիվ բարեկամ,

Վաղուց արդեն, անցյալ տարու հունիսի 4-ին ուղարկելով Ձեզ Ձեր քաղցրիկ «Անուշավանը», հայտնելով նույնպես, թե տպարանի կառավարությունը փոխանակ 500 օրինակի սխալմամբ տպել է 1000 օրինակ, խնդրեցի նախ և առաջ հոգաբարձություն գործել ստանալու ինձանից պայմանյալ 500 օրինակքը, այլ և տեղեկություն տալ Ձեզ, թե ինչպես պիտո է ընթանալ մյուս 500 օրինակների մասին, եթե Դուք կամ պարոն Մալենցովը կամեր ստանալ և հետինքս։ Պ. Մալենցովի հոգաբարձությունը, գրեմ Ձեզ ճշմարիտը, առանց վարադուրելու, շատ թույլ և անհաջող եղավ, մինչև վերջապես այս տարուս մուտքին պատվեր ստացա ուղարկել գրչանքը Թիֆլիզ կամ հայոց հոգևոր դպրոցի, կամ թե պարոն էնֆիաջյանցի (Համբարձումի) անվամբ. ես վերջինս նախապատիվ համարելով, Հ. էնֆիաջյանցի գործակատարի ձեռքով ուղարկեցի դեպի Թիֆլիզ պայմանյալ 500 օրինակքը և թղթակալմ։ Այժմ հասանում է ինձ եկավորի ձեռքով մի նամակ Ձեզանից, արձակված անցյալ տարու հուլիսի 7-ից, որի մեջ գրում եք ինձ՝ պատվիրելով ուղարկել Ձեզ և ավելորդ տպած օրինակքը 500 թվով, և առաջարկում եք ինձ դոցա համար 70 մանկ, որ այդքան արժե, ինչպես գրած եմ Ձեզ առաջուց։ Այսօր իսկ հանձնեցի Մոսկվայում հիշյալ 500 օրինակքը ստացող Մեքոն Դանդուրյանցին, բայց առանց կաղմի, գեղեցիկ, մաքուր և կոկ թերթերով և ամենայն բարեկարգությամբ, այնպես որ Թիֆլիզում կազմարարը կարող էր Ձեզ <համար> կազմել, ինչպես կամեիք և կցանկանայիք։ Ինչպես ծանուցած էիք, Ձեր նամակի մեջ ցանկություն <ունեք> ստանալու անցյալ տարու «Հյուսիսսահայլը», և այդ պատճառով Ձեր հատուցման վերա ավելացուցած էիք 9 ման<եթ> 50 կոպ<եկ>, նույնպես այս նամակիս հետ ուղարկում եմ Ձեզ «Հյուսիսսահայլի» ծրարը, ավելացնելով դորա վերա և ներկա տարուս հրատարակության 1—2 ամսատետր, հուսալով անհապաղ հասուցանել Ձեզ և 3-ը։ Այս տարու «Հյուսիսսահայլը» շատ անհաջող է, ըստ որում ընկերագիրքը շատ նվաղ են թվով, և հազիվ հազ կարելի է ծախքը հատուցանել։ Չգիտեմ ինչպես պիտո է վերջանա գործը. շատ դժվար է մեր հայերին բան հասկացնել։ Այս երեք տարիս հայոց անկարգությամբ ջարդ ու փշուր եղանք և մի վաստակ արած չենք, բացի մեր ազնիվ և բարոյական կամքից և անձնագոհ հայրենասիրությունից. թեպետ բացի հայրենիքից իրավունք ունի մեր վերա և դերդաստանը։ Ինչ և իցե, այս նյութի վերա չկամիմ ես երկար խոսել. բայց

ինձ երևում է, որ հարկավոր էր փոխել ասպարեզը և փորձ փորձել այլ կերպով արդյունակատար լինելու հայոց անդաստանի մեջ: Ուր բանական կարգով կարելի չէ գործել, իհարկե այնտեղ դժվար, կամ բնավ իսկ անհնարին է ինձ անասնանալ անասունների հետ միասին: Բայց իմ կարծիքը այսպես է, որ մեզ, ազգի բարեմիտներիս պիտո է միասին մնալ, գրով ու սրտով, ավելի մոտենալ միմյանց և գործակից լինել մեր հասարակաց հաղթությանը մեր բազմաթիվ թշնամասեր ամբոխի վերա: Նախանդանցը այս բոլորիս կոնդուկտմն է, ոչինչ լուր չունեմ նորանից և ոչինչ գործակցություն «Հյուսիսփայլին»². Նա գնացել է այնտեղ նախիջևանցոց հանձնարարությամբ, որ գործ կատարե շնդկաստանի մեջ կտակած արծաթը ձեռք բերելու նախիջևանու օգտի համար: Նա և ինձ մոռացել է, ուրեմն ես առավել հեռավորքը³:

Երբեք չհամարեք դանդաւ, եթե ասեի Ձեզ, թե ինչպես անպատշաճաբար ընթացավ իմ հետ Վեհափառ Տեր, մի կծու կոնդակ արձակելով իմ վերա, արդարեւ մի փոքր կծու «Հյուսիսփայլի» մասին³, և ինչպես երևում է, տեղիք տալով դարանագործ թշնամիների թելադրությամբ: Ես պատասխանեցի Նորին վեհափառությանը իմ պատասխանելիքը ամենայն պատշաճավորությամբ. կցանկանայի, որ դուք իմ նամակս կարդայիք, որովհետեւ, իմ կարծիքով, բավական արժանահիշատակ է դա յուր մանրամասն բարեխոսությամբ այժմուս եվրոպական մատենագրության պայմանների և հոգու մասին, եթե դա պիտո է լիներ մարդկության ցավերի և դոցա բժշկության հնարների անաչառ թարգման⁴: Վեհափառ Տերը մինչև օրս պատասխանել չէ ինձ. բայց ինչպես հաճո է նորան, կարող է ընթանալ. միայն դժվար է մեր ժամանակներում աքացել ընդդեմ խթանի. թաղավորները անգամ անբավական են այդ մասին, և խոնարհում են ժամանակի պիտույքի և պահանջմունքի առաջ⁵: Քանզեւ հեշտ էր, բայց շինելն է դժվար:

Հուսով եմ շուտով ավելի բան լսել Ձեզանից:

Ձեր հարազատ՝ Ս. Նազարյանց

139. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

14 ապրիլ, 1861, Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ

Գրիգոր Սալթիկյան,

Երեկյան օրին Տեր Մովսեսի որդին բերեց ինձ 9½ ման<եթ> արծ<աթ>, որպես Ձեր կողմից հատուցումն «Հյուսիսփայլի» համար, և ասելով ինձ, որ ուղարկեմ Ձեզ օրագիր: Ուղիղը ասեմ, շատ բարկացա ես. որովհետեւ շաբաթներով առաջ ուղարկել էի Ձեր երկրորդ համարի հետ միասին առաջին և երրորդ ամսատետրակը, առանց արծաթի ակնկալության, և երբեք մտածել չեմ, որ պիտի արծաթի փոխարեն միայն իմ բարեկամիս օրագիր ուղարկեի. միայն առաջին համարը արձակելու միջոցին շատ շտապողություն եղավ և արդարեւ մոռացել էի Ձեզ, որովհետեւ Ձեր անունը չկար իմ նախիջևանյան ցուցակի մեջ: Չկարծեմ, որ Դուք այդպիսի պատվեր տված լինելիք տեղ Մովսեսին, որպիսի հասավ իմ ականջին: Ինչ և իցե, կամեմ ներողամիտ լինել, եթե արդարեւ թերահավատությամբ և սխալմամբ ինձ ավելի վատ էիք կար-

ծել, քան յն արդարեւ իմ սրտիս մեջ եմ. և եթե ինձ հանդիմանում չէ սիրտս, կարող եմ հանդիստ լինել. իմ բարեկամն ու թշնամին կարող է սխալվիլ:

Խնդրեմ թույլ տալ ինձ մատուցանել մի առանձին օրինակ հայտարարութեան այն «ուսումնական և գործական դպրոցի»¹, որ կամեմ բանալ Մոսկվայի մեջ հայոց մանուկների դաստիարակութեան համար: Հուսով եմ, որ Դուք իմ մյուս ազգասեր բարեկամների հետ չկամեք անմասն մնալ գործակցությունից այս սկսվածք հառաջագիմութեանը և կաշխատեիք աշակերտացուք պատրաստել իմ դպրոցի համար: Իմ կարծիքս այսպես է, որ մեք պարտական ենք դալոց ազգը պատրաստել արմատից և հիմքից, մանկունքը դաստիարակելով և կրթելով, որ մի օր բարեկարգվի մեր ազգային վիճակը. այստեղ հարկավոր է կենդանի խոսքով և ոչ թե մեռյալ դառած բառով մասնավորել ազգի մանուկներին մեջ նոր ժամանակի գիտութեան նյութքը. ուրեմն ուսումնարանն առաջին հոգալի բանն է մեր ամեններիս համար:

Իմ հարգութեամբ ողջունես Ձեր սիրելի ամուսնունջն:

Աղնիվ բարեկամ՝

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

140. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՍՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Աստրախան

17 ապրիլի, 1861, Մոսկվա

Աղնիվ և խոհական ազգասեր պարոն Հովհաննես Սայաթնյանց,

Ուրախ եմ, որ ազգաշինութեան բարի դիտավորութեանների պատճառով ստանում եմ պատեհ մի քանի բառ խոսելու ազգի բարեմիտ և հայրենասեր անդամների հետ: Որքան ժամանակը մեր ձեռքումն է, պարտական ենք աշխատել, որ մեր կյանքը ձրի, այսինքն զուր և անօգուտ եղած շլիներ աշխարհիս վերա, որ մեք մեր աչքը հավիտյան փակելու ընդհանր ձգել մեր հայացքը կանաչ և դալար վաստակավոր օրերի վերա, որ ապրած էինք մեր համար որպես բարոյական մարդիկ, որպես քրիստոնյայք, որպես ընկերներ, մարդասեր և հայրենասեր հոգաբարձուք ազգի և մարդկութեան: Գիտեմ. ո՛ւմ հետ եմ խոսում, գիտեմ իմ սերմանածքը ապառաժ քարի վերա չէ: Ուրեմն, աղնիվ պարոն, թույլ տվեք ինձ մատուցանել Ձեզ առանձնապես մի քանի հայտարարութեանք իմ գիտնական և գործական դպրոցի մասին, որ բացվելու է Մոսկվայի մեջ¹, և խնդրել Ձեր հայրենասիրական գործակցութեանը այս ձեռնարկութեանս, որ կարող է միայն պսակվիլ մեր հասարակութեան բարեմիտ անդամների հոգաբարձութեամբ: Երկար ու ձիգ տարիների կենսամաշ փորձով վերահասու եղա ես, որ մատենագրութեանը մի ազգի մեջ կարող չէ առաջադեմ լինել, ուր չկա գրագիտութեան, չկա դպրոցական դաստիարակութեան, չկա ուսումնական կրթութեան. մի խոսքով ուր ներկա սերունդը պատրաստած չէ մատենագրութեան համար: Այժմ պարտական եմ ես ինքս ասել ինձ և Ձեզ, աղնիվ հայեր, որ մեր ազգի լուսավորութեան ճանապարհը բանալու, պիտո է մեզ դաստիարակել և կրթել մեր մանուկ սերունդը, մեր մանկունքը, ծառը, ազգի ծառը յուր բուն սերմից ու արմատից դեպի վեր աճեցնելով, այդ է բնական ճանապարհը և այդպես կարող ենք մեք բժշկել

այն դառն ցավերը, որոնց վերա աշսօր գանգատում ենք և մորմոքվում ենք: Մատենագրությունը մի ազգի մեջ կարգացող և մտածող հասարակության համար է, բայց որ այդ հասարակությունը կամ ամենեին չկա, կամ թե միայն բաղկանում էր երկու և երեք մարդից, ի՞նչ խորհուրդ ունի այդ մատենագրությունը. և մի՞թե հեղինակը յուր հոգու վաստակքը վաստակելով, հետո պարտ է դորանց յուր տան ծակամուտքի մեջ մկների և աղականության կերակուր առնել: Այսպես եղել է մինչև այժմ և այսպես առաջ կերթա, եթե չփոխվի իմ գործակցության ասպարեղը ազգային օգտի համար: «Հյուսիսափայլը» այս տարի կկատարե յուր ընթացքը ինչպես կարող էր, թեպետ շատ ողբալի պայմանների մեջ է. մինչև այժմ հազիվ թե հասել է ինձ տպագրության արժաթը միայն: Ձեզ հայտնի կլինի, թե ինչպես ընթացավ իմ հետ պարոն հանգուցյալ Կողաչկովը. բայց ես չեմ վրդովվում. անհամար մյուս, այլ անունով Կողաչկովներ եղան և կան ազգի մեջ. դոցա բան ուսուցանել ամբողջ էր, բայց թե մյուս ավելի բարեմիտ մարդիկ ինչպես վարվեցան մինչև այժմ, այն ես ձեզ հայտնի կլինի մոտուց, Ձեր Հաշտարխանի մեջ: Ես շատ բան կարող էի սոսել մեր հայերի ոմանց վատթարության մասին, այն կեղտոտ դավաճանությունների մասին, որ այս կամ այն անձը Մոսկվայից սերմանում է Հաշտարխանի մեջ, յուր համար արժանի հող գտանելով, և այդ հողի մշակներից մինը ես քահանայ է, և ինչպես լսում եմ, սրբազանին ես սիրելի. դիտեմ շատ բան, բայց զգվելի է ինձ խոսել դոցա վերա: Բայց բոլոր շարության արմատը մընում է ազգային տգիտությունը և անկրթությունը և անդատողությունը, ուր որպես նեխած աղբյուրի մեջ, կարող էին գոյանալ ամենայն տեսակ գարշելի ճճիներ և որդներ: Ուրեմն, ազգասեր պարոն, այդ բոլոր ցավերի դեղն է՝ դպրոց, դաստիարակություն, կրթություն մանուկ սերունդի. այլ փրկություն չկա մեզ: Այդ դպրոցը, որ պիտի օգնե մեզ, ահա թույլտվությամբ տերության կբացվի Մոսկվայի մեջ. ազգի ծնողքը հասկանալով յուրյանց զավակների օգուտը, պարտական են օգուտ քաղել այն դպրոցից, որ հանձնառու է դաստիարակել և կրթել հայկական մանուկը մեր լուսավոր ժամանակի բազմամասնյա պիտույքի համեմատ, որ մեր հայ մանուկը դառնար մի կիրթ, մտածող մարդ, թե ուսումնական և թե գործական ասպարիզումը, որպես հայ և որպես հպատակ այն տերության, որի մեջ դստանվում էր:

Հուսով եմ, որ Դուք ես, աղնիվ և խոհական պարոն, մեր մյուս բարեմիտ մարդերի հետ կփութաք Ձեր բարի հորդորանքով և քաջալերութեամբ պատրաստել ձեր միջից աշակերտ ժողովուրդ մեր բացելի դպրոցի համար: Հարկավոր է թանկագին ժամանակը. ինչքան կարելի է ավելի լավ տոկոսիքով շահեցուցանել: Դպրոցի ներքին և արտաքին կարգը և ընդունելության պայմանքը կգտանեք նույն իսկ հայտարարության մեջ: Եթե կամեիք այլ տեղեկությունք, կամ ուլ և իցե ձեր ծնողներից, պատրաստ ենք տալ ամենայն շուտափութությամբ:

Աղնիվ խոհական պարոն,

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.>—Ահա ձեզ հրաշք. այս բոլբիս, մինչ ավարտում եմ նամակս դեպի Ձեզ, նամակաբերը սաստիկ հնչեցնում է դռան զանգակը և իմ ծառաս մի բոլբից հետո հասուցանում է ինձ Ձեր հարգելի նամակը: Հոգիքը ես ունին

յուրյանց տեղեկրաֆիկական տննյութ լարերը, որ միմյանց հետ խոսում են մի զարմանալի արագությամբ:

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Ձեր ուղարկած ոտանավորը՝ անպատճառ կտպվի, միամիտ կացեք, թեպետ պայմանքը մի փոքր նեղացուցել էր: Վերամշակվելով պիտի նա գեղեցկանաւ և ոչ թե տգեղանար: Մեզ ի՞նչ փուլթ շների հաշիւը, մի՞թե մեզ պիտի էր հարգել նոցա ոռնոցքը և կաղկանձյունը և նոցա կամեցածի պես զարմիլ: մանավանդ որ այդ ոտանավորի մեջ ոչինչ անձնական բան չկա ինձ, այլ ընդհանուր առողջ մտքեր, որ և Բենեդիկտովը յուր բանաստեղծական գեղեցիկ գրչի տակ ղգեստավորել է ռուսերեն: Խնդրեմ այս իմ գրությունը ընդունել միանգամայն և իբրև պատասխանի Ձեր գրվածին 5-ից ապրիլի՝ ավելի լավ կարող չէի Ձեզ պատասխանել Ձեր գրության ընդդեմ, քան թե արդեն գրվել է նամակիս մեջ: Ձեր բոլոր գրածքը ուղիղ են, բայց թե հայոց ազգի թմրության քունը ո՞ր չափով եմ խախտել ես, ո՞ր չափով նոցա աչքը բացված են, և թե դոքա հառաչացուցե՞լ են այնքան ներգործություն, որ գործ առաջ տարվի իմ կողմից և այսուհետև, այդ մասին դուք լուում եք, բայց ես կրակի մեջ նստած ահա 10 տարի այրվեցա, ոչնչացա: Զէ՛, «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, ինչպես գրեցի, պիտի է փոխե յուր ասպարեզը: Անպատճառ: Հայոց ազգը մտածում է, թե ամեն բան կարելի է ամեն պայմանների մեջ: Դուք, որ փուշ ու տատասկ կսերմանեք, վարդ ու մանուշակ բուսանել կարող չէ, ամեն գործ ունի յուր բարոյական խելացի կարգը, այդ կարգից դուրս կարելի չէ գործ առաջ տանել: Դուք և ես, հազարավոր այլք թող հուսան ու երազեն, դոքա բոլորը դատարկ բաներ են, ակնիվ պարոն:

Ս. Ն.

141. Վ. Պ. ԲՈՒՏԿՈՎԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, милостивый государь!

Когда я имел честь представиться вам в Москве, Ваше превосходительство объявили мне о недовольстве господина наместника Кавказского направлением периодического моего издания «Северное Сияние», которое будто противодействует видам его сиятельства; равно—о жалобе на меня его святейшества—армянского патриарха, будто в моем журнале помещались статьи, противоречащие догматам армяно-григорианской церкви и что в «Северном Сиянии» допускались мною нападки на личности¹.

Позвольте мне представить Вашему превосходительству следующее объяснение:

Особенные виды его сиятельства, князя Барятинского, неизвестны мне. Из уважения к личности, столь достопримечательной в новейшей истории России, я убежден, что виды его сиятельства всегда клонились и клонятся к существенной пользе вверенного его управлению края. И «Северное Сияние» со дня его появления служило одним умственно-нравственным целям: сближению армян с образованием и цивилизацией

современной России, введению их в круг просвещенной русской мысли и здравого воззрения на вопросы общественной жизни. «Северное Сияние» должно было само себе противоречить, допуская что-нибудь предосудительное для благих видов русского правительства касательно армян. Быть может, неприязненные ко мне лица из закавказских армян, злонамеренно искажая смысл моих слов в «Северном Сиянии»,—явление, чрезвычайно господствующее между армян,—передали его сиятельству превратные понятия и толки о содержании той или другой статьи журнала, как видно, с тою целью, чтобы воспрещением периодического моего издания удовлетворить собственное ко мне недоброжелательство? За это не отвечаю я.

Жалоба на меня патриарха и распоряжения Эчмиадзинского синода от 8 июля текущего года об отобрании у меня 10 № «Северного Сияния» за 1860-й год вызваны интригами, всяким, дозволенным и недозволенным, оружием против меня ратующей партии у армян, имеющей свой орган в лице отъявленного врага, г. Черкезьянца в Москве², равно как доносом и указаниями со стороны последнего. Это очевидно из предписания Эчмиадзинского синода, «по прошению, на высочайшее имя поданному г. Черкезьянцем от 26 декабря минувшего года, и по указаниям его», пересмотрев сочинения Назарьянца и различные статьи «Северного Сияния», сделал уже свое распоряжение и просит «дать о сем сведение подателю прошения Черкезьянцу». Кроме этой, тотчас бросающейся в глаза несамостоятельности действий и суждений Эчмиадзинского синода, не видно, какие именно противоречащие догматам армянской церкви мысли найдены синодом в моих сочинениях, или статьях «Северного Сияния». В моей «Школе Религии»³, изданной в 1853 году с одобрения бывшего Нахичевано-Бессарабского, а ныне Астраханского армяно-григорианского архиепископа Матеоса, при патриархе Нерсесе, тот же Эчмиадзинский синод не находил ничего «Против семи таин армянской церкви», а теперь по прошествии осьмью с лишним лет, по указаниям г. Черкезьянца, открывает подобные погрешности, и осуждает мою книгу, как вредную в религиозно-нравственном смысле. И покойный патриарх Нерсес при своей зоркой бдительности над своей паствою позволил себе такую невнимательность к книге, распространявшей заблуждение в народе? Не говорю о том, что патриарх Нерсес, по недружественным отношениям с архиепископом Матеосом—цензором упомянутой «Школы Религии», должен был за это недосмотрение и упущение взыскать с него строжайшим образом. В статье «Северного Сияния» за 1860 год, 2-е полугодие, страница 312—313 найдена синодом также противной догматам армяно-григорианской церкви, между тем как на означенной странице нет ни одного слова о каких-либо догматах⁴; речь идет там единственно о необходимости умственно-нравственной реформы в быту армян, образования и воспитания как духовенства, так народа на прочных основаниях священного писания, божественного евангелия. Странно, что Эчмиадзинский синод, основываясь на указаниях Черкезьянца, произносит надомною приговор. Авторитет Черкезьянца, как частного лица, не будь он

даже личным моим врагом и органом против меня заговорившейся партии среди армян, лишен всякого нравственного веса. Черкезьянец исключительную злонамеренность свою и своей партии неоднократно доказывал бессовестным искажением и перетолкованием каждого моего слова в «Северном Сиянии»; он в различные времена помещал самые ядовитые, всякое нравственное чувство, всякое общественное приличие оскорбляющие статьи против меня в «Армянском сборнике», издаваемом в Москве двумя Мсерьянцами, отцом и сыном⁵; в «Масисском Голубе», издаваемом в Феодосии архимандритом Айвазовским, не подвергаясь Уставу о русской цензуре, по собственному усмотрению; наконец в «Пчеле Армении», издаваемой в Тифлисе священником Манденьянцем.

Черкезьянец на плечах невежества и безграмотности нашего народа исчерпал все средства злобной изобретательности, чтобы заподозрить меня в глазах моих соотечественников, чтобы подорвать всю мою репутацию среди армян; чего не удалось ему логическими аргументами, того старается он достигнуть безнравственным путем доноса и насилия: вызывает против меня фанатизм народа, провозглашает меня лютеранином, проповедующим в народе лютеранизм, потерянным сыном армянской церкви. Какие тому доказательства? «Вот какие», говорит Черкезьянец: «Назарьянец осмелился произнести среди армян слово — Священное писание», «евангелие»; осмелился, помимо церковных установлений армянских патриархов, указать на священное писание, как на источник всякого истинно-христианского образования и воспитания для армян».

Ввиду интриг, происков и явной вражды ко мне и к моим сотрудникам со стороны Черкезьянца и его собратий, «Северное Сияние», понимая свою честь и долг, не всегда могло оставаться равнодушным. Много, много переносило оно от бессовестных своих врагов, но подчас должно было явиться на арене и, пользуясь своим добрым правом, употребить карательное оружие. «Северное Сияние», понимая свое призвание, как орган, служащий святым интересам человечества, образованию и воспитанию публики статьями научно-нравственными, всячески старалось избежать столкновения с личностями, но будучи вызванным, не могло оно, не роняя своей чести, соблюсти всегда равнодушное молчание. Всякий порядочный, беспристрастно судящий армянин, который сколь-нибудь знаком с тем, что происходит в литературном мире армян, прилагая руку к сердцу, подтвердит мои слова

Вот вкратце основанное на фактах описание хода «Северного Сияния» со времени его появления по настоящую пору, и, вместе с тем, выражение на обвинения, взведенные на меня моими врагами. Издание «Северного Сияния» в продолжение этих четырех лет, по малочисленности читающей публики — весьма естественной в народе, большей частью безграмотном, — покупалось ценою тяжких жертв с моей стороны. Ни одной розы я не сорвал на этом литературном поприще, но много перенес сердечного горя.

Передавая эти сведения на справедливый суд Вашего превосходительства, не могу не предаться отрадной надежде, что посильные мои труды для истинного блага армян в России — как ни стараются противо-

действовать им люди неблагонамеренные, найдут великодушную защиту и просвещенное покровительство Вашего превосходительства⁶.

Вашего превосходительства имею честь быть покорнейшим слугою
Степан Назарьянц

15 сентября 1861 г.
Москва

142. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՍՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Աստրախան

20 հոկտ(եմբերի) 1861, Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Սայաթնովյանց,

Վերջապես, ամիսներ եկած, ամիսներ անցած, լսում եմ Ձեզանից մի քանի բարեկամական խոսք ու զրույց իբրև պատասխանի իմ նամակիս ասորիլի 17-ից, որ գրած էի Ձեզ ընդդեմ Ձեր նամակին, նույն ասորիլի 5-ից: Ձե՛մ կարող, որովհետև ուսած եմ միանգամ մտածողապես ապրել աշխարհիս վերա և ոչ վայր ի վերո ու վայրենի—չասել Ձեզ ցավելով, որ զարմացած եմ Ձեր, որպես և շատ հայերի ընթացքի վերա և ամենևին անհույս եմ այսուհետև որ և իցե բարի բան Ձեր համար առնել, որովհետև դուք ամենեքյանդ ոչինչ չգիտեք, բացի ձեռք ու ոտք կապելուց և ջախջախելուց մի մարդ, որ ձեր ազգի մեջ հանցավոր էր դարձել նորանով, որ մի անօրինակ հայրենասիրությամբ այսքան տարի դոհել էր յուր կյանքը ձեր համար: Գործը այնտեղ է հասել, որ ես իմ բարեկամներից նույնքան ես, գուցե ավելի ես, պարտ եմ գանգատավոր լինել, քան թե իմ հայտնի թշնամիներից: Խնդրեմ ներեք համարձակությանս, դոքա հնարովի բաներ չեն, ահա կապացուցանեմ Ձեզ փաստերով և պատճառներով, որ իմանաք դուք, թե հայոց ժողովուրդը ո՞րտեղ է, և նազարյանցը որտեղ է:

Նախ և առաջ խոսենք հայոց մարդերի . . . բարքի վերա, որ իսկույն երևեցավ «Հյուսիսսփայլի» տպագրության սկզբումը այս տարու (և անցյալ տարիքը շատ ավելի պատվավոր եղած չեն) որպես Հաշտարխանում, նույնպես և այլ տեղերում: Հայք բոլորեքյան մի սանրով են սանրած. բայց մենք այս բոպեֆս մնանք Հաշտարխանի վերա: Պարոն Ս. Ալեքսանդրյանցը՝ ստանալով ինձանից 30 տոմսակ «Հյուսիսսփայլի» համար, ուղարկում է պ. Այվազյանին². սա հետո, այսինքն մի քանի շաբաթից հետո, ուղարկում է Ալեքսանդրյանցին 30 անունների ցուցակ առանց արժաթի և խնդրում է նորանից, որ նա բառաք առնե Մոսկվայի մեջ և հատուցանե ինձ օրագրի վճարքը. նամակը ցույց տվեց ինձ Ս. Ալեքսանդրյանցը, առաջարկելով ինձ լոկ ցուցակը, որ և ես շնորհունեցի առանց արժաթի, իհարկե և ոչինչ չխոսելով: Նա ստիպեց ինձ ընդունել անարժաթ ցուցակը և ուղարկել Ձեզ Հաշտարխան «Հյուսիսսփայլ», բայց ես հրաժարվեցա այդպիսի հանձնառությունից, ասելով նորան, որ մի անկանոն դործ է առանց հատուցումն ստանալու օրագիրք արձակել չոր ու ցամաք անունների վերա: Վերջապես ասաց նա ինձ, թե նա կարող չէ արժաթ հատուցանել ինձ, որովհետև արժաթ չունի, բայց թե նա ինչո՞ւ, ինչպես ասած էր Այվազյանի նամակի մեջ, բարաթ չարեց, իհարկե, ո՞չ իմ հարցանելիքս էր և ոչ իմ առաջարկելի

բանը: Նամակի մեջ ասած չկար, որ նա արժաթը Քուրդովից կամ Սարիբե-
 դովից ստանար: Այժմս լսում եմ պ. Ֆանդեկի³ և Ջեր նամակից, որ Ս. Ալեք-
 սանդրյանցը գրել է Ջեզ մի ամենևին խառնափնթոր, անորոշ բան, ինչպես
 երևում է, ծածկելու յուր ընթացքը իմ հետ. փոխանակ ուղղակի և պարզա-
 պես գրելու Ջեզ, թե Նաղարյանցը չկամի առանց արժաթի ուղարկել Ջեզ օ-
 րագիր, գրում է Ջեզ մի անպատշաճ բացատրություն, որպես թե ես
 հաշտարխանցիբը անարժան էի համարել իմ օրագրին, կամ թե «այդպես
 բան զլուխ չի գա»: Այո՛, անկարգությունմբ չկամի Նաղարյանցը գործ
 կատարել, բայց կարգով ու խելացի ճանապարհով պատրաստ է Նաղար-
 յանցը ամեն մարդու հետ գործ ունենալ, մանավա՛նդ յուր ժողովրդի հետ:
 Սորանից ահա բացահայտ ու լուսավառ է, որ Ս. Ալեքսանդրյանցը կա-
 մելով Ջեզանից թաքուն պահել յուր չհանձնառությունը արժաթ վճարել
 կամ հասուցանել ինձ, այլև կամելով յուր անձը արդարացնել Ջեր
 առաջև, մեղքը ձգել է իմ վերա, այնպես խառնափնթորելով գործը, որ
 մեջտեղում երևում չէ մի որոշակի բան: Բայց զարմանում եմ, որ դուք
 կամ Այվազյանը չշտապեցիք իսկույն կարգի դնել այս բանը, ուղղակի
 գրելով ինձ Ջեր պահանջմունքը, և այժմ տարին վերջացած, աշխատում եք
 պատի պատ խոսելով ամեն միևե Ջեզ արդարացնել: Բայց ավելորդ էր այդ...
 Եթե Այվազյանը ուղարկած լիներ ցուցակը իմ վերա հանդերձ պատվե-
 րով՝ արժաթը ստանալ այս ինչ կամ այն ինչ մարդուց Մոսկվայում, կամ թե
 գոնյա Ս. Ալեքսանդրյանցը Այվազյանի նամակի վերա կամենաւ երաշխա-
 վոր լինել ինձ, այնուհետև հառաջ կերթար գործը. բայց ոչ մինը չեղավ, և
 ես, իհարկե, իմ կանոնիս վերա հաստատ մնացի, ոչ ոքի չստիպել, ոչ ոքի
 «Հյուսիսափայլ» չուղարկել առանց երաշխավորության կամ հատուցման, ո-
 րովհետև իմ գործը վաճառականություն չէ, այլ հիստակ առնելիք և տալիք
 իսկույն: Այլև հարկավոր եմ համարում ասել Ջեզ, որ ինչպես շատ մյուս-
 ները, նույնպես և պ. Այվազյանը անկանոնաբար են վարվել իմ տոմսակնե-
 րի հետ, որ արժաթի ստացման վկայագիրք էին իմ ստորագրությամբ. ու-
 րեմն առանց հատուցման երբեք կարելի չէր նորանց օտարի ձեռք տալ. բայց
 եթե հատուցած էր արժաթը, ուրեմն ես պիտի ստանայի նորան և գործ կա-
 տարելի: Բայց կարծեմ, մեր հայերը մեր կվիտանցիան ստացած անգամ, չեն
 հավատացել մեզ, այլ կամեցած են նախ և հառաջ մեր օրագիրը ստանալ,
 ապա վճարել: Խոստովանեցե՛ք առաջի աստուծո և Ջեր հայ եղբորը, որ շա-
 տերն ևս այսպես կամեցած են, ինչպես ասում էր Ս. Ալեքսանդրյանցը, և
 ի՛նչ պիտի լիներ մի այդպիսի անկարգության հետևանքը, այդ ևս գիտենք՝
 և մինչև այս օրս մեր ազնվամտությամբ գրեթե 400 մանեթի պարտքի տակ՝
 ենք: Թեպետ ձեզանից ոչ ոք չգիտե և չկամի կարգ ասած բանը հասկանալ...
 Դեռ շատ բան ունիմ ասելու Ջեզ:

Ջեր նամակը, որի հետ ուղարկած էիք Ջեր գեղեցիկ ոտանավորը⁴, ես
 ամենայն հոգաբարությամբ տպած կլինեի, բայց այդ մասին դուք հայտնած
 չէիք Ջեր կամքը, և Ջեր նամակի մեջ գովասանություն լինելով «Հյուսիսա-
 փայլի» վերա, մի փոքր ետ քաշվեցա ո՛չ թե այն պատճառով, որ սուտ էր
 դրածը, ո՛չ, այլ մի ուրիշ պատճառով. այո՛, մեր նախանձոտ բարեկամներից
 ոմանք այնպես են կարծում, որ ես փառասեր մարդ եմ և գովասանությու-
 նը եմ տպում իմ վերա օտարների բերանից իմ օրագրի մեջ: Գիտե՞ք, ազնիվ
 հղբայր Սայաթնովյանց, թե ինչ անարժան դրություն մեջ է մեր ազգը՝ մեր
 թշնամիքը ամենայն տեսակ ապականություն թափում են Նաղարյանցի վերա,

բայց մեր բարեկամները մտածում են, թե նոցա պիտո էր լուռ մնալ. և եթե Ձեզ պես աշխարհական մարդիկ ջատագով ու պաշտպան դուրս գային մեզ, այդ ևս հարկավոր չէր ընդունել. ասել է՝ Նազարյանցին պիտո է հայհոյեալ մենայն մարդ, թշնամին յուր խոսելով և բարեկամը յուր լուռ մնալով համաձայնել նորան: Ասացի Ձեզ վերևում, որ այսպիսի ազգի մեջ այսուհետև անհնարին է ինձ գործ կատարել՝ ոչ թե մեր թշնամին միայն թշնամի է մեզ, այլ և մեր բարեկամը թշնամի է մեզ, գուցե ավելի վատթարապես: Իմ կարծիքը ձեր՝ աշխարհականների վերա այսպես է, ինչպես և գրած եմ իմ հրապարակական նամակի մեջ առ ազգը⁵, որ այսուհետև դուք, աշխարհականքդ լավ ու վատ հանդես դար, ձայն տաք, որոտաք և հայտնեք ձեր կարծիքը: Այսուհետև ձեզ տեղիք չկա մտածելու, թե ուսումնականք, դիտնականք կան մեր ազգի մեջ, ոչինչ չկա, սխալվում եք դուք. մի քանի վախկոտ կիսատ միսատ անբարոյական իմաստակներ, նախանձոտ բարեկամներ, ահա ձեզ ձեր ուսումնականքը: Ձէ՛, այժմ պիտի դուք բանաք, արձակեք և հնչեցնեք ձեր փակած բերանը, եթե կամիք, որ ձեր սերունդքը չթքեն ձեր գերեզմանի վերա, ինչպես վատթար նախնիքի գերեզմանի վերա: Այսուհետև դուք եք իմ դատավորքը և ոչ թե ձեր վատթար, անբարոյական ուսումնականքը, որ միայն նախանձոտ և նախանձաբեկ իմաստակներ են, անարժան մարդկային անվան: Ավելի բան ունիմ Ձեզ ասելու:

Դուք պահանջում եք ինձանից, որ ես իմ դիտնական և գործնական դրպրոցի մասին, որ բացվելու է Մոսկվայի մեջ Տերության տված թույլտվությամբ, այնպես դուրժ կատարեմ, ինչպես հայոց ազգը միշտ պահանջել է Նազարյանցից, որ նա «Հյուսիսափայլ» տպե, այսինքն առանց արծաթի նպաստավորության: Դպրոցը բաց է, Տերության թույլտվության թուղթը ծոցումս է, բայց աշակերտ չկա. որովհետև ամեն մարդ հայերից Ձեզ պես մտածում է և խոսում է. այսինքն՝ թո՛ղ առաջ Նազարյանցը մի 10, 20 աշակերտք ունենա, ապա և ես իմ որդին կհանձնեմ նորա դպրոցի հոգաբարձությանը: Այդ ի՛նչ տեսակ մարդիկ եք դուք, պարոններ, Նազարյանցը ինչպես առնե, որ 10, 20 աշակերտ հավաքե յուր մոտ, բանա յուր ուսումնարանը, կարգավորե նորան, եթե դուք, եթե ոչ մինը ձեզանից չկամի նորան յուր զավակը հանձնել: Խնդրեմ ասել, այդ ի՛նչ հրաշք եք դուք պահանջում Նազարյանցից. մի՞թե այդքան անմտությամբ պատժել է ձեզ աստված, որ չեք կարող հասկանալ, թե մի 10, 20 աշակերտք այն ժամանակ կհավաքվին Նազարյանցի մոտ, այն ժամանակ ուսումնարանը կբացվի, կսկզբնավորվի, կկարգավորվի, երբ արդեն աշակերտք կային, երբ հայոց ծնողք յուրյանց զավակները հանձնած էին նորան: Դպրոցը դատարկ պատերով և սեղաններով չէ լինելու, այլ աշակերտների ներկայությամբ: Կամ մի՞թե կարծում եք դուք, որ Նազարյանցը պիտի յուր դպրոցը յուր վիվիսկայով բերե, «Հյուսիսափայլի» տետրակների պես դնե ձեր ձեռքի մեջ, որ դուք հավատաք նորան և հանձնեք նորան ձեր որդիքը: Չգիտեմ ի՛նչ տեսակ մարդիկ եք դուք, պարոն հայեր, ի՛նչ եք տվել ինձ, ի՛նչ եք պահանջում: Զարմանում եմ, որ դուք տակավին կարոտ եք մյուս այլ տեղեկությունների իմ դպրոցի մասին, քան թե ահա երկու անգամ հրատարակվեցան «Հյուսիսափայլի» մեջ: Ոչ ապաքեն ասած է այնտեղ, թե ծնողք զանազան քաղաքներից պարտ էին ինձ տեղեկություն տալ, թե քանի զավակ այս կամ այն տեղից կամեին ուղարկել ինձ, հայտնելով ինձ յուրյանց ցանկությունը յուրյանց որդիների ուսումնառության մասին, դպրոցի գիտնական կամ գործական մասումը և այլն, և այլն. ո՛չ ապաքեն դրած են

այնտեղ ամենայն ծանոթությունը ղանաղան ուսանելի նյութերի և դպրոցի բոլոր՝ թե՛ տնտեսական և թե՛ ուսումնական մասին. այլ ի՞նչ մյուս ծանոթությունը կարող եմ տալ հայերին: Բավական չէր, որ նոքա իմանալով ինձանից այդ տեղեկությունը, ծանոթություն տալին ինձ ուղարկելի մանուկների մասին, և ես իմ կողմից միտ դնելով աշակերտների բաղմոթյանը, զորօրինակ 10-ի, 20-ի, զրեի ծնողներին, որ ուղարկին տղայքը և ես պատրաստություն տեսանեի ընդունելու նորանց: Բայց ոչ, հայերը մտածում են՝ նաղարյանցը նախ և հառաջ պիտո է մի քանի 1000 մանկթ ցած դնե, տուն բռնե, սարք կարգ հոգա, վարժապետներ հրավիրե, առանց մի ծնողից ևս մի աշակերտ ստանալու: Ա՛յս եք պահանջում ինձանից, աղնիվ պարոն, ես չգիտեմ և հարկադրված եմ ասել Ձեզ, որ Դուք ամենայն կարգից դուրս բան եք պահանջում ինձանից և աստված կարող չէ Ձեր պահանջողությունը կատարել, ո՞ւր մնաց նաղարյանցը, որովհետև Ձեր պահանջողությունը անխելք պահանջողություն է: Ամենայն մասնավոր դպրոց ամենայն տեղ բացված է և բացվում է աշակերտք գտանելով, այսինքն՝ եթե այս կամ այն ծնողը հավատալով մի արժանավոր մարդու հրատարակությանը՝ հանձնում են նորան յուրյանց մանուկները և այդպես օրե օր բաղմանում են աշակերտքը հինգից դառնալով 10, տասնից դառնալով 20—քսանից 30 և այլն, և այլն. և ոչ մի ծնող չէ մտածում այնպես, որպես թերահավատ հայերը, որ թող նոքա նախ և հառաջ տեսանեն, որ մի դպրոցապահ 10, 20 աշակերտք ունենա, ապա թե կտալին յուրյանց մանուկները նորան: Բայց ոչ մինը հայերի մեջ այնքան խելք չունի, որ ինքն ասե յուրյան, թե ինչպես կարող են 10 և 20 աշակերտք մի տեղ հավաքվիլ, եթե ոչ մի ծնող չկամի առաջուց տալ: Դուցե Հովսեփ Չերքեզյանցը լավ ներդրած է ընդդեմ ինձ, թող հովանա սիրտը. գոնյա հայերի անմտությունը և Չերքեզյանցի չարախոսությունը լավ հանդիպում են միմյանց: Եվ ավելի բան⁶:

Դուք ինձ հույս եք տալիս, որ գալոց 1862 թվականին հանձնառու եք դուր 20 ընկերագրության «Հյուսիսափայլի»։ շնորհակալ եմ: Դուք ստանում եք ահա ծանուցումն գալոց տարու «Հյուսիսափայլի» մասին, որի մեջ փոքր ի շատե բացահայտել եմ մեր հայերի առաջև «Հյուսիսափայլի» որպիսությունը, գործի բոլոր հանգամանքը պարզ ի պարզ դնելով նոցա առաջև, և «Հյուսիսափայլի» գործը հանձնելով նոցա իմաստուն հոգաբարձությանը: Այսքան տարի գործ կատարեցինք հայերի համար. այսուհետև կարող չենք այնպես, ինչպես առաջ. ուրեմն թող հայերը ղգաստանան, ճանաչեն յուրյանց օգուտը և վնասը և օգնեն մեզ, ապա թե ոչ, ինչպես հաճո է նոցա:

Ձեր բարյացակամ՝

Ս. Նազարյանց

143. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻ:

Մոսկվա

Աղնիվ բարեկամ Մ. Փանյանց,

Ահա ուղարկում եմ Ձեզ մեր ընկերության վերա գրած մի ճառ¹, որ այդ քանի խորհուրդը անորոշ մթության միջից դուրս պարզվի և պայծառանա աչքի առաջև, որպես պտուղը յուր փեճիկի միջից: Այնուհետև ամենեքյանքս

վերահասու կլինինք, թե ի՞նչ բան է մեր կամեցածը, կամ թե ի՞նչ կամիմք մեք: Մեր հայերը մինչև այժմ չեն մտածել այդպես, այսինքն յուրյանց կամեցածը նախ և առաջ պարզապես հասկանալ, որ կարելի է միայն մի պայծառ ձև ու կերպարանք տալով յուրյանց մտածութեանը: Ես հարկաւոր համարեցի այդ բանը և գրեցի իմ մտածութեանքը մեր ընկերութեան մասին, ուստի կարող ես դու տեսանել, թե ի՞նչպես է այն ճանապարհը, որի վերապիտո է մեզ դիմել դեպի մեր նպատակը: Դու կկարդաս սորան ուշադրութեամբ և կասես ինձ քո կարծիքը. դորան գրել եմ ես այն խորհրդով, որ կարդացվի հրապարակաւ ընկերութեան մեջ, որ ամեն մինը պարզ ու պայծառ տեսանեք բանի խորհուրդը և իմանա, թե ի՞նչ էր իսկապես յուր և հասարակութեան կամքը: Միաբան հավանութեամբ պիտո է ընդունվի և ստորագրվի դա, կամ թե մերժվի, եթե մերժելի էր, նույնպես միաբանական վճռով:

Ես ուղարկում եմ Ձեզ նույնպես «Հյուսիսամիսիս» ստորագրութեան կամ ընկերագրութեան թուղթը գալոց 1862 թվականի համար, ինչպես խնդրեցիք ինձանից: Աշխատիր հայրենասիրութեան այդու մեջ որպես քաջ մշակ, և տես, թե ի՞նչ կարելի էր բուսուցանել և կանաչեցնել. հուսաւոր լինենք և աշխատենք ազգի գալոց լավութեան համար, մինը բարի խոսքով և հորդորանքով, մյուսը առաքինութեան օրինակով, մյուսը գրչով և յուր հոգեկան գանձերով: Ազնիւ բարեկամ, գործենք միաբան զորութեամբ մեր կյանքի գործը այս աշխարհումս, մինչև ժամանակը մեր ձեռքումն է:

Ձեր՝ անխարդախ սիրով Ձեզ սիրող

Ս. Նազարյանց

1861 թվականի 25-ին հոկտ.

Մոսկվա

144. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՍՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Աստրախան

27 փետրվարի, 1862, Մոսկվա

Աղնիվ բարեկամ Հովհաննես Սայաթնովյանց,

Ձեր պատվելի, ապահոված նամակը, հանդերձ «Հյուսիսսփայլի» ընկերագիրների ցուցակովը, ստացա անկորուստ, և պարոն Կարապետ Սաղբատովից նույնպես Ձեր պատվիրելով ընդունեցի նույն ընկերագիրների արժաթը, այսինքն 218 ման<եթ>50 կոպ<եկ>, որ է 23 օրինակի հատուցումն և Ձերը նորա մեջ: Ձեր նամակի մեջ գտա նույնպես մի ծրար՝ «Արձագանք Հաշտարխանից»¹, բավական խելացի, պատշաճավոր կերպով գրած, որ շատ ուրախ կլինեի իսկույն տպել, ոչ թե վրեժխնդիր լինելու իմ ճշմարտությանը, որ այնքան անամոթ և խելագար կերպով հայհոյել է մինչև այսօր պարոն Չերքեզյանցը—ես այդ բանը թողում եմ գալոց ազգի արդարադատության դատաստանին և մարդկության ատենին առհասարակ, այլ որ գոնյա փոքր ի շատեհ հատուցումն ստանա հայոց ազգի պատիվը և իրավունքը, որ այդպես հրապարակով անարգել է մի Չերքեզյանցի պես անձն: Բայց, կրկնում եմ, ազնիվ բարեկամ, պարտական եմ Ձեզ խոստովանել, որ այնպիսի վատթար դրության մեջ է «Հյուսիսսփայլի» ընկերագրությունը, որ չգիտեմ, թե ինչպես պիտո էր գործ սկսանել: Մինչև այս ներկա թվականս հասել է իմ ձեռքը 961 մանեթ առձեռն պատրաստ, որպես պարգև մեր թիֆլիզեցի պարոն Նադիրյանից 200 ման<եթ> առանձին, ուրեմն 1161 մանեթ, խոստացել է մի այլ անձն, պ. Սանասարյանց անուն Պետերբուրգից՝ 250 մանեթ, նույնպես ընծա, երբ որ դուրս կգար «Հյուսիսսփայլը»: Ասկա ուրեմն բոլորը, թե ստացած և ստանալի արժաթի գումարն է 1411 ման<եթ>: Բայց ինձ անպատճառ հարկավոր է, որպես նյութական ծախք տպագրության համար, 2000 ման<եթ>, բացի սորանից, ինձ և իմ աշխատակից գրողների համար, թերթին շատ փոքր հաշվելով 2000 ման<եթ>, և Դուք իբրև բանական մարդ, իհարկե, կարող չեք մտածել, թե հեղինակ մարդիկը օդից միայն ապրում էին, այլ ամենայն ազամորդու պես ունեին յուրյանց մարմնավոր կարիքը. և նոցա արժան էր ուտել, խմել, հագնել, մի խոսքով մարդկորեն ապրել, ինչպես դուք ամենեքանքդ: Այս փիլիսոփայությունը շատ պարզ է և ինքն ըստ ինքյան բացահայտ: Բայց դու տես, որ հայերին մինչև այսօր ես ոչինչ չկարողացա հասկացնել. և այդպես այս չորս տարին իմ կյանքս եղավ մի կատարյալ նահատակություն, անհնարավորը հնարավոր կացուցանելով, ինչ որ հինգ մարդու գործ էր, գրեթե միայն լցուցանելով, թող տպագրության և

սրբագրության և այլ մյուս տեսակ տառապանք և խաչեր շատ: Ձեռն խոսում
այստեղ այն հայհոյանքի և հազար տեսակ պղծությունների, կեղտի և ցեխի
վերա, որ անամոթ շրթունքը թափեցին և թափում են մինչև այսօրս մեր
վերա: Դուրանց պիտո էր ինձ հանձն առնուլ և, ինչպես մեր հայերը ասում
են՝ աչքի տակ դնել, եթե հանձն առա միանգամ դեպի հրապարակ դուրս
գալ և անողորենի արդարության ու հշմարտության սուրբ դեպի աչ ու ձախ
ջողեցուցանել, կարմրացրած երկաթով աչքել փտած ու նեխած վերքեր և
սուր դանակով կտրել ու բաց ձգել: Ոչ եկի խաղաղություն արևանել, այլ հուր.
ուրեմն ինձ հանդիպել է, ինչ որ պիտի հանդիպեր հարկավորապես. ոչինչ
ավելի և ոչինչ պակաս: Ես անմխիթար չեմ այդ մասին, այլ ինչ որ արեցի
և կյանքս ցած դնելով արեցի, դուրս վերա շատ ուրախ եմ. փառք ամենա-
կալին, փառք Քրիստոսին, որի հշմարտության սերմերը ամենեկին ոտնակոխ
եղած մեր ազգի մեջ—նոր ի նորոք բրբրեցի և թափեցի հայկական հողի մեջ.
Թեպետև փարիսեցոց քահանայապետը² մատնեց ինձ Կաթողիկոսի իշխանու-
թյան ձեռք. բայց—խրաչելացոց, հրեից ժամանակը անցած է—խաչատուռ-
վեցավ դարձյալ ինքը, հաղթության արմավենով դուրս գնաց պատերազմից
փոքրիկ Նաղարյանցը: Այս լուպիս չկամեմ և Ձեր հետ, ազնիվ բարեկամ,
շատախոսել այս նյութի վերա. մեր ներկա ցավն այն է, որ հայոց ազգը
կարողություն տա ինձ գործ հսուաջ տանելու:

Ինչպես ասացի վերևում, «Հյուսիսափայլը» կապած ու կաշկանդված մը-
նացել է և շաբաթամեջ կամ ամսամեջ մի, երկու ստորագրությունք կարող
չեն արձակել իմ ձեռքը: Թիֆլիսից ստացել եմ մինչև օրս 32 ընկերագրու-
թյուն և նադիրյանցի 200 մանեթը. այլ անձինք Ղզլարից, զորօրինակ պա-
րոնայք Հովհաննես Փիթանյանց և Հովսեփ Իզմիրյանց, մինչև 20 ընկերա-
գրությունք հասուցել են ինձ. սորա վերա ավելացրու Սանասարյանցի³ ըն-
ծայելի 250 մ<անեթ> արծաթը, որ ինձ հասանելու է ոչ թե «Հյուսիսափայլը»
տպելու համար, այլ «Հյուսիսափայլը» տպելուց հետո: Զարմանալի մտածու-
թյուն մեր հայերի կողմից: Ես գործը թողել եմ այսուհետև ազգի հոգաբար-
ձությունը. ինչպես կամի նա, այնպես ևս հաճո է ինձ: Ես իմ առնելիքը արեցի,
տեսանենք այսուհետև դոցա շնորհը: Իմ ստորագրությունքը մինչև այժմ եւ
Թիֆլիսից, Հաշտարխանից, Ղզլարից, 7 հատ Ստավրապոլից, մի քանիքը
Ղրիմի կողմերից. այլ կողմերից ոչինչ չկա: Նախիջևանը (նորը) մեռել է. մի
ձայն ևս լսում չենք այնտեղից. Շամախի, Երևան, Մոսկովա, Պետերբուրգ
կամ թե մյուս քաղաքներից ո՛չինչ, ոչինչ միանգամայն. բայց փետրվարի
27-ն է արդեն. էգուց չէ մյուս օրը մարտի 1-ն է: Չգիտեմ, ազնիվ բարեկամ,
թե ինչպես պիտի վերջանա այս գործը, ես լաբիրինթոսից ելքի ճանապարհ
չեմ տեսնում. վասն որո կարող եմ Ձեզ միայն համարձակությամբ այսքան
հասկացնել, որ, եթե այսպես գնաց գործը, ինչպես գնում է, այնուհետև ես
հարկադրված կլինեմ մի քանի ամսից հետո դարձուցանել արծաթը որպես
Ձեզ, նույնպես և մյուս պատվելի ընկերագիրներին, որովհետև գործ կատա-
րել այդպես, ինչպես մտածում են մեր սիրելի հայրենակիցքը, ես անկարող
եմ. և անկարող էր ամենայն մյուս խելացի մարդ իմ տեղումս:

Ազնիվ բարեկամ,

Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Աստրախան

9-ին ապրիլի 1862 թվականի, Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Սայաթնովյանց.

Շտապում եմ Ձեզ տեղեկություն տալ, որ «Հյուսիսսփայլի» տպագրությունը, թեև շատ տրտում պայմանների մեջ, այսինքն մի հուսահատեցուցիչ փոքրիկ արծաթի կարողության մեջ, սկսավ արդեն: Հանգամանքի դառնությունը միա ղեկավար, այսպես որոշեցի, որ փոխանակ անցյալ տարիների հրագրերից տեսարակների, համառոտվին սուքա երեքթերթյա ամսական տետրակներով, տիպը տնօրինելով միջակ տառերով, այնպես որ 3 թերթը ամեննվին համեմատ է 4 թերթի քանակության խոշոր տառերով: Ինձ պիտո էր կամ այսպես վարվիլ, կամ թե ամենեկին հրաժարվիլ «Հյուսիսսփայլի» տպագրությունից և ազգի բարեմիտքը նոցա թշնամիների սրտով առնել: Արդարև նույն ծանրությունը և անտանելի ծանրությունը մնում է դեռ ևս իմ վերա միայն, այսինքն դրավոր աշխատությունքը, որովհետև արծաթի անհնարին աղքատությունը այնքան է, որ ինձ գործակից աշխատավորքը պահելու կարողություն չկա. մի վհատեցուցիչ մտածություն իմ համար, բայց անհասկանալի մեր հայ մարդերին:

Այս տեղեկությունքը տալով ազնիվ բարեկամիդ, որպես կիսով չափ մը խիթարական և ուրախացուցիչ լուր, մյուս մասով կամեի հանձնել «Հյուսիսսփայլի» հառաջագիծությունը Ձեր խոհական հոգաբարձությանը և հայրենասիրական ջանքին ղկնի և այն օգնությանը, որ ինձ ընկերագրությամբ Հաշտարխանից հասուցած էիք: Դուք կարող էիք տնօրենություն գործել, որ ևս կարողանայի ավելի օրինակներ ուղարկել Ձեզ Հաշտարխան, եթե հույս կար հետո ևս տարածել դորա օրինակները Հաշտարխանում. այստեղ հարկավոր էր միայն ճանասլարհի ծախք գազետնի էքսպեդիցիային վճարելի $1\frac{1}{2}$ ամենթ ամեն մի օրինակի համար:

Շատ ցավում եմ, ստիպված լինելով ասել Ձեզ, ազնիվ բարեկամ, որ ղկնի այսքան կենսամաշ մատենագրական աշխատությունների, ղկնի այնքան պանծալի հաղթությունների, որ «Հյուսիսսփայլը» և նորա հրատարակողը ըստացավ ընդդեմ յուր մատնողներին և թշնամիներին, փոխանակ բազմանալու ընկերագիրների և նորա բարեկամների թիվը, ևս առավել նվազել է դա. փոխանակ ջերմեռանդության և քաջալերության, հառաջացել է սառնություն և երկմտություն, բարեկամները դարձել են խարդախ թշնամիներ, ամենեկին երկմիտ ու փոփոխամիտ մարդեր: Նոր-Նախիջևանը, որ մինչև այժմ գլխավոր պաշտպանն էր «Հյուսիսսփայլի» և ամեն տարի մինչև 100 օրինակի հանձնառու էր, այս տարի ոչ մի օրինակ մինչև այսօրս գրվել չէ և ոչ իսկ մի լուր կամ տեղեկություն ունիմ մինչև այս րոպես այդ քաղաքից: Պիտո է մըտածել, որ այդ քաղաքի մարդիկը ինչ բան մինչև այժմ համարել են և ընդունել են իբրև ճշմարտություն, նույն բանը այժմ երևում է նոցա ստություն, ուրեմն և մերժելի, ո՞վ անհասկանալի փոփոխամտություն ասիական հոգինների, չեմ ասում թե մի աններելի ապերախություն, որովհետև «Հյուսիսսփայլը» ոչ մի քաղաքի իրավունք այնքան քաջությունը և վատամարդիկ լինելով պաշտպանել չէ, ոչ մի քաղաքի օգտի համար այնպես ջերմաբար պատերազմել չէ, որպես Նախիջևանի համար, և այսօրս դա մնացել է մեռած ու քարի պես լուռ, երբ մյուս քաղաքներից շատ ու փոքր հավաքված են արծաթ:

Պարոն Հայրապետյանցի մի եղբայրը, փեսան ձեր Սերգեևի, Հաշտարխանումդ է. գուցե թե կարողանայիք այս կամ այն մարդու ձեռքով իմանալ, թե ի՞նչ էր պատճառը Հայրապետյանցի ամենևին տմարդի լուսթյանը և հրաժարմանը «Հյուսիսսփայլից»¹: Ես լսած եմ միայն, որ Այվազովսկու աշխատությամբ և խորամանկ հնարներով Կարապետ Հայրապետյանցը հաշտվել էր Նախիջևանում Խալիպյանի հետ, միայն թե կարծում էի միշտ, առանց յուր հոգին գերի և ստրուկ տալու Խալիպյանի հոգուն և նորա համախոհներին: Այժմ երևում է բանը այլապես, և ես իմ կողմից, իհարկե, մտնոթ կհամարեի նամակով անգամ մոտենալու այդպիսի խարդախներին:

Ահա այս պատճառներով ցանկալի կլինեի ինձ տեսանել, որ հայք ճանաչելով յուրյանց պարծանքը, կամեին ցույց տալ նորնախիջևանցոց և նույն իսկ պարոն Հայրապետյանցին, թե «Հյուսիսսփայլը» կարող է ոտքի վերապահվիլ և հառաջ գնալ առանց Նախիջևանի մասնակցությանը ևս: Շատ և շատ ցանկալի կլինեի ինձ, որ հայերը մի փոքր ավելի զգացող մարդիկ լինեին, քան թե ես տեսանում եմ դորանց, և ինչ որ յուրյանց պարտականությունն էր, այն չդնեին իմ վերա, խեղդելով ինձ, որպես թե միայն իմ պարծանքն էր «Հյուսիսսփայլի» հաջողությունը: Ես ամենից առավել բռնաւիրված եմ, գործ եմ կատարում ստան մարդու փոխանակ. այլ մյուս ի՞նչ առնեմ. մի կտոր հացը, որ ունիմ ձեռքումս ոչ հայոց տվածով, այլ իմ վարժապետությամբ, կարող չեմ զսլակիս ձեռքից առնուլ և տալ հայոց հարուստներին. այս ընդդեմ է և՛ մարդկային, և՛ աստվածային օրենքին:

«Արձագանքը Հաշտարխանից» կտալի առաջին տետրակի մեջ, նույնպես ոտանավորները պ. Նաղարյանցի. ցավում եմ միայն, որ Դ. Ն. Սերգեևի և Ֆրանգուլովի անունները չկան այն Հաշտարխանու Արձագանքի տակ: Ինչպես երևում է, մեծատունքը անարժան են լինելու ճշմարտության պաշտպանք. բայց ոչինչ. այն 17 արժանավորները բավական են նույնպես: Դոքա որ համարձակվել են հանդես գալ, դա մեծ խորհրդավոր բան է իմ աչքում, և ապա գալոց ազգը կառնե դոցա ազնվամտությանը արժանի հատուցումն: Ես կաշխատեմ երկու-երկու տետրակ արձակել մի ամսում, որ շուտով հավասարվինք ժամանակի հետ, որ հայք յուրյանց ասիական ծանրակշռությամբ և դանդաղկոտությամբ ի զուր անցուցին: На беду МА. Բայց հերիք է:

Ազնիվ բարեկամ,

Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

146. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

Նոյեմբերի 3, 1862, Մոսկվա

Ազնիվ պարոն,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ ամսու 19 թվականից, հասավ ինձ, ծանուցանելով Ձեր դիտավորությունը հրապարակով պատասխանատու լինելու պ. Չերքեզյանցի «Անդրադարձին» Ձեր Հաշտարխանից հնչեցուցած արձագանքին, որ դուք կարդացել եք «Մասյաց ագռավի»¹ 14 համարի մեջ, բայց ես ուղիղն ասեմ, ոչ կարդացել եմ և ոչ գիտեմ, կարծեմ մի այդպիսի բան ձգեցին ականջս թիֆլիզեցի բարեկամներս, բայց ես ավելի պատվական նյութ

թերով և գործերով պարապած լինելով, անարժան համարեցի ուշադրութիւն նվիրել մի խեղաքարի գրվածի, որպիսի պարոն Չերքեզյանցն է, մանավանդ որ նա վստուց արդեն խորտակված, ջախջախված և խայտառակված է ազգի փոքր ի շատն խեղացիների և հասկացողների դատաստանի առաջ, և ոչ մի օրինավոր մարդ կամեր նորան բերան առնուլ անգամ:

Ես ընդդէմ չեմ Ձեր դիտավորութեանը կրկին հանդես գալու և օրինավոր շաղախով ծնփելու նորա լիրբ և անսանձ բերանը—եթէ հաճո է Ձեզ: Միայն թէ խնդրում եմ Ձեզանից շուտով և փութով ուղարկել ինձ Ձեր «Խորհրդածութիւնքը ազգի ճշմարիտ ազգասերների առաջ», որովհետեւ «Հյուսիսափայլի» վերջին տետրակը, այսինքն 12 հ <ամբար> կմտանէ տպարան, և ամսուս վերջումը կամ թէ դեկտեմբերի առաջին օրերում ամենեւին կավարտվի «Հյուսիսափայլի» տպագրութիւնը: «Հյուսիսափայլի» 10 համարից, որ արդեն արձակված է դեպի Ձեզ, վերահասու կլինեք նույնպէս, որ «Հյուսիսափայլը» դաւոց 1863 թվականին կարող չէ այլեւս հառաջ տարվիլ ի պատճառս հայկական հասարակութեան անօրինակ և գերօրինակ ջերմեռանդ ձեռնտութեան և օգնականութեան հրատարակողին: Ի՞նչ ասեմ, ազնիվ բարեկամ, մեր սիրելի հայերի մեռած սառնութիւնը դեպի ամենայն ազնիվ և պատվական գործ հանդիմանելով և դատաւարտելով վաստակեցաւ արդեն, այժմ պիտի գովեմ, որ իհարկէ մի ավելի մխիթարական խորհուրդ չունի, քան թէ մի ծանր հանդիմանութիւն, թեպէտ հասկացողի համար այդպիսի գովասանութիւնը հազար հանդիմանութիւնից առավել ցավեցուցիչ է: Իմ դրութեանս հայերի մեջ կհասկանաք Դուք, ուշի-ուշով կարդալով «Ծանուցումը» հիշյալ համարի մեջ: Վերջին տետրակի մեջ կտպվի նույնպէս այս տարու «Հյուսիսափայլի» ընկերագիրների ցուցակը, որ բացահայտ կուսուցանէ Ձեզ, արդյոք կարո՞ղ էր մի օրագիր հրատարակող հեղինակ այդպիսի դառն հանգամանքի մեջ գործ կատարել: Ես ավելի բան չունիմ գրելու Ձեզ և ոչ իսկ ասելու: Ինչ որ ես մինչև այսօր կարող էի, ամենայն տեսակ անձնագործութեամբ և ամենայն տեսակ զրկանք և տառապանք հանձն առնելով, արեցի. այսուհետեւ ժամանակ է և ինձ հանգստանալու: Գլխով պատ փշրել կարելի չէ: Ամենեւին պիտի փոխվեն մեր ազգի հանգամանքը, որ ես այսուհետեւ ճանապարհ ստանայի կրկին անգամ ձեռնարկելու մի ազգասիրական գործի. ապա թէ ոչ, կմնա գործը այնպէս, ինչպէս հրատարակվեցաւ «Ծանուցմամբը»:

Կրկին խնդրում եմ, որ փութացնեք Ձեր տպելիքը «Հյուսիսափայլի» մեջ, որովհետեւ դա շուտով ամենեւին կվերջանաւ:

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.>—Ինչ ասեմ Ձեզ «այն մյուս հերոսի մասին»²: Երբ որ մեր հերոսները յուրյանց ազգի ցավը մոռացած, օտար գործերի մեջ ներս են մտանում մի հիմար հանձնադատութեամբ և անձնասեր անբարտաւանութեամբ, ի՞նչ պիտի լինի դորա վերջը. իհարկէ ոչինչ բարի: Այդպիսի հերոսները ինքյանք կարող չեն օգնել յուրյանց, ուր մնաց յուրյանց ողորմելի ազգին: Դոքա յուրյանց հանդգնութեամբ և անմտութեամբ ծիծաղելի են կացուցանում յուրյանց անձը յուրյանց թշնամիների աչքում—որովհետեւ յուրյանց հատուկ ձեռքով փոս ու վիրաւ պէս փորում յուրյանց համար—և տրտմութեամբ ու ցավով մեռցնում են յուրյանց սիրելիների սիրտը: Միտ դնելով նոր լուրերին, որ հասել են ինձ Պետերբուրգից, այդ թշվառ հերոսը գտանվում է դեռեւս կա-

Արմբնտ է, սրմբնտ է,
Այո, Ռուրան անի զիանի՞
Այիայ, այիայ, այիայ, այիայ
Այիայ, այիայ, այիայ.

էլ կունայ, էլ կունայ,
էլ կունայի.
Ռուրան անի զանի՞ է,
Ջինահար, զինահար:

Այո,
Ջհոգիս առնեմ քեզ գերի,
Ի յահեղ ի յահեղ ատենին
Ձժողովքն առնեմ քեզ յանձին.

Գոհար վարդն ի հոգոյն
Սիրամարդ տսկեթել,
Դու լուսին ի լուսոյ՝
Ի մէջ գիշերին.

Դու զաւհալ աստղ ես պայծառ
Ի յառաւոտին,
Կոյս Մարիամ սրբուհի, թագուհի պանծալի,
Դու մաքուր աղանի:

Ջինահար, զինահար,

Այո,
Ջհոգիս առնեմ քեզ գերի՝
Ի յահեղ, ի յահեղ ատենին
Ձժողովս առնեմ քեզ գերի.

Ի յառաւատուն, ի յառաւոտին
Յօղիկն իջեալ ի նոր Սիոն,
Տէրս ի տուեալ, ձայնս է տուեալ
Քաղցր արեւուն ի յարուսեկին:

Կոյս Մարիամ, դու նրման հոտ քստաշխի՞⁵
Ջրմբոսի, կրնդրրկի, հոտ նարդոսի.
Ջինահար, զինահար,

Այո,

⁵ Ջհոգիւր՝ հոտըս ասշխի:

Ինչպես հայտնի երևում է, կաթողիկոսը պիտո է առանձին կերպով խնդրագրործ եղած լինի ցենզուրյան կոմիտեում, թույլ շտալ որևիցե կրոնական հայացքով բան տպել «Հյուսիսափայլի» մեջ, խառնելով դորան, ինչպես սովոր են մեր հայերը, զավանաբանության հետ, որովհետև աղպես միայն կարող են յուրյանց խավար շարժացականությունը լցուցանել: Չէ՛, իմ կարծիքն այն է, որ Ձեր գրվածը անպատճառ տպվի «Մեղուի» մեջ Կոստանդնուպոլսում, իմ ծանոթաբանությամբ հանդերձ, եթե հաճո էր հրատարակողին սեփականել նորանց և քերել իմ անունը, ինչպես պիտո էր խնդրել նորանից: Հայաստանի «Կոունկը» (տիմար Աղաբեղյանի)² և «Մեղուն» (թույլ Սիմոնյանի³ հոգաբարձության տակ գրած) երբեք համարձակություն չեն ունենալու աղպիսի բան տպել. նոքա շատ-շատ ընդունելու չէին մի նախատական գրված իմ վերա, բայց մի այնպիսի գրված, որպիսի Ձերն է, ի պաշտպանություն Ավետարանի սուրբ ճշմարտության, ի պաշտպանություն Նազարյանցի՝ անարատ, ավետարանակույս կողմանի և աղգի ճշմարիտ օգտի համար գրվածներին, այլև ի խոստովանություն նորան անօրինակ անձնազոհ աշխատություններին՝ այդ հույսը մի ունեցեք . . . մանավանդ որ Տեր-Բարան՝, պաշտպանը Չերքեզյանցի, կանգնած է նոցա դեմ ու դեմ: Ի՞նչ ճշմարտություն, ի՞նչ ավետարան, ի՞նչ Նազարյանց. Տեր-Բարան այսպես կամի՝ ուրեմն և այսպես ևս պիտի լինի: Դուք կարող եք հասկանալ, թե ինչ դրություն մեջ է իմ սիրար, նայելով մեր հայերի այս որպիսությունը. ես անհույս եմ այսուհետև և անմխիթար, քանի որ պիտի տեսանեի և լսեի այս խայտառակությունը, այս բարբարոսությունը մեր աղգի այս բարոյական մեղությունը մեր մեջ: Իհարկե, այսուհետև գործ ևս կատարել կարող չեմ, ինչպես ծանուցումն արեցի «Հյուսիսափայլի» մեջ, այն պայմանների տակ, որպիսի մեր աղգի պայմանքն են: Մինչև այժմ ոչինչ կողմից քաջալերական ձայն չկա, և ինչպես տեսանում եմ, մեր հայերը, շատ լավերը ևս դոցանից, կարող չեն հասկանալ իմ դրությունը, այլ մտածում են՝ ի՞նչ է, թող աշխատի Նազարյանցը, թե օգուտ ունեի և թե վնաս, ինչ պահանջությունք է դրոժում,—մի խոսքով մեր աղգի մեջ մտավորական աշխատությունը ոչինչ գին չունի և մտավորապես աշխատող մարդը, գիտնականը ոչինչ է: Բայց դու տես, որ և գիտնականը մարդ է, ունի ամենևին նույն կարիքը, ինչպես ամեն միքն ձեռանից, ունի ընտանիք, զավակ, և ինքն ևս չէ միայն հոգեղեն, այլ և մարմնեղեն, և այլն, և այլն: Ի՞նչ ասեմ, ազնիվ բարեկամ, այն բանը, որ հայերը ինքյանք պիտի հասկանան յուրյանց ամենօրյա փորձով, իմ բացատրությամբս անհասկանալի է նոցա . . . և այդ տեղ, իհարկե, ես և իմ նման մարդիկը ավելորդ էին:

Շնորհավորելով Ձեր նոր տարին, ամեն բարեմաղթությամբ Ձեզ և Ձեր ընտանիքին, մնամ Ձեզ միշտ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

148. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

29-ին հունվարի 1863 ամի, Մոսկվա

Ազնիվ և խոհական հայ Հովհաննես Սայաթնովյանց.

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 12 թվականից, անկորուստ հասավ ինձ, վկայելով Ձեր սրտի ցավակցությունը մեր ազգային անբախտության, որո բարոյական և մտավորական անկարողության պատճառով անկարելի է մեր մեջ որևիցե ազդեցութեւն ձեռնարկության հաջողություն: Ես, իբրև հայ, լցուցի իմ պարտականությունքս այնպես, ինչպես ոչ ոք հայոց գիտնականների մեջ լցուցած չէ, և իհարկե, իմ վաստակքս հասկանալի է նոցա, որ յուրյանց մեջ գիտակից են որևիցե պարտականությունների բարոյական մասին, և ոչ թե այժմյան հայոց աստվածուրաց, որովհետև ճշմարտութեամբ, ապականյալ և վատթար սերունդին: Զէ՛ կարելի մեզ ապրել ազգի համար, ինչպես առ ի սրբտե ցանկացել ենք և բազում ու բազում օրինակներով ապացուցել ենք մեր կարողությունը, իհարկե, աչք ու խելք ունեցողի համար. այսուհետև կապրենք մեր համար, մեր անձնականի, մեր զավակների, մեր զերդաստանի համար: Շատ ուրախ կլինինք տեսանելով, որ անկարելին մեզ՝ կարելի էր մյուսներին, դուցե քան զմեզ զորավորներին և կարողներին. թող մեր ազգային մատենագրության փուշերը և տատասկները հնձած լինեինք, իսկ մյուսները հնձեն վարդերը և ծաղիկները դորա. թող ազգի ատելությունը, թշնամությունը, հալածանքը, սառնասրտությունը դեպի մեզ և մեր աշխատությունքը փոխվին դեպի սեր, բարյացակամություն, քաջալերություն և ջերմասիրություն վերաբերությամբ դեպի մյուս օրագիր հեղինակողք: Շատ ուրախ կլինինք դորա վերա, թող վերանա միջից նազարյանցը, որ մինչև այսօր քար գայթակղության է եղել հայերի մեջ, թող այլք քարոզեն այսուհետև ազգային մի ճշմարտություն, մի ազգային օգուտ և շահ, որ «Հյուսիսափայլը» մինչև օրս քարոզել չէ. դուցե այդպես հաշտվին հայերի միտքը և սիրտերը մեր հետ, վրեժխնդիր լինելով մեր նոցա հասուցած անիրավությանը և վնասին: Կամ թե միևնույն ճշմարտությունը քարոզելով այլ մարդերի բերանով, դուցե գտանելու էր ավելի լսող և ընդունակ սիրտեր, քան թե նազարյանցի ատելի և դաշտացուցիչ զրչից: Այսպես եմ մտածում ես, առանց խոռովելու: Իմ օրավաստակս հայոց բաղմունքն կամքի տակ՝ ավարտված է, և եթե մի օր դարձյալ պիտի սկսաներ դա, դորա համար հարկավոր էին հանգամանք, որ այս բոլորիս կարող չեմ նկատել հայոց կյանքի ամենևին մթնած և խավար հորիզոնի վերա:

Գանք այժմ Ձեր «Խորհրդածությունը» հոգւածի վերա, որ այնքան անախորժությունը պատրաստեց թե Ձեզ և թե ինձ, որ այդ գործի մեջ շատ լավ հայտնի է Ձեզ, վարվել եմ ես ոչ թե անձնասիրաբար, որպես թե իմ հատուկ ճշմարտությունը պաշտպանելու հայկական բարբարոսների երեսից—ըստ որում դոցա համար չկա ճշմարտություն, որ միայն պատկանում է աստուծուն և մարդկությանը, այլ միմիայն տեղիք տալով Ձեր ցանկությանը, Ձեր արդար և օրինավոր ցանկությանը՝ խոստովանել Ձեր ազգի առաջև Ձեր սրտի վկայությունը վասն ճշմարտության: Բոլոր պայմանքը գործի կշռելով միմյանց հետ, կարող եմ Ձեզ ասել, որ ավելի լավ կլինի այդ հոգւածը ուղարկել պարոն Սիմոնյանցին, Թիֆլիզ, որ տպի «Մեղուի» մեջ. այդ ավելի հարմար է, ավելի կուցուցանե Ձեր հոգւածի խորհուրդը, քան թե Կ. Պոլսի «Մեղուն» Սվաճյանի. պատճառ՝ ինչ օգուտ Ձեզ և մեր ազգին Ռուսաստանի մեջ, եթե դա տավելով սորա մեջ, ամենեւին անհայտ մնար մեր մոտավոր ժողովուրդին, ըստ որում Սվաճյանի «Մեղու» թերթերը շատ դժվար հասանում են մեզ Ռուսաստան, և եթե մի քանի օրինակը ևս ընկնում էին այս և այն մասնավորների ձեռք, այդ լինում է իբրև կոնդրաբանդ: Փառք և պարծանք Ալվադյան Վարդապետի ջանադրությանը: Ես կարծում եմ այժմ այսպես՝ որովհետև Համբարձում էնֆիաճյանցը խնդրել է Ձեզանից Ձեր դորձակատարությունը «Մեղու»-ի համար Հաշտարխանի մեջ, ուրեմն Դուք հանձնառու լինելով այդ աշխատությունը, ունիք և պատվական պատեհություն հարկ դնելու նորա վերա, որ նա ևս յուր կողմից շնորհացույց լինի դեպի Ձեզ, երկուստեք լցուցանելով բարեկամության իրավունքը: Եթե Դուք պիտի հաճոյանաք նորան հանուն ազգի, ապա ունիք նույնպես իրավունք պահանջելու նորանից, որ նա ևս հաճոյանա Ձեզ հանուն ազգի, չթաքուցանելով սորանից ճշմարտությունը ոչ թե ի պաշտպանություն «Հյուսիսափայլի», այլ ի փառս ազգի, որ չկամեր անարգել և ոտնակոխ անել ճշմարտությունը խոզաբարոյությամբ, ինչպես արել է Չերքեզյանցը, կաշառակեր անպիտանը: Իմ խնդիրս Սիմոնյանցից, որ շատ լավ ծանոթ է ինձ, այո՛, և իմ նամակագիր բարեկամ, վաղուց, անտեղի և անպատշաճ եմ համարում ես, որովհետև կցանկանայի ես ամենայն անձնական բարեխոսություն հեռի պահել մի հոգւածի տպագրությունից, որ ինչևիցե վերաբերություն ուներ դեպի ինձ. դորանով ես պիտի թեթևացնեի Ձեր հոգւածի սկզբնաբուխ արժանավորությունը, կամ թե Սիմոնյանցին առիթ տայի մտածելու, թե հաճելի էր ինձ տեսանելու իմ անձը փառավորված նորա շնորհով. բայց ես մտածում եմ այլապես, այսինքն՝ եթե բոլոր ազգերը ևս մի տեղ ժողոված ուրանային ճշմարտությունը և սա բոլոր աշխարհիս վերա շունենար յուր համար մի աշակերտ, այնուամենայնիվ ճշմարտությունը կա և կմնա անխախտ: Եվ հայոց ազգը անարգել է միայն յուր անձը և ոչ թե ինձ, եթե նա մինչև օրս ուրացել է և ուրանում է իմ բերանով քարոզած ճշմարտությունը: Իմ միակ շնորհս Ձեզ կարող է լինել այսքան, որ Դուք այժմ հետ եք ստանում Ձեր հոգւածը ավելի կատարյալ կերպարանով և բովանդակությամբ ըստ էությանը և ոչ ըստ ձևույն, որ ես թողել եմ այնպես, ինչպես կար: Տեղ-տեղ հավելացել են մի քանի գաղափարներ, որ իբրև անհրաժեշտ հետևությունք բխում էին Ձեր մտքերի ուղղությունից, բայց չէին դուրս բերած: Իմ ծանոթությունքը կարող եք գործ դնել, ինչպես կամիք, և կցանկանայի, որ օգուտ քաղեիք դոցանից, որքան կարելի էր, այսինքն դոցա նյութը մշակելով և խառնելով Ձեր հոգւածի հետ, որ դառնար մի ամբողջ բան, անհետացնելով ամենայն օտարություն: Դուք համեմատելով իմ ձեռա-

դիրը Ձերի հետ, կգտանք մի քանի բան դուրս ձգած, այլ բաներ այլապես կարգած, և բոլորը Ձեր հոգվածի կատարելության դիտավորությանը (այսինքն Ձեր կողքերը պնդելու համար, որ թշնամին բաց տեղ չգտան զարկելու համար), որովհետև ես իմ «Հյուսիսափայլի» մեջ միշտ պաշտպանել եմ մի այդպիսի կանոն դեպի իմ բարեկամքը: Իմ ծանոթությունքը դրած են ամենեկին ազատ հոգով, հայացքով, գուցե սարսափելի բաներ մեր հայերի համար, բայց այդպես է դիտության պահանջությունը... Արդյոք Սիմոնյանցի «Մեղուն» ունե՞ր այն կարողությունը Ձեր հոգվածին տեղ տալ յուր թերթերի մեջ՝ այդ ևս վճռել չեմ վստահում, քան ճանաչելով ասիացոց վատթար ստրկական հոգին և վախկոտությունը մանավանդ որ Թիֆլիզի մեջ գործ կատարողը շատ մոտ է Տեր-Բաբայի ազդեցությանը. «Հյուսիսափայլը» գործ է կատարել մինչև օրս, կարելի է ասել, անօրինակ հաջող և ուղատ պայմանների մեջ, որ կարծեմ վերստին հետ գալու չեն երբեք հայկական մատենագրության մեջ: Բայց որպես և իցե, աշխատեցե՛ք Դոսթ, իբրև գործակատար «Մեղունի» Հաշտարխանի մեջ, Ձեր իրավունքը հարգի կացուցանել էնֆիաճյանի վերա: Ես կարծեմ, եթե ցենզուրան թույլ տար, կտպեր և հրատարակողը:

Ահա Ձեր նամակը առ իս և Ձեր հոգվածի պատճենը, որ կարող եմ Ձեզ միայն ուղարկել իմ հատուկ ձեռքով օրինակած, թեպետ դուցա տպագրական թերթերը ևս տպած մնում են մոտս, իբրև ոչնչացուցած տպագրություն²:

Ձեզ հարգող՝ Ա. Նազարյանց

149. ԷՄՄԱՆՈՒԵԼ ՄԻՆԱՍՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

26 մարտի 1863, Մոսկվա

Ազնիվ բարեկամ էմմանուել Մինասյան¹.

Ձեր սիրելի նամակը, ամսուս 19 թվականից, անկորուստ հասավ ինձ պարոն Սուլթանշահի² միջնորդությամբ, մեծ ուրախություն պատճառելով ինձ, որ ողջ և առողջ վերադարձել էիք Նախիջևան: Որովհետև իմ ֆոտոգրաֆիկական պատկերս փոքր ի շատե նորոգել է իմ հիշատակը մեր բարեկամների մեջ, և պատճառ է տվել այս և այն բարեկամի, որ վաղուց մեզ մոռացել էր, սիրո ողջուն ռդարկել մեզ. շնորհակալ եմ մեծապես և խնդրում եմ դարձյալ սիրով և հարգությամբ ողջունել նորանց իմ անունով:

Դուք հայտնելով ինձ բարեկամաբար, թե մտադիր եք սպրիլի 10-ին կամ 12-ին ճանապարհորդել իբրև ուխտավոր դեպի սուրբ Կարապետ³, գրում եք ինձ, թե լինելու եք էջմիածնում և կհանդիպեք մեր կաթողիկոսին. և այս պատճառով կամիք իմանալ ինձանից, թե կաթողիկոսը ի՞նչ հիման վրա իմ «Հյուսիսափայլ» օրագիրը խափանել է. մի այդպիսի լուր հասած է ինձ և Հաշտարխանից: Ինչպես երևում է, և ինչպես ամենայն խոհական մարդ պարտ է հավաստի մտածել, և ես իսկ կարծում եմ, այդ լուրը, որպես թե կաթողիկոսը խափանել էր իմ օրագիրը, ամենեկին սուտ և խաբեբա խոսք է⁴, որովհետև կաթողիկոսը ոչինչ իշխանական չունի ոչ կապելու և ոչ արձակելու «Հյուսիսափայլ» օրագիրը, թեպետ նա շատ ցանկացել է դուրան, և ամենայն կարելի հնարք գործ է դրել խափանելու, բայց իդուրս Կաթողիկոսի հանցանքը այն չէ, որ նա խափանել է «Հյուսիսափայլը», ըստ որում կարող չէր, այլ որ նա կա-

մեցած է խափանել և ամենայն անօրին ճանապարհ գործ է դրել դորան խափանելու, թեև անհաջող է գտանվել օրենքի առջև: Բայց ասեմ Ձեզ ճշմարտապես, որ կաթողիկոսը յուր սինոդի հետ միասին կոնդակներով և հրամաններով ազգի մեջ քանդել ու կործանել է ամենայն հավատ և սեր դեպի «Հյուսիսափայլը», և այդպես պղտորելով ազգի սրտերը, պատճառ է տվել մինչև այն աստիճան փոքրանալու «Հյուսիսափայլի» ընկերագիրների թիվը, որ ես կարող չէի այսուհետև առաջ տանել օրագիրը: «Հյուսիսափայլի» 12 տետրակի մեջ անցյալ 1862 թվականում Դուք պիտի կարդացած լինիք, որ օրագիր ստացողների թիվը եղած է 170 մարդ: Ազգի տգիտությունը մի կողմից, կաթողիկոսի և նրա սինոդի թշնամական և բռնակալ կոնդակները մյուս կողմից, իհարկե, շատ ու շատ պիտի վնասեին իմ համարձակախոս ճշմարիտ օրագրությունը, և վնասեցին, որովհետև ժողովուրդը գայթակղվելով ինձանից, հրաժարվելով ինձանից, և ես կարող չէի գործ կատարել: Ինչպես մյուս քաղաքները իմ հետ վարվեցան, վարվեցավ և ձեր Նախիջևանը: Մեղավորը Դուք եք, հայ ժողովուրդդ, և ապա ձեր կաթողիկոսը. մինդ մյուսին արժանի: Ի՞նչ առնեն ողորմելի հեղինակը ձեր պես ժողովրդի մեջ. եթե ամեն մի տգետ և հիմար, չարյացակամ մարդ կարող է ձեզ մոլորեցնել, ճանապարհից հանել, ձեր սիրտը և հավատը խլել ձեր հայրենասեր աշխատասեր հեղինակից, ապա այս ձեր հեղինակը ո՞րո ուսերի վրա պիտի գործ կատարե: Դուք շունիք պատճառ գանգատավոր լինելու ձեր կաթողիկոսից, ձեր արյունարբու թշնամին ձեր տգիտությունն է, ձեր բարոյական և մտավոր մեռելությունը. և այդպիսի դրության մեջ ոչ թե մի կաթողիկոս, այլ նորանից տասնապատիկ ավելի փոքր մարդ կարող է ձեզ վնասել յուր կոնդակներով, և ձեզանով ևս ինձ: Զարմանք է ինձ, որ Դուք, Մոսկվա լինելով, չէիք հասկացած իմ ասածներս, թե ի՞նչ պատճառով ես հարկադրված գտնվեցա կարճել «Հյուսիսափայլը». այսինքն ոչ թե կաթողիկոսի ուղղակի արգելքովը, որ անկարելի է օրենքի զորությունը, այլ միայն ազգի հրաժարվելովը ինձանից կաթողիկոսի խառնակիչ և մոլորեցուցիչ կոնդակներով ազգի մեջ: «Հյուսիսափայլը» ամեն բույն կարող է դարձյալ դուրս երևալ, միայն թե կամենա ժողովուրդը, այսինքն արժանավոր ձեռնտվությամբ կարողություն տալով ինձ առաջ տանել օրագիրը, այնպիսի ազատախոսությամբ, որքան թույլ տված է Ռուսաստանում:

Մի փոքր սաստիկ գրեցի, որովհետև հավատավոր եմ, որ Դուք կամեիք և կարող էիք լսել իմ բերանից ճշմարտությունը և դորան մարսել Ձեր ստամոքսի մեջ. այո՛, դառն է դա, բայց շատ առողջարար: Ինչպես Մոսկվայում անաչառապես, առանց երեսպաշտության խոսեցի Ձեր հետ, նույնպիսի գտանում եք Դուք ինձ իմ նամակիս մեջ. այսինքն՝ միլենույն թե՛ խոսքի և թե՛ գրի մեջ. բերանով չեղա քաղցրախոս, գրով ևս ավելի փոքր հանձնառու եմ:

Առ ի սրտե սիրո ողջունելով Ձեզ, մեր բարեկամներին, եթե դոքա արժանի էին մեր բարեկամությունը և Ձեր բաղցր ընտանիքին,

մնամ, ազնիվ բարեկամ,
Ձեր պատրաստական լարեկամ

Ս. Նազարյանց

...¹ այլ միայն արտաքին, լուկ քաղաքավարական. այնուհետև իսկ կարելի չէր գործ առաջ տանել, որովհետև բոլոր սովետի անդամքը դեպի յուր կողմը գրավելը անկարելի է:

Ջարմանում եմ, որ Ձեր քննիչքը և Դուք դեռևս ոչինչ դործ սկսած չեք և հրամանագիրը նախարարություն, որին Վեհափառ Տերը պրեկ է այդ մասին փոխարքայի ձևով², այդքան ուշանում է. ինչ պիտո է առնել, համբերեցեք, ձգեցեք Ձեր ջիւերը, ինչքան որ դուք ձգականություն ունին: Ազգային, մանավանդ հայերի ազգային գործի մեջ մտնող մարդը պիտի ունենա մի հրեշտակային համբերություն: Հեշտ է քանդել ու քայքայել, բայց շինել՝ մանուկանդ մեր ազգի տպիտություն և անմիաբանության մեջ շինել, այդ է ամենագոյնը: Եվ հայոց ավերակները հազարավոր տարիներով են գոյացել, ուրեմն համբերություն, երկայնամտություն, դարձյալ երկայնամտություն: Ձեր և ազգի թշնամին ևս կլարե յուր մեքենայությունը և նա յուր գրչով ավելի զորավոր է, քան թե շատերը հայերի մեջ³. Դ՛ւր մնաց նորա եղբոր սիրելիությունը կայսերական ազգատոհմի անդամներին⁴: Թիֆլիզցիք կարոտ չեղան մինիստրի հրամանագրին, այլ յուրյանց կաթողիկոսի կոնդակի արհամարհությունը յուրյանց պատճառանք ընտրելով, հալածեցին Ջալալը, կամ թե հարկադրեցին պատրիարքին քշել նորան⁵ և հետո տերությունը կամա ակամա խոստովանեցին le droit des faits accomplis* Չգիտեմ արդյոք թույլ կտա՞ մինիստրությունը ընդդեմ Այվազին գործ կատարել: Ն. Բ. Նույն իսկ մինիստրը Ռուսաստանի մեջ խոնարհ ծառա է կայսերական կամքի, և մի՞թե պատրիարքի անձը ունի այնքան հարգ կայսեր առաջև, մի պատրիարքի, որ յուր պատվասիրության համար հանձն էր առել մի տերության հաճոյական գործ, բայց հետո ուխտագանց զլուծվեցավ, հանգամանքը արտաքուստ անհաջող լինելով: Ռուսաց սխտանման փաթեթ փաթեթ է: Եվ հայերը ընի մեջ կորած, երբ որ աչքերը կբանան, արդեն անհնար էր փրկությունը: Աստված տա որ մի օր դուրս գայինք մեր հայկական բաբելոնի խառնակությունից, սկսանեինք մի քանի մարդիկս միաբան հոգով վեր ի վայր մաքրել փոքր ի շատե հայկական կյանքի մոխրակույտքը և նորոգության հիմք ձգել դարավոր տրտում բուսապատ ավերակների վերա: Աստված տա, որ մեք այս հույսերով գերեզման չգլորվինք, գերեզման, որի ճանապարհը օրե օր մոտենում է մեզ, որպես և մենք նորան:

Հույս ունիմ այս օրերումս տպել «Հյուսիսափայլի» հայտարարությունը⁶, որ, ցավելի է ասել, մի ծրարի հետ, արդեն 2 շաբաթ է, մնում է ցենզուրայի մեջ առանց վերադարձի: Հայք կամին, որ ես գործը շուտացնեմ, բայց և իմ թեքը կտրում է ցենզուրան: Մեր բարեկամները հասուցած են ինձ փոքր-ինչ արծաթ, այսինքն երրորդ մասը հրատարակության ծախքի:

Ձեր ողջույնքը կմատուցանեմ Ձեր ծանոթ և անծանոթ բարեկամներին: Առի սրտե բարեմաղթությամբ, Ձեր և Ձեր գերդաստանին, մնամ՝

Ձեզ առ ի սրտե հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Առանձին ողջույնս <ջնջված է ազգանունը>:

* Կատարված գործերի (դեպքերի) իրավունքը (ֆր.):

151. ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԵՀԱՊԵՏՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Աստրախան

2-ին մարտի 1864 թվակ. Մոսկվա

Սրբազան Հայր,

Երկար ժամանակներ անցան արդեն մեր երկուստեք լռության վերաջից, բայց մի խնկացի պատճառ այդպիսի լռության մեր մեջ եղած չէ, կարծեմ, եթե եղած ևս լինիր, արժան էր բարեկամներին ներողամիտ և հաշտողական լինել, և ոչ թե անիրավարար հեռանալ միմյանցից. այս պահանջում է բանականությունը, այս պահանջում է մարդասիրության պարտքը, այս պահանջում է վերջապես երկուստեք երջանկությունը բարեկամական սրտերի:

Նախ և հառաջ պիտո է ասել Ձեզ, որ իմ բարեկամությունս առ Ձեզ միշտ անփոփոխ է, ես սիրեցի Ձեզ և սիրում եմ այժմ իսկ, նույնը կամիմ հավատալ և խոստովանել Ձեր մասին. մանավանդ, որ դորա ապացույցքը բերանացի միշտ հասած են ինձ և այն եկավորի միջնորդությամբ:

Ձեր և պարոն Նիկիտա Դանիլովիչ Սերգեևին՝ ցանկալի էր եղած հնարավորել իմ կոչումս դեպի Աստրախան իբրև դիրեկտոր այդտեղի գիմնազիային, և այս մասին Դուք երկուքդ ջատագով էիք եղած ինձ Ղազանյան համալսարանի հոգաբարձուի՝ պարոն Ստենդերի մոտ և գրած էիք ինձ, որ ես աշխատիմ հանդիպել Ստենդերին յուր ճանապարհորդության վերա Մոսկվայի միջով, և անձամբ անձին իմ գործիս ջատագովը լինիմ նորա առաջև: Ես չկարողացա հանդիպել պարոնին. ուղիղն ասեմ, փոքր-ինչ դանդաղկոտ ևս գտնվելով, որովհետև իբրև հայր գերդաստանի, այսքան երկար ժամանակ հաստատված այստեղ և տանելի պայմանների տակ պաշտոն պաշտելով իբրև պրոֆեսոր Լազարյանց ինստիտուտի մեջ, իսկույն վճռել և կնքել գործը—տեղափոխությունը գերդաստանով, դժվարացա: Այժմ ամենայն կողմից կշռելով այս խնդիրը, մանավանդ թե միտ դնելով զանազան ալլ հանգամանքի, որպիսիք ցավագարությունքը ընտանիքիս Մոսկվայի անտանելի կլիմայի ազդեցությամբ, ես օգտակար եմ տեսանում գործ դնել ամենայն հնար ձեռք բերելու Աստրախանի գիմնազիական դիրեկտորի տեղը, որ այս րոպեիս արդարև թեպետ չէ աչնքան շահավետ. բայց փոքր-ինչ հետո, երբ որ կհաստատվի վերանորոգությունը գիմնազիական կարգերի և թոշակների բոլոր Ռուսաստանում, պիտի շատ շահավետ դառնա: Ձեզ յայտնի կլինի, որ համալսարանական պրոֆեսորների թոշակը կրկնապատկվեցան արդեն, նույն բանը իհարկե կլինի և գիմնազիաների դիրեկտորների և այլ պաշտոնավորների մասին:

Ես արդեն նամակ արձակեցի իմ կողմից առ պարոն հոգաբարձուն Ղազանի՝ Ստենդեր, հայտնելով իմ ցանկությունս և ծանոթացնելով նորան իմ

անձս, ինչքան արժանի էր: Այժմ մնում է Ձեզ և այ. Սերգեյեին հանձն տունով աշխատել, ինչ հնարներով և ճանապարհներով արժան ու պատշաճ կհամարենք: Ես իմ առ հոգաբարձուն նամակովս հայտնած իմ նորան նույնպես, եթե ցանկալի լինեն նորան բերանացի, երես առ երես տեսանել և խոսել իմ հետ, պատրաստ էի կարճ միջոցում հանդիպել նորան: Այս այսքան. հուսով եմ, որ Դուք և պարոն Սերգեյե Տոգուտ և ի բարին Հաշտարխանի, գործ դնեք Ձեր ջիւղն ունդ աշխատությունը Ձեր բարեկամի դործը տնօրինելու համար:

Միքայելի² ճակատագիրը, որ ողորմելին ինքն յուր համար պատրաստեց յուր երիտասարդական չափից դուրս համարձակությամբ, ցամաքեցրել է արդեն ցավով ու վշտով իմ սիրտը: Գոնյա աւողջ է նա, ինչպես մի-մի կողմնակի նամակներ հասանում են ինձ, այսինքն նորա գրածքը առ յուր եղբայր Ղազարոսը Ս. Պետերբուրգի մեջ: Ինչ ասեմ, սրբազան հայր, Դուք և ես միշտ մարգարեանում էինք նորա վտանգավոր և տարապայման բնավորությունը, և այդ խոսք տվեց նորան գերի և սորա թշնամիների և վերջապես օրենքի ձեռք, ուստի ազատվիլ այնքան հեշտ չէ: Ողորմելին արդեն 2 տարի է մաշվում է կալանքի մեջ, մաշելով և տառապեցուցանելով յուր բոլոր բարեկամների սիրտն ու հոգին: Անցյալ տարին ես Պետերբուրգում լինելով, երես առ երես հանդիպեցանք միմյանց. քաղցր տեսություն արգարե. բայց ի՞նչ օգուտ նորան, և ի՞նչ մխիթարություն ինձ. ես չկարողացա տալ նորան բաժին իմ ազատությունից, բացի մի քանի շոր ու ցամաք բարեկամական և ցավակցական խոսքից: Հարյուրակնյա պահապանը ներկա էր, խոսվածքն ևս ռուսերին: Ո՛հ, անտանելի ցավ, անբժշկելի վերք, մեր հայկական ցավերը մեզ բավական չէին, և այսպիսի ցավեր հավելացրեց մեր վերա մեր անխոհեմ սիրելին, գետին դարկելով յուր անձը և մեզ խոնարհեցնելով մեր թշնամիների առաջ: Աստուած լինի նմա օգնական և Ձեզ և մեզ:

Սրբազան Հայր,

Ձեր հարազատ

Ս. Նազարեանց

<Հ. Գ.> Շատ և շատ ողջուն Պ. Սերգեյեին:

152. ԽՈՐԵՆ ԱՏԵՓԱՆԵԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

9 հուլիսի, 1864 թ., Մոսկվա

Աղնվամիտ պարոն Ստեփանոս Հարությունյան Ստեփանե՛,

Ձեր սիրելի նամակը անցյալ հունիսի 26-ից հասավ ինձ: Շնորհակալ եմ Ձեր բարեկամական հիշատակի համար և շտապում եմ, որչափ կարելի է այս րոպեիս, պարտավճար լինել Ձեզ:

Ձեր երկար լուրջությունը, ուղիղն ասեմ, կասկածանք հարուց իմ սրտի մեջ, մի գուցե և Ձեր վերա ներդործել էր ասիական թանձր օդի կապարյա ծանրությունը, մի գուցե և Դուք, թեպետ ևլրոպական ղենքով դրահավորված, խորտակվել էիք ասիական կարող բնության բազկից: Բայց վերջ ի վերջո Ձեր պատվական գրությամբ փարատեցիք իմ երկմտությունքս, ցավեցուցիչ երկմտությունքս:

Դուք դիմել էիք Թիֆլիզ, հայեր որոնելու այնտեղ, հայերը յուրյանց բնիկ աշխարհում գտանելու, ճանաչելու և սիրելու: Բայց անմխիթար մոլորություն:

ասում եք... Ես ի՛նչ ասեմ և մի՞թե իմ ասելը մի բան կփոխե կամ թե դեպի լավը կհեղափոխե: Ազնիվ պարոն. հայք չկան Ռուսաստանում, և թե ո՛ւր կան, այդ ևս ինձ հայտնի չէ: Մի անլուսավոր հայանուն ամբոխ, օտարի ներգործության տակ քախջախված Դուք և ես և մյուս շատեր կարող են անմխիթար մոլորվիլ: Բայց այդ մոլորությունը մի ազնիվ և գովանի մոլորություն է. որովհետև՝ «Ով սիրում է, նա հավատում է»: Բայց Ձեր ու իմ և մեր սիրածը մի անսեր ասիացի է. վասն որո և մեր սերը դեպի նա մի անհասկանալի բան նորա համար: Ինչ ազդի և մարդերի մեջ չկան ոչինչ բարոյական և հոգեկեն կապեր, այնտեղ պիտի գոյանա մի մարմնացած հոսականություն égoïsme, ամեն միևնույն համար, արջի պես առանձնացած մի անկյունում: Բոլորը բնական և հարկավոր:

Ուրախ եմ լսելով, որ Դուք գտել եք Ձեր համար աշխատության և գործունեության ասպարեզը այս և այն ուսումնարանում, բայց անպատճառ հարկավոր էր Ձեզ ոտք հաստատել ներսիսյան դպրոցում. գուցե հաջողվի Ձեզ մի առողջ, կենդանի հոգի տնկել այդտեղ, մի քանի բարի սերմեր ցանել այդտեղ, ուստի կարող էին ասպագայք ժողովել պիտանի հունձ: Ես շատ ու շատ շնորհակալ կլինեի Ձեզ, եթե ինձ հետզհետե ծանոթացնեիք այդ դպրոցի ուսումնառություն և ուսանելի նյութերի մասին: Ինձ ցանկալի կլինեի նույնպես իմանալ, թե ույք էին դասաւորուրդ այդտեղ, և ուսումնարանը ինչ ուսումնական մատյանքով դործ էր կատարում. որովհետև առանց դպրոցական գրքերի ինձ անմտածելի է մի ուսումն, մանավանդ հայերի մեջ...

«Հյուսիսսփայլի» կացությունը շատ վատ է, և պիտի վատ լինի մի ազդի մեջ, որո համար գիտությունը և գրասիրությունը ընդունվում է թուլնի պես. Ձեր լոկ «աղոթքը և խնդիրը» շատ փոքր բան է. գործ պիտի. ուր դա չկա, առավոտից մինչև երեկո կարող եմք աղոթել և խնդրել. բայց դորանով ոտքի վերա մնալ կարող չէ: Կարծեմ, այս տարու «Հյուսիսսփայլը» վերջին փորձը լինի, որ փորձվեցավ, բավական վնաս հասուցանելով մասնավոր մարդերի. որ երաշխավոր են եղած օրագրի հրատարակության ծախքին 2400 մանեթով: Բայց ազգի կողմից մինչև այժմ հաշիվ կան 150 ընկերագիրք: Ձեր օրինակներ «Հյուսիսսփայլի», Ձեր եղբոր պատվիրելով, ուղարկվում են Գրիգոր Սողոմոնյան Թամամշևի վերա², որից ունիք իրավունք պահանջելու միշտ ձեր բաժինը. նա ստանում է յուր և ձեր համար երեք օր<ինակ>: Դուք կամիք օրագիր տպել Թիֆլիզի մեջ, շարունակելով «Կռունկի» հրատարակությունը³. Quod felix faus lumgue sit, guod Deus lene vertos*: Մեծ ուրախությամբ կհրատարակեմ հայտարարությունը, եթե կամեիք յուր ժամանակին հասուցանել ինձ: Աստված տա Ձեզ ամենուն հաջողություն և ամենամեծ բազմություն ընկերագիրներ: Ուղղության մասին անհոգ եմ, որովհետև ճշմարտությունը մին է, և Դուք մնալով դորա սահմանի մեջ, կարող չեք այլապես քարոզել, քան թե մինչև այսօր քարոզել է և քարոզում է «Հյուսիսսփայլը», օր ու գիշեր ուսանելով օտարական ընտիր աղբյուրներից:

Մի խնդիր ունիմ ձեզանից, որ հուսամ կլցուցանեք: Այսինքն է՝ ասել պարոն Քաթանյանցին⁴, որ նա շուտով ուղարկե «Հյուսիսսփայլի» օրինակների արծաթը, եթե կամի, որ դործ դնեմ նորա ցուցակի անվանքը բոլորովին: Նա

* Ինչ երջանիկ կլինի, որ աստված բարին կամենա (լաո.):

ուղարկել է մինչև այժմ 150 մանկի, այսինքն 15 ընկերագրի արժաթ, բայց ես ուղարկել եմ մինչև այսօր 22 օրինակ, ուրեմն 7 առանց արժաթի: Մինչև այսօր ստացողքը նորա ցուցակների միջի մարդերից սոքա են.

1. Բարսեղ Զաքարյան Ակիմյանց
2. Խաչատուր Թեոդոսյան Արկանյանց
3. Գրիգ. Հովհան. Իզմիրյանց
4. Միք. Հարութ. Առաքելյանց
5. Հովհ. Գաբր. Թամամշյանց
6. Գաբր. Հովհ. Տեր-Միքայելյանց
7. Միք. Մովս. Տեր-Գրիգորյանց
8. Վանահայր Թևեթի Անդրեաս Տեր-Ղազարյանց
9. 3 օրինակ պարոն Քաթանյանցի անունով
10. Հովհ. Հարություն Խերումյանց
11. Բարս. Հովս. Խոջոյանց
12. Ավետիք Ասատ. Սվեշնիկյանց և՛ հասցեններով, և՛ Քաթանյանցի ծրարի մեջ
13. Աղաջան Երևանցյանց
14. Հարություն Շահազիզյանց
15. Գալուստ Շերմաղանյան
16. Դուկտոր Հար. Հովհ. Հովհաննիսյան
17. Հովհ. Տեր-Հովսեփյանց յուրյանց հասցեով Քաթանյանցի ծրարի մեջ:
18. Հակովբ Կարենյանց
19. Բարսեղ Արտազյանց
20. Միքայել Պատկանյանց

Խնդրեմ ասել Քաթանյանցին, որ ամենևին անկարգ գործ է մինչև այսօր օրագրի տետրակը ստանալ, բայց չհոգալ արժաթ ուղարկել ինձ. և առհասարակ, որ անօգուտ էր ինձ անունների ցուցակ ուղարկել առանց արժաթի, որովհետև այդպիսի անվանք գործ դնել անկարելի է: Որովհետև ես արժաթ չունիմ պարտքով ստացողների համար, արժաթ վճարել նամակատանը ճանապարհի ծախք, և այն առաջուց, ինչպես կարգս: Ես այս տեղեկությունը արդեն տված եմ պարոն Քաթանյանցին, բայց նա միշտ անտես է առնում դրածս և ընթանում է միշտ ասիական վհատեցուցիչ անկարգություններ: Իհարկե նա մեղավոր չէ. միայն հարկավոր չէ նորան անվանք ընդունել առանց արժաթի, որովհետև անունները վճար չեն:

Ամենայն բարեմաղթությամբ

Ձեր բարյաջակամ՝

Ս. Նազարյանց

153. ՀՈՎՀՍՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԹԵԿՅԱՆԻՆ՝

Մոսկվա—Ղզլար

....² Դուք, ես և մի քանի այլ ազնվամիտ և փոքր ի շատև բանագետ եղբարք կարող են զեղեցիկ դադափարներ շատ, ազնիվ ցանկություններ անհամար հղանալ յուրյանց մեջ և այս կամ այն ոճով բացահայտել թղթի վերա, խոսել մաթեմի հրապարակում, բայց դոքա բոլորը զուր և անօգուտ բաներ են, որովհետև մեք հայերս այն քաջ շինող ճարտարապետը <չենք>, որ շինության

առաջարկությունը աչքի հանդես պահելով և հասկանալով ազգաշինության հոյակապ խորհուրդը, վճռաբար, կատարյալ սրտով ու կամքով ձեռք տար գործին... Բայց ի՞նչ ունինք մեք ավելի, քան թե մի բաբելոնյան խառնակ, տղետ և անբարոյական ամբոխ, ի՞նչ ունինք մեր աչքի առաջն ավելի, քան թե լուր արգելք, խափանք, հալածողք և թշնամիք ամեն ազնիվ բանի: Վերականգնողություն, վերանորոգություն, հառաջխաղացություն ամենևին անկարելի բաներ են այնտեղ, ուր չկա կյանք, կյանք ընկերական և հասարակաց, ուր յուրաքանչյուր անձը յուր վերա միայն մտածելով, արջի պես ասլուրւմ է յուր վայրենություն մեջ:

...Դուք սխալվում եք Ձեր ազնիվ և գեղեցիկ մտածությամբ, որպես մինչև այսօր սխալվել է «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը, որովհետև նա միշտ ազնվաբար մտածել ու զգացել է, գեղեցիկ գաղափարներով և հույսերով սնել է, առանց միտ դնելու դոցա իրագործության պայմաններին ասիական կյանքի մեջ—բայց այսօր պիտի անհույս կորչին: Եվ ինչ խորհուրդ ունին գեղեցիկ մտավորական գաղափարներ, այո՛ երկնաքաղաքացի հույսեր, եթե նոցա իրագործելու, կատարման հնարավորությունը չկա մեր կյանքի, հայկական կյանքի պայմանների մեջ: Մարդն է, որ յուր աշխարհի հոգով և յուր աշխարհի քաջագործությամբ շինում է և զարդարում է աշխարհը. մարդկային ընկերությունն է, որ յուր ամենակարող բարոյական գործությամբ անհնարինը առանձնականի համար հնարավոր է կացուցանում հասարակաց զորությամբ: Մի՞թե այսպիսի հանգամանքի մեջ կարելի է հուսալ որևիցե հառաջխաղացություն, որ և իցե ազնիվ բանի իրագործություն մեր մեջ: Նախ պիտի վարել հողը, ապա թե կարելի է ցանել նորա վերա: Բայց ասիական կյանքի և մարդերի կեցության ներկա պայմանքը փոխել աստված ևս կարող չէր. ուր մնաց դու և ես:

.... Այդ ճառի մեջ³ դուք նվիրել եք մի քանի երեսներ իմ իբրև թե արդյունագործության հայոց նոր դպրության հանդիսում: Իբրև թե ասացի, որովհետև մի անխորհուրդ բան է որևիցե աշխարհի առաքինություն, հասկացողն ո՛վ, գնահատողն ո՛վ, պահպանողն ո՛վ: Երկրորդ, Ձեր գըրվածք ձեր տխմարների աչքում պիտի երևի մի բարեխոսություն իմ համար ամբոխի առաջ, որ պահպանեն «Հյուսիսափայլը», բայց դա կարող չէ այսուհետև պահպանվիլ. այլ հավիտյան կվերջանա և կմեռանի ներկա տարու հետ: Փորձածը դարձյալ փորձել, կրկին փորձել, մեք վեց անգամ փորձեցինք, հիմարություն է:

... Ես չգիտեմ, թե ինչ գեղեցիկ նյութով, ինչ հոյակապ գաղափարներով կարելի էր տեղական տպավորությունը գործել այդ մարդերի վերա. ինչ որ այսօր ազնիվ ու պատվական էր, էգուց թռավ ու չքացավ, այնպես, որ նորա հետք չէ մնում: Այս բանիս փորձը «բազում մասամբ և օրինակօք» առա ես «Հյուսիսափայլի» գործում. և այդ տխուր փորձերի հիման վերա պիտի միշտ ասեմ, որ պրոգրեսը անկարելի և անմտածելի բան է մեր հայերի մեջ:

«Հյուսիսափայլը» կվերջանա, նորա լեզվախոսությունը և նորա գաղափարները նույնպես գերեզման կերթան, միտ դնելով ասիական ազգերի կյանքի այն պայմանին, որ միշտ մի հատ մեծ և զօրավոր մարդ հանկարծ վեր կենալով աշտուղ, առժամանակ մի խառնել է փտած ու նեխած կյանքի ջուրը, մի տեսակ կյանք է հառաջացուցել, բայց հետո թատրոնական բեմից ոտքը հետ դնելով, ազգերը դարձյալ մտել են յուրյանց ոչնչության և մեռելային

կյանքի գերեզմանի մեջ: Այսպիսի է Ասիայի ճակատագիրը: Հայերինը ևս կարող չէ աշխարհա լինել, իբրև տախտակա՜ն հողի ծնունդների: Տխուր և անմխիթար խոսքեր. բայց ի՞նչ օգուտ մեզ մեր անձը խաբելուց գեղեցիկ հույսերով: Թող մեր ազնվամիտ, մեր մի քանի շատ սակավաթիվ ընտիր եղբարքը մտածեն և հոգան յուրյանց փրկությունը ընդհանուր հայկական նավաբեկության փորձանքի մեջ, որ այսօր, էգուց անեղլի բնական և բարոյական օրենքով պիտի վերա հասնե, թե ինչպես, այդ զուշակելու հարկավոր չէ մի մարդարեական հոգի...

...Կամիմ աշխատությունքս նվիրել իմ ազգի օգտին, այսինքն եթե դորան հաճո էր արժանավոր կերպով դրավել ինձ յուր զրոշակի տակ ղինվոր լինելու—կամ թե ամենևին հեռանալու մեր հայերից, որովհետև անօգուտ և անշահ էի նոցա: Իմ կյանքիս բաղդավորության պայմանը ես արդեն բացահայտել եմ Ձեզ. դոքա դրած են իմ համար այն օգտաբերության մ'ջ, որ ես տակավին կարող էի հասուցանել հայերին, դոցա հատուկ կամելով և օգնականությամբ. բայց անօգուտ և մեռած լինելով հայերի համար—որովհետև դոքա չկամեին ճանաչել յուրյանց պիտանի յարդը—այնուհետև իմ կողմից ևս չկար ոչինչ խելացի պատճառ մնալու այնտեղ, ուր ևս ավելորդ էի, դուցե շատերին գայթակղության քար ևս:

154. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

Մոսկովա—Սևաստոպոլ

28 փետրվարի, 1865, Մոսկովա

Ազնիվ պարոն Հովհաննիս Հովսեփյան՝,

Ձեր հարգելի նամակը, 10 ման<եթ> ծրարով, անցյալ տարու դեկտեմբերի> 15 թվականից հասավ ինձ։ Տրամուկյամբ սրտի ստիպված եմ ծանուցանել ազնիվ պարոնիդ, որ «Հյուսիսասիայի» օրագրի հրատարակությունը 1865 թվակ<անից> մեր ազգի ընթերցող հասարակության շատ սակավաթիվ լինելու պատճառով կարող չէ առաջ տարվիլ, վասն որո խափանվեցավ։ Որպես ազնիվ պարոնդ, նույնպես և այլ անձինք ուղարկած են մեզ նույն բարի և դեղեցիկ հուշով արծաթ, պարտական կացուցանելով մեզ։ Մեր հաշիվը տվարտելու համար կամեի Ձեզ, ազնիվ պարոն, առաջարկել ընդունել ինձանից փոխարեն «Հյուսիսասիայի» օրագրի այն տարեգնացքը, որ մինչև այժմ ստացած չունեք դուք, սկսյալ 1858-ից մինչև 1864-ը, կամ թե այլ մեր գրվածքը, որ տպած էին Մոսկովայի մեջ, այսինքն «Հանդես նոր հայախոսության» 2 հատոր (գիրք 3 ման<եթ>), «Պավլոս և Վիրգինիա» պատկերազարդ, 1 ման<եթ> 50 կոպ<եկ>։ «Муслехеддин Саади» в русском переводе շատ զվարճալի ընթերցանության գիրք։ Եթե հաճո է Ձեզ ընդունել իմ առաջարկությունը, խնդրեմ շուտով իմաց տալ ինձ, ապա թե ոչ՝ կամեի խնդրել Ձեզանից տեղեկություն տալու ինձ, թե ինչ մարդու Մոսկովայի մեջ պիտո էր հանձնել Ձեր 10 ման<եթ> արծաթը, որովհետև դորան դարձուցանել Ձեզ փոստայի ճանապարհով, պիտի պատրաստեր ինձ անհարմարությունը։

Ազնիվ պարոն, Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

155. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

Մոսկովա—Սևաստոպոլ

Մոսկովա, 1865 թվականի մարտի 30

Իմ ազնիվ պարոն,

Ստացա Ձեր հարգելի նամակը ամսուս 19 թ. արձակած, որո մեջ Դուք կհայտնեք Ձեր առ ի սրտե ցավը «Հյուսիսասիայի» հրատարակության դադարելու վերա, այլև Ձեր հոժարությունը փոխարեն Ձեր ուղարկած 10 մանեթի՝ ընդունելու ինձանից անցած տարիների «Հյուսիսասիայից» ո՛ր տարեգնացքը ևս հաճո կլիներ ինձ ուղարկել։ Ես այսպես որոշեցի, որ ստանաք Դուք 1858 և 1864 թվականների «Հյուսիսասիայքը», այսինքն երկու տարեգնացք, մինը Ձեզ պարզե, մյուսը արծաթի, և շուտով ճանապարհ կձգեմ Ձեր ծրարքը։

Զեղ ցանկալի էր, իմ աղնիվ պարոն, ստուգությամբ գիտել ինձանից, արդյոք ճշմարիտ է այն Զեղ հասած լուրը, որպես թե «Հյուսիսսփայլ» օրագրի հրատարակությունը առ ժամանակ մի արգելված էր խմբագրությամբ Պ. Պատկանյանի: Իմ ասելիքս Զեղ պիտի այսքան լինի, որ Պատկանյանի ոչ «Հյուսիսը» և ոչ նորա անձը ոչինչ հարաբերություն չունի ոչ «Հյուսիսսփայլի» և ոչ նորա հրատարակողի հետ. Պատկանյան տղևտ բահանան ոչ կապել և ոչ արձակել կարող էր իմ «Հյուսիսսփայլի» ընթացքը՝ (մեր մեծ պատրիարքը չկարողացավ այդչափ, ո՞ւր մնաց մի շատ շնչին և աննշան անձն հայերի մեջ, մի տգետ կարգընկեց քահանա), այլ դորա պատճառը պարզապես այն է, որ ես չգտանելով մեր պատվական աղգի մեջ այնքան ձեռնտվություն, այսինքն այնքան «Հյուսիսսփայլ» ընթերցողների բաղմություն, որ կարողանայի առաջ տանել իմ մատենագրական ձեռնարկությունը, ստիպվեցա դադարեցնել նորան իմ հատուկ կամքով և հաճությամբ, և կարող եմ նորան վերստին նորոգել, եթե կամեր հայոց հասարակությունը ձեռնտու լինել ինձ յուր ավելի բազմաթիվ ընթերցասերներով—թեպետ այդ մասին ես ամենևին անհույս եմ: Իմ ձեռք ու ոտք կապողը և կաշկանդողը մեր աղգի սառնասրտությունն է, անսիրելությունը ուսման և դիտության, ապա թե ոչ, տերության կողմից կամ թե հայոց մասնավորների կողմից արգելք չկա. և ես շատ ու շատ կղարմանամ, որ հայերը տեսանելով «Հյուսիսսփայլի» դադարելը, կհնարատեղծեն ամենայն տեսակ սուտ. անհամ և անալի պատճառներ այդ մասին, որպես հայտ է, յուրյանց հիմարական, ասիական շարյացակամությամբ: Այլ շնորհք աստված տված չէ հայերին: Սոքա յուրյանց սև անձը և յուրյանց վատթարությունը ծածկելու համար պատրաստ են շատախոսել այստեղ ու այնտեղ, միանգամ՝ թե պատրիարքի հրամանով դադարել է «Հյուսիսսփայլը», մյուս անգամ՝ թե այս կամ այն անձի պատճառով. այդ նոր բան չէ մեր աղգի մեջ. բայց մինչև այժմ հրատարակողը ինքը յուր կենդանի գործակատարությամբ խայտառակել է՝ մերկանդամ ցուցանելով մեր շարյացակամ հայերի անամոթ ստախոսությունը և անարժան խարդախությունը...

Իմ աղնիվ պարոն, Զեր պատրաստական՝

Ս. ՆԱԳԱՐՅԱՆԵՑ

156. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Իմ աղնիվ և պատվական բարեկամ Մելքոն Գասպարյան.

Մեր ժամանակում, մանավանդ մեր մոտակայքում մարդիկ սիրում չեն մտածել. շտապության և վազվազելու մեջ դեպի հաղար կողմ, այլ և զանազան արտաքին հոգսերի մեջ, ասես թե մարդու սիրտը ցամաքած է, կամ թե սյունե ժամանակ մնացել չէ ուշը և միտքը յուր վերա ժողովելու, պարտականություն հասկանալու և պարտականություն լցուցանելու: Բայց դու գիտես, որ ես մի փոքր ծանրաշարժ մարդ եմ. իմ ամենամեծ շտապության մեջ, ուր հարկ էր, կարող եմ տակավին մի քանի բոպե ուշադրություն հավաքել իմ վերա և ամփոփել մտածությունքս, թեև ամենայն հանգամանք իմ մոտակայքում ժողոված էին մի տեղ, իմ բոլոր խաղաղությունը վրդովելու, իմ բոլոր մտա-

Սմբատ Նահապետ

ծության կապերը և միությունը քակտելու և խառնակելու, ինձ մի ամենեւին մեքենայական մարդ շինելու համար:

Նվ աշտպես, մի քաղցր պարտականութուն եմ համարում իմ վերա մատուցանելու Ձեզ իմ շնորհակալությունը այն բարեկամական եղբայրորեն հոգաբարձության և աշխատակցության մասին, որով Դուք թեթևացուցիք իմ հայրական բեռը իմ դստեր հարսանիքի պատրաստության մասին. բոլոր հանդերձանքը և պատրաստությունը, որ Դուք տնօրինել էիք ազնիվ և պատվական լին, հանդեսի օթեանը արքայական և մեծավայելուշ, այո՛, մեր մեծատուն հարստականների ակնկալությունից վեր և շատ վեր: Կրկնապատիկ ավելի կշիռ և հարգ պիտի ես տամ Ձեր եղբայրական դործակցությանը և օգնականությանը այն պատճառով, որ ես այդ բոլոր միջոցին, սիրտս տրտում, հոգիս ցավերով և խռովությամբ մրրկված ու փոթորկված, մեծ դժվարություն պիտի կրեի ուղղապես և պատշաճապես տնօրինել հարկավոր պիտույքը մի հարսանիքի հանդիսակատարության: Ուրեմն կրկին և դարձյալ առ ի սրտե շնորհակալություն Ձեզ ինձանից և իմ ամուսնու անունով: Այս ցավիցն ևս թեթևացանք Ձեր քաղցր բարեկամական և եղբայրական դործակցությամբ և մասնակցությամբ: Ինչ որ դեռևս մնում է հոգալի, այդ մյուսների դործ է, միայն թե մեր ժամանակի մանուկները հասկանալին պարտականություն ասած բանը, բացի ամենայն թեթևամտությամբ և անհոգությամբ խաղաղ ուտելուց և վայելելուց, ինչ որ ծնողական զուլթը կարող էր և պատրաստ էր հասուցանել նոցա: Ես քաղել եմ ժամանակի փուշերը, մեր զավակները քաղել են ժամանակի մանուշակները և վարդերը մեր հոգաբարձությամբ, բայց շնորհակալություն, հրախտագիտություն, որ պիտի միայն երևեր սիրո և մեծարանքի գործերով—ոչինչ չկա:

Իմ ազնիվ և պատվական բարեկամ, մի խնդիր ունեմ Քեզանից. մի քանի օր առաջ նամակ գրեցի դեպ ի Պետերհոֆ մի մարդու՝ կամենալով նորանից մի տեղեկություն, որ հարկավոր էր ինձ իմ կյանքիս հանգամանքի մեջ և խնդիրը Օլինկայի, Ձեր սանիկի դաստիարակության ապագայի վերա էր: Այս մասին բերան առ բերան կխոսեմ Ձեր հետ, և կարճեմ. Դուք հավան մնաք այն տնօրեննությանը, որ ես կամեի առնել այդ մանուկի մասին: Ինձ ցանկալի չէր, որ պատասխանագրությունը, որովհետև դա լինելու էր գերմաներեն, իբրև նամակ հասուցանվեր իմ տունս և ընկներ գուցե թե՛ այլ մարդու ձեռք և բացվեր ու կարդացվեր. վասն որո խնդրեցի այն մարդուց, որ նա յուր նամակը ուղարկեր դեպի Մոսկվա Ձեր հասցեով:

Ուրեմն, եթե մի քանի օրից հետո ստանաք Պետերհոֆից նամակ Ձեր աղբհով, աշխատ եղեք պատշաճավոր կերպով հասուցանել իմ ձեռքը, այսինքն անձամբ անձին տալով ինձ: Իմ խորհուրդս առանց դժվարության գլուխ տանելու համար, հարկավոր համարեցի այսպիսի ընթացք. դժվարությունը կմընան տակավին, որովհետև իմ մոտակայքս ամենայն բանի հակառակ են, որ կարգ ու օրենք էր, խելացի դործ և մի փոքր ավելի աշխատես տնօրինված, քան թե յուրյանց ամենեւին անտնօրեն և բարձի թողի արած կյանքը:

Իմ ազնիվ և պատվական եղբայր,

Ձեր միշտ հարազատ

Ս. Նազարյանց

18-ին հունիս, 1865.

Մոսկվա

Ազնիւլ Միքայել Նալբանդյանց¹,

Որովհետեւ իմ պաշտոնի պայմանյալ տարիքը մոտ լինելով յուրյանց լրանալուն, ցանկալի էր ինձ թեթեւացնել իմ անձը այս և այն նյութական ծանրությունից, որովհետեւ տակաւին երկբայության տակ է իմ ավելի երկար մնալը կամ թե շմնալը Մոսկվայի մեջ, վասն որո հստակ համարեցի որպէս և իցե վաճառել իմ տունը, և արդեն վաճառեցի, թեպետ կմնամ այնտեղ մինչև հոկտեմբերի 10—12: Այս առաջին բռն էր, որ թափեցի վերայիցս. մնում էր ինձ այսուհետեւ մեր անբաղդ «Հյուսիսսփայլի» մոտս մնացած տնտրակաների հոգսը, բայց և դոցանից մի մուսը անտատաձեռն ձրի պարգևատրությամբ սորան և նորան բաժանեցի: Բայց դեռ բավական շատ մնում է ինձ, որ ևս հուշս ունիմ մի օր անձամբ անձին հանձնել մեր հայկական սերունդին, եթե աստված կհաջողեր իմ կամիլը և առնելը: Ձեզ հայտնի կլինի, որ Դուք շատ ու շատ տարիներից առաջ իմ մոտ դրած ունիք շեմոդան ամենևին լիքը, թե ինչ թրդ-թերով կամ գրքերով—ինձ անհայտ է, որովհետեւ ինչպէս կապած ու կաշկանդած հանձնել եք ինձ, այնպէս ողջ և առողջ ձգած այնտեղ կա². նույնպէս Ձեր վատաբախտ էջժեն Սյուրի «Թափառական Հրեայի» թարգմանության օրինակները, և բավական բազմաթիւ: Մի քանիսը դոցանից ևս բաշխել եմ սորան և նորան, իմ հատուկ թեթեւանալուս համար: Չկարծեմ թե սորա վերա Դուք բարկանաք, որովհետեւ ավելի լավ եմ համարել Ձեր հոգու վաստակքը մարդու ձեռք անցուցանել, քան թե մկների և ագիսների ապականության տակ ձգել: Իմ այժմյան թախանձագին խնդրս Ձեզանից այն է, որ հոգաբարձությունը դործեք ձեր սեփականությունը—թե շեմոդանը և թե էյժեն Սյուրի թարգմանության օրինակները—որո ձեռամբ Ձեզ հաճո կլինի առնուլ տալու իմ մոտից և տրնտեսելու որպէս կամիք, որովհետեւ դոցա մնալը իմ մոտ պիտի պատճառեր ինձ մեծ ծանրություն օտար, վարձու բռնած տների մեջ, մանավանդ, որ ևս մեր հատուկ ունեցած արկղներից, պահարաններից, գրքերից, կարասիքներից նեղացած եմ. ըստ որում մարդ չգիտե, թե ուր պարտակե այդքան նյութերի բազմություն: Քանի որ իմ տանս էի, մի կերպով ամփոփում էինք դորան, բայց այսուհետեւ օտար տների մեջ բնակելով, մեր հատուկ նյութեղենի համար դժվար թե գտանելու ենք հարկավոր տարածությունը, և դու գիտես Մոսկվայի վարձու բնակությունների պայմանքը:

Ինչ գրեմ Ձեզ Մոսկվայից. իմ կյանքս շատ միատեսակ է անցանում ընտանեկան աշխատությունների, հոգսերի և տառապանքի մեջ, օրը մի ժամ պարապած եմ ինստիտուտում: Ընկերական կյանք չկա և եղած չէ երբեք, բացի մին ու կէս բարեկամից ու ծանոթից, որ կարող էի տեսանել իմ տանս: Կատկովի³ գրվածքը թիֆլիզյան անցքի վերա և նորա պատասխանը Թիֆլիզից կարդացած կլինիս: Կատկովը մի բանով զինթափ է կացուցանում մտածողի դատապարտող դատաստանը նորա վերա, այսինքն նորանով, որ ընդունել է յուր հիմարական և վայրիվերո գրածների խելացի և հիմնավոր պատասխանը. արդարեւ՝ ցավելի է, որ մի Կատկովի պէս վեղումոստագիր պիտի յուր կարող ազդեցությամբ աղավաղի հասարակաց կարծիքը, տալով ժողովրդին չգիտես որ տեսակ անճոռնի կարծիքներ և հայացք և, այո՞, այնպիսիներ, որ ավելի նախա-

տինք էին մի զորավոր տերության, քան թե փառք։ Բայց Կատկովը շատ փոքրոգի մարդ է. ինքը սաստիկ երկյուղ ունի հայերից, վրացիներից, թաթարներից՝ մի գուցե դոքա մի օր բարձրացնեին յուրյանց ազատ թագավորության դրոշմողորմն՝ ինն չգիտեմ, որ եթե այդ տգետ և թույլ ազգերին թագավորություն ևս բաշխեիր, ինքյանք պիտի իսկույն հրաժարվեին դոցանից. կամ եթե հիմարությամբ հանձն առնուին, ինքյանք պիտի միմյանց միս ուտեին, ինքյանք յուրյանց գազանական զենքով և անմիաբանությամբ կործանեին յուրյանց անձը, այո՛, շատ հեշտ բան է թագավորություն տնտեսել առանց նյութական, բարոյական և մտավորական կրթության։ Ինչևիցե, մենք ունենք ուրախության տեղիք, որ վերջապես ճշմարտությունը հաղթող եղավ։ Սատակեցավ և Այվազը⁴, բայց մեռավ և կաթողիկոսը առանց տոնախմբելու յուր հաղթության տոներ, որ կայսերական հրամանով պատրաստված էր նորան։ Որպես կրնթանան հայք այսուհետև, որպիսի կաթողիկոս կընտրեն յուրյանց համար, ես ոչինչ հուսալու չունիմ դորանից, որովհետև ընտրություն առանց ստույգ վերահասության ընտրելի անձին արժանավորության—ինչպես միշտ եղած է մեր ազգի մեջ և կլինի—երբեք կարող չէ մի բարի հետևանք ունենալ. բայց եթե ընտրողը տերությունն է ազգի քամակում և ազգի անունով, այնուհետև ինձ ու քեզ ի՞նչ։ Ես իմ կարծիքս այս խնդրի մասին գրեցի Թիֆլիս մի քանի մոտ բարեկամների։

Մինչև 11 հոկտեմբերի⁵ ձեր նամակը գտանելու է ինձ իմ հին հասցեով, այնուհետև պիտո էր Ձեզ գրել В Москве, в Мясном переулке в доме Благушина.

Ձեր անփոփոխ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

158. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Իմ նազելի բարեկամ,

Թող այս սուրբ և հանդիսավոր բուսինս լռե, հանդարտե իմ վիրավոր, ցավերով ու խոցերով լցված սիրտը, թող դա այժմ տեղի տա մեղմ ու խաղաղ զգացողությունների՝ մի քանի խոսք ասելու քնդ, արժանավորիդ, անվրդով հոգով և քաղցր բերանով, որպես պատշաճ է այս բուսինս: Ես չունիմ դիտավորություն նոր ի նորո հավատացնել քնդ իմ սերը և բարեկամությունը. դա շատ հին է և երկար ու ձիգ տարիների փորձով ստուգված ու հաստատուն: Ո՛չ, ես կամիմ միայն մի քանի խոսքով խոստովանել քնդ այն երանական բախտավորությունը, որ ամենաբարի նախախնամությունը շնորհել է ինձ Քո եղբայրական և բարեկամական սիրովը: Ասում եմ Քո եղբայրական և բարեկամական սերը, իմ ազնիվ Մեկքոն, իմ հոգեհարազատ բարեկամ: Այդ սերը և բարեկամությունը այսքան երկար տարիների մեջ զարդարել է իմ կյանքը, պայծառացուցել է իմ պղտոր և մուսյլ օրերը, մխիթարել է իմ շատ անդամ մինչև ի մահ տրտում սիրտը—ինչ ասեմ— իմ վերջին օրերի անմխիթար փշալից անապատը ծաղկազարդել է ուրախության վարդերով: Իմ ազնիվ, միակ Մեկքոն, իմ հոգով չափ շնորհակալությունը ո՞րպես հայտնեմ քնդ. դուրս համար չունիմ ես հայտարար խոսքեր, այլ միայն սեր և ամենախորին զգացողություն երախտագիտության, առ ի սրտե հարգանք ու մեծարանք դեպի պատվականդ: Խնդրում եմ, որ և այսուհետև պահես Դու ինձ Քո բարեկամական սերը և վստահությունը և այնուհետև լինիս ինձ մխիթարիչ, ուրախակից և ցավակից բարեկամ կյանքի ապագա օրերում:

Քո՝ քնդ անփոփոխ սիրով սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա,

6-ին հունվարի 1866.

159. ՂԱԼԱՐԱՔՆԱԿ ՀԱՅԵՐԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

<հունվար, 1866>

Ազնիվ պարոններ, իմ սիրելի և մեծարելի հայեր,

Ձեր ամսուս 11-ին արձակած շնորհավորական նամակը նոր տարեմուտքի մասին, իբրև ճարտարախոս թարգման այն գեղեցիկ զգացմունքի, որով Ղզլա-

րում աղնվախոհ և հայրենասեր հայերը հոգիացած են դեպի մեր փոքրությունը, անկորուստ հասավ ինձ: Կարող չեմ թագուցանել թե մի հոգեպայծառ ուրախությամբ շարժվեցավ իմ սիրտը, նկատելով այդ նամակից, թե արդարև մեր հայրական հրապարակության մեջ կան մարդիկ, որ ոչ թե կարող էին և կամենին անուցանել իմ պատվասիրությունը, այլ որ կարող և կամեցող են գտանված պատվել յուրյանց հատուկ անձը՝ պատվելով և խոստովանելով մի բարեմիտ բաղմամյա ազգանվեր աշխատավորի, որպիսի կամ որչափ և իցե առաքինությունը:

Պարոննե՛ր. իմ պարծանքս մինչև այսօր եղած է, և այսուհետև լինելու է այն, որ ես փոքրիշատե կարողացել եմ և այսուհետև կարողանայի պիտանի լինել հայկական հրապարակությանը իբրև մատակարար աշխարհաշեն գաղափարների, իբրև վարող և մշակ ազգային լուսավորության գործի: Որովհետև նույն չափով միայն կարող է երջանիկ լինել իմ սիրտը, որչափով ես կարող էի օգտաբեր լինել մարդկությանը և նախ և առաջ այն մարդկային ընկերությանը, որո մեջ նախախնամությունը կամեցել է դնել իմ մանկության օրորոցը:

Աղնիվ բարեկամնե՛ր. մատուցանելով Ձեզ իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը վասն Ձեր գեղեցիկ նամակի, չկամիմ լսել այստեղ, թե ես ընծայում եմ այդ զրվածին մի խորին խորհուրդ: Եթե չեմ սխալվում, որևիցե գովանի ազգասիրական գաղափար պիտի Ձեր մտքի մեջ հղացած լինի, մանավանդ որ ներկա ժամանակիս անհիմնավոր հարձակմունքը կ<ատկովի> մեր հայերի և առհասարակ օտարացեղ ոռու հպատակների վերա՝, կամեի մտածել, թե այս և այն մտածող հայի աչքը պիտի բացած լինի, տեսնելու և ուշադրությամբ քննելու, թե որպիսի ճանապարհ պիտո է ընտրել հայերին պահպանելու յուրյանց ժողովրդական օգուտը՝ մնալու միշտ հավատարիմ հպատակ տերությանը և միանգամայն աղնիվ և լուսավոր հայեր սիրող ազգային գիտության և լուսավորության, որ անկարելի բաներ են առանց դաստիարակության և կրթության բուն ազգային հիմքերի վերա: Եթե ցանկալի էր, որ մի օր հառաջանար մի ավելի աղնիվ հայկական սերունդ, քան թե մեր ներկան, ապա պիտո էր այդ սերունդը սերմանել և տնկել. բայց ի՞նչ հնարքներով: Չգիտե՛մ: Այս խնդրի վերա դադարեցնո՞ւմ եք Դուք Ձեր ուշադրությունը, թե ոչ, բայց ինձ երևում է դա խնդիրների խնդիրը, կարևորներից կարևորը:

Մատենագրությամբ, ծրագիրներով, մեռյալ տառով ներգործել մի ժողովրդի վերա, որ կարդալ ու գրել ես ուսած չէ, ինձ երևում է մի ամենևին անօգուտ բան: Դորան անհասկանալի վկա է մի բաղմամյա, բաղմօրինակ փորձ: Նախ և առաջ պիտո է պատրաստած լիներ մի ընթերցող-մտածող և հասկացող հասարակություն, մինչև կարող էր մատենագրությունը առաջադեմ լինել մի ժողովրդի մեջ: Մի այսպիսի հասարակություն ինքնըստինքյան չէ բուսանում հողի տակից աստծո հրամանով, այլ ամենայն տեղ մարդկեղեն աշխարհումը, մարդերի բաղմաշխատ հոգաբարձությամբ և խնամարկությամբ պատրաստվում է մանուկ սերունդից՝ դաստիարակության և կրթության միջնորդով: Ուրեմն՝ առաջին և նախամեծար հոգալի գործը հայերի էր մի ազգային դպրոց, դպրոց և մանավանդ հայկական սերունդների դպրոց, որովհետև մի ազգի բախտավորության հիմնարկունքը կանայք են, մայրերը, որոց ձեռքով գերդաստանների մեջ սերմանվում են կամ անեծք կամ օրհնություն և մանուկների հոգու առաջին տպավորությունքը, որ մայրերի գործ են, մնում են միշտ անջնջելի կյանքի բոլոր դարուփոս ընթացքի մեջ և այդ տպավորությունների

պատվականությունից կամ վստթարությունից կախ է ամենայն բան։ Շատ բան ունիմ ասելու մեր հայերին և մոտենում է ժամանակ իմ երես առ երես հանդիպելուս նոցա։ Ես կամեմ, աստծով, գարնանը այս տարի ճանապարհորդել դեպի Կովկաս։ Քաղցր կլինեի ինձ մի քանի օր լինել Ձեր մեջ Ղզլարում, խորհրդակցել Ձեր հետ մեր կյանքի կարևոր խնդիրների վերա։ Իմ սրտի խորհուրդը պարզ ու պայծառ դրած է աչքիս առաջև, բայց թե դա որչափ դործով լցուցանելի էր, այսինքն՝ թե որչափ հայերը հասկանալու էին յուրյանց հատուկ ազգային և մեր ամենեցուն օգուտը, տալով ինձ ձեռք ու ոտք առաջ տանել նորան այն հիմքերի վերա, որոց վերա դա կարող էր աճել, զորանալ և պտղաբերել—այդ գիտելի է աստծուն։ Ասացի և կրկնում հմ դարձյալ, որ իմ բախտավորությունս այս աշխարհի մեջ լինելու էր՝ նվիրել իմ տակավին մնացած կյանքի օրերը մեր ազգի բախտավորությանը։ Մի տարուց հետո ես ազատ մարդ եմ, այսինքն՝ իմ արքունի պաշտոնական տարիքը լրացած կլինին, և հայերի խելքից ու բարի կամքից էր կախ, թե որ հայաբնակ քաղաքում ես հաստատելու էի իմ ապագա ազգանվեր աշխատությունների ասպարեզը։ Ինձ ամենայն հայազգի հասարակություն, որ և իցե, միապես ախորժելի և սիրելի է, որո մեջ ես գտանելու էի օգտավետ և պտղաբեր գործակատարության հաջողեցուցիչ պայմանքը, այնտեղ ես նախապատիվ կհամարեի ամրանալ և ներգործել ամենայն զորությամբ։

Պարոնեն՝ր. դարձյալ մատուցանելով Ձեզ իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը վասն Ձեր մեծարական նամակի, այլև ողջունելով Ձեզ ամենայն բանաղթությամբ ի վերուստ,

մնամ Ձեր ամենևին պատրաստական

հայ եղբայրակից՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա

160. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Սևաստոպոլ

29 մարտի, 1866 թվակ., Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ, Հովհաննես Հովսեփյանց,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 15-ից արձակված, հասավ ինձ անկորուստ, տեղեկություն տալով ինձ, որ Դուք իմ ծրարը ստացել եք արդեն։ Արդարև Ձեր հիշյալ պակասավորությունքը «Հյուսիսսփայլի» (1860, համար 9 և 1862, համար 3) ամենևին ուղիղ են։ Ես ինքս կամեի Ձեզ այդ մասին առանձին տեղեկություն տալ, բայց մինչև այս բոպես ձեռնհաս չեղա, թեպետ անմոռաց ունեի մտքումս։ Այդ համարները չկան, և որքան մինչև այժմ որոնեցի, անօգուտ եղավ. ի՞նչ պիտո է անել. իմ կարծիքովս այնուամենայնիվ կարելի էր տեստրակները տալ կազմելու, որովհետև 11 տետրակքը մի տետրակի ազագավ անկարգության մեջ թողուլ՝ խելացի գործ չէ։ Շատ ցավելի է ինձ լսել Ձեր արդարացի պահանջողությունը, բայց չկարողանալ հատուցումն առնել։ Խնդրում եմ Ձեզանից գրել ինձ, թե որպիսի գրվածով իմ աշխատություններից կարող եմ ես փոքրիշատե գոհ կացուցանել ազնիվ պարոնդ, որո մասին շատ ուրախ պիտի լինեի ես։ Արդյոք ունի՞ք Դուք իմ «Հանդես նոր հայախոսության» երկ-

հատոր գիրքը, որ շտեմարան է ամեն տեսակ ընտիր-ընտիր ճառի դանադան նյութերի վերա, այլև իմ «Պալլոս և Վիրգինիա» և «Հնդկական խուղը», թարգմանություն ֆրանսիական բնագրից:

Շնորհավորելով Ձեր Զատիկի տոներ, ամենայն բարեմաղթությամբ մնամ Ձեր պարտական՝

Ս. Նազարյանց

Իմ հասցեն. Его Высочородию Степану Исаевичу Назарьянцу в Москве, на Стретенке, в Мясном переулке, в доме Благушина.

161. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Նոր. Նախիջևան—Մոսկվա

3 հունիսի, 1866, Նախիջևան

Իմ ազնիվ եղբայր Մելքոն Գասպարյան,

Ահա 2000 և ավելի վերստ, ասես թե մի կախարդությամբ, որո շարժող զորությունը շոգիք են միայն, մարդկային հանճարի կառավարության տակ դրած, բաժանում են մեզ միմյանցից, և ես հյուսիսից հանկարծ տեղափոխված եմ մի երկնակամարի տակ¹, որ յուր հարավային դրությամբ ներգործում է իմ վերա առանձին կերպով: Նկարագրիր մտքով մի քաղաք, ըստ յուր արտաքին կերպարանքի բավական ցիվիլիզացած, վայելուչ և շատ հարմարաշեն տուններ, այնպիսի կարգերով, որ պատշաճ էին մի այրող արեգակի ճառագայթների տակ, կառք ու ձիեր պատվականներից, որ ամեն մի փոքրիշատե կարող մարդ պահպանում է այստեղ, առանձին կարգադրություն սենյակների, որ ըստ մեծի մասին պահվում են կիսալույս պայծառության մեջ, պատուհանների առանձին շինությամբ, ըստ որում դոցա տախտակները շարժական և խոտորնակ ճեղքված լինելով, կարող էին վեր բարձրացվել իբրև վարագույրներ, երբեմն մթացնել սենյակը, երբեմն պայծառացնել նորան: Այդ տախտակները ներկած են կանաչ գույնով և բաղկանում են կտոր-կտոր փայտերից, որ դեպի վեր խաղալով դավադանների վերա, պայծառացնում են սենյակը, իսկ դեպի վայր ոլորելով՝ նսեմացնում են նորան:

Քաղաքի դիրքը բավական դար ու փոս է, շունի երկար և որոշ-որոշ բաժանած փողոցներ, կամ թե դոքա շատ սակավաթիվ էին. փողոցները լցված ավազով և փոշով, այնպես, որ մորկի ժամանակ տանից դուրս գալ անկարելի է. քաղաքումը չկա լուսավորություն գիշերային մթի միջոցին. թեև այստեղ ու այնտեղ կախած էին մի քանի լապտերք, բայց շատ սակավ լուսավորում էին: Մարդիկ այս քաղաքում, ինչպես ասիացիք ամենայն տեղ, ապրում են յուրյանց համար առանձին առանձին, մինչև դրացիք անգամ չունին մերձավորություն միմյանց հետ:

Իմ ճանապարհորդությունս մինչև Նիժնի-Նովգորոդ և այդ տեղից Սամա-լեոտի, Странник և Вестник— անունով նավերի մեջ, հաջող եղավ. մեծ դժվարությամբ հասանք Դոնին, ուստի առանձին ընկերության պատկանյալ Կողակ անունով նավի վերա՝ հասանք ամսուս 1-ին, 8 ժամին երեկոյի, Նախիջևան: Դոնի և Վոլգայի նավարկությունը միջնորդվում է յոթանասուն և հինգ վերստ տարածուն ջրամաքային ճանապարհորդությամբ երկաթուղով, Կալաչ տեղից սկսած:

Այժմ Նախիջևան ենք. իջևանած պ. Սալտիկյանի գեղեցկաշեն տանը և սիրելի գերդաստանի մեջ: Սալտիկյանի տունը դեռևս պատրաստ չէ բոլորովին,

այլ բնակելի է միայն ստորին հարկը: Իմ կյանքս անցանում է այստեղ գրեթե ղրոսանքով միայն. գալստյանս օրին, թեպետ և շատ անապան էր, 10 ժամը գնացի իսկույն տեսություն սրբազան առաջնորդ Նղիազարին², որո հետ մի 2 ժամի մեջ շատ ջերմ խոսակցություն եղավ թե վիճակի դործերի և թե այլ ազգային հոգալի խնդիրների վերա: Շատ բարի և ամուր ու քաջ հոգով մարդ է, մի խոսքով, կամի գործ կատարել, և ոչ թե ուտել ու խմել ու պառկել միայն: Խոստացավ ինձ լինել ապագայում առ ի սրտե գործակից ամենայն բարի ձեռնարկության մեջ: Բայց շատ ցավում էր, որ կարող չէր ավելի երկար տեսանել ինձ և խորհրդածել իմ հետ ղանադան նյութերի վերա, ըստ որում մյուս օրին ճանապարհ ընկավ դեպի Ֆեոդոսիա, ընդունելու վիճակի դործերը Այվազից: Նա մնալու է այնտեղ մինչև հուլիսի մեջը, բայց ինձ անկարելի՝ սպասել նորան այդքան երկար: Նա կամի ճանապարհորդել հետո դեպի Մոսկվա և Պետերբուրգ և ներկայանալ թագավորին, բերան առ բերան խոսելու թագավորի հետ:

Ես տակավին շատ փոքր հայերի պատահած եմ, որովհետև ցերեկով այստեղ, անհնարին ջերմության պատճառով, ման գալ կարելի չէ. բայց այսօր առավոտուն վեց, մինչև յոթն մարդ հկած էին ինձ այցելության, և ջերմ խոսակցությունք եղան մեր մեջ սրտե առ ի սիրտ, մանավանդ լավ խոսել ու դատել գիտե այստեղ Նլչիև պարոնը, մի բավական պատանի մարդ, թեպետ փոքր ինչ ալեղարդված էր: Երեկ վայելեցին մոտս թեյ երկու ծանոթ քահանայք: Ես մտածում եմ մնալ այստեղ ոչ ավել քան երկու շաբաթ և կարծեմ թե բավական էր ինձ այդքան ժամանակ փոքրիշատե դարթեցնելու մերայինների հոգին յուրյանց քնեած անհոգությունից և ցուցց տալու նոցա, թե հարկավոր էր վերջի վերջո թողուլ անձնական խիտերը և դոցանից հառաջացած անվերջ խառնակությունը, և ձեռնարկել մի կարգավոր և խելացի դործի, որո պտուղը լինելու էր ազգի բարոյական ու մտավորական վերանորոգությունը: Թե իմ խորհրդակցությունքը նախիջևանի խելացի հայերի հետ ինչ հետևանք և ինչ հույսեր կհարուցանեին, այս բոլորս մի երկրորդ, վերջին նամակումս նախիջևանից կհայտնեմ Ձեզ, բայց Դուր ինձ գրել կարող չէիք, որովհետև Ձեր նամակը հասանելու չէր հին³ նախիջևան: Իմ ամուսնուս նամակում տաված է, որ նա ինձ գրե, ուղղելով նամակը դեպի Թիֆլիզ՝ Րոմանոս Պողոսյան նադիրյանցի անունով:

Ես առողջ եմ և ամենևին խաղաղ, մտածելով, որ ոչինչ նոր անհանգստացուցիչ իրողություն պատահած չէ իմ գերդաստանիս մեջ, մանավանդ, որ Ձեր պես ազնիվ եղբայր թողել էի վերակացու և հոգաբարձու իմայիններին: Այս մի մեծ բախտավորություն է, որ ողորմած աջը ամենակարողի պարգևել է ինձ: Ես կարող չեմ ըստ բավականին շնորհակալ լինել այդ երկնային պարգևի փոխարեն: Խնդրեմ շուտով գրել ինձ Ձեր անգին առողջության լուրը և ուղղել Ձեր նամակը, ինչպես ասացի, Թիֆլիզ, այնպես որ այնտեղ հասած, ստանայի Ձեր պրվածը:

Խնդրելով Ձեզանից ընդունել իմ առ ի սրտե ևղբայրական ողջույնը այս թեպետ մարմնով հեռավորությունից, բայց հոգով և մտքով ամենևին մոտ մերձավորությունից, այլև աղաչելով Ձեզ աստվածուստ առողջություն հոգու և մարմնո,

մնամ միշտ, իմ ազնիվ եղբայր, Ձեր հարազատ՝

Ս. Նազարյանց

Սիրո և հարգության ողջույն մեր բոլոր ծանոթներին մատուցանում է նամակիս գրողը:

ուշադրութեամբ նկատողութեան եմ առնում այն նորանոր հայտնութիւնները, որոնք օր-օրին երևում են ուսաց դրականութեան մեջ, ուր բարեմիտ դրողները բազմաթիւ դանազան անուններ կրող օրագիրների և գրքերի մեջ մերկացնում են հասարակութեան առաջ հանրային կենցաղի անկարգութիւնները, ինձ, որ բազաբացի եմ լուսավոր Ռուսաստանի, իհարկէ աններելի է շոյել և փաղաքշել մեր հայրենակիցների անհիմն անձնասիրութեանը, և ծածկելով մեր ազգային կյանքի ցավալի վերքերը՝ նրանց բժշկական արդէք հանդիսանալ: Ես երբեք չէի կարծի, որ առողջամիտ և հեռատես հայերից մեկը համարձակվի ինձ անբարեմիտ անվանել: Այն անձանց, որոնց կյանքը արդեն պատմութեան նյութ է դարձել ամեն մի ժամանակակից դրականութեան մեջ, թույլ է տրվում անաչառ քննութեան ենթարկել, որպէս մի բարոյական պարտականութիւն դեպի մարդկութեանը, որպէս մի փրկարար խրատ դեպի հետագա սերունդները: Ես երբեք չեմ վիրավորել մեր հոգևորականների պատիվը, չեմ խոսում իհարկէ մի քանի խաղաղասեր և նենգամիտ անձանց մասին, որոնք թշնամի են ժամանակակից լուսավորութեան և իրենց հոգևոր աստիճանի իշխանութեանը, առանց երկյուղի աստուծո և մարդկանց առաջ, դործ են դնում ընդդիմադրելու ամեն մի լուսավոր խորհրդի, ամեն մի նոր մտքի, որոնք աշխատում են միջամտել հայոց հասարակութեան դործերում:

Այսպիսի անձինք չեն, որ կազմում են հայ հոգևորականութեանը: Իսկ էջմիածնի Սինոդը, որպէս Ռուսաստանի հայ հոգևորականութեան ծայրագույն վարչութեան, որպէս իր ստորագրչաւ դասի իրավունքների ջատագով և պաշտպան, եթէ իմ կողմից ցույց է տրված որեւէ շարամիտ վերաբերմունք դեպի հոգևորականները, — Սինոդը պարտավոր էր առաջինը բողոքել իմ դէմ և խնդրել տերութեանից դադարեցնել վնասակար ամսագիրը: Բայց էջմիածնի Սինոդից, որը ամսաթերթի բաժանորդ է գրված ու ստացել է բոլոր լուսս տեսած համարները, մինչև օրս ոչ մի դանդաղ չէ լսված իմ ամսագրի դէմ: Սաստիկ ցավում եմ, որ գերապատիւ Գաբրիէլ վարդապետ Ալվազյանը շփոթում է հայ հոգևորականութեանը առանձին հոգևորական անհատների հետ, որոնք թշնամի լինելով ինձ դանազան ակնարկութիւնների պատճառով, որ կան իմ ամսագրում, վշտացել են իրենց մասնավոր շահերի տեսակետից, որոնք ոչ մի կապ չունեն ո՛չ Ռուսաստանի հայերի և ոչ էլ ժամանակակից մարդկային դաստիարակութեան շահերի հետ:

Իսկ ինչ վերաբերում է այն հարցին, թէ ի՞նչ է պատճառը դժգոհութեան իմ ամսագրից Մոսկվայում և Պետերբուրգում ապրող հայերից ոմանց կողմից, թույլ տվեք ինձ ասել ի պաշտպանութեան իմ, թէ այդ մարդիկ մասամբ անհաշտ թշնամի են իմ գրական աշխատութիւնների ժամանակակից ուղղութեան, մասամբ էլ կասկած ունեն իմ թշնամիների հետ, որոնք գտնվում են ուրիշ քաղաքներում, և որոնց հետ միասին նրանք դավեր են նյութում իմ դէմ: Վերջապէս իմ թշնամիներից ոմանք անգրագետ մարդիկ են, որոնք շատ անգամ ինձ հալածել են նրա համար, որ ես մեր ազգի պանազան հոգևորականների մասին հակառակ կարծիք ունեի և ոչ թէ աշխատում եմ ամենայն կերպ վրեժխնդրի լինել, նամանավանդ որ հայ ազգի ներկա վիճակին իմ ամսաթերթում նվիրված հոգովածներից մի քանիսի մեջ նրանցից ոմանք տեսնում են իրենց մասին ակնարկներ: Գրականութեանը ազգային դարձնելու համար պետք է մշակել նրան աշխարհաբար լեզվով, գրանով միայն դրականութեանը կարող է ցանկալի լինել ընթերցողի համար, ծանոթացնելով նրան այն ազգի հետ, որին նա պատկանում է:

Նրբոր պատրաստ էր հողաբարձություն և ընդհանուր ժողովի հզրակացու-
թյունը և սոսորադրությունը, այնուհետև ևս կատանամ պաշտոնական կերպով
քաղաքադլխից խնդիր դրելու և մշակելու այն պրոգրաման գիմնադիրնի, որ
պիտի ուղարկվի առ մինիստրը հաստատվելու համար: Հուլյս կա, որ բարեմիտ
մինիստրությունը արգելք և խափան չլինի այս գործին, որո խորհուրդ այն-
քան սուրբ, այն և օգտակար է Ռուսաստանին, այսինքն առաջացնել հայերից
լուսավոր և կրթյալ հպատակք:

Ահա իմ կյանքս, հայրենասիրական վաստակը, որ վաստակեցի այս մի
քանի շաբաթում, այո՛, ոչ ձրի և դուր ուտելով այստեղի աղ ու հացը: Քեզ, իմ
ազնիվ եղբորս, պիտո էր այս բանիս տեղեկանալ, ըստ որում դա է և մի առան-
ձին էպիդոդ իմ կյանքիս դրամային: Իմ հասարակաւց գործառնություն մասին
հաշիվ ու համար տալով Քեզ, իմ հոգեհարազատ սիրելիս, և հավաստի լինե-
լով, որ շատ ուրախացուցիչ և ախորժելի պիտի լինի Քեզ, գալիս եմ այժմ
պատմելու Քեզ իմ առանձնական կյանքը: Ես ապրում եմ մեր հասարակաց,
ազնիվ բարեկամ Գրիգոր Սալտիկյանի տանը, ամենևին այնպես, ինչպես իմ
տանս և ավելի խաղաղությամբ և հանդարտ սրտով: Պ. Սալտիկյանի ամուսի-
նը, մի պատվական կին, շատ մեղմ ու սիրելի բարքով, կատարյալ մայր դեպի
Սաշինկան, թեպետ մի փոքր թույլ մայր, ինչպես անբախտությամբ սովոր են
լինել մայրերը, որոնց, ինչպես Քեզ հայտնի է, ես հավան չեմ: Բայց շնորհա-
կալ եմ պ. Սալտիկյանից. նա երբեմն գործ է դնում յուր բարեկամական-հայ-
րական սաստը և խրատությունը դեպի Սաշինկան: Սալտիկյանի ծեր մայրը մի
կատարյալ օրինակ է մեր Հայաստանի հին և յուրյանց ձևով հագնվող կա-
նանց. շատ մեղմ և արժանապատիվ անձն է, այնպես քնքուշ սիրով ոգևոր-
ված դեպի Սաշինկան: Եվ այստեղ կան շար և անպիտան երեխայք, որ դա-
տարկությամբ շրջում են փողոցների մեջ, հայհոյում են միմյանց շատ պիղծ
խոսքերով և լրբություն են գործում: Ցավելի է իմ սրտին տեսանել այսպիսի
անհոգ արած մանուկներ, որ կարող են դատարարակությամբ ավելի սիրելի
դառնալ: Սալտիկյանը ուղարկում է Քեզ յուր բարեկամական սիրո ողջունը,
մաղթելով Քեզ ամենայն բարեմասնություն:

Ես գալոց շաբաթին, այսինքն 23-ին ամսուս (հինգշաբաթի) կերթամ այս-
տեղից ծովով Տագանրոգ. այստեղ կհասանեմ երկու ժամին, ճաշից հետո, ուր
կմնամ մի օր ու դիշեր, և դուրս կգամ այնտեղից 24-ին, երեկոյին. 25-ին երե-
կոյին կլինեմ Քերչ, իսկ 28-ին Պոդի. այստեղի Րիոն դետի վրայով կանցանեմ
դեպի Քութաիս և այստեղից պոստամտի դիլիժանսով կերթամ Թիֆլիզ.
ուրեմն պետք է հուսալ, որ 29-ին ոտք կկոխեի իմ հայրենական աշխարհի
վերա:

Ես քաջահույս եմ, որ Թիֆլիզ հասած կգտանեի այնտեղ քո սիրելի նա-
մակը: Ի՞նչպես են ապրում մերայինք. ո՞ղջ է էմմա Ֆեոդորովնան, Օլինկան⁴
և այն մյուսը: Իմ կյանքս այստեղ անցանում է շատ միատեսակ, այստեղի
ջրին, կեցությանը և կերակուրներին՝ սովորելու համար պիտո է ժամանակ,
բայց ամենից վատթար բանը այստեղ այն է, որ խակ պտուղներ քաղում են և
բերում են սեղան: Ես այս բուպիս շատ առողջ չեմ, բայց հույս ունեմ շուտով
ամրանալ, և եթե աստված կպարզեհ, ամսույս 23-ին դուրս գալ այստեղից:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից մեր բոլոր սիրելիքը, տեր Հարություն ավագ-
երեցը, Շահադիզը և այլն:

Քեզ հարող և սիրող
եղբայր՝ Ս. Նազարյանց

Իմ ազնիվ բարեկամ, և եղբայր, Մելքոն Գասպարյան,

Ձեր երկու տխրալից և սիրալից բարեկամական նամակքը հունիսի² 21 և 23 թվականներից ստացա և շտապում եմ հայտնել Ձեզ իմ խորին շնորհակալությունը այն կարևոր տեղեկությունների մասին, որ գրել էիք ինձ իմ անբախտ ամուսնու մասին³։ Ուղիղն ասեմ Ձեզ, մի ներքին ձայն վաղուց արդեն բարբառելով սրտիս մեջ, ասում էր ինձ, թե իմ ճանապարհորդությանս միջոցին անբախտություն պիտի պատահի իմ գերդաստանիս մեջ, մանավանդ ուշադիր լինելով էմմա Ֆեոդորովնայի անհանգիստ բնավորությանը, որ նորա միշտ և հանապաղ բորբոքված ջիղերի հետևանքն է եղած։ Եվ ահա, ինչ որ խիթացել էի, Դուք ինքներդ գրում եք ինձ, ես վաղուց տեղյակ էի այդ թուլությանը իմ ամուսնու և այդ պատճառով շատ անգամ տեղիք եմ տված դորան, միայն թե իբրև պատասխանատու հայր և հոգաբարձու իմ զավակների, հարկադրված եմ գտանված երբեմն սաստկությունմբ հանդիպել մի կնոջ, որ միշտ որոնել է կռիկ, տհաճության և պատերազմի առիթ իմ գերդաստանի մեջ։ Շատ անգամ և լուռ ու մունջ եմ մնացած, թեպետ և այդպես հասած չեմ իմ նպատակիս։ Որպես և իցե, այդ մի դժվարին հարված է իմ սրտիս՝ լսել, թե իմ զավակների մայրը ցնորվել է խելքից և պիտի հանձնվի բժշկի հոգաբարձության, գերդաստանից դուրս. ապա Օլինկան ի՞նչ պիտի լինի. ո՛հ, իմ անբախտ զավակ. բայց ես կամեմ մտածել, որ Դուք այս մասին գործելու էիք կարևոր հոգատարությունը։ Արդեն լավ նշան եղած չէ, որ էմմա Ֆեոդորովնան կրկին և դարձյալ փորփրելով, յուր մեջ դառել է տարակուսանքի տեղիք բանկի բիլետների մասին. երբ ես ինքս ամենայն ապահովություն տված էի նորան Մոսկվայում, որ այդ անանուն ասված բիլետքը, որ Յունքերից և երաշխավորական վկայությամբ նոցա ստուգության մասին ստացված էին, ոչինչ վտանգի տակ չեն, և ես քանիքը այդ բիլետներից ծախել եմ առանց դժվարության. բայց նոր ի նորո մտածել դորա վերա և դիմել առ Յունքերը և հարցանել, այդ ցուցանում է ահա, որ էմմա Ֆեոդորովնայի միտքը խախտվել էր յուր կայքից։ Եվ այդ ի՞նչ սարսափելի լուր է, դանակ առնուլ և կտրատել կուռները։ Կամ հետո խաբեբայությամբ հնար որոնել կարճելու յուր կյանքը. բայց այդ բոլորը խորհրդավոր բաներ են և ունին մի ներքին կապակցություն հիվանդի կյանքի և առողջ օրերի հետ։ Ցավում եմ խոստովանել Ձեզ, որ ես միշտ ահա ուղղի մեջ եմ եղած մինչև այսօր, զանազան նշաններից գուշակելով, որ մի այդպիսի պատահար մի օր պիտի պղտորեր իմ կյանքի բոլոր բախտավորությունը. ցավում եմ, որ այդ պատահարը հանդիպել է իմ բացակայության միջոցին, երբ իմ ոտք ու ձեռքը կապած են և ես իսկույն թև առնուլ և թռչել տուն կարող չեմ։ 34 տարի ժամանակում, կապած ու կաշկանդած տանը, վերջապես միանգամ ոտքս տանից դուրս դրած, և ահա լսում եմ Ձեզանից այդպիսի ամենեկին ողբալի հանդիպումն։ Կամք նախախնամության օրհնյալ լիցի։ Բայց ես օրհնում եմ նախախնամության տնտեսությունը, որ գոնյա ունիմ Ձեզ պես բարեկամ կարեկից և օգնական ինձ իմ կյանքի սև օրերում, որ գոնյա կարող եմ տակավին որպես և իցե մի փոքր ուռաջ դնալ իմ ճանապարհորդությանս աստարեղի մեջ։

Եւս այժմուս Թիֆլիզումն եմ, եկա այստեղ ամսույս 3-ին, մեծ տառապանքով Քուլախից հասանելով Թիֆլիզ: Ինձ ընդունեցին այստեղ սեր և բարեկամութիւն, մի քնքուշ աղնիւ հարսն, բազմաթիւ սիրալից բարեկամք, որ օրն օր ավելի գալիս են տեսութիւն. տալու և առնելու ինձանից բարեկամական համբույրներ, քաղցր արտասուքով: Եղբայրս տակաւին այստեղ չէ. բայց տեղեկամամ ուղարկեցինք Դիլիջան, որ եկած էի Թիֆլիզ, և նա պատասխանում է այսօր, թե ամսույս 10-ին լինելու է այստեղ: Ես կկարճեմ իմ մնալս Թիֆլիզում որքան կարելի է, և կարծեմ որ այսօրից սկսեալ բաւականաչին ինձ շաբաթ, փոքրիշատեւ հոգալու այն ընտանեկան և ընդհանուր պիտույքը իմ սրտի, որ այդքան տարի մնացած են անլցուցանելի: Ես մտածում եմ զիլիժանսով զնալ Երևան, ուր իհարկն կմնայի սակաւ օրեր միայն, կպատահեմ և էջմիածին մի քանի ժամով. ապա կդարձուցանեմ ընթացքս դեպի Թիֆլիզ և այստեղից ուղղակի դեպի Ռոստով դիլիժանսով, ուր նալ նստած կհասնեի Նիժնիյ. այլապէս, այսինքն Բաքուի և Հաշտարխանի վերայով պիտո էր ինձ շատ երկարանար ճանապարհը, ըստ որում Երևանից մինչև Բաքու բավական մեծ ճանապարհ է, հետո Կասպից ծովը և այլն:

Թե ի՞նչպէս եղաւ իմ աշխատութեան հետեանքը Նոր-Նախիջևանի մեջ, այդ բոլորը կտեսնեք իմ վերջին նամակից առ Ձեզ այնտեղից. մի քանի բարի սերմեր գուցէ թե ընկան պտղաբեր հողի վրա և յուրյանց ժամանակին կկանաչեն և կծաղկեն, եթե եղաւ արժանաւոր հողաբարձու, ջուր տւող և սնուցանող: Արդոք կարելի էր որեւիցե աղղասիրական խորհուրդ և ձեռնարկութիւն հառաջ բերել և պատրաստել ապագայի համար Թիֆլիզում, որ ավելի հաւանելի է ինձ յուր ավելի զվարթամիտ և աշխույժ երիտասարդներով, յուր ավելի եվրոպական կերպարանքով և կենդանութեամբ, քան թե Նոր Նախիջևանը, այդ խնդիրը վճռել այս ըոպիս տակաւին կարող չեմ, որովհետեւ տակաւին խոսած չեմ հասարակութեան առաջավոր մարդերի հետ. Նադիրյանցը և Հովհաննիսյանցը այստեղ չեն, զնացած են Բորժոմ բժշկական ջրեր դործ դնելու, և նույն ինքն փոխարքան այնտեղ է գտնվում:

Թե ի՞նչ տպավորութիւն խաււնջ գործեց և գործում է իմ վերա Թիֆլիզը, այդ հեշտ է ասել. դա մի եվրոպեաբար կարկատած ասիական քողաք է. նոր քաղաքը յուր մի քանի կանոնավոր և լայն ու արձակ փողոցներով շատ տարբերվում է հին քաղաքից, սորա նեղ ու կեղտոտ, անանցանելի փողոցներով. և նոր քաղաքը շատ տեղ ցուցանում է մի անհարմար կերպարանք. բոլոր արձակ վայրերը, որ պիտի արձակ ու ազատ մնային, այնպէս լցված ու միմյանց վերա դիզված են զանազան խառնիխառն շինվածքներով, որ ասես թե բոլոր քաղաքը կացուցանում է մի խառնիճաղանջ, որ խանգարում է և ցրում է մարդու երեակայութիւնը: Այսուամենայնիւ մնում է ինձ Թիֆլիզը մի ավելի ուշադրութեան արժանի քաղաք, քան թե որեւիցե հայաբնակ քաղաք. այստեղ կան շատ սիրտեր, որ ջերմութեամբ դարկում են իմ համար, որ ես սիրել և գգվել համարում եմ մի առանձին կարիք իմ երկար տարիք ցավեցած և վիրավոր սրտի համար: Իմ ազնիւ, հոգեհարազատ եղբայր, ի՞նչ գրեմ քեզ այն քաղցր և քնքուշ սիրո համար, որով գովում է ինձ իմ ազնիւ հարսը, այն սիրո մասին, որով մեր բոլոր ազգականքը, իմ ծանոթքը և բարեկամքը ամենևին հառաջամատուց հանդիպում են ինձ, մի սիրտ, որ այնքան տարի որբացած է եղել ի վերա ընտանիքի սիրուց, այսօր նոր ի նորո կենդանանում է, ճոխանում, զարգարվում է յուր հեռավոր ընտանիքի և բարեկամների սիրով: Դու

գիտես, թե ինչպէս են եղած իմ օրերը Մոսկվայի մեջ. ես սիրել եմ առանց սիրվելու, այժմ սիրում եմ և սիրված եմ փոխարեն: Արդարեւ և նախիջեանը անսեր չգտնվեցաւ առ իս. բայց ի՞նչ է մի հյուրասիրական պատիւ՝ համեմատելով մի քաղցր ընտանեկան սիրո հետ, մի առ ի սրտե մեծարանքի հետ: Յաւելի է միայն ասել Ձեզ, որ այս բոլոր երկնաքաղաքացի քաղցր զգացողությունքը թունավորւում է այն տրտում պատահարով, որի մասին տեղեկություն եք տալիս ինձ: Այսպէս է ահա տկար մահկանացուի բախտավորությունը այս աշխարհիս վերա. անխառն գինի սահմանված չէ մարդուս այս երկրավոր ասպարեզի մեջ. պիտո է ըմպել կենսոյ բաժակը, ինչպէս որ դա կա, առանց տրտնջելու նախախնամության վերա:

Վերջացնում եմ նամակս, խնդրելով Ձեզանից շատ սիրով ողջունել իմ սիրելի Օլինկան և հայրական հորդորս դեպի բարին իմ մոլորված որդի Ֆրիդրիկոսին՝, որին ես ինքս կգրեմ այս օրերիս առանձին, ինչ որ հարկն է:

Իմ ազնիւ, եղբայրապատիւ բարեկամ:

Մնամ աստվածուստ առ ի սրտե մաղթելով Ձեզ ամենայն հոգեւոր և մարմնավոր բարօրություն, այն և հանձնելով Ձեր արթուն, սրտցաւ ականարկությանը իմ անբախտ գերդաստանի այժմյան դրությունը:

Ձեզ առ ի սրտե սիրող՝
եղբայր՝ Ս. Նազարյանց

Հասցես Ձեր նամակի կմնա նույնը, ինչպէս մինչև այժմ: Սաշինկան ողջունում է Ձեզ ամենայն սրտով:

164. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

25 հուլիսի, 1866, Թիֆլիս

Իմ ազնիւ եղբայր,

Մտադիր եմ այսօր էգուց հրաժարվել Թիֆլիզից և ուղղել գնացքս դեպի Դարաշիչակ՝ մեր զավակները տեսանելու. բայց առաջ քան ելքս այստեղից, մի անհրաժեշտ կարիք է սրտիս, Քեզ՝ իմ ազնիւ եղբորս հաշիւ ու համար տալ այն ընդունելության վերա, որ ես գտիլ եմ իմ հայրենի Թիֆլիզում: Դորա ընդհանուր տպավորությունը իմ վերա, կարող եմ ասել, շատ լավ է: Իմ ազգահանքը բավական բազմաթիւ են այստեղ, մի նորաբույս բազմություն օրիորդների, որ արդեն կանայք են դարձած, որդիք ունին, փեսայք և հարսներ, իմ հայրենական տունը եղբորովս և պատվական հարսնովս թափում են իմ վերա մի կախարդական դրախտի և երանության վարդեր. սիրտս ծովացած է գեղեցիկ և հոգապարար զգացողությամբք. այստեղ թագավորում է մի երկնային խաղաղություն, ամենայն կողմից հանդիպում են ինձ սեր և բարեկամություն, համբույր և գովանք քաղցր վստահությամբ: Մի սիրտ, որ այնքան տարիք ընտանեկան վայրենացուցիչ և ցամաքեցուցիչ պատերազմի մեջ կիսամեռ և թառամած, մերձ ի մահ լինելով, այժմ վերստին կենդանանում է սիրո ջրմացուցիչ հրաշագործ զորությամբ. այստեղ լուռ են այն դղրեցուցիչ և խառնակիչ փոթորիկները, որոց հազիւ կարողանում էր դիմանալ իմ հոգու ամուր հաստատությունը. այստեղ շրջապատում է ինձ երկնաքաղաքացի հանդարտու-

թյուն. ինձ հասկանում են մարդիկ և ես հասկանում եմ նորանց, որովհետև ամենայն բան ասվում է, լսվում է պարզությամբ և փոխադարձ վստահությամբ. և որ մեծն է, մի անձնանվեր, հավատացող և հուսացող սիրով:

Ի՞նչ ասեմ Ձեզ, ազնիվ եղբայր, այն դանադան կարգի և վիճակի մարդերի մասին, որ անհատական հոսանքով դիմում են առ իս, բերելով ինձ ողջուն և մաղթանք. քահանայք, վարդապետք, աշխարհականք, արք և կանայք. միայն թե վերջինքը ավելի մեծ բաղմոթյամբ, քան թե առաջինքը, և իհարկե դուրս պատճառը շատ հասկանալի է. փուլթ չէ, որովհետև ժողովուրդը իմ կողմումն է և լսում է ինձ, իբրև մի մարգարեի: Ինչքան նկատեցի մինչև այս րոպես, ժողովուրդը այստեղ առաջ է գնացել, նորա մեջ կան մտածող և դատող մարդիկ, որոց խոսակցությունը պես-պես ազգային խնդիրների վերա, շատ ուրախացնում են ինձ յուրյանց ուղղությամբ և առողջությամբ: Կանանց վիճակը, մեր հայկական օրիորդների կացությունը ամենին անմխիթար եմ գտնում ես. որքան նոքա իմ սրտին մոտ ու կից են, իբրև դատերք մեր նվիրական Հայաստանի, այնչափ ես տրտում է հոգիս, տեսանելով այդ ծաղիկների ամենևին գունատությունը մտավորական մասին. ի՞նչ մայրեր պիտի դոքա լինեն մեր նոր հայկական սերունդին, երբ որ շունին ոչինչ կրթություն, ոչինչ գաղափար կյանքի և աշխարհի մասին, ոչինչ տեղեկություն մայրական սուրբ պարտքի: Դոցա հետ չգիտե մարդ, թե որտեղից սկսանե խոսքը և ո՞ւր ավարտե. նայելով դոցա քաղցր երեսին և տղետ, անխոհ, անշարժ, կապած ու կաշկանդած հոգուն, ասում եմ, սիրտս զնում է վերայիցս: Անբախտ օրիորդք հայոց, որոց միակ փուլթը զարդեր ու հանդերձներ են և կոշված են միայն լինելու յուրյանց ամուսնակիցների ծառայք, կույր հնազանդողք. ինչ որ շատ անգամ ելրոպացոց մեջ մի կործանական անհնազանդություն է, ազատության անունով, այստեղ երևում է մի կույր անարգիչ հնազանդություն, որով, այո՛, պահպանվում է մի մեռելական խաղաղություն, մի մեքենայական կարգ ընտանիքի մեջ. չէ՛, այստեղ կանայք շունեն ոչինչ հարգություն, իսկ նվրոպայում ամենայն հարգություն, ամենայն ազատություն, որ վերջապես դեպի շարը գործ դրվելով, կարող էր կործանել և, այո՛, կործանում է աշխարհը: Բայց ես մտածում եմ ամենևին այլապես. այստեղ կա մի ելք հնարից, որ անպատճառ պիտի գործ դրվի, այդ է մի ուղղամիտ և առողջամիտ դաստիարակություն:

Անցյալ կիրակի, ամսուա 23-ին, մեր, Մոսկվայում ուսած, ծանոթ և բարեկամ երիտասարդք հացկերություն տվեցին ինձ Օրթաճալայում, պ. Թամամ-շովի այգում. կլինեինք մինչև 20 հոգի. հարկավոր էր ինձ հրապարակավ շնորհակալություն ասելու իմ մեծարող եղբայրք. ասվեցավ հացի վերա մի բավական համառոտ, շատ ազդու ճառ, որի օրինակը կուղարկեմ Ձեզ հետո:

Իմ իդեան և գաղափարը այն դպրոցի մասին, որ հղացած էր իմ մեջ Մոսկվայում արդեն, ուր հայկական օրիորդները Թիֆլիզի պիտի ստանային դաստիարակություն և կրթություն, լինելու ժամանակով արժանավոր մայրեր նոր հայկական սերունդին, այդ իդեան և գաղափարը ձգել եմ արդեն կարասի մեջ, որ խմորվի, եռ գա, պարզվի և ապա քաղցր գինի դոյանա: Մի քանի իշխանավոր խելացի մարդիկ հանձն առան իբրև հոգաբարձուք ներգործել այստեղ, պատրաստել գործի ապագան և հետո տեղեկություն տալ ինձ Մոսկվայում, որ պրոգրամման գրվեր և խորհրդակցությամբ իմ բարեկամների առաջարկվեր տերություն՝ առ ի հաստատություն: Եթե այս խորհուրդը պսակվեցավ, այնուհետև կամեի ես նախապատիվ ընտրել Թիֆլիզը, քան թե Նախի-

ջևանը. Թիֆլիզը ցուցանում է ինձ տվելի կենդանություն. ժողովուրդը աշխույժ է, այդտեղ կան պատմական երիտասարդք, պակաս չեն և հայրենասեր անձինք, ունեցողք ազգեցություն և կշիռ թե՛ տերության և թե՛ ժողովրդի առաջև: Թիֆլիզը, համեմատելով Նախիջևանի հետ, մի հոյակապ քաղաք է, բազմամարդ և բազմագործ, այո՛, և բազմամբոխ. ինչ ժողովուրդ կամիս, կարող ես գտանել այստեղ, մի խայտաճամուկ տեսարան ամենայն կերպ մարդերի և նյութերի: Բնական պայմանքը աշխարհի, հողը, ջուրը, դալարությունը, առատությունը և լիությունը—մինչ բոլոր Նախիջևանը մեռանում է չորության և ցամաքության մեջ,—վերջապես այն աղնիւլ առարկայքը իմ սիրո և քնքշության, իմ եղբայրը և հարսը, իմ ազգականքը, իմ հոգով չափ սիրած մոտավոր բարեկամքը—այս բոլորս տալիս է Թիֆլիզին մի կախարդական քարշող զորություն, մի զորություն, որ իմ սիրտը կապում է և կաշկանդում է նորահետ: Գուցե սխալվում եմ, Թիֆլիզը անարժան է իմ սիրուն և մարդիկ ոչ այնքան սիրարժան, ինչպես երևում է ինձ, ուրեմն հարկավոր էր մեզ և այստեղ զգուշ ու արթուն լինել և ոչ իսկույն տնայի տալ առաջին քաղցր տպավորություններին: Ես հակամիտված եմ, այնուամենայնիվ, մտածել, թե իմ գործակատարությունը Թիֆլիզի մեջ ունենալով մի քանի դժվարությունք, ուներ դորա փոխարեն և հարմարությունք շատ, որովհետև ցիվիլիզացիան այստեղ բավական առաջադեմ է: Այս խնդրի վերա շատ ուրախ կլինեմ կշռադատել Ձեր հետ Մոսկվայում, հանդարտ ժամերի մեջ:

Վաղուց չունեմ Ձեզանից նամակ. ի՞նչպես է այժմ իմ անբախտ ամուսնակցի որպիսությունը. արդյոք երևո՞ւմ է առաջադիմություն դեպի լավը նորա առողջության մեջ. ո՛հ, կի՛ն, կի՛ն, ի բնե անտի կամ թե կենսական հանգամանքով յուր ծնողական տան մեջ արդեն տրամադրված և հակամիտված դեպի մեկանխողիս, միշտ տխուր և տրտում, միշտ կենսատյաց և թշնամի վայելչության, միշտ տենդի և ջերմության մեջ, միշտ անհանգիստ և փրփրուն—այսպիսի անձը, զարմացք չէ, որ չկարողացավ ոչ յուր անձը և ոչ յուր ամուսնակիցը բախտավոր առնել: Ամենաչն ցավակցության արժանի կին, որովհետև տանջանք յուր և աշխարհի համար: Իմ աղնիւլ եղբայր, չգիտեմ. ի՞նչ խոսքերով բացահայտեմ Քեզ իմ շնորհակալությունը այն քնքուշ բարեկամական հոգատարության փոխարեն, որ Դու ցուցանում ես իմ անբախտ ամուսնակցին. այդ մի հավիտենական պարտք է իմ վերա, և դորան վճարել կարելի չէ երկրավոր հատուցմամբ, ուրեմն թող հատուցանեմ Քեզ այն ամենաթանկ բանով, որ ես ունիմ, այսինքն իմ անկեղծ սիրով և անփոփոխ առ քեզ հարգությունբ:

Իմ թիֆլիզյան բարեկամների մեջ, որ և Քեզ ծանոթ, շատ անգամ հիշում է Քո նազելի անունը, ինչ որ ուրիշները զգում են Քո հիշատակը բերան առնելով, չգիտեմ, բայց ես ստիպվում եմ այդ բոլորներում թաքուցանել երեսս, որից թորթորում էին քաղցր սիրո քաղցր արտասուք, հասկանալի միայն իմ պես սիրող սրտին. և ոչ ամենեցուն: Ո՛հ, և այս բառերս գրվում են այստեղ ոչ առանց խորին սրտի շարժողությունների: Դու կարող ես նկարագրել մտքով, այո՛, սրտով իսկ, որովհետև սիրում ես, և սիրողը միայն կարող է հասկանալ սիրողին, և այսպես չափելով ու կշռելով կարող է յուր հատուկ փորձով ճանաչել յուր սիրած բարեկամի սիրտը:

Իմ աղնիւլ եղբայր,

քո երախտապարտ, միշտ սիրող եղբայր՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Այսօր էգուց կերթամ Թիֆլիզից դեպի Երևան. այնտեղից Բաքվի վերադառնալու համար մտաւ—կարծեմ օգոստ. վերջին. քո նամակդ կարող ես նույն հասցեով ժամանեցուցանել Թիֆլիզ, ուր պատվեր եմ տված, որ Ձեր թուղթքը հասուցանեն ինձ Դարաշիշակ:

Ս. Նազարյանց

165. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Դարաշիշակ—Մոսկովա

Դարաշիշակ, 4-ին օգոստ. 1866

Իմ աղնիվ սիրելի,

Ահա չորրորդ օրն է, որ այստեղ եմ. այս րոպեիս իջևանված մի մալա-կանի կեղտոտ գլուղի մեջ,—ըստ որում Դարաշիշակ ասած տեղը մի մալա-կանի գլուղ է,—փոխանակ հանգստանալու տոթից և մի քանի քաղաքավարական այցելություններից այստեղի արքունի պաշտոնավորներին, որ յուրյանց կա-ռավարութիւնը Երևանից փոխադրել են այստեղ՝ ջերմության պատճառով, կամիմ մի երկու խոսք խոսել Քո հետ իմ հեռավորության տեղից:

Դարաշիշակը վատ տեղ չէ. դա մի ձոր է, բավական չափավոր բարձրու-թյամբ սարերի մեջ, 40 <վերստ> հեռավորությամբ Երևանից, բայց Ծաղկա-ձոր, ինչպես կամի ասել տաճկական ձայնը՝ Դարաշիշակ, ես չեմ տեսնում այստեղ գոնյա այս րոպեիս: Յերեկով անտանելի ջերմ է այստեղ. երեկոները շատ դեղնցիկ. աղբյուրները առատ և սառն. շրջակայքը արևելյան և հարավա-յին կողմից ցուցանում են բավական ընդարձակ տեսարանք, արևելյան կող-մում ահագին սարեր, որոց քամակում մոռախուղի մեջ աղոտապես, կիսել և դուրս է բարձրանում մեր նվիրական Արարատը: Մի առանձին հաճության նյութ ես չունիմ այստեղ, որովհետև կեցութեանս ամենաին անհարմար, կեղտ և ապականութիւն և մալալանի աղբատիկ տնտեսութիւն. մերայինք բնակում են մի փոքր ավելի հարմար, քան թե ես. ինձ պակաս է մինչև անգամ մի զրա-սեղան, և այս խոսքերս գրում եմ Քեզ իրրե տաճիկ մարդ, ծնկիս վերա. ավե-լացրու և այն ահագին բաղմութիւնը ճանձերի, որ ամենայն րոպե խածոտում են ինձ և դժվարացնում են իմ գործս: Այստեղ կան երեք հին հոյակապ եկե-ղեցիք, մինը շեն, իսկ մյուսները ավերակ, որոց ձեռք նկարել է մեր Սաշինկան¹, մեր մանուկ ճարտարապետը: Այս գլուղը մի ժամանակ պիտի ունեցած լինի մի բավական բաղմաթիվ ժողովուրդ, որ ապացուցանում են ամենայն տեղ ցրված գերեզմաններ, մինչև նույնիսկ փողոցի մեջ: Մերայինքը—ըստ մեծի մասին կանայք, գոա ես ողջ և առողջ, դոցա մեջ և մի տենդոտ մանուկ, որ վտանգի մեջ չէ: Հուլիանեն² մայրացել է մի արու զավակի օրհնությամբ, և մահճի մեջ է այս րոպեիս: Մեր փեսայի եղբայրը տեղս չէ. բայց տեղեկութիւն տվեցին նորան, որ ես եկած էի: Իմ հետ միասին Թիֆլիզից եկած էր այստեղ եղբայրս, և երեկ գնաց նա ձիով, որ ուղարկել էին նորան յուր թուրք բարե-կամները, դեպի սարերը. շատ զգում եմ նորա պակասութիւնը. մի շատ սի-րելի անձն, որ եղբայր ու հայր միանգամայն եղավ իմ հետ. հարստութիւն չունի նա, բայց ապրում է յուր բարի, թեև տաժանական վաստակով և միշտ հեռի յուր ընտանիքից, որին ես ամենևին անհավան եմ: Բոլոր այցելութիւն-ներից, որ ես արած եմ այստեղ, ամենալավը և արժանին է տունըդինվորական

գութերնատոր Աստաֆինի³, որոյ մոտ այսօր ճաշելու հրավիրված եմ. դորա կինը գերմանացի է և գերմանական լեզուն և լիտերատուրան սիրելի այդ տան մեջ:

Ես չեմ մտածում երկար մնալ Դարաշիշակում, որովհետեւ դա չունի իմ համար ոչինչ բարոյական վայելչություն: Երեանի մարդիկ այնպես հեռի են թիֆլիզցիներին, որչափ երկիրը երկնքից: Ես մտածում եմ դարձյալ Թիֆլիզի վերայով վերադառնալ առ Ձեզ. և ճանապարհս առնելու ենք դեպ ի Ռոստով. այդպես են խորհուրդ տալիս իմ բարեկամքը, տեղուս գութերնատոր Աստաֆեր. և ինձ շատ քաղցր է դարձյալ գրկել իմ սիրելիքը Թիֆլիզի մեջ: Ուրախ կլինեի, եթե հաջողեր ինձ ամսուս Տ-ին դուրս գալ այստեղից դեպի էջմիածին, և այնտեղից շուտով վերադառնալ դեպ Ռոստով. այսպես հուսալի էր ինձ օգոստոսի վերջում դարձյալ տեսանել Ձեզ, իմ հոգուս հատորը, զկնի մի ճանապարհորդության, որ արգարե եղած չ'է երազի մեջ, այլ լիակատար արթնության, տեսանելով և լսելով և նկատելով:

Երկար ժամանակ է, որ ես Ձեր նամակներից զուրկ եմ, դոնյա դոքա չեն հասած ինձ, և Դուք գիտեք, որ այս ամենամեծ զրկանքն է իմ համար: Արդյոք ի՞նչպես է իմ ամուսնակցի դրությունը. կա՞ առաջադիմություն դեպի լավը: Ձեր վերջին նամակներից, որ էին 28-ից և 30-ից հունիսի, տեղեկացա, որ հիվանդը տարվել է ազարակ (Բոգորոդսկ) ազատ և առողջ օդ վայելելու, որ զխավոր բանն է. ուր և բժիշկը լինելու է նորան այցելու և կարգադրելու նորա կյանքի բոլոր եղանակը: Տեղեկացա նույնպես, որ իմ ծանոթ Բեննե կինը, իբրեւ հոգաբարձու սպասավոր հիվանդին, վեր է առնված, և թե դորա մեղմահոգի և հեզ խնամատարությունը և ներկայությունը օգտավետ ներգործում է հիվանդի վերա: Աստված տա, որ շուտով վարատվի այդ ցավը, որի համբավը, ուղիղն ասեմ Ձեզ, թունավորեց իմ բոլոր ուրախությունս. 34 տարուց հետո մի անգամ ոտք տանից դուրս դնել, և այդպիսի տրտում համբավով տրտմել և վշտանալ յուր ճանապարհորդության մեջ, մի սարսափելի բան է: Մի խոսքով, աստված բոլոր դառն հարվածները հավաքել է իմ գլխի վերա. տրտմություն և ցավ գերդաստանիս մեջ, տրտմություն և ցավ գերդաստանից դուրս: Իմ կյանքս սեպցավ և խավարեցավ մի անգամ կնոջ ձեռքում, անհնազանդ, լիրբ և անբարոյական զավակների ծանրությամբ⁴: Բայց ինչ որ պատահել է, այդ վաղուց գուշակում էր իմ հոգին, ներգործող պատճառներից եղրակացնելով զալոց և ապաղա հետեանքը: Արդարեւ եղած են բազում և բազում մարմնավոր պատճառներ մեկանխուիայի իմ ամուսնակցի մեջ նորա նույնիսկ կուսական կյանքի հանգամանքում. նա եղած է մեկանխուիկ և ատեցող ամենայն կենսական վայելչության և ուրախության յուր բոլոր ամուսնակցության մեջ, բայց և բարոյական պատճառները կարելի չէ անտես առնել: Մի կյանք վեճ ու կռվի և անխաղաղության մեջ անցուցած, մի կյանք լի ատելությամբ դեպի տղամարդ ամուսինը, հիմար պատվասիրություն և իշխանասիրություն, սոփեստական խաբեբայություն ընտանիքի մեջ և դորա հետեանքը մի սանձարձակ վայրենաբարոյություն զավակների մեջ, միմյանց միա ուտել երեխաների մեջ, որովհետեւ մայրը մինը քնքշեցնում է և փաշիայում է, իսկ մյուսին անիրավություն է առնում—դորա վերա և այլ զրկանք ու արտասուք,— ուղիղն ասեմ, այդպիսի հանգամանքի մեջ պիտի վերջապես դուրս երևեր մի առանձին, արտականոն դիպված, և դա արդեն զրված է մեր առջև: Ես չեմ իմ գերդաստանի անբախտության պատճառը, այլ իմ, յուր անձը չհասկացող և իմ հետ խելագարությամբ վարվող ամուսնակիցս: Եվ Քեզ ամենեին քաջահայտ է, որ ես,

ամենևին անբախտ տղամարդս, Լերիւր ու ձիւղ տարիներ, ահա, մի րոպե խաղաղություն տեսած չեմ տանս մեջ, ես կերել եմ թույն և մահ՝ այդ բոլոր միջոցին: Աստուած դեպի բարին առաջնորդե՛ք Քեզ և ինձ:

Եթե այսուհետև հաճո կլինեիր Քեզ զրել ինձ, ապա կխնդրեմ, որ նամակդ նույն հասցեով գրես, որպիսի հասցեով մինչև այժմ գրած ես:

Ինչպես է Օլիւկայի, իմ ազնիւ դատրիկի առողջութեանը, ո՛հ, իմ սիրո բաղժրիկ պտուղները—այդպես անբախտացած դոքա... Բայց պիտո է հոգևոր-վել, հոգի ստանալ, հավաքել ավերակները և վերանորոգել զօրանց, որչափ տակավին կարելի էր:

Ամենայն բարեկամութեամբ,

Քո՝ Քեզ միշտ սիրող՝

Ս. Նազարյանց

166. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Դարաշիշակ—Թիֆլիս

6 օգոստ. 1866, Դարաշիշակ

Իմ ազնիւ որդի, Գրիգոր Տեր-Հարութեանյան¹,

Շատ ուրախ եմ, որ մի քանի խոսք կարող եմ ուղղել առ Քեզ Դարաշիշակից, դոցա հետ միասին իմ հայրական ողջունը, և շնորհակալութունը վասն մեծամեծ աշխատութուններին, որ դու իմ պատճառով ունեցար Թիֆլիզում իբրև որդի, բարեկամ և առաջնորդ: Դորանց մոռանալ ես կարող չեմ. դոքա ադամանդյա գրչով գրողմոված են իմ սրտի տախտակի վերա, և ես մնում եմ Քեզ հավիտյան շնորհապարտ: Թիֆլիզից մինչև Դարաշիշակ բավական դժվարացավ ինձ ճանապարհը. վերելքը Դիլիջանի ստատիկ դառ ի վեր և քարքարոտ սարից կոտորեց միանգամայն մեր կյանքը. բայց Քեզ պիտո է ասել, որ մեր Դիլիջանից թողեցինք մեր արուցկան կամ, ավելի ուղիղ ասել, չստացանք տրոյկա, այլ նստեցինք մեզ ճանապարհակից եղած փոստայի էկիպաժի մեջ և հասանք Դարաշիշակ ամսուս 1-ին, երեկոյան պահուն: Իսկույն ընդունեցին մեզ մերայինք, նույնիսկ գյուղի մուտքում, ավետիք տալով մեզ, որ մեր Յուլիանե դուստրը հաջողութեամբ մայրացել է, ազատվելով մի արու զավակից: Դարաշիշակը մալականի գյուղ է, բավական կեղտոտ խողերով, ուր չկա ոչինչ հարմարութուն կյանքի. մինչև այսօր պակաս էր ինձ և մի գրասեղան, ուստի և շատ դժվար՝ նամակագրութուն առնել իմ սիրելիների հետ: Այնուամենայնիվ ծնկի վերա, որպես և իցե, զրեցի մի նամակ դեպի Մոսկվա, մեր սիրելի Փանյանին, բայց Քեզ գրում եմ արդեն հանդարտութեամբ, գրասեղանի վերա: Արդեն ծանոթացել եմ այս ամառանոցի բոլոր ուս և հայաղն մեծամեծների հետ, շատ պատվական մարդ է գինվորական գուբերնատոր Աստաֆեյը, որ ընդունեց ինձ շատ մարդասիրութեամբ և հրավիրեց ինձ մյուս օրին ճաշու. երեկ և այսօր դարձուցին ինձ իմ այցելական պատիւը նույն իսկ գուբերնատորը և այլ ուս և հայ պաշտոնատարք, որ գտանվում են այստեղ դատարանների և դիվանների հետ միասին: Սրտակից, հայրենասեր անձինք փոքր կան այստեղ. այնուամենայնիվ և այստեղ գտանվում են այս բոլորիս մի քանի ազնիւ հայկական երիտասարդք, ըստ մեծի մասին, ազգականք մեր: Բայց իմ հոգին տակավին արբեցած է այն եղբայրական հյուրասիրութեամբ և

մեծարանքով, որ ցույց տվեց ինձ Թիֆլիզը, այն քաղցր ու նազելի հիշատակներով, որ ես առա հետս իմ ազնիվ Թիֆլիզյան բարեկամներից, մեր սիրելի աղջականներից, այն նորարարող հայկական հարսներից և ազնիվ կանանցից, որ այդքան երկար տարիք տեսած չէի ես: Արդարև մանկացավ սիրտս, նորափետուր զարդարվեցավ կյանքս, տեսանելով և սեղմելով սրտիս իմ ազնիվ հայկական սիրելիքը: Վաղուց չէ, որ մեք հրաժարվեցանք միմյանցից, բայց դոցա սերը այնքան գեղեցկացել է ինձ, որ սիրտս արդեն կարոտով լրցված է. ես կուզեի թևեր առնուլ, թռչել, դարձյալ տեսանել Ձեզ, համբուրել Ձեզ, դգվել Ձեզ: Այսպես ասացեք իմ սիրելիներին այնտեղ:

Գալոց շաբաթուն, այսինքն ամսուս 10-ին, մտադիր եմ այստեղից շեշտակի անցանել դեպի էջմիածին, և այնտեղից կվերադառնամ Դարաշիշակի վերայով դարձյալ Թիֆլիզ. այսպես են խորհրդակից ինձ այստեղի բարեկամքս, մանավանդ գուրբերնատոր Աստաֆիկը, որ ծանոթ էր ճանապարհներին Գենչիի և Շամախու վերայով, և պարսավում է այդ տեղերի դառնաշունչ կլիման: Ուրեմն ավետիք Ձեզ, Թիֆլիզում վերստին կպատահինք միմյանց:

Խնդրեմ իմ Թիֆլիզյան սիրելիների մոտ, մանավանդ իմ ազնիվ որդի Սերոբյանցի մոտ, այլև իմ ազնիվ և պատվական հարսի, Օվստնայի մոտ լինել թարգման իմ առանձին սիրո և բարեկամության և շնորհակալության, և ասել նոցա, որ նոցա ինձ ցույց տված շնորհը և սերը միշտ պիտի մնան իմ սրտում իմ կյանքի ամենաքաղցր հիշատակներից մինը: Ո՛հ, դոքա մի մեզմ, ապաքինիչ սպեղանի էին իմ վիրավոր սրտիս:

Շատ շնորհակալ եմ Մարտիրոսից. ասա՛ Օվստնային, նա եղավ ինձ ճանապարհում ոչ միայն օգնական եղբայր, այլ մի ամենայն մասամբ հոգաբարձու հայր: Դարաշիշակում կացավ նա երկու օր, ապա ձի գալով սարերից, որ ուղարկել էին նոցա բարեկամ թուրքերը, գնաց նա դեպի սարերը:

Կրկին և դարձյալ խնդրելով Քեզանից մատուցանել իմ անկեղծ սիրո և մեծարանքի ողջույնը իմ ազնիվ Թիֆլիզյան եղբայրցը (չմոռանա նույնպես մեր պատվական Էղբայր Ալադաթյանը)², իմ ազնիվ Օվստնայ հարսին,

մնամ, իմ ազնիվ որդի,

հայրական սիրով սիրող Քեզ՝

Ս. Նազարյանց

167. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Նոր Նախիջևան—Թիֆլիս

3 սեպտեմբերի, 1866 Նոր Նախիջևան

Իմ ազնիվ որդի Գրիգոր,

Իմ ողջությամբ Նախիջևան հասանելու լուրը և ողջույններս Քեզ և մեր գերդաստանին արդեն հայտնած կլինի մեր սիրելի Հակովբ Սերոբյանը, որին ամսուս 1-ին նամակ դրեցի: Այսօր մտադիր էի 7 ժամուն նավամուտ լինել դեպի Մոսկվա ճանապարհորդելու, բայց չհաջողվեցավ, որովհետև տանից անագան դուրս գալով՝ չկարողացա հասանել շոգենավին, որ արդեն գնացած էր, երբ մոտեցած էի գետեզրին, կամ նավահանգստին: Որքան և անախորժ է ինձ այս հետամնացությունը և հապաղանքը, մնում է ինձ սպասել գալոց երեքշաբաթուն, և ես մտածում եմ երկուշաբթի երեկոյին տեղ բռնել մի նավի

մեջ, որ դեպի առավոտ լուսացած երեքշաբաթուն արդեն նալի մեջ լինեինք: Թե որքան ծանր ծանրանում է սիրտս, տեսանելով ինձ հանկարծ դուրս խլած իմ սիրականների սիրո զոդից և զզվանքից, իմ քաղցր Օվսաննայի մոտակայքից, կարող չեմ խոսքով պատմել Քեզ: Շատ սովորել էի նույնպես իմ սիրելի եղբոր՝ Մարտիրոսի մեղմ և քաղցր հղբայրական կենակցությանը, որ արդարև այս րոպեիս փոքր զրկանք չէ ինձ, զինի նորանից հրաժարվելուս: Սիրտս լցված է Ձեր ամենեցուն քաղցր հիշատակներով, որ անտարակույս երկար, շատ երկար պիտի անջնջելի և անմոռաց մնան հոգուս մեջ: Ես չեմ ֆանատիկոս, բայց իմ սիրտը ասում է ինձ, որ Թիֆլիզցիք յուրյանց կատարելությանբ և թերություններ կազմած են մի ամենեկին այլ և ավելի ազնիվ նյութից, քան թե մյուս քաղաքի հայերը, կամ, որ միևնույն է, ավելի առաջադեմ են ցիվիլիզացիայի ասպարեզում: Նախիջևանցիք չոր ու ցամաք մարդիկ են, որպես նույն ինքն բնությունը, որո մեջ ապրում են դոքա: Ես դարձյալ իջևանած եմ պարոն Սալտիկյանի տունը, որ ցուցանում է ինձ մի ազնիվ հյուրասիրություն, այո՛ և տեսակ ընտանություն իսկ, բայց այդուամենայնիվ իմ սիրտս մնում է միշտ պաղ և չէ գտանում այդտեղ յուր հարկավոր ջերմացուցիչ և սնուցիչ նյութը, ինչպես իմ հայրական և եղբայրական հարկի տակ, իմ ազնիվ Օվսաննայի ամենեկին անձնանվեր խնամարկության տակ: Այո՛, գեղեցկացան իմ կյանքի օրերը Ձեր մեջ. այդ օրերը ես պիտի համարեմ ծաղիկներ ու վարդեր այն փշալից և անմխիթար կյանքի մեջ, որ նախախնամությունը, զուցե ոչ անխորհուրդ, պատրաստել էր ինձ իմ երկարամյա պանդխտության մեջ: Դուցե առանց այդ վշտին և սրտացավություններին, ես գտանելու չէի այդ ծաղիկները և վարդերը, որ այսօր այդքան սիրելի և ցանկալի են իմ սրտին, որ և այսուհետև պիտի դորացուցանեն և քաջալերեն իմ հոգին՝ դեպի զործ և վաստակ մարդկության համար, որ—ասեմ Ձեզ—մի ավելի բան կլինեն և կմնան իմ կյանքի խավար ու խառնակ լաբիրինթոսի մեջ այնպիսի լուսավոր և պայծառ կետեր, ուր քաղցր էր ինձ դադարեցնել իմ հայացքը:

Իմ ու իմ Թիֆլիզյան սիրելիներիս մեջ դու կլինես մի գեղեցիկ թարգման իմ ջերմ տաք սիրո և բարեկամության: Կողջունես ինձանից նախ և առաջ իմ ազնիվ հարսն Օվսաննան, հետո իմ հաղելի նատալիտ Շահվերդյանը՝ նորա ամուսնակցի հետ միասին, իմ անբախտ սիրելի Սալումեն, իմ փոքրիկ Եփիմիան, նոցա պատվական մոր հետ միասին: Կողջունես ինձանից ամենայն հարգությամբ իմ Կատինկան՝ նորա ամուսնակցի հետ միասին: Կհավատացնես դոցա, որ դոքա միշտ մնալու են իմ սրտի թանկագին սիրելիներ, զուցե ավելի սիրով սիրվածք ինձանից, քան թե սիրողը ինձ. բայց վնաս չունի—իմ սիրող սիրտը երջանիկ է միշտ յուր հատուկ սիրով դեպի մյուսները, առանց պահանջելու նույն ջերմության չափ ու կշիռը ուրիշներից:

Քո գործի մասին ես մտածում եմ միշտ, դարձյալ մատուցանելով Քեզ իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը Քո ծախքերի և զրկանքի մասին իմ հարմարության համար Թիֆլիզում, այլ և այն պարզևի մասին, որ արած էիր Աղեքսանդրին: Խնդրում եմ Քեզանից գնալ պ. Նադիրյանի մոտ և հայտնել նորան իմ բարեկամական սիրո ողջույնը: Դուք ունիք իմ կողմից հիշեցնելու նորան, որ նա խոստացել է ինձ հոգալ Ձեզ մի այլ պաշտոն, եթե այսուհետև անհարմար էր Ձեր մնալը Ներսիսյան դպրոցի մեջ: Իմ կարծիքովս հարկավոր էր տեղիք տալ հանգամանքին և առհասարակ կակուղ լինել մարդերի հետ. պ. Նադիրյանը բարեմիտ մարդ է, և ունենալով ազդողականություն և կարողու-

թյուն թիֆլիզի մեջ—ըստ որում բարեկամք ունի, կարող է միշտ պիտանի լինել Ձեզ, և պիտանի պետք է լինի Ձեզ, հարգելով ինձ: Ես այսպես կամեի կարծել, եթե սխալվում չեմ:

Քո վերա պարտք եմ դնում միշտ գրել ինձ Քո և մեր գերդաստանի որպիսությունը և քաղաքի գլխավոր անցքը, որ կան և կլինեն այսուհետև: Այն իմ առաջարկած խնդրի հառաջադիմության վերա կծանուցանե ինձ կարևոր գիտելիք մեր ազնիվ սիրելի Հակովբ Սերոբյանը, և իհարկե, եթե հաստատվեցավ իմ առաջարկած դործի պայմանը, ևս պատրաստ էի նախապատվությունը տալ Թիֆլիզի կեցությանը, քան թե Նախիջևանում, որ, ուղիղն ասեմ, շունի իմ համար այն գրավող և կաշկանդող բարոյական կապերը, որ ունի Թիֆլիզը— ո՛հ, իմ սիրելի թիֆլիզյան ազգականքը և բարեկամքը: Ինչ որ ասացի իմ հրաժարական ճառի մեջ, նույնը է իմ սրտի խորին վկայությունը, այո՛, ես կցանկայի դարձյալ գալ առ ձեզ, բայց ոչ հրաժարվելու ձեզանից, այլ մնալու ձեր մեջ, ապրելու ձեր հետ, մեռանելու ձեր մեջ, աշխատելով ձեր ամենեցուն համար և, որովհետև ևս իսկ մահկանացու եմ, որպես դուք ամենեքանքդ, նույնիսկ մահու մեջ կենդանի լինել և կենդանանալ ձեր հիշատակող սիրովը:

Իմ ազնիվ որդի, եղիր աշխատող և խելացի Քո բոլոր գործերի մեջ. հասկացիր, որ մեր կյանքի ամեն մի րոպեն տված է մեզ իբրև մի քանքար, որ պետք է շահեցնել հօգուտ յուր և հօգուտ մարդկության, որ մի գուցե մի օր քննության ժամուն լսեիր այն նախատական խոսքը, «թե ծառա վատթար և անպիտան» և այլն:

Խնդրելով Ձեզանից մատուցանել իմ ջերմ սիրո ողջունները մեր բոլոր թիֆլիզյան սիրելիներին,

մնամ միշտ հայրական սիրով և մտերմությամբ՝
Քո Ա. Նազարյանց

Եթե կամենաս գրել ինձ, ահա իմ հասցես:—

На Стретенке, в Мясном переулке, дом Благушина.

168. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—նոր Նախիջևան

25-ին սեպտ. 1866, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ
Գրիգոր Սալթիկյան,

Իհարկե Դուք ունիք անտարակուսելի իրավունք հարցանելու՝ ինչ եղավ այն Ձեր հյուրը, որ վայելելով ձեր բարեկամական աղոհացը, ամսուս 6 թվականին հրաժարական ողջուն տվեց Ձեզ և Ձեր գերդաստանին և ճանապարհ ընկավ դեպի Մոսկվա: Ահա պատմեմ Ձեզ, մեր ճանապարհորդությունը Դոնի վերա, ավազուտքի պատճառով, եղավ բավական ծանր և տաղտկալի, այնպես որ հազիվհազ շաբաթ օրին (10-ին) հասանք Յարիցին, իսկ այստեղից 11-ին եկավ մեր նավը Սամալեոտի ընկերության (որովհետև այլ նավ պատրաստի չէր) դեպի Նիժնի. նավարկությունը Վոլգայի վերա բավական հաջող էր, բայց և այդտեղ բավական հրկար ժամեր դադարում էր նավը դիշերների աղջամուղջ մթության պատճառով: Ոչ առաջ, քան թե 17-ին ամսուս հասանք Նիժնի, և 18-ի առավոտու 9 ժամին՝ Մոսկվա: Ես երբեք կարծում չէի, որ նավարկու-

Թյունը ընդգեմ գետի հոսանքին լինելու էր այսքան տաղտկալի, ծանրաքայլ-միտ գնելով օրերի թվին, պիտո էր ասել, որ ժամը 15 վերստ, ոչ ավելի, կատարել է նավը. բայց իմ գալստյան ժամանակին դեպի Ռոստով, այդ բոլոր ջրեղեն տարածությունը անցել ենք 6 օրի մեջ: Այժմ, երբ որ այսպիսի ահադին 9000 վերստ ճանապարհորդություն լցուցած և դեպի տուն վերադարձած հաջողությամբ, նստած եմ իմ տանիքի տակ, իմ տաք օթևանում, իմ գերդաստանի մեջ, այժմ քաղցր է ինձ հիշողությամբ որոճալ և կրկնել իմ մեջ այն անցքերը, որ անցան մեր գլխից իմ ուղևորության միջոցին ցամաքով և ջրով, գետով և ծովով, ավելի ուղիղ՝ գետերով և ծովերով, կրկնել իմ մեջ այն հույակալ տեսարանների վայելքը, որ հանդիպեցան մեզ Կովկասի սարերում, այն քաղցր և սիրելի ժամերը և օրերը, որ ղանաղան քաղաքներում պատրաստեցին մեզ մեր բարեկամքը, այն անմոռանալի վեհանձն հյուրասիրությունը, որ մեր գտանք հայերի մեջ, և որո մասին քաղցր է մեզ համարել մեր անձը միշտ շնորհապարտ բարի մարդերին: Ես մինչև այժմ ծանոթ էի մեր հայերին հեռվից. բայց այժմ երես առ երես հանդիպելով նոցա, իհարկե ունիմ ամենևին այլ կարծիք նոցա մասին, այսինքն ավելի հիմնավոր և մանրամասնյա տեղեկությունք, որ հարկավոր էին ինձ, մտածողիս և կամեցողիս, տակավին նվիրել իմ աշխատությունը մեր սիրելի աղգին: Ես կկամենայի հուսալ, թե իմ ճանապարհորդությունս հայերի մեջ պիտի պաշտպան լինեմ և՛ ինձ, և՛ մեր աղգին, ուր և իցն պատրաստելով ինձ մի օգտակար գործականության ասպարեզ, և իհարկե այս մասին պատրաստ եմ ես նախապատվությունը տալ այն քաղաքին և այն հայերին, որոնց մեջ հնարավոր էր հիմնարկել մի առաքինական ձեռնարկություն. թեպետ նոր նախիջևանցիք ամենևին սառնամիտ գտանվեցան դեպի հիս և ես ոչինչ սիրո և մեծարական բարեկամության ապացույց չտեսա նոցա կողմից—Ձեր բարեկամությունը առ մեզ ես համարում եմ մի անօրինակ և առանձին բան,— այնուամենայնիվ ես չունիմ ոչինչ թշնամական կամ ատեցող տրամադրություն դեպի ձեր քաղաքը. պատրաստ եմ սպասավորել ձեզ նույնպիսի հոժարությամբ, որպիսի հոժարությամբ կկամենայի սպասավորել մեր աղգային օգտին ուր և իցն:

Ձեր վիճակավոր առաջնորդը այս բոլորիս Մոսկվայումն է՝ պատահեցա նորան մի անգամ. և նա եկավ իմ մոտ մի անգամ. և ես կարծում եմ, որ այս մեր հանդիպումը միմյանց լինի վերջինը, որովհետև ես նորան նկատում եմ մի շատ կեղծավոր և խարդախ մարդ, որ լինելով հոգով և մարմնով Զալալյանի պարտիայից, դիմակավորվում է իբրև մեր բարեկամ, ըստ որում այսպես օգտակար էր նորան, և ամենևին վտանգավոր պարզ ցուցանել մեզ յուր իսկական երեսը: Այն նամակի մասին, որ ես գրած եմ նորան Նոր Նախիջևանից դեպի Ֆեոդոսիա, անպիտան Սուբիասյան քահանայի համար, ոչինչ հիշողություն առնում չէ նա, որպես թե ոչինչ գրած չէի նորան: Հիմարը չգիտե, թե ում հետ գործ ունի. յուր տխմարության մեջ մտածում է, թե պարսկական խորամանկությամբ կխաբե ինձ, ինչպես խաբել է հանգուցյալ Նալբանդյանին, կարծիք տարածելով Նախիջևանի մեջ, թե մի մարդ կար էջմիածնա աթոռում, և դա Եղիազարն էր: Կարծում եմ, այդպես իսկ հաջողել է և Եղիազարին ստանալ ձեր վիճակը, որ բոլոր եպիսկոպոսական վիճակներից առավել շահավետն է, բայց թե որչափ է այդ մարդու պատվականությունը, ապագան կուսուցանե ձեզ ավելի քաջ, քան թե իմ բոլոր նկատողությունքը:

Իմ ամուսինը և գերդաստանը գտա հո բավական առողջ դրության մեջ:

Ձեր և Ձեր պատվական ամուսնունջն ուղարկում եմ առ ի սրտե և մեծարանքի ողջունքը, մաղթելով Ձեզ աստվածուստ ամենայն մարմնավոր և հոգևոր բարիք: Ողջունք ինձանից և Ձեր պատվական մորը, Ձեր դստերագիր Սոնյային:

Աղնիվ բարեկամ,

Ձեր՝ անկեղծ հարգությամբ և սիրով անձնանվեր՝

Ս. Նազարյանց

169. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

3 հոկտ., 1866, Մոսկվա

Իմ աղնիվ բարեկամ

Գրիգոր Սալթիկյան,

Այսօր իսկ ստացա Ձեր հարգելի նամակը արձակած ամսուս 14 թվականից և կամիմ իսկույն պատասխանել Ձեզ, որովհետև օր մի առաջ պարտավճար լինել յուր բարեկամին՝ իմ սովորությունն է, մանավանդ թե ախորժակը: Նախ և առաջ ընդունեցեք իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը Ձեր բավական կարգավոր և գեղեցիկ նամակի մասին, ուստի պիտու է ինձ եղբայրացուցանել, որ Դուք չկամեիք փակել Ձեր անձը ընդդեմ մեր ժամանակի առաջադիմությունը, աչսինքն մի օրինավոր մարդու կարողանալ գրել մի օրինավոր, մարդավայել նամակ, որ նույնպես խոսք է, և միայն թե գրավոր կերպով. և ես Ձեզ վաղուց ասած եմ և կրկնեմ այժմ իսկ, որ աղամարդու պատիվը և պարծանքը նորա խոսքն է, նորա բանականության զարգացման ապացույցը: Շատ քաղցր եղավ ինձ ընթեռնուլ Ձեր նամակի մեջ, թե իմ հիշատակը մոռացված չէ Ձեր գերդաստանի մեջ. բայց և իմ սրտին դարձել է արդեն մի կարևոր պիտույք հաճախ անգամ նորոգել իմ մեջ այն գեղեցիկ օրերի և ժամերի հիշատակը, որ վիճակվեցավ ինձ վայելել Ձեր տանը, սիրել բարի մարդիկ և սիրվիլ դոցանցից՝ դա մի հարստություն է, ամենամեծ հարստությունը իմ աչքում, որովհետև իմ բարոյական գոյությունը նույն չափով ճոխանում և բարգավաճում է, որչափով կարող էր նա յուր սրտի և հոգու հետ զուգավորել այլ ազնիվ սրտեր և հոգիք:

Ձեր վիճակավոր առաջնորդի մասին ցանկալի էր Ձեզ լսել ինձանից ավելի մանրամասն տեղեկությունք. մանավանդ այն հիմար գործերի մասին, որ իբրև թե արած էր Մոսկվայում: Ես, ուղիղն ասեմ Ձեզ, միանգամ հանդիպեցա նորան այստեղ, և նա մի անգամ ինձ. այնուհետև ես երբեք մոտեցած չեմ նորան, անարժան համարելով որևիցե հաղորդակցություն այդպիսի ասիական կեղծավոր, սուտ մարդու հետ: Հա, երկու շաբաթ կլինի, որ ճանապարհ ընկավ դեպի Ձեզ. այժմ պիտի տեղդ լինի Դուք, եթե մի բան ուսած էիք մեր ժամանակի լուսավորության դպրոցում, պիտի ինքնին հոգաք Ձեր հոգևոր և մարմնավոր պիտույքը, Ձեզ անօգուտ և անհաշտ են տիմար և անբարոյական թե վեղարավոր և թե անվեղար քահանայքը: Կա՛վ իմացեք այս բանս: Բուրսայի Գևորգ արքեպիսկոպոսի ընտրությունը որպես երևի չէ մի ազատ ազգային ընտրություն, այլ օտարի ազդեցությամբ: Դորա մասին շատ վատ բաներ են պատմում. աչսինքն ինչ բանում դատապարտելի էր մեր աչքում հանգուցյալ Մատթևոսը, նույն բանում տաանապատիկ դատապարտելի է դա.

թեպետ այս ևս պիտո է ասել, որ հայոց կաթողիկոսները, որչափ ևս կամենն, կարող չեն վաճառել ոչում ազգի կրօնական ազատությունը. այդ մի հիմար պատվասիրություն է, հետևանք մի ողորմելի անձնախաբեության: Ձեզ հարկավոր չէ ոչ ուրախանալ և ոչ լալ, որովհետև Ձեր փրկությունը անհուսալի է այդ անհոգի, անխիղճ և անբարոյական աբեղաներից. Ձեր փրկության ծիրը պիտի բուսանին և առաջանան Ձեր մեջ և Ձեզանից: Ասացի՜:

Տերության հարցմանը՝ թե ի՞նչ պատճառով Նախիջևանի հայերը պատվավոր հանդիսով ընդունեցին հանգուցյալ Նալբանդյանի դին և թաղեցին—կարծեմ հեշտ կարող էին նախիջևանցիք, համեմատ ճշմարտության, այսպես պատասխանել, որ հանգուցյալ Նալբանդյանի տառապալից աշխատությամբ ստացվել է և բերվել է Կալկաթայի մի մեծ, կտակած գումար արծաթք Նախիջևան քաղաքի համար, որ ճանաչելով յուր անձը երախտապարտ դեպի Նալբանդյանը, ցուցել է նորա՝ յուր վերջին մեծարանքը: Բայց թե Նալբանդյանը քաղաքական հանցավոր էր, դորա փոխարեն պատժել է նորան և տերությունը. և հայք իբրև հավատարիմ հպատակք տերության, երբեք կարող չէին արգարացնել նորան, մի քաղաքական հանցավոր: Ես հավաստի եմ, որ և Նախիջևանի մեծ մասի կարծիքն այսպես է, և այլապես ևս կարող չէ լինել²:

Ես վաղուց իմացած էի պարոն Հայրապետյանի հրաժարվելը քաղաքապետության պաշտոնից³ և պարոն Քայալյանի կարգվելը նորա տեղ: Աստված տա, որ Ձեր քաղաքի բարեկարգության գործը այսուհետև հաջողությամբ առաջ կենա: Քայալյանը վատ մարդ չէ, ունի և լեզու, և բանականություն, և բավական գրավիչ տեսք: Վերաբերությամբ առ իս կարող չեմ ես գովել նորան, և ոչ իսկ խլի՜ն⁴, թեև դոքա, պետք է ասել արդարությամբ, Հայրապետյանի հետ միասին Նախիջևանի ծաղիկներ են: Ինձ ամենևին անհասկանալի եղավ այդ մարդերի միջև անքաղաքավարի սառնասրտությունը առ իս. այդ առողջ մարդերից միին ևս արժան չհամարեց ճանապարհ ձգել այն մարդը, որ այնքան գեղեցիկ իդեալը և առաջարկությունը հանդես էր բերել Նախիջևան քաղաքի համար, այն մարդը, որ պիտո էր դառնար մի օր Նախիջևանի ամենամեծ բարերարը, որպես դոքա, կարծեմ թե, կամենն հուսալ: Եվ մի այդպիսի եկվոր մարդու հյուրասիրողը մի մարդ եղավ Նախիջևանու մեջ⁵. Ինչ մտածեմ ես ձեր պատվելի քաղաքացիների վերա: Բայց ես արդեն ասացի իմ կարծիքը դուցա երեսին, որ անսիրելի մարդիկ էին:

Շատ ու շատ ուրախացա լսելով Ձեր վերստին կատարելապես սուղոջությունը. իմ բաղդովս այնպես եղավ, որ Դուք հիվանդության պատճառով չկարողացաք ճանապարհ ձգել ինձ. բայց արդեն Ձեր բարի և ազնիվ կամքը իմ համար գործ է. շնորհակալ եմ Ձեզանից և մնալու եմ Ձեզ միշտ պարտական: Այժմուս կամիմ Ձեզ, ազնիվ բարեկամ, անհանգիստ առնել մի խնդրով. եթե կարելի է, եկվոր մարդերի ձեռքով ուղարկել ինձ 5 ֆունտ լավ դյուբեք թաբաք, երկու մանեթանոց. այլև 10 հատ բալիկ ասած ձուկից. ես չեմ շտապում իսկույն արծաթ ուղարկել Ձեզ փոստայով, որովհետև և այլ ճանապարհով պարտավճար լինել Ձեզ հեշտ կլինեք, այսինքն՝ Մոսկվայում հանձնելով արծաթի բերողներին, ինչպես կպատվիրեիք ինձ:

Ողջունելով Ձեզ, Ձեր պատվական ամուսինը և մայրը, այլև իմ սիրելի Սոնյան—պատվիրելով նորան ամենևին հնազանդ լինել յուր բարերար հոգաբարձու մորը, մնամ Ձեզ անկեղծ սիրով սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

7 նոյեմբ., 1866, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ, Գրիգոր Սալտիկյան,

Կարծում եմ, մի քանի խոսք հարկավոր էր ինձ գրել Ձեզ. նախ և առաջ հարցանելու Ձեր ողջութունը, այլև Ձեր պատվական ամուսնու ողջութունը, որ հավասարապես քաղցր և սիրելի է այն մարդու սրտին, որո կյանքը այնքան զեղեցկացավ Ձեր կենակցությամբ: Երկրորդ, կամեի ուղղել մի սխալանք, որ իմ վերջին գրության մեջ եղած է, և որո վերա Դուք պիտո է շատ զարմացած լինիք, այսինքն այն խնդիրը, որ ես արած եմ Ձեզանից բալիկ ձկան մասին. ես տգիտությամբ գրել էի, որ ուղարկելիք ինձ տասն հատ այդ ձկանից, որ մի ահագին բան է, և մի գործածության համար ամենեին անպատշաճ. որովհետև կարձ միջոցում այդքան ձկնեղեն ուտելիք անկարելի էր գործադրել, և դա հարկավ պիտի ավերվի, բորբոսվի և դուրս ձգվի. վասն որո խնդրում եմ փոխանակ 10 հատի, ուղարկել ինձ 2 հատ, որ բավական է, ըստ որում այդ ձուկները բավական մեծ են. մինը դոցանից կամեի պարոն Փանյանի համար, իսկ մյուսը՝ մեր տան կիրառության համար: Թաբաքի մասին ինչ որ գրել էի Ձեզ, կմնա դորա քանակությունը 5 ֆունտ, որ բավական երկար միջոց կբավականանար ինձ. այստեղ հարկավոր էր այդպիսի պատվական թաբաքի համար վճարել 4 ման<եթ> և որովհետև այդ իմ գործադրած թաբաքը պապիրոս է, որ ինքս եմ պատրաստում, առնելով թաբաքը մազապինից, ուրեմն դա ինձ կհերիքանա երկար միջոց:

Ես առողջ եմ, իմ ընտանիքս նույնպես, միայն ամուսինս բավական սաստիկ հազում է, և շատ մաշողական և պղղամոտ հազ է այդ: Ամենեքյան ողջունում են Ձեզ և ցանկանում են Ձեզ ամենեցուն ողջ լինել: Իմ ողջունս Ձեր ամենապատվական ամուսնուն, մորը և իմ սիրելի Սոնյային:

Ձեզ անկեղծ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

171. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Քիֆլիս

28 փետրվարի, 1867, Մոսկվա

Իմ ազնիվ Գրիգոր Տեր-Հարությունյան,

Շատ անժուժկալույթյամբ մինչև այժմ սպասում էի Ձեր նամակին, եկան ու գնացին ամիսներ առանց որևիցե լուր բերելու ինձ Ձեզանից. վերջացավ և հին տարին, հասավ և նորը՝ ապա թե լսում եմ Ձեր ձայնը: Ձեր նամակը անցյալ տարու հոկտեմբերի 10 <ից> արդարև չէ հասած ինձ, երևի հասցեի անճշտությամբ, ինչպես ցուցանում է և այս նամակի հասցեն, որ գրած եք տարու փետրվարի 4-ից, ուղարկելով ինձ և կորածի օրինակը: Ես իմ հասցես թողնեի Ձեզ, բայց Դուք կորուսել եք նորան. ուրեմն այսուհետև կարող եք Ձեր նամակների հասցեն այսպես գրել. Его Высокородию Степану Исаевичу Назарьянцу. В Москву, на Стретенке, в дом Благушина (в Мясном переулке). Այս հասցեն կարող եք Դուք և Հակոբ Սերոբյանից ստանալ. բայց Ձեր ասիական ծուլությունը և անճշտությունը հաղթել է Ձեզ. և մի անկարգությունը ծնող է լինում մյուս անկարգությունների այս մարդկեղեն աշխարհում:

Դանք այժմ Ձեր գրածների վերա. ես չկարողացա առանց խորին տհաճության ընթեռնուլ այն անցքը, որ պատահել է ընդդեմ Ձեր, մինչև Ձեզ պոլիցիական ճանապարհով ստիպված լինել արդարացնել Ձեր անձը մահապարտության կասկածանքից: Ուղիղն ասեմ, Ձեր մութ և խավար ասիական աշխարհում բան չոկել, բան իմանալ ես կարող չեմ. վերահասությամբ միայն կարելի է մի մարդ կամ արդարացնել կամ դատապարտել: Բայց այդ կշիռն ու չափը չկա իմ ձեռքում: Եվ մի կողմից միայն մեզ հասած տեղեկությունքը, թե բարեկամի և թե թշնամու, ոչինչ խորհուրդ չունին այդպիսի դատառտանական գործի մեջ: Հիմնավոր և բաղմամասնյա քննությամբ միայն, որո համար կարևոր էր ինձ ավելի երկար ժամանակ, քան թե ես ունեի Քիֆլիզում իմ հարեանցի պատահմամբ սորան և նորան, հնար էր տեղեկանալ, թե որչափ էր Ձեր արդարությունը և Ձեր դատախազների անիրավությունը: Ես հավատում եմ, որ շատ ու շատ անիրավություն կա աշխարհիս վերա, մանավանդ անլուսավոր և պղտորասիրտ մարդկային հասարակությունների մեջ, որոց մինն է և Քիֆլիզին. բայց հալածանք հարուցանել յուր վերա, առանց որևիցե թեև փոքրիկ պատճառ տալու մեր կողմից—դարձյալ ես անկարելի է: Դուք գիտեք, որ ես չունեցա և չունիմ այժմ ես ոչինչ հարակցությունք Փոնդոյանի հետ, Դուք պիտի նույնպես լավ իմանաք, որ ես ոչ մինը, թեև դա լինել իմ

ամենասիրելի հայր, կարող չեմ ամենին զուտ ասելի համարել: Զուտ ոսկի ոչ մի մարդ չկա, որ ազգից ես լինեմ. մանավանդ հայերի մեջ և այդպես խիստ դատաստան կատարելով, ոչ մինքն Զեղանից կարող էր արդարանալ իմ առջև... Եվ ես շատ բան նկատեցի Ձեր բոլորեցունց մեջ և դատում եմ հեռվից ևս առավել, բան թե մոտից կարելի էր ինձ: Նազիրյանցը դանազան պատճառներով գրավել է իմ հարգությունը. բայց ես սորանով դեռևս կուրացած չեմ դեպի այն դատապարտելի պակասությունը, որ նա կարող էր ունենալ, մանավանդ իբրև հայ մարդ և վաճառական, միայն թե կային անտարափուլ ասպացույցներ. ցավում եմ միայն, որ բանը այնտեղ հասել է, որ Դուք պոլիցիական կերպով ստիպված եք գտանված արդարացին Ձեր անձը, ուրախ եմ, որ Ձեր արդարությունը հաղթող է հանդիսացել: Աստված տա, որ Դուք միշտ այդպես արդար գտանվիք, այդ հարկավոր է թե Ձեր մարդկային անվանը և թե այն առ ի սրտե մասնակցությունը, որով ես մասնակից եմ Ձեր ցավին և ուրախությունը: Լավ չէ արել մեր բարեկամ Նազիրյանցը մինչև այդ աստիճան առաջ մղելու յուր հալածանքը Ձեր վերա: Բայց և Ձեր կողմից պիտի եղած լինի որևիցե զրգուիչ պատճառ, որին ես տեղյակ չեմ: Վերջապես Փոնդոյանը դուրս է ձգված ուսումնարանից. այդ դիտելի և ես վաղուց. նույնպես Ելիմիրզյանի ժամանակավոր կարգվիլը տեսուչ. բայց և Ելիմիրզյանը, որչափ ես բան հասկացա նորանից Երևանում, պաշտպան է Փոնդոյանի կողմից և պարսավում է Ձեզ իբրև խռովարար. բայց թե դուրս պատճառը մաքուր թե պղտոր աղբյուրից է, ո՞վ կարող է ձեր խառնիճաղանջի մեջ բան ջոկել. և հակառակեցա նորան և մյուսներին Երևանում. բայց միթե՞ առանց զորավոր փաստերի ձեռքում կարելի է գործ վճռել: Իմ խրատը Ձեզ այս է. Դուք սրտի մաքուր վկայելով Ձեր արդարությունը, գործ դրեցեք Ձեր զորությունը և Ձեր բարեկամների զորությունը հաստատելու դորանց, և աշխատեցե՛ք Ձեզ միշտ անարատ պահել, և անարատությունը մեզ զենք է ընդդեմ մեր բոլոր հալածողներին: Բամբասել, հայհոյել կարելի է մի անարատ անձը, բայց դատապարտել փաստերով կարելի չէ, թեև հազար սուտ փաստեր մեջ բերում էին:

Ես հեռանալով ձեր աչքից, հեռացա և ձեր սրտից. այդպես ևս գուշակում էր իմ սիրտը, որս այնքան քնքուշ և սիրալից զեղմունքը ես դուրս թափեցի ձեր ամենեցուն առաջ: Ի՞նչ ասացի ես ձեզ ամենեցուն, ինչ խոսեցա ձեր հետ այն բոլոր հանդիսավոր բուպեններում, որ ես ձեր հետ էի, իբրև սեղանակից, ի՞նչ լսեցիք Դուք ինձանից այն վերջին, ահարկու հրաժարական երեկոյին, երբ ես բաժանվում էի ձեզանից: Ցավում եմ ասել Ձեզ, որ բոլորը հողմին է տվել ձեր բոլորեցյան ասիական ցանցառ սիրտը: Մինչև այս բուպես ձեր ոչ մինից չլսեցի ես, թե որպիսի պտղաբեր տպավորություն է արել ձեր վերա իմ խոսքը, իմ հայրենասիրական դադափարքը, իմ առաջարկությունը: Տարակույս չունիմ, որ իմ եղբայրն ու Օվսանյան շատ ու շատ կցանկանային իմ տեղափոխությունս դեպի Թիֆլիզ. ցանկությունը չէ հնարավորության պայման, այդ հնարավորության պայմանը պիտի պատրաստեին ինձ ազգի բարյացակամքը, բայց սոցա բերանը մինչև այս բուպես կնքած է լուրջամբ: Մինն ևս Ձեզանից զրել էր ինձ վայր ի վերո կերպով, թե հայերը դեռևս անպատշաճ են համարում իմ գաղափարների գործադրությունը: Մոտեցումս ես զրել եմ մի նամակ առ Գաբրիել խատիսյանը² և առ Միմոնյանը³: Եթե պատասխանեց ինձ պարոն խատիսյանը, իսկուչն կգրեմ նորան, և կխնդրեմ Ձեր մասին: Դուք չորս ու ցամար սղոյններ եք գրում ինձ մեր հայերից. խնդրում եք նույնպես, որ

ես գրեմ ողջունատու Մակար Եպիսկոպոսին՝ և Սուրբիս վարդապետին՝ մեր տառապյալ ազգական տիրացու Գեորգ Ավետիքյանի գործի մասին: Նամակները արդեն գրած են, և վաղուց, այսինքն անցյալ տարի հոկտեմբերի 30-ից. բայց ցավելին այն է, որ նամակների մեջ դրած չէր մի 300 մանկի՝ արժաթ: Դրեա ինձ ողջուն են ուղարկում: Բայց ես պահանջում եմ դոցանից պատասխանը այն նամակների, որով մեծարել եմ դորանց: Ո՛հ, թշվառական հայեր, այդ որչափ նեղություններ տանում եք դուք, և առավելապես ձեր միջի մեծավորների ձեռքից: Արյունով լցվում է սիրտս, մտածելով այդ ազգի անվերջ վատաբախտությունը:

Մեր Հակոբ Սերոբյանցը բարկացել է իմ վերա. լուռ է. թող մնա. ես նորան վիրավորել չեմ, այլ իբրև մի սիրելի մարդու ասել եմ իմ սրտի վերա եղած կարծիքը հայերի անփութ . . . բարբի վերա: Եվ էնֆիսմյանը լուռ է. և Սիմոնյանը լուռ է. է՛հ, միանգամ տեսանք միմյանց, պրծավ զնաց, այս բավական է արդեն. այլ ի՞նչ հարկավոր է հարակցություն չոր բարեկամի հետ, որպես թե միանգամ հարևանցի հանգիպելով միմյանց՝ վճարեցինք բոլոր ազգային խնդիրները, մեր պիտույքը. բայց ես, ուղիղն ասեմ, ամենևին այլապես էի մտածում. ես կարծում էի, որ իմ պատահամբս Թիֆլիզ, պիտի կարողացած լինեի մի ավելի մոտ հաղորդակցության շաղկապ հիմնարկել մեր հայերի և իմ մեջ, մի շաղկապ, որ ավելի երկար տևելու էր. քան թե իմ կարճամիջոց կենակցությունս նոցա հետ. ես մտածում էի, որ այն սերմերը, որ ցանել էի ձեր մեջ Թիֆլիզում, պաղաբեր գործելու համար, հայերը իմ հետ խորհրդակցություն և խորհրդածություն կբանային, իսկ հետո հնարներ կորոնեին իրադրոծելու իմ ազգաշինական դադափարը: Բայց մի տխուր փորձով վերահասու եմ լինում այժմ, որ իմ սերմերը ապառաժ սրտերի վերա են ընկած, ես պատահած թե չպատահած մեր հայերին Թիֆլիզում, դա ոչինչ խորհուրդ չունի ապագայի համար:

Հոկտեմբերի 17-ից անցյալ տարու գրած երկար ու ձիգ ճառս առ պ. Հովհաննիսյան բժշկապետը և Նադիրյանը, մինչև այժմ մնում է անպատասխանի: Ուստի եղբակացնում եմ ես, որ Ձեր մեջ ոչ ոք սիրտ չունի իմ դադափարիս պակաման մասին: Բայց ինձ իմ բոլոր կենսական ապահովությունը թողուլ այստեղ և գալ ողորմություն խնդրել մեր ազնիվ հայերից—որպես թե հայրենասիրության աղագավ, և դեպի ո՞վ, դեպի հայրենատյա՞ցքը—չէ՛, այդ անկարելի է, որսվհետե ինձ, իմ տարիքում, մինչև այդ աստիճան մեղանչել ընդդեմ բանականության՝ աններելի պիտի լինի: Գրեցեք ինձ հաճախ, որքան կարող եք: Ինձանից ողջունեցե՛ք իմ եղբայրը և իմ պատվական հարսն Օվսանյան և ասացեք նոցա, որ ես ինչ որ խոստացել եմ նոցա տան նորոգության կամ շինության մասին, անպատճառ կլցուցանեմ. այդ մի սուրբ պարտք է իմ վերա: Ողջունեցեք Նույնպես բոլորեքյանը, որ ուղարկել էին ինձ յուրյանց ողջունը Ձեր նամակի մեջ: Մեք, փա՛ռք աստծո, ապրում ենք բավական տանելի կերպով, միայն թե հալումաշ եղած. ամուսինս տկար է սաստիկ հազուվ: Սաշինկան ողջունում է Ձեզ շատ և շատ սիրով և շնորհակալ է Ձեր սիրո բոլոր քաղցր ապացույցների համար, այժմ և միշտ: Չմոռանաք հիշել իմ բնքուղ ողջունները Սալոմեին, Նատալիային, էֆիմիային և նոցա պատվական մորը և փեսային:

Ձեր միշտ, առ ի սրտե բարյացակամ՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Սևաստոպոլ

3-ին ապրիլի, 1867, Մոսկվա

Իմ ազնիվ և պատվական պարոն,

Ձեր սիրելի նամակը, 3 մանեթ ծրարով, անկորուստ հասավ ինձ. Ձեր խնդրած «Հանդես նոր հայախոսություն» Ա. և Բ. հատորը շուտով ճանապարհ կձգեմ, վասն որո խնդրեմ ամենեկին միամիտ լինել այս մասին: «Թափառական հրեայից», որո առաջին հատորը միայն տպագրությամբ հրատարակված է մինչև այսօր, կարող եք ստանալ ինձանից, որքան օրինակ կամիք. դորա գինն է 1 մանեթ 50 կոպ. ճանապարհի ծախքով: «Մինին խոսք, մյուսին հարսըն»¹ ասած գործը հանդուցյալ Նալբանդյանի մինչև օրս կալած ու կաշկանդված մնացել է տպարանում, որովհետև հեղինակը չկամեցավ դորան հրապարակ տալ, ուրեմն և ստանալ կարելի չէ դորան: Մյուս նորատիպ հայերեն գրվածք չկան, որովհետև մինչև այժմ տպվածքն ևս ծանրություն էին մատենագրողներին, չլինելով ավելի մեջ այնքան ուսումնասիրություն, որ ոտքի վերա պահպաներ հայկական նոր գաղությունը: Տխուր խոսվածք, բայց ոչ ավելի քան ճշմարիտ:

Այո՛, Ձեր նամակը անցյալ տարուց ստացել եմ, բայց խնդրեմ շատ անգամ ներողություն, որ ճանապարհորդության վերա լինելով, չկարողացա ուշադրություն դարձուցանել դորա վերա: Ձեր պահանջությունն էր լցուցանել մի պակասորդ «Հյուսիսափայլի», որ էին երկու համարք. խնդրեմ և աղաչեմ դարձյալ աշխատ լինել իմաց տալ ինձ, արդյոք ո՞ր թվականների ո՞ր երկու համարները պակասում են, որ ես որոնեմ և հաճություն տամ Ձեզ, եթե կարելի է, որ և շատ քաղցր պիտի լինեք ինձ:

Իմ ազնիվ և պատվական պարոն,

Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

173. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

1 մայիսի, 1867, Մոսկվա

Իմ ազնիվ Գրիգոր Տեր-Հարությունյան,

Անցյալ մարտի 27-ից արձակած նամակդ ստացա և շնորհակալ եմ այն տեղեկությունների մասին, որ գրել էիք ինձ: Շատ ուրախ եմ, որ Ձեր արդարությունը հուսկ հետո լուսափայլեցավ և ամենեքյան հասկացան Ձեր անմեղարար և անպարտորեն հալածանքը, որ մեծ մխիթարություն է մի ազնիվ սրտի համար: Թեպետ բարի խիղճը և առանց հասարակաց ձայնի վկայություն, որ այս աշխարհում շատ անգամ սուտ է և խաբերա, մնում է միշտ ամենապատվական դանձր, որ ունեինք այս աշխարհումս. բարի և անարատ խղճին չկա ոչինչ փոխանակ,—բայց վա՛յ մեզ, եթե մեր խիղճը սողտանում է մեզ, այնուհետև անօգուտ են մեզ այն բոլոր գովություն, փառաբանության ծաղիկները, որ աշխարհը թափում էր մեր վերա: Այն մարդու մասին, որ խիղճ չունի, կամ թե որո խիղճը անզարթուցանելի, այսինքն մահու քնով քնել է,

խոսք չունիմ, որովհետեւ նա մարդ իսկ չէ, այլ մի վատխար գողան մարդակերպ:

Ձեզ ցանկալի էր իմանալ իմ առ ի հատիսյանը դրած նամակի բովանդակությունը. նախ և առաջ պիտո է ասել, որ այդ նամակը դրած էր ներսիսյան դպրոցի այժմյան հոգաբարձուների վերա առհասարակ, բայց հատիսյանի հասցեով: Եւ կամենալով Թիֆլիզում ինձ մի ոտնակառույցք պատրաստել իմ սրտի անդրանիկ ցանկությունը լցուցանելու ապագայում, առաջարկած էի այդ պարոններին (հատիսյանին, Մարկոսյանին և Սարգսյանին) իմ սպասավորությունս ազգային օգտին ներսիսյան դպրոցի մեջ, իբրեւ վերատեսուչ, նշանագրելով նույնպես իմ պայմանքը, ամենայն չափավոր հիմքերի վերա, այսինքն 1500 ման<եթ> և բնակութուն. որովհետեւ ես Մոսկվայում ունեի եկամուտք իմ պաշտոնից 2500 ման<եթ>: Բայց ինձ նախապատիվ էր սպասավորել իմ ազգային օգտին և շատանալ փոքրով: Այս նամակս, որ անցյալ հունվարի 27<-ից> արձակած է, մնում է մինչև օրս անպատասխան: Արդյոք հատիսյանը իմ նամակը, որ դրած կամ ուղղած էր ներսումը հոգաբարձուների վերա, ցուցե՞լ է նոցա, թե թաքուցել է յուր մոտ, ես չգիտեմ. միայն թե ինչպես ազդեցի վերևում, քաղաքավարության պարտքը մնացել է մինչև այս րոպես անլցուցանելի: Սույն մասին գրել էի և մեր պ. Սիմոնյանցին, և նա զբոսով լուռ է, որպես թե այդպես պատշաճ էր. ուղիղն ասեմ, այդպիսի վատթարություն կարող էր միայն իմ հայերից հանդիպել ինձ. մինչև այսօր ոուսաց մեծամեծք, կառավարիչ և մինիստր մարդիկ—զոր օրինակ Ձեր բարոն Նիկոլային¹ յուր շնորհալի նամակով—ամենեկին այլապես են վարվել իմ հետ: Ես այս բանս գրում եմ Քեզ, որ ոչ թե դու վայրանաս, այլ միայն զգուշությամբ տեղեկանաս բանի զորությունը, այսինքն մյուս հոգաբարձուքը ստացե՞լ են հատիսյանից իմ առաջարկության նամակը, թե ոչ. բայց եթե ստացած են, կամավ և գիտությամբ լուռ են և չկամին իմ անձը—որովհետեւ անարժան էին ասիացիք ունել իմ պես մարդ յուրյանց գործի հոգաբարձու,— այդ այլ խընդիր է: Բայց ինձ զարմացնում է ոչ սակավ և պ. Սիմոնյանցի ամենեկին տմարդի լռությունը. այդ ի՞նչ տեսակ մարդիկ են մեր բարեկամքը. եթե բարեկամքը այդպես, ապա թշնամիներից ի՞նչ պահանջենք. ասես թե դոքա բոլորեքյան միևնույն վատթար հոգով վատթարացած են. իսկ հետո գանգատում են, որ ուսաների աչքին ատելի էին. ով կարող էր սիրել այդպիսի, յուրյանց անձին թշնամի մարդիկ:

Դուք հարցանում եք Նախիջևանի գործի մասին. ես ցավելով պիտի ասեմ Ձեզ, թե այդտեղ կարելի չէ ոչինչ մտավոր տնկարկություն առնել. տեղի չոր ու ցամաք բնությունը ցամաքեցուցել է և մարդերի սիրտն ու հոգին: Եւ այն բարեգործական ընկերությունն ևս, որ այդ տեղ հիմնարկվեցավ, ոչինչ գործ կատարում չէ. բոլորը դատարկ և սուտ բաներ են. ձայնը մեծ, բայց գործը և ոչ մի: Թիֆլիզը ավելի հարմարավոր է ինձ. այդտեղ փոքր ի շատե դալար բնության հետ միասին կան և դալար մարդիկ, բացի հայերից և եվրոպացիք, որոց մեջ կարելի էր շունչ քարշել, որ և տեսանելով ազնիվ առաջարկութունքը և անարատ աշխատասիրությունը միշտ կպատվեին և կօգնեին ինձ: Վերջապես, այդտեղ են իմ ազգականքը և իմ սիրելիքը:

Ես կարող չեմ երբեք հուսահատվիլ, որպես թե Թիֆլիզում կարելի չէր մի օգտավետ և նույնպես առաքինի տնկարկություն առնել: Իմ գործը այնպես պիտո չէր կարգադրել, որպես կարգադրեց անփորձ և պղտորամիտ Հովհան-

նիւյսանց: Եւ ըստ համարման յայտնի տեղիք տվեցի նորան, բայց իմ մեջ ամենեւին երկմիտ էի դոցա խորհրդակցության որեւիցէ հետեւանքի մասին: Ժողովրդից չէ պիտո տառաջուց օգնութիւն, մանավանդ արծաթի օգնութիւն խնդրել, այլ պիտո է գործ ցույց տալ նորան, գործ ակնհայտնի արդշունավոր, ապա ինք-յանք կ'մոտենան մեզ և կ'օգնին մեզ, որովհետեւ այդպէս պահանջում էր յուր-յանց օգուտը*: Մինչև ես անձամբ անձին ներկա և տեղական ներկա շինեի Թիֆլիզում, ոչինչ կարելի չէ առաջացնել. իմ խորհրդակցութիւնը մի քանի ծնողների հետ, որոց ցանկալի էր դատարարակել յուրյանց զավակները ավելի լավ և ավելի ազգահարազատ կերպով և ավելի թեթև ծախքով, անպատճառ հարկավոր է. հետո կ'բացվէր դպրոցը², ուր սկսեցի կարող էին միայն լինել սակավաթիւ աշակերտք, բայց երբ որ դպրոցը կար և գործ էր կատարում ամենեցուն աչքի տառաջ, ուրեմն և ոչինչ բան մթի մեջ և անըմբռնելի չէր մտքերին, այլ պարզ և ամենեցուն հասկանալի ու ձեռքով շոշափելի, այնու-հետեւ գործը ինքն յուրյան կլինէր ջատագով, ինքն յուրյան առաջ կընծայեր և առաջ կտաներ: Եւ օգնական բարեկամք միշտ կգտանվին մի առաքինի գործի. բացի հայերից, օտարք անգամ: Առաջին պահանջելիք այն էին, որ գտանվին մի 25—30 աշակերտութիւք, որ դպրոցը փոքրիկ ձև ու չափով կազմութիւն ստանար. ապա օրըստօրե անցնելով առաջ գնար: Ամենայն գործ աշխատհիւս երեսին այսպէս է, թե ֆիզիկական և թե բարոյական բաներում. ոչինչ մանուկ ծնանում չէ իսկույն չափահաս և կատարյալ մարդ. ուրեմն և իմ մտքի մանուկը կարող չէր իսկույն մեծ և հոյակապ լույս աշխատհ տեսանել, ցանկալի էր միայն, որ այդ մանուկը ծնաներ ընդունակ ապրելու, որովհետեւ շատ մանուկներ ծնանում են նույնպէս. այնպիսի թույլ կենսական ուժով, որ կարող չէին ապրիլ: Եւ մտածում եմ, որ Աստուծո ամենակարողի օգնութեամբ, իմ այրական առաքինի կամեցողութեամբ և գործով պիտի կարողանամ իրավորել իմ գաղափարքը Թիֆլիզում որ և իցե չափով: Հարկավոր կլինին ինձ արի, գործունյա և բանագետ ընկերք ու գործակիցք քանի մի. և դորանց կարելի էր գտանել կամ թե պատրաստել: Չէ պիտո անհույս լինել և վայելել միայն պատրաստածը. այլ ջանալ նախ. քրտնիլ, պատրաստել, իսկ ապա վայելել յուր հասուն ձեռքով պատրաստածը:

Խնդրեմ ինձանից շատ ու շատ ողջույն սիրո և հարգանքի տանել առ պարոն Ալադաթյանը և ասել նորան, որ ես ցանկութիւն ունեի մի քանի կարեւոր բանի մասին խոսել նորա հետ. ուրեմն թող նա տար քեզ յուր հասցեն, որ իմ նամակս ուղղակի գրեի նորան: Սուքիաս վարդապետի կորուսած թղթի պատճենը և նորա հետ միասին մի սովորականող նամակ ստացա և պատասխանել եմ ամսուս մինից. շատ գեղեցիկ մշակած նամակ է, արժանի էր ամենայն ուշադրութեան:

Ողջունելով Ձեզ և մեր բոլոր բարեկամքը Թիֆլիզում,
մնամ Ձեր միշտ բարյացակամ և սիրող՝

Ս. Նազարյանց

* Եւ առաջին ժամանակներում մինչև իմ գալը Թիֆլիզ, ակնարկել էի իմ բարեկամներին՝ Հովհաննիսյանին և Խատիսյանին, թե նորա միայն մասնավորապէս կարող էին ինձ օգնել սկսումը. բայց ժողովրդից իսկույն բան պահանջել կամեցած չեմ:

Իմ ազնիւլ Գրիգոր Տեր-Հարությունյան,

Սիրելի նամակդ, հունիսի 8-ից արձակած, ստացաւ անկորուստ և շնորհակալ եմ այն պես-պես ծանոթությունների մասին, որ տված եք ինձ, միայն թե գրությունդ վատ է, թանաքը դունաւոր, թուղթը մուգ կապույտ, որ բավական տգեղացնում է դրածը։ Հարկավոր է փոքր-ինչ ուշադիր լինել այսպիսի իրողությունների, որ չնչին բաներ չեն։ Ինչպես տեղեկանում եմ Ձեր նամակից, իմ թուղթը առ Մարտիրոս եղբայրս անցյալ մայիսի 1-ից, հանդերձ 400 ման<եթ> փոխանակագրով, որ ուղարկվեցան նույն ամսի 5 թվականին, տեղ է հասած, բայց մինչև օրս Մարտիրոսից ծանոթություն չունիմ, արդյոք ստացա՞ւ նա այդ արձաթը, թե ոչ։ Շատ տհաճ եմ այս մասին Մարտիրոսի վերա, որովհետև սիրում եմ ճշտություն այսպիսի բաների մեջ. խնդրեմ այս մասին շուտով հավաստի կացուցանել ինձ և ասել Մարտիրոսին, որ հոգա յուր համար մի պատշաճավոր օթեան։ Նա ստացել է ինձանից մինչև այժմ 700 ման<եթ>, մնում են 300, այդ ևս այս տարու միջոցին հույս ունիմ հասուցանել նորա՞ն։ Միայն խնդրում եմ Ձեզանից, որ այդ փոքրիկ գումարը կամ Դուք, կամ թե որ և իցի մեր կամ նորա բարեկամներից ճարե նորա համար իբրև պարտք, որ ես անպատճառ կհատուցանեմ, և կարծեմ այս մասին ոչ ոք Ձեզանից կարող չէ տարակույս ունենալ իմ խոսքի հավատարմության վերա, եթե ասիացիք ունին այդքան հավատ և չկամենին ինձ չափել յուրյանց խարդախ և անսեր չափով, ըստ որում այդքան երկար ու ձիգ տարիներով տեսած էին իմ հավատարմությունս, անձնագոհությամբ հանդերձ։

Ինչ պիտի առնել, որ ինձ վիճակված է դործ ունենալ այդպիսի անարժան մարդերի հետ, որպիսի են Հայոց դպրոցի հոգաբարձուքը, որ այնքան տգիտ և խոշոր մարդիկ են, մինչև լոկ արտաքին քաղաքավարության պարտքն ևս կարող չեն լցուցանել. մի պատվելի մարդ մի կարևոր խնդրի վերա նամակ է գրում դոցա. դոքա լսում են նամակին, բայց լուրջյան են տալիս. ամենավերջին տմարդություն. ի՞նչ ասեմ. գուցե մեղավորն ևս եմ, որ այդպիսի մարդիկ արժանավորել եմ իմ նամակիս. ինքս լինելով մարդ, նույն մարդկության չափով չափել եմ և իմ ընկերքը, բայց փորձը ուսուցանում է այժմ, որ դոքա չմարդիկ էին։ Բայց պատիւն ի պատվոդն է և ոչ ի պատվյալն, ասում է ուղղամիտ առածը։ Ինչ են բարբաջում այդ թշվառականքդ, իմ նամակս առ հոգաբարձու Խատիսյանը է անցյալ հունվարի 27 թվականից. ուրեմն կարող էին նոքա որևիցե տնօրենություն առնել իմ առաջարկության մասին, գոնյա բացասաբար պատասխանելով ինձ, այսինքն ցուցանելով ինձ գործի անհավաստությունը և յուրյանց անկարողությունը վճռելու գործը հաստատուն եղանակով և ես, իհարկե, չէի պահանջելու մի անկարելի բան ոչ ոքից։ Հայերը շատ քաջ ապացուցանում են, որ տակավին մինչև պարանոց թաղված են յուրյանց բարբարոսության մեջ, և այդ պատճառով արժանի են ամենայն թշվառության, որ մինչև օրս հասել է նոցա և այսուհետև հասանելից է նոցա։ Նազարյանցը, փառք Աստուծո, քաղցած չէ, նա կարող է շատ լավ ապրել և առանց հայերին։

Ուրախալի լուր չէ, որ Այվազյանը² եպիսկոպոսանալով, կարգվելու է վերատեսուչ հոգևոր ուսումնարանների. այլ և Մակարիոս վիճակավորը հրա-

ժարվում է յուր թեմից, որ հուղարկվի Պոլիս, որ ես այլապես եմ հասկանում. աշխինքն նորընտիր կաթողիկոսը կամի հրաժարեցնել Մակարիոսը և նորա վիճակը հանձնել Այվազին, որովհետև Այվազի դիտավորությունը և կաթողիկոսի կամքն պիտի այդպիսի լինին. Թիֆլիզի վիճակը շատ պարարտ վիճակ է և ցանկալի ամենեցուն, Այվազին նույնպես: Կարծեմ որ չեմ սխալվում, և Դուք շուտով կստուգեք փորձով, ինչ որ ես գուշակում եմ: Բայց Թիֆլիզի ժողովուրդը ինչպե՞ս է մտածում, եթե միայն միտք ու բանականություն կա մտածելու մեր սիրելի հայերի մեջ: Գերապատիվ Այվազյանի մասին այսքան կարող եմ ես ասել, որ նա, արդարև, համեմատությամբ մեր բոլոր տգետ հոգևորականների հետ, առավել արժանավոր հոգևոր է. գիտե շատ լավ հին հայերենը, շատ աջողակ խոսում է ֆրանսերեն, որովհետև 15 տարի կեցել է Փարիզում, բայց գիտության մասին շատ ոտաբոբիկ է, բայց աբեղա է և աբեղայական հայացքով մարդ, սնած և դաստիարակված ֆանատիկյան կաթոլիկյան հոգով, որ դժվար էր այնուհետև ճնշել յուր մեջ, թեև պատկանում էր մեր եկեղեցուն: Աստված տա, որ նա մի բան ուսած լինի ժամանակի դպրոցում, և իմանա, որ մեր օրերում ֆանատիկյան հալածասիրությամբ և քարոզությամբ և նեղսրբությունամբ ոչինչ կարելի չէ առաջացնել. որ պիտո էր միտ դնելով ազգային օգտին, ջանալ տարածել հայերի մեջ ազատ և առողջամիտ հայացք և ուղղություն դեպի այժմյան եվրոպական աշխարհատեսությունը. այնուհետև ես պատրաստ էի առաջարկել նորան իմ բարեկամության աջը և գործակից լինելն նորա ողջամիտ հայրենասիրական ձեռնարկություններին. և նա ինքն շատ լավ գիտե և ուրանալ կարող չէ, որ Նաղարյանցը ունի յուր մեջ զորությունը և աղբյուր մտավոր կարողության ճոխության: Այվազի մասին պիտո է ասել զովասանությամբ, որ ունի նույնպես կամքի արիություն, միայն թե տեսությունը պղտոր, աբեղայական լինելով, այլև շրջանափակ, մինչև այժմ չէ կարողացել նա պտղաբերել ոչինչ դրականապես պիտանի գործ: Ես ոչ ոքի թըշնամի չեմ, բացի նոցա, որ փառամոլությամբ վնասակար են լինում մեր ազգին. մի միայն հաշտողական հոգով կարելի է մեզ օգտակար լինել մեր ողորմելի ազգին, որո ճանապարհը, միակ ճանապարհը է սիրել միմյանց, միաբանվել միմյանց հետ և այդպես մի կենտրոնի մեջ համաժողովել մեր բոլոր ճապաղ բարոյական ուժը և զորությունը: Կարծիքի զանազանությունը բարեմըտությամբ հանդերձ, չէ թշնամություն, այլ շատ հարկավոր կյանքի խընդիրների մեջ³:

Արդարև Ձեզ ամենեցունցդ, իմ ազնիվ բարեկամներիդ սիրելի էր իմ տեղափոխությունս դեպի Թիֆլիզ. բայց ոչ ոք Ձեզանից, ինչպես տեսանում եք, ոչ մտածում է և ոչ հոգս ունի այդ մասին, որովհետև հայկական հասարակությունը ամենեկին տգետ է այն բանին, թե ինչ օգուտ կարող էի ես բերել նոցա, լինելով Թիֆլիզում: Մի տգետ ժողովրդի աչքում ամեն բան մոլթ է. և այդ տեղ պահանջել զորավոր հոգաբարձություն և ջանադրություն, կամ որևիցե փուլթ ամենեկին անկարելի է, մանավանդ որ ասիական ժողովուրդը չէ սիրում մտածել մտավոր և բարոյական խնդիրների վերա. բավական է նորան հաց և ջուր և նյութական բարեկենդանություն. բայց թե կա՞ աշխարհիս վերա և մի վերին և գերազույն բան, թե մարդս չէ ապրում միայն հացից ու ջրից ու օդից, այլ թե ունի և այլ շատ կարիք, այդ մոլթ ու անհասկանալի է նորան: Ուրեմն ես խղճալով միայն ձեր վերա, ոչ թե արհամարհելով ձեզ, ինքս պիտի աշխատեմ իմ տեղափոխությանս համար: Եվ աշխարհիս երեսին առանց բարյացակամ

մարդերի օգնության գործ առաջ տանել, իհարկե, շատ դժվար է. բայց իմ կյանքս ի սկզբանե անտի մինչև այժմ այդպես է եղած. ինչ որ ես ունեմ և վայելում եմ, այդ բոլորը պարտական եմ ինքս ինձ: Ես աշխատում եմ որչափ կարելի է հասանել իմ նպատակին, երբեկից պիտանի լինելու հայերին, թեև դոքա ամենևին քնած, կամ թե ձեռքը ամփոփած գողերում, ամենևին անդործության մեջ են: Ասիացիք միշտ գտանված են այդպիսի որպիսության մեջ. և ոչ թե այսօր միայն: Ժամանակը կցուցանե, թե ինչպես պիտի վարվիլ ինձ. նախ և առաջ պիտո է ինձ մի փոքր պնդել իմ կողքը կամ կուշտը նյութականի մասին. իմ այժմյան կացությունը շատ լավ է. երկու պրոֆեսորության, հայի և պարսից ու արաբականի համար ունիմ ես 2000 ման<եթ>, պանսիոնս, որ դեռևս որոշված չէ, որ իհարկե ամենայն տեղ կստանամ, լինելու էր գոնյա 800 ման<եթ>, բայց դորանով միայն ինձ ապրել կարելի չէ: Իմ փոքրիկ կապիտալի տոկոսիքը կայանում են մոտ 800 ման<եթ>: Մտածելի բաներ շատ կան. տեսանենք, զալոց տարում, այս միջոցիս, ինչպես կկերպարանվին իմ կյանքի խնդիրքը:

Խնդրում եմ սիրո և մեծարանքի ողջույնքը մատուցանել մեր սիրելի բաւրեկամներին, մանավանդ Արտազյան և Արվանյան⁴ պարոններին, պայծառփայլ Բեհբուտով պարոնին և այլն և այլն: Խնդրեմ ասել Օվսաննային, որ չտրտմի և չմաշե յուր անձն. պիտո է համբերել. առանց համբերության կարելի չէ վարդեր հնձել:

Մնաք բարյավ,

Ձեր ամենևին բարյացակամ՝

Ա. Նազարյանց

175. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

20 օգոստոսի, 1867, Մոսկվա

Իմ ազնիվ Գրիգոր Տեր-Հարությունյան,

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ հուլիսի 5 թվականից, անկորուստ հասավ ինձ, այս անգամս հիվանդության մահճի մեջ: Երկու ամիս է արդեն, որ զոլը և տենդը տանջում է ինձ. և ահա մի շաբաթ է, որ ազատված եմ այդ ախտից, բայց անհնարին թուլության մեջ և անդամալուծի պես կաշկանդած տանը: Դեռևս ևս մի քանի շաբաթ հարկավոր կլինի ինձ վերստին հաստատելու իմ առողջությունը:

Դուք ցանկանում էիք իմանալ, արդյոք ավարտվեցան իմ սպասահարկության տարիքը լազարյանց ճեմարանում. այո՛, ավարտվեցավ իմ 25-ամյա արքունի ծառայությունս, և մեծավարքը արդեն առաջարկել են ինձ պենսիայի, բայց միևնույն միջոցին ճեմարանի ծերակույտը (COBET) դարձյալ ընտրել է ինձ պրոֆեսոր պարսիկ, արաբական և հայ գպրության, 5 տարի ժամանակով, ինչպես սովորաբար լինում են այդպիսի ընտրությունքը. բայց դորանով կապված չէ ընտրվածի ազատությունը. նա կարող է, երբ կամի, արձակում խնդրել յուր պաշտոնից¹: Ուրեմն և ես այսուհետև ազատ մարդ եմ. կարող եմ մնալ և գնալ ուր և կամիմ: Այժմ մնում է վճելու այն կարևոր խնդիրը, արդյոք հրաժարվելով իմ պաշտոնից Մոսկվայում, որ բերում է ինձ տարեկան 2000 մա-

ն<եթ>, ստանալու էի դորա փոխարենը այն ավգոգուտ և ավգաշեն գործից, որ ես կամիմ հիմնարկել Թիֆլիզի մեջ, այսինքն աղջիկների դպրոցից. արդյոք իմ սիրելի բարեկամները և հայոց ծնողքը միտ դնելով յուրյանց զավակների օգտին՝ տալու էին այնքան ինձ թևեր և առհասարակ այնքան նյութական կարողություն—որ աշակերտների բազմությունից է կախ, որ ես ոչ թե միայն պահպանեի ուսումնարանը, որպես պատշաճ է, այլև դորանից հանելի իմ ապրուստը ըստ տերունական բանին, թե «սպասաւորն ի սեղանոյ անտի կերիցէ»։ Ես թերահավատ չեմ, այլ կամիմ ամենայն լավ բան հավատալ և հուսալ մեր սիրելի աշակերտների, ըստ որում սիրում եմ. բայց և զգուշությունը վատ չէ։ Այս խորհրդով ես Թիֆլիզի մեջ, սկսյալ քաղաքական գլխից՝ պ. գեներալ Արծրունուց², զանազան մարդերի հետ գրավոր խորհրդակցություն և հաղորդակցություն ունեցաւ այս մասին. և կաթողիկոսի հետ անգամ նամակագրություն եմ արել, դրավելով նորա բարեկամությունը առ իս, որ երևում է նորա կոնդակից անցյալ հունիսի 26-ից։ Եվ իմ կարծիքը այսպես է՝ մինչև իմ ներկայությունս չեղավ Թիֆլիզի մեջ, երես առ երես և հիմնապես խորհրդակցություն ծանոթներիս և բարեկամներիս հետ, գործը երբեք կարող չէ որոշ և պարզ կերպարանք առնուլ. իմ հարեանցի հանդիպումս Թիֆլիզին անցյալ տարի, զարմացք չէ, որ անպտուղ եղավ, մանավանդ որ ես թեթևամտաբար գործը թողնցի թույլ, անփորձ և բազմազբաղ Հովհաննիսյան բժշկապետին։ Ով կամի յուր գործը առաջ տանել, պարտ է անձամբ անձին աշխատել դորա վերա, և ոչ թե յուր գործը հանձնել օտարի հոգաբարձությանը։ Հովհաննիսյանի և Խատիսյանի ընթացքը, ուղիղն ասեմ, շատ տմարդի եղավ, նույնպես տմարդի, ինչպես Ներսիսյան հոգաբարձուների ընթացքը. մարդ դոցա նամակ է գրում, պատվում է դորանց, բայց դոքա քար կտրած, այսինքն հիմարացած և անբանացած, մի մատնաչափ պատասխան ևս չեն գրում։ Հովհաննիսյանը մի անգամ արդեն խաբել էր ինձ. բայց և մյուս անգամ խաբեց, որովհետև Նաղարյանցը շատ սիրելով, հավատացել էր։

Բայց չհուսահատվինք. կենսական ճանապարհի վերա շատ կպատահին այդպիսի օրինակներ, և շատ փորձեր պիտի առնե մարդս, շատ դժվարությունների հետ պիտի պատերազմի, կրակի ու ջրի միջից պիտի անցանե, մինչև կարող էր հասանիլ յուր նպատակին։ Ես շատ լավ գիտեմ Ասիան և ասիացոց վարք ու բարքը, վասն որո երկայնամիտ եմ և իմ խորհրդիս վերա ամենևին հաստատու։ Ասիացոց կամքին եթե մնար աշխարհը, դոքա անշեն ու անապատ կթողվեին ու կերթային, ինչպես գտել էին։ Բայց եվրոպացիք ոչ այդպես. դոքա անշեն ու անապատ աշխարհը, որ գտել էին, շինելով և բարեղարդելով կամեին թողուլ յուրյանցից հետո։ Ամենևին այդպես մտածում եմ և ես. մարդ է, որ գործ է զերկիր, բայց ասիացոց երկրի շինությունը պիտի աստված երկնքից պարկի մեջ դրած ցած իջուցանե առանց մարդու աշխատության։ Խելագարներ, անմիտներ, ամենևին տգետք աշխարհաշինության օրենքին։ Հա՛ Եվրոպա ամեն բան քնի մեջ ընծա է ստացել. ամենևին. ինչ որ ունին Եվրոպա և եվրոպացիք, արյան քրտինքի գին է։ Հայերը իբրև ասիացիք չգիտեն այս բանը. բայց աստծո շնորհով այդ բանը գիտե Նաղարյանը, հրատարակողը «Հյուսիսափայլի»՝ պատերազմի փոթորիկների միջով։ Այս խոսքերը գրում եմ Ձեզ, որ մտածել ուսանիք և դատել մարդկության քայլափոխքը առաջադիմության ասպարիզի մեջ, առանց ահաբեկվելու, առանց հուսահատվելու։ Ես շատ բան արել եմ հայերի համար. բայց ամենամեծ վատտակը դնում մնում է ինձ վատակելու։ Եթե մեր հայերը ամենևին վատթարացած չէին, եթե նոցա մեջ դեռ

ևս կար փոքր ինչ մարդկային ղգացողութիւն, և հասկացողութիւն յուրանց հատուկ օգտի, ապա ուրեմն հուսալի է իմ ազգօգուտ գործի պսակումը. թող դա լինի դժվար, շատ դժվար, բայց ոչինչ աշխարհաշինական գործ—ինչպես ասացի,—հեշտ չէ. և շատ անգամ նույն իսկ դժվարութիւնը են, որ բոլրբո-
քում են ազնիւ հոգիքը և փոխանակ հուսահատեցնելու, դառնում են զորավոր խթաններ աշխատութեան և ճշնողութեան՝ հասանելու յուր նպատակին:

Սուչնպիսի խորհրդածութեամբ նամակ գրեցի առ պարոն Արտաղյանը, խնդրելով գորանից, որ կարգա նամակս յուր ընտիր բարեկամի ժողովի մեջ: Եվ Դուք կարո՞ղ եք մասնակից լինել նորան:

Գալոց տարի կգրեմ Ձեզ իմ տեղափոխութեանս մասին դեպի Թիֆլիզ, խնդրելով պատրաստութիւն տեսանել: Մանրութիւնը շատ ունիւմ. հարկավոր է արկղներ պատրաստել տալ տեղավորելու գրանքս, տնտեսութեան կարասիքը և հանձնել տրանսպորտյան կոնտորին. և որչա՛փ արծաթ հարկավոր է: Լսում եմ, Մարտիրոսը եռահարկ տուն է շինել. ինչ հարկավոր էր այդպիսի շինու-
թիւն. ավելի լավ եղած կլինեիր երկհարկանի և երկուերեսանի և ոչ թե մի երեսանի և եռահարկ. ինչ և իցե: Խնդրեմ, օգնեցեք նորան արծաթի մասին, մինչև ես դարձյալ արծաթ հասուցանեմ նորան: Ես մտածում եմ 400 մա-
ն<եթ> դարձյալ ուղարկել նորան, աշխատեցեք միայն տախտակեղեն շինու-
թիւնքը, հատակ, դռներ, պատուհաններ ներկել յուղի ներկով. ես գրեցի Մար-
տիրոսին, որ այդտեղի գերմանացիք, ինչպես ես նկատեցի, պիտեն ավելի
նուրբ յուղաներկ կամ ձիթաներկ պատրաստել:

Կաթողիկոսը չկարծեմ, որ գա Մոսկվա, որովհետև թագավորը Ղրիմի
կողմերումն է. ուրեմն նա կորոնն թագավորը այնտեղ: Եթե այստեղ եկավ, ի-
հարկե ես կտեսանեմ և կխոսեմ նորա հետ արդեն իբրև ծանոթի հետ:

Ողջունեցեք ինձանից Մարտիրոսը և Օվսաննան և մեր բոլոր ազգականքը.
և ողջ եղեք:

Ձեզ սիրող՝

Ս. Նազարյանց

176. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

31 օգոստոսի, 1867, Մոսկվա

Իմ ազնիւ սիրելի Գրիգոր Տեր-Հարութիւնյան,

Ձեր սիրելի նամակը, ամսուս 14 թվականից, հասաւ ինձ, բերելով Ձեր
առողջութեան լուր և ողջութեամբ վերադարձը գլուղից: Ձեր գրութեան թանա-
քին հավան եմ այժմ, բայց թուղթը փոշտայի: չէ, այլ հասարակ, թեպետ
պատվական. դարմացք է, որ Թիֆլիզում օրինավոր նամակագրական թուղթ
չկա, կամ թե դուք դուռնում չեք. կարծեմ այդ բոլոր ցավերի պատճառը այն
է, որ մեր հայերը չեն սիրում գրավոր բարեկամական հաղորդակցութիւն և
այդ պատճառով անփութ են այդպիսի բաների մասին: Գրութեանդ տառերը
ևս չունեն ազատ և համարձակ ձևակերպութիւնը, այլ մին մին, անկապ և
անհոգ են, որ նույնպես ցուցանում է անվարժութիւն: Հայկական լեզվախո-
սութեանդ ևս կարող չեմ գովութեան ընծայութիւն տալ, լավութիւնը այնքան
է միայն, որ մարդ իսկույն հասկանում է իմաստը, մինչ ուրիշների զրածը
պիտո էր միայն գուշակել, մարգարեանալ: Մինչև ես չգամ Թիֆլիզ, մեր գե-
ղեցիկ հայկական լեզուն վերածաղկելու չէ. բայց դա առաջին խնդիրն է մի
ազգի հոգալի բաների մեջ, այսինքն որ լեզուն, ազգային խոսքը ստանա
ազնիւ
308

և կատարյալ ձև ու կերպարանք, որովհետև լեզուն է մտքի ամանը, ընդունա-
րանը և դիտությունը անկարելի է առանց յուր մեջ ընդունող և ամփոփող
ամանի: Դու, հայտնի բան է, չես բարկանալու իմ ծանոթությունների վերա,
ուշի-ուշով կշռելով դոցա կարևորությունը:

Ձեր նամակից տեղեկանում եմ, որ Մարտիրոսի համար ճարել ես 300
մանեթ. այդ մասին շատ շնորհակալ եմ Ձեզ և կաշխատեմ շուտով պարտա-
վրճար գտանվիլ, որովհետև քաղցր է յուր պարտիքը վճարել: Յավելի է միայն
լսել, որ Մարտիրոսը դեռևս արծաթի կարոտություն մեջ է. թեպետ բնական
է, միտ ղենելով այն իրողությունը, որ մի տան շինություն, որչափ ևս փոքրիկ
և աննշան լինելու դա, այնուամենայնիվ կարոտ է լիք քսակի—ինչ բան է մի
քանի հաղար մանեթը— և մի տան պիտույք սկսում են երևել այն ժամանակ,
երբ որ ձեռնարկել ես գործին և նորան փոքր ի շատե առաջ ես տարել: Այդ
բանիդ փորձով տեղեկացա ես, երբ որ իմ առած տունը Մոսկվայում հարկա-
վոր էր մի ժամանակ կիսաքանդ առնել և նորոգ շինել: Խնդրեմ ասել իմ կող-
մից Մարտիրոսին, որ չհուսահատվի. ես նորան պարտքի տակ երբեք թողելու
չեմ, կաշխատեմ. որչափ կարելի է և խոստացածիցս ավելի առնել, միայն թե
հետզհետե, որովհետև իսկույն մեծ արծաթ ձեռք բերել անհնարին է. դորա
համար անպատճառ հարկավոր է իմ փոքրիկ կապիտալի զլխից վեր առնուլ,
բայց այդ չկամիմ ես իսկույն, որովհետև դորա տոկոսիքով ընտանիք կարող
են ապրիլ, այլև իմ ապագայի վերա պիտո է մտածել. հարստություն չկա,
բայց կյանքը օր է օր թանկանում է և պիտույքը աճում են նույնպես, թեպետ
եկամուտքս պիտի նվազեն, եթե պաշտոնից դուրս գայի: Եվ իմ գալուստը
Թիֆլիզ ո՛րչափ արծաթ պիտի կլանե. բացի ճանապարհորդությունից մեր հա-
ղար ու մի տնտեսական բաները, նվազարանը (դիմի րոյեալ), բազմաթիվ գիր
ու գրյանքը ճանապարհ ձգելով: Ուղիղն ասեմ, գլուխս պտտվում է այս բա-
ներիս վերա մտածելով: Եվ Թիֆլիզում որչափ դժվար պիտի լինի ինձ առաջին
կարգավորությունը, բնակություն, կեցություն, անակնունելի ծախք և այն հո-
գալիքի համար: Մոսկվայում պիտո է յուր բոլոր կարասիքը ծախել—ասել է
ջուրը ձգել, որովհետև քառորդ դին չեն տալու, իսկ հետո այդ բաներ, իհար-
կե՝ արծաթի, վերստին գնել Թիֆլիզում: Ես կամեի սորանով ասել Ձեզ, թե
շատ դժվար բան է քաղաքից քաղաք տեղափոխվել, մանավանդ մի եվրոպա-
կան քաղաքից դեպի մի կիսով չափ եվրոպական քաղաք: Սորանով չկամիմ
ասել, թե Թիֆլիզում փառահեղություն չկա, թեպետ դա և հարկավոր չէ ինձ,
միայն թե լինելու այն բարեկամությունը և հարմարությունը և մաքրությունը,
որոց սովորած ենք Մոսկվայում. թեպետ սա ևս իմ համար երբեք արքայու-
թյուն եղած չէ:

Մարտիրոսը ուղարկել է ինձ մեր նորաշեն տան պլանը, որ բավական սի-
րուն է թղթի վերա. միայն թե տան երկայնությունը 4 սաժեն լինելով՝ ամեն մի
էտաժը պիտի ունենա երկու-երկու սենյակ. գուցե լայնությունը արևմտյան
կողմից տա նույնպես մի մի սենյակ: Տանիքը, ինչպես նկատում եմ, տափակ
է, որին հավան չեմ. անձրևը կթափանցե և կաթված կգործե, որովհետև ջուրը
դադարելու էր տանիքի վերա. ներսի ծեփը առաստաղի ոչինչ օգուտ չէ, որով-
հետև ծեփի միջից ևս թափանցում է ջուրը:

Լավ եղած կլինելու դեպի շեղ շինել տանիքը և ծածկել կղմինդրներով
(черепицами), որպիսի տանիք շատ կան Թիֆլիզում. որովհետև այդպես
ջուրը կղմինդրների վերայով և խողովակներով ցած կթափեր առանց վնասելու
շինությունը:

Ես զարմացած եմ, որ մինչև այժմ Մարտիրոսը տգետ է իմ արքունական աստիճանին: Տան պրոյեկտի գրության մեջ կարդում եմ՝ Коллежский советник Степан Исаевич Назарьянц. Ձէ՛, այդպես չէ, այլ Статский Советник և այլն: Ուրեմն հարկավոր է ուղղել սխալը. իհարկե թիֆլիզեցիք չգիտեն թե «Его Высочородию» գրում են միայն Ստատսկի Սովետնիկին, բայց Կոնստանտինի կը լինի «Его Высокоблагородие»:

Մարտիրոսի խնդրած դովերեննոստը (հավատագիրը), որո զորությամբ նա կարողանար ստանալ հաստատած պլանը տան, կուղարկեմ նորան յուր ժամանակին: Սա պիտի ունենար օրինապատշաճ ձև, վասն որո կարոտ է մի քանի օր կարգադրության, այնուհետև իմ ստորագրությունս «Статский Советник и Кавалер Степан Назарьянц», հեշտ էր գրոշմել թղթի տակ:

Օգոստոսի 20-ից գրած թուղթս այժմ Ձեր ձեռքում կլինի. դա ուղարկվեցավ հերոմյանցի հասցեով:— С передачей Григорию Тер-Арутюнянцу. Ողջունիր ինձանից Հայր Սուքիաս վարդապետը, և ասա, թե չեմ բարկանում նորա լուռության վերա. երբ ևս պատասխանի առնե իմ նամակիս (հունիսի 16-ից), միշտ սիրելի կլինի ինձ: Ուղարկում եմ իմ մեծարական ողջունյնը և Մակարիոս արքեպիսկոպոսին և կցանկանայի, որ նա մնար վիճակավոր Թիֆլիզի. թեպետ, մեր մեջ մնա խոսքը, ինձ ամենեկին անհասկանալի է նորա կամեցողությունը նվիրակ գնալու Կոստանդնուպոլիս: Դուցե Այվազը աչք ունի Թիֆլիզի ղեղուն և թաթաղուն վիճակի վերա, և կաթողիկոսը կամի նորան այգտեղ վիճակավոր կարգել, ուրեմն Մակարին պիտե՛ր հեռանալ: Ուղիղն ասեմ, ոչ Մակարից և ոչ Սուքիասից ես բան չեմ հասկանում. սուս ու փուս մարդիկ են դոքա, ինչպես միշտ եղած են աբեղայք. այն է միայն մեր բախտավորությունը, որ մենք, զոնյա ես ակնկալություն չունիմ այդպիսի մարդերից. ապա թե ոչ մարդ կարող էր քաղցած մեռանել, եթե մնացած լինե՛ր դոցա սև ողորմության կամքին: Ինչպես եղավ այն թշվառական Տեր-Ավետիքյան սարկավազի գործը. կարծեմ, կա այնպես, ինչպես հառաջ:

Պայծառափայլ Բեհբուդյան պարոնին, իմ ազնիվ բարեկամ Արտազյանին և Արվանյանին, նույնպես ավագերեց Մովսես քահանային՝ Սայաթնովանց ուղարկում եմ իմ առ ի սրտե մեծարական ողջունյնները: Պարոն Արտազյանին նամակ գրվեցավ նույնպես 20-ից այս ամսու. նամակի խորհուրդը լինելով քաջալերել և զգաստացուցանել հայկական հասարակության միտքը և սիրտը դեպի այն կարևոր գործը, որ ես կամեի գալոց տարում հիմնավորել Թիֆլիզում, և Դուք կարող եք դիմել առ Արտազյանը և մասնակից լինել գրածիս բովանդակությանը: Ես ասել եմ, որ Արտազյանը կարող էր նամակս ընթեռնույ յուր ընտիր բարեկամների ժողովի մեջ:

Ձեզ առ ի սրտե սիրող՝

Ս. Նազարյանց

177. ԴՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Նոր Նախիջևան

Մոսկվա, 12-ին հոկտ., 1867

Իմ ազնիվ բարեկամ Դրիգոր Սալտիկյան,

Շատ ուրախ եմ վերջ ի վերջո՝ ստանալով Ձեզմե մի քանի շարք պատասխանք իմ գրածիս անցյալ հուլիս ամսեն: Իմ նամակիս խորհուրդն այն էր, որ Դուք այս տեղեն գնալով և Նախիջևան հասանելով, ինձ տեղեկություն տված

չէիր Ձեր ողջութեամբ գալստյան մասին, իսկ ես մեծ անհանգստութեան և մտատանջութեան մեջ կգտանվէի Ձեր կյանքի մասին, որովհետեւ այն միջոցներում անբախտութիւնը պատահած էին Կողովական երկաթուղուն վերա: Գովել կարող չեմ Ձեր անպատշաճ ընթացքը. ըստ որում ամենայն բարեկամ հրաժարվելով յուր բարեկամին դեպի մի այլ քաղաք, պարտական է նորան միամիտ կացուցանել յուր ողջութեամբ տեղ հասանելու մասին և ոչ թե լուռ կեցած, մտատանջութեան մեջ ձգել յուր բարեկամը: Իհարկե այսպես լինում է միշտ, երբ որ երկու կողմնն ևս ճշմարիտ սեր և բարեկամութիւն կա: Ապա թե ոչ, մի կողմնն կլինի մտատանջութիւն, իսկ մյուս կողմնն անմիտ անհոգութիւն և լուռութիւն: Ձեր քաղաքի և Ռոստովի միավորութեան մասին՝ Դագմարա անվամբ կարծեմ, հայտնած եմ իմ կարծիքը. որ և այժմ կիրկնեմ, թե այդմն պիտի Ձեզ մեծ օգուտ առաջանա, որովհետեւ դուք՝ նախիջևանցիք՝ ձեր առանձնութեան մեջ, առանց լուսավոր մարդերի հետ հաղորդակցութեան, պիտի միշտ անկայնք մնայիք, փոտիք և ամենևին բնաջինջ լինեիք. այս մի տիեզերական օրենք է ամենայն մարդու, ամենայն մարդկային հասարակութեան համար, մանավանդ որ դուք հայերդ ձեր բոլոր մինչև այժմ եղած քաղաքային կառավարութեան կարգերով ցույց տված չեք ոչ մի ձգողութիւն դեպի առաջադիմութիւն (никакого стремления к прогрессу, к движанию вперед). բայց անցած դնացած խավար օրերի կարգերով կարելի չէ մեր օրերում գործ առաջ տանել: Ով որ չկամի ճանաչել յուր ժամանակը և հետևել դորա հառաջաշարժ ընթացքին, զնա կուտե ժամանակը, իբրև յուր անպիտանացած որդիքը: Այստեղ դանգատի տեղիք չկա, որովհետեւ աշխարհի և ժամանակի դատաստանը արդար է. այդտեղ անօգուտ է ցավելը կամ արտասուելը: Դու գիտես, ես բավական կեցա ձեր նախիջևանում, բավական լավ հասկացա ձեր կյանքը, որ ունի իրավունք այնպես խոսելու Ձեր հետ: Այս ի՞նչ մարդիկ են ձեր նախիջևանցիք. խոսքը հյուրասիրութեան վերա չէ, այլ ձեր հասկացողութեան վերա: Դուք կցավիք, որ նախիջևանցիք ռուսերի բերանով կվատաբանվին իբրև կովարար, անմիաբան, անխաղաղ և անհանգիստ մարդիկ: Ռուսաց դատողութիւնը շատ արդար և հիմնավոր է. ուրեմն պիտո էր միայն նորա վերա ցավել, որ նախիջևանցիք այդպիսի մարդիկ էին և այդպես, յուրյանց հասարակութեան տունը ավեր ու անապատ դարձուցին: Ես չգիտեմ, ի՞նչ գովելի բան կտեսանես ռուսը հայերի մեջ առհասարակ, և այդ գովելի բանը կդատապարտես. բայց դատապարտելին արժանի է դատապարտութեան և ոչ թե գովասանութեան: Բայց մի մարդ, մի ժողովուրդ ունենա վատթար բարք և պահանջ յուր ընկերին դորան գովասանութիւն—այդ այժմյան օրերի խելքից դուրս բան է:

Կաթողիկոսի ընդունելութիւնը ձեր քաղաքին մեծ արժաթ նստեցավ, և մեր մոսկովյաբնակ հայերիս Մոսկովայում՝ ոչ փոքր, այսինքն 1000 ման<եթ>, բայց ընդունելութիւնը շատ հոյակապ, գրեթե կայսերական էր. բոլոր մասնակիցքը անխտիր, հարուստ և միջակ՝ 25 մանեթ. և քառասուն մարդե ավելի էր հաջկերութեան բազմութիւնը, որովհետեւ հյուրեր ևս ունեինք: Ճառեր ասվեցան կաթողիկոսի կենաց բաժակի վերա: Եվ ես որոտացի, իհարկե ամեններից առաջ իբրև հասարակութեան պատգամավոր: Այս բոլորը մեր կողմից եղավ իհարկե մեր ազգային անձը հարգելու, մեր ամօթուրը ծածկելու օտար ռուս ազգի հասարակութեան առաջ. բայց թե կաթողիկոսը որքան արժանավոր էր մեր պատվին, այդ պիտո չէ քննութեան տակ ձգել, այդ մասին

բոլոր խելացիների և հասկացողների կարծիքը մի տեսակ է, այնպես, ինչպես դու գրած ես:

Եվ մի տղետ ազգի ընտրածը ի՞նչ պիտի լինի, որպես ընտրողը, նույնպես և նրա ընտրածը: Եվ այստեղ անտեղի է մեր դանդաղացանքը: Մի անօրինակ և անպատշաճ բան պատմեմ Ձեզ: Կաթողիկոսը զկնի մեր հաց ու աղով մեծածախ մեծարանքին, հրավիրած էր յուր մոտ քաղաքապետը, քաղաքական գուբեռնատոր և օբեր պոլիցեյմեստերը. բայց մեր հասարակութենն ոչ մի անձն, ո՛չ ուսումնական, ո՛չ վաճառական, ո՛չ աղնավական, ո՛չ քահանա: ինչպե՞ս հավանես այսպիսի ընթացքի. ասես թե հայոց կաթողիկոսը մի խորհուրդ ուներ առանց հայոց հասարակությանը: Կաթողիկոսը յուր մարգերով իջևանած էր Հոնանովի տանը և մնաց Մոսկվայում երկու շաբաթ. բոլոր ծախքերը Հոնանովի քսակից: Կաթողիկոսի տոնին, որ անցյալ ամսի 30-ին էր, բավական փառավոր նախաճաշիկ ուներ նա առ ի շնորհավորություն եկած հասարակության համար: Եվ ես մասնակից էի դորան:

Ամսույս 3-ին ճանապարհ ձգեցինք կաթողիկոսը դեպի Պետերբուրգ, նույնպես մեծ հանդիսով, նա օրհնեց մեզ և մենք նորան: Այսքան միայն կարող եմ ասել. բարեսիրտ մարդ է, բայց ուսմանն ամենեկին դուրի և հայացքը աշխարհիս վերա ամենեկին աբեղայական և խավար:

Բայց պահանջել ևս կարելի չէ. հնձել այնտեղ, ուր ոչ ոք սերմանած չէ, անբնական է. և մի լուսավոր կաթողիկոս կարող չէ ոչ սուսկի պես ինքնըստինքյան բուսանել երկրից, և ոչ իսկ աստված պարկի մեջ դրած ուղարկել մեղ երկնքից. մի աշպարհի մարդ պիտի ազգի ձեռամբ պատրաստվի. բայց ո՞ւր է ազգը: Ահա քեզ մեր ցավերի աղբյուրը, կարճ խոսքով:

Ձայն կա, որպես թե կաթողիկոսը ամսույս վերջերում կվերադառնա Պետերբուրգեն դեպի Մոսկվա և ցամաքով ճանապարհ կելանե դեպի Կովկաս: Թե հայերը կամ թե կայսրը և նախարարքը ինչպես ընդունած են նորան և նա ի՞նչ իրավունքներ իբրև կաթողիկոս պիտի ստանա, այդ մասին մինչև այս րոպե ոչինչ տեղեկություն չունիմ իմ բարեկամներիցս. ամենայն բերան և գրիչ փակ են որպես գերեզման:

Իմ մասին կարող եմ ասել, որ փոքր ի շատե առողջ եմ. երեսայրն ևս առողջ են և հարգությամբ կողջունեն Ձեզ և Ձերայինքը, բայց ամուսինս շատ ողբալի, ծանր, անհուսալի հիվանդության մեջ հալ ու մաշ կլինի. բարակացավ է. և ես մեծ հոգսերի մեջ եմ: Ի՞նչ պիտի առնել, մարդուս համար է ցավը և վիշտը. ամենայն հոգեղեն այս աշխարհումս պիտի լցուցանե յուր ասպարեզը, մինը այսօր, մյուսը էգուց, այլ մյուսը մի այլ օր, որ ծնած ենք պիտի մեռանիմք: Երանի նմա, որ կենդանի է և մահեն հետո, յուր առաքինական գործերով, յուր աշխարհաշեն սիրով և աշխատությամբ մարդկության համար:

Երկու ֆունտ թյուֆյուն կարող եք բերել Ձեր հետ, միայն կխնդրեմ, որ նորը լինի և ընտիրը. լավ նայեք, որ միահավասար լինի. և ոչ թե երեսն մի քանի շեղ պատվական, իսկ միջում և տակում անպիտան: Ամենայն սիրով և հարգությամբ ողջունելով Ձեր սիրելի ամուսինը և իմ պատվական քույրը, այլ և Ձեր պատվելի մայրը՝ մնամ

Ձեզ հարգող և սիրող՝

Ս. Նազարյանց

Իմ ազնիվ բարեկամ Գրիգոր Հարությունյան,

Սիրելի նամակդ, ամսուս 14-ից արձակված, անկորուստ հասավ ինձ։ Ես դուշակում էի արդեն, որ Ձեզ պիտի մի հիվանդությունն պատահած լինեք, որո պատճառով այսքան երկար մնաց աչքս Ձեր պատասխանուն։ Յավելի եղավ ինձ լսել Ձեր նամակից, որ աչացավություն ունիք։ Հարկավոր է Ձեզ օրինավոր բժշկի հետ խորհրդակցել, զգուշությամբ դործ դնել մի իմաստուն և բանագետ բժշկի պատվերներ։ Լավ կլինեք Ձեզ մի քանի ժամանակ ժուժկալել մսակերությունից, գինու գործածությունից, հեռացնել ձեզանից ամենայն բորբոքիչ և ջնուցիչ կերակուր կամ ըմպելի։ ջուր կամ լիմոնադ խմել շատ. աղտալույս սենեկի մեջ նստել, որովհետև սաստիկ լուսափայլությունը նույնպես գրգռեցուցիչ է աչքի ջիղերին, ամենևին հեռի պահել ծուխ ասած բան, որ լինում է թամբաբու (պապիրոս) քաշելուց։ Կաթն և սպիտակ հաց իբրև կերակուր, կակղություն, այո, լուծումն իսկ որովայնի (մի քանի օր) վատ չէր լինելու։ Դուք չեք գրում ինձ, թե ինչ առիթներով հառաչացած է Ձեր աչացավությունը։ Հարկավոր չէ Ձեզ նստել պատուհանին դեպ ուղիղ հանդիման, այլ այնպես, որ լույսը կողմնակի ընկնի Ձեր աչքի վերա, լավ է նույնպես հոգալ, որ աչքի առարկան լինեն կանաչ մարմիններ. կանաչ դաշտ, կանաչ թուղթ, կանաչ վարագույր պատուհանների վերա։ Աչք ասած բանը շատ ազնիվ մի գործարան կամ անդամ է, և կարոտ մեծ զգուշությամբ դարմանատրություն և պահպանություն։ Աչացավությունը կամ առհասարակ տկարությունը աչքի հառաչանում է զանազան պատճառներից. զոր օրինակ չափազանց կնասիրությունից և մարմնո ազնիվ հյուսվածքի վատնողությունից, ծխից, անպիտան հոտերից. բայց ես կարծեմ, որ Դուք այսպիսի բաներից միշտ հեռի եք եղած։

Իմ տեղափոխությունս դեպի Թիֆլիս գալուց ամառան մեջ, եթե աստված հաջողեք, ես որոշել եմ։ Առանց իմ ներկայությանս այդտեղ, ոչինչ բան կարելի չէ կարգադրել. և մեք շունիմք ես իրավունք հառաչուց հավատ պահանջիլ մարդերից. ամենայն ծառ ի պտղոյ իւրմէ ճանաչի. արդյունք ցույց տալուց հետո կայահանջենք և հատուցումն։ Այս խնդիրը վճռած է։ Թող հանգստանան ամենեցուն հոգիքը և սիրտերը։

Կաթողիկոսը յուր երկու եպիսկոպոսներով, Պետրոս և Խորեն անուն՝, 19-ին անցյալ սեպտ. հասավ Մոսկվա։ Հասարակությունը մոսկվայաբնակ հայերիս մեծ պատվով ընդունեց նորան՝ նույնիսկ երկաթուղու իջևանում. 12 ժամին գիշերի. 20-ին եկավ հեղեղեցի, եկեղեցվո գավթի դարպասից, ծիրանի թավջից շինած փառավոր ամպշուկանի նորա գլխի վերա տանելով, և շարքով կանգնած կազարյանց ուսումնարանի աշակերտքը ծաղիկներ ցանելով նորա առաջև, մտավ եկեղեցին, շարականների երգեցողությունից հետո կաթողիկոսը դադարեցավ սեղանի առաջև երեսը դեպի ժողովրդի խուռն բազմությունը. որո մեջ ներկա էի և ես, շատ ճնշվելով և նեղի մեջ։ Ասվեցան մի քանի ճտեր ուսանողների և այլ մարդու բերանով, հետո ինքն կաթողիկոսը ասեց դեպի ժողովուրդը մի քանի գեղեցիկ խոսքեր, օրհնեց բազմությունը և սորանով ավարտվեցավ առաջին հրապարակական հանդեսը։ Ժողովուրդը եկեղեցուց հետո դիմեց կաթողիկոսի մոտ, որ իջևանած էր հարստական Հոնանյանի տանը, և շնորհավորեց վեհափառ տիրոջ գալուստը։ Եվ ես պանվեցա այդտեղ, մի փոքր հետո,

երբ ժողովրդի բազմությունը նոսրացած էր: 21-ին եկավ կաթողիկոսը այցելության լազարյանց ինստիտուտին. դիրեկտորը, պրոֆեսորը և վարժապետները հավաքված միասին, պատվով ընդունեցինք նորան ինստիտուտի փառավոր դահլիճի մեջ: Առաջին ճառ ասողը, իբրև պրոֆեսոր հայոց, պարսից և արաբական լեզվի, եղա ես. ճառը գրոց լեզվով էր, որ ահա ուղարկում եմ քեզ: Երկրորդ ճառը ասաց Մսերը, երրորդը մի աշակերտ: Ծառու ավարտելով և մատուցանելով վեհափառ Տիրոջը, ասաց նա՝ «շատ լավ է»: Հանդեսը ավարտվեցավ պահպանիչ ասելով և դուրս գալով դահլիճից և շրջելով ինստիտուտի բուլուր հարկերի, ննջարանների, հիվանդանոցի և դասատուների մեջ: 24-ին մեր հայկական հասարակությունը փառավոր հացկերություն տվեց կաթողիկոսին սույն ինստիտուտի մեծ դահլիճի մեջ 6 ժամին երեկոյի. մի արքայավայել ճրագազարդ, մեծախորտիկ, հոյակապ հացկերություն էր այս. բազմությունը մինչև 50 հոգի, հավասար հատուցմամբ ամեն միին կողմից 25 մանեթ: Հրավիրման պատգամավորքը հասարակության անունով, էի ես և մի այլ անձն՝ Մելքոն Փանյանց քրուլիսեցի: Կաթողիկոսի կենաց բաժակը խմելու րոպեին ասվեցան ճառեր. առաջին ճառասացը իբրև պատգամավոր հասարակություն, եղա նույնպես ես: Եվ այս ճառը ուղարկում եմ Ձեզ, որ աշխարհաբար է, բայց ավելի ճոխ և հարուստ մտքերով, քան թե առաջինը գրոց լեզվով, և սաստիկ ոճով: Կարդա ինքդ և մեր բարեկամների հետ միասին, այնուհետև կհասկանաք Դուք, թե ինչպես է մտածում նազարյանցը և ինչպես գիտե խոսել յուր ազգի գլխի հետ հրապարակով: Մեր ալղը վաղուց կճանաչեր ինձ, եթե կամենար, բայց մի՞թե կա մի հայկական ազգ, որ նախ և հառաջ ճանաչեր յուր պատիվը և ապա նազարյանցի արժանավորությունը, որ այսքան որոտում է, թնդում է, դղրդում է օդը—ափսո՜ս—մի հայկական տնկյանք, չոր ու ցամաք անապատի մեջ, և հօգուտ որո՞՞հ. ո՞հ, մի ազգի և հասարակության համար, որպիսի մերն է: Բայց թող չխոռովվի մեր հոգին. մեռածներից բան պահանջել կարելի չէ. նախ և հառաջ պիտո է այդ մեռածների հարությունը բարոյապես և մտավորապես հրաշագործել Քրիստոսի ճշմարտությամբ և ավետարանի լուսով:

Կաթողիկոսի հետ շատ բարեկամացա, և շատ խոսք ու զրույց մեր մեջ եղավ ազգային խնդիրների վերա: Հուլիսի զանգատավոր է նա բոլոր հոգևոր կառավարության մեջ անկարգությունների վերա. մեծապես տհաճ է ներսիսյան ուսումնարանի ամենևին անհոգ և բարձիթողի արած կացության վերա տեղական առաջնորդի կողմից: Իհարկե, ինչ պիտի լինի մի տան կառավարություն, որ թողած է տգետ, հիմար և անսիրտ հոգաբարձուների կամքի: Բայց թե կաթողիկոսը ունի՞ որևիցե հաստատ կամք նորոգելու և բարեկարգելու այդ ուսումնարանը—ոչինչ վճռական բան չիմացա: Ես իմ կարծիքս և ցանկությունքս հայտնեցի նորան, և նա խոստացավ ինձ Թիֆլիզից գրել յուր առաջարկելիքը: Այսօրան, Ամսուս 2-ին կաթողիկոսը գնաց Ս. Պետերբուրգ. արդեն հանդիման է եղած Կայսրին (14-ին), խոսել է նորա հետ և հրավիրված էր հացկերության հարսանիքի հանդիսին, որ կար Կոնստանտին արքայազնի² դստեր, հունաց թագավորի, Գեորգի հետ ամուսնության պատճառով: Արդյոք կաթողիկոսը վերադառնալու է Մոսկվայի վերայով, թե Եվրոպայի միջով, Վարշավի և Վիեննայի վերայով, ոչ ոք չգիտե ստուգապես: Ինձ ցանկալի կլինե, որ նա վերադառնար Մոսկվայի վերայով: Խորեն եպիսկոպոսի հետ շատ բարեկամացա. ազնիվ մարդ է. մեր տեսանելը և սիրելը զմիմյանս, մին եղավ: Եվ ես ուրախ եմ, որ պատեհ ունեցա իմ բարյացակամությունս առ նա մի մեծ խնդրի մեջ հանդես հանել. և իմ թելադրությամբ այդ բանին մասնակից էր բո-

լոր հայկական հասարակութիւնը Մոսկվայի և Պետերբուրգի միայն թե կաթողիկոսը մերժեց մեր խնդիրը հօգուտ խորհրդի:

Խնդրեմ ինձմե շատ սիրով ողջունել իմ ազնիւ բարեկամքը, մանավանդ պայծառափալ պարօն Միքայել Բեհբուդյանը³ և արժանապատիւ տէր Մովսէս քահանան Սալաթյանց:

Ձեր

Ս. Նազարյանց

179. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Ազնիւ բարեկամ իմ Մելքոն Գասպարյան,

Սիրելի ամուսինն իմ էմմա Ֆեոդորովնան երեկ 11 ժամուն երեկոյի ավարտեց յուր երկրավոր կյանքի ասպարեզը, ննջելով ի Տեր: Մասնավորելով Ձեզ այս տխուր տեղեկութիւնը, խնդրեմ և հուսամ, որ Դուք շուտով կգաք իմ մոտ խորհրդակցելու թաղման հանգեսի մասին, և եղբայրաբար հոգալու, ինչ որ ի միասին արժան կտեսանեինք: Սիրտս շատ տխուր է, ականատես լկա լինելով ազնիւ հանգուցելու անպատմելի շարշարանքին և նորա կատարմանը: Խաղաղութիւն և սեր նորա սուրբ հիշատակին:

Ձեր եղբայրապատիւ բարեկամութեան մխիթարութեանը կարոտ, անհամբերութեամբ սպասում եմ Ձեր այցելութեանը:

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

20-ին նոյեմբերի 1867,

Մոսկվա

180. ՊԵՏԵՐԲՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻՆ

Մոսկվա, 10 մարտի, 1868

Հայազնյա աշակերտք Ս. Պետերբուրգյան Համալսարանի,
իմ ազնիվ բարեկամներ,

Անշնորհակալությունը չէ իմ բնավորությունը, նամանավանդ առ այնպիսի քաղցր, առ ի սրտեք ցավակցական նամակը, որով Դուք մեծարած եք այս րոպեիս մի դերօրինակ ցավից խոնարհեցուցած հայրս՝ Վասն որոշտապում եմ հատուցանել Ձեզ երախտագիտության պարտքը և ասել Ձեզ, որ ես հոգի-պայծառ սրտով ընթերցա և դարձյալ ընթերցա Ձեր նամակը ոչ թե այն պատ-ճառով, որ Դուք քաղցրացուցած էիք իմ հայրական պատվասիրությունը, ոգի-վերելով իմ հավերժացյալ զավակը և վշտակից լինելով իմ անձնական ցավին, այլ որ Ձեր մեջ սաստիկ զորությամբ զարթած է այն ազնիվ ընկերասիրության և եղբայրասիրության աշխարհաշեն հոգին, որով Դուք Ձեր յուրաքանչյուր ազ-նիվ և պիտանի ընկերակցի վաղահաս վախճանը համարում եք և արտասվում եք իբրև մեր ընդհանուր հայկազյան դերդաստանի զավակի վախճանը, իբրև մի ցավ և զրկանք, որ չէր պատկանում միայն մի առանձնական հոր, այլ բո-լոր բարեկամներին և ազնվամիտներին ազգի լուսավոր հասարակության մեջ։ Եվ այս հայացքով ես չեմ անձնասիրապես արտասվում իմ ծաղկափթիթ երի-տասարդի վաղաթարշամ վերջը, որովհետև, ես, հայրս, կորուսած էի դորանով իմ ծերության նեցուկը, այլ որ հավերժացյալը հրաժարվեցավ այս աշխար-հից առանց հատուցանելու հասարակությանը իր կրթության պարտքը, առանց ճաշակելու կյանքի պատվականությունը, առանց ստուգելու փորձով, որ կյան-քը գործ ու աշխատություն է, որով միայն կարելի էր բախտավորել թի յուր անձը և թե յուր ընկերը։ Նա չեղավ ոչ ինքը բախտավոր և ոչ ես յուր ընկերք բախտավորությանը ձեռնտու, ահա իմ անմխիթար ցավի աղբյուրը։ Հոգեղեն վաստակը և ստացվածք, որ մնացին կյանքի համար անսպառնալի և անարդյուն. կենդանության նավը, մեծագին բարությամբ բեռնավորված, լայնատարած ծովի ալիքների հետ հաղթողապես պատերազմելով և արդեն մոտենալով, այս դեմ հանդիման կանգնած ցանկայի նավահանգստի առջև, որո մեջ փոքր հույս ևս պիտի ներս վազեր,— և ահա՛, հանկարծակի, պայծառ երկնակամարից մի կատաղի փոթորիկ հարձակվելով նավի կայմի վերա, ջախջախում է զգա, ավեր ու անասլառ դարձուցանելով երիտասարդի բազմամյա ստացվածքը, ծովի մեջ բնակեցնելով նորա երկնաքաղաքացի մանկական հույսերը և ակնկալություն-քը ասպագա օրերի գործականության հանդեսի մեջ։ Այս առաջին հասարակաց

կորուստ չէ, որ ողբում եմ ես. այսպիսի շատերը լացին և ողբացին իմ սիրող
աչքերը մինչև այսօրյան օրս. և ես այդ աղնիվ հայկազյան վաղաթարշամ
պատանյակների գերեզմանի վերա այս րոպիս դադարեցնելով իմ հայրական
և բարեկամական արտասովոր աչքը, իմ սուրբ տրամուլթյամբ սգավոր մտա-
ծությունը, միակ բան ունիմ խնդրելու Ձեզանից, իմ մանուկ, հայազնյա բա-
րեկամներ, իմ սրգիք և վավակներ, դուք ծաղիկներդ և հույսերդ հայկական
կյանքի, միակ բան եմ խնդրում Ձեզանից, որ և լցուցանել դժվարին չէ, միայն
թե կամեիր. երգվեցեք Ձեր վաղամեռիկ աղնիվ եղբայրակիցների սուրբ գե-
րեզմանով «Սիրել զմիմեանս, պատուել զմիմեանս, օգնել զմիմեանց ամենայն
ընկերասիրութեամբ և անարատութեամբ» և սոքա ամենայալ ծաղիկներն են,
որով Դուք, աղնվամիտ եղբարքդ, կարող էիք զարդարել ձեր հանգուցյալ աղ-
նիվ հայրենակիցների գերեզմանքը: Դարձյալ ասեմ Ձեզ, թեպետ և դուք աշ-
խարհիս բոլոր դրությունքը ուսած լինեիր, թեպետ Դուք հրեշտակի լեզու խո-
սեիր, ոչինչ եմ առանց սիրո առ ընկերը, առ մարդկությունը: Այլ կտակ չունիմ
Ձեզ կտակելու, սորանից ավելի սուրբ և սրբազան,

Ձեր Ձեզ սիրող՝

հայր, բարեկամ՝ Ս. Նազարյանց

Москва, на Стретенке, в Мясном переулке, дом Благушина.

181. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Իմ աղնիվ Հայրենակից՝.

Ահա մատուցանելով Ձեզ ի տեսություն մեր հրատարակելի «Լապտեր
Հայաստանի» օրագրի առաջարկությունը², քաղցր է ինձ ասել Ձեզ, որ ես ան-
չափ ուրախ եմ խորհրդակցությամբ, միաբանությամբ և թեակցությամբ ընդ
Ձեզ առաջ տանել մեր հասարակաց հայկական գործը: Եվ ես կարծում եմ, ո՛չ,
ամենեկին աներկմիտ եմ, որ ոչինչ ավելի ամուր բարոյական կապ և բարեկա-
մական դաշնավորություն չկա մարդերի, իբրև բանավոր և բարոյական էակ-
ների, ևս առավել հայրենակիցների մեջ, քան թե այն, որ հիմնված է մի առա-
քինապործ միաբան ձեռնարկության վերա: Ես մինչև այժմ աշխատած, բըրտ-
նած և տապալկված եմ միա՛յն մեր ազգի մտավոր և բարոյական օգուտների
համար: Այդ փոքր է և շատ փոքր, և միշտ մնալու է անհաջող, գոնյա անտեղ-
ղական, որովհետև մի հատիկ մարդ, որչափ ևս քանքարաշատ լիներ նա, ան-
բավական է տանել բոլոր ծանրություններին այնպիսի մի ձեռնարկության,
որպիսի է հրատարակությունը մի արժանավոր օրագրի. բայց միացյալ և միա-
բանյալ զորությունքը, ընկերության ուժը, որո մեջ պարունակված է և մար-
դուս մեծագործության կարողությունը, ինչպես քաջ հայտնի է խոհականիդ,
սովոր են հեշտացնել ամենայն դժվարությունք, այո՛, հնարավոր կացուցանել
այն բանը, որ անհնարին է առանձնական անհատների:

Սրանից շատ բացահայտ և հասկանալի պիտի լինի Ձեզ, թե ես որպիսի
աչքով նայում եմ մեր առաջարկած գործի վերա: Սպասավորել յուր ազգին
պարտական է ամենայն անձն. Դուք, ես և ամենեքան, որ կարող են յուրյանց
ստացած շնորհներով. միայն թե այն ժամանակ լի և կատարյալ չափով հնա-
րավոր է արդյունագործությունը, երբ ներգործում է ընկերության ուժը և զո-
րությունը:

Խնդրեմ ուշադրութեամբ ընթեռնուլ իմ գրած առաջարկութիւններ և լցուցանել պակասորդքը, եթե կգտանեիք: Կարծեմ, բոլոր զլխավոր նշութիւններ մեր խնդրի պարունակված են այնտեղ: Ես մտածում եմ, որ շուտով հարկավոր էր առաջ խաղացուցանել գործը. շատ շնորհակալ կլինեի Ձեզ, եթե հոգարարձու լինեիք օրինակել տալու իմ գրչագիրը Ձեր դիմանի նոտարիոսի ձեռնով, իսկ ես հետո կստորագրեի և Դուք կուղարկեիք նամակը ինստիտուտի կնիքով կրնքելով:

Ձեզ հարգող հայրենակից՝

Ս. Նազարյանց

23 մայիսի, 1868

Մոսկվա

182. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԹԵԿԱՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Ղզլար

3 հունիսի, 1868, Մոսկվա

Ազնիւ բարեկամ Հովհաննէս Քուչուբեկյանց,

Ձեր հարգելի, ցավակցական նամակը, անցյալ մայիսի 15 թվականից արձակած, անկորուստ հասաւ ինձ: Խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալութիւնը վասն Ձեր մխիթարական գեղեցիկ գրվածին, որ ես չկարողացաւ ընթեռնուլ առանց քաղցր հաճութեան, ո՛չ, ուղիղն ասեմ, առանց դեպի աստված գոհաբանութեան արտասուքի, որ տակաւին կան մեր ազգի մեջ այնպիսի ազնիւ սիրտեր, այնպիսի պատվական հոգիք, որ կարող էին կշռել իմ ընտանեկան կորուստների մեծութիւնը, որ անկեղծութեամբ բախտակից էին ինձ, որ քաջահավատ էին, թե իմ սեփական զրկանքը և աղետքը երբեք կարող չէին իմ սիրող սիրտը օտարացնել յուր սիրելի հայրենակիցներից, այլ մանավանդ թե այդ սիրտը յուր դառն ցավերի դեղ ու դարմանը ունի խնդրելու այն մեծապարունակ սիրտ մեջ, որ գիտե գգվել և փայփայել յուր ազգայինքը իբրև յուր հատուկ զավակներ, թո՛ղ դոքա լինեին հաճախ մոլորված, կամակոր, ապերախտ զավակներ. բայց և յուր սերմը և արշունը չէ միշտ զուտ, անխառն ոսկի, կամ անապակ գինի:

Ձեր նամակը հասաւ ինձ մի շատ խորհրդավոր ժամում, այսինքն՝ մինչ Դուք հորդորում եք զիս շահլիճել իմ անձնական ցավերից, հոգի արիւնքան և քաջութեան առնուլ և հառաջ տանել իմ հայրենասիրական արդունագործութիւնքը, ես գրում էի արդեն վերջին տողերը մի նոր հայկազյան օրագրի առաջարկութեան, որ այս օրերումս պիտի ուղարկվի առ նախարարն ազգային լուսավորութեան, առ ի հաստատութիւն: Դա կնքած եմ «Լապտեր Հայաստանի» «Светочъ Арменіи» անվամբ: Ես վաղուց արդեն որոշած ու վճռած եմ մըտքիս կշռողութեան մեջ, թե ինձ, արդեն օրըստօրե մոտեցողիս գերեզմանի հողին, պարտ էր փութալ և շտապել կառուցանել իմ հոգեղին, նշխարքի վերա մի արձան հիշատակի ոչ մարմարիոնից ու մետաղից, այլ որ ավելի ամուր, դիմացկոտ և մշտնջենավոր է. մի արձան հիշատակի, որո վերա ոչինչ ազդելու չէին ապականիչ ներգործութիւնք օդի և եղանակի. մի արձան հիշատակի աննյութ քարից՝ հայկազյան սերունդի սրտերի մեջ: Եվ որովհետեւ այս բոպեիս, միտ ղենելով ժամանակի որպիսութեանը, կարելի էր ինձ գրով միայն խոսել իմայինների հետ, որոշեցի, քանի որ տակաւին Մոսկվայումն եմ, դարձյալ

գործել և շինել ազգի բանավոր անդաստանը, մանավանդ որ, ինչպես տեսա-
նում եմ, ապականիչ աղվեսներ ներս մտած այդպիսի, վեր ի վայր քանդում են
ու ավերում են մեր նվիրական հայկազյան բարբառը, և ազգը փոխանակ առաջ
խաղալու, դեպի հետ է դիմում: Եվ իմ դիտավորությունն է այսուհետև ավելի
դեղեցիկ ձևերի վերա հիմնել ու հաստատել հայկազյան մատենագրությունը,
ինչ-ինչ պիտանի և դեղեցիկ շինության հիմնաքարեր, որ մինչև այժմ գործ
դրված չեն, ներս բերել, իսկ ընդդեմ այն օտարախոսությունը, ռուսաբանու-
թյանը, որ մեր այժմյան չմատենագիրքը առանց ընտրության և ճաշակի,
առանց տեղեկության բուն հայախոսության հոգուն, կամեին բռնաբարու-
թյամբ կապել հայերի վզին, պատերազմ բանալ և մաքրել դաշտը ապականիչ
և թունավոր մոլախոտերից: Ես չկամիմ ոչինչ օտարամիտ նորություն, այլ
միայն նորոգություն և վերանորոգություն այն դեղեցիկ հայկական ձևերի, որ
էպպես օգտավետ են մեր նոր հայախոսությանը, և այդ, իհարկե միտ դնելով
այժմյան պիտույքին ժողովրդի, որովհետև հնությունը ամբողջապես ներս առ-
նուլ նոր հայախոսության մեջ, բոլորովին անտեղի է: Ժամանակը հարկե-
ցուցիլ է. ազգի հրապարակը ամենեկին դատարկ է մնացել. լուռ են աշխարհա-
կանը, և հոգևոր դասու անբանությունը կամի կռանել տգիտության և ստրկու-
թյան շղթայք մեր ժողովրդի համար: Ես վաղոց և շատ վաղոց ասած եմ Ձեզ
իմ վերջին վճռական կարծիքը, թե վա՛յ այն ժողովրդին, որո կրթության և
լուսավորության հույսը դրված է յուր հոգևոր դասու և եկեղեցական իշխան-
ների վերա. նույն կարծիքի վերա կամ և կմնամ այսօր իսկ հաստատ. և իմ օր-
բստօրե, անմիջական փորձերը ասում են ինձ, որ մեր ազգային և ժողովրդա-
կան լուսավորության շափոզն ու ընթացքը այլ է և այլ պիտի լինի, քան թե
կամեին մեր տգետ հոգևորականք յուրյանց տգետ և անուս պարագլուխներով
գծադրել մեր առաջն: Ոչինչ խորհուրդ չունի իմ աչքում այն կռապաշտական
մեծարանքը, որ մի ասիացի ժողովուրդ սովոր է ցուցանել միշտ յուր նորընտիր
մեծավորներին, առանց քննության տակ ձգելու դոցա մտավոր և բարոյական
արժանավորությունը: Այդտեղ մեծարողը և մեծարվածը հավասարապես
թշվառ և արհամարհելի են, մեծարւղը, որ գիտե միայն պատիվ դնել արտա-
քին մեծությանը, առանց աչք ու հասկացողություն ունելու ներքին մեծության
համար, իսկ մեծարվածը, հիմարությանը մտածելով, թե բոլոր մարդկային
արժանավորությունը պարունակված էր արտաքին մեծության, արտաքին փա-
ռահղության և ամպհովանիքի մեջ: Ի՞նչ ասեմ, իմ ազնիվ որդի, իմ պատվա-
կան եղբայր Քուչուբեկյանց: Ի՞նչու համար մեր մեջ մի օրինավոր բան չէ
ծնանում, չէ աճում, չէ զարգանում, չէ ծաղկում, չէ պտղաբերում. դուրս պատ-
ճառքը շատ բացահայտ են. այնուամենայնիվ ոչ ոք ժողովրդականներից չէ
տեսնում զնոսա: Ո՛հ մարդկային կուրություն, դատապարտելի հեղգամտու-
թյուն և անխորհուրդ պատիվ ու պաշտոն անարժանների: Այդ կարգը, իբրև
անկարգություն, պիտի ամենևին փոխվի, եթե մեր ազգի մեջ ցանկալի էր, որ
բան հառաջանա: «Լապտեր Հայաստանին» կկառուցանվի Արարատի դագաթի
վերա, ռուսաց արծվի թևերը հովանավորելով նմա. բայց թե նորա ճառա-
գայթները որչափ տարածություն մեր հայկական կյանքի մեջ լուսավորելու էին,
կցուցանե Քեզ և ինձ իրական փորձը: Հրավիրում եմ Քեզ Ձեր խելացի գրք-
վածներով աշխատակից գտանվիլ ինձ, վարձատրությանը հանդերձ, որչափ
կներեն ազգի տված հնարները: Ես ունիմ խնդրելու, մանավանդ թե ցանկալու,
որ Դուք հանձն առնուիք Ղզլարի մեջ լինել «Լապտեր Հայաստանի» օրագրի
գործակալը²: Երբ որ ստացա թույլտվություն կուսավորության մինիստրից,

անհապաղ կհրատարակեմ հայտարարութիւնը: Ես մտածում եմ բարեկամների խորհրդակցութեամբ տալ այդ օրագրին ավելի բովանդակութիւն, վեց թերթ ամեն մի տետրակին ամսե ամիս. տարեկան գինը ոչ պակաս 10 մանեթից, որովհետեւ խիթալի էր փոքր կարգել. և մեր ընթերցող բազմութիւնը առհասարակ մեծ չէ: Աշխատակից ինձ լինելու են Մոսկվայում պարոնայք Գևորգ Քանանյան և Սմբատ Շահազիզյան. խոստացել է հանդիսակից լինել և մեր մագիստրոս Մսեր Մսերյան³: Հուլիս ունեմ գտանելու աշխատակից Պետերբուրգում, Հաշտարխանում, Թիֆլիզում, երբ որ գործը սկսավ: Ձեր կողմից, կարծում եմ որ կարող էիք պատրաստել միտքերը և սիրտերը դեպի աստուծո հաջողութեամբ լուսափայլելը «Հապտերին Հայաստանի» Արարատ սարի գագաթի վերա և ավետիք կարդալ մեր սիրելիներին Ղզարում: Թող ամենեքայնքս աղոթք ու խնդրվածք առնենք առ աստված, որ նա, պարզեւատուն ամենայն բարիքի, շնորհե մեզ հաջողութիւն մեր սուրբ հասարակաց գործի մեջ, շնորհե դմա բախտավոր սկիզբն և բախտավոր հառաջատարութիւն:

Իմ ազնիվ բարեկամ, Ձեզ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<հասցե> (ազարակում) В Богородск, дача Дормидонтова.

183. ԱԼ. ԵԳ. ՏԻՄԱՇԵՎԻՆ

Մոսկվա

Ваше сиятельство, милостивый государы

В достопамятное наше время серьезная наука сложила с себя таинственный покров Изи́ды и, в ясном сознании своего прямого назначения служить действительной жизни, стала уже понятно-говорящей наставницей к массам народным. Образование с каждым днем все более раздвигает пределы своей территории и победоносно проникает во все слои общества. Результаты многосложных исследований по различным отраслям знания в бесконечно-разнообразных видах оплодотворяются для обыденной жизни и обращаются в достояние каждого сколь-нибудь образованного человека в народе. Ввиду этого, повсеместно замечаемого отрадного стремления науки выходить из своего замкнутого исключительного положения и сделаться популярной—стремления, в круг которого с торжеством вступило и наше дорогое отечество,—находятся однако ж немалые пространства обширной империи, а именно на отдельных точках ее периферии, лишь скудно осязаемые живительными лучами центрального солнца. Еще многие иноплеменные народы, осеняемые могучими крыльями русского орла, прозябают там, чуждые благодати просвещения, объятые глубоким духовным сном. Не говоря уже о народах, исповедующих ислам, которые из религиозного фанатизма сами себя исключают из соучастия в благодеяниях христианской науки и образования, — одно из значительнейших христианских племен на русском Востоке—армяне, призванные к делу прогресса, к усвоению плодов современного просвещения в России, представля-

ют нам в массе явление, также малоутешительное. Имея счастье быть политически связанными с одним из просвещеннейших государств Европы, русские армяне, тем не менее, изолированные в своем дальнем азиатском мире, остаются совершенно в стороне от той светлой арены исторической жизни, на которой в настоящую пору с такой славой подвизаются силы русского ума в европейских средоточиях нашего отечества.

В видах духовно-нравственного сближения армян с Россией и, вместе с тем, созидания более прочных связей любви и привязанности к престолу и отечеству, я намерен основать на народном языке армян литературный орган, как единственное средство для передачи плодов современного просвещения и образованности далеко раскиданным по обширной империи обществам армянского народа. Журнал этот, по внутреннему своему назначению, будет носить название «Светоч Армении», с изображением его на горной возвышенности Арарата, осененным распростертыми крыльями русского орла.

Представляя при сем на благосклонное усмотрение Вашего сиятельства программу предполагаемого периодического издания, покорнейше прошу милостивого Вашего разрешения на мое литературное предприятие.

Программа «Светоча Армении» следующая¹:

Отдел 1-й

Статьи исторические, географические и статистические для ознакомления русских армян с политическим развитием России, с природными условиями русской земли и состоянием внутренней ее цивилизации.

Характеристики различных эпох всеобщей истории. Жизнеописание великих мужей—деятелей всемирной истории и благотворителей человечества. Статьи по различным отраслям естествоведения; о новых открытиях и изобретениях в области природы и искусства. Приложение результатов современного естествознания к обыденной жизни, физическому воспитанию человека, сохранению его здоровья в нормальном состоянии. Описания сцен природы и любопытные путешествия вокруг света. Картины нравов и обычаев различных народов земного шара.

Отдел 2-й

Современный материальный, духовный и религиозный быт армян в России и других государствах. Судьбы армянского племени в прошедшие столетия. История древнеармянского просвещения и литературы под влиянием христианства. Настоящие духовно-нравственные потребности армян, как народа, призванного к участию в деле европейской цивилизации и науки.

Отдел 3-й

История педагогики. Начало современной педагогики у европейских народов. Мысли относительно дела воспитания, высказанные в различных сочинениях европейских писателей. Повести и рассказы. Литература

русская, немецкая, французская и английская. Критические статьи. Корреспонденции.

Профессор восточных языков при Лазаревском институте, доктор
Степан Назарьяни

4 июня 1968 г.
Москва.

184. ԿԱՐԱՊԵՏ ՆՁՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Իմ աղնիվ բարեկամ,

Պիտո է գործել, մինչդեռ ժամանակը մեր ձեռքումն է, մինչդեռ կյանքի օրը երեկոյացած չէ. այս խոսքերովս կամիմ սկսանել իմ նամակս առ Ձեզ, ծանուցանելով աղնիվ բարեկամիդ, որ ամսուս 4 թվականին ուղարկեցի առ նախարարն ազգային լուսավորութեան նամակ և առաջարկություն (письмо проекта) մի հայկական օրագրի «Լապտեր Հայաստանի» անունով (Светочь Армении), խնդրելով այդ մասին նորա բարեհաճությունը և թույլտվությունը:

Ցանկալի է ինձ, որ ազգի ուսումնականքը հավաքվիին այդ օրագրի դրոշի տակ և միաբան զորություն մեր գործին ազգի լուսավորության վերա: Այս դիտավորությամբ դարձուցանում եմ դեմքս առ Ձեզ, խնդրելով Ձեզանից աշխատակից լինել «Լապտերին Հայաստանի», որո հայտարարությունը պատրաստ է արդեն, ուր և բարեկամական համարձակությամբ դրած եմ Ձեր պատվական անունը իբրև մինը իմ հանդիսականներից: Ամենևին Ձեր կամքին է թողած, թե որ բաժինը կամեիր Դուք հանձն առնուլ, և իմ անդրդվելի վկայությունը սրտի այնպես է, որ Դուք կարող եք աշխատել, եթե կամիք, և պարտ է ձեզ կամիլ, սիրելով Ձեր անձը և Ձեր ազգը:

Մեզ այս բոպեխս պակաս է մի արժանավոր հրապարակախոս բերան. եթե մտածում ենք, ապա և խոսել պարտ է մեզ և ոչ թե մեր մտածությունքը փակել և ամփոփել մեր մեջ. մեր հատուկ կենդանության համար հարկավոր է նյութի փոխանակություն, обмен материи, ապա թե ոչ, կմեռանինք: Դուք ձայնակից կլինեք ինձ, որ պիտո է մեզ ներգործել, որով այս բոպեխս ձեռնահաս եմք: Թող մի անգամ ևս փորձենք բախտը, թող հուսանք, որ մեր սիրելի ազգը ժամանակի հետ մի փոքր հառաջադիմած է, այսուհետև մի արժանավոր հայկազյան օրագրի գտնելու էր մեր ժողովրդի մեջ ավելի պատրաստական ընդունելություն և մասնակցություն, քան թե անցած դեպքած օրերում: Դառավոր փորձեր ուսուցանում են մեզ, թե մարդկության բարեկամը, այո, և ղկնի բազմադիմի և հոլովակի անհաջող ձեռնարկությունների, երբեք սառնացած չեն յուրյանց նախանձավորության մեջ. այլ ժամանակ առ ժամանակ վերադառնալով դեպի նույն խնդիրը, աշխատած են հասանել յուրյանց նպատակին. և մեզ հայերիս եթե հաջողվեր այսուհետև թեև մի քանի փոքրիկ լումաներ ձգել ազգային լուսավորության և հառաջադիմության դանձանակի մեջ, Operae pretium est*!

* Դործն աշխատանքով է հատուցվում (լատ.):

Ամենայն բարեմաղթությամբ ողջունելով Ձեզ և Ձերայինքը, մնամ առնելու Ձեր բարեկամական պատասխանը, Ձեզ հարգող և սիրող՝

Ս. Նազարյանց

Շատ ողջուն և օրհնությունն իմ կողմից մեր պետերբուրգյան եղբարցը:

Մոսկվա, 19 հունիսի, 1868

Богородск, дача Дормидонтова

185. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՉՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ազնիվ բարեկամ Կարապետ Եղյանց,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ հունիսի 28 թվականից, անկորուստ հասաւ ինձ: Շատ ուրախացաւ Ձեր նամակի բովանդակութեան վերա, որովհետեւ հետեւությամբ կարելի է նորանից եզրակացուցանել, որ Դուք հասկացած եք արդեն մեր հայկական կյանքի ամենամեծ խնդիրը, որ է անշուշտ հարկավորութիւնը միաբանութեամբ ներգործելու, եթե մենք հայերս կամենինք լինել մեր լուսավոր դարու արժանավոր որդիք, և թե մեզ պիտո էր ոչ թե լոկ բարի ցանկութիւնք հղանալ մեր սրտերի մեջ և կրել զգոսա մեր շրթունքի վերա, այլև իրագործել բուն արդեամբ: Եւ այդպէս, Դուք ընդունելով իմ առաջարկութիւնը հանդիսակից լինելու իմ մատենագրական գործին, կամեիք, որ ես մասնավորեի Ձեզ մի քանի կարևոր տեղեկութիւնք:

Հրատարակելի օրագրի ուղղութիւնը և բովանդակութիւնը կարող եք տեսանել այս ցուցակից, որ ուղարկում եմ Ձեզ նամակիս վերջումը: Իմ առաջարկութիւնս Ձեզ աշխատակից լինելու այդ գործի մեջ, չունի երբեք այն խորհուրդը, որ ճնշե Ձեր ազատութիւնը և կապե Ձեզ այս կամ այն որոշյալ սահմանի մեջ: Ես այժմ այսպէս եմ մտածում, որ Դուք կարող էիք զանազան նյութերի վերա գրել ու թարգմանել, բայց իհարկե այս կամ այն նյութը, ինչպէս սովորական է մարդուս, նախապատիւ սիրել ու մշակել, քան թե մշտնջորդ: Ինձ ցանկալի էր, որ Դուք դառնայիք կանոնավոր աշխատակից «Լապտերին Հայաստանի», ամիսը մի թերթ տալով ինձ, որ կարծեմ, դժվար գործ չէր: Այլ աշխատակիցք օրագրիդ խոստացած են ինձ լինել մեր ինսպեքտոր Գեորգ Քանանյանց, Մսեր Գրիգորյան մագիստրոս¹ և Սմբատ Շահազիզյան, Մոսկվայի մեջ: Հուշս կա գտանելու մեր ձեռնարկութեան ընկերակիցք Հաշտարխանում, Ղզլարում, Թիֆլիզում և Բաքվի մեջ: Հոգւածներ օրագրի համար կան և պատրաստվում են հայոց քաղաքական պատմութեան, հայկազյան դպրութեան և լուսավորութեան պատմութեան, ընդհանուր պեղագոգիկայի և այլ զանազան նյութերի վերա: Առաջնորդական ճառը, որով պիտի սկսանի օրագիրը, ունի խոսելու հայկազյան լեզվի այժմյան դործադրութեան վերա, ցուցանելու այն մոլար շավիղները, որոնց վերա շրջում է այժմուս հայկական լեզվախոսութիւնը և առողջ, շրջահայաց քննութեամբ սահմանադրելու բուն և հարազատ կանոնքը նոր հայախոսութեան, որ դրած են նույն իսկ լեզվի խորքի և հոգու մեջ, այլև վերանորոգելու հին լեզվից մի քանի ազնիվ ձևեր և նյութեր, որ շատ պիտանի և օգտավետ կարող էին լինել նոր լեզվի շինութեան համար: Օրագիրը, բացի ընկերագիրների արծաթից, չունի ոչինչ ապահովութիւն, այնուամենայնիվ ամենայն աշխատավորի, թե՛ չքավոր և թե՛ հարուստ, հասանելու էր այն

վարձը, որ միայն կարելի էր տալ, միտ դնելով օրագրի հառաջադիմությանը: Ես կարծում եմ լավ գրողներին տալ մինչև 25 մանեթ մի տալած թերթին, իսկ միջակավորներին՝ 10—15 մանեթ: Իմ առ ի սրտե ցանկությունն է, որ «Լապտեռ Հայաստանի» օրագիրը դառնա ազգային գիտություն հանդիսարան և ամենայն հանդիսակից ըստ իր արժանավորության պսակվի նյութապես և բարոյապես: Հայտարարությունը, որ այո՞, արդեն պատրաստ է, որ և ամենայն հոգարություն մը պատրաստ էի ուղարկել Ձեզ ի տեսություն, այս բոսիս կարող չեմ հասուցանել Ձեզ, որովհետև բավական երկար ճառ է և պիտո էր նորան օրինակելի տալ օտարի ձեռամբ, որ ես փոքր ինչ անհարմար եմ համարում, մանավանդ իմ այժմյան առանձնացած շինական կեցության մեջ Բողոքողսկում: Վասն որո խնդրում եմ Ձեզանից այս բոսիս հերիքանալ օրագրի բովանդակության ցուցակով, որ առավել էական մասն է հայտարարության, թեպետ արդարև դորա մեջ ասած կան հարցասիրության արժանի ինչ-ինչ բաներ, համառոտ ճառագրությամբ, մեր այժմեան հայախոսության վիճակի վերա:

Շատ զարմացա Ձեր նամակի վերջաբանի վերա, որ իբրև թե իմ անգիտություն մը դիմելս առ Լուսավորության նախարարը հաղագս ստանալու թույլտվությունը հրատարակելու օրագիրը, և ոչ թե առ ներքին գործոց նախարարը, որում պատկանում է գործը, մի սխալանք էր, որ կարող էր վնասակար հետևվանք ունենալ: Դորանով հանցանք է գործված և ո՞րպիսի: Լուսավորության մինիստրության գիրեկտորը ինձ տեղեկություն տվեց, որ իմ թուղթս քու принадлежностի հասուցել է ուր հարկն է. իսկ ներքին գործոց մինիստրության պատկանավոր Главное управление по делам печати խնդրած էր ինձանից մի քանի տեղեկություն, որ հասուցի նորան անհապաղ 27-ից անցյալ հոսնիսի: Մեր լուսավոր ժամանակներում այդպես նեղսիրտ լինել և պատժել մի արժանավոր անձն նորա անմեղ անգիտության համար, ինձ դժվարահավատալի է երևում²...

Ամենայն բարեմաղթությամբ ողջունելով Ձեզ և Ձերայինքը, մնամ աղնիվ բարեկամիդ մտերիմ հայրենակից՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա, 5-ին հուլիսի, 1868

Москва, Бсгородск, дача Дормидонтова

186. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Հեյդերերգ

Մոսկվա, 21 հուլիսի, 1868

Իմ Աղնիվ Սիրելի՛,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 19 թվականից (նոր ոճով), անկորուստ հասավ ինձ: Ես վաղուց անհամբեր հոգով սպասում էի դորան, որովհետև սիրեցի և սիրում եմ Ձեզ: Եվ այս պատճառով քաղցր է ինձ իմ գյուղական առանձնությունից մի քանի խոսք խոսել Ձեր հետ այս բոսիս:

Ժամանակը թեւավորված թռչում է և նորա հետ միասին մեր կյանքի օրերը, և իմերիս երեկոն իցե թե շատ հեռի չէ այլևս: Այո, ես կամիմ տակավին մի արժանավոր գործով պսակել իմ կյանքի օրավաստակը, իբրև մարդ և հայ, կամիմ լցուցանել իմ վերջին պարտքս առ Ձեզ և առ գալոց նոր հայկական սերունդը, կտակել Ձեզ և նոցա իմ վերջին հայրական կամքը: Ժամանակ է ար-

դեն մի ալևոր մարդու ժողովել յուր շորս կողմը յուր սիրելի բարեկամները և գերեզմանի սյամի մոտ հրաժարական ողջունյա տալ նոցա և առնուլ նոցանից, թողուլ նոցա մի հիշատակ, թե ոչ մեծագիտներից, գոնյա առ ի մի ջերմ հայասեր սրտից: Այս է ահա շարժառիթը այն դպրութեանական գործի, որ խորհում է և մտադիր է հանձն առնուլ տակավին մի ծերունի, մի քանի ժամ կամեկով մոռացութեան տալ յուր բախտի ցավալից հարվածները: «Լապտեր Հայաստանին»^{*} պիտի լինի այն վերջին խոսքը, որ մի մտածող հայ, Ձեր բարեկամը, ունի դեռևս ասելու Ձեզ, Ձեր և յուր ազգին, որ այնուհետև և հավիտյան փակեալ աչքը և մտանք գերեզմանի հողի մեջ:

Ձխռովիք, չպղտորվիք, որ ես այսքան խոսեցի իմ երկրավոր ասպարեզի արդեն մոտեցած ավարտակետի վերա, ուրեմն և այն հարկավորութեան վերա, որ պիտո էր ինձ շտապել կարգադրել իմ տունը, Ձեր և մեր ազգային տունը, որչափ այդ բանը պատկանում է յուրաքանչյուր առանձնականի:

Աղնիվ բարեկամ, պիտո է մեզ այս րոպեին գործել, սուրը ձեռին այրականապես պատերազմել, թեև, ո՛վ մեր թշվառութեանը, այդ հաղթութեանը, որովհետև արհամարհելի և շնչին թշուկների ընդդեմ էր, զուրկ է և պարծանքից: Խոսքն «Արարատ» ամսագրի վերա է, որը շարագրողքն են էջմիածնո միաբանքը Կաթողիկոսի ավսպիցիայի ներքո²: *Tel maître, fel Valet**, այո, մի խայտառակութուն, որո համար ես չունիմ ոչինչ հայտարար խոսք, որովհետև դա վեր է ամենայն խոսքից, որ պիտո է հատկացնել մինչև որ սարսափելի աստիճանի տգետ, անկիրթ, վայրենացած է մեր հոգևոր դասը, թեպետ և յուր ամենևին մերկութեանը անգիտանալով, անամոթված, անպատկառար հանդես է մտել գրելու և ուսուցանելու ժողովուրդը: Թող այժմ այն պաշտպանողը և զուլխ կոտորող ջատագույնը կաթողիկոսի և նորա հոգևորական դասու, ծառի պտղի—նթե աչք ունին տեսանելու և ոչ թե աստուծուց զարկած են կուրութեամբ—վերահասու լինին նորա որպիսութեանը և հատկութեանը, և խելամիտ լինին, թե որչափ տղայական, այո՛, հիմարական էին նոցա հույսերը և ակնկալութեանը մի ժողովրդակարգից, որո վերա ժամանակը վաղուց արդեն (2000 տարի առաջ) կացած է յուր մահու դատականիքը:

Իմ ասածս շոշափելի փորձով ստուգելու համար. խրատ կամեի տալ Ձեզ, որ խնդրելք ուղղապես պարոն Կ. Եղյանից ուղարկել «Արարատ» ամսագրի արդեն տպած 1 համարը, որովհետև քեզ և ազգի խոհականներին հարկավոր է տեղեկութուն առնուլ այդպիսի գրվածքների, որ կարողանաք *Sich orientieren in der unabsehbaren so viel Wüste des armenische Lebens, so viel es die armenisch Geistlichkeit betrifft*^{**}.

Մի խնդիր կա մեզ լուծանելու. մի ահարկու խնդիր, որ ես առաջարկում եմ Ձեզ և մեր բոլոր մտածող հայերին: Կամի՞ք դուք և Ձեր ընկերքը մոռանալ Ձեր մարդկային արժանավորութեանը և հանձն առնուլ մի անասնական լուսթյուն՝ հանդես մեր հոգևոր դասուն և նորա արժանի պարագլխին, թե հարգել Ձեր և ազգի անձը, ձայն տալով և բողոքելով ընդդեմ այդ ապականիչներին և խայտառակողին մեր հայկական անվան: Ես մտածում եմ, որ մեզ խոհմութեամբ հարկավոր էր ընտրել վերջին ճանապարհը: Պիտո է վերջապես հասկանալ, որ մեր գնալի ճանապարհը ամենևին այլ է, քան թե այն ճանապարհը, որ երթում է մեր հոգևոր դասը, այսինքն բոլորովին հակառակ նոցա ճանապարհին: Մեր

^{*} Ինչպես քահանան է, այնպես էլ եկամուտն է (լատ.):

^{**} Կողմնորոշվել հայկական կյանքի անընդգրկելի անապատի մեջ, որքան որ այդ վերաբերում է հայ հոգևորականությանը (գերմ.):

և նոցա մեջ չկա ոչինչ հասարակաբան. նոքա որդիք խավարի, մենք եւրոպական լուսավորութեան և պրոգրեսի աշակերտք: Եկեղեցին մերն է, ազգինն է, և ոչ թե նոցա, այդ տմարդի, տգետ ասիական արեղաներին. ճանաչենք մեր իրավունքը և գործ կատարենք միաբան հոգով. այս է մեր փրկութեանը, այս պիտի լինի մեր կյանքի խնդիրը այժմ և հավիտյան: Եթե կդատապարտեն մեզ, այնուհետև ունիմք մեզ պաշտպան օրենքը, որ երբեք կարող չէ արդարացնել այն խայտառակ դրվածքը, որ դուրս է ընկնում մեր դարում, լուսավոր Ռուսաստանի մեջ, մի ցամաքած և գոսացած ուղեղ հայկական արեղաների: Բոլորը կթարգմանենք և կմատուցանենք ուր հարկն է, որ և եւրոպացի ռուսը կարդա և տեղեկանա, թե որպիսի մարդիկ էին մեր արեղայքը և նոցա արժանավոր գլուխը: Եվ ծածկել այնպիսի մարդերի ամոթը, որ անպիտան են ազգին, մանավանդ թե թշնամի և վնասակար իսկ, ի՞նչ խորհուրդ ունի: Հայկական լուսավորութեան և հառաչողիմութեան խափանարարքը և հալածողքը եղած են և են մինչև այսօր հոգեկոր դասը. այս բանս կարող է միայն ուրանալ նա, որ ոչ աչք ունի տեսանելու, ոչ ականջ լսելու և ոչ միտք ճանաչելու, այսինքն մի անմիտ, անղգա անձ. ուրեմն ի՞նչ խորհուրդ մեք պիտի պատվենք և խնայենք այժմյան հոգեկոր սերունդը և մի՞թե մի խելացի բան էր առնուլ օձը, դնել ծոցի մեջ և սնուցանել նորան. բանականութիւնը ասում է մեզ, թե պիտո էր քարով ջախջախել այդ օձի գլուխը: Մեր թշվառութիւնը այնտեղ է, որ մի քանի մոլորված, խավարամիտ անձինք կարող էին տակավին յուրյանց փրկութեան հույսը դնել այդպիսի թունավոր օձերի վերա, և այդ պատճառով պաշտպանում էին դոցա:

Ես կերթամ իմ ճանապարհը, այն ճանապարհը, որով առաջնորդում է ինձ համաշխարհական պատմութեան լույսը: Կամիք Դուք միայն թողուլ ինձ, թե՞ հետևել ինձ. այս է այն մեծ խնդիրը, որ այսօր դնում եմ Ձեր և ամենայն բարեմիտ խոհական հայի առջև: Ինձ հարկավոր է գործ և ոչ խոսք: Լավ մտածեցեք, այստեղ խնդիրը պատկանում է Ձեր և մեր ամենեցուն, Sein կամ Nichtsein* գոյութեանը և չգոյութեանը: Ամենեքայնքս միասին իրրև վիճակը պատերազմի դաշտումը կհաղթենք կամ կմեռանինք արժանավորութեամբ, բայց բաժան-բաժան կջախջախվինք միայն վատթարութեամբ, կուտելով մեր հողակուլտի վերա գալոց սերունդի արժանի անեծքը, թուր ու մուրը: Ընտրեցեք՝ որն երկուսից հաճո է Ձեզ:

Տակավին ստացված չէ թույլտվութիւնը հրատարակելու «Լապտեր Հայաստանին», ուրեմն և հայտարարութիւնը կա տակավին անտիպ: Կուղարկեմ Ձեզ մի կամ երկու օրինակ հայտարարութիւն, եթե ստացվեցավ գործի թույլտրվութիւնը: Գործը ներքին գործոց միջնորդութեան մեջ է: Թե ինչպես է աշխատում մեր ազնիվ բարեկամ Եզյանը, ինձ հայտնի չէ տակավին:

Շատ ողջուններով առ մեր եղբարքը՝

Ձեր Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալութիւնը Ձեր ֆոտոգրաֆիկյան պատկերի ուղարկման մասին. կստանաք իմս փոխարեն յուր ժամանակին: Թող ուղարկեն ինձ յուրյանց պատկերքը և Ձեր ընկերքը, որոց կհասուցանենք նույնպես փոխարենը: Ապահովութեան պատճառով խնդրում եմ Ձեր նամակները առ իս ուղարկեք առանց հատուցման Ձեր կողմից. որ ես այստեղ վճարիմ, որպես Դուք իմերիս համար այդտեղ:

* Լինել, թե՞ չլինել (գիտմ):

Իմ աղնիվ բարեկամ Գրիգոր Տեր-Հարությունյանց,

Միեւելի նամակդ առաջակա ամսուս 4 թվականից անկորուստ հասավ ինձ, մի քանի ժամ դկնի վերադարձիս ամառանոցից, ուր այս տարի զավակներովս 3 ամիս և 10 օր անցուցինք հաստատելով մեր առողջությունը շինական օդի և անտառաշրջիկ հաճախ զբոսանքով և սառն բաղանիքով արձակումը գնացական փոքրիկ գետի մեջ: Մախք շատ եղավ, գուցե շատից շատ. բայց և մեծ վայելչություն տեսանք, որքան դա կախ է արտաքին պատճառներից: Այս աշխարհի ուրախությունը կես ուրախություն է, անխառն և անապակ գինի չէ սահմանված մարդուս, որովհետև սիրում ենք կյանքը և վայելում ենք ուրախությունը, այդ պատճառով և պիտի զրկանք և տրտմություն իբրև արդար փոխարեն հանձն առնունք. որովհետև ծնած ենք, պիտի և մեռանինք, չկամիմ ասել իբրև պատիժ, ինչպես ոմանք մուսլամիտ փիլիսոփայք, այլ որովհետև, միտ ղենելով մարդուս հողեղեն, խախտու կազմածին, դորա աճելությունը հասանելով յուր ծաղկին և պտղաբերությանը, թեպետ երբեմն և հետ մնալով և զոսանալով—պիտի մեղմի, դադարի, վերջապես ինքն մեռանի, կենդանի՝ միայն յուր սերմով և սերունդով:

Իմ տխուր և ամենատխուր վիճակիս վերա չկամիմ խոսել Ձեր հետ. և ցավը ունի յուր երկնային երանությունը. ողբալ և արտասվել յուր ննջեցյալ սիրելիքը, որ հավիտյան խլած են մեզանից, այրվիլ նոցա մշտափափաք, անլցուցանելի կարոտով, և ա՛յդ քաղցը է մարդուս սրտին, գուցե և առավել անշահախնդիրն է սիրո բոլոր տեսակներից, ուրեմն և ամենասուրբը, առավել եթերականը: Բայց ես տրտում եմ մինչև ի մահ ոչ որ ինքս անբախտացա, կողոպտվեցա, աղքատացա, այլ որ իմ անդրանիկ Ֆրիդրիկոսը դկնի այնքանամյա տառապանքի և աշխատության յուր ուսումնական ասպարիզի մեջ, դեմ հանդիման յուր նպատակին, նավահանգիստը աչքի առչե, նավաբեկումն խորտակվեցավ և խորասուզվեց եղավ: Իմ աշխատությունս նորա վերա մի ոչինչ բան էր. դա հայրական պարտք է, և չկամի ոչինչ փոխարեն: Ես պատրաստ էի և մտադիր ավելի բարի առնել նմա. բայց նա շրջեց ինձանից երեսը, այսուհետև անկարոտ դառնալով իմ հայրական բարեբարությանը:

Մնում են ինձ տակավին երեք զավակք. երկու աղջիկ, մի տղա. սմա ծանոթ ես դու. երկուքից մինը ամուսնացած է դեպի Երևան, ինչպես հայտնի կլինի Քեզ, մնում է տայնը Օլինկա փոքրիկ աղջիկս, բավական նվաղ և հիվանդոտ: Եվ այս պատճառով ցանկալի է լինում ինձ տեղափոխությունը դեպի Թիֆլիզ, ուր եղանակի բարեխառնությունը թե՛ Օլինկային, թե՛ ինձ անպատճառ լինելու էր օգտավետ: Իմ պիտանությունը հայերին անհամեմատ առավել կլինեի այդտեղ, քան թե այստեղ: Բայց ինձ այսուհետև փափագելի է ավելի հաստատուն հիմքի վերա, այսինքն որևիցե շահավետ կամ արժույթի կամ ազգային պաշտոնի անվամբ տեղափոխվիլ դեպի Թիֆլիզ: Եվ իմ դիտավորությունը հրատարակելու. «Լապտեր Հայաստանին» բնավ արգելք չէ այդ տեղափոխությանը, մանավանդ թե Թիֆլիզում ավելի հաջողությամբ առաջ կերթար, որովհետև ես աղգի բազմության մեջ գտանելով և քննելով բաների որպիսությունը, կարող էի և ավելի ուղիղ և օգտավետ ներգործել: Ձեզ և իմ բոլոր բարեկամներին այսքան պիտի լավ հասկանալ և գործ դնել, որ ինձ հարկավոր

է նախ և առաջ մի ամուր փոփոխութեամբ, վատ չէր և ներսխայան դպրոցի ինսպեկտորութիւնը 1500 մանկեք տարեկան ռոճիկով, բնակութեամբ հանդերձ. ապա թե կարելի էր ինձ ոտք ու ձեռք շարժել մեր ազգի բարօրութիւնը պատշաճաւոր հնարներով առաջադեմ կացուցանելու: Ուրեմն տեղւոյդ առաջնորդը, պայծառափայլ պարոն Բեհրուդյանը և այլ հոգաբարձուք, որոց խնդրում եմ մատուց անել իմ մեծարական ողջունս, թող խնամք տանեն և աշխատեն արժանաւոր առաջարկութեամբք և հիմամբք ձգել զիս թիֆլիս. որովհետեւ մեր ազգի օգուտը այդպէս է պահանջում, և իմ ցանկութիւնքս հակառակ չեմ դա, այլ ամենեւին համաձայն: Միայն առանց որոշ և հաստատուն պաշտոնի ոտք դնել թիֆլիզ, անօգուտ է իմ կարծիքով:

Դու ոչինչ գրում չես ինձ այն մասին, արդո՞ք Մարտիրոսը ստացա՞ւ այն հարյուր մանեթը, որ ուղարկած էի նորան Վասիլի Թումանյանի փոխանակագրով Սոլումոն Իստամանովի վերա անցյալ մայիսի 31-ից, որով լրացաւ 1000 մանեթ, որ ես խոստացել էի Մարտիրոսին: Ես լաւ հասկանում եմ, որ այդ մի մեծ գումար չէ տնաշինութեան համար, բայց այս բոլորիս իմ ծախքերս շատ բազմացած լինելով, որովհետեւ հոգալի բաներ շատ կան, արծաթ կարող չեմ ուղարկել դորա համար: Իհարկէ ինձ ցանկալի է միշտ օգնել Մարտիրոսին, որ ավելի հեշտանալու էր ինձ, եթե ես լինեի թիֆլիզում և ունենայի լաւ վաստակ, կամ արքունի կամ թե ազգային ծառայութեան սլաշտոն: Ասա Մարտիրոսին, որ շուտով պատասխանէ ինձ:

Դու շատ ու շատ մեղաւոր ես, որ այսքան ժամանակ լռութեամբ անպատասխանի արեցիր իմ նամակներս, կարող չէիր ինքդ գրել, ապա կարող էիր խնդրել, որ գրեն Քո անվամբ: Գրաւոր հաղորդակցութիւն անպատճառ հարկաւոր է մեր մեջ, և իմ հուշս Ձեզանից ավելի լաւ էր, քան թե քո լցուցանելը: Դատարկ խոսքեր են, թե դու սիրում ես ինձ որդիաբար. պիտո է, որ և գործը հետ չմնա խոսքից, այլ միշտ հաստատութիւն առնու խոսքից: Եթե այլապէս ես մտածում, սխալվում ես:

Խնդրում եմ մեծարական ողջունքս մատուցանել իմ թիֆլիզյան բարեկամներին, մանաւանդ տեր Հովհաննէս ավագ քահանային վանքի, տեր Մովսէս Ավագ քահանային Սայաթնյանց, պայծառափայլ Միքայել Բեհրուդյանին, Առաքել վարժապետին, որ կարող է գրել առ իս, եթե կամի, և կստանա յուր արժանաւոր պատասխանը. վերջապէս մեր սիրելի Սուքիաս վարդապետին Պարզյան, որ, ափսոս, չկարողացաւ իմ հետ հառաջ տանել յուր նամակագրութիւնը:

Խնդրում եմ ողջունել ինձանից Ձեր ազնիւ Օվսաննան և մեր բոլոր ազգականքը, մանաւանդ նատալիա Շահվերդյանը և նորա պատվական ամուսնակիցը:

Մնամ Ձեր գործունյա սիրույն կարոտ՝

Ս. Նազարյանց

188. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Իմ ազնիւ եղբայր աղգով և Քրիստոսով,

Մի քանի խոսք. Ձեզ հայտնի է արդեն «Լապտեր Հայաստանի» օրագրի վախճանը. թե ինչ պատճառներ կային ցնցուկաւոր իշխանութեան կողմից

արգելելու վրա, ո՛ր անձինք չարեացակամութեամբ և ո՛ր բարեկամք աններելի անհոգութեամբ և տնտեսութեամբ վնասեցին ինձ և մեր հասարակաց գործին մա-
նավանդ, ես այս բոլորիս ոչինչ որոշել կարող չեմ¹: Թող այդպէս լինի. դորա
վերա ես խոսք չունիմ. ահա վոր իրողութիւնը բարբառում է ինքը և բողոքում
է դեպի երկինքը, իհարկե մտածող հայերի համար:

Իմ թղթիս միակ խորհուրդը այս բոլորիս է լցուցանել մի բարեկամական
հանձնարարութիւն, այսինքն խնդրել պատվական բարեկամիցդ, որ օգնական
լինիք հայազն պարոն Ֆասուլաճյանին², նորա թեատրոնական գրվածքը, որ
թողած են ցենզուրային մեջ, շուտով արձակվին, որպէսզի կարելի լիներ հան-
դիսացնել ղնոսա թեատրոնական բեմի վերա—կարծեմ Մոսկվայում: Ինքը
Ֆասուլաճյանը երեկ ուղևորվեցաւ դեպի Հաշտարխան, ուր գտանվում է նորա
ծննդական ամուսինը, ուր և հարկավոր էր նորա ընկերակցութիւնը:

Ողջունելով Ձեզ և Ձեր բոլոր ընտանիքը և մաղթելով Ձեզ ամենայն բա-
րիք հոգևոր և մարմնավոր, մնամ Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա, 12 սեպտ., 1868

189. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Գերմանիա

Մոսկվա, 26 սեպտ., 1868

Իմ ամենասիրելի Նղբայր,

Ձեր երկու սիրալից նամակը, մինչ անցյալ սեպտ. 6-ից, իսկ վերջինը
այս հոկտ. 4-ից (նոր ոճով), անկորուստ հասան ինձ և Ձեզ չպատասխանելուս
պատճառը Դուք արդեն ստուգապէս գուշակած եք, ինչպէս երևում է Ձեր նա-
մակից:

Խնդրում եմ նախ և առաջ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալութիւնը
վասն Ձեր բարեկամական ծանոթութիւններին, որ տալիս եք ինձ Ձեր ճանա-
պարհորդութեան մասին Հոննոս փառահեղ դեռի վերայով դեպի Բրեմեն: Ձեր
պետագոգիկյան պարապմունքի վերա աղնվամիտ կշռեմ մանկավարժի՝
իմաստուն առաջնորդութեան ներքո, ոչ թե համարձակ է Ձեզ ժամանակ առ
ժամանակ, այլ միշտ, որչափ կարելի է հաճախակի գրել ինձ, որով զիս հուշ
և հուշ շնորհապարտ կկացուցանեք, որովհետեւ ես բոլոր սրտով պատրաստ
եմ հոգեպէս ընթացակից գտանել Ձեզ Ձեր գեղեցիկ ստադիոնի մեջ:

Այս բոլորիս Դուք շունիք տեղիք շատ կարոտելու մեզ, Ձեր հայրենակից-
ներին: Դուք լինելով Գերմանիայում, արդեն գտած եք մի հայրենի օթեան Ձեր
հոգու և սրտի համար. առ ժամանակ մի սիրեցեք զնա, և թույլ տվեք, որ այդ
իմանալի և բարոյական հայրենիքի մեղմ և քաղցր և կենարար ատմոսֆերան
ներգործե Ձեզ վերա. առ ժամանակ մի մոռացեք Ձեր ֆիզիկական հայրենիքը,
ուստի կարող են միայն բուրել դեպի Ձեր դժոխային գարշահոտութիւնք,
որովհետեւ մեք, հայերս, ոտքից մինչև գլուխ փտած և ապականված ենք, մե-
ղանից ոչինչ կենդանութեան ուրախ լուրեր կարող չեն առ Ձեզ հասանել, իսկ
մի նեխյալ մեռելութեան լուրերը անշուշտ պիտի վրդովեն և թունավորեն Ձեր
հոգին, բայց դա այս բոլորիս կարոտ է մի սուրբ խաղաղութեան, մի աստվա-
ծեղեն պարզութեան և պայծառութեան:

Պարոն Նզյանը չկամի՞ ուղարկել Ձեզ «Արարատը». չարժե,—ասում է

նորանշան մտածութիւն. միթե՞ նորա գոված և գովասանած կաթողիկոսի անմիջական ակնարկութեան և հովանավորութեան տակ հրատարակված օրագիրը այդպիսի անարժան ծրար է: Բայց երբ որ բարեմիտ և հասկացող մարդիկ հավատացնում էին պարոն Նզյանին, թե կաթողիկոսը ամենեկին տգետ, անուս և ազգին վնասակար մարդ է, նա հաստատում էր դժբա հակառակը և մեծ-մեծ հույսեր դնում էր այդ շնչին և ամենալեւրջին մարդու վերա. թող այժմ տեսանելով անպետ ծառի անպետ պտուղը, խոստովանի յուր կարճատեսութիւնը, ճանաչի յուր անձը և եթե լուսավոր խիղճ ունի, հատուցանի արդարութեան պարտքը ավելի հեռատեսներին և առավել փորձառուներին: Ոչ նորա և ոչ նորա նման հայերի մեծարանքին կարոտ չէ մի ուսումնական, օր ու դիշեր ուսանող և մտածող հայ ծերունի յուր կապանքի մեջ, յուր անմխիթար միայնութեան մեջ:

«Հայաստանի Լապտերի» մասին լուր շունի՞ս պարոն Նզյանից: Ահա ես տամ Քեզ այդ լուրը, և ո՞րպիսի լուրը: Փառք և պարծանք մեր պետերբուրգյան հայերի (որոց մինը և պարոն Նզյանը) բազմամիույթ հոգաբարձութեանը. Главное Управление по делам печати անցյալ օգոստ. 27-ից տեղեկացնում է զիս, որ կարող չէ թույլ տալ ինձ այդ օրագրի տպագրութիւնը. թե ինչ պատճառով, իհարկեւ, Ռուսաստանի մեծավորք պարտական չեն հաշիվ ու համար տալ ինձ. բավական է նոցա որեւիցե թե սուրբ և թե կեղտոտ աղբյուրից՝ մի կասկած քաղել այս և այն արժանավոր մարդու վերա և փակել մի բարի գործի ճանապարհ: Փոխանակ հարցանելու իմ պաշտոնի տեղի մեծավորներից, ինստիտուտի դիրեկտորից և հոգաբարձուից, թե որպիսի անձն է նաղարյանը, հարցանում են всякого встречного և դորա ասածի վերա հիմնավորվելով, հաստատվում է մահու դատակնիքը: Ուրեմն հրաժարական ողջուն Քեզ, Դու իմ «Լապտեր Հայաստանի», դեռեա չվառված, և ահա նսեմացար մշտնջենավոր խավարով: Ահա քեզ լուր: Թող պանծա Արարատը, թող ցնծա Հայաստանը և յուր վայրենի տգիտութեամբ հղջուր ածն և պարծենա եվրոպական լուսավոր ազգերի առաջ: Ինձ այսուհետեւ մնում է մի տխուր կրավորական կյանք. արտասովել և աղոթել մի այդպիսի ողորմելի ազգի վերա, որովհետեւ օգնել անկարելի է:

Խնդրեմ ինձանից մեծարական սիրով ողջունել Ձեր վարժապետ Լյուբեն մանկավարժը: Դուցե ես ինքս գրեմ առ նա նամակ այն խորհրդով, որ հանձնեի Ձեզ նորա հայրական բարեկամութեանը:

Ձեզ վատ չէ լինելու երբեմն գրել ինձ գերմաներեն վարժութեան պատճառով. միայն այդպիսի նամակները պիտի լինեն դրած նուրբ թղթի վերա, որ հեշտ լինել ինձ զգոսա ուղղագրութեամբ հանդերձ դարձուցանել Ձեզ վերստին: Դուք թեպետ այս բոպեից գերմանական աշխարհում էիք և ամենայն կողմից շրջապատված գերմանական ատմոսֆերայով, բայց և հեռվից կարող եք ուսանել ինձանից բաներ, որ անշուշտ Ձեզ պիտանի կլինի: Հավատացեք, և ես մի փոքրիկ գերմանական աշխարհ կրում եմ իմ մեջ:

Իմ ամենասիրելի Եղբայր, մնացեք բարյավ.

այսպես ողջունում է Ձեզ Ձեր բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Աստված—Պատրիարք

Ваше высокопревосходительство, милостивый государы!

Канцелярия Главного управления по делам печати, от 27 минувшего августа за № 2025, уведомила меня, что на удовлетворение моей просьбы о дозволении мне издавать журнал под названием «Светоч Армении» начальственного разрешения не последовало.

Ввиду такого неожиданного отказа мне со стороны начальства, я прихожу естественным образом к двум весьма грустным для меня заключениям, а именно: о предположении моей неблагонадежности и о признании предполагаемого издания, по меньшей мере, бесполезным.

Обращаясь к первому вопросу, считаю себя вправе представить на внимание Вашего высокопревосходительства следующие факты: с самого окончания моего университетского образования в Дерпте, с лишним уже 26 лет, состоя на государственной службе, я не только не подвергался каким-либо замечаниям, но неоднократно был поощряем лестными для меня всемилоштивейшими наградами. Что касается моего образа мыслей и жизни, я могу смело ссылаться на мнение о том ближайшего моего начальства, почетных лиц, достоверно меня знающих, господина попечителя Лазаревского института, Христофора Якимовича Лазарева и товарища министра народного просвещения, Николая Давидовича Делянова, наконец, на мнение того общества, которое пользовалось моей многолетней деятельностью на поприще армянской литературы и журналистики.

Среди этой деятельности с уверенностью могу указать на страницы прекращенного мной армянского журнала «Северное Сияние», не представляющие ни малейшего повода к сомнению в верноподданнических моих чувствах или к предположению враждебности к существующим порядкам. Но и честь, и совесть обязывают меня признаться, что в статьях, помещенных в означенном журнале, нередко я борслся с невежеством, ратовал за благоустройство нашей церкви, побуждая к распространению образования между духовенством; и эти вопросы насущной потребности, развиваемые мной на почве строгого христианского благочестия и любви к ближнему, к сожалению, также нередко были оспариваемы людьми, которым уровень образования не позволял понимать проводимые мной мысли и располагал их к недостойной клевете¹.

Второе предположение, касающееся бесполезности армянского журнала, по крайнему моему разумению, представляет такие неудобства, которые могут оскорбить чувства преданности армянского населения России—того племени, которого единственная отрада заключается в сохранении своего языка, этого тысячелетнего достояния, через потоки крови из века в век перешедшего к потомству. Скажу более: предполагаемый к изданию журнал находится в полном соответствии с интересами России, которые, очевидно, должны состоять в духовно-нравственном сближении с ней далеко раскиданного по обширной империи армянского

населения, а такое сближение возможно только при содействии литературного органа, говорящего с массой народа языком, для нее доступным, в формах, приуроченных к степени ее развития и к скудному образованию читающей публики вообще.

Во всей России в настоящее время, для населения армян около миллиона, издается на армянском языке один журнал и одна газета, тогда как вне пределов России периодических изданий на этом языке считается более пятнадцати, и в одном только Константинополе—более десяти.

Самое свойство отказа мне издавать журнал, быть может основанного вовсе не на государственных видах, а на какой-нибудь частной причине, в роде упомянутой выше, как в нашем отечестве, так и в особенности вне пределов оно, может быть истолковано в невыгодную сторону и дать превратное понятие о той свободе, которая составляет славу настоящего царствования.

Смею уверить Ваше высокопревосходительство, что для армянского народа вопрос об языке есть вопрос жизни, и чтобы эту последнюю его артерию пожелало разорвать наше правительство—это не совместно с моим образом мыслей и гуманными, началами, руководящими его действиями.

Под влиянием такого убеждения принял я смелость представить на усмотрение Вашего высокопревосходительства мое объяснение, надеясь, что благосклонным вниманием сообразив изложенные мною обстоятельства, найдете возможным удовлетворительно разрешить мою просьбу².

С глубоким уважением имею честь быть

Вашего высокопревосходительства покорнейшим слугою

Степан Назарьянц, профессор восточных языков при
Лазаревском институте.

11 октября 1868 года
Москва.

191. ԽԱԶԱՏՈՒՐ ԸԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

Միլիցիա—Պետերբուրգ

Ваше превосходительство, Милостивый Государь!

Я имел честь получить препровожденную Вами при письме книжку, под заглавием «О мерах к достижению единения Армянской и Православной церкви»—сочинение Григория, Митрополита Хиосского¹.

Общее впечатление, сделанное на меня этой статьею, скажу откровенно, весьма выгодное. Она написана автором, очевидно, в духе примирительном, в видах восстановления существовавшего между обеими церквами до IV (Халкедонского) Собора общения, снисхождения и уступок с обеих сторон. Так как армянская церковь, по отзывам и признанию Григория, в догмате не представляет никаких отступлений, вредящих

правомыслию, поэтому он предлагает Армянам предать анафеме Евтихия и открыто-официально провозгласить боговдохновенность IV вселенского, т. е. Халкедонского собора. Далее, требуется отказаться от несогласных со вселенским преданием церкви пяти обычаев, составляющих главные различия между армянской и православной церковью, а именно: 1, от употребления опресноков в божественной Евхаристии; 2, от употребления нерастворенного вина при совершении того же таинства; 3, от употребления сесамского масла в таинстве Св. Миропомазания; 4, изменение в Трисвятой песне; 5, перенесение праздника Рождества Христова на 6-е генваря.

Как ни легко, по-видимому, отменяемы эти обычаи в церковном быту Армян, освященные давностью времени и глубоко укоренившиеся в совести народа, они, по моему мнению, не так легко отменяемы в действительности, и могут только подать повод к грустным и пагубным раздорам в нашем народе. После всестороннего взвешивания этого вопроса, я должен стать на сторону епископа Айвазовского, и вполне разделяю его мнение, что перевод упомянутой статьи на армянский язык представляет непреодолимые затруднения.

По моему крайнему разумению, инициатива в этом деле принадлежит духовному начальству, нашему Верховному Патриарху и Католикосу; а частые лица—армяне не вправе вмешиваться в такой серьезный религиозный вопрос, каким является вопрос об единении двух, без сомнения сродственных церквей. По этому Ваше Превосходительство могли бы сделать одно: как почетнейший из просвещенных сынов Армянской церкви, препроводить упомянутую статью в русском подлиннике на усмотрение нашего Патриарха. Если в самом деле окажется возможным осуществление вовсе не новой в истории армянской церкви идеи восстановления первоначального единства между обеими церквами, то, без сомнения, будут приняты меры для перевода на армянский язык и распространения статьи Хиосского Митрополита. Иного пути к достижению цели я не вижу. При сем возвращаю книжку².

Вашего Превосходительства преданнейший слуга

Степан Назарьяни

21 декабря 1868 г.

Москва

192. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Իմ ազնիվ եղբայր Մելքոն,

Թող այս Քո սուրբ տոնի նվիրական օրիս ասեմ Քեզ քանի մի խոսք, գուցե վերջինքը, որ այսպիսի խորհրդով իմ սրտից ու շրթունքից կենդանի ձայնով հնչում են դեպի Քեզ: Քանի մի խոսք, որովհետև սերը, ճշմարիտ սերը, չգիտե շատ խոսել, մանավանդ թե լեզու չունի, այլ միայն գործ, ընծայարարությամբ, որ առավել մեծ, դժվարին և հոյակապ է—այսինքն յուր անձը նվիրելով և ընծայելով յուր սիրականին, ամենայն զրկանք, ամենայն նեղություն և տառապանք քաղցր համարելով, ամենայնի տանելով, ամենայնի համբերելով վասն յուր սիրականին:

Մեր ծանոթությունը միմյանց տասնութ տարի է, այս երկար ու ձիգ ժամանակում: Դու ցուցել ես քո անձը այնպիսի մտերիմ բարեկամ, այնպիսի սրտացավ ընտանի մարդ առ իս և առ իմայինքը, այնպիսի խորին սրտով ուրախակից իմ ուրախությանը, ցավակից իմ ցավին, որպիսի կարելի էր միայն այն ազնիվ, քնքուշ բնավորությամբ ու սրտով, որովք աստված զարդարյալ է Քեզ, առ ի լինել արդարև ճշմարիտ նմանություն յուր աստվածեղեն պատկերի: Ո՛րպես բացահայտեմ քեզ իմ սրտի զեղուն, թափաղուն շնորհակալությունը, ո՛րպիսի արժանավոր գոհություն և փառաբանություն մատուցանեմ Բարձրելուն վասն նորա անկշռելի պարգևին, վասն Ձեր գերօրինակ սիրալից բարեկամությանը, որո նույնքան և գերօրինակ ապացույցը—մի շատ սակավագյուտ բան այս մեր հողեղեն աշխարհում—ևս առավել լուսավայլ պայծառությամբ փայլեցած եմ: Իմ կյանքի մոռյալ ու խավար օրերում: Դու լաց եղար լացողիս հետ, Դու արտասովեցիր արտասովողիս հետ, Քո բարեկամական ձեռքը սիրո ծաղիկներով զարդարեցին իմ ննջեցյալ սիրելիների ճակատը:

Մի այդպիսի բարեկամություն, եղբայր իմ Մելքոն, կարող չէ մոռացվել. դորա հիշատակը ադամանդյա տառերով դրոշմած կմնա իմ սրտի տախտակի վրա: Ի՞նչ փոխարեն տամ Քեզ այսօր իբրև նշան փոքր ի շատե երախտագիտության. ոչինչ չունիմ բացի սիրույց և մեծարանքից, որ և այսօր աղաչում եմ Քեզ ընդունիլ իբրև միակ արժանավոր նվեր, որ կարող է մատուցանել Քեզ քո բարեկամը:

Խնդրեմ ընդունել ինձանից և մի փոքրիկ հավելված, մի նյութական նվեր իմ աննյութ սիրո և մեծարանքի նվերի վերա: Դա մի չնչին, գուցե ամենաչնչին ընծայ է, մի մեռյալ ուրվական: Բայց կամիմ հուսալ, որ հրաշագործ սիրո

աչբը յուր քաղցր արարիչ հայացքով դորա վերա, կընծայե դորան այն կենդանությունը և այն պատմականությունը, որից դա ինքնըստինքյան անմասն ու անբաժին է:

Քո անձնվեր, Քեզ սիրող ու մեծարող
եղբայր՝ Ստեփանոս Նազարյանց

6 հունվարի 1869 թվականի,
Մոսկվա

193. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Գերմանիա

12 հունվարի, 1869, Մոսկվա

Իմ ազնիվ եղբայր և բարեկամ Փիլիպպոս Վարդանյանց,

Ձեր նամակը սույն հունվարի 6 թվականից (նոր ոճով) անկորուստ հասավ ինձ յուր ժամանակին:

Ես չկամիմ նոր տարին սկսանել ընդ Ձեզ տրտում խորհրդածությամբք և մտածությամբք, այլ այնպիսի քննությամբք, որ թե Ձեզ և թե ինձ պիտի նոր թեք տային, հոգի զորության և քաջալերության աղբիին մեր մեջ, և կարող կացուցանեին զմեզ առաջ ձգտիլ դեպի ստադիոնի նպատակը: Իմ ցավելի կորուստքը հետ դարձուցանել կարելի չէ. ողբալով և արտասվելով պիտի ավելի խռովի իմ նազելի հանգուցյալների սուրբ և երանական խաղաղությունը, քան թե օգտնի նոցա կամ ինձ: Ո՛չ, ես մտածում եմ, թե տրտմության ուտող, մաշող որդին հաղթել պիտո էր ինձ մեղմելով և խաղաղեցնելով իմ ախտերը և ժողովելով իմ միտքը այն կետի վերա, որ է բարի առնել յուր ընկերին, յուր աղգին. որով արդարև առավել արժանապես կարող էի պատվել ու մեծարել իմ ննջեցյալների հիշատակը:

Ձեր իմաստասիրական խորհրդածությունքը. «Լապտեր Հայաստանի» օրագրի անհաջողության մասին, տեսականաբար շատ ուղիղ են¹, բայց գործնականաբար, հայեցմամբ դեպի մեր տերության կամ կառավարության առանձին դիտավորությունքը, թույլ և տկար²: Բարոյականության և արդարության չափը չէ, որով քաղաքագետ մարդիկ չափում են յուրյանց վարքը և գնացքը: Այդտեղ ոչինչ սուրբ բան չկա, որովհետև, ինչպես հոռմեական տերության մեջ, ամենայն բան զոհվում է և ստորադրվում է տերության նպատակին, անհատքը և նոցա իրավունքը: Ազգ ազգից բաժանողը լեզուն է. մի ազգի առանձնական, բարոյապես և մտավորապես կենդանության, մի խոսքով, պահպանության հիմքն ու խարիսխը դրած են լեզվի մեջ. ուրեմն այդ առանձնությունը, ինչպես ասում են, սեպարատիսմոսը, պիտո էր քակտել, կամ թե կարելի էր միայն վերացնել, վերացնելով բաժանող մեծ խտրոցը, որ է լեզուն:

Արդարև մեր հայկազյան լուսավորության գործը չունի երբեք ոչինչ հակառակ ոչ շարժառիթք և ոչ գաղափարք ընդդեմ տերության. բայց տերությունը մտածում է, թող լուսավորության անոթը և հրապարակախոս բերանը լինի հասարակաց, տերութենականը, որով մասնավորքը սկզբում թեև դժվարությամբ, սակայն կամաց-կամաց, ժամանակավ կմիախառնվին հոգով ու սրտով ընդհանուրի հետ, թեպետ քաղաքականապես բաժան չէին դորանից: Դու կամիս, որ հայք լուսավորվին և իբրև լուսավոր անդամք ռուսաց տերության լցուցանին այն պաշտոնը, որ տգետ մնալով կարող չէին. Դու կամիս, որ

հայք կազմեն մի կենդանի տարր ամբողջության մեջ և յուրյանց կոչման համեմատ ներգործեն արևելքում: Մեր տերությունը ևս նույն բանը կամի, միայն թե այլ և ուրիշ ճանապարհով. այսինքն, որ հայք լուսավորվին տերության լեզվով և այդպես իբրև լուսավոր անդամք տերության, ծառային նմա. բայց հայոց կոչումը ներգործելու Արևելքում, այդ չէ՝ խոստովանում մեր տերությունը, այլ սեփականում է յուր իշխանական գավառանին և համարում է յուր հատուկ պատմական կոչումը Ասիայում, և այդ կոչման անունով գործ է դնում յուր միլիոնները: Ես այսպես եմ հասկանում մեր տերության պոլիտիկան, միտ դնելով ամենայն իրողություններին, որ այժմուս կատարվում են Ռուսաստանում: Խնդիրը հասարակաց է, և ոչ թե մասնավորապես հայում էր դեպի հայք միայն:

Ես խոսեցի Ձեր հետ, որպես ինձ պիտո էր խոսել. եթե կամեի ծանոթացնել Ձեզ այն հայեցողական կետին, ուստի մեր տերությունը առնում է յուր ընթացքի հիմքը և ուղղությունը: Եվ այդ բանը հասկանալ մեզ շատ օգտակար է, որովհետև մնալով անշարժ մեր սեփական հայեցակետի վերա, միշտ կըսըխալվեինք մեր դատողությունների մեջ: Եվ այդ միշտ վրդովելու էր մեր սրտի խաղաղությունը:

Եթե տերությունը չկամի կամ թե յուր հասկացողությամբ կարող չէ՝ մեզ թույլ տալ օրագիր տպել, մեզ տակավին մնում է մի այլ ճանապարհ՝ հոգալու մեր ազգային տնտեսական գործը. այդ ճանապարհը ամենեին բարոյական է, միայն թե մեր ազգը ունենար յուր մեջ որևիցե բարոյական զորությունը, առողջ կամք և առողջ միտք՝ գործ դնելու այն հնարները, որ ժամանակը և օրենքը ընծայում են մեզ: Մեք պատկանում ենք ռուսաց տերությանը և մեր սուրբ պարտականությունն է լինել հավատարիմ հպատակք. բայց մեք իբրև հայք կարող եմք ունել դպրոցներ և դպրոցական մատենագրություն, որ այս րոպեիս մեր ամենահարկավոր պիտույքն է, իսկ օրագրականը, որովհետև ընթերցող հասարակությունը շատ նվազ է, երկրորդական բան: Մեք ունեմք Թիֆլիզում լավ և վատ մի մայր դպրոց, որո վերա այս րոպեիս կամիմ ես դարձուցանել Ձեր ուշադրությունը, որովհետև նորա հոգաբարձուքը հրավիրել են դիս դեպի պաշտոն տեսչության, և ես արդեն հանձն եմ առյալ այդ պաշտոնը 2000 ման<եթ> վարձատրությամբ: Դպրոցը, ինչպես Ձեզ հայտնի է, ասվում է ազգային հոգևոր դպրոց, և գտանվում է մեր կաթողիկոսի և վիճակավոր առաջնորդի իշխանության ներքո, ազատ արտաքին ազդեցությունից: Հոգաբարձուները ունին բավական իրավունք և կարող են միտ դնելով եկամուտքի աճմանը, ընդարձակել ժամանակավ դպրոցի ուսումնական արդյունագործությունը և հասուցանել զոք այն չափին և աստիճանին, որով գործակատար է որևիցե տերութենական գիմնադրոն: Ես հույս ունիմ, եթե եկա Թիֆլիզ և հաստատվեցա պաշտոնիս մեջ, մի գործ գործել, որ արժանի էր մեր ազգի պարծանքին: Իմ հայացքս այսպես է, որ ես մեր բոլոր արժանավոր երիտասարդներին արժանավոր ասպարեզ գործականության բանամ այդ դպրոցի մեջ, և դոցա հետ միաբան աշխատասիրությամբ հիմնարկեմ և հաստատեմ Թիֆլիզի մեջ մի ուսումնական կենտրոն մեր հայերի համար, ուր հավաքվելու էին մեր բոլոր բարոյական և մտավոր զորությունքը և ուղղեցուցանելու դեպի հասարակաց նպատակը մեր ազգային նորաշինության: Այս խոսքերից կարող եք արդեն իմաստասիրել, թե ինչ խնդիրք ունեի ես Ձեզանից, և որպիսի ապագա մի օր թե Ձեզ և թե Ձեր նմաններին սպասում էր այնտեղ, ուր ես ունեի իշխանություն առաջարկելու մի օգտակար խնդիր և վճռել տալու զայդ: Ես խընդ-

րում եմ Հեղանից իմաստութեամբ գործ դնել Ձեր ժամանակը, ուսանել օր և գիշեր, այնպես, որպես թե մի օր պիտի պատասխանատու լինեիք Ձեր ազգին Ձեր ուսումնական կրթութեան մասին և հատուցանեիք նմա Ձեր այրական պարտքը: Եւ իմ մխիթարութեանս այսուհետեւ այն է աշխարհումս—խնդրեմ հաւատացած մնալ—որ ես սիրելով Ձեզ, պիտանի լինեի Ձեզ և պիտանի կացուցանեի զՁեզ Ձեր և իմ սիրելի ազգին: Արդեւ զվարճացած ջնժում է հոգիս այն երանական հուշսով, որ մեք մի օր կհանդիպինք միմյանց Թիֆլիզում, մեր հայրենական հողի վերա, միավորելու մեր աշխատութեանքը և կրկնապատկելու մեր գործութեանքը ազգային գործականութեան հանդիսում:

Ես մինչև սկիզբը օգոստոսի մնալու եմ Մոսկվայում. ապա ճանապարհ կընկնեմ դեպի Թիֆլիզ Հաշտարխանի և Բաքվի վերայով: Խնդրում եմ գրել ինձ հաճախ և ծանոթութեան տալ Ձեր պետազոգիական պարապմունքի մասին: Լավ ուսեք գերմանական լեզուն, հաճախ այցելութեան գործելով գերմանական գերդաստանների և ընկերությունների. մի ամաչեք սխալ գործելուց, խոսեցեք միշտ գերմաներեն և խնդրեցեք Ձեր բարեկամներից, որ ամենայն ժամանակ ուղղեն Ձեր սխալախոսութեանը: Ինչ որ ընթեռնում եք, ընթերցեք ամենայն ուշադրութեամբ և երբեմն բարձր ձայնով: Կարող եք մերթ առ մերթ գրել ինձ գերմաներեն իբրև վարժութեան:

Նամակիս մեջ փակած ստանում եք իմ ֆոտոգրաֆիկյան պատկերը, որով կամեի Ձեզ պարտավճար լինել Ձեր պատկերի փոխարեն:

Ամենայն բարեմաղթութեամբ մնամ

Ձեզ սիրող եղբայր՝

Ս. Նազարյանց

194. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Բրեմեն

7 ապրիլի, 1869, Մոսկվա

Իմ ազնիւ սիրելի,

Ձեր պատվական նամակը, ամսուս 8 թվականից, անկորուստ հասավ ինձ: Շնորհակալ եմ Ձեզ վասն Ձեր բարեկամական ծանոթություններին ուսման ընթացքի մասին Բրեմլընում, և շատ ուրախ եմ լսելով, որ Դուք այնքան ընտելացել եք գեղեցիկ գերմանական լեզվին, որ Ձեր լսածը և ընթերցածը կարող եք հասկանալ: Խոսելու վարժութեանն ևս կստանաք ժամանակով, որովհետեւ ամեն օր լսում եք լեզվի ձայները, ապրելով ժողովրդի մեջ և փոքր ի շատեմտավորական տուր և առը ունելով Ձեր շրջակայքի հետ, որ մեծ բան է: Ամենինն ուղիղ է Ձեր նկատողությունը, որ առհասարակ Եվրոպայում շատ դժվար կամ անհնարին է ընտանեբար մոտենալ մարդերին. հյուրասիրություն և օտարասիրություն, որպիսի տեսանվում է Ասիայում և մեր Ռուսաստանում իսկ, չկա Գերմանիայում. միմյանց այցելու բարեկամք, փոխանակ ընտանեբար միմյանց հետ մի բաժակ թեյ ըմպելու կամ փոքր ինչ աղ ու հաց վայելելու, տանում են զմիմյանս դեպի հասարակաց հյուրանոցք, ոչ թե զմիմյանս հյուրասիրելու համար, այլ որ ամեն մի բարեկամ ինքն յուր արծաթով վայելե, ինչ որ կամի, նստած յուր ընկերի մոտ: Մեզ ասիացի կամ ռուսաստանցի հայերիս արդարեւ դժվար է ընտելանալ մի այդպիսի ընկերական կարգի. մեր

մեջ թե աղքատ և թե հարուստ սովոր ու պատրաստ է միշտ յուր ընտանեկան սեղանին կցորդ առնել յուր հյուրը:

Ձեր նամակից երևում է, որ Դուք մտադիր եք տակավին երկար մնալ Դերմանիայում. Ձեզ ցանկալի է զկնի ավարտելուն Ձեր վերջին կես տարին կյուբենի պետագոգիական սեմինարիում, նորա խորհրդակցությամբ մտանել մի համալսարան՝ առավել ընդարձակ չափով ուսումնասիրելու պետագոգիկյան գիտությունը, և Դուք կամեիք պարապել դոցա կամ Հեյդելբերգյան կամ թե Լեյպցիգյան համալսարանում: Իսկ հետո մտածում էիք, թե կներեն ժամանակը և նյութական պայմանքը, շրջել Դերմանիայում և ծանոթանալ նորա թե՛ ուսումնական և թե՛ մանավանդ ժողովրդական դպրոցների ներքին կազմությանը և գործականությանը: Ես ամենևին հավան եմ Ձեր գիտավորություններին և խնդրում եմ աստծուց շնորհել Ձեզ առողջ միտք և առողջ կամք իմաստությամբ գործ դնելու բախտի բերումը դեպի Դերմանիա և Ձեր ժամանակը— Ձեր մանկության պատվական տարիքը— և վաստակելու Ձեր որչափ կարելի էր առատ և բազմազանձ ստացվածք եվրոպական գիտության, որում այնքան կարոտ է Ձեր ազգը և Ձեր հայրենիքը: Թե ինչ և որչափ խտիր կա գերմանական և ռուսական գիտության մեջ, փոքր ի շատե կարող եք Դուք արգեն մոտից, ականատես վերահասությամբ քննելով իրը: Ինձ հաջողեցավ միայն ոտք կոխել Եվրոպայի նախագավթի մեջ, ոչ ավելի հեռի. Դուք Եվրոպայի բուն միջնավայրումն, կենտրոնումն եք: Ինչ որ ես եմ, և մինչև օրս կարողացա պտղաբերել մեր ազգին, թե շատ և թե փոքր, այդ բոլորը գերմանական գիտության շնորհն էր, տուրքն էր: Ձեզանից ավելի մեծ հույսեր և ակնկալությունք ունի հայրենիքը, խնդրեմ շնորհանալ այս: «Ինձ այսուհետև պարտ է մեղմիլ և Ձեզ աճիլ». կհասկանաք, թե ինչ կամեի Ձեզ այս խոսքով՝ Հովհաննես Կարապետի առ Քրիստոս՝ ակնարկել՝:

Կյուբեն, Բրեմընյան մանկածուի դասախոսության ոճի և նորա գիտական արգասավորության ծանոթությունը շատ ու շատ գրավեցին իմ ուշադրությունը: Կաշխատիմ օգուտ քաղել նորա պետագոգիկյան գրվածներից, որոց ցուցակը ուղարկյալ եք ինձ, որ և հիշում եք Ձեր նամակի մեջ հատկապես: Die Geschichte der Pädagogik in weltgeschichtlicher Entwicklung und im ordentlichen Zusammenhang mit dem Culturleben der Völker, dargestellt von Dr. Karl Schmidt, in 4 Bänden, Cottia, 1860*, ինձ շատ լավ հայտնի է, և գտանվում է իմ մատենադարանումս: Ես դորանից թարգմանած ունիմ անգամ տասն թերթ ռուսերեն, հինգ թերթ հայերեն, որ կամեի տպել «Հյուսիսսփայլում», բայց ձեռնհաս չեղաւ: Երկրորդ տիպը հավանական է, որ ավելի կատարյալ լինի: Առաջին տպագրության մեջ մատենագիրը, արդար և ունելով յուր առաջն և մի լայնատարած հարստություն մշակելի նյութերի, կարողացյալ չէ միշտ ամենայն տեղ այնպես տիրապետել նոցա, որ այդ նյութերը հաղվելով ստանային հոսսականություն, նա կակազում է այստեղ ու այնտեղ, խոսքը ցամաքելով բերանում, կամ զրչի տակ, ուր ընթերցողը սպասում էր ավելի ազատ և արգասավոր ճառախոսության: Կարևոր Շմիտթի մյուս մեծաքանակ գործը Encyclopädie des gesammten Erziehungs und Unterrichtswesens** ծանոթ է ինձ նույնպես հայտարարություններից,

* «Մանկավարժության պատմությունը համաշխարհային պատմական դարգացման և օրգանական կապակցության մեջ ժողովուրդների կուլտուրական կյանքի հետ», աշխատություն գովտոր Կարլ Շմիտթի, չորս հատորով, 1860 (գերմ.):

** Հնդհանուր կրթական և դասավանդման հարցերին նվիրված հանրագիտարան (գերմ.):

բայց գիրքը ոչ տեսած եմ և ոչ ընթերցասիրած: Հավ կլինեն ստանալ այդ գրվածք արծաթով, որ շատ պիտանի կլինեն ապագայումը թե Զեղ և թե ինձ: Իմ գերմանական մատենագրարանը բավական հարուստ է, և մի քանի գրվածք դեռևս կավելանան ունեցածներինս վերա, բայց իհարկե իմ պիտույքս լինելով շատ բազմամասնյա, կարողությունս փոքր, անհնարին է ամենայն պիտանի գիրք ստանալ արծաթով: Մի առանձին կացություն է, որո մեջ բախտի բերմամբ, կամ թե մեր հատուկ մեղքով, գտանվում ենք մեք հայերս: Օրը տարածամված է, բայց մեք կանգնած եմք մի ահագին ծովի եզրում. նավել պիտո է մեզ այդ ծովի ալիքների վերա, բայց մեք ոչ նավ ունիմք և ոչ ղեկավար: Այս պատկերովս կամենի Զեղ ակնարկել այն լեռնացած, միմյանց վերա դիզված ու կուտակված դժվարությունքը, որոց մեջ գտանվում է հայրենասեր գիտուն հայր, կանգնած լինելով դեմ հանդիման հսկայամարմին եվրոպական գիտությունը, և ստիպված հարցանել ինքն յուրյանից, թե հայր մինչև այժմ ի՞նչ անոթներ պատրաստյալ, որովք կարելի էր եվրոպական գիտությունը ներքս ածել մեր մեջ: Մեք ամենայն բանում հետ ենք մնացած, մեք՝ առաջին քրիստոնյա ազգերի լուսավորության անդրանիկ որդիքս, այսօր դարձած եմք եվրոպական լուսավորության շղթայի վերջին օղակները. մեք ոչ քաղաքացիք եմք այս մեր դարուս, և ոչ այն անցած ու գնացած դարու, երբ կեցած են մեր աշխատավոր և բանագետ նախահարը, թեպետ որդիներին և թոռներին, ըստ օրենքի բնություն, պարտ էր նախահարը փորձերով իմաստացած և նոցա ժառանգությամբ սնած ու կազդուրված ավելի իմաստուն լինել քան թե նոքա. բայց մեք քան ղնոսա տղետ և հիմար դարձանք:

Պղտոր է իմ տեսության հորիզոնը: Մեզ կկանեն ժամանակը, որովհետև գտանում էր զմեզ ամենևին անպատրաստ, թույլ և տկար ընդդիմանալ յուր անողորմելի հարվածներին: Մի բան կարող է մեզ տակավին փրկել. այդ է ազգի գիտուն և շնորհալից երիտասարդների մտավորական և բարոյական զորությունների միավորությունը և միավորված զորությամբ (mit vereinigten Kräften) ձգտողությունը դեպի մեր հասարակաց նպատակ: Այդ միավորության կենտրոնը մնում է միշտ մի ազգային դպրոց իբրև առավել զորավոր և պողաբեր զործականության ասպարեզը:

Կներում եմ նամակս ասելով Զեղ, թե գերմանական խոսքս Anschauung, anschaulich, որ դժվարացուցել են զԶեղ, շատ հեշտ թարգմանելի են. զգալի տեսություն. աչքով տեսանելի. ուսերեն՝ наглядность, наглядный, Anschauungs-Unterricht* այնպիսի դասատվություն, ուր ուսանելիքը ցուցանվում են զգալի կերպով, աչքով տեսանելի են կացուցանվում, որ մանուկը ավելի պարզ ըմբռնե իրքը, զոր օրինակ բնական գիտությունների մեջ, բայց բառս Anschauung զործ է ածվում և մտավոր աչքով տեսության մտքով, զոր օր. Weltanschauung, мирозерцание: Հայոց լեզուն բավական հարուստ է, միայն թե օտար լեզվի ձայնը պիտո է ուղիղ և պայծառապես ըմբռնել, այնուհետև հեշտ է թարգմանել զայն:

զԶեղ սիրող հայրենակից եղբայր՝

Ս. Նազարյանց

Իմ հասցեն.—

На Стретенке, в Мясном переулке, в доме Благушина

* Միացյալ ուժերով (գերմ.):

Մոսկվա

Ազնիւի բարեկամ,

Առաջիկա հունիսի 15 թվականիս, կյուրակի օրում, մտադիր լինելով կատարել իմ ամուսնական զուգավորութունս Վիլհելմինե քննիչ անուն գերմանական օրիորդի հետ¹, խնդրում եմ մեծարել զիս Ձեր բարեկամական մասնակցութեամբ հարսանիքի հանդիսին: Պսակի արարողութունը կլցուցանվի նախ և հառաջ մեր հայկական եկեղեցում 6 ժամու կեսին, երեկոյան պահուն. հետո սուրբ Պետրոս-Պողոսի լուսնաբերական-ավետարանական եկեղեցում: Այստեղից խնդրեմ ընթացակից լինել ինձ դեպի մեր օթևանը, մի քանի ընկերական ժամ վայելելու մեր հետ:

Մեծարողապես Ձեր անձնանվեր բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

12 հունիսի 1869

Մոսկվա

196. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆՈՒՆ

Կերչ—Մոսկվա

14 օգոստ. 1869, Բերչ

Իմ ազնիւ եղբայրապատիւ բարեկամ,

Ահա 12 օր է, որ մենք հրաժարվեցանք միմյանցից, և Ձեզ անտարակույս քաղցր կլինեն տեղեկանալ, թե ինչպիսի ճանապարհորդութեամբ հասած ենք տեղս¹: Ես զարմանում եմ, որ այս բոլորիս բանտարկված քերչի հյուրանոցում, զկնի փոքր ի շատե հանգստութեան, դրում եմ Ձեզ մի քանի խոսք: Բայց սորա պատճառն է, որ Կովկասյան նավարկութունը շաբաթի մեջ երկու անգամ միայն կատարում է յուր ընթացքը դեպի Պոտի: Մեք երեկոյան օրը հասանք տեղս և պիտի մնամք այստեղ մինչև շաբաթ, 5 ժամը երեկոյի:

Մոսկվայից մինչև Նիժնիյ ճանապարհորդեցանք ողջութեամբ, բայց հասած Նիժնիյ, պիտո էր մեզ իսկույն, առանց շնչառութեան, նավամուտ լինել, որովհետև նավը անհապաղ կամեր շարժվիլ յուր կայարանից: Շատ շնորհակալ եմ մեր պ. Թութունյանից, նա ծտի պես այս կողմ ու այն կողմ թռչելով, մեր ծանրութունքը կշռել տալով, ճանապարհորդութեան տոմսակներ առնելով, ճանապարհ ձգեց մինչև շոգենավը: Այստեղ բավական բարվոք անցուցինք ժամանակը: Մեք թեպետ առած էինք 2 կարգի տոմսակներ, բայց գերմանացի կապիտանի շնորհիւ իմ ամուսինս և Օլինկան մյուս առավոտուն տեղափոխվեցան դեպի 1 կարգի կայուտը, որ շատ հարմար և մաքուր էր և կարող եմ ասել, ամենապատվականը մեր բոլոր մինչև այժմ տեսած նախակարգ կայուտները: Առհասարակ պիտո է ասել, որ Վոլգայի նավային ճանապարհորդութունը շատ զվարճալի և գեղեցիկ ու հարմար է. կերակուրը ոչ այնքան լավ, որպես Դոնի վերա. բայց ամենից առավել պատվական և առատ են կերակուրը Ազովյան և Սյավ ծովի վերա, որոց վճարը միավորված է ճանապարհորդութեան արծաթի հետ:

Երբ որ Մոսկվայումն էի, մտածում էի ես, թե ավելի հարմարավոր կլինե՞ր ինձ Ռոստովից փոստային դիլիժանսով գնալ դեպի Թիֆլիս, կարծելով, որ այսպես ունեի ավելի կարճ ճանապարհով տեղ հասանել. բայց հետո տեղեկացա, որ այս ճանապարհորդությունը ավելի թանկ պիտի նստի: Եվ այլ կողմից հորդորանք եղև այսպես ընթանալու, ինչպես ընթացած եմ, բայց ցավում եմ միայն, որ փոխանակ նախիջևանում, մեր բարեկամների մեջ 3—4 օր մնալու, ստիպված եմ այդ ժամանակը անցուցանել մի ամենևին անծանոթ քաղաքում, Քերչում, և հյուրանոցում: Եթե պիտո է ինձ փոքր ի շատե տեղեկություն տալ Ձեզ այս հարավային քաղաքների մասին, Ռոստովի, Տագանրոգի և Քերչի, ապա ասելու էի Ձեզ, որ դոքա ավազի, փոշու և ապականություն մեջ խորասուչվ եղած, կորած քաղաքներ են, և մայրաքաղաքից եկած ճանապարհորդը կարող չէին հավանիլ դոցա: Տագանրոգում և Քերչում կան այն փոքր ի շատե բարեշեն տուներ և խանութներ, խալախյան ճարտարապետություն, բայց ավերակ շենքերը, ավելի են, քան թե շինածքը: Փողոցներ և խանութներ Քերչում ըստ մեծի մասին լի ապականությամբ և դարձահոտությամբ: Մրդեղեն՝ տանձ, խնձոր, սեխ, ձմերուկ, հազարավոր այլ ուտելիք թափած են հրապարակում, և վաճառվում են ամենաչնչին գնով. ձմերուկը մանավանդ շատ, բավական ընտիր և առավել պատվական, քան թե Ասիայինը: Դոնի ձմերուկը յուր շաքարային քաղցրությամբ գերազանց է կամիշյանից: Բայց մի բան, որ առավել հարկավորն է կյանքին, շատ անպիտան է, այսինքն ըմպելի ջուրը, մանավանդ Տագանրոգում և Քերչում ևս առավել: Քերչում մին տեսակ ծառ կա, դա է ակացիա, բավական հաստ բուներով, որ ծառին նման դեպի վեր աճելով հասանում է բավական երևելի բարձրության. և տուները և փողոցները շատ տեղ յուրյանց առաջ և երկու կողմերում ունեն տնկած այդպիսի ծառեր, որ տալիս են փոքր ի շատե հովանավորություն և կազմում են բուլվարի պես բան:

Մովսիսյն ճանապարհորդությունը թեև բազում մասամբ ավելի հանգիստ լինելով, սակայն ներգործում է իմ վերա բավական վատ, ախորժակս արդեն կորուսած եմ, բերանս միշտ դառն է. իմ ամուսնու սիրտը գրեթե միշտ խառնում է. Սաշինկան և Օլինկան միայն ազատ են այսպիսի տառապանքից:

Դեռևս բավական շատ ճանապարհ մնում է մեզ հասանելու. աստված տա, որ շուտով հասանեինք Քութայիսի. այնուհետև հեշտանալու էր ճանապարհորդությունը:

Ես արդեն փոքր ի շատե, թեպետ բավական կցկտուր կերպով, պատմեցի Ձեզ մեր որպիսությունը, և կցանկանալի օր մի առաջ լսել Ձեր պատվական առողջության լուրը. բայց ցավում եմ, որ Դուք կարող էիք միայն գրել ինձ դեպի Թիֆլիզ, Քաթանյանի հասցեով: Այնուամենայնիվ շատ ու շատ ուրախ կլինեի ստանալ Ձեր թուղթը, հասած Թիֆլիզ:

Իմ բոլոր նեղությունների մեջ ձանձրալի ճանապարհիս վերա, իբրև մի քաղցր լուսատու, մխիթարիչ աստղ, ընթացակից է ինձ Ձեր սիրո և բարեկամության հիշատակը, և հավաստի եմ, որ դա տակավին շատ օրեր պիտի լուսավորե իմ կյանքի շավիղը, քաղցրացնե իմ սիրտը, տա ինձ ուժ ու զորություն արիական հոգով լցուցանելու այն օրավաստակը, որ մնում է տակավին լցուցանելու իմ ծերության օրերին:

Իմայինքը սիրով ու կարոտով ողջունում են Ձեզ, խնդրելով Ձեզ աստվածուհու ամենայն հովհար և մարմնավոր բարեմասնությունը:

Համբուրներով և գրկախառնելով Ձեզ հոգով, այլև խնդրելով մատուցանել մեր ամենեցուն սիրալից ողջույնը մեր սիրելի բարեկամներին Մոսկվայում, Տեր-Հարություն ավագ քահանայի² ընտանիքին, պարոն Շահադիզին և սր. Սահակյանին,

մնամ
Ձեր անձնվեր հարգող եղբայր՝
Ա. Նազարյանց

197. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

Թիֆլիս, 29 օգոստ. 1869

Ազնիվ, հոգեհարազատ բարեկամ,

Վերջ ի վերջո հասանք Թիֆլիս, և փառք ամենակալին, ողջությամբ, ամսույս 23-ին, շաբաթ օրում 12 ժամին առավոտու։ Չկամիմ նկարագրել Ձեզ այն տառապանքը և անհանգստությունը, որոց պիտո էր մեզ տանել, ճանապարհորդելով Քերչից մինչև ի Թիֆլիս, թե ծովով և թե ցամաքով, սկսյալ վերջին՝ Օրպերի անուն ծովային իջևանից և Քուլթախից մինչև Թիֆլիս։

Վտանգավոր և ահալոր մանավանդ էր ուղևորությունը Քուլթախից մինչև Թիֆլիս, սարերի ոտքի մոտ ամենևին նեղ անցքերից, որոց մյուս կողմում ամենայն բոլոր սպառնում էր մեզ վիժումն և կորուստ Կուր գետի ապառաժյա ձորի մեջ։ Երկու սալեր հակառակ կողմերից միմյանց հանդիպելով, մեք փոստայի տարանտասով, իսկ մյուսը՝ եղներով լծած սալյով, ուղիղն ասեմ, սարսափի մեջ էի ընկնում, բայց թե լծած եղները որպիսի բնազդեցիկ ճարտարություն շեղելով յուրյանց լուծը մեր մոտից, անդունդի բերանով քերվում էին և անցնում էին՝ մի զարմանելի տեսարան էր։ Իմ առաջին ճանապարհորդության միջոցին ես նկատած չէի այս ահաբեկիչ դժվարությունքը, որ այժմ գրեթե մի նորատեսիլ բան էին ինձ։ Փառք աստուծո, մարդուս քարեղեն բնությունը կարող է ամենայն դժվարությունների և անախորժությունների համբերել և հաղթել։ Իսկ ես այժմ նստած եմ իմ եղբորս նորաշեն տանը, Հավլաբարում, ուրախանում եմ, որ այդ ճանապարհային դժվարությունքը և անհարմարությունքը պատկանում են արդեն անցած դնացածին, և ես կարող եմ այժմ հոգու խաղաղությամբ մտածել դոցա վերա։ Ի՞նչ անախորժ զգացողությունք սովոր են տիրել մի մարդու սրտի, որ եկած է մի նոր քաղաք, այստեղ մնալու տեղապես և ընտանիքով, ուրեմն և հոգալու յուր համար տեղի բնության և տնտեսության—այդ անախորժ զգացողությունքը կրկնապատիկ ծանրաբեռնում են ինձ այս բոլորիս Թիֆլիզում, ուր հանդիպում են ինձ մեծ դժվարությունք։ Արդարե՛, նորաշեն քաղաքամասում կան շատ պատվական տուներ, բայց վարձու տալի բնակությունքը անհարմար և կեղտոտ բաներ են. մաքուր և հարմարավոր բնակությունքը—փոքրիկ—երեք կամ չորս օրինավոր սենյակք, մյուսները մութ և կեղտոտ. շատ տեղ ներքնատուն չկա ամառային ժամանակի տնտեսության համար, փայտ դնելու տեղ՝ ոչ, այլ տեղերում արտաքնոցք, խոզանոցք, բակերը անսալահատակ, լի ավերակներով։ Հավլաբարը, թեև ամենապատվական, առողջավետ մասը քաղաքի, թողած է ամենևին անշեն ու անապատ, լի տղմով ու քաղաքանությունք, անձրևի ժամանակում դուրկ անցանելի ճանապարհներից—որովհետև բոլորը փոսեր ու խանդակներ են։ Ավերակ ու ամայի տեղեր շատ տեսա քաղաքներում, որոց վերա-

յից պիտո էր ինձ ճանապարհորդել, բայց Թիֆլիսի Հավլաբարը և հին քաղաքամասը, ժողովրդի և կառավարության անհոգութեամբ մի գարշելի խառնիճաղանջ է ամենայն տեսակ անկարգութեան և ապականութեան և կեղտոտ ու պատառոտած մարդերի, մինչև որ մարդուս ուղեղը ցրվում է:

Շատ ուրախ եմ, որ կարող եմ Ձեզ մի քանի խելացի խոսք գրել զկնի այսօրան երկարածիդ և տաղտկալի ճանապարհորդութեանս, արդեն փոքր ի շատե հանգստացած, բայց թաքուցանել կարող չեմ, որ տակալին մի տեսակ թմրութիւն տիրում է սրտիս, չունեմ դեռ ես այն պայծառութիւնը հոգու, որում կարոտ էի, թեպետ ուտելու և խմելու մեջ բավական պարկեշտ ու շահավոր եմ: Կարծեմ, դուրս պատճառը պիտո էր խնդրել իմ այժմյան անկարգ տնական կեցութեան մեջ, որովհետեւ տակալին դամ մի օրինավոր քնով և հագստութեամբ կաղդուրված չեմ: Թեպետե եղբայրս ու հարսս ամենայն կարելի հոգաբարձութեամբ աշխատում են հասուցանել մեզ ամենայն թեթևութիւն և հարմարութիւն, սակայն դեռեւ անցանում է մեր կյանքը՝ ասես թե փողոցի վերա, ստիպողական հրապարակի մեջ: Աստված տա, որ շուտով հանգստանանք. մեր կապոցը, առաջինքը և ֆորտեպիանոն, հասած են տեղ. բայց տակալին հաստատուն օթեան չունենալով, կարելի չէ ընդունել զնոսա:

Ձեր և մեր բոլոր բարեկամքը և ծանոթքը շատ հարց ու խնդիր արեցին Ձեր առողջութեան ու կյանքի մասին, և ընդունելով իմ բերանից Ձեր սիրո և բարեկամութեան ողջույնքը, ուղարկում են Ձեզ նույնպիսի սիրալից բարեկամական ողջույնք:

Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուքը տեսա, նույնպէս և նոցա նախագահ աթոռակալ Մակարիոս արքեպիսկոպոսը, որ նույնպէս մեծարեցին զիս յուրյանց վերստին այցելութեամբ: Կնյազ Բեհբուդյանը շատ խելացի և սիրելի անձն է. սրբազանն ևս հանդարտ և արժանավոր մարդ, որում կարելի է հաճութեամբ ունկնդիր լինել: Արդեն երկու անգամ եղած եմ Ներսիսյան ուսումնարանում և գտա դուրս արտաքին կերպարանքը ամենայն մասամբ անարժան որպիսութեան մեջ. բոլորը կեղտ և ապականութիւն, մանավանդ հնաշէն մասն ուսումնարանի. մինչև խորհրդարանը, ուր ժողովում են հոգաբարձուք, մի կեղտոտ սենյակ է, փողոտ, տղմոտ, հատակը աններկ և գետնի պէս: Սանդուղքը, որ վեր է տանում դեպի ուսումնարանը դարպասի կողմից, և ոչ թե բաց փողոցից, մի այնպիսի բան է, որ կարելի էր համեմատել մի կաբակի սանդուղքի հետ: Այս բոլոր ապականութիւնքը սրբելու և մաքրելու, կամ թե ամենեւին քանդելու և նորոգ շինելու և մարդավայելու կացուցանելու, պիտո է անհրաժեշտ մի համարձակ, գործունյա, ճաշակագետ և ճարտարապետական ձեռն, մի ձեռն, Փանյանցի ձեռի նման. բայց այդ ձեռն, գուցե թե մի հատիկ է մեր հայերի մեջ. ո՞րտեղ կարելի էր այդ գտանել թիֆլիզյան թմրած և անհոգ մարդերի մեջ: Թե Ներսիսյան դպրոցի ներքին վիճակը որպէս է, այդ դատել այս րոպեիս հանձնառու չեմ, որովհետեւ վերահասութիւն գործած չեմ տակալին:

Մերայինք, փառք ամենակալին, առողջ են և շատ սիրով ողջունում են Ձեզ: Խնդրում եմ մատուցանել իմ ողջույնքը մեր սիրելի բարեկամներին, որոց անպատճառ կգրեմ, երբ որ միայն ժամանակ գտանեմ:

Հոգով գրկախառնելով Ձեզ,

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

Իմ հասցեն.— Его высокородно Степану Исаевичу Назарьянцу. На Авлабаре, у Покровских Казарм, в доме Мартироса Назарьянца.

Թիֆլիս—Մոսկվա

Թիֆլիս, 1869, սեպտ. 6-ին.

Ազնվամեծար բարեկամ Մելքոն Գասպարյան,

Թե որպիսի խնդրոթյուն պատրաստեց ինձ և իմ զերդաստունին Ձեր պատվական նամակը անցյալ օգոստոսի 23 թվականից, կարող չեմ ասել Ձեզ. այդ առաջին նամակն է, որ ես Ձեր կողմերից ստացել եմ, և այդ այդպես արժան էր, միտ դնելով մեր շնաշխարհիկ բարեկամությունը, որ հիմնած է միայն պարզ և սուրբ սրտի անսրտաւ ձգողութեան, երկուստեք սիրո և հարգողութեան, և ոչ թե նյութական հիման վրա:

Թե որքան քաղցր և հոգեպարար բան է այսպիսի հեռավորութեան մեջ մի մարդ ունենալ այս աշխարհումն, որ այդքան մոտ էր իմ սրտին, որում այդքան մոտ էր և զգալի իմ բախտավորութեանը կամ անբախտութեանը, իմ ուրախութեանը և տրտմութեանը—իմ ազնվամեծար բարեկամ, այդ մի երկնային պարզ և մի վերնական ուրախութեան նախաճաշակ է, որո վասն երկուքինս պարտական ենք փառք տալ աստծուն և միշտ գոհանալ նորանից վասն նորա մեծ և զթառաւ ողորմութեան առ մեզ: Ի՞նչ է արծաթն ու ոսկին այս աշխարհումս. արդարեւ մի լոկ հնար ապրուստի, ուտելու, խմելու, հագնելու և բնակելու. բայց վա՛յ և ավաղ մեզ, եթե միայն դորանով պիտի սահմանափակվեր մեր կյանքը այս աշխարհումս, եթե չկա մի մարդ, որ զարգարեր այդ կյանքը յոր սիրով և բարեկամութեամբ: Եվ դու լավ գիտես, ինչպես ես, որ ո՛չ դու և ո՛չ ես ստացված չենք միմյանց համար արծաթի և ոսկու գնով, այլ մի ամենավին այլ, վերնական բանով, մի աննյութ, ուղիղ զգացողութեամբ սրտի, թե ամենակշիռ բանը այս աշխարհումս մարդս է, և մեր միակ երջանկութեանը՝ սիրել և հարգել մեր ազնիվ բնակերը—մի զգացողութեան արդարեւ, որի երկնային քաղցրութեանը մարդերից շատերին ամենեւին անծանոթ է, որովհետեւ մի անպատմելի թշվառութեամբ կուրացած և մոլորված են յուրյանց անձնասպանութեամբ, էգոիզմով:

Ես դիտավորութեան չունեմ կրկնելու այն տեղեկութեանը, որ արդեն տված եմ Ձեզ իմ նամակների մեջ առ Ձեզ Քերչից և նորերումս Մոսկվայից՝ Հուսամ, որ մինչև այժմ ստացած լինիք այդ թուղթը և իմացած լիովին մեր ուրախութեանը և տրտմութեանը այս երկար ու ձիգ, բազմափոփոխ ճանապարհորդութեան մեջ:

Ուղարկած բաների (չորս կապոցի) հաշիվը սլարոն Թութունյանցի, ստացա և շնորհակալ եմ:

Մեք իջևանած ենք Թիֆլիզում իմ եղբոր տանը և վայելում ենք նորա եղբայրասիրական ամենամասնա խնամարկութեանը: Վարձյալ եմք արդեն մեզ մի տուն բնակութեան, շատ դեղեցիկ և հարմարավոր, միայն թե եւ չափազանց թանկ, 800 մանեթով, որովհետեւ այստեղ արժանավոր տուն բնակութեան չկա ավելի թեթեւ դնով. 600 մանեթանոց տուներ կատարյալ կեղտոտ և գարշելի ծակամուտք են, տանուտյարք ամենայն մարդկային բանականութեան և պատկառանք վերայից հանած, պահանջում են և կամին կեղեքել որչափ միայն կարող էին: Եվ ի՞նչ անտանելի սլամաններ—մի տարի առաջ վճարել բոլոր տարեկան վարձու գումարը: Արի դու տուն վարձիր այսպիսի տանուտերերից. ոչ երկյուղ ասածուց, ոչ ամոթ մարդերից: Մեր տունը Սոլոմոնովն, շատ հար-

մարադիր, պատկանում է Գրիգոր Շաղինյանին, որ մի պատվելի և բանական անձ է: Ունի մինչև 14 սենյակներ, որոնց շատերը առանձին են դավիթի վերա և ես կարող եմ վարձու տալ և ստանալ գոնյա 200 մանեթ. ուրեմն իմ կեցության մյուս բաղմամբիվ սենյակները, որ կլինին իհարկե առավել պատվականք, կարժեն ինձ 600 ման<եթ>: Բոլոր դավիթը յուր շինվածքներով և երկու գեղեցիկ ծառերով պատկանում է մեզ. հարմարություն շատ ունի տունը, և շատ փառավոր են: Այսպես վճռեցավ այս խնդիրը ի պատիվ ինձ և իմ բարեկամներին. կեղտի և ապականության մեջ թաղվել, իհարկե, կարող չեմ ես, թեպետ մի քանի մարդիկ այլապես կամեին մտածել: Առանձին հոգաբարձություն և ջանասիրություն այս գործի մեջ ցույց տվեց մեր սիրելի Հակոբ Սերոբյանցը յուր ընկերներով. տուն չմնաց, որ շահասնք, բայց բոլորը անպիտան և անհարմար, բացի Շաղինովի տունից: Ամսուս 11-ին հուլյս ունեմ լինել մեր հատուկ օթեանում և բանալ մեր կապույցները:

Ամսուս 4-ին առանձին ժողով հոգաբարձուների եղավ, և զիս հրավիրեցին հանգիման լինել այնանդ: Ատենապետ Մակար արքեպիսկոպոսը ընդունեց զիս հրապարակական ողջունով, ես համառոտ պատասխանեցի նորա ողջունին, իսկ հետո ասացի մի այլ ճառ, այլ բաղմականքը, հոգաբարձուքը, որ շուտով կտպվի «Մեղուի» մեջ²: Թե որպիսի տպավորություն գործեց իմ խոսքը, այդ կարող չեմ ասել Ձեզ, որովհետև լսողքը հայերեն չգիտեն, և իմ կրակը և հոգևորությունը կարող էր միայն ըմբռնել իմ խորհուրդներին ընդունական սիրտեր: Ճառից հետո սրբազանը զիս մի առ մի ծանոթացրեց բոլոր հոգաբարձուներին, որից շատերը վաղուց ծանոթ էին ինձ անձնական այցելությամբ: Հոգաբարձուքը տակավին հեռի են ինձանից, ինչպես երևում է ճնշված իմ կշռից և մեծությունից. բայց հուլյս ունեմ, որ շուտով մոտենանք միմյանց և լինի հավասարություն:

Սաշինկան կարգեցի այստեղի մասնավոր գիմնազիոնի մեջ, որ պահում է իմ աշակերտ Մոնաստիրցովը, մի խեղացի, պատվական անձ, կանդիտատ մաթեմատիկական գիտությունների: Օլինկան ևս կկարգեմ մի ուսումնարանում: Մեք առողջ եմք ընտանիքով ամենեքյան, իմ ամուսինս և երեխայք մեծ և հույժ կարոտով ողջունում են զՁեզ, այլև մեր Մոսկվայում թողած սիրելիքը, հաճախ և հաճախ հիշելով զՁեզ և մյուսները: Խնդրեմ մեր ամենեցուն սիրո և հարգության ողջույնքը մատուցանել Տեր Հարություն ավագերիցու ընտանիքին, և մեր պատվական Շահադիզին: Մեր հասցեն առ այժմս.

В Тифлисе, в доме Нерсесовского армянск. духовного училища

Ամենևին Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

199. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

7 հոկտեմբերի, 1869, Թիֆլիս

Իրկրորդ նամակ Թիֆլիսից.

Իմ եղբայրապատիվ բարեկամ,

Իմ նամակս առ Ձեզ սկստեմբերի առաջին թվականներից, իբրև պատասխանի Ձեր սիրելի նամակին 23-ից օգոստոսի, մինչև այժմ անշուշտ պիտի հասած լինի Ձեզ, բայց մինչև այժմ ոչինչ պատասխան ստանալով Ձեզանից,

մեծ տարակուսանքի մեջ եմ: Շատ ու շատ ցավելու էի, եթե կորած էր իմ նամակս — առաջինը Թիֆլիսից — որովհետև դրած էր շատ խորին կերպով շարժված սրտից: Իցե թե Դուր եկեղեցական շինությունը և դործերով զբաղված, կարողացած չեք պատասխանել ինձ. երանի թե չլինեք Ձեր լուծյանը ա՛յլ պատճառ: Երկու շաբաթից առաջ դրած եմ և մեր հասարակաց բարեկամ Տեր-Հարություն ավագերեցին:

Արդարև այս բուպեիս նստած եմ վարձած օթեանիս մեջ, կարող եմ ավելի խաղաղությամբ հոգու գրել Ձեզ իմ որպիսությունս Թիֆլիսի մեջ, նախ և առաջ պիտո է ասել Ձեզ, որ Թիֆլիսը ավելի թանկ քաղաք է, քան թե նույնիսկ Պետերբուրգը, իմ բնակությունս, որ միայն պատշաճավոր է, առանց գերօրինակ փառահեղության, բայց բավական ընդարձակ, արժև 800 ման<եթ> տարեկան. սորանից փոքրիկները, որ տեսած էի 4-ից մինչև 600, կամ շատ փոքրիկ էին, կամ թե շատ կեղտոտ և ամենևին անհարմար. մի երկու սենյակ տանելի լավ, մյուսները կատարյալ գետնափորք, մութ կամ թե ապականության շրջակայքում գտանված: Իմ բնակության դրությունը շատ գեղեցիկ է Սուրբ լակում, նայում է հարավից դեպի սարերը և շատ մոտ քաղաքի կենտրոնին, որ Թամամշովի քարավանսարայի և թատրոնի տեղն է: Միայն թե մի շատ անհարմար սուլորություն կա այս քաղաքումս. ոչինչ տանուտեր չկամի այլապես վարձու տալ իր տունը, եթե ոչ առաջուց ստանալով բոլոր տարեկան վարձը, կամ զոնյա տարեկան տնավարձի կեսը: Սորանից կարող եք եզրակացնել, թե որպիսի դժվարության մեջ պիտի լինեի, զոր օրինակ, իմ օթեանի համար միանգամ 800 կամ 400 մ<անեթ> վճարել: Այս մի անսովոր բան է Մոսկվայից եկողների համար, որ, փառք աստուծոյ, ծանոթ չեն այսպիսի քերթող և կեղեքիչ մարդերի, ո՞վ է լսած այսպիսի живодерство Մոսկվայի մեջ, ուր ես 20 տարի ապրած եմ:

Բնակության շատ անախորժելի պայմաններից հետո պիտո էր խոսել այստեղի ծառաների մասին, որ նույնպես շատ թանկ և անպիտան են: Մեր խոհակերը (կերակուր եփողը), որ նույնպես վաճառանոցից ուտելիք դնողն է, արժե ինձ 10 մանեթ ամիսը. մեր աղախինը՝ 6 ման<եթ>, այսպես 1000 ման<եթ> գնաց օթեանի և ծառաների համար: Իմ բոլոր ստացածս ուսումնարանից հասնում է միայն 2100 մանեթի: Եթե չունենայի իմ պանսիոնը, ապրել ևս կարելի չէր այսպիսի կրակեղեն թանկության մեջ:

Թիֆլիսը կիսով չափ եվրոպական ցիվիլիզացիայից շոշափված քաղաք է, և այն էլ արտաքուստ. մարդիկ ըստ մեծի մասին մնացած են ներքուստ միևնույն ասիական բարբարոսքը: Մոտավորություն ոչ մինի հետ կարելի չէ ունենալ, բարեկամություն ևս ավելի սակավ, առանձնության հոգին, ինչպես Մոսկվայի, նոր նախիջևանի մեջ տեսած եմ ես, նույնպես տիրած է Թիֆլիսի մեջ, ոչ մինը չուր ընկերի ցավին և ուրախությանը մասնակից չէ. ամեն մարդ ապրում է չուր համար առանձնապես և մասնավորապես: Գոնյա ոչ մինից մինչև այժմ հրավեր ստացած չեմ, թեպիտ սոցա և նոցա տեսություն գնացած եմ: Հոգաբարձական ժողովի մեջ բավական հարգելի է իմ ձայնը և անձը, և իմ առաջարկությունքը գտանում են ընդունելություն, որչափ դուրս պատկանում էին ուսումնարանի ներքին անտեսությունը. միայն թե շատ ախորժելի չէ մեր հոգաբարձական ժողովների մեջ առաջակալ գտանվել, որովհետև ամենեքյան միասին առանց միմյանց խոսք լսելու և հասկանալու, ամեն միներ խոսում է ինչ որ կամի, և այսպես գործերը և խնդիրքը փոխանակ պարզվելու և առաջ

դնալու, ևս առավել պղտորվում են այնպես, որ փոխանակ մի ժողովի, հարկավոր էր երկու, երեք ժողով առնել այս և այն խնդիրը վճռելու համար: Եվ հողարարձական ժողովի անդամքը այնպիսի ճիշտ ըմբռնողություն չունին իրենց պաշտոնի մասին: Մի անգամ դալիս են ժողով, հինգ անգամ ոչ. ժամանակ չունին, գործ պատահեցավ և այլն և այլն: Այս անկարգությունը վերացնելու համար ևս առաջարկեցի, որ ժողովի մեջ կանոնադրվի այսպիսի օրենք, թե շորս անդամ հոգաբարձական ժողովի, նախագահ աթոռակալը առաջիկայությամբ իրավունք ունեն խորհրդածել և վճռել առաջ եկած խնդիրքը, իսկ բացակա գտնվածքը ունենին միայն հանձն առնուլ այդ վճիռը:

Իմ առաջարկությամբ ամսուս 12-ին հոգաբարձությունը կատարելու է հանդիսավոր գործողություն (ԱԿՏ), ուր հրավիրելու են հասարակության փոխանորդք՝ լսելու ընկերության համարատվությունը դպրոցի՝ արտաքին և ներքին անտեսության մասին: Ես մտադիր եմ ճառ ասել: Հոգաբարձուքը հասկանում են, որ այսպիսի հանդիսավոր գործողությունքը կարող էին միայն օգտակար լինել դպրոցի առաջադիմությանը, հարուցանելով ժողովրդի վստահությունը և մասնակցությունը ուսումնարանի ցավերին և կարիքներին, մանավանդ, որ ժողովուրդը տեսանելու էր, թե զնա հարգում են, մեծարում են, հրապարակավ հաշիվ ու համար են տալիս նմա, թե որպես էին հոգաբարձուք այն պարտականությունքը լցուցած, որ հասարակությունը նոցա վերա դրած էր: Ես մտածում եմ մի փոքրիկ բրոշյուրկա տպել ակտից հետո, ուր ամփոփվելու էին իմ ճառս, հոգաբարձուների համարատվությունը, դպրոցի մեջ ավանդված ուսմունքի պրոգրամման և մի քանի այլ փոքրիկ ուսումնական ճառեր, որ բրոշյուրկան փոքր ինչ չափ և հասակ առնուր: Հոգաբարձուք զգում են, որ մի շարժող և դրող խթան հետևատ վարում է զնոսա և կամի առաջ մղել. ասիական մեռնալ դանդաղկոտությունը և անգործությունը, ասես թե, փոքր ինչ հողի է ստացած և կամի դեպի առաջ: Սկզբում ևս կամիմ մեղմով դնալ. հետզհետե կսաստկացնեմ ընթացքս և կաշխատեմ մյուսները առնուլ և տանել իմ հետ դեպի այն նպատակը, ուր մեզ ամենեցուն պարտ և արժան էր երթալ:

Խնդրեմ զրել ինձ հաճախ և հայտնել ինձ ձեր որպիսությունքը. ես կաշխատեմ ապացուցանել, որ թիֆլիսյան դանդաղեցուցիչ ատմոսֆերան որչափ և հաղթող լինեք, այնուամենայնիվ հանդիպելու է իմ կողմից ամենաազդու ընդդիմության: Դուք Մոսկվայի ավելի պաղ եղանակի մեջ և ավելի բախտավոր եք այդ մասին, ուրեմն և հա՛րկ է գործ դնել այդ առավելությունը:

Երեխայքը առողջ են և ողջունում են Ձեզ. Սաշինկան հաճախում է այստեղի մասնավոր գիմնազիոնը, որ պահում են իմ աշակերտք Մոնաստիրցևը և Տեր-Հակոբյանցը: Ես ուսուցանում եմ այդտեղ լատիներեն և հայերեն 5-րդ կլասում, իբրև վճար Սաշինկայի համար: Օլինկան տակավին տանն է և պարպում է իմ մոտ: Կամենք շուտով հոգալ նրա համար երաժշտության վարժապետ: Մի շատ անախորժելի բան. այն բեռներից, որ Դու ուղարկեցիր իմ համար Տուտունովի ձեռամբ, մինչև օրս հասած են միայն երկու արկղը. և դոցանից մինը անձրեի տակ ընկած, և թացութենից բորբոսնած էին թղթեղեն և կտավեղեն բաներ, որ չեն թանկագին, բայց թե այն մյուս երկու արկղները, որոնց մեջ կան թանկագին հուլանդյան կտավիք, ե՛րբ տեղ կհասանեն և ի՞նչ վիճակում, անհայտ և տարակուսական է: Իմ ուղարկած բեռները ամենևին ողջ և անարատ հասած են այստեղ՝ գրյանքը և պիանոն:

Իմ ամուսինը շատ սիրով և մեծարանքով ողջունում է ՂԶեզ, Ձեր ամենայն բարեմասնություն, իսկ ես հոգով գրկախառնելով ՂԶեզ, մնում եմ

Ձեզ միշտ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Իմ հասցես դարձյալ գրեմ Ձեզ. В Тифлисе, на углу Сергеевской и Садовой улиц, в доме Григория Шадинова.

200. ԽԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

Թիֆլիս, 12 հոկտ., 1869

Իմ ազնիվ, ամենասիրելի բարեկամ,

Ես գրած եմ Ձեզ իմ առաջին թուղթը Թիֆլիսից, անցյալ սեպտեմբերի առաջին օրերից, որո պատասխանը մինչև օրս ստացած չեմ։ Ես դրեցի Ձեզ երկրորդ նամակը այս հոկտեմբերի 7-ից, որ մինչև այժմ հազիվ թե կարող էր Ձեզ հասած լինել. ուրեմն սորա պատասխանը և պահանջել կարող չեմ։ Ես այս րոպեիս մեծ տարակուսանքի և տանջողական երկմտության <մեջ> եմ Ձեր առողջության մասին, և օր չէ անցնում, որ չհիշենք Ձեր քաղցր անունը մեր ընտանիքի մեջ։

Ես արգեն փոքր ի շատե տեղեկություն տված եմ Ձեզ իմ կեցության մասին Թիֆլիսում, և այժմ չունիմ դիտավորություն երկար ու ձիգ խոսակցություն մեր նյութի վերա ձանձրացուցանել Ձեր ուշադրությունը։

Մատուցանողը նամակիս է Արսեն Տեր-Պետրոսյան, քվերորդին սրբալստն Մակարիոս վիճակավոր առաջնորդի տեղուս, որ եկած է Մոսկվա ուսումնասիրելու ուսաց լեզուն և ֆրանսիականը և այդ դիտավորությամբ մի քանի ժամանակ կամի մնալ Մոսկվայի մեջ։ Հետո, ինչպես լսում եմ, դիտավորություն ունի գնալ Արևմտյան Եվրոպա՝ Գերմանիա։

Որովհետև այդ Արսեն Տեր-Պետրոսյան օտար մարդ է Մոսկվայում, առաջին անգամ եկավորված տեղդ, վասն որո կամիմ հանձնել զդա Ձեր մարդասիրական խնամարկությանը, խնդրելով Ձեզանից օգնական լինել դա Ձեր խորհրդակցությամբ և հոգաբարձությամբ, մեր հասարակաց բարեկամ Տեր-Հարություն ավագ քահանայի հետ միասին, որ դա դտանե յուր համար թե՛ բնակություն և թե՛ ուսուցիչ ուս և ֆրանսիական լեզուներին։ Նյութական կարոտություն չունի դա. այդ մասին հոգաբարձություն է զործում նորա հարուստ քեռին, սրբազան Մակարիոսը։ Ուրեմն Ձեր հոգաբարձությունը լինելու էր մի բարոյական աշխատություն, որ իմ աչքում նույնպես մի մեծակշիռ բան է, արժանի ամենայն շնորհակալության թե՛ իմ և թե՛ Սրբազանի կողմից։ Ես հուսով եմ, որ Դուք կընդունեք այդ պատանին ամենայն բարեկամասիրությամբ, ձեռնտու կլինեք նմա հոգալու այդտեղ յուր ուսումնական կարիքը և դոցա պատշաճավոր հնարները։ Մի հեզ և պատվական պատանի է դա, որչափ ես ճանաչում եմ զդա, և որովհետև կամի ուսանել և կատարելագործել յուր անձը, ամենայն բարեմիտ, ուրեմն և Ձեր և իմ բարոյական պարտականությունն է օգնական և պիտանի գտանվել դմա։ Ես այս մասին գրելու եմ և առ մեր հասարակաց բարեկամ հայր Տեր-Հարություն ավագերեցը, որո հետ կարող եք, պարտ ու պատշաճ էր, խորհրդակցիլ այս պատանու օգտի մասին։

Մեր ընտանիքը առողջ են և ուղարկում են Ձեզ բազում կարոտով ողջուններ: Մեր գալուստը Մոսկվայից Թիֆլիս այնպես նոր է, այն հիշատակները, որ մենք բերած ենք այստեղ, այնպես քաղցր և դալար և ծաղկափթիթ, որ և հուսամ թե այդպես միշտ մնալու են, մինչև կարող եմ Ձեզ հավատացնել, որ մեր մարմնով միայն գտանվում ենք Թիֆլիսում, բայց հոգով Մոսկվայում ենք և Ձեր հետ հաղորդակից: Միայն թե խնդիր, դիս այսպես առանց պատասխանագրության չթողու և շտապել շուտով մխիթարել Ձեր քաղցր նամակով: Ձեր՝ Ձեզանից զրկված և միշտ Ձեր վերա մտածող և հոգսի մեջ

բարեկամ՝ Ս. Նազարյանց

Իմ հասցես. В Тифлисе, на углу Сергиевской и Садовой улиц, в доме Григория Шадинава.

201. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

<Հոկտեմբերի 22, 1869>

Իմ ազնիվ բարեկամ Գևորգ Նդիյան,

Ահա անցանում է երրորդ ամիսը, որ ես անջատվելով Ձեզանից, ճանապարհ ընկա դեպի Թիֆլիզ: Թե որպիսի նեղությունք և տառապանքով կատարվեցավ իմ ուղևորությունս, ըստ մեծի մասի ջրով և փոքրիկ մասամբ միայն ցամաքով, չկամիմ նկարագրել Ձեզ, բավական է միայն ասել Ձեզ, որ բուն 21 օր տեկց մեր ճանապարհորդությունը: Այժմ Թիֆլիզում եմք և որպիսի կացության մեջ, կամիմ փոքր ի շատե պատմել Ձեզ և ցավում եմ, որ իմ պատմությունը չէ լինելու Ձեզ շատ մխիթարական: Շատ բան հեռվից տեսած, պըսպըղուն և գրավիչ է, բայց որ մոտից քննում ես, ոսկի կարծեցածդ ստուգվում է մի շատ հասարակ մետալ: Այժմ, երբ արդեն արած է վճռական քայլափոխը, պիտի ասեմ Ձեզ, որ ամենևին հավան չեմ Թիֆլիզին, մի կաննիբալյան թանկություն է այստեղ. բնակություն և ծառայք ոսկով կշռվում են այստեղ: Իմ օթևանս արժե 800 ման<եթ>, ծառայքս 200 ման<եթ> տարեկան վարձով: Թիֆլիզը, ինչպես Ձեզ հայտնի է, բաժանվում է հին և նոր մասի. ես բնակվում եմ նորումը, որովհետև այդտեղ միայն կարելի է գտանել փոքր ի շատե հարմարավոր և վաճելու բնակություն, թող և այլ հարմարությունքը, միտ դնելով օդի պատվականությանը և տեղին, որ շատ հեռի չէ Ներսիսյան հոգևոր ազդային դպրոցից: Փայտը շատ թանկ է. կյանքի պաշարեղենք արժան, բայց կերակուրքը համեղ միայն փորձառու տանտիկնոջ պատրաստությամբ. բայց Թիֆլիզյան խոհարարների խառնափնդորությամբ՝ ամենևին անուտելի ինձ: Մրգեղենը не почем. Միայն թե ինչ որ ինձ համեղ էր իմ մանկությանս օրերում, այժմ դարձած է ինձ մի շատ հասարակ բան:

Վաճառականությունը շատ ծաղկած է այստեղ և հայոց ձեռքում գրեթե միայն. մեր հայերը ունին այստեղ մագաղիներ, որ յուրյանց փառահեղությամբ և շքեղությամբ ոչ թե պակաս չեն Մոսկվայի և Պետերբուրգի փառավոր մագաղիներից, այլ և մի մասամբ դերադանց ու առավել: Մի բան իսկույն դրավում է այստեղ մարդուս ուշադրությունը՝ ճոխությունը և հարստությունը և տմարդի ազահությունը այստեղի մարդերի. խիղճ, պատիվ, կարեկցություն, ազնիվ զգացողություն, ոչինչ նմանապիսի բան չկա այստեղ: Մեզ պիտո էր

տեսանել, թե ոմանք հարուստ հայեր որպիսի շքեղադարձ տուններ ունին այս-տեղ, ոսկեզարդ, կես մի ասիական և կես մի եվրոպական ճաշակավոր փա-ռահեղությամբ, կարասիքով և այլն, և այլն: Միայն թե տների փառահեղու-թյանը համեմատ չէ փողոցների բարեկարգությունը, որ բոլոր մեծի անպիտան կերպով սալահատակած, առանց օրինավոր տրոտուարների—շատ տեղ դուրս չկան ևս—լի են ամենայն տեսակ ապականություններ և ավելածքով. քաղաքի լուսավորությունը գիշերով այնպես պակասավոր և չնչին, որ ման դալ կարելի չէ. առանց վայր բնկնելու և ուր ու գլուխ ջարդելու. շատ մարդիկ և բնատանիք լապտերով են շրջում փողոցների մեջ գիշերով: Մի խոսքով, սիրելի քաղաք չէ Թիֆլիզը և շատ անհարմար նոցա, որ երկար ժամանակ կացած էին Ռու-սաստանի մայրաքաղաքներում: Զբոսանքի տեղ է միայն Գոլովինսկի պրոս-պեկտը, ուր և գտանվում է փոխարքայի ապարանքը բարձր տեղում, և նորա առաջև ծառադարձ ճամելիք սալահատակով սրբատաշ քարերից, մինչև բա-վական տարածություն դեպի վեր ձգվելով նույնպես ծառադարձ ճանապարհով: Կա այստեղ մի այլ դբոսարան, Ալեքսանդրյան այգի, որ բավական վայելուչ և ընդարձակ է մի շատրվանով, որ խաղում է կյուրակե և հանդիսավոր օրե-րում, ուր և մեծ բազմություն լինում է:

Իմ տեսչությանը հանձնած ուսումնարանի տակավին շատ պակասավոր դրություն մեջ է. շինությունը և դասատուները կեղտոտ և անկարգ: Վարժապետ-ները լավ մարդիկ են և աշխատում են ազգասիրական ջերմեռանդությամբ, բայց ստանում են փոքրիկ վարձատրություն, 50 մանեթ տարեկան՝ դասին, որ շատ փոքր է Թիֆլիզի պես թանկ տեղում: Միական ուսումնարանները, որ էին պատրաստողականքը դպրոցի համար, ամենեկին բարձի թողի արած: Ուսումնական հնարները, դպրոցական մատյանը և գիտնական հանդերձանք գրեթե չկան ամենեկին: Թեպետ իմ առաջարկությամբ և խթանմամբ ոտք ու ձեռքը հոգաբարձուների սկսած են շարժվել և արիանալ, բայց մեր հարակցու-թյունքը դեռևս ստացած չեն այն բարյացակամական և հարգողական ուղղու-թյունը, որ կարելի լիներ ինձ այժմ շատ պտղաբերություն առաջացնել: Ես չկամեի լուր վարձկան լինել, բայց նորա, ինչպես երևում է, չեն հասկանում այդ բանը և այդ պատճառով չկամին վերահասու լինել իմ նեղյալ կացու-թյանը և օգնել ինձ վասն յուրյանց հատուկ օգտին: Իմ առաջարկությամբ և աշ-խատությունս հանդիսավոր ակտ եղավ այս տարի՝ 12 հոկտեմբերի, ուսումնարանում. մեծ բազմություն հրավիրված էր ուսումնարանի զարդարած դահլիճի մեջ, ասվեցան ճառեր՝ իմ կողմից և համարատվական ճառ՝ հոգա-բարձուներից մինի բերանով: Գուցե հաջողվի ինձ հրատարակել այդ ճառերը, մի քանի այլ աշխատությամբ վարժապետների, հանդերձ ինչ ինչ կարևոր տեղեկությամբ ուսումնարանի վերա, իբրև մի brochure, որ արժանի էր ըն-թերցանության:

Մինչև այսօրս ոչինչ արձակման թուղթ չեմ ստանում Լազարյանց ուսում-նարանի կառավարությունից: Դուք խոստացաք շուտով ուղարկել ինձ իմ увольнение вместе с моим формулярным списком. Խնդրեմ այս մասին հոգաբարձություն առնել բարեկամաբար:

Ինչպե՞ս լցուցիք Ձեր ճանապարհորդությունը. ո՞րպես է Ձեր առողջու-թյունը, առողջությունը և քիստոֆոր Յակիմովիչի: Մենք ապրում ենք Թիֆլի-զում, տակավին սնանկով այդ քաղցր բարեկամության հիշատակներով, որ բերած ենք մեր հետ Մոսկվայից: Այս Թիֆլիզի հետ շուտով բնականաբար և ըն-

տեղանալ անկարելի է. տակալին ամենայն բան օտար է մեզ, բնությունը և մարդիկը և այստեղի կեցութեան կարգը: Մենք մեր բոլոր հոգեկան դոյութեամբ մեծագոյն մասամբ պատկանում ենք Մոսկւային, ուր մեր կենդանի և հանդուցալ սիրելիքն են: Այսպես իմացիր:

Հուսով եմ, որ Դուք կկամենայիք նամակագրութեամբ հաղորդակից մնալ իմ հետ, ինչպես խոստացած եք: Ի՞նչ է առնում մեր սիրելի Փանյանցը, որ վաղուց թողած է զիս անպատասխան: Խնդրեմ իմ կողմից ողջունել թե նրա, թե մեր Տիր Հարութեանը և թե մեր պատմական հղբայր Սիմեոն Սմայատյան Շահազիզյանցը:

Ուղարկելով Ձեզ իմ առ ի սրտե սիրո և հարգութեան ողջույնը,
մնամ Ձեր

Ս. Նազարյանց

202. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկւա

12 նոյեմբերի, 1869, Թիֆլիս

Նղբայրապատիւ բարեկամ Մելքոն Փանյանց,

Քո սիրելի նամակը, անցյալ ամսու 23-ից արձակած, անկորուստ հասած է ինձ. թե ո՞րչափ խնդութեան և հաճութեան պատրաստեց դա ինձ, կարող չեմ քեզ խոսքով նկարագրել, և շատ ուրախ եմ, այլ և քեզ առ ի սրտե շնորհակալ, որ խոստանում ես ինձ այսուհետև զբիւ կանոնավոր կերպով, հաղորդակից մնալ ինձ սրտով և գրով, ուրախակից և տրտմակից լինել ինձ և զիս առնել Ձեզ, որպէս օրենք է ճշմարիտ բարեկամութեան մեջ:

Մեք բաժանվելով միմյանցից, արդարև հասած ենք մեծ զրկանքի, որոնց տանելու և համբերելու համար պիտո է մի քաջ և վեհանձն մարդու հոգու բոլոր կարողութեանը: Մեր բարեկամութեան նմանը և հավասարը կամ շատ սակավագոյն, կամ թե ամենեւին անգոյն է մեր հայերի մեջ: Դորա կապերը չեն հաստատված դիպվածով, նշովական ակնկալութեամբ, ոչինչ նշովական իրով, այլ սիրով և հարգութեամբ առ միմյանս, առաքինութեան ապառաժյա—պինդ հիմքի վերա, որ պիտի տեւին, թեև երկինք և երկիր անցանէին: Ես սիրեցի զքեզ և ոչ թե զՔոյդ, խոսեմ աստվածային Պաւլոսի հետ, և դու զիս, և ոչ զիմն: Աւելացրու դորա վերա մեր բարեկամութեան քսանամյա հասակը, և այս բոլոր միջոցում միմյանց հետ կերած աղուհացը, միմյանց հետ արտասոված արտասուքը կյանքի տրտում և սասանեցուցիչ պատահարների վերա, միմյանց հետ ուրախացած ուրախութեանքը կյանքի լուսավոր և պայծառ օրերում: Ո՛հ, Մելքոն հղբայր, հղբայր իմ Մելքոն, ես խոստովանում եմ և վկայում եմ, որ իմ բոլոր հավիտենականութեանը բավական չէր լցուցանելու, վճարելու քեզ այս քաղցր, անսասան պարտքը, որ պարտական եմ քեզ, թեպէտ զիտեմ, որ քո սերը և բարեկամութեանը առ իս, ճշմարիտ սերը, առհասարակ, չգիտեմ այդպիսի համար ու հաշիւ, այլ յուր երջանկութեանը գտանում է միայն. սիրելով և զրկանք հանձն առնելով, յուր անձը ուրանալով:

Ես այժմ Թիֆլիսումն եմ, Դուք Մոսկւայում. այստեղ և այդտեղ կան միևնույն հայրենակիցքը մեր. բայց ինչ որ ես ունեի այդտեղ, մի հատ ազնիւ և անարատ մարդը, բարեկամը ինձ մինչև դեպի կյանքի մութ և խավար օրե-

րը—երբ եղբայր եղբորից սովոր է շատ անգամ փախչել, այդ բանից ես ամենեւին զրկված եմ այստեղ, վիշտը և տառապանք հարցուրավորը, բայց մխիթարություն և թեթևություն կյանքի բեռների մեջ՝ շատ փոքր։ Տնից դեպի ուսումնարան, ուսումնարանից դեպի տուն, և տանը մտածությունը և աշխատությունը, հոգը ուսումնականը և նյութականը—ահա՛ Քեզ իմ կյանքիս բովանդակությունը։ Բարեկամ տակավին գտած չեմ Թիֆլիսում, բարեկամ, որ իմ ցավս համարեր յուրը. այո՛, մի քանի ավելամիտ մարդիկ, որ փոքր ի շատեմոտակա և օգնական ինձ. դոցա շարքում գերադաս և բարձրիկուհի կանգնած է մեր Հակոբ Սերոբյանցը, որդիական և բարեկամական սիրով առաջարկելով ինձ յուր սպասավորությունը, երբ կարիք կար այս բաղմակարիք թանկ քաղաքում, ուր մարդիկ կաշի են քերթում և տիկ են հանում, եթե որեիցե հաշիվ ունեւ նոցա հետ։ Սերոբյանցից հետո շատ բարեմիտ է առ իս Հարություն Հովհաննիսյան մեծ բժիշկը, որ դարմանատար է նույնպես մեր ընտանիքին. խոսքով և գործով, որպես և որչափ կարող է՝ իսկույն ձեռնառն է ինձ։

Մեր հոգաբարձուների կողմից մինչև այժմ ոչինչ շնորհ տեսած չեմ։ Դոցանից խնդրած էի ես ընծայել ինձ 500 մանեթ՝ վասն բարեկարգելու իմ նոր տնտեսությունը Թիֆլիսի մեջ, որպես սովոր է առնել տերությունը, երբ կարգավում է մի նոր պաշտոնյա. բայց դոքա ձգձգելով գործն այս ու այն կողմը, ոմանք հայհոյելով զիս և արատավորելով իմ գործակառարությունը, մինչև այժմ ոչինչ արած չեն. խորհրդի մեջ այնպես վճռվեցավ խնդիրը, որ ինձ պարտք տան մի տարի ժամանակով, և այդ պարտքը մինչև այս լուսինս ստացած չեմ։ Սենյակներս տակավին անկարասիք են ըստ մեծի մասին։ Ո՛չ. ես չունեմ ոչինչ պատճառ սիրելու և հարգելու այս մարդիկը. սոքա կամին միայն ինձանից աշխատություն և բոլորովին աշխատություն, բայց իմ կարիքս լցուցանել, կյանքի դժվարությունքը թեթևացուցանել ինձ, այդ շատ հեռի է նոցա մտածությունից։ Ես ըստ իմ բաղմամասնյա աշխատության համեմատ, արժանի էի կրկնապատիկ վարձատրության, քան թե Մոսկվայում մի ավելի հեշտ և դյուրին գործակառարության ասպարեղի մեջ։ Ուղիղն ասեմ Ձեզ, իմ տեղափոխությամբս դեպի Թիֆլիս, ծանրացավ ինձ իմ կյանքը, բայց թեթևացավ ոչ, և այն իմ ծերության օրերում։ Մինչև օրս, փառք աստուծո, առողջ եմ, ախորժակս և քունս ավելի լավ է, քան թե Մոսկվայում, որովհետև մինչև այժմ վայելում ենք Թիֆլիսում բաց և արձակ օդի քաղցրությունը։ Ձյուն չկա դեռ ևս. ցիխ և ապականություն միայն սկսում է ծանրացնել իմ մահառությունս, և ճանապարհը այստեղ առհասարակ վատ են։

Անցյալ հոկտեմբերի 12 հանդիսավոր ակտ կատարեցինք ուսումնարանում, իմ խորհրդակցությամբ ճառեր ասվեցան, հաշիվ և համար տրվեցան ժողովրդյանը, թե հոգաբարձուք ինչպես էին լցուցած յուրյանց պարտականությունքը։ Կտպվի շուտով մի տետրակ այդ ճառերով և համարատվությամբ, այլև մի քանի ուսումնական աշխատությամբք մեր վարժապետների, որոնց մեջ կա և իմս։ Ձեզ ես կուղարկեմ մի օրինակ. միայն թե կամեմ խնդրել Քեզանից, որ շուտով հասուցանես ինձ անվանքը այն պատվելի պարոնների Մոսկվայում, որ ըստ Ձեր կարծիքի արժանի էին ստանալ այդ տետրակը մեր հոգաբարձուների առաքմամբ. որովհետև ցանկալի էր սոցա, որ ամենեքյան տեղեկանան ներսեսյան ուսումնարանի գործունեությանը։

Իմ ընտանիքը ողջ և առողջ են. նոքա ուղարկում են Ձեզ յուրյանց սիրալից և մեծարական ողջույնը։ Օր չէ անցնում, որ մենք թե՛ սեղանի վերա և թե՛

այլ զիսկվածների մեջ չհիշենք Ձեր անունը, չքաղցրանանք Ձեր հիշատակով և հոգեպես չսլանանք առ Ձեզ, դեպի Մոսկվա: Ալեքսանդրը հաճախում է դեպի Տեր-Հակոբյանի մասնավոր կլասիկական գիմնազիան, ուր և ես դասատու եմ հայկադյան և լատինական լեզուներով: Օլիմպիան պարապում է տակավին տանը: Միտ դնելով սորա նվազությանը, չկամեի սորան շատ պարապեցնել, բայց պիտանոյի համար կամիմք վարժապետ բռնել:

Խնդրեմ իմ սիրո ողջույնը մատուցանել Սմբատ Շահադիզյանին և Երեմիա Սահակյանին, և թողություն խնդրել նոցանից, որ մինչև այժմ չկարողացա գրել նոցա, բայց մտադիր եմ շուտով լցուցանել այդ պարտքը: Մինչև այս րոպես չստացա Լազարյանց Ինստիտուտի պրավլենիեից իմ արձակման թուղթը հանդերձ իմ ПОСЛУЖНЫМ СПИСОМ³, կարծեմ սորա ետաձգությունը մի բարի խորհուրդ ունենա, որովհետեւ Խաչատուր Հովակիմյանցը կամեր ինձ պարգևատրել մի բան: Չստացա մինչև այսօր և կայսերապարգև հողի հրովարտակը, որո մասին ինձ տեղեկություն էր տված պ. Գուկեիչը: Եվ այստեղ ես ժամանակ չունիմ տեղեկանալու այդ բանիդ:

Սիրով և հարգանք՝

Քո

Առեվանոս Նազարյանց

203. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Պետերբուրգ

Մեծապատիվ բարեկամ,

Շատ ուրախ եմ, որ այս րոպեիս կարող եմ Ձեզ գրել քանի մի խոսք, իրրեւ ապացույց, որ թեև սար ու ձոր և ահագին տարածությունք որոշում էին զմեզ միմյանցից, այնուամենայնիվ ես մոտ ու մերձ եմ Ձեզ հոգով, որպես և Դուք, անտարակույս եմ, մոտ ու մերձ եք ինձ և մասնակից իմ ուրախությանը և ցավին: Ես գալով Թիֆլիս և այստեղ հաստատելով իմ բնակությունս, ասես թե ես առավել մոտեցած էի Ձեզ, ծանոթանալով Ձեր պատվելի քվերը, տիկին Հովհաննիսյանին, ընտանեկան հաղորդակցությամբ մոտենալով Ձեր խնամուն, սիրելով և հարգելով զնա իբրեւ միներ իմ ամենամոտ և մտերիմ բարեկամներից:

Երկու ամիս է տակավին, որ ես Թիֆլիզու բնակիչ եմ դարձած, և ահա իմ տեսչական պաշտոնս Ներսիսյան հոգևոր ազգային դպրոցի մեջ բացում է ինձ մի ընդարձակ ասպարեզ գործականության, մի ասպարեզ, ուր ամենայն ինչ կարոտ է աշխատության և նորոգ բարեկամության և միաբան գործակցության Ձեր և մեր ամենեցուն կողմից: Աստված ողորմած է. միայն թե մեք ես աշխատինք ձեռք, ոտք շարժել և անդործ չմնալ. Aide toi et le ciel t'aidera*:

Այս րոպեիս մի անձնական խնդիր ունիմ Ձեր բարեկամությունից: Ահա մոտ մի տարի է, որ տակավին Մոսկվայում ես ծանոթարար թուղթ ստացա Նիկոլայ Վասիլևիչ Գուկեիչից, թե կայսերական ողորմածությամբ շնորհած է ինձ 400 դեսյատին հող Ստավրոպոլյան գուբերնայում, և թե այդ հողի պլանը Կովկասու փոխարքայի ձեռամբ ուղարկելու էր Պետերբուրգ ի հաստատություն

* Դու օգնիր, որ աստված էլ քեզ օգնի (ֆր.):

կայսերական Քանին և հետո ի հասուցումն ինձ: Մինչև այսօր չգիտեմ, թե ո՞ւր մնաց այս խնդրի վճռի գործը: Երբ որ տակավին Մոսկվայումն էի, լսում էի անգամ, թե հողը ստավրապոլյան սահմանում չափած ու որոշած է. բայց թե տված ու ստացած է և ո՞ւմ արգյոք, այս մասին ոչինչ տեղեկություն չունիմ:

Խնդրում եմ այս մասին վերահասությունը գործելով պարոն Գուլկելիչից, միամտություն տալ ինձ, միանգամայն և տեղեկություն, թե ի՞նչ կացության մեջ է այս կայսերական պարզեատվության և կալվածի գործը, որո անունը միայն լսած եմ մինչև այսօր, բայց ստույգ իրողությունը մնում է ինձ մթության մեջ թաղած:

Շատ բան կարելի էր ինձ ազնիվ բարեկամիդ գրել Թիֆլիզից՝ իմ գործունեության մասին, բայց ես կամիմ համբերել, որ գործը ինքը լինի Ձեզ կենդանի քարոզ: Հուսով եմ, որ այս տարու վերջում հասանի Ձեզ այն 60шюра-ն, որ արդեն տպարանումն է և շարվում է, իբրև բովանդակություն բոլոր ակտի հանդեսին, որ անցյալ հոկտ. 12-ին կատարեցինք այստեղ հայկազյան ժողովրդի փոխանորդների առաջակայությամբ:

Ամենայն բարեմաղթությամբ Ձեզ հաստվածուստ, մնամ Ձեզ պատվող
և սիրող՝

Ս. Նազարյանց

Թիֆլիս, 23 նոյեմբերի 1869.

Իմ հասցես. В Тифлисе, на углу Сергиевской и Садовой улиц, в доме Григория Шадинова.

204. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

24 նոյեմբերի, 1869, Թիֆլիս

Նղբայրապատիվ բարեկամ Մելքոն Գասպարյանց,

Շատ ուրախ եմ, որ հաճախ առիթ եմ ստանում նամակ գրելու Ձեզ և խոսելու Ձեզ հետ, իմ պատվական և հոգեհարազատ բարեկամի հետ: Ես հավատացած եմ, որ իմ նամակները երբեք կարող չեն ձանձրացնել ղՁեզ. մանավանդ, որ այդ միակ միջիթարությունն է այնպիսի, միմյանցից տարածությամբ անջատված, բարեկամների համար, որպիսիք մենք եմք:

Այս բոպեիս դարձյալ մի խնդիր ունիմ առ Ձեզ, և սա պատկանում է իմ Թիֆլիսյան ազնիվ բարեկամներից մինի որդուն, որ այժմուս գտանվում է Մոսկվայում: Դա է 16-ամյա որդին պարոն Արտաղյանի, Արշակ Արտաղյան, որ ցանկանում է հայրը կարգել իբրև աշակերտ в практическую академию Մոսկվայում: Պատանին գտանվում է Մոսկվայի համալսարանի ստուդենտ Գալումովի մոտ: Պարոն Արտաղով—հայրը ինքը գրելու է Ձեզ և խնդրելու նույն մասին, որպես և պատվեր յուր որդուն, որ հանդիման լինի Ձեզ: Խնդիրը այն է, որ Դուք աշխատ լինեիք տանիլ ղնա և հանձնել հիշյալ վաճառական ակադեմիայի կառավարիչներին, այն պայմանների հիման վերա, որոնց վերա ընդունվում են այնտեղ աշակերտք: Հայրը ինքը, այր պատվավոր և ազնիվ, կուղարկե Ձեզ հարկավոր արծաթը, որչափ կհրամայեք Դուք, վերահասու լինելով հատուցմանը: Ես մտածում եմ, որ մեր հասարակաց բարեկամ Տեր Հարություն ևրեցը—որում ուղարկում եմ շատ և շատ ողջուն—կարող էր Ձեզ օգնել այս գործի մեջ, որովհետև ծանոթ էր կոմսերցիական ակադեմիայի ինսպեկտորին Живаго (?):

Քաջաշուռյա լինելով, որ Դուք աշխատությունը հանձն կառնեք արժանապես տնօրինել Արշակ Արտագյանի վիճակը, որպես ցանկանում էր հայրը, և ես խնդրում եմ իբրև միջնորդ հանուն մեր բարեկամության. կամիմ կցեւ այստեղ այն ծանոթությունը, որ հարկավոր էր հարցաքննելով երիտասարդի գիտությունքը աշխատել, որ նա մտանն այն դասատուներ, որում արժանի է ըստ յուր նախապատրաստության:

Ամենեկին Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

205. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկովա

25 դեկտեմբեր 1869, Թիֆլիս

Իմ հղբայրապատիվ բարեկամ Մեկքոն Փանյանց,

Հին տարին հսկայական քայլափոխերով մոտենում է յուր ավարտակետին, և մեք մարդիկս, դարձյալ մի ոտրի ուսաջ կնալով՝ մեր զերեզմանին: Բայց նախքան թե ոտք կկոխենք նոր տարու սահմանի մեջ, պիտո է մեզ կարգադրել մեր հաշիվ ու համարը հին տարու հետ, հատուցանել մեր պարտքը, ում հարկ՝ հարկը, ում պատիվ՝ պատիվը, ում սեր՝ սերը, և ես այս միջոցին, մի րոպե խաղաղ ժամանակ գտանելով, կամիմ իմ բարեկամության և սիրո քաղցր պարտքը հատուցանել:

Ձեր շատ սիրելի նամակը, որում անհամբեր հոգով սպասում էի, ամսուս 9-ից արձակված, անկորուստ հասավ ինձ երեկյան օրին: Շատ ցավեցաւ և ցավում եմ տեսանելով Ձեր նամակից, որ այն ալեորը՝ պատրաստում է Ձեզ այնքան անախորժությունք, Ձեզ, որ ունիք միայն իրավունք պահանջելու պատիվ և հարգություն իբրև անվարձ անձնանվեր սպասավոր եկեղեցական և ազգային գործի: Ոչինչ մխիթարություն չէ ոչ Ձեզ և ոչ ինձ, եթե ասեմ Ձեզ, որ այս աշխարհի, մանավանդ թե հայոց աշխարհի վարձը անշնորհակալություն և ապերախտություն է: Բայց գիտել այդ բանը հարկավոր է մեզ ամենեցուն առաջուց: Այդ օրհնածը և դոցա բոլոր ազգը ի բնե անտի այդպես են եղած, այսինքն՝ ամենեկին լիահավատ ղեպի օտարաղդիքը, քան թե ղեպի յուրազգիքը, անխտիր, թեև օտարազգի մարդերի խորհրդակցությունքը հազար անգամ վնասակար լինեն մեզ և յուրազգիներինը հազար անգամ օգտակարագույն, և թե այդ ո՛ր բանի ապացույց է, թողնում եմ Ձեզ արտասանել բուն խոսքը: Բայց այդպես է, փոփոխել կարելի չէ: Ես վաղուց գիտեի այդ և հեռվից տեսանում էի, որ մոսկովյան հասարակության ընտրությունը պատվի և հարգանքի հետ միասին կապում էր Ձեր վզին և մե ծանր, անտանելի շղթա, գործ մի այդպիսի մարդու հետ, որո հետ միայն կարող էր վարվել Յակուլովի պես բարոյակա՛նապես փտած և շնչին մարդը, բայց ոչ մի ուրիշ և ազնիվ մարդ, մի պատվավոր ճշմարիտ անձն: Նոքա և ես մոլորվելով մեր ցանկություններից և հույսերից, խաբվեցանք, շատ և ցավելի կերպով խաբվեցանք: Ես կարծում եմ, որ այդ անախորժությունների մեջ առաջել լավն է սառնասիրտ մնալ և պահպանել Ձեր հոգու խաղաղությունը, որովհետե՛ վրդովվիլ, յուր անձը պատժել վրաս հիմարի օտարության, ընդդեմ է բուժականության. բայց երբ փոքր ի շատե ավարտած էին հաշիվները գործերի հետ միասին, գրել այն ալեորին Ձեր հրաժարական թուղթը, ծանուցանելով և բացատրելով նմա, որ դուք այ-

սուհետեւ դիտավորութեամբ շունեիք այդպէս գործ կատարել, որովհետեւ անարժան էիք համարուիմ զոհել Ձեր ժամանակը և զորութիւնը մի սպասավորութեան, ուր փոխանակ վստահութեան և հավատի և շնորհակալութեան, հնձում էիք միայն անախորժութիւնը և տառապանք: Եւ իմ ընթացքը Թիֆլիզում վարդերի միջով չէ, այլ շատ ծակոտող փշերի, բայց այն զանազանութեամբ միայն, որ ես կոխելով զգոսա, անցանում եմ և առաջ եմ գնում. այլև ծառայում չեմ ամենեւին անվարձ, այլ փոքր ի շատե ունեմ շահաստացութիւն:

Դուք կարող եք նկարագրել մտքով, թե որպիսի՝ հերքութեան գործ է կշանք և շարժողութիւն գոյացնել այս մեր անկյանք և անշարժ և դադարուն ասիացւո մեջ, որպիսի աշխատութեան գին արժե այս հայկական խուլ ու մունջ վիճակից դուրս քաշել մեր ազգը, կամ գոնյա մի քանիսը դոցանից, և տանել դեպի գիտակցութեան պայծառ աշխարհը, այն աշխարհը, ուր մարդս ինքն յորջան համար է տալիս, թե ինչ կամեր նա որոշապէս և ինչ է յուր արածը կամ թե առնելին, այսինքն հասկանալ յուր անձը և յուր պիտույքը և հարկավորութիւնը: Մի դժվարին կացութեան մեջ եմ ես: Շունչ առնելու ժամանակ շունչում. բայց ներգործել ստիպւած եմ, որովհետեւ ամենայն աչք հայում են դեպի հիս, և իմ դադարելովս պիտի դադարի ամենայն բան: Մուլութիւն և դանդաղութիւն և անմիտ անգործութիւն—ահա իմ հակառակորդքս. այստեղ հարկավոր է մի դժգոհեցուցիչ սաստիկ զորութիւն, որ դեպի գործ շարժե միտք և ձեռք: Խնդիրք անշարժ բազումք, և այնպիսիք, որ իսկ և իսկ պահանջում են յորջանց լուծումն և սպասել կարող չեն. բայց հնարք և կարող ձեռք լուծանելու զգոսա՝ չկան, կամ թե միայն դտանելի են կամաց-կամաց, ժամանակով:

Իմ բրոշյուրը շուտով դուրս կգա և կուսուցանե Ձեզ և մեր բոլոր մտածող հասարակութեանը, թե արդոք ի՞նչ կամիմ ես, իբրեւ վերատեսուչ ներսիսյան դպրոցի, և որպիսի կերպով մտածում էի բարեկարգել զնա: Ցավելի է միայն, որ դպրոցի նյութական հնարքը չլինելով հարուստ, շատ բան դուրս է մնացած այն պրոգրամմայից, որ ես իբրեւ նախագիծ կամ նախագիր ուսման գալոց ահադեմիական տարու համար հրատարակում էի: Հոգաբարձուքը դիտավորւած են գալոց տարի շինութիւնը առնել, հին ուսումնարանի ավերակ շինվածի վերին հարկը նորոգել թատրոնական ձևով, որ ավելի շահավետ է համարվում, իբրեւ եկամուտի աղբյուր, քան թե այլապէս, մի այլ բաժնական ընդարձակ հողի վերա վանքի եկեղեցու մերձակայքում կամին խանութներ շինել և մտածում են գոյացնել դոցանից, ինչպէս ասած կամ իմ բրոշյուրի մեջ, առավել ճոխ եկամտական աղբյուրներից մինը: Այս ծախքերի հանգեպ ունի դպրոցի գանձարանը ոչ ավելի քան թե 10.000 մանեթ, բայց յուր տարեկան եկամուտքից՝ 22.000 մանեթ: Բայց պարտք ևս ունի դպրոցի գանձատունը:

Ես շատ հաճախ մտածում եմ մի բանի վերա, որ բացի անձնական ինտերեսից իմ համար, ցուցանում է մի մեծ ազգային ինտերես. ինչպէս եք կարծում Ձեր տեղափոխութեան մասին դեպի Թիֆլիզ, ես կարծում եմ գոնյա, որ եթե մեք շունինք մեր հատուկ քաղաքական կշանքը—այս միայնակ լայն ասպարեզը ազգի մարդերի առաքինական վաստակների համար, որովհետեւ այդտեղ միայն կար մեծ շարժում և օրհնքի պաշտպանութեան ու հասարակութեան գործակցութեան ներքո գործ կատարելու հնար, ուրեմն՝ մեզ փոքր ի շատե—եթե պիտի գործ կատարվի ազգի մեջ և ազգի համար, այդ կարելի է միայն այնտեղ, ուր կա փոքր ի շատե բազմաթիւ հասարակութիւն, և այնքան առավել հեշտութեամբ, որչափ առավել բարեմիտ մարդիկ կային այդ

Հասարակության մեջ, և գործունյա և աշխատասեր և մարդասեր ու հայրենասեր անձինք: Ձեր վաճառական գործերի համար ևս լինելու էր Թիֆլիսը ավելի շահավետ:

Մի վաճառական ձեռնարկություն միշտ կարելի էր այստեղ հիմնարկել Ձեր համար, տսկոսիքի կուրսը բավական բարձր է այստեղ՝ 10—15. մի ընտիր եվրոպական վաճառքի մաղաղին, որ եթե կամէիք բանալ այստեղ, շատ օգտաւեր կլինէր Ձեզ և հարստության պատճառ: Օրեցօր աճում է և զորանում է ղեղիությունը և փառավոր կյանքը Թիֆլիսում. այստեղ կա մեծ ասպարեզ վաճառականության: Գիտեմ, դու կասես իսկույն՝ ես արդեն ծերացած եմ և ժամանակը այդպիսի ձեռնարկությունների անցած է, բայց ես կարծում եմ ամենևին դեպի հակառակ կողմը. քանի որ մարդս ապրում է, պարտ է գործել և ներգործել, որովհետև այդ է կյանքի պահպանության միակ պայմանը: Ով դադարեցավ գործելուց և ներգործելուց, նա մեռանում է արդեն ժամանակից առաջ: Դու այս բոլորիս գործում ես և ներգործում ես արդարեւ, բայց միայն անշահ ու անօգուտ կերպով: Նախ պիտո է գործել և ներգործել յուր օգտի համար հատկապես, հետո մյուսների համար, աղքի և եկեղեցու համար: Ես կարծում եմ և սրտի վկայությամբ գիտեմ, որ մի, յուր գործով և վաստակով կարող բարեմիտ և աղնիվ. մարդ ավելի գործ կարող է կատարել աղքի համար, այդպիսին ունի մի ամուր նեցուկ հաստատության յուր քամակում. բայց մտածել այլապես զորավոր լինել, որչափ ես եմ հասկանում մարդկության և աշխարհի իրքը, անկարելի է:

Գիտեմ նույնպես, որ Քեզ շատ դժվար կլինի հրաժարվել Մոսկվայի հողից, ուր այնքան մեծագին առհավատչեալք Ձեր քնքուշ սիրո ամփոփված են գերեզմանի մեջ. ես այս գիտեմ իմ հատուկ փորձից, և ոչ ոք կարող չէ զիս կշտամբել քարասրտության մասին. բայց իմ անդույզ և նազելի բարեկամ, ինչ նպատակ ունի մեր կյանքի համար այդպես խորասուչ լինել քաղցր ցավերի անհուն օվկիանոսի մեջ. սիրաւ ունի արդարեւ յուր սուրբ և հարգելի իրավունքը, բայց և բանականությունը, մեր այրական պարտականությունը դեպի մեր անձը և մարդկությունը, ունին յուրյանց սուրբ և հարգելի իրավունքը. գեղեցիկ է ապրել յուր մեռածների համար, լինել մերձ յուր նազելի հանգուցյալների գերեզմանին, ժամանակ առ ժամանակ յուր կարոտալից և գթալից սիրո համբույրներով ջերմացնել և կենդանացնել մեր սրտի համար այդ սառած պաղած հողեղեն նշխարքը մեր սիրելիների—բայց ես առավել գեղեցիկ է ապրել կենդանիների համար, գործել և ներգործել նոցա օգտի համար: Մեռածների հիշատակը սուրբ և նազելի պահել մեր սրտում, այս միայն կարող է մարդս, բայց ոչինչ առավել. մեռանիլ մեռածների հետ, թաղել յուր անձը յուր թաղածների հետ միասին, անխորհուրդ և անպատու բան է:

Այսօր իմ տոնն է՝. քաղցր և դառն մտածողությունք այս բոլորիս հանկարծ դարթնում են սրտիս մեջ: Ո՛ւր եմ ես. ո՞ւր են իմ մոսկովյան բարեկամքը, ահա լուսանում է առավոտը և ես նստած մտածում եմ, թե Մոսկվայում եմ, իմ բարեկամքս, իմ աղնիվ, եղբայրասպասիվ բարեկամս Մելքոն վաղ-վաղ կգիմե առ իս շնորհավորելու իմ տոնս, հանձնելու ինձ յուր առ ի սրտե բարեմաղթությունքը, նորանոր հավաստիքով ամուր և ամուր հաստատելով մեր բարեկամության կնիքը—բայց ո՛չ, այս բոլորը երազ է, խորհրդավոր երազ. միայն թե ես սպասում եմ, սպասում եմ, մերայինքն ես իմ հետ միասին, բայց Մելքոնը հայտնվում չէ և կարող չէ հայտնվիլ. հազարավոր վերստը

բաժանում են մեզ միմյանցից. նա նվրոտացում է, ևս Ասիայում: Թող մխիթարվինք այս բուպեիս այն միակ մխիթարությամբ, որ կարող է տալ մեզ միայն հողեղեն մտածությունը, այս և հաղարավոր, դարձյալ հաղարավոր վերստերով միմյանցից հեռավորքը մոտեցնելով և հանդիման կացուցանելով միմյանց և միավորելով իրարու հետ կյանքի խորհրդավոր ժամերում:

Մերայինքը այս բուպեիս քնած են և խորին լուռթյուն պատած է իմ շուրջս: Բայց ամուսինս—արդեն օրհնված մի բարի զավակով, որում անուն ենք տված «էմմանուել հրկրորդ»³, իբրև քաղցր հիշատակ մեր հավերժացած առաջին էմմանուելի—երեկյան երեկոյին պատվիրեց ինձ ուղարկել Ձեզ յուր առ ի սրտե սիրո և հարգության ողջույնը յուր քաղցր և դառն զգացողությամբ լցված լինելով սիրտը, որպես իմ և մեր բոլոր զավակների սիրտքը: էմմանուել երկրորդը, որո կնքահայրն էր Հակոբ Սերոբյանը, առողջ մանուկ է և մի զարմանալի բան, շատ նման հանգուցյալ էմմանուելին, բայց առողջածին մանուկ, և մեծ մխիթարություն, որ մայրը գոնյա մինչև այժմ շատ կաթնառատ է և կարող է լցուցանել յուր դայեկական-մայրական պարտականությունը, տաանց կարոտ լինելու օտար ստնտուի:

Երեխայքը առողջ են և ուղարկում են Ձեզ յուրյանց հարգության ողջույնը, միշտ հիշելով Ձեր նազելի անունը սեղանի վերա: Բայց այսօր արդեն ամենեքյան լցված են ղեղուն և թաթաղուն չափով—Մելքոնի հիշատակով: Ասես թե երեխան աղաղակում է յուր մոր սենյակում, իսկ ևս վաղուց արդեն արթնացած և քո հետ խոսելով լսում եմ այդ ձայնը. ուրեմն վերջացնեմ նամակս, մաղթելով Քեզ աստվածուստ ամենայն հոգևոր և մարմնավոր բարիք գալոց նոր տարու և մեր հայկական տոների համար: Ընդունիր մեր ամենեցուն առ ի սրտե բարեկամությունքը Քո անվան շուտով գալոց տոնին:

Ողջույն իմ սիրելի բարեկամներին:

Քո՝ Ս. Նազարյանց

206. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

3 փետրվարի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ամենաազնիվ բարեկամ Մելքոն Գասպարյան,

Շատ ուրախ եմ, որ մի քանի րոպե կարող եմ գողանալ իմ ժամանակից խոսելու Ձեր հետ և ասել Ձեզ շնորհակալությամբ հանդերձ, որ Ձեր ամենասիրելի նամակը, անցյալ ամսու 13 թվականից, անկորուստ հասած է ինձ։ Իմ նամակս առ Ձեզ, 18-ից հունվարի, հանդերձ հասուցմամբ առ Երեմիա Սահակյանց՝ կարծեմ որ մինչև այժմ տեղ հասած լինիք և հոգացած։

Մի շաբաթ առաջ ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուքը ուղարկեցին Ձեր անվամբ դեպի Մոսկվա քսան օրինակ մեր դպրոցական հանդիսավոր գործողության հիշատակարանից, հանդերձ մի տպած նամակով, որո ղորովյամբ կբաժանեք այդ օրինակները, որպես արժան կհամարեք Ձեր խոհականությունը։ Հուսով եմ, որ Դուք այդ հիշատակարանից կնկատեք, որ այստեղ մի փոքր կյանք և շարժողություն կա այժմուս, իմ անդադար խթելով և դրդելով, ինքս աշխատելով և մյուսները աշխատեցնելով։ Ցավելին այն է. միայն, որ գործի ասպարեզը անշափելի ընդարձակ է, բայց գործավորքը անշափ շատ սակավ, և այդ սակավքը ըստ մեծի մասին անկարողք աշխատել և մի օրինավոր վաստակ վաստակել ազգի համար։

Գլուխս պտուլտ է գալիս՝ տեսանելով աչքիս առաջև կարևոր խնդիրների միմյանց վերա դիզացած կուտակությունքը, որ, իհարկե, մի օրում և մի գիշերում անկարելի է լուծանել։ Այստեղ հարկավոր են տարիք և շատ տարիք։ Ուսումնարանի ներքին տնտեսությունը մինչև օրս եղած է մեքենաբար, անվամբ միայն, առանց քննելու և որոշելու նպատակը և այն ճանապարհքը, որ պիտի առաջնորդեին դեպ այդ նպատակը։ Ամենեքյան ցանկանում են արդարև հայկական կրթության և լուսավորության, բայց թե այդ բաները ի՞նչ ճանապարհով ստանալի են, դորա վերա մինչև այժմ ոչ ոք դադարեցուցած չէ չուր ուշադրությունը։ Թե ի՞նչպես պիտի լինի մի ազգային ուսումնարանի դպրոցական կազմակերպությունը, ի՞նչ հնարներով կարող է մեր ժամանակներում ուսումը պտղաբեր կացուցանել մի հայկական ուսումնարանում, այդ բանի վերա ոչ ոք մտածած չէ, և այդ պատճառով մեք այս րոպեիս կանգնած ենք մի շոր ու ցամաք, անմխիթար անապատի մեջ. կամիմք գործք գործել, բայց ոչինչ գործիք, ոչինչ անոթք առաջագույն պատրաստած չեն։ Տարիքը եկած ու զնաղած են, առանց որևիցե ուրախացուցիչ կենդանության հետք թողնելու։ Այստեղ հարկավոր է ամենևին նոր շինություն, նոր տնկարկություն չուր բոլոր սկզբնական դժվարությունքք. ես այստեղ ունիմ ոչ թե առաջ տանելու որևիցե սկսված, այլ նոր ի նորո սկսանելու ամենայն բան, բոլորովին նոր

հիմքի վերա: Դու կասես այնքան, այնքան ես առավել պարծանք. բայց ի՞նչ է այդ պարծանքը մեր ասիական հայերի մեջ. մի քանի տարու հիշատակ և հետո անվերջ մոռացություն մի ննջեցածի և մի գերեզմանի մեջ ամփոփածի. մի կեղտոտ և անապատ գերեզմանատան մեջ, ուր հազիվ թե մի քանի անգամ տարու մեջ ոտք է կոխում որևիցե մարդկային էակ:

Ձեր նամակը ընթերցասիրելով, անասելի շատ ցավեցա Ձեր տառապանքի վերա, բայց դոքա շատ բնական են այն միջոցում, երբ մի մարդ հանձնառու է մի հասարակաց գործի հոգարարություն. որովհետև այդանդ իսկապես սկսանում է արդարամիտ մարդու պատերազմը յուր բնկերների տխմարություն հետ, և որքան նա բարեխիղճ ու գործունյա է, այնքան ավելի արգելքի ու խոչընդոտի հանդիպում է նա:

Դուք Յակուլյանցն չեք, այլ մի պատվավոր մարդ, մի արդարամիտ աշխատավոր անձն, բայց այդպիսիքը, իսկապես, գործ ունենալով տխմարների և անմիտների հետ, պիտի ենթարկվեն ամենայն տեսակ անախորժությունների: Ես այդ վաղուց գիտեի, գիտեի, որ այս աշխարհի բոլորում պատկը ընտիր և արժանավոր գլուխների համար չէ հշուսած վարդերից, այլ փշերից. բայց և հավատացած էի ի մասամբ, որ Դուք ունիք այնքան մեծություն հոգու, այնքան բարոյական քաջազնություն, որ կարող էիք տա՜հ, այդ փշա պսակին: Եվ հուսով եմ, որ այդ փշա պսակը մի օր կդառնա վարդյա պսակ:

Ես կցանկանալի, որ Դուք, երբ որ Ձեր հասարակաց գործերը ավարտած էիք և հանդատուցած, հաստատուն կերպով մտածելիք որոշել Ձեր կյանքի նպատակը: Ինձ դժվարանում է կյանքը Թիֆլիսում առանց Ձեր, իմ միակ բարեկամիս աշխարհի վերա: Հեռվից, թե մոտից մասնակից լինել յուր բարեկամի ուրախությունը և ցավին, մեծ զանազանություն է: Իմ տան բարեկամը մինչև այսօր Դուք եք եղած. Ձեզանով զարդարված էր իմ կյանքս մինչև այսօր. բայց այժմ ամենևին որբացած՝ ես և իմայինքս ապրում ենք միայն Ձեր քաղցր հիշատակով:

Մանուկ էմմանուելը արժանի է Ձեր աչքին, Ձեր սիրուն աչքին, Ձեր քրնքուշ հայրական-բարեկամական գրկախառնությունը. մի գեղեցիկ լիամարմին երեխա է և շատ կենդանի, երեսով և ձայնարկությամբ: Համբուրում է Ձեր ձեռքը երեխայական խոնարհությամբ:

Ալեքսանդրը և Օլինկան շատ սիրով և մեծարանքով համբուրում են Ձեր ձեռքը և մաղթում են Ձեզ ամենայն բարօրություն և կարոտ են Ձեր քաղցր շփոթյանը:

Ի՞նչ վիճակի մեջ են մեր ննջեցած սիրելիների դամբարանքը. ես ամենևին աներկմիտ եմ, որ Ձեր բարեկամական գոթը նոցա վերայից անպակաս կլինի, և դուք կհոգաք իմ մեռածների տխուր պիտույքը, որպես Ձեր սեփականներին:

Իմ ամուսինս ուղարկում է Ձեզ իր ամենաջերմ ողջույնը և ամենևին մասնակից է իմ առ Ձեզ սիրուն և մեծարանքին, և երանի է տալիս այն օրին, երբ կրկին կարժանանա Ձեր քաղցր և սիրալից տեսությունը:

Իսկ ես հոգով և մտքով գրկախառնելով զՁեզ,

մնամ բոլորովին Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Ողջույն մեր բոլոր բարեկամներին. վաղուց գրած եմ Շահազիզին. գրեցի մի օր առաջ Տեր-Հարությունյանին:

Թիֆլիս—Մոսկովա

Իմ խոհական բարեկամ,

Ձեր հարգելի թուղթը, անցյալ հունվարի 21 օրաթվից, անկորուստ հասով ինձ յուր ժամանակին: Շնորհակալ եմ Ձեզ այն տեղեկությունների մասին, որ տված էիք ինձ իմ մասնավոր գործի վերա, բայց մանավանդ այն ճշմարիտ հայրենասիրական մտածությունների, որ շատ խորին տպավորություն ազդեցին իմ մեջ և շատ քաղցր զգացմունք պատրաստեցին ինձ: Դուք գիտեք, որ ես ոչինչ բանի այնքան ատեցող և թշնամի չեմ, որքան կեղծավորության, ուրեմն խնդրեմ ընդունեք իմ բանքը իբրև իմ սրտի խորին վկայություն, առանց որևիցև մարդահաճության, որո տեղիք երբեք և ոչինչ չունիմ, որովհետև ակնկալությունը չունիմ ոչովից, իսկ իմ բարեկամքը—Եթե հիրավի բարեկամք էին—ճանաչելով իմ փոքր ի շատև արժանավորությունը, առանց իմ ակնարկությանս կամ խնդրիս, պարտական են օգնել ինձ, եթե կարոտ էի դեմ: Բայց և այս օգնությունը—եթե դա պատկանում էր միայն իմ անձին մասնավոր հայեցմամբ և ոչ հանուն ազգի և եկեղեցու, մի մեծ կշիռ չունի իմ աչքում, և ես միշտ կարող էի հրաժարվել դորանից, ազգի և մեր եկեղեցու օգուտը միշտ նախադաս և նախամեծար առնելով, քան իմ շնչին առանձնականս: Կամ իմ միայն հուսալ աչալով, որ իմ ազգս, սիրելի ազգս ունենա այնքան լուսավոր, մտածողական կարողություն, որ հարկավոր է ճանաչելու, թե յուր հատուկ պարծանքն էր պատվել և մեծարել յուր բարեխիղճ, անձնավեր աշխատավորը, որ իբրև տկար մարդ անբավական էր օր ու ցերեկ մտածել, խորհել և դործել, և ի վերա դոցա նյութական կարոտության հետ ևս պատերազմիլ: Ես կամ իմ հուսալ, որ այդ լինելու չէ:

Ներսիսյան դպրոցի հանդիսավոր դպրոցական գործողության հիշատակարանը, կարծեմ, արդեն լինի Ձեր ձեռքում, ուստի կարող եք լիովին խելամուտ լինել, որ Ձեր և իմ հայեցվածը Ներսիսյան դպրոցի կողման և խորհրդի վերա՝ միևնույնն է: Արդարև նա հոգևոր ուսումնարան է և այդ հիմքի վերա պարտ է նա հաստատ մնալ և եկեղեցու հովանավորության կամ թևերի տակ դործ կատարել, դործ ղեկելով այն ազատությունը, որ մնում է ուսումնարանին այդ շրջանի մեջ միայն: Այս մի աքսիոմ է, որ ես այնքան բարվոր հասկանում եմ, որքան ինձ քաղցր էր տեսանել, թե Դուք ևս հասկանում եք: Ոչ ոք մեղանից—և ես ամեննորից առավել սակավ—մտածում է, թե Ներսիսյան ուսումնարանը պիտի պատրաստեք հարմարավոր աշակերտք ուսաց դիմնազիտների համար, որ և էին դոցա խորհուրդքը. այլ, նախ և հառաջ լուսավոր և բարեբարո մարդիկ առհասարակ, իսկ հետո բանագետ մշակք՝ ազգի կյանքի հոգևոր և աշխարհական ասպարեզում: Լեմենայն լուսավորություն, որ հասանում է հայկազյան մանուկին, պիտի հիմնված լինի ազգային սկզբբունքի վերա—այդ արդեն վճռած խնդիր է, եթե ծառը պիտի աճե և զորանա յուր հատուկ և բնական արմատի վերա. բայց թե այդ ազգային սկզբունքը, որ չկան տակավին, այնչափ հեշտ էր հիմնարկել և ստեղծանել, որչափ երևում էր բոտ առաջին երևութին, այդ է ահա մեծ և ամենամեծ խնդիրը—խնդիրների խնդիրը: Կար մի այլ մտածելի նյութ ևս. նախախնամությունը մեր քաղաքական կյանքը կապած է Ռուսաստանի հետ, ուրեմն և մեր լուսավորության ընթացքը, թե շատ և թե փոքր, պիտի զուգակցություն ունենա նորա ընթաց-

քի հետ, թեպետ, իմ շրջահայաց քննությունը, այդ ազդեցությունը հայերի վերա աշխարհի խորին է եղած մինչև օրս, որ հայոց բերանում հայերեն խոսք մնացած չէ, այլ միայն հայկական անխորհուրդ ձայներ, օտար հոգով: Արդարև պիտի չէ մեզ՝ հայերիս, օրինակ և առաջնորդ առնելու մեզ ուսական դիմնադիրները, բայց և դուրս գալ եվրոպական դաստիարակության գիտնական շրջանից՝ անկարելի է: Թե ինչպե՞ս է եվրոպան հասկանում ընդհանուր մարդկային դաստիարակության էությունը, այդ արդարև մի ուրիշ բան է, բան թե մեքենական ըմբռնողությունը և թյուր գործադրությունը. բայց այդ տեղ ոչ աշխարհի դաստիարակության է իդեան, որքան իդեայի իրագործողը և նույնիսկ ազգի տրամադրությունը:

Բայց *abusus non tollit usum**, գիմնադիրներ ոչինչ տեղ պատրաստում չէ աստիճանավորք և ոչ իսկ Ռուսաստանում, այլ դորա խորհուրդն է՝ թե եվրոպայում և թե մեր տերություն մեջ պատրաստել մարդիկ ընդհանուր կրթությանը և մտավորական զարգացմամբ, որ կարող էին համալսարան մտանիլ, վերին ուսմունք սպեցիալական—ֆակուլտետյանք ստանալու համար, իսկ ապա դառնալու գործող աշխատավորք տերության, մինչև այս և մյուսը այլ ասպարեզում. տերության աշխատավորքն են նույն և ազգի մշակներ: Եվ մեր հայերը և թե ուսանեին և ստանային գիտական կրթություն և դառնային ազգի մշակներ, մնում են դարձյալ տերության գործավորք և աշխատավորք, այն զանազանություն միայն, որ նոքա իբրև գիտնական հայեր, աշխատելով յուրյանց անմիջական հայկազյան մանուկների համար և ցեղական լեզվի անոթով, չեն ստանում թոշակ արքունուստ, այլ յուրյանց առանձին ցեղի հոգաբարձուներից, որ նույն և մի տերության հպատակ ու անդամք են: Խնդիրը շատ պարզ է և օրինավոր միանգամայն. մեք կամինք տալ մեր զավակներին նույն եվրոպական լուսավորությունը, որ շատ թե փոքր մեր տերությունը տալիս է իր բնիկ ցեղին, այն զանազանություն միայն, որ մեր աշխարհը մանուկներին ավանդելի գիտությունքը մասնավորվելին նոցա հայկական լեզվի միջնորդությամբ, իբրև առավել բնական և հարազատ անոթով, որովհետև այդպես միայն կարելի էր մի ազգի հիմնավոր և պտղաբեր լուսավորությունը:

Այժմ մի քանի լուսավոր հայասեր հայեր այլպես են մտածում: Դոցա մեջ կաք Դուք ևս՝ Շատ գեղեցիկ. բայց այժմ հանդիպում ենք մենք այլ ծանր խնդրի. արդյոք ունի՞մք կարողություն մեր հատուկ ոտքի վերա դեպի ի վեր ելանել. մեր պատրաստությունքը մինչև այսօր որպիսի՞ն են. արդյոք ունի՞մք մենք ազգային հիմունք և հաստարանք շինած ու հորինած, որոնց վերա կարող էինք կառուցանել և բարձրացուցանել մի հայկական գիտություն. ի՞նչ վիճակի մեջ է մեր լեզուն, մեր դպրոցական անոթը. արդյոք կարելի՞ է հայկական մանուկին մոտեցնել եվրոպական գիտությանը, եթե այդ գիտության նյութը ամենևին անմշակ է մնացել մինչև այսօր հայոց լեզվով. և ինչ որ այս մասին որպես թե մշակած նյութ էր, մշակված է այնպիսի մարդերի ձեռամբ, որ գուցե թե ամենայն ինչ գիտեն, միայն թե ոչ հայերեն:

Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուք, ինչպես ասած է դպրոցական գործողության հիշատակարանի մեջ, կհոգան շուտով մի լիակատար պրոգրամմա, միտ դնելով նորա գլխավոր նպատակին և այն ճանապարհներին, որ առաջնորդում էին դեպի այդ նպատակը, ցույց տալով ազգին, թե նոքա եվրոպական լուսով ընթանալով, ինչպես էին հասկանում թե հոգևոր դասու գիտնական դաստիարակությունը մեր օրերում և թե առհասարակ որևիցե հայի ստանալի

* Ամենարարի գործը կարելի է ի շա՛րք գործ գնել (լատ.):

ուամուները, միտ դնելով պատմական կապակցութեանը, որ կա անցած գնացած դարերի, հին և նոր աշխարհի մեջ: Եվ այս հանդիսում կլինին նոցա առաջ-նորոգ պատմագիրք և փիլիսոփայք հմտական պեղագոգիկայի և պետա-դոգիկայի:

Ձեզ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Բիֆլիս, 22 փետրվարի, 1870

208. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Բիֆլիս—Մոսկվա

Բիֆլիս, 12 մարտի, 1870

Իմ հղբայրապատիվ բարեկամ Մելքոն Գասպարյան,

Արդեն դիշեր է, ժամը $\frac{1}{2}$ տասներկուսի, երեսայրը դնացին արդեն հան-դըստանալու և մանուկ էմմանուելը ևս կամի մտանել յուր ննջարանը, բայց դեռևս մոր դրկումն է և կամենում է զովանալ մայրական ստինքի երանական առատութեամբ և օրհնութեամբ: Ուրեմն ժամ է ինձ. այս հանդարտութեան մեջ հոգով ու մտքով սլանալ առ Ձեզ և խոսել Ձեր հետ քանի մի բան:

Ձեր ամենասիրելի նամակը, անցյալ փետրվարի 24-ից, անկորուստ հա-սած է ինձ: Լսում եմ, որ մեր ուսումնարանի դպրոցական հանդեսի հիշատա-կարանի տետրակները արդեն հասած են Ձեզ և բաժանված մեր ժողովրդին Մոսկվայում: Ես հույս ունիմ ժամանակով լսել Ձեզանից, թե այդ գրվածը որ-պիսի տպավորություն արած էր մեր հասարակության վերա այդտեղ: Արդա-րև, դա միայն մի փոքրիկ սկիզբ է այն դպրոցական հանդեսների և ճգնողու-թյունների, որ տակալվին մնում են մեզ լցուցանելու դալոց օրերում: Եվ ոչ ոք ինձանից առավել խոր և կենդանի զգում չէ, թե այստեղ մեծ գործ կար կա-տարելու. միայն վա՛յ ինձ, հունձք բաղումք են և մշակք սակավք: Եթե ծե-րացած ևս չլինեի ես, և իբրև հյուրավիճիկ և բազմատար պատանի, կարող չէի ես երբեք մտածել, որ միակ մարդ կարող է այստեղ ամենայն ինչ վճարել: Բայց որ կողմը նայում եմ, անշափ պակասություն գործակատար մարդերի, պակասություն հարմարությունների, ասիական անհոգություն և անփութու-թյուն, խոսք և գրույց շատ, բայց դանդաղ և թույլ գործակատարություն: Իհարկե լուռ մնալ ևս կարող չեմ այստեղ, իբրև մի անձ, որ առած է յուր վերա մի պաշտոն, որո համար պատասխանատու է առաջի աստուծո, ազգին և յուր խղճմտանքին: Կամաց-կամաց, բայց արդեն բավական սաստիկ սկսում է որոտալ ձայնս հոգաբարձական ժողովի մեջ զանազան կարևոր խնդիրների վերա, որ ցավելի է ասել, շատ ու շատ բազմաթիվ են և կարող են միայն ժա-մանակով լցուցանել և հետզհետե: Պիտո է ասել, թե հոգաբարձուք հարգում են իմ խոսքը, միայն թե ուսումնարանի նյութապես չբավոր վիճակը շատ սահմանափակում է նոցա կարողությունը իրագործության մասին:

Դու շատ գանգատավոր ես քո առանձնության վերա և այժմյան աշխարհի սովորական բարեկամների վերա, որ ժողովվում են բարեկամի տանը թուղթ խաղալու համար, կամ որպես ասում են՝ ժամանակ անցուցանելու: Ոմանք ևս կամենին փոքր-ինչ արծաթ ձեռք բերել խաղի մեջ: Հիրավի, այդպիսի ժո-ղովները շատ սառն բաներ են և շատ փոքր սնուցիչ մարդկային հոգուն, մա-նավանդ մի ծանրաբարո, մտածող մարդու, որ կցանկանար փոքր ի շատե խոսելով և լսելով յուր ընկերին, ներս մտանել կյանքի խորություն մեջ, և ուսանել մի բան կյանքի համար, ոչ թե առօրյա զրույցներ տալ թղթախաղու-

թյան պատկանյալ դիպվածների վրա: Ես կորած եմ այդպիսի հասարակութ-
յունների մեջ, որ նույնպես շատ հասարակված են այստեղ՝ Թիֆլիսում, շա-
տերը այդպիսի թղթախաղության ժողովները համարում են միակ հնարք մո-
տավորության մարդերի հետ. և դորանով ճարում են յուրյանց ծանոթը և
բարեկամը, ուրեմն և օգնականը այս և այն գործի մեջ:

Մեր բարեկամությունը միմյանց հետ ի սկզբանե անտի դրած է եղած
ամենևին այլ հիմքի վերա. և այդպիսի բարեկամություն կարելի է միայն եր-
կուքի մեջ, որ մանաշելով միմյանց մեջ մի ազնիվ և պատվական մարդու-
թյուն, սիրած են զմիմյանս և հարգած են առ ի սրտե և յուրյանց մեջ հաս-
տատած են մի տեղական կապ սրտակցության, կյանքի ուրախությունը և
սրտմոթյունը միասին վայելելու և կրելու: Այսպիսի պիտույք շատ սակավ
մարդիկ այս աշխարհի վերա ունին կամ թե զգում են յուրյանց մեջ, նորա
բավական են ինքյանք յուրյանց, յուրյանց նեղ, չոր ու ցամաք էգոիզմի, անձ-
նասիրության պասճառով: Դոքա կարոտ չեն օտարի սիրուն և ներքին հար-
գությանը. բայց ես և Դու միշտ այլապես ենք մտածած. այսինքն բարեկամա-
կան հաղորդակցությամբ միմյանց բախտավորության և անբախտության,
ցավի և ուրախության արտասուքի, մխիթարել և հարգարել մեր կյանքը եր-
կուստեք: Այս մի աստվածեղեն պարզ է, որից ավելի պատվական բան չունեք
աստվածությունը պարզեցնելու:

Շատ ցավում եմ զերև Զեզ, որ տեղիս հասարակությունը, մինչև մեր
հոգաբարձուք անգամ, և լսել չկամին, թե զոնչս պատշաճը պահպանելու հա-
մար. պիտո էր նվիրաբեր լինել խրիստոֆոր Յակիմովիչի բյուստի և ստի-
պենդիանների հիմնարկության համար²: Մի բան միայն լսում եմ ամենեցուն
բերանից, թե խրիստոֆոր Յակիմովիչը կաղարյանց ուսումնարանը դնելով
նախարարության իշխանության ներքո, շինել է զնա Ռուսաց գիմնազիա, որ-
պես թե առաջուց այդպես չէր դա, չէր կառավարված միևնույն օտար հոգով,
որպես և այսուհետև կառավարվելու էր: Այս ժողովրդի համար բանի իսկու-
թյուն չկա, այլ բոլորը անուն է և երևույթ: Քանի մարդերի ևս բացահայտեցի,
որ այստեղ խնդիրը նորա վերա է, որ հայոց ազգը մի բանով հայտնեք յուր
շնորհակալությունը կաղարյանց ազգատոհմին, նորա՝ ազգին արած բարերա-
րությունների փոխարեն, բայց բոլորը իզուր է. սոքա դատում են այդ բոլորը
ներկայիս չափով ու կշռով, այնպես որ ես ստիպված եմ լսել: Պարոն Քանան-
յանը գրած էր ինձ այս մասին, և ես իմ կողմից առաջարկեցի մեր հոգաբար-
ձական ժողովին, որով և իցն նվիրագործությամբ արդարացնել յուրյանց պար-
ծանքը, բայց զկնի հրապարակով լուսթյունից դեպի իմ գրավոր առաջարկու-
թյունը, ականարկեցին ինձ սույա, որ այն առաջարկությունը պիտո էր վերաց-
նել իմ թղթի մեջ այս առաջարկությունների շարքից, որ ես առած էի առհասա-
րակ ուսումնարանին պատկանյալ խնդիրների մեջ:

Մեր առտինն կյանքը, փառք ասածո, հոսում է մինչև այժմ խաղաղ ըն-
թացքով: Ես աշխատում եմ, որչափ կարելի է, իմ կողմից մեղմ տեղատվու-
թյամբ հեռի պահել ընտանիքի մեջ երկպառակության չար ու կործանիչ օրի-
նակը, որ քանդեց և ջախջախեց իմ առաջին տունը: Աստված տա, որ ես այս-
քան դստն և լեզի փորձերով ուսած ու դաստիարակած, խաղաղությամբ և բա-
րի ծերությունը ավարտեի իմ կրկին անգամ սկսած կյանքս, այլապես կարող
չեմ խոսել. արդարև, ես երկու անգամ եմ մայրում այս աշխարհիս վերա. ան-
ցածի հիշատակները մոռանալ կարող չեմ. դոքա իմ կյանքի պատմությունն
են, թեև աննորոգելի և անփոփոխելի, ինչպես ամենայն անցած բան, բայց

և խորհրդավոր, որովհետև զոցանցից առաջացած է իմ ներկան, որս հետ պիտի կամա թե ակամա հաշտվիմ, որովհետև միշտ կուվել նախախնամության կամ բախտի հետ, հիմարություն է: Իմ ննջեցյալների մասին Մոսկվայում ի՞նչ հարցանեմ Ձեզանից, որպիսի՞ գրության մեջ են այդ իմ անմոռանալի ցավերի անվերջանալի նյութերի և նոցա հողեղեն նշխարների պահարանքը: Ներիր իմ հարցմանս, ազնիվ բարեկամ, այդ շատ բնական է մարդկային սրտի խորության և մեծապարունակության համար, որովհետև նա, և իմս մանավանդ, կամեր անցածը, ներկան, այո՛, և զալոցը բովանդակել յուր զգացողությամբ իբրև մի հատ ամբողջ պատկեր կյանքի, առանց որո ներկա կյանքը անկյանք է:

Մերայինք ամենայն սիրով և հարգությամբ և մեծ կարոտով ողջունելով և համբուրելով Ձեզ, իմ տան բարեկամիդ ամենայն բարեմասնություն:

Ձեզ սիրող եղբայր՝

Ա. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Կալ կլինեիր, եթե «Հանդես նոր հայախոսության» դրքի հատորները հաջող միջոցում ուղարկեիր Թիֆլիս:

209. ԱՆՀԱՅՏԻ

Թիֆլիս—Մոսկվա

21 մարտի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ բարեկամ,

Ձեր սիրելի նամակը այս մարտի 7 թվականից արձակած, անկորուստ հասավ ինձ: Երկար միջոց անհամբեր հոգով սպասելով դմա, կամեի մտածել կամ թե աեղիք տալ մտածության, թե Դուք մոռացած էիք զիս, կամ թե հիվանդացած:

Շտապում եմ պատասխանել Ձեզ, որովհետև զանցառությունը առաջիկա րոպեիս, մանավանդ թե իմ այժմյան կյանքի պայմանների մեջ, շատ հեշտ կարող էր առաջացնել մի երկարածիդ զանցառություն զալոց օրերում: Բայց զիս ամենայն խորհրդածությունք հորդորում են հաստատ պահել մեր մեջ բարեկամական հաղորդակցության կապը, որ կարելի է միայն նամակափոխությունք ընդ միմյանս: Միայն թե խնդրում եմ Ձեզանից փոքր ինչ պարզ գրել, որ առավել լի մասամբ վայելի Ձեր նամակի պարունակությունը, և ոչ թե այս կամ այն բառը գուշակելով ավելի, քան թե ընթեռնելով հայտնությամբ: Ձեր առաջին գրությունը ավելի պարզ էր և հաճելի ինձ քան թե այժմյանս. թեպետ, ճշմարիտը խոստովանեմ Ձեզ, հայերեն լավ գրել և եվրոպական ուձով շատ հեշտ գործ չէ, այլ կարոտ մեծ աջողակության ձեռի և վարժության մանավանդ: Իսկ այս անպիտան պողովատյա գրիչները յուրյանց դարձելի սրածայրությամբ ամենեին հուսահատեցնում են զիս, մանավանդ երբ շտապ գրության պետք էր:

Ուրա՛խ եմ, որ Դուք ստացած եք արդեն մեր հանդիսավոր դպրոցական գործողության հիշատակարանը՝ և առաջինն եղաք հայտնելով ինձ Ձեր բարեմիտ կարծիքը այդ աշխատության վերա, որ, ցավելի է ասել, ծայրեծայր, տառ առ տառ և բառ առ բառ մշակված ու հարդարված և կատարելագործած է ինձանից: Այնուամենայնիվ չգտա ես ոչինչ շնորհակալություն, այլ մի վարժապետի կողմից թշնամական հարուցումն անգամ իմ վերա, որովհետև ես նորա դարձելի վիժածը ամենայն ժրաջանությամբ և խնամով մաքրած ու վայելապուրյա էի, ավելորդքս սրբելով և պակասորդքը լցուցանելով: Խոսքս

Ս. Պալասանյանի ճառի վերա է²: Ես չկամիմ Ձեր խաղաղությունը վրդովել երկար ու ձիգ ճառախոսությունը այդ սլարոնի որպես թե աշխատության պատմության վերա: Հերի՛ք էր միայն ասել Ձեզ, որ դա գրեթե նոր ի նորո գրվեցավ և արտագրվեցավ իմ ձեռամբ, որ միայն կարողանար տպարան մտանել, որովհետև այլապես անհնարին էր դադ տպագրել: Եվ էնֆիաջյանի թշվառ տպարա՞նը և տգետ գրաշա՞րքը, որ մի բառ կարող չեն շարել ոչ գերմաներեն և ոչ էլ ֆրանսերեն՝ և այդտեղ հարկավոր էր ամենայն տառ ամենայն բառի մեջ երեք, չորս անգամ ուղղել, այլև անձամբ գնալ տպարան և մեկնել գրաշարին սրբագրությունքը. ահա՛ քեզ մի բորբոքյալ բարեխոսյան հնոց, որո մեջ ձենձերվել և խորովել պարտ է ամենայն անձն, որ կամեր գործ կատարել ոչ թե հիմար ասիական թեթևամտությամբ, այլ խելացի ծանրամիտ եվրոպական խորհրդածությամբ, հարգելով յուր անձը և մարդկությունը: Ինչպես տեսանում եմ, երկար ժամանակ պիտի անցանե տակավին, որ ասիացիք ուսանին աշխատել գիտության հանդիսում և մի ժողովրդի մեջ, որ և ամենափոքր դադափար շունի ուսումնական աշխատության, ուրեմն և ոչ իսկ գին հատանել դմա կարող է. ո՛ւր մնաց, որ այստեղ հարկավոր է մեծ և մեծ քաջալերություն և առատական վարձատրություն. չգիտեմ մի այդպիսի ժողովրդից ի՛նչ կարելի էր հուսալ: Ես կկատարեմ իմ գործը, միայն թե դա մի նահատակություն է առանց մարտիրոսական պսակի մեր ազգի մեջ. բայց և դմա չեմ այնքան ազահող, որովհետև, փա՛ռք տառնո՛ւ իմ աչքում, ամենայն առաքինություն ինքն ինքյան բավական է և յուր մեջ հատկապես, առանց արտաբուստ վարձատրության, գտանում է յուր երանապարզ և հատուցումը, որը է այն մտքի պիտակցությունը, թե ձրի և ամենայն ապրած չէ աշխարհիս երևոխն:

Մեք հայերս Թիֆլիսում ունենք ուսումնարան, բայց ոչինչ ուսումնական անոթ, ոչինչ ուսումնական լեզու, ոչինչ դպրոցական մատյանք, պիտո է ուսուցանել, բայց ոչինչ ուսանելի նյութ մշակած չկա, որպեսզի դա բմբունի և տպավորելի լիներ ուսանողի մտքում: Գոհակաբանության և բարեխոսյան խառնակության մեջ կորած է բոլոր դպրոցը. ասողը խուժ և լսողը տուժ: Ես այս ողբալի վիճակը իրերի մի սաստիկ ճառախոսությամբ հոգաբարձական ժողովի մեջ ազդեցի՞մ եր պարոններին³: Վճիռ հաստատեցավ տարին 1000 ման<եթ> կարգել տպագրելի դպրոցական մատյանքի համար. ուստի պիտի հոգացումին վարձատրություն և տպագրություն գրվածների, 25 ման<եթ> տպած թերթին նշանակելով. այս արժաթով կարելի է միայն տպել 20 թերթ բան, ոչ ավելի: 500 ման<եթ> վարձ գործին և 500 ման<եթ> տպագրության: Գիրքը դառնում է սեփականություն հոգաբարձական ժողովի:

Շնորհակա՛լ եմ վասն Ձեր ուրախակցությանը իմ ուրախությանս. մեր նորածին էմմանուել մանկան վերա. մի էմմանուել՝ իրրև հավերժացած, իբրև պայծառակերպված պատկեր իմ հոգու առաջև, մյուս էմմանուել իրրև թանձրացյալ կենդանի պատկեր իմ աչքի առաջև. երկուքս ևս մի անկողնոպտելի սեփականություն հայրական սրտին, մինը հավատավոր սրտի երկնքում—այլ երկինք չկա—մյուսը այս հողեղեն-հոգեշեն աշխարհումս: Եվ ո՛րպիսի զգացմունք պիտի շարժվին և ալեկոծվին երկրորդ էմմանուելի սրտում, երբ որ նա մի օր հանդիպեր իր անվանակից ևղբոր առաջին էմմանուելի գերեզմանին Վազանսկի գերեզմանատնում: Դուք կներեք ինձ, հորս, այսպիսի մտածությունք, պիտո է լինել հայր, որ հասկանայիք կյանքի խորհուրդը—մարդկային սրտի ցավերը, կյանք ու մահ, այս երկու խորհրդավոր ամուլքը, որ մինը մյուսը լրացուցանելով և պսակելով, կացուցանում են կյանքը նորա լիովին մտքով:

Ողջունելով զՁեզ, իմ ազնիւի սիրելիդ իմ գերդաստանի բոլոր անդամներից, մնամ ազնիւ բարեկամիդ հարգող՝

Ս. Նազարյանց

Հետագիր. Լազարյանց ճեմարանի մասին ոչինչ չեմ լսում Ձեզանից:

210. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկովա

29 մարտի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիւ, հղբայրապատիւ բարեկամ.

Ձեր շատ սիրելի նամակը, ամսուս 14-ից արձակած, հասավ ինձ երեկյան օրին, անկորուստ: Հուսով եմ, որ մինչև այժմ ստացած լինիք Ձեր նամակի պատասխանը (այսինքն 24-ից փետրվարի գրածին), որ ուղարկած է սույն մարտի մեջ, բայց թե որ թվականին, հիշելի չէ ինձ:

Այս Ձեր վերջին նամակի բովանդակութիւնը շատ ցավեցուց զիս, ինչ որ մտքով գուշակում էի, այժմ գործով կատարւում է Ձեր ու ալեորի մեջ: Դա, եթե առնունք դորա բնավորութիւնը պիտո է ասել, շատ բարի մարդ է, բայց թուամիտ և մի օրի մեջ հազար տեսակ փոփոխական, որպէս Լազարյանց բոլոր ազգատոհմը, և այդ պատճառով ի բնե անտի ամենայն վատթար ուս և հայ, իմանալով դոցա տկարամտութիւնը, խաղ է արած դոցա հետ, յուր քսակը լցուցանելու համար: Տկարամիտ մարդիկ այս աշխարհումս միշտ գերի են օտարի խելքին, թե՛ բարի և թե՛ նենգավոր խելքին, և այդպիսի մարդերի հետ, որովհետև դոքա ապրում են ոչ յուրյանց, այլ օտարի խելքով ու հասկացողութեամբ, շատ վտանգավոր է մի մտածող, իոհական մարդու գործ ունենալ. այդտեղ ամենայն ըստ պիտի ծնանի պատճառ տհաճութեան, բարկութեան, դայրացման և հուսահատութեան. բայց դա բոլորովին բնական է: Խրիստափոր Յակիմովիչի բարեսրտութիւնը իմ աչքում ոչինչ կշիռ չունի, որովհետև դա երկու կամ երեք ըստ պիտի տեղութիւն ունի, ոչ ավելի, այդ բարեկամութիւնը կարող է չար ազդեցության ներքո ամենայն ըստ պիտի հեղափոխել և դառնալ մի կատարյալ խելագարութիւն և դիշատիչ զաւանուութիւն: Բայց այդ մի ընդհանուր ցավ է մարդկութեան մեջ, կամեի ասել, բոլոր մարդերի մեջ, որ այդպէս խորթ մայրաբար խնամարկւած են բնութեան ձեռամբ, որոնց տված չէ մի հաստատուն մտածողութեան և կամքի կարողութիւն, որ մի եղբայն են, ամենայն ըստ պիտի շարժուն սորա և նորա, ըստ մեծի մասին վատթարների (որովք լցված է այս մեր մարդեղեն աշխարհ) կողմից:

Դուք և ես ունիմք արդա՛րև ողբալու և արտասովելու այդպիսի մարդերի թշվառութեան վերա. բայց ոչ դատապարտելու: Այնուամենայնիվ խելացի մարդու պարտականութիւնը դեպի յուր անձը և յուր խաղաղութիւնը մնում է այն, որ նա միշտ հեռի պահէ զինքը այդպիսիներից, և եթե բարեմիտ հավատալորութեամբ, յուր ազնվամտութեամբ մոլորված, գործ էր սկսած այդպիսիների հետ կա՛մ զգուշ լինել ամենայն քայլափոխում, որ շատ դժվար է, կամ թե, որչափ հնար է, շուտով ետ քաշվիլ և հեռանալ, որովհետև այլապես վերջ լինելու չէ տհաճութեան և խռովութեան:

Մեք ամենեքայնս մեղապարտ ենք Ձեր առաջև. Մոսկովայի հասարակութիւնը և ես իսկ, ձգելով զՁեզ այդ դժոխային կրակի, այդ անվերջ, անշահ և անպետ տառապանքի մեջ. բայց դու արժանի էիր, և ե՛ս, ամենեւին այլ վարձատրութեան և շնորհակալութեան, քան թե գտանում ես: Մեք սխալվեցանք և

չարաչար սխալվեցանք. մեր միակ փրկությունը է Ձեր վեհանձն, բրիստոնհա-
կան ներողամտությունը: Ինձ թե որչափ ցավելի է Ձեր պատվական անձը,
կարող չեմ բառերով բացահայտել, որովհետեւ դա խոսքով անբացահայտելի
է, ղգալի է միայն սրտով, որ զՁեզ սիրում է: Ի փառս և ի սեր աստծո, խնայե-
ցեք Ձեր կյանքին, դա հարկավոր է նախ Ձեզ և հետո Ձեր բարեկամներին, և
հրաժարվեցեք այդ երեցփոխանությունից, որ մինչև օրս պատրաստած է Ձեզ
միայն դառն սրտացավություն, ո՛չ մի ուրախություն: Լազարյանց հարկավոր
են Յակուլովներ և Գրիգորյաններ. նորա արժանի են միայն այդպիսիների,
բայց ոչ մի ազնիվ և անձնանվեր, պատվական Փանչանի: Ասում եմ Ձեզ և
խնդրում եմ վերջացնել գործը Լազարյանց հետ. եթե ճշմարիտ է, որ հասա-
րակությունը հարգում է Ձեզ առ ի սրտե, թող ապա պաշտպանե Ձեր պատիվը
և պահանջե հատուցումն Ձեր արգեն արած և ձեռամբ շոշափելի մեծ-մեծ
բարեկարգությունների համար. թող ձայն տա, թող վրեժխնդիր լինի վշտա-
ցած ճշմարտությունը:

Դու հարցանում ես իմ տոնչությունների մասին դեպի Թիֆլիսի ժողովրդ-
դականքը և դեպի վիճակավոր Մակար առաջնորդը: Ժողովրդականների հետ
ես գործ չունեմ, և ժողովրդականք չգիտեմ ես այստեղ, բացի մի կեղտոտ,
տգետ և տգեղ ամբոխից: Երևելի հասարակությունը այստեղ հաչ կա չէ, այլ
ամենևին մեռած և դուստցած հայկական լուսավորության խնտերեսներից, ու-
սում, խմում և շրջում է կուրքներումը: Ես այստեղ կանգնած եմ մի անմխիթար
անապատի մեջ, ամենևին միայն: Իմ ճանապարհս այս է. տնից ուսումնարան
և ուսումնարանից տուն: Ամենայն հինգշաբթի օր հոգաբարձական խորհուրդ
է լինում, ուր և ես միշտ առաջիկա եմ և լցուցանում եմ իմ պաշտոնս, խոսե-
լով և առաջարկելով այս և այն հոգաբարձությունը և բարեկամությունը, ու-
րում կարոտ է մեր ուսումնարանը:

Այստեղ ամենայն բան կարոտ է նոր ի նոր ստեղծագործության, նոր ա-
բարածի արարչագործության. հարյուրավոր խնդիրք կուտված ու դիվված են
այստեղ, ի՛նչ է այստեղ միադլուխ մարդու որոտալ ու զոռալ, երբ ամենայն
խնդիր հանդիպում է հարյուրավոր արգելքի: Արծաթ չկա՛, մարդիկ չկա՛ն:
Ծխական ուսումնարանները կորած անկարգության մեջ, որովհետեւ վարժա-
պետք հաց չունին ուտելու: Մեր ուսումնարանի պրոգրամման տակավին պատ-
րաստ չէ և չկարծեմ թե պատրաստվեր գալոց ուսումնական տարու սկզբից
առաջ: Ամենայն նորոգության և բարեկարգության շարժող հոգին ես եմ. բայց
մի մարդու, մանավանդ իմ պես ամենայն բուռի գբաղված մարդու, զորու-
թյունքը շատ փոքր են այսքան բեռների տակ: Շնորհակալ եմ հոգաբարձու-
ներից. դոքա հարգում են ինձ և իմ ձայնս միշտ կշիռ ունի նոցա առաջև. բայց
սրբազանը սառնահեղի մարդ է. գրեթե միշտ բացակա հոգաբարձական խոր-
հուրդներից. հրաշալի նախագահ-աթոռակալ այդ ժողովի: Իմ հարակցու-
թյունքս նորա հետ լավ են. բայց ի՛նչ օգուտ. նա ինձ կարող չէ լինել մի լու-
սավոր բարեկամ, որովհետեւ տգետ և անհոգ մարդ է, միշտ հիվանդ հոգով
և մարմնով: Ես մեծ անկարգությունք եմ տեսնում նորա վիճակի և եկեղեցու
մեջ, որ կատարյալ բազար է, տուն ամբոխի և փողոցի կեղտոտ ու պատառո-
տուն տղաների, որ մինչև սեղանի լառջև և դասերի մեջ ներս են վազում, կանգ-
նում, խոսում, ծիծաղում, և ոչ ոք ուշադիր չէ այս բանին, և այս՝ եպիսկոպո-
սանիստ մայր վանքի եկեղեցում: Քարոզություն և ոչ մի. հոտած-փտած քա-
հանաչք, կատվաձայն տիրացուր: Ոչինչ հոգաբարձություն. ոչինչ բարեկար-
գության մասին: Եվ ժողովուրդը ոչինչ սիմպատիաչք չունի դեպի նա: Ես մին-

մին պատահում եմ այս եկեղեցում, բայց մի օրինավոր մարդ չեմ տեսնում այստեղ. բոլոր կեղտոտ ամբոխ և փողոցի տղայք: Ես լուռ եմ մինչև այժմ. բայց որ խոսեմ Սրբազանի հետ, կարկուտ պիտի թափվի և կայծակներ պիտի իջանեն երկնքից:

Մեր ընտանիքը, փառք ամենակալին, ողջ են և ուղարկում են Ձեզ յուրյանց կարոտագին ողջույնը և թե ո՞րպես կցանկանային Ձեզ դարձյալ տեսանել և համբուրել յուրյանց մեջ, անբացատրելի է խոսքով: Գուցե մի օր կհասնի այս բոլան երանական: Էմմանուել աճում է և զորանում է աստծո ողորմածությամբ և համբուրում է Ձեր ձեռքը,

բոլորովին Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

211. ՍԱՄՍՈՆ ԿԱՅԱՌԻՐՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Դորպատ

Թիֆլիս, 19 ապրիլի, 1870

Իմ մանուկ բարեկամ Իսահակ Մայսուրյանց՝,

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ մարտի 27 թվականից, յուր ժամանակին անկորուստ հասած է ինձ և շատ ուրախացուց զիս, ծանոթություն տալով ինձ Ձեր վիճակին Դորպատում և Ձեր հառաջադիմությանը ուսման մեջ, որում առ ի սրտե ցանկացած եմ, լինելով միջնորդ և հոգաբարձու Ձեր բուրավանդ աշտանը: Ես վաղուց անհամբեր հոգով սպասում էի առնուլ Ձեզանից այդպիսի տեղեկություն:

Դուք այժմ Դորպատումն եք, և ինչպես լսում եմ Ձեր նամակից, և այլ չորս հայք մյուս քաղաքներից. ուրեմն ի միասին հինգ հայք: Այս մի գեղեցիկ հանգիստումն է, ուստի պիտու է Ձեզ օգուտ քաղել, խնդրել միմյանց մերձավորությունը, սիրել զմիմյանս, ուսանիլ միմյանցից, աշխատիլ մոտավորապես և բարոյապես կատարելագործել զմիմյանս, որ միակ հաստատուն հիմքն է բարեկամության—այսինքն առաքինությունը: Իմ խնդիրս Ձեզանից այսպես է, որ Դուք գործ դնեիք Ձեր մանկության ոսկի օրերը և ուսանեիք Դորպատում նախ և առաջ գեղեցիկ գերմանական լեզուն, ծանոթանալով այդ լեզվի մեջ դրած ճոխ և պատվական գանձերին, որ ապագայում շատ օգտակար կլինեն թե Ձեզ և թե Ձեր ազգին. որ Դուք մտածեիք՝ այսօր է սերմանելու ժամանակը, եթե կամեիք հնձել մի օր: Լատիոնի լեզուն յուր բոլոր մատենագրությամբ նույնպես հարկավոր է Ձեզ և մեզ ամենեցուն, իբրև մի հին լեզու, որո վերահիմնած է եվրոպական լուսավորության շինվածք, որ մի էական պատմական օղակ է, որով նոր եվրոպական աշխարհը կապակցվում է հին հետ, որ և չէ կարելի դուրս հանել մարդկային լուսավորության և քաղաքագործության պատմական շղթայից. հին լեզուքը առ հասարակ՝ են առաջին նախադասությունքը և հարկավոր նախադասությունքը (գերմաներեն անընթ.) այժմյան եվրոպական կյանքի. և ով կամի զայս հասկանալ, պարտ է ուսումնասիրել հնություն փաստակրը: Բացի սորանից լատինական լեզուն յուր ճարտարապետական, երկաթի լողիկականությամբ շատ ձեռնտու պիտի լինի Ձեզ, դարգացնելով և վարժելով Ձեր ուղիղ մտածողական կարողությունքը, որ մանավանդ սակավազյուտ են ասիական ժողովուրդների մեջ, այլև մաքրելով Ձեր ճաշակը ճշմարիտ է, հունական լեզուն ավելի ճոխ, փափուկ, բազմաբովստ փխրաստիպական լեզու է, որպես և հույնը գիտնական ազգ էին, մինչ հայերը.....

Իմ պատվական բարեկամ
Մեկքոն Գասպարյան,

Ձեր շատ սիրելի, անհամբեր մտքով սպասած նամակը, անցյալ ապրիլի 30-ից, ստացա այս օրերիս. ուրախ եմ հույժ լսելով Ձեր առողջության լուրը և մաղթում եմ Ձեզ ամենակալ տիրոջից ամենայն բարեմասնություն հոգևոր և մարմնավոր:

Ընթերցասիրելով Ձեզ հոգաբարձության նկարագրությունը՝ դատարկ տոներին զարդարելն պայծառակերպել Ձեր խնամարկությանը հանձնած եկեղեցին Մոսկվայում, տխրությանը և արտամոլությամբ մտաբերեցի մեր թիֆլիզյան եկեղեցիների ամենեկին անշքությունը, ամենեկին կեղտոտությունը և ապականությունը, որ արդարև, հասած է մինչև այն աստիճան, որ ոչ մի խելացի և մտածող անձն զգում էր յուր մեջ որևիցե կարիք կամ հոժարություն ոտք կոխել դոցա շեմքի վերա. եկեղեցին դարձած է՝ այստեղ կեղտոտ ամբոխի տուն: Եթե Մոսկվայում այս րոպեիս զուգած ու զարդարած հարսնի պես փայլում էր մեր եկեղեցին, փառք ու պարծանք Ձեզ. միայն թե ցավելին և շատ ցավելին այն է, որ մեր հայերը տակավին չեն հասած այն կատարելության կետին, որ հասկանան և ճանաչեն մի երախտավոր մարդու բարերարություն և, փոխանակ շնորհակալության, սովոր են վշտացնել և ցավեցնել անգամ այդպիսի անձն: Մարդկությունն ի բնե անշնորհակալ է, բայց մեր հայերի ապերախտությունը արդեն մի տարօրինակ բան է: Շատ տրտում է իմ անձը, մտածելով այդ խնդիրը, և ուրախ կլինեի օր մի առաջ լսել, որ Դուք ազատված էիք այդ վրդովեցուցիչ և հոգեմաշ դործից, մի անմիտ և անզգա ժողովրդի եկեղեցու երեցփոխանական հոգաբարձությունից, մի դառն հարակցությունից այնպիսի ալեուրի հետ, որո անզգամ, զուր և ավազակը ավելի սիրելի են, քան թե Ձեր արդար և անարատ անձը:

Ձեր տված ծանոթությունքը իմ ծրարի մասին, ես արդեն վաղուց գուշակում էի: Եթե Մոսկվայում կարող չէր լինել հասարակաց կարծիք մի գիտնական գործի վերա, որովհետև մտածող և հասկացող հասարակություն չկա, նույն բանը տեսանում ենք և այստեղ, միայն թե, փառք աստծու, այստեղ կան մարդիկ, հոգաբարձուք, և փոքր ի շատե մարդիկ մեր շոջակա կողմերում, որ այդ աշխատության մեջ տեսանում են և տեսան, թե ներսիսյան դպրոցը մի մեռյալ դիակն չէ, այլ ցուցանում է կենդանություն և շարժողություն: Ես գիտեմ արդարև, թե որտեղ է մեր այսպիսի և այլ մյուս թշվառությունների աղբյուրը. բայց ի՞նչ օգուտ, օգնել կարող չեմ: Ինչ որ մի աղբ իր հատուկ անմբտությամբ կարողացել չէ պատրաստել յուրյան—մի ազատ քաղաքական վիճակ, որո մեջ միայն կարելի է ընկերական կյանք և ընկերական առաքինությունք, արդյունագործությունք, որոց կարոտ էր հասարակությունը. այդ հնարավորել մեզ անկարելի է, որովհետև ոտքի պատվանդան չունիմք, ժողովուրդ ունիմք, հասարակություն չունիմք, ո՛չ կարոտողք և ո՛չ պահպանողք լուսավորության և առաջադիմության գործին:

Մեր հայերը կորուսած ամենայն բարոյական բարիք, ամեն միևն խընդրելով միայն յուր անձնական նյութեղեն օգուտը, կամին ամենայն բան լինել, բայց ո՛չ հայք, մտածող, ուսանող և յուրյանց կենդանությունը նորոգող հայք, որովհետև դուրա համար կարևոր են անասելի ջանք և աշխատությունք, որ

է հայերի մեջ: Տաճկաստանի հայերը պահանջողությունք ունին մեր տերութ-
յունից յուրյանց կաթողիկոսի իրավունքի մասին, որ նոցա կարծիքով վըշ-
տացած են այս և այն սահմանադրութեամբք հայոց եկեղեցուց պոլոժենիայի
մեջ. բայց իմ կարծիքով չորքա պահանջում են մեր տերությունից մի բան, որ
ոչինչ տերություն կարող չէ տալ յուր հպատակ հոգևորներին, կատարյալ
ազատություն²:

Ջերմությունը Թիֆլիսում բավական սառտիկ է. և ես գործերի և հոգսերի
մեջ խորասուշջ եղած: Պիտո է աշխատել, բայց ջիղերը թուլացած, ներգոր-
ծում են դժվարութեամբ: Յուլինկան յուր երկու երեխաներով մեզ մոտ է և ա-
մառը կանցուցանե մեր հետ Թիֆլիսում: Նա ուղարկում է Ձեզ շատ սիրո և
հարգութեան ողջույնը:

Իմ ընտանիքը, ողորմութեամբ ամենակալին, ողջ և առողջ են և ողջու-
նում են Ձեզ մեծարական ողջունով. խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնոր-
հակալությունը վասն Ձեր սիրալից բարեկամական հոգաբարձութեան մեր գե-
րեզմանների մասին Մոսկվայում:

Շատ սիրով ողջուն և մեծարանք մեր բոլոր բարեկամներին Մոսկվայում.
պարոն Բարանոսովի ընտանիքին, Տեր Հարություն քահանային և մեր Սմբատ
Շահազիզյանին:

(Ձեզ առ ի սրտե անփոփոխ սիրով սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

213. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԲԵԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ղզլար

6 հունիսի, 1870, Թիֆլիս

Իմ արնիվ Հովհաննես Քուչուբեկյան,

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ մայիսի 12 թվականից, երկու օր առաջ
հասուց ինձ իմ բարեկամներից մինը: Շատապում եմ պատասխանել Ձեզ նախ
և առաջ իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը, նույն և կատարելով Ձեր բարե-
կամական ցանկությունը ընծայելու Ձեզ իմ ֆոտոգրաֆյան պատկերը: Գու-
նավոր է դա և ավելի մեծարժեք, քան թե սևերը, թեպետ սոքա ավելի հավա-
նելի են իմ բարեկամներին, քան թե գունավորը. բայց սևերից ոչ մի օրինակ
մնացած չէ առ իս¹:

Դուք ուրախանում եք դեպի Թիֆլիս տեղափոխութեանս վերա, որովհետև
հայք ի վերջո ճանաչած էին դիս, բայց ցավելի է ասել, շատ անազան, երբ
որ արգեն ծերությունը իր կապարյա ծանրութեամբ ճնշում է ուսերս, և ինչ
որ առաջ շատ հեշտ էր ինձ, այժմ շատ ու շատ դժվարանում է, մանավանդ
գործերի լեռնաշափ կուտակութեան ներքո և ուսումնարանի մինչև այժմ բար-
ձիթող արած վիճակի մեջ: Բայց մեր սիրելի հայերի համար ոչինչ ժամանակ
անազան չէ. գործա յուրյանց առանց պատասխանի տալու անհոգութեան մեջ
խնդրում են և սովոր են հրավիրել բժիշկը, երբ որ դանակը հասած է խաշա-
փողին, երբ որ հիվանդը յուր հոգեվարքի մեջ է: Բայց ո՞չ, ճարտար բժիշկը
պիտի հրաշք գործե, մեռածին կենդանություն պարգևե: Ճշմարիտ է, որ ես
շատ թեթևագնի չեմ հայերի համար. բայց ուղիղն ասեմ Ձեզ, թիֆլիզյան
թանկութեան մեջ ոչինչ է իմ ստացածս—շատ անգամ ստիպված եմ, այո՞,
պարտք առնուլ այս և այն կարիքս լցուցանելու. եթե ասեի Ձեզ, թե իմ բնա-

կությունս Թիֆլիսի մեջ արժև մոտ 1000 ման<եթ>, այնուհետև կհասկանալիք իմ կացությունս այստեղ. ևս Մոսկվայում 100 մանեթից ավելի երբեք ծախք ունեցած չեմ այդ մասին, թո՛ղ այլ անհարմարությունք Թիֆլիզի, որոց մասին առաջ զաղափար ևս ունեցած չէի: Ինչեիցև. պիտո է տոկալ և տեկ, մինչև լարած աղեղի թելը պատառվի և ևս խորտակված հող և մոխիր դառնամ մի աշխարհում, ուր հիշատակ և հիշողություն արժանավոր մարդերի մի անսովոր բան է:

Այո՛, Ավետիք Փերոյանի տապանի վերա ասացի մի քանի խոսք հոգեհանգիստ կատարելու միջոցին. բայց մի՛թե հայերին բան և խոսք կազդին. լսեցին, գովեցին՝ պրծավ գնաց. բայց թե զգացին և պտղաբեր կամեին գործել իմ խոսքերը, բարի օրինակ առնելով և ազնիվ նախանձ նախանձելով, այդ մեծ խնդիր է: Շուտով կկարդաք Դուք մի այլ փոքրիկ հառ ինձանից «Մեղուի» մեջ:

Մկրտիչ Ղարիբյանցի որդին, որպես ցանկալի է Ձեզ, անտարակույս կընդունվի ներսիսյան դպրոցում իբրև թոշակառու աշակերտ. բայց կարծեմ, Ձեր ցանկությունը այն է, որ ընդունվի իբրև թոշակառու, այսինքն որդեգիր մեր դպրոցի. նա դիտե, գրում եք, փոքր ինչ կարդալ ու գրել հայերեն և ռուսերեն. վարքը լավ է: Մեր այս բոսկիս ունիմք 25 որդեգիրք և 9 ստեպենդիադք. այժմյան հարցաքննությունից հետո արժանավորք կմնան յուրյանց վիճակի մեջ, իսկ անարժանքը կարտաքսվին որդեգրության կարգից և դոցա փոխանակ կընդունվին ավելի արժանավորք: Այս բոսկիս շատ զժվար է որոշակի պատասխան գրել Ձեզ, արդյոք կարո՞ղ էր նա ընդունվի իբրև որդեգիր, որովհետև այդ որոշելի էր միայն հարցաքննությամբ և օգոստոսի վերջում. բայց եթե Ձեր գրածը, թոշակառու, ուղիղ է, այնուհետև դպրոցը շատ հոժարությամբ կընդուներ զնա և առանց մեր խնդրանքի և բարեխոսության: Մեր այս բոսկիս ոչ մի աշակերտ թոշակատու չունիմք, բացի մի քանի հին բարերարների որդեգիրներից Թիֆլիզյան քաղաքի շրջանից. եթե այլ քաղաք կամեին մեզ ուղարկել վճարող աշակերտք, որ կամեին ուսանել և պահպանվիլ մեր դրպրոցում, այդ շատ հաճելի կլինի հոգաբարձուներին և, անտարակույս, ընդունելի: Դպրոցը գալոց օրերում պիտի ստանա ընդարձակություն յուր ներքին տնտեսության, այսինքն ուսանելի նյութերի մասին. բայց նորա նյութական կարողությունը շատ պակասավոր լինելով, զժվարացնում է խնդիրը: Ուսումնարանը դարձած է աղքատանոց. այստեղ ուսումն կառնուն հայք, աղքատ և ունեորք ձրի, որ շատ անկանոն և սակավագյուտ բան է. բայց ուսումնարանի հառաջագիմությունը կարոտ է արժաթի:

Ուրախ կլինիմ և շնորհակալ Ձեզ, եթե կամեիք նամակախոսությամբ հաճախ հաղորդակից մնալ ինձ, ծանուցանելով մերթ ընդ մերթ Ձեր քաղաքի հայերի որպիսությունը:

Խնդրեմ ընդունել իմ անխարդախ առ Ձեզ սիրո և հարգության հավաստիքը:

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

Իմ ազնիվ բարեկամ,

Ձեր սիրելի առաջին և վերջին նամակը, անցյալ ամսու 25-ից, անկորուստ հասած են, որոց մասին շնորհակալ եմ Ձեզ և խնդրում եմ թողություն, որ մինչև այժմ չկարողացա առ Ձեզ պարտավճար գտանվիլ ոչ թե թուլության մեղքով, այլ որովհետև զլուխս, ինչպես ասում են մեր հայերը, շատ խառն էր և այժմ իսկ ուշադրությունս անշափ ճապաղված զանազան խնդիրների վերա. մի օր հանգիստ չկա ինձ. կամ ուսումնարանումն եմ, կամ թե տանը, և այստեղ մի բույն գրիչը ձեռիցս վայր չէ ընկնում, թեպետ այստեղ, այս մեր ընդհանրապես անապատացած և անշեն կյանքի մեջ հարյուրավոր ձեռք սակավ էին, ուր մնաց իմ, միակ մարդու ձեռքը և այն՝ իմ տկար ժերության օրերում:

Դուք ցանկանում եք շուտով տեղեկություն ստանալ նվիրեմ Տեր-Գասպարյանի մասին. ցավում եմ, որ այս բույնիս ոչինչ մխիթարական (գոնյա ոչինչ վճռական) բան չունեմ Ձեզ գրելու: Միայն թե եղած եմ վեհափառ տիրոջ մոտ և խնդրած, որ արձակեն հիշյալ Տեր-Գասպարյանը. վեհափառը ասաց ինձ, թե էջմիածնում Սյունհոգոսը ի վերա հիման մի կառնոնի այն սահմանադրության մեջ հայոց եկեղեցվո մասին, որ հաստատած է կայսերական Բանով, ապօրեն է տեսանում արձակել զնա. բայց ինձ խոստացավ վերստին քննել այդ գործը և հաճեցուցանել զիս, բայց երբ պիտի լինի այդ, չգիտեմ: Ես դարձյալ կհանդիպեմ վեհափառին, ինչպես երևում է, պիտո է խնդրել նորա մոտ ծառայող և թարգման Տեր-Հովսեփյանից՝ որևիցև հնարով հաջողեցուցանելով Տեր-Գասպարյանի ցանկությունը՝ մտանելու համալսարան: Ես կարծում եմ, որ դեռևս փոքր ինչ ժամանակ կա սպասելու և օգոստոսի վերջից հառաջ Տեր-Գասպարյանին հարկավոր չէր լինելու արձակման վկայագիրը:

Թիֆլիզը այրվում է այժմ կրակի տոթի մեջ, և մեք, տեսուչ և վարժապետքս, ճենճերվում ենք բաբելոնյան հնոցի մեջ հարցաքննելով աշակերտքը. հարցաքննությունքը շատ անագան սկսան մեր ուսումնարանում և ավարտվելու են ոչ հառաջ, քան թե 25 ամսուս. մեր հոգաբարձուք այսպես կամեցան, որպես թե չկամելով մեզ անգործ թողուլ... խելոքներ:

Իմ կյանքի մասին ինչ գրեմ Ձեզ. դա անպարագրելի է. աշխատություն, ճգանք, քրտինք և դարձյալ քրտինք, ճգանք, աշխատություն, աչք բանալ կարելի չէ. եթե փոքր ի շատե վաստակը պիտի պատրաստվին գալոց ուսումնական տարվո համար, դպրոցական մատչանք, որովք մեր ամենեկին աղքատ և չքավոր եմք, ապա կա մեր ձեռքում երկու ամիս, և ինչ կարելի էր այդպիսի կարճ միջոցում վճարել, թեև առավոտից մինչև երեկո, մեքենա դարձած, գրեիր և թարգմանեիր. թշվառ աղզ, թշվառ աշխատավորք, մանավանդ մեր ապերախտ, տղետ և անմիտ մարդերի մեջ, որ աստված ևս կհաջհոյեն յուրյանց անսանձ բերանով, ուր թե մարդ Տեսանենք քանի ժամանակ հարկավոր էր տուկավին իմ սրտի տապը հանդուցանելու համար. անտարակույս ամենայն իր և ամենաբոբեք հայրենասիրությունը ունի յուր սահմանագիծը, այս սիրտը, որ մինչև այժմ այնչափ կրակոտ բախած է և այժմ իսկ ժերության պաղությամբ շատ մեղմած չէ, իհարկե մի օր պիտի հանդարտի, նորա ոսկի դրախտական երազները ցնդեն օդի մեջ, և նա ինքը բեկված և խորտակված իջանե դեպի հող գե-

րեզմանի, բայց մի հուսահատիր Non moriturus meliori partesui* միայն
թե կա հայոց մեջ հիշատակ և հիշողություն:

Իմ ընտանիքը առողջ են և մատուցանում են Ձեզ չերմ սիրով ողջունյա:
Իսկ ես խնդրեցիմ Ձեր բարեկամությունն և ապագայում,

մնամ Ձեզ սիրող՝

Ս. Նազարյանց

215. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկովա

29 հունիսի, 1870, Թիֆլիս

Իմ աղնիվ եղբայր
Մեկքոն Գասպարյան.

Ձեր սիրելի նամակը, ամսուս 12-ից, որում անհամբեր մտքով սպասում
էի, արդեն մի շաբաթ առաջ զանազան լրագրական թերթերի հետ և մեջ դրած
մատուցած էին ինձ իմ աշակերտքը ուսումնարանում, և ես տուն բերած այդ
բոլորը միասին տեղավորած էի իմ առանձնաբանի կոմոդի վերա և ամենեին
մոռացած: Երեկ նայում եմ պատահմամբ այդտեղ և աչքիս տակ է ընկնում
Ձեր նամակը, լուծանելով իմ կասկածանքը, դուցե անպատասխանի թողած
լինեի Ձեր վերջին նամակը և Դուք ես Ձեր կողմից լուռ մնացած:

Շատ խաղաղացավ սիրտս լսելով Ձեր առողջության լուրը, ուրախացա
նույնպես կարողանալով եղբայրակել Ձեր գրածից Ձեր սրտի խաղաղությունը
և պայծառությունը դեմ հանդիման այն խռովեցուցիչ անախորժություններին,
որ անարժանաբար պատրաստած էր Ձեզ Խրիստաֆոր Յակիմովիչը: Մեծ զո-
վասանության արժանի է իմ աչքում այն այր մարդը, որ սրտացավությունների
մեջ կարող է պահպանել յուր հոգու խաղաղությունը և պայծառությունը և
այդպես ապացուցանում է յուր բարոյական մեծությունը. առ ի սրտե համ-
բույր Ձեր ճակատին. փառք և պատիվ Ձեր անվանը. Դուք շեք ասլորում հի-
մարների համար, ուրեմն կարող եք ամենեին սառնասիրտ լինել դեպի նոցա
գովասանությունը և կշտամբանքը: Եվ ի՞նչ բան է ամբոխի կարծիքը, որի մեջ
ոչինչ դատողություն չկա:

Ես սպասում էի ձեր բերանից լսել այն տեղեկությունքը կազարյանց ինս-
տիտուտի մասին, որ մի բանի ժամանակ առաջ մասնավորած էր ինձ կազար
Մանուկովիչը՝ յուր երկար ու ձիգ ուսսախոս նամակով: Այդ մի նորատուն և
անակնունելի բան է, այսինքն պահպանությունը ասիական լեզուների դա-
սատվությանը ինստիտուտում², երբ այնքան շատ խոսք ու զրույց կար վե-
րացնելու զաջոս. բայց ինձ մնում է մի խնդիր անլուծանելի, այսինքն մեր
ժամանակներում, ուր երիտասարդք ձգտում էին դեպի համալսարան, ստանա-
լու ընդհանրական կրթություն, որ առավել հացատու է, ո՞վ պիտի նվիրեր
յուր անձը այդպիսի անպտուղ և ապագայում անապահով լեզվագիտության,
որպիսի է պարսկերենը, արաբերենը և տաճկերենը: Եվ Ձեզ հայտնի է, որ մեր
հայերից ոչ մի երիտասարդ բախտավորված չէ այդ ասպարեզում: Թեպետ մեր
աշակերտներից ուսաներ միայն, որք կարող էին ընդունվիլ Պետերբուրգի Վոս-
տոչնիյ ինստիտուտը, դառած են յուրյանց զանազան, արդարև շահավետ պաշ-

* Ձի մեռնի նրա մեջ եղած ամենալավը (լատ.):

տոնք ռուսաց դեսպանատներում, Պարսկաստանի և Տաճկաստանի մեջ. վերջապես ինչ քաջալերություն պրոֆեսորի համար ունիլ միայն մի 5, 6, 7, 8 աշակերտք, ես խոսում եմ այստեղ ոչ թե միտ գնելով այն թոշակին, որ պրոֆեսորը ստանում է, թեպետ և այդ թոշակը Լազարյանց ինստիտուտում մեծ բան չէ, 1200 ռուբլի, բայց պրոֆեսորի բուն օկլադը 800:

Մի նարակտուր մարդ տրդարե առժամանակ կարող էր և պարտ էր շարհամարհել այդ. բայց ինքն ըստ ինքյան ոչ շահավետ և ոչ իսկ նշանավոր պատվելի կոչումն է պրոֆեսոր լինել ասիական լեզուների, Լազարյան ինստիտուտում. այլ բան է համալսարանում, և համալսարանական իրավունքով, բայց ուղիղն ասեմ մի նոմինայլնիյ պրոֆեսոր լինել, որպիսի Լազարյանց ինստիտուտի պրոֆեսորք են և էին, ինձ նախանձելի և ցանկալի չէ երևում:

Այլ և մի այլ խնդիր կա լուծանելու. էս բացի պարսիկ և արաբական լեզվից, ուսուցանում էի հայերեն՝ Լիցեոնում, և ստանում էի 2000 մանեթ, և այլ դասերի համար 200 ման<եթ>. այժմ, ինչպես կլինեին իմ վերստին ծառայության պայմանքը, այդտեղ, որովհետև 1200 մանեթով ինձ անկարելի է մշտածել հանձն առնել որևիցե տեղեկություն, եթե հայոց լեզվի դասատվությունն ևս հանձնեին ինձ առաջին պայմանով, այսինքն 800 մանեթով, այդ բանը հիրավի կծանրացներ կշռի թաթը, բայց տակավին մնում էին այլ առաջարկելի պայմանք ինստիտուտի կողմից, այսինքն՝ ճանապարհի ծախք գոնյա 1000 մանեթ, եթե հրավիրեին զիս կրկին դեպի Մոսկվա: Ես ամենեկին ձայնակից եմ Ձեզ, որ այդտեղի ծառայությունը ունի անհամեմատ ավելի դյուրություն և բոլորովին ապահոված է, մինչ Թիֆլիսում թե՛ տաժանալից, կատարյալ մարտիրոսական, և թե՛ անապահով միանգամայն է: Արդարև հոգաբարձուք աշխատում են օրեցօր բազմացնել ուսումնարանի պահպանության աղբյուրքը, մոմավաճառության կապալը, որ այս բոպեիս մեծ դժվարության մեջ է, այսինքն ոչ որ չկամի առաջին շահավետ պայմանով (7000 ման<եթ>) հանձն առնուլ, այլ տալիս են (4000—5000), մնում է տակավին անորոշ խընդիր. այլև բոլոր ներքին կառավարությունը ուսումնարանի ցուցանում է մինչև այժմ մի խախտա և անհաստատ բան. ոչ հոգաբարձուք ինքյանք այնքան հասկացողություն ունեն, որ իմանան, թե որպիսի հիմքի վերա, այսինքն որպիսի ներքին կազմակերպությամբ կարելի էր զոա շինել մի օրինավոր հոգևոր գիտնական կրթության տուն, և ոչ իսկ կամին տալ ինձ ազատություն և իրավունք, տնօրինել գործ, ինչպես ես եմ հասկանում:

Հոգաբարձուների մոտավորությունը միմյանց հետ շատ թույլ է. ատենասպետ առաջնորդի հարակցությունը առ ուսումնարանը ցուցանում են ամենեկին սառնություն, ոչ մի խնդիր այսպիսի պայմանների մեջ, իմ կարծիքով. կարող չէ առաջ դնալ. խորհրդարանի մեջ, որ ժողովվում է ամենայն հինգշաբթի, խոսք, զրույց, խառն ի խուռն աղաղակ, որովհետև ամենեքյան միասին խոսում են, շատ ու շատ, բայց խնդիրների առաջադիմություն շատ սակավ, մի ամենափոքր հոգալի բան ամիսներով հազիվ թե լցուցանում է, զոր օրինակ, մի շկապ շինել, մի պաշտոնական նամակ գրել առ այս կամ այն անձը, որ քանի մի ժամերի գործ է: Արդարև մեք ունիմք այստեղ մի հոգևոր անունով ուսումնարան, բայց դա ոչ հոգևոր է և ոչ աշխարհական, այլ մի խառն ի խուռն բան. բայց մի ուսումնարան, որպիսի մեզ այս բոպեիս հարկավոր է, այսինքն դիտնական հոգևոր դսրոց, հանդերձ այնպիսի կրթության առարկաներով, որ ամենեցուն հարկավոր ու սիրտանի են, թե՛ հոգևորի և թե՛ աշ-

խարհականի միանգամայն, և օրինապատշաճ կերպով, աչդ չունիմք և թե արդյոք այդ կհաջողվեր ինձ իրագործել, աչդ է խնդիրը, և աչդ խնդիրը պիտի շուտով որոշվի:

Մի այլ ծանր և տաժանելի խնդիր կա. ուսումնարանը հաստատված լինելով հայկական հիմքի վերա, կարոտ է բաղում և բաղում դպրոցական մատյանքի հայ լեզվով, բայց մեք մինչև այս րոպես ոչինչ չունիմք տալու աշակերտի ձեռքը, ոչ լեզուների և ոչ ուսումնական առարկաների մասին, և ինչպես կարող է այստեղ ուսանել աշակերտը, աշխատել, եթե նա առտնին աշխատասիրության գործիք և հնարք չունի. ոչ մի բառգիրք, ոչ մի քերականություն, ոչ մի քրեստոմաթիա, ոչ մի առաջնորդական մատյան այս կամ այն գիտության վերա: Դպրոցի լեզուն ևս ամենևին տախիլ և խառնակ բան է, ուսուցիչքը թեպես և ոմանք բանապետ մարդիկ և աշխատասերք զովանի կերպով, բայց հայերեն խոսել չգիտեն, որպես պահանջում է գիտությունը և որպես գիտնական զազափարքը կարելի էր միայն տալ աշակերտին և հուսալ պաղտաբերություն: Խոսք չկա, որ թե վարժապետին և թե դպրոցին շատ հեշտ էր գործ կատարել, ուր ամենայն հնարք ուսման կազմ ու պատրաստ են, որպես ուսաց ուսումնարաններում, որոց համար այնքան գեղեցիկ դպրոցական մատյանք մինչև այժմ թե՛ զրաժ և թե՛ մանավանդ թարգմանած կան ուսերեն և փրոպական (գերմանական) լեզուներից. բայց մեք ոչինչ չունենք այս րոպեիս, այլ գիտեմք միայն, որ դոքա հարկավոր և ամենակարևորն են, եթե կամենիք տալ ուսումնարանին հաստատուն կյանքի պայմաններ և առաջագիմության հնարք:

Խոսք չկա, եթե իմ կյանքի միակ խնդիրն էր դյուրություն և հեշտություն հանդերձ փոքրիկ աշխատությամբ, այսուհետև շատ ցանկալի պիտի լիներ ինձ դարձյալ տեղափոխվել դեպի Մոսկվա, միտք դնելով հրավերքի պայմաններին: Բայց գործը և վաստակը, այրական մարտիրոսության հանդեսը այստեղ է, թեպետ առանց մարտիրոսական պսակի. բայց ո՛չ. մարտիրոսական պսակը նույն իսկ գործի մեջ է և մեր սրտի գիտակցության մեջ, և ոչ թե ուրիշի ձեռամբ դնելի մեր ճակատի վերա: Եթե այստեղ հաջողվեցավ ինձ գործ կատարել, դա պիտի լինի իմ ծերության տարիների ամենափառավոր եզրակացությունը, նույն և իմ կյանքի ամենամեծ վաստակը, բայց և յուր անձը ամենևին մոռանալ հարկավոր չէ. վասն որո ես կարծում եմ այսպես:

Իմ նյութական դրությունը այստեղ, միտ դնելով քաղաքի թանկությանը և այլ անհարմարություններին կյանքի, կարելի էր ինձ—եթե լազարյանց ինստիտուտի կողմից առ իս հրավերք եղավ ընդունելի պայմաններով,—գործ դնել և նպաստ առնուլ այդ հրավերքը վասն բարվոքելու իմ կացությունը այստեղ, որովհետև ուսումնարանի հոգաբարձուքը կամ պիտո է դյուրացնելին իմ կյանքը այստեղ, կամ եթե կարող չէին, արձակելն զիս: Ես ստանում եմ 1700 ման<եթ>, որ շատ փոքր է Թիֆլիզի համար. 800 մանեթ երթում է բնակության. հրկու աղախիսը, ամիսը 9—10-մանեթ ամեն միսին. կարող եք հեշտյավ իմաստասիրել, թե որպիսի նեղությամբ ես տպրում եմ այստեղ. կապիտալից ուտելով. վարժապետական պաշտոնս հասուցանում է ինձ 400 ման<եթ>. այս բոլորս, և պենսիոսս զորա վերա, այնպես է դնում ձեռքիցս, որ դեռևս ամիսը չավարտած, արդեն դատարկված են քսակներս: Եվ այս տախիլան աղքատությունը ամենայն կողմից շրջապատելով զիս—աղղականք և օտարք, իհարկև անմասն և անստաց զուրս չէ դնում իմ տանից. այս՛, շատ զվար ու

տաժանական է այստեղի կյանքը և սրտի համար սնունդ չկա այստեղ: Ասիացիք չգիտեն բարեկամություն, ու ընկերական մոտավորությունն ևս շատ թույլ է. և այստեղ ծաղկյալ են թղթախաղության սեղանները, որոց մեջ, ինչպես դու գիտես, ևս բոլորովին կորած մարդ եմ, իբրև տգետ այդ արվեստիդ: Այնուամենայնիվ կան այստեղ մի քանի մարդիկ, որ պատրաստ էին, իմ ամենափոքրիկ ակնարկությունքս զգալով, իսկույն ոտք ու ձեռք ստանալ և օգնել ինձ, բայց մի մոտ բարեկամ չունիմ. առտնին բարեկամից դուրկ եմ, սր շատ ու շատ զղալի է ինձ այս ասիական անապատի մեջ:

Եզրափակեմ գրությունս, ասելով Ձեզ, որ իմ գրությունը թե՛ նյութակա-նապես և թե՛ բարոյապես շատ դժվար է Թիֆլիսում, բայց ես ունիմ այստեղ ավտորիտետ, իշխանություն խոսելու, ուղղություն տալու, խորհրդակից լի-նելու մեր հոգաբարձուներին իմ տեսչական պաշտոնի անվամբ, մի խոսքով ներգործական անձն եմ. և ոչ այնպիսի կրավորական, որպիսի մի պրոֆեսոր ասիական լեզուների միշտ եղած է և կարծեմ լինելուց է կաղարյանց ինստի-տուտում, և շատ բնականաբար, որովհետև ինչ կամին: ասել մի քանի սպե-ցիալիստք, երբ ասիական լեզուների պատկանյալ խնդիրքը ենթարկվում են բոլոր վարժապետների դատողությանը և... <անընթեռնելի> և դոքա համե-մատվում են միմյանց որպես 10—4 կամ 3-ի հետ, այդտեղ տասն մարդ միշտ հաղթող պիտի լինի ընդդեմ 3-ի:

Իմ խնդիրը Ձեզանից այն է, որ ուշադրությամբ և աշխատեցությամբ հե-տևեիք առ իս վերաբերյալ խնդրի շարժողությանը—եթե լինի մի այդպիսի բան—և տեղեկությունք տալիք ինձ հետզհետե. իսկ ես յուր ժամանակին գործի երկոքին հայացքն ևս քննության կշռի մեջ դնելով, կվճռեի որպես արժանն էր, Ձեր բարեկամական խորհրդակցությամբ: Եվ այստեղ մեք եր-կուքինքս ունիմք արդարև ծանր զոհաբերություն հանձն առնելու, եթե կա-մենիք առանց աշխույժության մեր բարեկամության և սիրո առաջև դորժ կա-տարել հաղագս ընդհանուր օգտի մարդկության և ոչ թե վասն մեր մասնա-վորի միայն—միայն եմ ասում, որովհետև ես ընդունում եմ մարդկային սրտի իրավունքը, միայն թե դա հակառակ դիպվածներում սխալի ստորադրվեր առողջ բանականության օրենքի ներքո ընդհանրի օգտին:

Փերոյանցի գերեզմանի վերա ասած ճառը ազդած է Ձեր վերա. իմ լսող ընկերակից ուսուցիչը կամեին մտածել, թե այդպիսի ճառ երբեք ասած չէի ես, բայց ես չգիտեմ. կարծես որ իմ դամբանական ճառերը ամենևին հավասար են դմա. գուցե փոքր ինչ և գերազանց. բայց բանն այն է, որ այստեղ ավելի հանդես կա խոսելու և ժողովրդի հետ, որ երկու հարյուրներով լսում է ինձ, և այդտեղ կարող է հոգի շարժվել և հոգիք դրդել. գուցե այս խոսքը փոքր ինչ ստույգ չէ, որովհետև ասիացիք, ինձ թվում է, թե շատ փոքր կամ ոչինչ հոգի ունին, գոնյա լսածը, թեև դա շատ սաստիկ և ազդու բան էր, առնում է շատ թույլ տպավորություն և շուտով խորասուղ է լինում մոռացության ծովի մեջ: Եվ այս գանգատը պիտի է շափավորել, դիտելով մարդկությունը, որպիսի դա է և եղած է միշտ ամենայն տեղ և ամենաչն ազգերի մեջ:

Օս ոչինչ բան չունեմ ասելու ընդդեմ Ձեր զգուշավոր և խելացի խոր-հրդին՝ թողուլ տակավին իմ գրյանց հուղարկումը Մոսկվայից դեպի Թիֆ-լիս, մինչև պարզվի և վճռվի խնդիրը կամ մնալու այստեղ, կամ թե դուրս գալու այստեղից:

Ձեր հանձնարարությունքը կկատարեմ և կհասուցանեմ Ձեզ՝ ինչ որ կա-

մեիք ունենալ և կարելի է գտանել աշատեղ. աշտմուս աշատեղ նորատիպ, ուշադրութեան արժանի գիրք չկա, բայց պատրաստվում են լավ բաներ, որ իր ժամանակին իհարկե կստանաք:

Խնդրեմ իմ կողմից շատ սիրով ողջունել մեր աղնիվ բարեկամ Գևորգ Քանանյանը և ասել նմա, որ ես մոռացա զիմ պարտիքը առ նա, այլ շուտով կբացահայտեմ նմա, թե ինչ պատճառով, ընդդեմ իմ առաջարկութեանը, դուք գործվեցավ մեր կարճատես և անպատվաշէր հոգաբարձուների կողմից դեպի Լազարյանց կողմը, այնպես որ մինչև այժմ դժվարացավ ինձ դառնել այնքան արիութեամբ հոգու, որ ես առանձին նամակով նկարագրեի և Քանանյանցին. մի անսրբանք ընթացք, որ մինչև այժմ վրդովում է իմ սիրտը:

Ստացողքը Ձեր քաղցր բարեկամական ողջունի, ուղարկում են Ձեզ ամենաջերմ ողջունք սիրո և հարգութեան, իսկ ես հոգով գրկախառնելով զՁեզ, կամ և մնամ միշտ

Ձեր՝ Ս. Նալբաբյանց

216. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

27 հուլիսի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ամենասիրելի բարեկամ Մելքոն Գասպարյան,

Ձեր նամակը, ամսուս 11-ին արձակած Մոսկվայից, անկորուստ հասավ ինձ. դորա մեջ սկզբում արդեն դանգատվեք իմ որպես թե հրկարատես լուծութեան վերա, թեպետ ես ամսուս 1-ին գրած եմ Ձեզ Ձեր նախընթաց նամակի պատասխանը, որ և անշուշտ, զկնի Ձեր վերջին նամակին, պիտի ստացած լինիք, ես կարծեմ 12—13-ին: Այդ նամակի մեջ հայտնած էի Ձեզ, թե որպիսի պայմաններով կարելի էր ինձ դարձյալ տեղափոխ լինել դեպի Մոսկվա, եթե կամեր զայդ Լազարյանց ինստիտուտի մեծավորը. նույն բանը իբրև պատասխանի իբրև թե բարեկամական առաջարկութեան մեր աղնիվ հղբայր Գևորգ Քանանյանի¹, բավական մանրամասն, դեպի ամենայն կողմ կշռելով խնդիրը, ծանուցի դմա, այնպես եզրափակելով գրածս, որ նորա առաջարկութեանը, հիմնած լինելով լոկ և միայն 1200 ման<եթ> տարեկան թոշակի վերա, շուններ իմ աչքում ոչինչ գրավիչ զորութեան, ուրեմն կարող ես չէր պատճառ տալ իմ տեղափոխութեանս Թիֆլիսից դեպի Մոսկվա, որ ինքնըստինքյան ծանր ծախքի կարոտ լինելով, թող ինձ առաջարկած անշահավետ պայմանքը ծառայութեան, մի շատ դժվարին և խորին մտքով մտածելի խընդիր էր: Եվ արդարև 2500 ման<եթ> ներկա շահաստացութեանս թողուլ կամ թե փոխանակել 1200, միայն պրոֆեսոր ասվելու Լազարյանց ինստիտուտի, ես մեծ խելք չեմ տեսնում. ես լիովին ճառագրութեամբ հայտնաբանեցի պ. Քանանովին, թե ինձ և իմ տեղափոխութեանս հարկավոր էին գոնյա առաջին պայմանքը իմ պրոֆեսորութեան ինստիտուտում, այսինքն 2200 ման<եթ> հանդերձ վճարմամբ օրինավոր ճանապարհական ծախքի, ասպ թե ոչ, անխորհրդաբար, այո՛, և հիմարաբար, բակտել և քայքայել միանգամայն իմ նյութական տնտեսութեանը, և ընդհր անհասկանալի և աններելի կլինեք ինձ:

Ձեզ հայտնի է, որ ես բացի պարսիկ և արաբական լեզվի պրոֆեսորութեանից, ունեի Մոսկվայում և հայկականը. բայց անփորձ Գ. Քանանյանը այլապես է մտածում, ունենալով յուր աչքի առաջև մի մասնավոր ուսում-
378

նարանի, որպես է մերս, անապահով կացութիւնը, կամ թե իմ անախորժելի վիճակը Թիֆլիսի մեջ: Այդ բոլորը ուղիղ է, բայց և այն ուղիղ է, որ ես ամենայն ժամանակ կարող եմ այստեղ այնքան վաստակել իմ աշխատասիրութեամբ, որ կարողանայի ապրել և ապրուստ տալ իմ գերդաստանին: Բայց այժմ, երբ ես զբաղված եմ այն կարևոր մտածողութեամբ, որ է ստեղծագործել մի բան մեր հայերի համար Թիֆլիսում, ուղիղն շտեմ, ամենեին տեսելի է տարածել իմ ուշադրութիւնը Մոսկվայի վերա, ուր, ինչպես տեսանում եմ, ոսկի խնձորներ չկան ինձ քաղելի ծառերից:

Շատ ուրախացաւ տեսանելով Ձեր նամակից, որ կաթողիկոսը գրած է Ձեզ օրհնութեան կոնդակ, և Դուք Ձեր կողմից շնորհակալութեան նամակ էիք գրած նմա: Որ երբ մի անգամ Նորին Վեհափառութեան և իմ մեջ զրույց կար մեր թիֆլիզյան վանքի եկեղեցու կեղտոտ և անարժան կերպարանքի վերա, առիթը շատ մոտ էր հիշելու համեմատաբար Մոսկվայի եկեղեցու այժմյան բարեկարգ և գեղեցիկ վիճակը Ձեր արթուն և անձնանվիրական հոգաբարձութեան ներքո, և իհարկե, այստեղ արվեցաւ Ձեզ այն փառքը և պարծանքը, որ Ձեզ պատկանում է ոչ իբրեւ բարեկամական պարգև մեղանից, ո՛չ իբրեւ արդար հատուցումն և պարտք ճշմարտութեան: Եթե մոտերումս հանդիպեմ Նորին Վեհափառութեանը, կխոսեմ Ձեր վարձատրութեան վերա և կգրեմ Ձեզ յուր ժամանակին²:

Ձեր քնոտութեան պատճառը անշուշտ հոգեկան թուլութիւնն և միայնութիւնն է. պիտո է շատ տանը շնտել, այլ ման գալ ազատ օդում և քաղաքից դուրս, հաճախ այց ելանելով Ձեր բարեկամներին ագարակներում: Կարծեմ և ամառնային ջերմութիւնը շատ ձեռնտու է այդ քնախտութեանը, որոնցդ համ շատ պիտանի են սառն բաղանիք, թեպէտ դու անիրավացի թշնամի ես սառն ջրին: Մեր ամառը Թիֆլիսում մի անտանելի բան է. սովորի մեջ 28 աստիճան, արեգակի մեջ 40, այնպէս որ ոչ ուտել, ոչ խմել, ոչ քնել կարելի է. անասուն և մարդ, մեծ և փոքր հալ ու մաշ եղած, ձեռքից գնում է, և մեր էմմանուելը շատ նվազած է:

Ինձ ուղարկած էին մեր գերեզմանների գունազարդ պատկերը. տեսա Ձեր հոգաբարձութեան ապացույցքը. ծաղկափթիթ բույսեր փայլում են գերեզմանական արձանների մեջ. վանդակապատը նստած, և բոլորը սիրտ շարժող տեսարան. մեծ, մեծ շնորհակալութիւնս Ձեզ վասն Ձեր քաղցր բարեկամական հոգաբարձութեան. մեծ մաղթանք առ երկնավոր հայրը, որ պահե և պահպանե կյանքը Ձեզ և Ձեր բարեկամին. (բայց և Դուք Ձեր կողմից պիտի մտածեք Ձեր առողջութիւնը պահպանել կանոնավոր կյանքով, որչափ այդ բանը կախ է Ձեզանից և դորանից ավելի մեծ շնորհ կարող չէիք առնել Ձեր բարեկամիս):

Խնդրեմ իմ կողմից աղգել Երեմիա Սահակյանին, որ Զաքարիա Տեր-Մինասյանի վկայագիրը ունիվերսիտետից տված, որ հարկավոր էր նորան ընդունելութեան պատճառով ի շարս Կովկասցոյն աշակերտաց, արդեն հանդիման է կացուցած նեկեովին և կգործադրվի որպէս արժան է:

Ողջունելով Ձեզ ամենայն սրտով իմ կողմից և իմ գերդաստանի անվամբ,

մնամ Ձեզ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Խնդրեմ մատուցանել իմ ողջույնը մեր բոլոր բարեկամներին Մոսկվայում:

Պատվական Եղբայր,

Ձկամիմ Ձեզ երկար սղասել տալ իմ պատասխանիս՝ Ձեր սիրելի նամակին անցյալ ամսու 27-ից, մանավանդ որ աչժմ, ամառնային մեռուցիչ ջերմությունը որպես թե փոքր-ինչ մեղմացած, կարելի էր շունչ առնել, մտածել և գրել քանի մի շարք բան:

Ուրախ եմ լսելով Ձեր նամակից, որ ստացած եք արգեն իմ ծրարը «Հարություն և Մանվել»։ աստված տա, որ հավանիք դմտ, ևս բնթերցած չեմ այդ, վասն որո շունիմ ոչինչ դատողություն դորա մասին¹:

Ես բոլորովին ձայնակից եմ Ձեզ, որ իմ դրությունը (կացությունը) ապահովելու, այլև իմ ծերությանս խաղաղ օրեր պատրաստելու համար, ոչ թե միայն բարվոք էր, այլև նախապատիվ միանգամայն տեղափոխվել դեպի Ձեզ՝ Մոսկվա, ծառայել այդտեղ, լինել Ձեր մոտակայքում, որ փոքրիկ բախտավորություն լինելու չէր ինձ, բայց որում մոտից ուրախակից և ցավակից լինել յուր բարեկամին և ուրախակցություն ու ցավակցություն գտանել նորա կողմից այդ մի առանձին երանություն է ինձ, մի երանություն, որից առավել մեծ և հոյակապ բան ոչինչ աստված կարող չէր մեզ պարգևել և մեր բարեկամությունը... այլ ինչ հարկավոր էր խոսքը, երբ որ Ձեր սիրտը կարող էր Ձեզ այդ բանը ավելի ճարտարախոս լեզվով բացատրել Ձեզ:

Իմ առաջարկած պայմանքը դժվար լցուցանելի² է։ Ես կարծում եմ, ոչ. ևս կամեի ունենալ այն շահավետությունքը, որ ունեցած եմ, այսինքն՝ երկու պրոֆեսորական պաշտոնքը 2090 մանեթի շահավետությամբ. ուրեմն ինստիտուտը այդտեղ ունի 400 մանեթի տարեկան օգուտ, որովհետև եթե այդ պաշտոնքը առանձին-առանձին թոշակավորել, այնուհետև պիտի նա ծախսեր 2400 մանեթ³, և արդարև առանց ճանապարհի ծախքի և փոքր ինչ վեհանձնաբար օգնություն կադարյանց կողմից, որում ևս անարժան չէի կարծեմ, ի՞նչպես կարելի էր ինձ մտածել տեղափոխության վերա, որ և այդպես պատրաստելու էր ինձ մեծամեծ ծախք: Այս նամակիս հետ միասին Դուք ստանում եք իմ մի նամակ առ Խրիստափոր Յակիմովիչը, որ խնդրում եմ հասուցանել նմա, բարեկամական հոգաբարձությամբ:

Թիֆլիսի կյանքը թե՛ նյութապես, թե՛ մտավորապես և թե բարոյապես անհավանելի է ինձ. նյութապես, որովհետև ամենայն էական կարիք երկպատիկ և երեքպատիկ ավելի թանկ են. բնակություն, ծառայք, փախ ու ջուր, հանդերձնդենք, դերձակք, որ շատ վատ կարում են: Կհավատաս, որ ես ասեմ քեզ, որը 10 ռուբլին բավականանում չի, և այդպես միշտ նեղության և տառապանքի մեջ եմ, այստեղ տանուտյարք խղճմտանք չունին, տուն ես վարձում, իսկույն պիտի տաս կա՛մ բոլոր տարու, կամ թե կես տարու համար գոնյա՝ տան վարձը առաջուց. ուրեմն ստիպված ես պարտք առնուլ, ուրեմն 100 մանեթ տալիքդ 120 տալ: Մտավորապես որովհետև այստեղ հայերը շատ օտարացած են հայականությունից. փոքր ի շատե կրթյալ հայերը խոսում են միայն ռուսերեն, չունին ամենին ոչինչ հայկական հոգի և ինտերես, ընկած են միայն իրանց առօրյա վայելչության, ուտելու-խմելու և թրդթախադության հետից. դորա ընդունած են միայն ռուսաց վտտիար, բայց ոչ արժանի նմանության հոտկությունքը, չկամին և հայք լինել:

Մի ալ կարգ մարդերի կամի լինել հայրենասեր, բայց շրթամբք միայն ոչ արդյամբք և գործով, և յուրյանց անդործության և անսրտության մեղքը ձգում են միայն տերության վերա—ամենեկին անիրավաբար. որովհետև, իմ կարծիքով, պահանջել, որ մեր ռուսական տերությունը հոգատար լինի հայոց լեզվի և ազգային ուսման բարգավաճանքին, այդ կարելի չէ. նորա ինտերեսն է, որ հայք ամենայն մասամբք, լեզվով և գիտությամբք զուգախառնվին ռուսաց հետ. բայց եթե հայք ինքյանք չկամին պահպանել յուրյանց հայությունը, ծաղկեցնելով այդ ուսմամբ և գիտությամբ ազգային հիմքի վերա, նա ի՞նչ մեղավոր է:

Մի ալ կարգ ժողովրդի, տգետ ամբոխը, կորած է թշվառության անդունդի մեջ, դորա կեր ու խումը աստ ու կեղտ և ապականություն է. տնական կեցությունը նույնպես վատթար. հայոց արվեստավորքը այնքան էտ են մընացած, որ ռուսաց սողաալը հաղարապատիկ լավ աշխատանք, լավ գործ և ավելի պատվավոր կերպով լցուցանում է, քան թե մեր անամոթ և խաբեբա տգետ հայը բարոյապես, որովհետև մի ճնշված և մեծավորների ձեռամբ կեղեքված ժողովուրդ կարող է միայն պահպանել յուր անձը խաբեբայության զենքով. արդարությունը ձեռնտու չէ նմա: Մեր հայը Ասիայում քաջ ուսած է կաշառք առնուլ և կաշառք տալ, անիրավ ճանապարհներով հարստությունք ձեռք բերել, որովհետև տեսանում է, որ արդարությամբ ոչինչ կարող չէ վաստակել: Մեր առ մարդ և առ աստված, ընկերասիրություն և աստվածասիրություն վերացած է այստեղ. աղքատը չափից դուրս անբախտ, հարուստը չափից դուրս բախտավոր: Ոչինչ բարեգործության գաղափար չկա, որովհետև ոչինչ հասարակաց օգտի գաղափար:

Մեր աշխարհային հոգաբարձուք լավ մարդիկ են, բայց չգիտեն թե ինչ կամին, և այսպես ուսումնարանի վիճակը մնում է մինչև այսօր տարտամ և անորոշ. մի խորհուրդ և նպատակ պիտի ունենա որևիցե մարդկային գործունեություն. ապա թե ոչ՝ դուր և անօգուտ է աշխատավորների ջանքը: Արծաթ ևս շունինք այս բուպեիս գանձարանում, որովհետև ուսումնարանը լուրջ բարեգործության տուն է: Մեր ուսումնարանը, ըստ յուր կոշման, պիտի լինի հոգևոր—դա է նորա պահպանության խարիսխը. բայց մի լուրջ հոգևոր ուսումնարան առանց ընդհանուր աշխարհական կրթության, մեր ժամանակներում, ամուլ և ապարդյուն բան է: Ուրեմն այստեղ հարկավոր են գիմնադիտնական կարգեր և երկտեսակ—կլասիկական և ռեալական, և այսքան այլազան ուսանելիք ամփոփել մի ուսումնարանի մեջ—այդ բազմանյութությունը՝ (многopредметность)՝ ահա մի ուսումնարանի մեջք կոտրող բանը: Եվ ինչ առնեք այստեղ ինսպեկտորը, այս բոլորովին անշեն հայկական անապատի մեջ. այստեղ 10 տարու միաբան աշխատությունը տակավին մեծ պտղաբերություն կարող չէր առաջացնել. և ուր են դարձյալ աջողակ լեզվագետ աշխատավորքը, որ պիտի օր ու գիշեր գրեին և թարգմանեին: Մեք ունիմք դպրոց, բայց ոչ մի օրինավոր դպրոցական մատչան, մինչև հայերեն, մի մարդավայելուչ հայերեն ուսուցանելու մեր անլեզու հայկազյան աշակերտներին, ո՛չ:

Եվ ամենեկին ցավելին այն է, որ ո՛չ ոք, ո՛չ հոգաբարձուներից և ոչ իսկ վարժապետներից չէ հասկանում այս խնդրի մեծությունը, կամ ավելի ուղիղն ասեմ, մտքով ևս նկարագրել կարող չէ այդ խնդիրը, վասն զի, ինչ որ այստեղ, թե՛ ուսյալ և թե՛ անուս, թե՛ գիտուն և թե՛ տգետ հասկանում է բառովս «հայերեն լեզու», ոչ ալ ինչ է, եթե ոչ տգետ խառնիճազանջի բարբառը, որպես թե դորանով հնարավոր էր դպրոցի մեջ գիտության ավանդու-

թյուն: Վա՛յ ինձ. իմ կացությունը շատ դժվարին է այստեղ և դուրս պատ-
ճառը այն է, որ ես հանձն եմ առած մի մեծ բարեգական գործ, մի ազգային
դպրոցի, ազգային հարադատությամբ ներքին կարողություններ և իմ դադա-
փարների համախոհ ու գործակից մարդիկ չունիմ: Թաթարախոսությունը և
ռուսախոսությունը այնպես բռնաբար տիրած է մեր հայկական հոգիներին և
սրտերին. դարերը իզուր եկած և դնացած չեն խղճալի հայերի դիմի վերայով,
որ այդանդ ոտքից մինչև գլուխ պիտո էր սեփում. բայց սակայն մարդիկ ի բնե
ծույլ են և աշխատության ատեցողք. վառթար սովորությունը դարձած է երկ-
րորդ բնություն: Նորը, ավելի լավը մեծ պատերազմ ունի ընդդեմ հին ապա-
կանությունը, որ քերելու և սրբելու համար. կարևոր են ամենևին այլ գորու-
թյունք և հնարներ, բան թե մեր թշվառ հայկական միջակի մեջ կարելի էր
գտանել:

Այս բոլոր լցուցանելի աշխատությունքը չէին ինձ լինելու հուսահատու-
թյան պատճառ. բայց սիրտս ուրախ չէ. գեպի որ կողմ դարձուցանում եմ
երեսս, գարշելի պատկերներ հանգիստ: Են ինձ: Դու գիտես իմ անբախտու-
թյունը. ես կամիմ սիրել, բայց եթե չկարողացա սիրել, անբախտ եմ ես. մե-
ռած է հոգիս և սիրտս, եթե նա չուներ պատճառ, բարոյական պատճառ սի-
րելու, իհարկե, մարդիկը: Այս ցավը մին հին ցավ է իմ սրտի մեջ. դուրս հա-
մար շատ անգամ մարդիկ, իմայինք և օտարք, խելագար համարեցին, հալ-
հոյեցին, դառնացուցին դիս և թունավորեցին կյանքս. որովհետև այս աշ-
խարհիս մարդիկ—այդպես ուսուցանում է փորձը—անարժան էին իմ սիրուս,
բացի մի հատ մարդուց—մի՛ հատ մարդուց:

Միտ ղենելով այս բոլոր իրողություններին, իհարկե, շատ ու շատ տեն-
չալի էր ինձ Ձեր մոտավորությունը: Ինչ որ ինձ հնարավոր էր, արեցի գրե-
լով Խրիստաֆոր Յակիմովիչը, տեսանհնք, ինչ կպատասխանե ինձ: Քանա-
նովի առաջարկած պայմանքը բոլորովին անշահավետ են ինձ և այն 113
участия ко мне, прекрасное участие!! 1200 ման<եթ>: Երևում է հայոց
լեզվի դասատվությունը կամին հանձնել պարոն էմինին:

Ի՛նչ է առնում մեր հասարակաց բարեկամ ավագերեց Տեր Հարությունը²,
Շահադիզը. մեք այս տարի թիֆլիսյան տոթերի և գերօրինակ ջերմության
մեջ խաշվեցանք ու հալվեցանք. էմմանուելը մինչև այս բուսկս ևս առողջ չէ.
փորը գնում է ջրի պես, որովհետև ջերմությունից քուն և հանգիստ չունի,
այսօր սաստիկ անձրև թափվեցավ շատ խոշոր կարկուտով հանդերձ, որ բա-
վական դովացուց օդը: 37 տարի կեցած լինելով հյուսիսային կլիմայում,
հեշտ չէ իսկույն սովորել հարավային այրիչ ջերմությունը, որ թե այսպես,
թե այնպես առողջավես: չէ, որովհետև չորացնում և ցամաքեցնում է մար-
դերի կենդանական հյուսթը և խոնավությունը, և այդ պատճառով այստեղ
մարդիկ այրված ու շատ նվազած են. լիք-լիք երեսներ շատ սակավ են այս-
տեղ, մինչ մեր հայերը սովորաբար պարարտանում են Մոսկվայում, ուր մի
պակասություն կա, այսինքն ձմռան չափազանց երկարություն. իսկ Թիֆ-
լիսում ամենևին ոչինչ ձմեռը, ուրիմն և ջիլերի կազդուրումը անհնարին:

Այս ամառս ինչքան կարելի էր աշխատել գործ ղենելով իմ դիմացկոտ
կամքի էներգիան (ուժ և գորություն), աշխատասիրած եմ մի ռուսական քե-
րականություն, մակագրությամբս՝ Գործնական առաջնորդ ռուսամասիրելու
ռուսական լեզուն (практическое руководство к изучению русского язы-
ка), որ կամիմ տպել³. Բայց թե ինչպե՞ս կհաջողի, չգիտեմ: Այժմ մտածում
եմ ռուս բառարանի վերա, հիմք առնելով ինձ Բեյֆի⁴ բառգիրքը, փոքր ինչ
382

ընդարձակ ոճով և կատարելագործություններ՝ Դավիթ Բառարանի օգնությամբ. հետո կամեի աշխատասիրել մի ուսն խրեատոմատիա հայերի համար, բացատրությամբ հանդերձ: Թե ի՞նչպես պիտո էր մեր հայերին մի օտար լեզուն ուսուցանել, դորա եղանակը ոչ ոք մեր հայերից չգիտե, կամ եթե գիտեին ևս ոմանք, ոչ ոք չկամի, կամ թե կարող չէ հանձն առնել այդ աշխատությունը:

Աղգալին ցավերից դարձուցանելով խոսքս, գալիս եմ դեպի ընտանեկան ցավերը: Նդրայրս յուր վաճառական գործերի մեջ կարոտ լինելով արծաթի, ուղարկում է Ձեզ մի փոխանակագիր (Вексель) 1352 մանեթի, չորս ամիս ժամանակով, սկսյալ այս օգոստոսի 23-ից, բայց խնդրելով, որ տոկոսիքը հաշվին գալոց սեպտեմբերի առաջին թվից մինչև դեկտեմբերի վերջը: Նմա հարկավոր է այդ արծաթը Հաշտարխանում մինչև 10 սեպտեմբերի: Իմ ազնիվ բարեկամ, խնդրում եմ Ձեզանից վերոհիշյալ արծաթը՝ 1300 մանեթ, հասուցանել այնտեղ՝ հանուն իմ եղբոր՝ ինչպես տեսանում եք հասցես վեքսիլի մեջ, կամ բարաթ առնելով, կամ թե հատուկ արծաթով, հաշվելով ճանապարհի ծախքը ստացողի վերա—այսինքն եթե հաջողվեցավ Ձեզ բարաթ առնել այս կամ այն պատճառով: Հատուցմանը երաշխավոր եմ Ձեզ, թե կապիտալի և թե տոկոսիքի մասին, այսինքն 1352 մանեթ:

Բարեմաղթելով Ձեզ հոգևոր և մարմնավոր առողջության, մնամ

Ձեր՝ դՁեզ անխարդախ սիրով սիրող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Դ.> Խրիստաֆոր Յակիմովիչի նամակը ետ մնաց, որովհետև տակավին տարտամ է հոգիս և սիրտս, արդյո՞ք հուսալի էր դարձյալ տեղափոխվել դեպ Թիֆլիզ՝ փոքր ի շատե շահավետ պայմաններով, թե ոչ:

218. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Նոր Նախիջևան

4 սեպտ., 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ բարեկամ Գրիգոր Կարապետյան,

Դուք ստանում եք ինձանից նամակ Թիֆլիզից: Գուցե զարմանաք այդ բանի վերա. բայց պատճառը շատ պարզ է. հին ծանոթները և բարեկամները ավելի պատվական են, քան թե նորերը, և ես գոնյա մոռացած չեմ զՁեզ և Ձեր ամուսինը և այն քաղցր բարեկամական հյուրասիրությունը, որ չորս տարի առաջ գտա Ձեր տանը. ո՞հ, անմոռանալի օրեր, որ վայելեցի Ձեր տան հարկի ներքո:

Ահա մի տարի է, որ Թիֆլիզում եմ, բախտի անհաջող բերմամբ ընտրելու ինձ ասպարեզ գործունեության մի հեռավոր ասիական աշխարհ, որն թեպետ և իմ հայրենիքն է, բայց այս բուպեիս, փոքր ինչ մոտուց տեսանելով և քննելով իրը՝ ամենևին անհավանելի է հրեում ինձ: Ձեր քաղաքում արդարև մարդիկը, ժողովուրդը ավելի սոգետ են, բայց Թիֆլիզյան հայերի լուսավորությունը մի ամենևին օտար բան է. լեզուների հետ և սիրտն ու միտքը փոխված, ոչ հայկական, այլ տղզական միանգամայն: Ձեր քաղաքում չտեսա փողոցում կյանք և շարժողություն, մինչ այստեղ Թիֆլիզում երևելի, եվրոպական փառավորությամբ շինած մագաղիններ, գեղեցիկ հագնված մարդիկ ա-

մենայն տեղ հանդիպում են ձեզ, մանավանդ նոր քաղաքում: Բայց այս բոլոր կյանքը և շարժողությունը մի շատ նյութական և էգոիստական բան է. հայրենասիրություն, հասարակաց հոգի և կյանք չկա, ամենայն ինչ օտար և հեռի իմ սրտի ցանկություններից: Հայերը ունեն աշատեղ փառավոր տուններ, ոմանք դոցանից ասիական փառահեղություններ՝ զարդարած. բայց Ձեր տունները, ինչպես նկատեցի ես, ավելի հարմարությունք և կոնֆորտ ունին, քան թե թիֆլիզյանքը: Հասարակ ժողովուրդը ազատության անդունդի մեջ կորած ապրում է ամենին թշվառարար, հին պապական և մայրական շավիղներից ոչ մի քայլ առաջ չգնացած: Աշատեղ կան մի տեսակ ազրատ, որ գրեթե մերկ ման են առնում փողոցի մեջ: Ո՛չ. թիֆլիսյան հարստությունը կարող չէ կաշառել իմ աչքը, մինչ ժողովրդի թշվառ կյանքը զզվանք է բերում մարդու վերա, երբ որ կարեկցությունը ամենօրյա կրկնությամբ թուլացած էր: Այսքան մեր Թիֆլիզի մասին:

Այժմ ցանկալի է ինձ գիտել ձեր նախիջևանի ներկա վիճակը. արդյո՞ք այս քաղաքը միավորվեցավ արդեն Ռոստովի հետ, որպես խոսք կար, թե տակավին ոչ. ձեր մադիստրատը որպիսի դրություն մեջ է՞. ունի՞ր արդեն որևիցե վերին ազգային դպրոց, և ո՞ւր էին ձեր աշխատավոր մարդիկը. ձեր ժառանգած հնդկական կապիտալը ի՞նչ պիտառության մեջ է՞, և որպես է՞ ձեր հայրենասերների կարծիքը, ինչպե՞ս է կառավարությունը քաղաքագլխի, պարոն Հազար Երեցփոխանի, ինչպես առհասարակ կյանքը և շարժողությունը ձեր քաղաքի մեջ. սալահատակած է արդեն քաղաքը, կա՞ղիշերային լուսավորություն, թե բոլորը շքնուկա է, որպես իմ ժամանակումը: Ես կարծեմ, որ և նախիջևանը ժամանակի հետ պիտի դեպի առաջ շարժված լինի և բարեկարգված փոքր ի շատե թե արտաքուստ և ներքուստ, որում ես ցանկանում եմ առ ի սրտե, որովհետև տեսած եմ այդ քաղաքը, կեցած եմ ի քանի մի շաբաթ դուրա մարդերի մեջ և գտած եմ նոցա մեջ քաղցր հյուրասիրություն, և մի տեսակ նախապատիվ առավելություն առհասարակ, որ քաղաքացուց ընդհանուր անփորձության և անլուսավորության մեջ, այնուամենայնիվ, առավել հուսալի է կացուցանում ազգային առաջադիմության գործը ընթացիկ նախիջևանում, քան Թիֆլիզում է: Ձեր մեջ մարդիկ անմիաբան են և հակառակ միմյանց, բայց հասարակաց գործի մեջ, պիտի ասել արդարությամբ և վասն Ձեր պարծանքը, դուք կարող եք փոքր ի շատե մոռանալ ձեր անձնական ախտերը և կիրքը: Բայց այդպես չէ Թիֆլիզում. այստեղ ազգային օգտի հոգաբարձուք բաղմազլխանի շար վիշապներ են, և նոցա միայնակ ջանքը և հաճությունը այն է, որ միշտ հակառակի դուրս գան մեկը մյուսին և այդպես ոչինչ խնդիր լուծումն չստանա, ամենայն բան մնա անորոշ և տարտամ: Սարսափելի վիճակ իրերի, որո մեջ ոչինչ բարի գործ առաջ գնալ կարող չէ, իմ ամենալավ դադափարքը դորավոր կամքի հետ միասին իդուր ջախջախվելու են այստեղ, և արգարև ջախջախվում են: Ինչ որ այս պարոնները երևկոյին վճռած ու կնքած էին, վաղվան առավոտուն արդեն մերժած ու քայքայած է. ոչ մի բանի վերա հաստատություն և դադար չկա. մի օր այսպես, մյուս օր այլպես. ով խելք ունի, պիտի խելակորուչս լինի սոցա հետ, և այդպես գործը հետ մնար միշտ:

Ես կցանկանայի նախ և առաջ իմանալ ձեր քաղաքի այժմյան որպիսությունը, որովհետև դորանից է կախ այն խնդրի լուծումը. արդյոք այն միտքը, որ ես շատ բնականապես իմ այժմյան վիճակի մեջ հղացած եմ իմ մեջ, որ է՝ իմ ծերության օրերի գործականության ասպարեզը փոխադրել գնալի

Նախիջևան, իրագործելի՞ բան էր: Նա հուշս ունիմ, որ Դուք այս մասին հարկավոր զիտելիքը կհասուցանեք ինձ յուր ժամանակին: Նախիջևանը պիտի ունենար իմ համար և այլ հարմարությունք կյանքի, որ պակաս են Թիֆլիսին, ուր ամենայն բան շատ թանկ է, բնակություն, հաց ծառայք, այնպես որ ես կատարելապես քանդվեցա այստեղ և աչք բանալ կարող չեմ:

Նա ամուսնացած եմ արդեն երկրորդ ամուսնությամբ, նույնպես գերմանացի կնոջ հետ. աստված պարգևած է մեզ մի արուղավակ, որ այս բոպեիս շատ հիվանդ է. աղոթեցեք և Դուք այդ սիրելի մանուկի վերստին առողջության համար: Իբրև հիշատակ Ձեր հրեշտակային հավերժացած էմմանուել սանիկի, սոված ենք դմա նույնպես անունս էմմանուել: Քաղցր պիտի լինի ինձ. մի օր հանդիման կացուցանեի Ձեզ իմ առաջին էմմանուելի կնքահորդ, նորա փոխանակը, մի երկրորդ էմմանուել: Քաղցր է ինձ նույնպես հավատալ, որ Դուք և Ձերայինք պահած ու պահպանած ունիք առ իս նույն սերը և բարեկամությունը, որ այժմ պատճառ տվեց ինձ ուղղելու առ Ձեզ այս բարեկամասիրական տողերը:

Մնաք բարյավ. ընդունեցեք իմ և զերգաստանիս ջերմ ողջույնքը և առ Ձեզ անփոփոխ հարգությունը Ձեր հին բարեկամի:

Ս. Նազարյանց

Իմ հասցես. Степану Исаевичу Назаряncy Г. Инспектору Армянскоѣ духовноѣ семинарии в доме семинарии.

<2. Գ.>—Ողջույնք սիրո և հարգության ինձանից պարոն Ալաջալյաններին:
Նույն

219. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

7 սեպտ., 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ, մի հատիկ բարեկամ,

Իմ նամակս առ Ձեզ անցյալ ամսու 23-ից, հանդերձ մի փոխանակագրով (վեբսելով), ստացած կլինիք և հուսամ, որ լցուցած կլինիք մինչև այժմ նորա պարունակությունը, արծաթ ուղարկելով իմ եղբորը Հաշտարխան: Այս մասին ոչինչ այլ խոսելի բան չկա, որովհետև գործը ամենևին վաճառական հաշիվ լինելով, կերթա յուր օրինավոր կարգով, պարտք ստանալով և հասուցանելով յուր վաճառական տոկոսիքի հետ միասին:

Դուք ստանում եք ինձանից մի նամակ խրիստոֆոր Յակիմովիչի հասցեով, դրա առիթը եղավ Հաղար Մանուելիչի առ իս գրած շատ տաք-տաք նամակը օգոստ. 27-ից, որի մեջ նա կենդանի գուններով նկարագրած էր այն բարի և մեծախոսատումն դիտավորությունքը, որ իբրև թե այժմյան գերագույն կառավարիչը ինստիտուտի, դրաֆ Տոլստոն¹ հայտնած էր ինստիտուտի խորհրդում, ասիական լեզուների ապագա շատ շահավետ դասատվության վերա և որպես թե մի արևելյան ֆակուլտետ պիտի կազմվեր այդտեղ: Եվ շատ ծանրությամբ խոսում է այդ նյութի վերա, համոզելով դիս բոլորովին:

Եթե ճշմարտապես այդպես է իրը և եթե պարսից և արաբացոց լեզվի դասատվության խնդիրը տակավին, վճռված չէ, այսինքն որևիցե մարդու հանձնած չէ այդ լեզուների դասատուի կամ պրոֆեսորի պաշտոնը, ապա կհանձնեք այդ նամակը խրիստոֆոր Յակիմովիչին, ապա եթե խնդիրը վճռած է

արդեն, այսուհետև անօգուտ կլինի միանգամայն: Միտ դնելով Լազար Մանվելովիչի նամակին, պիտո էր այլապես մտածել, ասլա թե ոչ ամենևին անխորհուրդ է նորա գրությունը: Ուրեմն կվարվիք Դուք այնպես, ինչպես կցուցանե Ձեզ գործի պայմանը:

Խնդրեմ ինձանից շատ ու շատ ողջունել մեր սիրելի բարեկամ Լազար Մանվելովիչը և ասել նմա իմ կողմից, որ ես ցավում եմ այն անախորժ հարաբերության վերա, որ կա նորա և Քանանովի մեջ. բայց դուրս միակ պարզ պատճառն է էմինի այժմյան մոտավորությունը Քանանովին, որո սիրտը նա (էմինը) զրահավորած է ընդդեմ Լազարովին, ինչպես միշտ նորա բանը և գործը եղած է: Քանանովը էմինի ամենևին մոտավոր ազդեցության տակ լինելով այժմուս, իհարկե նույնպես պիտի ատեր և արհամարհեր Լազարիը. այլապես անկարելի է: Բայց ես ցավում եմ, որ էմինի ծերությունը պաղեցուցած չէ տակավին նորա մեջ տգեղ շարյացականության ախտը առ մարդիկ. ամեն մարդ ունի յուր պակասությունքը. և սոցա վերա միայն դադարացուցանել յուր աչքը, կուրանալով ընդդեմ կատարելություններին, որ ավելի բաղմաթիվ են, քան թե պակասությունքը, ամենևին ամարգություն է և շափաղանց վատթարություն: Ամեն մարդ մեզ պես կարող չէ լինել և ո՞վ ասաց, թե մենք ամենակատարյալքս եմք, առանց ամենայն պակասության, անթիւրի և անարատ: Բայց ոչ, աստված ոչ արհամարհի. կա արդարադատություն, և դա մի օր հատուցումն կառնե և էմինին, թեև նա մինչև երկինք բարձրանար, այնքան բարձր, որ շունչը կտրվեր և դեպի վայր կործանվեր:

Ցանկանալով Ձեզ ողջ և առողջ լինել հոգով և մարմնով, մնամ զՁեզ անփոփոխ սիրով սիրող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Սիրո և հարգանքի ողջունն ուղարկում են Ձեզ և մեր բոլոր բարեկամներին մերայինք:

Իմ հասցեա գրեցեք այժմ հայոց ուսումնարանի վերա՝

В доме армянской дух. семинарии

220. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

23 սեպտ., 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ հոգեհարազատ բարեկամ,

Ձեր պատվական նամակը, ամսուս 12 թվականից, անկորուստ ստացա և շտասպում եմ մատուցանել Ձեզ իմ հոգւով շափ շնորհակալությունը վասն այն կարևոր տեղեկություններին, որ ինձ հասուցած էիք ի մասին իմ տեղափոխությանս դեպի Մոսկվա, այլև վասն Ձեր բարեկամական հոգաբարձության հասուցանելու իմ եղբորը նրա խնդրյալ արժաթը (1300 ման<եթ>):

Հուսով եմ, որ Բուրդովը՝ Հաշտարխանու պոստամատում հարցանելով, իսկույն կգտաներ իմ եղբոր հասցեն, մանավանդ որ եղբայրս ինչպես ինձ ասաց, խնդրելու է այդ արժաթը այնտեղ, ուրեմն և այնտեղ թողնելու էր յուր հասցեն, եթե առաջին նվազում չկար փոխանակաթուղթը Ձեզանից: Կարծեմ որ վաճառական մարդիկ այս գործի մեջ ավելի ճարտարություն ունեն, քան թե ես:

Սույն նամակիս հետ ուղարկեցի նամակ առ պարոն Քանանյանցը, լիո-

վին տեղեկություն տալով նմա իմ թիֆլիսյան ցավերի և կյանքի ամենևին անհարմարությունների մասին, խնդրելով նորան, որ բարեկամական հոգաբարձությամբ աշխատի և հնարք հնարե իմ տեղափոխությանս դեպի Մոսկվա, որով զիս հավիտյան շնորհապարտ կցուցանե յուրյան: Ես մտածում եմ, որ նա առ իս բարեմիտ է, և այս պատճառով խոսեցի նորա հետ ամենայն բարեկամական վստահությամբ. մանավանդ, որ ես միշտ պատված եմ զնա և նա միշտ մասնակից է գտանված իմ ցավին և ուրախությանը: Տարակույս չկա, որ և Դուք Ձեր կողմից գործ կդնեք պատշաճավոր հնարները, եթե տակավին հարկավոր էր, տրամադրել նորա սիրտը և հոգին դեպի այս գործը, այլև Նիկոլայ Դավիդովիչ Դելյանովի կամքը² և հաճությունը նույն մասին, որովհետև ես կշռելով իմ այժմյան կեցության և կացության բոլոր պայմանքը Թիֆլիսում, այսինքն մեր հոգաբարձուների անմիաբանությունը ու բթամիտ անհոգությունը ուսումնարանի բարեկարգության մասին և առաջադիմության ըստ ժամանակի պահանջմանը, որո համար համր ու խուլ են սոքա, այլև իմ բարեմիտ առաջարկությունները մնում են միշտ զուր և անպտուղ, ուրեմն և ես ավելորդ եմ այստեղ, թող քաղաքի բարբարոսական թանկությունքը և հիմարական կարգերը, այս բոլորս կշռելով, ինձ ցանկալի էր օր մի առաջ բարյավ մնա ասել այս Թիֆլիսին, ուր ես, կատարյալ, իբրև խորխորատի մեջ ընկա, մոլորված և հափշտակված լինելով իմ անպայման հայրենասիրական ձգտողություններից:

Պիտո է ուղղել մեր արած սխալանքը, թեև դա պիտի պատրաստեր ինձ նորանոր դրկանք, նորանոր ծախք, մանավանդ իմ ամենևին չբավորության մեջ, որում հասանել այստեղ շատ դժվար բան է: Վերստին տեղափոխվել դեպի Մոսկվա, վերստին կարգել այնտեղ յուր տնտեսությունը, զկնի մի անգամ ստացածին ու կորուսածին՝ արդարև դժվարին խնդիր. բայց և մեռանել այս զարշելի, անսիրտ ու անհոգի մարդերի մեջ, ինձ անկարելի է: Ուրեմն գրեմ և աշխատություն, մինչև կհասանեինք մեր նպատակին:

Մի մարդ միայն կա Թիֆլիսում, որ կարեկից է իմ ցավին և պատրաստ օգնել՝ երբ դանակը հասած էր կոկորդին՝ նյութականապես, բայց բարոյական ցավերը անբժշկելի են, որովհետև դոքա մեր ուսումնարանի տասներկու զլխանի վիշապից և նոցա միազլխանի վիշապատետից է:

Այն մի մարդը է մեր սիրելի ազնիվ Հակոբ Սերոբյանը, որ միշտ պիտի հատուցումն առնե արծաթով իմ տանուտերացը, որ մարդ են կլանում այստեղ, բոլոր տարեկան արծաթը իբրև վարձ տան առաջուց կեղեքելով մարդոց. և այս անգամ հարկավոր եղավ վճարել նոր բնակության համար 400 ման<եթ> միանգամայն: Այսպես ազահ ու անհավատ մարդիկ տեսած չեմ Մոսկվայում իմ քսանամյա այնտեղի կեցությանս մեջ:

Ես իրավունք եմ տալիս Ձեզ բանալ իմ նամակը առ հրիստոֆոր Լազարյանցը, որ արդեն ստացած կլինիք Ձեր նամակի մեջ փակած, ամսուս առաջին թվականներից: Ես տալիս եմ Ձեզ նույնպես իրավունք, եթե դուք արժան կհամարեք ցուցանել Նիկոլայ Դավիդովիչին, որովհետև դա գրած է շատ քնքուշ հոգով և պիտի քաղցր տպավորություն գործե Լազարյանց որևիցե ազգականի վերա և ինստիտուտի բոլոր կառավարիչների վերա, ըստ որում դոքա այդ նամակից ակնհայտնի կարող էին եզրակացնել, որ իմ սրբտում տակավին կենդանի են այն քաղցր հիշատակները, որ ես նվիրում եմ ինստիտուտին և Լազարյանց ազգատոհմին: Մի խոսքով ես տալիս եմ Ձեզ լիակատար իրավունք գործ դնել այդ թուղթը, որպես պատշաճ կհամարեք

Դուք, երբ որ բացած էիք զայն և տեղեկացած նորա բովանդակությանը: Եթե տեսանեք, որ արժե այդ նամակը մատուցանել յուր հասցեին, ապա կարող եք վերստին կնքել և մատուցանել ում հարկն է: Այդ բոլորը թողվում է Ձեր խոհականության կամքին և բարետեսության:

Ի՞նչպես երկնային ուրախությամբ ուրախ կլինեի դարձյալ միանգամ գրկախառնել զՁեզ, իմ մի հատիկ բարեկամդ այս աշխարհի վերա, գրկախառնել և լալ անուշ արտասուքով կրկին տեսության, և բերան առ բերան, երես առ երես, սրտե ի սիրտ պատմել Ձեզ մի առ մի, ինչ որ այս սակավամիջոց—ո՛հ, երկարամիջոց ժամանակում անցավ իմ զլխից, Մոսկվայից դեպի Թիֆլիս և այստեղի արդեն միամյա պանդխտությանս մեջ: Երանական ժամ, որում սպասում եմ ամենամեծ անհամբերությամբ, աստված կատարումն տացե Ձեր և մեր ամենուրեք կարոտադին փափադին, այն ժամանակ կարող ենք ասել միմյանց. կորած էիր, գտնվեցար, մեռած էիր, կենդանացար:

Խնդրեմ ընդունել իմ գերգաստանի հարգության և սիրո առ Ձեզ ողջունքը և կալ և մնալ ողջ և առողջ վասն

Ձեր երկնաքաղաքացի սիրով զՁեզ սիրող
բարեկամի և եղբոր՝

Ստեփաննոսի Նազարյանց

Ողջուն և մեր սիրելիներին Մոսկվայում:

Իմ հասցես. На садовой улице, в доме Аветика Эпифанянца.

221. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

23 սեպտեմբերի, 1870, Թիֆլիս

Մեծապատիվ խոհական բարեկամ Գևորգ Եղյան,

Իմ նամակս առ Ձերդ սիրելություն, անցյալ հուլիսի 4 թվականից, անկորուստ ստացած կլինիք և տեղեկացած, որ ես հոգով չափ հոժար էի դարձյալ տեղափոխվիլ դեպի Մոսկվա, նույն պաշտոնի անվամբ, որ այդքան տարի Ձեր բարեկամական տեսչության ներքո լցուցած էի. միայն թե, որ շատ բնական էր մանավանդ գերգաստանի հորը, զկնի այնքան զրկանքի, որ պատրաստած էր ինձ իմ տեղափոխությունս դեպի Կովկաս և տնակարգությունս Թիֆլիզի մեջ, ես մանրամասնաբար նկարագրեցի Ձեր առաջն ի զիտություն պատվական սիրելվույդ այն բոլոր դժվարությունքը, որ կարևորապես կապակից պիտի լինեին իմ վերստին տեղափոխությանս դեպի Մոսկվա և այնտեղ նոր ի նորո տնային կարգադրությանս: Բայց ես կնքեցի իմ նամակս այն քաղցր հույսով և վստահությամբ, որ Դուք գործ դնելով Ձեր առ իս մարդասիրությունը և բարյացակամությունը, որն է կերպով կթեթևացնեիք իմ ձեռքի արդարև ծանր և ծանր բեռը:

Որովհետև այժմ, ինչպիսի լուծմ եմ, ինձ առաջարկած պրոֆեսորական պաշտոնի պայմանքը, կարգադրությամբ պարոն Նախարարի, Տոլստոյի, դեպի առավել շահավետը փոխված են, շտապում եմ Ձեզ տեղեկություն տալ, որ ես վճռապես և որոշապես պատրաստ եմ հանձն առնուլ այդ պրոֆեսորական պաշտոնը և հուսով եմ, որ Ինստիտուտի մեծավորքը, Դուք, իմ պատվական պարոն, և բարեմիտ Նիկողայ Դավիդովիչ Դելյանովը, միտ դնելով իմ

ծանր զրկանքին և բարեկամական կարեկցությամբ առ իմ շքավորությունը— որովհետև Թիֆլիզը կարող է միայն շքավոր առնել մարդ և այդտեղ մի քանի 1000 մանեթ այս ահագին թանկության մեջ ոչինչ են,—ես հուսով եմ, որ իմ տեղափոխությունը Դուք, որքան ներում են Ձեր կարողության հնարքը, կթեթևացնեք ինձ, զիս հավիտյան շնորհապարտ կացուցանելով Ձեր սիրելությանը:

Ես ամենևին սխալվեցա, հղանալով անգամ այն խորհուրդը, թե կարելի էր որևիցե օգտակար գործ հառաջ տանել Կովկասի մեջ, մեր սիրելի ասիամիտ հայերի հետ, հանուն ազգային դաստիարակության և լուսավորության: Ես սխալվեցա հանձն առնելով այդպիսի ահագին, զրկանքով լի տեղափոխություն և կենակցություն այնպիսի մարդկան, որ ինքյանք լինելով յուրյանց թշնամիք, ամենևին տգետ և անփույթ ժամանակի հառաջաշարժ ընթացքին (պրոգրեսին) ամենայն քայլափոխում և զիս կալ և կապ կաշկանդելով, ոչընչացնում են իմ բոլոր ուժը և զորությունը, այնպես որ ստիպված եմ վստահությամբ առ Ձեր ազնվամտությունը, ասել Ձեզ, թե ես խաղալիք եմ դարձած այս անմիտների և անբարոյականների անմտությանը և անբարոյականությանը: Եվ այլապես ևս կարելի չէ մի հոգաբարձական ժողովի մեջ, ուր նստած է տասներկուգլխանի վիշապ, միգլխանի վիշապապետով: Եվ սոցա ջանքը և փույթը այն չէ, որ ազգի մանկունքը ժամանակի հետ հառաջ գան, այլ վայր ի վերո, անկարգ ուսմամբ անմտանան միանգամայն: Իմ հայրենասիրությունը—ո՞հ, իմ հայրենասիրությունը, որով միայն մոլորված և հափշտակված ես ձգեցի իմ անձը այս խորխորատի մեջ, իմ հայրենասիրությունը ոչինչ է, ունայն է այստեղ, որովհետև հանդիպում է մի անմիտ և թշնամական հայրենատենություն: Մի սարսափելի անմիաբանություն, մի բռնաժամիտ անհոգություն տիրապետած է այստեղ. ո՞չ մի խնդիր, ո՞չ մի առաջարկություն իմ կողմից, պատկանյալ ուսումնարանի թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին բարեկարգությանը, մինչև այժմ գտած չէ ուղղորդություն. վայրիվերո շատախոսություն և վիճաբանություն և կորուստ ժամանակի շատ, բայց վճիռ, որոշումն և գործալծարություն՝ ոչ մի: Ոչինչ հաստատուն բան. որչափ զուլփք, այնչափ կարծիք. հոգաբարձուների ժողովումը շատ անկանոն. երկուրը կան, չորքը պակաս են, չորքը կան, ութը պակաս են, և ատենապետը (председатель) գրեթե միշտ բացակա: Ահա Ձեզ համառոտիվ այս մեր հայկական ուսումնարանի կառավարության պատկերը, ողբալի պատկերը, և ես, անբախտ քաղաքացիս եվրոպեական լուսավոր հասարակության, ես, անբախտ աշակերտս եվրոպեական դպրոցի, ամենայն շաբաթ ունիմ ականատես լինելու այս տմարդի խառտիկական անմիտ տեսադանիս:

Նախախնամության կամքն էր տալ ինձ և այս փորձը փորձել, առ ի ճոխացնելու իմ կենսական փորձերի գլուխը (կապիտալը): Բայց արդեն Sat est supergue! Հարկավոր է ինձ մտածել փոքր ինչ շունչ առնուլ իմ ծանրաբեռնած ծերության օրերում և իմ մոսկովյան բարեկամների գրկում, և այդ քաղցր բարեկամներից մին եր և Դուք, իմ ազնիվ Քանանյան:

Այսուհետև չունիմ ես ավելի աշխատ առնելու ղՁեզ. գրեցի և թափեցի Ձեր առաջև իմ ցաված սիրտը. այսուհետև Ձեր ջանքից և բարեկամական հոգաբարձութենից կախ է ճանապարհ հարդարել ինձ դեպի Մոսկվա և դեպի մեր ազնիվ սիրելիքդ:

Ձեզ հարգող և սիրող
անձնանվեր՝ Ա. Նազարյանց

Նղբայրապատիվ բարեկամ Մեկքոն Գասպարյան,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ ամսու 22 թվականից, անկորուստ հասավ ինձ ամսու 1-ին, զանազան տեղեկություններ, որոց մասին խնդրում եմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը:

Թե ինչպես պիտո էր Ձեզ ընթանալ Խրիստոֆոր Յակիմովիչի նամակի մասին, արդեն գրած եմ Ձեզ, սեպտ. 23-ից առ Ձեզ արձակած նամակիս մեջ: Նույնը կրկնում եմ Ձեզ և այժմ. ուրեմն և տվելորդ էր Ձեզ հառ ուղարկել ինձ գայն. բացեք և ընթերցեք և գործ դրեցեք նորա բովանդակությունը, որչափ և որպես հարկավոր և պիտանի էր մեզ: Ինչպես Դուք ինձ խորհրդակից էիք, ես գրեցի նամակ (բավական ջերմ և վստահ ոճով) առ պ. Փանոսյանցը իմ տեղափոխության մասին, որո մասին նույնպես տեղեկություն եմ տված Ձեզ նույն նամակի մեջ: Իհարկե, ինձ այլապես կարելի չի տեղից շարժվել մինչև հաստատուն և օրինավոր կարգադրություն և հրավիրական թուղթ շատանամ ինստիտուտի մեծավորների կողմից: Իմ կարծիքն է, որ արքունական ծառայությունը ամենից առավել նախապատիվ է, նախ որ ապահով է հաստատ. երկրորդ, հայեցմամբ առ իս, այսուհետև իմ ծառայության ամեն մի հնգյակ տարիք բերում են ինձ պանսիոն 160 ման<եթ> իմ արդեն ստացած 800-ի վերա, և որովհետև ի վերա հիման Ձեր գործի, այժմյան պայմանքը պրոֆեսորական պաշտոնի ինստիտուտում բավական շահավետ են, ուրեմն պիտո էր ցանկալ տեղափոխության դեպի Մոսկվա, ուր կյանքն, հարմարությունքը և հանգիստը անհամեմատ առավել են, քան թե Թիֆլիսում. այստեղ ես կախ եմ 12, այո՛, 13 մարդու կամքից ու հրամանից և ամեն միևի բերանից մի առանձին ձայն է լսվում, մինը քան զմյուսը հիմարական, այնպես որ մարդ կատարյալ խաղալիք է սոցա կամքին: Եվ այսպես մեծ գործ ևս կարելի չէ առաջացնել. շատ սրտցավություն, շատ տառապանք, շատ գլխացավություն, բոլորը իզուր: Մի բարեկամ ունիմ այստեղ, և այդ է Հակոբ Սիրոբյանցը, որ ամենայն բոլոր մոտ է ինձ յուր ամենևին պատրաստակամությամբ օգնելու ինձ և թեթևացնելու այս ծանր թիֆլիսյան կյանքի բեռնը: Նա է և կնքահայրը մեր էմմանուելի:

Իմ նղբայրս այժմ պիտի ստացած լինի Ձեր ուղարկած արծ<աթը> 1300 բանկդով, պ. Սիմեոն Մալխաս. Քուրդովի վերա: Մինչև 22 սեպտ. նա դեռևս ստացած չէր, ինչպես գրում է ինձ Հաշտարխանից և կամեր սպասել և ինձ տեղեկրամ տալ. բայց տեղեկրամ չստացա, ուրեմն պիտի ստացած լինի: Այսօր, այս րոպեիս տեղեկրամ եմ ստանում, որ նղբայրս մինչև այժմ ոչինչ ստացած չէ և մեծ նեղության մեջ է. ինչպես երևում է ադրեսի պակասության վրա. իմ նղբայրս տեղեկրամ է ուղարկած Մոսկվա և նոր պատասխանն ևս ասում է չկա:

Ահա Ձեր փոխանակագիրը (вексель) 7400 մանեթի ուղարկում եմ Ձեզ, խնդրելով պահել այդ արծաթի Ձեր մոտ նույն պայմաններով, որպես մինչև այժմ, ուրեմն և հոգալ ուղարկել ինձ նոր փոխանակագիր (вексель) 1 տարի ժամանակով, այդ արծաթին ես չկամիմ այսուհետև ձեռնամուխ լինել. թող աճե դա Ձեր մաքուր և հարազատ ձեռքում, իբրև փոքրիկ ժառանգություն իմ աղքատ դերձաստանի համար. պիտո էր ինձ աշխատել կառավարվել իմ

թողալով, որ փոքր բան չէ, բայց Թիֆլիսում, այս մեր թանկության մեջ գրեթե հարկավոր է լինում կրկնակի ծախք, և արժաթ մնում չէ մարդու քսակում:

Սխալ է այն Ձեզ հասած լուրը, որպես թե Ալվազը կարգված է Թիֆլիզում վիճակում, իսկ Մակարը Բեսարաբիայի: Մակարը տակավին այստեղ է, և նորա տեղափոխության մասին ոչինչ հայտնի չէ այստեղ, դուցե ծածուկ մի բան խմորված է կամ խմորվում է: Կաթողիկոսը ահա մի շաբաթ է, որ զնացած է Թիֆլիսից, որպես ասում են՝ փախչելով խուլերայի երկյուղից: Գեղեցկախոս և զրուցասեր մարդ է, բայց մի գործ և պիտանի կարգադրություն չտեսանք նորանից ազգի վիճակի բարեկարգության մասին. միայն մի քանի տոններ և հանդեսներ կատարեց նա այստեղ յուր փառքի համար. բայց ո՛չ ազգը նմա մոտեցավ, ո՛չ նա ազգը մոտ քաշեց. լուռ ու մունջ ու խուլ ապրեցավ Թիֆլիսում և լուռ ու մունջ ու խուլ վեր կացավ զնաց, ամենևին այնպես, որպես մեր հայկական կյանքի պատկերն է ամենայն տեղ: Միաբան խորհրդակցության և գործակատարության շնորհ աստված պարգևած չէ մեր ազգին, ամեն մարդ յուր համար է՝ կաթողիկոս, և առաջնորդ, և ժողովուրդ. ի՞նչու. որովհետև այս ազգի մեջ գաղափար չկա, ուր չկա գաղափար, այնտեղ կարող չէ լինել և գործ, որ միշտ ծնանում է գաղափարից, իբրև յուր հղացող և ծնող մորից:

Իմ ընտանիքս, Միննա Եգորովնա¹, Սաշինկան և Օլինկան ուղարկում են Ձեզ ջերմ սիրո և հարգության ողջունք, ցանկանալով օր մի առաջ տեսանել և համբուրել իրենց սիրելի և ազնիվ բարեկամը:

Ամենևին Ձեր հարազատ՝

Ս. Նազարյանց

223. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԲԵԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ղզլար

15 հոկտ., 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ Քուլուբեկյանց,

Ձեր երկու սիրատուղ նամակները, հոկտ. 1 և 2 թվականներից, 20 մանեթ ծրարով հանդերձ, ստացա և շտապում եմ Ձեզ տեղեկություն տալ, թե ի՞նչ կարգադրություն արեցի Ձեր ուղարկած երիտասարդ Գագրիել Գեորգյանի մասին: Թեպետ նորա տարիքը անցած լինելով և տարիների համեմատ չունելով նախապատրաստություն ուսման մեջ, ինչպես երևեցավ հարցաքննության մեջ, միտ դնելով ընդհանուր և ոչ մասնավոր գիտությունը, զոր օրինակ հայերենում, մեծ դժվարություն կար ընդունել զնա մեր դպրոցում, բայց իմ միջնորդությամբ վարժապետների և հոգաբարձուների առաջև, ընդունվեցավ նա իբրև թոշակատու աշակերտ 2 դասատան մեջ: Բայց վճարի մասին հարկավոր եմ համարում աչքբան ծանոթություն տալ, որ ալժմյան կարգադրությամբ հոգաբարձուների կողմից սահմանված է տարեկան վարձ ուսման 240 ման<եթ>, որովհետև այդքան արժե ուսումնարանի հոգաբարձությանը յուրաքանչյուր աշակերտի պահպանությունը, իհարկե, ըստ այժմյան պիտույքի և պատշաճավոր կերպով, ոչ որպես եղած է առաջին, անցած ու զնացած օրերում. ուրեմն Դուք ունիք լցուցանել այս անգամի հատուցման պակասությունը 30 մանեթով: Ես հատուցի առ ժամս փոխանակ Ձեր 100 ման<եթ> իբրև մի բուլորակ դումար: Դուք կստանաք ինձանից վճա-

րաթուղթ (կվիտանցիա), երբ կհասուցանեք ինձ պակասորդը: Այս մասին այսքան:

Ես ամենևին զարմանում չեմ, որ Թիֆլիզու ահագին բաղմունքները կարող չէ մինչև այսօր պահպանել մի ուսումնարան. այդ բաղմունքները ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ մի տղետ ամբոխ. զարմանում չեմ նույնպես, «որ քանի մի շարախնդաց մարդիկ հայերից պաղտնի և հայտնի կերպով ջանադիր են վերի վայր առնել Ներսիսյան դպրոցը, միշտ վատթար համբավներ տարածելով և գետնահարելով դուրս անունը այստեղ ու այնտեղ»: Հայերի շնորհը այսքան է. ինչ ազգի մեջ ամենայն բան անձնական ախտ է, ոչ մի հասարակաց գործ և օգուտ չկա, կամ թե այդ խնդիրքը չափվում են միայն անձնական ախտերի չափով՝ ի՞նչ լավ բանի ակնկալություն կարող է լինել. անտարակույս, ոչի՞նչ լավ բանի: Ստեփանեի ընթացքը սրգեն, յուր նմանների գործակցությամբ, ապացույց է ասածիս²: Այժմյան հոգաբարձուքը որքան ևս վատ լինեին, նույնպես և այժմյան վիճակը ուսումնարանի, այնուամենայնիվ սոքա ոսկի են համեմատությամբ անցած դնացած օրերի անկարգությունը, որո մասին պատմում են ինձ զարհուրելի բաներ: Արդարև, Ներսիսյան ուսումնարանը, ինչպես խոստովանեցին նույն իսկ հոգաբարձուքը իմ բերանով, տակավին շատ ու շատ պակասությունք և լցուցանելիք ունի, բայց միթե հանկարծ և միանգամայն կարելի է վերանորոգել ամենայն բան, և այն հայոց ասիական կյանքի մեջ, ուր թագավորած է մի մեռուցիչ ծանրաքայություն և դանդաղ-կոտություն, պակասություն ներքին կամքի և էներգիայի (կամքի ներգործականություն): Հայերի վիճակը հասկանալու համար պետք է մի ավելի վերին կրթություն, մի ավելի լուսավոր հայացք, քան թե այն կրթությունը և հայացքը, որ մեք տեսնում ենք նոցա մեջ սովորաբար: Ուր չկա քաղաքական կյանք, քաղաքական հասարակություն, երկու մարդ հավասար կրթությամբ և հասկացողությամբ, այնտեղ ինչպե՞ս կարող է լինել միություն և միաբանություն. այդտեղ մինը ձգում է գործը դեպի այս կողմը, մյուսը դեպի այլ կողմ. այդտեղ անհնարին է առաջադիմություն: Նկարագրեցեք մրտքով մի սալ, որո առաջևից լծած էին երեք ձի, հետևից նույնպես երեք ձի, և դոքա քաշում էին մինեքը դեպի առաջ, իսկ մյուսները դեպի հետ. այդտեղ սալը պիտի անշարժ մնար մի տեղում: Ահա Ձեզ հայոց կյանքի ողբալի պատկերը: Իմ խելքս այստեղ, ինչպես ասում են մեր հայերը, բան չէ կըտրում. ինչ որ ես ամեն օր տեսնում եմ և փորձում եմ, կարող է միայն դիս հուսահատեցնել: Ես անհույս եմ, բայց կարող էի գործ կատարել, եթե մեր հայկական կյանքի պայմանքը լինեին այլապես, քան թե իրոք և արդյամբք էին, և ուսումնարանի աղքատիկ կարողությունը, ժողովրդի թշվառությունը, այսինքն չքավորությունը, որո հետ կից է և տգիտությունը: Մեր ուսումնարանը մի լոկ քրիստոնեական մարդասիրության տուն է, պատահուտած, կիսամերկ և կեղտոտ մանուկների պատսպարան. և հոգաբարձուների գործը մի անօրինակ աղքատասիրություն: Ուսումնարանի ծախքը հասանում են մինչև 22000 մսնեթի, բայց թե դոքա որպիսի աղբյուրներից են գոյանում, արժանի է ուշադրության և արդեն հայտնի Ձեզ իսկ:

Իմ վիճակը այստեղ մխիթարական չէ. ոչ նյութապես և ոչ բարոյապես: Ես միշտ պատրաստ եմ աշխատել, բայց այս պայմանների մեջ հույս չունիմ, որ իմ աշխատությունքը կարողանալին պսակվիլ: Պիտո էր ինձ մոլորվելով իմ հայրենասիրությամբս, գործել մի տնհնարին սխալաճառ և դալ Թիֆլիս, և այդպես քակտել և քայքայել իմ հոգու խաղաղությունը, և ոչ այդքան միայն,

այլև տնավեր լինել միանգամայն, և կեցութիւնը Թիֆլիզի մեջ, ուր օթևանք և ծառայք շատ թանկ, և առաջինները առաջուց վճարելիք բոլոր տա՛րու համար:

Հայոց ազգի համար մատենագրական վաստակը. ո՞վ է Ձեզ ընթերցող հասարակութիւնը. և մի՞թե արժե աշխատութիւնը՝ մի տասն-քսան մարդու համար դիւրե տպել. Թիֆլիզում գոնյա ես ոչ հայեր եմ գտանում և ոչ հայ լեզու. բոլորը մի ապականյալ խառնիճաղանջ: Գիտական լեզու մեք չունիմք տակաւին, որովհետեւ չկամինք. ուրեմն և ինչպէս պիտի առաջ գնա և մեր դպրոցը. տգետ ամբոխի լեզվով, այո՛, այդպէս են մտածում մեր ուսումնականները, որովհետեւ տակաւին չգիտեն, թե եվրոպական մատենագրութիւնքը ո՛ր հիմքի վերա գործ են կատարում: Սուտ բան է. մեր մեջ գիտնականք չկան. այլ բոլորեքյան թերուսումն մարդիկ են. ոչ ոք ուսած չէ հայերեն խոսել, ուրեմն և ոչ հայերեն մտածել. թաթարականութիւն և ռուսականութիւն՝ ահա Ձեզ հայոց լեզու և հայախոսութիւնը մեր օրերի. և այդպէս պիտի հաշկական ուսումն ծաղկի մեր մեջ. ես հավատալ կարող չեմ: Միայն թե մեր հայերը կարողանային ռուսականից միայն օրինավոր կերպով թարգմանել՝ այդ ևս լինելու էր մի մէծ բան. ո՛ւր մնաց եվրոպական լեզուներից, որոց ոչ մինը ծանոթ չէ մեզանից, որ և առհասարակ մեծ գայթակղութեան քար, աչքի փուշ են մեր հայերի, մեր գիտնական ասված հայերի համար: Ինչ տեսնո՞ւմ եմ, իմ աղնիւմ եղրալը. շատ դառնացած է հոգիս այս տգետ ասիացոց մեջ. բայց ես այս րոպեիս մի զենք ունիմ դորա ընդդէմ՝ երկաթի համբերութիւն և վեհանձնութիւն:

Շնորհակալ եմ առ ի սրտե Ձեր պարգևի համար. կվայելեմ Ձեր անուշ դիրին. բայց իմ կարծիքով ավելորդ էր այդ:

Շնորհակալ եմ Ձեզ և վասն առաքման Ձեր լուսանկար պատկերի, որ, իմ կարծիքով, բավական գեղեցիկ է, մտածող աչքերով և փոքր ինչ տխուր արտահայտութեամբ: Խնդրեմ իմ մեծարական ողջունս մատուցանել իմ ազնիվ բարեկամներին՝ Անանիա Սուլթան Շահին³ և Կաճկաճյանին, և ասել նոցա, որ ես մոռացած չեմ զնոսա:

Մնաք բարյավ, ո՛ղջ և առողջ. այս մաղթում է Ձեզ

Ձեր բարեկամ՝ Ս. Նազարյանց

224. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԳՈՒՉՈՒԲԵԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ղզլար

25 հոկտ., 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Քուլուբեգյան,

Շատ ու շատ ցավում եմ, որ պատճառ ստացա գրել Ձեզ այսպիսի նամակ: Իս Ձեր հետ միասին բոլորովին քաջահույս էի, որ Ձեր և իմ բարի գիտավորութիւնքը և գործակատարութիւնքը Գաբրիել Գևորգյանի մասին կհասանին յուրյանց նպատակին. բայց եղելութիւնը ցուցց տվեց դորա ամենեւին ներհակը: Ես, ինչպէս արդեն գրած եմ Ձեզ, անհապաղ լրացուցանելով Ձեր բարեկամական հանձնարարութիւնը, ընդունելով իսկույն վերոհիշյալ պատանին Ներսիսյան ուսումնարանի մեջ և Ձեր ուղարկած 90 ման<եթ>, 10 մանեթ հավելվածով իմ կողմից, վճարելով ուսումնարանի կառավարութեամբ և այլն—և ահա մի նոր իրողութիւն է հայտնվում, որ միանգամայն

ոչնչացնում է Ձեր և իմ դիտավորութունքը և արդեն արած հոգաբարձությունը, որ հետո դարձուցանել անկարելի է: Այսինքն՝ Գաբրիել Գևորգյանը, ուղարկած այստեղ ցավազար երկարաժամանակյա տենդով, կարող չէ մնալ այստեղ և ուսանիլ, որովհետև մի օր առողջ, երկու օր հիվանդ պիտի պառկի հիվանդանոցում, ուրեմն իդուր էր ամենևին Ձեզ այսպես ընթանալ, որովհետև Դուք անհանգիստ եք արած թե այդ ցավազար պատանին և թե անխորհուրդ ծախք արած նույն մասին: Ձեզ հայտնի պիտի լինի, որ մեր վճարած 100 մանեթը, միանգամ ներս տարած դպրոցի գանձարանի մեջ և դրած եկամուտի հաշվի մեջ, այլևս հետ ստանալ կարելի չէ և ինձ ևս հետս պահանջել անտեղի, որովհետև կանոնից և օրենքից դուրս բան է. թեպետ արգարև ցավալի է թե՛ Ձեզ և թե՛ ինձ, իբրև գործակատարի Ձեր անուամբ և բարեկամական հանձնարարությամբ: Բայց ինձ ավելի ցավ է, որ Դուք այդպես անզգուշ էք գտանված ի վնաս Ձեր, ուղարկելով այստեղ մի երիտասարդ, որո ցավազար որպիսությանը լավ տեղյակ էիք, որ և այդպիսի կացության մեջ ուսանիլ և աշխատիլ դպրոցում անկարող էր: Նախ և առաջ առողջություն, ապա ուսում. բայց այստեղ պակաս է առողջությունը: Ավելացրու սորա վերա մեր արծաթի անխորհուրդ գործադրությունը, կորուստը, որ պիտի զգալի լինի Ձեզ նյութապես, ինձ բարոյապես:

Իմ ազնիվ և պատվական բարեկամ, այս տողերս գրում եմ Ձեզ ցաված սրտով, բայց հույս ունիմ, որ այսպիսի տխուր դիպված, անզգուշությունից առաջացած, Ձեզ արգելք լինելու չէ և այսուհետև բարեմիտ լինել դեպի ներսիսյան դպրոցը, որ մեղապարտ չէ, այլ հաստատուն մնալ Ձեր հայրենասիրական հիմքի վերա, որպես դիտավորված եք Դուք, միայն թե ավելի շրջահայաց ընթացքով և կարգադրությամբ:

Ձեր ղՁեզ անկեղծությամբ առ ի սրտե հարգող՝

Ս. Նազարյանց

225. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԲԵԿՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Ղզլար

3 նոյեմբերի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Քուչուբեկյան.

Ձեր նամակը անցյալ հոկտ. 22-ից, հանդերձ 30 ման<եթ> ծրարով, ստացա անկորուստ և շտապում եմ գրել Ձեզ մի քանի խոսք առ ի հանգրստացնելու ղՁեզ: Ես գրած էի Ձեզ, որ Ձեր առաջն է հատուցած արծաթը Գաբրիել Գևորգյանի մասին, օրենքի հիման վերա, պիտի հետ մնար մեր դպրոցում, առանց վերադարձուցանելու. բայց այժմ, գոհություն հոգաբարձուների վեհանձնությանը և արդարությանը, այնպես վճովեցավ խնդիրը, որ Դուք հետ կստանաք Ձեր արծաթը, մի շատ փոքրիկ հանմամբ: Շատ ուրախ եմ ես, որ կարող եմ Ձեզ այս տեղեկությունը տալ. ուրեմն խնդրեմ ամենևին միամիտ լինել, որ Դուք շուտով վերստին կստանաք Ձեր արծաթը, թե՛ առաջին ծրարով ուղարկած 90 ման<եթը> և թե՛ այժմուտ ուղարկած 30 մանեթը: Այդ գումարից գուցե հանվի 5—10 ման<եթ> այն մի քանի շարաթի համար, որ Գևորգյան երիտասարդը դպրոցի տնում կեցած է և կերակրված է:

Այս հանգստացուցիչ տեղեկությունը տալով Ձեզ ի դիտություն, մնամ ամենայն սիրով և հարգությամբ,

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

Իմ աղնիւմ և խոհական բարեկամ Մելքոն փանյանց.

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ հոկտեմբերի 21-ից, հանդերձ փոխանակագրով 7900 մանեթի և 7 ման<եթ> ծրարով, ստացա անկորուստ և շնորհակալ եմ Ձեր հոգաբարձության մասին կարգադրելու այս ինդիրը: Ես չեմ հիշում այն 11 մանեթի պարտքը, որ մնացած էր իմ վերա. բայց ուրախ եմ, որ ջնջված է դա: Եթե դա Ձեր հաշիվների մեջ գտնված է, ուրեմն պարտք է, այլև ի՞նչ հարկավոր է զուգահեռակա դորա վերա, այսպիսի չնչին բանի վերա մտածելով: Ես շնորհակալ եմ և միշտ գոհ Ձեր բարեկամությունից, որ միայն կարելի է արգարության և առհասարակ սուսթինության հիմքի վերա, իմ կարծիքով:

Մեծապես ցավելով ունիմ ասելու Ձեզ, որ իմ եղբայրը Ձեր ուղարկած արծաթը՝ 1300 ման<եթը> շատ անագան ստացած է Քուրդովից, զինի երկար ժամանակ իլուր սպասելու և նեղանալու Հաշտարխանի մեջ, այո՞, և կորուսանելով ժամանակը նորա առուտուրքի: Նա գրում է ինձ, որ ստացած է արծաթը անցյալ հոկտ. 8-ին, և նորա վաճառականության ժամանակը անցած լինելով—նա կամեր Իրիֆլի տոնավաճառ դնալ և այնտեղ ուղտեր առնուլ—ստիպված է այլ տեսակ գործ կատարել, հակառակ յուր դիտավորությանը: Ինչպես երևում է նորա նամակից, անցյալ հոկտ. 13-ից, նա ապրանք է առած Հաշտարխանում և նախով ուղարկած է Բաքու, ուր կամեր նա այդ ապրանքը վաճառել և ապա գնալ դեպի Սալիան, ուստի դիտավորություն ունի նա ձուլն և բրինձ բերել Թիֆլիս: Ես կարծում եմ վաճառականության մեջ այսպիսի անհաջողությունը շատ կուստահին. բայց ինչպես երևում է, այս անկարգության պատճառն այն է, որ իմ եղբոր առաջին տեղեկարարական դեպքը հասած չէ Ձեզ, որովհետև ադրեսը (հասցեն) օրինավոր եղած չէ, մինչև 8 հոկտ. նա մնացած է արծաթից զուրկ: Գուցե թեև բանկը մեղապարտ լինի այս հետաձգության մեջ: Այժմ, թե այսպես և թե այնպես, ավելորդ է մեզ ցավիլ, որովհետև անկարգությունը եղած է արդեն յուր վնասակար հետևանքով. և ես գուշակում էի արդեն, որ այդպիսի հեռավորության մեջ քաղաքից քաղաք արծաթ հասուցանել բանկի տնօրինությանը, շատ դժվար պիտի լինի: Ինչևիցե:

Դուք գրում եք ինձ, որ ես գրած եմ առ պ. Քանանովը մի չափից դուրս բարեկամական վստահությանմբ նամակ, հայտնելով նմա իմ վիճակիս բոլոր որպիսությունը, մոռանալով, որ նա գտանվում է պ. էմինի սաստիկ ազդեցության ներքո: Իմ դիտավորությունն էր պատվել զնա այդ վստահությանմբ իբրև մարդ, հուսալով, որ նա ունի ղեպցողություն և այնքան անձնահարգություն, որ կարող էր գին հատանել մի աչդպիսի բարեկամական նամակի: Ես առ նա միշտ գտնված եմ բարեմիտ, բարյացակամ, պատվող, մասնակից առնելով զնա իմ ուրախությունը և տրտմությունը, միշտ առաջամատուց լինելով իմ սպասավորությանմբ նմա: Ես անբարյացակամ չեմ և առ էմինը, և նա առիս ոչ, որպես հարակցում եմ այն բանից, որ նա: հրաժարվելով Մոսկվայից, ինքնին առաջարկեց ինստիտուտի մեծավորներին ընտրել զիս յուր փոխարեն դասատու հայոց լեզվի և գրություն լիցենոնում¹. ուստի բացահայտ է, որ նա ունեցած է մի շահավետ կարծիք իմ մասին և վստահություն առ իս:

Ես չգիտեմ, թե ինչպես է այժմ նորա տրամադրությունը առ զիս, բայց մի թշնամական դրահավորության տեղիք կամ սպասում ընդդեմ միմյանց չու-

նիմք մեք: Բայց եթե այ. էմինը կամ թե խորհրդակից նորա այ. Քանանովը թուխս են նստած անցած գնացած հին օրերի ատելության վերա և ռիսակալ են առ իս, այդ ինձ հայտնի չէ, գոնյա ես մտածում եմ, որ մեր լուսավոր ժամանակներում ծառա և ստրուկ լինել յուր կրթին և յուր ախտը առնուլ միշտ առաջնորդ դատավորության յուր ընկերի արժանավորության մասին, այդ անարժան է մի կրթյալ և բարոյական մարդու: Եթե ճշմարիտ է, որ կա՞մ այ. էմինը, կա՞մ այ. Քանանովը տալիս լին Վարակված են այդպիսի անարժան ատելության կամ անբարյացակամության ախտերով առ իս, թեպես ինձ անհայտ երևութիւններն են դոքա, եթե վերջինը, այսինքն այ. Քանանյանը, զինի այդպիսի մեծարողական վստահության առ նա, շունի առ իս ոչինչ այլ զգացողությունը, բացի շարախնդացողությունից իմ այժմյան վիճակի վերա, այնուհետև մնում է ինձ այսքան ասել Ձեզ, որ ինձ հաղարատաւիկ լավ էր մնալ Թիֆլիսում և երբեք մյուս անգամ ոտք չկոխել Լազարյանց դպրոցի մեջ, քան թե ձգել իմ անձը այդպիսի կարիճների և օձերի մեջ. հաղարատաւիկ լավ էր ինձ մնալ այս իմ վիճակի մեջ և քաջությամբ պատերազմել մարդերի անմտության հետ, քան թե դալ Մոսկվա և ապրել այդպիսի վատթար ընկերության մեջ:

Ես այստեղ նյութականացես, խոսելով արդարությամբ, վատ չեմ դրված, 2100 մանեթ ունիմ հաստատուն տարեկան թոշակ և որչափ մեծ էր իմ պատերազմը մեր ասիամիտ, խառնամիտ և պղտորամիտ հայերի մեջ, այնուամենայնիվ այս և այն հաղթութիւնը միշտ գրաված եմ և կգրավեմ օրըստօրե. բայց եթե և այս պատերազմը կամենայի մի օր վերջացնել—աստծո լաշն ու արծակ հողազնդի վերա տակաւին կգտանվի և ինձ մի տեղի, ուր կարող էի գլուխս խոնարհեցնել և ապրել խաղաղությամբ: Եվ մի գործ ես գտանել ինձ անհնարին չէր:

Շատ ուրախ եմ, որ էմինը այսուհետև պիտի լինի հայոց լեզվի և դպրության պրոֆեսոր Լազարյանց դպրոցում². Ես չեմ նախանձում նորա բախտավորությանը, այլ ցանկանում եմ նորա առավել ևս բախտավորութիւնը: Գուցե նա ավելի պտղաբեր լինի այդ պաշտոնում, քան թե ես:

Գուրբ գրում եք ինձ, թե շատ բան ունեիք ինձ գրելու. գրեցե՞ք համարձակ, առանց խիթալու, մի՞ գուցե ինձ ձանձրութիւնը կպատրաստէիք: Եվ ձեր նամակները, որչափ ևս երկար լինեն, միշտ քաղցր և ախորժելի կլինին ինձ համար:

Ոչինչ լսում չեմ մեր բարեկամ Տեր-Հարութիւնի և Շահազիզյանի մասին. խնդրեմ մատուցանել նոցա իմ բարեկամական ողջունքը:

Իմ ամուսինը, երեխայքը և փոքրիկ էմմանուելը ուղարկում են Ձեզ շատ կարոտով և սիրով ողջունք և մաղթում են Ձեզ աստվածուտ ամենայն հոգեւոր և մարմնավոր բարիք:

Բարչավ մնաք ի տեր, և քաջահավատ առ հարգանքը և սերը զՁեզ անփոփոխ հավատարմությամբ սիրող և հարգող բարեկամի:

II. Նազարյանց

227. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

18 նոյեմբերի, 1870, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ, եղբայրապատիվ բարեկամ,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 3 թվականից, հասավ ինձ յուր ժամանակին, որո մեջ հայտնում եք ինձ մի անկարգության անցք, որ ես վաղուց գու-

շակում էի, միտ դնելով այն բանին, որ քաղաքից քաղաք և այն բանիկի ձեռամբ արծաթ հասուցանել, միշտ դժվարին բան է: Դուք մեղավոր չեք, այլ իմ եղբայրը պարտական էր Ձեզ շնորհակալ լինել, որ Դուք աշխատություն էիք հանձն առած ավելորդ ծախքով արծաթ ուղարկելու նմա. եթե դա յուր ժամանակին հասած չէ նամակատան սպասավորի անհոգությանմբ, այդ արդարև ցավելի է, բայց ո՛չ ձեր պատասխանատվության ներքո: Խնդրեմ ամենևին միամիտ լինել Ձեր տոկոսիքի հատուցման մասին սկսյալ փոխանակազրի ամսաթվից. իմ եղբայրը շունի համարձակություն ալլապես վարվիլ, բան թե ամենևին համաձայնե իմ կյանքին և խորհրդակցությանը:

Ամսուս 4 թվականից ստացա պ. Քանանյանից մի նամակ, ինչպես նա խոստացած էր Ձեզ գրել ինձ, նա կրկնած էր ինձ նույն պայմանքը պրոֆեսորական պաշտոնի, որ արդեն լուսաշուք հայտնի էին ինձ, ավելացնելով միայն, որ այդ պայմանքը ժամանակով կփոխարկվին դեպի լավագույնը և առավել շահավետը, և բարեկամարար խորհրդակցելով ինձ և հուսացուցանելով զիս, որ հանձն առնում այդ պաշտոնը: Ես արդեն վճռաբար պատասխանեցի նմա, որ ընդունում եմ նոր առաջարկությունը և հանձնում եմ այս գործի կարգադրությունը նորա խոհական, բարեկամական հոգաբարձությանը:

Միտ դնելով իմ գրյանքի և տնտեսական անոթների վերստին տեղափոխության ահագին ծախքին, մանավանդ թե այսպիսի հեռավոր ճանապարհի մեջ, Թիֆլիսից դեպ ի Մոսկվա, ես խնդրեցի պ. Քանանովից, որ այս դժվարությունը հոգա փոքր ի շատե թեթևացնել ինձ. իսկ իմ հատուկ անձնական ճանապարհորդության ծախքը ես կառնուի իմ վերա, որպես և իցե տնտեսությունը գործելով իմ աշխատանքի ծախքերի մեջ: Եթե կամենար պ. հոգաբարձուն և պ. դիրեկտորը, նոցա և ինստիտուտի համար մի մեծ ծախք չէր, մի 5—600 ման<կթր>, ապա թե ոչ, իմ տեղափոխությունս կնստեր ինձ մինչև 1000 ման<կթ>, գրեթե իմ տարեկան ստանալի թոշակա պրոֆեսորական պաշտոնի: Ես գալով միանգամ Մոսկվա, որքան ծախքեր պիտի դեռես մնային ինձ առնելու, վասն նոր ի նորո կարգադրելու այնտեղ իմ տնտեսական պիտույքը: Մի կատարյալ ավերումն. ունեցածը ջուրը ձգել և ապա վերստին հոգալ տնից տուն փոխադրվել, կործանումն է արդեն, բայց քաղաքից քաղաք՝ տասնապատիկ: Ցավելի՛ և անտանելի՛ մտածություն:

Բայց ի՞նչ պիտո է առնել, քանի որ կենդանի ենք, պիտի պատերազմենք դժվարությունների հետ. միայն թե իմ պատերազմելս, իմ ազնվամիտ հայրենասիրության պատճառով, վրդովում են արդեն իմ կյանքի բոլոր խաղաղությունը. ամենեքյան հանգիստ որոնեցին և գտան, բայց ես իմ ազնվամտությունմբ մոլորվելով և սխալված, պատրաստեցի ինձ միանգամայն նեղությունը և տառապանք, վիշտ և սրտացավությունը, ամենայն տեսակ զրկանք: Արդարև ճոխացավ իմ կյանքս մի քանի փորձերով. տեսա և լսեցի Ասիայում բաներ, որ չգիտեի տակավին. բայց ցավելին այն է, որ դոքա միսթարական բաներ չեն, այլ հուսահատեցուցիչ միանգամայն: Չէ կարելի ասել, որ Թիֆլիսը ամենևին զուրկ է առաքինի մարդերից և գործերից, բայց ազգը սպառված է, հասարակություն չկա. կան միայն աշատեղ մի քանի ազնիվ երիտասարդք, որ ձրի աշխատում են—իհարկե ժամանակավոր և անհիմն կերպով. և ազգային հառաջադիմությունը դրած է շատ խախուտ հիմքերի վերա: Ամենայն բարի գործ, որ պիտի առաջանա այստեղ, հանգիստում է մեծամեծ դժվարությունների, երկաթի գլուխ և աղամանդյա լեզու է հարկավոր, որ այստեղ որևիցե

առաջագիմության գործ հաջողութիւնն գտանն: Հայերը փոխանակ թեթեւաց-
նելու յուրյանց գործը, ինքյանք յուրյանց շատախոսութեամբ և հակառա-
կասիրութեամբ անվերջ դժվարացնում են զայդ:

Ես այժմ տպում եմ Թիֆլիսում մի «Գործնական առաջնորդ ուսումնասի-
րութեան ուս. լեզվի հօգուտ հայկազյան մանուկների», «Практическое руко-
водство к изучению русского языка», որ մի շատ դժվարին գործ է, շիինե-
լով այստեղ ո՛չ օրինավոր տղարան և ո՛չ օրինավոր զրաշարք՝ արի դու այս-
տեղ գործ կատարես: Բայց ինձ քաղցր է մտածել, որ ես չէի հրաժարվելու Թիֆ-
լիսից, առանց թողնելու այստեղ մի քանի խոստով հիշատակարանք և հետք
իմ կյանքիս թիֆլիսյան հայերի մեջ. ուր և լինի մարդս, պարտական է գործել,
շինել, տնկել, սերմանել, և ինձ մի բնական հարկավորութիւն է այդ, ասես
թե կյանքի պայման: Հիշյալ գործը շատ պիտանի կլինի հայերին և առաջին
գործն է յուր տեսակում:

Ձեր նամակը, անցյալ ամսի 21-ից, հանդերձ 7 մանեթի և 7900 ման<եթ>
փոխանակագրի, ծրարով ստացած եմ, որո մասին արգեն և տեղեկութիւն
տվեցի Ձեզ նախընթաց նամակիս մեջ:

Իմ ամուսինս և զավակներս մեծարողապէս ողջունում են զՁեզ:

Մաղթելով Ձեզ ամենայն հոգևոր և մարմնավոր բարիք,

Մնամ Ձեզ առ ի սրտե հարկող և սիրող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

228. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

18 նոյեմբերի, 1870, Թիֆլիս

Մեծապատիւ բարեկամ,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 4 թվականից, հասավ ինձ յուր ժամանա-
կին, որի մեջ հայտնում եք ինձ ներկա պայմանքը այն պրոֆեսորական պաշ-
տոնի, որ ես ցանկանում էի վերստին հանձն առնուլ Հաղարանց ինստիտու-
տում: Արդարև՝ այս բոլորիս այդ պայմանքը՝ 1200 ման<եթ> տարեկան ու-
ճիկ 16 շաբաթական ժամերով դասատւութեան, չեն ամենևին շահավետ ինձ—
ես ստանում եմ իբրև տեսուչ Ներսիսյան դպրոցի 1700 ուրբլի և 400 ման<եթ>
վասն դասատւութեան, սակայն վստահանալով առ Ձեր բարեմտութիւնը առ
իս և տեղի տալով Ձեր բարեկամական խորհրդակցութեանը և հուսադրութեա-
նը, որ ժամանակով այդ պայմանքը կարող են և պիտի փոխվին դեպի լավա-
գույնը և առավել շահավետը ամենայն մասամբ, թող առհասարակ որևիցե
արքունի պաշտոնի ապահովութիւնը և պատվավորութիւնը, շտապում եմ այս
նամակովս վճռողաբար պատասխանել Ձեզ, որ ես համաձայն եմ դորան: Մը-
նում է միայն մի լուծանքի խնդիր, որո մասին ես մեծ մտաւտանջութեան մեջ
եմ. այդ խնդիրը պատկանում է իմ տեղափոխութեան ծախքին, որ միտ դնե-
լով իմ մատենադարանի և այլ տնտեսական անոթների ծանրութեանը, այս-
քան ահագին հեռավոր ճանապարհի մեջ, հասանելու են, շատ փոքր հաշվե-
լով, գոնյա 600 ման<եթի>, առանց իմ անձնական ճանապարհորդութեանս:
Ես կարող էի որևիցե տնտեսութեամբ իմ ծախքերի մեջ իրագործել իմ ճանա-
պարհորդութիւնս առանց ծանրութիւն տալու ինստիտուտի գանձատանը,

բայց իմ գրչանքի և տնտեսական անոթների ծանրութիւնքը տեղափոխելու համար դեպի Մոսկվա, ստիպւած կլինեի ծանրաբեռնել ինձ պարտքով, այդպես իմ տեղափոխութիւնն նստելու էր ինձ զրեթե իմ մի տարու պրոֆեսորական թոշակը: Ահա մի դժվարին խնդիր, որ առաջարկում եմ Ձեր բարեմիտ, բարեկամական ուշադրութեանը և հանձնում եմ մեծաւորների մարդասիրութեանը: Ձեր նամակի մեջ ոչինչ ասած չկա ճանապարհի ծախքի վերա, որ, միտ դնելով գոնյա իմ չքավորութեանը այս բուպեիս, երկրորդական խնդիրներից չէ: Ես կամիմ հուսալ, որ Ձեր բարեկամական հոգաբարձութեանը և բարեխոսութեանը առ պ. Հոգաբարձուն և առ Դիրեկտորը, պիտի հաջողվի լուծանել այդ խնդիրը, որով փոքր ի շատե թեթևացնելու էիք իմ ծանր դրութիւնը: Եւ ես լինելու էի Ձեզ այս մասին հավիտյան շնորհապարտ: Ես մտածում եմ, որ ինստիտուտի բարեմիտ մեծաւորքը հարգելով իմ այնքանամյա ջնջմեռանդն և պտղաբեր պաշտոնատարութեանը կազարյանց ինստիտուտի մեջ, դժվարանալու չէին հանձն առնուլ այդպիսի մարդասիրական պահանջութիւն, որ արդարեւ, եթե ամենայն ինչ ձգեինք նեղսրտութեան հաշիւի տակ, պիտո չէր լինելու, եթե մի այլ խնդրակից նույն պաշտոնին Մոսկվայից կամ Պետերբուրգից հրավեր ստանար հանձն առնուլ իմ պաշտոնը:

Հայտնելով Ձեզ արդեն իմ պատրաստակամութիւնը և հոժարութիւնը վերստին հանձն առնուլ պարսիկ և արաբական գրութեան պրոֆեսորական պաշտոնը ի վերա հիման Ձեր առաջարկած պայմաններին, այլև հանձնելով Ձեր բարեկամական հնարագետ հոգաբարձութեանը՝ թեթևացնել ինձ իմ տեղափոխութեան նյութականապես դժվարութիւնը, որչափ միայն կարելի էր Ձեզ, միտ դնելով վերելում ճառագրած իրողութիւններին, քաղցր է ինձ ամենայն վստահութեամբ առ Ձեր բարեկամական պատրաստակամութիւնը օգտակար և պիտանի լինելու ինձ՝

Գրել զիս առաջուց

Ձեզ շնորհապարտ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Խնդրեմ պ. էմինին մատուցանել իմ մեծարողական ողջունս:

229. <ՍՄՐԱՏ ՇԱՀԱՋԻՋԻՆ>

Թիֆլիս—Մոսկվա

20 դեկտ., 1870, Թիֆլիս

Ազնիվ եղբայր, ,

Իմ վերջին նամակս առ Ձեզ, անտարակույս հասած կլինի Ձեզ մեր հասարակաց բարեկամի, պարոն Փանյանի ձեռամբ, որովհետեւ ուղարկած էր նորա անունով, այն ենթադրութեան հիման վերա, որպես թե Դուք հրաժարվելով վերակացուի պաշտոնից, փոխած էիք Ձեր բնակութիւնը. թեպետ այս օրերումս այլապես ուսա պարոն Տեր-Ջաքարյանից, որ հանդիպեցավ ինձ Թիֆլիզում երեկոյին և մի քանի ուրախ բարեկամական ժամեր պատճառեց ինձ:

Այս բուպեիս մի խնդիր ունիմ Ձեզանից, որո կատարումը դժվարիններից չէ: Ղաղանու երկրորդ դիմնագիւյլի դիրեկտոր Ի. Գոթվալդ իմ հին բարեկամը նամակ է գրած ինձ, որ հասավ ինձ Թիֆլիզ, երկար ճանապարհորդութիւն կատարելով Մոսկվայի վերայից—որո մեջ խնդրում է ինձանից—որպես թե ես Մոսկվայումն էի—հանձն առնուլ վերահասութիւն գործել մի կարեւոր բա-

նի: Այս բանի դորութիւնը այսպէս է. Ղաղանու սրբազան եպիսկոպոսի խընդ-
րանքով՝ գրած է Գոթվալդը երկու պաշտոնական նամակ առ Синодальную
типографию в Москве, խնդրելով պատրաստել այդտեղ մի քանի տախտակ-
ներ երաժշտական խաղերի, այն այբբենարանի և ընթերցանության մատենի
համար, որ ներկայումս տարվել է տալիս Ղաղանու եպիսկոպոսը յուր վիճակի
որդիների համար գյուղերում. բայց մինչև այժմ, ինչպէս գրում է Գոթվալդը,
ոչինչ պատասխան չկա այս գործի մասին. արդոք Գոթվալդի երկու նամակքը
տեղ էին հասած, թե ոչ և թե տեղ էին հասած, ի՞նչ էր Սինոդալյան տպագրա-
տան լուծկան պատճառը: Ես գրեցի իմ կողմից թուղթ առ պարոն դիրեկտոր
Գոթվալդը, թե ես չլինելով Մոսկվայում, որպէս, ինքնին հասկանալի է, կա-
րող չէի անձամբ անձին հոգալ նորա հանձնարարութիւնը. բայց կամեի իմ
բարեկամների ձեռամբ Մոսկվայում, հասուցանել նմա նորա խնդրած տեղե-
կութիւնքը: Ես կարծում եմ, ավելի կարճ ճանապարհով կարելի էր վճարել
այս գործը, եթե Դուք կարեւորած տեղեկութիւնք ձեռք բերած, ուղղակի հա-
սուցանեիք զայդս պարոն Գոթվալդին, Ձեր ուսեւերն նամակի մեջ նշանակե-
լով, որ Դուք ըստ իմ բարեկամական խնդրանքի, իբրև իմ բարեկամ, լցուցա-
նում եք մի հանձնարարութիւն, որ ես կարող չէի լցուցանել: Նա շատ շնոր-
հակալ կլինի Ձեզ, որպէս և ես: Նորա հասցեն, կարծեմ, է՝ Его превосход-
тельству И. Готвальду, Директору 2-й Казанской гимназии в Казане.

Բարի առնել պիտո է մեզ, եթե կամինք մարդ լինել, չհիշելով, որ մեզ
մարդիկ շատ անգամ չար արեցին... Բայց արդեն անցած է ժամանակը վե-
րըստին հիշելու մարդերի դիտութեամբ և կամով շարարութիւնը մեզ. պիտո
է լինել վեհանձն և ներողամիտ և շթունավորել այն սակավաթիվ օրերը, որ
գոնյա ինձ տակաւին մնում են ապրելու այս աշխարհիս վերա, մեռանել խա-
ղաղութեամբ խղճի քաղցր է ինձ:

Պ. Զաքարյանցը մի ըստ միոջն պատմեց ինձ ինստիտուտի ընթացքը առ
Ձեզ հայկական լեզվի դաստիարակութեան մասին, որ իհարկև իբրև պատվաւոր
պաշտոն ուներ և այն խորհուրդը, որ ժամանակով կհասուցաներ Ձեզ ավելի
լավ պանսիոն: Այդ ավելի հարկավոր էր Ձեզ, քան թե էմինին, որ արդեն բա-
ղում և բազում մասամբ այլ կերպով ապահովված է, թե յուր առաջին արքու-
նի և թե այժմյան ծառայութեամբ:

Մաղթում եմ Ձեզ հաստիքածուստ բախտավոր նոր տարի, կատարյալ
մարմնավոր և հոգեոր առողջութիւն և մնում եմ

զՁեզ սիրող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

230. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

14 հունվարի, 1871, Թիֆլիս

Նղբայրապատիվ բարեկամ իմ Մելքոն Փանյանց,

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ տարու դեկտեմբերի 10-ից և շնորհավորական բարեմաղթությունը հեռագրով յուր ժամանակին հասած են ինձ. խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը և նույնը մասուցանել իմ անունով մեր հասարակաց բարեկամին, Սմբատ Սիմեոնյան Շահազիզին:

Հին տարին բոլորեց յուր շրջանը և սկսավ նոր տարին. մի տարի ես թրուով ու դնաց մեր կյանքից, առավել մոտեցնելով զմեզ գերեզմանի դռներ. երիտասարդները նայում են դեպի առաջ, ունենալով յուրյանց աչքի հանդեպ մի երկար ապագա, իսկ ծերերը նայում են դեպի հետ, յուրյանց անցած գնացած օրերի վերա, մտածելով անցյալը և կարճատև ապագան, որ տակավին մնում էր նոցա: Ձեր անցյալը տասն տարով կարճ է, քան թե իմս, որ ավելի մոտ կանգնած եմ մահուն: Թեև այս այսպես է, ըստ որում, ով որ շատ ապրած էր, նա չունի ոչինչ բան յուր առաջև, բացի մահուց. սակայն թող չմեռանենք մեք մեռանելուց հառաջ, որչափ և կարճատև էր մեր ապագան, իմս մանավանդ, այլ հուսանք, թեև կարճատև հուսով, և այդպես երկարացնենք մեր կյանքի օրերը, և այս այն խորհրդով, որ արժանապես լցուցանենք այն օրավաստակը, որ տակավին մնում էր մեզ, մեծ կամ փոքրիկ:

Ինչպես հրեում է թե՛ Ձեր և թե՛ պ. Դելյանովի նամակից, իմ դեպի Մոսկվա տեղափոխության գրական, այսինքն այս բոլորիս պարզ և ուրոշ պայմանն է 1200 ռուբլի թոշակ միայն, առանց որևիցե հավաստության, թե ե՞րբ, կամ արդյոք երբևիցե իրագործվելու՞ է ին այն գեղեցիկ խոստմունքը, որ պ. մինիստրը արած էր—իմ կարծիքով, որպես այդպիսի մարդիկ միշտ սովոր են յուրյանց անձը փառավորելու և սիրելի կացուցանելու, մանավանդ առաջին անգամը հանդիպելով յուրյանց ստորադրյալներին: Ես այսպես չկամիմ խարել ինձ հուսով թե, ինչպես վաղուց գրած էր պ. Քանանովը, իսկ այժմ գրում է պ. Դելյանովը, թե ապագայումը, իցի թե հեռակա ապագայումը ավելի բարվոքելու էին իմ պաշտոնի պայմանքը. ուրեմն թե այսօր և թե գալոցում չիբ հուսալի ավելի արգասիք իմ պրոֆեսորական պաշտոնից, քան թե 1200 մահանք, որ միտ դնելով աշխատությանը 16 ժամ շաբաթական դասատվության, շատ չնչին ռոճիկ է, ավելի վատքառ, քան թե հառաջ, երբ ես այդքան ժամերի համար ստացած եմ 2200 ման<եթ> կաղարյանց ինստիտուտում: Որպիսի՞ վնասակար և անմխիթար հեղափոխություն պայմանների. աշխատու-

թյունը երկպառակի շատ, վարձատրությունը երկպառակի սակավ: Բացի սորանից իմ տեղափոխությունս ծախքը լինելու են դոնյա 1000 ման<եթ> և Մոսկվայում պիտո կլինի ինձ դարձյալ բավական մեծ արժաթ նոր ի նորո կարգադրելու իմ տնտեսությունս այդտեղ, բնակություն, կարասիք և այլն, և այլն. ասել է, ևս հառաջուց պիտի մի 1500 մանեթ ծախսեի, որ հետո մի տարու միջոցում ստանայի 1200 ման<եթ> և այն իմ ապրուստիս համար և ոչ թե պարտք վճարելու: Դուք մատնացույց եք առնում ինձ իմ այն փոքրիկ կապիտալը, որ իբրև պաշար ևս հանձնած եմ Ձեզ շահեցնելու իմ որբիկների համար, և դոքա արդեն թվով չորք են. և ի՞նչ հաշիվ էր՝ ամենայն ժամանակ ձեռնամուխ լինել այդ կապիտալին, մանավանդ որ իմ տարիներում և իմ փոքրաբանակ մաստակով անհուսալի էր վերստին լցուցանել հազարներով կերածը կապիտալի գլխից: Դու և մյուսները խոսում են նույնպես իմ պանսիոնի վերա, որ իբրև թե մի այնպիսի մեծ նպաստ էր ինձ, որ ևս կարող էի դարձնում սարերի գլուխ վեր ելանել: Թիֆլիսում շատ թանկ է կյանքը, բայց և Մոսկվայում ամենեկին անհնարին է ինձ ապրել 1200 ման<եթով>, հավելացրու դորա վերա և իմ պանսիոնս 784 մ<անեթ>, ուրեմն ընդամենը 1984 ման<եթ>, իսկ հետո հաշվիր մոտավորաբար, որ մի 600 ման<եթ>, եթե ոչ ավելի, պիտո էր ինձ տալ բնակության, եթե սա լինելու էր փոքր ի շատե մաքուր և հարմարավոր, հետո փայտ, ծառաների վարձ—որ այդտեղ արգարև ավելի արժան են, քան թե Թիֆլիսում,—հաղիվ թե մնալու էին ինձ 1000 ման<եթ> ապրուստ, բայց ինչպես դուք մտածում եք, անկարելի է ինձ այսուհետև ձեռնամուխ լինել իմ արժաթադլխի տոկոսիքին, որովհետև դորա պիտի մնան իրրև պաշար իմ որբիկներին:

Նս այս բաներս գրում եմ Ձեզ, որ հասկացնեմ իմ այժմյան կացության անմխիթար և դժվարին պայմանքը: Մի մեծ սխալ գործեցի ևս գալով Թիֆլիս և դորա պատճառն էր իմ հայրենասիրական հոգու տրամադրությունը, որո փոխանակ իհարկե ոչ ոք շնորհակալ չէ ինձ. դուրս է գալիս, որ մեր ... հաշերի մեջ դա մի հանցանք է, մի հիմարություն, մի նախատելի և արհամարհելի բան. մի սխալանք, որ, ինչպես տեսանում եք Դուք, այսուհետև շատ դժվար էր ուղղել, առանց ենթարկվելու մեծամեծ վնասների—մանավանդ մի ընտանիքի հոր:

Խոսք չկա, որ իմ վերստին տեղափոխությունս դեպ Մոսկվա պիտի պատրաստե ինձ և իմ գերդաստանիս հանգիստ և խաղաղություն, բայց և կարոտությունը շատ, միտ դնելով այժմյան փոփոխված հանգամանքին: Այլև արքունի ծառայությունը, թեև սակավաշահ, ավելի ապահով է և պատվավոր, ապագայումը հավելացնելու է իմ պանսիոնի վերա մի քանի հարյուր ման<եթ>, դոր օրինակ զկնի 10 տարու, 320 ման<եթ>, ավելացրու դորա վերա մյուս հարգելի հարմարությունքը Մոսկվայի կյանքի, տուն, ծառայք, ժողովուրդը և այլ տնտեսական պիտույքը, և բոլորեցուն պսակը՝ ազնիվ բարեկամները և իմ հոգեհարազատ Փանյանցը: Իհարկե այսբան մեծագին բարիք բոլորովին արժանի էին այն մեծ տառապանքին և ծանրությանը, որ պիտո էր հանձն առնուլ, մասն տեղափոխվելու Թիֆլիսից դեպի Մոսկվա:

Մնում է մեզ միայն մի հարկավոր հոգալի բան, այն է, որ Դուք և ևս համոզենք ինստիտուտի մեծավորքը գոնյա մի 600 մանեթի ճանապարհի ծախք վճարեն ինձ, միտ դնելով իմ աղքատությանը, որով ըստ իմիք պիտի թեթևացնեին իմ ուսերի վրա դրած ահագին բեռան ծանրությունը:

Իմ ամուսինը և դավականքս ուղարկում են Ձեզ շատ բարեմաղթական ող-
ջույններ առ նոր տարին և ցանկանում են օր մի հառաջ գրկախառնել զՁեզ:

Ձեր

զՁեզ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Այս նամակից հետո կպատասխանեմ և պ. Դելյանովին, որո հետ կա-
րող եք և դուք խոսել և հորդորել զնա դեպի վեհանձն ուշադրություն իմ դրու-
թյանս:

231. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Բրֆլիս—Մոսկվա

Թիֆլիս, 2 փետր., 1871

Իմ ազնիվ բարեկամ և սիրելի Մելքոն Գասպարյան,

Ձեր ուրախաբեր նամակը, անցյալ ամսու 21 թվականից, հասած է ինձ: Դորա մեջ գանգատում եք իմ երկարատև լռության վերա. արդարև մեղապարտ եմ Ձեր առաջև, մի քանի շաբաթ ետ ձգելով Ձեր առաջնավերջին նամակի պա-
տասխանը, բայց հավաստի եմ, որ այժմ ստացած լինեք զայդ և տեղեկացած իմ որպիսությանս:

Ինչպես գրած եմ Ձեզ արդեն, ես պարոն Դելյանովի առ իս գրած նամա-
կին այնպես պատասխանեցի, որ արդեն վճռած է իմ տեղափոխությանս խըն-
դիրը, նորա հուսավորությանը հանդիպեցա նույնպես հուսավորությամբ, հաս-
տատելով և կնքելով դործը, համեմատ իմ գրածներին առ Քանանյանցը: Որով-
հետև ինձ առաջարկած առաջին պայմանքը իմ տեղափոխության էին 1200
ման<եթ> մի անորոշ հուսադրությամբ, թե կարող էին դեպի ավելի լավը
փոխվիլ դոքա, վասն որո ես հանձն առնելով այդ անշահավետ պայմանքը,
խնդրում էի, որ ինստիտուտի մեծավորքը միտ դնելով իմ հեռավոր ճանա-
պարհի, այլ և իմ նորոգ տնակարգության ծանր ծախքերին Մոսկվայի մեջ,
գոնյա շնորհին ինձ չափավոր արծաթը 600 մանեթի: Բայց որովհետև այժմ
լսում եմ ես, որ պրոֆեսսորության պաշտոնի պայմանքը փոխված են դեպի
շահավետը, այսինքն մինիստրությունից հաստատված է (կամ թե պիտի շու-
տով հաստատվի) 3000 ման<եթ> ոռճիկ Լավարյան ինստիտուտի պրոֆեսսո-
րին, ես կարծում եմ, որ այսուհետև պիտի դժվարանար ինստիտուտի կառա-
վարիչը վճարել ինձ ճանապարհի կամ այլ հարկավոր պիտույքի ծախք, որ
պիտո է հառաջուց լինելին իմ կողմից, ուրեմն և ավելորդ չէին: Իսկ ինստիտու-
տը կարող է այսպես տեսանել խնդիրը, թե իմ ներկայումս արած ծախքի փո-
խարենը կստանայի պաշտոնի գալոց շահավետությունից: Չգիտեմ ինչպես
կվերջանա այս խնդիրը, թեպետ և դոքա անհաջող վճիռն ևս կարող չէր ար-
գելառիլ լինել իմ տեղափոխությանս, որ արդեն վճռած ու կնքած եմ ես Դելյա-
նովի հետ, գրելով նմա-«До радостной встречи в Москве»:

Ոչ մինին այնպես կարևոր խնդիր չէր այդպիսի շահավետ կարգադրու-
թյունը իմ ապագա պաշտոնիս պայմաններին, որպես ինձ՝ ծանրաբեռնածիս
բաղմաթիվ տակավին անդաստիարակ, անչափահաս մանուկներով: Ես մեծ
հոգսի մեջ էի, և մնալ և մեռանել ինձ խավար Թիֆլիսում, շարշարվիլ անօգուտ,
անմիտ մարդերի իշխանության տակ՝ քաղցր չէր. և այս պատճառով իհարկե
նախապատիվ համարելը, թեև անշահավետ պայմաններով, տեղափոխվել դե-
պի Մոսկվա, փոքր ինչ խաղաղություն կյանքի վայելելու համար. ո՞ւր մնաց,

որ, ինչպես վկայում է իմ սիրտս, ևս ավելի կարող էի պիտանի լինել մեր հայերին Մոսկվայից, քան թե նույն իսկ Թիֆլիսի մեջ, մոտավորությամբ նոցա, ուր մարդու ձեռք ու ոտք կապած ու կաշկանդած են: Խնդիր է միայն այսքանս. արդյոք հաճո՞ էր մեր հայերին, որ մի մարդ, աշխատասեր մարդ, բարեկամությամբ ու հայրենասիրությամբ ոգևորված, պիտանի լիներ մեր հայերին: Այս մասին ևս մեծ տարակուսանք ունիմ և ականատես փորձերով ուսած, պիտի ասեմ սրտի ցավով, որ բանն այնտեղ է հասած, որ մեր հայերը ոչ իրենց հիվանդությունը և ոչ դորա դեղ ու դարմանին են դիմանում: Եվ թշնամին արդեն առյուծի պես բացած կոկորդը, կամի կլանել ղնոսա. բայց հայերի առաջին թշնամին ինքյանք են. ո՛հ, որպիսին և որքան վատթար մարդիկ փակում է յուր մեջ Թիֆլիսը, և այս բանս այնքան ևս զգալի էր մի մարդու, որչափ նա ավելի պարզ ու ազնվամիտ էր: Մոսկվան դրախտ չէ, բայց Թիֆլիսը մի դժոխք է: Ժողովրդի թշվառությունը և աղքատությունը մի ողորմելի տեսարան, որում կարող չէ տանել ոչինչ ցավակից սիրտ: Եվ որ մինին օգնես արծաթով և տուրքով. դոցա թիվը լեզիրոն է: Շատ բան ունեի Ձեզ պատմելու, բայց տեղ չկա այս նամակիս մեջ: Մեր հոգաբարձուք զարմացած են իմ ողորմասրտության վերա, որովհետև ինչ որ ինքյանք կարող չէին առնել, առնում է նոցա աղքատ տեսուչը:

Իմ ողուսական լեզվի քերականությունը տպվում է, բայց թե որպիսի դժվարությամբ, անասելի է: Թիֆլիսում ոչ տպարան կա և ոչ գրաշար. պատահեցավ մի ծանր, բաղամասնյա գործ կատարելու, արդեն ոչ տպարանը ունի հարկավոր պատրաստությունը և ոչ գրաշարը կարող է գործ կատարել. բոլորը տգետ մարդիկ են. 10 անգամ պիտի սրբագրել մի թերթ, որ բան հառաջանա: Սարսափելի՜ դրություն: Բայց ի՞նչ հարկավոր են մեր հայերին գրչանք. դպրոցը և աշակերտք և ժողովուրդը պիտի անգիր ուսանին ամենայն բան և գիտություն: Գրչանք հարկավոր չեն:

Իմ եղբայր Մարտիրոսը այժմուս Թիֆլիսումն է. յուր բոլոր ապրանքը, որ բերած էր Բաքվից և Սալյանից, վաճառած է. բայց դեռ գումարը, ինչպես երևում է, լիովին հասած չէ ձեռքը վերստին: Ես հոգաբարձու կլինեմ, որ նա շուտով առ Ձեզ պարտավճար գտանվի:

Ես փոքր ինչ հիվանդ եմ օթևանիս անպիտանության պատճառով, այս պարոն Ավետիք էնֆիաջյանցը մի շատ խաբեբա և անպիտան մարդ է. խաբեց ինձ և շարաշար խաբեց, տալով ինձ անտանելի սառն բնակություն և առաջուց քերթելով ինձանից տարեկան վարձ 400 ման<եթ> և հազար անգամ ասա նմա, թե քո հնոցքը անպիտան են, ծխոտ են, տաքություն չունին. նա անհոգ ու անփուլթ է: Այսպիսի խաբեբա, անխիղճ մարդիկ ևս տեսած չեմ, որպիսի տեսանում եմ Թիֆլիսում, ամենատալավ բացառությամբ:

Եվ Թիֆլիսի փորձը առանք, ճոխացանք գիտությամբ, որ տակավին պակաս էին ինձ: Տեսանք մեր շտեսածները և արդարև իմաստնացանք: Միայն թե ծանրածանր զրկանքներով և ղոհելով կյանքի խաղաղությունը: Մեք մտանք ծովի մեջ, մյուսները կանգնած էին ի սկզբանե և են այժմ իսկ ծովի ափումը. մեք գիտենք կյանքի փոթորիկները. միայն թե գիտենք, բայց մյուսներին օգնել կարող չենք, և այդպես, ինչպես երևում է, պիտի մեռանինք:

Ընդունիր սիրալից ողջույնը և հարգությունը իմ զերգաստանի, որ օր մի առաջ ցանկանում էր գրկախառնել ղՁեզ, և ողջ եղիր վասն

Քո զՔեզ սիրող և հարգող բարեկամի:

Ս. Նազարյանց

Իմ ազնիվ և պատվական բարեկամ Մելքոն Փանյանց,

Ահա անցանում են երկու երկար ու ձիգ ամիսներ, որ ես ոչինչ լուր ուտացած չեմ Ձեզանից: Չգիտեմ, ի՞նչ է պատահած, ո՞րպիսի պատճառի ընծայեմ Ձեր այսքան բազմաթամանակյա լուռությունը: Ես գրեցի Ձեզ իմ վերջին նամակը անցյալ հունվարի 20-ից հետո, մի քանի օր այն պատասխանական թղթից հետո, որ 19-ին արձակվեցավ այստեղից առ պ. դիրեկտոր Նիկոլայ Դավիդովիչ Դելյանովին:

Իմ առ Ձեզ գրած նամակի մեջ հայտնած եմ Ձեզ պ. Դելյանովին ուղարկած պատասխանական նամակիս պարունակությունը, որ բոլորովին ստորասական է, այսինքն համաձայն այն նամակագրությանը, որ եղած էր առաջուց պ. Քանանյանի և իմ մեջ, թե ես պատրաստ եմ հանձն առնուլ ինձ առաջարկած պաշտոնը ի վերա հիման նորա հայտնած պայմաններին, խնդրելով միայն, որ ինստիտուտի մեծավորքը մարդասիրությանը ուշադիր լինելով իմ չբավորությանը և հեռավոր տեղափոխության ծանր ծախքերին, այլև վերըստին տնակարգության պիտույքին Մոսկվայի մեջ, շնորհեն ինձ փոքր ինչ օժանդակ հնարք—600 ման<եթ>, բայց մինչև այժմ ոչինչ կողմից պատասխան չունիմ: Զիս դարմացնում է մանավանդ Ձեր անօրինակ լուռությունը: Աստված տա, որ դորա պատճառը չլինի հիվանդություն կամ մի այլ ձախորդ պատահար: Իցե թե իմ նամակներս թե առ Դելյանյանը և թե առ Ձեզ տեղ հասած չեն, բայց այս անկարելի է, իցե թե Ձեր պատասխանին իմ նամակիս կորած է ճանապարհին Կովկասյան սարերի մեջ պատահած ձյունափլատակների միջոցում, որ արդարև այս տարի ամբողջ շաբաթներ հետ ձգեցին փոստայի նամակատարությունը դեպի Թիֆլիս, մինչև իմ ստանալի լրագիրը Պետերբուրգից, գրեթե մի ամբողջ ամիս հետ մնալով, մինչև այժմ չէ ստացվում օրինավոր և կանոնավոր ընթացքով:

Իմ վերջին նամակի մեջ առ Ձեզ, գրած էի իմ տանջողական հաղի և մաղասաթքության մասին, այժմ դինի քան թե երկամսյա հալումաշության, գոհություն ամենակալին, վերստին կազդուրված է առողջությունս, եթե ոչ բուրորովին, դոնյա ցայնչափ, որ կարող եմ փոքր ինչ աշխատել և ուրախանալ գոյությանս վերա: Օրերը այժմ բավական մեծացած և բարեխառնված են, եղանակը տաք է, միայն թե անկայուն, տաք օրերից հետո հանկարծ ցրտանում է: Ծառերն արձակում են արդեն յուրյանց բողբոջքը. նշենիքն յուրյանց ձյունափայլ ծաղկի մեջ են. բայց առհասարակ պիտի ասեմ Ձեզ, որ Թիֆլիսյան բնությունը չունի այժմ ինձ այն գեղեցկությունը, որ իմ մանկության օրերում զմայլեցնում էին իմ հոգին. կարծեմ, բնությունը միևնույն է, փոխված է միայն մարդը և սորա գաղափարը, ախորժակը և զգացմունքը: Հառաջ բավական էր բնության գեղեցկությունը, բայց այժմ ես որոնում եմ մարդը, որ զարդարում է բնությունը, ամենայն բան շինելով և բարեկարգելով նորա մեջ. բայց այդ մարդը ես գտանում չեմ. վասն որո և վայրենի բնությունն ինձ ախորժելի չէ: Եվ բարոյական պատճառները մեծ ազդեցություն ունին մարդու, կրթած մարդու սրտի վերա: Ես ունեի Մոսկվայում մի բարեկամ, որ զարդարում էր իմ կյանքը, որ ի ժամու և ի տարածամու մոտ էր իմ ուրախությունը և ցավին, որ ճանաչում էր զիս և հարգում էր զիս: Ես

ռւնեի այգտեղ մի բարեկամ, որ կարող էի ի սրտե սիրել և հարգել և այդպէս լցուցանել իմ սրտի կարիքը, վայելելով բարեկամական սիրո բախտավորությունը, որից ավելի երանավետ բարի կարող չէր աստված պարգևել մահկանացու մարդուն այս հողեղեն աշխարհի վերա:

Թիֆլիսը ինձ մի շոր ու ցամաք անհոգի քաղաք է, թող իմ անդադար պատերազմը այս խելագարների հետ, որոց հետ գործ ունիմ ես. մի պատերազմ, որո մեջ հաղթող հանդիսանալն անգամ ես պարծանք չեմ համարում, որովհետեւ ոչինչ հասարակաց կարծիք չկա, որ ձայն տար հրապարակում և հատուցումն առնեի արդարությանը: Ես իմ բոլոր բարեմտությամբս առ հայերը, իմ բովանդակ երկաթի աշխատասիրությամբ անհույս եմ պողաբերել որեիցե երևելի գործ: Սորա համար հարկավոր են ինձ վերածդտող, համախոհ և աշխատակից ընկերակիցք, իսկ հետո մի հասարակություն, հոգաբարձուք աղբի, որ հասկանում էին իմ դադափարքը, ընդունում էին իմ առաջարկությունքը և ունեին բարի կամք՝ հնարք տալ ինձ գործելու, ասպարեղ բանալու իմ աշխատասիրությանս, հօգուտ հայկական մանուկներին ուսումնարանիս: Բայց սոցանից ոչ մինը չկա. այլ կան միայն մարդիկ, որ ամենայն քայլափոխում արգելք ու դժվարությունք հարուցանելով և կուտակելով իմ առջև, յուրյանց անձնական հաճույքը լցուցանելու համար փակում են ամենայն լավ և պիտանի բանի ճանապարհ, կործանում են ամենայն գեղեցիկ և օգտակար սկսված: Այստեղ ոչինչ է մի մարդու բարի կամք, մի մարդու բոլոր ուժ և զորությունը:

Եթե հաճո է Ձեզ գիտել մեր գերդաստանի վիճակը, փառք աստծո, ամենեքյան առողջ են և շատ կարոտով ողջունում են զՁեզ, մանավանդ իմ ամուսինս, Ալեքսանդրը և Օլինկան: Մեր էմանուել խորտյաշ և սպիտակ մանուկն արդեն վազում է ոտքի վերա, նորա քույրիկ փոքրիկ Ստեֆանիան ունի տակավին երկար ճանապարհ հատանելու, մինչև կհասաներ այգտեղ: Սոցա անունով ողջունում եմ զՁեզ հայրս:

Խնդրում եմ օր մի հառաջ աղատել զիս այն անհնարին մտատանջության վիճակից, որի մեջ ես և իմ ընտանիքս գտանվում ենք Ձեր մասին. այլև ողջունել իմ կողմից մեր սիրելիքը Մոսկվայում, որ ցավելի է ասել, ինչպէս երևում է, մոռացած են զիս անարժանաբար:

Հոգով և մտքով գրկախառնելով զՁեզ

մնամ Ձեզ սիրող և հարգող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

233. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

15 ապրիլի, 1871, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ, եղբայրապատիվ բարեկամ Մելքոն Փանյանց,

Ձեր երկու վերջին նամակները, մինը անցյալ մարտի 11 թվականից, ապահովված ծրարով, որ էր իմ եղբոր փոխանակագիրը, իսկ մյուսը ամսուս 1-ից՝ ստացած եմ անկորուստ: Ի՞նչ զարմացք Ձեր կողմից իմ անհանգստության վերա, եթե ես անցյալ հունվարի 20--25 թվերից Ձեզ գրած նամակիս պատասխանը ստանում եմ մարտի 11-ից: Ինչևիցե. ուրախ եմ, որ ստացած եք իմ հեռագրական լուրը, ստացած կլինիք մինչև այժմ նույն մարտի 21 գրած նամակս:

Նախ և հառաջ ունիմ Ձեզ տեղեկություն տալու Ձեր պարտապան եղբորս մասին, որ թեպետ շատ ցավելի է ինձ իբրև երաշխավորի այս փոխառության մեջ, բայց ի՛նչ պիտի անել. այսպիսի տխուր դիպվածք հաճախ պատահած են մարդկության մեջ և դարձյալ կպատահին, մանավանդ մեր ասիական աշխարհում, ուր արդարություն, խիղճ, հավատարմություն, սեր անլսելի բաներ են: Եղբորս ընկերը, որ մի աղքատ, չբավոր մարդ էր, իմ եղբոր շնորհիվ և մարդասիրությամբ ձեռք գցելով մի փոքրիկ վաճառական գործի գումար, նորան հանձնված արծաթը գործ դեհելով խարդախությամբ, այս րոպեիս, երբ որ ձեզնեղեն ապրանքը Սալիանից բերած ու ծախած է չորս պարտիաներով, որոց երկուքը իմ եղբոր ձեռնումն էին, իսկ մյուսը նորա ընկերին, այժմ այդ վատթար հոգին հաշիվ չէ տալիս իմ եղբորը, դանազան բաղբաղայք առնելով: Նորա մոտ սկզբում եղած են 700 ման<եթ>, եղբորս ձեռնում՝ 600 ման<եթ>, դոքա միանալով Սալիանում, Մարտիրոս եղբայրս դարձյալ տալիս է նմա 370 ման<եթ>, այժմ նորա ընկերը հաստատում է, թե ստացած էր միայն 270 ման<եթ>, իսկ յուր երկու սալ ծախած ավելի պատվական ձկնեղեն ապրանքի հաշիվը կամենում է ավարտել լուի 200 ման<եթով>, այնպես որ, թո՛ղ վաստակը, որ ամենեկին երևում չէ, կապիտալը հալված է մինչև 700 ման<եթ>, որ այժմ իմ ձեռնումս է եղբորիցս ստացում. 600 ման<եթը> չկա: Ահա՛ քեզ մի վաճառական գործ:

Ես հառաջուց ասած էի եղբորս, որ նորա թեթևության համար ես պատրաստ էի ընծայել նորան վճարելի տոկոսիքը, միայն թե հաշիվ տեսաներ յուր ընկերների հետ և անարտաբար հասուցաներ արծաթագլուխը 1300 ման<եթ>, որ ես հասուցանելի Ձեզ, իմ վերա պարտք գրել տալով Ձեր պատկանելի տոկոսիքը, բայց այժմ և կապիտալը կես ու կես է եղած: Գործը այսօր էլ ուց պիտի դատաստանի տակ ընկնի, որչափ ևս անախորժ էր ինձ: Դուք, իմ ազնիվ բարեկամ, խնդրեմ, ամենեկին միամիտ լինիք, և հավատացած կենաք, որ պատասխանատուն ես եմ, որովհետև երաշխավոր եղա: Ես այս տրխուր անցքը պատմում եմ Ձեզ միայն իբրև մի օրինակ, թե որպիսի գարշելի և աստծո շնորհից զրկած մարդիկ ապրում են այս տնավեր Թիֆլիսում: Եղբայրս մի բարեխիղճ, երկյուղած, բայց անփորձ և տգետ մարդ, կամ թե յուր բոլոր տխուր փորձերով մինչև այժմ չխնդրեցած, հավատավոր անձը—ամոթապարտված իմ առաջն, յուր եղբոր առջև, չգիտե այս րոպեիս չափ դնել յուր սրտի խոռվությանը և ցավին և կիսամեռ եղած, անկողնի մեջ է: Որչափ ես առ նա ազնիվ եմ գտնված, նույն չափով նա ամոթից նվաճված, հագիվ կարողանում է նայել երեսիս: Իհարկե այս րոպեիս հարկավոր է միայն վեհանձնություն և եղբայրասիրություն և ոչ արծաթասիրություն: Աստված ողորմած է:

Ես կաշխատեմ մի 1000 ման<եթ> հասուցանել Ձեզ այս ամսի վերջումը. ինչպես ասացի վերևում, եղբայրս հանձնել է ինձ 700 ման<եթ>, իսկ մնացածը մի այլ ժամանակ. և ինչքան տոկոսիքը կպատկանի Ձեզ, նույնպես իմ պարտքս է: Այսքան այս մասին:

31 մարտից ստացա սյարոն գիրեկտոր Դելյանովից թուղթ, որո մեջ տեղեկացնելով զիս այժմյան բոլորովին շահավետ և ուրախալից պայմաններին պրոֆեսորական պաշտոնի, քաջալերում է զիս համարձակորեն և առանց տարակուսանքի վճռել իմ կողմից իմ տեղափոխության խնդիրը: Ես պատասխանեցի նմա ամենեկին դրականաբար և վճռողաբար, թե ընդունում եմ նորա առաջարկությունը. հանձն առնուլ պարսից լեզվի պրոֆեսորություն՝ ի վերահիման Լիցեոնի նոր կարգադրության (штата): Խնդրելով միայն նորանից,

որ գործ դնե յուրյանից կախ եղած հնարները հաստատել տալու զիս իմ նոր պաշտոնիս մեջ, որչափ կարելի է կանուխ, հասուցանելու ինձ իմ հաստատության թուղթը, այլև հոգալու ինձ արքունի պողարոթնայա: Իսկ ես մտածում եմ հուլիսի 15-ին, ամենակալի հաջողութեամբ, դուրս ելանել Թիֆլիզից, որ գոնյա օգոստոսի կիսումը լինեինք Մոսկվա: Մատենադարանս և այլ տնտեսական անոթքը ճանապարհ կձգեմ մայիսի առաջին թվերում:

Ուրեմն փառք և գոհություն մատուցանենք ամենակարողին, որ շուտով դարձյալ կբախտավորվինք միմյանց քաղցր և երանական տեսութեամբ, դարձյալ կգրկախառնենք զմիմյանս, այն խորհրդով, որ այսուհետև չբաժանվինք միմյանցից, այլ ապրինք և մեռանինք ի միասին, որովհետև այդպես է վերին տնտեսութեան բարի կամքը, որ արդեն 20 տարի անփոփոխ տեղական բարեկամութեամբ կապելով միմյանց հետ մեր սիրտերը, պատրաստած է մեզ այնքան քաղցր և երկնային օրեր թե՛ ուրախութեան և թե՛ տրտմութեան արտասուքի մեջ:

Առ ի սրտե սիրալից ողջունք ուղարկում են Ձեզ իմայինքը, օր մի հառաջ ցանկալով գրկախառնել զՁեզ վերստին. իսկ ես.... այժմ գրում եմ միայն զիս.....

Ձեր Ս. Նազարյանց

234. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

9 մայիսի, 1871, Թիֆլիս

Իմ հոգեհարազատ բարեկամ Մելքոն Գասպարյան,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ ապրիլի 28 թվականից, ստացած եմ յուր ժամանակին և շնորհակալ եմ Ձեր քաղցր բարեկամական տողերի համար, որ արդարև մեծ խորհուրդ և կշիռ ունին իմ աչքում, իբրև անտարակուսելի ապացույց, թե աստուծո լայն ու արձակ արարչագործութեան մեջ կան մարդիկ, որ սիրում են մեզ, որպես և սիրելի են մեզ: Բայց մի այլ մտածություն, որպես հոլով անգամ իմ կյանքիս մեջ, նույնպես այս րոպեիս, տիրապետում է իմ սրտին և շարժում է զայդ մինչև դեպի արտասուք. այն մտածությունը, որ բարեգործ աստվածը պարգևած էր մեզ մի բարեկամություն, որ արդեն կարող է հաշվել մոտ 20 տարի. և որպիսի՝ խորհրդավոր տարիք, տարիք երկուստեք, հավատարիմ լծակցութեամբ միմյանց հետ տարած ուրախութեան և ցավի: Դու իմ ուրախութեանս ուրախակից և ցավիս ցավակից լինելով, որպես բո սեփականներին, և ես նույնպես բո ուրախութեանը և ցավին կցորդ լինելով: Մի սակավագյուտ բարեկամություն: Ես բախտավոր եմ, որ կարող եմ ասել, թե երկուստեք խոհեմութեամբ և հարգութեամբ առ միմյանս, մեր բարեկամությունը մնացած է մինչև այսօր սուրբ և անարատ—զուտ և անխառն ոսկի. քաջահույս եմ, որ մեք իբրև այդպիսի բարեկամք միմյանց կմեռանինք, թեպես անմահ մինս մյուսի սիրո քաղցր հիշատակներով:

Ձեր ցավակցությունը իմ եզրոր տնրախտության վերա մի շատ գեղեցիկ զգացողություն է. միայն թե իմ կողմից փոքր ինչ պղտորվում է այդ ցավակցությունը, տեսանելով, որ իմ եղբայրն ևս բազում մասամբ խարդախ է գտնված առ իս, գործ է կատարած առանց իմ գիտության, բայց իմ արժաթով, և այդպես իմ դառն վաստակը, ինչպես ասում են, շնի ու գայլի բաժին եմ արել: Իմ հոգիս զուշակում էր, որ գործը այդպես պիտի վերջանար և այդ-

պէս վերջացավ, հասուցանելով ինձ 700 ման<եթ> վնաս: Բայց ես ուրախ եմ, որ շուտով ազատվելու եմ այս Սոգոմ և Գոմոր Թիֆլիսից, ուր մի օր խաղաղություն կյանքի տեսած չեմ:

Շատ ցավեցա Ձեր մութ ակնարկության վերա, թե բարեկամ համարված անձինք առ Ձեզ խարդախ էին գտնված. այդ ցավը այնքան ևս առավել սաստկանում է ինձ, որչափ ես իմ կյանքիս մեջ միշտ աշխատած եմ զտել և մաքրել իմ անձը տխուր մարդկային կեղտից, և խարդախել բարեկամը—սարսափելի մտածություն: Բայց իմ կարծիքով այն եղբայրը, որ կխարդախե զմեզ, այն բարեկամը, որ նենգավորություն կառնե, ոչ մեր բարեկամ, այլ այդպէս միայն երեացած է:

Իմ գրյանք և տնտեսական նյութերի կապուցները այս օրերումս կուղարկեմ դեպի Մոսկվա, Սաշան մեծ քաջագործությամբ և աշխատությամբ հորինել է կապուցներ հազար ու մի շվաններով ամրացնելով արկղները, երբ որ դոքա տակից դարմանով և խոտերով պատատած էին:

Ես ամենեւին ձայնակից եմ Ձեր կտրծիքին, որ պիտո էր հարցաքննություններից հետո ճանապարհ ընկնել, այսինքն հունիսի վերջերում, կամ հուլիսի սկզբում. որովհետեւ իմ օր մի առաջ հասանելս Մոսկվա, շատ կթեթեացներ իմ տնտեսական կարգավորությունս այդտեղ, որ կարոտ է հոգաբարձության և ժամանակի: Ինչպէս արդեն գրած եմ Ձեւ, խնդիրը ավարտված է. ինչ առաջարկություն և ինչ պայմաններով եղած էր ինձ—срочноная профессура персидск. языка за жалование 3000 руб.—ես ընդունած եմ. այժմ մնում է ինստիտուտի դիրեկտորին հասուցանել ինձ իմ հաստատության թուղթը և կարգադրություն առնել, որ ես ստանամ Թիֆլիսում Կազլոննայա պողոտրոժնայա¹:

Իմ Թիֆլիսյան երկամյա կեցությունս պիտո էր այսպէս տեսանել. ես կամեցա իմ շատ ու տխուր փորձերի վերա մի փորձ ևս ավելացնել և այդպէս ավելի իմաստնանալ, քան թե էի: Կարծեմ, որ ավելի իրավունք ունիմ Ձեր սիրո և հարգության վրա, քան թե առաջ, որովհետեւ գործով ցույց տվեցի ես, թե կարող էի զոհաբեր լինել մեր ազգի օգտի համար, ծանր զրկանքներ հանձն տոնել հայոց ազգի զավակների բախտավորության համար: Տեսա շատ բան, որ տեսած չէի, լսեցի շատ բան, որ լսած չէի, փորձեցի ամենադառն փորձեր, ցած իջա ասիական դժոխքի մեջ, տեսա մարդերի բարոյական և մտավորական և նյութական ամեն տեսակ թշվառությունքը. մի մարդ էի, այժմ տասն մարդ դարձած, այսինքն փորձերով ճոխացած և հարստացած, դարձյալ պիտի վերադառնամ դեպի լույս աշխարհ, առ Ձեզ, Մոսկվա, դարձյալ տեսանելու և գգվելու իմ ազնիվ, հոգեհարազատ բարեկամդ, այլև ուխտ ուխտելու Ձեզ հետ, որ այսուհետեւ հարկավոր էր մեզ ի միասին մնալ, ապրել և մեռանել ի միասին, որովհետեւ Թիֆլիսեցիք, կոպիտ և վայրենաբարո մարդիկ, չհասկացան զիս, և ամենեւին զուրկ են ազնիվ մարդկային կարիքներից²:

Պարոն Հակոբ Սերոբյանցը, մի հատ մոտիկ բարեկամը և օգնականը ինձ, ուղարկում է Ձեզ յուր սիրո և հարգության ողջույնը:

Իմայինքը ուղարկում են Ձեզ նույնպէս բազում կարոտով և հարգությամբ ողջույն և ցանկանում են օր առաջ գրկախառնել զՁեզ: Խարստաշ և զանգրահեր էմմանուելին շատ կհավանես. Ստեֆանին նույնպէս բարի բախիկ է. աղոթեմք առ աստուած, որ պարզեմ մեզ հաջողությամբ ճանապարհորդություն այսքան հեռավոր տարածությամբ, մտնալանդ այնպիսի փոքրիկ մանուկներով.—որ մի դժվարին խնդիր է: Կամենում ենք Պոտիու վերայով Սև ծովով

և Օդեսայի վերայով հասանել երկաթուղուն, որ այնուհետև ուղղակի ճանապարհով կհասուցանեն մեզ դեպի Մոսկվա:

Ամենաքաղցր ակնկալությամբ սպասելով Ձեր վերստին իրավական տեսությանը,

մնամ Ձեր՝

Ս. Նազարյան

<Հ. Գ.> Անցյալ նամակում գրեցի Ձեզ, որ մայիս ամսում կուղարկեմ Ձեզ 1000 ման<եթ>, բայց այս րոպեիս կա մոտո 900 ման<եթ> միայն. և ճանապարհի ճախը ևս հարկավոր է ինձ. ուրեմն այդ արժաթը կմնա իմ մոտ իմ եղբորս վեբսիւով, մինչև գամ Մոսկվա: Բայց եթե այս միջոցում իմ կալվածը Ստավրոպոլի շրջանում վաճառվեցավ, որո մասին խոսք կա, այնուհետև հնար կլինի ինձ շուտով կարգադրել այն շփոթ ու խառնակությունը, որ իմ պատվական եղբայրը բերեց իմ գլխիս:

235. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

Թիֆլիս, 8 հունիսի, 1871

Իմ ազնիվ սիրելի Մելքոն Փանյանց,

Այսօր լրանում է մի ամիսը, որ ես ուղարկած եմ Ձեզ թուղթ, այսինքն 8-ից մայիսի, բայց ոչինչ պատասխան չունիմ Ձեզանից:

Ձեզ հայտնի կլինի, որ իմ դեպի Մոսկվա տեղափոխության պայմանքը երկուստեք բոլորովին վճռված ու կնքած են, և իմ վերջին նամակը իբրև պատասխանի նիկողայ Դավիդովիչի նամակին, անցյալ մայիսի 16 թվական<ից>, որ նա արդեն վաղուց պիտի ստացած լինի, այնպես, որ ես ստանալով նորանից թուղթ իմ պաշտոնակարգությանս մասին, անհապաղ պատրաստվեի դեպի ճանապարհ, ինչպես ցանկալի և կատարյալ հույսով հուսալի էր նմա: Ես իմ նամակիս մեջ տեղեկություն տվեցի նմա, որ իմ մատենադարանս և տնտեսական կարասիքս արդեն ուղարկած էի և սպասում էի օր առաջ ելանելու Թիֆլիսից:

Դեռևս ոչինչ պատասխան չկա, բայց հարկավոր էր շտապել, որովհետև ժամանակը թանկ է. ինձ պիտի էր գոնյա հուլիսի կեսին լինել Մոսկվայում, որ կարողանայի փոքր ի շատե աչք բանալ, հոգալ իմ տնտեսությունը այդտեղ և պատրաստել իմ պաշտոնի գործերը: Ձեզ հայտնի է, որ ժամանակի կարոտ է հարմարավոր բնակություն որոնելս, տան սարք ու կարգը հոգալու և այլն, և այլն. և օգոստոսի մեջ, երբ ժողովուրդը ամառանոցներից դեպի քաղաք վերադարձած էին, դժվար էր ինձ հոգալ հարմարավոր օթեան, այլև դասատվությունքը սկսած՝ ինձ այնուհետև կարելի չէր շատ ուշադրություն նվիրել մեր տնակարգության մասին: Ուրեմն այստեղ հարկավոր է շտապություն և ժամանակի գործադրություն, որ թեթևանա իմ գործը:

Մեր ուսումնարանի հարցաքննությունքը ավարտվում են առաջիկա ամսուս վերջին և շատ լավ կլինեք, եթե մինչև այդ ժամանակը ստացած լինեի ինձ հարկավոր եղած պաշտոնական թուղթը դիրեկտորի կողմից, և կարողանայի իսկույն ճանապարհ ընկնել: Ես կամենում եմ Պոտիու վերայով, Սև ծովով և Օդեսայի երկաթուղիով կատարել իմ ճանապարհորդությունը. կարծում

եմ, որ այդպես ավելի հարմարավոր կլինի իմ ուղևորութունը ընտանիքով և փոքրիկ երեխաներով, քան թե ցամաքով, Վլադիկավկազի վերայով, անապատ հանապարհներով:

Մեծ անհամբերությամբ սպասում եմ դարձյալ արժանանալու Ձեր քաղցր տեսությանը և երես առ երես, ջերմ կենդանի խոսքերով հայտնելու Ձեզ իմ երկամյա բացակայության փորձերը, նկատողությունքը, տեսած ու լսածը թե՛ այստեղ Թիֆլիսում և թե Մոսկվայից զանազան մարդերի հիմարական խարդախությունքը առ իս, որոց ամենևին անարժան եմ եղած ես, առ ամենևսյան անկեղծ և աննենդ, բարեմիտ ու բարյացակամ լինելով: Բայց պիտո է շնորհալ ներողամտությունը առ մարդերի անկատարությունքը. այդ հարկավոր է մեզ այս աշխարհումս, եթե կամենիք փոքր ի շատե կյանք ունենալ և չթունավորել մեր սիրտը, չսլուծորել մեր հոգու պայծառությունը, որ ավա՞ղ, շատ անգամ նսեմանում է թե՛ արտաքին և թե՛ ներքին թյուրամտությամբ այս և այն կողմից, թեպետ և մեք ամենայն կերպով աշխատում էինք պահպանել սեր և խաղաղութուն մեր կյանքի մեջ:

Ձարմանում եմ, որ այսպիսի բույեում լուռ են առ իս Շահադիլը, Տեր Հարությունը, որ այդքան հաճախ պատվասիրած լինելով մեր նամակներով, այժմ ոչինչ ձայնակցություն ցուցանում չեն մեր ուրախությանը, մի բարեկամ մարդու մտակա տեսության վերա: Չգիտեմ, ինչպե՞ս մեկնեմ այդ բանը: Մի՞թե փոխվեցավ նազարյանը Թիֆլիս ընկնելով. բայց դոքա փոխված են երևում. գուցե թե մեր բարեկամք իսկ եղած չեն. տխո՞ւր մտածություն: Արդարեւ սակավագյուտ բան է ճշմարիտ բարեկամությունը, մի երկնային աստվածեղեն պարգև, որ տրվում է արժանավորներին, այսինքն կարոտ սրտով խնդրողներին և մեծափուլ ճոգաբարձությամբ պահպանողներին միայն: Որքա՞ն երանելի ենք մենք, սիրելով զմիմյանս իբրև բարեկամք. խնդացի՛ր, ցնծացի՛ր, իմ ազնիվ Մեկքոն, Դու անմահ ես և կմնաս միշտ իմ սիրովս, որպես և ես նույն երանական հուսով կամիմ ապրիլ և մեռանել:

Մերայինք շատ ու շատ կարոտով ուղջունում են Ձեզ, աղոթելով առ աստված, որ շուտով արժանանան Ձեր քաղցր տեսությանը:

Քո Ս. Նազարյանց

Հետագիր.— Այվազյան եպիսկոպոսը եկավ ու զնաց էջմիածին: Ձայներ կան, որպես թե նա կարգվելու է այստեղ առաջնորդ Մակարի փոխանակ, բայց երաշխավոր չեմ այդ լուրերին:

236. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

22 հունիսի, 1871, Թիֆլիս

Իմ ամենասիրելի բարեկամ Մեկքոն Փանյանց,

Դարձյալ անհանգիստ եմ առնում զՁեզ իմ նամակով. բայց պիտո է ինձ Ձեզ ծանոթություն տալ, որ ես մտադիր լինելով զալոց ամսի 10-ին դուրս գալ Թիֆլիսից, գրեցի «Հյուսիսային տպարան» անուն օրագրի ընդակցիային Ս. Պետերբուրգում, որ, սկսյալ 5-ից հուլիսի իմ ստանալի թերթերը օրագրի՝ ուղարկե Մոսկվա Ձեր հասցեով, որ և ես հասուցած եմ նորան: Ուրեմն խնդրեմ ընդունել այդ թերթերը և պահել Ձեզ մոտ, մինչև ես կլինեմ Մոսկվայում:

Իմ նախընթաց նամակը, ամսուս Տ-ից, ստացած պիտի լինիք. հուսամ, որ նորա բովանդակությունը անտես չառնեք: Զարմանում եմ, որ Նիկողայ Դավիդիչը այդպես ծանրաշարժ է: Իմ տեղափոխության խնդիրը արդեն վճռած ու կնքած լինելով, մնում է ինձ միայն տեղեկություն ստանալ, թե ես համաձայն երկուստեք ընդունված պայմանների կարգված էի ինձ առաջարկած պրոֆեսորական պաշտոնի մեջ, որ իսկույն ճանապարհ ընկնեի: Բայց մինչև այժմ չէ երևում այդ թուղթը, մեր ուսումնարանի հարցաքննությունքը կավարտվեն այս հունիս ամսի վերջում, և ինձ ցանկալի էր փոքր ինչ վաղ Մոսկվա հասնել, որ կարողանայի հոգալ ինձ հարմարավոր օթեան և տնակարգություն առնել: Ժանապարհորդությունը կտևե անպատճառ 15 օր, ուրեմն պիտի էր մեզ երկուստեք զործ դնել ժամանակը թեթևացնելու իմ վիճակը և գործը:

Մեծ դարմացքի մեջ եմ, որ և Դուք այսքան երկար ժամանակ լուռ եք, որ պատրաստում է ինձ մեծ սրտնեղություն: Ես մտածում էի, թե թիֆլիսյան ծանր և ճնշող ատմասիքերան և զիս այնպես դանդաղ և ծուլ կշինե, ինչպես մյուսերը, բայց փառք աստուծո, ես մինչև այժմ առավել արի և գործունյա գտանվեցա իմ նամակագրությանս մեջ առ Ձեզ, քան թե Դուք: Ձեզ պիտի էր իմանալ և ուշադիր լինել այն բանին, որ եթե այլ լուռ էին առ իս, դա այնքան ցավեցուցիչ կարող չէր լինել ինձ, բայց Ձեր լուռությունը, մի հոգով չափ սիրած բարեկամ մարդու, շատ ու շատ զգալի է ինձ, որովհետև այդ միակ մխիթարության աղբյուրն է հեռացած բարեկամների համար: Եվ Ձեր կողմից գիտել (որպես պիտի գիտենաք անտարակույս և աներկմիտ), թե Ձեր նամակներով կարող եք ինձ հաճություն և քաղցրություն պատրաստել, բայց զանց առնել, զրկել այդ բանը ինձանից,—ես այդ մասին կարող չեմ գտանել ոչինչ արդարացուցիչ պատճառ: Եթե շունիք ժամանակ 20—30, 40 շաբթ զրեւ, կարող եք 10—15-ով վճարել գործը: Եվ այդպես արժան ու պատշաճ է:

Հուսալով Ձեզանից շուտով առնուլ մի հանգստացուցիչ նամակ, վերջացնում եմ թուղթս, ուղարկելով Ձեզ իմ և մեր գերդաստանի բազում սիրով և ղկարոտով ողջունքը և անհամբեր հոգով սպասում եմ այն երանավոր րոպեին՝ դարձյալ զրկախառնել Ձեզ շուտով:

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

237. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

24 հունիսի, 1871, Թիֆլիս

Իմ ազնիվ, ամենասիրելի բարեկամ Մելքոն Փանյանց,

Մատուցանող նամակիս է Հակոբ Աղամյանց, որդի մի բարեհամբավ ծնողի և իմ բարեկամներից միին, որ ավարտած լինելով յուր ուսման ընթացքը այստեղի կլասիկական դիմնագիտոնում, լավ վկայությամբ և մեղալով, եկած է Մոսկվա ուսումնասիրելու ֆիլոլոգիական գիտությունք համալսարանում: Դա բարեբարո պատանի է: Եվ որովհետև իբրև եկավոր մարդ կարող էր փորձառու և բանագետ մարդերի առաջնորդության և խորհրդակցության, հոգալու յուր համար օթեան և այլ պիտույք կեցության տեղումդ, վասն որո համարձակվում եմ հանձնել այդ պատանին Ձեր հայրական բարեկամությանը և մարդասիրությանը. դուրս հայրը, որ այժմուս հանգուցյալ է, ունեոր մարդ էր և

թողած է այնքան կարողութուն, որ դա կարող է ապահովությամբ ավարտել յուր ուսումը Մոսկվայում:

Շատ շնորհակալ կլինեի ձեզանից, եթե ծանոթացնեիք այդ պատանին մեր հասարակաց բարեկամին, Գևորգ Քանանյանցին, հանուն իմ խնդրելով նորանից չխնայել դորանից յուր բարեկամական խորհրդածությունքը ի մասին մտանելու համալսարան: Դա կամի ֆիլոսոֆ դառնալ, բայց չգիտե հունարեն. ես ասացի նմա, որ այդ անկարելի էր, և անպատճառ գոնյա տարի ու կես պիտի պատրաստվեր, և այդ մասին կարող էր Քանանյանցը օգնական գտանվել նմա, այսինքն ճարել նորա համար ուսուցիչ հունական լեզվով:

Իմ նամակներս արդեն Ձեր ձեռքում կլինեն, այսինքն ամսուս 8 և 22-ից: Ցանկալի կլինեի ինձ, որ օր մի առաջ ստանայի պ. դիրեկտորից իմ պաշտոնակարգության թույլից, որովհետև բաներս արդեն ուղարկած, շուտով հարկավոր էր ինձ ճանապարհ ընկնել: Ես մտածում եմ գալոց ամսի 10-ին:

Դարձյալ և կրկին ողջունելով իմ ազնիվ բարեկամդ և գրկախառնելով մտքի մեջ,

մնամ Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

238. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Թիֆլիս—Մոսկվա

28 հունիսի, 1871, Թիֆլիս

Ազնիվ, ամենասիրելի եղբայր,

Ձեր պատվական նամակն, առաջիկա ամսուս 16 թվից, ստացա և շտապում եմ պատասխանել Ձեզ:

Իմ նամակներս առ Ձեզ, արձակած սույն ամսուս 8-ից և 22-ից, մինչև այժմ պիտի Ձեր ձեռքումն լինին, գիտություն տալով Ձեզ իմ տեղափոխությանս հանգամանքին. ցավում եմ, որ մինչև այժմ դիրեկտորի կողմից հոգաբարձություն եղած չէ՝ հասուցանել ինձ իմ պաշտոնակարգության հաստատագիրը, ստորագրած դիրեկտորի կամ թե հոգաբարձուի և կամ թե մինիստրի կողմից: Այս բանս փութացնել, որպես խնդրած եմ ձեզանից իմ վերջին նամակների առաջինում (այսինքն 8-ից), հարկավոր էր. թեպետ դա մի ձև էր, և արտաքին ձև, որ միտ ղենելով այն ընթացքին, որ էս տված եմ գործին, պիտի լցուցանվեր, սակայն որովհետև իմ տեղափոխության խնդիրը արդեն վճռած ու կնքած է այն գրավոր կրկին և դարձյալ հրավերքով, որ ես ստացած եմ դիրեկտորից, վասն որո ես մտածում եմ, որ եթե չստացա իմ պահանջած թուղթը մինչև 10 հուլիսի, այնուամենայնիվ ճանապարհ ընկնեմ, որովհետև բաներս արդեն ուղարկած եմ և ինձ հարկավոր է օր մի առաջ լինել Մոսկվայում, որ կարողանայի հոգալ ինձ օթևան և պատրաստությունք կեցության, մի խոսքով աչք բանալ, ինչպես արդեն գրած եմ Ձեզ:

Սորանով ահա տեղեկություն եմ տալիս Ձեզ, որ հուլիսի 10 դիտավորված եմ դուրս գալ Թիֆլիսից. ուրեմն, եթե աստված առողջություն պարգևեց, 25-ին հուլիսի տեղդ կլինինք, որ իմ կարծիքով բավական ուշ էր, որովհետև 15-ից օգոստոսի սկսանում են դպրոցական դասատվությունքը: Իմ գրյանքը արդեն պիտի Մոսկվայում լինին, բայց դոցա արկղները բանալ, դարձյալ կարգադրել՝ զայդս ժամանակի և զորության կարոտ է, և ես իսկույն այդ բանին ձեռնարկել կարող չեի, ճանապարհից վատտակած ու ջախջախված:

Յաւում եմ, որ Ձեր բարեկամական հաճնարարությունքը լցուցանել անկարելի է: Նրեցփոխովի ուս և հայ բառարանը, ինչպէս լսում եմ, բոլոր ծախված է և չկա ավելի գրավաճառների մոտ: Ատենի շարական պոլսատիպ նույնպէս շունի մի գրավաճառ աշատեղ: Այնուամենայնիւ ես կհետեւեմ այստեղ, որքան կարելի է ձեռք բերել ձեր խնդրածը, բայց թե ո՞րպիսի հաջողությամբ: Եթե հաճո է Ձեզ էջմիածնատիպ շարական, այդ կարող եմ աշատեղ գտնել և բերել հետս:

Աւարտում եմ թուլթա, մաղթելով աստվածուստ շուտով ողջ և առողջ արժանացնել զմեզ միմյանց քաղցր տեսությանը. ուղարկում եմ Ձեզ և մերայինների հարգությունը և սիրո ողջույնքը:

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

239. ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻՆ

Մոսկւա—Թիֆլիս

12 օգոստոսի, 1871, Մոսկւա

Իմ ազնիւ բարեկամ Պետրոս Սիմոնյանց,

Իմ առաջին նամակս, անցյալ ամսի վերջից, կարծեմ մինչև այժմ ստացած լինիք և տեղեկացած, որ մեք ողջ և առողջ տեղ հասանք 11 օրի մեջ՝

Այժմ Մոսկւայումն ենք և հյուրանոցից տեղափոխված մեր բնակության մեջ, որո հասցեն նշանակեցի Ձեզ վերևում, իբրև առաջնորդական տեղեկություն, երբ կամեիք գրել ինձ: Ձեր բոլորեցուն բարեկամական սիրո և հարգության հիշատակները տակավին այնքան դաւար և ծաղկափթիթ կինդանի են սրտիս մեջ, որ երազ է թվում ինձ՝ թե Մոսկւայումն էի. հոգիս տակավին Թիֆլիզումն է և Ձեր մեջ, մտավորապէս զբաղված լինելով Ձեզանով. և անկարելի է այլապէս. արդարև դժվար է ինձ երբեից մոռանալ այն ընկերական սիրո առ ի սրտե շաղկապները, Ձեր եղբայրական հարակցությունքը իմ հետ, իմ քնքուշ հարակցությունքը առ Ձեզ, որ իմ գրեթե երկամյա կեցությամբ Ձեր հետ և Ձեր մեջ գոյացած է, քաջահույս եմ, որ երկուստեք հոգաբարձությամբ միշտ հաստատ և անխախտ կմնան, և պիտ մնան բարոյական հարկավորությամբ, միայն թե մեք սիրում էինք մեր ազգը, նորա զավակները և կամեինք սպասավորել նորա օգտին միաբան աշխատությամբ: Ինձ պարտ է մեղմիլ և Ձեզ աճել, ինձ մանավանդ, իմ տառապալից և հաճախ թունավորված կյանքի մեջ: Այնուամենայնիւ պատրաստ եմ իմ ամեն մի խաղաղ բոլորին գործ դնել ներսիսյան հոգևոր ազգային դպրոցի մանուկների համար աշխատասիրությամբ:

Ի՞նչ նոր բան կա Թիֆլիզում, կաթողիկոսն այդտե՞ղ է. ի՞նչպէս վերջացավ ներսիսյան դպրոցի տեսչության խնդիրը: Կարծեմ, մեր պատվելի հոգաբարձուքը վերջ ի վերջո խոստովանին յուրյանց սրտի մեջ, որ ամենապիտանի տեսուչը և առավել իրավունք ունեցողը տեսչական պաշտոնի պատվի վրա Դուք եք, լինելով, արդարև, ի ժամու և ի տարածամու հոգաբարձու հայր ներսիսյան որդեգիրների, որում ես կարող եմ իբրև տկանատես վկայել. և այդպիսի անձն ո՞ւր կարելի էր գտնել: Խնդրեմ այս խոսքերս շնորհունել իբրև շողորթություն, որ ինձ մինչև ի մահ ատելի է, այլև իբրև մի լոկ վկայություն իմ սրտի՞:

Վերջացա՞վ Ռուսական քերականության տպագրությունը, թե տևում է տա-

կապին: Յանկալի է գիտել, թե որսխաի ընթացք ունեցավ այդ գործը: Ես հուսով եմ, որ այդ աշխատությունը իբրև առաջին տեսական և գործնական առաջնորդող քերականությունը ռուսական լեզվի հայոց մեջ, յուր եվրոպական մեթոդով, շատ տեղ կտարածվի և օգտաբեր կլինի: Վատ չէր լինելու, եթե գրվեր դորա վրա մի բեցենզիա հայերեն և ռուսերեն, վերջինս վասն տպելու «Կովկասի» մեջ. և այդ գործը կարող էր հանձն առնուլ Զաքարիա Գրիգորյանը, մեր շատ սիրելին. միայն պիտո էր իմ կողմից աղղել նմա, որ բեցենզիայի մեջ մի քանի ժամ մոռանար յուր բարեկամական ախտերը, այլ նայեր գործի վերա անաչառապես sine ira et studio: Վատ չէր, եթե և Երիցյանը³ կամենար մի քանի խոսք հրատարակել յուր կողմից «Կովկաս» ռուս օրագրում:

Ես արդեն գրած եմ Զեզ իմ տոռոջին նամակում այժմյան դառն հանգամանքը Մոսկվայի կյանքի. մանավանդ օթևանների անհամ և անհոտ թանկությունը, որո պատճառները բազմազան են. ես մտածում եմ՝ նախ զալոց տարու տեխնիկական վիստավկան Մոսկվայում, հետո հրեաների և 400,000 ֆրանսիացիների (փարիզեցոց) ելքը Ֆրանսիայից և զալուստը բազում մասամբ և՛ Պետերբուրգ ու Մոսկվա, այնպես որ դատարկ բնակություն չկա, խնդրողքը շատ են և անհամար, բայց խնդրելիքը սակավաթիվ և անբավական, և զարմացք չէ, որ տանուտյարքը արծաթասիրությամբ կատաղած, 1000-ներ են խնդրում յուրյանց վարձու տալի բնակարանների համար: Հաղիվ կարողացանք ճարել մեր համար մի բնակություն և այն 1000 մանեթով. երրորդ մասը իմ ստացած ոտճկի. ի՞նչ պիտի անել. փողոցի վերա կարող չենք մնալ:

Ողջունելով զԶեզ և օրհնելով զամենեսյան մեր սիրելիքը և բարեկամքը,
մնամ Զեր՝

Ստեփաննոս Նազարյանց

240. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

Մոսկվա, 3 սեպտ., 1871

Իմ սիրելի Գրիգոր Տեր-Հարությունյան,

Իմ արդեն երկու նամակներից առ պ. Պետրոս Սիմոնյանցը, հայտնի կլինի Զեզ, որ մենք ամենակալի օգնականությամբ ողջ և առողջ տեղ հասանք, և այժմ Մոսկվայի բնակիչք ենք դարձած: Զարմացած եմ, որ մինչև այժմ ոչինչ նամակ չեմ ստանում պ. Սիմոնյանցից՝ թե մեր հասարակաց սիրելի ազգային ուսումնարանի վիճակի և թե իմ գործի տպագրության մասին: Մինչև այժմ ունիմ միայն մի նամակ Թիֆլիզից, և այդ է պարոն Հակոբ Սերոբյանից. ես արդեն գրած եմ մինչև վեց-յոթն նամակ դեպի Թիֆլիզ, թե առ քանի մի հոգաբարձուներ և թե առ բարեկամներ: Ես զԶեզ իհարկե մոռանալ կարող չեմ, և այդ քաղցր պարտականությունը, ահա, շտապում եմ լցուցանել, վեհանձնաբար ներողություն խնդրելով, որ մինչև այժմ անազանեցավ իմ նամակը—թեպետ ամենայն օր այդ խորհրդով զբաղված եմ եղած:

Անցյալ հուլիսի 25 թվակ<անին> ողջ և առողջ տեղ հասանք, ուրեմն մեր ճանապարհորդությունը տևած է 11 օր: Այժմ Մոսկվայումն ենք: Թիֆլիզի ցավերից ազատված, ընկանք Մոսկվայի ցուվերի մեջ. ահագին թանկություն ֆնակությունների, որ փոքր ինչ օրինավոր և պատշաճավոր, արժին 1000

* Առանց զայրույթի և աշառության (լատ.):

ման<եթ>, որպէս մեր այժմյանը, թեպէտ 3<-րդ> հարկում, ուստի ծնանում են մի քանի դժվարութիւններ, ջուր և փայտ դեպի վեր տանելու՝ գրեթե 60 սանդուղք բարձրութեամբ, թեպէտ սանդուղները լայն ու արձակ էին ընդհատութեամբ հանդերձ:

Ծառայք և աղախինք այստեղ բավական աժան են. դոցա վճարում ենք 4 հատին մինչև 18 ման<եթ> և շնորհակալ ենք աստուծուն, որ այս մասին փոքր ինչ թեթևացած է մեր կյանքը: Տան պատրաստութիւնքը կամաց-կամաց հոգում ենք. միայն դեռևս շատ բան պակաս է. ամենահարկավոր կարասիքը առանք ափէն, աթոռներ, սեղաններ, մահճակալներ և այլ անոթներ խոհանոցի ունինք արդեն. բայց հյուրընկալական սենյակը սպասում է տակավին յուր պարգերին: Ի՞նչ ասեմ Ձեզ. ահագին ծախքեր արդեն արած ենք, և ահագին ծախքեր կան տակավին առնելու. ճանապարհի ծախքը եղան 500 ման<եթ>, քանի որ այստեղ ենք, մինչև օրս ձեռքից տված ենք 500 ման<եթ> տան վարձ, մնում է մեզ կես տարի առաջ վճարելի 500 ման<եթ>, ուստի կարող եք եզրակացնել, թե որպիսի դժվար կացութեան մեջ ենք. բայց այս պիտի լիներ միանգամ, մեր կյանքի խաղաղութիւնը վերստին գտանելու համար, որչափ այդ կարելի էր արտաբնական:

Այսուհետև լսելու չեմ հոգաբարձուների տհաճութիւնքը և անմիաբան կարծիքները իմ գործակատարութեան վերա. այսուհետև ունիմ ես մի հաստատուն արքունական պաշտոն յուր որոշ պարտականութիւններով և իրավունքով, որ բավական լավ են—3300 մանեթ տարեկան թոշակով, որ իհարկե շատ չէ, միտ դնելով մեր այժմ դառն թանկութեանը Մոսկվայի մեջ. բայց ապրել կարելի է:

Ի՞նչ է առնում Մարտիրոսը: Խնդրեմ ողջունել զնա մեր կողմից և ասել նմա, որ նրա տան պլանը այս օրերիս ճանապարհ կձգեմ. բայց ցավում եմ, որ ինքս աղքատութեան և կարոտութեան մեջ լինելով, կարող չեմ օգնել զնա արծաթ ուղարկելով:

Քաջահուշս եմ, որ շուտով կլսեմ Ձեզանից մի կենդանութեան ձայն, որ Դուք միշտ կամեիք մերձավոր մնալ ինձ Ձեր բարեկամական սիրով և հաղորդակցութեամբ, որ Դուք միշտ գրելու էիք ինձ մեր սիրելի հայկական մանուկների միակ դպրոցի վիճակի մասին: Խնդրեմ ողջունել ինձանից մեր սիրելի որդեակքը՝ որդեգիրքը Ներսիսյան ուսումնարանի և իբրև հավատարիմ թարգման իմ առ նոսա սիրո ախտի, ասել նոցա, որ այն քաղցր տպավորութիւնը, որ նոքա յուրյանց հրաժարական ողջունով արեցին իմ վերա, ես հավիտյան պիտի անմոռաց պահեմ իմ սրտի մեջ և հոժար եմ միշտ աշխատել, թեև բացակա նոցանից, նոցա օգտի համար:

Ողջունելով զՁեզ և մեր բոլոր ընկերակիցքը,

մնամ ամենայն բարեմաղթութեամբ

Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

Իմ հասցեալ.—Его высокородно Степану Исаевичу Назарянцу. В Москве в Архангельском переулке, в доме Милованова, № 272—273.

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Իմ պատվական պարոն,

խնդրեմ վեհանձն ներուղւթյուն, որ ես մի գործի պատճառով վստահա-
նում եմ աշխատություն պատրաստել Ձեզ:

Այստեղի արքունական պալատի անհոգությամբ, որ երևեցավ առ իմ խընդ-
րաթուղթը օգոստոսի 14-ից—գորա խորհուրդն էր հոգաբարձություն առնել և
գրել, թե այս ինչ մարդ այս ինչ համարներով билетамъ государственной
Комиссии Погашения Долгов կամենում է այսուհետև ստանալ իր տոկոսի-
քը Մոսկվայի գանձատնից, վասն որո և խնդրում եմ այս մասին կարգա-
դրություն և պատվեր իմ կողմից առ Մոսկվայի գանձատունը, ստիպված եմ
խնդրել Ձեզանից, որովհետև ամսուս 5-ից թուղթ արձակվեցավ առ թագավո-
րական կոմիսիան համարով 37858, աշխատություն հանձն առնուլ երթալ այն-
տեղ և խնդրել, որ թագավորական կոմիսիան առանց ետաձգության ուղարկե
իր հրամանի պատվերը առ Մոսկվայի գանձատունը, որ ես ստանամ իմ տո-
կոսիքը իւր ժամանակին—և սորա տերմինը, ինչպես յայտնի է Ձեզ, է մինից
ապրիլի մինչև 15, և 1-ից հոկտեմբերի մինչև 15. Իսկ եթե այս կիսամյա տեր-
մինը տոկոսավճարության անցավ, այնուհետև ծնանելու էր մեծ դժվարու-
թյուն, որովհետև այդպիսի դիպվածներում սովոր է գանձատունը ասել, թե
հաշիվը ավարտված է, և նա կարող չէ տերմինից արտաքո տոկոսիք վճարել,
ինչպես մի անգամ պատահեցավ արդեն: Այնուհետև պիտի ստանայի ես տա-
րու վերջում. բայց այս բոլորիս ևս արծաթի մեծ կարոտություն ունիմ:

Ահա իմ խնդիրը Ձեզանից. քաջահույս եմ, որ դուք Ձեր բարեկամական
աշխատությունը գործ կդնեք, կարգադրելու որպես հարկն է:

Հարգության և սիրո ողջույնով Ձեր պատրաստական՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա, 6 հոկտ., 1871

Իմ հասցես՝ В Архангельском переулке, в доме Милованова, № 272—273.

242. ՇԱՄԱԽՈՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՍՏՈՐԻՆ

Մոսկվա—Շամախի

3 ապրիլի, 1872, Մոսկվա

Մեծապատիվ փաստոր¹,

Այն սարսափելի թշվառության մասին, որը հանդիպել է Ձեր հայրենիք Շամախուն², ես վաղուց էի լսել և սպասում էի այդ մասին հատուկ ձեզանից մի տեղեկություն, և ահա իմ փափաղը կատարվեց: Ձեր նկարագրած աղետը դրված է իմ առաջ: Օհ, թշվառներ, դուք կորցրիք ձեր կայքը, ձեր տները, ձեր սիրելիները, ամուսինները, ծնողներն ու պաշտպանները: Բնությունը իր անփոփոխ օրենքներով համար է ու անդգամ ամարդկության տանջանքների նկատմամբ: Միայն մի բան վարմացնում է ինձ, ի՞նչու անհոգ են մնացել այդ քաղաքի բնակիչներն նույնիսկ այն ժամանակ, երբ հայտնի բնագետ Հաբեխը³ այդ բոլորը նախատեսել է ու հայտնել: Հենց այդ հիման վրա, տարիներ առաջ կառավարությունը իր ամբողջ ազմիրնստության, որ բաղկացած էր հայտնի անձնավորություններից, տեղափոխեց Բաքու. մի՞թե այդ բավական չէր՝ այդ քաղաքացիներին հաղորդելու և ղգուշանալու համար, որ իրանց կյանքն ու կայքը ապահովվացնեին, բայց, ավա՜ղ, մենք, մարդկության համառ զավակներս, չենք ուզում անցյալից օգտվել և ստիպված ենք լինում հետո դառնապես զղջալ:

Այդ իմաստություն չէ, երբ մարդիկ հույս են դնում բնության բարության ու գթածության վրա, որը իր անփոփոխ ու որոշ ճանապարհով է գնում ու զոհ է տանում քաղաքներ ու մարդկանց կյանք: Եվ հիմա, երբ շամախեցի բողոքական համայնքի համար դժվար է Շամախում մնալ, ավելի լավ է, որ նրանք գաղթեն Թիֆլիս, որ առևտրի ու լուսավորության կողմից ամենահարմարն է կոչվասում: Մանավանդ, որ նրանք օգնություն կգտնեն Թիֆլիսի լուսեբական համայնքից: Գուցե գաղթելը այդ մարդկանց համար, որոնք ամեն ինչ կորցրել են, դժվար է, բայց մի՞թե չի կարելի բարոն Նիկոլայի միջոցով խնդրել, որ կառավարությունը առանձին կալոնիա կազմելու ու նրանց վիճակը թեթեւացնելու համար օգնություն անե: Այդ համայնքն չպիտի ցրվի, այդ նեղության օրում իր տոկունությունը պիտի ցույց տա: Դա է այն կրակի մկրտությունը, որ պիտի գնա նրանց առջև. այդպես ցանկանում է այն մարդը, որ Քրիստոսով Ձեզ սիրեց և միացավ ձեզ հետ, որի մարմինը ձեր մարմնից և ոսկորը ձեր ոսկորիցն է:

Հիմա մի քանի խոսք իմ Մոսկվա գալու մասին:

Գրեթե երկու տարի ես ապրեցի Թիֆլիսում և դա տանջանքների ու թշվա-

ռության Կաթիտեղանականութիւնն էր թե՛ իմ և թե՛ իմ ընտանիքի մասին: Կախում ունենալը այն տեսակ մարդկանցից, որոց հետ ես գործ ունեի Թիֆլիսում՝ քաղցր չէր ինձ համար: Բոլոր իմ ջանքերը, առաջարկութիւնները, որ ես անում էի այն հիմնարկութեան, որտեղ ես իբրեւ տեսուչ էի կանգնած, մնում էին անկատար, և ես հրեում էի մարդկանց համար մի ավելորդ անձնավորութիւն: Եւ ահա ես ստացա առաջարկութիւնն Լազարյան ճեմարանից—պրոֆեսորի պաշտօնը վարել տարեկան 3000 ռուբլի՝ ռոճիկով, և ապա իմ ընտանիքով անփորձ հասա Մոսկվա: Թե՛ փողս և թե՛ առողջութիւնս զոհեցի միայն նրա համար, որ ես վճռել էի իմ հայրենակիցներին իմ գործունեութիւնը նվիրել:

Խնդրեմ բարեւ հիշեք Ձեր ամուսնուն և ձեր հոտին: Մի վհատեք, մի կորցնեք ձեր ուժը և գործեցեք այն այգում, ուր որ որոշված է աստվածանից, ու վերջապէս ընդունեցեք, որ այդ կատաստրոֆան, որ պատահել է Ձեզ, աստծո մատն է, որ գործ ունի այն մարդկանց հետ, որոնք բնակվում են այդ երկրում: Ընդունեցեք վերջապէս, հարգելի բարեկամ, իմ ընտանիքի կողմից բարեւ, ընդունեցեք սեր և հարգանք:

Ձեր հավատարիմ ընկեր՝

Ստեփաննոս Նազարյանց

243. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՐՋԱԲԵԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Բաքու

28 ապրիլի, 1872, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ Հովհաննես Միրզաբեգյանց,

Ես մինչև այժմ մնացած եմ Ձեզ պարտական 4 մանք<եթ> արծաթ, ինչպէս գրեցի Ձեզ Թիֆլիզից, ուղարկելով Ձեզ Ձեր հայկական հասարակաց մատենադարանի համար հոգացած գրքանքը և դոցա հաշիվը: Թիֆլիզում գլուխս դրեթե միշտ խառն լինելով, ես չկարողացա հասուցանել Ձեզ վերոհիշյալ արծաթը և տեղափոխվելով դեպի Մոսկվա, մինչև այսօր, նորանոր հոգսերի և տառապանքի մեջ, ոչ թե կարողացա մոռանալ իմ պարտքս, այդ ինձ անկարելի է, այլ միայն անձեռնհաս գտա, կիսով չափ և մի աններելի ծուլութեամբ օրեցօր ձգելով լցուցանել իմ պարտքը, թե մեծ և թե փոքրիկ, այնուամենայնիւ բավական ծանր ծանրանալով իմ խղճիս վերա: Ահա ստանում եք ինձանից Ձեր հասարակաց արծաթը 4 մանեթ, ծրարած այս նամակիս մեջ, և ես ազատվում եմ իմ երկար մտատանջութիւնից, ճոխանալով մի խաղաղութեամբ հոգու, որից զուրկ էի:

Այժմ Մոսկվայում եմ, ինչպէս տեսնում եք Դուք իմ նամակից, ճաշակեցինք և՛ Կովկասը, և՛ Թիֆլիզը և նորա մեջ մեր պատվելի հայերը. փորձը, որ առանց մեծամեծ զրկանքի չանցաւ, ցուց տվեց, որ բավական չէ մի լոկ հայրենասիրութիւն, վասն օգտելու յուր հայրենակիցներին, այլ անպատճառ պիտո է և սոցա կողմից կարողութիւն օգուտ քաղելու և ստանալու յուրյանց ուսումնական հայրենակցից: Մենք շտեմանք այդ բանը Թիֆլիզյան հայերի մեջ, և այդպէս մեր կյանքը Թիֆլիզի մեջ անօգուտ լինելով և անխորհուրդ, հանձն առանք մի պատվելի հրավերը՝ տեղափոխվելու դեպի Մոսկվա, և անցյալ թվականի հուլիսի 14 հրաժարվեցանք մեր Թիֆլիզյան բարեկամներից, ոչ ա-

ռանց գեղեցիկ հիշատակների, որ դոքա վերջին օրերումը ավեցին ինձ սիրով ու սեղանով:

Խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե ցավակցությունը թե Ձեզ և թե մեր բոլոր հայրենակից եղբարցը վասն այն տխուր պատահարին, որ այնքան ավեր և կործանություն բերած է շամախեցվոց վերա՝: Լսում եմ, որ դոքա, որպես և Դուք, արդեն տեղափոխված եք դեպի Բաքու. որչափ զրկանք և տառապանք պիտի հասանին աղքատներին և չքավորներին մանավանդ: Ես իմ երկու անգամ քաղաքից բազաք, ընտանիքով և բաղմահատոր մատենադարանով, տեղափոխությամբ նավաբեկվածս կարող եմ շատ լավ նկարագրել մտքով, թե ինչ ասել է մի այդպիսի փոխադրություն. բայց իմս անհամեմատ է Ձերին. 2000 վերստ և 2000 վերստ դեմ հանդիման կանգնած են միմյանց. զանազան են միայն կարողությունքը. ես կորուսի 3000 մանեթ, բացի բարոյական անփոխարինելի վնասներից, որո ճառագրությունը չունի ոչինչ զրավիչ զորություն:

Խնդրեմ երբեմն գրել առ իս Բաքվից, եթե հաճո է Ձեզ, հավատացած լինելով, որ Ձեր բարեկամական հաղորդակցությունքը միշտ քաղցր կլինի ինձ: Ողջունեցեք ինձանից ջերմությամբ պ. կապիտան Զոհրաբյանը:

Մաղթելով Ձեզ և մեր ցաված հայրենակիցներին աստվածուհու ամենայն թեթևություն և բարեհաջողություն՝ Ձեր և նույն նորոգ վիճակի մեջ,

մնամ,

իմ ազնիվ բարեկամ,

Ձեր պատրաստական բարեկամ՝

Ա. Նազարյանց

244. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՐՋԱՌԵԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Բաքու

5 հունիսի, 1872, Մոսկվա

Իմ ազնիվ Հովհաննես Միրզաբեգյանց,

Ձեր սիրելի նամակը, անցյալ մայիսի 18 թվականից, անկրկնապես հասած է ինձ, որո մասին խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը, մանավանդ Ձեր առ իս ունեցած վստահության մասին: Որ ի փոքրն հավատարիմ է, ի վերայ բաղմաց կացուցե՛ղ նա տէր իւր:

Արդարեւ ինձ եւս հույժ ցավելի է, որ իմ տեղափոխությունս դեպի Թիֆլիս, այնքան զրկանքով հանդերձ, անսլուղ և ապարդյուն գտնվեցավ, որ ես հարկադրված էի դարձյալ տեղափոխվել դեպի Մոսկվա, հանձն առնելով կրկին տառապանք և նորանոր ծանր ծախք, որ միանգամայն քակտեցին և կործանեցին իմ փոքր ի շատե նյութական բարեվիճակությունը: Այս բոլոր կորուստները տանելի է ինձ, բայց մի բան անտանելի է ինձ, որ մեր սիրելի հայերին օգնել կարելի չէ, թե դու զոհեիր նմա քո անձը: Մեղանում մինչև աշտոյան օրս ոչ առաջինն է հայտնի և ոչ վերջինը, ոչլ ամենայն ինչ վայրիվերո և վայրենի, և դուրս պատճառն այն է, որ մենք շունինք ոչինչ քաղաքական կյանք, որ նույն և մի մեծ բարոյական կարգ է, օրոնց որո աշխարհիս վերա ոչինչ կարելի չէ արգասավորել, որովհետեւ ուղղություն չկա և հասարակաց նպատակ չկա, որ միայն կարող էր միավորել մեր ցիր և ցան մտավոր և բարոյական զորությունքը: Այլ ինչ որ մեղանում կա՝ խակ ու խուկ տղայական միտքեր են,

անգղամ խոսք ու զրույցը «Մեղվի» մեջ «Հյուսիսափայլի» աշխատավորի վերա, որ ինչպես կարծում են, այն պատճառով միայն անհաջող է գտնված, որ չէ եղած ժողովրդական, ո՛չ իր լեզվով և ո՛չ իր գաղափարներով: Իսկ «Մեղուն» է միայն ժողովրդական, «Մեղուն»՝ ամենևին տղետ հայկական լեզվի հոգուն, ուսախոս և թաթարախոս առավել, քան թե հայախոս, որովհետև ուսներեն և թաթարերեն մտածող: Լսեցի՞ք, բնթերցա՞ք այն հավելվածը «Մեղվի», Գրիգոր Արծրունի ցանցառամիտ տղետ իրավարանի գրչից՝, որպես թե «Հյուսիսափայլը» իր վեցամյա ընթացքի մեջ չէ տված ազգին, եթե ոչ Մեսսինական հարսեր և Կիկերոնի ճառերը², մյուս ոչի՛նչ, ոչի՛նչ: Ահա մեր հայկական դպրության դատավորքը. վա՛յ քեզ քաղաք, որ թաղավոր քո՝ հիմար մանուկ է: «Հյուսիսափայլը» չէ տվել ազգին ժամանակին պատշաճ գաղափարներ, վասն որո չէ գտել ժողովրդի մասնակցությունը և այդպես կործանված է: Ժողովրդի մեղքը թող քավե «Հյուսիսափայլի» հրատարակողը: Ես իհարկե ընդդեմ այդպիսի տղետ և անամոթ խոսողների ոչինչ չունիմ, բացի արհամարհությունից, միայն թե ցավել կարող եմ, տեսանելով, որ այդպիսի անուս, անկիրթ և անմիտ մարդիկ հազար տեսակ մոլորություններ տարածում են մի անդատողական ազգի մեջ և դորանով օր օրե դժվարանում է, քարտավում է մի ճշմարիտ լուսավորության ճանապարհ, կամ թե դա ամենևին փակվում է մեր առջև: Եվ ի՛նչ լուսավորություն պիտի առաջանա մի ազգի մեջ, ուր մարդիկ—որպես թե մտածող և խոսող հեղինակներ—ամենայն բան դատում են և դատապարտում են առանց որևիցե քննության, առանց որևիցե տեղեկության այն իրին, որո մասին կամեին կարծիք տալ: Եվ ի՛նչ հարկավոր էր աշխատություն և դառն վաստակ հանձն առնել քննելու, ծանոթանալու խնդրին, առանց դոցա ևս կարելի է դատել ու դատապարտել: Ահա մեր լիտերատուրայի այժմյան վիճակը—մի ողորմելի վիճակ:

Դարձուցանելով իմ դեմքը այդ խրավիլակներից և նվիրելով իմ մտածությունը արժանավոր ազդեցությամբ նյութերի, ես դիտավորություն ունիմ իմ ծեփության օրերը նշանավոր կացուցանել դոնե արժանապես կնքել մի գրավոր վաստակով, որ պիտի մնա իբրև արձան մշտնջենավոր հիշատակի գալոց սերունդի մեջ. դա է հայերեն մշակությունը Զոհա Վիլիամ Դրեպերի գործի³ (որո բնագիրը անգլերեն է) մոսկազրությունը՝ «Պատմություն իմացական զարգացման և վրոսպալի», որո կիսսկիտար թարգմանությունը ուսերեն դուցե հայտնի լինի Զեդ անվամբս «История интеллектуального развития Европы». Դորա հայերեն մշակությունը անգլիական բնագրի կկացուցանե դոնե 1000 երես, և բնագիրը բաժանված 2 հատոր: Տպագրության ծախք 2000 ման<եթ>, իսկ աշխատությանը, որ կարոտ է դոնե 2 տարու—4000: Ես կամեի այդ գործը տպագրել 100 ստորագրողների օգնությամբ կամ նպաստով, որ կացուցանելու էր վաթսուն ման<եթ>, որո փոխարեն ամեն մի ստորագրող ստանալու էր 12 օրինակ, ուրեմն 5 ման<եթ>, երկու հատորին. և՛ բնագիրը, և՛ ուսաց թարգմանությունը շատ ավելի արժան չէ:

Ես կամեի տակավին աշխատել մեր հայերի համար, մինչև կհասնեի իմ կյանքի օրերի երկնին, և աշխատասիրել մի արժանավոր, մշտնջենավորապես արժանավոր գործ: Որպի՞ի է Զեր բարեմիտ կարծիքը և Զեր բարչացակամ մտածող ընկերների կարծիքը: Իմ կարծիքն է, որ նախ և առաջ պիտի է տալ ազգին օրինավոր գրչանք, ուստի կարող էին նոքա հիմնական պատրաստական տեղեկությունը ստանալ հասկանալու այն ճառերը, որ հրատարակվում են օրագրի մեջ, որովհետև մարդկության ներկա վիճակը հասկանալու համար

կարևոր է նորա անցած դնացած օրերի տեղեկությունը, գիտությունն պատմության, ընդհանուր պատմության, որո հետևանքն է և այժմյան բարեվիճակությունը Եվրոպայի, որ թե ինչ գնով է ստացած, կուսանին հայերը վերոհիշյալ գրվածքը ընթերցասիրելով:

Խնդրեմ մատուցանել իմ սիրո և հարգության ողջուն մեր բոլոր բարեկամներին, մանավանդ Բաբլի մարդասիրական ընկերության նախագահին, պարոն Մովսես Զոհրաբյանին⁴:

Ցանկալի է ինձ իմանալ, թե մեր Շամախու երկրաշարժությունից անբախտացած հայրենակիցքը որքան օգնություն ստացած էին ընդամենը բոլոր հայկական հասարակություններից: Մոսկվայում տեղեկանում եմ ես, որ մեր պրոտեստանտյան հայ եղբայրակիցքը ոչստեղի և Շվեյցարիայի կողմից ստացած են օգնություն 8000 ման<եթ>, որ բավական մեծ գումար է: Աստված տա, որ և մեր լուսավորչական հայերը ետ չմնային օտարականներից այնպիսի առաքինական գործով, որ է թեթևացնել իրանց անբախտացած կրոնակից և հայրենակից եղբայրների վիճակը⁵:

Մաղթելով Ձեզ աստուածոստ ամենայն հոգևոր և մարմնավոր բարիք, մնամ Ձեր,

իմ ազնիվ բարեկամ,
հարգող՝ Ստեփաննոս Նազարյանց

245. ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

Իմ ազնիվ և խոհական բարեկամ Մկրտիչ Սանտսարյան¹,

Եկան ու գնացին շատ օրեր, երկար ու ձիգ օրեր, սկսյալ իմ անհանդիստ տեղափոխություններից Մոսկվայից դեպի Թիֆլիս, այստեղից դարձյալ դեպի Մոսկվա, և ես եթե հոգով չմնացի բաժանված իմ բարեկամներից, գոնե ընդհատվեցավ ամենայն գրավոր հաղորդակցություն ի մեջ իմ և հեռավոր բարեկամներին: Անցավ արդեն իմ կեցության մի տարին Մոսկվայի մեջ, ու հազիվ թե բավական էր մի նավաբեկված մարդու, որպիսի ես եմ, նոր ի նորո տնակարգությունը փոքր ի շատե հոգալու, մանավանդ մեր այժմյան, կրակի պես այրող թանկության մեջ Մոսկվայում, և ես կամեի վերանորոգել իմ բարեկամական կապակցությունը իմ հեռակա բարեկամների հետ և սկսանում եմ տիրապես Ձեզանով:

Իմ գործականությունը Թիֆլիսում, միտ դնելով այդտեղի և մարդերի հանգամանքին, շատ սակավ պտղաբեր լինելով, որովհետև ամենայն բայցափոխի մեջ հանդիպում էր արգելքի և դժվարությունների, ես արժան համարեցի ընդունել պատվավոր հրավերքը վերադառնալու դեպի Մոսկվա՝ հանուն իմ առաջին պաշտոնի: Այս մասին ոմանք մարդիկ, որ ինքյանք ունեցած չեն այնքան արիություն կամքի հանձն առնել ամենադառն փորձերը, փոքր ինչ խեթ հայացքով կամեին նայել իմ վերա, բայց ես կամեի դոցա ազդել տերունական խոսքը. «Նախ առնէր և ասպա ուսուցանէր»: Բայց դոքա կամեին միայն ուսուցանել առանց առնելու, կամ թե մանավանդ մեծախոս բերանով պահանջողությունք մեջ բերելով մյուսներից, որ ինքյանք ոչ կարող էին լցուցանել և ոչ իսկ լցուցած են: Բայց թողունք կարծել ամեն մարդու, ինչպես հաճո է նո-

ցա, առանց կորուսանելու ժամանակ, որ ինձ այս բուպիս հարկավոր է երեւում այլ ավելի կարևոր և մեծակշիռ խնդիրների համար:

Իմ Ձեզ հետ խոսակցության խորհուրդը բոլորովին բարոյական է և ունի ուղղակի հայացք դեպի մեր ազգը, որում թե արդյոք այսուհետև արժանի էր ինձ պիտանի կացուցանել իմ անձը որևիցե ուսումնական աշխատասիրությանը և վաստակով, թե շատ համարել անցյալքը և մշտնջենավոր քնի մեջ թաղել որևիցե մտածություն այդպիսի բաների վերա: Ահա մի խնդիր, որ ես առաջարկելով Ձեզ, կամեի լսել Ձեր որոշական վճիռը: Այդ մասին ես խոսք ու զրույց ունեցա մեր հասարակաց բարեկամի, պ. Հովսեփ Իզմիրյանցի հետ, որ կարծեմ իմ մտածողությանս հաղորդ պիտի կացուցած լինի զՁեզ: Ուրեմն Դուք նախապատրաստված էիք լսել ինձ:

Հայոց մատենագրությունը այս բուպիս ցուցանում է մի անմխիթար անապատ. բացի քանի մի աղճատախոս թեթե թերթերից, որոց գրողքը, ինչպես երևում է, ամեն բան գիտեն, բացի հայերենից. ոչինչ հիմնավոր գործ երևում չէ ազգի առողջամիտ դաստիարակության համար, ոչինչ գործ, որ կարող էր քանի մի քայլ հառաջ մղել և առաջ շարժել ազգի փոքր ի շատե մտածող հասարակությունը: Ներկան հասկանալու համար պիտո է հարցաքննել անցյալը, որ ներկայի ծնող մայրն է. մարդիկ այսօրից և ներկայից ապրում չեն աշխարհիս երեսին, այլ պատմաբանորեն դոնյա 3000 տարի, և եվրոպական մարդկության նկարագիրը—այս ահագին կենսական դրաման—մինչև այժմ մնացած է թանձր վարագույրի տակ, հայոց համար. արդյոք հարկավոր չէ՞ր այդ վարագույրը հետ քարշել և ցուցանել նոցա ճշմարտությունը: Որովհետև իմ ճանապարհը փակ է թեթե օրագրական թերթերով ներգործելու, որ մեծ ցավ չէ ինձ, որովհետև դոցա միջնորդությամբ ոչինչ հիմնավոր և մեծ գործ կարելի չէ լցուցանել, վասն որո ես մտադիր եմ հանձն առնել մի երևելի աշխատասիրություն, այսինքն է մշակություն ամերիկացի Դրեպերի գործի՝ մակագրությամբս «Պատմություն իմացական վարգաքման Եվրոպայի» անգլիական բնագրից, հանդերձ կատարելագործությամբ, որովհետև այդ գրվածքը շատ տեղ յուր համառոտության պատճառով կարող էր սահմանափակ լինել մեր հայերին: Այդ գործը թարգմանված է ռուսերեն՝ մակագրությամբս՝ «История интеллектуального развития Европы», որ մի բավական տեղ թարգմանություն է: Այդ գործը բաղկանում է երկու հատորից, և հայերենում կացուցաներ մոտ 70 տպած թերթ 1120 երես: Եթե Ձեր կարծիքը և Ձեր բարեկամների կարծիքը այնպես է, որ այդ գործը հայկական մշակագործությամբ պարգևի մեր հասարակությանը, այնուհետև ես կկամենայի հանձն առնուլ այդ գեղեցիկ, թեպետ դժվարին աշխատությունը, այնպիսի պայմանով, որ դատադրվեր 100 առաջուց բաժանորդների վճարմամբ. ամենայն բաժանորդ ուներ վճարելու 60 ման<եթ> և առաջուց կեսը և կստանար 12 օրինակ. այնպես որ երկու հատորը նստելու էին 5 ման<եթ>, ավելի պակաս, քան թե բնագիրը՝ 5 մ<անեթ> 50 կոպ., ուրեմն բոլոր տպագրությունը իմ աշխատության հանդերձ, կարժեր 6000 մանեթ. և իմ կարծիքով, հիշյալ ճանապարհով ավելի հեշտ գլուխ կդար գործը, քան թե որևիցե այլ ճանապարհով: Խնդրեմ, մտածեցեք գործը և գրեցեք ինձ Ձեր կարծիքը: Այս բուպիս հայկական տպարան ևս ունիմք Մոսկվայում. գոնյա այն տառերը, որ ինձ հարկավոր կլինեին. բայց հոգալ կարելի կլինի, եթե հաճո էր հայոց աղնվամիտ մարդերին, որ և այսուհետև փոքր ինչ կենդանական շարժողություն երևեր մեր մեջ, որ մենք մինչ իսպառ չթշվառանայինք:

Վերջացնում եմ իմ նամակը, հիշեցնելով Ձեզ, որ մեր անցյալը երկար է և ապագան կարճ, այսուհետև, ուրեմն թող, քանի որ մեր կյանքի երեկոն և գերեզմանի աղջամուղջ խաւարը—ուր գործել կարող չեմք—վերա հասած չէ, պետք ածենք մեր մեղ տակավին մնացած լույս օրերը, կյանքի հիշատակա-րանները կառուցանելու մեղ և պատրաստելու մեղ մխիթարական գիտակցու-թյուն մահու օրին, թե արած էինք, ինչ որ արժանի էր մեղ առնել և լցուցած մեր պարտականությունքը առ դալուց սերունդը: Նթե դեռ կորուսած չէինք մեր հավատը դեպի այդ:

Կատարյալ սիրով և հարգությամբ մնամ ազնիւ և խոհական բարեկամ,
Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա, 26 սեպտեմբերի, 1872

246. ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՊՈԼՍԵՅՈՒՆ

Մոսկվա—Էջմիածին

Ցաստուածուստ պատուեալ մեծի Հայրապետի և Աթոռակալի սրբոյն
Դրիգորի:

Առաքելագործ սրբոյ ողջոյն, համբոյր որդիական սիրով և պատկա-ռանօք:

Որ ինչ անցք անցին ընդիս յառուրս իմոյ տեսչութեան ներսիսեան դպրոցի ի Տփլիս, որպիսի անընդհատ սրտացաւութեանց առ ի նորին հոգաբարձուաց վիճակեցաւ ինձ տանել և բազում անգամ վեհանձնութեամբ համբերել, ոչ յի-շեմ աստանօր, չկամեցեալ տաղտուկ արկանել ի յեկիս հօրդ պատուականի. ասացից միայն կարճ ի կարճոյ թէ յընթացս երկամեայ իմոյս պաշտաման զփորձ առեալ զիմոց զուր ջանից և անօգուտ վաստակոց առ եղանակաւն, որով դպրոցին ղեկավարութիւն ի ձեռս Հոգաբարձուաց և նոցին նախագահ առաջ-նորդի ընթանայր բարոք համարեցայ հրաժարիլ ի տեսչութեան գործոյ և ե-լանել ի Տփլիսայ մանաւանդ զի և պատուաւոր կոչումն ուսուցչապետական առ ի մեծաւորաց Լազարեանց ճեմարանի հրաւէր եկեալ առ իս ի Մոսկուայէ՝:

Ինդիր մի ուսումնական և կարեոր ունիմ առաջն առնել Ձերումդ վեհա-պատիւ տէրութեան և քաջոյս եմ, թէ վեհապատիւ ձերդ իբրեւ սիրող և յար-գող գիտութեանց այլ և իբրեւ պատրաստականութեամբ յաջողեցուցանել նո-ցայն յառաջագիմութեան, ոչ անտես արասցէ զիմ խնդիր խոնարհական:

Ի մտի եղեալ է իմ լեզու գերմանական մշակել զմերոյ Հայկազեան մատե-նագրութեան ականաւոր հեղինակի, զՂազարու Փարպեցոյ պատմագրութիւն և զի այս գործ գամ մի և էթ տակաւ ի Վենետիկ յամի 1763² և այն որպէս երե-վի, առանց համեմատութեան գրչագիր օրինակաց և ի վերայ հիման միոյ և եթ բնագրի յոյժ ստորին արժանաւորութեամբ, լի է լուրմաղիմի աղաւաղու-նօք և յանհամար տեղիս ի մուշլի թողու զիմաստս բանին և անդուշակելի միանգամայն, վասն որոյ ցանկալի է ինձ ունել ի ձեռին ընտրելագոյն գրչա-գիր օրինակ պատմագրութեան Փարպեցոյ, որպիսի, եթէ ուղիղ են առ իս հա-սեալ լուրքն, գտանի առ Ձեզ ի Մատենադարանիդ Էջմիածնի, զոր և աղաչեմ խոնարհաբար արձակել ի Մոսկուա յանուն իմ չորից ամսոց պայմանեալ, որ-պեսզի համեմատեալ ընդ նմա զիմ օրինակ տպագրեալ, ստուգեցից զհարա-

զատ ընթերցուածս և առաջնորդեալ ի դոցունց մարթայից հոգալ զիմ աշխատասիրութիւն կատարելագոյն շափով և արժանաւորագոյն ընծայել ուշագրութեան զիտնականացն Եւրոպեայ: Աւելորդ համարիմ յարել աստանօր թէ զկնի լցուցանել զսկէտս իմ, ոչ յապաղեցայց վերագարձանել առ Ձեզ զսեփականութիւն էջմիածնեան Մատենադարանի:

Վեհափառութեան Ձերում մնամ անձնանուէր որդի Ստեփաննոս Նազարեանց.

Ի 27 նոյեմբերի 1872

Ի Մոսկուա

Հասցէ իմ

Степаносу Исаевичу. В Москве, в
Архангельском переулке, в доме
Милованова № 272—273

247. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Ազնիվ եղբայր Մելքոն,

Այսօր Քո սիրելիքը և ևս նոցա հետ տոնում ենք Քո արքայական անվանական լուծության տոնը, և իմ սիրտը այս բոլորիս խորքից շարժված է: Ո՛հ, այն ցանկությունը, որ քո բարեկամը միշտ սնուցած է յուր սրտի մեջ, որ և այսօր կամի արտահայտել խոսքով, թող հասանի դեպի պսակ կատարման. այնուհետև պիտի վերանվիրվի իմ բերանից զոհություն և փառաբանություն առ ամենաբարձրյալը:

Գարնան պես ծլի ու կանաչի ուրախությամբ քո կյանքը, ո՛վ իմ պատվամեծար բարեկամ, մի պահապան հրեշտակ թևարկելով հովանավորե՞ք Քեզ. երբեք չենդվի ցավով քո ազնիվ սիրտը. ո՛չ. պարզ ու պայծառ, որպես այսօր, միշտ անթուխ պմնա քո երկինքը:

Քո բոլոր ճանապարհների վերա, անմեկնելի հետևի Քեզ բախտը, առաջնորդ լինելով աստծո հայրական ձեռքը. քեզ ծաղկի տեղապես բարօրություն և օրհնություն մինչև գերեզմանի ծաղկապարդ եզերքը. հետո, շատ հետո կոչե՞ք զքեզ մահը դեպի մյուս կյանքի առավոտու վարդակարմիր արևածագը:

Դարձյալ և կրկին թող նորոգվի Քո տոնը, պատվակա՛ն եղբայր. ապրիր դու տակավին երկար. Շատ դարունները բացվին Քեզ դեռևս, լցուցանելով քո սիրտը երանությամբ. միշտ նոր ու նոր ջերմությամբ վառվիս Դու դեպի քո պարտականությունը և պաշտոնիդ հավատարմությունը:

Եվ ինձ, քո բարեկամիդ, շնորհ հասնե՞լ տակավին քանի մի օրեր վայելել քո քաղցր մոտակայքում. հավատա ինձ, որ իմ բերանի խոսքը անկեղծ ձայնակից է այս ցանկությանը, որ շնորհակալությամբ շարժվում է իմ սրտի մեջ, որ այսօր կրկնապատիկ ուրախությամբ բաբախում է:

Քո՝ Ստեփաննոս Նազարյանց

6 հունվարի, 1873

Մոսկվա

248. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Եվպատորիա

15 մայիսի, 1873, Մոսկվա

Ազնիվ հայրենակից, խոհական պարոն Հովհաննես Հովսեփյանց,

Ձեր հարգելի նամակը, անցյալ մարտի 27-ին արձակած առ իս, անկորուստ հասած է ինձ: Դորա բովանդակությունը շատ սրտաշարժ եղավ ինձ,

Հայտնապես վկայելով, որ տակավին կան մեր հայերի մեջ ազնիվ հոգիք, որ ընդունակ են շնորհակալության և երախտագիտության դեպի ազգի բարեմիտ աշխատավորքը, որ կարող են խոստովանել, թե «Հյուսիսափայլը» փոքր ի շատն օգուտ բերեց ազգին, փարատելով, ինչպես կասեք, նախապաշարման և ֆանատիկոսության ցավելի խավարը:

Սակայն ես ցավում եմ և տրտմում է իմ անձը մինչև ի մահ, որ մեր հայերը չկարողացան, կամ թե չկամեցան պահպանել մի օրագիր, որ նոցա մի հատիկ պարծանքն էր Ռուսաստանում՝ իբրև հրապարակախոս բերան ազգի ցավի և ուրախության, եվրոպական դաշտփարների և դպացողությունների, արդարության և ճշմարտության, մեր կյանքի և գործերի մեջ աշխարհիս վերա, անաշու դատողության համաժամանակյա համաշխարհական անցքերի վերա: Իմ կատարելու գործը հեշտ չէր, մանավանդ թե տաժանելի միանգամայն. բայց մեր սիրելի հայերը ամենայն ջանք և զորություն գործ դրեցին՝ լոնցոնցանելու իմ բերանը, կապել ու կաշկանդել իմ ոտքն ու ձեռքը: Այո՞, մի քանի քայլափոխք արինք, մի քանի կաթիլ եվրոպական լուսավորության ծովից հանելով՝ բերինք, թափեցինք հայոց լեզվի և դպրության մեջ և այսպես դադարեց ու վերջացավ մեր գործունեությունը, որ ես համարում եմ միայն իբրև մի զեղեցիկ սկսված, մի լոկ հառաջաբան. ավելի ոչինչ:

Դուք կցանկաք ունենալ իմ լուսանկար պատկերս: Ի՞նչ հարկավոր է Ձեզ այդ. Դուք կտեսանեք իմ հոգու պատկերս իմ գրվածների մեջ, որոց մեջ ես միշտ աշխատած եմ այնպես պարզ և ճիշտ նկարագրել իմ անձը, որպես կամ իսկությամբ և ճշմարտությամբ, այնպես որ հեղինակի մոտ դեմ հանդիման կանգնած է և մարդը: Հեղինակ ու մարդ, ես միևնույն եմ. այդտեղ չկա զանազանություն և խտրություն: Ով ինձ ուսումնասիրում է, նա պետք է զիս տեսանե ու ճանաչե մտքի աչքով. այդ բավական է արդեն, կկարծեմ ես: Բայց դուք կցանկաք և մարմնավոր տեսությամբ զննել իմ փոքրկությունս. ներելի՞ է, միտ դնելով մարդկությանը, որ առ ի ջերմեռանդութենե միշտ կարոտ է և պատկերների յուր հոգու զաղափարքը մարմնավորելու և ավելի պայծառապես նրկատելու համար: Բարվոք է. կաշխատիմ լցուցանել Ձեր բարեկամական խընդիրը, երբ ձեռնհաս կլինեմ. որովհետև պիտո կլինի ի նորո հորինել տալ այդպիսի պատկերներ. եղածները արդեն բոլորովին ցրված են:

Ձեր վերստին ներողամտությունը առ իմ երկար լռությունս—ժամանակ չկար—խնդրելով՝ կմնամ հարգությամբ,

Ազնիվ և խոհական պարոն,

Ձեր բարյացակամ՝

Ստեփաննոս Նազարյանց

Իմ հասցես. Его Высочородию Степану Исаевичу Назарянцу. В Архангельском переулке, в доме Милованова, в Москве, № 272—273.

249. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Եվպատորիա

27 օգոստոսի, 1873, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսուս 10-ից արձակած, հանդերձ Ձեր բարեկամական ընծայով, անկորուստ ստացա, վասն որո կփութամ մատուցանել Ձեզ

իմ առ ի սրտե շնորհակալությունը թե՛ առաջինի և թե՛ վերջինի փոխարեն: Առաջին անգամը ճաշակելով Ձեր Եվպատորիայի կոփարը, պիտի խոստովանեմ, որ շատ համեղ ուտելի է, պատրաստությունը ամենևին նոր և տպատեսաակ, որովհետև ինձ մինչև այժմ ծանոթ էին սեագույն թանձր կամ հեղանուտ պատրաստությունը կոփարի. դուչնն ևս շատ զեղեցիկ է և բլիթային ձևակերպությունքն ամենևին նորօրինակ: Կվալեկներ Ձեր բարեկամական ընծան շնորհակալությամբ հանդերձ:

Բայց մարդս չափի միայն հացով, այլև բանիվն ափսոսում: Եվ աստուծո բանն է, որ մեզ կրարող միշտ իբրև ծայրագույն օրենք սեր և բարեկամություն և եղբայրություն: Սիրելով և հարգելով զՁեզ, ահա՛, կլցուցանեմ Ձեր բարեկամական խնդիրը, ուղարկելով Ձեզ իմ ֆոտոգրաֆիկական պատկերը, և խնդրելով Ձեզանից հասուցանել ինձ Ձերը, որպեսզի և ևս հետ ծանոթանալու Ձեր պատվական հոգուն, ծանոթանամ դուրս մարմնեղեն կերպարանքին, և ունենամ ինձ մոտ մի զգալի հիշատակ Ձեր բարեկամության: Իհարկե այս մի մեծ մխիթարություն է մարդու համար, որովհետև նա չէ հոգի միայն, այլև մարմին, և մարմնավոր տեսությունը ունի յուր մեծ իրավունքը մեր մարդկեղեն, երկրավոր ու երկնավոր աշխարհի մեջ: Բայց ևս անհույս չեմ մի օր հանդիպել Ձեզ կենդանի տեսությամբ, և խոսիլ Ձեր հետ ջերմ սրտից զեպի ջերմ սիրտ. դոնյա ունեմ ցանկություն երբ և իցե ճանապարհորդել Ձեր կողմերը, մանավանդ որ այսօրյան օրս շատ հեշտացած է ուղևորությունը երկաթուղիների շնորհով, միայն թե նյութական հնարքը թույլ տալին և ընտանեկան ազատություն լինեք. որովհետև բավական դժվարաշարժ է ընտանիքով բեռնավորված մարդը:

Ընդունելով Ձեր մեծագին բարեկամության ընծան և մատուցանելով Ձեզ իմս, մնամ, իմ ազնիվ բարեկամ,

Ձեր միշտ պատրաստակամ բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

<Հասցեն> В Москве у Харитония в Огородниках, Машков переулок, фабрика золотых ювелирных изделий Отто Крумбюгеля, № 6, Его превосходительству Степану Исаевичу Назаряну.

250. ՔԵՐՈՎԵՆ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Mosco, am 5 ten Januar 1874

Hochgeehrter Herr Professor

Ihre Erwiderung auf den Aufsatz von H. Emin, betitelt «Wahagn Wischapakagh», sowie die 2-te Abth. der Geschichte der Mongolen, nach armenischen Quellen, sind mir zugekommen. Erlauben Sie mir, Ihnen herzlichsten Dank für diese literarischen Gaben abzustatten, sowie meine aufrichtigsten Glückwünsche zum neuen Jahre. Die erstere, d. h. die Erwiderung auf den Aufsatz des H. Emin, habe ich sogleich mit der gespanntesten Aufmerksamkeit durchgelesen und zu meiner größten Genugthung gefunden, daß Sie, wie man zu sagen pflegt, den Nagel auf den Kopf getroffen. Vom Standpunkte der vergleichenden Sprachwissenschaft kann ich nicht anders, als Ihnen den glorwürdigen Siegestriumph zuzuerkennen und offen zu bekennen, daß Sie, hochgeehrter Herr Professor, erst Licht und Klarheit in diese dunklen labyrinthischen Gänge von Emin hereingebracht haben, und dafür Ihnen der schönste Dank im Namen der Wissenschaft.

Als mir der Aufsatz von Emin unter die Augen war, und ich denselben mit der nötigen Aufmerksamkeit durchgelesen hatte, so konnte ich mich, aufrichtig gesagt, einer gewissen Entrüstung nicht erwehren über die jammervolle Verzerrung und gewaltsame Etymologisierung armenischer Worte und sprach mich sogleich gegen einige vertraute Freunde dahin aus, daß an der ganzen sprachwissenschaftlichen Untersuchung des Herrn Emin nicht ein Iota wahr und stichhaltig sey.

Meine Ansicht fand wenig Anklang; man traute mir zu wenig sprachwissenschaftliche Einsicht zu; um so angenehmer und beruhigender ist es mir jetzt, in Ihrer kräftigen und schönen Erwiderung die Bestätigung meiner Ansicht gefunden zu haben. Ich finde jedoch, daß Sie manche Punkte, zur Widerlegung der unhaltbaren Ansichten und Deutungen von Emin nicht ausführlich genug behandelt haben.

Der vernichtende, zermalmende Schlag ist schon geschehen, und das war durchaus nöthig, um seinen Übermuth und seine Überhebung zu demüthigen oder wenigstens in bescheidene Grenzen zu bannen. Die Wissenschaft kennt keine Monopolen, nicht einer kann von sich sagen, daß

er die vollkommene Wahrheit ein für alle Mal für sich in Beschlag genommen hat und in allen Fragen der Wissenschaft, als Dictator, das erste Wort zu führen berechtigt ist. Das versteht H. Emin nicht, und dafür müßte er gezeißelt werden, wie es recht heilsam für ihn und andere, durch Ihre kräftige Hand geschehen ist.

Hochachtungsvoll

Ihr treuergebener

S. Nasarlanz

<Թարգմանություն>

Տ հունվարի 1874, Մոսկվա

Մեծապատիվ պարոն Պրոֆեսոր¹

Ստացա պարոն էմինի «Վահագն Վիշապաքաղ» խորագիրը կրող հոդվածի առթիվ գրած Ձեր քննադատությունը², ինչպես նաև «Մոնղոլների պատմությունը ըստ հայկական աղբյուրների» աշխատության 2-րդ մասը: Թույլ տվեք հայտնել իմ սրտագին շնորհակալությունն այս գրական նվերների համար, ինչպես նաև՝ անկեղծորեն շնորհավորել Ձեր նոր տարին:

Առաջինը, այսինքն պարոն էմինի հոդվածի քննադատությունը ես կարդացի անմիջապես, լարված ուշադրությամբ, և մեծ գոհունակությամբ գտա, որ Դուք, ինչպես ասում են, ուղիղ նշանին եք խփել: Համեմատական լեզվաբանության դիրքերից ելնելով, ես այլ բան չեմ կարող անել, քան ճանաչել Ձեր երջանիկ հաղթանակը և բացել ի բաց նշել, որ Դուք, մեծապատիվ պարոն Պրոֆեսոր, որպես առաջինը լույս և հստակություն սփռեցիք էմինի այս լաբիրինթական մութ ճանապարհների վրա: Այդ պատճառով էլ՝ Ձեզ է պատկանում երախտագիտության ամենախոր զգացմունքը գիտության անունից:

Երբ ես էմինի հոդվածն ստացա և անհրաժեշտ ուշադրությամբ կարդացի, անկեղծ ասած, չկարողացա զսպել դայրույթս՝ հայերեն բառի բռնի ստուգաբանության և ցավալի խեղաթյուրման առթիվ:

Հակառակ մի քանի մտերիմ բարեկամների՝ ես արտահայտվեցի այն մասին, որ պարոն էմինի ամբողջ լեզվաբանական ուսումնասիրության մեջ չկա ոչինչ ստույգ և ընդունելի: Իմ տեսակետը մեծ արձագանք չգտավ: Իմ լեզվաբանական գիտելիքների շատ քիչ վստահություն շահեցին: Եվ այժմ այդքանով առավել հաճելի և սփոփիչ է ինձ համար՝ Ձեր ուժեղ և գեղեցիկ քննադատության մեջ գտնել իմ տեսակետի հաստատումը:

Սակայն և այնպես, ես գտնում եմ, որ էմինի անհաստատ դրույթները և մեկնաբանությունները հերքելու համար Դուք մի քանի կետեր բավարար մանրամասնությամբ չեք քննարկել: Ոչնչացնող կործանիչ հարվածն արդեն հասցված է, և այդ շատ անհրաժեշտ էր՝ նրա թափը և հպարտությունը կոտրելու կամ, առնվազն, չափավոր սահմանների մեջ պահելու համար:

Գիտությունը մենաշնորհ չի ճանաչում: Ոչ ոք չի կարող ասել, որ ինքը մեկընդմիջ տիրացել է լիակատար ճշմարտությանը և իրավունք ունի գիտության բոլոր հարցերում առաջին խոսքն ասելու, որպես բռնապետ: Պարոն էմինն այս չի հասկանում, և դրա համար նա պետք է խարաղանվեր, մի բան, որ կատարվել է Ձեր հզոր ձեռքով՝ հօգուտ նրա և մյուսների:

Լի մեծարանոք, Ձեր՝ անձնվեր

Ս. Նազարյան

251. ՄՆԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

20 մայիսի, 1875

Մեծապատիւ բարեկամ Մելքոն Փանյան,

Երեկյան գիշերը գրեթե բոլորովին անքուն անցուցանելով և միանգամայն ջախջախւած մյուս օրը տուն հասանելով, կարոտ եմ քանի մի օր հանգրստութեան վասն կաղդուրելու առողջությունս, ուրեմն ցավելով ստիպւած եմ ազդ առնել մեծապատիւ բարեկամիդ, որ կարող չեմ մասնակից լինել Ձեր խորհրդածութեանն: Ձեր բարեկամական հանդիմանութիւնը շատ հիմնավոր է, բայց և իմ քնքշամտութիւնն անպիսի խնդիրների մեջ, ուր պիտո էր ինձ որչափ և իցն ծանրութիւն լինել իմ ազնիւ բարեկամներիս, քաջահայտ է Ձեզ, և այս էր պատճառը իմ ոչ թե տարակուսանքի, այլ լոկ ծանոթութեան, արդյոք կարող էի դձեզ անհանգիստ առնել գիշերական հյուրընկալութեան խնդրով:

Որչափ առ Ձեր հասարակաց խորհրդածութիւնը այն ընկերական արծաթի գործադրութեան մասին, որո վասն այս լոկ պիտ է, հարկավոր եմ համարում այս սակավատող նամակովս զեկուցանել Ձեզ, որ ես իմ կարծիքս ստորագրում եմ հասարակաց կարծիքին, և ձայնակից եմ այն վճռին, որ պատվելի խորհրդականքը հասարակաց հավանութեամբ դնելոց են: Լսում եմ, թե այդ արծաթի ժողովման միջոցին սահմանադրութիւն է եղած, որ ղկնի հոգալու խաչատուր Լազարյանի մարմարիոնյա կիսարձանը, մնացած արծաթի գումարը պիտի գործադրվի մի որդեգիր պահելու Լազարյանի անվամբ և ուրջակի Լազարյանց ճեմարանում. ուրեմն խնդիրը այս լոկ պիտ է միայն լինել՝ հոգ տանել այդ արծաթի պահպանութեանը և շահեցողութեանը ճեմարանի գանձարանի մեջ, որպեսզի աճելով ժամանակով, բավականանար մի Լազարյան որդեգիր պահպանելու: Ես հավանական եմ համարում մի այսպիսի կարգադրութիւն, գոնյա համաձայն սահմանադրութեան իմաստին: Եթե չկա մի այսպիսի սահմանադրութիւն, այնուհետև այդ Լազարյան որդեգիր կարող էր իմ կարծիքով լինել և հայկական ճեմարանում էջմիածնի, կամ թե в императорском техническом Институте в Москве, որո հասարակօգուտ գիտութիւնքը կարող էին շատ պիտանի լինել հայ մանուկին:

Սիրալից ողջունով և առ ի սրտե հարգանքով

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

252. ՄՆԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա

Ազնիւ սիրելի.

Ո՞ւմ արդյոք, եթե ոչ Ձեզ քան զամենեւայն առաջագույն արժան էր այս լոկ պիտ ծանուցանել իմ դերդաստանի ուրախութիւնը: Այսօր 10 ժամուն ա-

ոսովորու ազատվեցաւ Ձեր հարսը՝ Միննա Թեոդորովնան՝ պարզեցելով մեզ
մի առողջ փոքրիկ արու մանուկ։ Մասնակից առնելով զՁեզ մեր ուրախու-
թյանը և քաջահավատ լինելով, որ դուք ուրախակից կլինեք մեզ առ ի սրտե,
ինչպես միշտ եղած եք մեր ուրախությանը,

մնամ շատ ողջունով
Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

30 նոյեմբ. <18>75,
Մոսկվա

253. ՍՍ.ՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Mosco, den 6 December 1875

Mein lieber Mayssurjantz,

Ich war eben mit einem Briefe an meine Schwiegermutter nach Dorpat beschäftigt, da wurde mir Ihr liebes Schreiben -das langersehnte-eingehändigt. Ich muß Ihnen aufrichtig eingestehen, daß das lange Ausbleiben einer Nachricht von Ihnen, da wir ein Mal, während Ihres Aufenthalts bei uns in Mosco, Sie lieb gewonnen hatten, also ganz natürlich an Ihrem Wohl und Weh theil nehmen, allerlei Zweifel und beunruhigende Gedanken in uns hervorrief. Es freut mich nun recht sehr, aus Ihren Zeilen entnehmen zu können, daß Sie glücklich in Dorpat angekommen sind, sich wohl befinden und Ihren Bruder schon in einem Hause untergebracht haben. Möge der gute Junge an Geist und Verstand zunehmen, recht viele Fortschritte machen, ein brauchbarer Mensch werden, seiner Mutter und Ihnen selbst zur Freude!

Da ich mich für die Dorpater Universität sehr interessiere, es kann auch nicht anders sein, so fern man eindankbarer Sohn seiner alma mater sein will—so waren mir Ihre Mittheilungen, dieselbe betreffend, außerordentlich wohlthuend. Seine Excellenz, H. Ssaburow muß ein sehr gebildeter und vortrefflicher Mann sein. Welch' eine herrliche Anrede, die er an die Studierenden gehalten hat; ich habe sie mit Entzücken gelesen, sie ergriff mich bis in die tiefsten Tiefen meiner Seele. Wie ganz anders bei uns stellen sich die Curatoren der Universität zu den Studenten. Alles bewegt sich hier auf kaltem offiziellem Boden, kein Gedanke an einen persönlichen Verkehr mit einem so hoch gestellten Manne, allerdings sehr förderlich für die Erreichung der gemeinsamen Ziele. Heil dem großen Manne, der da wünscht und hofft, daß sich die Beziehungen zwischen ihm und seinen Studenten zu einem solchen Verkehr gestalten möchten.

Es ist wahr, von jeher ist das Verhältniß zwischen einem Universitäts-Curator in Dorpat und den Studierenden daselbst ein ganz anderes gewesen, als irgend woanders in Rußland. Das scheint mir seinen Grund zu haben in der Tiefe des Volksgeistes, in der hohen Bildung der ganzen Bevölkerung der Ostsee-Provinzen, wo alles durchdrungen ist von dem Prin-

zipe der echten Humanität, wo Brutalitäten und kalte Herzlichkeit nicht, wie an andern Orten, sich verbergen unter einem trügerischen Deckmantel äußerer Freundlichkeit.

Ich habe als Dorpater-Student die schönsten Erinnerungen aus meinem Verhältnis zum Universitäts-Curator, ja—zum Minister der Volksaufklärung selbst fortgetragen. Ich bin nicht ein Mal von Kraftstrom recht freundlich aufgenommen, mit einem Stuhle zum Sitzen beehrt und zur Besprechung meiner eigenen Interessen zugelassen worden. Ich habe sogar, wie ich schon erwähnt, geraden Wegs an den Herrn Minister in eigenen Angelegenheiten, als Kronszögling schreiben dürfen. Kein Professor hat das irgend anstößig gefunden, weil man, dem Landesgeiste gemäß davon überzeugt war, daß jeder Mensch, welche auch seine Stellung sein mag, durch die Bande der Bildung und der Moral mit dem andern, wenn auch sehr hochgestellten, in Berührung treten kann. Wenn man ein Land und Volk glücklich und ersprießlich regieren will, welcher Verwaltungszweig es auch ist, so muß man seiner Bildungsstufe, seinem Geiste und seinen Grundsätzen umsichtig Rechnung tragen, wie es jetzt in so eminentem Grade von den Mitgliedern der vom Genossen des H. Ministers der Aufklärung, Herrn Schiwinsky-Schichmatow präsidirten Commission und Seitens des Herrn Ssaburrow geschieht. Diese Kommission hat Rußlands gemacht behufsschon ihre Runde durch alle Universitäts-Städte der Berathung mit den Professoren über die nach ihrer Meinung wünschenswerthen Reformen im Universitäts-Statute. Sie hat auch in Mosco getagt. Das sind allerdings sehr erfreuliche Neuigkeiten. Ehre sey, dem Ehre gebührt—dem aufgeklärten, auf der Höhe seiner Aufgabe stehenden, braven Herrn Minister der Volksaufklärung, dem Graphen Tolstoy! Sein Name wird in Flammenschrift eingetragen werden in die Jahrbücher des russischen Unterrichtswesens zur dankbaren Verehrung der kommenden Generationen.

Es thut mir sehr leid zu hören, daß Sie mit Ihrem Bruder jetzt die einzigen Armenier in Dorpat sind. Was hat H. Minas Mekertetschjantz in Berlin zu suchen? Da er sein Examen abgelegt und Arzt geworden, so müßte er doch, meines Erachtens, nach dem Caucasus abreisen und sich nach einem Wirkungskreise umsehen. Es mag ihm wohl in Berlin besser gefallen, als im Caucasus, aber ich denke, sein Vaterland hat ihn nötiger als Deutschland. Mit herzlichen Grüßen an Sie und an die Familie von Fauré verbleibe ich Ihr aufrichtiger S. Nasarjantz.

Sie haben vergessen, die Adresse meiner Schwiegermutter in Ihrem Briefe mir mitzutheilen.—Bitte, schreiben Sie mir so häufig, als Sie können.

Իմ սիրելի Մայսուրյանց¹.

Ես նոր իմ ղոքանշին, Դորպատ, նամակ գրելով էի զբաղված, երբ ինձ հանձնեցին Ձեր սիրելի, վաղուց բաղձալի գրությունը։ Ես պետք է անկեղծորեն Ձեզ խոստովանեմ, որ Ձեզանից երկար ժամանակով տեղեկություն չունենալը մեր մեջ առաջ բերավ ամեն տեսակի կասկածներ ու մտքեր, որովհետև մենք սիրել էինք Ձեզ Մոսկվայում Ձեր մեզ մոտ եղած ժամանակ, ուստի և միանգամայն բնական է, որ մասնակցում ենք Ձեր լավին ու ցավին։ Այժմ շատ ուրախ եմ, Ձեր տողերից իմանալով, որ Դուք հաջող հասել եք Դորպատ, Ձեզ լավ եք ղգում և Ձեր եղբորն արգեն տեղավորել եք մի լավ տան մեջ։ Թող պատվական երիտասարդը ամի հոգով ու մտքով, մեծ հառաջդիմություն կատարի, պետքական մարդ դառնա հուրախություն իր մոր և Ձեր։

Որովհետև ես Դորպատի համալսարանով շատ եմ հետաքրքրվում, այլապես էլ չի կարող լինել, քանի մարդ իր սնող մոր (Alma mater-ի) երախտապարտ որդին է ուզում լինել, ուստի և Ձեր հաղորդումները, ինչ նրան է վերաբերում, ինձ արտակարգ հաճելի էին։ Նորին Գերադանցություն պ. Սաբուրով² պետք է որ շատ զարգացած և պատվական մարդ լինի։ Ի՞նչ փառավոր ողջունի ճառ, որը նա խոսել է ուսանողներին. ես այն կարգացի հիացմունքով. նա համակեց ինձ մինչև իմ հոգու ամենախոր ծալքերը։ Ինչպես բոլորովին այլ ձևով են վերաբերվում մեզ մոտ համալսարանի հոգաբարձուները (կուրատորները) դեպի ուսանողները։ Այստեղ ամեն ինչ կատարվում է սառը, պաշտոնական հողի վրա. ոչ մի խոսք չի կարող լինել այդպես բարձր կանգնած մի անձի հետ անձնական հարաբերության մասին. համենայն դեպս այդ շատ օգտակար է ընդհանուր նպատակների հասնելու համար։ Փառք մեծ մարդուն, որն այդտեղ ցանկանում և պատվիրում է, որ նրա և յուր ուսանողների միջև հարաբերությունները վերածվեն այսպիսի մի հաղորդակցության։

Ճիշտ է, որ վաղուց ի վեր Դորպատում համալսարանի հոգաբարձուի և ուսանողների միջև հարաբերությունները բոլորովին այլ են եղել, քան մի ուրիշ տեղ Ռուսաստանում։ Ինձ թվում է, որ այդ իր հիմքն ունի ժողովրդական ոգու խորքում, Բալթյան պրովինցիաների ամբողջ բնակչության բարձր զարգացման մեջ, որտեղ ամեն ինչ հագեցված է իսկական մարդասիրության սկզբունքներով, որտեղ կոպտություններն ու սառը անսրտությունը չեն թաքնվում, ինչպես այլ վայրերում, կարծեսցալ խաբուսիկ վերարկուի ներքո։

Իբրև դորպատյան ուսանող, ես լավագույն հիշողություններ եմ տարել ինձ հետ իմ հարաբերության մասին համալսարանի հոգաբարձուի, այս՝, նույնիսկ լուսավորության մինիստրի հետ։ Մի անգամ չէ, որ ես միանգամայն բարեկամաբար ընդունվել եմ պ. Կրաֆտշտրոմի կողմից, մեծարվել եմ ավո-ռով՝ նստելու համար և թույլատրվել՝ խոսելու իմ սեփական շահերի մասին։ Ես նույնիսկ, ինչպես վերեն ասվեց, իբրև արքայական սան, ինձ իրավունք եմ համարել ուղղակի պ. մինիստրին գրելու իմ անձնական խնդիրների մասին³։ Ոչ մի պրոֆեսոր այդ բանը որևէ ձևով չհամարեց անպատշաճ, որովհետև երկրի ոգու համաձայն համոզված էին, որ յուրաքանչյուր մարդ, ինչ էլ լինի նրա դիրքը, կարող է զարգացման և բարոյականության կապերով շփման մեջ մտնել մի այլ, թեև շատ բարձր կանգնած անձի հետ։ Երբ մարդ ուզում է մի

երկիր ու ժողովուրդ կառավարել, ինչ վարչական բաժանմունք էլ այդ լինի, ապա նա պետք է շրջահայացորեն նկատի առնի նրա զարգացման աստիճանը, նրա ոգին և նրա հիմնական սկզբունքները, ինչպես այդ այժմ այնքան կարևոր չափով կատարվում է լուսավորության պ. մինիստրի տեղակալի՝ պ. Շիվինսկի-Շիխմատովի՝ նախագահած հանձնախմբի և պ. Սաբուրովի կողմից: Այս հանձնախումբը արդեն շրջել է Ռուսաստանի բոլոր համալսարանական քաղաքները, պրոֆեսորների հետ խորհրդակցելու համար համալսարանական կանոնադրության մեջ սրանց կարծիքով ցանկալի ռեֆորմներ մտցնելու մասին:

Այն հանձնախումբը նիստ է ունեցել նաև Մոսկվայում: Սրանք համենայն դեպս շատ ուրախալի երևույթներ են: Պատիվ, որին պատիվ է պատշաճում, լուսավորչալ, իր պարտականության բարձրության վրա կանգնող, լուսավորության կտրովի պ. մինիստրին՝ դրաֆ Տոլստոյին: Նրա անունը ոսկյա տառերով պիտի գրվի ռուսական կրթական գործի տարեգրերի մեջ՝ եկող սերունդների երախտապարտ հարգանքի համար⁵:

Շատ եմ ցավում լսելով, որ Դուք Ձեր եղբոր հետ այժմ միակ հայերն եք Դորպատում: Ի՞նչ է փնտրում պ. Մինաս Մկրտչյանցը Բեռլինում: Երբ նա իր քննությունը կտա և բժիշկ կդառնա, ապա նա պետք է, իմ կարծիքով, Կովկաս մեկնի և այնտեղ գործունեության մի ասպարեզ փնտրի: Կարող է պատահել, որ նրան Բեռլինում ավելի հաճելի է, քան Կովկասում, սակայն ես կարծում եմ, որ իր հայրենիքը նրան ավելի կարիք ունի, քան Գերմանիան:

Սրտագին բարեններով Ձեզ և Ֆորե ընտանիքին:

Մնամ Ձեր անկեղծ՝

Ս. Նազարյանց

Դուք մոռացել եք իմ զոքանչի հասցեն ինձ հաղորդել Ձեր նամակում: Խնդրեմ, գրեցեք ինձ այնքան հաճախ, որքան որ կարող եք:

254. ՄԱՄՍՐՈՆ ՄԱՅՍՍՈՒՐՅԱՆ

Մոսկվա — Դորպատ

Mos o, den 7 Jauner 1876

Mein lieber Mayssurjanz,

Ihr werthes Schreiben datiert vom 23sten December verflossenen Jahres ist mir zu seiner Zeit zugegangen. Ich beeile mich dasselbe zu beantworten, nachdem das Geräusch und die Zerstreuungen der Feiertage vorüber sind und Möglichkeit zur Sammlung der Gedanken gegeben.

Vor allen Dingen empfangen Sie meinen besten Dank für Ihre ausführlichen Mittheilungen über die Feier des 73jährigen Gedächtnistags der Stiftung der Universität zu Dorpat, eines Tags, der unbezweifelt das Herz jedes Mannes, der seine Bildung und zugleich die ganze Rüstung seines Geistes ihr zu verdanken hat, in die wohlthuendsten Schwingungen versetzen muß. Auch mir ist die Dorpater Universität eine holde und hehre Mutter gewesen, an deren besilgenden Brüsten ich das Glück hatte genährt und groß gezogen zu werden. In dankbarer Erinnerung an alles Gute und Schöne, was mir unter Ihrer Pflege zu theil geworden, ruf ich ihr aus der Ferne zu: die gute Mutter, die sorgsame Pflegerin der Geister und Herzen der Jugend, sie möge hoch leben, immer thätig und wirksam an der Erziehung und Veredelung der kommenden Geschlechter.

Es war mir ferner sehr interessant aus Ihren Zeilen zu erfahren den Inhalt der Festrede bei der Feier des Stiftungstags, woraus deutlich hervor geht, daß ein reges wissenschaftliches Leben in der akademischen Jugend zu Dorpat vorhanden ist; desgleichen den Personalbestand der Hochschule und die Zahl der studierenden Jugend, die allerdings im Verhältnis zu der geringen Bevölkerung des Landes sehr bedeutend genannt werden muß. Die reiche Ausstattung der verschiedenen Cabinete der Dorpater Hochschule stand, meines Wissens, von jeher im Rufe der Vorzüglichkeit in ganz Rußland; desgleichen der herrliche botanische Garten, soweit er den Lehrzwecken der Universität dient. Den größten Reichtum des Bücherschatzes der Dorpater Universität möchte ich erklären nur dem viel regeren wissenschaftlichen Geist, der ganz natürlich eine günstigere Stätte unter stillen Lebensverhältnissen findet, und dann aus dem Bedürfnis nach Belehrung und steter Fortbildung mit dem Stande der Wissenschaft. Eins muß man doch aussetzen, wenn man die Professoren an

der Hochschule zu Dorpat mit denen im deutschen Auslande vergleicht, daß sie wenig, gar wenig productiv sind, das kommt, allerdings, daher, weil sie, dank der Fürsorge der Regierung, materiell sehr günstig gestellt sind, also wenig Aufforderung in sich fühlen, durch neue Leistungen den Schatz der Wissenschaften zu bereichern.

Meine Lebenstage fließen dahin unter beständigen Studin interessanter und belehrender Schriften meist philosophischen Inhalts über die lebendigen Fragen der Gegenwart in Kirche und Staat. Leider muß ich alle die neuen Ideen, An- und Einsichten, die aus tiefen Studien gewonnen werden, als ein todes Kapitel, das nie in Anwendung oder zur Verwertung kommt, in mir verschließen, bis es wieder ein Raub der Vergessenheit wird, und ganz natürlich! Was man nicht im wirklichen Leben zum Frommen der Menschen gebrauchen kann, das vergißt sich wieder. Das führt uns zu der undankbaren, auch unfruchtbaren Betrachtung über die Stellung eines wissenschaftlich gebildeten Armeniers zu seinem eigenen Volke. Eine solche ist auch die meinige. Abgesehen davon, wäre ich wohl fähig in meinem speziellen Fache manches Neue belehrende und Nützliche zu tage zu fördern, aber auch da thürmen sich mir unübersteigliche Hindernisse entgegen, Hindernisse, die in der äußeren Stellung der orientalischen Sprachen wurzeln. Es giebt in ganz Mosco keine Typographie, wo man orientalische Sachen drucken kann. Ich schweige von den secundären Mitteln, über welche unser Institut zu ähnlichen Ausgaben nicht verfügt.

Das Leben und Treiben von Mosco wird mir je länger, je ungemütlicher und beschwerlicher. Eine entsetzliche Theuere, so daß man das Doppelte davon ausgeben muß, was man wirklich einnimmt. Die Quartiere, die Dienstleute, das Holz, die übrigen Lebensmittel sind im Preise hochgestiegen. Es müßten eigentlich keine arme Leute in Mosco wohnen.

Es wäre mir sehr belehrend zu erfahren, wie es bei Ihnen in Dorpat mit den Hausmieten, mit Holzpreisen und sonstigen Lebensbedürfnissen steeht. Wir haben bis jetzt große Fröste gehabt und daher ist bei mir recht viel Holz aufgegangen dies Jahr—täglich 1 R. für Holz.

Ich schließe meinen Brief mit den besten Glückwünschen für Sie zum angegangenen Neujahr, und herzliche Grüße von meiner Familie, wo häufig Ihrer und Ihres Bruders in Liebe gedacht wird.

Ihr treu ergebener

L. Nasariantz

<Թարգմանություն>

Մոսկովա — Դորպատ

7 հունվարի 1876, Մոսկովա

Իմ սիրելի Մայսուրյանց,

Ձեր նոր անցած տարվա դեկտեմբերի 23-ի հարգելի գրությունը ստացա ժամանակին: Շտապում եմ դրան պատասխանել, երբ արդեն անցել են տոնական օրերի աղմուկն ու լարվածությունը, և երբ մտքերը հավաքելու հնարավորություն կա:

Ամենից առաջ ընդունեցեք մեծագուշն շնորհակալություններս Ձեր մամասն հաղորդումների համար, Դորպատի համալսարանի հիմնադրման 73-րդ տարեդարձի տոնակատարության մոսին՝ Մի օր է այդ, որն անկասկած բարերար թրթռացումներով է լցնում ամեն մի մարդու սիրտը, որն իր կրթությունը և միաժամանակ իր մտքի ամբողջ պատրաստությունը պարտական է այդ համալսարանին։ Նաև ինձ համար Դորպատի համալսարանը եղել է մի անձնվեր ու վսեմ մայր, որի երջանկացնող կրթից բախտ էի ունեցել սնվելու և հասակ նետելու։ Նրա խնամքի ներքո ինձ բաժին ընկած ամեն լավի և գեղեցկի հիշողություններով՝ ես հեռվից ձայն եմ տալիս. Կեցցե՛ք բարի մայրը, երիտասարդության մտքի ու սրտի հոգածո խնամողը, որը միշտ զործունյա ու արդյունավետ է եկող սերունդների դաստիարակության և ազնվացման գործում։

Ինձ շատ հետաքրքրական էր Ձեր տողերից նաև իմանալ հիմնադրման օրվա տոնական ճառի բովանդակությունը, որից պարզ երևում է, որ Դորպատի համալսարանական երիտասարդության մեջ գոյություն ունի աշխույժ գիտական կյանք. նույնը պետք է ասել նաև համալսարանի դասախոսական կուլեկտիվի և ուսանող երիտասարդության թվի մասին, որը համենայն դեպս, երկրի բնակչության քանակի համեմատությամբ, շատ նշանակալից պետք է համարել։ Դորպատի համալսարանի դանսդան կաբինետների կահավորանքը, որքան ես գիտեմ, իր գերազանցությամբ վաղուց համբավ էր վայելում ամբողջ Ռուսաստանում։ Նույնը պետք է ասել փառավոր բուսաբանական այգու մասին, որքան որ նա ծառայում է համալսարանի ուսուցման նպատակներին։ Դորպատի համալսարանի գրքերի գանձի մեծագուշն հարստությունը ես կուզենայի բացատրել այն շատ աշխույժ գիտական ոգով, որը, շատ բնական կերպով, ավելի հաջող վայր է գտնում կյանքի խաղաղ պայմանների ներքո, և հետո՝ սովորելու պահանջով և շարունակական դարգացմամբ՝ գիտության մակարդակին համընթաց։ Երբ սակայն Դորպատի համալսարանի պրոֆեսորներին համեմատում ենք գերմանական արտասահմանյան պրոֆեսորների հետ, ապա գտնում ենք այն պակասը, որ առաջինները նվաղ, շատ նվաղ արդյունավետ են։ Սրա պատճառը համենայն դեպս այն է, որ սրանք, կառավարության հոգաբարձության շնորհիվ, նյութապես շատ նպաստավոր կացության մեջ են, ուստի և իրենց մեջ քիչ պահանջ են դրում նոր աշխատություններով հարստացնելու գիտությունների գանձը։

Իմ կյանքի օրերն անցնում են հետաքրքրական և ուսանելի գրքերի շարունակական ուսումնասիրությամբ, որոնք մեծ մասամբ փիլիսոփայական բովանդակություն ունեն և վերաբերում են ներկա ժամանակների կենդանի հարցերին՝ եկեղեցուն և պետությանը։ Դժբախտաբար ես ստիպված եմ բուլոր նոր գաղափարները, կարծիքներն ու ըմբռնումները, որոնք այս ուսումնասիրություններից ձեռք են բերվում իբրև մեռած կապիտալ, որը երբեք չի կիրառվում, իմ ներսում փակել, մինչև որ նա կրկին կդառնա մոռացության մի փոշի. և այս շատ բնական է։ Ինչ որ մարդ իրական կյանքում չի կարող մարդկանց օգտին կիրառել, այն մոռացվում է, կրկին։ Այս առաջնորդում է մեզ դեպի մի ասլերախտ, նաև անպտուղ խորհրդածություն՝ գիտականորեն պատրաստված մի հայի վիճակի վերաբերմամբ դեպի իր սեփական ժողովուրդը։ Այսպիսի մի դրություն է նաև իմը։ Բացի դրանից, ես միանգամայն ի վիճակի կլինեի մի հատուկ (մասնագիտական) առարկայում շատ նոր, ուսանելի և օգտակար բաներ հայտնաբերել, սակայն նաև այստեղ իմ առաջ

լեննանում են անհաղթահարելի արգելքներ, որոնց արմատները գտնվում են արևելյան լեզուների արտաքին վիճակի մեջ: Ամբողջ Մոսկվայում չկա մի տպարան, որտեղ մարդ կարողանար արևելյան գործեր տպագրել: Էլ չեմ խոսում դրամական միջոցների մասին. նման ծախսերի համար մեր ինստիտուտը միջոցներ չունի իր տրամադրության ներքո:

Մոսկվայի կյանքն ու ժխորը քանի գնում ավելի է անհանգստացուցիչ և նեղացուցիչ դառնում ինձ համար: Մի սարսափելի թանկություն է տիրում, այնպես որ ստիպված ես ծախսել իրական եկամտիդ կրկնակին: Բարձրացել են բնակարանների, սպասավորների, փայտի և մնացյալ կենսամթերքների գները: Իսկապես Մոսկվայում աղքատ մարդիկ սետք չէ ապրեն:

Ինձ համար շատ ուսանելի կլինեն իմտնալ, թե ինչպես են Ձեզ մոտ՝ Դորպատում տների վարձերը, փայտի և այլ կենսամթերքների գները: Մինչև այժմ մենք ունեցանք մեծ սառնամանիքներ, ուստի և այս տարի մենք չափազանց շատ փայտ ծախսեցինք, օրը մի ռուբլի փայտի համար:

Վերջացնում եմ նամակս, սկսված նոր տարվա առթիվ լավագույն բարեմաղթություններով Ձեզ և սրտագին բարևներով իմ ընտանիքի կողմից, որտեղ հաճախ սիրով են հիշում Ձեզ և Ձեր եղբորը:

Ձեզ հավատարմորեն նվիրված՝

Ս. Նազարյանց

255. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

9 փետրվարի 1876, Մոսկվա

Իմ աղնիվ բարեկամ և սիրելի ուրդյակ.

Ձեր գեղեցիկ և վայելչախոս նամակն, ամսուս 5-ից թվագրած, անկուրուստ հասավ ինձ և շատ քաղցր տպավորությունը աղղեց իմ մեջ: Աչքիս տեսությունը փոքր ինչ պղտորված լինելով—կարծեմ այն պատճառով, որ հրաժարված եմ ծխելու անպիտան սովորությունից, միա՝ դնելով դորա բաղմաղիմի վնասակար ներգործություններին չկարողացա Ձեզ իսկույն պատասխան անել, իսկ այժմ փոքր ի շատն սրբազանիվ տեսությունս, հանձն առա դրել Ձեզ քանի մի խոսք:

Ձեր առաքինի հայրենասիրական ձեռնարկությունը, որո իրագործությանը մասնակից լինել հրավիրում եք դիս՝ այնքան սրտաշարժ սիրալից հորդորանքով, ըստ յուր իղեային, չէ մի նոր բան ինձ. այդ իղեան մի քանի շաբաթ իմ կողմից, մի մասնավոր բարեկամական և հյուրասիրական ժողովի մեջ (պ. երեցփոխան Փանյանցի տունն էր), արժարժվեցավ շատ ջերմ կերպով, մեծ հավանության հանդիպելով. ինձ հարկավոր եղավ փոքր ի շատն շոշափել այն մատնողության սև գործը և գործողը, որո աննախանձելի ջանադրությամբ, այսինքն անմիտ դավաճանություն քայքայվեցավ այն իմ դիտավորությունը, որ առաջ քան իմ տեղափոխությունս դեպի Թիֆլիս ունեցած էի հիմնարկելու մի նոր օրագիր «Լապտեբ Հայաստանի» անունով: Թե ո՞վ էր մատնիչը, ասվեցավ և լսվեցավ իհարկե արժանի դատապարտությամբ հանդերձ և այն աղղին, որ տակավին արժանի էր համարում մի այդպիսի վատթար և աղղավնաս անձն մասնակից առնել յուր ընկերական ժողովներին և ընկերության գործերին խորհրդակից²: Ինչ որ ինձ կարևոր էր ասել հրապարակավ, բայց համես-

տության պատճառով չասվեցավ, ձայն տվեցին մյուսները, թե այդպիսի ընթացք հասարակության կողմից առ այդպիսի մատնող անձն, ընծայելի է միայն ազգի հիմադրյալնը:

Ես ուրախ եմ լսելով Ձեզանից, որ ինչ որ ինձ չհաջողվեցավ Մոսկվայում առաջ տանել, այժմ բարեհաջող հանգամանքի ներքո պիտի հաջողվի Ձեզ և Դուք Ձեր իսկական զենքով կամեիք վրեժխնդիր լինել այն սոսկալի անիրավությանը, որ հասած է ինձ մի անպիտան և վատթար հայր դավաճանությամբ: Ի՞նձ եմ ասում, պիտո էր ասել՝ մեր բոլոր բարեմիտ ազգաբաժնին: Ուրախ եմ հոգով չափ, որ ազգի օգուտը հաղթող է հանդիսանում թե՛ Մոսկվայում և թե՛ Պետերբուրգում, այդ միևնույն է. միևնույն է նմանապես՝ որո պարագույն առաջնորդության ներքո, միայն թե ազգի բարին առաջ զնար: Եվ Դուք թույլ տվող մեծավորներին մոտակաց լինելով, հանդիպելու չեք այն մատնողական դավաճանությանը, որ կարող էր միայն ներգործել հեռվից, բամբասելով և չարախոսելով, ցավելի է ասել՝ և հավատ գտանելով:

Ձեր նամակի մեջ դրած էիք և «Լուսմա» անուն օրագրի պրոդրամման, որում շատ հավան եմ ես, որ և նույն է, որ էր «Հյուսիսսովյան» Միայն թե որպիսի բովանդակությամբ թերթերի, որոշած չեք. թե ամիսը միանգամ, մի տետրակ հրավիրվելու է, այդ քաջ ի բաց հայտնի է «ամսագիր» անվանակոչությունից:

Մշակելի նյութերը, ինչպես դուք մանրամասնաբար հիշած են Ձեր նամակում, շատ ճիշտ և ընդարձակ է և արդարև բուն դաստիարակության և բազմամասնյա կրթության նյութեր, և այս պատճառով գեղեցիկ, լուսավորիչ ընթերցանության հոգվածք. միայն դաստիարակության վերա ճառեր, որ շատ պիտանի լինելու էին, մանավանդ մեր այդ խնդրի վերա հակաճառող դարում և զանազան կարծիքների և հայացքների մեջ, հիշված չեն Ձեր նամակի մեջ, գուցե մոռացությամբ:

Իմ գործակցության կողմից կարող եք Դուք ամենևին վստահ և հավատացած լինել, որ ինչքան իմ ծնրացած օրերի մեջ կրերե կարողությունս, հագով չափ պատրաստ եմ առավել, քան թե պակաս ձգել իմ լուսման Ձեր «Լուսմայի» մեջ, ոչ թե Ձեր վարձատրության շափով ու կշռով, այլ իմ պատվիս և հայրենասիրության, որ միակ եսական վարձատրողքն ինձ իմ աչքում: Որպիսի և լինեին մշակելի նյութեր—իմ հայացքով մեր դարու հայոց մատենագիրը միտ ղենելով մեր լեզվի այժմյան խանգարմանը և ամենևին ապականության տգետ և անճաշակ գրողների գրչի տակ, պարտ է խոհականությամբ գործք կատարել, հաստատելով և ընտրելով յուր համար մի կանոն և սիստեմա հայախոսության ժողովրդի հետ, որ լինեի հիմնած ազգային լեզվի հոգու վերս. և ոչ թե լոկ բառացի թարգմանություն թուրքական և ուսական ոճերի, որպես անխտիր տեսանում ենք մեր «Մշակի» և «Մեղուի» հրատարակությունների մեջ: Մեզ պիտո էր, իբրև ուսած մարդերի, այնպես խոսել մեր ժողովրդի հետ, որ դա ժամանակով իբրև ազնիվ հայկական խոսք, ընդհանուր կանոն և օրենք դառնար ամենեցուն համար, որ կամեին մնալ բանականության և ազնիվ լեզվախոսության շրջանի մեջ. *Le style c'est l'homme** ասած է Բյուֆոնը. և քա՛ջ: Գեղեցիկ մտածությունը, հստակ և գեղեցիկ զգեստավորությամբ պիտի լինի և մնա միշտ «Լուսմայի» հրատարակության առաջնորդող լարը: Ինչ-ինչ կատարելագործությունը հայկական խոսքի—ի վերա հիման հին լեզվի—ցան-

* Ոճը՝ դա մարդն ինքն է (ֆրանս.):

կալի, մանավանդ թե անշուշտ հարկավոր են, եթե կամենն ավելի ճշտություն և համառոտություն տալ հայկական խոսքին. ինչ որ խորթ կթվեր սկզբում, գնալով գնալով կընականար. մեք չկամինք նորոգություն, այլ վերահաստատություն մի քանի հին ձևերի, որ պիտանի էին նոր լեզվաշինությանը:

Զեք՝ Ս. Նազարյանց

256. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Moskwa, 19. Febr. 1876

Mein lieber Herr Mayssurjantz,

Ihr werthes Schreiben mit den 6 verschiedenen Ansichten von Dorpat sind mir durch die Güte des Fräulein Sturm vermittelt. Empfangen Sie meinen herzlichsten Dank für die freundlichen Mittheilungen in Ihrem Briefe, durch welche Sie mich so ziemlich erschöpfend in die verschiedensten Verhältnisse des Lebens in Dorpat eingeweiht haben. Ich finde, daß die Hauptbedürfnisse des Lebens bei Ihnen, Quartier, Holz, Bedienung, Fleisch, Butter—nur nicht das Brot, bedeutend billiger sind, als bei uns. Das Honorar der Ärzte und das Schulgeld scheinen mir auch nicht beträchtlich. Das Bier, als das Hauptgetränk der Dorpatenser muß auch, wie ich gehört, von vorzüglicher Güte und recht billig sein, wie zu meiner Zeit die Weine, die kein eigentliches Lebensmittel für mich sind, sowie der Zucker mögen nach dem mir zugesandten Preis-kurant von Schramm zu urtheilen, in Moskwa und Dorpat sich so ziemlich das Gleichgewicht halten. Das Schuhzeug und die Ellenwaren sollen aber in Dorpat theurer sein, als in Mosco, weil die inländischen Fabrikate vom Weiten hingebacht werden müssen und Curland keine Fabriken wenigstens für Verfertigung von Zeugen hat. Ausländische Leinwand mag dort billiger sein, wie bei uns. Alles in allem berechnet, möchte ich wohl der Meinung Raum geben, daß Dorpat eine der billigsten Städte in Rußland ist in Bezug auf die materiellen Lebensmittel und die vortheilhafteste zum Aufenthalte in geselliger Beziehung sowie wegen der Erziehung seiner Kinder. Indessen dieser Sachverhalt wird sich wohl anders gestalten, wenn der Segen der Eisenbahn-Verbindung mit andern Städten des Reiches über Dorpat herniedersteigt. Dann wird mit Einmal alles theurer, gewinnen zwar die Kaufleute, aber die Einwohner verlieren offenbar, der Demoralisation in Folge des offenen Verkehrs mit der Außenwelt, wovor Dorpat bis jetzt gleichsam hermetisch geschlossen war, nicht zu erwähnen. Mit den Vortheilen der Eisenbahn-Verbindung mit größeren Städten des Reiches ziehen auch die bedeutenden Nachtheile mit herein. Daß dies nicht ausbleibt, ist geweiß, und dann büßt Dorpat seine Eigenart ein.

Die Nachricht von der Aufhebung des General-Guberniats der Ostsee-Provinzen, die ich in der deutschen St. Petersburger Zeitung las, hat mich in große Sorgen wegen meines lieben Dorpats versetzt, um so mehr, da nach den Kundgebungen des russischen, deutsch-feindlichen Blattes «Golos» die Folge dessen eine Nivelierung der localen Verhältnisse und Ein-

richtungen mit denen des Reiches sein sollte. Die deutsche St. Petersburger Zeitung gab darüber eine ganz andere Erklärung mit Bezugnahme auf die Worte des «Golos». Sie fand nämlich die Stellung des General-Gouverneurs zwischen den Local-verhältnissen und den Autoritäten in St. Petersburg sehr schwierig und sehr precär, da er beiderseitigen entgegengesetzten Forderungen nicht immer füglich nachzukommen vermochten. Daher sollte die Aufhebung des General-Guberniats den gordischen Knoten mit einem Hiebe zerhauen. Es ist nun recht wohlthuend, aus Ihrem Briefe zu hören, daß die herzlichen Worte seiner Majestät, unsers mild gesinnten Kaisers an die Vertreter der Baltischen Ritterschafft die aufgeregten Gemüthe beschwichtigt und beruhigt hat, offenbar zum Gram der Parthei-Genossen vom Golos.

Sie klagen recht sehr über Ihre Verstopfung, die offenbar noch gesteigert wird durch Ihre gegenwärtige sitzende Lebensart wegen der getanen Anstrengungen zur Einholung des durch Ihre Krankheit Versäumten. Auch ich leide an dem gedachten Uebel und obendrein an Hämorrhoiden und Hautjucken, sodaß ich so gut wie keinen Schlaf habe. Versuchen Sie mit kalten Waschungen und Arbeiten stehends an einem Pulte, auch mit Tamarinden-Conserven.—Die verlangten Photographien werden Sie erhalten, sobald sie bei eintretenden hellern Tagen abgenommen werden können.

(Am Rand): Es hat uns recht sehr erfreut zu hören, daß Ihr Bruder bedeutende Fortschritte im Deutschen gemacht hat und von Ihnen vorbereitet wird zur Aufnahme im classischen Gymnasium.

(Am Rand der 2. Seite): Herzliche Grüße an Sie von meiner Frau. Meine besten Wünsche für Sie von Ihrem Sie aufrichtig liebenden Freund.

S. Nasariantz

<Թարգմանություն>

Մոսկվա, 19 փետրվարի, 1876

Իմ սիրելի պարոն Մայսուրյանց

Ձեր հարգելի գրությունը, Դորպատի վեց տեսարաններով՝ ինձ փոխանցվեց օրիորդ Շտուրմի բարեկամության շնորհիվ: Ընդունեցեք իմ սրտագին շնորհակալությունը բարեկամական հաղորդումների համար Ձեր նամակում, որոնցով Դուք ինձ գրեթե սպառիչ կերպով ծանոթացրիք Դորպատի կյանքի ամենատարբեր սլաշմաններին: Ես գտնում եմ, որ Ձեզ մոտ կենցաղի գլխավոր պահանջները՝ բնակարան, փայտ, սպասարկություն, միս, կարագ, միայն ոչ հացը, շատ ավելի էժան են, քան մեզ մոտ: Բժիշկների հոնորարը և ուսման վարձը նույնպես մեծ չեն թվում ինձ: Գարեջուրը, իրրև դորպատցիների զըլխավոր խմիչքը, պետք է որ, ինչպես լսել եմ, առաջնակարգ որակի և միանգամայն էժան լինի, ինչպես իմ ժամանակ: Գինիները, որոնք ինձ համար իսկական կենսամիջոց չեն, ինչպես և շաքարը, կարող է պատահել, որ, ինձ ուղարկված Շրամի սակագնով (պրեյսկուրանտով) դատելով՝ Մոսկվայում և

Դորպատում մոտավորապես նույնը լինեն: Կոշկեղենները և կտորեղենները պետք է որ Դորպատում ավելի թանկ լինեն, քան Մոսկվայում, որովհետև տեղական ֆաբրիկատները հեռվից պետք է որ բերվեն, իսկ Լիֆլանդիան գործարաններ չունի գոնե այդ առարկաների պատրաստության համար: Արտասահմանյան կտավը հավանական է, որ այնտեղ ավելի էժան լինի, քան մեզ մոտ: Վերջապես, բոլորը մեկ հաշված, ես պետք է այն կարծիքը հայտնեմ, որ Դորպատը՝ Ռուսաստանի ամենաէժան քաղաքներից մեկն է նյութական կենսամիջոցների տեսակետից և ամենապատշաճությամբ՝ բնակության համար՝ ընկերական կյանքի տեսակետից, ինչպես և երեսանների դաստիարակության համար: Բայց և այնպես այս իրադրությունը անշուշտ տարբեր ձև կստանա այն ժամանակ, երբ կայսրության այլ քաղաքների հետ երկաթուղային հաղորդակցության բարիքը Դորպատի վրա կիջնի: Այն ժամանակ ամեն ինչ մի անգամից ավելի կթանկանա. թեև առևտրականները կշահեն, սակայն բնակիչները պարզ է, որ կտուժեն, չիտսեղով դեռ անբարոյականացման մասին, իբրև հետևանք արտաքին աշխարհի հետ բաց հաղորդակցության, որի առաջ Դորպատը նույնպես մինչև այժմ հերմետիկ կերպով փակված էր Կայսրության մեջ՝ քաղաքների նկատմամբ: Երկաթուղային հաղորդակցության առավելությունների հետ ներս են գալիս նաև նշանակալից շափով վնասակար կողմերը: Կասկած չկա, որ այս բանը տեղի կունենա, և այն ժամանակ Դորպատը կտուժի իր առանձնահատկությունից:

Բալթյան պրովինցիաների ընդհանուր նահանգապետության վերացման մասին լուրը, որն ես կարգացի գերմաներեն «Ս. Պետերբուրգյան թերթ»-ում, ինձ մեծ մտահոգության մեջ գցեց իմ սիրելի Դորպատի համար, և այս ավելի այն պատճառով, որովհետև, ըստ ուսական հակագերմանական «Գոլոս» թերթի, դրա հետևանքը պետք է լինի տեղական պայմանների և հիմնարկությունների հավասարեցումը կայսրության պայմանների և հիմնարկությունների հետ:

Գերմաներեն «Ս. Պետերբուրգյան թերթ»-ը նկատի առնելով «Գոլոսի» խոսքերը, այդ մասին տվեց բոլորովին այլ բացատրություն, այսինքն՝ նա դրոշմում էր ընդհանուր նահանգապետի գրությունը տեղական պայմանների և Ս. Պետերբուրգի իշխանությունների միջև շատ դժվարին, ուստի և անհաստատ, որովհետև նա (ընդհանուր նահանգապետը) երկու կողմերի իրար հակադիր պահանջներին միշտ էլ չէր կարողանում հարմարվել: Այդ պատճառով ընդհանուր նահանգապետության վերացումը պետք է մի հարվածով կտրեր Գորգյան հանգույցը²: Արդ՝ միանգամայն հաճելի է Ձեր նամակից իմանալ, թե նորին Վեհափառության՝ մեր մեղմ տրամադրված կայսեր սրտագին խոսքերը, ուղղված Բալթյան ասպետների ներկայացուցիչներին, խաղաղացրել և հանգրստացրել է գրգռված մտքերը, ակներևորեն ի տխրություն «Գոլոս»-ի կուսակիցների....:

Պահանջված լուսանկարները Դուք կստանաք, երբ նրանք հանված կլինեն եկող պայծառ օրերին:

Մենք շատ ուրախացանք լսելով, որ Ձեր եղբայրը նշանակալից հառաջագիմություն է կատարել գերմաներենում, և որ Դուք նրան պատրաստում եք կլասիկական գիմնադիր ընդունվելու համար:

Արտադին բարևներ Ձեզ իմ կնոջից. լավագույն ցանկություններով,

անկեղծորեն Ձեզ սիրող բարեկամ՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ազնիվ բարեկամ

Կարապետ Հարությունյան,

Համարձակվում եմ անհանգիստ առնել Ձեզ այս նամակովս, որովհետև սրտի վկայությամբ գիտեմ, որ Դուք ամենայն ժամանակ պատրաստ եք օգնել ամենայն հայրենակից եղբոր, և ինձ մանավանդ, որ այնքան հին ժամանակներից այնքան քնքուշ սիրո և բարեկամության կապերով շաղկապած եմ Ձեզ հետ։ Շատ ուրախ եմ այս գրության առիթով ասել Ձեզ, որ, ինչպես հայտնությամբ նկատեցի ես, Դուք գիտեք հարգել կարծիքի զանազանությունն այս և այն բնագիտության խնդիրների վերա, թեև այդ զանազանությունը շատ հատուկ երևում է հակառակաբաներ Ձեր կարծիքին և դեպ ուղիղ ընդդեմ լինելու նորան։ Կամիմ ասել, Դուք գիտեք խտրել կարծիքի և անձնի մեջ, որս առ Ձեզ անկեղծ սիրո և բարյացակամության մասին ամենեկին անտարակույս ու աներկբա եք։

Վերջի վերջո հաղթեցի զանգագությունս, որոնեցի և գտա մեր հոգաբարձուի գլխանը և ատենագրից տեղեկացա, որ իմ գործիս պատկանյալ թուղթը հոգաբարձուի կողմից արձակված է դեպի նախարարը անցյալ հունվարի 28-ին, համարով 580 (ուրեմն 28 января сего 1876 за № 580 т.)։ Մանուցանելով այս տեղեկությունը ազնիվ բարեկամիդ, չեմ խնդրում, այլ բոլոր խորքից հավատացած եմ, որ Դուք, իմ ազնիվ սիրելիդ, գործ կդնեք Ձեր բոլոր ջանքը փութացնելու իմ գործի բարեհաջող վճարումը։ Ձեզ հայտնի է արդեն խնդիրը исходатайствование прибавочной мне пенсии за выслугу 30-и лет որ արդեն շուտով երկու տարի է, որ մեր ինստիտուտի կողմից առաջարկած լինելով, մինչև այժմ մնացել է անկատար մեծավորների գովանի անհոգությամբ։

Գրիչս արդեն աշխատության մեջ է, վստահ «Լուսալի» հրատարակության միայն թե առողջությանս պակասությունը չէ թողելում ինձ նալել գիտության ծովի մեջ այնպիսի արձակ ու լի առաքառանքով, որպես հոգարելով հոգար էի։ Տխուր պայմանք ծերության, որում, ինչպես երևում է, ամենեքյան և ես պարտական են վճարել հարկ։

Աղաչելով Ձեզ մատուցանել իմ առ ի սրտե ողջունքը Ձեր պատվական գերդաստանին և մեր սիրելի Փ. Վարդանյանին, մնամ անփոխելի առ Ձեզ սիրով և հարգությամբ, Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա, 20 փետր., 1876

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ազնիվ հայրենակից եղբայր,

Ձեր հարգելի նամակը, ամսույս անհույս թվականից—որ պակաս էր, ըստացա անկորուստ և իսկույն պատասխանում եմ Ձեզ։

Ձեր նամակի վերջաբանին շատ ու շատ հավանեցա, որովհետև իմ հա-

յացքս ևս այդպես է, և հագով շափ կցանկանայի, որ ամենայն անձին հայացք այդպես լիներ, որովհետև այդպես վերջանալու էին ամենայն թշնամության և ատելության պատճառք մարդերի մեջ և աշխարհի երեսից առհասարակ: Այո՛, այո՛, շատ քաջ է ասված ականաւոր հայրը եկեղեցու, Ավրելիոս Ավգոստինոս Նումիդացի¹. In necessariis unitas, in dubis libertas, in omnibus charitas*. Բայց ցավալի է ասել, որ այդ ճշմարտությունը այնքան պարզ և հասկանալի, այնուամենայնիվ երկար ու ձիգ դարեր մնացած է մարդկության համար մի զիրք, որպես ասում են գերմանացիք, յոթն կնքով կնքած: Արյունոտ տառերով արձանագրած ու դրոշմած վկայում է մեր պատմությունը, որ կարծիքների հակառակությունը, կրոնական և քաղաքական ֆանատիսմոսը քամել է մարդկության արյունը, քաղաքներ և աշխարհներ փլատակներով և ավերակներով անապատ է դարձուցել: Թողունք այս սարսափելի քննությունը և աշխատենք, Դուք և ես, մեր բարոյական կատարելագործության վերա և ուսանիմք ճանաչել, որ դավանությունների դավանությունը սերն է. ուստի և հեղությանմբ ներողամտություն դեպի ամենայն կարծիք մեր ընկերների, թեև դոքա հակառակ էին մերայիններին, բայց շատ անգամ, այո, և հարկավոր իսկ վասն մարդկային ազգի հառաջագիժության, վասն զի առանց զանազան հայացքների, որպես ամենևին ուղիղ սզդում եք Դուք, հասանել ևս կարելի չէ ճշմարտության կետին:

Ես շատ դարմացա, տեսանելով Ձեր նամակի մեջ այն պտույտ պտույտ ընթացքը և բազմամասնյա աշխատությունքը, որ պիտո էր Ձեզ հանձն առնուլ իմ անձնական դործի աղագաւ: Իմ իրավունքը հիմնած ու հաստատած է կայսերական լրանիվ դրոշմած օրենքի վերա. և այս առաջին անգամ չէ, որ նախարարությունը իր պրոֆեսորին կարգում է прибавочную пенсию և չգիտե թե որպիսի կանոններով առաջնորդվի. այդպիսի խնդիրներ նա մինչև այսօր շատերը առանց որևիցե դժվարության լուծել է. բայց թե ի՞նչ պատճառով իմ մասին ծնած և ծնանում են այդքան դժվարությունք, տարակուսանք և կնճիռք—այդ մնում է իմ մտքիս անհասանելի: Այստեղ երևում չէ, որ պատմական հիշողությունք, ավանդությունք և անցյալք կային, ուստի կարելի էր հետևակցությանմբ ուսանիլ, թե ինչպես պիտո էր ընթանալ այս և այն որոշյալ դիպվածում, որ այդքան հաճախ կրկնված է նախարարության մեջ: Ահա անցանում է երկու տարին, որ ես չեմ ստանում իմ прибавочную пенсию. Եվ ինչպես երևում է, այդ աղնիվ պարոնները այնքան ժամանակ ետ կձգեն իմ իրավունքի հատուցումը, որ դա հասունի ինձ իմ պատանքի և թաղման օրին:

Ես ցավում եմ, տալով Ձեզ այդքան աշխատություն. բայց ի՞նչ պիտո է առնել. պիտո է, թեև ակամա, հնազանդել ստիպողական հարկին և հուսալ Ձեր բարեկամական վեհանձնության և քաղցր ներողամտության վերա:

Վաստակները «Լումայի» համար հառաջ են խաղում. մեծ պատերազմ պատերազմում են լեզվի դժվարությունների հետ, որովհետև եվրոպական մտքեր² և հայացք կատարելապես հայտագործել, մանավանդ մի տգետ, անպատրաստ և անկազմ ժողովրդի համար εὐνὸν ἔϊλ*³ ամեն բան օտար է մեր հասարակ հային. պատմություն, պատմական անձինք, բնագիտություն, ներկա կյանքը Եվրոպայի, փիլիսոփայական խորհրդածությունք դաստիարակության խնդիրների վերա: Եվ դոցա վերա հայախոսել արժանավոր գիտնական

* Անհրաժեշտ բաների մեջ միասնություն (լատ.):

** Ազգի համար:

Genugtthuung mir geworden. Es wird mir brächnitten und vorenthalten, was das Allerhöchst bestätigte Gesetz mir gewährt, und schon so oft Andern gewährt hat!!*

Ձեր Ձեզ սիրող բարեկամ և հայր՝

Ս. Նազարյանց

260. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

30 մարտի 1876, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ և որդյակ Փիլիպոս Վարդանյան,

Ամսուս 23 թվից արձակած նամակդ տնկորուստ հասած է ինձ, զանազան կարեւոր խնդիրներով (չեմ ասում հարցերով, որ սխալ է), որ պատկանում են հայկական լեզվի դործադրությանը հասարակաց, այսինքն աշխարհիկ ասված խոսքի մեջ: Այդ խնդիրներին անաշուտբար պատասխանելու համար պիտո էր մեծ հավատ և վստահության առ Ձեր խոհակուն, ամենայն անձնասիրական ախտից անկաշառ դատողությունը, այլև Ձեր ազնվամիտ հոժարությունը՝ ուսանիլ բան մի, որ Դուք չգիտեք տակավին (որ ամոթ բան չէ, պատճառ, Non est turpe nescire sis turpe est mentiri**): Բախտավորաբար երկուսը ևս, թե հավատ և թե վստահություն, ունեմ ես առ Ձեզ, որովհետև սիրում եմ զՁեզ. ուրեմն թող խոսեմ Ձեր հետ ամենայն խստությամբ, մանրամասլի մեջ ձգելով թե Ձեր նամակը, թե նորա մեջ դրած խնդիրքը:

Նախ և առաջ Դուք համակրում եք իմ հայտնած մտքին և այլն. ի՞նչ ասել է համակրում եք. ուսական сочувствовать այդ հայերեն չէ, որպես և դորա գոյականը сочувствие հայերեն չէ, ոչ հին և ոչ նոր ռեով, ուսական со-чувствовать և գերմանական sympatisieren կարելի է միայն ասել հայերեն ախտակցիլ, ախտակից լինել, συμπαθείν, գոյ. συμπαΐεια, որ տալիս է բուրրովին այլ իմաստ, քան թե Դուք կամելիք հասկացնել Ձեր համակրում եմ ասելով, որ է բուն թարգմանություն ուսական сочувствовать բայի, եթե հունական συμπαθείν թարգմանենք գերմաներեն, կլսվի դա Mitgefühl (mit jemand) haben. Տեսեք թե ուր է գնում միտքը: Բայց Դուք, եթե չեմ սխալվում, կամեցած եք ասել, ես լիովին ձայնակից, համաձայն եմ Ձեր մտքին և այլն: Բայց ես ցավելով զարմանում եմ, կամ զարմանալով ցավում եմ, որ Դուք մտածում եք ուսերեն և թարգմանում եք ուսերենից ամենևին բառացի, առանց միտ դնելու ուս և հայ լեզվախոսության մեջ եղած մեծ տարբերությանը: Չեմ գովում զՁեզ այս մասին: Երկրորդ՝ Ձեր նամակի երկրորդ տողում կվուրբաֆ հաղորդել ինձ, որ և այլն: Ազնիվ որդյակ իմ, գիտե՞ս ինչ ասել է հաղորդել, հայերեն կամի դա ասել сделать участником, приобщать

* Ես չգիտեմ, թե ինչ մտածեմ այդ մասին, համենայնդեպս սա մի բուրրովին անսովոր, անըմբռնելի երևույթ է: Երկու տարի է արդեն, որ իմ երեսնամյա թագավորական ծառայության համար դիմումներ է գնացել մինխտրություն կինսաթոշակի համար, բայց մինչ այժմ ինձ չեն բավարարել. ինձանից կտրվում և պահվում է այն, ինչ հասնում է ինձ բարձրագույնս հաստատված օրենքով և որն արդեն հաճախ տրվել է ուրիշներին:

** Չգիտենալը թերություն չէ: Թերություն կլինի խարելը, հորինելը, բամբասելը (լատ.):

թյունքը² երկպատիկ են նստում ինձ, որովհետեւ երկու անգամ հարկավոր է գրել դորանց, այսինքն սեւից դեպի մաքուր գրություն վերածել, և ես կամեի հուսալ, որ Դուք ուշադիր կլինեիք այս իրողությանս: Ես ասացի Ձեզ, որ ես արժաթի համար երբեք աշխատած չեմ և չեմ աշխատում, բայց և ախորժելի է տեսանել, որ ազգի մեջ կա դին հատանող այդպիսի աշխատավոր: Ձեզ կամ ինձ անպատճառ հարկավոր կլինի օրագրի ճակատում գրած ճառի մեջ հիմնավոր և բազմահայաց կերպով խոսել այն սխտեմայի վերա, որով լուսան պիտի հայախոսեր այժմյան հայերի հետ, իհարկե ականարկելով փոքր ի շատեւ դեպի այն անկարգությունքը և ապականությունքը, որոց ենթարկված է հայոց գեղեցիկ լեզուն տգետ և անփորձ գրողների հանցանքով, և թե Ձեր ասածը լինելու էր գեղեցիկ միտքը գեղեցիկ զգեստով տալ հայերին, խոսելով հայերի հետ այնպես, որպես հրամայում է լեզվի հոգին, միտ ղնելով նորա անալոգիային և լոգիկային. չխոսել հայերի հետ լոկ հայկական բառերով, բայց ռուսական ոճով, ինչպես հույով անգամ տեսանվում է մեր մեջ, և այդպես ուսուցանել հայերին մի լեզվախոսություն, որ հայերեն չէ, այլ ռուսերեն—մի անտեղի բռնաբարություն, մի անխորհուրդ ընթացք: Հատկացուցիչ սեռականների անխտիր հառաջընթաց գործադրությունը, որով հարաբերական դերանունը, չգիտե մարդ թե առ նախընթաց սեռականը կամ թե առ հետընթաց գոյականն է վերաբերվում, հարկավոր կլինի նույնպես քննության տակ ձգել և կանոնավորել. այլև հարկավոր էր մեզ արդյոք տեղ տեղ ներել մեր կորած նախադրությունների գործադրությունը, կամ թե ձեռքս՝ զիս (փոխանակ ինձ), նմա (փոխանակ նորան), զնա (փոխանակ նորան)*: Դարձյալ՝ կենդանի առարկաների սեռականների գործադրությունը փոխանակ հայցականի գովանի չէ, թեև դա ռուսերենից մտած էր մեջ. զարմացք է, որ հայը ասելու էր միայն «Ես մի կույր մառդ տեսա», բայց հետո ասում է նա, մի կույր մառդու, կամ այն կույր մառդուն կերակրեցին: Հայոց հայցականները միշտ ուղղականի պես են, այս մի ընդհանուր կանոն է. զ տառը երբեք հայցական չէ շինում, այլ միայն տալիս է նորան որոշական հոգի գորություն, ինչպես ֆրանսիական le և la, գերմ.՝ der, die, das. այդ որոշիչ հոգը՝ մեզանում, ինչպես Ձեզ հայտնի է, մեր ք կամ ն է:

Այժմ մի բանի խոսք իմ հատուկ գործիս մասին: Խնդրեմ ողջունել ինձանից մեր պատվական բարեկամ Կ. Նզովն և հարցանել նորանից, արդյոք ի՞նչպես եղավ իմ խնդրի վճիռը. նա ինձ կամեր, ինչպես խոստացած էր յուր առաջի նամակի մեջ, «գալոց շաբաթ գրել ինձ այդ մասին», բայց և գալոց շաբաթն եկավ ու զնաց և դորա վերա ներկա շաբաթս, իսկ ես ոչինչ լուր չեմ ստանում նորանից: Դարձյալ տարակուսանք, դարձյալ երկբայությունք, դարձյալ հետաձգությունք, և ի՞նչ խնդրի մասին. մի խնդրի մասին, որ հազար անգամ արդեն, հայտնի և որոշ կանոնների հիման վերա, լուծված է. բայց չէ՛, երբ կարգը հասավ ինձ, ամենեքյան պիտի անվերջ տարակուսանքի մեջ ընկնին:

Ich weiß nicht, was ich davon denken soll; jedenfalls ist es eine ganz ungewöhnliche, unbegreifliche Erscheinung. Es sind schon zwei Jahre her, daß die Vorstellung zu einer Zulage = Pension für 30-jährigen Kronsdiens an das Ministerium abgegangen und bis jetzt keine

* Այս փոքրիկ դերանվանական ձևերը խոսքին տալիս են շատ ամփոփություն և ճշտություն:

Genugtthuung mir geworden. Es wird mir beschnitten und vorenthalten, was das Allerhöchst bestätigte Gesetz mir gewährt, und schon so oft Andern gewährt hat!!*

Ձեր Ձեզ սիրող բարեկամ և հայր՝

Ս. Նազարյանց

260. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

30 մարտի 1876, Մոսկվա

Իմ ազնիվ բարեկամ և որդյակ Փիլիպոս Վարդանյան,

Ամսուս 23 թվից արձակած նամակիդ տնկորուստ հասած է ինձ, զանազան կարևոր խնդիրներով (չեմ ասում հարցերով, որ սխալ է), որ պատկանում են հայկական լեզվի դործադրությանը հասարակաց, այսինքն աշխարհիկ ասված խոսքի մեջ: Այդ խնդիրներին անաշուտբար պատասխանելու համար պիտո էր մեծ հավատ և վստահության առ Ձեր խոհական, ամենայն անձնասիրական ախտից անկաշառ դատողությունը, այլի Ձեր ազնվամիտ հոժարությունը՝ ուսանիլ բան մի, որ Դուք չգիտեք տակավին (որ ամսթ բան չէ, պատճառ, Non est turpe nescire sis turpe est mentiri**): Բախտավորաբար երկուսը ևս, թե հավատ և թե վստահություն, ունեմ ես առ Ձեզ, որովհետև սիրում եմ զՁեզ. ուրեմն թող խոսեմ Ձեր հետ ամենայն խստությունը, մանրամասլի մեջ ձգելով թե Ձեր նամակը, թե նորա մեջ դրած խնդիրը:

Նախ և առաջ Դուք համակրում եք իմ հայտնած մտքին և այլն. ի՞նչ ասել է համակրում եք. ռուսական сочувствовать այդ հայերեն չէ, որպես և դուրս գոյականը сочувствие հայերեն չէ, ոչ հին և ոչ նոր ոճով, ռուսական со-чувствовать և գերմանական sympatisieren կարելի է միայն ասել հայերեն ախտակցիլ, ախտակից լինել, συμπαθείν, գոյ. συμπαθεία, որ սալիս է բու-լղորովին այլ իմաստ, քան թե Դուք կամեիք հասկացնել Ձեր համակրում եմ ասելով, որ է բուն թարգմանություն ռուսական сочувствовать բայի, եթե հունական συμπαθείν թարգմանենք գերմաներեն, կլսվի դա Mitgefühl (mit jemand) haben. Տեսեք թե ուր է գնում միտքը: Բայց Դուք, եթե չեմ սխալվում, կամեցած եք ասել, ես լիովին ձայնակից, համաձայն եմ Ձեր մտքին և այլն: Բայց ես ցավելով զարմանում եմ, կամ զարմանալով ցավում եմ, որ Դուք մտածում եք ռուսերեն և թարգմանում եք ռուսերենից ամենևին բառացի, առանց միտ գնելու ուսու և հայ լեզվախոսության մեջ եղած մեծ տարբե-րությունը: Չեմ գովում զՁեզ այս մասին: Երկրորդ՝ Ձեր նամակի երկրորդ տողում կվուրբաֆ հաղորդել ինձ, որ և այլն: Ազնիվ որդյակ իմ, գիտե՞ս ինչ ասել է հաղորդել, հայերեն կամի դա ասել сделать участником, приобщать

* Ես չգիտեմ, թե ինչ մտածեմ այդ մասին, համենայնդեպս սա մի բուլղորովին անսովոր, անըմբռնելի երևույթ է: Երկու տարի է արդեն, որ իմ երեսնամյա թագավորական ծառայության համար դիմումներ է գնացել մինիստրություն կինսաթոշակի համար, բայց մինչ այժմ ինձ չեն բավարարել. ինձանից կտրվում և պահվում է այն, ինչ հասնում է ինձ բարձրագույնս հաստատված օրենքով և որն արդեն հաճախ տրվել է ուրիշներին:

** Չգիտենալը թերություն չէ: Թերություն կլինի խարելը, հորինելը, բամբասելը (լատ.):

(СВЯТЫХ ТАЙН), բայց ոչ сообщить communiquer mitteilen ուրեմն հաղորդ կացուցանել (մի անձն մի բանի) և այս մտքով արդեն ժողովուրդը շատ ուղիղ ասում է՝ հաղորդուեցա, քահանան հաղորդեց հիվանդը (Քրիստոսի մարմնո և արյան): Ինչ որ ուսներենում сообщить հայերենում կլինի միայն մասնավորել, ծանուցանել, ազդ առնել, հայտնել և այլն: Դարձյալ մի ապացույց ուսներեն մատածություն, որ անտեղի է հայախոսության մեջ: «Մեղուն» («Մշակը» ևս ոչինչ պակաս) ամենևին տգետ լինելով հայկական լեզվի հոգուն, յուր ուսական շարադասությամբ (Syntaxis) արդեն դուրս է եկած ամենայն հայախոսության սահմանից¹. Ընկ հայկական բառեր, թարգմանվածք ուսներենից, այնպես որ այդպիսի աղճատաբանությունք հասկանալի էին միայն այն հային, որ սյգպիսի դարձվածք վերածելով դեպի ուսական ոճը, կարող էր միայն հասկանալ դայդ (դորանց): Bitte, um Gottes willen, ist es Armenisch*? «Այդ երեք (հանցավորքը) դատի կանչվեցան իբրև մեղադրվողներ կեղծագործության, ավագակության և կաշառակերության մեջ»: «Մեղուն», № 11, շաբաթ, 21 մարտի: Եվ այդ ողորմելին այդպիսի լուրեր քաղելով «կուկաս» լրագրից, չգիտե ալլապես ղգեստավորել դոցա իմաստը, թե ոչ նույնիսկ ուսական բառերի ընկ թարգմանությամբ և ուսական սինտաքսիսով: Эти три преступника призваны к суду как обвиненные в подделке (или подлоге) и лихонмстве թողունք թյուր թարգմանությունը օբվենенные или, пожалуй, օбвиняемые մեղադրվողք, որ կարելի չէ ասել հայերեն, այլ միայնակ ուղիղն է մեղադրվածք (մեղադրյալք) կամ մեղադրելիք. նույն իսկ ոճը ասության բոլորովին չհայ է. այդպես խոսում չէ ո՛չ ժողովուրդը և ո՛չ հին լեզուն. չգիտեմ, հայոց ժողովրդին ուսներեն խոսել տալ հայոց ընկ բառերով, ևս ոչինչ հասկանում չեմ, որովհետև խելագարությունը բանականության հետ չունի ոչինչ խնամություն: Ես կարծեմ, ո՛չ, ևս բոլորովին հավատացած եմ, որ ամենայն խելացի հայագետ մարդ վերոհիշյալ իմաստը «Մեղուն» ալլապես կարող չէր բացահայտել, և թե ոչ այսպես. այս երեք (հանցավորքը կամ մարդիկը) գանչվեցան (ո՛չ կանչվեցան) դեպի դատաստան (ոչ դատաստանի տրակ. հ[սլով], որ թաթարերեն է և հատուկ տաճկահայ սինտաքսիսին (իբրև պարտավորվածք) օбвиненные или օбвиняемые խարդախության, ավագակության և կաշառակերության մասին: Նույնպես շատ անգամ լսում եմ ևս «Մեղուն» և նորա նմանողների բերանից այսպիսի չհայ ոճեր. ևս պարտական եմ նորան իմ կյանքով (я обязан ему своей жизнью). հայերեն. ևս պարտական եմ նորան (նմա) իմ կյանքս. նույնպես՝ մասնակից եմ քո ցավի մեջ, ունեմ կարոտություն քո օգնության մեջ. բոլորը ուսական ոճեր. հայերեն կարելի է միայն ասել և ասում է ժողովուրդը (ավելի տեղյակ յուր լեզվին, քան թե նորա թշվառ և տգետ մատենագիրքը). մասնակից եմ քո ցավին, քո օգնությանը կարոտ եմ, կարոտություն ունիմ և այլն: Քանիցս քանիցս անգամ կլսես հայերի (թե հեղինակի և թե ռուսացած մասնավորների) բերանից. ինչ որ չլինի, որպես և չլինի, փոխանակ, որպես և է, որպես և իգե. քե այսպես և քե ալնպես: Ես այստեղ կարող էի միայն մի քանի կաթիլք հայկական լեզվախոսության ապականության ծովից հառաջ բերել, վասն ապացուցանելու Ձեզ, որ մի օրինավոր, խելացի և ուղիղ հայախոսություն չկա և մեր Ռուսաստանի հայերի բերանում. և մի՞թե կարելի բան է դա առանց աշխատություն հանձն առնելու, առանց ուսանելու. հայը լավ ուսագետ, ֆրանսիա-

* Խնդրեմ, ի սեր աստուծոյ, սա հայերեն է (գերմ.):

գետ, գերմանագետ է, ամենայն ինչ, բայց ոչ հայագետ, որ երկնքից իջանում չէ պարկի մեջ կախված: Դուք անհավան եք տաճկահայերի սինտաքսիսին, բայց մոռանում եք Ջեր ուսահայ սինտաքսիսը. մինը շար քան զմյուսը, իմ սիրելի որդյակ: Եվ անբախտության աղբյուրը այն է, որ հայերը Տաճկաստանի մեջ մտածում են բուն տաճկերեն, իսկ հայերը Ռուսաստանում՝ բուն ռուսերեն. լեզուն դարձել է այդպես մի լոկ ժողովածո հայկական բառերի (թող ամենևին տգեղաձևածքը դոցա մեջ) առանց հայախոսության հոգու և ոճի: Եվ մի՞թե այդ հարկավոր է մեզ, այդ հոգին և ոճը: (Զարմանում եմ, որ դու գրում ես հոգնակի, փոխանակ գրելու՝ յոթնակի):

Ես մտածում եմ այս ամառս ուղևորվել դեպի օտար աշխարհ (ոչ արտասահման, որ հիմարներից մինը դուրս է ցնկված թարգմանելով ռուսաց за границу=յայնկույս սահմանի):

Դուք ցանկանում եք, որ ես մի առանձին հոգված գրեի նոր հայախոսության կարգի վերա, ինչպես դա ստվերագրված է իմ գաղափարիս մեջ^{*}. և կարծում եք, թե անհարմար լինելու էր իսկույն մի պրոգրամայով ստիպողական հարկ դնել «Լումայի» գործակիցների վերա: Ես բոլորովին ձայնակից եմ Ձեզ, որովհետև իմ կարծիքս ևս եղած չէ, որ բռնաբարվի որևիցե գրող մարդու ազատություն, միայն թե այդ ազատությունը դեպի շարը գործ չդրվեր, ինչպես բազում մասամբ և օրինակներով տեսանում ենք մեր այժմյան մատենագրության մեջ, որում մատենագրության անուն ևս տալ կարելի չէ, որովհետև, սրտից ավու՜ղ պիտի ասեմ, ոչ ոք մեղանում մտքից անգամ անցուցած չէ, թե որպես էին մատենագրության պայմանքը: Ինչ որ ոչ մի ազգի մեջ եղած չէ, լինում է մեր մեջ. մեզ չկա ոչ օրինակ, ոչ անալոգիա. մեք բոլոր մարդկության սահմանից դուրս գործ եմք կատարում, վասն որո և ի դուր ենք վաստակում...

Դուք հարցանում եք, թե ինչպես պիտո էր մեզ վարվիլ քյուն վերջավորությունմբ գոյականների կիրառության մեջ, ես դոցա հոգնակի ուղղականքը գործ եմ [դնում] և քյունֆ և քյուններ ըստ տեղվույն. թիպեա քյուններ բուն ժողովրդական է. բայց և քյունֆ ոչ թե միայն բարեհնչուն, այլ շատ տեղ հարկավոր, որովհետև քյունները շատ տգեղ են: Թյունների բոլոր արժանավորությունը իմ աչքում այն է, որ չեն կարծրացած կրիստալ, այլ կարելի է զգոսա թեքել, այսինքն հոլովել, թեպետ և այդպիսի դիպվածներում ավելի լավ էր, եզակի սեռականին միտ դնելով, տսել քյունների փոխանակ քյունների, որ շատ սիրում են հաշտարխանցիք. սեռական հոբն. յանց դժվար է թույլ տալ, գիտեք ինչու համար, որովհետև այդ գրոց վերջավորությունը նույնպես caput mortuum* է, մեր բացառականները—քանի որ աշխարհաբարում շինվում են առանց ի կամ յ նախդրի, լոկ ից կամ ուց վերջավորությամբ, հարմարվում են միշտ սեռականին. արի դու քյանց սեռ. հոբնականից շինիր մի բացառական քյանցից, որ ամենևին անտանելի է: Բայց եթե քյանց վերջավորությունը գործ ածվի իբրև մի առանձին ձև առանց հարակցության բացառականի հետ, այնուհետև դա դուրս է գալիս սիոտեմայի միջից: Դուք գրում եք ինձ համար փոխանակ իմ համար. բայց ավելի լոգիկական է վերջինս. նույնպես ընդդեմ մեր և ոչ մեզ. կորցրեց ավելի է լավ, քան կորուց կամ կորույց. բայց լավագույն է կորույս, միայն թե ստանար քաղաքական իրավունք: Մտցրեց ավելի լավ է քան մտցույց կամ մտցուց, առավել լավագույն՝ ներս բերեց, որովհետև մտցույց մի տգեղ նորանշան ձև է. արդարև գրոց լեզուն

* Մեռյալ մնացորդ (գերմ.):

ունի մտուցանեմ, ուստի պիտո էր շինել կանոնավորապես մտույց. նույնպես մատույց մատուցանեմ ից: Չն՞ք սիրում նավելացրեց, և համի՞ք կրճատ ձեռ՝ ավելցնել. ուստի իհարկե՝ ավելցուց (ավելացուցանել ից). պարզուած շատ նախապատիվ է, քան պարզված. նորա անալոգիայքը շատ են մեր լեզվում, զոր օրին. ստեղծուած աստուած, ասացուած, գրուած, մեք ունեմք լոկ ան վերջավորությամբ կրավորակ. դոյականներ, զոր օրին. շինած, շարադրած, կազմած և այլն, ուրեմն առանց ուի, որ չգիտեմ, թե ինչու պիտո էր փոխեր դեպի վ, ուր կար ու Երբ Եւ ու հանդիպում են միմյանց, ես գրում եմ առաջին ու-ի փոխանակ վ, միտ դնելով արտասանության հեշտությանը: Լատինք գրած են an tiguur թեպետ Մադվիդ Դանեմարքացին յուր լատ. քերակ. մեջ գրում է antigvur, ag va... բայց սորա ընդունած չեն: Հարգանքով և ոչ հարգանք, որ նոր լեզվի սխառեմայից դուրս է, բայց նեղությամբ և նեղութենով անխտիր գործածական հայերի մեջ, բայց նեղությամբք ավելի լավ, քան թե նեղություններով. տարավ, բերեց, տվեց, դրեց ավելի լավ է, քան թե տարեց, բերավ (Թիֆլիս՝ եբի), դրավ, տվավ, բայց առավ, տեսավ, սոքա բոլորը անկանոն են, գրոց լեզվում տանել ունի տարավ. բերեց—համբերեց:

Ձեր՝ Ս. Ն.

261. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Ազնիվ, հայրենասեր բարեկամ,

Ձեր հարգելի նամակը անցյալ ամսու 23 թվականից անկորուստ հասած է ինձ: Դատելով այն տեղեկություններից, որ նորա մեջ պարունակված են, պիտո է մտածել, որ իմ գործը երկար ու ձիգ ասպարեզներ անցանելով, կամ, ուղիղ ևս ասել, անցանելոց լինելով, այնպես շուտով հասանելու չէ իր նպատակին. թեպետ այդ բոլոր դժվարությունքը մնում են ինձ անբացատրելի: Երկու տարին անցավ, առանց հատուցանելու ինձ իմ իրավունքը. կարծեմ, մի տարի ևս կանցան, մինչև ստանամ իմ հատուցումը: Պիտո է համբերել, համբերել, դարձյալ համբերել, մինչև սառնամատիվ և բոլորովին մոռանալ այդ խնդիրը:

Հառաջ քան Ձեր գալուստը ի Մոսկվա, մեր հանդիպումը միմյանց, իմ խնդիրս է առ Ձեզ հիշյալ գործի մասին: Ես արդարև գրած եմ առ պարոն Հովհ. Դավթյան Դեղանյանը, հասկացնելով նմա գործի բոլոր անգամանքը, և խնդրելով նորա բարեկամական աշխատությունը և գործակցությունը այդ մասին. բայց նա մինչև այժմ ոչինչ պատասխան գրած չէ ինձ. ես շատ լավ գիտեմ, որ Հազարյանց ու պարոն Ուրուսովի՝ մեջ կա մոտ ազգակցություն, որ Հազար Յակիմիչի դուստրը նորա ամուսինն է. մի անգամ տեսած եմ ևս զնա յուր նորահարսն կնոջով Պլեշչևեում. և Ուրուսովը պիտի հիշե գիտ, կամ թե, որ ավելի հավանական է, ամենևին մոռացած է. որովհետև մեր անձնամուլ ժամանակի, մեր միայն անձնապաշտ և յուրախնդիր օրերում կարելի չէ հուսալ, որ մարդիկ հասկանային և օտարի կարիքը. դոքա ամենայն բան ունին, բայց մի բան չունին... ով է մտածում, թե իմ պես մարդը կարող էր կարոտություն ունենալ և թե օր մի հառաջ պիտո էր ոչ թե նմա շնորհ բարե-

կամության ցուցանել, այլ հատուցանել մի իրավունք, որ օրենքով պատկանում է նմա:

Չէ, ես չկամիմ դարձյալ աշխատ առնել մեծատուն Դելանյանը. նա կարող է իր գլխի բարձի վերա հանգիստ քնել: Հավատացած եմ, որ Դուք աշխատում եք և կաշխատեք հաջողութուն տալ իմ գործին. բայց թե կնճիոր կլուծանվի այնպիսի միջոցում, երբ հարկավոր էր, այդ իհարկե չգիտեմ: Ես արծաթի կարոտ եմ, որովհետև զիտավորութուն ունիմ մայիս ամսին էլանել ի ճանապարհորդութուն դեպի Գերմանիա, վասն հաստատելու իմ քայքայեալ առողջությունը: Ինչպես երևում է, հարկ կլինի պարտք առնուլ:

Ողջունելով սիրողապես և հարգողապես Ձեր բոլոր զերդաստանը, այլև մեր ազնիվ բարեկամ Վարդանյանին իմ ողջունս մատուցանել խնդրելով.

մնամ ազնիվ սիրելությանդ պատրաստական սպասազոր՝

Ս. Նազարյանց

Москва, 4 апреля, 1876.

Гусятников переулок, д. Крыловых.

262. ՍՍ.ՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Mosco, den 4 April 1876

Mein lieber Mayssurjantz,

Ihr liebevolles Schreiben vom 29sten verflossenen Monats will ich heute beantworten, weil ich einer Stimmung bin, in welcher mir ein Bedürfnis ist, eine Paar Worte schriftlich mit Ihnen zu sprechen. Zuvörderst dank ich Ihnen bestens für Ihre schönen Zeilen, gut gedacht und gut geformt, welche ich mit einem wahren Genuß gelesen habe. Möchten Sie um die Hälfte so gut armenisch denken und sich ausdrücken können wie deutsch, das wäre schon ein bedeutendeer Fortschritt im Armenischen. Sie werden mir gewiß nicht zürnen, daß ich anläßlich Ihres guten Deutsch Betrachtungen über das allgemeine vernachlässigte, ja verachtete Armenisch, unsere schöne Muttersprache, die im Mund des unwissenden Hauens und seiner ebenso unwissenden quasi Schriftsteller zu einer Fratze geworden, anstelle. Wenn Sie sich ein Mal die Frage verlegen, wie Sie sich zu einer so geschickten Handhabung eines fremden und so schweren Idioms gelangt sind, so können Sie gleich zur Einsicht in das ganze System, verkehrte und unsinnige System des Unterrichts in der armenischen Sprache und in den eben so rohen und barbarischen Gebrauch derselben als Organ wissenschaftlicher Mittheilung in Wort und Schrift. Unsere russisch gebildeten Armenier denken schon nicht mehr armenisch, sondern russisch in armenisch nachgebildeten Worten, sodaß man diese Barbaren nur verstehen kann, wenn man ihre Gedanken ins Russische übersetzt. Da soll man noch ein Volk ehren und lieben, das so tief gesunken ist, daß es keine Sprache mehr hat, denn das ist nicht mehr armenisch, was sie da reden und schreiben, sondern eher alles andere, als dies.

Sie werden vielleicht gehört haben, daß in Petersburg ein gewisser Herr Phelix Wartanjanz, seiner Abstammung nach ein Tscherkese aus Armavir am Cuban, aber schon verarmenisiert, wie sein ganzes kleines Völkchen im gedachten District, nach vollendeter Bildung zuerst an unserem Institute, dann an der St. Petersburger Universität, und später durch siebenjährigen Aufenthalt in Deutschland in den besten pädagogischen Anstalten sich etabliert hat und beabsichtigt, ein armenisches Journal betitelt «Համար» «Das Scharflein» herauszugeben. Die materielle Unterstützung dazu erhält er vom Herrn Ssanassarjantz. Die Absicht ist wohl recht löblich, ob das Journal aber sachkundige Mitarbeiter findet, daran zweifele ich stark. Der Redactor selbst, ein lieber Freund von mir ist kein besonderer Kenner des Armenischen. Er kennt recht gut das Deutsch, noch besser das Russisch und daher leidet er an demselben Gebrechen, wie die russisch gebildeten und denkenden Armenier. Es wäre jedoch nicht übel, wenn Sie auf dies Journal subtribieren wollten, um etwas Notiz zu nehmen von dem, was in der armenischen Welt geschieht. Ich habe auf die dringendste Bitte des Herrn Wartanjantz ihm versprechen müssen, Beiträge zu seiner Zeitschrift zu liefern. Für den Druckbogen zahlt er 10—25 R. Zu viel für schlechte Arbeiten, zu wenig für gute Aufsätze und Übersetzungen, wenn sie so gediegen sein sollen, daß man ihnen den fremden Ursprung nicht ansieht. Dazu ist freilich ein Geschick nöthig, die den Armeniern völlig abgeht. Sie übersetzen gewöhnlich todte Worte und häufig in fremder Wortfügung und bringen dadurch einegräßliche Verwirrung in dem armenischen Satzbau hervor. Sie glauben, der Armenier muß eben so denken und sprechen, wie der Russe. Die Thoren! Ich habe wohl keinen Mangel an Stoff, aber es wäre doch gut, wenn Sie interessante Aufsätze aus Ihrem Kreise dann und wann zu meiner Kenntniss bringen allerdings keine gelehrten Vorträge sein, sondern gutwollten; da müßten geschriebene, populär und doch gründlich gehaltene.

Es wäre recht schön, wenn Sie es irgend möglich machen könnten, mich auf meiner Reise ins Ausland begleiten könnten. Bei frischer freier Luft in einer andern Atmosphäre, bei erweiterter Brust und freier geistiger Aufathmung würden Sie vielleicht Klänge aus meinem überschwellten Herzen vernehmen, die nicht unbedeutend für Ihre ganze Zukunft wären.

Ihr. S. N.

<Թարգմանություն>

Մոսկվա, 4 ապրիլի, 1876

Իմ սիրելի Մալսուրյանց

Ձեր անցյալ ամսվա 29-ի սիրալիր գրությանը ուզում եմ աչսօր պատասխանել, որովհետեւ մի այնպիսի տրամադրության եմ, որ կարիք եմ զգում Ձեզ հետ զրավոր կերպով մի քանի խոսք խոսել: Նախ և առաջ մեծապես շնորհակալ եմ Ձեզ, Ձեր գեղեցիկ, լավ մտածված և լավ ձևակերպված տողե-

րի համար, որոնք ես կարդացի մի իսկական բավականություն: Երբ Դուք կուրող լինեիք կիսով չափ այնպես լավ հայերեն մտածել և արտահայտվել, ինչպես գերմաներեն, այս արդեն մի նշանակալից հաջողություն կլիներ հայերենի համար:

Անշուշտ Դուք չեք նեղանա ինձանից, եթե ես Ձեր լավ գերմաներենի առթիվ մի քանի խորհրդածություններ անեմ մեր գեղեցիկ մայրենի լեզվի մասին: Հայերենը ընդհանրապես անտեսված է, այո, նույնիսկ արհամարհված: Այն դարձել է մի ծաղրանկար տգետ մասսայի և նույնքան տգետ quasi գրականագետների աչքում: Քանի որ այսպիսի հաջողությամբ հասել եք նման մի օտար և դժվարին իդիոմի գործածության, ասյա Դուք հեշտությամբ կարող եք ներթափանցել հայ լեզվի ուսուցման ամբողջ սիստեմի՝ շրջված և անիմաստ սիստեմի մեջ, ինչպես նաև պատկերացում կազմել այն մասին, թե ինչքան կոպիտ ձևով և բարբարոսաբար է այն օգտագործվում որպես գիտական հաղորդակցման միջոց. լինի դա խոսքով թե գրչով: Ռուսական կրթությունը ստացած մեր հայերը այլևս չեն մտածում հայերեն, այլ ռուսերեն՝ հայերենի նմանություն ունեցող խոսքերով, այնպես որ մարդ կարողանում է այս բարբարոսներին միայն այն ժամանակ հասկանալ, երբ նրանց մտքերը ռուսերեն է թարգմանում: Եվ այդ բոլորից հետո ինչպես հարգել ու սիրել մարդկանց, որոնք այնքան են ցած իջել, որ այլևս ոչ մի լեզու չունեն, որովհետև ինչ որ նրանք խոսում են ու գրում են, հայերեն չէ, այլ ավելի շուտ ամեն ինչ քան հայերեն:

Դուք երևի լսած կլինեք, որ ոմն պարոն Ֆելիքս Վարդանյանց¹, ծագումով չերքեզ, Կուբանի Արմավիրից, բայց արդեն հայացած, ինչպես նրա ամբողջ փոքրիկ ժողովուրդը տվյալ շրջանում, իր կրթությունը նախ մեր ինստիտուտում, ապա Պետերբուրգի համալսարանում ավարտելուց և ավելի ուշ յոթ տարի Գերմանիայում՝ սրա մանկավարժական լավագույն հիմնարկներում մնալուց հետո հաստատվել է Պետերբուրգում և մտադիր է մի հայերեն ամսագիր հրատարակել «Լումա» անունով: Սրա համար նա նյութական օժանդակություն է ստանում պարոն Սանասարյանից: Նպատակն անշուշտ շատ գովելի է, բայց թե արդյոք ամսագիրը բանիմաց աշխատակիցներ կգտնի², դրան ես շատ եմ կասկածում: Ինքը՝ խմբագիրը, իմ սիրելի մի բարեկամը, հայերենին առանձին տեղյակ մեկը չէ: Նա շատ լավ գիտե գերմաներեն, ավելի լավ՝ ռուսերեն, ուստի և տառապում է նույն թերության, ինչ թերության մեջ որ տառապում են ռուսական կրթություն առած և ռուսերեն մտածող հայերը: Վատ չէր լինի սակայն, եթե մարդ հայկական կյանքի կատարվածներից որոշ տեղեկություններ ստանար: Ես ստիպված եղա պարոն Վարդանյանցի ամենաթախանձագին խնդրանքի վրա հոգվածներ տալ նրա ամսագրին: Մամուլին նա վճարում է 10—15 ռուբլի, որը շատ-շատ է վատ աշխատանքների, իսկ շատ քիչ՝ լավ հոգվածների և թարգմանությունների համար, եթե սրանք այնպես կատարյալ են, որ մարդ նրանց մեջ չնշմարի օտար ծագումը: Դրա համար անշուշտ պետք է ձիրք ունենալ, ինչ որ հայերին չուրբովին պակասում է: Սրանք սովորաբար թարգմանում են մեռած խոհեր և այս հաճախ՝ օտար բառակազմությամբ, և դրանով հայերենի նախադասության կառուցվածքի մեջ առաջ են բերում մի զգվելի շփոթվածք: Նրանք կարծում են, որ հայը հենց այնպես պետք է մտածի և գրի, ինչպիսի ռուսը: Հիմարեն՝ Ես անշուշտ նյութի ոչ մի պակաս չեմ զգում, բայց և այնպես լավ էլիներ, եթե Դուք հու-

Հնիք երբեմն հետաքրքրական հոգւածներ հաղորդել ինձ Ձեր շրջապատից: Սակայն պարտադիր չէ, որ դրանք լինեն զիտական զեկուցումներ, այլ լավ գրված ժողովրդական և հիմնավոր:

Շատ լավ կլինեն, եթե Դուք որևէ ձևով հնարավոր դարձնեիք ուղեկցելու ինձ դեպի արտասահման կատարելիք իմ հանապարհորդությանը: Ազատ թարմ օդով, մի այլ մթնոլորտում, լայնացած կրծքով և ազատ հոգեկան շնչառությամբ՝ Դուք գուցե իմ ուռձացած սրտից ձայներ լսեիք, որոնք նշանակություն կունենային Ձեր ամբողջ ապագայի համար:

Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

263. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պավլովսկ

1876, 26 մայիս

Իմ ազնիվ Փիլիպոս Վարդանյանց,

Ամսույս 17-ից ուղարկեցի Քեզ մի ծրար, մի փոքրիկ նամակով հանդերձ, գրելով Ձեր հասցեն դեպի Պավլովսկ, ամսոռանոց Լեին, և այլն: Հուսամ, որ անկորուստ ստացած լինիս: Նամակիս մեջ խնդրած էի ցուցանել ինձ մի շնորհ, այսինքն տղաչել պարոն Նոյանը, որ նա աշխատեի փութացուցանել մինիստրության արձակուրդի թուղթը, որո հիման վերա կարելի էր ինձ թույլտվություն ստանալ ուղևորվելու դեպի օտար աշխարհ: Մի դարմանալի բան. Ս. Պետերբուրգի Herol անուն լրագիրը, 20-ից այս ամսի, հրատարակած է, թե արձակված են հանապարհորդելու սոքա և սոքա. այլև դոցա մեջ Նազարյանցը: Բայց մինչև օրս չկա ոչինչ հրապարակական թուղթ նախարարության դիվանատնից առ մեր դիրեկտորը, որ նա կարողանա տալ ինձ մի վավերական վկայագիր, թե վճռողությամբ մինիստրի այս ինչ համարով, արձակված է այս ինչ մարդ ուղևորվելու դեպի օտար աշխարհ. որովհետև այլապես տեղական զենեւալ-դուբերնատօրը տալու չէ ինձ արձակման թուղթ, ինչպես ահա ստուգեցի այսօր¹:

Ես զարմացած եմ, որ մինչև այժմ լուր չեմ ստանում այս մասին: Herol-ի հրատարակությունը թեև օրենքի վերա հիմնված այդ տակավին օրինավոր ձև չէ, որո հիման վերա կարող էր գործ կատարել կամ ինստիտուտը, կամ ես: Խուսաստանում բավական չէ, որ նախարարը առաջարկե մի գործ, թագավորը հաստատե, մի լրագիրը այդ հաստատությունը հրատարակե. այլ անպատճառ հարկավոր է, որ առաջարկող մինիստրը և թղթով ու համարով տեղեկություն տա խնդրող մարդուն կամ տեղի մեծավորին, թե ահա այսպիսի նախարարական առաջարկություն հաստատված է թագավորից:

Ես ունեի մի մեծ ծրար ուղարկելու քեզ, 42 երես գրած բան². Բայց փոխանակ փոստայով ուղարկելու կամեի ինքս անձամբ անձիս բերել հետս և մատուցանել քեզ. բայց ո՞վ գիտե, թե դեռևս որչափ ժամանակ պիտի հետմնայի Մոսկվայում: Սարսափելի՜ վիճակ, որում, իբրև ոռոս մարդիկ, ստիպված ենք մեք լուռ և անմռունչ տանել ու համբերել, որ և պիտի օրինավոր համարենք, կորուսանելով ամենայն օրենքի դադափար. Hine illar lacrimae*!

Ս. Նազարյանց

* (Այսպիսով վերջ):

Պետերբուրգ—Մոսկվա

Ս. Պետերբուրգ, 5 հունիսի 1876.

Իմ ազնիվ և շատ սիրելի բարեկամ
Մելքոն Փանյան,

Որովհետև պարապ ժամանակ ունեմ գրելու Ձեզ քանի մի խոսք, ապա և ծուլանալ կամիմ ոչ, մանավանդ որ այդ բարոյական ցավից աստծո շնորհովը ազատ եմ ես և աշխատում եմ ազատ պահել իմ անձը։ Միայն պիտի ասեմ Ձեզ, որ արդարև եղանակի ջերմությունը և Պետերբուրգում անտանելի է և ջլատիչ միանգամայն, ոչ ուտելու, ոչ խմելու ախորժակ, ոչ քնի հանգիստ։ Այս ի՛նչ ամառ է. միայն Պետերբուրգի փողոցների պատվականությունը այն է, որ փողի շկա, որովհետև անդադար ոռոգում են ջրով, կամ կարճ ասեմ, ջրում են ճանապարհները, պրալեռականները անպիտան, բոլորը կանգուն րեսորների վերա, շատ սակավը պառկած բնորոնների, և այս պատճառով ահագին ցնցողությունք և տանջանք ձիավորի համար։ Ձեզ հայտնի է, որ այստեղ փողոցներում կանգնած կան և փառավոր կառքեր (кареты и коляски), բայց ո՛վ է դորա վարձողը և ուր պիտի գնաս այդպիսի թանկ էկիպաժներով։

Այսօր կնյազ Աբամելիքին՝ սեղանակից էի պատվավոր հրավերքով. այնտեղ էր և սենատոր Դելանյանը։ Շնորհակալ եմ, ինձ շատ մեծարում են և վարվում են ինձ հետ ամենևին ընտանեբար, որպես և նոցա հետ, առանց ամենայն կեղծավորության, բարեկամական ազատություն, բայց և, որպես արժան էր, պահպանելով ամենայն վստելչական պատշաճ։

Ճաշից շատ առաջ, այսինքն իմ հատուկ գործով ըստ պայմանյալ ժամադրության, գնացած էի այսօր իսկ Կնյազի մոտ, որ և սենատոր Դելանյանին հանդիպեմ. հանդիպեցա ստորան և դարձյալ վեր գնացի Կնյազի մոտ, մի ցիգար ուղեցի և սկսա զրուցել նրա հետ, խոսքը եկավ Ձեր վերա. ես, զորս դու պատվիրեցիր, սկսա թափել նորա առաջն բոլոր սիրտս, պատմել ու նկարագրել Ձեր անձնագուհ աշխատությունքը, որոց ականատես եմ եղած, Ձեր այժմյան հոգաբարձությունը գերեզմանատան եկեղեցու բարեկարգության, արևի և փողու մեջ, առավոտուն մի կտոր հաց և քանի մի ուտելիք քո հետ վեր առած և մինչև 10—11 երեկոյի այնտեղ աշխատելով, հազիվ թե 12-ին դեպի տուն վերադառնալով։ Ուրեմն, ասացի, և նա համաձայնեցավ ինձ—այլևս ինչպես կլինի արդյունագործությունը, եթե մի մարդ յուր անձնական օգուտը և հանգիստը մոռանալով՝ ծառայում է հասարակաց գործին։ Կնյազի սիրտը շատ շարժվեցավ, որովհետև ազդու և ճարտար կերպով գործ էր դրած խոսքս, նա անճարացած, հաղթված, մեղքը ձգեց Սիվերսի² վզին, այդքան ո՛րքան ճշմարիտ է, չգիտեմ։ Աստված գիտե, բայց Կնյազն այս բոլորն երևաց ինձ անկեղծ, որովհետև ամենևին ձայնակից էր իմ կարծիքին։ Եվ գալոց երկու շաբաթի օրը նորա հետն եմ, իսկ երեք շաբաթի օրը շոգենավով կուղևորվեմ դեպի Ստոդհոլմ³, որովհետև իմ խնդրած, դեպի Լյուբեք գնացող շոգենավեր շատ պիտի անագանին (ուշանան)։ Մի շատ անհաջող միջոց ժամանակի, դարձելի կորուստ ժամանակի, ճշմարիտ, տակավին ծանոթ մարդերի մեջ եմ, բայց թե ի՛նչպես կլինի, երբ որ հանկարծ օտար մարդերի և աշխարհների մեջ ընկնեմ, մանավանդ մեր այժմյան անսեր, դոնյա շատ սակավասեր ժամանակում, ուր մի մարդ յուր անձնական շահերի մեջ թաղված, մի բոլոր ևս պա-

րապ շունի, որ նայել յուր ընկերի վերա և օդնե նորան: Հավ է գոնյա, որ մարդ լեզու դիտե և կարող է յուր ցավերը հայտնել, ձայն տալ հարցանել և փոքր ի շատե հառաջ տանել յուր գործը:

Էդուց կերթամ ժամ. ժամադրություն կա իմ և Փիլիպոս Վարդանյանի մեջ, որ այդ կյուրակի օրը Նդյանի հետ միասին գնանք Ֆարսկոյե Սելո⁴ և սեւղանակից լինենք Վարլամ Բաղդանիչին: Երեկ ես Պավլովսկի էի. պատվական տեղ է. բայց բոլորը, կամ թե մեծ մասը գեղեցիկ արվեստական շենքեր են. մի ահագին անտառի պես այգի, ամենուդալար կանաչությամբ և գեղեցիկ ճանապարհներով դար ի վեր ու դար ի վար, թեպետ կակուղ ելեէջքով: Այդտեղ բնակում է Կոստանդին Նիկոլաեւիչը⁵, յուր փոքրիկ ասպարանքի մեջ. մի լճակ ևս կար:

Երեկ գնացած էի նույնպես տեսության մեր Եփրեմ վարդապետին⁶. փափա է դարձած. երբ որ խոսում է, ասես թե ատամնացավով տանջված էր. բայց կարծեմ ատամները գնացած են. շատ ուրախացավ, տեսանելով ինձ. մի ժամից ավելի անուշ ու քաղցր զրույց տվեցինք. հրավիրեց, որ երթամ մոտը, հյուրասիրություն վայելելու, բայց չկարծեմ, թե ժամանակ ունենամ:

Մի զարմանալի ռոմանտիկական անցք պատմեմ Քեզ: Այս Ջերմեադե⁷ երիտասարդը, որո օթեանում ես իջեանում եմ, հյուրանոց պահող մարդ չէ, այլ մի բարեկամ, դիպվածով ճանապարհին գտած, տեսած, միմյանց հետ խոսած, միմյանց սիրած և ինձ յուր տունը հրավիրած մին ևդավ: Սա է այն երեկի Սիբիրեական հայրենասեր Չերնեադեի որդին, որ 2 միլիոն ռուբլի ժողոված է Օմսկ քաղաքում ունիվերսիտետ բանալու համար: Մի զարմանալի բարեսիրտ և քաղցրահոգի երիտասարդ, որ յուր պատվական սենյակները թողել է իմ իշխանությունը, ինքը շատ սակավ տանն է լինում, բայց, որ յուր մաքուր անկողինը ինձ է տվել ու ինքն պառկում քնում է մի հասարակ դիվանի վերա, այդ ես համարում եմ մի մեծ սիրարժանություն, որին կարող էր ընդունակ լինել մի ազնվասիրտ պատանի, այդպես արած եմ և ես իմ կյանքում, միայն թե մի գիշեր, բայց այդ երիտասարդը ամենայն դիշեր: Բայց տնում հացկերության պատրաստություն չունի, չայից և փոքր ի շատե առովի երեկոյան ուտելիքից ավելի բան չկա: Սպասավորին հրամայած է, որ բերե ինձ ինչ կամենամ, այսինքն՝ ցամաք ուտելիք: Մի զարմանալի մանուկ երիտասարդ. առավոտուն թեյ պիտի ըմպենք, և ես խմում եմ ավելի վաղ. նորա թեյն կբերե ծառան և կգնե նորա սեղանի վերա. բայց այդ Չերնեադեը կթողու թեյն առանց ձեռնամուխ լինելու և կերթա տանից. տուն կդառնա առավոտու 2 կամ 3 ժամին, կընկնի դիվանի վերա և կքնե: Տեսա՞՞՞՞ ես այսպիսի մարդ:

Խնդրեմ ողջունել մերայինքը, այլև հատկապես մեր պատվելի Շահադիդը, որ մոռացավ ինձ. դուրս գնալու օրին ես պատրաստած էի նորան 26 մանկեթ, որ հատուցանեմ պարտքս, բայց չերեցավ:

Ամենևին և բոլորովին Ձեր՝

Ս. Նազարյանց

<Հասցեն> Гагаринская улица, д. 34. д. Черняева.

Իմ ազնիվ սիրելի,

Իմ առաջին նամակը Պետերբուրգից անշուշտ ստացած կլինիս. երկրորդը ստանում ես ահա Կոպենհագենից, ուր ամսուս 14-ին ժամանեցի (տեղ հասա), ուղևորվելով Շվեդիայի մայրաքաղաք Ստոքհոլմի վերայով՝

Նո՛ր աշխարհներ, նո՛ր լեզուներ, նո՛ր մարդիկ, նո՛ր արք ու վարք և կեցություն, ամենը օտար և այլանդակ, քան թե իմ մինչև <այժմ> տեսածը և լսածը. մինչև այստեղ, սկսյալ Պետերբուրգից, շվեդերեն և դանիերեն խոսող ժողովուրդ, որ ամենևին անհասկանալի է ինձ, թեպետ երկուքը ևս դերմանական նախնի արմատից ածանցվելով (բխելով), այնպիսի այլափոխությունք և այլանդակությունք են ստացած, որ զրեթե ժողովրդի հետ միասին դարձած են առանձին լեզուք։ Բայց ինչ որ մտածող մարդուն շատ ցավելի է, այդ զսնազան ցեղերը միևնույն գերմանական ազգի, ամեն մինը յուր առանձին բարբառը այլապես կերպարանելով դանադան քաղաքական ազդեցությունների ներքո, և՛ սրտերը միանգամայն ճեղքված ու պատսուլված են միմյանցից, միակ գերդաստանի զավակներ միմյանց թշնամի և ատեցող դառնալով, ալիքի մոտ օտարին, քան թե յուր արենակցին։ Ահա թե ինչ խորին խորհուրդ ունի մի ազգի ցեղերի և նոցա բարբառների բաժան-բաժան լինելը միմյանցից և ամենևին օտարանալը մինը մյուսից։ Լեզվից հեռու չէ և սիրտը, հեռավորությունը մի թիզ է։ Մեք կարող ենք հազար փառք տալ աստուծուն, որ մեր հայկական լեզվի զանազան բարբառները այսպիսի շար հետևանք հառաջացուցած չեն մեր համար։ Եթե նախիջևանցի հայի բարբառը, եթե արուխսեցի մարդու խոսքը բազում մասամբ հեռացած են ընդհանուր լեզվից—մանավանդ առաջինը յուր ամենախոշոր այլանդակությունքը, որ հայկական լեզվի շնորհք թողած <չ> են լեզվի մեջ—այնուամենայնիվ այդ զանազան ցեղերը մնում են միմյանց միշտ եղբայրակիցք և եղբայրասերք։ Գուցե և մեր մեջ այդ առանձնությունքը, եթե քաղաքական կյանքի բաժան-բաժան որպիսության մեջ ստացած լինեին հաստատուն ձև և կերպարանք, առաջացնեին և մեր մեջ այն տխուր բաժանությունը հոգիների և սրտերի։

Մինչև այստեղ ես օտար պանդխտության մեջ եմ և անմխիթար, որովհետև ժողովրդի լեզուն անհասկանալի է ինձ. արդարև իմ բնակության Հոտել դԱնգլեսեր (Հյուրանոց Անգլիայի) ասած պանդուկի մեջ կառավարիչքը և ծառայքը խոսում են փոքր ի շատե գերմաներեն—ոմանք դոցանցից և բուն գերմանացիք են—բայց ի՞նչ օգուտ, մարդուս կարևորությունը վերջանում չէ ուտելու և խմելու պիտույքը լցուցանելով միայն. սպասավորքը մի հյուրանոցի մեջ, մեր ընկերակիցք չեն. մեզ հարկավոր է մի հարազատ շրջակա հասարակություն։ Եվ այսպես, ես ոչ մի ժամանակ այնքան մոտ և մերձավոր եղած չեմ հոգով մերայիններին, որչափ իմ հեռանալովս նոցանցից։ Ամենայն բուպե սիրտս ու հոգիս լցված է Ձեզանով, իմ սիրելիներովս Մոսկվայի մեջ, և այս է իմ միակ մխիթարությունը։ Իմ հյուրանոցը չորսհարկանի մի փառավոր ահագին շինված, առաջին կարգի հյուրանոց, դառնվում է քաղաքի միջնավայրում (որ ասվում է «Թագավորի նոր հրապարակ»), դորա մեջտեղում մի բոլորակ փոքրիկ վանդակապատ ծառատան և մարգագետին՝ ծաղիկներով

ղարդարած, և միջնավայրում հինգերորդ Քրիստիան թագավորի ձիավոր արձանը, կապարից (արճճից) ձուլած²:

Այս հրապարակի վերա դրվում են թատրոնը, դինարանը, ճարտարությունների ակադեմիան և դինվորականների ուսումնարանը և այլն: Այս հրապարակից, իբրև յուրյանց միջնակետից, շառավիղների պես դեպի ամենայն կողմ տարածվում են հրկար ու ձիգ փողոցներ, հազարավոր խանութներով, ուր փողոցները վերջանում են՝ հանկարծ բացվում են նոր հրապարակներ, որ տալիս է քաղաքին մի գեղեցիկ արձակություն, տուններ ըստ մեծի մասին չորս և հինգհարկանի. փողոցները շեն այնպես արձակ, որպես Պետերբուրգում, բայց հստակ և մաքուր. սալահատակը տափակ գրանիտյան քարերով հորինած. խոտորնակ փողոցները (переулки) դարչելի նեղ այստեղ ու այնտեղ, ուր սալ ման գալ կարող չի: Շատ տեղեր տեսած եմ, և քաղաքից ևս դուրս ամառանոցներում եղած. դրոսանք շատ ու շատ, ուր երթում են և դալիս են ամեն տեսակ սալեր. ձիւնթաց երկաթուղեորությունքը, էկիպաժները, բոլոր կալյասկաներ 4 տեղանի, միալուծ և երկլուծ. ամսուվան միջոցին մեծ շարժողություն և կյանք բոլոր քաղաքի մեջ: Ծառաստանք քաղաքի մեջ անթիվ և անհամար. մանավանդ ծովի թևերի ափերում:

Ես մտածում եմ տակավին քանի մի օր մնալ Կոպենհագենում, քանի մի արժանի տեսության տեղեր տեսանելու համար. այնպես որ 20-ին ամսուս կարող էի ուղևորվել շոգենավով ուղղակի դեպի Շտետին³, ուր կարո՞ղ էիք Դուք ուղարկել Ձեր նամակը և տեղեկությունքը, գրելով հասցեի վերա նախ և հառաջ Stettin (Preksen), հետո իմ անունս ռուսերեն. ներքևում՝ Poste restante (որ կամի ասել, թե նամակը պիտի մնա նամակատան մեջ, մինչև ես խնդրեմ): Բեե ևս չլինեի Շտետինում, այնուամենայնիվ կստանամ նամակը, որովհետև ես ամեն քաղաքի նամակատան մեջ պատվեր եմ տալիս, որ իմ հասցեով եկած նամակը ուղարկեն այս և այն քաղաքը, ուր ես երթալ կամեի. այսպիսի կարգ պահպանելով, ոչինչ նամակ կորչիլ, որ զոր օրինակ ես իմ ամուսնու նամակը, որ ուղղեցուցած էր դեպի Ստոքհոլմ, ստացա Կոպենհագենումս:

Խնդրեմ մի մատնաչափ թղթով ծանուցանել ինձ նախ և առաջ Ձեր որպիսությունը, ապա մերայինների և մերձավոր բարեկամների դրությունը, Մոսկվայի նոր լուրերը:

Խնդրեմ նույնպես ողջունել մեր սիրելի բարեկամքը Մոսկվայում, Բաբանայանի գերդաստանը, Ստեփանյանի ընտանիքը, Տեր Հակոբ Ավագերեցու տունը:

Ես, փառք աստծու, առողջ եմ և աղոթում եմ Ձեր վերա, որ առողջ լինիք նույնպես. հուսով եմ շուտով ստանալ Ձեզանից նամակ, հանդերձ մխիթարական ծանոթությամբ:

Հոգով և մտքով համբուրելով և գրկախառնելով Ձեզ, մնամ Ձեր եղբայրական բարեկամության մշտապես կարոտ՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Եթե Շահալիզին նամակ գրես, ողջունիր ինձանից:

<Հասցեն> Կոպենհագեն, մայրաքաղաք Դանեմարքայի:

Եթե չեմ սխալվում, այս երրորդ նամակն է, որ գրում եմ Ձեզ օտար աշխարհից, իմ պանդխտության միջից, իմ հանապարհի վերայից, որ հասարակ բանջարների մեջ մի-մի պատահած են ինձ նաև անուշահոտ հոգեպարար ծաղիկներ, վարդեր ու շուշաններ, բուրեկամության և սիրո, որ ոչ փոքր սովոր են մխիթարել օտարականի սիրտը և դարդարել նորա կյանքը: Իմ բոլոր տեսած հյուսիսային քաղաքների մեջ, զոր օրինակ՝ Ստոքհոլմ, Հելսինգֆորս, Աբո, Կոպենհագեն, վերջինս միայն, ուր դանիացիք են, ցույց տվեց ինձ մի շատ ընտանի հյուրասիրություն յուր օրհնած աղ ու հացով. սորա դիրքը արդարև չէ այնքան գեղեցիկ, որպես Ստոքհոլմի դիրքը ծովի ափում, որո բազուկները ամենայն տեղ մեջ մտնելով ցամաքի մեջ, կաղմում են կիսա-կղզիներ՝ ծառաստանով ու կանաչով պատած, ուր ժողովուրդը ամենայն երևիկո և առավոտ ժողոված խմում է յուր դահվեն, յուր դարեջուրը, յուր պունջը՝ ղեցերյան ջրի պես մի ըմպելիքով, և զինվորական մուզիկան ածում է յուր զանազան խաղերը:

Ստոքհոլմը ունի ազատ հրապարակներ շատ, մեշտեղում կառուցած հիշատակարաններով, Շվեդիայի թագավորների արձաններով, որ շատ գեղեցիկացնում են քաղաքը. բայց փողոցները շատ նեղ են, ամենալայնը 14 քայլափոխ. սալահատակը պատվական, տափակատաշ քարերից, տրոտուարները գորշագույն (серый) գրանիտից, այսինքն որձաքարից: Շվեդք սովորաբար կակուղ և հեղ մարդիկ են, պատրաստ և հոժար օգնելու օտարականին, որչափ կարող են. շատ սակավք նոցա մեջ խոսում են գերմաներեն, և այդ պատճառով ես չկարողացա գտանել դոցա հետ այն մոտավորությունը, որ կարելի է միայն լեզվի հաղորդովյամբ. բայց առհասարակ բարեմիտ ժողովուրդ են, միայն թե ի ժամեւ և ի տարածամու խմում են յուրյանց պունջը, ուտում են ապխտած մսեղեն շատ, շոր հաց կոտրատելով տոտամներով, սուպ շունին, և եթե ունին մի ալգայիսի բան, մի անհամ ուտելիք է: Ձկնեղեն շատ ունին և պատվական, որովհետև ծովը դրան առաջն է: Քաղաքի շրջակայքում եղած զբոսանքը գեղեցիկ և կարգավոր են, ծառաստանք արվեստավոր կերպով ձրգած, բայց անտառիկները, ըստ մեծի մասին քարածայրերի վերա, ցուցանում են միայն աղքատին աճելութուն: Հստակությունը քաղաքի շատ մեծ է, փողի (թող) ամենեւին չկա, սալի մեջ լծած ձիանքի թրիքը խսկույն մաքրում են, և առավոտ ու երեկո ամենայն հրապարակում տասնավոր ու քսանավոր մարդիկ ավելում են ու ավելում են և ջրում փողովակներով: Տունները սովորաբար բարձր, չորս և շատերը հինգհարկանի, որ տալիս է փողոցներին շատ նեղ կերպարանք:

Արքունի նամակատունը ամենայն ժամանակ բաց. և մարդիկ նստած այնտեղ, պատրաստ են ամենայն քաղաքավարությամբ պատասխանել քո հարցմանը, հոգալ քո տված պատվերները. մի զարմանալի բարեկարգություն: Այս մասին ավելի գերադանց է Դանիայի մայրաքաղաքը, Կոպենհագենը, որ դրված է Ձունդ ասած ծովափողոցի վերա, ունի ավելի լայն, նույնպես հստակ փողոցներ, ծառադարդ հրապարակներ՝ շատրվաններով և թագավորների արձաններով: Քաղաքի շրջակայքը ունին նույնպես գեղեցիկ ձիգ ու արձակ անտառադարդ գրոսարաններ մեծ ավազաններով. դաշտերը շատ լավ մշակած.

առանց վարուցանքի հող չկա, և այս պատճառով Զեկանդ կղզին, որս վերադրած է Կոպենհագենը, շատ պտղաբեր է: Ժողովուրդը շատ քաղաքավար. փոքրի շատև կրթյալ մարդուց, այո՛, շինականից անգամ հա՛րց մի հարկավոր բան. նա չէ ասելու, ինչպես ուսը՝ Я не знаю, այլ կգաղարի, կխոսի, կկամե քեզ ամեն ինչդրած բանդ, այո՛, կերթա քո հետ սալապանի մոտ և դանիերեն կասի նորան այս պարոնը տար այստեղ կամ այնտեղ: Եվ սովորաբար միաժամ սալերը շորսնոտանի կալասականներ են մաքուր կազմվածքով:

Վարձում ես մի սալապան և ասում ես նորան փողոցը և տան համարը. նա տանում է, դադարեցնում է քեզ տան առաջև, ցած է գալիս յուր տեղից, բացում է սալի դուռը, իջացնում է քեզ քաղաքավարությամբ և դու վճարում ես նորա վարձը 40 կոպ<եկ> (մի քրոն): Երեկոյի 10 ժամից հետո սալապանի վարձը կրկնապատկվում է՝ 80 կոպ<եկ>: Կավ մարդիկ են դանիացիք. փոքր-ինչ գերմանալաց, որովհետև գերմանացիք վրեժխնդիր լինելով դանիական հին անիրավությանը, շատ հողեր խլած են Դանիայից և դորանով թուլացած է Դանիան, բայց կրթյալ և ուսյալ մարդիկ շատ զգուշությամբ և մեղմաբար միայն սովոր են հայտնել յուրյանց սրտի վերա դրած խոցը:

Բեռլին մեծ և փառավոր քաղաք է, բայց ըստ մեծի մասին ցամաք և ավազուտ: Ունտեր Լինդեն ասած փողոցը մի ահագին բարձակությամբ փողոց է, ծառերով զարդարած, բայց այդ ծառերը ոչինչ ստվեր տալիս չեն, որովհետև համեմատությամբ մեծարձակ փողոցին, մերկ ծառեր են երևում: Այդ հրապարակի վերա կառուցած են թագավորական փառավոր ապարաններ, և դոցա առաջև անշափ շատ կանաչությունը, խոտաշատ դաշտեր, որ առավոտից մինչև երեկո ջրում են ու ջրում են: Մի գեղեցիկ տեսարան է այս դալարի նախագավիթների կանաչազարդությունը՝ ծառերով և զանազան պատատուկ բուսականներով, ամենը շատ ախորժելի և ճաշակավոր կերպով հորինած: Այսպիսի կարգեր չկան Պետերբուրգում. հետո փառավոր տրոտուարները՝ ասես թե մի լիզած խոտակ դաշտ են: Բայց բուն Բեռլինացիք, որչափ և մտախոհ անձինք լինեն, սիրելի ժողովուրդ չեն. սառն և սպող, անհյուրասեր, անձնապաշտ:

Բեռլինի մեջ կան մի տեսակ ավազակ մարդիկ, որ փողոցի մեջ հանդիպելով և խոսք բանալով մարդու հետ, կտանեն շրջեցնելու, հետո կմատուցանեն մի ծակամուտ գարեջուր խմելու համար և ի՛նչ ես մտածում. այդ դարեջրետներում (որ իհարկե բաց փողոցների վերա չեն) նստած են թղթախաղաց մարդիկ, բայց լուկ երեք կարտով, որ ղումարբազության պես մի բան է. այդ երեք կարտերը, որոնց 2 սև տասնանոց խաչեր ունին, իսկ մյուսը թագավոր կամ թագուհի՝ 2 կարմիր կվադրատով. դորանց խառնում են և ձգում են այստեղ ու այնտեղ. ապա մարջ են բռնում 5 ման<եթ>, 10 ման<եթ>, 100 ման<եթ>, թե որտեղ էր ընկած թագուհին: Ինձ ևս կամեցած էր իմ անպիտան ընկերը, որ բերեց այստեղ, վտանգի մեջ ձգել. բայց ես հասկացա բանի դորությունը, վեր կացա և հեռացա:

Լեյպցիխ էի և կացա այնտեղ 5 օր. մեծ վաճառական քաղաք է, ուր կան քանի մի արձակ ու փառավոր հրապարակներ, դոցա մեջ առավել փառավորը և գեղեցիկը է Ավդուստյան ասած հրապարակը, ուր գտանվում են թե՛ երեկի հյուրանոցքը, թե՛ արքունական շինվածքը, թեատրոն, մուզեոն, նամակատուն, ունիվերսիտետ, և ամեն տեղ կանաչ ծառաստանք, ծաղիկ ու վարդեր, որ տընկած լինելով հրապարակում, ոչ ոք մոտենում չէ դոցա. տեսա, թե երեխայք

այստեղ գիտեն արժան ու պատշաճը: Եղա մի անգամ քաղաքից դուրս, վարդադարդ հովիտ ասած զբոսարանումը, որ մի անտառ է ըստ մեծի մասին կաղնի ծառերով, բայց վարդ չկա այդտեղ. այդ անտառի գանազան միջոցներում կամ տեղերում շինած են դահլեւտունք և բուֆետներ դավիթներում, յի սեղաններով և աթոռներով. այդտեղ հավաքվում է ժողովուրդը և զվարճանում է: Բողենթալում կար կոնցերտ. լուսավորութունը 12000 գուլն-գուլն լապտերներով, ջրացայտ շատրվաններ, որ լուսավորում էին քանի մի բուսկ նույնպես գուլն-գուլն էլեկտրական լուսով և գործում էին բավական գեղեցիկ տեսարան. կամարակապ դարպասներ և արվեստական քարանձավներ. բոլորը գեղեցիկ կերպով լուսավորած: Բայց այս Բողենթալի այգու մեջ է: Ժողովուրդը ուսում խմում է և նստած է առաջնակողմում՝ թնաորոնակա՞ն բեմի առաջև, որ շինած է զբոսարանի առաջակողմյան և ետնակողմյան զբոսարանների մեջտեղում:

Լեյպցիխի տուները արտաքուստ կեղտոտ կերպարանք ունին, որովհետև գործատուների ծխախին շոգիները ամենայն բան սևացնում են. բայց հրապարակի վերա դրած արքունի շինվածքները՝ շատ մաքուր: Լեյպցիխի ուտելիքի հրապարակները շատ առատ են և ծաղիկներով, գեղեցիկ վարդերով ու զլմբախներով (շուշաններով):

Այժմ Մյունխենումն եմ. մի պայծառ քաղաք, արձակ փողոցներով. նեղերը ևս կան: Այստեղից շուտով կերթամ Թարասպ (Շվեյցարիա), ուր պիտի գործ ածեմ ջրեր. բայց դու քո նամակները կարող ես ուղղել դեպի Մյունխեն, գրելով վերան՝ Poste restante.

Կողջունես իմ ամուսինը, իմ երեխայքը, պ. Բաբանասովենց. չմոռանաս սակ իմ կնոջը, որ ես զարմացած ու անմխիթար եմ, որ նրանից, սկսյալ հունիսի 8-ից մինչև այժմ նամակ չունիմ. այդ ի՞նչ օտարոտի բան է: Ի՞նչ է պատահել:

Ձեր՝ Նազարյանց

Եթե արծաթ հարկավոր լինի, տեղեգրամ կուղարկեմ Ձեզ, որ արծաթ ուղարկեք ինձ փոխանակագրով որևիցե բանկերի վերա Մյունխենում, կամ թե Թարասպում՝ Tarasp in Graubünden (Schweiz).

<Հասցեն> Մյունխեն, մայրաքաղաք Բավարիայի:

267. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Տարասպ—Մոսկվա

4—5 հուլիսի, 1876 թվական
16—17 (նոր ոճով)

Իմ ազնիվ բարեկամ Մելքոն Փանյանց,

Ամսուս 15-ին, այսինքն երեկ 8 ժամուն ղկնի ճաշուն, ողջ և առողջ հասա Տարասպ և իջևանեցա Փոստա անուն հյուրանոցում. որ ասվում է այդպես, որովհետև նամակատունը այդ շինության մեջ է: Այսօր սկսա բժշկի պատվերով գործ ածել հանքային ջուր, որ պիտի ներգործե ընդդեմ իմ ցավին. առաջին անգամ խմեցի 2 մեծ բաժակ՝ 10—15 միջոց բուսկների մեջ, լավ ման գալուց հետո: Զուրը աղային ածխաթթու համ ունի, սառն է և ոչ անախորժ: Այն աղբյուրը, որ գետնի տակից եռ գալով և գազեր արձակելով վեր է վազում, ասվում է Լուցիոսի աղբյուր. այս աղբյուրից հրամայած է ինձ խմել,

մի-մի բաժակ ավելացնելով օրը, այնպես որ թիվը կարող է հասնել 4—5 բաժակի: Նայելով ջրի ներգործությանը իմ ցավի վերա, բժիշկը, Քիլիաս անուն, կառնե յուր տնօրենությունը:

Այս Տարասպ տեղը մի փոքր քաղաք է 12,000 բնակիչներով, որ բաժանվում է երկու մասն. Վերին Տարասպ և Ստորին Տարասպ. երկուքի մեջտեղում գտանվում են երկու հոյակապ հյուրանոցը, որոց մինը ասվում է Հոտել-Բելվեդերն և մյուսը՝ Հոտել-Նամակատուն: Բացի սորանից, նույնիսկ հանքային ջրերի շինվածք ունի յուր առանձին առավել հոյակապ հյուրանոցը, ուր առավել թանկ են թե՛ կերակուրը և թե՛ օթեանը: Ես վճարում եմ իմ հյուրանոցիս, հաց-կերությանս (նախաճաշիկի և երեկոյան հացի հետ միասին), այլև սպասավորությանը՝ 7 ֆրանկ (=2 մանեթի) օրը. այլև, որովհետև մեր հյուրանոցը 2/5 վերստ հեռի է հանքային ջրերից, ստանում եմ և էկիպաժ՝ գնալու և դալու: Կարելի չէ ասել, որ թանկ է, այլ մանավանդ շատ արժան, համեմատելով Գերմանիայի մայրաքաղաքի հյուրանոցներին, ուր կատարելապես կաշի են քերթում: Մյուսինս նամ (Բավարիայի մայրաքաղաքում) մի օրի մեջ 5 մանեթ կեղեքեցին ինձանից. մյուս տեղերում թեև թանկ էր, դորա փոխարեն տեսած եմ և օրինավոր սպասավորություն և այլ օգուտներ:

Շվեյցարիայի աշխարհը մի գեղեցիկ աշխարհ է. ունի շատ նմանություն Կովկասյան սարերի հետ, միայն թե այդ սարերի հովիտները անմարդաբնակ, անշեն անապատներ են, մինչև այստեղ ամեն տեղ ժողովուրդ, ամեն տեղ վարուցանք, ուր ներում է հողը, ամեն տեղ սարերի կրճքին գլուղ և քաղաք: Մեր Կովկասի սարերը ուղիղ, սրած պատերի պես դեպի ցած իջանելով, արդարև ահագին և սարսափելի ստվարությամբ ու երկայնությամբ ձգվում են ու տարածվում են անծայր ու անվերջ գոտիների պես, բայց դոքա, ասես թե՛ անգլուխ մարմիններ էին, բացի Կալբեք և էլբորուս սարակատարներից, բայց այստեղ սարագոտիները կամաց կամաց, երբեմն և կոշտ կերպով դեպի վեր ցցվելով, կազմում են մի տեսակ ալիքանման կոհակաձև շղթայաշարք, կամ մի ծայրով, կամ թե երկու, երեք, չորս ու ավելի ծայրերով, և դոցա մեջտեղում թամբերի պես խորությունը:

Այդ սարերի գլուխը միշտ պսակած են ձյունով, և դոցա հովիտներում, որոց միջից անցանք մեք, նստած է մի սաժեն հաստությամբ ձյուն, որ եթե իսկույն հալվեր արեգակի ճառագայթներից, ջրհեղեղ պիտի գործեր. բայց ոչ, հալվում է կամաց կամաց և դոյացնում է լեռնավտակներ, որ ամենայն կողմից կարկաշատահանքի պես, արծաթափայլ փրփուրով դեպի ցած են վիժում սարերի ահագին բարձրությունից, և ո՛չ մի տեղից, այլ հարյուրավոր և հազարավոր տեղից: Հիրավի Կովկասում հազվագյուտ չեն այսպիսի տեսարաններ. բայց այստեղ բնությունն ավելի հոյակապ է, և մարդիկ ևս բնության կատաղի բնությունը սանձի և սահմանի տակ են դրած, լավ եղերական թումբերով շրջապատելով այդպես դոյացած սաստիկ սրբնաց գետերը: Եվ ամեն տեղ լավ ճանապարհներ, ոչ թե միայն ճանապարհորդների համար, սարերի վերայով, ինչպես Կովկասում, այլև քաղաքի բնակիչների համար՝ յուրյանց դրացի սարերի վրայով:

Իմ օթեանի պատահանների առաջև արևածագին բացվում է մի աննման տեսարան. վերևում ձյունապսակ լեռնակատարներ, սարերի ոտքում զվարթ, կանաչուն ծառեր և թուփեր. սոցանից ավելի դեպի խոնարհ՝ դալարի դաշտեր ու արոտներ. հետո մի հովիտ, որո միջով տնքտնքալով, խոխոջելով և գոռա-

լով վաղում է գետը. սորա մյուս կողմում, ավելի ստորին եզերքում դրած է մի գյուղ: Այստեղ ու այնտեղ շաղ տված փոքրիկ սիրուն շինական տուններով, առանց փողոցների, ասես թե մինը մյուսի մեջ կոխած ու ցիւկած: Այդտեղ կա և մի փոքրիկ եկեղեցի զանգակատնով և ժամացույցով: Այս գյուղի վերա, որ ասվում է Ստորին Տարասպ, թաղավորում են երկու սիրուն հյուրանոցը, մինը Բեվեդեր անուն, իսկ մյուսը Հյուրանոց-փոստա, ուր ևս բնակում եմ:

Արդարև, Շվեյցարիա գեղեցիկ աշխարհ է, սար ու ձոր և դորա վերա ու մեջ պարարտ արոտներ, որ սնուցանում են տավար ու խաշինք. հրաշալի կաթն ու յուղ. հացը ևս վատ չէ, ավելի լավ թխած և համեղ, քան թե Գերմանիայում. ջո՛րը, ջուրը Շվեյցարիայի—ուր հազարավոր ականակիտ աղբյուրներ ցած են վիժում սարերի գագաթից և ծերայերից՝ մի վարմանալի խտակ, պարզ, դալար և համեղ ջուր է, մինչև Գերմանիայում խմելու ջուր չկա, բոլոր տաք և թառամած ջուրեր, գոնյա այն քաղաքներում, ուր ևս կեցած եմ:

Ի՞նչ կա մեր Մայրիկ Մոսկվայում. հեռանալով Ջեդանից, չհեռացանք սրտերով. աչքի տակից դուրս, սրտից դուրս առածը կարծեմ, որ շունի ոչինչ հաղորդություն մեր հետ. այնուամենայնիվ ես տեղիք չունեմ գանգատվելու Ջեր լուսթյան վերա, դու գուցե շատ հեշտ կարդարանաս իմ առաջև, եթե մի վարմանալի բոլորովին օտարոտի բան պատմեմ Ջեդ. իմ ամուսնից, սկսեալ անցյալ հունիսի 8-ից մինչև այս օրս, որ 5-ն է հուլիսի, ոչինչ նամակ չունիմ, և թե որպիսի պատճառ կար այդպիսի ահավոր լուսթյան, գուշակել կարող չեմ, որովհետև կին ու այր մարդու, երկու ամուսնակիցների մեջ պիտի միշտ լինի հաղորդություն՝ թե՛ քաղցր և թե՛ դառն անցքերի մեջ. որպես ուրախությանը, նույնպես և տրտմությանը պիտի մեզ մասնակից լինել: Եվ ծածկելով ի՞նչ պիտի առաջանա: Ես մեծ վարմացքի և շվարման մեջ եմ, որ իմ ամուսինը ստանալով ինձանից նամակ նամակի վերա, բոլորը լի, ղեղուն, թաթախուն սիրո և քնքշության արտերով, այո՛, ծաղիկներով՝ վարդարուն, այնուամենայնիվ բարձիթողի է արել յուր ամուսինը—իմ պես ամուսինը: Եվ իմ բոլոր նամակների մեջ գրած եմ նորան, թե ուր պիտի էր նորան ուղղել յուր թուղթը, ամենայն նոր քաղաք եկած, իսկույն դիմած եմ դեպի նամակատունը հարցանելու, արդյոք նամակ կա՞ Մոսկվայից իմ հասցեով. յուրաքանչյուր քաղաքից դուրս գալով, խիստ պատվերներ եմ տված նամակատան պաշտոնյաներին, որ եթե իմ անունովս նամակ ստացվի այստեղ, իսկույն ուղարկեն այսինչ և այնինչ քաղաքը, Post restante. Իմ բոլոր հարց ու խնդիրներին բոլոր նամակատներում պատասխանած են՝ ո՛չ, նամակ ստացած չէ: Իմ ամուսնու երկրորդ նամակը Ստոքհոլմից հասած է ինձ միայն Կոպենհագենում. սորանով վերջացած է բոլոր հաղորդակցությունը մեր մեջ: Չգիտեմ ի՞նչ մտածեմ, որովհետև այստեղ վերջանում է իմ բոլոր մտածողական կարողությունս: Ի՞նչ է պատահել. ասացի վերևում, որ ոչինչ կարող չէր պատահած լինել, որին տեղեկանալու իրավունք չունենայի ես, իբրև ամուսին և հայր իմ զերդաստանի:

Երեկ գրեցի 10-րդ նամակն իմ ամուսնին. այսօր գրում եմ Ջեդ երրորդ կամ չորրորդ նամակը, որովհետև ես կմնամ Տարասպում 3—4 շաբաթ, ուրեմն ինքնին հայտնի է Ջեդ, թե ուր պիտի ուղարկեիք Ջեր թուղթերը:

Այս ամսիս 25-ին, երբ ստացված էր իմ ուճիկը, 100 ման<եթ> (հարյուրանոց) կուղարկեք ինձ. այսպես գրած եմ և իմ ամուսնուն:

Իմ նամակներս, թե առ իմ ամուսինս և թե առ Ջեդ, պիտի հասած լինին

Եւ Ձեզ և ըն նորան, որովհետև հասցեքը գրած էին ամենայն ճշտությամբ, ամենայն հայտնությամբ:

Ողջունելով Ձեզ և մեր մոսկովյան բարեկամքը բոլորով սրտիւ, խնդրում եմ Ձեզանից շուտով գրել ինձ նամակիս պատասխանը և փարատել իմ մտա-տանջությունքը:

Ահա իմ հասցես. Schuls Tarasp in Graubündten (Schweiz).

Ձեր՝ Ս. Նազարյան

268. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

Տարասով—Մոսկովա

25 հուլիսի (հին ոճով)
6 սեպտեմբերի (նոր ոճով) 1876

Ազնիւ ընտանեկան և եղբայր Մելքոն Գասպարյան,

Վերջ ի վերջո լսում եմ քեզանից մի ձայն կենդանության, ստանալով իմ հինգ նամակիս փոխարեն մի հատ պատասխան. որպիսի զանցառություն. չեմ ասում մոռացություն, որովհետև այդ անկարելի էր: Ես գիտեի և գիտեմ այժմ ես, որ Դու շատ զբաղված մարդ ես, սիրում ես շինել, նորոգել, բարեկարգել ամենայն բան, որ քո իշխանության ներքո է, այդ փառք ու պարծանք է քեզ իբրև գործունեյա երեսփոխանի, արժանի ամենայն խոստովանության և հարգության մեր հայերի կողմից—բայց անբաններից Դու երախտագիտություն մի պահանջիր,—բայց առանց դատապարտության պարտ եմ ասել քեզ, որ այնուամենայնիւ հարկավոր չէ անփուլթ առնել յուր բարեկամքը, թե՛ մոտավորքը և թե՛ հեռավորքը, մանավանդ այն բարեկամքը, որ արդեն 26 տարու քնքուշ բարեկամական կապերով կապված է Քո հետ: Դու, արդարև, իբրև խոհական մարդ պիտի հասկանաս, որ իմ պահանջողությունը սիրո պահանջողություն է, բարեկամության իրավունք է և ոչ թե բռնադատություն:

Նամակիցդ երևում է այնպես, որ փոքր-ինչ թուլացած ես, փոխանակ առաջ խաղալու, ասա թե դեպի ետ ես երթում. ինչո՞ւ այդպես. այո՛, այո՛, մեզ ծերերիս հարկավոր էր ձայն տալ երիտասարդներին. մեզ պարտ էր մեղմել և ձեռն աճել. բայց, իմ ազնիւ բարեկամ, քաջալերվի՛ր, զորացի՛ր, իմացի՛ր, որ մեք տակավին այնպիսի զառամած, թուլացած մարդիկ չենք, որ չկարողանայինք կյանքի պարտականությունքը լցուցանել. ո՛չ, մեր տարիքը հանդարտ մտախոհության և իմաստության տարիք են. մեք ավելի երջանիկ, ավելի վայելչությամբ հարուստ մարդիկ ենք, քան թե երիտասարդները. մեր արյունը երակների մեջ վառված եփում չէ, թող չեփվի, բայց և պաղած, կարծրացած չէ, այլ հոսում է, շարժվում է փոքր ինչ դանդաղ, բայց բարեխառն և կանոնավոր կերպով:

Ասացի՛ Դու գործունեյա երեսփոխան ես, ուրեմն և իբրև բարեկամ կարող ես Քո գործունեության քանի մի ժամերը նվիրել Քո բարեկամներին, մանավանդ Քո հեռավոր բարեկամներին, որին քաղցր էր երբեմն լսել Քո ձայնը իբրև ձայն ավետավոր հեռաստանից: Դու ամենևին արդարացած ես իմ աչքում, որովհետև խոստովանում ես քո զանցառությունը և խնդրելով խնդրում ես իմ ներողամտությունս. ուրիշ մարդիկ, մեր ասիացիք այդպիսի դիպվածներում հազար ու մի նպատակներ սովոր են առաջ բերել յուրյանց անձր անպարտ կացուցանելու համար: Անպիտա՞ն սովորություն, ապացույց պղտորամրտության և անպարտության:

Շատ ուրախացա լսելով Քո շինությունների և բարեկարգությունների հաջողությունը և ավարտը գրեթե բոլորովին. խնդրեմ ընդունել իմ առ ի սրտե շնորհակալությունները քո անձանձիր հոգաբարձության մասին՝ մեր ազգային եկեղեցիների համար Մոսկվայում: Երբ որ աստծով կարժանանամ Ձեր տեսությունը, իհարկե Դու աշխատություն հանձն կառնուս ցուցանել ինձ Քո բոլոր ազգասիրական հոյակապ վաստակները: Ի՞նչ գրության մեջ են մեր հանգուցյալ սիրելիների գերեզմանները: Շնորհակալ եմ ձեզ նույնպես, որ հոգաբարձություն ես արել ուղարկելու բոլայը Օլգային, և ուրախացած մեծապես՝ լսելով, որ այնպես լավ նորոգած էր, մինչև չզանազանել ամենևին նորից: Բայց և լավ արժաթ (110 ման<եթ>) վճարած ենք նորոգող Շալեյնգին:

Հավան չեմ, որ մինչև այժմ մի անգամ ես գնացած չեմ Բոգոսլովսկի՝ այցելություն գործելու մեր ընտանիքին, իմ ամուսինս դանդաղաբար է և իրավացի, որ մեր հայերը անփույթ են արած նորան: Բայց մեր պատվական բարեկամ Շահազիզը նույնպես անհոգ է դառնում այդ մասին. խնդրեմ ողջունել նորան և ասել ինձանից, որ ես մինչև այժմ նամակ գրած կլինեի նորան, եթե իմացած լինեի, որ նա Մոսկվայումն է, ես միշտ կարծել եմ, որ նա Ղրիմումն էր, որովհետև կամեցած էր ճանապարհորդել դեպի այն կողմերը: Խնդրեմ ողջունել իմ կողմից մեր սիրելի Բարանասյանի ընտանիքը, նույնպես Սուրենյան ավագ քահանան և նորա ընտանիքը. ես մտադիր եմ պատահել վշուրցբերգ և կորոնեմ նորա որդին, որ ուսանում է այնտեղ՝ Ցալում եմ, որ ոչ Բաբանասյանը և ոչ Սուրենյան ավագները ժամանակ գտած չեն այցելություն առնելու մեր ընտանիքին. և ես խնդրած եմ այդ շնորհը նոցանից: Ցավելի, նույն և անհասկանալի անհոգություն:

Ես կմնամ Տարասպում մինչև օգոստոսի 10-ը նոր ոճով. ուրեմն Ձեր նամակները ինձ հասնել կարող չեն. կխնդրեմ ուղարկել Ձեր նամակները Դրեզդեն (в Дрезден, poste restante), միայն թե ցանկալի էր գրել իմ հասցեն օրինավոր այսպես. Дрезден (в Саксонии), An Herrn Stephan Nasariantz Kaiserlich russischer wirklicher Staatsruth Poste restante.

Ես մտածում եմ, աստծով, օգոստոսի վերջերում լինել Մոսկվայում. առաջև կա դեռևս երկար ճանապարհ հատանելու: Ճանապարհի ծախսը մեծ չեն, բայց հյուրանոցներում բավական մեծ, մանավանդ երբ քսակդ լի չէ արծաթով: Համեմատությանմբ Ռուսաստանի, արդարև արժան է այստեղ ամենայն բան: Ուտելիքը շատ միջակային. լավ սուպ, լավ միս ոչինչ տեղ չտեսա. կերակուրները շատ ու բազմազան, բայց ոչ հագեցուցիչ, այս մասին շատ լավ է Տարասպում, միայն թե մսեղեն կերակուրքը նույնպես անպիտան փրորով փայտ: Այո՛, շատ քաղաքներ տեսա և նկատեցի. մաքրությանը, իստակությանը, հյուրընկալությանը և հոգաբարձությանը հյուրանոցներում՝ խոսք չկա, ամենայն ինչ կարգավոր և գովանի և գեղեցիկ և հարմարավոր, մանավանդ այս փոքրիկ Շվեյցարիայում (2 միլիոն ժողովուրդ), և մարդիկը ո՛րքան պատվական, քաղաքավար, առաջամատուց, հաճոյակատար և օտարասեր. ճշմարիտ է և այս, որ ես ամեն տեղ սեր բերելով՝ սեր ևս գտած եմ առատությանմբ. օտար տունների մեջ ընդունվելով՝ իբրև յուրային համարված, որ շատ քաղցր բան է պանդխտականի համար:

Ասես թե այս եվրոպացիք մի այլ նյութից զանգված (շաղախած, շինած) մարդիկ են, քան թե մեր տեսածները Ռուսաստանում, այստեղ մարդերի մեջ սիրտ ու հոգի, սեր կա. Շվեյցարիայում սովորություն կա ճանապարհի վերա

ողջունել միայն թե՛ ծանոթ և թե՛ անծանոթ, թե՛ կին և թե՛ այր մարդ. բարի լույս, բարի օր, բարի երեկո կլսես ամեն մարդու և երեխայի բերանից. իհարկե նույնպես քաղաքավարությամբ և դու պիտի հանդիպես մյուսներին, բայց կարող ես և դանց առնել, եթե կամիս: Մեծ քաղաքներում տեսանելի չէ այս գեղեցիկ սովորությունը. բարքերի նրբացած խոշորությունը կամ խոշորացած նրբությունը ջնջել է նորան. միայն թե քո կարիքը ամեն մարդ պատրաստ է լցուցանել ճանապարհի վերա, ուշադիր լինելով քո բոլոր հարցվածներին: Այնտեղ ամենայն անկյունում կանգնած են և վարձկան մարդիկ՝ ուղեցույցք և առաջնորդք գեպի ուր կամենիր երթար: Կառքերը իստակ, բոլորը կաշվապաներ՝ թեթեալաբ, միայրոժ և երկլուծ և տաքսերով, երեկոյան 10 ժամից հետո՝ կրկնապատիկ: Հարկավոր է քեզ որոնել մի մարդ, ապա կառապանին տակ փողոցը և տան համարը. այնուհետև 10—15 րոպեի մեջ տեղ կհասուցանես քեզ. մեծ քաղաքներում այս բանս դժվարանալու էր, բայց ո՛չ, այդ կառապանները ունին մի պարմանալի հիշողություն: Գերմանական լեզուն ամեն տեղ տարածված է. Ստոքհոլմում, Կոպենհագենում, Շվեյցարիայում, ուր ժողովրդի մի մասը գերմանական ևս չէ, այլ ռոմանական և իտալական: Գերմանական և ֆրանսիական լեզվով կարելի է ամեն տեղ ճանապարհ գտանել՝ թե՛ հյուրանոցներում և թե՛ փողոցներում:

Տարասպի օդը շատ գեղեցիկ է. մեր բնակում ենք մի հովտի մեջ. սարերի մեջ, բայց և շատ ջերմ: Հանքային ջրերի տունը մի պասաժի պես շինված է, և խանութներով լվացարանքը առանձին շինված, բժշկատունը, որը նույն և հյուրանոց է, ունի եանակողմում մի գեղեցիկ ծաղկաղարդ բուրսատան շատրվանով, որ ջուրը գեպի վեր է ցատում գոնյա 4 սաժեն, և գեղեցիկ ճեմելիք. բժիշկը մի պատվական գերմանացի, ֆիլիաս անուն, ներկա է միշտ: Հանքային ջուր խմողները պիտի ման գան մի մոտավոր անտառում ինն գետի ափում: Մեծ շարժողություն, անդադար անցուղարձ կանանց և տղամարդերի, մի խայտաճամուկ տեսարան:

Էմինի հրաժարումը գիմնադիրներից զարմանալի բան է². Ի՞նչ է անում մեր հպարտ, կոշտ և փրոցուռույց Քանանյանցը. ողորմելի՛ մարդ, անսե՛ր մարդ, արժանի ցավակցության, քան թե ստեղծության. և ի՞նչ է մի այդպիսի կյանք, որ ոչ ոք սիրելի չէր մեզ և ոչ ում սիրելի չէինք մեք: Սարսափելի՛:

Խնդրելով քեզանից ողջունել մեր բոլոր ծանոթքը և բարեկամքը, այլև ողջունելով և գրկախառնելով քեզ, հոգով մնամ

Քո միշտ քեզ սիրող և հարգող՝

Ս. Նազարյանց

269. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Պետերբուրգ

Մեծապատիվ բարեկամ,

Անցան ամիսներ, եկան ու գնացին շատ օրեր սկսյալ մեր վերջին տեսությունից Ս. Պետերբուրգում, աստաճական շրջեցա ես Շվեդիա, Դանեմարքա, Գերմանիա և Շվեյցարիա աշխարհներում, լցուցանելով իմ ճանապարհորդության շրջանը՝ վերադարձա և Մոսկվա, այնուամենայնիվ ոչինչ

լսում չեմ «Լումայի» հառաջագործության մասին. ինչ որ լսած եմ, այն է միայն, թե միայն թուլլուլությունն են խնդրած նորա հրատարակության մասին: Արդեն և «Փորձի» առաջին հաստամարմին համարն ևս լույս աշխարհ տեսավ՝, բայց «Լուման» տակավին նիրհում է իր մոր արգանդի մթան մեջ, անհայտ, թե երբ պիտի իբրև կենդանության ընդունակ մանուկ դեպի լույս աշխարհ ծնանի: Անհասկանալի, անբացատրելի տարածամանություն, վնասակար դանդաղկոտություն, մանավանդ որ ազգի ազնիվ սրտերը անհամբեր հոգով սպասում են դորան:

Վաղուց և վաղուց կամեի գրել Ձեզ, բայց չեղաձեռնհաս. մի, որ տունս անկարգության մեջ էր, գեպի այլ օթեան տեղափոխության պատճառով, երկրորդ, ամենայն օր սպասում էի «Լումայի» հրատարակման ավետիքը լսելու: Չունեմ լուր և պ. Փիլիպոս Վարդանյանից, որ և Պետերբուրգում, գլխի մեր վերջին միասին տեսությանը Պավլովսկում, դրժելով իր խոստմանը, չպատահեցավ ինձ այնտեղ և ես առանց հրաժարական ուղչույնի ստիպված գտնվեցա ելանել Պետերբուրգից:

Թե ինչպես տեսա օտար աշխարհները, ի՞նչ փորձեր արեցի թե բնության, թե մարդերի, նոցա բաժրի և կեցության, քաղաքների արտաքին և ներքին որպիսության մասին, մի խոսքով, ի՞նչ տպավորությունք և հիշատակներ բերեցի հետո—այդ եղևար կլինեի մանրամասնաբար պատմել Ձեզ, այլ պիտո է թողուլ ապագային. բայց ընդհանրապես գոհ եմ իմ արած վերահասությանմբ իմ տեսած աշխարհների որպիսությունը և նոցա բնակիչների բարք ու վարքին: Տեսա և քննեցի, ինչ որ կարելի էր ինձ, առաջնորդ լինելով ինձ մարդասեր անձինք, պրոֆեսորք և գիտնականք, որոց հառաջուց ծանոթացած էի, որոց ոմանք ցուցին ինձ քաղցր հյուրասիրություն—գրեթե ընտանի մտերմություն՝ սիրով ու սեղանով մեծարելով ինձ: Մանավանդ Կոպենհագենում: Բեռլինի հյուրասիրությունը սառն գտա, Լայպցիգում ծանոթացա այս և այն պրոֆեսորների հետ. Դրեզդենում վայելեցի քանի մի քաղցր բարեկամասիրական օրեր, Շուլսթրասսայում, ուր մոտ 4 շաբաթ կեցա, Շվեյցարիայի Գրաուբյունդյան կանտոնում, հանքային ջուրեր դորժագրելու համար. շատ լավ անցան օրերս շվեյցարացի մարդերի մեջ. որոց մեջ գտա սեր, որոց ցուցի և սեր, որովհետև իբրև պարզ և հեզ մարդիկ արդարև արժանի էին սիրու: Մի առանձին տեսարան է այս հանքային ջրերի ալցելության հանդեսը. ամենայն տեղերից դալիս են այստեղ մարդիկ, հանքային ջուր խմելու և աղանյութ բաղանիքի մեջ լվացվելու: Քանի բաժակ հարկավոր էր խմելու և ի՞նչ կարգով, այդ բոլորը որոշված է բժշկի պատվերով, որ և ինքը անցուդարձ է անում բժշկության երկար ու ձիգ դահլիճի մեջ, ուր կան և վաճառաշահական խանութներ և երաժշտության օրգեստեր: Բժշկարանի շրջակայքում այդի գեղեցիկ դրսյայմբ՝ Ինն (Inn) գետի եզերքում. այս գետը սրբնթաց կոհակներով, գոռալով և շառաչելով անցնում է Ինն գետի հովտի միջից, փառավոր տեսարան: Գեղեցիկ աշխարհ է Շվեյցարիա, միայն շատ լեռնոտ և դժվարակիս ճանապարհներով, դար ու վեր և դար ու փոս, ճեմելու համար հարկավոր են դիմացկոտ ոտք և առողջ թոքեր. վերևում ձյունապսակ սարազուլաններ՝ ցից-ցից կատարներով և թամբերով, իսկ ներքևում՝ ամենազալար կանաչություն. որպիսի՝ ձյունապատ դաշտեր, որպիսի՝ հաստամարմին սառցակույտք ամառային ջերմ օրերում: Դոքա արդարև հավիում են և գոյացնում են ամենայն տեղ սարավեժ վտակներ արծաթափայլ ջրով, բայց սպառվիլ կարող չեն ամառային եղանակի կարճության պատճառով: Կովկասյան վիթխարի սարազո-

տիրքը ունի այլ ֆիզոնոմիա: Միատեսակ են և մոնոտոն, մինչ Շվեյցարիայինքը շատ բազմազան, և ամենայն տեղ սարերի արտեաններում շենք և ավանք, հոյակապ հիվանդանոցք:

Չգիտեմ ի՞նչ դրուժյան մեջ է իմ գործը: Արդյոք մի քանի բայլ հառաջագեմ է, թե կա և մնում է միևնույն դրուժյան մեջ:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից սիրողապես Ձեր բնտանիքը և մեր սիրելի Փիլիպոս Վարդանյանը և ընդունել հավատարիքը իմ հարգութեան, որով կամ և մնամ Ձեր մտերիմ՝

Ա. Նազարյանց

26 սեպտ. 1876.

270. Հ. ՊՈՆՃՈՒԿՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Հայդելբերգ

25 հոկտ<եմբերի> 1876

Իմ ազնիվ Պոնճուկյան,

Ձեր գեղեցիկ նամակը ամսուս 23 թվականից, ստացա այսօր և շնորհակալ եմ, որ աշխատություն հանձն էիք առած պատվասիրել զիս Ձեր նամակով, մի բազմամասնյա նամակով, որոյ մեջ երկու գլխավոր խնդիրներ ընկած էին խոհական քննության ներքոյ:

Ես իսկույն պատասխանում եմ Ձեզ, ինչպես իմ սովորությունն է: Նկատմամբ հայախոսությանը, որ թագավորում է այժմյան հրապարակական թերթերի մեջ, ուրախ եմ, որ դուք իմ մինչև այժմ արած ծանոթությունները և նշակատողությունքը անձամբ անձին վերահասությունք հաստատում եք, փորձով ուսած լինելով: Արդարև ցավալի իրողություն, որ մեր հրապարակական թերթերի հեղինակքը սկսած են խոսակ ժողովրդի հետ, առանց ուսանելու այդ ժողովրդի լեզուն և որովհետև մտածում են ուսերեն, ուրեմն և խոսում են ուսերեն լով հայկական բառերով և շատախոսում են և հաստատում են թե ա՛յլ է հայկական լեզուն, ի՞սկ ա՛յլ ամենայն հայախոսություն, որ չէ նոցա սովորական, դատապարտելի է. և այդպիսի ապականողներից մեր գեղեցիկ հայկական լեզվիս, իհարկե ուսանիլ կարելի չէ, այլ մանավանդ, թե ուսածն ես մոռանալ և գլորվիլ դեպի մոլորության խորհուրդ: Կառաջարկեք ինձ մի խընդիր, ապա ի՞նչպես պիտո էր դարձան մատուցանել այս ցավին. իմ կարծիքն այսպես է, որ ամենայն խոհական հայ, ճշմարիտ աշակերտ եվրոպական գիտություն, պարտական է ինքնին ուսումնասիրել յուր մայրենի լեզուն, տեղեկանալ նորա հոգուն և ներքին հատկություններին և որովհետև եվրոպական ուսմամբ փոքր ի շատե կրթած էր իր գեղեցկության ճաշակը բնդհանրապես, խոսիլ և գրել հայերեն, հայկական մտածողությամբ, առաջնորդ առնուլ յուրյան ոչ թե խաժամուժ ամբոխը և նորա բարբարոս մայրենի լեզվին և ամենեվին տգետ հեղինակքը, այլև այն հին ու նոր գրվածքը, որոց մեջ պահված են և գտնվում են անարատ վճիտ հայկաբանության աղբյուրքը: Ով կամի բարվոք և ազնիվ հայախոսել, նա պիտի անհրաժեշտ ուսումնասիրե հին լեզուն, ոչ թե ըստ գրոց հայկաբանելու, ո՞չ, այդ անհասկանալի է մեր այժմյան ժողովրդին. այլ միայն տեղեկանալու ստույգ հայախոսության հոգուն և ուժին, մաքրելու յուր ճաշակը: Այլ և պիտո է իսկապես հայերեն մտածել—երբ խոսում ենք կամ գրում ենք հայերեն: Դիցուք թե այս կամ այն եվրոպական

իդեան օտար ու անսովոր է հային. սակայն և այդ միտ ղեկավարելով լեզվի մեջ դրած և խոր թաղած անսովորականներին, որ սկիզբ է դնում զուրա փորել, այս կարելի է և հնարավոր է ըստ բավականին լավ հայացքներ և լուսաբանել, միայն թե այդ իդեան նախ և առաջ ինքներս լավ հասկացած լինինք և հետո աշխատելներ հնարաստեղծել և կերպարանք տալ դորան ճշմարտապես արարիչ դորությամբ: Այս բոլորը կարելի է ու հնարավոր է. բայց հայություն չկա մեր մեջ և մեր ամենեցուն հոգիքը մեռած են, դուքս և մեռուցած են մեր անապատ վիճակի մեջ: Ռուսաստանի հայք չկամին հայություն, կամ թե ամենին անընտրող (indifferent) են այդ մասին: Հայություն ասելով ես հասկանում եմ (das Armeniertum in Wort und Schrifttum nationales Geistesleben...)*

Դուք զարմանում եք, Դուք ցավում եք, Ձեր զարմանքին ու ցավին մասնակից է ամենայն հայրենասեր անձն, որ եվրոպացուց ուղադրությունը այս բուպիս գերօրինակ կերպով դադարում է սլավոնական ազգերի վրա: Ամենայն հրապարակական թերթերը լցված են այն հալածանքի, այն եղեռնադրոժերի նկարագրությամբ, որ տաճիկները յուրյանց բարբարոսական ամբոխներով արած են քրիստոնյա բուկարացուց, բոսնիացուց, սերբիացուց, հերցոգովինաց, այրելով և մորթելով այս ու կին ու երեխա և պղծելով կին ու աղջիկ, մինչ ամենեքյան լուռ են նմանապիսի ահարկու անցքերի վերա, որ թե անցյալ և թե ներկա օրերում անցած էին Տաճկաստանի հայերի մեջ և այժմ իսկ գործվում են: Ձեզ պիտո է պատասխանել. հայք դարավոր ժամանակներով ստրկացած, անասելի և անլսելի հալածանք տանելով և համբերելով, սուս թե բթացած են. կորուսանելով ամենայն մարդկային իրավունքի և արժանավորության զգացողություն, անմիաբան յուրյանց մեջ և հասարակաց թշնամու և հալածողի առաջին. երբեք կարողացած չեն միաբան զորությամբ վեր կենալ, ապտամբվել յուրյանց բռնակալներուց, սուր առնուլ ձեռք և պաշտպանել կամ պահանջել իրավունք: Ո՛չ այսպես սլավոնական քրիստոնյայք Տաճկաստանի մեջ. սուր սուրը ձեռքին, մահը աչքի տակ առած պատերազմում են իբրև ուղղատեմբներ յուրյանց բռնակալների ընդդեմ. թափում են յուրյանց արյունը, յուրյանց ազգի ազատության համար: Այս պատճառով և Եվրոպան հարգությամբ նայում է դոցա վերա և դոցա ցավերը և վիշտերը գտանում են նոցա ուղադրությունը:

Սլավոնական ազգերը ծանրություն ունին եվրոպական պոլիտիկայի կշռի մեջ: Հայք ոչինչ, որովհետև մինչև այժմ աշխարհի հանդեսում ցույց տված չեն, թե կար նոցա մեջ քաղաքական ազատության ցանկություն, ձգտողություն, թե նոքա ունենին այնքան ոգի քաջության, այնքան զորավոր միաբանություն յուրյանց մեջ, որ կարող էին սրով և արյունով և երկաթով ապացուցանել յուրյանց կամքը ազատ լինելու:

Մի այլ պատճառ ես կա լուռ ու մունջ համբերությամբ տանելու ամենայն թշվառությունները Տաճկաստանի հայերի կողմից: Սոքա Փոքր Ասիայում ցան ու ցիր են, ոչինչ տեղ կենտրոնացած, ինչպես սլավոնական ազգերը: Բացի դորանից, սլավոնացիք իբրև ցեղակիցք և կրոնակիցք ուսաց, որ մի հզոր տերություն է և ունի քաղաքական մեծ կշիռ, ուրեմն և սոցա մեջ գտնում են պաշտպանք և բարեխոսք յուրյանց եվրոպական «պոլիտիկայի» առջև: Հայք ի՞նչ ունին. ոչ ոք և այդ ազգային isolation ահա թողել է և թո-

* Հայությունը խորի և զրի մեջ, ազգային մտավորական կյանքի մեջ:

զում է զնոսա արտաքոյ ամենայն ուշադրութիւն եւլրոպայի կողմից: Պոլիտիկայի մեջ չկա բարոյականութիւն, այլ ամեն բան հաշիվի համար է այդտեղ: Թող տանջվի ի թշվառութեան վերջին մրուրը, միայն թե պահվի հավասարակշռութիւնը, das Europäische Gleichgewichtssystem*: Այժմ են աղաղակում Գլադստոնը² և Զոն Բոսսելը³, որ պիտո էր տաճիկները քշել և հալածել. այդ մի հին աղաղակ և քարոզութիւն է, որ հաղար տնդամ իբրև Չայն բարբառոյ անապատի սրտած է եւլրոպայում շատ հասարակ, հաղարավոր մարդերի բերանից: Նույն ինքն եւլրոպան, դարտ մեջ և Անգլիան, 300 տարի յուր անբարոյականութեամբ չամաշեց ստրի վերա պահել ու պահպանել, ա՛յո և ամրացնել տաճիկների իշխանութիւնը կամ անիշխանութիւնը (Anarchia) եւլրոպական հողի վերա և քրիստոնյա ազգերի զխին: եւլրոպական տերութիւնը նախանձու կուրացած չկարողացան կարգի դնել Արեւելեան ասած խոնդիրը: Այժմ, երբ որ դանակը դրած հասած է վզին, արդարև ստիպված են դոքա տաճկական կառավարութիւնից աղատ կացուցանել քրիստոնյա սլավոնացիքը, բայց պահպանելով Տաճկաստանի ամբողջութիւնը:

Հայոց մասին ևս խոսք լինել կարող չէ. որովհետև սոքա ոչինչ տեղ կենտրոնացած են. բացի այն մի քանի հարյուրավոր հաղար մարդերից Կ. Պոլսում: Մեր հայք ունեին սահմանադրութիւն (Constitution) պարգևած սուլթանից, բաւական շատ իրավունքով և ազատութեամբ: Ի՞նչպես գործ դրեցին հայերը այդ սահմանադրութեան հողվածքը: Յովալի է, որ եւլրոպացիք խոսելով Տաճկաստանի քրիստոնյա ազգերի վերա, հայերը դասակից են անում միշտ հրեաներին և ջինկիներին, որ չունին ոչինչ կշիռ եւլրոպական քաղաքականութեան մեջ: Այս մասին մեղավոր են մեր հայերը ինքեանք, որովհետև մինչև այժմ կարողացած չեն յուրյանց անձը հարգի և կշռավոր կացուցանել եւլրոպացոյ աչքում: Իդուր մենք պահանջում ենք քրիստոնեական մարդասիրութիւն եւլրոպայից առ մեզ: Քրիստոնեական մարդասիրութիւն չզիտե պոլիտիկան, այլ նա ուշադիր է միայն այնպիսի ազգերի, որ հասկանալով յուրյանց քաղաքական իրավունքը, ունին երկաթ և քաջութիւն, այդ իրավունքը զինվորված ձեռամբ պահանջելու: Ես այսպես եմ հասկանում մեր ազգի պատմութիւնը:

Ինչ որ հայոց ազգին շատ ու շատ վնասում է, և օրեօր առավել մոտեցնում է յուր բարոյական քայքայմանը (moralische Auflösung)—նորա մաշված ու մեռած սիրտը. այդ ազգը չունի ոչինչ հասարակաց իդեալք, ոչինչ հասարակական ինտերեսք. ամեն մարդ առանձնացած յուր անկյունում, պահում է միա՛յն յուր օգուտը ի վնաս հասարակաց օգտին, որից նա ասիականաբար միշտ ուսել է բաժանել յուր սեփականը: Եվ այսօր տեղից գոյանում են մեր մեջ մասնողութիւնք, անձնական թշնամութիւնք, հալածանք, տնավերութիւնք և այլն, և այլն: Բունը այնտեղ է հասած, որ հայը Ռուսաստանում կարծեմ ամենայն տեղ խորշում է հայից և մոտենում է օտարին: Արդեն յուր լեզվի մեջ սարսափելի կերպով սուղացուցում է յուր հայութեան թշնամութիւնը և օտարապաշտութիւնը, թեպետ եթև նորանից հարցանես նա ջերմեռանդ հայրենասեր է. արդարև մեղանում ամենեքեան առաքինի և պատվական հայեր են մեծ ու փոքր ... բայց առանց առաքինի ու պատվական գործերի, հայրենասերք առանց հայրենասիրութեան, հայք առանց հայութեան:

* եւլրոպական հավասարակշռութեան պրոբլեմ:

Ի՞նչ նորութիւնք պատմեմ Ձեզ մեր սիրելի Մոսկւայից, մեր հայկական շախջախւած կյանքից: Ամենեքայն օրեցօր սպասում են «Լումայի» երեմանը, բայց դա տակաւին քնի մեջ է և ո՞վ գիտե, երբ պիտի դարձնու Արդեն երեւեցան Ձ տետրակք «Փորձի», որոց նյութերը արդարեւ բավական ճոխ են, բայց բոլորովին անմշակ և տձև ու անկերպարան և անճաշակ. կրիտիկայք հայոց մատենագրութեան վրա նույնպէս երեխայամիտք: Այդ մարդիկը, ասես թե, բոլորովին անտեղյակ են որեիցե եվրոպական ազգի դպրութեան ընթացքին, այլ համաշխարհական պատմութեան: Պատմութիւնը դոցա հասկացողութեամբ չէ մարդկային հառաջագիմութեան և աստիճան առ աստիճան բարդավաճանքի հանդես, այլ մի դադարում, մեռյալ լիճ, ճահիճ, eine Pfütze, Sumpf, Stagnation.

Շատ հեշտ բան է հայերի աչքում օրագիր հրատարակել: Ի՞նչ հարկավոր է դորա համար: Մի քանի կիսուս մարդիկ, որ այստեղից այնտեղից վայրի վերոյ այս միտքն ու այն միտքը կրկնած մի հարահնար և յուրահաճո լեզվով, առանց որեիցե քննութեան և ուշադրութեան ձկին, դուրս վիժելին գրչի տակից: Ահա Ձեզ մեր այժմեան փառավոր հայկական դպրութիւնը: Յնծա՛, Հայաստան, ամենայն բան ունիս դու, և ոչինչ սպակաս չէ՝ քեզ, «Մեղու», «Մշակ», Փորձ», գուցե շուտով «Լումա»:

Խնդրեմ ողջունել ինձանից շատ սիրողապէս մեր ազնիւ եղբայր Մուրաֆչանցը, այլև ընդունել ինձանից իմ ողջունս հանդերձ բոլորամասնյա խնդրվածքով առ ամենաբարձրյալը, որ շնորհեն Ձեզ զորութիւն և կարողութիւն հաջողութեամբ ավարտելու Ձեր դժվարին ասպարեզը:

Ողջ եղբք, ազնիւ բարեկամ,

Ձեր մտերիմ Ս. Նազարյանց

271. ԳԵՎՈՐԳ Դ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍԵՅՈՒՆ

Մոսկվա—Էջմիածին

Վեհափառ Տեր,

Մի ծանր իրողություն այս բոսնիս հարկ է դնում մեր, ժողովրդականներին վերա դիմել առ Ձեզ և որդիական համարձակությամբ հայտնել Ձեզ, իբրև ազգիս վեհագույն գլխիդ՝ մեր ամենեցուն վիրավոր սրտերի ցավը:

Երկայնամտությամբ և վեհանձնությամբ մեք լուռ կմնայինք, բայց որովհետև խնդիրը, որ առիթ է տված այս մեր նամակիս, այնքա՛ն մեծակշիռ է—այն անցքը, որ նորերումս անցած է մեր նվիրական սուրբ էջմիածնի աթոռի ոտքում, ամենայն զգացող սիրտ և ամենայն մտածող հոգի մեր մեջ վրդովում է և խռովում է իբրև ամոթ և անսպասելիություն մեր հայկական անվանը, մանավանդ օտարազնյա ժողովրդականների առաջև, վասն որո պատվելով մեր անձը, պատվելով մեր եկեղեցին, պատվելով այն ազգը, որ կրում է յուր վերա անունս «Լուսավորչական աթոռի որդիք», մի աններելի և դատապարտելի թուլություն կհամարենք մեր կողմից, սառնամիտ լուռությամբ տանել այն անարդյունքը, որ հասել է մեր ազգի հասարակությանս մի հանգուզն եպիսկոպոսի հրամանով էջմիածնա միաբանների կարգից:

Մեք, Մոսկվայի հայկազյան հեղեցու ժողովրդականքս, սարսափելով կարդացինք հայերեն և ռուսերեն օրագրերի մեջ այն անարժան, բոլորովին անբրիստոնյա ընթացքը, որ Վահրամ Մանկունի եպիսկոպոսը ցուցել է առ յուր հանգուցյալ քրիստոնյա եղբայրակիցքը՝ Աբել եպիսկոպոս Մխիթարյանց և Հովհաննես եպիսկոպոս Ասլանյանց: Մեզ մնում է անհայտ, թե որպիսի քրիստոնեական կրոնի ուսմամբ թույլ էր տված Մանկունի եպիսկոպոսին այդպիսի անօրինակ անգթությամբ վարվիլ երկու հանգուցյալ հայ եպիսկոպոսների հետ, մինչև դոցա անշնչացած հողեղեն նշխարքը օրինապատշաճ թաղման և հուղարկավորության ծիսից ու արարողությունից զուրկ կացուցանել, թող նորա հառաջընթաց, թշնամական ոխակալությամբ տված խիստ պատվերքը հրամանի՝ անտեսելու, բարձիթողի առնելու ցավագար հիվանդներիս դարմանատարությունը, մեք լսում ենք, որ Մանկունի եպիսկոպոսի ինքնիշխան ընթացքը հակառակություն հարուցանելով, առիթ է տված Մանկունի արքայականների ձեռքից հանգուցյալների մարմինքը բռնությամբ խլելու, փոքր ի շատն դիազարդելու և ամփոփելու գերեզմանի հանգստի մեջ: Զարհուրելի իրողություն և կրկնապատիկ դատապարտելի, որովհետև այդ անցքը պատահած էր հայոց կաթողիկոսարանի մոտակայքում:

Վեհափառ Տե՛ր, վերապատվյալ հոգևոր Հայր մեր, մեք քրիստոնեական կրոնի գերագույն օրենք և հրաման գիտենք և խոստովանում ենք սեր, երկայն-

մտութիւն, հեղութիւն և ներողութիւն. սեր առ թշնամիս, բարերարութիւն առ ատեիիս, օրհնութիւն առ անիծիշս, «Մի՛ դատէք, դի մի՛ դատիցիր», — պատվիրում է մեզ ստատվածեղեն բերանը մեր երկնային վարդապետի, Հիսուս Քրիստոսի, մի ավետարան, մի ուսուցիչ, որ մեզ այլապէս ուսուցանէին, չզիտենք մեր, չզիտէ և մեր սուրբ, անարատ քրիստոնեայն ևկեղեցին: Մի անշուփելի, անսահման ցավի մեջ բնկղմած է մեր սիրտը, տեսանելով, որ մի հայ եպիսկոպոս, որ աշակերտած էր նույն ուսմանը, որին մեր ժողովրդականքս, կարող էր այլապէս զործել, քան թե ուսած էր, և այդպէս չար օրինակ, գայթակղութեան քար դառնալ ազգի մեջ: Եվ ուստի՞ է, հարցանում ենք, այդպիսի իշխանութիւն Մանկունի եպիսկոպոսին: Մեր ճանաչում ենք միակ գերագույն դատաւոր ևկեղեցական դործերի մեջ մեր ազգընտիր կաթողիկոսը և հայրապետը, այլ ոչ մի հասարակ եպիսկոպոս, որ անձնական ախտերով վարակված, մոլեգնութեամբ կատաղում էր դեպի յուր հանդուցյալ եղբարքը:

Վեհափառ Տե՛ր, մեք այս բոսկիս մեր ազգային հասարակութեան պատիվը և իրավունքը վշտացած ու անարգված տեսանելով մի տգետ եպիսկոպոսի անօրինակ հանդգնութեամբ, միաբերան բողոքում ենք առ Ձեզ, և խընդրում ենք դատ առնել մեզ, վերահասութիւն դործելով Ձեր մոտակայքում, իհարկէ, առանց Ձեր գիտութեան կատարված հանցանքին, արժանավոր հատուցումն առնել հանցավորին, կես մի ի խաղաղութիւն ազգային հասարակութեան խռովյալ և վրդովյալ սրտերին, և կես մի ի խրատ և ի զղուշութիւն գալոց ժամանակներին:

Հուսալով, թե արդարացի խնդիր հայկազյան հասարակութեանս անտես առնելու չէ վեհափառ տերութիւն Ձեր, եմք և մնամք կուսավորչական աթոռի հարազատ որդիք:

Ս<տեփանոս> Ն<ազարյանց>

5 մայիսի <18>??
Մոսկվայում

272. ՍՍՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Den 4 ten Juni 1877

Mein lieber Herr Mayssurjantz,

Zürnen Sie mir nicht, daß ich die Antwort auf Ihr werthes Schreiben, begleitet von zwei werthvollen Broschüren solange verzögert habe. Mei Brief war schon längst fertig, aber durch eine eigenthümliche Verkettung der Umstände mußte er verworfen werden; geschrieben hatte ich ihn in der Stadt und zwar datiert von 3ten May. Sie können also daraus schließen, daß ich früh genug daran gedacht habe, meiner Pflicht nachzukommen, weil mir jede Pflichterfüllung, sie möge angenehm oder bitter sein, also ganz unabhängig von Affecten, höchstes Sittengebot ist.

Empfangen Sie meinen herzlichsten Dank für die Uebersendung der «Gedenkblätter an das 75jährige Bestehen der Landesuniversität Dorpat», und der «Festrede zur Jahresfeier der Stiftung der Universität», gehalten von Gustav Teichmüller. Meinen besondern Dank aber muß ich Ihnen aussprechen für die liebevollen Sorgen, die Sie für die Wiederher-

stellung unseres freundschaftlichen Briefwechsels getragen haben. Ich halte ihn für richtig, weil ich der Ueberzeugung lebe, daßer zu unserer gegenseitigen Belehrung und Vervollkommnung sehr dienlich und geeignet sein möchte. Ich meine, jeder Austausch von Gedanken muß auf uns nur anregend wirken, weil wir dadurch den Schatz unserer Ideen und Gefühle, mithin den Inhalt unsers Lebens bereichern würden.

Ihre Schilderung der Festfeier der Stiftung der Universität, die persönliche Betheiligung des Herrn Curators Ssaburów an dem 75jährigen Jubeltage der Universität und an dem Völkercommers der Studentenschaft, berührten mich sehr angenehm. Solch' eine intim freundschaftliche Beziehung zwischen Curator und Studenten klingt wohl wie eine Stimme aus einer andern Welt. Das ist jedenfalls eine Ausnahme-Stellung, welche die Studenten der Dorpater Universität zu ihrem Curator einnehmen, Dank den gemeinsamen gepflegten und wohlverstandenen Interessen der Wissenschaft. Wie ganz anders gestalten sich die Dinge hier zu Lande, und es ist doch alles unser Liebes Rußland. Was ich bei der Betrachtung dieser Gegensätze gedacht und gefühlt—ein ziemlich großer Abschnitt im verworfenen Briefe—der widerstrebt der brieflichen Mittheilung und wäre vielleicht für Sie ganz überflüssig.

Die Gedenkblätter habe ich vom Anfange zum Ende mit gespanntester Aufmerksamkeit gelesen. Vieles darin, Verhältnisse und Personen, Vorgänge und Wechsel fallen in die Zeit meiner Dorpater Lebensperiode. Herzlich freue ich mich darüber, daß Vieles in Dorpat gegenwärtig eine bessere Gestalt gewonnen, vor Allem, daß die Universität an ihrer Spitze einen Mann aufzuweisen hat, wie Ssaburów—verehrungs—und hochwürdig. Vivat, crescat, prosperet alma mater!

Die Festrede habe ich schon begonnen zu studieren; als eine wissenschaftliche Abhandlung mager-trockene Kost, liest sie sich recht langsam. Ich habe sie aufgehoben und will sie, so Gott will, in ländlicher Muße vornehmen. Wir sind schon seit der Wochen auf dem Lande, aber der warmen Tage haben wir bis jetzt sehr wenige gehabt, wir müssen sogar dann und wann heizen, um nicht zu erfrieren. Leute, die Landhäuser bewohnen, ohne über Öfen zu verfügen, sind gezwungen, wieder nach der Stadt zu übersiedeln. Schöner Sommer! Der Sommeraufenthalt auf dem Lande kostet mich sehr viel, besonders wenn man noch seine Stadtwohnung behalten und bezahlen muß. Doppelte Ausgaben. Für unser Landhaus zahlen wir über 200 R., in der Stadt 800 R., ohne das Fahrgeld zwischen Land und Stadt in Anschlag zu bringen. Theures Leben!

Sie wünschen Etwas über meine vorigen Jahrs ins Ausland unternommene Reise zu hören. Das war eine weite Rundreise, die ich gemacht habe, leider aber meist flüchtig, die Städte berührend, weil meine beschränkten Mittel mir nicht erlaubten, längere Zeit in denselben zu verweilen.

Von Petersburg aus bin ich zu Schiffe über Stockholm und Copenha-gen, wo einige interessante Bekanntschaften gemacht wurden, in Deutschland eingedrungen. Ueber Stettin kam ich nach Berlin, wo ich 5 Tage

mich aufgehalten habe, um die Sehenswürdigkeiten daselbst einigermaßen in Augenschein zu nehmen. Die imposante, großartig angelegte Lindenstraße, zu beiden Seiten mit königlich-kaiserlichen Pallästen und Parkanlagen, sowie mit zahlreichen Denkmälern geschmückt—am Eingange derselben prangt die kolossale Reiterstatue des großen Eriedrich vom Erz—führt zum Brandenburger Thore, mit einer Säulenhalle. Unter dem Thore fort gelangt man zu einer Terrasse, wo eine hohe und breite Granittreppe zur Siegessäule, einem colossalen Prachtwerke, hinauf führt. Es ist ein großes Viereck mit erhabener Arbeit; Die Inschrift auf der Südseite lautet: den siegreichen deutschen Herrßn—das Vaterland! Lange, sinnend und betrachtend, stand ich vor diesem Monumente deutscher Größe und Herrlichkeit und trauernd versetzte ich mich in Gedanken in die Vergangenheit und Gegenwart unseres armenischen Volks, wo nur Trümmer und Schutthaufen mir niederschlagend entgegen traten.

Von Berlin aus reiste ich nach Leipzig, wo ich einige recht fröhliche Tage verlebt habe. Es ist eigentlich eine Handelstadt mit schönen Märkten, die ich besuchte. Die Rosen und Lilien von Leipzig sind prachtvoll. Auch mit einigen Professoren der Leipziger Universität habe ich Bekanntschaften angeknüpft, doch fand ich sie nicht so liebenswürdig und zuvorkommend, wie in Copenhagen. In Leipzig traf ich auch einige Armenier an, Studenten aus Mosco, und eine Studentin aus Tiflis, die Frau des Doctor Cutscharjantz, die Vorlesungen über Pädagogik beim Professor Strumpel hörte: eine interessante, aber ziemlich männlich aussehende Person.

Von Leipzig ging die Reise graden Weges nach München, der Hauptstadt Bayern's; eine lichtvoll schöne Stadt mit catholischer Physionomie, auf jedem Freiplatze ein Marienbild. Ich besuchte daselbst die Kunstausstellung mit herrlichen Bildergallerien, wunderschönen Erzeugnissen der Töpferei in Porzellan und Glas, und sehr elegant ausgearteten, mit Gold, Silber und Elfenbein ausgelegten Geräthschaften aus Wiener Fabriken. Eine nie enden wollende Mannigfaltigkeit von weerthvollen gegenständen, deren Anblick wahrhaft bezaubernd und entzückend; leider von allen diesen Herrlichkeiten und Wundern der Kunst konnte ich nichts an mich bringen, ich bin nur an ihnen betrachtend vorübergegangen. Gerne hätte ich einige Bekanntschaften mit den Notabilitäten der Universität, namentlich mit Herrn Döllinger, dem ehrwürdigen greisen Helden dees Altatholicismus angeknüpft, ich blieb aber eine zu kurze Zeit in München. Das Volk, frisch und munter, mit rosigen Wangen, aber etwas leichtsinnig fröhlich, machte indessen keinen günstigen Eindruck auf mich. Ich war abgestiegen im Hotel «des quatre saisons», habe ober da kein bayrisch Bier bekommen können; auf mein Verlangen darnach, wurde mir eine Bouteille Wiener Bier vorgesetzt für eine Mark 40 Kop.

Von München ging mein Weg nach Lindau, der Schweizer Gränze, wo ich nur übernachtet habe, um des folgenden Tages, bei aufgehender Sonne über den schönen Bodensee nach Romanshorn abzureisen. Herrliche Ueberfahrt über grünen, durchsichtigen Wasserflächen. Das Wetter war

überaus günstig, und die Gesellschaft recht liebenswürdig. Von Romanshorn bis Schuls-Tarasp im reizenden Bergthal des Inn, über verschiedene Stationen bin ich zur Deligence gefahren, weil keine Eisenbahnen über die Berge führen. Der Weg ging zuerst bergauf in die Schneeregion, wo lauter Schnee- und Eisfelder auf lange Stunden hin sich ausbreiteten, und dann tief, tief zum Thalgrunde hinab, wo die Mineral-quellen aus dem Schoße der Erde hervorsprudeln. Die Sturzbäche in ungeheurer Zahl von allen Seiten mit brausendem Getöse herabrieselnd, mit silber-klarem Wasser, haben mir große Freude bereitet sie sind jedenfalls viel imposanter und großartiger als bei uns auf dem Caucasus.

Die Gegend von Schuls-Tarasp ist von sogenannten Romanen bewacht und zählt in der Umgebung viele Dörfer meist protestantischer Confession. Ich sah dort Capuzinermönche und Barfüßler, dickkranzige Pfaffen, die Gott weiß mit welchen Krankheiten behaftet, zum Gebrauche der Trinkhalle gravitatisch einhergingen. Nach 25tägigen Aufenthalte in Schuls-Tarasp, ohne besondern Erfolg vom Gebrauche der Mineral-quellen, für mein hämorrhoidal Leiden, reiste ich nach Zürich ab. Hier besuchte ich einige merkwürdige Örter, die sogenannte hohe Terrasse, wo das Monument des Vaters des Schweizer-Gesangvereins, Nägely, mit einer sinn- und gedankenreichen Inschrift oder vielmehr Motto von ihm selbst, über den Züricher See dominiert, das Polytechnicum mit schönen Ingenieurarbeiten und Zeichnungen, ferner die Mutterkirche der reformierten Schweiz, in welcher Zwingli die Reformation verkündigt. Der Bahnhof der Schweizer Republik ist vielleicht der schönste in der ganzen Welt. Von Zürich kam ich nach Schaffhausen mit dem einzigen Zweck, den mächtigen Rheinfall zu betrachten. Er ist wirklich recht imposant, 50 Fuß tief, mit ungeheurer Wasserfülle brausend und kochend herabstürzend und ein Meer von Silberschaum bildend. Zwei Felsenklippen, worüber das Wasser hinläuft, können kaum der Gewalt der Fluten widerstehen und sind zer-spalten in mehrere Trümmer mit hervorragenden Zacken. Auf der einen Klippe ist ein Pavillon gebaut mit Geländern zum Hinaufsteigen, das aber nur möglich ist bei stillem Wasser. Ich wagte es nicht, hinaufzukommen. Es mag wohl der Ausblick von diesem Pavillon aus über den Catarakt viel vollständiger und umfassender sein, weilmanvon dort, gleichsam vom Centrum aus, die ganze Natursonne überschauen kann.

Schaffhausen ist eine kleine, ziemlich saubere Stadt. Von hier über den Schwarzwald reiste ich nach Heidelberg im Neckar-Thal, wo ich eine Woche verweilte, um einige Bekanntschaften anzuknüpfen und die Merkwürdigkeiten der Stadt zu besichtigen. Zu Heidelberg studieren zwei Armenier, Herren Mutafjan und Bontschukjanz, der Erstere aus Achalzig, der Letztere aus der Türkei. Einmal allein, anders Mal in Gesellschaft mit diesen jungen Leuten habe ich die Schloß-Runen von Heidelberg, den sogenannten Kaiser- oder Königsstuhl und den Wolfsbrunnen besucht, dergleichen die Museen, die aber nicht reichhaltig sind. Die Stadt zeigt eine schöne, ländliche Physionomie, eine an den beiden Ufern lang gezogene Bauart mit dürftigen Wein- und Fruchtgärten an Bergabhängen auf der

rechten Seite des Flusses. Die Spaziergänge werden sehr erschwert durch das Besteigen der Berge, worunter merkwürdig sind: der Philosophenweg und der Heiligenberg. Das rechte Ufer des Neckar ist flacher, an dem auch eigentlich die Stadt gebaut ist mit schönen breiten Straßen, Alleen und sauberem Pflaster. Die Häuser sind umrankt von wilden Weinreben und sonstigen Schlingpflanzen. Von den Professoren habe ich kennengelernt die Herren Kuno Fischer und Schenkel; den Herrn Professor Bluntschli, der ein schönes Haus mit einem Garten in Heidelberg besitzt, hätte ich sehr gern kennengelernt; es kam aber nicht dazu.

Von Heidelberg über Leipzig, wo ich schon früher gewesen, kam ich nach Dresden, einer wunderbar saubern und schmucken Stadt an den beiden Ufern der Elbe und suchte daselbst einen alten Bekannten aus Schuls-Tarasp, Herrn Eysoldt, Staatsanwalt und Mitglied des deutschen Reichstags auf. Hier habe ich zum ersten Mal eine Idee bekommen von der Wärme oder vielmehr Kälte und Engherzigkeit rein deutscher Gastfreundschaft. Der genannte Herr, der mich schriftlich gebeten hatte, bei ihm einzusprechen, wenn ich nach Dresden käme, nahm mich allerdings freundlich auf, führte mich abends in das sogenannte königliche Belvedere, wo schöne Musik und saubere Gesellschaft nebst elegant servierten Tischen das Gemüth erfreuten. Ich wurde von meinem Gastfreund bewirthet mit recht wohlschmeckenden Speisen, doch ohne satt zu werden, weil zu wenig für meinen Appetit, oder nordische Eßlust gereicht wurde. Mehr geistig, als leiblich erbaut, kam ich von diesem Tractament fort; Tags darauf wurde ich wieder eingeladen, mit dem Herrn Eysoldt zu Mittag zu speisen. Er führte mich in ein anderes Gasthaus, wo ich wieder eine frugale Mahlzeit mit ihm abhielt. Das Dresdener Bier ist vortrefflich und wird massenhaft getrunken. Ich benutzte meinen kurzen Aufenthalt in Dresden, um die schöne Bildergallerie daselbst mehrmals zu besuchen. Eine schöne runde Gartenanlage mit herrlichen Portalen, gleichsam als Vorhof, führt hinauf zur Bildergallerie, wo Sachsens kunstliebende Könige wirklich eine sehr reichhaltige Sammlung von Kunstschatzen mit ausgesuchtem Geschmack zusammengebracht und bestens geordnet haben. Es ist da des Sehens und des Betrachtens kein Ende. Da sind alle Maller Schulen vollständig vertreten und bieten dem Kunstkenner den schönsten Genuß, die herrlichste geistige Nahrung. Dresden ist auch berühmt, wegen seiner Porzellan-Malereien und schönen Stickereien in Wolle und Seide, in überraschender Naturwahrheit. Sie sind aber nicht billig; allerdings viel billiger, als bei uns in Rußland. Was kann man da nicht an schönen Sachen zusammenkaufen, wenn man nur viel Geld in der Tasche der großen hat? Dresden und seine Umgebung, die Neustadt jenseits Brücke über der Elbe, haben mir sehr, gefallen. Ein schöner Aufenthalt und verhältnismäßig billiger, als irgendwo anders in Deutschland. Landhäuser außerhalb der Stadt zum Sommeraufenthalt gibt es da nicht, wie bei uns in Mosco. Daher sind die Leute gezwungen, auf Reisen zu gehen.

Von Dresden nach Berlin hinüber kam ich nach Königsberg, der Heimath des großen deutschen Philosophen Kant, dessen Standbild, leider

von den undankbaren Nachkommen in einen unbedeutenden Stadtwinkel gesteckt, einen traurigen Eindruck auf mich machen mußte. Ich stand lange verehrungsvoll und in Nachdenken versunken dem bronzenen Standbilde des großen Mannes gegenüber, und konnte mich nicht einer gewissen moralischen Entrüstung über die Vernachlässigung des Andenkens vom großen Kant seitens seiner Mitbürger erwehren. Ich besuchte die Universität auf einem großen freien Platze, ein schönes Gebäude mit Marmor-Treppen und Colonnen inwendig, die Aula universitatis, deren Decke einen gestirnten Himmel darstellt, deren Wände mit historischen Gemälden bedeckt sind. Da standen lange Bänke zum Sitzen für die Besuchenden, und als ich eintrat, fand ich dort zahlreiches Publikum und einen Mann in der Mitte, der in höchst beredtem Vortrage, mit einer sanft lieblichen Stimme die Bedeutung dieses und jenes Wandgemäldes dem Publikum erklärte. Ich hielt ihn zuerst für einen Professor und später erwies es sich, daß dies der Famulus des Professors der Kunstgeschichte war.

Um einer Aufforderung Moskauer Freude, eine Familie von Gaben in der Umgebung von Königsberg zu besuchen, nachzukommen, habe ich ein Paar Wochen auf dem Lande verlebt auf dem Rittergute Polwitten, wo ich mich der hochherzigsten, liebevollsten Aufnahme zu erfreuen hatte. Doch ist das Landleben bei uns in Liefland viel schöner. Von Königsberg über Virballen, mit der Smolensk—Moskauer Eisenbahn bin ich, nach 3monatlicher Irrfahrt nach Mosco zurückgekehrt.

Das sind in der Kürze meine Reise-Erinnerungen; die Schlußbetrachtung über das Leben und Weben, über das Essen und Trinken und Schaffen in Deutschland, behalte ich mir vor, in einem andern Briefe Ihnen zukommen zu lassen.

Mit herzlichsten Grüßen von mir und den Meinigen Ihr ergebenster
S. Nasariantz

<Հասցեն> Москва, село Богородское, дача Антоновой.

<Թարգմանություն>

Մոսկվա—Դորպատ

Մոսկվա, 4 հունիսի, 1877

Իմ սիրելի պարոն Մայսուրյանց,

Մի բարկացեք ինձ վրա, որ ես այգբան ուշացրի Ձեր հարգելի գրության պատասխանը, որի հետ էին նաև երկու արժէքավոր բրոշյուրներ: Նամակս վաղուց արդեն պատրաստ էր, սակայն դեպքերի մի յուրահատուկ դասավորումով՝ այն պետք է մի կողմ նետվեր: Ես այն գրել էի քաղաքում և այն նույնիսկ թվագրված էր մայիսի 3-ով: Դուք, ուրեմն, սրանից կարող եք եզրակացնել, որ ես բավական կանուխ էի մտածել այն մասին, որ իմ պարտականությունը կատարեմ, որովհետև ինձ համար ամեն մի պարտականություն, լինի այն հաճելի թե դառն, ուրեմն միանգամայն անկախ զգացմունքներից, մի քարձրագույն բարոյական հրաման է:

Ընդունեցեք իմ ամենասրտագին շնորհակալությունը «Հիշատակի թերթեր Դորպատի երկրամասային համալսարանի 75-ամյա գոյության մասին»-ի ա-

ռաքման համար. սրա հետ նաև «Համալսարանի հիմնադրման տարեկան հանդեսի առթիվ տոնական ճառ»-ը, խոսված Գուստոֆ Թալամյուլիերի կողմից¹: Իմ հատուկ շնորհակալությունը սակայն պետք է հայտնեմ Ձեզ այն սիրալիր հոգածության համար, որ Դուք ունեցաք մեր բարեկամական նամակագրությունը վերականգնելու գործում: Ես այդ բանը կարևոր եմ համարում, որովհետև այն համոզման եմ, որ այն մեր փոխադարձ կրթությանը և կատարելագործմանը շատ նպաստավոր և հարմար կարող էր լինել: Մտքերի յուրաքանչյուր փոխանակում կարող է մեզ վրա միմիայն դրդիչ ազդեցություն ունենալ, որովհետև մենք զբաղվում ենք զաղափաբների և զգացմունքների գանձը, ուրեմն և մեր կյանքի բովանդակությունը կհարստացնենք:

Համալսարանի հիմնադրման տոնական հանդեսի Ձեր նկարագրությունը, պարոն հոգաբարձու Սաբուրովի անձնական մասնակցությունը համալսարանի 75-ամյակի հոբելյանական օրվան և ուսանողական միջազգային խնջույքին, ինձ հուզեցին շատ հաճելի կերպով: Այսպիսի մի սերտ բարեկամական հարաբերություն հոգաբարձուի և ուսանողների միջև հնչում է հենց ինչպես մի ձայն մի այլ աշխարհից: Սա համենայն դեպս մի բացառիկ կեցվածք է, որ ունեցել են Դորպատի համալսարանի ուսանողները իրենց հոգաբարձուի հանդեպ, և այս՝ գիշության համատեղ մշակված և լավ հասկացված շահերի շրջանորհիվ: Ինչպես բոլորովին այլ ձևով են ընթանում այս բաներն այստեղ՝ մեզ մոտ. և այս բոլորը բաց և այնպես մեր սիրելի Ռուսաստանն է: Թե ես այս հակադրությունները քննելիս ինչ եմ մտածել և զգացել, այդ մի բավական խոշոր հատված էր կազմում մի կողմ նետված նամակում. այդ բոլորը ենթակա չէ նամակով հաղորդման, և Ձեզ համար էլ գուցե այն կլինեք բոլորովին ավելորդ:

«Հիշատակի թերթերը» ես կարդացի սկզբից մինչև վերջը ամենալավոված ուշադրությամբ: Նրանցում շատ բան, պարագաներ և տնձեր, դեպքեր ու փոփոխություններ համընկնում են իմ դորպատյան կյանքի ժամանակաշրջանին: Սրտանց ուրախանում եմ ես այն բանի համար, որ ներկայումս Դորպատում շատ բան ավելի լավ կերպարանք է ստացել, ամենից առաջ այն, որ համալսարանի գլուխը Սաբուրովի պես մի հարգարժան և գովելի մարդ է կանգնած: Թող կեցցե, աճի, ծաղկի սնող մայրը (Vivat crescat, prosperet alma mater)*:

Տոնական ճառն սկսեցի արդեն ուսումնասիրել. իբրև մի դիտական գրվածք նա լղար և չոր է. կարդացվում է շատ դանդաղ: Ես այն մի կողմ դրի և ուզում եմ, թե աստված կամենա, գլուղական տարադ ժամերին սկսել այն կարդալ: Մենք արդեն շաբաթներից ի վեր գյուղումն ենք², բայց մինչև այժմ տաք օրեր շատ քիչ ենք ունեցել: Ստիպված ենք նույնիսկ երբեմն վառել՝ չմրսելու համար: Մարդիկ, որոնք գլուղական առանց վառարանի տներում են բնակվում, ստիպված են կրկին քաղաք փոխադրվել: Գեղեցիկ ամառ: Ամառային բնակությունը գյուղում ինձ վրա թանկ է նստում մանավանդ, երբ ստիպված ես քաղաքի բնակարանդ էլ պահել և դրա համար վճարել: Կրկնակի ծախս: Մեր գլուղական տան համար մենք վճարում ենք 200 ռուբլուց ավելի, քաղաքում՝ 800 ռուբլի, առանց հաշվելու գյուղի և քաղաքի միջև կատարվող ճանապարհածախսը. թանկ կյանք:

Դուք ցանկանում եք մի բան լսել իմ անցյալ տարի արտասահման կատարած ճանապարհորդության մասին: Դա մի երկար պատկերով ճանա-

* Նույնը լատիներեն:

պարհորդութիւնն էր, որն ես կատարեցի, սակայն դժբախտաբար մեծ մասամբ հարեանցի կերպով, քաղաքներ հանդիպելով, որովհետեւ իմ սահմանափակ միջոցները ինձ թույլ չէին տալիս նրանց մեջ ավելի երկար մնալ:

Պետերբուրգից նավով, Ստոկհոլմի և Կոպենհագենի վրայով, որտեղ ես մի քանի հետաքրքրական ծանոթութիւններ հաստատեցի, մտա Գերմանիա: Շթեթինի վրայով եկա Բեռլին, որտեղ մնացի 5 օր, որոշ չափով տեսարժան բաներ դիտելու համար: Փառավոր, հուշակապ անցկացված Լինդըն-շտրասեն. երկու կողմերին արքայական-կայսերական պալատներով և պարտեզներով, ինչպես և բազմաթիւ պատմական արձաններով զարդարված, որոնց մուտքերին կից է Ֆրիդրիխ Մեծի հսկա հեծյալ բրոնզե արձանը, որը տանում է դեպի Բրանդենբուրգյան դարպասը, որն ունի սյունազարդ մի գավիթ: Այդ դարպասի շարունակութեան մեջ հասնում ես մի տերրասի, որտեղ մի բարձր և լայն գրանիտյա սանդուղք վեր է առաջնորդում դեպի հաղթութեան սյունը, մի հսկա փառավոր գործ: Սա մի մեծ, բարձրաքանդակով զարդարված քառանկյունի է: Նրա ետեւի կողմի արձանագրութիւնը ասում է. Գերմանական հաղթական բանակին՝ Հայրենիքը: Երկար խորհելով և դիտելով՝ կանգնեցի գերմանական մեծութեան և փառավորութեան այս հուշարձանի առաջ և տըխրելով՝ մտքով փոխադրվեցի դեպի մեր հայ ժողովրդի անցյալն ու ներկան, որտեղ ինձ թախծալից դեմ հանդիման են գալիս միայն ավերակներ և փրված ժողովուրդի կույտեր:

Բեռլինից անցա Լայպցիգ, որտեղ մի քանի շատ ուրախ օրեր անցկացրի: Այն իսկապես մի առևտրական քաղաք է գեղեցիկ շուկաներով, ուր ես այցելեցի: Լայպցիգի վարդերն ու շուշանները շքեղ են: Նաև Լայպցիգի համալսարանի մի քանի պրոֆեսորների հետ հաստատեցի ծանոթութիւններ, սակայն նրանց այնպես սիրալիր ու ընդառնող չգտա, ինչպես Կոպենհագենում: Լայպցիգում հանդիպեցի նաև մի քանի հայերի, ուսանողներ Մոսկվայից, և մի ուսանողուհի Թիֆլիզից՝ դոկտոր խաչատրյանցի՝ կինը, որը մանկավարժութեան վերաբերյալ դասախոսութիւններ էր լսում պրոֆ. Շթրումպելի՝ մոտ, մի հետաքրքրական, բայց բավական տղամարդու տեսք ունեցող անձնավորութիւն:

Լայպցիգից ուղիղ ճամփով գնացի Մյունխեն՝ Բավարիայի մայրաքաղաքը, լույսնելով հարուստ, գեղեցիկ մի քաղաք՝ կաթոլիկ ֆիզիոնոմիայով՝ ամեն մի ազատ տեղում Մարիամի (աստվածամոր) պատկերով: Այստեղ այցելեցի լաթվեատի ցուցահանդեսը՝ փառավոր պատկերասրահներով, հախճապակա և ապակա անոթների հրաշալի արտադրութիւններով, և շատ շքեղ հախճապակի ոսկով-արծաթով և փղոսկրով զարդարված անոթներով՝ Վիեննայի ֆաբրիկաներից: Արժեքավոր առարկաների մի վերջ չունեցող բազմազանութիւն, որոնց տեսքն իսկապես որ կախարդիչ և սքանչելի է: Դժբախտաբար ոչինչ չկարողացա գնել արվեստի այս բոլոր փառավոր բաներից և հրաշալիքներից, այլ միայն դիտելով անցա նրանց մոտից: Ես սիրով մի քանի ծանոթութիւններ հաստատած կլինեի համալսարանի անվանի անձերի, մանավանդ հին կաթոլիկականութեան հարգարժան ծեր հերոսի՝ պարոն Դյոլինգերի հետ. նաև կայն ես շատ կարճ ժամանակ մնացի Մյունխենում: Ժողովուրդը թարմ և աշխույժ, վարդագուն թշերով, բայց մի քիչ թեթևամիտ-ուրախ, ինձ վրա համենայն դեպս լավ տպավորութիւն չթողեց: Ես իջել էի «Դե քաթր սեզոն» հյուրանոցը, որտեղ սակայն չկարողացա բավարիական գարեջուր ստանալ. իմ պահանջի վրա սակայն իմ առաջ դրվեց մի շիշ վիեննական գարեջուր. գինը մի մարկ—40 կոպեկ:

Մշտնիւնից ձանադարհս զնաց ղեպի Լինդաու, շվեյցարական սահմանը, որտեղ ես միայն զիշերեցի, որպեսզի հետեւեալ օրը, արեւի ծագման հետ, Բողենզեների գեղեցիկ լճով Ռոմանսհորն մեկնեմ: Փառավոր մի ճանապարհորդութիւն էր այդ մի ափից մշուսը, կանաչ, թափանցիկ ջրի մակերեսի վրայով: Եղանակը միանգամայն հաջող էր և հասարակութիւնը՝ շատ սիրալիր: Ռոմանսհորնից մինչև Շուլս-Թարասսա՝ ինն ղետի գրավիչ լեռնահովտում, դանազան կայաններով գնացի գիլիփանսով, որովհետեւ երկաթուղիները չեն անցնում լեռների վրայով: Ճանապարհը նախ բարձրանում է դեպի ձյան շրջանները, որտեղ երկար տարածութիւնների վրա տարածվում էին միայն ձյուն և սառցադաշտեր: Իսկ հետո իջնում էր խոր, խոր մինչև հովտի հատակը, որտեղ դուրս են ցայտում երկրի զրկից հանքային աղբյուրներ: Ինձ մեծ ուրախութիւն պատճառեցին սահանքավոր առուները, որոնք հսկայական թվով ամեն կողմերից ցած են թափվում շառաշող աղմուկով, արծաթափայլ ջրերով: Նրանք համենայն դեպս ավելի աղբու և ավելի հոյակապ են, քան մեզ մոտ՝ Կովկասում:

Շուլս-Թարասսա վայրը բնակված է այսպես կոչված ռոմաններով. նրա շրջակայքում հաշվում են շատ գլուղեր, որոնք մեծ մասամբ պատկանում են բողոքական դավանութեան: Ես այնտեղ տեսա կապուցինյան վանականներ և բոկոտներ, հաստ ալտերով տերտերներ, որոնք ասոված գիտի, թե ինչ հիվանդութիւններով են բռնված, և որոնք հանքային աղբյուրներից օգտուկու նպատակով՝ ծանրաբարո ճեմում էին խմելու սրահում: Շուլս-Թարասսայում 25 օր մնալուց հետո, առանց մի առանձին արդշունք ստանալու հանքային ջրերի գործածութիւնից իմ թուրքի (հեմորոյդի) ցավերի ղեմ, մեկնեցի Ցյուրիխ: Այստեղ այցելեցի մի քանի տեսարժան վայրեր, այսպես կոչված բարձր տերրասներ, որտեղ շվեյցարական երգ սիրողների ընկերութեան հօր՝ Նեգելիի հուշարձանը իշխում է Ցյուրիխի լճին: Այս հուշարձանը ունի իմաստալից մի արձանագրութիւն, որն ավելի շուտ Նեգելիի կողմից ասոված մի լեռնաբան է: Պոլիտեխնիկումը ինժեներական գեղեցիկ աշխատանքներով և պլաններով, ռեֆորմիստական Շվեյցարիայի մայր եկեղեցին, որտեղ Տվինդլին⁵ հայտարարել է ռեֆորմացիան: Շվեյցարական հանրապետութեան կայսրանը գուցե ղեկեցկագույնն է ամբողջ աշխարհում: Ցյուրիխից եկա Շաֆհաուզըն միակ նպատակով, որ դիտեմ Հռենոսյան հսկա ջրվեժը: Այն իսկապես որ շատ վեհապանծ է 60 ոտնաչափ խորութեամբ, ջրերի հսկա առատութեամբ՝ շառաչելով ու եռալով ցած է զորովում և կաղմում արծաթյա փրփուրներով մի ծով: Երկու ժայռախութերը, որոնց վրայով հոսում անցնում է ջուրը, հազիվ են կարողանում դիմանալ հորձանքների ուժին: Նրանք բաժանված են բազմաթիւ փլատակների՝ դուրս ցցված սուր ծայրերով: Մի խութի վրա կառուցված է վանդակապատ ճաղերով մի տաղավար վեր բարձրանալու համար, որը սակայն հնարավոր է միայն ջրերի խաղաղ ժամանակ: Ես չհամարձակվեցի վեր բարձրանալ: Կարող է պատահել անշուշտ, որ ջրվեժի տեսարանը այս տաղավարից ավելի կատարյալ և ընդգրկող է, որովհետեւ այնտեղից, այսպես ասած կենտրոնից կարելի է ամբողջ տեսարանը լրիւ տեսնել: Շաֆհաուզընը մի փոքրիկ, բավական մաքուր քաղաք է: Այստեղից Շվարցվալդի վրայով ուղղվեցի դեպի Հայդելբերգ⁶ Նեկաերի հովիտը, որտեղ մնացի մի շաբաթ, մի քանի ծանոթութիւններ հաստատելու և քաղաքի տեսարժան բաները դիտելու համար: Հայդելբերգում ուսանում են երկու հայեր, պարոնայք Մութաֆյան և Բոնշուբյանց, առաջինը Ախալցխայից, երկրորդը՝ Թուրքիայից:

Մի անգամ մենակ, այլ անգամ այս երիտասարդների ընկերակցությամբ աչցելեցի Հայդելբերգի Շլոս-Ռուինըն (պալատի ավերակները), այսպես կոչված կայսերական կամ թագավորական դահլեռ և Վալֆսբերուլը, ինչպես նաև թանգարանները, որոնք սակայն հարուստ չեն: Քաղաքն ունի գեղեցիկ գյուղական տեսք, երկու ավերավ երկար ձգվող կառուցվածքային մի ոճ, խաղողի և մրգի բուղումնալից այգիներով, որոնք գտնվում են լեռնազառիվաչերերի վրա՝ գետի աջ ափին: Պտույտները շատ են դժվարաբեր սարերի վերելքներով, որոնցից նշանավոր են Ֆիլոզոֆնվեգը և Հայլինբերգը: Նեկարի աջ ափը ավելի տափառակ է, որի վրա էլ իսկապես կառուցված է քաղաք՝ գեղեցիկ, լայն փողոցներով, ծառուղիներով և մաքուր սալահատակներով: Տները մեծ մասամբ շրջապատված են վայրի խաղողի որթատունկերով և այլ մազկող բույսերով: Պրոֆեսորներից ծանոթացա պարոնայք Կունս Ֆիշերի⁷ և Շենգելի⁸ հետ. ես շատ սիրով ցանկացա ծանոթանալ պարոն պրոֆ. Բլունչի⁹ հետ, որը Հայդելբերգում մի գեղեցիկ տուն ունի պարտեզով, սակայն այդ շահջողվեց ինձ:

Հայդելբերգից Լայպցիգի վրայով, որտեղ ես առաջ եղել էի արդեն, եկա Դրեզդեն:

Սա զարմանալի կերպով մաքուր և գեղեցիկ մի քաղաք է էլբայի երկու ափերին: Այնտեղ փնտրեցի մի հին ծանոթի Շուլս-Թարասպից՝ պարոն Այգոլդտին, փաստաբան և գերմանական ռայխստագի պատգամավոր: Այստեղ ես առաջին անգամ զաղափար ունեցա գերմանական հյուրասիրության ջերմության կամ ավելի շուտ սառնության և նեղսրտության մասին: Հիշյալ պարոնը, որը գրավոր կերպով ինձ խնդրել էր իրեն այցելել, եթե Դրեզդեն գալի, ինձ ընդունեց համեմատյան դեպս բարեկամաբար, երեկոյան ինձ առաջնորդեց այսպես կոչված արքայական Բելվեդեր, որտեղ գեղեցիկ նվազածությունը և վաշելու հասարակությունը շքեղորեն ծածկված սեղանների առաջ ուրախացնում էին սիրտդ: Ես հյուրասիրվեցի իմ հյուրընկալից շատ համեղ կերակուրներով, բայց առանց կշտանալու, որովհետեւ իմ ախորժակի կամ հյուսիսի մարդու ուտելու հաճույքի համեմատությամբ, շատ քիչ կերակուր մատուցվեց: Ավելի հոգեպես, քան մարմնապես կազդուրված՝ ես մեկնեցի այս հյուրասիրությունից: Հետեյալ օրն ես կրկին հրավիրվեցի պրոֆ. Այգոլդտի հետ ճաշելու: Նա տարավ ինձ մի այլ հյուրանոց, որտեղ ես կրկին մի թեթև ճաշ արեցի նրա հետ: Դրեզդենի գերեջուրը հրաշալի է. այն խմում են մասսայականորեն: Ես օգտագործեցի իմ կարճ դադարը Դրեզդենում՝ այնտեղ գեղեցիկ Նիկարնեշի պատկերասրահը շատ անգամ այցելելու համար: Մի գեղեցիկ շրջանաձև այգի՝ փառավոր դարպասներով, միաժամանակ իբրև նախագավիթ առնում է դեպի վեր՝ դեպի նիկարնեշի պատկերասրահը, որտեղ Սաքսոնիայի արվեստասեր թագավորները արտակարգ րնտրյալ ճաշակով ի մի են համարել և լավագույնս դասավորել գեղարվեստական դանձերի իսկապես մի շատ հարուստ հավաքածու: Այնտեղ նայելուն և դիտելուն վերջ չկա: Այնտեղ ամբողջովին ներկայացված են նկարչական բոլոր դպրոցները, և նրանք արվեստ ճանաչողին պատճառում են մեծագույն բավականություն և տալիս հոգեկան փառավոր սնունդ: Դրեզդենը նշանավոր է նաև իր հախճապակյա նկարներով և բրդյա ու մետաքսյա գեղեցիկ ասեղնագործություններով՝ ապշեցուցիչ բնական ճշգրտությամբ: Նրանք սակայն էժան չեն, համեմատյան դեպս շատ ավելի էժան, քան մեզ մոտ՝ Ռուսաստանում: Ինչ գեղեցիկ բաներ կարելի է այնտեղ գնել, եթե միայն գրպանումդ շատ փող ունես: Դրեզդենը և նրա շրջակայքը, նեոլթադտը, էլբայի վրայի մեծ կամուրջի այն կողմը ինձ չափազանց դուր

եկան: Մի գեղեցիկ դադար և համեմատաբար ավելի էժան, քան մի այլ տեղ Գերմանիայում: Քաղաքից դուրս դյուղական տներ ամառային բնակութեան համար շկան այնտեղ, ինչպես կա մեզ մոտ Մոսկվայում: Դրա համար մարդիկ ստիպված են ճանապարհորդութուններ կատարել:

Դրեղդենից Բեռլինի վրայով եկա Քյոնիգսբերգ, գերմանացի մեծ փիլիսոփա Կանտի հայրենիքը, որի արձանը դժբախտաբար ապերախտ հետևորդների կողմից քաղաքի մի աննշան անկյուն նետված, ինձ վրա գործեց տխուր տպավորություն: Ես երկար կանգնեցի, հարգալից և մտածմունքների մեջ խորասուզված՝ մեծ մարդու բրոնզյա արձանի դիմաց՝ և չէի կարողանում զսպել իմ բարոյական ցասումը մեծ Կանտի հիշատակը իր քաղաքացիների կողմից երեսի վրա թողնելու առթիվ: Այցելեցի համալսարանը, որը գտնվում է մի մեծ, ընդարձակ հրապարակի վրա, մի գեղեցիկ շենք՝ ներսից մարմարյա սանդուղքներով և սյուներով. այցելեցի համալսարանի սրահը, որի առաստաղը ներկայացնում է աստղալից մի երկինք և որի սյուները ծածկված են պատմական նկարներով: Այնտեղ գտնվում էին նստարաններ այցելուների համար, և երբ ես ներս մտա, այստեղ գտա բազմամարդ մի հասարակություն, մեջտեղում մի մարդ, որը շատ ճարտար լեզվով, մեղմ ու քաղցր ձայնով յայ կամ այն պատի նկարի նշանակությունն էր բացատրում հասարակությանը: Ես նրան նախ մի պրոֆեսորի տեղ դրի, սակայն ավելի ուշ պարզվեց, որ նա արվեստի պատմության պրոֆեսորի օգնական-ուսանող (ֆամուլուս) էր:

Մոսկվայի բարեկամների առաջարկին ընդառաջելով Քյոնիգսբերգի շրջակայքում գտնվող Ֆոն Գադրն ընտանիքին այցելելու նպատակով մի քանի շաբաթ ապրեցի գյուղում: Պոլիթիքնի ասպետական կալվածում, որտեղ վայելեցի ամենասրտալի, ամենասիրալիր ընդունելություն: Բայց և այնպես դուղական կյանքը մեզ մոտ՝ Լիֆլանդիայում շատ ավելի լավ է: Քյոնիգսբերգից Ֆիրբաթընի վրայով, Սմոլենսկ—Մոսկվա երկաթուղով, երեք ամսվա թափառումներից հետո, վերադարձա Մոսկվա: Սրանք են, համառոտ, իմ ճանապարհորդական հիշողությունները: Գերմանիայում մարդկանց կյանքի ու գործի, ուտելու, խմելու և քնելու մասին եզրափակիլ գիտողությունս ինձ վերապահում եմ Ձեզ հասցնելու մի այլ նամակով:

Սրտագին բարևներով ինձանից և մերոնցից:

Ս. Նազարյանց

273. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Den 5 ten November 1877

Geehrtester Herr Mayssurjantz,

Um großmüthige Entschuldigung, daß ich bis jetzt Ihren werthen Brief datiert vom 18ten Juli dieses Jahres nicht beantwortet habe. Nicht Vergeßlichkeit oder Nichtbeachtung Ihres Schreibens trägt daran die Schuld; nein, sondern ganz einfach das Aufschieben von Tage zu Tage, unter angehäuften Berufsgeschäften und Familiensorgen, wozu noch die ungünstigen Lebensverhältnisse in Moskwa kommen, sodaß man oft nicht weiß, wo einem der Kopf steht. Es fällt wirklich schwer, nach allen Seiten hin, Allen und Jedem gerecht zu werden. Vom Morgen bis zum Abend,

häufig bis in die Nacht hinein hat man zu arbeiten und zu schwitzen, um mit seinem Tages-Pensum nur einigermaßen fertig zu werden und sich sagen zu können, daß man seinen Pflichten nachgekommen ist.

Ich habe mit großem Vergnügen aus Ihrem Briefe entnommen, daß der Gebrauch der Seebäder am Revalischen Strande Ihre geschwächten Kräfte gestärkt und erfrischt hat, daß er überhaupt von wohlthätiger Wirkung auf Ihren Gesundheitszustand gewesen. Wir haben den Sommer, nach gewohnter Weise, auf dem Lande verbracht, wo ich die wenigen warmen und noch die weniger heißen Tage dazu benutzt habe, um fleißig im Flusse zu baden, wodurch ich mich so ziemlich gestärkt fühle. Freilich diese Bäder haben bei weitem nicht die Bedeutung, wie die Seebäder, welche Ihnen zu Gute gekommen sind. Nur das Dorf Bogorodsk an großartigen Fichten- und Tannenwäldern, mit sauber-gemüthlichen Landhäusern, bietet ganz schöne und herrliche Spaziergänge, wie sie in der Umgebunghvon Dorpat ganz fehlen. Für unser Land-Haus zahlten wir 200 Rubel; freilich theuer genug, wenn man dabei erwägt, daß auch die Wohnung in der Stadt beibehalten und für die drei Monate unseres Landaufenthalts besonders bezahlt werden mußte. Groß, große Opfer hat man sich und seiner Familie zu bringen, wenn man nur einige Genüsse haben will.

Nuh sind wir seit 10. August wieder in der Stadt. Der Herbst dieses Jahres ist bis jetzt so ziemlich trocken und ohne Schmutz gewesen, es fängt jetzt an kälter zu werden, und wahrscheinlich bekommen wir bald Schnee. Indessen der September war bei uns recht regnerisch, so daß die Straßen, die man angefangen hatte zu pflastern, in Pfützen schwammen, und deshalb die Arbeiten eingestellt werden mußten. Das war eine fatale Zeit und das Ausgehen aus dem Hause den Fußgängern so wohl, als den Fahrenden über Gruben und aufgerissenen Steinhaufen, recht verleidet. Wenn man im Auslande gewesen ist, und die schöne Stadtordnung daselbst beobachtet: das wunderbare Pflaster mit Plitsteinen, die breiten und glatten Trottoire, die ungeheuere Sauberkeit, bei welcher kein Schmutz und kein Staub je aufkommen kann—und nun damit vergleicht diese in Schmutz, Schlamm und Koth versunkenen russischen Städte, da wird es Einem recht trostlos und unheimlich zu Muth. Sehr richtig hat Napoleon I. von den russischen Städten gesagt: der Schmutz sey das 5te Element in Rußland, und so ist es.

Die Zahl meiner Familie hat sich um ein Glied vergrößert; es wurde mir diesen Sommer, am 9ten August ein Söhnchen geboren, das wir Johannes genannt haben. Dank der zärtlichen Fürsorge meiner Frau, gedeiht das Kind ganz vortrefflich. Die andern Kinder befinden sich auch ganz wohl, sie waren einige Zeit bettlägerig, weil sie durch Ansteckung die Windpocken bekommen hatten. Emanuel ist noch zu Hause und wird von mir beschäftigt; er treibt Musik, deutsch, russisch, Arithmetik und liest fleißig in seinen zahlreichen Büchern über verschiedene Zweige des menschlichen Wissens für das Kinderalter. Er ist recht lernbegierig und behält gut, was er einmal gelesen und kann auch das Gelesene recht gut

wieder erzählen. Bei All' dem ist er noch sehr spielliebig, folglich ein wahres Kind, und ich mag ihn nicht deshalb mit vielem Lernen belästigen und seine kindliche Harmlosigkeit trüben. Dazu kommt bald genug die Zeit.

Meine Frau und Kinder lassen Sie herzlichst grüßen und wünschen Ihnen das allerbeste Wohlergehen.

In der angenehmen Erwartung, bald wieder Etwas von Ihnen zu hören, verbleibe ich.

Ihr treu ergebener

S. Nasariantz

Hierbei erhalten Sie meine Photographie, als Abtragung meiner Schuld gegen Sie.

<Հասցեն> Москва, Машков переулок дом Крумбюгеля.

<Թարգմանություն>

Մոսկվա—Գորպատ

5 նոյեմբերի, 1877

Հարգելի պարոն Մայսուրյանց,

Ձեր մեծահիշատակ ներողամտությունն եմ խնդրում, որ մինչև այժմ այս տարվա հունիսի 18-ի Ձեր հարգելի նամակին չեմ պատասխանել։ Դրանում մեղք չունի ոչ մոռացությունը, ոչ էլ անուշագրությունը Ձեր դրության հանդեպ. ո՛չ, այլ պարզապես պաշտոնիս կուտակված գործերի և ընտանեկան հարցերի առկայության հետևանքով՝ օրից օր հետաձգումը, որին և ավելանում են կենցաղի անհաշու պայմանները Մոսկվայում, այնպես որ մարդ հաճախ գլուխն է կորցնում. իսկապես դժվար է լինում բոլոր ուղղությամբ, բոլորին և յուրաքանչյուրին բավարարել։ Առավոտյանից մինչև երեկո, հաճախ մինչև դիշեր ստիպված ես աշխատել և քրտնել, սովալ օրվա աշխատանքը որոշ չափով վերջացնելու և կարողանալու համար քեզ ու քեզ ասել, թե կատարել ես պարտականություններդ։

Ես մեծ հաճույքով տեղեկացա Ձեր նամակից, որ ծովային լողանքների ընդունումը Ռեալյան ծովափում Ձեր թուլացած ուժերը զորեղացրել և թարմացրել է, և որ այն ընդհանրապես Ձեր առողջական վիճակի վրա ունեցել է բարերար ազդեցություն։ Ըստ սովորականի մենք ամառը անցկացրինք գյուղում, որտեղ ես մի քանի տաք և առավել ևս շոգ օրերը օգտագործել եմ շարունակ գետում լողանալով, որով ինձ դասցել բավական զորացած։ Անշուշտ այս լողանքներն ամենևին այն նշանակությունը չունեն, ինչ որ ունեն ծովային լողանքները, որոնք Ձեզ լավ են եկել։ Միայն Բոգորոդսկ գյուղը, սոճիների և եղևնիների փառավոր անտառներով, իր մաքուր և հարմար դյուղական տներով՝ ունի շատ զեղեցիկ և փառավոր զրոսավայրեր, ինչպիսիները բոլորովին գոյություն չունեն Դորպատի շրջակայքում։ Մեր դյուղական տան համար մենք վճարում ենք 200 ռուբլի, անշուշտ բավական թանկ, եթե հաշվի առնելու լինենք այն, որ նաև քաղաքի բնակարանը ստիպված ես պահել և առանձին վճարել գյուղում մնալու երեք ամիսների համար։ Մեծ, մեծ զոհաբերություններ ստիպված է մարդ ստանձնել իր և իր ընտանիքի համար, եթե ուղում է որոշ հաճույքներ ունենալ։

Օգոստոսի 20-ից ի վեր մենք կրկին քաղաքումն ենք: Այս տարվա աշունը մինչև այժմ բավական չոր էր և առանց կեղտի: Այժմ է սկսում ավելի ցրտել, ու հաճախակի է, որ շատ ձյուն կունենանք: Իսկ սեպտեմբերը մեզ մոտ շատ անձրևային էր, այնպես որ փողոցները, որ սկսել էին սալահատակել, լճակների մեջ էին լողում, ուստի և ստիպված էին աշխատանքները դադարեցնել: Սա մի ճակատադրական ժամանակ էր, երբ անից դուրս գալը թե՛ ոտքով և թե՛ կառքով գնացողների համար փոսերի և սալահատակից քակված քարերի կոշտերի վրայով՝ խիստ նեղացուցիչ էր: Եթե մարդ եղել է արտասահմանում և դիտել այնտեղ քաղաքային գեղեցիկ կարգ ու կանոնը, այսինքն՝ հրաշալի քարե սալահատակները, լայն ու ողորկ մայթերը, անշափ մաքրությունը, որտեղ չի կարող երբեք առաջանալ կեղտ ու փոշի, և երբ մարդ այս բոլորի հետ համեմատում է կեղտի, տիղմի և աղբի մեջ կորած ուսական այս քաղաքները, ընկնում է անմխիթար և տխուր դրության մեջ:

Իմ ընտանիքի թիվը մի անդամով ավելացավ. այս ամառ, օգոստոսի 9-ին ծնվեց մի որդյակ, որին անվանեցինք Հովհաննես: Կնոջս քնքուշ խնամքի շնորհիվ երեխան աճում է շատ լավ: Մյուս երեխաներն էլ միանգամայն առողջ են: Մի որոշ ժամանակ նրանք անկողնու ծառայեցին, որովհետև վարակումով ստացել էին ջրծաղիկ: Էմմանուելը դեռ տանն է, և ես եմ դբադվում նրա հետ: Նա դբադվում է երաժշտությամբ, գերմաներենով, ռուսերենով և թվաբանությամբ. ջանասիրությամբ էլ կարդում է իր բազմաթիվ գրքերը՝ մարդկային գիտության զանազան ճյուղերի վերաբերող՝ երեխայական տարիքի համար: Նա շատ ուսումնասինչ է և կարգացածը լավ է միտքը պահում և կարողանում է նաև իր կարգացածը շատ լավ վերապատմել: Այս բոլորով հանդերձ նա դեռ շատ խաղասեր է, հետևաբար՝ իսկական երեխա. ուստի ես չեմ ուզում նրան շատ սովորել տալով ծանրաբեռնել և՛ իր երեխայական պարզունակությունը պղտորել: Դրա ժամանակն էլ շուտով կգա:

Կինս և երեխաներս բարեկամ են Ձեզ սրտագինորեն և ցանկանում լավագույն առողջություն:

Հաճույքով սպասելով, որ Ձեզանից շուտով կրկին մի բան լսենք,

Մնամ Ձեզ հավատարմորեն նվիրված՝

Ս. Նազարյանց

<Հ. Գ.> Սրա հետ կստանաք իմ լուսանկարը իրրե իմ պարտքի հատուցում Ձեր հանդեսը:

274. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Գորպատ

Den 1 ten December 1877

Geehrter Herr Mayssurjantz,

Ihr liebes Schreiben datiert vom 26. verflorenen M. ist mir richtig zugestellt und bereitete uns Allen große Freude sowohl durch den Inhalt, wie auch durch die schöne Form. Nur eine gut gemeinte, freundschaftliche Bemerkung und zwar zu Ihrem Besten, kann ich nicht unterdrücken. Sie schreiben erstens eine gar zu feine Hand mit zerknickten Buchstaben und mit violettfarbiger Tinte, die auf weißem Grund keineswegs so vortheilhaft ist; für meinen Blick und, glaub' ich, für den aller Welt, ist Schwarz auf Weiß am gefälligsten, weil es sich am deutlichsten ausnimmt.

Daher wäre es zweckmäßiger, sich an die schwarze Tinte zu halten.

Was meine Photographie betrifft, so kann ich nur sagen: sie verleugnet ihren festen asiatischen Typus nicht; dieser, sowie er einmal aus der Hand des Schöpfers hervor gegangen, bleibt mehr oder minder unabänderlich, ja unverwüstlich. Es kommt noch dazu ein anderer bemerkenswerther Umstand: ich meine die innere Welt des Menschen, seine Bildung, sein Fühlen und Denken, die sich vielfach abspiegeln und abprägen auf seiner äußeren Erscheinung. Ich habe, auch bei vorgerückten Jahren, keinen Grund, alt zu werthen; solange ich noch für alles Schöne und Gute, für die edelsten Güter der Menschheit, für mein Weib und Kind, für Kunst und Wissenschaft und das Leben glühe, und mit ungetheiltem Herzen an all dem theilnehme, solange werde und muß ich frisch und rüstig bleiben. Ich denke, wenn das Herz nur frisch ist und lebendig und kräftig pulsiert, so haben die Jahre nicht viel zu sagen, wenn auch der Körper ein wenig seine Elasticität verliert und steif wird in Folge der Verkalkung der weichen Theile im Organismus.

Es ist schon auch Plewna gefallen; Ssuleiman Pascha, am Fuß verwundet und— gefangengenommen; Kars, Artahan, Bayazet, vielleicht auch bald Arzerum, Van und mithin Cappadocien (das Altarmenien) werden nach dem Friedensschluß, wenn es einst dazu kommt, in Rußland einverleibt. Rußland dringt, wie es zu erwarten steht, bis Constantinopel ein, bedroht es mit Zerstörung, wenn der Sultan Hamid nicht darauf eingehen sollte, Serbien, Autonomie, Bulgarien, Bosnien, der Herzegovina aber eine Wassallenstellung einzuräumen. Rumänien macht sich selbst von der Christen wird bestmöglich Türkei völlig unabhängig, Für die slavischen gesorgt werden, das ist keine Frage, so lange sie einen so mächtigen Vertheidiger ihrer Rechte, einen so energischen Schirmherrn für ihr Leben und Eigenthum haben. Wie es mit unserm armen armenischen Volke wird, das ist die große Frage. Daß die slavischen Christen auf ihrem historischen Boden freie Herren werden, ist ganz natürlich, recht und billig. Aber ein solcher historischer Boden in Europa wenigstens geht den Armeniern ab. Cappadocien kommt an Rußland; allerdings eine Wohlthat, ein Glück für unsere Landsleute, da keine anderen für sie—so scheint es—dankbar sind. Dafür hat schon die eiserne Logique der Weltgeschichte gesorgt, das unerbittlich Weltgeticht, das einem jeden Volke zutheilt, was ihm nach Gerechtigkeit zukommt, d. h. was es verdient, als Lohn und Strafe für seine Vergangenheit.

Es ist nur bei dieser Betrachtung die ernste Frage, wie es einem denkenden Armenier, der das Schicksal seines Volkes mit einiger Theilnahme beherzigt, zu Muthe wird. Eine blutende Wunde bleibt da offen; man kann sie wohl mit fremden Lappen verbinden und verschiedenen Salben verschmieren, heilen, heilen aber nie und nimmer. Der Heilkünstler für diese große Operation ist noch nicht geboren und wird vielleicht auch nie geboren werden.—Ich höre, daß unsere lieben Landsleute, Herren Ter-Goukassow (sogar ein Anverwandter von mir— Lasarew und Loris Melikow an der Spitze der russischen Armeen glänzend Sieges-Lorbeeren sich erwor-

ben, möge ihnen nur,—diesen braven Söhnen Armeniens im Dienste Rußlands die gebührende Anerkennung werden! Möge auch unser liebes Rußland in Berücksichtigung solcher Verdienste der obgedachten Generäle etwas mehr Achtung und Freiheit sich zu bewegen, dem Volke, dem sie angehören, angedeihen lassen, als bis jetzt geschehen. Das ist doch ein ganz billiger Wunsch.

Es ist mir recht angenehm zu hören, daß wieder ein Armenier in Dorpat aufgetaucht ist, und zwar ein Doctor der Medicin aus Halle, einem fürstlichen Hause entstammend, ein Sprößling der Argboutinky.

Ich bitte Sie, den liebenswürdigen jungen Herrn von mir vielmals grüßen zu wollen und ihm zu sagen, daß ich die größte Achtung für ihn hege, nicht, weil er fürstlicher Abstammung ist, sondern, weil er die deutsche Wissenschaft liebt und hegt, weil er so weit hingegangen, dieselbe aufzusuchen, und in sich aufzunehmen zu eigenem und zu seiner Nation Frommen. Ich wünsche ihm, seine Prüfung glücklich und glänzend an der Dorpater Universität zu bestehen.

Daß Sie mich künftigen Sommer bei Ihrer Durchreise durch Mosco besuchen wollen, freut mich recht sehr. Es betrückte mich nicht wenig, aus Ihrem Briefe entnehmen zu müssen, daß Sie auf wiederholendliches Schreiben und Telegramme, keine Nachricht von Ihrer Mutter aus Tiflis erhalten. Was mag da passiert sein? Ist daran wirklich die schlechte Postverwaltung von Dorpat schuld; oder liegt ein anderer Grund dazu vor! Ich meine die unverantwortliche Nachlässigkeit der Asiaten, ihre Denk- und Schreibfaulheit, ihr indolentes Wesen überhaupt. Viele verzweifelte Beweise dafür habe ich von meinem Bruder und sonst von meinen Freunden in Tiflis. Die Leute denken und fühlen einmal anders, als wir unter der Macht der europäischen Bildung und Gesittung. Ich begreife wohl die Asiaten, weil ich einst selbst Asiate war und asiatisch gefühlt und gedacht habe. Daher wollen wir auch nachsichtig und billig die Unserigen beurtheilen.

Ich freue mich zu hören, daß Ihr junger Bruder sich so leicht in den deutschen Verhältnissen zu Dorpat eingelebt hat und keinen Anstoß nimmt an den dortigen Speisen, die aber gewiß zehn Mal vorzüglicher sind, als im deutschen Auslande. Gegen die übrigens ganz milde Kälte von Curland und den Ostsee-Provinzen überhaupt wegen der westlichen Lage, kann man sich schon leicht schützen. Sie ist jedoch recht förderlich und begünstigend für jede geistige Thätigkeit. Das wird auch Ihr Bruder bald einsehen lernen. Grüßen Sie ihn vielmals und sagen Sie ihm von mir, daß ich viel von ihm halte und hoffe, daß er ein brauchbarer und guter Mensch wird; dazu mußte er aber recht fleißig sein und die Ordnung lieben.

Ihre Nachschrift betreffend, so kann ich sagen, daß ich ganz Ihrer Ansicht bin, aber ich denke, daß, um dem unseligen Verhältnisse ein Ende zu setzen, man beiderseitig vorgehen müßte und die Frau zuerst, wenn sie von ihrem Manne fortgegangen ist. Bei den Deutschen ist eine Scheidung mit vielen Schwierigkeiten verbunden, die meist von materiel-

len Unkosten herrühren. Wer möchte sich denselben unterziehen? Die wenigsten. Und so leben viele getrennt, aber ungeschieden. Was Herr Kruse zu tun gedenkt, ist sehr schwer zu erfahren, weil er sich nicht gerne über sein Eheverhältnis ausläßt, sondern er trägt sein Unglück mit stiller Ergebung in die Rathschlüsse Gottes.

Herzliche Grüße von meiner Frau und Ihrem

N.—

<Հասցեն> Москва, Машков, переулоч, дом Крумбюгеля.

<Թարգմանություն>

1 դեկտեմբերի 1877

Հարգելի պարոն Մալսուրյանց,

Ձեր անցյալ ամսի 26-ի սիրավիր գրությունը ինձ հանձնվեց ժամանակին. այն մեղ բոլորիս մեծ ուրախություն պատճառեց թե իր բովանդակությամբ և թե իր գեղեցիկ ձևով: Միայն ես չեմ կարող չանել բարեկամական նկատողություն, այս՝ հօգուտ Ձեր: Դուք գրում եք շատ նուրբ ձևերով, սակայն կուտըրտված տառերով և մանիշակագույն թանաքով, որը սպիտակ ֆոնի վրա այնքան էլ լավ չէ: Իմ աչքի և, կարծում եմ, բոլորի աչքի համար էլ ամենահաճելին սեր սպիտակի վրա է, որովհետև այն շատ որոշ կերպով է ընկալվում: Դրա համար ավելի նպատակահարմար է կանգ առնել սե թանաքի վրա:

Ինչ իմ լուսանկարին է վերաբերում, ապա կարող եմ միայն ասել, որ նա իր հաստատ ասիական տիպը չի ժխտում: Այս տիպը, ինչպես որ նա արարչի ձեռքից մի անգամ դուրս է եկել, ավելի կամ պակաս չափով մնում է անփոփոխելի, նույնիսկ՝ անջնջելի: Դրան ավելանում է մի այլ նշանակալից պարսզա՝ մարդուս ներքին աշխարհը, նրա կրթությունը, նրա զգայությունն ու մտածողությունը, որոնք շատ անգամ արտացոլվում են նրա արտաքին տեսքի վրա: Ես հիմք չունեմ, նույնիսկ հառաջացած տարիքիս, ձեր համարվելու Որբան ժամանակ. որ ես դեռ ամեն գեղեցիկ ու լավ բան, մարդկության ամենաազնիվ բարիքները, կնոջս ու երեխայիս, արվեստն ու գիտությունը և կյանքը ջերմորեն սիրում և անբաժան սրտով այդ բոլորին մտանակից եմ դառնում, այնքան ժամանակ ես պետք է և պարտավոր եմ մնալ թարմ և առույգ:

Ես կարծում եմ, եթե միայն սիրտը առույգ է, և բաբախում է աշխույժ և ուժեղ, ապա տարիները շատ էլ նշանակություն չունեն. թեև մարմինը, օրգանիզմի կակուղ մասերի կրակալման հետևանքով, կորցնում է իր առաձգականությունը և կարծրանում:

Պլենան էլ արդեն ընկավ: Սուբյեման փաշան ոտքից վիրավորվել և գերի է ընկել: Կարսը, Արդահանը, Բայազետը, գուցե և շուտով էրզրումը, Վանը, հետևաբար Կապադովկիան (չին Հայաստանը), խաղաղության կնքումից հետո, երբ մի օր գործն այնտեղ հասնի, Ռուսաստանին են կցվելու²: Ռուսաստանը հառաջանալու է, ինչպես որ սպասվում է, մինչև Կոստանդնուպոլիս, սպառնալու է այն ավերել, եթե սուլթան Համիդը չհամաձայնի Սերբիային ավտոնոմիա, իսկ Բուլղարիային, Բոսնիային և Հերցեգովինային՝ վասալի վիճակ տալու: Ռումինիան բոլորովին անկախ է դարձնում Թուրքիայից: Ոչ մի կասկած այն մասին, որ սլավոնական չրիստոնյաների նկատմամբ հնարավորին չափ հոգ պիտի տարվի, բանի դեռ նրանք ունեն իրավունքների այս-

պիսի մի զորեղ պաշտպան, քանի զեռ նրանք ունեն իրենց կշանքի և սեփականություն համար այսպիսի մի եռանդուն հովանավորող: Թե ինչպես է լինելու մեր խեղճ հայ ժողովրդի հետ, սա մի մեծ հարց է: Որ սլավոնական բրիտանացաները իրենց սթատական հողերի ազատ տերերն են լինելու, այս շատ բնական, արդար և բանական է: Սակայն հաշերը այսպիսի մի պատմական հող շունեն Եվրոպայում: Կապագովկիան ընկնելու է Ռուսաստանին. սա համենայն դեպս մի բարիք է, մի բարեբախտություն մեր հայ հայրենակիցների համար, որովհետև, ըստ երևույթին, ոչ ոք նրանց հանգեպ երախտապարտ չէ: Այս մասին հող է տարել արդեն համաշխարհային պատմության երկաթյա տրամաբանությունը, համաշխարհային անողոք դատաստանը, որը ամեն մի ժողովրդի բաժին է հանում այն, ինչ որ նրան է ընկնում ըստ արդարության, այսինքն՝ ինչին որ նա արժանի է իբրև վարձատրություն, կամ պատիժ՝ իր անցյալի համար:

Եվ այս խորհրդածության ժամանակ այս լուրջ հարցը ինչպիսի տրամադրության մեջ է թողնում մի մտածող հայի, որն իր ժողովրդի ճակատագիրը քերթ կարեկցություն նյութ է դարձնում: Մի արչունահոս վերք է բաց մնում այդտեղ. կարելի է այն օտար լաթերով կապել և նրա վրա զանազան սպեղանիներ դնել: Բուժե՛լ սակայն՝ երբեք և ոչ մի ժամանակ: Այս մեծ վիրահատության համար զեռ բժիշկներ չեն ծնված և երբեք էլ չուցեն չեն ծնվելու³: Ես լսում եմ, որ մեր սիրելի հայրենակիցները՝ պարոնալք Տեր-Ղուկասովը⁴ (իմ ազգականը), Լազարեր և Լորիս Մելիքովը⁵, ուստական բանականների զլուխն անցած՝ հաղթության փառավոր դափնիներ են ձեռք բերում: Ցանկանք, որ Հայաստանի այս քաջարի սրդիները, Ռուսաստանի ծառայության մեջ, գտնեն արժանի դնահատում: Ցանկանք, որ նաև մեր սիրելի Ռուսաստանը, նկատի առնելով վերոհիշյալ զենեքալների այսպիսի արժանիքները, մի քիչ ավելի աշտորություն (հարգանք) և շարժվելու ազատություն տա, քան մինչ այժմ, այն ժողովրդին, որին պատկանում են այդ զենեքալները: Ձե՛՞ որ այս միանգամայն արդար մի ցանկություն է:

Ինձ համար շատ հաճելի է լսել, որ էլի մի հայ է մեջտեղ եկել Դորպատում, այսինքն՝ բժշկականության մի զոհտուր Հալլերից, որն իշխանական ծագում ունի՝ Լեզլովյանների շառավիղից է: Խնդրում եմ Ձեզ, որ հաճե՛ք խմ հոգմից բարեկ սիրելի երիտասարդ պարոնին և ասել նրան, որ ես նրա հա՛՛ղեպ մեծագույն հարգանք եմ տաժում, բայց ոչ որովհետև նա իշխանա՛լ լան ծագում ունի, այլ որովհետև նա սիրում է գերմանական գիտությունը և քանի որ նա այդքան հեռունեն է գնացել, ձգտում է արդեն գիտություն փնտրել և յուրացնել իր սեփական և իր ազգի օգտի համար: Ես մաղթում եմ⁶ որ նա իր քննությունը հաջողությամբ և փայլուն կերպով բռնի Դորպատի համալսարանում:

Շատ ուրախ եմ, որ Դուք եկող ամառ Մոսկվայով անցե՛կիս ցանկանում եք ինձ այցելել: Ես ոչ պակաս տխրեցի Ձեր նամակից խմանալով, որ Դուք, հակառակ Ձեր բազմիցս անգամ ուղարկած գրությունների և հեռագիրների, Ձեր մոռից՝ Թիֆլիսից ոչ մի լուր չեք ստացել: Ի՞նչ կարող է արդյոք պատահած լինել այդտեղ: Դրանում արդյոք Դորպատի փոստային վատ վարչությունն է մեղավոր, թե՛ մի այլ պատճառ կա. ուզում եմ ասել՝ ասիացիների անպատասխանատու անփութությունը, նրանց մտածելու և գլխի ծուլությունը, ընդհանրապես նրանց անտարբեր էությունը: Այս բանի բազմ ավելի հուսահատական ապացույցներ ունեմ ես իմ Լոյսորից և ընդհանրապես Թիֆլիսի իմ

ընկերներին: Մարդիկ մտածում են և զգում արդեն այլ ձևով, բան մենք եվրոպական կրթության և քաղաքակրթության ազդեցության ներքո: Ես լավ եմ հասկանում ասիացիներին, որովհետև ես ինքս էլ մի ժամանակ ասիացի եմ եղել և ասիացու պես զգացել և մտածել: Դրա համար էլ դատենք մերիններին զիջողաբար, ներողամիտ:

Ուրախ եմ լսելով, որ Ձեր փոքր հղբայրը այնքան հեշտ վարժվել է Դորպատի գերմանական պալատներին և որ նա ոչ մի դժկամություն չի հայտնում գերմանական կերակուրների վերաբերմամբ, որոնք անշուշտ տասն անգամ ավելի առաջնակարգ են, քան գերմանական արտասահմանում: Կարելի է արդեն հեշտովյամբ պաշտպանվել Կուրլանդիայի և ընդհանրապես մերձբալթյան պրովինցիաների մեղմ ցրտի դեմ՝ սրանց արևմտյան դիրքի պատճառով: Այդ ցուրտը սակայն շատ օգտակար և նպաստավոր է ամեն մի մտավոր զործունեության համար: Այս բանը շուտով կսովորի հասկանալ նաև Ձեր հղբայրը: Շատ բարևներ նրան և ասացեք իմ կողմից, որ ես շատ եմ գնահատում նրան և հույս ունեմ, որ նա կզառնա մի պիտանի և լավ մարդ: Դրա համար սակայն նա պետք է շատ ջանասեր լինի և սիրի կարգ ու կանոնը:

Ինչ վերաբերում է Ձեր ետպրոֆյանը, ապա կարող եմ ասել, որ ես բուլդոզին Ձեր կարծիքին եմ. սակայն կարծում եմ, որ մի դժբախտ հարաբերության վերջ տալու համար երկու կողմից պետք է շարժ դան, առաջինը՝ կինը, եթե նա է հեռացել իր ամուսնուց: Գերմանացիների մոտ սպառնալիքներ շատ դժվարությունների հետ է կապված, որոնք ծագում են մեծ մասամբ նյութական ծախսերից: Ո՞վ կուզենար դրանց ենթարկվել, ամենաքչերը: Եվ այսպես շատերն ապրում են իրարից դատված, բայց ոչ բաժանված (ապահարզանով): Դժվար է իմանալ, թե պարոն Քրուզեն ի՞նչ է մտածում անել, որովհետև նա տհաճությամբ է արտահայտվում իր ամուսնական պարագաների մասին և կրում է իր դժբախտությունը՝ ասածն լճուխ հպատակվելով:

Սրտագին բարևներ կնոջիցս՝ Ձեր Ս. Ն(ազարյանց)

<Հասցեն> Մոսկվա, Մոշկովի նրբանցք, տուն Քրումբյուզելի:

275. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Թիֆլիս

ի 21 դեկտ. 1877.

Ազնիւ Տէր իմ՝

Դիտնական վաստակ Ձեր մականդրեալ «Հիսուածք բանից նախնի պատմագրաց Հայոց»², ժամանեալ առ իս շնորհիւ սիրելոյն մերոյ Աստվածատրեան, հաճութիւն մեծ պատրաստեաց ինչ և ուրախութիւն հոգեկան: Այժմէն իսկ փութամ հասուցանել Ձեր զիմոյս առ ի սրտէ շնորհակալութեան պարտիս փոխարէն մատենագրական պարգևիդ, որով զիս պատուասիրել կամեցեալ էր Ձեր, գեղեցիկ բարեկամական նամակաւ հանդերձ ի բարբառ աշխարհին, որում պատասխանեմ ես ի գրոցն, իբրև գիտնական ընդ գիտնականի խոսելով:

Գործ բազմավաստակ, Specimen eruditionis splendissimum* որպէս փոքր ի շատէ դառաջաբան և զբնաբան գործոյդ ընթերցասիրեալ ուսանիմ. արդարև յոյժ և յոյժ պիտանի որոց կամիցին տեղեկանալ աղբերաց հայկազեանս պատմագրութեան, կամ թէ ուսումնասիրել զպատմութիւն Հայոց ըստ աղբերական մատենագրաց: Թեպէտ և քաջածանօթ է ամենեցուն, զնոյն ճա-

* Իմացության փայլուն նմուշ (լատ.):

նապարհ՝ զնացեալ յիւրում մեծապարունակ աշխատասիրութեան հօր Միքայել վարդապետի Չամչյան, նովին իսկ դիտմամբ և խորհրդով, որպիսի Զեբն ճանաչի, այնուամենայնիվ յարզ և արժանաւորութիւն Զերոյդ երկասիրութեան յապաւի և բնաւ իսկ ոչ, յառաջընթաց իւր ունելով զայլ ոք:

Մնայ ինձ միայն բղձիւք բաղձանաց ցանկալ, զի ի մերումս անմխիթար ժամանակի, յորում հայկական ուսմունք և դպրութիւնք առ հասարակ ցամաքեալ տեսանին, կամեցող ոք գտանիցի ուսումնասիրել զպատմութիւն հայոց կամ որ և իցէ զրուած ի հայկազեանս զեղեցիկ բարբառ:

Մաղթելով Զեզ յաստուածուստ զամենայն բարիս, մնամ առ Զեզ միշտ բարեացակամ և սիրող հայ եղբայրակից Զեր՝
Ս. Նազարեանց

276. ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱԶԻԶԻՆ

Ազնիւ սիրելի Սմբատ Շահազիզեան

Ի սմին ժամու առեալ նամակ ի պայծառափայլ իշխանն և ի պատուաւոր հոգաբարձուի ճեմարանին Տեարց Լազարեանց, փութամ գիտուն առնել զպատուական բարեկամդ որոց ճառագրեալն է ուրումն նամակի վասն Զերոյդ խնդրոյ՝: Ահաւասիկ են բանք նորա ի ռուս լեզու, զորս խնդրեալ է ի դիմաց իւրոյ ծանուցանել ձեզ:

Касательно Вашей просьбы помочь г-ну Шах-Азизу в сня предпринятти напечатать его армянскую грамматику. Откровенно Вам скажу, что не могу взять все расходы на мой счет, так как я обременен крайними расходами (сверх оплачиваемых) на содержание некоторых детей в гимназии и приютах, не говоря уже о подписях. Поэтому я покажусь Вам может быть слишком скупым, если предложу только 150 р., которые, если будет г. Шах-Азиз согласен принять, пришлю к Вам как только получу на это Ваше уведомление².

Առ այս յաւելու պայծառափայլ իշխանն, թէ ի գոյից կամ թէ ի գանձարանէ հայկազեան եկեղեցւոյ որ ի ս. Պետրբուրգ մատակարարել Զեզ զծախս տպելի գործոյ Զերոյ, յոչ պատկանաւորացն գտանէ, վասնզի ի դմին աղբերէ ստացեալ է արդեն արծաթ մեծ (որպես զիտեմ ես ի լրոյ 400 ման<եթ>: Սարկաւազն Պոպովեանց ի տպագրութիւն իւրոյն սրբազան պատմութեան (որպես լսեմ ի խնդրոյ պ. Քանանեանի):

Պայծառափայլ տէրն յայտնէ նմա տեսանել, զի գործ Զեր կրեսցէ ի ճակատի իւրում զանուն հանգուցեալ հոգաբարձուի³. Բայց ինձ թուի, թէ այսպիսի ցանկութեան ծանուցարութիւն արտաքոյ պատշաճի իցէ, մինչ ոչ են կամք կամ կարողութիւն լցուցանելոյ զծախս տպագրութեան լիովին. և միթե՞ 150 մ<անեթ> բաւականեցեն առ այդ վախճան: Ես չգիտեմ: Վասն որոյ խնդրեմ ի սիրելւոյդ անյապաղ յայտնել ինձ զկամս Զեր, թեպէտ յառաջնէ կամէի գուշակել, թէ այդ լինելոց էր բացասական: Որով և է ճանապարհաւ, առանց կարողելոյ նպաստից առ ի պայծառափայլ պարոնէն, հնարաւորել զտպագրութիւն Զերոյդ աշխատասիրութեան, հանդերձ նուիրմամբ անուան հանգուցեալ հոգաբարձուին, որպէս ցանկալ իշխանն, ես զօրաւոր և պատուաւոր միանգամայն հարուած տեսանեմ, որ ըստ իս զլաւագոյնն ի բարոյական յաղթութեանց ստանալոյ էր Զեզ:

Զեր՝

Ս. Նազարեանց

277. ՄԱՄՍՐՆԵ ՄԱՅՍՍՈՒՐՅԱՆԵՆ,

Մոսկվա—Դորպատ

Den 9 ten Februer 1878

Mein sehr werther Freund Herr Mayssurjantz,

Ihr schöner Brief datiert vom 16 ten verflossenen M. mit sehr interessanten Notizen über das rege Leben und Weben im gesegneten, friedlichen Embachsthal, ist mir zu seiner Zeit richtig zugestellt. Vor allen Dingen muß ich Ihnen meinen Dank aussprechen für die liebevolle Beachtung meiner herzlich gut gemeinten Bemerkungen über die äußere Form Ihrer Briefe, d. h. über Ihre Schriftzüge, die wirklich haarfein, mitunter schwer leserlich mir den unter schwer leserlich mir den Vollgenuß formschön ausgeprägten Zeilen verkümmerten, weil ich viel Mühe und Arbeit, viel Errathungskraft darauf verwenden mußte, um durch Dorn und Gestrüppe zum lichtvollen Haine hindurch zu dringen.

Sie haben sich in Ihrem Briefe der lateinischen Schrift bedient, die mir nicht ganz geläufig ist, wenn ich deutsche Briefe schreibe, obwohl meine romanische Schrift ziemlich schön ist. Die gothisch-deutsche Schrift, obwohl künstlicher und mühevoller, gefällt mir in der Druck- und Handschrift am besten, weil sie dem Volkscharakter am angemessensten ist. Diesem Volkscharakter auch in der Schrift Rechnung zu tragen ist von jeher mein Bestreben, geweißeermaßen, mein Ehrgeiz gewesen. Und so ist es auch gekommen, daß ich Professor der persischen Calligraphie am Lasarewschen Institute geworden bin, als ein wichtiger Anfang zu meiner Professur. Dies soweit.

Nach angestrenzter geistiger Arbeit thut die Ruhe recht wohl; so verlangt es die Natur, sollen nicht die anhaltend gespannten Kräfte zuletzt ganz erlahmen. Ich finde es daher ganz vernünftig, daß Sie sich nach daß Sie Ihre berechtigten Mußestunden vollbrachter Arbeit Ruhe gönnen, dazu benutzen, Tanzgesellschaften zu besuchen und mit der liebenswürdigen Damenwelt geselligen Verkehr zu pflegen. Sehen Sie nur zu, daß

* Իմացութեան փայլուն նմուշ (լատ.):

Ihre Studien darunter nicht leiden, daß namentlich die Tanzvergünungen, die nicht selten, weil *l'homme n'use que pour abuser*, bis zu 2, ja 3 Uhr nach Mitternacht dauern, Ihrer schwächlichen Gesundheit nicht Abbruch thun.

Auch innerhalb der Mauern unseres Instituts wurde der 12. Dezember verg. Jahres, der Gedächtnistag Alexander I, des Begründers so vieler Hochschulen im Reiche, recht feierlich begangen und mit Festreden verherrlicht. Ich wünschte die diesem Tage gewidmeten, in der Aula der Universitatis Dorpatensis gehaltenen Festreden, welche in Ihrem Briefe als «schwungvoll und ergreifend» bezeichnet werden, durch Ihre gütige Vermittlung aus Dorpat zu erhalten, wenn dieser Liebesdienst Ihnen nicht zu schwer fallen möchte. Jener denkwürdige Tag wurde auch von den Alumnen der Dorpater Universität in Moskwa und zwar въ славянскомъ Базаре mit einem zahlreich besuchten Festdiner begangen. Viele schöne Reden sollen dort bei Tische gehalten worden sein. Leider, wegen einiger besondern Umstände, konnte ich mich nicht persönlich daran theiligen; desto lebhafter war die Betheiligung im Geiste; desto mächtiger und gewaltiger habe ich meine Wünsche für das Fortblühen der alma mater, an deren segenspendender Brust auch ich einst gelegen, in der stillen Kammer meines Herzens erklingen lassen. Es freut mich sehr aus Ihrem Schreiben zu erfahren, daß unsere armenischen Mitbrüder aus Tiflis in dankbarer Erinnerung an die geistigen Wohlthaten, die aus der Hand der Hochschule zu Dorpat ihnen geworden, eine Adresse an dieselbe gerichtet hatten.

Sie fragen, wie ich die Feiertage verbracht? Was soll ich Ihnen sagen? Ich fasse mich darüber ganz kurz: unter ganz zweideutigen Freuden, weil diese Welt keine andere mir geben kann. Wohl mir, daß mein Herz noch voll und warm und ganz lieben kann und in dieser Leibe immer glücklich ist, erhaben über Zorn und Mißmuth, über so vieles Widerwärtige, Fatale und Verkehrte in den meenschlichen Angelegenheiten. Ideale kann man wohl in seinem Herzen tragen, aber die Wirklichkeit bleibt immer eine andere. Viel Schaumgold und Scheinglück in der Welt! Wohl dem, der die wahre Aufgabe des Lebens klar erkennt, unbeirrt von Hindernissen, gewissenhaft und redlich darnach strebt, dieselbe wenigstens theilweise zu lösen.

Sie wünschen zu wissen, wann eigentlich mein Namenstag gefeiert wird, ob Ihr Glückwunsch dazu zu rechter Zeit in Mosco angekommen. Er wird eigentlich am 25sten December gefeiert; aber die armenische Kirche versetzt diesen Feiertag auf den Montag, wenn er in einen Sonntag fällt, wie dies im vergangenen Jahr der Fall war, weil am Sonntage keine Namenstage gefeiert werden. Wir haben uns nicht an diese kirchliche Modification gekehrt und begingen recht froh und lustig meinen Geburtstag am 25. December. Vielmals danke ich für Ihr Gratulations-telegramm, das zeitig genug in Moskwa eintraf, um mir viel Freude zu bereiten, als rührender Beweis liebevoller Aufmerksamkeit von der Ferne.

Sie fragen mich, da mein 35jähriger Kronsdienst bald voll wird, wo ich mich denn niederzulassen beschlossen habe, wohin ich zu übersiedeln gedenke. Eine tiefernte Frage! Sie betrifft nichts Geringeres, als die Erziehung meiner Kinder, von welcher auch ihre Zukunft abhängt. Alles erwogen, Alles in Betracht gezogen müßte ich mir meinen Wohnort wählen, wo ich neben der Erziehung meiner Kinder auch selbst einen vortheilhaften Wirkungskreis als Gelehrter finden könnte, denn von meiner Pension allein, die, Gott weiß, wie günstig ausfällt—ich rechne zwar auf 2000 R.—kann ich wohl bei der gegenwärtig überall herrschenden Theuerung nicht leben. Also muß ich noch für die Familie arbeiten und schaffen und kann nicht daran denken, auf meinen Lorbeern zu ruhen; nein, ich werde Zeit genug haben im Grabe auszuruhen; man muß noch wirken, solange Tag ist. Das ist mein Lebensplan, den ich mit Ihnen bespreche. Ich denke daher mit ziemlicher Bestimmtheit, nach Dorpat zu übersiedeln, wo ein so reges wissenschaftliches und ernst bewußtvolles Leben ist ohne diese heillosen demoralisierenden Zerstreuungen der Residenzstädte; wo ich auch durchaus dahin streben müßte eine Professur für orientalische Sprachen an der Universität (Armenisch, Persisch und Arabisch) zu erlangen, und hoffe ich, das geistige Capital, das ich aus der Hand der Dorpater Hochschule empfangen, reichlich verzinnt und bedeutend vermehrt ihr wieder zurück zu erstatten, als dankbarer Sohn der alma mater. Auch für unsre lieben Armenier wäre die Errichtung einer solchen Catheder an der Dorpater Universität von höchster Wichtigkeit, und ein Grund mehr, um viele armenische Jünglinge nach Dorpat hinzuziehen. Und ich bin geneigt zu glauben, daß die gescheiten Dorpater Professoren einer solchen Bereicherung der Universität nicht abhold sein würden, sondern allen Vorschub derselben leisten im Interesse der Wissenschaft. Mein einziges Interesse wäre dabei, kräftig zu arbeiten und unter günstigeren Umständen, wie ich sie mir in Dorpat denke, zu schaffen und zu Stande zu bringen, was ich hier zu Moskwa, unter so vielen hemmenden und lähmenden Umständen nimmer vermag. Es ist hier einmal gar kein Boden dazu da. Ich glaube daher, diesen Sommer eine Reise nach Dorpat unternehmen zu müssen, um die nöthigen Bekanntschaften mit den dortigen Professoren anzuknüpfen, den Herrn Curator Ssaburow kennen zu lernen und die Sache eines Weitern mit Ihnen zu besprechen. Ich bin überzeugt, daß diese Angelegenheit Sie, mein lieber Mayssurjantz, aufs Wärmste interessieren muß und daß Sie auch Ihren freundschaftlichen Beitrag, wenn auch seitwärts, zur Ausgestaltung meiner Idee liefern könnten.

Meine Frau und Kinder lassen sich Ihnen bestens empfehlen und wünschen Ihrem fleißigen Bruder das allerbeste Wohlergehen. Viele herzliche Grüße an die Familie von Fauré.

Hochachtungsvoll

S. Nasariantz

Իմ շատ հարգելի բարեկամ պրն. Մալսուրյանց,

Ձեր անցյալ ամսվա 16-ի գեղեցիկ նամակը, շատ հետաքրքրական նշումներով՝ օրհնյալ և անդորր էմբախսթալի աշխույժ կյանքի մասին, ժամանակին հանձնվեց ինձ։ Ամենից առաջ պետք է շնորհակալությունս հայտնեմ իմ իսկապես լավ նպատակով արված նկատողությունները Ձեր կողմից սիրալիր կերպով ի նկատի առնվելու արթիվ։ Այդ նկատողությունները վերաբերում էին Ձեր նամակների արտաքին ձևին, այսինքն՝ Ձեր ձեռագրին, որն իսկապես թեև շատ նուրբ, սակայն երբեմն դժվարընթեռնելի լինելով՝ նվազեցնում են Ձեր այնպես լավ մտածված և գեղեցիկ ձևակերպված տողերի կատարյալ վայելքը. որովհետև ես շատ մեծ ջանք և աշխատանք, ինչպես և կռահման շատ ուժ պետք է գործադրեի դրանց վրա, որպեսզի փուշերի և մացառների միջով կարողանայի հասնել լուսառատ անտառակին։

Ձեր նամակում Դուք օգտվել եք լատինական տառատեսակից, որին ես շատ էլ վարժ չեմ, երբ ես գերմաներեն նամակներ եմ գրում, թեև իմ լատինական տառատեսակը բավական գեղեցիկ է։ Դոթիկ-գերմանական տառատեսակը, թեև արհեստական և տանջալից, բայց և այնպես նա տպագրական և ձեռագրական տառատեսակով ինձ ամենից ավելի պատշաճն է։ Հենց սկզբից իմ ձգտումն և որոշ շափով իմ փառասիրությունն է եղել հաշվի առնել ժողովրդային այս բնույթը նաև տառատեսակի մեջ։ Եվ այնպես եղավ, որ ես դարձա պարսկերենի գեղագրության պրոֆեսոր Լազարյան ճեմարանում որպես իմ պրոֆեսուրայի կարևոր սկզբնավորություն։ Այս մասին այսչափ։

Լարված հոգեկան աշխատանքից հետո հանդիսուր շատ բարերար է ազդում։ Բնությունը այսպես է պահանջում, եթե չենք ուզում, որ շարունակաբար լսրված ուժերը վերջ ի վերջո բոլորովին տկարանան։ Ուստի ես միանգամայն բանական եմ համարում, որ Դուք կատարված աշխատանքից հետո Ձեզ հանդիստ եք տալիս, որ Դուք Ձեր արդար ազատ ժամերը օգտագործում եք պարի ընկերություններ այցելելով և կանանց սիրալիր աշխարհի հետ ընկերական հարաբերություններ մշակելով։ Ուշադիր եղեք միայն, որ Ձեր ուշումը դրանից չտուժի և որ մասնավանդ պարի հաճույքները, որոնք հաճախ տեղում են մինչև գիշերվա 2-ը, նույնիսկ 3-ը, Ձեր թույլ առողջությունը չքայքայեն, որովհետև մարդս դրանք միայն և ի չարն է գործադրում։

Անցյալ տարվա դեկտեմբերի 12-ը, Ալեքսանդր Ա-ի կայսրության մեջ այնքան շատ բարձրագույն դպրոցների հիմնադրի հուշ օրը մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց և տոնական ճառերով փառաբանվեց նաև մեր ինստիտուտի պատերի ներսում։ Ես կցանկայի այդ օրվան նվիրված և Դորպատի համալսարանի ատլայում խոսված տոնական ճառերը, որոնք Ձեր նամակում իբրև «խանդավառ և սրտառուչ» են նշված, Ձեր բարյացակամ միջնորդությամբ ստանալ Դորպատից, եթե այս բարեկամական ծառայությունը Ձեզ դժվար չի գա։

Այս հիշարժան օրը տոնվել է մի բազմամարդ բանկետում նաև Դորպատի համալսարանի գիշերօթիկ ուսանողների (alumnus) կողմից Մոսկվայում, Սլավյանսկի բազարում։ Այնտեղ բազմաթիվ գեղեցիկ ճառեր են խոսվել սեղանի ժամանակ։ Դժբախտաբար, մի քանի առանձին պարագաների բերմամբ,

ես չկարողացա անձնապես դրան մասնակցել, սակայն էլ ավելի զորեղ էր իմ մասնակցությունը հոգեպես, էլ ավելի զորեղ և բուռն կերպով հնչեցրի ես սրտիս լուրի սենյակում իմ մաղթանքները՝ անող մոր (Alma mater) բարգավաճման համար, որի բարիքները պարզեցող կրթիչն է եմ մի ժամանակ գտնվել: Շատ ուրախ եմ Ձեր գրությունից իմանալով, որ մեր հայ եղբայրակիցները Թիֆլիզում մի ուղերձ են ուղարկել նրան, երախտապարտորեն հիշատակելով այն հոգեկան բարիքները, որ նրանք ժամանակին ստացել են Դորպատի համալսարանից:

Դուք հարցնում եք, թե ինչպես եմ անցկացրել տոնական օրերը: Ի՞նչ ասեմ: Այդ մասին ես կարճ կկապեմ: Բոլորովին երկիմաստ ուրախություն, որովհետև այս աշխարհը մի ուրիշը չի կարող ինձ տալ: Երանի ինձ, որ իմ սիրտը դեռ լիքը ու չեմ է և ամբողջովին կարող է սիրել, և նա այս սիրտ մեջ միանգամայն երջանիկ է, վեր է բարկությունից և մոռլությունից, մարդկային խնդիրներում այդքան շատ ահաճություններից և ճակատագրականից: Մարդ կարող է սրտում իդեալներ ունենալ, սակայն իրականությունը մնում է մի այլ բան: Շատ շողջողուն թշվառություն, շատ արտաքին փայլ և խաբուսիկ բախտավորություն կա աշխարհիս վրա: Երանի նրան, որ կյանքի իսկական խնդիրը հասկանում է պարզ կերպով և, առանց մոլորվելու արգելքներից, բարեխղճորեն և անկեղծորեն ձգտում է գոնե մասամբ լուծել այն:

Դուք ցանկանում եք իմանալ, թե երբ է իսկապես տոնվում իմ անվան օրը, և թե արդյոք ճիշտ ժամանակին Մոսկվա հասել է այդ առթիվ ուղարկված Ձեր շնորհավորականը: Այն տոնվում է իսկապես դեկտեմբերի 25-ին¹, սակայն հայկական եկեղեցին այս տոնը փոխադրում է երկուշաբթի օրվան, եթե այն ընկնում է կիրակի, ինչպես այս պատահեց անցյալ տարի, որովհետև կիրակի օրերը չի տոնվում ոչ մի անվանակոչություն: Եկեղեցական այս փոփոխություն վրա մենք ուշադրություն չդարձրինք և դեկտ. 25-ին շատ ուրախ ու զվարթ տոնեցինք իմ անվանակոչությունը: Բաղմիցս շնորհակալ եմ Ձեր շնորհավորական հեռագրի համար, որը ժամանակին հասավ Մոսկվա և ինձ պատճառեց մեծ ուրախություն, իբրև մի հուզիչ ապացույց սրտալից ուշադրության—հեռվից:

Դուք հարցնում եք ինձ, որովհետև իմ 35-ամյա արքայական ծառայությունը շուտով լրանում է, թե որտե՞ղ եմ որոշել հետո հաստատվել, ո՞ւր եմ մտածում փոխադրվել: Սա մի շատ լուրջ հարց է: Այն վերաբերում է ոչ նվազ իմ երեխաների կրթությանը, որից էլ կախված է նրանց ապագան: Ամեն ինչ կշռադատելով, ամեն ինչ նկատի առնելով՝ պետք էր, որ ես մի բնակավայր ընտրեի, որտեղ կարողանայի, երեխաներիս կրթության կողքին ինքս էլ գործունեության մի նպաստավոր ասպարեզ գտնել իբրև գիտնական, որովհետև միայն իմ կենսաթոշակով, որն աստված գիտի, թե որքան նպաստավոր է դուրս գալու, թեև ես հաշվում եմ 2000 ռուբլի,—չեմ կարող անշուշտ ապրել— ներկայումս ամեն տեղ տիրող թանկության մեջ: Ուրեմն ես պետք է ընտանիքիս համար դեռ աշխատեմ, գործեմ, և չեմ կարող մտածել այն մասին, որ հանգստանամ իմ դպիսիների վրա. ոչ, ես բավական ժամանակ եմ ունենալու զերեզմանում հանգստանալու. մարդ պետք է դեռ գործի, քանի դեռ ապրում է: Այս է իմ կյանքի ծրագիրը, որի մասին խոսում եմ Ձեզ հետ: Ուստի ես բավականին որոշակի մտածում եմ Դորպատ տեղափոխվել, որտեղ գոյություն ունի այնքան աշխույժ գիտական և լուրջ գիտակցական կյանք, առանց մայրաքաղաքների այս դարհուրելի անբարոյականացնող քայքայումների:

Դորպատում ես ձգտելու եմ ձեռք բերել արեւելյան լեզուների պրոֆեսուրա՝ համալսարանում (հայերեն, պարսկերեն և արաբերեն), և այն հոգեկան կապիտալը, որն ես ձեռք եմ բերել Դորպատի համալսարանում, հուշս ունեմ, առատ տոկոսներով և նշանակալից չափով ավելացած՝ կրկին իրեն վերադարձնել իրրե սնող ծնողի (Alma mater) երախտապարտ որդի: Նաև մեր սիրելի հայերի համար այսպիսի մի ամբիոնի բացվելը Դորպատի համալսարանում ամենամեծ նշանակութունը կունենար և մի պատճառ եւս, որպեսզի շատ հայ երիտասարդներ Դորպատ երթան:

Իսկ ես հակված եմ կարծելու, որ Դորպատի խ.հուն պրոֆեսորները համալսարանի այսպիսի մի ճոխացմանը հակառակ չեն լինի, այլ ամեն կերպ կաջակցեն ի շահ գիտության: Այս դեպքում իմ միակ օգուտը կլինի լավ աշխատել և հաջող պարագաների ներքո, ինչպես որ ես դրանք պատկերացնում եմ Դորպատում, ստեղծագործել և անել այն, ինչ որ այստեղ՝ Մոսկվայում այնքան բազմաթիվ արգելակող և անդամալուծող պայմաններում երբեք չեմ կարող անել: Այստեղ դրա համար չկա ոչ մի հող: Ուստի և ես մտածում եմ այս ամառ մի ճանապարհորդութուն անել դեպի Դորպատ, այնտեղ պրոֆեսորների հետ անհրաժեշտ ծանոթութուններ հաստատելու, պարոն հոգաբարձու Սաբուրովին ճանաչելու և այս խնդրի մասին նրանց հետ մանրամասն խոսելու համար: Ես համոզված եմ, որ այս հարցը, իմ սիրելի Մայսուրյանց, Ձեզ պետք է ջերմորեն հետաքրքրի, և Դուք Ձեր բարեկամական աջակցութունը, թեև կողմնակի կերպով, կարող էիք բերել իմ գաղափարների իրականացման համար:

Կինս և երեխաները լավագույնս բարևում են Ձեզ և ցանկանում Ձեզ և Ձեր ջանասեր եղբորը լավագույն առողջութուն: Շատ սրտազին բարեներ ֆոն Ֆորե ընտանիքին:

Հարգալից Ձեր՝ Ս. Նազարյանց

278. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Den 9 ten November 1878

Mein werther Herr Mayssurjantz,

. Ihr liebes Schreiben datiert vom 5ten dieses M. ist mir zugegangen und hat mich recht sehr erfreut, indem es den Beweis lieferte, daß, wenn Sie auf eine Weile geschwiegen, Sie dennoch mich nicht vergessen haben. Ich habe oft an Sie gedacht und wollte schon die Initiative zum Schreiben ergreifen; da es aber gewissermaßen einen stillen Vorwurf an Sie involvieren könnte, so hab' ich es unterlassen und wartete bis zum Empfange eines Briefes von Ihnen. Nun ist dieser endlich eingetroffen und will ich ihn sofort beantworten, weil es mir rathsam erscheint, seine moralische Schuld, wenn irgend thunlich, ohne Verzug abzutragen; dann hat man wenigstens reines Gewissen und ist frei von Selbstvorwürfen.

Als nächste Ursache Ihres langen Schweigens führen Sie, mein Bester, an den Mangel an Zeit, gegenüber den vielfachen, tiefersten Forderungen, welche die Wissenschaft der Medizin an ihren Schüler stellt, denen man gewissenhaft nachzukommen all seine Kräfte anzustrengen

habe. Ich begreife das und will auch Ihnen herzlich gerne Gerechtigkeit widerfahren lassen. Ich kann indes nicht umhin, die Bemerkung zu machen, daß in unseren Tagen nicht die Medizin allein, sondern jede andere Wissenschaft zu einem Umfang und zu einer Größe angewachsen ist, und der Menschheit, dermaßen ihr Material erweitert, daß jeder von uns, der seine Wissenschaft und Kunst und mithin seinen Beruf dazu ernst nimmt, Tag und Nacht zu arbeiten hat, um sich nur einigermaßen zu genügen. Das ist alles selbstverständlich und beiderseitig zur Evidenz klar. Ich man für seine Freunde ein Paar Stundenmeinte aber, bei All' dem müßte im Monate Zeit haben, die Freunde in der Ferne nicht vernachlässigen; davou abgesehen, ist ja Erholung von den geisterschöpfenden Arbeiten durchaus nothwendig, soll der Geist nicht abstumpfen und seine Frische einbüßen. Ich meine, auch das Herz hat seine Fechte und Bedürfnisse, denen man Rechnung tragen müßte, und was ist in dieser Beziehung wohithuender als Unterhaltung mit seinen Lieben in der Nähe und Ferne? Ich bin überzeugt, daß Sie meine Meinung theilen, weil sie in den normalen Gefühlen des menschlichen Gemüths begründet ist.

Die ausführliche Schilderung Ihrer geistig-freundschaftlichen Beziehungen zum Herrn Dr. Arghutinsky, der heilsamen Belehrungen und Anweisungen auf dem Gebiete der medicinischen Wissenschaft, die Ihnen durch seine Vermittlung geworden, hat mich sehr angenehm berührt, ja mit aufrichtiger Hochachtung für den Mann erfüllt. Schade, daß ich nicht das Glück habe, ihn persönlich zu kennen. Er soll Einmal in Moskau gewesen sein und Herrn Minas Mekertitschjanz besucht haben. Letzterer spricht von ihm als von einem gediegenen und kenntnisreichen Mediziner und hegt für ihn die größte Achtung. Es ist ferner recht erfreulich zu hören, daß er ein guter und braver Mensch ist, und das ist viel werth. Wo Korz und Herz harmonisch zusammen wirken, da giebt es den besten Klang, da tritt der beste Mensch hervor. Die vortheilhafte Anstellung, welche H. Arghutinsky am großen Kinderhospital des Prinzen v. Oldenburg in St. Petersburg erhalten, möge ihm zur Vorstufe zu einer Professur in Dorpat oder auch in unserem Rußland dienen, um den gegen die Armenier mißgünstig gestimmten Russen den Beweis zu liefern, daß es auch unter den Armeniern Capacitäten gibt, welche mit Ehre wissenschaftliche Lehrstühle an Universitäten zu besetzen vermögen. Auch Sie, mein werthester Mayssurjantz, sollten redlich, mit Anspannung aller Kräfte darnach streben. Was wollten Sie im Caucasus machen, wo die Armenier geflissentlich verfolgt werden; wo sie nie und nimmer irgend welche bedeutende Stellung sich erringen können. Als ein tüchtiger praktischer Arzt in Tiflis würden Sie vielleicht Ihr Glück machen, d. h. reich werden, und das wäre alles Erreichbare für Sie. Und sodann würde Ihnen, dem europäisch-germanisierten Armenier, das asiatische Leben im Caucasus nicht sonderlich münden, ja gar nicht behagen; Sie wären und blieben ein ewiger Fremdling unter den Ihrigen. So ging es wenigstens in Tiflis—mir, nota bene, noch dem populärsten Manne unter den Armeniern.

Was soll ich Ihnen von mir schreiben? Es geht mir soso! Sorgen und Mühen und Arbeiten; wenige Lebensfreuden. Man hat die ganze Kraft seines männlichen Charakters nöthig, um nicht geistig zu verkommen. Was soll ein deutsch gebildeter und durch und durch deutsch denkender und fühlender Armenier thun in der Mitte einer Gesellschaft, die nicht dazu angethan ist, ihn irgend zu würdigen. Mir gefällt Moskwa nicht; nur Zerstreuungen und Demoralisation!

Mit herzlichen Grüßen
Ihr treu ergebener
S. Nazariantz

<Թարգմանություն>

Մոսկվա—Դորպատ

9 նոյեմբերի 1878, Մոսկվա

Հարգելի պ. Մայսուրյանց,

Ձեր այս ամսվա 5-ի գրությունը ստացաւ. այն ինձ շատ ուրախացրեց, որովհետեւ այն բանի ապացույցը տվեց, որ Դուք, թեև մի որոշ ժամանակ լռել էիք, համեմատյալ դեռ ինձ չեք մոռացել: Ես հաճախ եմ մտածել Ձեր մասին և ուզում էի արդեն առնել գրելու նախաձեռնությունը, բայց քանի որ այդ բանը որոշ չափով Ձեզ ուղղված մի հանդիմանություն կարող էր հասկացվել, ուստի հրաժարվեցի դրանից և սպասեցի մինչև Ձեզանից մի նամակ ստանալը: Եվ այժմ վերջապես եկավ այն, և ես ուզում եմ նրան իսկույն պատասխանել, որովհետեւ խոհեմ եմ համարում բարոյական պարտքը առանց ուշացնելու վճարել, եթե որեւէ ձևով այդ հնարավոր է. այն ժամանակ զոհն խիղճդ մաքուր է և ազատ ես ինքնահանդիմանությունից:

Ձեր երկար լուսնյան իբրեւ գլխավոր պատճառ Դուք բերում եք, սիրելիս, ժամանակի պակասը բաղմապատիկ, շատ լուրջ պահանջների բերումով, որ բժշկական գիտությունը դնում է իր աշակերտների առաջ, և որոնք որոշ չափով բավարարելու համար մարդ ստիպված է իր բոլոր ուժերը լարել: Ես հասկանում եմ այս, ուստի և սրտանց կուղիի Ձեր հանդեպ արդարակորով լինել: Ես չեմ կարող սակայն չնշել այն, որ մեր օրերում ոչ միայն բժշկությունը, այլ ամեն այլ գիտություն այնպիսի ծավալով և մեծությամբ է աճել և նրա նյութը, մարդկության անընդհատ և շարունակ ձգտող ոգու շնորհիվ, այն աստիճան է ընդարձակվել, որ մեզանից ամեն մեկը, որ իր գիտությունն ու արվեստը, և հետևաբար՝ իր կոչումը այդ բանի համար լուրջ է ընդունում, ստիպված է օր ու գիշեր աշխատել, իրեն գեթ որոշ չափով բավարարելու համար: Այս բոլորն ինքնին հասկանալի է և երկու կողմերի համար էլ՝ ակներև: Այսուհանդերձ ես կարծում էի, որ մարդ իր բարեկամների համար պետք է որ ամիսը մի քանի ժամ ունենար և հեռվում գտնվող իր բարեկամներին աչքաթող չաներ: Բացի այդ, չէ՞ որ միանգամայն անհրաժեշտ է հոգեւորաւ աշխատանքներից հանգստանալ, եթե չենք ուզում, որ հոգին բթանա և իր թարմությունը կորցնի: Ես կարծում եմ, որ սիրտն էլ իր իրավունքներն ու կարիքներն ունի, որոնք պետք է հաշվի առնվեն, և ինչն է այս տեսակետից ավելի բարեբար միջոց, քան հեռվի և մոտի բարեկամների խոսքի նստելը: Ես համոզված եմ, որ Դուք իմ կարծիքին եք, որովհետեւ այն հիմնված է մարդկային հոգու նորմալ զգացմունքների վրա:

Պարոն գոկտ. Արղութինսկու հետ ունեցած Ձեր հոգեկան բարեկամական հարաբերությունների մանրամասն նկարագրությունը, ինչպես նաև այն օգտակար խորհուրդներն ու ցուցումները բժշկական գիտության բնագավառում, որ Դուք ստացել եք նրա միջնորդությամբ, այս բոլորն ինձ հուզեցին շատ հաճելի կերպով և ինձ անկեղծ հարգանքի զգացմունքով լցրին այդ մարդու հանդեպ: Ափսոս, որ ես բախտ չեմ ունեցել նրան անձնապես ճանաչելու: Ասում են, որ նա մի անգամ եղել է Մոսկվայում և այցելել պրն. Մինաս Մկրտչյանին: Վերջինս նրա մասին խոսում է իբրև մի խոր և գիտելիքներով հարուստ բժշկական ուսանողի մասին և նրա հանդեպ ունի մեծ հարգանք: Շատ ուրախալի է լսել նաև այն, որ նա մի լավ և առաքինի մարդ է, իսկ դա շատ բան արժե: Որտեղ գլուխն ու սիրտը համերաշխորեն համագործակցում են, այնտեղ կա լավագույն արձագանք, ա՛յնտեղ երևան է գալիս լավագույն մարդը: Այն նպաստավոր պաշտոնը, որ պրն. Արղութինսկին ստացել է Ֆոն Օլգենբուրգ իշխանի երեսանների մեծ հիվանդանոցում՝ Պետերբուրգում, թող նրա համար դառնա առաջին աստիճան դեպի պրոֆեսուրան Դորպատում, կամ մեր Ռուսաստանում, որպեսզի հայերի հանդեպ անբարյացակամ տրամադրված ոռաններին ապացուցեն, թե նաև հայերի մեջ կան մեծություններ, որոնք պատվով կարող են համալսարաններում գիտական ամբիոններ գրավել: Նաև Դուք, հարգարժան Մայսսուրյանց, պետք է Ձեր բոլոր ուժերի լարումով ձգտեիք դրան: Ի՞նչ եք ցանկանում Դուք անել Կովկասում, որտեղ հայերը հետևողականորեն հալածվում են, որտեղ նրանք երբեք և ոչ մի ժամանակ չեն կարող որևէ նշանակալից պաշտոն ձեռք բերել: Իբրև ունակ գործող բժիշկ Թիֆլիսում, Դուք կարող էիք դուրս հաջողություն ունենալ, այսինքն՝ հարստանալ, դա կլիներ այն ամբողջը ինչին Դուք կարող էիք հասնել: Եվ հետո Ձեզ՝ եվրոպական գերմանականացած հայի հաճելի շէր լինի ասիական կյանքը: Դուք կլինեիք և կմնայիք ձերինների մեջ հավիտենական օտար: Այսպես եղավ գոնե ինձ հետ Թիֆլիսում, ինձ՝ լավ հիշե՛ք, հայերի մեջ դեռ ամենաժողովրդական մարդու՝ հետ:

Ինչ գրեմ Ձեզ իմ մասին: Յուրա եմ գնում. հոգսեր և հոգնություն, աշխատանք. կյանքի նվազ ուրախություններ: Մարդս պետք ունի իր տղամարդկային բնավորության ամբողջ զորությանը, հոգեպես չընկճվելու համար: Ի՞նչ կարող է անել գերմանական դարգացում ունեցող և բոլորովին գերմանացու նման մտածող և զգացող հայ մի հասարակության մեջ, որն ընդունակ չէ նրան որևէ կերպ գնահատելու...

Ամենասրտագին բարեններով
Ձեզ հավատարմորեն նվիրված՝ Ա. Նազարյանց

279. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

Մոսկվա—Դորպատ

Den 3 ten December 1878

Mein theurer Mayssurjantz,

Ihr werthes Schreiben dathiert vom 29 verfloßenen M. ist mir gestern Abend zugegangen und bei Licht gelesen, wegen der recht blassen Schrift, verursachte es mir keine geringe Mühe und Arbeit. Recht hellblau auf Weiß und zwar bei Licht, nimmt sich sehr ungünstig für's Auge

aus. Haben Sie in Dorpat keine bessere, d. h. gute schwarze Tinte? Ich habe auch in Moskwa nicht selten meine liebe Noth damit, und wenn ich mit blasser Tinte Briefe schreiben soll, so bin ich recht unglücklich, weil ich an die Lage des Lesers denken muß, den ich zu belästigen kein Recht zu haben glaube, also aus rücksichtsvoller Beherzigung dieses Umstandes Sorge ich stets für bessere Tinte und womöglich für eine leserliche Schrift, die mir, leider, nicht immer gelingt. Das sind Betrachtungen, die am allerwenigsten Beifall finden bei Damen; für uns Männer aber müssen sie doch einigen Werth haben. Mögen Sie diese Zeilen freundlichst hinnehmen als einen *ersten* Scherz, der bisweilen nützlich sein möchte.

Das Wort des bekannten (welchen? besinne ich in biesem Augenblicke nicht) Philosophen, mit welchem Sie Ihren Brief beginnen, ist recht begründet, weil es aus dem Leben entnommen ist. Jawohl, in unserem Verhältnisse zu den Andern, zur Wiederherstellung des rechten Gleichgewichts der Freundschaft, müssen wir stets in unsere eigene Waageschale einige Gramm Unrecht legen. Und je offener und rückhaltsloser Einer sein Unrecht und überhaupt seine Fehler bekennt, desto liebenswürdiger, desto achtungswürdiger erscheint er in meinen Augen. Diese Thatsache verstehen indes die wenigsten Menschen der jetzigen Zeit, am wenigsten die Weider, weil es aus einem traurigen Mißverständnis, aus Eitelkeit, aus Mangel an Selbsterziehung, also aus Nichtdenken für eine Schande angesehen wird, sein Unrecht einzusehen, es unverschleiert zu bekennen und damit den schönsten Triumph des bessern Selbst über dem schlechtern Ich herbeizuführen. Die Mehrzahl der Menschen möchte in ihrer Blindheit und Verblendung Recht haben und immer Recht haben und—wie traurig—zu einem Unrechte ein anderes hinzufügen, und das Alles, um sein Unrecht nicht eingestehen zu müssen. Was indessen Ihr sein sollendes Unrecht anbelangt, so habe ich darüber keine klaren Vorstellungen. Ich hätte nur, nach Ihrer Durchreise durch Moskwa, gehofft oder gewünscht sobald als möglich Etwas von Ihnen aus Dorpat zu hören. Sie hatten aus ganz billigen Gründen, und ich bin überzeugt, beim besten Willen, meinem Wunsche oder auch meiner Erwartung nicht zeitig genug nachkommen können; indes was gegen den Freund versäumt, ist auch wieder recht glänzend nachgeholt worden, und ich bin Ihnen dankbar ohne weiteren Ansprüche.

Wissen Sie, mein werther Herr Mayssurjantz, welche Bedeutung ich einem Briefwechsel unter den Freunden beimesse? Die Asiaten haben davon aus ganz natürlichen Gründen keine Ahnung. Sie sind aber, ebenso wenig wie ich ein solcher. Wir haben Gedanken und Gefühle, daher eine beständige Sehnsucht nach Mittheilung an unsere Lieben nah und fern. Keiner von uns kann sagen, daß er sich selbst vollkommen genüge, daß er nicht das Bedürfnis fühlte, sein einzelnes geistiges und moralisches Dasein an dem eines Anderen zu vervollständigen, zu ergänzen. Die Egoisten kennen dies Bedürfnis nicht, weil sie wähnen, sich selbst genug zu sein. Mir ist immer am wohlsten, wenn ich sozusagen einen geistigen Stoffwechsel mit der Außenwelt unterhalten kann; ich bedarf zu meiner normalen Existenz der Anregung von Außen und der Wechselwirkung nach

Außen—ich lerne sehr gerne von meinen Freunden und möchte sie auch belehren aus dem Schatze meines Wissens, so reich und so dürftig er auch sein mag. Dies ist der Standpunkt, den ich einnehme bei meinem Briefwechsel mit den Freunden.

Sie beziehen die armenische Zeitung *Մշակ* aus Tiflis und lesen mit Interesse diesen und jenen Artikel darin? Früher wurde sie mir gratis zugesandt, nicht mehr. Die armenische Biene *Մեղր* erhalte ich noch durch die Güte des Herrn Simonjantz, und lese darin so ziemlich fleißig. Alle beide sprechen ein ganz fremdartiges Armenisch, weil sie mehr russisch denken und ihr russisch gedachtes in bloß armenische Wortlaute umsetzen, ohne dem Geiste der armenischen Sprache Rechnung zu tragen, weil sie ihn, wie es scheint, nicht kennen. Was den Inhalt und den Stoff dieser armenischen Zeitungen betrifft, so muß ich Ihnen bemerken, daß diese ewigen Darstellungen von ungeordneten, wilden und trostlosen Volkszuständen, Jahr aus, Jahr ein dem Leser aufgetischt, mir nur dazu angethan scheinen, das Volksgefühl recht abzustumpfen; mir wenigstens flößen sie einen solchen Widerwillen und Antipathie gegen das Volk und sein Treiben ein, daß ich oft das Gesicht davon adwenden muß und meine Zeit und Aufmerksamkeit lieber anderer Lektüre, als einer solchen beständigen Jeremiade, die weder leserlich noch irgend fruchtbar ist, widmen. Unsere neu-armenische Literatur ist ein recht klägliches, elend armseliges Ding; sie ist in jeder Beziehung der traurige Ausdruck ungeordneter, anarchischer Zustände eines Volkes, das kein politisches Dasein hat. Wir sollen Armenier sein, nicht nur so heißen? Was thun wir denn dazu? Wo ist der Gemeingeist, das gemeinsame vereinte Streben zu einem gemeinsamen Ziele unter uns? Wo sind unsere großen, unsere patriotischen Vereine zu geistig nationalen Unternehmungen? Ein jeder lebt für sich. Was haben unsere Kinder davon, daß sie Armenier heißen, aber keinen nationalen Unterricht, keine nationale Bildung auf richtigen und gesunden Grundlagen erhalten können, weil kein Mensch dafür sorgt. Das armenische Kind soll armenisch lernen, und das armenische Volk in Rußland ist noch nicht so weit gekommen, ein ordentliches, den gegenwärtigen Bedürfnissen entsprechendes ABC-Buch für seine armen Kinder herzustellen. Das hungernde Kind verlangt geistige Nahrung, auch Brod, und man giebt ihm Stein, Zwiebeln und Knoblauch. Was soll daraus werden? Es wird daraus, was unter so trostlosen Umständen nur werden kann: d. h. der armenische Knabe, unkundig seiner Muttersprache, die ihm gar Nichts bietet, wird zu einem Fremdling unter seinem Volke, er lernt und weiß alles Fremde, nur das Eigene nicht. So steht es mit unserer Jugend, o Wehe und Jammer! auch mit uns den Erwachsenen nicht viel besser.

Sie verlangen von der Stadtordnung zu Tiflis gar große Dinge. Das geringste — trinkbares Wasser sogar hat Tiflis nicht; Schmutz, Menschen- und Viehkot ist das, was dort als Wasser gebraucht wird. O! es ist da viel glänzendes Elend, und ich bin recht froh, aus dem Labyrinth heraus in was lichtere Menschenwelt fortgekommen zu sein. Wenn es irgend möglich ist, so wünsche ich Ihnen eine Zukunft, Beruf und Thätigkeit in

den lichtern Regimen Rußlands, ein liedes deutsches Weib mit warm-vernünftiger, vorsichtiger Auswahl, nachden Sie Ihre häuslichen Angelegenheiten werden in Ordnung gebracht haben.

Soeben war bei mir Herr Dr. Minas Mekertitschantz und ließ herzliche Grüße an Sie bestellen. Er ist endlich an dem Hiesigen Erziehungshause unter Dr Hugenberger als Kinderarzt und Gynaicologen angekommen — eine Stellung wie die des Fürsten Arghutinsky. Auch diese Anstalt, wie die in Petersburg stehen bekanntlich unter dem Protectorat des Prinzen von Oldenburg, der auch vor kurzem das Erziehungshaus in Moskwa besuchte und das ganze dort dienende Personal, worunter auch Herrn Mekertitschantz sich vorstellen ließ.

Mir und meiner Familie geht es so ziemlich erträglich. Endlich haben wir Winter, Schnee und gute Schlittenbahn; seit Menschengedanken hat man nicht einen so guten, angenehmen Herbst gehabt, wie der diesjährige. Empfangen Sie herzliche Grüße von Ihrem Sie ehrenden und liebenden Freund.

S. Nasariantz

<Թարգմանություն>

Մոսկվա—Դորպատ

3 դեկտ. 1878, Մոսկվա

Իմ թանկագին Մայսուրյանց,

Ձեր անցյալ ամսվա 29 թվականի հարգելի գրությունը ինձ հասավ երեկ երեկոյան. լամպի լույսի տակ կարդալով, այն պատճառեց ինձ ոչ նվազ նեղություն և ջանք՝ շատ դժգույն տառատեսակի պատճառով: Բոլորովին բաց կապույտը սպիտակի վրա, այն էլ լույսի տակ, շատ անհաջող տեսք ունի աչքի համար: Դորպատում չունե՞ք ավելի լավ սև թանաք. ես էլ հաճախ դրա պահասն եմ զգում Մոսկվայում, և երբ դժգույն թանաքով նամակներ եմ ստիպված լինում գրել, զգում եմ ինձ շատ դժբախտ, որովհետև ստիպված եմ մտածել ընթերցողի գրության մասին, որին ես, կարծում եմ, ձանձրացնելու ոչ մի իրավունք չունեմ. ուստի այս հարգալից պարագան ի նկատի առնելով, ես միշտ հոգ եմ տանում ավելի լավ թանաքի և ըստ հնարավորին ընթեռնելի տառաձևի մասին, որն ինձ դժբախտաբար միշտ չի հաջողվում: Սրանք խորհրդածություններ են, որոնց ամենից քիչ համամիտ են տիկիները: Մեզ՝ տղամարդկանցս համար սակայն նրանք պետք է որ համենայն դեպս մի որոշ արժեք ներկայացնեն: Հաճեցեք այս տողերը բարեկամաբար իբրև մի լուրջ կատակ ընդունել, որը երբեմն օգտակար կարող էր լինել:

Հայտնի փիլիսոփայի խոսքը (ո՞ր փիլիսոփայի, չեմ հիշում այս րոպեիս), որով դուք սկսում եք Ձեր նամակը, միանգամայն հիմնավորված է, որովհետև այն վերցված է կյանքից: Այո, ուրիշների հետ մեր հարաբերություններում մենք պարտավոր ենք միշտ, բարեկամության ճիշտ հավասարակշռությունը վերականգնելու համար, մեր սեփական կշեռքի թաթի վրա մի քանի զարնհատ անիրավացիություն դնել: Եվ որքան մեկը ավելի բացահայտ և առանց որևէ նկատառման է ընդունում իր անիրավացիությունը, և ընդհանրապես իր սխալները, այնքան ավելի սիրո և հարգանքի է արժանի դառնում նա մեր աչ-

քում: Այս իրողությունը սակայն հասկանում են աչժմվա ժամանակների շատ քիչ մարդիկ, իսկ ամենից քիչ՝ կանաչք, որովհետև իր անիրավությունը տեսնելը, այն անսքող կերպով խոստովանելը և դրանով ավելի լավ «ինք»-ի լավագույն հաղթանակ տանելը ավելի վատ «ես»-ի վրա համարվում է մի ամոթ բան, և այս՝ մի տխուր թշուրիմացություն, ունաչնամոտություն, ինքնակրթության պակասի, ուրեմն և շմտածելու պատճառով: Մարդկանց մեծամասնությունը կուղենար իր կուրության և կուրացման մեջ իրավունք և միշտ իրավունք ունենալ և ինչքան տխուր բան է այս մի անիրավացիությանը ավելացնել մի ուրիշը, և այս բնորը, որպեսզի չպարտավորվի խոստովանել իր անիրավացիությունը: Ինչ սակայն Ձեր անիրավացիությանն է վերաբերում, դրա մասին ես պարզ պատկերացում չունեմ: Ես միայն հույս և ցանկություն էի ունեցել, Մոսկվայից Ձեր անցնելուց հետո, բայց կարելի ունի Ձեզանից մի բան իմանալ Դորոպատից: Միանգամայն հարգելի պատճառներով և, ես համոզված եմ, լավագույն դիտավորությամբ՝ Դուք ճիշտ ժամանակին չկարողացաք իմ ցանկությունը կամ ակնկալությունը կատարել. ինչ որ սակայն բարեկամի վերաբերմամբ դանց է առնված, այն կրկին ձեռք է բերված փայլուն կերպով, և ես Ձեզ երախտապարտ եմ առանց այլ պահանջների:

Դուք դիտեք, իմ հարգելի պարոն Մալուրյանց, թե ես ինչպիսի նշանակություն եմ տալիս բարեկամների միջև նամակների փոխանակության: Ասիացիները շատ բնական պատճառներով դրա մասին ոչ մի գաղափար չունեն: Դուք սակայն նույնքան նվազ սյգալիսին եք, որքան ես: Մենք ունենք մտքեր ու զգացմունքներ, ուստի և մի հարատև կարոտ, հաղորդումներ կատարելու մեր մոտի և հեռվի սիրելիներին: Մեզանից ոչ մեկը չի կարող ձեռք, թե նա ինքն իրեն բավարարում է կատարելապես, թե նա կարիք չի զգում իր առանձին հոգեկան և բարոյական գոյությունը կատարելագործելու և ամբողջացնելու՝ մի ուրիշով: Եսասերներին անձանոթ է այս պահանջը, որովհետև նրանք պարծենում են, որ բավարարվում են իրենք իրենցով: Եվ միշտ ինձ ավելի լավ եմ զգում, երբ կարողանում եմ արտաքին աշխարհի հետ այսպես կոչված մի հաջող նյութափոխանակություն մշակել: Իմ բնականոն գոյության համար ես պետք ունեմ արտաքին զրգիռի և փոխազդեցության արտաքին աշխարհի հետ: Ես շատ սիրով սովորում եմ իմ բարեկամներից և կուղենայի նրանց էլ սովորեցնել իմ գիտելիքների գանձարանից, որքան էլ այս վերջինս հարուստ կամ աղքատ լինի: Այս է իմ տեսակետը, որ ես ընդունել եմ իմ բարեկամների հետ նամակների փոխանակության առթիվ:

Դուք ստանում եք «Մշակ» հայերեն թերթը Թիֆլիզից և հետաքրքրություններ կարող եմ նրա մեջ այս կամ այն հոդվածը: Առաջ ինձ այն ուղարկում էին ձրի, այժմ այլևս՝ ոչ: Հայերեն «Մեզուն» դեռ ստանում եմ պարոն Սիմոնյանցի բարյացակամության շնորհիվ և այն կարգում բավական ջանասեր կերպով: Նրկուսն էլ խոսում են մի բոլորովին օտարոտի հայերեն, որովհետև նրանք ավելի ուսերեն են մտածում և իրենց ուսերեն մտածումը վերածում են լոկ հայերեն բառահնչյունների, առանց հաշվի առնելու հայ լեզվի ոգին, որովհետև նրանք այդ ոգին, ինչպես ինձ է թվում, չեն ճանաչում: Ինչ այս հայկական թերթերի բովանդակությանը և նյութին է վերաբերում, ապա պետք է Ձեզ նշեմ, որ ժողովրդի անկարգ, վայրենի և անմխիթար վիճակի այս հավիտենական նկարագրությունները, որոնք տարիներով հրամցվում են ընթերցողին, ինձ թվում են նպաստավոր՝ բխցնելու ժողովրդի զգացմունքը, դրանք դոնե ինձ պատճառում են այնպիսի մի զգվանք և հակակշանք ժողովրդի և

Ստ. Նազարյանի մահաբանի մոտ բռնակր և զուստը՝
 Ելիզավետա Ստեփանի Նազարյան

նրա վարժունքի հանդեպ, որ ևս հաճախ ստիպված եմ լինում երեսս շրջել և իմ ժամանակն ու ուշադրությունը ավելի սիրով նվիրել այլ ընթերցանություններին, քան այսպիսի մի հարստի երեմայականին, որը ոչ ուսանելի է, ոչ էլ որևէ ձևով արդյունավետ: Մեր նոր հայերեն ցրականությունը մի շատ ողբալի, չափազանց աղքատիկ բան է: Նա ամեն տեսակետից քաղաքական կյանք չունեցող մի ժողովրդի անկարգ, անարխիական գրություն մի տխուր պատկերն է: Մենք պարտավոր ենք հայ լինել և ոչ թե միայն այսպես կոչվել: Իսկ ի՞նչ ենք անում մենք դրա համար: Ո՞րտեղ է մեր մեջ հասարակական ոգին, ընդհանուր և միացյալ ձգտումը դեպի մի ընդհանուր նպատակ: Ո՞րտեղ են մեր մեծերը, մեր հայրենասիրական միությունները՝ ոգով ազգային ձևոնարկությունների համար: Ամեն մեկն ապրում է իր համար: Ի՞նչ օգուտ ունեն մեր երեխաներն այն բանից, որ նրանք հայ են կոչվում, սակայն ոչ մի ազգային դասավանդություն, ոչ մի ազգային կրթություն, ճիշտ և առողջ հիմունքներով՝ չեն կարող ստանալ, որովհետև ոչ ոք այդ մասին հոգ չի տանում: Հայ երեխան պետք է հայերեն սովորի, իսկ հայ ժողովուրդը՝ Ռուսաստանում գետ չի հասել այն բանին, որ մի կանոնավոր, ժամանակակից պահանջներին որոշ չափով համապատասխան Այբբենարան պատրաստի խելճ երեխաների համար: Քաղցող երեխան պահանջում է մտավոր սնունդ, նաև՝ հաց, իսկ նրան տալիս են քար, սոխ ու սիսոր: Ի՞նչ կարող է դրանից դուրս գալ. դրանից այն դուրս կգա, ինչ որ կարող է դուրս գալ այսպիսի անմխիթար պարագաներում, այսինքն՝ հայ տղան, անժանոթ իր մայրենի լեզվին, որը նրան ոչինչ չի տալիս, պիտի դառնա իր ժողովրդի մեջ օտար մեկը: Նա սովորում է և դիտե ամեն օտար բան, միայն իր սեփականը՝ ոչ: Այսպես է մեր երիտասարդության վիճակը, վախ, ամաղ: Հասուն մարդկանցս վիճակն ավելի լավ չէ:

Դուք Թիֆլիզի քաղաքային վարչությունից շատ մեծ բաներ եք պահանջում: Թիֆլիզը նվազագույն խմելու ջուր իսկ չունի: Կեղտ, մարդկային և կենդանական աղբ է այդ, որն այնտեղ գործ է ածվում իբրև ջուր: Ո՛հ, այնտեղ շատ փաշլիկուն թշվառություն գոյություն ունի, և ևս շատ ուրախ եմ, որ այդ լարյալինթոսից դուրս եմ եկել դեձի մի քիչ մարդկային լուսավոր աշխարհ, եթե որևէ ձևով հնարավոր է, ապա կցանկամ Ձեզ մի ապագա, կոչում և գործունեություն Ռուսաստանի լուսավոր շրջաններում, նաև՝ մի անուշիկ գերմանացի կին՝ ջերմ, բանական, զգույշ ընտրություն, Ձեր տնային խնդիրները կարգի դնելուց հետո:

Հենց նոր ինձ մոտ էր պարոն ~~Դուլատ~~ Մինաս Մկրտչյանցը, որը և խնդրեց սրտագին բարեններ հաղորդել Ձեզ: Նա տեղական կրթարանում, դոկտ. Հուգենբերգերի ղեկավարության ներքո, տեղ գտավ խորե մանկական և կանանց բժիշկ, իշխան Արդութինսկու պաշտոնի նման մի տեղ: Պետերբուրգի հիմնարկի նման սա էլ, ինչպես հայտնի է, գտնվում է իշխան ֆոն Օլգենբուրգի հովանավորության ներքո, որը վերջերս այցելել է Մոսկվայի կրթարանը և կարգադրել, որ այնտեղ ծառայող ամբողջ կոլեկտիվը, այդ թվում նաև պարոն Մկրտչյանցը, իրեն ներկայանան:

Նա և ընտանիքս բավական տանելի վիճակումն ենք: Վերջապես մենք ունենք ձմեռ, ձյուն և լավ սառցադաշտ. որքան մարդիկ կարող են հիշել, այդպիսի լավ, հաճելի աշուն չի եղել, ինչպիսին այս տարի եղավ:

Ընդունեցեք սրտագին բարեններ Ձեզ հարգող

և սիրող բարեկամից:

Ս. Նազարյանց

Մոսկվա—Էջմիածին

25 դեկ <տեմբեր> 1878, Մոսկվա

Արժանապատիվ հայր Խորեն՝

Այս բոսկիս ստացա Ձեր հարդելի թուղթը. տմսուս 12-ից թվագրված և պատասխանում եմ Ձեզ իսկույն. նախ որ ժամանակը արձակ է, երկրորդ, հետեւելով իմ սովորութեանս, եթէ կարելի էր, անհապաղ պարտավճար դտանվել դեպի այն անձինք, որ ինձ պատված էին յուրյանց նամակով:

Դուք հրավիրում եք ինձ գործակից պտանվիլ «Արարատ» ամսադրի աշխատասիրութեանը և կարծում եք, թէ իմ մասնակցութեանը լինելու էր օգտավետ մեր ընթերցող հասարակութեանը²: Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ է և ընդունելի, միայն թէ իմ կյանքի օրերը արդեն տարածւած են. իմ ընտանեկան հոգքը³, իմ գրեթէ միշտ տրտում սիրտը նկատելով Հայկազյան ժողովրդի տխուր քաղաքական վիճակը. ուր ոչինչ նահատակութեան ասպարեզ, ուրեմն և ոչինչ մրցանակ—մյուս կողմից իմ պաշտոնի գործերը, որ ես սիրում եմ բարեխղճաբար լցուցանել, գրեթէ անհուսալի են կացուցանում որեւիցէ դրավոր աշխատութեան, ժողով, ամփոփ, լիապատու անդրոս մտքով, հօգուտ մերայինների, որոց համար արդարեւ յուր կյանքն ևս դնել արժան էր, եթէ միայն զուր չլինէր և անօգուտ մեր վատտակը, որպէս մինչեւ այսօր տխուր փորձերով և ոչ միանգամ, այլ բազում մասամբք և օրինակներով ստուգվեցաւ: Իմ ազնիվ բարեկամ, աշխարհիս երեսին ամենայն գործ կարող է հառաջագիւտ լինել միայն, երբ դա բարոյական կարգերի վերա է հիմնած. ոչ մի գործի՝ թե՛ նշանակաւոր և թե՛ իմացականի հեղինակ, աշխատութեան միջոցին մտածում չէ լուր և միայն արծաթի վերա. այնուամենայնիւ նա կարող չէ հոգի ստանալ, ուժ և զորութեան լարել մի ականավոր իր դեպի վեր երեւցնել, եթէ նորա աչքի առաջ և լիա հրապարակ վաճառաշահութեան և դնահատութեան: Մեր մինչեւ այժմ չգտանք այդ. դորա հակառակ ամենայն պատճառք սրտի ցաւերի, վշտի՝ հալածանք հոգեւորների դասուց, մի մեռելային սառնասրտութեան ժողովրդի կողմից: Եւ հայրենասիրութեան. ի՞նչ ասել է դա մեր ազգի մեջ և ի՞նչ կօգնէ հայրենասիրութեանը մի քանի մասնավորների կողմից, երբ բազմութեանը և դոցա մեջ դիտնավորք անգամ մինչեւ օրս հայրենաստեցաք անարդողք և անպատվողք ժողովրդական լուսավորութեանը և դորա պատկանջալ գործին վրտանված են:

••

Դուք կամիք գիտել, թէ ո՞րպիսի հնարներով կարելի էր «Արարատ» ամսագիրը վայելուչ դրութեան հասուցանել⁴. այդ մի բազմամասնյա խնդիր է. բայց ես համառոտ կամեի ասել Ձեզ այսչափ՝ նախ և հառաջ պիտո է տալ «Արարատին» մի լաշն ազատ հայացք և համարձակ բանախոսութեան հանդես—որ անկարելի է այնպիսի պատճառներով, որ կարոտ չեն բացատրութեան—ես ասում եմ իմ կարծիքը⁵: Երկրորդ, ընտիր նշովների վերա — բնագիտութեան և պատմագրութեան և աշխարհագրիտութեան բաժնից—ընտիր ճառախոսութեանք, ոչ թարգմանութեանք, այլ վերստին ստեղծագործութեանք եւրոպական գրվածների և ամենեւին ա՛յլ ոճով հայախոսութեան քան թէ տեսված է և տեսանվում է մեր լրագրերի մեջ. սրովհետեւ այդ հայախոսութեան չէ, այլ մի տգեղ խառնիճաղանջ ռամկախոսութեան, լուր հայկական ձայնի օտարամիտ կազմվածքով, որ ոչինչ զուգութեան չունի հայախոսութեան հոգու հետ: Ասեա թէ հայք կամ մոռացել են յուրյանց լեզուն, կամ թէ չունին

մի ազգային լեզու, այլ ուսանում են միայն խոսել, բառացի թարգմանելով օտար ազգերի գրվածք, կարծելով թե աշխարհ հարկավոր էր խոսել հայերեն, որպես խոսում է օտարը:

Մեր ժողովրդական լեզուն, պատմական անմխիթար պատճառներով, ունի շատ թաթարաբանություն. բացի անխտիր հետադիր սեռականներից և միշտ հետադիր նախդիրներից, որպես թաթարականում, նա և կորուսել է մեծ մասը նախդիրների, որ կարեւոր մասներ են որեւէ բարեկարգ լեզվի: Այս ցավերին էարող էր դարման մատուցանել Արարատը, եթե կամենար պատկանավոր ուշադրություն ընծայել լեզվի հաշաղատախոսությունը և ընտիր նյութերի հետ ի միասին ուսուցանել և հայերեն վայելչապես խոսել, որ շատ կարեւոր և մեծակշիռ խնդիր է մանուկների դաստիարակության հանդիսում:

«Արարատ» ամսագիրը կարող էր մի դարազուլս կազմել հայոց մատենագրության մեջ, եթե կամենար այսօր ազատամիտ հայացքով խնդիրներ վերհանել, թե ինչ կարոտությունք, գլխավոր կարոտությունք ունեն հայկական մանուկները այս բոլորիս, որ յուրյանց մայրենի լեզուն ուսանեին, աշխարհ որ այդ մայրենի լեզուն ընծայեր նոցա հոգեղեն և բարոյական սնունդ, իհարկե տղայական հասակին պատկանավոր. երկրորդ դպրոցական մատենագրություն հայոց ուսումնարանների համար, սկսյալ ամենապարզ և թեթեւներից մինչև առավել բարձր և վսեմ ուսման հանգանակներ: Եվ այս պիտույքը լցուցանելու համար պարտ է «Արարատը» իրեն ազգային խնտերեսների երեսփոխան ասպարեզ կոչել ազգի գիտնականներ, մրցանակներ ղնելով հանդեսի մեջ. կամ թե հոգարարձու լինել կազմելու դպրոցական մատենագրության ընկերություն, և գոյացնելու ազգային գումար վասն պահպանության և ապահովության այդ ընկերությանը: Եթե մեր մեջ աշխատության հանդես պիտի լինի, ապա ուրեմն պիտի լինի և վարձատրություն. ամեն աշխատավոր հաց է ուտում. առանց ուտելու և աշխատել կարող չէր: Քաղցած փորով հայրենասիրություն ոչինչ բան է:

Ես այս խոսքով կամեի միայն ակնարկել թե ո՞րպիսի ճանապարհներով և ընթացքով կարող էր «Արարատը» փառավորել յուր անձը, եթե նա կամեր լինել ազգային ամենակարեւոր խնդիրների հրապարակախոս բերան, արժանավոր երեսփոխան ազգային դաստիարակության և լուսավորության: «Արարատի» ուղղությունը պիտի փոխվի և ամենեին փոխվի. նա պիտի ունենա մի հաստատուն ազգային կետ նպատակի և այդ կետը նպատակի պարզ ու պայծառ մտքով ըմբռնե, խոստովանե և առաջ տանի: Հատ ու կոտոր բաներ տպելով, էջեր միայն լցուցանելու համար, չունի խորհուրդ:

Համարձակվելով մտածել, որ Արժանապատիվ հայրդ որեւէ օգուտ կարող էր քաղել իմ նամակիս մեջ դրած ակնարկություններից, վերջացնում եմ նամակս, շնորհավորելով Ձեզ նոր տարու մուտքը և մաղթելով Ձեզ հաստվածուտ ամենայն բարիք, ամենայն հաջողություն և արգասավորություն այն նոր պաշտոնի վիճակի մեջ, որ հանձնած է Ձեզ վեհափառ կաթողիկոսը:

Ողջ լերուք, Ձեզ հարգող

Ս. Նազարյանց

281. ՍՍՄՐՈՆԻ ՄԱՅՍՍՐԻՅԱՆԻՆԵ

Մոսկովա—Դորպատ

Vom 14 ten Februar 1879

Mein lieber Mayssurjantz,

Ich stecke noch in Ihrer Schuld, aus Gründen, die ich nicht gerne berühren möchte, weil sie von keiner interessanten Beschaffenheit sind. Empfangen Sie meinen herzlichsten Dank für Ihre recht lehrreichen Mittheilungen über die Dorpater Verhältnisse, für die ich, als ehemaliger, dankbarer alumnus der dortigen alma mater die wärmsten Sympathien hege, sowie für Ihre guten Wünsche für den Abend meines Lebens, der leider, unter den gegebenen Umständen, sich nicht so froh und heiter, so geisterfrisch gestalten will, wie es erwünscht wäre. Zu viele feindselige Mächte stehen hienieder, der menschlichen Glückseligkeit im Wege; das schöne Leben schwindet dahin in Kummer und Elend, höchst selten und spärlich durchbrochen von einigen Sonnenstrahlen der Freude und des Herzensfriedens. Ich lasse es vollkommen gelten, daß dem Menschen auf dieser Welt kein ungemischter Wein «beschieden sey», es scheint mir aber schauerlich, wenn ich tagtäglich die trostlose Erfahrung machen muß, das das Leben nur eine ununterbrochene Kette von Herzeleiden, Aergernis und Mißmuth ist, Dank dem Unverstand und der Unvernunft unserer umgebenden nächsten Welt, so daß man wirklich olympische Ruhe nöthig hat, um bei All' dem die Besinnung nicht zu verlieren, ohne welche der Mensch zu nichts Gutem und Tüchtigem fähig ist. Andere mögen deren nicht benöthigt sein, weil sie dem Scheine leben und sterben, unbekümmert um die ernstesten Aufgaben des Lebens. Und die Arbeit an diesen ernstesten Aufgaben des Lebens ist mein einziger Trost, die einzige feste Stütze meiner moralischen Existenz. Ich danke Gott, daß ich noch arbeitsfähig bin, sonst brähe ich zusammen.

Die Schulreformen in Dorpat, von denen in Ihrem Briefe die Rede ist, haben meinen vollen Beifall; sie sind sehr rationell: Gymnasialclassen mit 2 kursusähnlichen Abtheilungen, so daß halbjährige Versetzungen von Classe zur Classe möglich sind. Dieser Einrichtung scheint mir aber ein Übel anzuhafte, jenes nämlich, daß dadurch der Faulheit der Schüler Vorschub geleistet wird, indem sie glaubten, ein halbes Jahr ver- auch in unserem Gymnasium die Schüler befreit, welche von allen Lehr-

lieren zu dürfen. Von dem Schreckbilde des Abiturienten—Examens sind gegenständen 5 haben, nämlich nach ihren Jahresbällen.

Sie schreiben mir, daß Ihr Bruder unter der Bedingung nach Quinta versetzt werden sollte, wenn er das Examen im Lateinischen gut besteht. Ich erinnere mich, von Ihnen gehört zu haben, er besuche eine Real-Schule, und dazu hätte er kein Latein nöthig, das nur in Gymnasien betrieben wird. Ich würde, meinerseits, gar keine Schule vom Latein dispensieren. Nur das Griechische sollte an jedem Gymnasium als einer gelehrten Schule, tüchtig cultiviert werden, weil das eine recht bildende und Geist veredelnde Sprache ist, abgesehen von ihrer hohen Bedeutung für Kunst und Wissenschaft.

So Gott will, mache ich dies Jahr in den Sommerferien einen Ausflug nach Liefland, also werde ich das Vergnügen haben, bei Ihnen in Dorpat einzusprechen. Es wäre nicht übel, über Reval zu reisen, das wegen seiner moralischen Lage am Seestrande sehr gerühmt wird. Auch die Insel Dagö wünschte ich in das Bereich meines Reiseplanes zu ziehen.

Meine Frau und Kinder lassen Sie herzlichst grüßen. Emanuel besucht seit August vergangenen Jahres das Lasarewsche Gymnasium, treibt fleißig armenisch und kommt allmächtig vorwärts; er hat eine sehr gute armenische Aussprache, schreibt und liest für die kurze Zeit recht genügend gut. Ich würde Sie recht angelegentlich bitten, sich bei meiner Schwägerin Liselotte Schütz erkundigen zu wollen, ob sie die 20 R. zum vergangenen Weihnachtsfeste erhalten, welche ich ihr geschickt. Sie läßt gar nichts von hören.

Leben Sie nun recht wohl und seyen Sie eingedenk Ihres aufrichtigen Freundes.

L. Nasariantz

<Թարգմանություն>

14 փետրվարի 1879, Մոսկվա

Իմ սիրելի Մայսուրյանց,

Ես դեռ մեղավոր եմ Ձեր առաջ այն պատճառներով, որոնք ես ոչ հաճությամբ կուզենայի այստեղ շոշափել, որովհետեւ նրանք ոչ մի հետաքրքրական հանգամանք չեն ներկայացնում: Ընդունեցեք իմ ամենասրտագին շնորհակալությունը Ձեր շատ ուսանելի հաղորդումների համար, դորպատյան պալմանների վերաբերյալ, որոնց հանդեպ ես, իբրեւ այնտեղի սնող մոր (Alma mater) նախկին երախտապարտ ուսանող, ամենաջերմ համակրանք եմ տածում: Շնորհակալություն նաեւ Ձեր բարի ցանկությունների համար իմ կյանքի մայրամուտի առթիվ, որը դժբախտաբար տվյալ պարագաներում այնքան էլ ուրախ ու դվարթ, այնքան էլ հոգեկան թարմությամբ չի կատարվելու, ինչպես որ այդ ցանկալի կլիներ: Այս աշխարհում չափազանց շատ թշնամական ուժեր են կանգնած մարդկային երջանկության ճանապարհի վրա: Գեղեցիկ կյանքը դնում-կորցնում է վշախ ու թշվառության մեջ, և չափազանց հազվադեպ ու սակավ են թափանցում ուրախության ու սրտի անգործության արևի մի քանի ձառագայթներ:

Ես կատարելապես աչն կարծիքին եմ, որ այս աշխարհում մարդուս փի-
 ճակված չէ անխառն գինի... սակայն սոսկալի է թվում ինձ, երբ մտնեմ օր
 ստիպված եմ լինում աչն անմխիթար փաստար հաստատել, թե կյանքը սրտի
 ցավերի սրտմտություն և վատ արամադրության մի անընդհատ շղթա է, և այս՝
 մեզ շրջապատող ամենամոտիկ մարդկանց անհասկացողության և անբանա-
 կանության պատճառով, այնպես որ մարդ իսկապես օլիմպիական հանգստի
 պետք ունի, այս բոլորի առկայությամբ խելքը չկորցնելու համար, առանց
 որի մարդս ոչ մի լավ և հաջող բանի ընդունակ չէ։ Ուրիշները կարող են այդ
 բանի կարիքը չզգալ, սրովհետև նրանք ձեռն համար են ապրում և մեռնում,
 առանց մտահոգվելու կյանքի ավելի լարջ առաջադրանքների լերարերմամբ։
 Աշխատանքը կյանքի այս առաջադրանքների վերարերմամբ իմ միակ մխի-
 թարությունն է, իրեն բարոյական գոյություն միակ հենարանը։ Ես փառք
 եմ տալիս ասածուն, որ դեռ աշխատունակ եմ, այլապես ես փուլ կզայի։

Ես միանգամայն համաձայն եմ դպրոցական ռեֆորմներին՝ Դորպատում,
 որոնց մասին խոսք է լինում Ջեր նամակում։ Նրանք շատ բանական են. գիմ-
 նազիական դաստարաններ, կուրսերին նմանող երկու բաժանմունքներով, այն-
 պես որ կիսամյա փոխադրություններ դասարանից դասարան հնարավոր են
 ինձ թվում է սակայն, որ այս կարգավորումը մի հոռի կողմ ունի, այն, որ
 դրանով մենք նպաստում ենք աշակերտների ծուլությունը, մինչդեռ նրանք
 կարծում էին, որ պետք է կորցնեին կես տարի։ Ավարտական քննության սար-
 սափելի հեռանկարից ազատվում են նաև գիմնազիայում այն աշակերտները,
 որոնք բոլոր առարկաներից հինգ ունեն, այսինքն՝ ըստ իրենց տարեկան զնա-
 հատականների։

Դուք գրում եք ինձ, թե Ջեր եղբայրը հինգերորդ դասարան (quinta)
 պետք է փոխադրվեր, պայմանով, եթե նա լատիներենի քննությունը լավ բրա-
 ներ։ Ես հիշում եմ, որ Ջեյլանից լսել եմ, թե նա հաճախում է ռեալական դըս-
 րոց և դրա համար կարիք չունի լատիներենի, որը միայն գիմնազիայում է
 ավանդվում։ Եթե ինձ մնար, ոչ մի դպրոց չերժ չէի կացուցանի լատիներենից։
 Միայն հունարենը ամեն գիմնազիայում, իբրև մի գիտական դպրոցում, պետք
 է որ լավագույնս մշակվեր, որովհետև սա մի շատ զարգացնող և հոգին ազ-
 նըվացնող լեզու է, դեռ նկատի չառնելով նրա բարձր նշանակությունը արվես-
 տի և գիտության համար։

Եթե աստված կամենա, այս տարվա ամառային արձակուրդներին աս մի
 էքսկուրսիա կկատարեմ դեպի Լիֆլանդիա. ուրեմն ես հաճույք կունենամ
 Դորպատում Ջեյլ այցելելու։ Վատ չէր լինի Ռեալի՝ վրայով հանապարհորդել,
 որն իր ծովափնյա նկարչական դիրքի շնորհիվ շատ է հռչակված։ Նաև Դադո
 կղզին ուզում եմ ճամփորդությանս ծրագրում դնել։

Կինս և երեխաները Ջեյլ բարևում են սրտագինորեն։ Էմմանուելը անցյալ
 տարվա օգոստոսից ի վեր հաճախում է Լադարյան գիմնազիան. ջանասիրու-
 թյամբ զբաղվում է հայերենով և կամաց-կամաց առաջ է դնում²։ Նա հայե-
 րենի շատ լավ արտասանություն ունի, գրում է և կարդում է միանգամայն
 բավարար՝ նկատի առնելով կարճ ժամանակը։ Ես Ջեյլ շատ պիտի խնդրեի իմ
 քենի Լիզեթ Շչուտցից³ տեղեկանալ, թե արդյոք նա ստացե՞լ է իմ ուղարկած
 20 ուրբին որբերի համար անցյալ ծննդյան տոնի առթիվ։ Նա իր մասին ո-
 չինչ չի գրում։

Մնացեք առողջ և չմոռանաք Ջեր անկեղծ բարեկամին։

Ս. Նազարյանց

ԾԱՆՈԹԱԳԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1 Տ 2 9

1. ՆԻԿՈՂԱՅՈՍ ՊԱՊԱՅԱՆՆԸ

(էջ 29)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Պատճենն իբրև «օրինակ թղթոյ շնորհակալութեան» պահվում է Գրականության և արվեստի թանգարանում (ԳԱԹ), Առաքել Արարատյանի ֆ. № 1, «Արղասիք Ներսիսյան զպրատան հայոց Տփիսիսայ» վերնադրուկ ժողովածուում, էջ 26ա: Տպագրվում է առաջին անգամ: Նույն տեղում արտագրված է պատանի նաղարչանի երկու բանաստեղծությունը, որոնցից մեկը նվիրված է Քրիսնե արտորված Ներսես Աշտարակեցուն:

1. Նիկողայոս Պապայանի անձնավորությունը մեզ անհայտ է:

2. Նաղարչանի մեր ձևերը հասած առաջին նամակը արտահայտում է Ներսիսյան զպրոցի 6-րդ դաստան աշակերտի հոգեկան ապրումները, նրա խոհերը ուսումը շարունակելու և իր ժողովրդին լուսավորելու մասին:

3. Մեզ հայտնի չէ, թե Նաղարչանը կոնկրետ ի՞նչ ծանր օրեր է ապրել և բարերարն ի՞նչ օգնություն է ցույց տվել նրան:

1 Տ 3 1

2. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆՆԸ

(էջ 31)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արսլյանի ֆ. № 294: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 103—104: Նաղարչանի նամակները «Մուրճի» խմբագրությանն է հանձնել Խ. Արսլյանի թոռը՝ Կոստանդին Արսլյանը: Աշխարհաբար թարգմանությանը լույս է տեսել Ե. Շահադիյի «Գլխի» Խ. Արսլյանի» ժողովածուի մեջ, հ. 1, 1940, էջ 248:

1. Խ. Արսլյանն իր օրագրում 1831 թվականի սեպտեմբերի 4-ին գրել է առել իր և Ֆր. Պարրոտի միջև տեղի ունեցած մի գրույցը, որտեղ Պարրոտը հարցնում է Արսլյանին, թե չկա՞ արդյոք մեկը իր հայրենակիցներից, որ հարմար լինի նրա հետ Դորպատում ուսանելու: Արսլյանը, նկատի ունենալով Նաղարչանին, պատասխանում է թե՛ կա: «Տէր տացէ՛ զիւր օրհնութիւն իր բարիս հայրենեաց ձերոց, ձեր բարեկամին», ասել է Պարրոտը: Պատուիր Վիտի տված տեղեկությունների հիման վրա Լեոն գրում է, թե Պարրոտը, իբր, հանդիպել է Նաղարչանին Թիֆլիսում և խորհուրդ է տվել նրան զալ Դորպատ: Ո՞րքանով է այդ ստույգ, դժվար է ասել:

2. Նկատի ունի մերձբալթյան երկրներում այդ ժամանակ տաբանում գտած ժանտախտ չիվանդությունը:

3. Նաղարչանը ակնարկում է Ֆր. Պարրոտի հոբը՝ ակադեմիկոս Գևորգ Պարրոտին Գ. Պարրոտ (1767—1852), մասնագիտությամբ մաթեմատիկոս և ֆիզիկոս: Ավարտել է Շտուտգարդի համալսարանը: 1794 թվականին փոխադրվել է Լիֆլանդիա և 1802 թվականին նշանակվել Դորպատի նորարաց համալսարանի ուսկուոր: Նրա օրերին համալսարանը դառնում է գլխավորական առաջավոր օգտիններից մեկը: Պարրոտը հայտնի է իր քաղաքական առաջավոր հայացքներով, որոնք իրենց արդյունավետն են ունեցել համալսարանի դատախոսական կազմի և ուսանողության ակտիվացման մարերի վրա: Պահպանվել են նրա նամակները Ալեքսանդր Ա-ին, որոնց մեջ նա պաշտպանում է Լիֆլանդիայի հորոք գյուղացիների իրավունքները, պահանջում ազգաբային ուժերը: 1826 թվականից Գ. Պարրոտն իբրև ակադեմիկոս աշխատում է Պետեր-

րուրդի գիտությունների ակադեմիայում և հայտնի է դառնում իր կարևոր հայտնագործություններով ֆիզիկայի բնագավառում:

1832

3. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿՆՑՈՒՆ

(էջ 32)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Արձագանք», 1896, № 112: Հրատարակել է Ալեքսանդր Նրիցյանը «Հնից և նորից» խորագրով:

1. Ներսես Աշտարակեցի (1770—1857),—19-րդ դարի առաջին կեսի կղերա-ազայական դասի նշանավոր ներկայացուցիչներից: Արքեպիսկոպոս եղած շրջանում խոշոր դեր է կատարել Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու գործում: Վրաստանում հայոց հոգևոր թևի առաջնորդ եղած ժամանակ հիմնադրում է հայկական դպրոց, որը և կոչվում է նրա անունով: 1828 թվականի օգոստոսին թաղավորի հրամանով ներսեւը մեկուսացվում է «հայոց գործերից», ուղարկվում Քիշինև, իրրև նոր նախիջևանի և Բեսարաբիայի հայոց հոգևոր թևի առաջնորդ: 1843 թվականին բնաջնջվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս:

2. Հայկ. ՍՍՀ կողմ արխիվում հայտնաբերված մի շարք փաստաթղթերի միտում են այն ենթադրությունը, թե նաղարյանը 1830—1832 թթ. բնթացքում եղել է Մոսկվայում: Այդ մասին մանրամասն տե՛ս «Էջմիածին», 1947, № 7—8, էջ 61—69: Այդ ենթադրությունն իր ժամանակին մերժվել է նաև նախահեղափոխական շրջանի բանասերների կողմից (տե՛ս «Հորիզոն», 1913, № 228, «Մի կետ նաղարյանցի կենսադրությունից»): Ուսումնասիրությունը պարզում է նաև, որ նաղարյանը ներսիսյան դպրոցն ավարտել է ոչ թե 1827, այլ 1829 թվականին: Նույն տարին նա նշանակվել է նույն դպրոցի միջին դասարանների պատմության և աշխարհագրության դասատու: Նաղարյանի ականարկը վերաբերում է ուսուցչության բնագավառում ունեցած իր հոգևոր թույլություններին:

4. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 33)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 295: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 104—105, աշխարհարար թարգմանությամբ՝ «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 1, էջ 249:

1. Մեծարգո զերմանացի Տիտրիդը Շուշիի միսիոներական միաբանության անդամ Դիտրիխ Ավգուստն է, 1832 թվականի հունիսի 9-ին Արովյանին ուղղած նամակի վերջում Արաբատյանը «ի ծածուկ» գրում է, որ Դիտրիխ Ավգուստը միտք ունի միանալու իրենց ապագա ուխտին: Նամակից պարզվում է նաև, որ Դիտրիխ Ավգուստը առաջարկել է իր սղնթիկները Արարատյանին՝ Դորպատ գնալու համար: Վերջինս հրաժարվել է և մատնացույց արել Ս. Նաղարյանին: Նրանք պատրաստել էին հարկավոր թղթերը Դիտրիխին ուղարկելու և ահա ստացվել է Արովյանի ուրախարար նամակը (տե՛ս «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 2, էջ 120—121):

2. Լիդիայի վերջին թագավորը (560—546): Հայտնի է եղել իր առասպելական հարստության:

5. ՇԱԽԱՏՈՒՆ

(էջ 34)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 381: Տպագրվել է «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 2, էջ 254:

Ինչպես երևում է Արովյանի մի շարք նամակներից ուղղված Հ. Ալամդարյանին, Ներսես Աշտարակեցուն և ուրիշներին, նա մեծ ջանքեր է գործադրել նաղարյանին Դորպատ քննելու համար: Նրան մտահոգել է նախ նյութապես ապահովելու հարցը: Արովյանի «ուրախարար» նամակի առիթը հանդիսացել է նրա օրագրում 1832 թվականի ապրիլի 3-ին արձանագրված զրույցը

Դորպատի աղետակահներից Շվեդիի հետ, նազարյանի ուսման ծախսը հոգալու մասին (տե՛ս Խ. Արուվյան, ԵԼԺ, հ. 6, 1955, էջ 176—177)։

1835

6. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 36)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Արուվյանի ֆ. № 296: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 105—106: Աշխարհարար Սարգիսյանի լույս է տեսել «Գիվան Խ. Արուվյանի», հ. 1, էջ 250—251:

1. Խ. Շահազիզի «Գիվան Խ. Արուվյանի», հ. 1, էջ 250-ում, բնագրի սխալ վերծանման հետևանքով հունվարի 1-ը դարձել է հունվարի 18:

2. «Յաւ մեծ պատճառեաց ինձ քո...» արտահայտությունը հետևյալ իմաստն ունի: 1834 թվականի գեկտեմբերի 1-ին Արուվյանը Գորպատից գնում է Պետերբուրգ: Այնտեղ հայ մեծատունների առջև նա կարգում է իր հայտնի դասախոսությունը գերմաներեն լեզվով (տե՛ս Խ. Արուվյան, ԵԼԺ, 1958, հ. 9, էջ 306—313): Արուվյանի նպատակն է եղել ծանոթացնել իր լուսավորական ծրագրին և նյութական օգնություն ստանալ առաջին ձևավորվածների համար, բայց նա հիստորիկական է, նկատելով հայ մեծատունների լիակատար անտարբերությունը (մանրամասն տե՛ս «Մովսեսական մանկավարժ», 1955, № 1, էջ 44—52):

3. 1833 թվականի ձմռանը նազարյանը հաճախել է Դորպատի նահանգական գիմնազիայի 4-րդ դասարանը՝ գերմաներեն սովորելու և գիտելիքները լրացնելու նպատակով: Նույն տարվա սեպտեմբերի 4-ին (գիմնազիայի կանոնադրության համաձայն) իրավունք է ստացել գրանցվելու մայր մատչանում՝ իբրև 3-րդ դասարանի աշակերտ: Գիմնազիայի զործերի մեջ մեզ հայտնի գրանցվել է 3-րդ դասարանի կիսամյա գնահատականների թիվերը և շաբաթական գեկտեմբերի կողմից արված նշումներն ու գիտությունները նազարյանի գերազանց ուսման մասին: Գիմնազիայի մայր մատչանի համաձայն, նա պաշտոնապես աղաթվել է աշակերտի պարտականություններից 1834 թվականի ապրիլի 8-ին, բայց, ինչպես երևում է այլ աղբյուրներից, շարունակել է հաճախել դասերին անպաշտոն ձևով: 1835 թվականի հուլիսին նա ներկայացել է Դորպատի համալսարանի բնական հանձնաժողովին, հաստատության վկայականի համար քննություններ տալու: Համալսարանի գրանցման մատչանում նշված է, որ նա եկել է գիմնազիայից:

4. 1832—1836 թվականներին նազարյանը Դորպատում ապրել է նյութական ամենածանր պայմաններում: 1834 թվականի հունիսին Արուվյանը գրում է Աշտարակեցուն, թե նազարյանը կարծում է ապրուստի, գրքերի, շորի և այլ իրերի: «Ինչպիսի կորուստ կլինի ազգի համար, եթե այդպիսի ընդունակ և ժիւ պատանին չբաժնորոշվան հետևանքով չկարողանա ուսանել ևս գերի կլինեն նրան, ով հանձն առնի մի երկու կամ երեք տարի հոգալու նրա կարիքները, որ տարներ 200 ռուբլուց ավել չի լինի» («Գիվան Խ. Արուվյանի», հ. 2, էջ 25):

5. Խոսքը վերաբերում է Առաքել Արարատյանին (1808—1887),—կղերա-աշխատական հայացքների տեր մտավորական, մաթեմատիկոս և բանաստեղծ: Դանիել կաթողիկոսի քրոջ որդին էր: Սկզբնական կրթությունը ստացել է էջմիածնում: Ավարտել է Ներսիսյան դպրոցը: Դպրոցական տարիներին Խ. Արուվյանի և Ս. նազարյանի մտերիմներից էր: 1826—1837 թվականներին դասավանդել է Ներսիսյան դպրոցում: Հետագայում ուսուցիչ էր Թիֆլիսի գիմնազիայում: Աբովյանի և նազարյանի Դորպատում եղած տարիներին քննադատական վերաբերմունք է ունեցել նրանց հայացքների նկատմամբ: 1840-ական թվականներին բացասական վերաբերմունք է ունենում Արուվյանի մանկավարժական գործունեության նկատմամբ: 1850-ական թվականների կեսերից թշնամանում է նազարյանի հետ: 1858 թվականին հրատարակում է երկու զրբույլ նազարյանի դեմ. «Դիմադրաւ ընդդէմ սատան յարուցանելոց ամենապատուական լեզուիս հայոց», Թիֆլիս, 1858, մյուսը՝ «Սխալանք դրոցն՝ որ կոչի վարդապետարան կրօնի ի պէտս զգուշութեան համազգեսց յերկան հանեալ», Թիֆլիս, 1858: Արարատյանի քննադատությունն ուղղված էր «վարդապետարան կրօնի» և «Հանդես նոր հայախոսութեան» աշխատությունների դեմ:

7. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 37)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արուվյանի ֆ. № 297: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 1, էջ 106—107:

1835 թ. Նաղարչանք ընդունվել է Գորպատի համալսարանը: Ինչպես պարզվում է, նա մտադրություն է ունեցել սովորել բժշկական ֆակուլտետում, բայց չի հաջողվել հունարեն լեզուն վառ գիտենալու պատճառով: Ուսանողական մատյանում Նաղարչանքին ժամանակավորապես գրանցվել են Պետասնաեսագիտական բաժնում (կամերալ) լրացուցիչ քննության ներկայանալու պայմանով: Կողմից գրած նամակը ցույց է տալիս, որ նա բռնաբերվել է եղել անպայման հանձնել հունարենը՝ բժշկական ֆակուլտետ փոխադրվելու նպատակով:

1. Էնդելհարթ Մորից (1779—1842).—Գորպատի համալսարանի պրոֆեսոր:

2. Գորպատի մերձակա գյուղերից մեկը:

1836

Տ. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆՆ

(Լջ 38)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 298: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 98—100: Աշխարհարար թարգմանությամբ լույս է տեսել «Գիվան Խ. Արովյանի» հ. 1, էջ 252—253:

1. Այն օրը, երբ Նաղարչանք ներկայանում է հունարեն լեզվի քննության, Արովյանը շուրջ է գալիս Գորպատից հայրենիք վերադառնալու նպատակով: Նաղարչանքը գրանցվել է ուսանողական մայր մատյանում, իբրև բժշկական ֆակուլտետի ուսանող հունվարի 18-ին: Այդ գրանցումը պետք է կատարված լինի ամիս քննությունից անմիջապես հետո: Ուրեմն Արովյանը կարող էր մեկնած լինել հունվարի 17-ին կամ 18-ին:

2. Սույն նամակից պարզվում է, որ Նաղարչանք հրաժարվում է բժշկական ֆակուլտետում սովորելուց, քանի որ նրա հույսերը չեն արդարանում թոշակի հարցում: Նաղարչանքի գործում պահպանվել է բժշկական ֆակուլտետի երկրորդ սեմեստրում լսած առարկաների թերթիկը, որից երևում է, որ նա, այնուհանդերձ, շարունակել է հաճախել բժշկականության դասերին նաև հուն-սեպտեմբեր ամիսներին: Դասախոսական թերթիկում նշված են մաթեմատիկա, անատոմիա, կենդանաբանություն առարկաները, և նրանց կողքին այդ առարկաները դասավանդող դասախոսների ստորագրությունները: Դասախոսության թերթիկի մասին առաջին անգամ նշված է Ա. Արեղյանի «Ստ. Նաղարչանք և Գորպատը» վավերաթղթերի ժողովածուում (1934):

3. «Պետազոզեան սեմինարիան» Գորպատի համալսարանին կից գոյություն ունեցող մասկավարժական-բանասիրական սեմինարն էր, որը ղեկավարվում էր համալսարանի պրոֆեսորներից կազմված հատուկ հանձնաժողովի կողմից: Ուներ զիշերթիկ և թոշակառու սաներ: Պատասխանում էր կադրեր միջնակարգ դպրոցների համար:

4. Լերեզուր Կարլ Քրիստիան Ֆրիդրիխ (1785—1851)—Գորպատյան համալսարանի բուսաբանության և կենդանաբանության դասախոս:

5. Բուշ Անդրեաս Կասպար Ֆրիդրիխ (1798—1850-ից հետո)—ազգական դիտությունների դասախոս:

6. Սողոմոն Տեր-Ղուկասյան—առաջին հայ դոկտորը բժշկական դիտությունների զմով: Նաղարչանքի հեռավոր ազդակներին, ճշանման գեներալ Արշակ Տեր-Ղուկասովի ավագ կորպորը: 1823 թ. ավարտել է Մոսկովայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի վերաբաժնի բաժինը, ամուսնացել Լազարյան ընտանիքի ազգիկներից մեկի հետ: Նաղարչանքի Գորպատում եղած ժամանակ նյութապես օգնել է նրան, սակայն հետագա տարիներին քննադատել է նրա լուսավորական ուղղությունը և անցել հակառակորդների կողմը:

7. Գուստավ Կրաֆտսթեմ—կոմս, 1835 թ. ղեկավարել էր 21-ից մինչև 1854 թ. Գորպատի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուն էր: Այդ ժամանակ Գորպատի համալսարանը սկսում է կորցնել իր ինքնուրույնությունը և ամբողջապես ենթարկվել հոգաբարձուին:

8. Գորպատի համալսարանի բացման հանդեսը տեղի է ունեցել 1802 թ. ապրիլի 21—22-ին: Ամեն տարի ուսանողական կուրսորացիաները կազմակերպում էին տոնական ցույցեր: Նոր կանոնադրությամբ արգելվում են այդ կուրսորացիաների պաշտոնական գոյությունը և փոխարինվում ցույցերով:

9. Սոկրուովսկի Պատյ Կոնրադ (1788—1862)—մաթեմատիկայի դասառու Գորպատի գիմնազիստում:

(էջ 40)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) չի պահպանվել: Արտադրված օրինակը պահվում է էստ. ՍՍՀ ԿՊ արխիվում, ֆ. 402, ց. 2, գ. 17467, նադարյանի տնտնով կազմված ըզվապանակում: Թարգմանությունը տպագրվել է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, Հաս. բաժ. «Տեղեկագիր», 1957, № 2, էջ 103—104 (նամակը ուսումնական շրջանի գրասենյակում գրանցված է սեպտեմբերի 25-ին):

1. Գորպատի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուն միջնորդում է Հոսավորության մինիստրության առջև նադարյանին թողակ նշանակելու հարցում: ՍՍՀ ԿՊ արխիվի Հոսավորության մինիստրության ֆոնդերում պահպանվել է Գորպատի ուսումնական շրջանի և մինիստրության միջև տեղի ունեցած զրադրությունը: Թագավորական հրամանով 1836 թվականի նոյեմբերի 3-ից նադարյանին նշանակվում է տարեկան 500 ռուբլի թողակ մինչև ավարտական քննությունների հանձնումը:

10. ԽԱՋԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 41)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 299: Տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 100—101: Աշխարհարար թարգմանությամբ հրատարակվել է «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 1, էջ 254—256:

1. Արովյանն այդ գումարը հանձնակել է Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ հարուստներից հայրենիք վերադառնալիս:

2. Ո՞ր Դիվանով (Դիվանով) Դավիթ Հարությունի, ին՞ Պետրոս Հարությունի, հայտնի չէ:

3. Մերսոպ երևանցով—հայտնի տեղաբնակ, եյդ ժամանակ բնակվում էր Մոսկվայում:

4. Զուբալով Զարար Միքայելի (1810—1877)—բժշկականության դոկտոր: Մագումով հայ: 1832—1836 թթ. սովորել է Հայկզիդի համալսարանում: Ավարտելուց հետո եկել է Գորպատ, ուր և հանդիպել է նադարյանին: Նա ևս տողորված է եղել Հոսավորական գաղափարներով: 1837 թ. վերադարձել է հայրենիք և իրեն բժիշկ դործել մինչև իր կյանքի վերջը:

11. ԽԱՋԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 42)

Ինքնագիրը (գերմաներեն)* պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 300: Թարգմանաբար տըպագրվել է՝ «Մուրճ», 1904, № 2, էջ 101—103 (թարգմանությունը կատարել է Կ. Արովյանը):

1. Պրոֆեսոր Բլումենը՝ Կարլ Լյուդվիգ Բլումն է (1796—1869), Գորպատի համալսարանի պրոֆեսոր: Ազանդել է պատմություն և աշխարհագրություն, ազգագրություն, վիճակագրություն: Բլումը օգնել է նադարյանին փրկիսոփայական ֆակուլտետ փոխադրվելու և թողակ ստանալու հարցում:

2. Էստ. ԿՊ արխիվում (Ֆ. 402, ց. 2, գ. 1746/8, և ց. 9, գ. 508) պահվում է նադարյանի տնտնական գեթևերի երկու թղթադրուակ: Այստեղ պահված դատախոսությունների գրանցման և քննությունների հաշվառման թերթիկներից երևում է, որ նա լսել է հին դարերի պատմության տեսությունը, փրկիսոփայության ամբողջ դասընթացը, Հունաստանի, Հռոմի, միջին դարերի, սորադույն շրջանի, եվրոպական և Ռուսաստանի պատմության, գրականության և լեզվաբանության դասընթացները և այլն: Դրանց հետ առանձին լսել է Պլատոն, Արիստոտել, Ցիցերոն, էսթրիս, Սոֆոկլես, Լոմոնոսով, Պետրոս Մեծի բարենորոգումները և այլն:

3. Միխայիլ Թոբերգ (1804—1874)—Գորպատի համալսարանի ուսուց լեզվի և գրականության պրոֆեսոր: Եղել է Պուշկինի և Լերմոնտովի երկրպագուները:

4. Արովյանը տեղեկացրել է նրան «Պոլոմենիայից» հետո Հովհաննես Կարբեցու ձեռք առած միջոցառումների մասին:

* Նադարյանի գերմաներեն նամակները Արովյանին՝ թարգմանել է Կոստանդին Արովյանը: Ժողովածուում ղեկավարած նամակների և գրությունների տեքստը պատրաստել, սրբագրել և հայերեն թարգմանությունները լեզվական խմբագրության է ենթարկել Դ. Գ. Սաքայանը:

5. Էստ. ԿՊՊ արխիվում պահպանվող Դուրսատի Մագիստրատի նյութերից պարզվում է, որ Ֆրեդրիխ Զիգելը 1828 թ. քաղաքի միջով անցնող էմայրդի գետի աջ ափին՝ քարե կամուրջի մոտ (Պետերբուրգյան և առափնյա փողոցների անկյունում), ղեկ է Լրկհարկանի փայտյա մի տուն, Երկու ֆլիգելներով։ Նաղարյանն ապրել է այդ տանը 1836 թվականից, իբրև վարձակալ։ Հետագայում նա ամուսնացել է Զիգելի աղջկա հետ։ Նաղարյանից հետո Զիգելի տանը և այդ թաղամասում են բնակվել հայ ուսանողները և Պետերբուրգյան փողոցը կատակով կոչել են «Armenienstrasse» (տե՛ս «Էջմիածին», 1947, № 1—2, էջ 61)։ Զիգելների տունը գոյություն է ունեցել մինչև համաշխարհային երկրորդ պատերազմը։ Ամբողջ թաղամասը հրկիզվել է գերմանացիների կողմից։ Այժմ քաղաքի այդ լիներից մեկն է։

1837

12. ԿԱՐԱՊԵՏ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՍԻՍԻՆ

(էջ 45)

Ինքնագիրը պահվում է Հայկ. ՍՍՀ Մշտոցյան մատենադարանում, «Կաթողիկոսական զինան», թղթ. 245, Վ. 234։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Կարապետ արքեպիսկոպոս (1779—1856),—կրթությունն ստացել է Պոլսում։ Երկար տարիներ վարել է Կարինի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնը։ 1828—1830 թթ. կաղմակերպել է Կարինի հայերի դպրվր վրաստան։ 1837 թ. հունվարին նշանակվում է Վրաստանի և Իմերեթիայի հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ։ Նաղարյանի նամակը պետք է գրված լինի 1837 թ. հունվարին։ 1847 թ. Ներսես կաթողիկոսը դժտվում է նրա հետ և հեռացնում պաշտոնից։ Մեռնում է Ախալցխայում (տե՛ս «Փոքած», 1876, № 1, էջ 163—206 և շարուն., Հ. Գեղամյանի հոդվածը)։

2. Ակնարկում է 1836 թ. դարնանը իր քնդունած որոշումը՝ ուսուցչական սեմինարիա մտնելու մասին։

3. Պրոֆեսոր Բլումը։

13. <ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻՆ>

(էջ 46)

Ինքնագիրը (ռուսերեն)* պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արտվյանի ֆ. № 382։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Նամակն ուղղված է Ներսիսյան դպրոցի Բարեկարգության կոմիտեի անդամներից իշխան Հովհաննես Արղութինսկուն։ Հաջորդ օրը (մարտի 20-ին) Արտվյանին ուղղած նամակում նաղարյանը գրում է. «Նա մի բանի խոսք եմ գրում իշխան Արղուտինսկիին, նրա կապը կտրած վարքը կամ չափավորելու, կամ ավելի զրգուելու համար»։ Նամակը գտնվել է Արտվյանի թղթերի մեջ։

2. 1836 թ. մարտի 11-ին հրապարակված «Պոլսոմենին» նոր կանոնադրություն է սահմանում և Ներսիսյան դպրոցի համար։ 1837 թվականի փետրվարին կոմիտեն դադարում է գործելուց։ (Այդ շրջանի իրադարձությունների մասին տե՛ս Ա. Երիցյան, Պատմություն 75-ամյա դոյություն Ներսիսյան հայոց հոգևոր դպրոցի, 1898, էջ 283—301)։

14. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 46)

Ինքնագիրը (գերմաներեն)** պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արտվյանի ֆ. № 301։ Թարգմանությունը տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 119—120։ Երկրորդ անգամ՝ «Դիվան Խ. Արտվյանի», Հ. 1, էջ 256—257։

* Ռուսերեն նամակների տեքստը խմբագրել է Ա. Ա. Թադևոսյանը։

** Գերմաներեն նամակներում հիմնականում պահպանվում են հին ուղղագրության ձևերը (ծան. կապով)։

1. 1837 թ. փետրվարի 12-ին Արովյանը ստանձնել էր գավառական դպրոցի հաստիքա-
վոր տեղի պաշտոնակատարի պարտականությունը:

2. Նադարյանը տեղափոխվում է Հովհաննես Կարբեցուն և նրա կազմակերպած դպրոցը:

3. Այդ մտքերը ցույց են տալիս, որ Նադարյանը Գորպատում ուներ արդեն որոշակի
այատկերացում իր և Արովյանի հայրենասիրական գործունեության սկզբունքների մասին:

4. Վիլհելմ Կրասուլեն Պարբուտի կնոջ եղբայրն էր: Նադարյանին տեղեկություններ հա-
ղորդվել է Զ. Պարբուտի նամակից:

5. Արովյանի ձեռքի տակ եղած Գորպատի համալսարանի վկայականը չի բավարարել
Անդրկովկասյան դպրոցների կառավարչությանը: Մինիստրության սահմանած օրենքների հա-
մաձայն՝ նա ստիպված է եղել ներքից քննություններ տալ գավառական ուսումնարանում դա-
սավանդման իրավունք ձեռք բերելու համար:

6. Խոսքը վերաբերում է Կարապետ արքեպիսկոպոսին:

7. Հերզեր Իսահան Դոմֆրից (1744—1803)—գերմանացի մատնող, լուսավորիչ, գրող, քննա-
դատ և ևս: Նրա հետևորդներից: Գորպատի գրադարանումն էր գտնվում Հերզերի հարուստ
գրադարանի մի մասը (տե՛ս Տարուտի պետհամալսարանի «Լեզնաստությունների փոխադրու-
թյան մասին» ժողովածու, 1962, 6-րդ գիրք, էջ 177—190): Մեկ հայտնի չէ, թե Նադարյանը
իր թարգմանությունը «Մտքեր մարդկային պատմության փոխադրության առթիվ» գրքից
սրել է տեղ տպագրել՝ է, թե՛ ոչ: Ինչպես պարզվում է, նման աշխատանքներ Գորպատի համալ-
սարանում կատարվում էին ուսս գրականության դասախոս պրոֆ. Ռոսերերդի զլխավորությամբ:
Նադարյանը նրա մտերիմ ուսանողներից մեկն է եղել:

«Յուզեպո փորձական հոգեբանության ճառ» վերնագրով աշխատության մեջ Նադարյանն
օգտագործել է մի քանի հատված Հերզերի՝ լեզվի մասին գրած ուսումնասիրություններից:
Հերզերի մտքերին նա անդրադառնում է և «Հումբոլտ և նոր հայախոսության» աշխատության հա-
տարեբերում, ինչպես և «Հյուսիսատիպի» էջերում տպագրած հոդվածների մեջ:

8. Quinet — էդգար Քինե (1803—1875)—պատմաբան, հրապարակախոս, քննադատ և
գաղափարների ձեռքի տակ է ունեցել Քինեի Թարգմանությամբ Հերզերի հետևյալ գործը, Idées
sur la philosophie de l'histoire de l'humanité par Herder. Ouvrage trad. de l'Allemand
et précédé d'une introd. par Edgar Quinet. T. 1—3. Paris, Chez F. G. Levrault. 1834.

15. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆՆ

(էջ 51)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 302: Թարգմանությունը
ստացին անգամ տպագրվել է «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 121—123: Երկրորդ անգամ՝ «Դիվան
Խ. Արովյանի», հ. 1, էջ 258:

1. Անհաբեր վերաբերում է Հովհաննես Կարբեցուն:

2. 1853 թվականին հրատարակված «Վարդապետարան կրոնի» աշխատության մեջ Նա-
դարյանը փորձում է վերաշարադրել ժողովրդի ամենավաղ գիտակցության, ինչպես նաև ըրիս-
տոնեության ձևավորման շրջանում ստեղծված ավանդություններն ու առասպելները, որոնք
տեղ են գտել Հին և Նոր կտակարաններում: Այստեղ արծարծված գաղափարները սիրո, զիու-
թյան, մարդասիրության, անձեվերության մասին, նրա կարծիքով ճշմարտացի կիրառվելու
գեղարվեստ կարող են օգնել մարդու թե՛ նյութական և թե՛ հոգևոր զարգացմանը:

3. Նիկոլայ Ա.-ն 1837 թվականի աշնանը գալիս է Անդրկովկաս:

4. Ինչպես նշեցինք, Ա. Արարառյանը քննադատական վերաբերմունք ուներ Գորպատում
սովորող իր քնկերների նկատմամբ, փախ ունենալով, որ նրանք «գավառափոխ» կլինեն:

5. Ամերիկյան Հովհաննես—հայտնի գերասան Միհրդատ Ամերիկյանի հայրը: Ներսես կա-
թողիկոսի մոտ վարել է դանազան պաշտոններ: Պատանեկության տարիներին մտերիմ է եղել
Արովյանի և Նադարյանի հետ:

6. 1835 թվականին հրատարակված համալսարանական նոր կանոնադրությունը վերադրվում
էր դերմանական ուսանողական հիօբյա տարալեւեր և մշակվում մի միասնական ձև: Այդ նոր
որոշումը կլանք է մտնում 1838 թվականից:

7. Զ. Պարբուտը 1837 թ. մայիս—գեկտեմբեր ամիսներին մասնակցել է Հյուսիսային հրվան-
դյան ուղարկված զինական արշավին:

(Էջ 53)

Ինքնագիրը (ղերմաներեն)* պահվում է Լուստինական ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 402, ց. 9, պ. 508, էջ 53: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Յրիգրիխ Քրույն (1750.—1866)—պատմական գիտությունների պրոֆեսոր-դոկտոր: 1813 թ. ավարտել է Լայպցիգի համալսարանը: 1828 թ. Գորպատի համալսարանի դասախոս: 1838 թ. փիլիսոփայական ֆակուլտետի ղեկան: Ավանդել է ընդհանուր պատմություն, ինչպես և առանձին՝ եվրոպայի, միջին դարերի, ուստաց պատմություններ:

2. Խոսքը համալսարանի հոգաբարձուի մասին է:

Նամակի վերջում արված զորքերի ցուցակի հետքերով մեր կատարած ուսումնասիրությունը պարզեց, որ զորքերի մի մասը զրադարանը ձեռք է բերել հետազոտում: Ինչպես երևում է նադարյանի մի շարք տոմարներով արված նշումներից, նա Գորպատից Պետերբուրգ է տարել 400 կտոր գիտական բնույթի գրականություն: Հետազոտում նա հարստացրել է իր զրադարանը: 1941 թվականին գրականագետ Սարգ Սուրխայանի ջանքերով հայաստանաբերվել է ժառանգների ձևերն անցած ղերմաներեն զորքերից 26 կտոր ընտիր երկեր եվրոպական տարբեր հնդկանակներից: Գրքերը պահվում են Գրականության և արվեստի թանգարանում:

1840

17. Կ. ՈՒՎՄԱՆՆԿ

(Էջ 56)

Ինքնագիրը (ղերմաներեն) պահվում է Լուստինական ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 402, ց. 2, պ. 17463, էջ 1: Թարգմանությունը վերջված է Ա. Արեգյանի «Ստեփանոս Նադարյան և Գորպատ» վավերագրների ժողովածուից, 1954, էջ 63 (սխալմամբ նշված է 3 հունիս):

1. Կ. Ուլման—աստվածաբանության պրոֆեսոր: Այդ շրջանում համալսարանի ուսկտոր:

2. Լյուդվիգ Պրելլեր (ծնվ. 1809) —Գորպատի համալսարանի հնագիտության, արվեստի պատմության, հունական դիցաբանության և դասական էսթետիկայի պրոֆեսոր:

3. 1839 թ. վերջին կիսամյակին հիվանդության սպառնալով Նադարյանը համալսարան չի հաճախել: 1839 թ. վերջին փիլիսոփայության ֆակուլտետից հետեյալ գրությունն է ուղարկվում ուսկտորատ.

«Նորին վսեմություն պարոն ուսկտոր Ուլմանին

Ձերդ վսեմության. այս ամսվա 28-ի № 832 գրությանը փիլիսոփայական ֆակուլտետը պատիվ ունի պատասխանելու, որ շատ պրոֆեսորների վկայության համաձայն, արքայական ուսն Նադարյանցը դասախոսություններին հետևել է ջանասիրությամբ, բացառությամբ այս նոր անցած սեմեստրի, երբ նա հիվանդության պատճառով դասախոսությունների մի մեծ մասից ստիպված է եղել բացակայել: Նրա առաջադիմության մասին. որովհետև նա աստիճան ձեռք բերելու թնություն չի ենթարկվել, ֆակուլտետը անկարող է համարում մի այլ բան ասել, քան սեմեստրային թնությունների արդյունքները հաղորդել, որոնք դառնում են հետեյալ դուցակում:

I սեմեստր, 1837, Պլատոնի Պրոկոպորասը—

ընդհ. ամսամբ լավ

ուստաց լեզու

շատ լավ

ընդհանուր համաշխ. պատմություն—

շատ լավ

II սեմեստր, 1837, ուստաց լեզու

շատ լավ

ընդհանուր համաշխ. պատմություն—

լավ

էսթետիկա և էություններ—

ընդհանուր ամսամբ լավ

* Գերմաներեն այս և հաջորդ նամակները՝ ինչպես և ղերմաներեն գրությունները լիարդմանել է Ա. Գ. Տիրացյանը:

1 սեմետր, 1838, ուսաց դրականություն—	քանությունը բռնել է
քնդհանուր համաշխարհային պատմություն—	լավ
Թուրքիտես—	լավ
11 սեմետր—1838, Իրիկերոն—	լավ
ուսաց լեզու—	շատ լավ
Հունական հնություններ—	քնդհանուր առմամբ լավ
1 սեմետր, 1839, Գերմանիայի պատմություն—	շատ լավ
ուսաց լեզու—	բավարար
Հունիների մասնավոր կյանքը—	շատ լավ
Պարոն Նազարյանցը պրոֆ. Քրուլեի ղեկավարությամբ պատրաստել է նաև մի քանի լավ ղեկուցումներ	
	Աործավար գեկան
	յոկոտ. Ֆշիլլենդեր
(Ֆ. 402, ց. 2, № 17467, էջ 8—8ա.)	

18. ՖԻԴԵԼԻՆ ՇԽԱՅԼՅՈՒՆ

(էջ 56)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է էստ. ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 402, ց. 2, դ. 17468, էջ 13: Բարգձմանությունը բերում ենք «Ստեփանոս Նազարյան և Դորպատ» զրբից, էջ 66:

1. Ֆիլիսոփայական ֆակուլտետի գեկանը (ժամանակավոր):

2. Նազարյանի անձնական գործի մեջ պահպանվում է 1840 թ. օգոստոսի 1-ին բժիշկ վարտերի տված տեղեկանքը Նազարյանի հիվանդության մասին: Այնտեղ ասվում է, որ նրա օրգանիզմը խիստ բայրաշխիւ է, թորերից արյուն է հոսել և կարիք ունի երկարատե հանգստի: Ուտի և բժիշկը նպատակահարմար է համարել, որ Նազարյանը շուտափույթ լուղնի Դորպատը (Ֆ. 402, ց. 2, դ. 17468, էջ 3):

3. 1840 թ. հուլիսի 31-ին Նազարյանը դիմել է փիլիսոփայական ֆակուլտետին՝ երկու նվազով ներկայանալու ավարտական քննություններին: Նրա խնդրանքը բավարարվել է: Առաջին քննությունները սկսվել են օգոստոսի 17-ից: Նրկրորդը՝ նոյեմբերի 12-ից:

19. ԿՈՄՍ ԿՐԱՅՍՐԸՐԵՄՈՒՆ

(էջ 57)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 733, ց. 56, դ. 640, էջ 16—17: Տպադրվում է առաջին անգամ:

1. 1840 թ. գեկտեմբերի 10-ին փիլիսոփայական ֆակուլտետի գեկանը գրում է ուկտորին, որ Ստեփան Նազարյանցը երկու նվազով տվել է իր ավարտական քննությունները «քնդհանուր առումով այնչափ լավ, որ ֆակուլտետը կարող եղավ նրան պայմանական կերպով կանգիլատի աստիճան ասվաճովել»: Այդ գրության հիման վրա գեկտեմբերի 11-ին ուկտորը գրում է համալսարանի հոգարարձուին, որ ֆակուլտետը Նազարյանին տվել է փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածուի աստիճան:

2. Ֆակուլտետը Նազարյանին աստիճան է տվել պայմանական կերպով: Նա հիվանդություն պատճառով ներկայացրել է իր գիտերտացիոն թեման սեւադիր վիճակում, խնդրելով տալ ժամանակ մշակելու այն: «Սպարտան և Աթենքը Պեկեպոնեկայան պատերազմում և մի քանի խոսք նախընթաց ղեպերի մասին» վերնագրով գիտերտացիան Նազարյանը գրել է լատիներեն և ներկայացրել Դորպատի համալսարանին միայն հաջորդ տարվա հունիսի 2-ին: Նազարյանի զործում պահվում են գիտերտացիայի քննությանը և գնահատությանը վերաբերող արձանագրություններն ու կարծիքները: Առանձին հետաքրքրություն է ներկայացնում պրոֆ. Քրուլեի տված կարծիքը՝ «Հեղինակն իր աշխատության վերնագիրն է բնորել «Սպարտա և Աթենք» և այլն: Մի վերնագիր, որ ոչ բավարար կերպով է արտահայտում գրվածքի նպատակը...: Պատմական սուրյուրների մեջ նա արել է լավ բնորություն, որն արդեն իսկ ամենակարևոր պարագան է մի աշխատություն հաստատուն ներկայացնելու համար, սուրյուրները ենթարկելու առողջ քննադատության ու կողմ չբռնելով այս կամ այն քաղաքական հայացքին: Չանց ետնելով դասական լատինարանության գեմ կատարված մի քանի մանր վերիսումները՝ իմ կար-

ծիրով աշխատությունը գրված է լավ լատիներենով, սահուն է, անսխալ: Այս վերջին կետը սակայն իմ պաշտոնակիցների ավելի ձեռնհաս գնահատման թուղեկով՝ ես կարող եմ իմ կողմից հետևյալ կարծիքը հայտնել: Ներկա փոքրիկ աշխատությունը պատմական տեսակետից կատարելապես համապատասխանում է իր նպատակին և բավարար է ցույց տալու համար, թե պարսն նազարյանց բնդունակ է պատմական հիմնավոր ուսումնասիրություններ կատարելու: Պրոֆեսոր գոկտոր Քրուզն: Գորսլաա, 1 հունիսի, 1841»: (Տ'յոստը բերված է «Ստ. նազարյան և Դորպատ» գրքում ղեռնգրված թարգմանությունից, էջ 76—77):

3. Լ'ստ կանոնադրության, պետական թոշակատուն պարտավոր էր սահմանված ժամկետը ծառայելու միջխտությունն կողմից նշանակված վաշրում: Նազարյանը խնդրում է բացառություն անել իրեն:

1841

20. Ս. Ս. ՌԻՎԱՐՈՎԻՆ

(էջ 58)

Ինքնագիրը (նուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 733, ց. 56, դ. 640, էջ 21—22: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ուվարով Սևրգեյ Անմյունովիչ (1786—1855)—կոմս: Սկզբում եղել է Պետերբուրգի ուսումնական շրջանի հոգաբարձու, հետո Պետերբուրգի պետությունների ակադեմիայի պրեզիդենտ: 1882 թ. ապրիլից՝ լուսավորության մինիստրի պաշտոնակատար, հետո մինիստր (մինչև 1849 թ.): Նազարյանը նրա հետ ծանոթացել է Դորպատում:

2. Լենինգրադի ԿՊՊ արխիվի նույն ֆոնդում պահպանվում է նազարյանի պետական թոշակի ուսանալու վերաբերյալ ամբողջ գրադրությունը:

3. Խոսքը վերաբերում է Դորպատի համալսարանի ուսուցիչականության պրոֆեսոր Միխայիլ Ռոսբերգի միջնորդող նամակին: Ստորև բերում ենք նամակի տեքստը.

Ваше высокопревосходительство,
милостивый государь, Сергей Семенович!

Господин Назарьянн, кончив блистательным образом свой курс и получив степень кандидата, желал иметь честь представиться вашему высокопревосходительству до окончательного определения своего к месту. Он решительно лучше всех студентов Дерптского университета занимался русским языком и, по этому предмету приобрел знания не только основательные, но, смею сказать, глубокие, кроме того, с необычайным прилежанием, которое в прошлом году чуть не свело его в могилу, изучал языки: латинский, греческий, немецкий, французский и историю, не теряя ни минуты для своего образования, стремясь всеми силами жизни сделаться достойным великодушной помощи, доставленной ему вашим высокопревосходительством, того покровительства, которым вам угодно было его ободрить. Отказывая себе часто в необходимых потребностях, удаляясь от самых позволительных удовольствий, он на последние деньги покупал нужные книги и успел в четыре года собрать довольно значительную, по его средствам, библиотеку, составленную более нежели из четырехсот томов. Такое постоянство, неутомимые труды делают этого молодого человека вполне достойным внимания вашего высокопревосходительства. Вы найдете в нем, я уверен, неизменное орудие благодетельных видов ваших относительно просвещения Грузии.

С глубочайшим почтением и совершенной преданностью честь имею быть, милостивый государь, вашего высокопревосходительства всепокорнейшим слугой.

Михаил Росберг

Декабря 31 1840 года.

Дерпт.

(ЦГИА СССР, ф. 733, оп. 56, д. 640, л. 23—24).

О сем предлагаю вашему превосходительству к сведению.
Подписал министр народного просвещения Уваров.
Скрепил директор (подпись неразборчива).
Верно: старший секретарь (подпись неразборчива).
(Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 772, оп. 4, д. 148947, л. 77 об.).

41. ԵՓՐՆԻՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(ԼՁ 89)

Ինքնագիրը պահվում է ԳՎԲ, Նազարյանի ֆ. № 4: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1898, գ. Բ, էջ 252—255:

1. Նազարյանի ակնարկած գլխում Մովսես Խորենացին մերկացնում է V դարի հայ հոգևորականներին:

2. Ակնարկված աշխատության վերնագիրն է՝ «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца 13 столетия...».

3. Նամակից երևում է, որ Նազարյանը որոշել է իր «Համաշխարհային պատմությունը» հրատարակել մասնավոր կարգով: ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի կենտ. արխիվում պահվող գրություններից պարզվում է հետևյալը: Ստանալով Կաղանի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի գրությունը, լուսավորության մինիստրությունը ուղարկում է այն Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի վիցե-պրեզիդենտ Գոնիուկով-Կորսակովին և խնդրում կարծիք տալ Նազարյանի աշխատության մասին: Դեկտեմբերի 14-ի գրությամբ վիցե-պրեզիդենտը ձեռագիրն ուղարկում է ակադեմիկոս Բրոսսեին՝ կարծիքի: Ակադեմիկոս Բրոսսեն հասցորդ տարվա մարտի 1-ին մի կարճ գրախոսականով հայտնում է, որ տվյալ աշխատությունը, անկախ իր ունեցած առավելությունից, այդ պլանով տպագրել հնարավոր չէ: Աշխատությունը վերադարձվում է լուսավորության մինիստրությանը: Հետագայում պարզվում է, որ մերժման բուն պատճառը եղել է աշխատության մեջ գործածված աշխարհարարը: Հայտնի է, որ Բրոսսեն նույն պատճառարանությամբ խափանեց նաև Արուսյանի աշխատությունը, առժամանակ արգելակելով աշխարհարարի մուտքը մեր գրականության մեջ:

4. 1844 թ. օգոստոսի 7-ին ծնվում է Նազարյանի ավագ որդին՝ Ֆրիդրիխը (երկրորդ անունը՝ Եսայի):

5. Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը Պետերբուրգից դուրս է գալիս 1844 թ. գարնանը և դեկտեմբերի վերջին միայն հասնում Թիֆլիս:

6. Հաղարյանները այդ շրջանում նրան վերաբերվել են սառը:

7. Ախվերդյանի 1844 թ. փետրվարի 28-ի նամակից պարզվում է, որ Հաղարյանները էմինի հանդեպ հս ցուցաբերել են անբարեհաճություն, որի պատճառով և նա ցանկացել է լողնել ճնմարանը: Նազարյանի սրտնեղությունը էմինից գալիս էր վերջինիս ցուցաբերած խեղճահաճ վերաբերմունքից: Ինչպես հայտնի է փաստերից, էմինը համաձայն չէր Նազարյանի պաշտոնին:

8. «Դասը վատաց և աղդատեցից» ասելով նկատի ունի հետագիմ իսկը, իսկ «սիրտը լուսաց և ստույգ հայրենասիրաց» ասելով՝ լուսավորության ձգտող մարդկանց:

9. Խաչատուր Հաղարյանը օգոստոսին մեկնում է արտասահման, ուր մնում է մինչև 1847 թ. իր նորածին միակ ծառանգի առողջությունը վերականգնելու նպատակով:

10. Խոսքը վերաբերում է Մ. Սալլանյանին: Ներսեսի կաթողիկոսանալուց հետո նա վերադառնում է էջմիածին:

11. Խաղարաշյան Ալեքսանդր Մակարի—հայ գործիչ: Տարիներ շարունակ ծառայել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունում: Հաղարյանի և Հ. Արզումանի հետ 1827 թ. ժողովակցել է հայ պետականության վերաստեղծման ծրագրի մշակմանը: Եղել է հայկական լիբերի գրաբնիչ: Հրատարակել է «Բառարան ի հայկական լեզուի ի ռուսաց բարբառ», երկու հատորով (Մոսկվա, 1838):

(կ. Չառչան, 1940): Արխիվային նյութերի մեջ կան հետաքրքիր հարույթուններ Արտյանի և Ավագյանի հետ նաև մյուս թեկնածուներին մասին (Արզանյան Լեզյաններ, Ա. Տիգրանյան, Մ. Բերոն):

Նազարյանի նամակը ստանալուն պես տկազեմիկոսներ Ֆրենը և Բրոսսեն նույն թվականի մարտի 6-ին գրեցին Լև լուսավորության մինիստրությանը, միջնորդելով Նազարյանին Կազանի համալսարանում բացվելիք հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի համար:

4. Պետերման Հուլիոս Հենրիխ (1801—1870)—գերմանացի հայագետ: Վեներիկոս սովորել է հայերեն և թուրքերեն լեզուները: 1837 թ. նշանակվել է Բեռլինի համալսարանի պրոֆեսոր: Նույն թվականին հրատարակել է «Հայերեն լեզվի քերականությունը» գերմաներեն: Նամակագրություն է ունեցել Արտյանի հետ Մերժելով Արտյանին և մյուս թեկնածուներին, Կազանի համալսարանի խորհուրդը առաջ է քաշել Պետերմանի թեկնածությունը հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնի համար: Պետերմանը սկզբում սվեդ է իր համաձայնությունը, իսկ 1841 թ. հրաժարվել է Բեռլինի համալսարանում իր դասերը վեբականցնելու պատճառով: ՍՍՀՄ ԿԿՊ արխիվի 733 ֆոնդում պահված նյութերի մեջ հետաքրքրություն է ներկայացնում 1841 թ. մարտի 8-ի հետևյալ գրությունը՝ ուղղված Կազանի համալսարանի հոգաբարձուին:

Министерство Народного
просвещения. Департамент

Отделение II, стол 1

8 марта 1841 года

Ответ на № 828

№ 2612

Господину попечителю Казанского
учебного округа

Представлением от 19 февраля ваше превосходительство ходатайствовали об утверждении берлинского профессора доктора Петермана профессором при Казанском университете по кафедре языка армянского. Основываясь на засвидетельствованиях о достоинствах г. Петермана, я уже расположен был удовлетворить ходатайству вашего превосходительства, но академик Френ, являсь ко мне, предъявил письмо г. Петермана, коим он отказывается от кафедры в Казани вследствие прибавки содержания его в Берлине. За сим, считая дело о сем профессоре конченным, я обратился к домашним способам замещения армянской кафедры при Казанском университете. Из прежних соискателей, как вашему превосходительству известно, ни один не признан достойным занятия оной, и потому надобно было искать других кандидатов. Академики Френ и Броссе обратили внимание мое на молодого ученого, тифлисского уроженца, Назарьянца, который, быв воспитан на счет казны в Дерпте, выдержал уже испытание на степень кандидата, но не утвержден еще в сей степени по непредставлению диссертации.

Начальство Дерптского университета рекомендовало мне г. Назарьянца с отличной стороны как по любознательности, так и по успехам; свидетельство это подкрепляют академики Френ и Броссе, присовокупляя, что он, проведя в Дерпте 9 лет, приобрел европейско-ученое образование, имеет очень хорошие познания в латинском и греческом и редкий навык в русском языках, и в последнее время особенно изучал историю. Гг. академики, находя Назарьянца способным и достойным чести занять кафедру армянского языка в Казани, просят допустить его к соисканию оной. Назарьянец не представил еще никакого ученого труда, по которому можно было бы судить о действительной возможности определить его со временем на эту кафедру, но предполагается доставить ему средства пробыть в С. Петербурге некоторое время, в течение которого он, под руководством академиков, мог бы пользоваться способами здешнего азиатского музея и других книгохранилищ для представления требуемого сочинения и доказательства дальнейшего ученого образования.

Зная лично Назарьянца, как подающего большие надежды, я полагаю возможным оставить его здесь на год для приготовления к званию адъюнкта по кафедре армянского языка в Казани, о чем имея честь сообщать вашему превосходительству, покорнейше прошу донести мне о вашем по сему заключении и присовокупить, возможно ли на содержание в С. Петербурге Назарьянца в течение года отнести на счет хозяйственных сумм казенного университета до 571 р. 43 к. сер.

Не личным считаю присовокупить здесь, что вызову для армянской кафедры профессора из чужих краев я предпочитаю образование такового здесь под личным наблюдением наших ученых, которым ближе известны и дух учреждений наших и намерение правительства; предназначение же г. Назарьянца на сию кафедру имеет в особенности еще ту выгоду, что университет приобретет преподавателя, хорошо владеющего русским языком,—выгоду, которой нельзя ожидать от профессоров иностранных.

Впрочем, если бы до приобретения г. Назарьянцем права на занятие кафедры, представился другой случай заместить оную ученым, вполне соответствующим ожиданиям нашим, то предварительное назначение Назарьянца нимало не стеснит действий Министерства, тем более, что и ваше превосходительство полагали в помощь выписываемому из-за границы профессору назначить преподавателя, знающего русский язык.

Подп.: министр народного просвещения Уваров

Вне-директор Баевский

Верно: помощник начальника Стола (подпись)

Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 733, оп. 42, д. 162, л. 74—75.

23. ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆՆ

(էջ 62)

Ինքնագիրը պահվում է Հայկ. ՍՍՀ Մաշտոցյան մատենադարանում, Հաղարյանների ֆ., թղթ. 108, դ. 60, Վ. 20: Տպագրվել է Մ. էմինի «Երկասիրություններ» գրքում, 1898, էջ 239—240:

1. Մկրտիչ էմին (1815—1890)—ականավոր հայագետ Ազգային-պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչ: Սկզբնական կրթությունն ստացել է Կալիաթայում: Ավարտել է Մոսկվայի Հաղարյան ճեմարանը, ապա Մոսկվայի համալսարանը: 1838 թվականից (որոշ ընդհատումներով) աշխատել է Հաղարյան ճեմարանում ուսուցչի, ապա տեսչի և վերատեսչի պաշտոններով: Խոշոր գործ է կատարել հայագիտության բնագավառում: Ռուսերեն թարգմանել է Մովսես Խորենացու և ուրիշ պատմագրիչների աշխատությունները: Նաղաւրյանի ծանոթությունն սկսվում է այս նամակով: Այդ ժամանակ էմինն արդեն ճեմարանի տեսուչ էր: Նաղարյանի ցանկությունը՝ բարեկամություն ստեղծել էմինի հետ, հաջողություն չի ունենում: Հետագայ տարիներին տկճալու են դառնում էմինի և նաղարյանի հայացքների միջև եղած տարբերությունները, հոստակալու աշխարհարար լեզվի և հայագիտության ուսումնասիրության հարցերի շուրջ:

24. Մ. Ն. ՄՈՒՍԻՆ-ՊՈՒՇԿԻՆԻՆ

(էջ 63)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում: Տպագրվել է 1934 թ. հրատարակված «Хачатур Абовян» աշխատության մեջ: Նամակն ուղղված է Կաղանի համալսարանի ուսումնական շրջանի հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինին (1795—1866): Մինչև 1835 թ. վարել է Կաղանի ուսումնական շրջանի գործերը: Նույն պաշտոնով փոխադրվել է Պետերբուրգ:

1. Խոսքը վերաբերում է Կաղանի համալսարանում հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն ստեղծելու հարցին:

2. Այստեղ ակնարկված «պանդան գործերից» արխիվային տվյալներով մեզ հայտնի է «Հունաստանի աշխարհագրության և պատմություն» դասագիրքը, որը նա պատրաստել է Կաղանի համալսարանի կոնկուրսային հանձնաժողովին ներկայացնելու համար: Զեռագիրը մեզ չի հասել:

3. Հովանաբար ակադեմիկոս Ֆրենկ խորհրդով է նաղարյանին ղրաղվել Միքայել Ասորու պատմության հայերեն տեքստով: Այդ տեքստը 1260 թ. վարդան Արենիցու կողմից թարգմանված ձեռագիր աշխատությունն է «Միքայել Պատրիարքի Ասորու համառոտ ժամանակաց զրոյցք քաղածոյ արարեալ յալովից պատմադրաց ի վարժս բանասիրաց սղալմանակ տեղեկութեան յԱղամայ հետև մինչև յետին ատուս թուացեալ զղլխավոր» վերնագրով: 1836 թ. հայրենիք վերագրանալիս, Արովյանը նոր նախիջևանից գրում է ակադեմիկոս Ֆրենկին, թե ինքը տեսել է մի ձեռագիր վերը մատնանշված վերնագրով: Մեզ հայտնի չէ, այդ ձեռագիրը Արովյանն արար-

զե՛լ է Ֆրենկին, թե՛ ոչ, բայց հայտնի է, որ Նաղարյանի Պետերբուրգում եղած ժամանակ Ա. սիակոսն թանգարանում եղել է այդ ձեռագրի երկու օրինակը՝ Պարզվում է նաև, որ աշխատանքն ավարտելուց հետո Նաղարյանը Փարիզի զբաղարանից ստացել է այդ ձեռագրի մի Լո-րորդ տարբերակը։ Նա կազմել է համեմատական տերստ, թարգմանել է լատիներեն, գրել ծանոթագրություններ և առաջաբան նույնպես լատիներեն։ Աշխատության լրագիրը կորած համարվելու հետևանքով հայերեն թարգմանությունը ծառայել է իբրև բնագիր։ 1860-ական թվականներին բնագիրը գտել է ֆրանսիացի զիտնական Շաբոն։ Նաղարյանի աշխատությունը մինչև այժմ հայտնաբերված չէ։ 1862 թ. արևելագիտ կանցլուան Մ. էմինին ուղղած նամակում, հարցնում է թե հայ գիտնականներից ո՞վ է թարգմանել Մ. Աստրու հայերեն ձեռագիրը լատիներենի։ Թե ի՞նչ է պատասխանել Մ. էմինը, մեզ հայտնի չէ։

1842

25. ՀԱՎՀԱՆՆԵՍ, ԽԱՉԱՏՈՐ ԵՎ ԳԱՋԱՐԱՍ ԼԱՋԱՐՅԱՆՆԵՐԸ

(էջ 64)

Ինքնագիրը պահվում է Հայկ. ՍՍՀ Մաշտոցյան մատենադարանում, Լադարյանների ֆ. Բղթ. 125, դ. 30, վ. 52ա։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Հովհաննես (1786—1858)—Հովակիմ Լադարյանի ավագ սրդին։ Մոսկվայի և Պետերբուրգի հայոց եկեղեցիների և Լադարյան ճեմարանի հոգաբարձու։ 1829 թ. փորձել է Մոսկվայի համալսարանում հիմնել հայոց լեզվի և գրականության ամբիոն, բայց չի հաջողվել։

2. Խաչատուր (1789—1871)—Հովակիմ Լադարյանի երկրորդ սրդին։ Մինչև եղբոր մահը օգնում էր վաբելու Լադարյան ճեմարանի գործերը, հետո փոխարինում է նրան։ Քննադատել է Նաղարյանի և Նալբանդյանի ազդային-լուսավորական գործունեությունը։ Թշնամի էր հատկապես վերջինի հեղափոխական հայացքներին։

3. Ղազարոս—ղինվորական։ Մասնակցել է Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելու, ինչպես և հետագա պատերազմներին։ Կազմակերպել է հայերի զավթը Պարսկաստանից Հայաստան։

26. Ս. Ս. ՌԻՎԱՐՈՎԻՆ

(էջ 64)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 733, ց. 42, դ. 162, էջ 103—103ա։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվի Լուսավորության մինիստրության գործերում (ֆ. 733, ց. 42, դ. 162) պահվում են Նաղարյանի պետերբուրգյան շրջանին վերաբերող մի շարք փաստաթղթեր։ Պարզվում է, որ 1842 թվականի մայիս ամսին՝ իշխանակամ ժամկետին Կադանի համալսարանը դադարեցնում է Նաղարյանի թաղելը։ Հունիսի 10-ին ստացվում է պաշտոնական գրություն նոր պաշտոնառնդին մեկնելու մասին։ Հունիսի 26-ի մի գրությունից երևում է, որ Նաղարյանը արդեն ամուսնացել է (Գորպատի ճարտարապետ Ֆրիդրիխ Զիգելի աղջիկ էմմա Զիգելի հետ)։ Հուլիսի 27-ի մի գրությունից պարզվում է, որ Նաղարյանը հիվանդացել է և 25 օրով հետաձգել Կադան մեկնելը։ Լուսավորության մինիստրության այդ գործերում պահվում են ակադեմիկոսների Ֆրենկի և Բրոսսի մայիսի 8-ի տված կարծիքները Նաղարյանի ներկայացրած աշխատությունների մասին։ Այդ համատեղ կարծիքի մեջ նշված են Նաղարյանի բացառիկ ջանասիրությունը բանասիրական և տեքստարանական աշխատանքներում, նշված է հին հայերենի «նրա ազնվական նուրբ ոճը»։ Կարծիքի վերջում ասված է, որ ներկայացրած աշխատությունները նրան լիապես իրավունք են տալիս գրավելու Կադանի համալսարանի հայոց լեզվի և գրականության ամբիոնի վարիչի պաշտոնը։ Միաժամանակ և նշվում է, որ նա առժանի է ավելի բարձր կոչման, քան ազդունկտն է։

27. ՆԻԿՈՍՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 65)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։ Տպագրվել է՝ «Լուսմա», 1896, դիրք Բ, էջ 336—338։

1. Նիկոն Ալթունյանը (1804—1879) Պետերբուրգի հայոց հոգևոր գործերի կառավարիչն էր։

կրթությանը ստացել է Բուխարեստում: 1812—1833 թթ. ապրել է էջմիածնում, ապա ձեռնադրվել է վարդապետ և ուղարկվել Պետերբուրգ: Նազարյանը նրա հետ բարեկամացել է Պետերբուրգում: Մեզ հասել է նրանց նամակագրության մի մասը միայն:

2. Սերունին՝ Նազարյանի հարսնացու էմմա Ֆեոդորովնայի հայրն է, ճարտարապետ Զիրիբիխ Զիդելը:

3. Հայ բաժանաներին ղալարացի է Նազարյանի կատարած համարձակ քայլը՝ ամուսնությունը բողոքական բաժանայի ձեռքով:

4. Իննեման հայրը—գերմանացի պատուր, որը կատարել է Նազարյանի ամուսնության արարողությունը:

28. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 66)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1896, գ. Բ, էջ 338—339:

1. Խաչատուր Լազարյանը:

2. Միքայել վարդապետ Սալլանջյանը սովորել է Հոռոմում: 1817 թ. ուղարկվել է Աստրախան, իբրև հայ-կաթոլիկ համայնքի բահանա: Այստեղ նա ընդունում է լուսավորչական դավանանքը և 1823 թվականին նշանակվում Մոսկովայի Լազարյան ճեմարանի կրթնուսույց:

Նազարյանը Սալլանջյանին հանդիպել է Լազարյան ճեմարանում: Ինչպես երևում է՝ աստվածարանության դաստիարակ ծանր տպավորություն է թողել առաջավոր դադափարներով տոգորված երիտասարդի վրա: Սալլանջյանն իր հերթին զգուշություն է հանդես բերել Նազարյանի նկատմամբ և Լազարյաններին տրամադրել նրա դեմ: Մատենադարանի «Կաթոլիկոսական» ֆոնդում պահպանվում է Սալլանջյանի մի նամակը՝ ուղղված Ներսես Աշտարակեցուն: Այդ նամակում նա գրում է. «Բայց դժուրին աստուծո, եր ճշմարտությանց զմարգարեություն իմ բազում օրինակը դործ չ վարդապետաց և աշխարհականաց մեղոց. իբր զի նախ կաթոլիկոսն էջմիածնի զմիաբանն վանայ իւրոց զխաչատուր Արուիկանն առաքեաց ի Դերպետ համալսարանն, ուր ամենայն ուսուցիչք են լուստերականք, ապա աշակերտք զսրբոցին Թիֆլիս: Ստեփան Նազարեան գնաց անդ, ուր ուսաւ զգիտութիւնս և զհաստոս, ամուսնացաւ ընդ լուստերականս աղջիկն և գարձաւ առ մեզ ի լուստորիչ զաղգին մեր» (Նրիցյանի ֆ., թղթ. 147, լ. 42):

3. Եղույան (Եկուլով) Արտեմ—նախկին գինիւրական. տարրներով վարել է Լազարյան ճեմարանի տնտեսի պաշտոնը: Միաժամանակ եղել է հայոց Եկեղեցիների Երեսփոխը (նրա տնօնավարության մասին լրացուցիչ տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Անտիպ երկեր, 1935, էջ 330—331):

4. Խոսքը վերաբերում է Մ. Սալլանջյանին:

29. ՄԻՆԱՍ ՎԱՐԴ. ԲԺՇԿՅԱՆԻՆ

(էջ 67)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Ներկուհարյուրամյա զրական դործունեության Վենետիկոյ Դիսիպլան» խորագրով գրքում, 1905, էջ 153:

1. Մինաս Բժշկյան (1787—1852)—Մխիթարյան միաբանության անդամ: Տպագրել է «Հմտություն մանկանցին», «Ճեմարան գիտելիաց», «Պատմություն լեհահայոց», «Պատմություն Պոնտոսայ» և այլ գիտական նշանակություն ունեցող գրքեր: Թարգմանել է «Ռոբինզոն Կրուզո» և «Ծովովառի առականքը»: Նազարյանի հետ ունեցած նամակագրության շրջանում ապրում էր Ղրիմում և պաշտոնավարում իր հիմնած ազգային դպրոցում: Այստեղ նա գրում է իր «Բազմալեզու քերականությունը», 1845 թ. նվիրում Նիկողայ Ա. Քաղավորին, միաժամանակ խընդրում է թույլ տալ իրեն գնալ Վենետիկ, քառալեզու (հայերեն, ռուսերեն, տաճկերեն, ֆրանսերեն) բառարան կազմելու համար: Իր կյանքի վերջին տարիները նա անց է կացնում Ս. Ղալար կղզում:

2. Նազարյանի ջանքերով Կաղանի համալսարանի զրադարանը հարստանում է հայ մատենագրության վենետիկյան հրատարակություններով: Նազարյանը համալսարանի տպարանին կից ստեղծում է հայկական բաժին:

(էջ 63)

Ինքնագիրը (ոտակերտ) պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, «Կաթողիկոսական գրական», թղթ. 105, վ. 328: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Գծվար է սրուշեկ, թև ունի է ուղղված սույն նամակը:

31. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 69)

Ինքնագիրը պահվում է ԴԱԹ, նաղարյանի ֆ. № 1: Տպագրվել է՝ «Լուսմա», 1897, գ. Ա. էջ 321—322:

1. Ներսես Աշտարակեցին 1843 թ. ապրիլին էջմիածնում ընտրվում է Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Հաստատվում է պետության կողմից նույն տարվա օգոստոսի 10-ին:

2. Աշխատությունը, որի մասին խոսում է նաղարյանը, կրում է՝ «Տեսություն համաշխարհային պատմության» վերնագիրը: Թաթարական ավստոնոմ հանրապետության կողմից արխիվում՝ ֆ. 977, գ. № 5481-ի տակ պահվում է մի լեզվապահանկ՝ «Նաղարյանի հաղորդումը հայերեն լեզվով աշխատություն կազմելու և տպագրելու մասին» վերնագրով: Այստեղ գտնվում է 1843 թվականի սեպտեմբերի 1-ին գրած նրա դիմումը Կաղանի ուսումնական շրջանի հոգաբարձու Մուսին-Պուշկինին, որտեղ ասված է, որ ինքը պատանիների համար պատրաստել է հայերեն՝ դպրամատչելի լեզվով մի ձեռնարկ, որը վերաբերում է ընդհանուր պատմության գլխավոր դրվագների նկարագրությանը:

3. Նույն արխիվում հանդիպում ենք տեղեկություններ Կաղանի համալսարանում նաղարյանի նախաձեռնությամբ հայերեն հրատարակչական գործ կազմակերպելու մասին: Պահպանվել է 1843 թ. հունվարի 8-ի նաղարյանի մի ուրիշ դիմումը, որտեղ ասված է, թե ինքը պատրաստել է հայ-ոտակերտ բառարան և հայ-ոտակերտ քերականության դասագիրք վարձությունների և բնութագրության բաժիններով, ցանկանում է աշխատել իրեն օժանդակ ազդյուր ուսանողների համար:

Նաղարյանի առաջին տարիների պատրաստած, բայց անտիպ մնացած գործերի մասին տեղեկություններ կան Կաղանի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետի պրոֆեսոր Կ. Ֆոյգտի ընդհանուր հաշվետվության մեջ (տպագրված առանձին հրատարակությամբ 1852 թվականին): Գրանցից են. 1) Հայերեն խրեստոմատիա, 2) Հայերեն քերականություն ընդհանուր լեզվաբանության տարրական հիմունքների վրա, 3) Ընդհանուր պատմության համառոտ տեսություն հայերեն, իր հավելվածով Այս աշխատությունը ունեցել է և երկրորդ մաս՝ «Հայոց պատմության հատուկ դասընթաց», աշխարհագրությանը նվիրված ներածականով: Այդ մասին տեղեկություններ կան Մուսին-Պուշկինի հետևյալ գրության մեջ:

№ 5246

О напечатании сочинения адыонкта

Назарьянца

4 декабря 1843 года

Адыонкт Армянского языка при вверенном мне университете Назарьянца привел к окончанию сочинение на Армянском языке, заключающее в себе краткий обзор достопримечательнейших событий всеобщей истории. Желая снабдить слушателей своих полезною книгою Армянского чтения, а между Армянами распространить сведения исторические, он старался в труде своем удовлетворить, по возможности, обоюдной этой потребности. При составлении руководства автор изложил самое достопримечательнейшее в истории в строго правильных и удобопонятных формах древнеармянского языка, в применение к потребностям настоящего. Историю Армении, кроме немногих мест, автор исключил из того обозрения, намереваясь посвятить ей впоследствии особую книгу.

Признавая поэтому издание этого сочинения весьма приличным, как по видам ожидаемой пользы, так и для поощрения автора к дальнейшей деятельности на поприще, еще мало у нас разработанном, имею честь представить его на благоусмотрение Вашего Высочайшего превосходительства и просить покорнейше, если оно будет одобрено Академиею наук и удостоится Вашего, милостивый государь, внимания, дозволить напечатать его на счет экономических сумм Казанского университета в числе 300 экземпляров, с предоставлением 100 в пользу автора. Набор, бумага и печатание, по сделанному исчислению, будут стоить до ста семидесяти рублей серебром.

Почетитель Казанского учебного округа.

ИГА ТАССР, ф. 977, дело 5481, л. 3—3 об.

32. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ՈՒԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 70)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱՐ, Ս. Նաղարյանի ֆ. № 2: Տպագրվել է՝ «Լուծա», 1897, գ. 6, էջ 337—339:

1. Խաչատուր Ավագյանը սովորել է Կազանի Համալսարանում: Այստեղից նա փոխադրվում է Գորսլառ: Ավարտում է Պետերբուրգի Համալսարանը իբրև բժիշկ: Ավագյանին չի հաջողվում պաշտոն ստանալ Լադարյան ճեմարանում: Նա գնում է Թիֆլիս: Մեռնում է 1862 թ. Սոթախտից, ծանր չրավորության մեջ:

2. Մինաս առաջնորդը Մինաս վարդապետ Բժշկյանն է:

3. 1842 թ. սեպտեմբերի 24-ին Կազանի Համալսարանական Թաղամասում բռնկվում է հրդեհ, որ մեծ վնասներ է պատճառում քաղաքին:

4. Խոսքը առաջին հաշիւին աշխատության մասին է:

5. «Պատվական Խաչիկը» Խաչատուր Հովակիմի Լադարյանն է: Նաղարյանի ակնկալությունները չեն իրականանում:

33. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐՈՒՆԵՅՈՒՆ

(էջ 71)

Ինքնագիրը պահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Հայտնի չէ. Նաղարյանը ստացավ 1841 թ. փետրվարի 7-ին Աշտարակեցուն դրած նամակի պատասխանը, թե՞ ոչ:

2. Ներսիսյան դպրոցում սովորելու տարիներին Նաղարյանը Աշտարակեցուն նվիրել է մի շարք բանաստեղծություններ, որոնցից մեկը տպագրվել է 1828 թ. «Ներսիսյանի դպրոցի» վերնագրով ժողովածուի մեջ:

3. Իր գրվառական խոսքերի հետ նա կրկնում է ժողովրդական լուսավորության հարցում ունեցած ակնկալությունները Ներսեսից իբրև «Հայության ներկայացուցչի»:

4. Խոսքը վերաբերում է Կազան քաղաքին:

34. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼՍՁԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 73)

Ինքնագիրը (ոտուերեն) պահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է առաջին անգամ: Սույն նամակը թվարկված չէ: Վերջում կա Լադարյան գրասենյակում արված մակագրությունն այն մասին, որ «ստացվել է Կազանից—Նաղարյանից 1843-ին»:

1. Այդ շրջանում հարց է դրվում վերականգնել Լադարյան ճեմարանը և դարձնել բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Լադարյանները ցանկություն են հայտնել լսել Նաղարյանի կարծիքը:

2. Նկատի ունի 1830 թվականի Հունաստանի ազատագրումը թուրքական լծից:

3. Բոլը—XIX դարի առաջին կեսի հնդկական ազդեցին-լուսավորական շարժման նշանավոր գործիչ Բամ Մոխան Բայն է (1772—1833): 1815 թ. նա կազմակերպում է Էվրոպական լուսավորականությանը հետևող «Ատմյա Սարիա» րեկերովյունը: 1817 թվականից բացում է հնդկական առաջին դպրոցները: 1821 թ. հրատարակում է հնդկական առաջին շարաթ-թերթը՝ «Շոմվաթ Կաոմուդի» վերնագրով, բեկդարեն լեզվով: Թաթիկընաա Տադորը ներշնչվել է Բայի լուսավորական հայացքներով և սրա ծավալած գործունեությամբ, որոնք իր ժամանակին նպաստեցին Հնդկաստանի ազդեցին շարժմանը (տե՛ս «История Индии», 1961, էջ 205—209):

4. Գեկերանախա Տադոր (տեքստում Теаказмат?!)—Թաթիկընաա Տադորի սղադը (1794—1846): XIX դարի սղդրի Հնդկաստանի անվանի գործիչներից: Եղել է Բամ Մոխան Բայի ղեկակիցներից: Բայի հետ րենագաոուել է անգլիական գաղովթային քաղաքականովյունը:

5. Նաղարյանը նկատի ունի Յոհան Պաուլ Ռիխտերին (1763—1825): Գերմանացի գրող, մանկավարժ: Բելիևիկին բարձր է գնահատել «Հասարակական շարիքը ջերմ համոզմունքներով» վերացնելու նրա բուռն ձգտումը:

6. Նկատի ունի Միխիլարյան ալն գիտնականներին, որոնք իրենց աշխատանքով կարևոր դեր կատարեցին հայագիտովյան րնագավաոում:

7. Նաղարյանը առաջարկում է հիմնովին փոխել կաղարյան ճեմարանի ուսումնական գրք-վածքը, դարձնել ալն հայկական ժողովրդական րարձրագուլն ուսումնական հաստատովյուն:

8. Այս միտքը Նաղարյանը կրկնել է և Արովյանին ուղղած նամակում՝ 1845 թ.:

9. Նկատի ունի ուս առաջավոր մտքի ներկայացուցիչներին, որոնք մերժում էին Էվրոպական քաղաքակրթովյան նվաճումները կուրորեն յուրացնելու բուրժուական-քաղքենիական մտայնովյունը:

35. ՀՈՎՀԱՆՆԵԱ ԼԱՁԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 79)

Ինքնագիրը (ոուներեն) սղահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական ար-խիվում: Այդ նամակից մի հատված օղտագործված է Աշ. Հովհաննիսյանի «Արովյան» աշխո-տովյան մեջ, 1833, էջ 101:

1. Նաղարյանը մտածում էր Մոսկվայում ոսեղծել հայ մշակույթի օջախ:

36. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱՆՑՈՒՆ

(էջ 80)

Ինքնագիրը չի սղասղանվել: Տղագրվել է՝ «Արձագանք», 1896, № 113:

1. Ներսես Աշտարակեցին Պետերբուրգ գալուն պես ծանր հիվանդանում է:

2. Աշտարակեցուն ուղղած նամակի հա նաղարյանը հղում է մի ոտանավոր ևս, ող-ջունելով նրա վերագարձը հայրենական գործունեովյան րնագավաոը:

3. 1834 թ. և. Արովյանը Աշտարակեցուն է ուղարկում մի ծրագիր, որը շաո կողմերով աոնչվում է Նաղարյանի ներկա ծրագրի հետ (Տե՛ս նաև Արովյանի դասախոսովյունը 1835 թ. Պետերբուրգում հայ մեծատունների առջև, և. Արովյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 8, էջ 306—311):

37. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 83)

Ինքնագիրը սղահվում է ԳԱԹ, Ս. Նաղարյանի ֆ. № 3: Տղագրվել է «Լումա», 1898, դ. Ա, էջ 268—270:

1. Խոսքը վերաբերում է «Ընդհանուր կամ համաշխարհային պատմովյուն» ձեռնարկին:

2. Ներսես Աշտարակեցին Քիշինեում եղած ժամանակ սաոը վերաբերմունք է ցույց տվել Գորպատ գնացած Արովյանի և Նաղարյանի նկատմամբ: Ինչպես Կարբեցուն, ալնպես էլ Աշտարակեցուն դուր չեն եկել նրանց մտքերն ու խոհերը աղդային լուսավորովյան հարցերի շուրջը: Կարբեցու նման նա էլ ալդ համարել է լութերական լուսավորովյան պրոպագանդ և չի պատասղիանել նրանց նամակներին: Գալուաա Շերմագանյանի նամակներից մեկում հիշա-

ասկություն կա այն մասին, որ Աշտարակեցին համաձայնել է օգնել Աբովյանին ու Նաղար-
յանին իբրև իր «այդու պտուղներին», բայց խոստումը չի կատարել: Այդ չի խանգարել, որ թե՛
Ֆրովյանը, թե՛ Նաղարյանը և թե՛ ուրիշները մեծ հույսեր կապեին իր հայրենասիրական գոր-
ծունեությանը մեծ անուն հանած Աշտարակեցու հետ: Սակայն բազմաթիվ փաստեր հաստա-
տում են այն բացառական վերաբերմունքը, որ ունեցել է Ներսեսը 1840—1850-ական թվա-
կանների եվրոպական լուսավորությանը տողորված հայ երիտասարդության հանդեպ: Մի օրի-
նակ: Մ. էմինը 1844 թ. ցանկացել է նորընծա կաթողիկոսի հետ վերադառնալ հայրենիք,
իրեն նվիրելու պատմագիտությանը: Նրա բարեկամ Գ. Ախվերդյանը այդ խնդրով դիմել է
Ներսեսին: Վերջինս մերժել է՝ պատճառաբանելով, թե լավ չի ճանաչում էմինին, որ կմտածի
և այլն՝ «Ահա պտտեհարքի պատասխանը,—գրում է նա նույն թվականի փետրվարի 28-ին
էմինին,—որի փորձառությունն ու ծառայությունները հարկավ անվիճելի են, բայց որի կաս-
կածամիտ ու ծանր բնավորությունը, չնայած իր մարդամտիկ փոխհարաբերության մեջ ճկուն
լինելուն, ինձ ամենևին դուր չի գալիս....»: Նա խորհուրդ է տալիս իր ընկերոջը թողնել Հա-
յաստան զնայու միտքը:

3. Ակնարկում է Ներսես Աշտարակեցուն:

4. Մեզ անհայտ անձնավերություն:

5. Տեղեկությունը վերաբերում է ներքին գործոց մինիստրության 1843 թ. մայիսի 18-ի
հաղորդմանը, էջմիածնում տեղի ունեցած կաթողիկոսական բնաբուխի արարողության մասին:

6. Խոսքը վերաբերում է Հաղարյան ճեմարանի ուսումնական ծրագրի վերափոխմանը:

7. Մտեր Մսերյան Զմյուռնացի (1808—1873)—հայ կղերամիտ գործիչ: Նաղարյանի զա-
յափարական ոխերիմ ընդամեններից մեկը: Սկզբնական կրթությունը ստացել է հայրենի քա-
ղաքում: 1826 թ. հունվարի 14-ին գալիս է էջմիածին: Ռուս-պարսկական պատերազմի շրջա-
նում լարելում է Ս. Հակոբի վանքում, իսկ հետո գնում է Կարին, այնտեղից՝ «էլի անա-
պատը»: Ռուսների հաղթությունից հետո վերադառնում է էջմիածին, 1830 թ. նոյեմբերի
1-ին Հ. Կարբեցու հետ գնում է Թիֆլիս (այս շրջանի մասին տե՛ս Մատենադարան,
Մսերյանի ֆ., թղթ. 196, վ. 352): 1833-ից մինչև 1848 թ. Մսերյանը ապրում է
Բևառաբախյի Հնչեշտ գյուղաքաղաքում: 1848 թվականից պաշտոնավարում է Հաղարյան ճե-
մարանում, իբրև հայոց լեզվի և կրոնի դասառուս էջմիածնում և Թիֆլիսում եղած ժամանակ
նա մտերիմ էր Աբովյանի և Նաղարյանի հետ: Պահպանվել է նրա նամակագրության մի մասը
Աբովյանի հետ: Այդ նամակներից երևում է Մսերի բնագաղափարն վերաբերմունքը դորպատ-
յան բարեկամների հանդեպ: Հետագայում սրվում են նրա հարաբերությունները Նաղարյանի
հետ: 1853 թվականից Մսերյանը դառնում է Նաղարյանի և Նալբանդյանի ռիսերիմ հակա-
ռակորդը:

8. Նկատի ունի Հաղարյան ճեմարանի ուսման օրենքներից Զինովյանի, Մորոշկինի և ու-
րիշների:

9. Ակնարկում է պետերբուրգյան երկու տարին:

10. Խոսքը վերաբերում է 1843 թ. դեկտեմբերին իր կարգադրած դասախոսությանը հայոց
հին գրականության մասին: Այդ դասախոսությունը հաջորդ տարվա հունվար ամսին տպա-
գրվում է համալսարանի «Տեղեկագրում», իսկ հետո նույն թվականին առանձին՝ «Безлѣт-
ный взгляд на исторію Гайканской литературы до конца 13-го столетія» վերնագրով:

1844

38. ՄԿՐՏԻՉ ԷՄԻՆԻՆ

(էջ 86)

Ինքնագիրը պահվում է Հայկական ՍՍՀ Մաշտոցյան մատենադարանում, Հաղարյանների
ֆ., թղթ. 108, գ. 60, վ. 21: Տպագրվել է Մ. էմինի «Ներկասիրություններ» գրքում, էջ 240—242*:

1. Ակնարկում է 1841 թ. հուլիսի 22-ին Պետերբուրգից գրած առաջին նամակը:

2. Կազմում ուսուցման տարիներին Նաղարյանը պատրաստել է հայոց լեզվի մասնա-
դիտներ՝ 4—6 հոդվ. նա հայերենի դասեր է տվել նաև Կազանի զմեռնադիտում: Մոսկվա փո-
խադրվելու կապակցությամբ նրան փոխարինում է իր ուսանողներից Գլադիշևը: 1855 թվականից
ամբիոնը զուգարում է զործելուց:

* Այս և հաջորդ նամակների լատիներեն ատույթները թարգմանել է Մ. Խ. Տիր-Ղազարյանը:

3. Կազանի համալսարանի տպարանում ստեղծված հայերեն բաժնում նաղարյանը սկսել է տպագրել Աստվածաշունչը, բայց չի ավարտել:
4. Մուսին-Պուշկինը փոխադրվում է Պետերբուրգ 1845 թվականին: Նրան փոխարինում է համալսարանի ռեկտոր Ն. Լորաշևսկին:
5. Նաղարյանին չի հաջողվում օգնել պարսիկերենի դասատուին:
6. Մարոշկին Ֆետոյր Լուկիչ—կաղարյան ճեմարանի տեսուչ:
7. Քյաղիմ-բեգ Միրզա Ալեքսանդր Կասիմովիչ—պրոֆեսոր արևելյան լեզուների: 1829 թվականից՝ թաթարական լեզվի և զրադանովյան դասախոս Կազանի զիմնադիպյաւմ, հետո համալսարանում: 1835 թվականից՝ Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի թղթակից-անդամ: 1845-ից՝ պաշտոնակարգ պրոֆեսոր:

39. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿՅՈՒՆ

(էջ 87)

Ինքնադիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արձագանք», 1896, № 113, էջ 2—3:

1. Աշտարակեցին պատասխանել է Նաղարյանի 1843 թ. դեկտեմբերի 8-ի նամակին, բայց նամակը մեղ չի հասել: Նաղարյանի մեջբերումներից երևում է, որ կաթողիկոսը խիստ զայրացել է, դատապարտել նրան «հանդուգն մտքերի» համար:
2. Խոսքը Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետում նոր ամբիոնների ստեղծման մասին է:

40. ՄՈՒՍԻՆ-ՊՈՒՇԿԻՆԻՆ

(էջ 89)

Ինքնադիրը պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 772, ց. 4, դ. 148947, էջ 2—3: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նաղարյանը նկատի ունի Մուսին-Պուշկինի ցուցաբերած հետաքրքրությունը արևելյան լեզուների, այդ թվում և հայերենի նկատմամբ: Կազանի համալսարանի խորհրդի թղթերի մեջ պահվում է (Ֆ. 977, № 8344) համալսարանի հոգաբարձուի 1839 թ. մարտի 31-ի մի գրությունը, որտեղ նա հայտնում է համալսարանի խորհրդին, թե ինքը հաղորդել է մինիստրին, որ հայ դրոյների թողած ժառանգության մեջ կան մեծ գանձեր, որ հայ լեզվով խոսում են նահանգներ թե՛ Ռուսաստանում և թե՛ թուրքական տիրապետության տակ, որ արևելքի առևտուրը զանվում է հայերի ձեռքին, իսկ Ռուսաստանի կապերը արևելքի հետ օրըստօրե ուժեղանում են, ուրտի անհրաժեշտ է ուղադրություն դարձնել այդ լեզվի ուսումնասիրության վրա:
2. Հայերեն աշխարհաբար լեզվով «հայկազյան օրագիր» հրատարակելու հարցը նաղարյանը առաջ էր քաշել արդեն նախորդ տարին՝ կաղարյաններին գրած իր նամակում:
3. Նամակին կցված է եղել հրատարակվելիք ամսագրի ծրագիրը: Նամակի հետ այն տպագրվել է Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հաս. բաժ. «Տեղեկագրում», 1940, № 11, էջ 73—76: Լուսավորության մինիստրությունը մերժել է նաղարյանին հայերեն թերթ հրատարակել հետևյալ պատճառաբանությամբ.

Министерство народного просвещения. Канцелярия

министра

28 марта 1845 г., № 618

Господину управляющему Казанским учебным округом ректору Университета.

Представление г. попечителя Казанского учебного округа от 8 февраля за № 703 о предпринимаемом адъюнктом армянского языка при Казанском университете Назарьяном издании армянского журнала было предложено мной на рассмотрение Главного управления цензуры. Управление, находя затруднение в цензуровании сего издания, так как язык, на котором оно по предложению будет издаваться, неизвестен никому из чиновников университета, кроме самого издателя, признало нужным повременить сим изданием до других благоприятных обстоятельств.

О сем предлагаю вашему превосходительству к сведению.

Подписал министр народного просвещения Уваров.

Скрепил директор (подпись неразборчива).

Верно: старший секретарь (подпись неразборчива).

(Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 772, оп. 4, д. 148947, л. 77 об.).

41. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 89)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. Մ 4: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1898, գ. Բ, էջ 252—255:

1. Նաղարյանի ակնարկած գլխում Մովսես Խորենացին մերկացնում է V դարի հայ հոգևորականներին:

2. Ակնարկված աշխատության վերնագիրն է՝ «Беглый взгляд на историю Гайканской литературы до конца 13 столетия...».

3. Նամակից երևում է, որ Նաղարյանը որոշել է իր «Համաշխարհային պատմությունը» հրատարակել մասնավոր կարգով: ՍՍՀՄ գիտությունների ակադեմիայի կենտ. արխիվում պահվող գրություններից պարզվում է հետևյալը: Ստանալով Կազանի ուսումնական շրջանի հոգաբարձուի գրությունը, լուսավորության մինիստրությունը ուղարկում է այն Պետերբուրգի գիտությունների ակադեմիայի վիցե-պրեզիդենտ Գոնյուկով-Կորսակովին և խնդրում կարծիք տալ Նաղարյանի աշխատության մասին: Գեկտեմբերի 14-ի գրությամբ վիցե-պրեզիդենտը ձեռագիրն ուղարկում է ակադեմիկոս Բրոսսին՝ կարծիքի: Ակադեմիկոս Բրոսսեն հաջորդ տարվա մարտի 1-ին մի կարճ զրախոսականով հայտնում է, որ տվյալ աշխատությունը, անկախ իր ունեցած առավելությունից, այդ պլանով տպագրել հնարավոր չէ: Աշխատությունը վերադարձվում է լուսավորության մինիստրությանը: Հետագայում պարզվում է, որ մերժման բուն պատճառը եղել է աշխատության մեջ գործածված աշխարհարարը: Հայտնի է, որ Բրոսսեն նույն պատճառաբանությամբ խափանեց նաև Արովյանի աշխատությունը, առժամանակ արգելակելով աշխարհարարի մոտքը մեր զրախոսության մեջ:

4. 1844 թ. օգոստոսի 7-ին ծնվում է Նաղարյանի ավագ որդին՝ Ֆրիդրիխը (երկրորդ անունը Նոայի):

5. Ներսես Աշտարակեցի կաթողիկոսը Պետերբուրգից դուրս է գալիս 1844 թ. զարնանք և ղեկավարելի վերջին միայն հասնում Քիֆլիս:

6. Հաղարյանները այդ շրջանում նրան վերաբերվել են սառը:

7. Արվերդյանի 1844 թ. փետրվարի 28-ի նամակից պարզվում է, որ Հաղարյանները էմինի հանդեպ ևս ցուցաբերել են անբարեհաճություն, որի պատճառով և նա ցանկացել է լողնել ձեմարանը: Նաղարյանի սրտնեղությունը էմինից գալիս էր վերջինիս ցուցաբերած խնդրահաճ վերաբերմունքից: Ինչպես հայտնի է փաստերից, էմինը համաձայն չէր Նաղարյանի «Եղեղությանը»:

8. «Դասք վատաց և աղղատեցից» ասելով նկատի ունի հետագի՞ իսկը, իսկ «սիրտը լուսաց և ստոյգ հայրենասիրաց» ասելով՝ լուսավորության ձգտող մարդկանց:

9. Խաչատուր Հաղարյանը օգոստոսին մեկնում է արտասահման, ուր մնում է մինչև 1847 թ. իր նորածին միակ ժառանգի առողջությունը վերականգնելու նպատակով:

10. Խոսքը վերաբերում է Մ. Սալլանյանին: Ներսեսի կաթողիկոսանալուց հետո նա վերադառնում է էջմիածին:

11. Խուդաբաշյան Ալեքսանդր Մակարի—հայ գործիչ: Տարիներ շարունակ ծառայել է Ռուսաստանի արտաքին գործերի մինիստրությունում: Հաղարյանի և Հ. Արզումանի հետ 1827 թ. Կոստանկեյ է հայ սխտականության վերաստեղծման ծրագրի մշակմանը: Եղել է հայկական լիբերի գրաքննիչ: Հրատարակել է «Բառարան ի հայկական լեզուի ի ռուսաց բարբառ», երկու հատորով (Մոսկվա, 1833):

(էջ 92)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 5: Տպագրվել է «Լուսն», 1893, դ. Բ, էջ 255—258:

1. Ալվուռյանի ակնարկը վերաբերում է Ներսես կաթողիկոսի ցանկությանը՝ էջմիածնում հոգևոր ճեմարան հիմնելու մասին:

2. 1835 թ. ուսումնական կանոնադրությամբ Պետերբուրգի համալսարանում պրոֆեսորի պաշտոն կարգ էր ստանալ նա, ով ուներ զոկտորի աստիճան: Նաղարչանը զժգոհում է այդ օրենքի դեմ: Համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետում բացվում են՝ հայկական ամբիոն (Մ. Բերդյան), վրացական (Զուրիկով), թաթարական (Բուդագով): Մինիստրության կարգադրությամբ Թիֆլիսի գիմնազիաներից պահանջվում է 5-ական ուսանող տեղական լեզուների մեջ մասնագիտանալու և նրանցից թարգմանիչներ պատրաստելու համար:

3. Շահան-Ջրպետը հայ առաջին արևելագետներից էր (1772—1837): 1798 թ. մինչև 1826 թ. ապրել է Փարիզում և պաշտոնավարել «Արևելյան կենդանի լեզուների» դպրոցում, իրրև հայերենի դասատու: Ներսես Աշտարակեցու հրավերով գալիս է Թիֆլիս, իրրև Ներսիսյան դպրոցի դասատու և խորհրդատու: Շատ չանցած, նա զժաղում է Ներսեսի և Ալամդարյանի հետ, մասնակցում նրանց դեմ սարքված դավերին (Տե՛ս «Արձագանք», 1892, № 131):

4. Ալամդարյանի հասցեին արված ակնարկը չի համապատասխանում իրականությանը: 1824 թ. Մոսկվայից նա հրավիրվում է իրրև Ներսիսյան դպրոցի տեսուչ: Ակտիվ մասնակցություն է ունենում հայրենասիրական շարժմանը: Ներսես Աշտարակեցու «աքսորից» հետո հայաժանքի է ենթարկվում և՛ նրա հակառակորդների, և՛ կառավարության կողմից: Ալամդարյանի ընթանիները նրա մեկուսացումը արագացնելու համար տարածում են, թե նրա դպրոցի դրամական հաշիվները անկանոն վիճակի մեջ են եղել: Ներսես Աշտարակեցին Քիչինևից պահանջում է հաշվետու լինել իրեն: Հետագա իրադարձությունները հնարավորություն չեն տալիս Ալամդարյանին կատարել Ներսեսի պահանջը:

43. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱՐՈՎՅԱՆԻ,

(էջ 94)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Խ. Արովյանի ֆ. № 302ա: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1904, № 3, էջ 123—128, զրաքննական կրճատումներով: Նույն կրճատումներով թարգմանաբար տպագրվել է «Դիվան Խ. Արովյանի», հ. 1, էջ 259—262: «Դիվանի» կազմողը՝ Ն. Շահագիրը «Սովետական գրականության» ամսագրի 1941-ի № 11-ում (էջ 99) տպագրում է «Նամակ խորագրությամբ», որ հրապարակում է Նաղարչանի նամակի ինքնագրից հանված հատվածները: Նամակը լրիվ հրատարակվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է Նաղարչանի ուսուներև առաջին աշխատությանը (Веглянъ ВЗГЛЯД...):

2. Կողանի համալսարանի խորհրդի 1844 թ. «Հաշվետվություններ» մեջ հիշատակվում է Նաղարչանի հայերեն լեզվով գրած «Տեսություն համաշխարհային պատմության» վերնագրով աշխատությունը:

3. Խոսքն ուղղված է ակադեմիկոս Բրոսսինին:

4. Վորոնցով Ալեքսեյ Միխայլովիչ—կոմս, ֆելդմարշալ, Բորոդինյան հակառակորդի հերոսներից: 1845 թ. մարտին գալիս է Թիֆլիս իրրև Կովկասի գլխավոր հրամանատար և փոխարքա՝ անասմանափակ իրավունքներով: Ապրիլի վերջին նա դնում է կովկասյան ճակատ՝ Շամկի դեմ վերսկսած պատերազմը վարելու: Հունիսի 14-ին Վորոնցովի զորքերը գրավում են Անդիլի ամրոցը և մտնում նույնանուն գյուղը: Հուլիսի 6-ին շարունակվում է արշավանքը Դարգոյի ուղղությամբ: Նաղարչանն իր առաջին նամակը գրել է մայիս ամսին, Վորոնցովը նրան պատասխանել է Անդիլի գյուղում եղած ժամանակ (հունիսի 14-ից հուլիսի 4-ի շրջանում):

5. Քննադատությունն ուղղված է կղերա-ֆեոդալական դասի այն ներկայացուցիչների դեմ, որոնք խմբվում էին Ներսես Աշտարակեցու շուրջը, Թադիագյանի, Արովյանի, Նաղարչանի հետ բարձրացող նոր սերնդի զաղափարների դեմ պայքարելու համար:

6. Պողոսյան—Լեւոնտանն է:

7. Ի. Վ. Բերտոլին—Կազանի համալսարանի դասախոս, արևելագետ-թուրքագետ (1818—1896): Համալսարանի «Տեղեկագրում» տպագրվում են Բերտոլինի արևելագիտական հոդ-
վածքներն ու Համալսարանի տնօրենի նոթերը, «Обзор трехлетнего путешествия по востоку»
վերնագրով աշխատությունը: Այստեղ հիշատակվում են հայերեն լեզվում հորձածվող բաշ-
աները:

8. Երկրորդ աշխատությունը ունենում է՝ «Обзрение истории гайканской письменности
в новейшие времена». Рассуждение, писанное для приобретения степени магистра
армянно-персидской словесности кандидатом философии Степаном Назарьянцем.
այս է տեսնում 1846 թ. Կազանի համալսարանի «Ученые записки»: Նույն տարին՝ նաև ա-
ռանձին հրատարակությամբ:

Այսին ժողովածուում գետնդրված այլ նամակներից հայտնի է դառնում, որ Նազարյանի
նախաձեռնությամբ և համալսարանի խորհրդի միջնորդությամբ հրադարանը ձեռք է բերել
Մխիթարյան հին և նոր հրատարակությունները և այլ գրքեր:

9. Կազանի համալսարանի Լորտչեևսկու անվան դրադարանում պահպանվում են հայերեն
գրքի և պրնագրերի հատերը: Մասկվալի մարդային արխիվում պահպանվող մի գրությունից
երևում է, որ Նազարյանը 1849 թ. Կազանի համալսարանի դրադարանից վերցրել և վերա-
դարձրել է «Родная Мекка и Иерусалим» և Սամուել Անեցու «Ժամանակագրությունը»
(ГИАМО, ф. 213, оп. 2, л. 185, л. 2):

1846

44. ՆԵՐՍԵՍ ԱՇՏԱՐԱԿԵՅՈՒՆ

(էջ 99)

Ինքնագիրը պահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպա-
գրվել է «Արձագանք», 1896, № 113, էջ 3:

1. Կիլիկոն—Մարի Տուլի Յիցերոն (106—43)—հին Հռոմի հայտնի հոևոոր, փաստաբան,
տառնարան և հասարակական գործիչ:

2. Խոսքը վերաբերում է Նազարյանի 1846 թ. հրատարակած ուսերեն աշխատությունը:

45. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 100)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Հազարյանների ֆ., թղթ. 107,
գ. 44, վ. 227: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ակնարկում է Պետերբուրգում անցկացրած երկու տարիները:

46. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱՎԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 101)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1899, գ. Ա, էջ 222—224:

1. Ակնարկում է 1844 թ. մարտի 1-ին գրած բացատական գրախոսականը:

2. Ուսերեն լեզվով գրած երկրորդ աշխատությունը՝ «Обзрение истории гайканской
письменности в новейшие времена» վերնագրով, Նազարյանը ներկայացրել է իրեն մա-
դիստական դիսերտացիա և պաշտպանել է 1846 թ. Կազանի համալսարանում: Թաթարական
ավստնում հանրապետության ԿՊ արխիվի № 977 ֆոնդում պահվում է Նազարյանի գործը հայ գրա-
կանության մադիստոսի աստիճան ստանալու մասին: Թեղերը, որով նա պաշտպանել է իր
դիսերտացիան՝ առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում իրենց դրույթներով գրական
նոր լեզվի, հայ գրականության հատարակական դերի և հոգևոր կյանքի վերածննդի հարցերի
վերաբերյալ: Ստորև հրապարակում ենք այդ թերերը:

Положения,
извлеченные из рассуждения:

Обозрение истории гайканской словесности в новые и новейшие времена,
написанного
для приобретения степени магистра по отделению восточной словесности
адъюнктом С. Назарьянцем

- I. Возникновение новых религий влекло за собою упадок древнего образования народов и сопровождалось в особенности истреблением исторических памятников их.
- II. Самостоятельное существование армян как народа христианско-православного на Востоке обуславливалось, между прочим, ранним появлением св. писания на их языке.
- III. Армения во время дохристианския имела уже литературу, хотя от веков языческих не уцелело никаких письменных памятников.
- IV. Преобладание философско-религиозной стихии в древней литературе армян имеет свой источник частью в общем духе азиатских народов, частью в многообразных сношениях армян с Византиею.
- V. Литература армян доселе еще носит на себе отпечаток средних веков, и, по многим причинам, не может называться народною.
- VI. Духовенство армянское, бывшее с IV ст. по Р. Х. до настоящей поры почти единственным представителем умственной жизни своего народа, должно переродиться духовно-нравственно, чтобы не лишиться дальнейшего влияния на современное поколение, более или менее принимающее в себя стихии европейской гражданственности.
- VII. Древняя, отжившая уже форма известного языка не способна более служить орудием просвещения для нынешнего поколения.
- VIII. Мхитаристы, при всех признанных заслугах, оказанных ими Армении, немного еще успели сделать для народного образования армян, рассматриваемых в целости.
- IX. Ученые произведения братства иноков Св. Назаря тогда только будут иметь право на название национальной собственности, когда народ самостоятельно превратит их в сознание свое.
- X. Правда, язык армянский не имеет для русских дипломатической важности, и близоукому наблюдателю не представляет никаких заманчивых видов в будущем, но он более всех других языков Востока имеет право на внимание образованной и мыслящей части русского юношества.

1847

47. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԱՀՆԱԹՈՒՆՅԱՆԻ

(Էջ 103)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, «Կաթողիկոսական դիվան», թղթ 129, գ. 57: Տպագրվել է Ա. Սեդրակյանի «Հովհաննես Շահնաթունյանի կենսագրությունը» գրքում, 1898, էջ 193—200:

1. Հովհաննես Շահնաթունյան (1799—1849)—էջմիածնի միաբանության անդամ, գիտական-պատմաբան: 15 տարեկան հասակում ուղարկվել է էջմիածին, այնուհետև Պոլիս՝ կրթության: 1827 թվականից ապրել և գործել է էջմիածնում: Մասնակից է եղել Կարբեցու դեմ ծավալված զոգոհություններին: Ցանկացել է Աբովյանի, Մսերյանի և ուրիշների հետ գիտական գործունեություն սկսել Սեանի վանքում: Ցուցակագրել և մշակել է էջմիածնի վանքի ձեռագրերի մի մասը: Իր գիտական գործունեությամբ հաշտել է եղել հանրաշարժներին: Մուրավիևը իր «Армения и Грузия» աշխատության մեջ հիշատակում է Շահնաթունյանի օգնությունը Հայաստանի հնագիտության հարցերի շուրջ: Սեդրակյանը տպագրել է հայագետ Բրոսսի համակները Շահնաթունյանին:

Նազարյանի սուլին նամակի վերջում նշանակված 43 թիվը Սեդրակյանի ենթադրությամբ Շահխաթունյանի կողմից նշված Նազարյանից ստացած նամակների թիվն է։ Հայտնի է, որ Նազարյանի միջնորդությամբ Շահխաթունյանը 1844 թ. ընտրվում է Կազանի համալսարանի անդամ-թղթակից։ Մատենադարանի «Կաթողիկոսական գիվանում» պահպանվում է համալսարանի կողմից նրան տրված վկայականը, որը տպագրել է Սեդրակյանը իր ուսումնասիրության մեջ։

2. Ալեքսանդր Զուղայեցի—Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1706—1784)։

3. «Պապական Սոմալայ» խոսքը վերաբերում է Սուրիաս Սոմալուն, Մխիթարյան միաբանության անդամ։ 1822 թվականից՝ միաբանության արքայ Նրա օրով ուժեղանում է Մխիթարյանների կախվածությունը Հռոմից։

4. Պապական Գալանոս (Կլեմենս) Սորենտացի—XVII դարի կաթոլիկ կրոնավոր գիտնական։ Իմացել է տաճկերեն, հայերեն և վրացերեն։ 15 տարի ապրել է Կովկասում և քարոզել է կաթոլիկություն։ Իր աշխատությունների մեջ փորձել է արդարացնել Հռոմի պապի արևելյան քաղաքականությունը։

5. Քաղկեդոնի ժողովը 451 թ. կապացած տիեզերական շորրորդ ժողովն է։ Զբաղված լինելով հայրենական պատերազմով պարսից ղեմ, հայ Եկեղեցու պաշտոնյաները չներկայացան և շրջադրությունից Քաղկեդոնի ժողովի որոշումը Դրանով հայերը դրսևորեցին իրենց ճաղաքական ինքնությունը պաշտանելու ձգտումը։

6. Նազարյանը դավանաբանական խտրությունների և երկպառակությունների դեմ մղվելիք պայքարը դիտում է իրեն պայքար ազգային միասնության համար։

7. 431 թ. Եփեսոսում կայանում է 3-րդ տիեզերական ժողովը։ Այստեղ մերժվում է նեստորի բարոյածայն վարդապետությունը, ինչ Բրիստոսի մեջ աստվածայինը ու մարդը բաժանելու։

8. Խոսքը «Յաղագս փորձական հոգևրանութեան ճառ» գրքի մասին է։ Տպագրվել է 1851 թվականին, Մոսկվայում։

48. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԱՀԽԱԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 106)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։ Տպագրվել է «Հովհաննես Շահխաթունյանի կենսագրությունը» գրքում, էջ 202—205։ Սույն նամակը Նազարյանը գրել է Շահխաթունյանին ուղարկած «Հոգևրանություն» ձեռագրի առաջին էջում՝ ձեռնից հետո։

1. Լուրենցի Մեդիչի (1449—1492)—Ֆլորենցիայի իշխանավորներից։ Հովանավորել է գրականության և արվեստի ներկայացուցիչներին։

2. «Ֆրեդերիկոս իմաստուն» — եկատի ունի Ֆրիդրիխ Բ-ին, որն իրեն ներկայացնում էր իբրև դիտության և արվեստի հովանավոր։

3. Ակնարկում է Ներսես Աշտարակեցուն։ Պահպանվել է 1848 թ. Ներսեսի ձեռքով գրված մի նամակը, որտեղ նա ասում է, ինչ իրեն մեղադրում են գիտության և լուսավորության գործիչներին հալածելու մեջ։ Այստեղ նա տալիս է և Նազարյանի անունը (տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյան, Նազարյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, էջ 48—49, ծանոթությունը)։

49. ՍՆՐՈՎՐԵ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

(էջ 107)

Ինքնագիրը (Ֆրանսերեն)* պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, «Կաթողիկոսական գիվան», թղթ. 129, վ. 114։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Սերովրե արքեպիսկոպոսը Աստրախանի հայոց թեմի հոգևոր առաջնորդն էր։ Սկզբնական դավանությամբ կաթոլիկ։ 1812 թ. Եկել է Եյմիածին, 1815 թ. հետո գնացել Մոսկվա և ազատության ճանապարհում եղել է դատաւոր։ Հայաստանը Ռուսաստանին միացնելուց հետո Հովհաննիսյանը կողմից ստացել է արքեպիսկոպոսի աստիճան և 1832 թ. նշանակվել է Աստրախանի թեմի հոգևոր առաջնորդի պաշտոնում։ Սերովրե արքեպիսկոպոսը ժամանակին աչքի է

* Նամակը թարգմանել է Հ. Տ. Գասպարյանը։

ոնկել լեզուների իմացությունը: Հրատարակել է «Ճապոնի գիտություն» վերնագիրը կրող ժողովածուն, ուր գեղեղել է բազմաթիվ տեղեկություններ գիտության տարբեր բնագավառներից: Սերավրերի հարարերությունները ներսես Աշտարակեցու հետ սկզբից ի վեր եղել են վատ: 1847 թվականին կաթողիկոսը որոշել է ստուգել Աստրախանի հոգևոր թեմի գործերը: Մինչև այդ որոշման իրականացումը Սերավրեն կրել է իր մահանշանը:

2. Իր լուսավորական ծրագիրը նադարյանը շարադրել է «Объяснение истории гайканской письменности в новейшее время» աշխատության վերջին մասում:

3. Ազդելին գլորոց ստեղծելու հարցը նադարյանին դրաջեցրել է տարինէր շարունակ նրա ծրագրեր շատ կողմերով հիշեցնում է Սերավրանի Գորգատում կազմած գլորոցական կրթության ծրագիրը:

4. Բարձրագույն ուսումնական հաստատություն հիմնելու հարցը նադարյանը առաջին անգամ ակնարկել է 1843 թ., ներսես Աշտարակեցուն ուղղած նամակներից մեկում:

50. ՍՏԵՓԱՆԱՍ ՆԵՐՍԻՍԻԱՆԻՆ

(Էջ 109)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Երեցյանի ֆ., թղթ. 118, վ. 246: Տպագրվել է «Արձագանք», 1888, № 2, էջ 26—27:

1. Ներսիսյան Ստեփան (1815—1884)—հայ նկարիչ: Ամսթիվ է Պետերբուրգի զեղարվեստների ակադեմիայում 1835—1840 թթ. և Արտվանը օգնել է նրան ակադեմիա ընդունվելու: Մինչև 1849 թ. ապրել է Քիֆլիսում, նյութական ծանր պայմաններում:

2. Նամակում «ննչին» բառից մինչև «և մեծարանք...» արտահայտությունը, թույլի մաշված լինելու պատճառով, չի ընթերցվում:

51. ՊՈՊԵՂՅԱՆԻՆ

(Էջ 110)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԲ, Մատուրյանի ֆ. № 693: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1857 թ. Հ. Սալաթյանին գրած մի նամակում նադարյանը հիշատակում է Մեղքոն Գառնարյան Պոպոլյանց ազգանունով մի վաճառականի Աստրախանից: Այս Պոպոլյանն է, ինչ մեկ օրիշր, չղիտներ: Նադարյանի ամած տեղեկություններից հայտնի է, որ նա ուղի շրջանում աշխարհաբար բազմաթիվ նամակներ է գրել հատկապես Աստրախանի հայ վաճառականներին՝ քարոզելով իր գաղափարները: Տարբեր աղբյուրներում հիշատակվում են Մեղքոնի Հովակիմի, Բալասանյան Բաղդատարի, Ստեփանյան Զանումի, Սաղրաթով Մկրտչի, Սերբբյակով Ստեփանի, Սերգեևի, Փուրդովի, Անանովի, Շախումովի և ուրիշների անունները:

2. Սերավրե արքեպիսկոպոսի մահից հետո ներսես Աշտարակեցին Աստրախանի թեմի առաջնորդ է նշանակում իր համախոհներից Բարսեղ արքեպիսկոպոսին: Սա հայտնի էր իր բանասերություններով:

3. Խոսքը վերաբերում է ներսես Աշտարակեցուն: Նադարյանի ոտներին Էրկրորդ աշխատության վերջին էջերում շարադրված ծրագիրը հիմք է դառնում հայտարարելու նրան եկեղեցու թշնամի:

4. Մատենադարանում, «Կաթողիկոսական դիվանին» թղթերում պահպանվում է Նադարյանի ակնարկած նամակը ներսես կաթողիկոսին: Այդ նամակով Աստրախանի վաճառական Զանումովը (Ստեփանյան) խնդրում է կաթողիկոսին նիմին-Նովոգորոդին նվիրած իր 500 ռ. գրամը հատկացնել Աստրախանում գլորոց բաց անելու գործին: Նա միաժամանակ խնդրում է Կազանից հրավիրել Ստեփանոս Նադարյանին վերատեսուչի պաշտոնով և հնարավորություն տալ նրան դրադվելու նաև տպագրական գործով: Աշտարակեցին մերժում է հայ վաճառականի խնդիրը:

52. ԲԱՐՍԵՂ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

(Էջ 112)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱՐ, Ս. Նաղարչյանի ֆ. № 10: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1901, գ. Ա. Էջ 285—288:

1. Ստորախանի վաճառականներից, որոնց հետ նամակագրություն ուներ Նաղարչյանը:

53. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 115)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Լաղարչյանների ֆ., թղթ. 112, գ. 42, վ. 31: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է Նաղարչյանի՝ Լաղարչյան ճեմարանում պաշտոնավարելու ցանկությանը: 1848 թ. մայիսի 10-ի կառավարական որոշումով Լաղարչյան ճեմարանը անցնում է բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների շարքը: Ընդլայնվում են արհեստագիտության ուսումնասիրության շրջանակները, մեծանում է դասախոսական կազմը:

54. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 119)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Լաղարչյանների ֆ., թղթ. 106, գ. 35, վ. 10: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. «Հակաճառություն գոտաանց առաջարկութեանց» Նաղարչյանը ներկայացրել է իբրև դեմոկրատիայի թեզեր, սպագիր վիճակում: Մի օրինակ պահվում է մատենադարանում, թղթ. 106, գ. 35, վ. 11: Նտորհ բերում ենք տերադր.

П о л о ж е н и я,

извлеченные из диссертации, под заглавием:

«Рудеки, Дакики и Фердауси»,

написанной для получения степени доктора восточной словесности магистром
Степаном Назарьянцем

1. Восточный мир не менее достоин внимания науки, чем так называемый древне-классический.
2. Зендом надобно почести и название приписываемой Зороастру священной книги древних персов и язык, на котором она составлена.
3. Персы, несмотря на недостаток действительных памятников древней литературы, не были чужды ни бытописания, ни поэзии задолго до христианской эры.
4. Не один фанатизм арабов, но и слепое благоговение мусульманской Персии к языку Корана и пристрастие к арабизму отдалили возрождение персидской литературы до X столетия.
5. Рудеки должно считать отцом новоперсидской поэзии; он жил прежде, а не после Дакики.
6. Дакики принадлежит слава первого эпика Персии; я утверждаю, что он был современником Фердауси.
7. Неблагоприятные отзывы Фердауси о трудах Дакики неосновательны, противоречат сами себе и выказывают малодушную зависть к славе первого персидского эпика.
8. Фердауси начал «Шах-Намэ» задолго до воцарения султана Махмуда, сделавшего впоследствии покровителем предприятия поэта.

9. «Книга царей» Фердауси, при всех своих неотъемлемых достоинствах, не свободна от недостатков.

10. Сравнение Фердауси с Гомером, несмотря на различные точки соприкосновения между ними, неуместно. Принадлежит различной национальности, Гомер и Фердауси могут только быть справедливо оценяемы каждый в своей собственной сфере. Дискут будет происходить 6 марта

2. ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում պահպանվել են նազարյանի գիտնորական գիտերտացիայի պաշտպանության կապակցությամբ համալսարանի արեկագիրտության ֆակուլտետի խորհրդի նիստերի արձանագրությունները, որոնց համաձայն.

ա) 1848 թ. սեպտեմբերի 6-ին քննարկվել է նազարյանի դիմումը գիտնորական աստիճան հայցելու մասին: Ներկայացված գիտերտացիան հանձնարարվել է խորհրդի անդամներին ծանոթանալու համար:

բ) նոյեմբերի 18-ին քննարկվել է գիտերտացիան և նշանակվել է ֆակուլտետային պաշտպանության օրը:

գ) նոյեմբերի 26-ին տեղի է ունեցել ֆակուլտետային պաշտպանություն:

դ) 1849 թ. հունվարի 18-ին քննություն հայաց լեզվից և գրականությունից: Նազարյանը թարգմանել է ռուսերեն Ազաթանգեղոսի պատմության 38-րդ գլուխը, ընդհանուր ծանոթություն տալով հեղինակի մասին: Թարգմանել է լատիներեն Մ. Խորենացու երկրորդ գրքի 34-րդ գլուխը: Պատասխանել է հետևյալ հարցերին. Հայերի գրականությունը IV—V դարերում: Հայ գրականության սկզբնավորումը հեթանոսական շրջանում: Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան: Հայերի քաղաքական կյանքի պատմությունից արվել են հետևյալ հարցերը. Հայկական գինատիայի անկումը և նրան հետևող իրադարձությունները մոնղոլների շրջանում: Քրիստոնեականների վիճակը արարական խալիֆայի շրջանում: Հայերի կրոնական ներկա վիճակը:

ե) Հունվարի 21-ին քննություն պարսկերեն լեզվից և գրականությունից: Թարգմանություն Սաադի «Գուլիստանից» և ընդհանուր ակնարկ նրա մասին: Ֆիրդուսու Շահ-նամից կտորներ և բացատրություններ: Պարսից և բուխարական գրականության ներկա վիճակը: Պարսից լեզվի և գրականության վիճակը VII—X դարերում: Ընդհանուր ակնարկ Նիզամիի և Սաադիի մասին:

զ) Հունվարի 26-ին քննություն թուրքերեն և ռուսերեն լեզուներից: Թարգմանություն թուրքերենից ռուսերեն: Ընդհանուր ակնարկ թուրք և ռուս գրականության տարբեր շրջանների մասին:

է) Փետրվարի 21-ի նիստում քննարկվել են նազարյանի դրամոր աշխատանքները հետևյալ խնդիրներով: 1. Հայերի գրական կյանքը VII—X դարերում: 2. Հայաստանի Սասանիդյան շրջանը: 3. Հայերի և սարսիկների փոխհարաբերությունները: 4. Փեհլևական ժամանակաշրջանը: 5. Լուսավորական շրջանի անկումը և նրա պատճառները:

բ) Փետրվարի 22-ին կարդացվում է նազարյանի ներկայացրած գիտերտացիայի թեզերը: Որոշում է ընդունվում շաղպրել այն և խնդրել ռեկտորի լույստվությունը՝ նշանակելու համալսարանի խորհրդի նիստ հրապարակային պաշտպանության համար մարտի 6-ին:

՝) Մարտի 6-ին հրապարակային պաշտպանություն գիտնորական, Գալիկի և Ֆիրդուսի» թեզայով: Օպոնենտներ՝ պրոֆեսորներ Ֆոյզու և Բերյուզին:

ժ) Մարտի 12-ին համալսարանի խորհուրդը հաստատում է նազարյանի գիտերտացիայի պաշտպանությունը: Նազարյանի դրամոր աշխատության ձևագիրը պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում:

3. Արամելիք Սիմյոն Դավիթովիչ—գեներալ-մայոր: Հովակիմ Լազարյանի փեսաներից:

55. ՄԿԻՏԻՉ ԷՄԻՆԵՆ

(էջ 120)

Խնդնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Լազարյանների ֆ., թղթ. 108, գ. 60, փ. 22: Տպագրվել է Մ. Էմինի «Երկասիրություններ» գրքում, էջ 242—244:

1. Խոսքը վերաբերում է 1349 թ. Մ. Էմինի հրատարակած «Ընտիր հատուածք, քաղնալք ի նախնի և արդի մատենագրաց հայոց, հանդերձ քառադրովք ի հայկական է ռուսաց քար-բառ ի պէտս աշակերտաց Լազարեանց ճամբարանի արեւելեան լեզուաց» վերնագրով ձեռնարկին:

2. Յոսս Յոհան Հալնբերկս (1751—1826)—բանաստեղծ, Հոմերոսի «Իլիականի» ղերմանեն-
դեն թարգմանիչներից:

3. Թովմաշյան Եղիա (1779—1878)—Մխիթարյան միաբանության անդամ, թարգմանել է
Հոմերոսի, Եվրիպիդեսի պոեմներ:

4. Գրիգոր Անհաղթ, դուցե Գավիթի Անհաղթ:

5. Հելլենագրանության հարցին նա հետազոտում անդրադարձել է «Հյուսիսափայլում» իր
«Հայոց ազգի լուսավորության կամ ոտրոթ թարգմանչաց դարը» ուսումնասիրության մեջ
(1860, № 2):

56. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԻՍԱՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 121)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 35: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913,
№ 4—5, Լջ 906—908: Գ. Սուլիսյանին դրած նամակները հրատարակել է զրականադետ
Յ. Խանդավյանը: Նույն տեղում տպագրված «Մեկնարանության տեղ» վերնագիրը կրող նա-
խաբանում, ուստի պրակտիկության ժողովրդական ուսումնասիրության օրինակով, նա առաջ
է քաշում մեր դասական հեղինակների թողած արժեքների հավաքման և ուսումնասիրության
անհրաժեշտության հարցը:

Ի. Գրիգոր Սուլիսյան—ղղարցի վաճառական: Ապրում էր սկզբում Ղզլարում, ալելլի
ույ՝ Մոսկվայում: Նաղարյանի հետ սերտ բարեկամական կապերի մեջ էր: Նրա որդիները
դաստիարակվել և ուսել են Նաղարյանի մոտ: Նամակները Յ. Խանդավյանին է հանձնել որ-
դիներից մեկը՝ Ա. Սուլիսյանը:

57. ՄՍԵՐ ՄՍԵՐՅԱՆԻՆ

(Լջ 123)

Ինքնագիրը պահվում է Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է ա-
ռաջին անգամ:

1. Նաղարյանի և Մսերյանի նամակագրությունը մեղ չի հասել: Մսերյանի մի նամակը
Քերտվանին և Նաղարյանին տպագրվել է Արտյանի կողմից 1834 թ. «Գորպատյան լրագրում»,
№ 105, Լջ 3, «Հայրենիքի որդի» վերնագրով: Այդ նամակի բովանդակության մասին տեղե-
կություններ կան Մսերյանի սրբու տպագրած մահախոսական հոդվածում «Փարոս Հայաստա-
նի» 1879 թվականի Լջերում:

2. Լաղարյանների հրավերով Մսեր Մսերյանը 1848 թվականից աշխատում էր Լաղարյան
ճեմարանում իրեն կրոնոսույց:

3. Հատվածը բերված է Մսերյանին գրված ասրիլի 11-ի նամակից, նամակագրությանը
վերադարձվում է երկար տարիների ընդմիջումից հետո:

4. Նկատի ունի Մկրտիչ էմինին:

5. Խոսքը Մ. էմինի աշխատության մասին է՝ «Հատուածք քաղեալք...» վերնագրով:

58. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԻՍԱՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 125)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 36: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913,
№ 4—5, Լջ 908—909:

59. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱԶԱՐՅԱՆԻՆ

(Լջ 126)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՄՍՀՄ Կոմարխինսկում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ
11—12: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Լազարյան Ճևմարանի վերահստուցման առիթով Նազարյանը Հոկտեմբերի 21-ին գլխավորում է Լազարյաններին պաշտոնն ստանալու համար:

Լազարյանները Հոկտեմբերի 23-ի նամակով առաջարկել են Նազարյանին պարսից-արաբ լեզուներին ամբիոնի հետ և գերմաներեն գտակը Ճևմարանին կից լիցենզիում: Նազարյանը սույն նամակում նորից կրկնում է իր պահանջը լիցենզիում միայն լատիներեն դասավանդելու ցանկության մասին:

ՇՈ. ԵՓԻՆՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 128)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1899, գ. Ա, էջ 224—225:

1. Նդիսարեթ Լազարյանը Հովակիմ Լազարյանի դուստրն է:

2. Խոսքը Ս. Ոսկարովի մասին է:

3. Գեոկչե-Ալամդարյան, Կեոկչեյան Հարություն է (1818—1875)—ն. Նախիջևանի ս. Խաչվանքի բաժանառ Նդիլ է Ալամդարյանի աշակերտը: Նրա մահից հետո իր վրա է վերցրել սիրելի ուսուցչի ազդանունը: 1840-ական թվականներին նա արդեն հայտնի էր «Առաւելք հեմնեիցերի» զբոսայգի թարգմանությունում: Բարեկամ է եղել Նազարյանին և Նախիջևանին: Նազարյանը ճառ է արտասանել բաժանաչի ղեկավարի առջև:

61. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՍԶԱՐՅԱՆԻՆ

(Լջ 129)

Ինքնագիրը (ոտակերտ) պահվում է ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, դ. 309, էջ 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է «Абдул Касем Фердауси Тусский, творец книги царей, известной под названием Шах-Намэ. С присовокуплением краткого обзора истории и персидской поэзии до исхода XV столетия по Р. Х.—сочинение доктора восточной словесности Степана Назарьянца».

Աշխատության առաջին մասը տպագրված է նույն թվականին, Կազանում:

62. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՍԶԱՐՅԱՆԻՆ

(Լջ 130)

Ինքնագիրը (ոտակերտ) պահվում է ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, դ. 309, էջ 51—52: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Սույն նամակը գրված է Ճևմարանի վարչության անունով: Նույն տեղում պահպանված է Լազարյանի մի նամակից (1849, դեկտեմբերի 31) երևում է, որ համաձայն նախնական պայմանաւորվածության, Նազարյանն ավարտում է իր գործերը Կազանում և նույնմբերի երկրորդ կեսին փոխադրվում է Մոսկվա: Քանի որ լատիներենի դասատուն դեռ ազատված չէր իր պաշտոնից, նրան առաջարկվում է ընտրություն կատարել եվրոպական այլ լեզուների մեջ: Նազարյանը միջադրվում է և բողոքում Լազարյաններին:

Ստորև բերված գրությունը պարզում է տեղի ունեցածը.

От почтителя
3 декабря 1849 г., № 324
г. Назарьянцу.
Милостивый государь,
Степан Исаевич!

Исправляющий должность инспектора Института доставил нам не официальным, а частным образом, представленную вам в Правление бумагу от 22 ноября. Усмотрев из нее, что относительно назначаемых вами по Институту занятий произошло недоразумение, считаю нужным объяснить, что по расчету времени, которое было нужно для пе-

ревода вас из Казанского университета в Институт мы знали, что вы прибудете в Москву не прежде как в продолжение или даже в конце настоящего академического полугодия, а так как в каждом благоустроенном учебном заведении учение не может, не должно быть прерываемо, то мы и положили, не прекращая преподавания латинских классов в ожидании вас, оставить его на прежнем положении до 1 января 1850 года.

Таким образом, с будущего года преподавание латинского языка будет поручено нам с назначением положенного старшему учителю жалования, независимо от оклада нашего по званию профессора.

Если бы вместо того, чтобы просить формально от Правления по этому делу объяснения, вы обратились для приведения в ясность вашего недомыслия частным образом к нам, то избавили бы себя от беспокойства и волнений, г. Зиновьева от затруднений на счет того, какой ход дать этому делу, а нас от неудовольствия, хотя и легкого, с которым всегда сопряжено чтение бумаг, написанных в тревожном духе.

Проню вас уведомить меня—получили ли вы в Казани письмо мое и деньги на путевые издержки от г. тамошнего военного губернатора.

По получении ответа будет дано распоряжение об окончании расчета по сему предмету.

Примите уверение в моем совершенном почтении.

2. Խոսքը վերաբերում է 1849 թ. հոկտեմբերի 16-ին Հաղարյան ճեմարանի ղեխավոր կառավարչության որոշմանը՝ նաղարյանին Կաղանի համալսարանից Հաղարյան ճեմարան փոխադրելու մասին:

1850

63. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 131)

Խնքնադիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 40—41, հպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ֆիրզուսու «Շահնամներն» նվիրված աշխատությունը նաղարյանը տպագրել է իր ծախսով:

2. Հ. Հաղարյանը ճեմարանի դիրեկտորին ուղղած գրությամբ պարտավորեցնում է համալսարանի ղալ նաղարյանի հետ պարսկական-արաբական ամբիոնի հետ ստանձնելու և թուրք-թաթարական, մինչև համապատասխան մարդ գտնելու: Նաղարյանը ապրիլի 10-ին ներկայացնում է երկու ամբիոնների ծրագիրը մի փոքրիկ բացատրականով, բայց հրաժարվում է վերջինի դեկավարությունից: Այդ մասին տեղեկություններ կան նույն ֆոնդում պահպանված փաստաթղթերում:

64. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 132)

Խնքնադիրը պահվում է ԳԱԹ, Ստ. նաղարյանի ֆ. № 37: Առաջին անգամ տպագրվել է «Նոր հոսանք», 1913, № 4—5, էջ 909—912:

Վարդան Սուլթանյան—Գրիգոր Սուլթանյանի որդին: Սկզբնական կրթությունն ստանում է նաղարյանի մոտ: 1857 թվականին տեղափոխվում է Մոսկվայի գիմնազիաներից մեկը: Ավարտելուց հետո զբաղվում է վաճառականությամբ, միաժամանակ հետաքրքրվում զրական-հասարակական կյանքով: Թղթակցում է «Հյուսիսսասիային»: Հետագայում պաշտոնավարում էր Ներսիսյան դպրոցում:

(Էջ 134)

Ինքնագիրը պահվում է ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 45: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է «Յաղագս փորձական հոգևորանովեան, Հասո-ին Քերում ենք և. Լաղարյանի պատասխանը».

Милостивый государь, Степан Исаевич!

На письмо ваше от 7 сего сентября нужным считаю ответить. Доставленная вами армянская рукопись будет здесь рассмотрена и о последующем вам сообщится. Уверен(что достоинства ваши, равно и труд, всегда заслуживают особенного внимания и похвалы, но кажется, что новое ваше сочинение, хотя весьма и любопытное, и уважительное, несогласно со степенью развития образования и просвещения соплеменной нации, ибо для высокого предмета необходимы обширные знания. Если бы труд заключался в краткой, удовлетворительной истории армянского народа, или других учебных предметов, тогда бы это полезнее было. Извините моей откровенности, это доказывает мое доброе расположение к вам, притом благодарность к вашим неусыпным занятиям, посвященным на общественную пользу нации.

Из Тифлиса коллежский секретарь Михаил Саранцянц при письме своем доставил через г. Акимова персидский словарь с русским и армянским. Из Правления Лазаревского института вы это получите на рассмотрение краткое и для сообщения мне вашего отзыва. По показанию словарь включает в себе 10. 595 слов. По письму значится, что это только еще девятая литера и что еще много труда для окончания словаря. Как институтская типография еще неисправна, сколько по этому, столько и по неимению средств напечатать трудно и даже невозможно.

Продолжайте похвальные ваши труды по курсу преподаваний, направляйте других учителей, и в особенности учащихся, с тем чтобы больше оказывалось успехов и точных языках: арабском, турецком, персидском и татарском, как на теории, так и на практике нужно больше заниматься. В последнее заседание Совета это было рассуждаемо и решено, так и следует поступать.

Примите уверение в совершенном почтении.

№ 321. 18 сентября 1850 г. С. Петербург.

Его высокоблагородию профессору доктору С. И. Назарьянцу.

(Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 880, оп. 5, д. 309, л. 46—47).

66. ԽՓՐԵՍ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 135)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Լուսա», 1899, գիրք Ա. էջ 226—228:

1. Ասկարխանյան Հովհաննես Հովսեփի—Թարգմանիչ արտաքին գործերի մինիստրության «Ասիական գերատեսչության» մեջ:

2. Զինովե Ալեքսանդր—Լաղարյան Հեմարանի տեսուչ, պրոֆեսոր. 1863 թ. տպագրել է (ռուսերեն) Լաղարյան Հեմարանի պատմության ուղվադիմը:

3. Մ. Լմինը չի հարգել Նաղարյանի՝ իր կարծիքով «ծալրահեղ հայացքները» և չի բնորոշել աշխարհաբարը իբրև դրական լեզու՝ լուի Նաղարյանին շահակեղու համար: 1848—1849 թվականներին նա զբոս է եղել Լաղարյաններից և ցանկացել է փոխադրվել Հայաստան: 1848 թ. դեկտեմբերի 16-ին Գ. Ախվերդյանին նա գրում է, թե ամսան ամիսներին իր բացակայության ընթացքում իբրև Ս. Նաղարյանը և Զերբեղյանը դիմել են տեսչի պաշտոնի համար, բայց Լաղարյանները մերժել են այն հույսով, թե ինքը կվերագանա: «Этот безалаберный институт», դանդաղում է նա 1849 թ. մայիսի 30-ին Ախվերդյանին: 1850 թ. ուսումնական տարվա սկզբին նա

նորից է նշանակվել Հեմարանի տեսուչ։ Նաղարյանի և էմինի փոխհարաբերությունների մեջ, զսղափարական տարակարծությունների հետ, նկատվել է նաև անձնական մոմենտներ։

67. ԵՓԲՆՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 136)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 6: Տպագրվել է՝ «Հուժա», 1899, դ. Բ. էջ 264—265:

1. Մովսես (Սայաթ-Նոյ) Սայաթ-Նոյյանց (1810—1882)—Տեր-Մովսես ավագ քահանա, մեծ բանաստեղծ Սայաթ-Նոյյանի թոռը։ 1844—1847 թվականներին Ներսիսյան դպրոցի տպարանի կառավարիչն էր և զրադարանապետը։ Նաղարյանի բարեկամներից էր և հետագայում «Հյուսիսափայլի» համակիրներից ու զործակալներից։

68. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 137)

Ինքնագիրը (ոտսերեն) պահվում է ՄՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 56—57: Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Եփրեմ Ալթունյանին դրած 1850 թ. հոկտեմբերի 6-ի նամակից երևում է, որ Նաղարյանը հասկացել է Խ. Լաղարյանի սեպտեմբերի 18-ի պատասխան-նամակի երկրմաստ միտքը իր «Յաղագոս հոգեբանություն» աշխատանքին տված զնահատակների կապակցությամբ։ Այդ պատճառով էլ նա փորձում է ներկայացնել իր աշխատության զլխավոր միտումը։ «Պրադմատիզմը», որի լույսի տակ Նաղարյանը կամենում է բացահայտել իր «Հոգեբանություն» գրույթները, նրա ըմբռնումով մի ուսմունք էր մարդու և բնության փոխհարաբերության մասին, որն ուղղված էր կրոնական դոգմաների դեմ։

2. Ռուսերեն գիրքը, որի մասին խոսում է Նաղարյանը, Ֆիրզոսու մասին դրած աշխատության երկրորդ մասն է, որը հրատարակվել է 1851 թ. Մոսկվայում։

69. ԵՓԲՆՄ ՎԱՐԴ. ԱԼԹՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 138)

Ինքնագիրը չի պահպանվել։ Տպագրվել է՝ «Հուժա», դ. Բ, 1899, էջ 265—269:

1. Շանշյան Նիկողայոս—Հասարակական գործիչ, ապրում էր Պետերբուրգում, կապեր ուներ ուսումնական առաջավոր շրջանների և «Современник»-ի հետ։ «Հյուսիսափայլի» կողմնակիցներից էր։

2. Խուդարաշյանը, Մ. էմինը և մյուս հակառակորդները մերժում են Նաղարյանի աշխատությունը ոչ միայն նրա առաջաբանում զրաբարի գեմ արտահայտված մտքերի, այլև զրքի բովանդակության համար։

3. Նաղարյանն անկարկում է երկու հակադիր կարծիքների ազատ արտահայտման հնաբավությունը։ Այդ մտքերը նա հետագայում քննադատում է «Հյուսիսափայլում»։

4. Էմինն իր հերթին գծողհում է Նաղարյանից։ 1850 թ. մայիսի 14-ին նա գրում է Ախվերդյանին. «Интригам у нас нет конца, в особенности со стороны гонимого нашего господина доктора восточных словесностей Назарьянца (ԳԱԹ, Կ. Ախվերդյանի արխիվ)»։

5. «Կովկաս» թերթի խմբագիրներից Իվան Ալեքսեևիչ Սլիվիցկին (1819—1875) Օդեսայից իբրև ղեկավարական գալիս է Թիֆլիս։ Սկզբում լրջակցում է «Կովկաս» ռուսերեն թերթին, 1850 թվականից նշանակվում է խմբագիր։ Նույն թվականի «Կովկասի» № 30-ում տպագրած «Թիրխոզրաֆիա» վերնագրով հոդվածում Սլիվիցկին խոսում է հայերեն լեզվով լույս տեսած մի շարք հրատարակությունների մասին և ապա անդրադառնում զրական նոր լեզվի քննադատությանը, պաշտպանելով զրաբարը։ Այստեղ նա մեծարում է հնդկահայերին, որոնք իրր քաշքեր են գործադրում զրաբարը համազգային լեզու դարձնելու համար։

6. Խոսքը վերաբերում է Մ. էմինի՝ «Ընտիր հատուածք...» խորագրով ժողովածուին։

7. Մ. էմինի «Վեպք հոռն Հայաստանի» գրքի մասին Նաղարյանի կարծիքները համընկ-

նում են հետազայում Մ. Արեղյանի «Հայ ժողովրդական առասպելները» վերնագրով գրքում նույն հարցի մասին արտահայտած տեսակետներին:

8. Ինչիճյան Ղուկաս—Միլիթարյան միաբանության անդամ Պատմարան, աշխարհագրագետ, թարգմանիչ: Խոսքը վերաբերում է «Հնախոսություն» և ու հատոր աշխատության մեջ խորհնացու տվյալների հիման վրա հնագույն երգերի մասին արտահայտած կարծիքներին:

9. Նեյման Կարլ—գերմանացի հայագետ: Կատարել է թարգմանություններ հայ պատմիչներից և գրել ուսումնասիրություններ հայոց լեզվի հարցերի և հայ գրականության պատմության մասին: Նազարյանը ուսերեն լեզվով երկու աշխատությունները գրելիս օգտագործել է նրա հայ գրականության պատմությունը:

10. Խոսքը վերաբերում է Կ. Բյուտի «Herodotus und Ktesias, die ältesten Geschichtstorscher des Orients (Гейденберг, 1836)» աշխատությանը:

11. Ռիվերս Կարլ—աշխարհագրագետ, 1798—1814 թ. ճանապարհորդել է եվրոպական և արևելյան երկրներում, գրել է «Երկրագիտություն» վերնագրով մի գիրք, որտեղ մի առանձին գլուխ նվիրված է Հայաստանին:

12. Ստորև բերում ենք նազարյանի հանձնարարականը Էմիլի գրքի մասին.

Его Высокоблагородию,
господину Директору Назарьевского
института восточных языков,
подполковнику Зеленому
от профессора Назарьянца

Օ Տ Յ Ի Վ

Препровождаемое ко мне рассуждение господина Эммина, под заглавием: О народных исторических песнях древней Армении», рассмотрев со вниманием, имею честь донести Вашему Высокоблагородию, что в нем не находится ничего противного законам и политике русского правительства, и что, следовательно, нет никаких законных препятствий к напечатанию его. Рассуждение Г. Эммина, по рассмотрении мною, передано отцу Диякону Мсеру Мсеряницу.

Профессор Назарьянц
8 мая 1850 г.
Москва

70. ԽԱՉԱՏՈՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻ

(Էջ 141)

Ինքնագիրը (սուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 60—61: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Լազարյանները վերադարձնում են նազարյանի «Հեղեբանության» ձեռագիրը ձեռագրանի խորհրդում քննության դնելու նպատակով:

2. Մերգա Ալեքսանդր Քյազեմբեկը այդ ժամանակ ղապախոսում էր Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետում:

3. 1849 թ. Կազանում և 1851 թ. Մոսկվայում հրատարակվում են նազարյանի «Абдул Касем Фердауси Тусский, творец книги парей. известной под названием Шах-Наме...» առաջին և երկրորդ մասերը: Այդ աշխատության մասին գրական գրախոսական է տպագրվել նեկրատովյան «Современник»-ի 1851 թ. № 12, էջ 48—51-ում: (Այդ մասին տես Ս. Դաբունյան, «Журнал «Современник» о Фердауси», «Народы Азии и Африки», 1965, № 4, стр. 174—176):

71. ԽԱՉԱՏՈՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻ

(Էջ 142)

Ինքնագիրը (սուսերեն) պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Լազարյանների ֆ., թղթ. 116, գ. 106, վ. 23: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1850 թ. նոյեմբերի 26-ին մեռնում է Լազարյան տոհմի միակ և վերջին ժառանգը՝ Հովհաննեսը 6 տարեկան հասակում:

72. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 143)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 38: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 4—5, էջ 912—913:

1. 1850 թ. հուլիսին ծնվում է Նազարյանի Էրրորդ երեխան (նդիսարեթը), որը կարճ ժամանակ անց վախճանվում է: Կնոջ հիվանդությունը և վիշտը կապված է այդ կորուստի հետ:

2. Իզմիրյան Հովսեփ—ղվարցի հայտնի վաճառական: «Հյուսիսափայլի» հովանավորներից: 1861 թ. ստորագրել է մի խումբ հայերի բողոքագիրը՝ ուղղված կաթողիկոսին, «Հյուսիսափայլի» դեմ կաղամակերպված դավերի առթիվ:

1851

73. ԵՓՐԵՄ ՎԱՐԳ. ԱԼԻՌՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 145)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 7: Տպագրվել է՝ «Լուսն», 1899, դ. Բ, էջ 269—270:

1. Նազարյանի մոտ ըստ երևույթին նորից երևում են հյուժախտի նշանները՝ դերհոգնածության հետևանքով:

2. Խոսքը վերաբերում է «Յաղագս փորձական հոգեբանության, հառ», աշխատությանը: Մոսկվայի մարզային արխիվում պահված Լազարյանների ֆոնդի նյութերից պարզվում է հետևյալը. երևելով Լազարյանների կարգադրությունից, ճեմարանի մանկավարժական խորհուրդը լսում է Նազարյանի հաղորդումն իր աշխատության մասին և որոշում ընդունում արդեն նրա տպագրությունը, մինչև հոգևոր հաստատությունները չդնեն այդ աշխատության վրա թույլտվության կնիքը:

3. Խոսքը վերաբերում է Մատթեոս եպիսկոպոս Վեհապետյանին: Մինչև 1858 թ. նոր Նախիջևանի Հայոց հոգևոր թեմի առաջնորդ: Այդ շրջանում նա ուժեղ պաշքար է մղել «Խալիբյանների» դեմ և պաշտպանել է «Հայրապետյաններին»: Մեծապես օգնել է Նալբանդյանի և Խաչատրյանի պաշքարին կղերա-աղայական դատի դեմ: Մեռել է Ղլարում, 1866 թ.:

4. Ալամխանյան Մովսես (1812—1865)—բահա՛նա: Պաշտոնավարել է Վրաստանի, Շամախիի, Գանձակի հոգևոր թեմերում: 1837 թ. փոխադրվել է Պետերբուրգ, այնտեղից Մոսկվա: Եղել է Ներսիս Աղաթանգեոս հակառակորդներից, Նալբանդյանի և Նազարյանի բարեկամը: 1859 թվականին հանվում է բահանաչափործության պաշտոնից՝ զոհ դառնալով Այվաղովսկու և Մսերյանի դավերին:

5. Ամիրյան Հովհաննես Գրիգորի (Ամիրով)—գործիչ հայ: Պետական խորհրդատու: Մեռել է 1876 թ.:

74. ՄՍԵՐ ՄՍԵՐՅԱՆԻՆ

(էջ 146)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Մսերյանների ֆոնդում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Աղաթան Դավթյան.—խոսքը հայտնի բարերար Աբիմյանի մասին է:

2. Նախորդ նամակներից հայտնի է, որ Նազարյանը նախորդ տարվա վերջին հիվանդանում է և ամսից ավելի պառկում անկողնում:

3. Նամակի երրորդ և չորրորդ էջերի վրա Նազարյանը Մսերյանի խնդրանքով հայերեն ու ռուսերեն շարադրել է մազիստրոսության վկայականը: Բերում ենք հայերեն տեքստը.

«Կրոնությունը վարժապետ Լազարեանց դպրոցի արևելան լիզուաց՝ Մսեր Գրիգորեան Զմիռնացի դ՛հիմնաւոր տեղեկութիւնս իւր յԱստուածաբանական ուսմունս ըստ ուղղափառ դատաւութեան Հայաստանեաց եկեղեցւոյ յերևանի կացուցանելով ի բազմամասնեայ դպրութեան

ակնհայտոր տուհմտկանս արդեանց, ոչք են հաւատարարտում և Քրիստոսապատում մատեներ. համառօտ և ընդարձակ հրահանգ բրխտոնեական հաւատոյ հանդերձ բաղմալիլ վկայաբանութեամբ ի սուրբ զրոյց և ի վարդապետաց ևկեղեցոյ՝ տպեալք ի Մոսկուա յամսն 1857 և 1851 ոչ ինչ նուազ յայտսիկ ի յերկատիրութիւնս զիսն հանդիսացուցեալ հայկաբանութիւնս կրօնի և թէ ի հայախօս գայրութեանն արուեստի կոչել զնոյն Մսուր Գրիգորեան ի կոչումն մաղխտոբոսութեան ըստ կարգի Աստուծո բանական ասմանց և ըստ Հայկազեան չեղուագիտութեան շնորհեալ նման զայս վկայադիր գրոշմեալ ձեւամբ մեցով և կնքով ի ամսեանն յամբ տեան 1851 թ....»:

75. ԱՎԵՏԻՓ ԵՎ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՏՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 147)

Ինքնագիրը պահւում է Հայկ. ՍՍՀ ՊԿԱ Էնֆիաճյանի ֆ. № 337, վ. 9: Տպագրւում է առաջին անգամ:

Էնֆիաճյան Համբարձում—էրզրումցի. սովորել է ներսիսյան դպրոցում: Վարել է նույն տեղում ուսուցչի պաշտոն: 1840-ական թվականներին Ռիֆլիւում հիմնում է զրախանութ. հետզհետեւ ընդլայնում իր կապերը հայ օջախների հետ, ծափալում դրրի առևտուր: Այդ շրջանում էնֆիաճյանները հիմնում են տպարան և աչքի ընկնող գիր կատարում հայ լուսավորական շարժման մեջ:

1. ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվի ֆ. 1268, ց. 6, դ. 8-ի նյութերից պարզվում է հետևյալը. 1850 թ վերջին Կովկասյան կոմիտեի նախաձեռնությամբ Կոստերական համալսարանին կից բացվում են հատուկ խմբակներ կովկասյան լեզուների ուսուցման նպատակով: Գոսթինյանների ղեկավար նշանակվում է Ս. Նաղարյանը (հայոց լեզու՝ Մ. Մսերյան, վրացերեն՝ Գուրգենիձե, թաթարերեն՝ Շախումով): Նաղարյանը պարբերաբար հաղորդումներ է անում Կովկասյան կոմիտեի ղեկավար լիազոր Վ. Բուտկովին: Գրականության հավթայթման համար բաց էր թողնվում որոշ գումար: Էնֆիաճյանները Նաղարյանի նամակին պատասխանել են (և հավանաբար դրականությամբ) նույն տարվա ապրիլի 19-ին:

76. ՆՓՐԵՄ ՎԱՐԴ. ԱՂՈՒՆՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 147)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 9: Տպագրվել է՝ «Լուսա», 1889, դ. Բ, էջ 270—273:

1. Պալլոսը՝ ըստ Աստվածաշնչի, Պողոս առաքյալն է: Նա իրեն նվիրել է հեթանոսների «զարծի բերելու» գործին, կրել է ծանր հալածանքներ, բայց մնացել է անզրոգելի իր հավատի մեջ:

2. Խոսքը վերաբերում է Նաղարյանի «Յաղաղս փոքրական հոգևրանութեան, ճառ» աշխատությանը, որը հրապարակվում է Մատթեոս արքեպիսկոպոսի թույլտվությամբ:

3. Վուդհմար Գոտիե—Մոսկվայի նշանավոր տպարաններից մեկի տնօրենը:

4. Խաչատուր Հովակիմյանը Խաչատուր Հովակիմի կաղարյանն է:

5. Շախումով—առանկերեն լեզվի ուսուցիչ կաղարյան ճեմարանում:

77. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱՋԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 149)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 380, ց. 5, դ. 309, էջ 64: Տպագրվում է առաջին անգամ:

78. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԼԱՋԱՐՅԱՆՆԵՐԻՆ

(էջ 150)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 380, ց. 5, դ. 309, էջ 65—66: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ղազար Մանվելովիչ լազարյան—մանուկ հասակում բերվել է Պարսկաստանից: 1842 թ. տվարտել է Թիֆլիսի գիմնազիան: Մինչև 1850 թ. եղել է Գանձակի դավառակա՛ն ղարոցի տաճ-
կերների և թաթարերների ուսուցիչ: Նույն շրջանում լազարյանի հարցով հետաքրքրվում է և Մ.
Էֆենդի (Ախմեդյանին պրած նամակում հարցում է անում նրա մասին): Փոխադրվելով լազարյան
համարան՝ նա ստանձնում է գիմնազիայի տաճիկ, թաթար և տարսիկ լեզուների դասատվությունը:
1853 թ. Պետերբուրգի համալսարանում ստանում է լիկնածուի աստիճան: 1862-ին արժանա-
նում է մադիստորսի տիտղոսի: Այդ առթիվ նա ներկայացնում է Մահմեդ Գիզուլիի «Լևոյի և
Մեհնուն» պոեմի քննությունը: 1871 թ. նշանակվում է համարանի պրոֆեսոր: Հրատարակել է
«Համեմատական քերականություն տաճիկաց և թուրքաց լեզուների» և նույն լեզուներով կաղմեղ
է «Ընտիր հատուածք...» մի ժողովածու, աանկերեն-ռուս բառարանով: Մեռել է 1884 թ.: Ղ. Մ.
լազարյանի փոխադրման մասին տե՛ս ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվ, ֆ. 1268, ց. 6, դ. 134, էջ 1—3
(1852):

79. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՃՅԱՆԻՆ

(էջ 151)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գ. Լեոնյանի ֆ. № 2782: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Տեր Մովսես քահանա Սայաթնովյանցը:

2. Նզնիկ Կոզրացի (բնագրում սխալմամբ գրված է «Նրդնկայ») — V դարի հայ պատմիչ,
նշանակել «Նշժ աղանդոց»-ի:

80. ԽԱԶՆՏՈՒՐ ԼԱՋԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 151)

Ինքնագիրը (ֆրանսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, դ. 309, էջ 67:
Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նվերն Ալթունյանին գրած հուշիսի 17-ի նամակում: Նազարյանը հայտնում է, որ այդ
աշխատությունը նա տպագրում է իր ծախսով և որոշել է նվիրել Խ. լազարյանի մեռած որ-
դու հիշատակին, դրանով կամենալով ասել՝ «Ո՛ր ոչ միայն զանուկն գիտեմք, այլ և զտալն
համակոր մտեք»: Նոյեմբերի 24-ի նամակում Խ. լազարյանը ցանկություն է հայտնում, որ
նազարյանը լազարյան համարանի աշակերտների համար գրի «Հայոց համառոտ պատմու-
թյունը» (ՍՍՀՄ ԿՊՊ, ֆ. 880, ց. 5, դ. 309):

81. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍՍՅԱԹՆԵՎՅԱՆԻՆ

(էջ 153)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 24: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հան-
դես զբանական և պատմական», 1895, դ. 6, էջ 111—112, Երկրորդ անգամ՝ «Լուծա», 1900, գ.
Բ, էջ 347—49:

1. Հովհաննես Սայաթնովյանին սխալմամբ համարել են Սայաթ-Նովայի թոռը: 1858 թվա-
կանի «Մեղու Հայաստանի»-ում (էջ 123) Սեյադիին ուղղած չափածո խոսքում նա հայտա-
րարում է, որ ինքը Հովհաննես Արզանյանի թոռն է: Փանի որ պապը Թիֆլիսում հայտնի է Խ-
դկ Սայաթ-Նովայի երգերի կատարումով, այդ պատճառով էլ նրան կոչել են մեծ րանաստեղծի
տոնով, որը և անցել է ժառանգներին (Տե՛ս «КОММУНИСТ», 1963, № 234):

1852

82. ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄ ԷՆՖԻԱՄՅԱՆԻՆ

(էջ 154)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գ. Լեոնյանի ֆ. № 2783: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Հակոբ Սևորոյան—ուսուցիչ: Աշխատակցել է «Հյուսիսստիպլին»: 1862 թ. նպաստել է
Ձևթուռի ապստամբությանը դրամական օգնություն հասցնելու նպատակով Թիֆլիսում կազ-

մակերպված ընկերության գործունեությանը: Նաղարյանի հետ մտերմացել է նրա Թիֆլիսում հղած շրջանում: 2. Սերոբյան աղջանունը «Հյուսիսային» սխալ կերպով վերագրվել է Նալբանդյանին իբրև նրա կեղծ անուններից մեկը: (Ճշտումը տե՛ս Աշ. Հովհաննիսյանի «Մի-քայն Նալբանդյանը և նրա ժամանակը», հ. 2, էջ 100-ի ծանոթագրությունը):

2. Նկատի ունի «Արշալույս Արարատյան», «Բաղմավեպ» և հայ գաղութներում հրատա-րակվող այլ թերթերը, որոնք երևում էին Թիֆլիսում էնֆիաճյանի գրախանութի ստեղծած կա-պերի շնորհիվ:

3. ՏԹԵ ինչպես է մարդու մարմնի կազմվածք և թե ինչպես պիտո է պահպանել մարդու առողջությունը՝ հոգվածը իր հավելվածի հետ Նաղարյանը ցանկություն է ունեցել տպագրել առանձին:

83. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 155)

Ինքնագիրը (ոտսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 72: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նաղարյանը նկատի ունի Հաղարյան հաշատուրի երկու աղջիկների ամուսնությունն ի-րենց քեռորդիներ՝ Հովհաննես Դավիդովիչ Դեյանովի և Սեմյոն Դավիդովիչ Աբամելիքի հետ: Այդ կապակցությամբ էլ տեղի է ունենում գմտություն Հաղարյանների և Ներսես Աշտարակեցու միջև:

84. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 156)

Ինքնագիրը (ոտսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 70: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը 1849 և 1851 թվականներին կազանում և Մոսկվայում լույս տեսած Ֆիրդուսու «Շահնամեն» նվիրված աշխատության մասին է:

85. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՉԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 156)

Ինքնագիրը (ոտսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 309, էջ 71: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խաշատուր Ավագյան—տե՛ս № 32 նամակի 1 ծանոթագրությունը:

2. Աղաթուն Դավթի Ակիմով.—հայտնի վաճառական, Նաղարյանի մեկնանքներից:

86. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 157)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 39: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 4—5, էջ 914—915:

1. Սարգիս Զալալյան վարդապետ—եկեղեցական ուսուցիչի մոլի ներկայացուցիչներից: Երկու տարիներ եղել է Սանահինի վանքի վանահայր: 1842 թ. հրատարակում է «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» աշխատության 1-ին հատորը: 1851—1853 թթ. նշանակվում է լիազոր-քննիչ Նոր Նախիջևանում, որտեղ զլխավորում է Գ. Պատկանյանի և Մ. Նալբանդյանի պեմ կազմակերպված հալածանքը:

2. Ս. Զալալյանի հրապարակած ստահոգ բամբասանքն այն մասին, թե Նաղարյանի «Հոգեքնությունը» արտագրված է հայկական մի հին ձեռագրից, 1879 թ. կրկնեց Ալ. Երիցյանը, Նաղարյանի մահից հետո տպագրած ուսումնասիրության մեջ: Նաղարյանի «Յաղագս հոգեբանության ճան» աշխատության ինքնուրույնությունը ասպարեցուցել է սովետահայ մանկավարժ. դոկտորան Մ. Մազմանյանը («Հոգեբանության դիտահետազոտական լաբորատորիայի դիտա-կան աշխատությունների մոզովածու», 1955, էջ 211—228):

87. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 159)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 40: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 4—5, էջ 916—917:

1. Էմմա Ֆեոդորովնա—Նաղարյանի կինը:
2. Խոսրո, վերաբերում է «Առաջին հոգեղին կերակուր» վերնագրով ձեռնարկին, որը տպագրվել է 1853 թ.:

1854

88. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 162)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 42: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 6, էջ 1097—1099:

1. «Վարդուպետարան կրոնի հաստատակաց հայախոսութեամբ» վերնագրով աշխատությունը լույս է տեսել Մոսկվայում, 1853 թվականին:
2. Անանով—Մոսկվայի հայտնի վաճառականներից: «Հյուսիսսիսիայի» հրատարակության առաջին տարին նրա հովանավորներից մեկն էր: Շատ շուտով դժտվում է նրա ղեկավարների հետ և բացահայտ արտահայտում իր Բշնամական վերաբերմունքը ամսագրի հայացքներին:
3. «Սոկրատեսի վարքը և բարքը» և «Ամերիկայի հայտնագործությունը» լույս են տեսել «Հանգես նոր հայախոսութեան» գրքի առաջին հատորում, «Սոկրատեսի վարքը» և «Փրիստա-ժուր Կոլումբոս» վերնագրերով:
4. «Վարդապետարան կրոնի» գրքի երկրորդ մասը չի հրապարակվել:

89. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 164)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 43: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 9—10, էջ 1416—1419:

1. Ղզլարի վաճառական:

90. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 166)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 44: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 9—10, էջ 1419—1420:

1. Ղզլարի հայ վաճառականներ:

91. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼԱՋՍԻՅԱՆԻՆ

(էջ 168)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 880, ց. 5, գ. 223, էջ 51—34: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ինչպես երևում է նամակներից, Նաղարյանը նախորդ տարիներին դեռ ցանկոթյուն է ունեցել առանձին պրոսկներով հրատարակել գիտության և դրահանության բնագավառից թարգմանական և ինքնուրույն գործեր աշխարհաբար լեզվով: Նյութական միջոցների բացակայու-թյան պատճառով այդ նրան չի հաջողվել: 1846 թ. կապում «Համառոտ հոգեբանության» սե-պիր օրինակի տողատակից մեկում կա Նաղարյանի մի նշումը՝ «Մարմնաբանական մատյան» վերնագիրը կրող մի գործի մասին, իբրև սեփական աշխատության: Կան և այլ տվյալներ,

որոնք ցույց են տալիս, որ զեռես կաղանջան ատրիներին նազարյանը ձևերի տակ է անհնգել պարտատի նյութեր՝ լարզմանով և մշտնապես անդրադարձնելով: Սակայն այդ նյութերը մնացել են նրա թղթապանակներում անտիպ՝ սպասելով լավ օրերի: Ահա այդ նյութը լինում է նազարյանը լրացրել է իր «Հանգես» նոր հայտնաբերված հատորները:

2. 1854 թ. նազարյանը գիմել էր կաղանջաններին՝ միջնորդելու հայկական լեզվով թերթ հրատարակելու, բայց մերժում էր ստացել: Նույն տարվա փետրվարին նալրանդյանի հարցի կապակցությամբ Ս. Ջալալյանը, ակնարկելով նազարյանին, գրում է Մսերյանին. «Փուլլի չէ, ինքն ինքնամիտն ունի պաշտպան է ստահակին և բարեկամ նույնպիսի առաքինադուրկ անսոքան պատանու, որևէ չէ ինքնան բարեկամ: Էյմիտենից, նախընկանից, Մոսկվայից, Պետերբուրգից ետադեմ մտրի ներկայացուցիչների ղրաշագործները կաղանջաններին՝ նորից վերանայնողում են նազարյանի նկատմամբ ունեցած անվստահությունը:

3. Եվրոպական աղագյին լեզուների կաղամպուման մասին խոսելիս նազարյանը նկատի է ունեցել Հերդերի, Լեսսինգի, Կրիմի, Հոմերոսի և արիշ սուսալոր լեզվաբանների արտահայտած տեսակետները:

4. Վերմեն Արել Ֆրանսուա—19-րդ դարի առաջին կեսի ֆրանսիացի պատմաբան—գրականագետ: 1836 թ. Մ. էմինը թարգմանել է նրա «Գրականության պատմությունը» ռուսերեն:

5. Խոսքը վերաբերում է Կաղանջանի կողմից:

6. Նազարյանը հայ նոր գրական լեզվի ձևավորման և մշակման հարցերին անդրադառնում է 1858 թ. «Հյուսիսային» № 1-ում սպաղրած «Հայկական լեզվի խորհուրդը» վերնագրով ուսումնասիրության, ինչպես և հետագա հոգվածների մեջ:

1855

92. ՀԱՎԷՆՆԵՍՈՒ ՍՍՅԱՐՈՎՅԱՆՈՒ

(էջ 174)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Հանգես գրականական և պատմական», 1858, դ. Ա., էջ 273—275: Հանգեսում տպագրված նյութերը հանված են նազարյանի արխիվից: Նամակների հետ Մ. Փանյանը տպագրության է հանձնել նաև «Հայոց ժողովուրդը, նորա լայնության լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում» ուսումնասիրությունը, գրված 1876 թ., փ. Վարդանյանի հրատարակելիք «Լուսա» հանդեսի համար: Այնուհետև 1861 թ. սեպտեմբեր 18-ին նազարյանի մի զիմամբ Պետերբուրգի գրաքննչական ատյանին և Վ. Ասկարյանին նվիրած մահախոսականը գերմաներեն և հայերեն:

1. «Վարդապետության կրթի» աշխատությունը քննադատության ենթարկեց Ս. Արարատյանը իր 1858 թ. տպագրած «Սխալներ գրողին» ար կոչի «Վարդապետության կրթի» ի պետությունը:

1856

93. Ա. Ս. ՆՈՐՈՎԻՆ

(էջ 176)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվի ֆ. 722, ց. 6, դ. 151170, էջ 1: Տպագրվել է Միխայիլ Նալբանդյան, «Վարդապետության ժողովածու», 1956, էջ 69—70: Նույն արխիվի տարբեր ֆոնդերում (773, 880) պահվում են նազարյանի զիմամբները վերադաս մարմինների հայերեն լեզվով ամսագրի հրատարակության թույլտվության համար, Կիմամբներին կցված են համապատասխան որոշումները:

1. Արարատյան Սերգեյի Նորով (1795—1869)—լուսավորության մինիստր 1853—1858 թթ.:

2. Տե՛ս № 95 նամակի ծանոթագրությունը:

94. ԳՐԻԳՈՐ ՍՍԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 177)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսմա», 1902, № 4, էջ 216—217: Նամակը ստացվել է նր. Շահազիզից:

1. Գրիգոր Սալբիկյան—նորնախնայանցի վաճառական: Աշակերտել է Գ. Պատկանյանին, Հ. Խալիպյանի դեմ հաղթակերպված խմբակցության անդամներից: Նալբանդյանի և Նաղարյանի բարեկամները: Հետագայում Կ. Հայրապետյանի հետ վերականգնելով Խալիպյանի հետ տնեցած կապերը, դադարում է «Հյուսիսափայլին» օժանդակել:

2. Խոսքը վերաբերում է 1853—1856 թթ. Ռուս-թուրքական պատերազմին: Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հետ պատերազմում էին Անդլիան, Ֆրանսիան, Սարդինիան:

3. Պայմանագիրը, որի մասին խոսում է նալբարյանը, կնքվում է 1856 թ. մարտի 18-ին Ռուսաստանի համար աննպաստ պայմաններով:

4. «Տաճկի սուլթանի» քրիստոնյաներին տված պարգևը Վերաբերում է 1856 թ. Թուրքիայի հրապարակած նոր օրենքին, որտեղ հատուկ կետ կար քրիստոնյաներին տրվելիք արտոնությունների մասին:

5. Ղրիմի պատերազմից հետո Ալեքսանդր Բ կայսեր տիրապետության առաջին տարիներին մամուլը ձեռք բերեց որոշ ազատություն, համեմատաբար հեշտացավ տպագրության գործը:

95. Ա. Ս. ՆՈՐՈՎԻՆ

(էջ 178)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 772, ց. 6, գ. 151170, էջ 5: Պատճենը՝ Մաշտոցյան մատենադարանում, Ներիցյանի ֆ., թղթ. 154, վ. 221: Տպագրվել է «Միության նալբանդան», վավերադրերի ժողովածու, 1956, էջ 71:

1. Նորո Սուրենյանի վեկնածությունը իբրեւ «Հյուսիսափայլի» զբաղնչիչի, մերժվում է: Ներքին գործոց մինիստրությունը առաջարկում է զորանիշ նշանակել Պետերբուրգի համալսարանի արեւելագիտական ֆակուլտետից:

96. ՏԻԿԻՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 178)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 6—7, էջ 589:

97. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 179)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 720—722: Փանյանին ուղղած նամակները հանված են նալբարյանի արխիվից:

1. Մելքոն Փանյան—հայ վաճառական: Նաղարյանի ամենամտերիմներից: Նրկար տարիներ ղարել է Հաղարյան ճեմարանի անտեսի և Մոսկվայի հայ եկեղեցու Լրեցիփոխի պաշտոնները: Նաղարյանի մահից հետո արխիվը հանձնվել է Փանյանին:

2. Մ. Փանյանը այդ պահին գտնվում էր իր հայրենի Ադուլիս քաղաքում:

3. Թիֆլիսի Պետական կենտրոնական արխիվի կովկասյան փոխարքայի ղեկարտամենտի թղթերում գտնվող էնֆիսմյանի ֆոնդում պահվում է Շիսյանի մի նամակը, Շուշիից (1858 թ. հունիսի 25-ին), Ոսկան Հովհաննիսյանին: Բերում ենք նաղարյանին վերաբերող հատվածը: «Եվ ոչ թե անիծյալ և անպիտան ազգասեր ձեռցած, բայց զոդ գայի պես հափշտակող ռոգարյանցի պես և որ միանգամայն ազգի անունը խայտառակում է յուր համակից կայծակնահար և օձի թույն ծծած նալբանդյանցի հետ: Թեև յուր «Հանդես հայախոսութեան» և օրադրերը ինձ մինչև օրս ուղարկում է, այլև մի քանի անգամ նամակ է գրել, բայց մեր հղալարարար գրությունը չէ ընդունել: Ինչպես քանիցս մինչև անգամ գրել եմ և աղաչել, թե, ի սերն աստուծո, հպե՛քանություն, «Վարչապետարան կրոնի» և «Հանդես նոր հայախոսութեան» առա-

շարժանքները մեջ անկարգ բաներ եւ զրել, բախկան է. անուղ վարդապետ եւ զրել, աշխարհիս երեսին ծաղր դառել, բախկան է, աշխարհեւ օրագրերում բեղ ուղղիր, խնդրում եմ, ազաւում իրեն ճշմարիտ բարեկամ եւ եղբայր, բայց նա, բնականաւոր, զրում է ինձ, թե ինչ հարկաւոր է ուսանել եւ ոչ ուսուցանել, բեղ խրատիլ, եւ ոչ խրատելու:

4. Նազարյանը խոսում է «Հանգես նոր հայախոսութեան» գրքի առաջին հատորի տպագրութեան մասին:

5. Մուխլինսկի Ա. Պ. (1808—1877)—արեւելագետ Արաբերէն եւ օսմանյան լեզուների դասախոս Պետերբուրգի համալսարանում: Սկսել է «Հյուսիսափայլի» տպագրութեան թույլտուութեան արագացմանը:

6. Բարյատինսկի Ա. Ի.—գիւղերական: 1845 թ. մասնակցել է Վորոնեժի կովկասյան արշավանքներին: 1856 թ. նշանակւում է Կովկասյան բանակի զինավոր հրամանատար նույն թվականի օգոստոսից կովկասյան երկրի կառավարչապետ:

7. Բեսարարիաւի եւ Քիշինկի թեմի առաջնորդ Վեհապետյան Մատթեոս ազատւում է իր պաշտոնից ներսեւ կաթողիկոսի կողմից: Կոնֆլիկտը նրանց միջեւ առաջացել էր Հաղարյանների եւ կաթողիկոսի միջեւ զոյւթյան ունեցող մի շարք անհամաձայնութիւնների կապակցութեամբ, որոնց մեջ սրողակի դեր էր կատարում Վեհապետյանը հօգուտ Հաղարյան տերերի Վերջիններս թաղաւորի անունով շեղյալ են հայտարարում այդ սրողումը:

98. Ա. Ի. ՐԱՐՅԱՆՍԿԻՆ

(Էջ 180)

Ինքնագիրը (նուսերեն) պահւում է Վրաստանի ՀՊՊ արխիւում, ֆ. 4, ց. 3, դ. 500, էջ 5: Տպագրւում է առաջին անգամ:

1. Նոսրը վերաբերում է Կովկասյան երկրային կառավարչութեանն ուղարկւած գրութեանը (1856 թ. օգոստոսի 24): Նույն թվականի դեկտեմբերի 31-ին Բարյատինսկին ուղարկւում է իր համաձայնութիւնը «Հյուսիսափայլի» հրատարակութեանը, միաժամանակ ցանկութեան հայտնում ամսագրի բաժիններին ավելացնել եւ 5-րդը (քաղաքական լուրեր, հաղորդումներ):

1857

99. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(Էջ 182)

Ինքնագիրը պահւում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. Ն 25: Առաջին անգամ տպագրւել է՝ «Հանգես զրականական եւ պատմական», 1895, դ. 6, էջ 113—116: Արդարեւ անգամ՝ «Լուսա», 1900, դ. Բ, էջ 349—351:

1. 1853 թ. տպագրւած «Առաջին հոգեղեն կերակուր...» աշխատութեան տիտղոսաթերթի վրա գրւած է «Հայոց մանուկներին» եւ ապա Գ. Թամամշյան, Աղ. Ալիմյան, Հ. Հոնանյան (նույնը՝ Անանով):

100. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՒՅԱՆԻՆ

(Էջ 184)

Ինքնագիրը չի պահպանւել: Պատճենը գտնւում է Նազարյանի ֆոնդում (չհամարակալւած): Տպագրւել է՝ «Լուսա», 1902, Ն 4, էջ 217—218:

1. Գրչի վրիպակ է, պիտի լինի Գրիգոր:

2. Նազարյանը Հայրապետյանին է ուղարկում «Հանգես նոր հայախոսութեան» գրքի երկրորդ հատորը:

3. Հայրապետյան Կարապետ (1825—1872)—նոր Նախիջևանի հայ մեծահարուստներից: Սկզբնական շրջանում «Հյուսիսափայլի» հետ էր, հետո նորից անցավ կղերա-աղայական դասի կողմը. բայց չկորեց իր բարեկամութիւնը Նախաղայանի հետ: Մեծապես օգնել է Մ. Նախաղայանին նյութապես եւ բարոյապես: Ոստիկանութեան կողմից կասկածի տակ է առնվել 1866 թվականին՝ Նախաղայանի մարմինը հանգիստավոր կերպով հողին հանձնելու համար:

4. Ալեքսանդր Բ-ն 1857 թ. մարտի 17-ին ստորագրում է «Հյուսիսափայլի» հրատարակ-

կույնյան թույլտվությունը հետևյալ մակարդակումբ. «Согласен если преподаватель, на которого предполагается возложить цензуру, личностью своей заслуживает доверие правительства (ф. 772, оп. 1, д. 3841, лл. 42—46):

101. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 184)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Պատճենը գտնվում է Նաղարչանի ֆոնդում (Համարակալված): Տպագրվել է՝ «Լուծում», 1902, № 4, էջ 118—120:

1. Ծրարի մեջ Նաղարչանը ուղարկում է իր հրատարակությունները:

2. Միքայել Նալբանդյանը 1853 թ. դալիս է Մոսկվա և Գ. Պատկանյանի հանձնարարական նամակով՝ պաշտպանություն գտնում Նաղարչանից: Այնուհետև նրանք մոտեմանում են: Նաղարչանը երիտասարդ Նալբանդյանի մեջ տեսնում է կղերա-ազնայական դասի մոլեգին լիշամուն և հայության հոգեւոր վերածննդի ջերմ պաշտպանին:

3. 1857 թ. ապրիլի 29-ին լուսավորության մինիստրությունը հրաքննչական կոմիտեի առունից հայտնում է Նաղարչանին «Հյուսիսափայլի» թույլտվության մասին: Գրաքննիչ է նշանակվում Մկրտիչ Բերոյանը: ՍՍՀՄ ԿԿԿ արխիվի ֆ. 733, ց. 42, գ. 162-ում պահվող Մ. Բերոյանի կենսագրությունը լրացնող մի փաստաթղթի համաձայն՝ Աստրախանի դպրոցն ավարտելուց հետո Բերոյանը սովորել է Պետերբուրգի բժշկական-խիրուրդական ակադեմիայում, ստացել ուսանողի կոչում: 1823 թ. ընդունվել է արտաքին դոքտերի մինիստրության արեւելյան լեզուների ինստիտուտը: Ավարտելուց հետո նշանակվել է Վրաստանի գլխավոր կառավարչի թարգմանը, նրա հետ շրջել է Թուրքիայի և Պարսկաստանի քաղաքները: Որոշ շրջաններում մեծ դեր է խորհրդականի պաշտոնը: 1837 թ. վերադարձել է Ռուսաստան: 1839 թ. դիմել է Կազանի համալսարանի խորհրդին հաջող լեզվի և գրականության ամբիոնի համադասնմանված մրցույթին մասնակցելու: 1845 թ. նշանակվում է դոսսատոս Պետերբուրգի արեւելագիտական ֆակուլտետի հաջող լեզվի և գրականության ամբիոնում: 1850 թ. հրատարակել է «Начальные основания гайканского языка» ձեռնարկը, 1852 թ. Ասիական թանգարանի հրատարակած աշխատությունների առաջին հատորում ղեկնդում է «Հայ ժողովրդական լեզվի կանոնները» վերնագրով ուսումնասիրությունը: Պատրաստել է ռուսերեն-հայերեն-ֆրանսերեն բառարան, որը 1858 թ. ներկայացրել է համալսարանի խորհրդին և ստացել բարձր գնահատական:

4. «Հյուսիսափայլի» հայտարարությունը հրապարակվել է 1857 թ. մայիսի 30-ին:

5. Կ. Հայրապետյանից «Հյուսիսափայլի» հրատարակության ծախսերի համար Նաղարչանը ստացել է 100 ռուբլի:

102. ԱՎԵՏԻԲ ԷՆՖԻԱՃՅԱՆԻՆ

(էջ 186)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Լեոնյանի ֆ. № 2782 (4-րդ բաժ.): Տպագրվում է առաջին անգամ:

103. ՄՆԷՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 186)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 722—723:

1. 1857 թ. ամռանը Նաղարչանը գնում է Դուրպատ նախ ավագ որդուն գիմնադրված տեղավորելու և ապա ծանոթանալու հայ ուսանողների հետ:

2. Նաղարչանի դուրպատյան օրերից մի զրվագ արձանագրված է Գ. Դողդիսյանի բանաստեղծությունների ժողովածուի վերջում տպագրված ուսանողական հուշերի մեջ:

(Էջ 187)

Ինքնազիրը պահվում է Վրաստանի ՀՊՊ արխիվում, ֆ. 4, ց. 3, գ. 500, էջ 8—9, Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. «Հյուսիսսիպայի» հրատարակության լուրը անհանդուրժելի է առաջ բերում Թիֆլիսի հետադեմ շրջաններում: Այդ պատճառով էլ ահա հատկապես Թիֆլիսում խռչնդոտվում էր նազարյանի ամուսնի բաժանորդագրության դրոժը: Ստեղծված ծանր վիճակը ստիպում էր նրան, ինչպես ինքն է գրում, նորից գնալու «գալաղանի ոտքը»:

105. ԴՈՐՊԱՏԻ ԱՍՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻՆ

(Էջ 188)

Ինքնազիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Հանդես գրականական և պատմական», 1858, գ. Ա, էջ 267—270:

1. Վահան Ասկարյան (1830—1855)—Հովհաննես Ծախալունյանի քրոջ որդին: Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը: 1853 թ. մտել Գորպատի համալսարանի փիլիսոփայական ֆակուլտետը: 1858 թ. ստացել է մագիստրոսի աստիճան: Ապրել է նյութական ամենածանր պայմաններում: Իր ժամանակի ամենաառաջացած գաղափարների արտահայտիչներից էր: Գրել է բանասիրական բնույթի մի շարք աշխատանքներ: 1857 թ. սեպտեմբերի 5-ին Վ. Ասկարյանը նամակ է գրում Նազարյանին, որտեղ արտահայտում է իր և իր ընկերների պատրաստակամությունը՝ մասնակցելու նրա ձևնարկմանը: Նամակի տակ ստորագրել են նաև Գ. Գորգիսյանը, Ի. Ամատունին, Շարոջանը:

2. Ակնարկում է Ա. Արարատյանի հրատարակած «Սխալանք գրոցն՝ որ կոչի Վարդապետարան կրոնի, ի պէտս զգուշութեան համազգեաց յերևան հոննալ», Թիֆլիս, 1858:

3. Փոնդոյան Հովսեփ—«Վերք Հայաստանի» առաջին հրատարակիչը: Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, ասլա Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ապրում էր Թիֆլիսում, ակտիվ կերպով մասնակցում հայ հասարակական կյանքին:

4. Ակնարկում է Բարյատինսկուն ուղարկած օգոստոսի 13-ի նամակը:

5. Քրուզենշտեյնի Նազարյանին ուղարկած պատասխան նամակի հետ առնչվող նյութերը տե՛ս Վրաստանի ՀՊՊ արխիվ, ֆ. 4, ց. 3, գ. 500, էջ 1—15:

6. Նազարյանը նկատի ունի հոնական հայտնի զորավար Մարկ Լիցինի կրասոսին, որը 53 թվականի հունիսի 9-ին պարտություն կրելով զլխատվում է:

7. Գաբրիել Խատիսյանը և Գևորգ Ակիմյանը ևս Արովյանի պանսիոնի աշակերտներից էին: Ավարտելով Գորպատի համալսարանը, նրանք Մոսկվայում և Թիֆլիսում ծավալում են ազգային-լուսավորական գործունեություն:

8. Մանդինյան քահանա (Ստեփան Մանդինյան)—կղերա-ազգայական հոսանքի ներկայացուցիչ: 1858—1862 թթ. «Մեղու Հայաստանի» հրատարակիչը և խմբագիրը: Իր պարբերականի առաջին տարվա համարներում արդեն քննադատում է Նազարյանին և ապա նրա դրածակից Նալբանդյանին: «Մեղու Հայաստանի» ակտիվ մասնակցություն են ունենում Նազարյանի ամենամոլի հակառակորդները՝ Մսերյան հայր և որդին և Հ. Չերքեզյանը: Նրանց ջանքերը՝ արգելելու «Հյուսիսսիպայի» հրատարակությունը, չի հաջողվում, բայց նպաստում է բաժանորդների հետզհետե նվազմանը:

9. Պ... պատանին,—հավանաբար Քերովբե Պատկանյանն է: 1857 թ. զարնանը նա ավարտում է Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտի պատմության ֆակուլտետը: Այդ տարվա հոկտեմբերի սկզբին արտասահմանից գալիս է Մոսկվա նույն ամսվա 9-ին մեկնում Թիֆլիս: Այստեղից կարելի է կոհեղ և նամակի պրոպան մոտավոր ժամանակը:

10. Գաբրիել Ալվազովսկի (1812—1880)—վարդապետ, կղերական ուսուցիչ: Նշանավոր ներկայացուցիչ: Մխիթարյան միաբանության նախկին անդամ: Իր գիտնականությամբ և լեզունների իմացությամբ մեծ հմտությամբ հայտնի էր ոչ միայն հայկական շրջաններում, այլև օտարազգիների մոտ: Մասնակցել է «Հայկազյան բառարանի» ստեղծմանը: Հիմնադրել է «Բաղմավեպը», «Մասնաց ազգային»: Թարգմանել է Կոխովի առակները: Գրել է «Սամաթյան պատմությունը», «Ռուսաց պատմությունը», «Նալխայան ուսումնարանի պատմությունը»: Իր կյանքի վերջին տարիներին Ալվազովսկին աշխատել է «Հայոց գավառական բարբառների հա-

Մեծառական բառարանի», Հայաստանի Լեզուների Երկնային Կրթնությունը պատմության, և հին հուսկուն, ասորական երգերի համեմատության վրա: Գիտական լինելուց բացի, զբաղվել է մանկավարժական գործունեությամբ: 1848—1854 թվականներին Լոբել է Փարիզի Մուրատյան վարժարանի տեսուչ: Վերջին տարին զբաղվել է Վենետիկյան միաբաններից և Փարիզում հիմնել «Հայկական բաղձարկության վարժարան»: 1855 թվականին նա հրաժարվել է կաթոլիկյան դավանությունից և վերադարձել «լուսավորչական եկեղեցու դիրկը»: Այվազովսկին հայտնի ծովանկարիչ է. Այվազովսկու ավագ եղբայրն էր (Գ. Այվազովսկու մասին տե՛ս նաև Ալուա Հովհաննիսյան, Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 1, էջ 252—283):

11. 1857 թվականի մայիսին Գ. Այվազովսկին Թիֆլիսի վրայով գալիս է Մոսկվա, հանդիպում է ունենում հայ մտավորականության հետ: Պետերբուրգում նա արտակարգ ընդունելություն է գտնում կայսեր կողմից, բուլլովովստուն ստանում Բեռլինից հայկական ուսումնարանի նույն տարվա նոյեմբերին հայտնի է դառնում, որ կայսերական «հաշտվամբ» և առանց էջմիածնի դիտության Այվազովսկին նշանակվել է Նոր Նախիջևանի և Բևառարիայի հայոց հոգևոր բեմի առաջնորդ, Մատթևոս Վեհապետյանի փոխարեն: Մոսկվա վերադարձին Այվազովսկին նոյեմբերի 28-ին այցելում է Լազարյան ճեմարան, նաղարյանը համալսարանի խորհրդի կողմից արատասանում է ճառ (Տե՛ս Գ. արք. Այվազյան, Պատմություն Նախիջևանի ուսումնարանի, 1880, էջ 28—29):

106. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒՎՐԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 191)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 45: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1913, № 9—10, էջ 1421—1422:

1. Մկրտիչ Սուբիանյան—ասորական վաճառական:

2. Մամաջանով—ղզլարցի վաճառական:

3. Կոմսով—Մոսկվայի գիմնազիանի տեսուչ:

4. Մոսկվայի գերմանական դպրոցը կրում էր գերմանացի լուսերականներ Յիմմերմանի և Լիրբերտի անունը:

5. Օդոտգործելով Լազարյանների և Ներսես Աշտարակեցու ներքին տարաձայնությունները, Մատթևոս Վեհապետյանը անցնում է Լազարյանների կողմը և առանց Աշտարակեցու համաձայնության, թույլ տալիս Լազարյանների աղջկաների պսակն իրենց քնոդղինների հետ: Ներսեսը Վեհապետյանին պատում է իր պաշտոնից: Թագավորի կարգադրությամբ Վեհապետյանը վերականգնվում է առաջնորդի իրավունքների մեջ և պաշտոնի նշանակվում Ասորականում:

1858

107. ՀՈՎՍԵՓ ԻՋՄԻՐՅԱՆԻՆ

(էջ 193)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 11: Առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Հանդես գրականական և պատմական», 1895, գ. 6, էջ 116—118: Երկրորդ անգամ՝ «Լուսն», 1900, գ. Բ., էջ 351—353:

1. «Հյուսիսսփայլի» առաջին համարը լույս է տեսնում 1858 թ. մարտի 2-ին:

2. «Հյուսիսսփայլի» գրաքննիչը, Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան ֆակուլտետի պատասխան Մ. Բերդյանը, ապրում էր Պետերբուրգում:

3. Մի շարք տղայուններից հայտնի է, որ Նալբանդյանը 1856 թվականից եռանդուն մասնակցություն է տնեցել Նաղարյանի «Հյուսիսսփայլի» նախապատրաստական աշխատանքներում: Մայր տատեր ձեռք բերելու գործով Լոբել է և արտասահմանում, ակտիվ կերպով մասնակցել է «Հյուսիսսփայլի» առաջին համարների նյութերը կազմելուն, բնութագրության և տպագրության գործին:

4. Ղայթմազով Հովհաննես—հայերեն հրատարակիչ գրքերի ղլխավոր գրաքննիչ: Ապրում էր Թիֆլիսում: 1858 թվականից մինչև 1861 թվականը Ներսիսյան դպրոցի տեսուչն էր:

(էջ 194)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Լուծա» ամսագրում, 1902, № 5. էջ 209—210:

1. Գաբրիել քահանա Պատկանյան (1802—1891)—XIX դարի կեսերի ազգային-լուսավորական շարժման հայտնի գեմրերից մեկը: Երկար տարիներ ժամէւով արժ: Գրել է պատմական և գեղարվեստական դործեր: 1850 թ. աշխարհարար լեզգով հրատարակում է «Արարատ» ամսագիրը: Եղատամիտ հայացքների համար տարիներ շարունակ հալածվել է կղերական ռեակցիայի ներկայացուցիչներ Հ. Խալիպյանի և Գ. Ալվադովիչի կողմից: Բանտարկություն զոհ դառնալով՝ 1853 թ. բանտարկվել է: Այս նամակի պրտվյան շրջանում պործը քննվում էր Պետական խորհրդարանում:

2. Ղուկաս արքեպիսկոպոսը ներսես Աշտարակեցու տեղապահն էր: Կաթողիկոսության բեկնածու ընդդեմ Մ. Զալալյանի:

3. Սարգիս Զալալյան եպիսկոպոսը ներսես Աշտարակեցու օրով վայելում էր նրա հովանավորությունը և վստահությունը, Լորդոյ բաժանմունքի ներկայացուցիչն էր: Ներսեսի հանկարծակի մահը կասկածի տակ դրեց Զալալյանի անձը: Նրան մեղադրում էին կառավարության զիտությունը կաթողիկոսին բռնավորելու մեջ: Այդ հարկի վրա առաջանում են բուռն դժգոհություններ Զալալյանի դեմ: Կառավարությունը ստիպված է լինում հրաժարվել նրան կաթողիկոս առաջադրելու մտքից: Ամենայն հայոց կաթողիկոս է ընտրվում Պոլսի պատրիարք Մատթևոս Ա. Կոստանդինուպոլսեցին (1858 թ. մայիսի 17-ին): «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը նպաստում է Զալալյանի բեկնածության խափանմանը:

109. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԹԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 195)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 46: Տպագրվել է «Նոր հոսանք», 1913, № 9—10, էջ 1422—1424:

110. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԹԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 197)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 47: Տպագրվել է «Նոր հոսանք», 1913, № 9—10, էջ 1424—1425:

1. «Զվարճախոսությունը Բալակիրեն», լարգմանություն ուսերենից, 1858 թ. (Ավ. Խաղեղյան): Բալակիրեն Պետրոս Ա-ի խեղկատակն էր:

2. Մինչև «Հյուսիսափայլը» Նաղարյանի լարգմանությամբ լույս են տեսնում ռիքսուհի դր Շերիոդը», դրանից առաջ, էմեն Սյուի «Թափառական հրեա»-ի լարգմանության առաջին հատորը:

3. Պատկանյան Ռաֆայել (1830—1892)—հայ նշանավոր բանաստեղծ: Այդ րջանում նա արդեն հայտնի էր իր հրատարակած «Գամառ Քալիպա» բանաստեղծությունների պրակներով և «Ազգային երգարան»-ով: 1860 թ. սկսում է աշխատակցել «Հյուսիսափայլին»:

111. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԹԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 198)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 48: Տպագրվել է «Նոր հոսանք», 1914, № 1, էջ 130—133:

1. «Մեղու Հայաստանի» շաբաթաթերթի խմբագիր Ս. Մանդինյանը № 16-ում իր ստորագրությամբ տպագրում է «Մի քանի խոսք գերապատվելի Ստեփանոս Տեք Եսայան Նաղարյանցի զրված մատյանների վերա» հոդվածը: Այնուհետև տպագրվում են Վ. Արամյան ստորագրությամբ Մ. Մանյանի հոդվածները նամակների ձևով (№ 24-ից): Նույն շաբաթաթերթը № 29-ում տպագրում է Մ. Ղ. (Ղ. Մարգարյան) ստորագրությամբ «Պարոն Ստ. Նաղարյանը և նրա գրավոր վաւտակը»: Նաղարյանը նկատի ունի Մ. Մանյանի հոդվածները:

(էջ 199)

Ինքնագիրը (ոուսերեն) չի պահպանվել: Տպագրվել է «Գրական-գիտական ժողովածու»-ում, 1908, էջ 57—60: Նամակը հրատարակել է Լեոն իր «Հայ հրապարակախոսության 50-ամյակը» վերնագրով հոդվածում: 1956 թվականին «Միբայել Նալբանդյան» վավերագրերի ժողովածուում «Հյուսիսսփայլի» շրջանին վերաբերող նյութերի մեջ հրապարակվել են ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում պահպանվող մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ներկայացնում են Լազարյան ճամբարանի հոգաբարձու Խ. Լազարյանի մասնակցությունը Նաղարյանի և Նալբանդյանի դեմ սկսված պայքարին: Տե՛ս էջ 87—93:

1. Ն. Նախիջևանի և Բեսարարիայի թևի տոհմնորդ Գ. Այվազովսկին, իր վրա վերցնելով հոգևոր վերաբնեխի պարտավորությունը, 1858 թ. հունիսի 20-ին Նաղարյանին ուղղած նամակում ոգեշնչությամբ և նրան «տարապայման համարձակախոսության» ազգի «հարգված անդամներին» բննադատելու համար՝ խորհուրդ է տալիս զոչուշ լինել նույն տարվա սեպտեմբերին Մ. Մսերյանը բողոքում է կաթողիկոսին «Հյուսիսսփայլից»: Ե՛վ Այվազովսկին, և՛ Մսերյանը նկատի ունեն առաջին հերթին Մ. Նալբանդյանի հողվածներում ծավալված սուր քննադատությունը կղերա-աղայական հասանքի ներկայացուցիչների նկատմամբ, որը և շերմ պաշտպանություն էր գտնում «Հյուսիսսփայլի» խմբագրի կողմից: Սույն նամակը գրված է Խ. Լազարյանի Ն. Գեյլանովին ուղղած նույնմիջոցի 12-ի գրության առթիվ, որտեղ հոգաբարձուն բացատրություն է պահանջում Նաղարյանից գործած «հանցանքների» համար:

2. Նկատի ունի Գ. Այվազովսկուն և նրա կողմնակիցներին:

3 Խոսքը վերաբերում է 1858 թ. «Հյուսիսսփայլի» № 7-ում Նալբանդյան ստորագրությամբ հոդվածին՝ «Մխիթար Սերաստացի և Մխիթարյանը» վերնագրով:

4. Նաղարյանի հողվածը՝ «Թե ի՞նչ է բնագիտության խորհուրդը»:

5. «Թղթի դուտը» հողվածը Պ. Նահապետյան ստորագրությամբ:

6. Նաղարյանը նկատի ունի առաջին հերթին Մ. Մսերյանին, Հ. Խալիբյանին և Ա. Արարտյանին:

113. ԱՐԵՆԱ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 202)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանի ֆ., թղթ. 144, վ. 293: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 127—129:

1. Արեն վարդ. Մխիթարյան—էջմիածնի առաջադեմ միարան, գիտնական-քանաուտեղծ:

2. Այդ նույն օրը Նաղարյանը բաժանորդներին է ուղարկում «Հյուսիսսփայլի» 11-րդ տետրակը: Այնտեղ տպագրված էր Նալբանդյանի «Նամակ առ հրատարակողը» վերնագրով հողվածը, որը ողջ սրությամբ առաջ էր քաշում նորնախիջևանցի քաղաքագլուխ Հ. Խալիբյանի հակահասարակական արարքները, ակնարկում էր հասարակական գումարների շորթումը նրա կողմից: Նույն օրը Գր. Սալթիկյանին ուղղած նամակում Նալբանդյանը գրում է. «Գերապատիվ Այվազովսկին հայտնի լինումի է մեր լրագրին, զանդատվել է Լազարյանին մեղ վրա և սորա մի անտեղի նամակով սպառնալիք են դրում մեղ հայտնելով՝ թե՛ օրագիրը, թե՛ մենք ազգը մոլորեցնում ենք...» և այլն:

3. Նաղարյանի ակնարկը վերաբերում է Այվազովսկուն:

1859

114. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 204)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 6—7, էջ 89—90:

115. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 204)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱՔ, Նաղարյանի ֆ. № 49: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1914, № 1, էջ 133:

561

(19 205)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ. թղթ. 144, թ. 298: Տպագրվել է «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 129—131:

1. Ըստ Հելլանոս հավատալիքների, Էրբ հանդերձյալ կյանքում կատարվում էր վերջին ահեղ դատաստանը, իրարից անջատվում էին մեղավորներն ու արգարները: Վերջիններս համարվում էին երկնային դատարանի աջ կողմը՝ զբաղյալ զնալու համար, իսկ մեղավորները համարվում էին ձախ կողմը՝ դժոխք զնալու համար: Կա ե՛ «աջերի», ե՛ «ձախերի» մի ուրիշ հոփնվածը՝ կապված Քրիստոսի հետ նազարյանք «աջ» ասելով նկատի ունի իր և «Հյուսիսափայլի» կողմնակիցներին, իսկ «ձախք»՝ հակառակորդներին:

2. Գ. Ալվադովսկու լրտեսարանի առթիվ ներքին գործոց մինիստրությունը գրում է լրտեսարանության մինիստրությանը հետևյալը. «По Назарьяни, не выходя ничем увещаниям, продолжает свое издание все в том же духе и с тем же вредным направлением» (ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվ, ֆ. 860, ց. 5, դ. 33, էջ 105—106):

3. Խոսքը վերաբերում է Գ. Ալվադովսկուն:

4. Հայանի և Նալբանդյանի նամակը (1858 ղեկավարների 19) Կ. Հայրապետյանին, որից պարզվում է, որ Պետերբուրգում «Հյուսիսափայլի» համակրողներից մի խումբ նամակ են գրել Գ. Ալվադովսկուն, զգուշացնելով նրան իդուր չծղուկ «Հյուսիսափայլին» վնասելու, բանի որ դա կախող է դժոխություն առաջացնել ժողովրդի մեջ:

5. Մատթեոս Զոխաճյան կաթողիկոսը:

117. ՄԿՐՏԻԶ ԲԵՐՈՅԱՆԻՆ

(19 206)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է Պետերբուրգի զբոսնշտական կոմիտեի թղթերի մեջ: Պատճենը ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ.: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. «Հյուսիսափայլի» զբոսնիչ Մ. Բերոյանու:

2. Պետերբուրգի զբոսնշտական կոմիտեն նազարյանից, Նալբանդյանից և Բերոյանից պահանջում է բացատրություն «Հյուսիսափայլում» նախորդ տարվա նոյեմբերին տպագրված «Նամակ առ հրատարակողն» հոդվածի կապակցությամբ: Հիշյալ նամակը գրված է ալդ առթիվ:

3. Խոսքը վերաբերում է Ներսես Առաքակեցուն:

4. Նույն ամսին նման բացատրություն և իր հոդվածների ռուսերեն թարգմանությունը զբոսնշտական կոմիտեին է ներկայացնում նաև Նալբանդյանը: Այդ առթիվ հետազայում իր «Ներկա տող» զբոսնիչում նա գրում է. «Ներկա քննությունը և զբոսնշտությունը եղան մինիստրների և ցենզորյան ժողովի մեջ, այլև առաջարկվեցան հարցմունքներ» («Ներկերի լիակատար ժողովածու», հատ. 3, էջ 31): Ապրիլի 4-ին զբոսնշտական կոմիտեի նախագահին ուղղված իր բացատրարի մեջ Մ. Բերոյանը միանգամայն հերքում է «Հյուսիսափայլի» դեմ հարուցված մեղադրանքները և դռնում, որ մինչ այդ տպագրված բոլոր հոդվածներում ճանապարհատության, անվայելչության և հակակրոնականության» ստվերն իսկ չկա և ամեն ինչ համապատասխանում է զբոսնշտական կանոնադրի պահանջներին:

118. ԱՅԵԼ ՄԵԼԻՓԱՐՅԱՆԻՆ

(19 207)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., թղթ. 144, թ. 299: Տպագրվել է «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 131—134:

1. Ս. Պալասանյան (1837—1839)—մինչև 1855 թ. սովորել է Փարիզի Մուրադյան վարժարանում: 1858 թ. Գ. Ալվադովսկու հրավերով զալիս է Թեոդոսիա Մինչև 1861 թ. գործում է Գ. Ալվադովսկու հետ: 1861 թ. դժուրում է և զնում Նոր Նախիջևան, այնտեղ երկու բնկերների հետ բացում «Աղվալին դպրոց»: Այդ դպրոցը Ալվադովսկու ջանքերով փակվում է: 1863 թ. Պալասանյանը տեղափոխվում է Թիֆլիս և իբրև ուսուցիչ, հրապարակախոս, բանասեր, զբաղանագետ՝ դառնում առաջադիմական բանակի աչքի բնկնող ղեմերից մեկը:

2. Նախընտանի աշխարհային ժամանակ դրանովում էր արտասահմանում: Մոցառետերի զբանջում-
սերից պարզվում է, որ աշխարհային պայքարին նա նաղարյանին նամակներ է գրել Վարչա-
վայից, Բեռլինից, Փարիզից և վերջին նամակը՝ Լոնդոնից: Ինչպես երևում է, նախընտանի
և նաղարյանը որոշում են ընդունել «Հյուսիսափայլը» փակվելու գեպրում փոխադրել այն ար-
տասահման:

3. Ոսկանյան Ստեփան, իսկին՝ Ստ. Ոսկան—արևմտահայ հրատարակախոս-հեղափոխական-
գեմեղբատ: Փարիզում խմբագրել է «Արևելքը» (1855—1856), «Արևմուտքը» (1859—1864) հետա-
դարյան ֆրանսերեն «La reforme», «Italie» թերթերը: 1848 թ. մասնակցել է ֆրանսիական փետր-
վարյան հեղափոխության: Իբրև հրատարակախոս պայքարել է հայ կղերա-աղայական մտա-
նություն և արևմտահայ բուրժուական ներկայացուցիչների դեմ, դարգացրել աղբյուրին-աղա-
տադրական լուսավորական գաղափարներ: Նախընտանի սերտ կապերի մեջ է եղել Ոսկան-
յանի հետ: Համախոսելով է վերաբերվել նրան և նաղարյանը:

4. Նկատի ունի Լուի Քոնստանտին իշխանությունը:

5. Անհարկում է «Հյուսիսափայլի» 1859 թ. № 4-ում տպագրած հոդվածը, որի տակ նա
գրել է Բ. Հաղարյան ստորագրությունը: Հոդվածը լարզմանված է 1857 թ. Փարիզում հրա-
տարակված «Pariser Kaiser—Skizzen» վերնագրով գրքից: Գրքի հեղինակ Բենգոր Մունդտը
(1808—1886) գերմանացի պոետ է, իր ժամանակին հարել է «Երիտասարդ Գերմանիայի» խմբ-
րին: Հետապնդվել է առաջադիմական գաղափարների համար: Գրել է նովելներ և քննադատա-
կան հոդվածներ՝ պոստպոսիտիվ իր աղատախոս գաղափարները:

119. ԱՐՆԷՆ ՄԵՆԻՍՏՐԱՆԻՆ

(էջ 209)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., թղթ. 144,
թ. 300: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 134—137:

1. Մեզ հայտնի չէ, թե անհարկը ո՞ւմ է վերաբերում:

2. Նախընտանի հոդվածը չի տպագրվել, ինքնագիրը մեզ չի հասել:

120. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՆՅԱՆԻՆ

(էջ 211)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԲ, նաղարյանի ֆ. (չհամարակալված): Տպագրվել է՝
«Լուսա», 1902, № 5, էջ 210—211:

1. Խոսքը վերաբերում է նույն տարվա հուլիսի 4-ին նախընտանի գրած նամակին: Նա-
մակի հետ «Հյուսիսափայլին» է ուղարկում «Մեռելահարցուկ» վեպի առաջին գլուխները և մի
հատված հիշատակարանից: Թե ի՞նչ խորհուրդ է տվել նախընտանի, հայտնի չէ:

121. Վ. Պ. ԲՈՒՏԿՈՎԻՆ

(էջ 212)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է ԳԱԲ, նաղարյանի ֆ.: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Կովկասյան կոմիտեի գլխավոր լիազոր Վ. Պ. Բուտկովը գիտում է Լուսավորության
միևնախորությունը՝ «Հյուսիսափայլի» թույլատրության գրությունը (արձակման տոմսակը) ուշ
տեղ հասնելու գեպրում լույս տալ հրատարակին ամսագիրը բաժանորդներին ուղարկելու:
Միևնախորությունը մերժում է Բուտկովի միջնորդությունը:

122. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼՍՁԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 213)

Ինքնագիրը (ռուսերեն) պահվում է Մոսկովայի մարզային ՊՊ արխիվում, ֆ. 213, ց. 2,
գ. 185, էջ 71: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1859 թ. հունվարի 29-ին Ն. Դելյանովին ուղղած գրության մեջ Խ. Հաղարյանը ցան-

կույթուն է հայտնել ազատել նաղարյանին ճեմարանից: Մայիսի 8-ի նամակում նա առաջարկում է առաժամ նրանից վերցնել լատիներենի ծամերը: Երբ հայտնի է դառնում լաղարյանի առաջարկը, նաղարյանը խնդրում է ազատել իրեն ճեմարանից: Ամռան ընթացքում գրաքննիչ Մ. Բերոյանի հաստատակամ պաշտպանության և մի շարք ազդեցիկ հայերի միջամտությամբ, առժամանակ վերանում է «Հյուսիսափայլի» դադարեցման վտանգը: 1859 թ. օգոստոսի 10-ին Մոսքվային ուղղած նամակում Խ. Լաղարյանը գրում է. «Ցավալի է, որ աշխատասեր և գիտնական պրոֆ. Նաղարյանը փոխանակ ջանասիրարար օգնելու պատանիների դաստիարակությանը, օգտագործում է իր գիտելիքները պառակտում առաջացնելու համար: Պետք է ցավել և խելամտությամբ պիտի, քանի որ վատը չի փոխվի, նրա տարիքի և ասիական կամակորության շնորհիվ նրա մյուս համախոհներին չեմ հիշատակում, մի մասին տգիտության համար, մյուս մասին այլ պատճառով, որոնք առաջացնում են քայքայում: Պետք է նրանց հաղթել արհամարհելով. զգուշանալ նրանց հետ շփվելուց և հանդիսակուց» (Մատենադարան, Մոսկվաների ֆ., Թղթ. 206, վ. 1590): Լաղարյանը հայտնում է նաղարյանին, որ ինքը համաձայն չէ նրա ազատմանը:

123. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 214)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. (չհամարակալված): Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1859 թ. ամռանը ընդհատվում է ներքին դործերի և լուսավորության մինիստրության միջև տեղի ունեցող գրադրությունը Նաղարյանի ամսագրի արգելման շուրջը: Նաղարյանը այդ համարում է իր հաղթանակը:

2. Նոր Նախիջևանի քաղաքագլուխ է ընտրվում Նալբանդյանի բարեկամ և «Հյուսիսափայլի» մեկնեա մեծահարուստ Կարապետ Հայրապետյանը: Սյո պաշտոնը նա վարում է մինչև 1865 թ.: Ակտիվորեն մասնակցել է հասարակական-քաղաքական հոսանքների պայքարին:

124. ԳՐԻԳՈՐ ՍՈՒԼԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 215)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 50: Տպագրվել է՝ «Նոր հոսանք», 1914, № 1, էջ 133—135:

1. Խոսքը վերաբերում է նույն տարվա «Հյուսիսափայլի» № 7-ում տպագրված «Մտածող հայերի հույսերը» հոդվածին:

2. Խոսքը վերաբերում է Մովսես Իսահակյանի «Պատասխանի Կրիտիկային Շահրեզի, որ տպված է «Հյուսիսափայլի» 5-րդ ամսատետրակումը» հոդվածին: Շահրեզը (Մ. Նալբանդյանը) պատասխանեց կոմս էմանուելին ուղղած մի նոր նամակով: («Հյուսիսափայլ», 1858, № 10, էջ 337—351):

125. ԱԲԵԼ ՄԽԻԹԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 216)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում: Պատկանյանների ֆ., Թղթ. 144, փ. 301: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 137—140:

1. Պարզվում է, որ Ա. Մխիթարյանի հոդվածը Ստ. Պալաուսյանի դեմ գրաքննությունը վերջնականապես արգելել է տպագրել «Հյուսիսափայլում»:

2. Աբել Մխիթարյանի «Անուշավանի դերևարություն, վիպաանություն տղգային, աշխարհաբար» վերնագրով պոեմը տպագրվում է 1862 թ. առանձին հրատարակությամբ:

3. Մալենցով Գրիգոր—այդ շրջանում ծառայում էր Սինոդում: Նաղարյանի հետ շփվել է Ա. Մխիթարյանի «Անուշավանի» տպագրության կապակցությամբ:

4. Գ. Ալվազովսկու հակառակորդների թվին էր դասվում և կաթողիկոս Մատթեոս Զուխաճյանը: Երբորդ բաժանմունքից և կառավարության հովանավորությունից շփացած վարդապետը նորընտիր կաթողիկոսին ուղարկում է խրատագրեր և այդ մասին իրազեկ պահում կառավարությանը: Զայրացած կաթողիկոսը, չնայած կառավարության միջամտությանը, հրաժար-

վում է նախակողմնորոշող աստիճան տալ նրան: Այդ մասին Աղայանը գրում է իր «Իմ կյանքի լուսավորող դեպքերը» վերնագրով հիշողությունների մեջ, թե Այվաղյանն այդ ժամանակ այնքան էր «գոռողացել», որ շուրջից ենթարկվել կաթողիկոսին, իսկ կաթողիկոսը կարողացավ «նորա Լիզուրները ջախջախել և նախկին Այվաղյանից շինել մի խրտվիլակ»:

5. Խոսքը «Վարդապետարան կրոնի» գրքի մասին է, որ կաթողիկոսը քննության դրեց Սինոդում, այն արգելելու նպատակով:

6. Կաթողիկոսի մասին գրած «Հոյակապ ճառը» 1859 թ. «Հյուսիսափայլի» № 7-ում տպագրված «Մտածող հայերի հույսերը» վերնագրից կրող հոդվածն է:

7. Խոսքը Հովհաննես Այվաղյանի մասին է:

8. Նախնայանի Պետերբուրգում եղած ժամանակ նրանց կապը չի ընդհատվել:

126. Հ. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԻՆ և Ռ. ՆԱԴԻՐՅԱՆԻՆ

(էջ 219)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Երիցյանի ֆ., թղթ. 150, վ. 49: Մի հատված տպագրվել է «Արձագանք»-ում, 1896, № 135: Ամբողջությամբ՝ Մ. Մխիթարյանի «Հյուսիսափայլ ամսագիրը» գրքում, 1958, էջ 247—261:

1. Բժշկապետ Հարություն Հովհաննիսյանը (1822—1886) «Արձագանք»-ի խմբագիր Արզար Հովհաննիսյանի հայրն էր: 1843 թ. ավարտում է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետը: Թիֆլիսում վարում է Կովկասի բժշկական վարչության տեսչի պաշտոնը: Միևնույն ժամանակ փոխարքայի անձնական բժիշկն էր: Ակտիվ մասնակցություն ուներ հայ հասարակական կյանքին: Բժշկական թեմաներով աշխատակցել է «Հայկական աշխարհին»:

2. Նադիրյան Ռոմանոս—Թիֆլիսի հայ հարուստներից: Մասնակցում էր հայ հասարակական կյանքին: Ինչպես Հովհաննիսյանը, այնպես էլ Նադիրյանը այդ շրջանում Ներսիսյան զորացի հոգաբարձունք էին:

3. Բժշկապետ Դավիթ Ռոստոմյանը «Հյուսիսափայլի» Բաբլի գործակալն էր և թղթակիցը: Նազարյանի անձնական բարեկամներից: 1864 թ. Բաբլում հիմնադրում է «Մարգարիտական քնկերությունը»:

4. Գարեգին Սևեփյանի փառաբանչանը Մելիքեղեկ նախակողմնորոշող Մուրադյանն է, տե՛ս նրա «Պետրոս Շանշյան», 1898, և Պ. Պոռչյանի* «Հուշերը»:

5. Պետրոս Շանշյան (1819—1883)—հայ նշանավոր մանկավարժ: 1837 թ. ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, 1843-ին՝ Պետերբուրգի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Փարիզում բնակվում է Սորբոնի համալսարան՝ իրեն ազատ ունկնդիր: 1849-ին գալիս է Թիֆլիս, նշանակվում Ներսիսյան զորացի տեսչի ներքին ամբիսանց վերադառնում է Պետերբուրգ: Նույն պաշտոնով 1851 թ. նորից գալիս է Թիֆլիս և մնում մինչև 1857 թ. ղեկըր իր մանկավարժական գործունեության քննադրում ուժեղ հակամարտության մեջ է եղել կղերա-աղայական դասի հետ:

6. Դավիթ Արդանյանը կրթությունը ստացել է Լազարյան ճեմարանում, հետո ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի բանասիրական բաժինը: Ուսուցիչ է եղել տարբեր վայրերում: Վարել է գրաբնիշխի պաշտոնը: Այդ ղեկավարի շրջանում Ներսիսյան զորացի տեսուչն էր:

7. Հովհաննես Քաթանյան—նկարիչ, քանդակագործ: 1857 թ. վերջերին նշանակվում է Ներսիսյան զորացի վերակապույտ: «Հյուսիսափայլի» ջերմ կողմնակիցներից էր: Աշակերտների մեջ այդ ամսագիրը տարածելու համար հալածվում է կղերա-աղայական դասի կողմից և հանվում զորացիից:

8. Խոսքը Ս. Զալալյանի մասին է:

9. Այ. Թադևոսյանը Ներսիսյան զորացի ղեկավոր հոգաբարձուն էր: Կղերա-աղայական դասի ակնառվոր ներկայացուցիչներից: Ակտիվ պայքարի մեջ էր ազատահայաց մաքնր ունեցող բոլոր գործիչների հետ:

127. ՍԱԳՈ ԱՆԷՔՍԱՆԻՐՅԱՆԻՆ

(էջ 227)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ. № 10ա: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Սաղա Դավիթ Ալեքսանդրյան—շամախեցի վաճառական. Նազարյանի մտերիներից:

Հայտնի դարձավ 1860 թ. «Հյուսիսավայլ» ամսագրի № 7-ում հրատարակած «նամակ առ հրատարակողը» հոդվածով: Այդ նամակ-հոդվածն ուղղված էր «Մեկու Հայաստանի» շաբաթաթերթում (№ 13) Հ. Չերքեզյանի «նամակ խմբագրին»-ի ղեմ: «Մեկու Հայաստանի» հաջորդ համարներում (№ № 31, 33, 34, 35, 36, 37) լույս է տեսնում Չերքեզյանի հոդվածագրեր: «Նաղարչանք և նորա նշանակությունը հայոց գրականության մեջ» 247 կետից բաղկացած բնագրատություն:

2. Հոգման Ֆրանց (1814—1882)—գերմանացի արձակագիր: Իր ժամանակին նրա մանկա-պատանեկան պատմվածքները լայն տարածում են գտել տարբեր երկրներում: XIX դարի երկրորդ կեսին նրա մի շարք պատմվածքները շարունակում են լարգիանով է հայերեն:

3. Նիրլից Գուսաուլ (1795—1876)—գերմանացի արձակագիր, մանկավարժ:

128. ՍՍԳԱ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

(էջ 228)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ. № 10 ր.: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Կարապետ Նզյան (1835—1905)—XIX դարի երկրորդ կեսի աչքի ընկնող հայ գործիչ: Ավարտել է Լազարյան ճեմարանը, ապա Պետերբուրգի համալսարանը: Սերտորեն կապված էր հայ շրջանների հետ: Գրել և սպագրել է «Հին Հայաստանի ներքին կենցաղը» վերնագրով սուներեն աշխատությունը և ստեղծել է մագիստրոսի աստիճան: Աշխատում էր օտար զավա-նությունների գրասենյակում, հետո լուսավորության մինիստրությունում, Նալբանդյանի և Նաղարչյանի բարեկամն էր: 1860 թ. Պետերբուրգում հիմնում է պանսիոն՝ հայ մանուկներին բարձրագույն կրթության պատրաստելու համար: Խոսքը վերաբերում է այդ պանսիոնին, որտեղ աշակերտել են Ա. Հովհաննիսյանը, Ռ. Զալալյանը, Լ. Տիգրանյանը:

1860

129. ՄՆԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 229)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 7—8, էջ 390:

130. ՍՍԳԱ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

(էջ 229)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ. № 10 ր.: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Համալսարանն ավարտելուց հետո Նաղարչյանը մի քանի անգամ եղել է Գորպատում: Հայտնի են 1841, 1842, 1849, 1857, 1860 թվականների առժամը նրա կարճատև ուղևորությունները: Նաղարչյանի հետագա տարիների նամակագրությունից երևում է, որ նա մեշա մտածել է Գորպատում ստեղծել հայկական լուսավորական օջախ: Այդ ցանկությունը մտածել է իրագործել 1879 թվականի դարնանից: Սակայն մահը կանխել է:

2. «Մոսկվայում պաշտոն ավարտելը» վերաբերում է Նաղարչյանի պետական ծառայու-թյան 25 տարին լրանալուն:

3. Նալբանդյանն այդ ժամանակ թեկնածուական քննություններ էր տալիս Պետերբուրգում:

131. ԱՐՆԻ ՄՆԻՔՈՆՐՅԱՆԻՆ

(էջ 231)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., թղթ. 144. վ. 304: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 141—143:

1. 1859 թ. հոկտեմբերին Նալբանդյանը մեկնում է Պետերբուրգ՝ համալսարանում թեկ-նածուական քննություններ տալու Հաջորդ տարվա սկզբին խալիբյանը գրում է Այվազովսկուն, թե՝ «Ընդդ է րաջվել» Նաղարչյանի և Նալբանդյանի միջև Նույն ժամանակ Զարմայր Մսեր-

յանք «Մեղու Հայաստանի» թերթում նշում է, որ «Հյուսիսսփայլը» չի հրատարակվելու ինչպես բաժանորդների շանհույու, այնպես էլ Նալբանդյանի ամսագրից հետահայու պատճառով: «Կոմս Էմմանուելն այսուհետև, չգիտեմ ինչ պատճառով, չէ կամենում զործակից լինել հրատարակչին»: Վերջում ավելացնում է, թե՛ «զուցն այլ պատճառով լինի»: Ակնարկը վերաբերում է զորքենություն արգելքներին: Հիմարտությունն այն է, որ Նալբանդյանը վերադառնալով արտասահմանից զանգել է նյութական ծանր դրություն մեջ և որոշել է այդև ձրի չծառայել «Հյուսիսսփայլին»: Նա հնացել է Պետերբուրգ գիտական աստիճան ստանալու և շարունակելու կրթությունը Բժշկագիտության դժով: Բանասիրական որոնումները ցույց են տալիս, որ նա ծածկանումով մասնակցել է ամսագրի աշխատանքներին, մինչև «Հիշատակաբանի» հաջորդ հատվածների հրատարակումը:

2. Բողոքական Սարգիս Համբարձումյանի գործունեության մասին տեղեկություններ կան Ա. Զամինյանի «Հայոց եկեղեցու պատմությունը» գրքում: Համարելով հայերի կաթոլիկացումը ազգային վերահերման վտանգներից մեկը, թե Նալբանդյանը և թե Նալբանդյանի միաժամանակ բնագրատել են լուսավորչական եկեղեցու գործադրած բոնի միջոցները ալլադալան հայերի նկատմամբ: Այդ շրջանում Շամսիի թեմի առաջնորդ վարդապետ Մովսեսի արարքները պատճառ են դառնում ներքին պոսակտումների: Այդ հաբցին Նալբանդյանը հանգամանորեն անդրադարձել է իր «Աղգային նկատությունները» հոդվածում (տե՛ս «Հանդես դրականական և պատմական», 1888, գ. Բ., էջ 276—281):

132. ՄԱՏԹԵՈՍ ԶՈՒՆԱՅՑԱՆԻՆ

(էջ 232)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նալբանդյանի ֆ. № 45ա: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Մատթեոս Ա. Կոստանդնուպոլսեցի—ամենայն հայոց կաթողիկոս (1858—1865): Առաջին տարիներին նա արձադանքում է Պոլսի օսմանադրական պալատին: Երկու և արձադանքում պալատականության տակ է առնում Մ. Նալբանդյանին և ջախջախում Ալվադոսիկի-Հայալյան խմբակցությունը:

2. Մովսես քահանա Արամյանյանը Մոսկովյի հայոց եկեղեցու ամադ քահանան էր: Նալբանդյանի, Նալբանդյանի, Վեհեկոյանի բարեկամները:

Նամակը գրված է Մոսկովյի հայ հասարակության անունից, Մովսես քահանա Արամյանյանին քահանայական պաշտոնից ետ կանչելու առթիվ: Նալբանդյանը 1865 թ. Արամյանյանի մահվան առթիվ արտասանել է դամբանական: («Մեղու Հայաստանի», 1865, № 35, էջ 288):

133. ԱԲԵԼ ՄԵԼԻՍԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 234)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., թղթ. № 144, գ. 305: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 143—144:

1. Նալբանդյանի տաղնադր «Հյուսիսսփայլի» բաժանորդների բանակի բացման առթիվ ունեի իր հիմքը: Ալվադոսիկի բանակն այդ շրջանում սկսել էր ուժեղ պայքար «Հյուսիսսփայլի» գեմ՝ ամսագիրը հեղինակազրկելու և բաժանորդների թիվը պակասեցնելու նպատակով:

2. Շերմազանյան Գալուստ—Արտվյանի դասընկերը, Արամյանյանի աշակերտը: Հայտնի նաեւ, բանահավաք, թատերադիր: Եղել է Թիֆլիսի բաղարադրություններից մեկը:

134. ՄԵԼԻՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 235)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Արաբատ», 1913, № 8—9, էջ 723—725:

1. Աստրախանի վաճառական Սաթախյան եղբայրներից մեկը:

2. Ակնարկում է բարեգործական ընկերությունը, որը կազմակերպվել է Մոսկովյանում 1860 թ.: Ընկերության ծրագիրը կազմել էր Նալբանդյանը:

3. Արասխանյանը, որի մասին խոսում է Նաղարյանը, «Մուրճի» հրատարակիչ-խմբագիր Ավ. Արասխանյանի հորեղբայրն էր: Նա հետաքրքրվում էր զրահանության, հրատարակչության հարցերով: Առևտրական գործերով այդ ժամանակ զոնվում էր Մոսկվայում:

135. ՍԱԴԱ ԱԼԵԿՍԱՆԴՐՅԱՆԻՆ

(Լջ 236)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ս. Ալեքսանդրյանի ֆ. 10 դ.: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խ. Աբովյանի բրդին՝ Վ. Աբովյանը ավարտում է Թիֆլիսի, իր հոր աշակերտ Գ. Խատիսյանի պանսիոնը: Մի խումբ աշակերտների հետ Խատիսյանը 1860 թ. օգոստոսին բերում է Մոսկվա և Աբովյանին: Չկարողանալով տեղավորել Մոսկվայի համալսարանում, նա որոշում է տանել նրան Դուրպատի նյութական միջոցներ շունենալու համար է, որ Նաղարյանը գիտնում է մի շարք աչքի բնկնող հայ հարուստների, այդ թվում և Ս. Ալեքսանդրյանին՝ իր բարեկամի որդուն օգնության ցույց տալու համար: Վարդան Աբովյանը 1861 թ. հունվարին բն-
դունվել է Դուրպատի համալսարանի գյուղատնտեսության ֆակուլտետի երկրագործության բաժինը:

136. ՄՆԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 237)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, Լջ 725—726:

1. Այդ նախադրի վերնագիրն է կղել «Ժողով վաճառականների և Մոսկվա» վաճառի մեջ գրված է՝ «Առաջարկություն» կոդրին ուսերեն ավելացված է՝ պլան Զրատարակվել է նրա մահից հետո «Արարատ»-ում, 1916, № 11—12, Լջ 861—867:

2. Տավրիշով (Կավիլ) Կավրիշյան) — Աբովյանի պանսիոնի աշակերտներից: Նաղարյանի ժամանակ աշխատում էր արժաթին գործերի գեղարտամենտում:

137. ՄԱՏՐԵՈՍ ՉՈՒՆԱՆՅԱՆԻՆ

(Լջ 238)

Ինքնագիրը պահվում է Մատոցյան մատենադարանում, «Կաթողիկոսական դիմոն», թղթ. 129, վ. 57, դ. 1, Լջ 329—333: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1860 թ. նոյեմբերի 26-ին կաթողիկոսը կոնդակ է ուղղում Ռուսաստանի հայոց թեմի առաջնորդին, որտեղ պատասխանում է «Հյուսիսափայլի» խմբագիր Ստ. Նաղարյանին, ամսագրի № 10-ում տպագրված «Մենդեկոն, Լավատեր, Լևոսինդ» վերնագիրը կրող հոդվածի համար: Ինչո՞ւմն էր բանը: 1860 թվականի հուլիսի 2-ին Պոլսում մեկնում է մի դավանափոխ հայ: Լուսավորչական հայերը արդելում են նրա լուսավոր իրենց ղեկավարանառանքը: Տեղի է ունենում ընդհարում բողոքական և լուսավորչական հայերի միջև: Հայկական թերթերից «Մատոցյան Աղափին», «Հոտարար» լուսավորչական հայերի արտաբեր համարում են օրինական, նույնիսկ ազգային ինքնագիտակցության գրսիտում: Եվ ահա Նաղարյանը «Մենդեկոն, Լավատեր, Լևոսինդ» հոդվածի հավելվածում դատապարտում է Պոլսի այդ դեպքերը: Վերջում նա առաջարկում է հիմնադրել բարենորոգել հայ եկեղեցին, կյանքի նոր պահանջներին մոտեցնելու և բազմաթիվ նախադաշարումներից ազատելու համար:

2. Ներսես Լամբրոնացի — Մ11 դարի հայ նշանավոր հոգևորական: Գրել է մի շարք ճշգրտարբեր դավանանք ունեցող հայերի մեջ ազգային ընդհանրության դադափարը ամբողջական համար:

3. Հիպոկրատ — Հին աշխարհի մեծագույն բժիշկներից մեկը (մ. թ. ա. 460—375): Նա կողմնակից էր բժշկագիտության մեջ ունկնդրելու և հակադիր խորհուրդներին:

4. Խոսքը վերաբերում է հատկապես կաղարթանների ցանկությանը՝ հայ եկեղեցին միացնելու ուղղափառ եկեղեցու հետ:

138. ԱՔԵԼ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 241)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., քղթ. 144, թ. 303: Տպագրվել է «Մուրճ», 1902, № 5, էջ 144—146:

1. Խոսքը վերաբերում է «Հյուսիսափայլի» հրատարակության օրվց հետագեմ դասի դեմ հղած պայքարին:

2. Նալբանդյանի ծոցատեւերում նշված համակների ցանկից երևում է, որ նա 1861 թ. հունվարին Նազարյանին գրել է մի համակ, հավանաբար այն չի հասել հասցեատիրոջը: Հասցեորդ համակը գրված է մայիսին:

3. Ակնարկում է հոյեմբերի 26-ի կոնգակը:

4. Նկատի ունի 1860 թ. դեկտեմբերի 21-ի համակը Մատթևոս կաթողիկոսին:

5. Ակնարկում է 1861 թ. փետրվարյան մանիֆեստը:

139. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹՈՎԻՅԱՆԻՆ

(Էջ 242)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. (չհամարակարգված): Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է հուլյն թվականի «Հյուսիսափայլի» № 3-ում տպագրվածին՝ «Հայ-տարաբնույթյան մասնավոր զիտական և գործնական դպրոցի» վերնագրով:

140. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(Էջ 243)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 26: Տպագրվել է «Հանդես դրականական» պատմական, 1895, գ. 6, էջ 118—122:

1. Խոսքը վերաբերում է վերը հիշված հայտարարությանը:

2. Սալաթնովյանի այն բանաստեղծությունը, որի մասին խոսում է Նազարյանը, տպագրվել է «Հյուսիսափայլում», 1861, № 6, էջ 440: Այն վ. Բենեդիկտովի «Воскрѣ» բանաստեղծության թարգմանությունն է: Ամսագրում թյուրիմացաբար գրված է թարգմանություն լեթոնիտովից: Հեղինակը թարգմանել է «Սովրենենիկից»: (Մանրամասն տե՛ս «Հյուսիսափայլի» պոեզիան», 1957, էջ 436—439):

141. Վ. Պ. ԲՈՒՏԿՈՎԻՆ

(Էջ 245)

Ինքնագիրը (սուսերեն) պահվում է ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվում, ֆ. 773, ց. 157, գ. 111, էջ 14: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1861 թ. հունվարի 27-ին Էջմիածնի Սինոդը հատուկ քննության է առնում կաթողիկոսի կոնգակը 1860 թվականի «Հյուսիսափայլ»-ի № 10-ում տպագրված «Մենդեխոն, կաթողիկոս, Լեոսինդր» հոդվածի դեմ:

2. Չերքեզյան Հովսեփ (1812—1865)—ուսուցիչ, հայ կղերական ուսուցչիայի ներկայացուցիչներից: 1860 թվականի դեկտեմբերի 26-ին բողոքում է թագավորին «Հյուսիսափայլի» «հակախրիստական» ուղղության դեմ՝ մեղադրելով Նազարյանին «Մենդեխոն, կաթողիկոս, Լեոսինդր» հոդվածի տպագրության համար: Թագավորական հրամանով Էջմիածնի Սինոդը ապրիլի 28-ին քննության է առնում «Նազարյանի գործը» և որոշում միջնադել վերադաս մարմիններին «Հյուսիսափայլը» փակելու համար: Նազարյանի առած բազմաթիվ բացատրությունների մեջ նշանակալից տեղ է զբաղում 1861 թ. օգոստոսի 18-ի ծանուցումը Ս. Պետերբուրգի հրաշնական ատյանին: Նախուցումը տպագրվել է 1888 թ. «Հանդես դրականական և պատմական»-ի գ. 1:

և 276—277: Պարզվում է, որ Սինոդի որոշման համաձայն Մոսկովյի հայ լուսավորչական հոգևոր կառավարությունը հավաքել է «Հյուսիսափայլի» 10-րդ համարը: Սինոդը հետապնդում է արգելելու ամսագիրը իրեն զգայնացնելու ամբողջ ժողովրդի համար»:

3. Խոսքը «Վարդապետարան կրոնի» գրքի մասին է:

4. Մատենադարանի, էջմիածնի Սինոդի ֆոնդում պահվում է Հ. Չերեկյանի զոբժը, որ տեղ հավաքված էն նրա բոլոր գիմումները և բացատրականները, որոշումների հետ միասին: Այդ թղթերում պահվում են և հատուկ անձնագրովների կողմից քննության անված նա-դարչանական մասերը կրոնի մասին: «Վարդապետարան կրոնի» և «Յագագս փորձական հոգե-րանություն» հեղինակը հայտարարվում է լավերական, տեղ-տեղ էլ՝ ավելի:

5. Խոսքը «Ճանաչողի» մասին է:

6. Նաղարչանի «Հյուսիսափայլի» հարցի քննությունը տեղում է մինչև 1861 թ. նոյեմբերը: Լուսավորության միևնույնությունը հանդիմանում է աչի կրթականության, որ բերված փաստերը հիմք չեն տալիս փակելու «Հյուսիսափայլ» ամսագիրը:

142. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 248)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 27: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հան-դես գրականական և պատմական», 1895, դ. 6, էջ 123—130: Երկրորդ անգամ՝ «Լուսա», 1901, դ. Ա, էջ 317—321:

1. Սողա Ալեքսանդրյանը:

2. Աստրախանի վաճառական:

3. Աստրախանի վաճառական:

4. Սալախյանի աշխատանքը չի տպագրվում «Հյուսիսափայլում»:

5. Խոսքը վերաբերում է Ս. Նաղարչանի «Մի քանի խոսք առ Հովսեփ Չերեկյանը և Դապարակական համակ առ պատվելի ազգը» հոդված-համակին, որ տպագրվել է 1861 թ. «Հյուսիսափայլի» № 8-ում:

6. Հ. Չերեկյանի, էջմիածնի Սինոդի և կաթողիկոսի անձնական փանդերի շնորհիվ Նա-ղարչանը չի կարողանում հավաքագրել աշակերտներ իր նոր բացվելիք դպրոցի համար: Ազգի «անվանները» զրոշանում են իրենց երեսմաներին վստահել «բողոքական մարեր քարոզող» Նա-ղարչանին:

143. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 251)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Ռաբառ», 1913, № 8—9, էջ 726—727:

1. Նաղարչանը Փանյանին է ուղարկում քննություն համար կազմած իր ծրագիրը: Այդ-ծրագիրը նա հաջորդ տարին տպագրում է «Հյուսիսափայլի» էջերում՝ «Առաջադրված մի-քննական հայկական քննություն Ռուսաստանի մեջ, վասն բարեկարգելու հայերի մեջ նյու-նական և բարոյական կյանքը» վերնագրով:

1 8 6 2

144. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 253)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 28: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հան-դես գրականական և պատմական», 1895, դ. 6, էջ 130—133: Երկրորդ անգամ՝ «Լուսա», 1901, դ. Բ, էջ 449—451:

1. «Արձագանք Հաշտարիանից» հոդվածը՝ ուղղված Չերեկյանին, Նաղարչանը տպագ-րում է «Հյուսիսափայլի» 1862 թ. № 1-ում:

2. «Փարիսից ընդհանրապես» անվանով Նաղարչանն անհարկում է Մատթեոս կաթողի-կոսին: Մոսկովյի մարզային-պատմական արխիվի նյութերից հայտնի է դառնում, որ 1861 թ.

վերջին էջմիածնին հանգում է արդելի նաղարյանի «վարդապետարան կրոնի» գիրքը և «Հյուսիսարալի» 1860 թ. № 10 տետրաչի՝ «Մեղեկոսն, Հափատե, Լեոսինգ» հոդվածի համար։ 1862 թ. հունվարի 29-ին կաթողիկոսն ուղարկում է մի կենդանի, որով առաջարկում է հրապարակել զոտադրությունը Հիստորիայի վնասարեր օրագրի ի լույս բնծայի ի զայն քակոթելան աղբիւս (Ֆ. 2050, ց. 1, № 4, էջ 3)։ Նույն թղթերի մեջ կա մի գրություն ևս, որից պարզվում է, որ ստորագրությունը է վերջով Մ. Փանյանից և մի բանի այլ հայտնի անձնավորություններից՝ էջմիածնի զեմ բողոքները զաղարեցնելու համար։ 1862 թ. վերջին էջմիածնի Սինոդը և կաթողիկոսը նորից բողոքում են «Հյուսիսարալի» հակադրոնական մտքերի զեմ։ 1863 թ. քննադրում նոր քննություն է սկսվում։ Նույն տարվա հուլիսի 30-ին Վ. Բուսկովը հայտնում է Կովկասի փոխարքայի պաշտոնակատար գեներալ-ադյուտանտ Օրբելյանուն, որ «Հյուսիսարալի» գործը պետք է համարել վերջնականորեն քննված և անհետևանք լուզնել Սինոդի և կաթողիկոսի բողոքները։ Օգոստոսի 31-ին Օրբելյանու կարգադրությամբ «Հյուսիսարալի» քննության գործը կարճվում է։

145. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 255)

Ինքնադիրը պահվում է նաղարյանի ֆ. № 29։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես դրականական և պատմական», 1895, գ. 6, էջ 134—137։ Երկրորդ անգամ՝ «Լուսա», 1901, գ. Բ., էջ 451—454։

1. 1861 թ. Սուրբաթյանին գրած մի նամակում Կ. Հայրապետյանի բարոյում է զգուշություն, խոհմտություն կղերա-աղայական լինի զեմ մղած պայքարում։ «Պ. Սա. Նաղարյանցին խոնարհական ուղղությամբ հիշեք և ասեք, որ միշտ համարատար մարդիկ պատասխանում են մեր ազգի առաջին Ի՞նչ պետք է արած, ևս մին լավ զենք ունիմ դոցա դիմաց կանգնելու, որ է համեմատությունը և երկայնամտությունը։ Արդեն փորձը ցույց է տալիս, որ իմ գեներալը սկսում են հաղթել...» (տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Միրայի, Նաղարյանի և նրա ժամանակը, հ. 2, էջ 168)։ Հայրապետյանի և Խալիբյանի միջև հաստատված բարեկամությունը առաջինին թերում է ուսակցիայի կողմը, Համաձայն չլինելով նաղարյանի խիստ քննադատությանը կղերա-աղայական դասի նկատմամբ, նա զաղարեցնում է իր օգնությունը «Հյուսիսարալի» և կտրում կապերը նրանից։

146. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 256)

Ինքնադիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 30։ Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես դրականական և պատմական», 1895, գ. 6, էջ 137—140։ Երկրորդ անգամ՝ «Լուսա», 1901, գ. Բ., էջ 451—456։

1. «Մասնաց աղավնի» ամսագրում հրատարակվում է 2. Չերքեզյանի պատասխանը Սայաթնովյանին։ Սայաթնովյանը նաղարյանին է ուղարկում իր պատասխան հոդվածը։ Նաղարյանին չի հաջողվում տպագրել այդ պատասխանը սկզբում զբաղնություն արգելի, հետո ամսագրի զաղարեցման պատճառով։

2. Ակնարկը վերաբերում է Նաղարյանին։

147. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՍԱՅԱԹՆՈՎՅԱՆԻՆ

(էջ 258)

Ինքնադիրը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 31։ Տպագրվել է «Հանդես դրականական և պատմական», 1895, գ. 6, էջ 140—143։

1. Սվաճյան Հարություն—1860-ական թվականների հայ հեղափոխական-դեմոկրատական շարժման պարագլուխներից։ Պուլսի «Մեղու» երկշաբաթավերթի խմբագիր։ Նաղարյանի վիճակիցը և բարեկամը։ Նաղարյանի մասին Սվաճյանն ունեցել է բարձր կարծիք, որը և արտահայտել է իր թերթի էջերում։

2. Աղարեկյան Մարկոս—հայ աղային-պահպանողական թեկներկապուցիչներից։ 1860 թվականից Կոստանկ հայոց աշխարհի ամսագրի խմբագիր։ Ունեցել է դրական վերաբերմունք

«Հյուսիսափայլի» նկատմամբ: Արտատպելով Նազարյանի «Առաջարկություն մի ընդհանուր հայկական ընկերություն Ռուսաստանի մեջ վասն բարեկարգելու չրափոր հայերի նյութական և բարոյական կյանքը» հոդվածը, «Կոռնկը» գաղափարաբանում է հայ հասարակությանը, որ չի տրձադանքում Նազարյանի առաջարկությանը և չի հիմնում երկրագործական, արվեստագիտական ընկերություններ: Հոդվածը մեկնարանող Գ. Տ. Ա. <ղերսանդրյանը> վերջում գրում է. «Հայե՛ր, դուք բնորենք ալմ էրկու հանապարհներից մինը, կամ եղեր կենդանի մարդիկ և հաստատեցեք մի այդպիսի ընդհանուր հայկական ընկերություն, կամ Լիբե ս՛չ, ասացեք, թե մեռած ենք, անկենդան մեռյալ ենք: Այդպիսիներին ամենայն իրավունքով հրավիրում է պ. Նազարյանցը պես դադադ: Կեցցե՛ նազարյանցը, կեցցե՛ և կրկին կեցցե՛.... (1863, էջ 863):

3. Արմանյան Պետրոս (1830—1911)—հայ ազգային-պահպանողական թևի ներկայացուցիչներից: 1863 թվականից խմբագրում էր «Մեկու Հայաստանի» թերթը: Նրա օրով Նալբանդյանի և Նազարյանի նկատմամբ թերթը արտահայտել է դրական վերաբերմունք, Նալբանդյանի մահվան կապակցությամբ քերթ խոսքեր է գրել նրա հաղթելին և այդ պատճառով երբորդ բաժանմունքի կողմից տնօրինել կատկածանքի տակ (տե՛ս «Աուրհանդակ», 1911, էջ 223—225):

4. Խոսքը հավանաբար վերաբերում է Մանդինյան քահանային:

1863

148. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍ ՍԱՅԱԲՆՈՎՅԱՆԻ

(էջ 260)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 32: Առաջին անգամ տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմական», 1895, գ. 6, էջ 143—148: Երկրորդ անգամ՝ «Լուսնա», 1901, գ. Բ, էջ 456—460:

1. Գ. Արվաղովսկու քանքերով Սվաճյանի «Մեղուն» արգելված էր Ռուսաստանում:
2. Սայաբնովյանի հոդվածը ոչ մի տեղ չի տպագրվել:

149. ԷՄԻՆՈՒԵԼ ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ

(էջ 262)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Հանդես գրականական և պատմական», 1896, գ. 7, էջ 322—325:

1. Համանուկ Մինասյան—նորնախիջնանցի վաճառական:
2. Սուլթանշահ Անանիա—Նալբանդյանի մերձափորներից, բմբկ Մասնակցել է «Հյուսիսփայլի» աշխատանքներին իր «Հայոց ազգի լուսավորիչը» կատակերգովիամբ:
3. Սուրբ Կարապետի վանքը գտնվում է Մուշ քաղաքում:
4. Գրաքննչական կոմիտեի նյութերի մեջ պահվում է Կովկասյան երկրամասի կառավարչության և զինանատան պետ Կրուզնիշտերնի հայտարարությունը՝ արված փոխարքայի հանդեպ: «Его Императорское Высочество разделяет мнение оставить без последствий домогательство Эчмιάдинского Синода о воспреещении издания армянского журнала статского советника Назарьяна под заглавием «Северное Сияние», 1863 г. 31 августа (ф. 773, оп. 157, ед. хр. 11, стр. 50):

150. ԱՆՀԱՅՏ ԱՆՁԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ

(էջ 264)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, երիցյանի ֆ., թղթ. 147, գ. 104: Իր հատված առաջին անգամ օգտագործվել է Աշոտ Հովհաննիսյանն իր «Նալբանդյանի և նրա մամանակը» աշխատության առաջին հատորում (էջ 270): Ամբողջությամբ տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Մեղ հասել է նամակի վերջին երկու էջը: Բովանդակությունից երևում է, որ այն գրված է Գաբրիել քահանա Պատկանյանին:
2. Մատթեոս կաթողիկոսը 1863 թ. հուլիսի 21-ին Կովկասի փոխարքային ուղղած դիմումի մեջ պաշտպանության տակ է առնում Վլատկա արքայի Գաբրիել Պատկանյանին՝ նոր նախիջնան վերադարձնելու համար: (Տե՛ս «Արձագանք», 1889, № 15, էջ 227—233):

3. Գաբրիել Պատկանյանը թագավորի հրամանով 1859 թ. ղեկավարելով զինվորական քառասունյակը և 1860 թ. մարտին վերադառնալով է նախադեպի: Օգոստոս ամսին նախնական խորհուրդի անդամ Գ. Ալվազովսկին հրապարակորեն հանում է Պատկանյանի վրայից քառասունյակի ղեկավար, ապա ղեկում է Բեսարաբիայի կառավարիչ Կոստյուկին, քառասունյակի հետևորդ վաչր արտոբեյու համար: 1861 թ. նա նորից ուղարկվում է Վլադկա: 1883 թվականի օգոստոսի 18-ին Պ. Պատկանյանը իրավունք է ստանում վերադառնալու Պետերբուրգ իր իրավունքները վերականգնելու համար:

4. Խոսքը վերաբերում է նշանավոր ծովակարիչ Հովհաննես Ալվազովսկուն, որը մերձավոր կապեր ուներ արքունիքի հետ:

5. Մեզ է հասել Ս. Զալալյանի 1867 թ. հունիսի 6-ին գրած ղեկավար Կոստյուկին երկրային կառավարչությանը, որտեղ նա մանրամասն նկարագրում է իր մասին եղած խոսակցությունները Ներսես Աղստաղեցու մահվան կապակցությամբ: Նա խնդրել է կաթողիկոսին վերադնել իր վրայից այդ կասկածները (թունավորման մասին): Սակայն դրա փոխարեն նա զրկվել է իր սլաշտոնից: Պարզվում է, որ 1863 թ. նոյեմբերին կաթողիկոսը կանչել է Ս. Զալալյանին էջմիածին, ահա էլ է նրան վնասարանում, զնացել Բիֆլիս, մտել առաջնորդարան, բացել արքեպիսկոպոսի դպրոցարանները՝ կառավարության հետ ունեցած նրա հարաբերությունները պարզելու համար: Սինոդը այնուհետև որոշել է իրեն պատժել հեռացնել նրան Ռուսաստանի սահմաններից, սլաշտոն տալով Պարսկաստանի թվում: Կառավարությունը բեկանել է այդ որոշումը և պարտադրել Սինոդին՝ ուղարկել նրան Սանսինի վանքը:

6. Խոսքը վերաբերում է վերահրատարակվելիք «Հյուսիսսփայլի» հայտարարությանը:

1864

151. ՄԱՏԹԵՈՍ ՎԵՀԱՊԵՏՏԱՆԻՆ

(էջ 265)

Ինքնագիրը պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանի «Հայ գրողներ» ֆոնդում, թղթ. 185, վ. 1: Տպագրվել է՝ «Արձագանք», 1896, № 123:

1. Սերգիև Նիկիտա—ղղարցի վաճառական:

2. Խոսքը վերաբերում է Մ. Նալբանդյանին, որը դառնում էր կալանքում: 1863 թ. ապրիլին Նալբանդյանը թույլտվություն է ստանում տեսակցել հարազատների և ընկերների հետ: Նույն ամսի 16-ին նրան ալցելում են Ա. Սուլթանաշև, Ս. Նազարյանը, Լ. Խաֆաֆյանը: Բերդից ուղարկած մի նամակում Նալբանդյանը գրում է, որ «տեսնվել է» մեր հարգելի ու միշտ ազնիվ ընկեր պ. Նազարյանի հետ և խնդրել է նրանից որդու՝ Ֆեդիկայի նկարը: («Դիվան Մ. Նալբանդյանի», 1932, էջ 288): Մեծ հուզմունքով է նկարագրել Նազարյանը իր հանդիպումը Նալբանդյանի հետ:

152. ԽՈՐԵՆ ՍՏԵՓԱՆՆԻՆ

(էջ 266)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ստեփանեի ֆ. № 210: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ստեփանյան Ստեփանոս, Լուիսկոպոս Խորեն Ստեփանե (1840—1900)—1862-ին ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: «Հյուսիսսփայլ» ամսագրում տպագրել է մի շարք բանաստեղծություններ «Իշխան Բագրատունի» ստորագրությամբ:

2. Հայտնի մեծահարուստ Ալ. Բամամշյանի պապը:

3. Ստեփանե հրատարակեց «Հայկական Աշխարհի կոունկ» ամսագիրը, որպես Մ. Աղաբեկյանի «Կոունկի» շարունակություն: Իսկ հետո թողեց միայն «Հայկական աշխարհ» անունը: Ամսագիրը ընդհատումներով շարունակվել է մինչև 1879 թվականը:

4. Քաթանյան Հովհաննեսը, ինչպես գիտենք, Ներսիսյան դպրոցում կատարված դպրե-րից հետո ադատվում է պաշտոնից և փոխադրվում Ստավրոպոլ, Արզնյան տեսչի ապա-լումը կապվում է Ս. Զալալյան և Լուիսկոպոսի սլաշտնադրված հետ: Քաթանյանը նորից վերադառնում է Բիֆլիս: Նալբանդյանը 1862 թվականին նրան նշանակում է իր հրատարա-կելիք բարոնի բաժանորդագրության գործակալը Բիֆլիսում:

(էջ 268)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է Հասարակարար Հեռի Երկրանոս Նաղարչանց Թանգարանի կազմակերպության կողմից: Գրքում, էջ 309—312:

1. Հովհաննես Քաչուրեկյանը 1860—1880-ական թվականների յոթամյակի ընթացքում էր Ադրբեյ և Ղզվարում: Մանկավարժ, բանաստեղծ, գրել է հրապարակախոսական հոդվածներ: «Հյուսիսարևելյան» ջերմ պրոպագանդիստներից: Մեծ դորժ է կատարել նոր լեզվի սկզբունքների պաշտպանության դորժում: Երևել է Նալբանդյանի և Նաղարչանի անձնական բարեկամը: Երևել է 1850 թ., Ղզվարում:

2. Նամակի սկիզբը չկա: Զի նշված է նամակի գրության թիվը: Հեռի անկարգից Երևում է, որ այն պիտի գրված լինի «Հյուսիսարևելյան» հրատարակության վերջին ամիսներին: Նույնը հաստատում են նամակի այն տողերը, որտեղ նաղարչանը նշում է, որ «Հյուսիսարևելյան» աշուհետե չէ կարող պահպանվել, ապա համարյա կվերջանա և կմեռնի ներկա տարուս հետ: Փորձածը դարձավ փորձել, կրկին փորձել, մեք վեց անգամ փորձեցինք, հիմարություն է...»:

3. Քաչուրեկյանի հոդվածը նաղարչանի առաջարկով տպագրվել է «ՄԼԳՈՒ Հայաստանի» թերթում, 1865, № 15, 19, 20, թեղիք հայերի կյանքի մեջ՝ վերնագրով:

1865

154. ՀԱՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

(էջ 271)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱՔ, Մ. Բարխուդարյանի ֆ. № 567: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Շահադիական առհմից: Ուսել էր Հաղարչան հեմարանում: Զրադվում էր վաճառականությունում:

2. Էջմիածնի Սինոդի և իրեն՝ կաթողիկոսի ջանքերով Ռուսաստանի հայկական բնակավայրերում և Կովկասում արդիվեց «Հյուսիսարևելյան» տարածումը: Գրանից խիստ կրճատվեց բաժանորդների թիվը: «Հյուսիսարևելյան» կորցրեց իր նյութական բազան: Նաղարչանը, որը բարոյական հաղթանակ էր տարել շարունակելով իր ամսագիրը, ստիպված եղավ ընդհատել: Նույն տարվա դեկտեմբերին մի շարք անվանի մարդկանց նյութական օգնությամբ նրան հաջողվեց վերսկսել «Հյուսիսարևելյան» հրատարակությունը: Հայտնի է, որ այդ դորժում ակտիվ մասնակցություն ունեցավ և Մ. Նալբանդյանը՝ բանտից:

155. ՀԱՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

(էջ 271)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱՔ, Մ. Բարխուդարյանի ֆ. № 568: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նաղարչանի դառը խոսքերը հետևանք էին նաղարչանի և Նալբանդյանի հասցեին Պատկանյան հոր տարածած հերյուրանքների, որոնք քաղաքական դուռնակում էին ստանում որոշ շրջանների կողմից: (Մանրամասն աճ'ն Աշոտ Հովհաննիսյան, Միք. Նալբանդյանը և նրա ժամանակը, հ. 2, էջ 70—73):

156. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 272)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 727—729:

(էջ 274)

Ինքնագիրը պատճենն պահվում է ԳԱԹ, Նախընդյանի ֆ. № 103: Տպագրվել է՝ «Լուծառ», 1904, № 6, էջ 167—169:

1. «Լուծառ» ամսագիրը այս նամակը ստացել է Նախընդյանի բոլոր օրերի Հովհաննես Խաչատրյանից: Խաչատրյանի՝ նրան զրաժ նամակները դժբախտաբար չեն պահպանվել: Նախընդյանն այդ ժամանակի ազատվել էր Պետրոպոլիսի վանքից և ապրում էր իր բարեկամ Խաչատրյանի տանը:

2. Նամակից պարզվում է, որ Նախընդյանը առանց ձևոր տալու, սրբովյաժը պահպանել է Նախընդյանի թղթերը:

3. Կատկով—ուսական բուրժուական լիբերալիզմի աչքի ընկնող դեմքերից մեկը: Կատակի լեզամի հեղափոխության և ազդարյն շարժումների: «Русский Вестник» և «Московский Вестник» թերթերի հրատարակիչ և խմբագիր: 1865 թ. աշնանը Կատկովը «Московский Вестник»-ում ապագրում է մի հոդված «Երիտասարդ վրաստան, երիտասարդ Հայաստան» հոդված խմբակների իրր հոյություն և նրանց դործունեության մասին: Հոդվածը ապագրվում է Թիֆլիսում տեղի ունեցած հայ համաբարական շարժման առթիվ: Նույն տեղում ապագրվում է մի օրիչ հոդված «Завкавказен» ստորագրությամբ, որտեղ ժխտվում են Կատկովի ենթադրությունները: (Այդ մասին մանրամասն տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նախընդյանը և նրա ժամանակը, Ն. 2, էջ 11—14):

4. 1863—1865 թվականներին Գ. Այվազովսկին գործադրում է բոլոր ջանքերը կաթողիկոսի տրամադրությունը շահելու և կաթողիկոսանույու համար: Նորինախիջեանցիների բողոքները ստիպում են կաթողիկոսին մի հանձնաժողով ուղարկել Նախիջեան թեմի գործերը քննելու: Այդ քննության արդյունքը լինում է այն, որ Այվազովսկին հանվում է իր պաշտոնից: Սրկար Ադադուններից հետո թաղապորը ստիպված է լինում հաստատել կաթողիկոսի որոշումը: Նաղարյանի՝ «սուտակեցում է Այվազը» վերաբերում է այդ իրողությանը: (Մանրամասն տե՛ս Աշոտ Հովհաննիսյան, Նախընդյանը և նրա ժամանակը, Ն. 2, էջ 172—181):

1866

158. ՄԵԼՔԱՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 276)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարտա», 1916, № 9—10, էջ 691—692:

159. ՂԱԼԱՐԱՐՆԱԿ ՀԱՅԵՐԻՆ

(էջ 276)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Քուչուբեկյանի ձեռքով գրված օրինակը պահվում է Նրա արխիվում, № 12, «Ներդարան տետրակ», էջ 144: Տպագրվել է «Հայկական աշխարհ», 1966, № 8—9, էջ 284—287:

1. Նորից անդրադառնալով Կատկովի հոդվածին, Նաղարյանը առաջին սլանի վրա է դնում սեակցիայի դեմ հայ ժողովրդի համախմբման հարցը: Չհրաժարվելով երբեք այդ մտքից, Նաերադում է անձամբ լինել հայարնակ վայրերում, ծանոթանալ իր բարեկամներին, շարունակել պայքարը, նոր դադափարներ արթնացնել պրողրեսիվ հայերի մեջ:

160. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍՆՓՅԱՆԻՆ

(էջ 278)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Բարխուդարյանի ֆ. № 569: Տպագրվում է առաջին անգամ:

(էջ 279)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 729—731:

1. Նաղարչյանը մայիսի վերջերին դուրս է գալիս Մոսկվայից՝ Թիֆլիս գնալու: Հանապարհին նա կանգ է առնում նոր նախիջևանում:

2. Եղիազար եպիսկոպոսը նոր էր եղանակվել նոր Նախիջևանի հողերը թեմի առաջնորդ նաղարչյանը էրա մասին հետադարձ արտահայտվում է (1866 թ. սեպտեմբերի 15-ին Սալ-թիկյանին ուղղած նամակում) խիստ բացասաբար:

3. Գրչի վրիպում է, պետք է լինի «նոր»:

162. Մեկֆոն ֆունկցիոն

(էջ 281)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 731—734:

1. 1860 թ. նոր նախիջևանում կազմակերպվում է Բարեգործական ընկերություն: Ընկերության անդամները խորհրդարանի նախագահ են ընտրում Գրիգոր Սալթիկյանին: Վերջինս խնդրում է նաղարչյանին կազմել ընկերության կանոնադրությունը: Նաղարչյանի կազմած կանոնադրությունը ընկերությունը հարմարեցնում է իր տեղական պահանջներին: Այդ կանոնադրության մշակմանը մասնակցում են Ս. Քալալյանը, Կ. Չոխուրյանը, Բ. Մուրադյանը:

2. Խոսքը վերաբերում է 1865 թ. հունիսի 12-ին տեղի ունեցած հանգեսում նաղարչյանի արտասանած ճառին: Ճառը տպագրվել է «Տարազ»-ում, 1900, № 47, էջ 711:

3. Հունիսի 16-ին տեղի է ունենում հասարակաց ժողով, որտեղ ճշտվում են բացվելիք ժիմնադրայի ծախսերը: Ներկայացվում է հաստատություն նաղարչյանի կազմած կանոնադրություն: Օգոստոսի 11-ի ժողովում նորից է քննարկվում այդ հարցը: (Մանրամասն տե՛ս «Տարազ», 1909, № 9, էջ 115):

4. Օլիկա (Օլգա)—Ստ. Նաղարչյանի աղջիկներից մեկը առաջին կնոջից: Ամուսնացած էր բժիշկ Միսաք Աբամյանի հետ: Վերջինս եկել էր Պոլսից, ուսանել էր Նաղարչյան ճեմարանում, ապա Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Ապրում էր սկզբում Բաքվում, հետո՝ Սալյանում: Ակտիվ հասարակական գործիչ, «Մարդասիրական ընկերության» անդամ: Վախճանվում է 1914 թվականին:

163. Մեկֆոն ֆունկցիոն

(էջ 283)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 8—9, էջ 734—737:

1. Բնագրում՝ հունիս:

2. Բնագրում՝ հուլիս:

3. Նաղարչյանի կնոջ հոգեկան հիվանդությունը առաջանում է էմանուել մանկահասակ որդու մահվան պատճառով:

4. Զրիգրիկոս—Նաղարչյանի ավագ որդին, որ սովորում էր Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում:

164. Մեկֆոն ֆունկցիոն

(էջ 285)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 916—917:

165. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 288)

Ինքնագիրը պահպանվում է Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 917—919:

1. Սաշինկա-Այնքանդը—Նաղարչանի գավառներից մեկը առաջին կնոջից:
2. Յուլիանե—Նաղարչանի անդրանիկ աղջիկը, որ ամուսնացել և ապրում էր Կոստանտնուպոլսում:
3. Աստաֆիը Երևանի նահանգապետն էր այդ տարիներին:
4. Մեզ հայտնի չէ նրա զոգոհության պատճառը:

166. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 290)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4ա: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Տեր-Հարությունյան Գրիգոր—Ներսիսյան դպրոցի ուսուցիչներից: Հետո նույն դպրոցում երկար տարիներ եղել է վերակացու: Նաղարչանի ջերմ կողմնակիցներից և պաշտպաններից:

2. Ալադաթյան Ն.—1850—1860-ական թվականների արևելահայ թատրոնի առաջին կազմակերպիչներից: Նրա սիրունները խաղացվել են Մոսկովայի և Թիֆլիսի հայ բեմերի վրա:

167. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 291)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4բ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

168. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 293)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ե. Շահազիզի ֆ., 7-րդ բաժին, № 84: Տպագրվել է «Հայ համայնք», 1918, № 6, էջ 224—225:

1. Նախիջևանի թեմի առաջնորդ Եղիազար Եպիսկոպոսը:

169. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 295)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ե. Շահազիզի ֆ., 7-րդ բաժին, № 85: Պատճենը Ատրպետի ֆ. № 168: Տպագրվել է՝ «Հայ համայնք», 1918, № 18, էջ 258—259:

1. Բուրսայի առաջնորդ Գևորգ Քերստեճյան: 1866 թ. սեպտեմբերի 17-ին օծվում է կաթողիկոս ամենայն հայոց՝ Գևորգ Դ: Մեռում է 1882 թ. դեկտեմբերի 6-ին: Նաղարչանը ակնարկում է ուստական պետության միջամտությունը այդ հարցին:

2. 1866 թ. մարտի 31-ին Կամիշլին քաղաքում մեռում է Մ. Նալբանդյանը: Ապրիլի 13-ին նրա դին բերվում է Նախիջևան: 14-ին տեղի է ունենում թաղումը: Ժողովուրդը մեծ բազմությամբ ուղեկցում է նրան մինչև ս. Խաչ վանքը: Այդ հանդիսավոր թաղումը տևիթ է դառնում պետական հետապնդումների, հարցաքննությունների ու բացատրությունների:

3. Հայրապետյանը քաղաքագլխի պաշտոնից ազատվում է 1866 թ.: Ընտրությունները հետաձգվում են պետական նոր օրենքների մշակման կապակցությամբ: Քաղաքագլխի պատանակատար է նշանակվում Քալսալյանը:

4. Խլշին—մեզ հայտնի չէ, թե ո՞ւմ է ակնարկում Նաղարչանը:

5. Խոսքը Գ. Սալթիկյանի մասին է:

170. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼՔԻՅԱՆԻՆ

(Էջ 297)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Կ. Շահագրգիլի ֆ., 7-րդ բաժին, № 86: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1867

171. ԳՐԻԳՈՐ ՏՆՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 298)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գ. Տնր-Հարությունյանի ֆ. № 49: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Գ. Տնր-Հարությունյանի հետ տեղի ունեցած միջադեպի անմիջական շարժառիթները մեզ հայտնի չեն: Հայտնի է, որ անախորժությունների հետևանքով 1867 թվականին փոխդոյաներ հրաժարվում է տեսչի պաշտոնից: Նրան փոխարինում է նույն դպրոցի ուսուցիչ էլիմիրզյանը:

2. Գաբրիել Խատիսյանն այդ ժամանակ ազդեցիկ ղեկավարից էր:

3. Պետրոս Սյամեյանը 1863 թվականից «Մեղու Հայաստանի» շաբաթավերթի խմբագիրն էր:

4. Մակար Լալիսկոսյանը Վրաստանի հայոց հոգևոր լիմա առաջնորդն էր այդ շրջանում:

5. Սուքիաս վարդապետ Պարզյանը Ախալցխայի հոգևոր առաջնորդներից էր:

172. ՀՈՎՀԱՆՆԻՍ ՀՈՎՍՆՓՅԱՆԻՆ

(Էջ 301)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Բաբխուդարյանի ֆ. № 570: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. «Մինին խոսք, մյուսին հարսն» վիպակը տպագրվել է Մոսկվայում 1858 թվականին, էսենտ Բարձրահատի տպարանում և լույս չի տեսել անհայտ պատճառներով: Այդ դրքույկի մի օրինակը (հավանաբար Նալբանդյանի միջոցով) հասել է Հ. Սվաճյանին: 1871 թվականին նա արտատպում է իր «Մեղվում», փոքր ծանոթությամբ (տե՛ս № 65): Գրքույկի տպաբանական մի օրինակը աչմով գտնվում է Քեյրուխում, Բ. Սևիյանի մոտ: (Մանրամասն տե՛ս «Գրական Ուրվ»-ը, 1967, № 17, «Միջայել Նալբանդյանի նորահայտ վիպակը» վերնագրով հոդվածը):

173. ԳՐԻԳՈՐ ՏՆՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 301)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տնր-Հարությունյանի ֆ. № 49: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Բարոն Նիկոլայ—Կովկասի Գլխավոր վարչության խորհրդի անդամ:

2. Խոսքը «Օրիորդաց դպրոցի» մասին է:

174. ԳՐԻԳՈՐ ՏՆՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 304)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տնր-Հարությունյանի ֆ. № 46: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Գեոկա Թիֆլիսում Նաղարյանը խորհուրդ էր տվել Լզբորը կառուցել մի փոքրիկ բնակելի շենք, խոստանալով օգնել նրան դրամով:

2. Այվազովսկի վարդապետը 1867 թ. գալիս է Թիֆլիս և վերջնական ստանում Լալիսկոսյանի աստիճան: Լուր է տարածվում, թե նա պետք է զբաղի Թիֆլիսի հայոց լիմա առաջնորդի պաշտոնով:

3. Նաղարչանի արտաշատում տխր կարծիքը ցույց է տալիս, որ նա մինչև վերջ պահպանել է իր անեցած բացասական վերաբերմունքը Ալվադովսկու հանդեպ և երբեք չի ձգտել հաշտության և գր զանելու նրա հետ:

4. Արվանդան հաշատը—երեսնցի, Թիֆլիսի աստիճանավեր: Արտադրյալն Բարսեղ Ղազարի:—Թիֆլիսի ազդեցիկ գեմբերից մեկը:

175. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻ

(էջ 306)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4դ: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1867 թվականին լրանում էր Նաղարչանի պետական ծառայության 25 տարին: Նրան արվում է իրավունք հեռանալու աշխատանքից, ստանալու պետական թոշակ և սահմանված հոգամաս Ռուսաստանի հարավում: Նաղարչանը ցանկանում է վերադառնալ հայրենիք, հրատարակական և մանկավարժական աշխատանքի: Նրա տրտունջներից երևում է, որ այն խոստումները, որ տվել էին Թիֆլիսում, շարունակում էին անհետևանք մնալ: Համառելով իր որոշման մեջ, Նաղարչանը շարունակում է սպասել պատասխանի:

2. Գեներալ Արծրունի—Երեմիա Արծրունին է, Գրիգոր Արծրունու հայրը: Մնվել է վանում, սովորել է Թիֆլիսում, ապա Պետերբուրգի դիմվորական ակադեմիայում: Մասնակցել է ռուս-պարսկական և ռուս-առաջկական պատերազմներին: Մինչև 1864 թ. վարում է Կովկասյան ինտենդանտի պաշտոնը: 1866-ին ընտրվում է Թիֆլիսի քաղաքապետ:

176. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻ

(էջ 308)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4է: Տպագրվում է առաջին անգամ:

177. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻՆՅԱՆԻ

(էջ 310)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Եր. Շահադիդի ֆ. 7-րդ բաժին, № 87: Պատճենը Ատրպետի արխիվում, № 168: Տպագրվել է «Հայ համայնք», 1918, № 18, էջ 271—272:

1. 1866 թ. հրապարակվում է Ալեքսանդր Բ-ի հրամանը միասնական դատական օրենսդրություն ստեղծելու մասին: Այդ որոշմամբ պետք է վերանայ և նոր նախնական քաղաքային մագիստրատը: Քաղաքի հասարակությունը 108 ներկայացուցիչների ստորագրությամբ բողոքում է կառավարությանը: Որոշ ժամանակ այդ հարցի լուծումը հետաձգվում է: 1869—1870 թվականին նախնական միացվում է Ռուսով քաղաքին: Նախնականցիները կորցնում են Կայսերական հրովարտակներով արված իրենց բոլոր իրավունքները: (Մանրամասնությունները տե՛ս «Նոր նախնական հայկական մագիստրատը» վերնագրով Ե. Շահադիդի ուսումնասիրությունը, «Լույս», 1901, գ. Բ., էջ 113—160):

2. 1867 թվականի ստորիլի 7-ին նորընտիր Գեորգ Դ. կաթողիկոսը Պոլսից դալիս է Փիֆլիս, այնտեղից հուլիսի 11-ին մեկնում Պետերբուրգ՝ կայսերը ներկայանալու: Մոսկվայում նա այցելում է Լազարյան ճեմարանը: Նաղարչանը երկու անգամ ճառ է արտասանում կաթողիկոսի ընդունելության ատթիվ (ճառերի ինքնագրերը պահվում են ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ-ում): Նաղարչանի կասկածները նրա անձնավորության մասին հետազոտում ճշտվում են:

178. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒՅՈՒՆՅԱՆԻ

(էջ 313)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բանասեր», 1904, № 5—6, էջ 166—168:

1. Խորեն Լախիկոպոս Գալֆայան—հայտնի է և Նարայեյ ազգանունով (1831—1893), 1857 թվականին կաթողիկոսությունից անցնում է լուսավորչականության: Գ. Ալվադովսկու հրա-

վերսով դալիս է Թևոդոսիա, որպէս հալիւրյանի գաղտնի գաղտնի: 1861 թվականից ապրում էր Պոլսում: Աշխատակցել է «Մասնաց Ազգայնոց», զբաղվել է բանաստեղծություններ, ազգային ոգի-մանտիկական ոգով տոգորված գրամաներ:

2. Կոստանդին արքայազն—Ալեքսանդր կայսեր եղբայրը, որի աղջիկը՝ Օլգան ամուսնա-նում է հունաց թագավոր Գեորգի հետ: Հարսանյաց այդ հանդեսին մասնակցում է և հայոց կաթողիկոսը:

3. Միքայել Բեհրուլյան—Ներսիսյան գաղտնի հոգաբարձուներէր:

179. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 315)

Ինքնագիրը պահպանվել է Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 920:

1868

180. ՊԵՏՏԵՐՈՒՐԳԻ ՀԱՅ ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻՆ

(Էջ 316)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվել է՝ «Մշակ», 1879, № 83, «Ա. Նազարյանի հոգեհանձնարար» հոդվածում: Նամակն ուղարկված է Եզել Փ. Վարդան-յանի հասցեով:

1. 1868 թ. փետրվարի 21-ին մեկնում է Նազարյանի ավագ սրբին՝ Ֆրեդերիկոսը, որը Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետի վերջին կուրսի ուսանող էր: Նազարյանը դամբանական ճառ է արտասանում եկեղեցում որդու դագաղի առջև, խոր տպավորություն թողնելով հանդիսականների վրա:

181. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 317)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, Քանանյանի ֆ. № 7: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 193—194:

1. Նամակն ուղղված է Հաղարյան ճեմարանի վերաբերյալ Գ. Քանանյանին (1834—1897): Ավագրում է Մոսկվայի համալսարանի պատմա-լիզիկական ֆակուլտետի «ԳԱՄԱՌ-ՔԱՌԻ-ՊԱ» ընկերության անդամներից մեկը: 1861 թվականից աշխատում էր Հաղարյան ճեմարանում:

2. «Հապտեր Հայաստանի» առաջարկությունը՝ Նազարյանի կողմած նույն նախագիծն է, որը նա հանձնել էր լուսավորության մինիստրությունը: ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվի 776 ֆոնդում պահվում է այդ առթիվ աղբի ունեցած գրադրությունը: Նախագիծի տոգորող հրապարակվել է առաջին անգամ «Հանդես գրականական և պատմական», 1889, էջ 282—287, խոսք հետո, ԳԱ հաս. բաժ. «Տեղեկագիր», 1948, № 11, «Մի էջ «Հյուսիսագիտության» պատմությունից» վերնագրով հոդվածում (էջ 75—90):

182. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԲԵՆԿՅԱՆԻՆ

(Էջ 318)

Ինքնագիրը պահպանվում է ԳԱԹ, Քուչուբեկյանի ֆ. № 21, էջ 1—4: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1860-ական թվականներին մամուլում տպագրված մի շարք հոդվածներում քննարկվում էր առն հարցը, թե ի՞նչ հեռանկարներ ունի զրազան նոր հայերենը՝ ինչ մասնակցություն է առնեցել «Հյուսիսագիտության» և հատկապես Նազարյանը նրա մշակման գործում: Այդ հարցի արձագանքներից մեկն է Մ. Նալբանդյանի «Ներկա խոսք»-ի մեջ Նազարյանի լեզվի մասին արած դիտողությունները և պաշտպանական խոսքը: Նալբանդյանի և Նազարյանի համակիր-ներից Հ. Քուչուբեկյանը «Հայկական աշխարհ»-ի 1866 թվականի համարներից մեկում Ղզլարից

գրում է, որ իրոք ժամանակն է «կարգ ու կանոնի տակ դնել» մեր գրավոր լեզուն՝ հասկանալի գործնելու և՛ ուսումնականներին, և՛ հասարակ ժողովրդին: «Այս բոլորիս,—գրում է նա,—մենք շատ պատշաճ և արժանավեր համարում ենք հետևել պ. Ս. Նազարյանցի մատենագրական նոր լեզվին, պատճառ դառնում ենք նորան մեծ հողաբարձությունը մշակված և պայծառացրած լուսավառ խմատներով և խորհուրդներով և տված մի կոկոսություն կանոնավոր ուղղության»: Վերջում նա ավելացնում է, որ «Հայկական աշխարհի» լեզուն հեղ Նազարյանի լեզուն է ավելի պարզեցրած»:

Երկու տարի անց Նազարյանի նամակի տոնով Քուլտրեկյանը գրում է.* «Մտաբերեցեր պ. Նազարյանց, և վերստին կարգացեր «Հյուսիսափայլի» 1860 թվականի նոյեմբեր ամսի մեջ գետնգված մի նամակի** տակ քնդարձակորեն լուսաբանված խոսքերը աշխարհաբար լեզվի մասին, մտաբերեցեր Ձեր «Հոգևորանություն» գրքի, Ձեր «Վարդապետաբան կրոնի» սուաքարանները, հուսամ, որ նոցա մեջ բովանդակած խմատովյամբ քննադատած խոսքերը չեն կամենա մերժել...»: Նույն կշում Քուլտրեկյանը գրում է. «Հատկապես երևում է Ձեր նամակի գործ դրած լեզվի մի քանի նախադասություններից և Ձեր խոսքերից, որ մտադիր էք Ձեր նոր հայախոսության հանդեպ՝ «Լապտերի» մեջ սկսելով մի քանի նոր փոփոխությունը առնել՝ հետևելով կամ գուցե համոզվելով մի քանի հնապաշտ կամակերպված մարդերի խոսքերին, և ի՞նչ այդպես է, Գուր, իմ սրտուկի պարոն, նշանակում է ին կամիր տեղի տալ մի ազատությունությունը և ոչ ինչ ավելի: Գուր կամիր 17—18 դարում մեջ խոսած այն սարկալան աշխարհաբարու լեզուն վերստին հանդես հանել, որը անցյալ տարիներում մի քանի ոմանք զրել են յուրյանց կրոնական պատմությունները, որ ոչ աշխարհաբարի կիմանի և ոչ զրոց լեզվին, ավաղ, իմ պարոն, Գուր խաբվում եք. մի՞ արեք այդ. կամ գուցե միտ դնելով մի քանի գրաբարաունենքի առածին, կամքի տեղ-տեղ գրաբարից ձևեր առնուլ Ձեր պատվական լեզվի համար և իբր բերականական կանոնների վերա հիմնել Ձեր լեզուն, հավելացնելով «պայցը» և այլ նախադիրներ կամ վերջաճուրվ տրականները գրաբարի: Բայց գուցե դուք սխալվում եք, իմ սրտոն, մի՞ չէ՞ պայց բանը. վանդի, մի օր չես տեսած, որ մեր ժողովուրդը, կամ ուսումնական դասը խոսելու ժամանակ զործ դնել ազգօրինակ: Ինչպես կարելի է ասել ժ՛րք մի՞տքը հետևանում եմ, զվա ավելի խելացի է, զվա կարիմ, զվա կօղենեմ» և այլն. ի՞նչ այդպիսի ձևերով գրվում է մի ամբողջ հոդված, չգիտեմ այնուհետև ինչ բան կդառնա այն գրվածը, որ ապարեն մի գեհիկ, ստրկական, աղճատյալ բարբառ պիտու է գոյանա գորանից: Փառք աստուծո, որ ոչ մեր Արարատյան հայերը և ոչ մեր ուսումնականները մի օր չենք լսել, որ գայց-երով, զմա-ներով, առ-երով խոսեն, այլ բնդհականակն, մենք տեսնում ենք, զոքա թուում են այն լեզուն, ինչ որ «Հյուսիսափայլին» է. եվ «Հյուսիսափայլի» լեզուն, Կոմսո «Հիշատակարանը» նույնպես, մանավանդ «Հանդես նոր հայախոսության» Ա. հատորի լեզուն երբեք դանդաղ չէ մեր Արարատյան բնիկ լեզվից, այլ նույնը ավելի գեղեցիկացրած, ավելի ազնվացրած, որո պարզ ոճ ունենալու համար ոչ որ հակառակելու չէ, և ինչո՞ւ ուրեմն տեղի տալ այն ժանգոտ ձևերին, որոց մենք չենք լսում ժողովրդի բերանից: ...Ընդ մեծի մասին մեր երիտասարդները, անգամ «Հյուսիսափայլի» լեզվի թշնամիքը, այժմ համոզված են ու սկսել են սակավ առ սակավ զործ դնել «Հյուսիսափայլի» լեզուն, որի մասին գիտե աստված, թե որչափ գլուխ եմ ցավացրած հետևեցնելու Ձեր նոր հայախոսությանը և փառք աստուծո, որ այժմ ունիմ անհամար նամակներ, այլ և այլ ուսումնական անձինքներից, մեր նոր երիտասարդներից ստացած, որոնք բոլորը գրված են Հյուսիսափայլի լեզվով: Եվ բնդ է՞ր այժմ, պ. Նազարյանց, կամիր այդ ճշմունյամբ ձեռք բերված լեզվին այլանդակ ձևեր կպցնել: Մի՞թե չկամիր խնայել Ձեզ, Ձեր քանի քանի տարիների վաստակասիրությունը, մի՞թե չկամիր խնայել Ձեր անունը, Ձեր հոյակապ գաղափարները կցկտելով և հաղորդակցելով մի քանի անկյանը հետամնաց մարդիկների գաղափարների հետ: Եվ ով այնուհետև կընդունն «Լապտերի» առաջորդությունը հայ երիտասարդներից,..... կարծեմ, և ոչ մի՛նք»***:

2. Համաձայնելով լինել «Լապտեր Հայաստանի» գործակալը, Քուլտրեկյանը հայտնում է, որ սիրով կմասնակցի ամսագրին և նշում է Ղզարում 4 երիտասարդների, որոնք ունեն հմուտ զորիչ և կարող են նպաստել ամսագրի նոր ուղղության զարգացմանը: Քուլտրեկյանի

* ԳԱՌ, Քուլտրեկյանի ֆ. № 7 ա: Նամակը սեպտիմ է, անվերնադիր:

** Նամակը, որ ակնարկում է Քուլտրեկյանը, 1860 թվականի «Հյուսիսափայլի» № 11-ում ապագրված Սարգիս Տեր-Միքայելյան-Վարդանյանց ստորագրությամբ «Նամակ առ հրատարակողն» հոդվածն է: Այդ մասին տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1964, էջ 187—195:

*** ԳԱՌ, Քուլտրեկյանի արխիվ № 7 ա, էջ 1—3:

Սյանն և թե հարտաբարեկամության մեջ: Այժմյան բնադիտության արդյունքի դորձագրությունը, հասարակաց կյանքի, մարդուս գատնիարակության և նորա առողջության պահպանության վերաբերյալ: Քննության հորակալ տեսարանների նկարագրությունը. հարցաթիրության արժանի հասարակարգությունը աշխարհի շարս կողմով: Երկրագնդին վերա եղած պանսղան աղբերի բարձր և սովորությունների նկարագիրը:

Հոդված 2. Այժմյան վիճակի հայոց ազգի, սորա նյութական, մտավոր, կրոնական ու բարոյական կացությունը և Խոստատանում և ևն այլ ընդգրկությունները մեջ: Հայոց ազգի պատմությունը անցյալ դարերում, նորա ժողովրդական բարոյականության, կառավարության ևն և անկումը ոտար տիրությունների իշխանության լծի տակ: Հին Հայկական լուսավորության և զարգացման հանդեսը բրիտանական կրոնի ազդեցության տակ: Այժմյան բարոյական և մտավոր պիտանք հայերի իրեն մի ազգի, որ կոչված է մասնակից լինելու եվրոպական գիտությունների և ժողովրդագրության:

Հոդված 3. Ճառագրությունը չազատուր բնֆանտր պեղպադդիկայի, Առաջնորդական կանոնը ալմմյառ պեղպադդիկայի նմրոպական աղբրի մեջ, Մտածությունը և հայացք դաստիարակության գործի վերա, որ հանդիպում են նմրոպական փիլիսոփա մատենագիրների դանադան գրվածների մեջ: Կեղեցիկ վիպասանությունը և պատմությունը, բանաստեղծական գրվածք: նկարագիրը և կադրությունը ընտանեկան կյանքի: նմրոպական դպրությունը, կրիտիկական հասուն և նամակագրությունը:

Վերբեր մեծ ուլիսաձալ, բանակալոյսունը ամեն մի ամսական տեւորակի 4 թերթ, Լին բազմա-
ցալ ընկերագիրներ թիվը մինչև 400, այնուհետև 5 թերթ, 500 ընկերագիրը լինելով, կաճե-
թերթների բանակալոյսուն մինչև 6 թիվը: Տարեկան դիրը Մոսկովայի մեջ 7 ման<եթ>, այլաբա-
ղաբաղդը համար 8 ման<եթ> հանդերձ հասուցմամբ:

186. ԳԻՒԼԻՆՈՍ ԳԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(48 324)

Ինքնատիրր պահպում է ԳԱԽ, Նադարյանի ֆ. № 33: Տպադրվում է առաջին անգամ:

Սույն նամակը սխալմամբ դրված է Սայաթնովյանին ուղղած նամակների ծրարում: Նամակի աջ անկյունում նշված է հասցեատիրոջ մականորթյունը՝ «Ստադա Տ օդոստսի, Հելզլ-բերգ»: Իսկ սյու շրջանում Հելյոբերգում էր գտնվում Լադարյան ճեմարանն ավարտած նա-
ցարյանի սաներից մեկը՝ Փիլիպոս Վարդանյանը: Հաջորդ նամակների բովանդակությունը
կապվում է սույն նամակի հետ:

1. Փիլիպոս Վարդանյան (1842—1916)—Հայ աշխրհայեցողական ժամանակավարժներից և թարգմանիչներից, եղել է «Հյուսիսահայկ» դադափարների հետևորդներից և նազարյանի երկտառից բարեկամներից: Մեզ հասել է նազարյանի և Վարդանյանի նամակագրության մի մասը միայն, երբ վերջինս գտնվում էր արտասահմանում՝ ղերմանակալի ժամանակավարժության զրկածը ևստմանալիքիս նպատակով:

1876 թ. Պիտերբուրգում եղած ժամանակ Վարդանյանը մտադրվում է հրատարակել «Լուսմ» անունով մի ամսագիր: Սակայն նրան չի հաջողվում թույլտվություն ստանալ և դործը տապալվում է: Փրկիպոս Վարդանյանի բազմաթիվ հուղիվածները տպագրվել են «Մեղու Հայաստանի», «Հայկական աշխարհ», «Երարատ», «Մշակ», «Նոր-Դար» հանդեսներում և պարբերականներում: Գրականության պատմության մեջ նա մտել է իրրե հայ լավագույն թարգմանիչներից մեկի:

2. «Արարաւ» ամսագիրը սկսում է հրատարակելի 1868 թ. մայիսից:

187. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(40 327)

Ինքնագիրը պահվում է ԳՈՒ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Առաջիկ վարժապետը Առաջիկ Արքրատյանն է:

(12 323)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1903, դ. II, էջ 235:

1. ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 776, ց. 4, դ. 130-ում պահվում են մի շարք փաստաթղթեր, որոնք պարզում են Նազարյանի «Կապույտ Հայաստանի» ամսագրի խափանման պատճառները: Այդ փաստաթղթերի մի մասը տպագրվել է Հայկ. ՍՍՀ, ԳԱ հատ. բաժ. «Տեղեկագրում» (1948, № 11, էջ 75—80): Ստորև բերում ենք այդ փաստաթղթերից երկուսը.

3-е отделение Собственной
его императорского вели-
чества канцелярии.

Экспедиция 3
Июля 29 дня 1868 г.
№ 1017

Конфиденциально

В Главное управление по делам печати

Вследствие отношения Главного управления по делам печати от 12 текущего июля за № 1639,—имею честь уведомить, что упоминаемый в том отношении профессор восточных языков при Лазаревском институте доктор Степан Назарьянц представляется такой личностью, которой не может быть дозволено издание какого бы то ни было журнала или газеты.

Управляющий Отделением свиты его величества генерал-майор (подпись неразборчива).
(Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 776, оп. 4, д. 130, л. 11)

Управление Московского генерал-губернатора.

Отделение секретное
19 августа 1868 г. № 278.
Секретно.

Господину исправляющему должность начальника Главного управления по делам печати.

Возвращая присланную к г. московскому генерал-губернатору при отношении от 12 минувшего июля за № 1646 копию с программы журнала, предполагаемого к изданию профессором восточных языков при Лазаревском институте Назарьянцем, имею честь уведомить ваше превосходительство, что по доставленным московским обер-полицмейстером и начальником здешнего губернского жандармского управления сведениям, Назарьянц был уже издателем армянского журнала «Северное сияние», но вследствие ходатайства армянского патриарха Матфея, по распоряжению С. Петербургского цензурного комитета, издание этого журнала запрещено за антирелигиозное направление и посеянный им разлад между армянским обществом и церковью.

Кроме того, Назарьянц перевел лютеранский катехизис на армянский язык и, напечатав его, распространял между армянами для введения в армянскую церковь протестантизма. Одним из сотрудников его при издании упомянутого журнала был нахичеванский житель Налбандов, арестованный в 1862 г. по распоряжению III отделения собственной его величества канцелярии, за проводимые им идеи о сепаратизме Армении.

Поэтому, хотя в настоящее время Назарьянц не замечен в предосудительных поступках, но имея в виду вышеизложенные сведения и усматривая из программы журнала предполагаемого им к изданию, что он намерен знакомить армян с политическим развитием России, объяснять современный их быт и судьбы армянского племени в прошлом, нельзя быть уверенным, что с подобной программой журнал, в случае издания его без цензуры, не будет проводником вредных идей.

За московского генерал-губернатора.

Губернатора (подпись).

Управляющий канцелярией (подпись).

Центральный государственный исторический архив СССР, ф. 776, оп. 4, д. 130, л. 12—13.

2. Յատույան Քովաս — «Արևելյան լատորնի» ղլխավոր ղեմքերից մեկը: Երկու անգամ հեղել է Ռուսաստանում: Առաջին անգամ Թիֆլիսում 1860-ական թվականներին, Երկրորդ անգամ՝ Նոր Նախիջևանում:

189. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(ԼՋ 329)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ֆ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Լյուբեն Ավդուտ — գերմանացի մանկավարժ: Բրեմեն քաղաքի ուսուցչական սեմինարիայի ղրկեկտոր: Գր. Արժրունին բարձր գնահատական է տալիս նրա մանկավարժական ուղղությունը:

2. Նաղարչանը ենթադրել է, որ «կեղտոտ ազդեցություն» կարող էր հղած լինել Չ. Մսերյանը, նա այդ ժամանակ աշխատում էր զբարենական առյանում և մոտ էր կանգնած Նաղարչանի գործով ընտրվող վերադաս մարմիններին:

190. ՏՊԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐՄԵՐԻ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻՆ

(ԼՋ 331)

Ինքնագիրը (ստեղծել) պահվում է ՍՍՀՄ ԿԳՊ արխիվում, ֆ. 776, ց. 4, գ. 130, էջ 15—16: Տպագրվել է՝ ԳԱ, հատ. բաժանմունքի «Տեղեկագիր», 1948, № 11, էջ 89:

1. Ակնարկում է «Հյուսիսափայլ» հրատարակության առաջին ամիսներից հեղինակի ուժերի՝ իր գեթ ծավալած պայքարը:

2. Նաղարչանը ոչ մի պատասխան չի ստանում տպագրության գործերի կառավարչից, և «Լապտեր Հաշտատանի» հրատարակությունը խափանվում է:

191. ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԼՍՁԱՐՅԱՆԻՆ

(ԼՋ 332)

Ինքնագիրը (ստեղծել) պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Նաղարչանների ֆ., թղթ. 112, վ. 32: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ռուսական ցարիզմի դատության բաղադրականության արտահայտությունների՝ ց մեկն էր հանդիսանում այսպիսի բրիտանյանների ուղղափառ եկեղեցուն ենթարկելու ձգտումը: Փոխելով լեզուն և կրոնը, ցարիզմը ենթադրում էր ռուսացնել իրեն ենթակա ժողովուրդներին: Այդ է արտահայտում Քրիստի միարուպոլիտ Գրիգորի 1868 թ. «Христианское чтение» ամսագրում տպագրված հոդվածը՝ «О мерах достижения единения Армянской и православной (греческой) церкви» վերնագրով:

2. Նաղարչանը այդ ձևով ցանկանում էր խուսափել իր կարծիքն արտահայտելուց:

1869

192. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(ԼՋ 334)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 9—10, էջ 692—693:

193. ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(ԼՋ 335)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, ֆ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նույն ֆ.-ում պահպանվել է ֆ. Վարդանյանի հունվարի 4-ի նամակը, որտեղ նա գրում

և, թե ցավալի է մտածել, որ պետությունը խաչքնդատ է լինելու ամենադրի հրատարակողների հետ պատշաճոր նա տեսնում է մատնություն մեջ: Սեյդպետ հարձակով հախառնած է, որ ցավար չի լինիլ փարատիլ ալի մատնությունը լուրարված տնիմն հատկաները և խաչատուր հիլ շարտխոս զրարտիչներին: Ձեր բաղմամբանյալ գրքնունություն փառավոր տնջար մի ին բավական ծանրակշիւ չի դատաւտանի առջև, ոչպետի արգարություն հարը գեղի Ձեզ հակվի և ընդդիմակը բարձրանա: (ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 12):

2. Միայն մատնություն մեջ տեսնելով «Լուստեր Հայաստանի» արգելման պատճառը, Վարդանյանը գտնում է, որ «հարելի է համարել պետությունը, քանի որ հայերի ազգային լուսավորական ձգտումները մնաւ չեն հարող պատճառել նրան: նադարյանն իր պատասխանում մերկացնում է ցարիզմի գաղութային բաղարտկանությունը Լուսյանը:

3. Այդ մամանակ նադարյանն արդեն հրավեր էր ստացիլ Թիֆլիսի ներսխյան գորոցի հագարարձունքից՝ տեսլի պաշտոնի համար:

194. ՓԵՂԳՈՍ ՎԱՐԳԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 337)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 13: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նադարյանը օգտագործել է ալի ասուլիլ՝ ցանկանալով ասել, որ այժմ աճելու հերթը երխատարդներինն է:

2. Շմիգ կար—սկզբում հողերական, հետո ուսուցիչ: Գրել է մի շարք մանկավարժական աշխատություններ: Աչքի է ընկնում 1854 թ. հրատարակած «Книга о воспитании» և 1858-ին «О физическом и духовном воспитании детей» վերնագրով գրքերը:

195. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 340)

Ինքնագիրը պահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Վիլհելմինա եզորովիա Կելեր—նադարյանի երկրորդ կինը, ազգությամբ նույնպես գերմանուհի:

196. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 340)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Արարատ», 1913, № 10, էջ 920—922:

1. Նադարյանի դրած առաջին նամակն է Թիֆլիսի ճանապարհից: 1869 թվականին «Մասիս» № 9-ում տպագրված հորվածում նշված է, որ ալի տարին լուսավորության միլիտարության որոշումով, Հադարյան ճեմարանը պետք է դառնոր կլստիկական դիմնադիա, որով և նադարյանը գրկվելու էր իր դասերից, ուստի և որոշել է գնալ Կովկաս: «Մասիսի» հորվածագրին հայտնի չէր, որ նա ալի պաշտոնի համար երկու տարի շարունակ բանակցում էր Թիֆլիսի հալ հողարարձունքի հետ: Ճեմարանի փակումը ղուդագիպում է ստացած հրավերին:

2. Խոսքը Ալամխանյանի մասին է:

197. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 342)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Արարատ», 1913, № 10, էջ 922—925:

198. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 344)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Արարատ», 1913, № 10, էջ 925—927:

1. Պետք է լինի Թիֆլիսից: Նադարյանի Թիֆլիսյան շրջանից մեկ հասել է Վրաստանի

Լազարյանցի պրովոքներ Կովկասի փոխարքային, Նաղարչանի փոխգրման և վարքագծի մասին Արխիմիան այդ փաստաթուղթը հրատարակել է պրոֆ. Ալիքսեյ Բեկր Շաչկ. ՍՍՀ ԳԱ հասարակական բանեմաների «Տեղեկագրում» (1946, № 5, էջ 66—67) «Հյուսիսփայլի» զաղամարտիկները և դարեկան վարչապետները Կովկասում» վերնագրով հոդվածի վերջում: Խոսքը բերում էր Նաղարչանի վերաբերող փաստաթուղթը:

Доклад
Тифлисского гражданского
губернатора
27 октября 1869 года
№ 200

Весьма секретно

Его Превосходительству господину начальнику Главного Управления Наместника Кавказского

Получив негласным путем сведение, что из Москвы прибыл недавно в Тифлис профессор Лазаревского лицея Степан Назарьянц, приезд которого состоялся будто бы вследствие приглашения патриотического общества армян для руководства в национальных их стремлениях, враждебных нашему Правительству, я распорядился о собрании более подробных по этому предмету данных. Из доставленного мне ныне донесения обнаруживается, что назначенный Назарьянц по окончании курса наук в Дерптском университете был преподавателем восточных языков в Университете казанском, откуда его перевели в Лазаревский институт: в настоящее же время он действительно назначен инспектором Тифлисской армянской семинарии с подчинением ему и всех остальных армянских школ. Выбор этот, основанный на репутации, коею Назарьянц пользуется в среде армян в качестве патриота, сделан попечительным Комитетом армянских учебных заведений и утвержден патриархом Кеворком.

Насколько вредно может отразиться влияние названного Назарьянца на здешнее армянское юношество—определить теперь трудно и заключение спе можно вывести лишь из ряда наблюдений по истечении некоторого времени, но я счел не излишним ныне же довести о вышenezложенном до сведения Вашего Превосходительства в тех собственно соображениях, что в связи с настоящим случаем находится общий вопрос о Тифлиских армянских учебных заведениях, как в самом г. Тифлисе, так и в уездах Горийском, Телавском и Сигнахском, содержимых сколько на суммы частных благотворителей, столько же и на уделяемые по распоряжению патриарха деньги из свечного сбора, каковые заведения, сколько мне известно, находятся вне всякого контроля. Не подчиняясь инспекции учебного ведомства и в то же время не давая никакого отчета в действиях своих губернскому начальству, училища эти составляют нечто отдельное, управляемое особым Комитетом из лиц выборных и действующее по указаниям, исходящим только от патриарха. Мне казалось бы, для устранения всяких недоразумений на будущее время, надо изъять все армянские училища из той ничем не оправдываемой исключительности, в коей они находятся, распространив как на личный состав преподавателей в оных, так равно и на программу преподаваемых в них наук, если не надзор, то по крайней мере, некоторое участие Кавказского учебного округа.

Представляя таковое мое мнение на благоусмотрение Вашего Превосходительства, имею честь покорнейше просить о последующем меня уведомлении.

Губернатор Орловский.

2. Անդամները 4-ին հրավիրված մանկավարժական առաջին ժողովում Նաղարչանը հայտարարում է, թե եկել է՝ «Ձեր հետ միասին մտածելու, խորհելու և դարձան մատուցանելու մեր հայկական կյանքի այս օրվա կարիքին: Ձեր հետ միասին տնկելու և սերմանելու այն բանավոր անդամներ, ուստի մի օր պիտի բողբոջի և վերածաղկի մի ալիքի ազնիվ, ալիքի լուսավոր սերունդ, մի կենդանի ժողովուրդ, որ կարող էր տեկել և դիմանալ ժամանակի ուսուցմանը աղիւնջութներ»: Նաղարչանի այդ հառը տղազրվել է 1869 թ. «Մեղու Հայաստանի» № 35-ում:

Գրականության և արվեստի թանգարանում Պ. Սիմոնյանի ֆ. № 169 պահվում է 1870

խմականի ապրիլի 17-ի «Ներսիսյան հոգևոր ազգային դպրոցի պեղադոցյան ժողովի խորհրդածությունը և որոշումները»: Նազարյանի նախագահությամբ քննարկում են հետևյալ որոշումները. 1. Յուրաքանչյուր ամիս անել պեղադոցյան ժողով: Ցանկալի է յուրաքանչյուր ժողովին վարժապետները հանդես գալին իրենց խորհրդածություններով պեղադոցյան նյութերի վերա: 2. Հոգալարձությունը պետք է հոգա զործնական պիտույքներ և հանդերձ աշակերտներին: 3. Աշակերտների մասնագիտական զբոսայգիները պարզադեպ համար որոշվեց առաջ անցնել աշխարհիկ լեզվի դաստիարակության, իսկ դրարար—երրորդ դասարանից: 4. Միսական դպրոցի ուսումնական մասը ենթարկել դպրոցի վարժապետաց ժողովին: 5. Դպրոցը պետք է ստանա օտար և ռուսերեն լեզուներով վերքեր, գրականություն: 6. Հարստացնել դրադարանը: Նույն տեղում պահվում է 1870 թ. հոկտեմբերի 22-ի հոգարարձության ժողովի մի արձանագրությունը, որից պարզվում է, որ Նազարյանը սրել է դպրոցական ձեռնարկներ ստեղծելու հարցը:

199. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԴ

(Էջ 345)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 927—930:

1. Տես՝ «Ճառախոսություն և համարատություն ներսիսյան Ազգային Հոգևոր դպրոցի հանդիսավոր զործությունների մէջ 1869 թվականի հոկտեմբերի 12-ին», Թիֆլիս, 1870:

2. Խոսքը վերաբերում է հոգարարձության ժողովում հոկտեմբերի 12-ին անցած ելույթին: Այդ նիստում նազարյանը մտցնում է կարևոր փոփոխություններ դպրոցական կանոնադրության, դաստիարակական ծրագրի, մանկավարժական ժողովների անցած դերի և զործության մեջ: Նա աշխատում է դարձացնել մանկավարժական խորհրդի ստեղծագործական գերը մանուկների դաստիարակության զործում:

200. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 348)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 930—932:

201. ԳԵՂՈՐԳ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 349)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 194—197:

202. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 351)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 932—934:

1. Այս խոսքերը բերված են Ավետարանից:

2. «Հայկական աշխարհի» № 11—12-ում «Մասին»-ից (№921—922) արտատպված մի նորվածում մեծարվում է «Հյուսիսափայլի» խմբագիրը այն բանի համար, որ «փառավոր արվեստավետ գործ էր կատարում պարբերական գրականության տնտեսողում»: «Ով որ փորքին ստիպել է ազատ և անկախ մտածել, նա ճանաչում է մեծ<ազատիվ> Ա. Նազարյանցին և զնախատում է նորա ծառայությունը»: Թերթը համոզմունք է հայտնում, որ Նազարյանը նոր պաշտոնում կպահպանի իր անկախությունն ու ինքնուրույնությունը և կհասնի մեծ հաջողությունների:

203. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋՅԱՆԻՆ

(Էջ 353)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1903, գ. Ա, էջ 225—236:

1. Այն գրքույկը, որի մասին խոսում է նաղարյանը, սպաղրվել է 1870 թ. «Ճառախոսությունը և համարադրությունը ներսիսյան ազգային հոգևոր դպրոցի հանդիսավոր զործողության մեջ 1869 թվականի հոկտեմբերի 12-ին» վերնագրով:

204. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 354)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1913, № 10, էջ 935:

205. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 355)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 4, էջ 356—360:

1. Խոսքը վերաբերում է Խ. Հաղարյանին:
2. Այս տողերից սկսվում է, որ դեկտեմբերի 25-ը (ս. Ստեփանոսի օրը) նրա անվանահոգության օրն է, և ոչ ծննդյան:
3. Էմմանուել անունը դրվել է 1866 թ. մեռած որդու հիշատակին:

1870

206. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 359)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 4, էջ 360—362:

1. Սահակյան Երեմիա (1830—1883)—կրթությունը ստացել է ներսիսյան դպրոցում, 1853 թվականից դասավանդել է նույն տեղում: 1858 թվականից ապրում էր Մոսկվայում: Պաշտոնավարել է Հաղարյան ճեմարանում: Աշխատակցել է «Մեղու Հայաստանին», «Ճառագիւն», բայց հետո անցել է «Հյուսիսարևելի» կողմը: Ցուրակ Հայկազյան կեղծանունով գրել է բանաստեղծություններ և հրապարակախոսական հոդվածներ:

207. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՋՅԱՆԻՆ

(էջ 361)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բաժնեկր զբաղանություն և արվեստ», 1903, գ. Ա, էջ 236—239:

1. Հավանաբար նկատի ունի Գրիգոր Արծրունու հոդվածները դասական և բնական կրթության միջև եղած տարբերությունների մասին:

208. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 363)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 4, էջ 263—265:

1. Խոսքը վերաբերում է իր հրատարակած գրքույկին ներսիսյան դպրոցի մասին:
2. 1868 թ. Հաղարյան ճեմարանի հորելյանի առթիվ ի պատիվ Խ. Հաղարյանի, որոշվում է նրա կիսանդրին դնել ճեմարանի բակում: Այդ նպատակով բացվում է հանգանակություն: Հայ հարուստների ղեկավարությունը վերաբերում է դրան Կիսանդրին դրվում է նրա մահից հետո:

209. ԱՆՀԱՅՏԻ

(էջ 365)

Ինքնագիրը պահպանվում է Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը վերաբերում է ներսիայան դպրոցի հրատարակությանը լույս տեսած «Նախախոսությունք.....» գրքույկին:

2. Վերոհիշյալ գրքույկում Ս. Պալատանյանը թարգմանաբար հրատարակել է հասկանալի գերմանացի մանկավարժ Շմիդի «Մանկավարժության պատմություն» գրքից: Նազարյանի ղեկավարությամբ վերաբերում է նրա լեզվին: Պալատանյանի հրատարակած «Ընդհանուր տեսություն արեւելյան նոր գրավոր լեզվի հայոց» գիրքը երկար ժամանակ ծառայում էր իբրեւ ձեռնարկ դպրոցներում:

3. Նկատի ունի իր ելույթները:

4. Նկատի ունի մեռած որդուն:

210. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 367)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 4, էջ 366—368:

211. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍԱՌԻՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 369)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 12: Տպագրվել է՝ «Հովիտ», 1911, էջ 64:

1. Նազարյանի ֆանդում պահպանվող այդ նամակը կիսատ է: Ստմուն (Իսահակ) Մայսուրյանը Նազարյանի միջնորդությամբ ուղարկվում է Դորպատի համալսարան 1870 թ. հաբնդունվում է Դորպատի դիմնադրան, 1875 թ.՝ համալսարան 1882-ին հայրենիք է վերադառնում իբրեւ վիրաբույժ:

212. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 370)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 4, էջ 368—370:

1. Ակնաբեկը վերաբերում է եղբայրուհի Լազարյանին, որ Պետերբուրգի և Մոսկվայի հայ եկեղեցիների հոգաբարձուն էր:

2. Արեւմտահայության վերաբերմունքը էջմիածնի քաղաքական ուղղության հանդեպ նկարագրված է 1865 թվականին լույս տեսած «Տեղեկագիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության արժմյան վիճակին վրա» վերնագրով բրոշյուրի մեջ: Նազարյանի ղեկավարության մեջ թաքնված է ձգտումը բոլոր պարագաներում եկեղեցու միասնության պահպանել ազգային միասնությունը, խորացնել ժողովրդի քաղաքական բնութանության ձգտումը:

213. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԹԵԿՅԱՆԻՆ

(Էջ 371)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քուչուրեկյանի ֆ. № 21, էջ 7: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Հայաստանի ԳԱԹ-ում, Նազարյանի արխիվում պահվում է երկու լուսանկարի օրինակներ. մեկի տակ (սե ֆոնի վրա) Նազարյանի ձևորով նշված է 1869 թվական: Երկրորդը ինչպես երևում է դեմքից և մազերի ստիկավածքից, նկարված է մի փոքր ուշ:

214. <ՍՄԻՐԱՏ ՇԱՀԱՋԻՋԻՆ>

(Էջ 373)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Լեոյի ֆ. № 48: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Տեր-Հովսեփյան—կաթողիկոսի թարգմանն էր, մասնագիտությանը ուսուցիչ:

215. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 374)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 5, էջ 453—458:

1. Հազր Մանվելովիչ Հազարյան—Հազարյան ճեմարանի տաճկերենի, պարսկերենի, արաբերենի դասախոս: Տե՛ս № 78 նամակի № 1 ծանոթագրությունը:

2. Պետերբուրգի համալսարանի արևելագիտական ֆակուլտետի հիմնումը լուսավորության մինիստրության կողմից պատճառաբանվում էր կովկասցիներից կադրեր պատրաստելու միտումով: Նազարյանը գտնում է, որ այդ միտման չի իրականանում, քանի որ ուսանողները մեծագույն մասը կովկասցիներ չէին և չէին արդարացնում այդ հույսերը:

216. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 378)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 5, էջ 458—460:

1. Գ. Քանանյանը 1868 թ. նորից նշանակվում է Հազարյան ճեմարանի վերատեսուչ:

2. Մ. Փանյանն ուղի ժամանակ արդեն ազատվել էր Հազարյան ճեմարանի վերակացուի և եկեղեցիների երեցության պաշտոններից:

3. Երեմիա Սահակյանը 1863-ից աշխատում էր Հազարյան ճեմարանում իրրև հայոց լեզվի դասախոս:

217. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 380)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 6, էջ 543—547:

1. Տե՛ս Ղ. Աղայանի մեմուարները:

2. Ակնարկում է Ալամխանյանին:

3. Այդ աշխատությունը տպագրվել է 1871 թ.:

4. Իււլիա Կարլ Ֆելիսց—շվեդացի հայտնի բառարանագետ, ապրում էր Պետերբուրգում:

5. Վլադիմիր Գալ (1801—1872)—ռուս հայտնի լեզվաբան:

6. Գրչի պրիպում է, պետք է լինի Մասկվա:

218. ԳՐԻԳՈՐ ՍԱԼԹԻԿՅԱՆԻՆ

(էջ 383)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Ե. Շահազիզի ֆ., 7-րդ բաժին, № 88: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. 1870 թվականից նոր նախիջեանը ենթարկվում է եկատերինոսլավի նահանգին: Քաղաքը կորցնում է իր առևտրական նշանակությունը, առաջին պլան է ֆաշվում Ռոստով քաղաքը: Այդ մասին տես՝ № 177 նամակի 1-ին ծանոթագրությունը:

2. Հնդկահայ այն գումարները, որոնք նախատեսված էին դպրոցաշինարարության գործին, երկար պայքարից հետո հատկացվում են նախիջեանի ընտանիքին:

219. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 385)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 7, էջ 651—652:

1. Կոմս Գմխորի Անդրենիչ Տոլստոյ—լուսավորության մինիստր և ղեկավար կառավարիչը Հազարյան ճեմարանի՝ 1870—1872 թվականներին:

2. Մինչև 1868 թ. հեմարանի վերատեսուց պրոֆեսոր Բարսեղ Բրույ մշակվում է նոր կանոնագիրը, բայց այն չի հաստատվում: Արևելյան լեզուների դասավանդման վիճակը մնում է նույն անբարենպաստ պայմաններում: 1870 թ. մայիսի 30-ին հրապարակվում է կայսեր հրամանը՝ «Թողնել լազարյան հեմարանում մասնագիտական առարկաները» և պահել այդ հաստատության իրեն «կլասիկական դիմնադիր»։ Նույն տարվա հոկտեմբերին բացվում է այդ դիմնադիր՝ լազարյան հեմարանի հիմքի վրա: Մասնագիտական դասարանները ղեկավարվում են նոր հիմունքներով: Նաղարյանի հարցումը վերաբերում էր այդ վերափոխմանը:

220. ՄԵԼՔԱՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 386)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քանանյանի ֆ. № 21: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 7, էջ 652—654:

Այդ շրջանում Նաղարյանն արդեն բաժնակցությունների մեջ էր լազարյան հեմարանի տեսուչ Քանանյանի հետ: Մոսկվա փոխադրվելու կապակցությամբ Նաղարյանին հայտնի է դառնում, որ այդ ժամանակ խաչատուր լազարյանի նախաձեռնությամբ մշակվում էր մի կանոնադրություն՝ հեմարանում արևելյան լեզուների դասավանդումը ընդլայնելու ուղղությամբ: Այդ կանոնադրությունը պետության կողմից հաստատվում է 1872 թ. դեկտեմբերի 14-ին, երբ հոդարարձուն սեռած էր արդեն:

1. Քուրդով—Սերգեյ Նիկիտիչ Քուրդյան, վաճառական:

2. Ն. Գ. Գելյանով—վերատեսուչ լազարյան հեմարանի 1855—1861 և 1868—1881 թվականներին:

221. ԿԵՎՈՐԴ ՓԱՆԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 388)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քանանյանի ֆ. № 21: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 199—201:

1. Տասներկուդիսանի վիշապը—Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուական ժողովի տասներկու անդամներն էին, վիշապապետը՝ Այ. Բալիրյանը:

222. ՄԵԼՔԱՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 390)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 7, էջ 655—656:

1. Միննա եզորովնա (Վիլհելմինա եզորովնա Կելյեր)—Նաղարյանի երկրորդ կինը:

223. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒԶՈՒԹԵՆՅԱՆԻՆ

(էջ 391)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քուչուրեկյանի ֆ. № 21, էջ 3: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Դարբին Գևորգյան—գլխարքի, Քուչուրեկյանի սրղեգիրը:

2. Խ. Առեփանեն աղագլխ-պաշտանողական գիրքերից շարունակում է իր սմադրում քննադատել Նաղարյանին: Մեջ բերելով նոր վերատեսուչի այն խոսքերը, թե «Ներսիսյան դպրոցի տեսուչը դեռ պետք է ուսումնասիրի, հանաչի ամենեֆին և ապա բարեփոխումներ անի դպրոցում»,—Ստեփանեն զրուցում է. «Այս խոսքերից հետո ես կարող եմ հուսալ, թե պ. Նաղարյանը հաշտված չէ ուսումնարանի ներկա ուսումնական դրության հետ և թե ուսումնական մասը կարող է գեոս այդպիսի անմխիթար դրությամբ շմնալ» (1869, էջ 372): Հաջորդ տարին Ստեփանեն ուժեղացնում է իր քննադատությունը, զանց առնելով Նաղարյանի զործարարական գործունեության ճիգերը՝ հոգաբարձուների իրավունքները սահմանափակելու և իր ցանկացած բարենորոգումներն անցկացնելու համար:

3. «Հյուսիսափայլի» թղթակիցներից, Նալբանդյանի մտերիմներից, մասնագիտությամբ բժիշկ:

224. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԹԵՆՅԱՆԻՆ

(էջ 393)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քուչուրեկյանի ֆ. № 21, էջ 5: Տպագրվում է առաջին անգամ:

225. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔՈՒՉՈՒԹԵՆՅԱՆԻՆ

(էջ 394)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Քուչուրեկյանի ֆ. № 21, էջ 6: Տպագրվում է առաջին անգամ:

226. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 395)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 7, էջ 657—659:

1. 1866 թ. Մ. էմինը դպրոցների վերատեսչի պաշտոնով փոխադրվում է Վլադիմիր քաղաքը, ուր մնում է 4 տարի: Նազարյանի ակնարկը վերաբերում է այդ շրջանին:

2. 1870 թ. Նազարյան ճեմարանը վերարացվում է իրրե արևելյան լեզուների բարձրագույն ուսումնական հաստատություն: Մ. էմինը վերադառնում է Վլադիմիրից և Նազարյան ճեմարանում ստանձնում հայոց լեզվի ուսուցչապետի պաշտոնը:

227. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 396)

Ինքնագիրը պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 9, էջ 823—825:

228. ԳԵՎՈՐԳ ՔԱՆԱՅԱՆԻՆ

(էջ 398)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գ. Քանայանի ֆ. № 7: Տպագրվել է՝ «Մուրճ», 1902, № 7, էջ 197—199:

229. ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱՋԻՋԻՆ

(էջ 399)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 34: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ս. Շահադիյը Նազարյան ճեմարանում սկզբում աշխատում էր իրրե վերակացու և նախակրթարանի ուսուցիչ: Հետո ստանձնում է առաջին երեք դասարանների ուսուցչի պաշտոնը:

1871

230. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 401)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 9, էջ 825—827:

231. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 403)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 9, էջ 828—830:

232. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 405)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 11, էջ 1036—1038:

233. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 406)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 11, էջ 1039—1040:

234. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 408)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 11, էջ 1041—1043:

1. Ն. Դ. Դելյանովը 1871 թվականի ապրիլի 28-ին գրել է ճեմարանի հոգաբարձուին՝ Նաղարչանին պարսկական գրականության ամբիոնում նշանակելու վերաբերյալ համապատասխան կարգադրություն անելու մասին (ՍՍՀՄ ԿՊՊ արխիվ, ֆ. 580, ց. 5, դ. 284, էջ 103):

2. Նաղարչանի և Ներսիսյան դպրոցի հոգաբարձուների միջև հարաբերությունները լարվում են հատկապես դարձանային ֆնտովյունների ընթացքում: Իշխան Մ. Բեհրուդյանը ֆնտովյունների ամփոփման ժամանակ հոգաբարձուների ժողովում հայտարարում է, թի րացի Նաղարչանի դասարաններից դպրոցի հայերեն լեզվի դասավանդումը ընթացել է դերազանց: Նաղարչանը համարելով այդ անձնական հակակրանքի տրտահայտություն, նույն օրը հրաժարական է տալիս դիրեկտորի պաշտոնից:

235. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 410)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 12, էջ 1131—1132:

236. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 411)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1914, № 12, էջ 1133—1134:

237. ԲՆԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 412)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 1, էջ 79:

(Էջ 413)

Ինքնագիրը պատճենվել է ԳԱԹ, Նաղարչյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 1, էջ 80—81:

239. ՊԵՏՐՈՍ ՍԻՄՈՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 414)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Հովիտ», 1911, № 4, էջ 58—59:

1. 1871 թ. հուլիսի 25-ին Նաղարչյանի Մոսկվայում առաջին այցելությունը արել է Ս. Շահագիրյան (Մատենադարան, Մանրանկերի ֆ., թղթ. 2051, գ. 559): Ուրեմն՝ նա Մոսկվա է հասել հուլիսի 25-ից ոչ շուտ:

2. Նաղարչյանի Մոսկվա մեկնելուց հետո ներսիսյան դպրոցի տեսչի պաշտոնակատար է նշանակվում Պետրոս Սիմոնյանը: 1863 թվականից նա «Մեղու Հայաստանի» խմբագիրն էր: Ազգային-պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչ: Ակդրում բնագատարար էր վերաբերվում «Հյուսիսօրիոն» ուղղությանը, հետո բարեկամացավ Նաղարչյանի և Նալբանդյանի հետ: 1865 թվականին իր լեռնի № 20-ում գրում է. «Թող ներքի մեզ համարձակ խոստովանել, որ մեր սկզբում, միտ գնելով մի բանի ալյամբա և նախանձոտ մարդերի խոսքին, շատ անգամ նամակներով խոսած ենք մեր բարեկամների հետ, թե պարոն Նաղարչյանցը—ինչպես ասում են, ծուռ հայեցված ունի ուղղության և դեռության վերա—բայց մեր բանի բանի տարիներ անձամբ վերահասու լինելով և միջամտել լինելով պարոն Նաղարչյանցի գրվածքների մեջ, գտանք ամենևին հակառակը...»:

3. Երիցյան Արեսանյոր (1841—1902)—հնագետ, պատմաբան: Ազգային-պահպանողական ուղղության ներկայացուցիչ: Տպագրել է մի շարք կարևոր աշխատություններ, այդ թվում «Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունը և Կողկանի հայր», «Ներսիսյան դպրոցի պատմությունը»: Ստ. Նաղարչյանի մահից հետո նույն թվականին «Քորձ» ամսագրի էջերում Երիցյանը տպագրում է մի ընդարձակ ուսումնասիրություն և աշխատում է արժեքազրկել Նաղարչյանի՝ կենդանության օրով արդեն ձեռք բերած հեղինակությունը իբրև հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքի վերածննդի և լուսավորչի Երիցյանի այդ ելույթը խիստ բնագատության է ենթարկել Ս. Շահագիրյան իր «Հրապարակախոս ձայն» աշխատության մեջ:

240. ԳՐԻԳՈՐ ՏԵՐ-ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(Էջ 415)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Գր. Տեր-Հարությունյանի ֆ. № 4: Տպագրվում է առաջին անգամ:

241. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵՉՅԱՆԻՆ

(Էջ 417)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է Թանրիկ գրականության և արվեստի, 1903, գ. Ա, էջ 239:

1872

242. ՇԱՄԱՆՈՒ ԲՈՂՈՔԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՍՏՈՐԻՆ

(Էջ 418)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) չի պահպանվել: Թարգմանարար տպագրվել է՝ «Տարազ», 1900, № 41, էջ 593—594:

1. 1865—1866 թթ. Շամախի բաղարում կազմակերպվում է բողոքական համայնքի Մոսկվայից 1866 թ. օգոստոսի 22-ին գալիս է բողոքական պատարար Կարլ Բլյումբը Բայց նա չի մնում երկար: 1868-ին Շամախի է գալիս նույնիսկ պատարար Իսրայել Դոլուխանյանը և դառնում բողոքական համայնքի հովիվը: Այդ պաշտոնին նա մնում է մինչև 1872 թ. կեսերը: Նազարյանի դիմումը պետք է ուղղված լինի Իսրայել Դոլուխանյանին, որն այն ժամանակ դեռ Շամախիումն էր:

2. Խոսքը Շամախու երկրաշարժի մասին է:

3. Աբիխ Հևրաման—գերմանացի երկրաբան, կովկասագետ: 1852 թ. դառնում է ակադեմիայի պատվավոր անդամ:

243. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՐՁԱՌՆԻՅԱՆԻՆ

(էջ 419)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսն», 1902, № 6, էջ 353—354:

1. Խոսքը վերաբերում է Շամախու երկրաշարժին:

244. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՄԻՐՁԱՌՆԻՅԱՆԻՆ

(էջ 420)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Լուսն», 1901, դ. Ա., էջ 322—324:

1. Խոսքը վերաբերում է 1872 թվականին «Մեղու Հայաստանի» թերթի № 10-ի հավելվածում տպագրված «Մեր ներկա պարերական հրատարակությունները» վերնագրով հոդվածին, որը գրել է ոչ թե Գրիգոր, այլ Սենեքերիմ Արծրունին: Նամակը հրատարակվելուն պես «Մշակի» խմբագրությունը դիմել է հրատարակչին (Հ. Միրզաբեկյանի թոռը), ստուգելու բնագիրը: Խ. Միրզաբեկյանը ուղարկել է նամակի լուսանկարը Պարզվել է, որ սխալը կատարել է Նազարյանը: Տե՛ս «Լուսն», 1901, դ. Բ., էջ 480—483, «Մի բացատրություն»:

2. Շիլլերի «Մեոխնական հարսը» նաղարչանի թարգմանությանը լույս է տեսել «Հյուսիսափայլ» 1861 թ. № 1-ից, գեղագիտության հարցերին վերաբերող հետաքրքիր առաջաբանով: Իսկ Կիկերոնի Կատիլինայի գեմ ուղղված ճառերը հրատարակվել են «Հյուսիսափայլ» 1860 թվականի № 5-ից:

3. Զոնա վիլյամ Դրեպեր—ամերիկյան հայտնի բլմիկոս, ֆիզիկոս, ֆիզիոլոգ և պատմաբան: Նազարյանը Դրեպերի հիշատակված աշխատության թարգմանությունը չի տպագրել: Նազարյանի մահից հետո այդ աշխատությունը թարգմանել և տպագրել է Գ. Բարխուդարյանը:

4. Բարվի Մարդասիրական ընկերությունը հիմնադրվել է 1864 թ.: Առաջին նախագահը եղել է նրա հիմնադիր բժիշկ Դավիթ Ռոստոմյանը:

5. «Մշակի» 1872 թ. № 19, 30-ում «Նամակ Շամախիից» հոդվածից պարզվում է, որ Շամախու բողոքական համայնքի պատարար Իսրայել Դոլուխանյանը ստացել է մի դուժար տարբեր վայրերում գտնվող բողոքական համայնքներից՝ երկրաշարժից տուժած բողոքական հայերին քաղաքից մի այլ բնակատեղի փոխադրելու համար: Այդ դորձը ղեկավար չի եկել: Գումարների մի մասը տրվել է տուժած բնտանիքներին:

245. ՄԿՐՏԻՉ ՍԱՆԱՍԱՐՅԱՆԻՆ

(էջ 422)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Բաները գրականության և արվեստի», 1903, դ. Ա., էջ 240—241:

1. Սանասարյան Մկրտիչ (1818—1890)—հայ նշանավոր մեծահարուստ Հիմնել է դպրոցներ Էրզրումում, Վանում և այլ տեղեր: Նրա օգնությամբ բարձրագույն կրթություն են ստացել շատ հայ ուսանողներ: «Հյուսիսափայլի» կողմնակիցներից էր, նյութական օժանդակություն է ցույց տվել նրան:

(էջ 424)

Ինքնագիրը պահվում է ՀՍՍՀ պետ. արխիվ, ֆ. 132 (կուլտ.-կենց. բաժին), գ. 23, էջ 161: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ս. Նազարյանը թողնում է ներսխյան դպրոցը առանց կաթողիկոսի համաձայնության:

2. Ղազար Փարպեցի—Մ դարի նշանավոր պատմագիր: Նազարյանի ձեռքի տակ է եղել Փարպեցու գրքի առաջին տպագրությունը: Երկրորդ լույս է տեսել 1873 թ.: Հայտնի չէ Նազարյանը էջմիածնից ստացել է որևէ ձեռագիր, թե ոչ: Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» և անդրադարձվում է արդյոք գերմաներեն թարգմանությունը:

1873

247. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 426)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 11—12, էջ 860—861:

248. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

(էջ 426)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Բարխուդարյանի ֆ. № 571: Տպագրվել է էմ. Նազարյանի «Ընտիր հատվածներ» ժողովածուում, 1889, էջ 206—207:

249. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆԻՆ

(էջ 427)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Մ. Բարխուդարյանի ֆ. № 572: Տպագրվում է առաջին անգամ: Նամակի սկզբում Նազարյանը նշել է հետևյալ հասցեն՝ В Москве у Харитония, в огородинках, Мошков переулоч, фабрика золотых и ювелирных изделий, Отто Крумбюгеля, № 6, Его превосходительству Степану Исаевичу Назарьяну.

1874

250. ՔԵՐՈՎՐԵ ՊԱՏԿԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 429)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է Մաշտոցյան մատենադարանում, Պատկանյանների ֆ., թղթ. 146, վ. 41: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Քերովրե Պատկանյան (1833—1889)—Տեր-Պետրոս Պատկանյան քահանայի որդին, Ռ. Պատկանյանի հորեղբոր որդին: Մոր կողմից Հ. Ալամդարյանի թոռը: Հայագետ, արևելագետ: Սովորել է Մոսկվայի կազարյան ճեմարանում, ապա Դորպատի համալսարանում: 1857 թ. ավարտում է Պետերբուրգի մանկավարժական ինստիտուտը: Սկզբում պաշտոնավարում է Բիֆլիսում, հետո Մ. էմինի միջնորդությամբ նշանակվում է Պետերբուրգի համալսարանի արևելյան լեզուների դասախոս: Ստացել է մագիստրոսի աստիճան «Опыт истории династии сасанидов по сведениям армянских источников», իսկ դոկտորական աստիճան՝ «Исследование о составе армянского языка» աշխատությունների համար: Նրա գրչին են պատկանում Կաղանկատպու, ՍԵՐԻՍԻ, Միլիթար Այրիվանցու տեքստերի ուսումնասիրությունները: Ունի մի շարք աշխատությունների հայոց լեզվի պատմության, բարբառների և հայոց առասպելների շուրջը:

2. Մ. էմինը 1873 թվականին Երասարակում է Бахати Вишанаках армянской мифологии есть Индра—Vritrahan Rig-Veda-ի վերնագրով մի գրքուկ, որ նա զարգացնում է այն միտքը, թե Վահագնը Հայոց գիշարանության մեջ արևի աստված է և Համազաստասխանում է հնդկաց Թրի-Վեդայի Ինդրային Բ. Պատկանյանը գրում է քննադատական ակնարկ «Замечания на статью Г. Эмина, Бахати-Вишанаках армянской мифологии есть Индра Vritrahan Rig-vedы» վերնագրով: Այստեղ նա փորձում է նեղազրկել Մ. էմինի տեսակետին: Մ. էմինը իր «Ответ на замечания г. Патканова» պատասխան բրոշյուրում նոր փաստերով հերքում է Պատկանյանի տառադրած լեզուրը: Հետագայում Մ. Արեղյանն իր «Հայ ժողովրդական առասպելները Մ. Խորենացու պատմության մեջ», 1899, Վաղարշապատ, էջ 174, քննում է Մ. էմինի և Բ. Պատկանյանի կարծիքները Վահագն աստծու առաջացման և նմանությունների մասին:

1875

251. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 431)

Պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նաղարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 389—390:

252. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 431)

Պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նաղարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1916, № 7—8, էջ 587:

253. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 432)

Ինքնագիրը (գերմաներեն)՝ պահվում է ԳԱԲ, Նաղարյանի ֆ. № 13: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ս. Մայսուրյանն այդ ժամանակ ուսանող էր Դորպատի համալսարանում: (Նրա մասին տե՛ս «Լուսա», 1903, № 80—81):

2. Սարուրով—Դորպատի համալսարանի հոգաբարձուն:

3. Լուսավորության մինիստր Ուվարովն անձամբ ճանաչել է Նաղարյանին դեռ Դորպատում սովորելու ժամանակից և բարձր կարծիք է ունեցել նրա գիտելիքների մասին: Լենինգրադի ԿՊՊ արխիվում պահվում են Նաղարյանի մի շարք գիմումները Ուվարովին՝ հայրենիք վերադառնալու և Կազանի համալսարանն ընդունվելու կապակցությամբ:

4. Շիվինսկի-Շիխմատով—Լուսավորության մինիստր:

5. Այն լիոփոխությունները համալսարանական կանոնադրության մեջ, որ ենթադրում էր Նաղարյանը, տեղի չունեցան:

1876

254. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 436)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԲ, Նաղարյանի ֆ. № 14: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Դորպատի համալսարանը հիմնադրվել է 1802 թվականին:

2. Մի շարք այլ առիթներով Նաղարյանը քննադատել է Դորպատի համալսարանի այլ օրերի գիտական մակարդակի նվազումը:

255. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 439)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:
1. Փ. Վարդանյանը արտասահմանում ձևոր բերելով հասարակական-մանկավարժական դիտելիքների բավական պաշար, 1875 թ. վերջին դիմում է լուսավորության մինիստրությանը Պետերբուրգում «Լուսա» անունով գրական հանգես հրատարակելու համար: Այդ գործում նրան օգնում էր և Կ. եղյանը: Բաֆֆու նամակներից պարզվում է, որ նա ուղարկել է իր «նաչագողի հիշատակարան» վեպի նախնական տարբերակը «Լուսայում» ղեկավարու համար: (Տե՛ս Բաֆֆի, երկերի ժողովածու, հ. 10, էջ 675-ի ծանոթագրությունը): «Լուսայի» հրատարակությունը չի թույլատրվում: Բաֆֆին 1880 թ. ապրիլի 18-ին Աֆթանդիլյանին ուղղած նամակում գրում է. «Պարոն Վարդանյանին թույլ չտվին «Լուսան» հրատարակելու, որովհետև նա համարվում է կասկածավոր մարդ»:

2. Խոսքը՝ Զայր-Մայր Մանրյանի մասին է:

256. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 441)

Ինքնագիրը (ղերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նազարյանի ֆ. № 15: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ռուսաց կառավարության որոշմամբ, 1876 թ. վերացվեցին Բալթյան պրովինցիաների նահանգապետությունները և նրանց արտոնությունները: Դա նոր քայլ էր ցարիզմի կողմից ազգային վերասերման բաղաբաղանություն ուղղությամբ:

2. Էստոնական պատմագրությունը հրատարակել է փաստաթղթեր, որոնք բացահայտում են այդ շրջանում և՛ բարոնների, և՛ գյուղացիների դժգոհությունը ցարիզմից: (Տե՛ս «Остзейский вопрос в русской печати 1860-х годов», «Труды», выпуск 107, 1961, Тартусский Гос. университет).

257. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆԻՆ

(էջ 444)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1903, գ. Ա, էջ 242:

258. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆԻՆ

(էջ 444)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բանբեր գրականության և արվեստի», 1903, գ. Ա, էջ 243—244:

1. Ավրեկիոս Ավգուստինոս Նումիդացի—Հռոմի կայսրներից: Անտոնիոսի որդեգիրը:

259. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 446)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Լիսսինգի «Նաթան իմաստունը» նավարյանի թարգմանությամբ դժբախտաբար մեզ չի հասել:

2. Այդ աշխատությունները հիշատակված են Աշոտ Հովհաննիսյանի հրատարակած «Ստեփանոս Նավարյանի արխիվը» ակնարկի հետ ներկայացված ցանկում:

(էջ 448)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Նաղարյանը քննադատական վերաբերմունք է ցուցաբերում 1870-ական թվականների արևելահայ մամուլի զործածած լեզվի նկատմամբ՝ անելով մի շարք ճշմարտացի գիտողություններ:

2. Նաղարյանի հիշատակված հոդվածը, նախատեսված «Լուծայի» համար, տպագրվում է նրա մահից հետո «Հանդիս զրականական և պատմական»-ի մեջ, 1888, դ. 1, էջ 234—251, «Հայոց ժողովուրդը, նրա այժմյան լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում» խորագրով:

261. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԶՅԱՆԻՆ

(էջ 451)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Բանբեր զրականության և արվեստի», 1903, դ. Ա, էջ 244—245:

1. Ուրուսով—Ղաղարոս Լաղարյանի դստեր ամուսինը:

262. ՍԱԼԴՈՐՆ ԻՄԱՅՈՒՆՅԱՆԻՆ

(էջ 452)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 16: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Խոսքը Փիլիպոս Վարդանյանի մասին է:

263. ՓԻԼԻՊՈՍ ՎԱՐԴԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 455)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Փ. Վարդանյանի ֆ. № 19: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Վկայականը լուսավորության միևնույնության որոշումն է, Նաղարյանին և մի քանի այլ անձանց արտասահման ուղևորվելու թույլտվության մասին: Ըստ պետական կանոնադրության, արտասահման մեկնելից անկախ զբաղվելու պարտավոր էր դիմել իր վերադաս մարմիններին: Ստանալով թույլտվություն, պետք է հայտարարության տար տեղական թերթերից մեկում, խմբագրության տված տեղեկանքով ներկայանար պրիստավին, այսպես նրա թղթով՝ ղեկնելու նահանգապետին:

Նաղարյանի հայտարարությունը տպագրվել է Պետերբուրգում հրատարակվող գերմաներեն «Herald» թերթում, մայիսի 20-ին:

Մոսկվայի մարզային արխիվում (ГИАМО, ֆ. 213, օп. 2, д. 185.) պահպանվող Լազարյան ինստիտուտի ֆոնդերում պահվում է Նաղարյանի դեռևս 1873 թվականի մի դիմումը ինստիտուտի դիրեկտոր Ն. Դելյանովին, որտեղ գրում է, թե տարիներ շարունակ տառապում է կրծքացավով և ընդհանուր թուլությամբ, կարիք է գգում բուժվելու էմսկի հանքային ջրերում: Խնդրում է միջնորդել մեկնելու արտասահման:

1. Խոսքը վերաբերում է 1876 թ. «Լուծա» հանդեսի համար Նաղարյանի դրած ուսումնասիրությանը «Հայ ժողովուրդը, նրա այժմյան լեզվի մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում, համառոտ տեսությամբ» վերնագրով: (Տե՛ս Ստ. Նաղարյանի երկերը, հ. 1, էջ 383—400):

264. ՄԵԼՔՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 456)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 390—392:

1. Իշխան Արամելիք-Նազարյանի միակ ժառանգըն էր Նազարյան տոհմի Նազարյան ճեմարանի հոգաբարձու:

2. Գեներալ Սրվիստ 1850-ական թվականների վերջին իրրե Եկատերինոսլավի նահանգապետ միջամտում է նոր նախիջեանի ներքին պայքարին և ստիպում Հայրապետյանին հաշտվել հալիպի հետ:

3. Նազարյանը Պետերբուրգից շոգենափով գուրս է գալիս գեպի Ստոկհոլմ հունիսի 8-ին, Երեքշաբթի օրը:

4. Հունիսի 6-ին, կիրակի օրը, Նազարյանը Փիլիպոս Վարդանյանի և Կարապետ Եղյանի հետ անց է կացնում Պավլովսկում Փիլ. Վարդանյանի այդ օրվա մասին գրում է. «Ամեն-բին հայտնի է, թե ինչպիսի աշխույժ և զվարթ սեղանակից էր հանդուցյալը... Սակայն այս անգամ ուշափն չէր նա, այլ տուրքոված սրտով դանդաղ էր անում, որ հայոց ազգը ապերախտ զանվեցավ գեպի նա, մոռացավ հորան» («Մշակ», 1879, № 83):

5. Կոստանդին նիկոլանիչ—Ալեքսանդր Բ. Կայսեր ավագ եղբայրը:

6. Խոսքը վերաբերում է Եփրեմ վարդապետ Ալիսանյանին:

7. Զերենազե—Նազարյանին ծանոթ այդ երիտասարդը հետագայում գալիս է Մոսկվա, հյուրընկալվում նրա տանը, բազմաթիվ նեղություններ պատճառում հրան: Այդ մասին Ս. Շահազիզը խոսում է իր «Հրապարակախոս ծախն» աշխատության մեջ, էջ 17:

265. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 458)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 392—395:

1. Կոստանդին Նախապարհին Նազարյանի անցնում է Հելսինկի, Ստոկհոլմ, Արս նավահանգիստային քաղաքներով:

2. Խրիստիան V—Դանիայի թագավոր (XVII դար): Հայտնի էր իր բարենորոգումներով:

3. Շտետին—լեհական աչքի ընկնող քաղաքներից մեկը:

266. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 460)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 395—398:

267. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 462)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», № 4—5, էջ 399—402:

268. ԻՆԼԲՈՆ ՓԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 465)

Ինքնագրի պատճենը պահվում է ԳԱԲ, Նազարյանի ֆ. № 51: Տպագրվել է՝ «Արարատ», 1915, № 4—5, էջ 402—405:

1. Վյուրցբերգում սովորում էր Հակոբ Սուրենյան քահանայի ավագ որդին՝ Սուրեն Սուրենյանը: Մասնագիտությամբ բժիշկ: Հետագայում ապրում էր Մոսկվայում:

2. Ն. Շահազիզն իր «Մկրտիչ Հովսեփյան էմին» (1900) աշխատության մեջ նշում է, որ 1876 թ. էմինը թողնում է վերատեսչությունը գիմնազիոնում (էջ 32):

(ԼՁ 467)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է «Բանբեր գրականության և արվեստի», գ. 11, էջ 245—246:

1. 1876 թ. Բիբլիոսում լույս ահառած հոստմյա հանդեսը Արզար Հովհաննիսյանի խմբագրությամբ:

270. Հ. ՊՈՆՃՈՒԿՅԱՆԻՆ

(ԼՁ 469)

Տպագրվել է «Ռազմիկ» թերթում (Ֆիլիպե), 1906, № 26:

1. 1875 թվականին Բոսնիա և Հերցեգովինա սլավոնական նահանգներում բռնկվում է ապստամբություն Ռուբրիայի բռնիչխոնտովյան գեմ: 1876 թվականին Ռուբրիային պատկերազմ է հայտարարում և Սերբիան: Երկու տարվա ընթացքում բացի մամուլի արձագանքներից, եմբողջում և Ռուսաստանում տպագրվում են 12000 բրոշյուր ի պաշտպանություն սլավոնների և սերբերի:

2. Ուիլյամ Ֆուան Գլադստոն (1809—1898)—անգլիական լիբերալ կուսակցության պարագլուխ: 1868—1898 թվականներին, որոշ ընդմիջումներով, եղել է պրեմիեր-մինիստր:

3. Ջոն Ռոսսել (1792—1872)—լորդ: Վիգերի կուսակցության պարագլուխ: Գլադստոնը և Ռոսսելը արեւելյան և զրա հետ հաշկական հարցի նկատմամբ վարել են երկակի քաղաքականություն, շարունակ կեղծելով իրենց:

1877

271. ԿԱԹՈՂՈՍԿՈՍ ԳԵՎՈՐԳ Գ. ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒԿՈՒՍԵՅՈՒՆ

(ԼՁ 473)

Ինքնագիրը չի պահպանվել: Տպագրվել է՝ «Հանդես գրականական և պատմական», 1888, էջ 271—272:

1. Մոսկվայի հայերի կողմից նաղարչանի բողոքը վերարկերում է հետևյալին: 1876 թ. գեկտեմբերի 12-ին վախճանվում է Արեւ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանը: «Արարատ»-ը հաղորդում է, որ իր մահկանացուն կնքեց էջմիածնի միաբաններից Արեւ արքեպիսկոպոս Մխիթարյանը և «եկեղեցական հանդեսի մարմինը միաբանության գերեզմանատնում ի հող ամփոփեցալ»: Թերթերը հերքում են այդ հայտարարությունը և հրապարակում այն իրողությունը, որի մասին խոսում է նաղարչանը: Մատենադարանի արխիվի Սահակ Ամատունու ֆոնդում № 49-ի տակ պահվում է Արեւ Մխիթարյանի «Հայ եկեղեցու պատմության» վերջին անտիպ հատորը, որի բաց էջերի վրա կա Ամատունու մի շարք գիտողություններ Արեւ Մխիթարյանի կյանքի վերջին օրերի մասին: «Մեռալու ցաւը և հեծութեամբ,—գրում է Ամատունին,—յսմի 1876 թ 12 գեկտեմբերի ի հասակի վախճուն ամաց և հրամանաւ նույնիսկ կաթողիկոսին առանց եկեղեցական հանդիսի և քահանայական թաղման ի մոտս արեւելու, թաղեցաւ ծածկապետ յարեւելս կոյս գերեզմանատան Աթոռոյս ի զայնակղութեան ամենայն ժողովրդոց անդր եղերց»: Նույն բաց էջերի վրա Ամատունին արտագրել է Արեւ Մխիթարյանի մի նամակը՝ Ս. Զաւլալյանին, որտեղ նա նկարագրել է Մանկունու դավերի շնորհիվ կաթողիկոսից զժտված լինելու և իր նշովական ծանր վիճակի մասին:

272. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(ԼՁ 474)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, նաղարչանի ֆ. № 17: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Դոստաթի Բալխմյուլլեր (Մյուլլեր Օդոստ) — գերմանացի կենդանաբան, պրոֆեսոր։
Խոսքը վերաբերում է Դորպատի Համալսարանի հիմնադրման օրվա առթիվ նրա արտասա-
նած հատին։

2. Բողոքոչուկ դյուդր։

3. Դոկտոր Խաչատրյան — Դորպատի Համալսարանն ավարտել է 1860-ական թվականներին։
Մասնագիտությունը բժշկություն։

4. Շիրումպիկ Լյուդվիգ — գերմանական փիլիսոփա, մանկավարժ։ Դորպատից հետո Հայդ-
ելդի Համալսարանի պրոֆեսոր։

5. Ցվինգլի — բողոքական ունիոնիստ։

6. Հայդելբերգ — Համալսարանական քաղաք Գերմանիայում, որտեղ սովորել են Արծրունի
հղբայրները։

7. Կունո Ֆիշեր (1824—1907) — Հայտնի գերմանական համալսարանի դասախոս, փիլիսոփա, հեգե-
լական։

8. Շենդելի Դանիել (1813—1885) — բողոքական աստվածաբան։ 1851 թվականից Հայ-
դելբերգի Համալսարանի դասախոս։ Իր մասնակի լուսամիտ կրոնավորներին։

9. Քյունցլի Յոհան Կոստյար (1809—1882) — իրավաբան, քաղաքական գործիչ։

273. ՍԱՄՍՈՆ, ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 484)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԲ, Նոյարյանի ֆ. № 18։ Տպագրվում է առա-
ջին անգամ։

274. ՍԱՄՍՈՆ, ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 487)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԲ, Նոյարյանի ֆ. № 19։ Տպագրվում է առա-
ջին անգամ։

1. Պլենան բուլղարական ռազմական կարևոր նշանակություն ունեցող քաղաքներից է։
1877 թ. հուլիսի 8-ից մինչև նոյեմբերի 18-ը այստեղ տեղի ունեցան կռիվներ ռուսական,
սուլթանական միացյալ զորքերի և բուլղարական աշխարհագրի հետ՝ թուրքական բանակի դեմ։
Նոյեմբերի 28-ին (հ. տ.) ռուսները զրավեցին Պլենան և աղաատագրեցին Բուլղարիան թուր-
քական լծից։

2. Նաղարյանի կանխատեսումը իրականանում է։ Հաջորդ տարվա մարտ ամսին Սան-
Ստեֆանոյում կնքվում է հաշտության պայմանագիր, որով Ռուսաստանին են անցնում Բա-
լթյան, Կարսը, Արդահանը, Բայազետը։

3. Նաղարյանը նկատի ունի հայ ժողովրդի ինքնուրույն պետականության ստեղծման հարցը։

4. Տեր-Ղուկասով, Արշակ Տեր-Ղուկասյան (1819—1892) — հայազգի դեմքնա-
կան կրթությունը ստացել է Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցում։ Մոսկվայում շարունակել է կրթ-
ությունը, ապա անցել Ղիմիորական ծառայության։ Մեծ հաղթանակներ է տարել Ռուսաս-
տանի մղած պատերազմներում։ 1878 թ. հայտնի է դառնում իր սխրագործություններով թուր-
քերի դեմ մղած մարտերում։

5. Լորիս-Մելիքով Վ. (1825—1881) — նշանավոր զինվորական, պետական գործիչ։ 1877 թ.
նշանակվում է Կովկասյան «կորպուսի» հրամանատար։ Ապրիլի 12-ին մտնում է ասիական
Ռուսերի միջին սահմանները, հաղթում Մուխոբար փառաշին։ Նոյեմբերի 5-ին գրավում է Կարսը,
ստանում կոմսի աստիճան։ Այնուհետև դառնում է Ներքին գործոց մինիստր։

275. ԿԱՐԱՊԵՏ ԿՈՍՏԱՆՅԱՆԻՆ

(էջ 492)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԲ, Կոստանյանի ֆ. № 1281։ Տպագրվում է առաջին անգամ։

1. Կարապետ Կոստանյան (1849—1920) — բանահավաք-գիտնական։ Միջնակարգ կրթու-
թյունն ստացել է Թիֆլիսում, բարձրագույնը՝ Պետերբուրգի Համալսարանում։ Նդել է էջմիած-
նի Գեորգյան ճեմարանի տեսուչ։ Հետագայում պաշտոնավարել է և Հայկական ճեմարանում։

2. «Հիտուածր բանից նախնի պատմողրաց Հայոց» վերնագրով աշխատությունը տպագրվել է 1887 թ.: Հաջորդ տարվա սկզբներին «Փորձը» տպագրում է մի զրախոսական, որտեղ նշվում է այդ աշխատության արժանիքները: Երրորդ հատորի առաջարանը, որի մասին խոսում է Նաղարյանը, ցույց է տալիս հեղինակի վերաբերմունքը սկզբնաղբյուրների նկատմամբ: Մատենանշկով Չամչյանին, Նաղարյանը պարզ է, որ առաջնությունը տալիս է Կոստանյանի մեկնաբանություններին:

276. ՍՄԲԱՏ ՇԱՀԱՅԻՉԻՆ

(Էջ 493)

Ինքնագիրը պահվում է ԳԱԹ, Լեռնի ֆ. № 47: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ս. Շահայիչյանի խնդրանքը վերաբերում է իր մի ձեռագիր աշխատությանը՝ «Грамматики армянского языка, соч. Смбата Шахазизяниа Камсаракана» վերնագրով: Սույն ձեռագիրը այժմ պահվում է ԳԱԹ, Ս. Շահայիչի արխիվում: Ձեռագրի անվանաթերթի վրա գրված է՝ «Дозволено цензурою. К. Патканяни, СПб. 1878—10 июня».

2. Ս. Շահայիչի ձեռագրի անվանաթերթի վրա կատարված նշումը ցույց է տալիս, որ Նաղարյանը այդ հարցով պետք է հետաքրքրված լինի 1878 թ. հունիսից առաջ, թե կոնկրետ ե՞րբ, չինք կարող ասել:

3. Խոսքը վերաբերում է Խաչատուր Լաղարյանին, որ մեռավ 1871 թ.:

1878

277. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 494)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 20: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Տե՛ս 205 նամակի 2-րդ ծանոթագրությունը:

2. Նախորդ նամակներից զիտենք, որ Նաղարյանը տարիներ առաջ ցանկություն է հայտնել իր ծառայության ժամկետը լրանալուց հետո գնալ Դուրպատ՝ ծերությունն այնտեղ անցկացնելու համար: Այս նամակից պարզվում է, որ նա մտածել էր այդ որոշումը իրականացնել հաջորդ ամռանը:

278. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 499)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 21: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Մայսուրյանը համալսարանն ավարտելուց երկու տարի անց վերադառնում է Թիֆլիս:

279. ՍԱՄՍՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(Էջ 502)

Ինքնագիրը (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նաղարյանի ֆ. № 22: Տպագրվում է առաջին անգամ:

280. ԽՈՐԵՆ ՄՏԵՓԱՆՆԻՆ

(Էջ 508)

Ինքնագիրը պահվում է ակադեմիկոս Աշոտ Հովհաննիսյանի անձնական արխիվում: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Հայր Խորենը Խորեն Ստեփաննին է:

2. 1876 թ. մարտի 30-ին Փիլիպոս Վարդանյանին դրած նամակից հայտնի է Նաղարյանի բացասական վերաբերմունքը Մանկունու խմբագրությանը հրատարակված «Արարատ» ամսագրի նկատմամբ:

3. Նաղարչյանի այդ օրերի անձնական օգրումները նկարագրված են Ս. Շաշազիզի «Նաղարչյանի ձայն» աշխատության «Վերջին օրերը և վերջին ժամերը Ս. Նաղարչյանի» գլխում:

4. 1878 թ. դեկտեմբեր ամսի «Արարատի» մեջ (էջ 458) կարդում ենք, որ Մանկունու հիվանդության պատճառով կաթնոցիկու Գեորգ Գ.-ն նույն տարվա հոկտեմբերի 31-ին «Արարատի» տնօրեն և խմբագիր է կարգել խորեն Ստեփանին: Նոր խմբագիրը իր հայտարարության մեջ հույս է հայտնում, որ իր օրով ամուսնուր կընդլայնի իր գործունեությունը, կհապի իր հետ ազդի լուսամիտ գործիչներին և «հայտարար մտածող անձերի օգնությանը» կդառնա ժողովրդի զաղափարների և մտածումների արտահայտիչը:

5. Նաղարչյանի ակնարկը վերաբերում է էջմիածնի միաբանությանը և նրա հոգևոր առաջնորդին, որի նկատմամբ նա շարունակում էր հակադրանք տածել, այն համոզմամբ, որ նրանց հառաքակական-գրական օրգանը չի կարող կառարել այն, ինչ սուսադարձում է ինքը: «Արարատի» ուղղության մասին Նաղարչյանը գրել է 1876 թվականին, «Հայ ժողովուրդը, նոր այժմյան լեզվի և մատենագրության վիճակը Ռուսաստանում համառոտ տեսլիս» հոդվածի մեջ:

1879

281. ՍԱՄՈՆ ՄԱՅՍՈՒՐՅԱՆԻՆ

(էջ 510)

Ինքնագիր (գերմաներեն) պահվում է ԳԱԹ, Նաղարչյանի ֆ. № 23: Տպագրվում է առաջին անգամ:

1. Ռեալ—այժմյան Տալլին քաղաքը: Էստոնական ՍՍՀ-ի մայրաքաղաքը:

2. Նաղարչյանը բազմազավակ էր: Նրա ընտանիքի մասին տեղեկություններ կան «Տարազի» 1913 թ. № 1-ում: Ստորև բերված տեղեկությունները Նաղարչյանի զավակների մասին հանված են նրա ծառայության ցուցակներից, նամակներում արված նշումներից և գրականության և արվեստի թանգարանում պահված նյութներից: Առաջին կնոջից (Էմմա Ֆեոդորովնա), ունեցել է 7. զավակ:

Ջերգերիկու (նսալի)—ծնվել է Կազանում 1844 թ. օգոստոսի 7-ին. վախճանվել է 1868 թվականի փետրվարին:

Յուլիանի—ծնվել է Կազանում, 1847 թ. հունիսի 10-ին: Ամուսնացել է 1865 թվականին ուսուցիչ Տեր-Հովակիմյանի հետ: Ապրել է Թիֆլիսում և ապա Պյատիգորսկում:

Նզիսարեթ—ծնվել է Մոսկվայում, 1850 թ. հուլիսին, վախճանվել է նույն թվականի հոկտեմբերին:

Մաղվազիին—ծնվել է Մոսկվայում 1854 թ., վախճանվել է նույն տարում:

Օլգա—ծնվել է Մոսկվայում, 1856 թ.: Ամուսնացել է «Մարգարիտական ընկերության» գործիչներից մեկի՝ Միսաք Արամյանի հետ: Վախճանվել է Սալյանում 1901 թվականին:

Էմանուել—ծնվել է Մոսկվայում, 1857 թ., վախճանվել է 1866 թ. մարտի 19-ին:

Ալեքսանդր—ծնվել է Մոսկվայում 1862 թ. նոյեմբերի 17-ին:

Գրականության և արվեստի թանգարանում պահպանված են Ֆրիդրիխի, Օլգայի և Նզիսարեթի նկարները:

Նաղարչյանը երկրորդ կնոջից՝ Վիլհելմինա Նգորովնա Կելերից ունեցել է 7 զավակ:

Էմանուել—ծնվել է Թիֆլիսում, 1869 թվականի նոյեմբերի 8-ին:

Ստեֆանիա—ծնվել է 1870 թվականի դեկտեմբերի 18-ին: Վախճանվել է Թիֆլիսում, ամենաթշվառ վիճակում: Տես նրա դրած վերջին նամակը (1945 թվականի նոյեմբերին) Հայաստանի գրողների միությանը, ԳԱԹ, Արադու ֆոնդում:

Ժողեֆինան—ծնվել է Մոսկվայում, 1872 թ. հունիսի 9-ին: Ամուսնացել է մեծահարուստ Լալայանցիների օրդու Հակոբի հետ: Հետագայում կորցրել է հոգեկան հավասարակշռությունը: 1917 թվականին Բաքվի հիվանդանոցում զոհ է դարձել հայկական կոտորածներին:

Աննա և Նիլզավետա երկվորյակներ—ծնվել են Մոսկվայում, 1873 թվականին նոյեմբերի 19-ին: Աննան 41 տարի ծառայել է Կորսկի երկաթգծում, վախճանվել է 1939 թվականին: Նիլզավետան (Պետերսոնը) վախճանվել է 1950-ական թվականներին:

Ռաֆայել—ծնվել է 1875 թվականի դեկտեմբերի 15-ին: Վախճանվել է երիտասարդ հասակում:

Հովհաննես—ծնվել է 1877 թվականին օգոստոսի 9-ին:

3. Նաղարչյանի առաջին կնոջ քույրը:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐԻ ՅԱՆԿ

Ա.

- Աբամելիք Ամբոն Դավիթովիչ (Լազարե) — 5, 120, 456, 542, 552, 601
- Աբեղյան Արտաշես — 518, 552
- Աբեղյան Մանուկ — 548, 598
- Աբիլա Հերման — 596
- Աբովյան Խաչատուր — 6, 9—11, 25, 31, 36—38, 40—44, 46, 51, 94, 236, 515—521, 525—527, 529, 532, 533, 536, 538, 540, 543, 558, 568:
- Աբովյան Կոստանդին — 515, 519
- Աբովյան Վարդան — 237, 568
- Ագարանգեղոս — 542
- Այամ — 55
- Ադամյան Հակոբ — 412
- Աժամյանց — 84
- Ալաղարյան Նիկողայոս — 291, 303, 577
- Ալամյարյան Հարություն — 93, 516, 536, 544, 567, 597
- Ալամյանյանց Մովսես (Բահանա) — 145, 165, 233, 242, 282, 549, 567, 586, 591
- Ալաչալյաններ — 385
- Ալեխանդր Ա. — 497, 515, 549, 598
- Ալեխանդր Բ. — 16, 226, 555, 556, 579, 601
- Ալեխանդր Իվանովիչ տե'ս Բարյատինսկի Ա. Ի.
- Ալեխանդր Զուդայեցի (Կաթողիկոս) — 103, 539
- Ալեխանդր (Ստ. Նաղարյանի որդին) — 282, 285, 288, 292, 300, 341, 345, 347, 353, 406, 409, 577, 605
- Ալրունյան Խիբեմ (Վարդապետ) — 7, 8, 65, 69, 70, 83, 89, 92, 101, 128, 135, 136, 138, 145, 147, 157, 528—532, 535—537, 546, 547, 550, 551, 601
- Ալվինդյան Գևորգ — 533, 535, 546, 547, 549, 551
- Ակիմյան Աղաբոն Դավիթովիչ — 5, 146, 157, 163, 182, 190, 546, 549, 554, 556
- Ակիմյան Բարսեղ — 268
- Ակիմյան Գևորգ — 558
- Աղաբեկյան (Մարկոս) — 259, 571
- Աղաբոն Դավթյան տե'ս Ակիմյան Աղաբոն
- Աղայան Ղազարոս — 13, 15, 24, 565, 591
- Աղաթիրյան Գրիգոր — 5
- Աղեխանդրյան Գ. Տ. — 572
- Ամատունի Ի. — 188, 558
- Ամատունի Սահակ — 602
- Ամբարյանով — 133
- Ամբրյան (Ամիրով) Հովհաննես — 141, 146, 148, 549
- Ամբրիկյան Հովհաննես (Օվանես) Անդրեասի — 52, 521
- Ամբրիկյան Մինդրատ — 521
- Այգուլտի — 483
- Այվազյան (Վահագան) — 248, 249
- Այվազ տե'ս Այվազովսկի Գաբրիել
- Այվազովսկի (Այվազյան) Գաբրիել (Վարդապետ) — 5, 6, 13, 190, 199, 201, 206, 207, 209, 210, 214, 216—218, 233, 247, 249, 256, 261, 264, 275, 280, 304, 305, 310, 333, 390, 411, 549, 558—562, 564—567, 572, 573, 575, 578
- Այվազովսկի Հովհաննես (Հռչակավոր ծովանկարիչ Գաբրիել Այվազովսկու եղբայրը) — 559, 565, 573
- Անանով (Անանյան) Ալ. — 3, 12, 162, 182, 312, 313, 540, 553, 556
- Աննա (Ստ. Նաղարյանի դուստրը) — 605
- Անտոնիոս — 599
- Ապովյան տե'ս Աբովյան Խաչատուր
- Առաֆել տե'ս Արարատյան Առաքել
- Առաֆելյան Միխայել — 268
- Առնոլդ — 44
- Ասլանյան Հովհաննես (Եպիսկոպոս) — 473
- Ասկարխանյան — 135, 546
- Ասկարյան Վահան — 188, 554, 558
- Աստաֆիկ — 289—291, 577
- Ավազյան Խաչատուր — 70, 157, 526, 531, 552
- Ավեսիֆյան Գևորգ — 300
- Ավրելիոս Ավգուստինոս Նումիդացի — 445, 599
- Աուրպետ — 577
- Արարատյան Առաֆել (Արկադի) — 5, 6, 13,

36, 52, 109, 110, 128, 515—517, 521, 551,
558, 561, 571, 583
Արագի—605
Արամյան Միսաֆ—576, 605
Արամյան Վ.—560
Արասխանյան—235, 568
Արասխանյան Ավետիֆ—568
Արզանյան Դավիթ—221, 226, 565, 573
Արզանյան Հովնանենս—551
Արզանյաններ—526
Արխտոտիկ—519
Արծրունի Գրիգոր—6, 20, 421, 579, 585, 589,
596
Արծրունի Նրեմիա—307, 579
Արծրունի Սենեֆերիֆ—596
Արկանյանց Խաչատուր—268
Արղուրյան (Արղուտինսկի) Հովնանենս—46,
50, 520, 535
Արղուրյան (Բժշկականության դոկտոր)—491,
502, 507
Արվանյան—306, 310, 579
Արտազյան Բարսեղ—268, 306, 308, 310, 354
Արտազյան Արշակ—354, 355

Ը

Բաբամյանց Մկրտիչ—217
Բաբանասով—371, 459, 462
Բաբգեն (Папген) (պատրիարք)—104
Բաբստ (պրոֆ.)—592
Բաեսկի—527
Բալակիրև—197, 560
Բալասանյան Բաղդասար—111, 114, 183, 210,
216, 540
Բահարյան Ա.—5
Բաստամյան Վ.—5
Բարեկեցյանֆ—167
Բարխուդարյան Գևորգ—596
Բարխուդարյան Մկրտիչ—575, 578, 597
Բարչատինսկի Ա. Ի.—180, 187, 189, 245, 556,
558
Բարսեղ արհեստիպույս—111, 113, 114, 540,
541
Բարֆենեստ—185, 195, 578
Բելինսկի Վ.—12, 532
Բեկրուդյան Միխայել—306, 310, 315, 323,
343, 580, 594
Բենեդիկտով Վ.—245, 569
Բենֆյան Ա.—5
Բեոքինգեն—55
Բերյոզին Ի.—96, 119, 141, 142, 537, 542
Ֆերենարդ—55
Բերդյան (Բերոն) Մկրտիչ—206, 526, 536, 557,
559, 562, 564
Բժշկյան Մինաս (վարդապետ)—8, 67, 70,
529, 531

Յինեման—65, 529
Բլազուլին—2, 75, 279, 293, 298, 317, 339
Բլումեն (Բլում) Կարլ Լյուդվիգ—43, 140, 519,
520, 518
Բլյում Կարլ (պատուր)—596
Բլունչի—483, 603
Բլուֆոն—440
Բոդլանով—184, 185
Բոդլան (Յակովլյան)—165
Բոդլան Վարչամիշ—228
Բոնչոյանց ահ'ս Պոնչուկյան
Բուդազով—536
Բուշ Անդրեաս Կասպար Ֆրիդրիխ—38, 518
Բուսկով Վ. Պ.—212, 245, 550, 563, 569, 571
Բուշալով—160
Բրասկե—187
Բրոսե Մարի Ֆիլիստինի—62, 101, 525, 526,
528, 535, 536, 538, 554

Գ

Գալբե Ֆոն—484
Գալանոս Կլեմեն Սորեմինցի—104, 539
Գալֆայան Խորեն Նարայել ահ'ս Խորեն Եպիս-
կոպոս Նարայել
Գալումով (ուսանող)—354
Գանչիև—135, 148, 149
Գասպարյան Հ. Տ.—539
Գեղամյան Հ.—520
Գեղիչև Ավագարյան Հարություն—544, 567,
597
Գևորգի (Հռոմասանի թագավոր)—314, 580
Գերցեն Ա. Ի.—7, 10
Գիրոն—55
Գիզու—18
Գլադիշև—96, 121, 533
Գլադստոն—471, 602
Գորվալդ—399, 406
Գորին Վոլդեմար—148, 152, 550
Գուլկինիչ Ն. Վ.—353, 354
Գուրգենիձև—550
Գևորգյան Գաբրիել—391, 393, 394, 592
Գևորգ արհեստիպույս (Բուրսացի)—295
Գևորգ Գ Կարողիկոս Կոստանդնուպոլսեցի—
424, 473, 577, 579, 587, 597, 602, 605
Գևորգ (Կևորգ) պատրիարք—587
Գերցեն Ալ. Ի.—6, 10
Գրանովսկի—10
Գրաշով—219
Գրիգոր Աննադր—121, 543
Գրիգորի (Քիոսի մետրոպոլիտ)—332, 333, 585
Գրիգորյան—368
Գրիգորյան Զաֆար—415
Գրիմ (Գրիմ Զա.)—55, 554
Գրոտենֆելդ—55

Դալ վաղիմիր—383, 591
 Դակիկի—541, 542
 Դանդուրյան Մելիֆոն—241
 Դանթե Ալիգիերի—170—172
 Դանիել կարողիկոս—517
 Դավիթ Աննադր—543
 Դավիթ (Սուրանյան)—163, 166, 167, 192
 Դեղերլայն—55
 Դելանյան (Դելանով) Նիկոլայ Դավիդովիչ—14, 331, 387, 388, 401, 403, 405, 407, 410, 412, 561, 563, 592, 594, 600
 Դելանյան Հովհաննես Դավիդովիչ—451, 452, 456, 552
 Դիլանով Դավիթ Հարությունի—41, 50, 69, 90, 91, 120, 519
 Դիլանով Պետրոս Հարությունի—519
 Դիտրիխ (Ավգուստ)—33, 516
 Դմիտրիևսկի—96
 Դյուլինգեր—481
 Դոդոխյան Գ.—188, 557, 558
 Դոլուսանյան Խաչյակ—596
 Դոմբերգ—39
 Դոնդուկով-Կուրակով—535
 Դորմիդոնտով—320, 323, 324
 Դրեպեր Զոնա Վիլյամ—421, 423, 446, 596

Ե

Եգնիկ Կողբացի—151, 551
 Եգյան Կարապետ—228, 238, 322, 323, 325, 326, 328—330, 353, 361, 417, 444, 451, 467, 566, 588, 595, 599—602
 Եզով տե՛ս Եգյան Կարապետ
 Ելիզավետա (Ստ. Նազարյանի գուստրը)—605
 Եկատերինա (Սաղուհի)—164
 Եկատերինա Էմանուելովնա (Խաչատուր Լազարյանի կինը)—155
 Եղիազար Եպիսկոպոս—280, 294, 576, 577
 Եղիշեն—121, 151
 Եղիսաբեր Հովակիմի Լազարյան—128, 544
 Եղիսաբեր (Ստ. Նազարյանի գուստրը)—160, 549, 605
 Ելիմիրզյան—299, 578
 Ելչիկ—280
 Եսայի (ուսանող)—112
 Եվմեն Սյու տե՛ս Էմմեն Սյու
 Եվրիպիդես—543
 Երևանյան Աղաջան—268
 Երևանցի Մեսրոպ—41, 519
 Երեցվիսյան Լազար—384
 Երեցվիսով—414
 Երիցյան Ալեքսանդր—516, 520, 529, 540, 552, 555, 565, 572, 595
 Եփրեմ վարդապետ տե՛ս Ալթունյան Եփրեմ
 Եփիմիա—292, 300

Զամեն—36
 Զամինյան Ա.—567
 Զայցենսկի—96
 Զարյան Ռ.—526
 Զաֆարյան—400
 Զիգել Ֆրիդրիխ—44, 45, 54, 520, 528, 529
 Զինով Ալեքսանդր—136, 533, 545, 546
 Զոհրաբյան Մովսես (Կապիտան)—420, 422
 Զոհրապյան (Վարդապետ)—147
 Զուրավով Զաֆար Միֆայելի—41, 44, 50, 519

Է

Էմանուել (Ստ. Նազարյանի որդին)—214, 358, 366, 385, 576, 605
 Էմանուել (Ստ. Նազարյանի նույնանուն Լրկ-բորգ որդին)—358, 360, 366, 385, 396, 406, 409, 487, 512, 589, 605
 Էմին Մկրտիչ—12, 14, 62, 86, 91, 120, 136, 139, 140, 149, 151, 213, 379, 382, 385, 390, 395, 396, 400, 430, 467, 527, 528, 533, 535, 542, 543, 546—548, 551, 552, 554, 593, 597, 598, 601
 Էմմա Ֆեոդորովնա (Ստ. Նազարյանի առաջին կինը)—160, 168, 204, 229, 282, 283, 315, 528, 529, 553, 605
 Է(մմա) Նազարյան տե՛ս Էմմա Ֆեոդորովնա
 Էոմեն Սյու—197, 274, 560
 Էնգելհարթ—37, 518
 Էնֆիանյան Ավետիֆ—147, 186, 388, 404, 550, 557
 Էնֆիանյան Համբարձում—147, 151, 154, 186, 241, 261, 262, 300, 366, 404, 550—552
 Էնֆիանյաններ—550
 Էսֆիլես—519, 522
 Էֆիմիա տե՛ս Եֆիմիա

Թ

Թադևոսյան Ա. Ա.—520
 Թադիադյան Մ.—11, 536
 Թամամչև Ալ.—573
 Թամամչև Գրիգոր Սողոմոնի—267, 286, 346, 556
 Թամամչյանց Հովհաննես Գարեթի—278
 Թալիբյանց Ալեքսանդր—221, 226, 227, 565, 592
 Թալիսմյուլեր Գուստավ—480, 603
 Թումանյան (Եղիա)—543
 Թովմա Մեծոփեցի—537
 Թուրունյան (Պետրոս)—340, 344, 347
 Թուկիդիդես—523
 Թումանյան Հովհաննես—6
 Թումանյան Վասիլ—328

Ճ

ժիվագո—354
 ժողովինա (Ստ. Նազարյանի ղուտորը)—605

Լ

Իզմիրյան Հովսեփ—5, 133, 143, 159, 162, 163, 167, 192, 193, 196, 197, 204, 215, 254, 549, 559
 Իզմիրյան Գրիգոր—268
 Իկոլ—161
 Իննինյան (Ինչիչյան) Ղուկաս—140, 548
 Իսահակյանց (Մովսես)—215, 564
 Իստամանով Սոլոմոն—328
 Իվան Յակիմովիչ տե՛ս Լազարյան Հովհաննես

Լ

Լազարյան (Լազարե) Խաչատուր (Քրիստափոր) Հովակիմի—14, 21, 64, 66, 71, 84, 86, 91, 100, 115, 119, 128, 129, 134, 135, 137, 142, 145, 148, 155, 156, 168, 199, 213, 232, 331, 350, 364, 380, 382, 383, 385—387, 390, 431, 528, 531, 535, 537, 541, 545, 546, 548, 550—552, 561, 563, 564, 585, 589, 590, 592, 604
 Լազարյան Հովհաննես Հովակիմի—60, 64, 73, 79, 90, 126, 129, 130, 149, 150, 156, 528, 531, 532, 543, 545, 550
 Լազարյան Հովհաննես Խաչատուրի—153, 155, 156, 549
 Լազարյան Ղազար (Լազար) Հովակիմի—64, 90, 150, 451, 491, 528, 535, 551, 591
 Լազարյան Ղազար Մանուկովիչ—385, 528, 551, 591, 600
 Լազարյաններ—14, 60, 56, 90—92, 101, 104, 126, 129, 130, 136, 137, 139, 141, 145, 150, 216, 330, 331, 493, 528, 529, 531, 534, 535, 541, 542, 544, 546, 548, 549, 552, 554, 559, 568
 Լազար Յակիմովիչ տե՛ս Լազարյան Ղազար
 Լալայանց Հակոբ—605
 Լալազարյան Թ.—563
 Լամբրոնացի Ներսես—147, 235, 568
 Լանգլուս—597
 Լավատեր—568, 569, 571
 Լեդերուր Կարլ Քրիստիան Ֆրիդրիխ—38, 518
 Լենին Վ. Ի.—17
 Լեո—6, 23, 24, 561, 574, 590
 Լեո—(Լեո—գերմանացի պատմաբան)—55
 Լեսսինգ—446, 521, 554, 568, 569, 571, 599
 Լեոնյան Գ.—557
 Լեւոնտով Մ.—519
 Լյուբեն Ավգուստ—329, 338, 585
 Լորաչեսկի—534, 537

Լոմոնոսով—519
 Լորենցո Մեդիչի—106, 539
 Լորիս-Մելիքով—491, 603
 Լուի Բոնապարտ—563
 Լուկրեցիա—522

Լ

Լալիբյան Հ.—214, 256, 555, 561, 571, 601
 Լալիպ տե՛ս Լալիբյան
 Լանգազյան Յ.—543
 Լաչատուր տե՛ս Լազարյան Խաչատուր
 Լաչատուրյանց (րժիշկ)—481, 603
 Լատիսյան Գարիբեկ—190, 299, 302—304, 307, 558, 578
 Լաֆայյան Ղազարոս—23, 579
 Լեմնիցեր—544
 Լերումյանց Հովն.—268, 310
 Լոշոյանց Բարսեղ—268
 Լուրեն Լալիսկոպոս Նարայե (Գալիսյան Լուրեն)—5, 313—315, 579
 Լուդարաշյան Ալ.—91, 120, 135, 139, 117, 535, 547
 Լովադազիմով—133
 Լորիստավոր Յակիմովիչ տե՛ս Լազարյան Խաչատուր

Ղ

Մատուրյան Ա.—540

Լ

Լազիմբեգ տե՛ս Քյազիմբեգ Միրզա Ալեքսանդրի
 Լադանկատվացի—597
 Լանկանյան—393
 Լանտ—484
 Լավելին—15
 Լատիլինա—596
 Լատինկա—292
 Լասկով—274, 275, 277, 575
 Լարապետ արևելախոս—45, 50, 520, 521
 Լարապետ Հարությունյան տե՛ս Նղյան Կարապետ
 Լարբեցի տե՛ս Հովհաննես Կարբեցի
 Լարենյանց Հակոբ—268
 Լարսյով Պետր—197
 Լեյլեր Վիլհելմինա Եգորովնա (Ստ. Նազարյանի երկրորդ կինը)—340, 391, 432, 586, 592, 605
 Լեսներ—147
 Լեյզեր—37—39
 Լեռնյան Հարություն տե՛ս Դեռնյան Ալամզարյան
 Լիկերոն Մարկ Տոլի—99, 110, 169, 421, 519, 523, 537, 596
 Լոգաչկով—244

Կոզլով—187
 Կոմս Էմանուել *տե՛ս* Նալբանդյան *Միրայել*
 Կոմսով—191, 192, 195, 559
 Կոստանդին Նիկոլակիչ (Կոմսով)—314, 457, 580, 601
 Կոստանյան Կարապետ—492, 603
 Կոցերու—573
 Կուլիզին—93
 Կունո Ֆիշեր—483, 603
 Կրաուզեն Վիլհելմ—50, 521
 Կրասոս Մարկ—190, 558
 Կրաֆտրեմ (Կրաֆտուրմ) Գառավ—39, 40, 43, 57, 434, 518, 519, 523
 Կրետս—34
 Կրիլով—558
 Կրոմբլովել Օտտո—428, 492, 597

Հ

Հակոբ (Յակուպյան)—165, 166
 Համբարձում *տե՛ս* Էնֆիանյան Հ.
 Համբարձումյան Սարգիս—232, 567
 Համիդ (Ապալույ)—490
 Հայկազյան Յուլիս—589
 Հայրապետյան Կարապետ—5, 184, 185, 212, 215, 256, 296, 555—557, 562, 564, 571, 577, 601
 Հարություն վարդապետ *տե՛ս* Ալամդարյան Հարություն
 Հերեր (Լոնան Գոտֆրիդ)—50, 75, 521, 554, 591
 Հերեն—55
 Հերման—55
 Հիպոկրատ—239, 568
 Հոմերոս—120, 542, 544, 548
 Հոնանյան *տե՛ս* Անանով
 Հովակիմյան Խաչատուր—353
 Հովհաննես *տե՛ս* Հազարյան Հովհաննես
 Հովհաննես ավագ Բահան—328
 Հովհաննես (Ստ. Նազարյանի որդին)—487, 605
 Հովհաննես Կարբեցի—519, 521, 532, 533, 538, 539
 Հովհաննիսյան Արզար—566, 602
 Հովհաննիսյան Աշոտ—5, 6, 18, 21, 529, 531, 532, 537, 539, 543, 552, 559, 571, 572, 574, 575, 586, 589, 599, 604
 Հովհաննիսյան Հարություն—219, 268, 284, 300, 302, 303, 307, 565
 Հովհաննիսյան Խիլին (Հարություն Հովհաննիսյանի կինը)—353
 Հովհաննիսյան Ոսկան—555
 Հովսեփյան Հովհաննես—25, 271, 278, 301, 426, 427, 574, 575
 Հոֆման Ֆրանց—277, 566
 Հովենբերգ—507

Հովիանես (Ստ. Նազարյանի ավագ դուստրը)—288, 290, 371, 577, 605
 Հոմբով—554

Ն

Ղազար Փարպեցի—424, 597
 Ղազարյան Ղազարոս (Մ. Նալբանդյանի եղբայրը)—23, 266
 Ղազարոս *տե՛ս* Ղազարյան Ղազարոս
 Ղազար *տե՛ս* Հազարյան Ղազարոս
 Ղայրմազով Հովհաննես—194, 559
 Ղարիբյանց Մկրտիչ—372
 Ղլադիշև *տե՛ս* Գլադիշև
 Ղուկաս արքեպիսկոպոս—195, 205, 209, 305, 560
 Ղրյունվալդ—38

Մ

Մագրադինես (Ստ. Նազարյանի դուստրը)—167, 605
 Մագիստրոս (Գրիգոր)—121
 Մալվիդ Գալենմարֆացի—451
 Մազմանյան Մ.—552
 Մալենցով—217, 231, 232, 234, 241, 564
 Մալիշև—183
 Մակար (Մակարիոս) Էպիսկոպոս—300, 304, 305, 310, 343, 345, 348, 368, 391, 411, 578
 Մակարով—134
 Մամաջանով—191, 559
 Մալսուրյան Սամսոն—20, 365, 432, 434, 436, 437, 441, 442, 452, 453, 474, 479, 484, 497, 499, 502, 505, 506, 510, 511, 590, 598, 599, 602—605
 Մանդիկյան Ստեփան—13, 190, 247, 558, 560, 572
 Մանկունի Վահրամ—473, 474, 602, 604, 605
 Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի (Չոխանյան)—232, 238, 295, 560, 562, 564, 567—570, 572
 Մատթեոս արքեպիսկոպոս *տե՛ս* Վեհապետյան Մատթեոս
 Մատթեոս *տե՛ս* Վեհապետյան Մատթեոս
 Մատիաս—55
 Մարգարյան Ղ.—560
 Մարգարիտ (Սուրանյան)—164
 Մարկոսյան—84, 302
 Մարոշկին—87, 533, 534
 Մարտիրոս (Ստ. Նազարյանի եղբայրը)—291, 292, 304, 308—310, 328 343, 404, 407
 Մելիֆ-Հակոբյան Հակոբ *տե՛ս* Բաֆֆի
 Մելիֆյանց (Հովակիմ)—111, 114, 183, 540
 Մելիֆսեք-Ռեկ—587
 Մելիոն Գասպարյան *տե՛ս* Փանյան Մելիոն

Լեճատունյան Խ.—5

Լեւոնիստն—568, 569, 571

Լիլովանով—416, 417, 425, 427

Լինաս առաջնորդ տե՛ս Բժշկյան Մինաս

Լինասյան էմանուել—262, 572

Լինեա եզրովեա տե՛ս Կելլեր Վիլհելմինա

Լիրզարեկյան Հովհաննես—419, 420, 596

Լիրզարեկյան Խ.—596

Լիրզա Մոհամմեդ Հոսեյն Ալի—86, 87

Լիֆալել Ասուրի—527, 528

Լիֆալել տե՛ս Նալբանդյան Միքայել

Լիֆալել վարդապետ տե՛ս Սալլանթյան Մ.

Լիսիրար Ալիվանեցի—597

Լիսիրար Սեբաստացի—21, 77, 200, 538, 539

Լիսիրարյաններ—21, 66, 67, 76, 77, 110, 200, 538

Լիսիրարյան Արել (Վարդապետ)—14, 202, 205, 207, 209, 216, 231, 234, 241, 473, 561—564, 566, 567, 569, 602

Լիսիրարյան Մարգո—565

Լիւտշյան Մինաս (Բժիշկ)—435, 502, 507

Լուլլեր—164

Լոնաստիրցի—345, 347

Լոբավյան Լորդարեն—164

Լովսես Լոբենացի—90, 107, 121, 140, 147, 200, 527, 535, 542, 598

Լովսես վարդապետ (Շամախու թեմի առաջնորդ)—232, 567

Լովսես Բանանա տե՛ս Ալամխանյանց Մովսես

Լովսես ավագերեց տե՛ս Սայաթնյանց Մովսես

Լուխար փաշա—603

Լուվսիկեսկի Ա. Պ.—179, 556

Լուդդ Թևոդոս—563

Լուշեղյան Սիմեոն—217

Լուսին-Պուշկին—63, 70, 89, 142, 527, 530, 534

Լուրաղյան Մելիֆսեղիկ Եպիսկոպոս—219, 220, 223, 224, 565

Լուրաղյան Բ.—576

Լուրավյով—538

Լուտաֆյան Ստ.—482

Լսեր (Լսուր) տե՛ս Մսերյան Մսեր

Լսեր Գրիգորյան (մազիստորոս Զմյուռնացի) տե՛ս Մսերյան Մսեր

Լսերյան Զալումյուր—543, 566, 585, 599

Լսերյան Լսեր—6, 13, 14, 84, 121, 123, 129, 146, 147, 247, 314, 320, 323, 533, 538, 543, 548—550, 554, 560, 561, 564

Լսերյաններ—19, 558, 595

Յ

Յակովյան (Եզովով) Արտեմ—66, 151, 155, 162, 165, 167, 355, 360, 368, 529, 551

Յակովյան Գալուստ—144

Յան Հուս—6

Յունիեր—283

Յուլիան Խե՛ս Հուլիան

Ն

Նադիրյան Ռոմանոս—219, 253, 280, 284, 292, 299, 300, 565

Նազարյան էմանուել Բանանա—597

Նալբանդյան Միֆալել—5, 6, 11—14, 18, 21, 22, 185, 194, 197, 207, 210, 211, 214, 216, 218, 230, 242, 266, 274, 294, 296, 301, 528, 533, 545, 552, 554—559, 561—567, 569, 571—575, 577, 578, 580, 582, 584, 592, 595

Նանասյան Պ.—561

Նապոլեոն Բոնապարտ—95

Նատալիա տե՛ս Շահվերդյան Նատալիա

Նեգիլ—482

Նեկրասով—548

Նեյման (Կարլ)—140, 548

Նեսսին—100

Նեկրով—379

Ներսես Աշտարակեցի (Կաթողիկոս)—6—8, 10, 32, 58, 71, 72, 79, 80, 84, 87, 90, 92, 93, 99, 221, 222, 224, 246, 515, 516, 520, 521, 525, 529—536, 539, 540, 549, 552, 556, 559, 560, 562

Ներսես Շնորհալի—200, 239, 568

Ներսիսյան Ստեփան—109, 540

Նիբուր—55

Նիգամի—542

Նիկոլայ Ա.—105, 521, 529

Նիկոլայ (Բարոն)—302, 418, 578

Նիկոլայ Դավիդովիչ տե՛ս Դեյանյան Նիկոլայ Դավիդովիչ

Նիրից Գուստավ—227, 566

Նովիցկի—135

Նորով Աբրահամ Սերգեևիչ—176, 178, 554, 555

Շ

Շաբո—528

Շադինյան (Շադինով) Գրիգոր—345, 348, 349, 354

Շախումով—149, 540, 550

Շահազիզ Երվանդ—24, 515, 517, 536, 555, 579, 591, 601

Շահազիզյանց Հարություն—268

Շահազիզյան Սմբատ—6, 24, 25, 282, 320, 323, 342, 345, 351, 353, 360, 371, 373, 382, 396, 401, 411, 457—459, 466, 493, 582, 590, 591, 593, 595, 601, 604, 605

Շահազիզյան տոնիմ—574

Շահան-Ջրպետ—93, 536

Շախարունյան Հովհաննես—9, 11, 69, 103, 106, 538, 539, 558

Շանվերդյան Նատալիա—292, 300, 328
 Շանչյան Պետրոս—21, 221, 222, 224—226, 565
 Շանչյան Նիկողայոս—138, 168, 189, 224, 547
 Շարոյան Գարսեան—188, 558
 Շերմազանյանց Գալուստ—234, 268, 532, 567
 Շենգելի Գանիկ—483, 603
 Շեղ—55
 Շիրումյել—481, 603
 Շիլլեր Ֆրիդրիխ—15, 596
 Շիվինսկի-Շիխմառով—435, 598
 Շլոսեր—55
 Շխյան (Շեխյանց) Խ.—5, 179, 555
 Շմալց—56, 523
 Շմիտ Կարլ—338, 586, 590
 Շյուտց Լիզեր—512
 Շնալդեր—55
 Շվեդ—38
 Շվեպս—34, 37, 516, 517
 Շտուրմ—442
 Շրամ—442

Ռ

Ռսկան տե՛ս Ռսկանյան Ստեփան
 Ռսկանյան Ստեփան—207, 563

Ջ

Ջամշյան Մ.—493, 604
 Ջերենաղի—457, 601
 Ջերնիշ—96
 Ջերնիշսկի Ն. Գ.—7, 17
 Ջերմեգյան Հովսեփ—6, 13, 246, 247, 251, 253, 256—259, 261, 546, 558, 566, 569—571
 Ջիշերին—15
 Ջիրիկով—204
 Ջովուրյան Կ.—576
 Ջուրինով—536
 Ջովսանյան տե՛ս Մատթեոս Ա Կոստանդնուպոլսեցի

Պ

Պ. —190
 Պալաստանյան Ստեփան—21, 207, 336, 562, 564, 590
 Պապյան Ն.—29, 515
 Պապյանց Մելիֆոն—182
 Պաստով—55
 Պատկանյան Գաբրիել (բահանա)—194, 272, 552, 555, 557, 560, 572—574
 Պատկանյան Տեր-Պետրոս—597
 Պատկանյան Միխայել—268
 Պատկանյան Ռաֆայել—13, 197, 560, 597

Պատկանյան Քերովրե—13, 429, 558, 597, 598, 604
 Պատկանյաններ—561—563, 566, 567, 569
 Պարզյան Սուքիաս (վարդապետ)—303, 310, 328, 578
 Պարրոտ Գևորգ—31, 515
 Պարրոտ Ֆրիդրիխ—38, 50, 52, 515, 521
 Պետերման Հուլիոս Հենրիխ—62, 526
 Պետրոս Ա.—7, 519, 560
 Պետրոս Լավսկուպոս—313
 Պետրոսյան Պողոս—112
 Պերսիկովի—96
 Պիպին Ա.—7
 Պլատոն—519, 522
 Պլեխանով Գ. Վ.—17
 Պոննուկյան—20, 469, 482, 602
 Պոպովյան—9, 110, 540
 Պոպովյան (սարկափաղ)—493
 Պուչկին Ա. Ա.—519
 Պոդյան Պ.—13
 Պրելլեր (Լյուովիգ)—56, 522

Ջ

Ջալալ տե՛ս Ջալալյան Սարգիս
 Ջալալյան Ռուբեն—566
 Ջալալյան Սարգիս—158, 195, 210, 214, 216, 264, 294, 552, 554, 560, 573, 602
 Ջոնսոն—446
 Ջրպետ տե՛ս Շահան-Ջրպետ

Ռ

Ռալֆ Կ. Ֆ.—55, 382
 Ռաֆայել (Ստ. Նազարյանի որդին)—605
 Ռեյս—96
 Ռիբբեր տե՛ս Րիատեր
 Ռիխտեր Յոհան Պաուլ—75, 532
 Ռոյշեր—55
 Ռոսերգ Միխայիլ—44, 519, 521, 524
 Ռոսսել Ջոն—471, 602
 Ռոստոմյան Դավիթ—219, 565, 596
 Ռուդեկի—542, 544

Ս

Սաադի—271, 542
 Սաբուրով—434, 435, 480, 598
 Սադա տե՛ս Ալեքսանդրյան Սադա
 Սարիկյան Գրիգոր—18, 19, 177, 184, 194, 211, 214, 242, 253, 279, 282, 292, 293, 295, 297, 310, 383, 555—557, 560, 561, 563, 564, 569, 576—579, 591
 Սալլանքյան (Միխայել վարդապետ)—66, 91, 529, 535
 Սարմե—292, 300

ստեղծված երեմիա—542, 353, 359, 589, 591
 տալիստով Մկրտիչ—153, 253, 540
 Սասունի Եկեղի—557
 Նայաշխան (Սայաթնովյան) Մովսես Բանու-
 եա—137, 139, 151, 310, 315, 328, 547, 551
 Սայաթնանց (սպարոն)—*տե՛ս Սայաթնովյան
 Հովհաննես*
 Սայաթ-Նովա—547, 551
 Սայաթնովյան Հովհաննես—153, 159, 174, 182,
 243, 248, 249, 253, 255, 256, 258, 260,
 540, 551, 554, 556, 569—572
 Սանասարյան Մկրտիչ—253, 254, 422, 454,
 596
 Սաշա, Սաշինկա *տե՛ս Ալեքսանդր*
 Սարաճչյան Միխայիլ—546
 Սարգիս Ալամխանյան—145
 Սարգսյան—302
 Սարիբեկով—249
 Սաֆայան Գ. Գ.—519
 Սաֆարյան Եփրեմ *տե՛ս Ալվանյան Եփրեմ*
 ՍԵԼԵՈՍ—597
 Սեդրակյան Ա.—538, 539
 Սերյան Բ.—578
 Սևյադ—551
 Սերգեև Նիկոլայ Գավրիլովիչ—256, 265, 266,
 540, 573
 Սերգեյ Սիմյոնովիչ *տե՛ս Ուլարով*
 Սերերյակով Յագոր—144, 165
 Սերերյակով Ստեփան—540
 Սերոբյան Հակոբ—154, 291, 293, 298, 300,
 345, 352, 358, 387, 390, 409, 415, 540,
 551, 552
 Սերովբե արքեպիսկոպոս—107, 111, 113, 539,
 540
 Սիմոնյան (Պետրոս)—259, 261, 262, 299, 300,
 302, 414, 415, 572, 578, 587, 595
 Սիվերս—456, 601
 Սիվիցկի Իվան Ալեքսեևիչ—11, 139, 547, 549
 Սոկոլովսկի Պ. Կ.—55, 518
 Սոկոլովսկի Յուլիե Դորոքեա—39
 Սոնին—131, 132
 Սոնյա—295—297
 Սոֆոկլես—519
 Սուլեյման փաշա—490
 Սուլբանյան Ա. (Գր. Սուլբանյանի որդիներից
 Ժեղը)—543
 Սուլբանյան Գրիգոր—5, 13, 121, 125, 132,
 143, 157, 159, 162, 164, 166, 191, 195, 197,
 198, 204, 215, 543, 545, 549, 552, 553,
 559—561, 564, 571
 Սուլբանջախ Անանիա—5, 14, 23, 262, 393,
 572, 573
 Սուրենյան Եգոր—176, 178, 555
 Սուրենյան Հակոբ Բանան—24, 459, 466, 514,
 601

Սուրենյան Կոստեն (Սուրենյան Հակոբ Բանա-
 յադր ափազ սրբին)—513, 601
 Սուրենյան Վարդգես—24
 Սուրխաթյան Մկրտիչ—191, 559
 Սուրխաթյան Բախան—294
 Սուրխաթյան Սահո—522
 Սոմալի Սուրխաթ—539
 Սուրխաթ վարդապետ *տե՛ս Պարզյան Սուրխաթ*
 Սվանյան Հարություն—5, 6, 21, 258, 261, 571,
 578
 Սվիչենիկյանց Ավետիք—268
 Ստեղեր—265
 Ստեփանյան—235, 333, 459
 Ստեփանե Խուրեն (Սաֆանի)—266, 392, 508,
 592, 604
 Ստեփանյան Ջանուս—112, 540
 Ստեփանիա (Ստ. Նաղարյանի դուստրը)—406,
 409, 605

Վ

Վահան մարզպան—104
 Վազկեր—55
 Վալտեր—523
 Վահագն—598
 Վանդոթուր—39
 Վարդան Արևելյի—527
 Վարդանյան Ֆելիքս *տե՛ս Վարդանյան Փիլի-
 պոս*
 Վարդանյան Փիլիպոս—24, 324, 329, 335, 337,
 439, 444, 446, 448, 452, 454, 455, 457,
 468, 469, 554, 580, 583, 585, 586, 599—601
 Վարդան (Սուլբանյան)—132, 133, 143, 144,
 159, 160, 162, 163, 166, 167, 191, 195—
 197, 545
 Վարլամ Բողդանիչ—457
 Վարշապյանց Սարգիս Տեր-Միֆայելի—581
 Վասիլյան Դրիգոր—237
 Վեհապետյան Մատթեոս արքեպիսկոպոս—23,
 152, 180, 192, 206, 209, 211, 217, 222,
 242, 246, 265, 549, 550, 556, 559, 567,
 573, 584
 Վեոլ (սպասոր)—515
 Վիլմենի Արել Ֆրանսուա—170, 554
 Վիրգիլիոս—169
 Վորոնցով (Ալեքսեյ Միլս.)—10, 95, 536, 556
 Վերանես (Ջալիլյան)—147

Յ

Յագոր Դեկեդրանախտ—75, 532
 Յագոր Ռաբինդրանատ—532
 Յավրիշով (Դավրիշյան Դավիթ)—238, 568
 Յեր-Աբրահամյան Հովհաննես—216
 Յեր-Ավետիֆյան (սարկավադ)—310
 Յեր-Գասպարյան—373
 Յեր-Գրիգորյանց Միֆայել—268

Տեր-Ջաֆարյան—399

Տեր-Հակոբ ավագերեց տե՛ս Սուրենյան Հակոբ

Տեր-Հակոբյանց—347, 353

Տեր-Հարություն ավագերեց—282, 342, 345, 346, 348, 351, 354, 371, 411

Տեր-Հարությունյան Գրիգոր—222, 290, 291, 296, 298, 301, 304, 306, 308, 310, 313, 327, 361, 382, 415, 577—579, 583, 595

Տեր-Հովակիմյան—605

Տեր-Հովհաննիսյան (ավագ բա՛նա)—328

Տեր-Հովսեփյան—268, 373, 590

Տեր-Ղազարյան Անդրեաս (վանահայր Թեղի-թի)—268

Տեր-Ղազարյան Մ. Խ.—533

Տեր-Ղուկասյան Արշակ—491, 603

Տեր-Ղուկասյանց Սողոմոն—39, 52, 518

Տեր-Մինասյան Ջաֆարիա—379

Տեր-Միֆայելյան Գաբրիել—268

Տեր-Մովսես Բանանա տե՛ս Սայաթնյանց Մովսես

Տեր-Պետրոսյան Արսեն—348

Տիգրանյան Լևոն—566

Տիգրանյան Սարգիս—526

Տիգրիդ տե՛ս Դիարիխ Ավդուստ

Տիմաշև Ալեքսանդր Եղորովիչ—320, 582

Տիրացյան Ա. Գ.—522

Տոլստայ Գմիարի Անդրեևիչ—385, 388, 435, 591

Տոմսոն—36, 37

Տուտունով տե՛ս Թուֆունյան

Տուրսելիների—55

Բ

Բեյց—38

Բենեն—289

Բեյֆ—տե՛ս Ռայֆ Կ. Ֆ.

Բիատեր Կարլ—55, 140, 548

Բոյ (Բամ Մոխան Բայն)—75, 532

Յ

Յիմերման—192, 559

Յիջերոն տե՛ս Կիկերոն

Յվինգլի—482, 603

ՈՒ

Ուման—56, 522

Ուվարով Ս. Ս.—58, 59, 64, 524, 528, 544, 598

Ուրուսով—451, 600

Ուֆերտ—55

Փ

Փանյան Մելիֆոն—14, 17, 20, 179, 186, 204, 229, 235, 237, 251, 272, 276, 279, 281,

283, 285, 288, 290, 297, 314, 315, 334, 340, 342—345, 348, 351, 354, 355, 357—359, 363, 367, 368, 370, 374, 378, 380, 385, 386, 390, 395, 396, 399, 401—403, 405, 406, 408, 410—413, 426, 431, 439, 456, 458, 460, 462, 465, 554, 557, 561, 566—568, 570, 571, 574—577, 585, 586, 588, 590, 591, 593, 595, 597, 598, 601

Փանյան տիկին—178, 555

Փարսաղանյան Գարեգին տե՛ս Մուրադյան Կարսկոպոս

Փափազյան Վերանես—25

Փերոյան Ավետիս—372, 377

Փիրանյանց Հովհաննես—254

Փոնդոյան Հովսեփ—189, 298, 299, 558, 578

Փարսեյանց Հովհաննես—221, 224, 226, 267, 268, 565, 573

Փայալյան Ա.—296, 576, 577

Փանանյան Գևորգ—317, 320, 323, 349, 364, 378, 382, 386, 388, 389, 395—398, 401, 413, 467, 493, 580, 588, 591—593

Փաշերունի—5, 24

Փելլեր տե՛ս Կելլեր Վիլհելմինա

Փերեստենյան Գևորգ տե՛ս Դեորդ Դ Կաթողիկոս Կոստանդնուպոլսեցի

Փիլիսոս—463

Փինն Էդգար—50, 521

Փլեկամֆ—36

Փյազիմբեգ Միրզա Ալեքսանդրի—87, 142, 534, 548

Փուշուրեկյան Հովհաննես—268, 318, 319, 391, 393—395, 574, 575, 580—582, 590, 592, 593

Փուրով Սիմյոն—249, 386, 390, 395, 540, 592

Փրիստափոր Լազարյան տե՛ս Լազարյան Խաչատուր

Փրիստափոր Կոլումբոս—183

Փրիստիան Ծրդ—459, 601

Փրումբյուզել տե՛ս Կրումբյուզել

Փրուզե Ֆրիդրիխ—53—56, 522—524

Փրուզենշտերն—189, 558, 572

Օ

Օլգա Կոնստանդինովնա—(Կոստանդին Նիկոլայևիչ Ռոմանովի դուստրը)—58

Օլդենբուրգ Ֆոն—502, 507

Օլիմկա, Օլգա (Ստ. Նազարյանի դուստրը)—273, 282, 283, 285, 290, 327, 340, 341, 345, 347, 353, 360, 406, 466, 476, 605

Ոռոնկ Ղրեյֆ—38
Օսմանցով Առաֆեկ—237
Օվսաննա (Նաղարյան Մարտիրոսի կինը)—5,
291, 292, 299, 306, 308, 328
Օրբելիանի—571
Օրով—130, 177
Օրովսկի—588

Յ

Յանդեն—249
Յասովանյան Թովմաս—329, 585

Յեյինեկա տե՛ս Յրեղերիֆոս
Յերդառախ (Յիրզուսի)—141, 142, 149, 541,
542, 544, 545, 547, 548, 552
Յիզուլի Մոնամեդ—551
Յուլզա (Յուլսա)—119, 530, 542
Յոս—120, 543
Յորչեյինի—55
Յրանգուլով—256
Յրեղերիկոս (Ստ. Նաղարյանի ավագ որդին)—
187, 285, 573, 576, 580, 605
Յրեղերիկոս (Յրիգրիս Մեծ)—106, 481
Յրեն Խրիստիան Մարտին—60, 525—528
Յրիզլենդեր—523

Բ Ո Վ Ա Ն Դ Ա Կ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

Ստեփանոս Նազարյանի համակերպ	.	.	.	.	.	.	.	.	.	5
Նամակներ										
									1829	
1. Նիկողայոս Պապոյանին—Հունվարի 12	.	.	.	.	.	.	.	.	.	29
									1831	
2. Խաչատուր Աբովյանին—Հունիսի 9	.	.	.	.	.	.	.	.	.	31
									1832	
3. Ներսես Աշտարակեցուն—Հունվարի 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	32
4. Խաչատուր Աբովյանին—Հունիսի 9	.	.	.	.	.	.	.	.	.	33
5. Շվեդիային—Հունիսի 9	.	.	.	.	.	.	.	.	.	34
									1835	
6. Խաչատուր Աբովյանին—Հունվարի 21	.	.	.	.	.	.	.	.	.	36
7. Խաչատուր Աբովյանին—գեկտեմբերի 27	.	.	.	.	.	.	.	.	.	37
									1836	
8. Խաչատուր Աբովյանին —մայիսի 2	.	.	.	.	.	.	.	.	.	38
9. Կոմս Կրաֆտբերգին—սեպտեմբերի 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	40
10. Խաչատուր Աբովյանին—Հոկտեմբերի 21	.	.	.	.	.	.	.	.	.	41
11. Խաչատուր Աբովյանին—դեկտեմբերի 5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	42
									1837	
12. Կարապետ արքեպիսկոպոսին—Հունվար	.	.	.	.	.	.	.	.	.	45
13. Հովհաննես Արզումանին—մարտի 19	.	.	.	.	.	.	.	.	.	46
14. Խաչատուր Աբովյանին—մարտի 20	.	.	.	.	.	.	.	.	.	46
15. Խաչատուր Աբովյանին—օգոստոսի 28	.	.	.	.	.	.	.	.	.	51
									1838	
16. Ֆրիդրիխ Քրուզեին—մարտի 5	.	.	.	.	.	.	.	.	.	53
									1840	
17. Կ. Ուլմանին—Հունիսի 3	.	.	.	.	.	.	.	.	.	56
18. Շմալցին—Հոկտեմբերի 30	.	.	.	.	.	.	.	.	.	56
19. Կոմս Կրաֆտբերգին—դեկտեմբերի 14	.	.	.	.	.	.	.	.	.	57
									1841	
20. Ս. Ս. Ուլարովին—Հունվարի 16	.	.	.	.	.	.	.	.	.	58
21. Ներսես Աշտարակեցուն—փետրվարի 7	.	.	.	.	.	.	.	.	.	58
22. Խրիստիան Ֆրենին—փետրվարի 14	.	.	.	.	.	.	.	.	.	60
23. Մկրտիչ էմինին—Հունիսի 22	.	.	.	.	.	.	.	.	.	62
24. Մուսին-Պուշկինին—Հունիսի 24	.	.	.	.	.	.	.	.	.	63

25. Հովհաննես, հաշատուր, Ղազարոս լազարյաններին—ապրիլի 19	64
26. Ս. Ս. Ուզարովին—մայիսի 1	64
27. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—հուլիսի 7	65
28. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—հուլիսի 28	66
29. Մինաս վարդ. Բժշկյանին—սեպտեմբերի 21	67

1843

30. Անշատ տնձնափորություն—մարտի 31	68
31. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—մայիսի 8	69
32. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—մայիսի 19	70
33. Ներսես Աշտարակեցուն—օգոստոսի 11	71
34. Հովհաննես լազարյանին	73
35. Հովհաննես լազարյանին—օգոստոսի 20	79
36. Ներսես Աշտարակեցուն—դեկտեմբերի 8	80
37. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—դեկտեմբերի 31	83

1844

38. Մկրտիչ Էմինին—փետրվարի 17	86
39. Ներսես Աշտարակեցուն—մարտի 10	87
40. Մասին-Պուշկինին—նոյեմբերի 2	89
41. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—նոյեմբերի 2	89

1845

42. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—փետրվարի 3	92
43. հաշատուր Արովյանին—նոյեմբերի 10	94

1846

44. Ներսես Աշտարակեցուն—սեպտեմբերի 14	99
45. հաշատուր լազարյանին—սեպտեմբերի 19	103
46. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—նոյեմբերի 26	104

1847

47. Հովհաննես Շահխաթունյանին—փետրվարի 28	103
48. Հովհաննես Շահխաթունյանին—փետրվար	106
49. Սերովրի արքեպիսկոպոսին—ապրիլի 23	107
50. Ստեփանոս Ներսիսյանին—հունիսի 11	109
51. Պոպովյանին—նոյեմբերի 29	110

1848

52. Բարսեղ արքեպիսկոպոսին—հունվարի 6	113
53. հաշատուր լազարյանին—մարտի 4	115

1849

54. հաշատուր լազարյանին—փետրվարի 28	119
55. Մկրտիչ Էմինին—մարտի 23	120
56. Գրիգոր Սուլթանյանին—մարտի 26	121
57. Մսեր Մսերյանին—ապրիլի 22	123
58. Գրիգոր Սուլթանյանին—մայիսի 17	125
59. Հովհաննես լազարյանին—հուլիսի 28	126
60. Եփրեմ վարդ. Ալվուսյանին—հուլիսի 29	128
61. Հովհաննես լազարյանին—հոկտեմբերի 17	129
62. Հովհաննես լազարյանին—դեկտեմբերի 10	130

1850

63. հաշատուր լազարյանին—ապրիլի 3	131
64. Գրիգոր Սուլթանյանին—հուլիսի 13	132
65. հաշատուր լազարյանին—սեպտեմբերի 7	134

66. Եփրեմ վարդ. Ալթունյանին—սեպտեմբերի 10	135
67. Եփրեմ վարդ. Ալթունյանին—հոկտեմբերի 6	136
68. Խաչատուր Լազարյանին—հոկտեմբերի 11	137
69. Եփրեմ վարդ. Ալթունյանին—հոկտեմբերի 17	138
70. Խաչատուր Լազարյանին—նոյեմբերի 29	141
71. Խաչատուր Լազարյանին—դեկտեմբերի 7	142
72. Գրիգոր Սուլթանյանին—դեկտեմբերի 12	143

1851

73. Եփրեմ վարդ. Ալթունյանին—հունվարի 4	145
74. Մսեր Մսերյանին—հունվար	146
75. Ավետիք և Համբարձում Էնֆիաճյաններին—հունվարի 30	147
76. Եփրեմ վարդ. Ալթունյանին—հունիսի 17	147
77. Հովհաննես Լազարյանին—հուլիսի 3	149
78. Հովհաննես Լազարյանին—օգոստոսի 28	150
79. Համբարձում Էնֆիաճյանին—սեպտեմբերի 13	151
80. Խաչատուր Լազարյանին—նոյեմբերի 16	152
81. Հովհաննես Սալաթնոյանցին—դեկտեմբերի 29	153

1852

82. Համբարձում Էնֆիաճյանին—հունվարի 3	154
83. Խաչատուր Լազարյանին—փետրվարի 18	155
84. Խաչատուր Լազարյանին—մարտի 7	156
85. Խաչատուր Լազարյանին—մարտի 28	156
86. Գրիգոր Սուլթանյանին—մայիսի 8	157
87. Գրիգոր Սուլթանյանին—սեպտեմբերի 8	159

1854

88. Գրիգոր Սուլթանյանին—հունվարի 30	162
89. Գրիգոր Սուլթանյանին—հունիսի 29	164
90. Գրիգոր Սուլթանյանին—սեպտեմբերի 25	166
91. Խաչատուր Լազարյանին—դեկտեմբերի 21	168

1855

92. Հովհաննես Սալաթնոյանցին—փետրվարի 28	174
93. Ա. Ս. Նորովին—մարտի 18	176
94. Գրիգոր Սալթիկյանին—մարտի 23	177
95. Ա. Ս. Նորովին—ապրիլի 28	173
96. Տիկին Փանյանին—մայիսի 24	176
97. Մելքոն Փանյանին—նոյեմբերի 22	179
98. Ա. Ի. Բարյատինսկուն—նոյեմբերի 27	180

1857

99. Հովհաննես Սալաթնոյանցին—փետրվարի 9	182
100. Գրիգոր Սալթիկյանին—ապրիլի 5	184
101. Գրիգոր Սալթիկյանին—մայիսի 13	184
102. Ավետիք Էնֆիաճյանին—հունիսի 7	186
103. Մելքոն Փանյանին—հուլիսի 18	186
104. Ա. Ի. Բարյատինսկուն—օգոստոսի 13	187
105. Դորպատի Հայ ուսանողներին	188
106. Գրիգոր Սուլթանյանին—նոյեմբերի 19	191

1858

107. Հովսեփ Իզմիրյանին—մարտի 28	193
108. Գրիգոր Սալթիկյանին—մայիս	194
109. Գրիգոր Սուլթանյանին—հուլիսի 26	195
110. Գրիգոր Սուլթանյանին—օգոստոսի 19	197
111. Գրիգոր Սուլթանյանին—սեպտեմբերի 30	198

112. Խաչատուր Լազարյանին—նոյեմբերի 26	199
113. Արևի Մխիթարյանին—նոյեմբերի 27	202

1859

114. Մելքոն Փանյանին—հունվարի 6	204
115. Գրիգոր Սուլիանյանին—հունվարի 15	204
116. Արևի Մխիթարյանին—փետրվարի 11	205
117. Մկրտիչ Բերոյանին—մարտի 4	206
118. Արևի Մխիթարյանին—մայիսի 11	207
119. Արևի Մխիթարյանին—մայիսի 27	209
120. Գրիգոր Սալթիկյանին—հուլիսի 8	211
121. Վ. Պ. Բուտկովին—հուլիսի 9	212
122. Խաչատուր Լազարյանին—սեպտեմբերի 2	213
123. Գրիգոր Սալթիկյանին—հոկտեմբերի 1	214
124. Գրիգոր Սուլիանյանին—հոկտեմբերի 13	215
125. Արևի Մխիթարյանին—նոյեմբերի 19	216
126. Հովհաննիսյանին և Նազիրյանին—նոյեմբերի 30	219
127. Սադա Ալեքսանդրյանին—դեկտեմբերի 17	227
128. Սադա Ալեքսանդրյանին—դեկտեմբերի 21	228

1860

129. Մելքոն Փանյանին—հունվարի 6	229
130. Սադա Ալեքսանդրյանին—մայիսի 1	229
131. Արևի Մխիթարյանին—մայիսի 7	231
132. Մատթեոս Չուխաճյանին—մայիսի 29	232
133. Արևի Մխիթարյանին—մայիսի 30	234
134. Մելքոն Փանյանին—հոկտեմբերի 20	235
135. Սադա Ալեքսանդրյանին	236
136. Մելքոն Փանյանին—նոյեմբերի 22	237
137. Մատթեոս Չուխաճյանին—դեկտեմբերի 21	238

1861

138. Արևի Մխիթարյանին—մարտի 29	241
139. Գրիգոր Սալթիկյանին—ապրիլի 14	242
140. Հովհաննես Սայաթնովյանին—ապրիլի 17	243
141. Վ. Պ. Բուտկովին—սեպտեմբերի 15	245
142. Հովհաննես Սայաթնովյանին—հոկտեմբերի 20	248
143. Մելքոն Փանյանին—հոկտեմբերի 25	251

1862

144. Հովհաննես Սայաթնովյանին—փետրվարի 27	253
145. Հովհաննես Սայաթնովյանին—ապրիլի 9	255
146. Հովհաննես Սայաթնովյանին—նոյեմբերի 3	256
147. Հովհաննես Սայաթնովյանին—դեկտեմբերի 20	258

1863

148. Հովհաննես Սայաթնովյանին—հունվարի 29	260
149. Էմանուել Մինասյանին—մարտի 26	262
150. Անհայտ անձնավորության	264

1864

151. Մատթեոս Վեհապետյանին—մարտի 2	265
152. Խորեն Ստեփաննին—հուլիսի 9	266
153. Հովհաննես Քուչուքեկյանին	268

1865

154. Հովհաննես Հովսեփյանին—փետրվարի 28	271
155. Հովհաննես Հովսեփյանին—մարտի 30	271

156. Մեկըն փանյանին—հունիսի 18	272
157. Միբայել նարանդյանին—սեպտեմբերի 25	274
1866	
158. Մեկըն փանյանին—հունվարի 6	276
159. Ղզլարարնակ հայերին—հունվար	276
160. Հովհաննես Հովսեփյանին—մարտի 29	278
161. Մեկըն փանյանին—հունիսի 3	179
162. Մեկըն փանյանին—հունիսի 17	281
163. Մեկըն փանյանին—հուլիսի 6	283
164. Մեկըն փանյանին—հուլիսի 25	285
165. Մեկըն փանյանին—օգոստոսի 4	288
166. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—օգոստոսի 6	290
167. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—սեպտեմբերի 3	291
168. Գրիգոր Սալթիկյանին—սեպտեմբերի 25	293
169. Գրիգոր Սալթիկյանին—հոկտեմբերի 3	295
170. Գրիգոր Սալթիկյանին—նոյեմբերի 7	297
1867	
171. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—փետրվարի 28	298
172. Հովհաննես Հովսեփյանին—ապրիլի 3	301
173. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—մայիսի 1	301
174. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—հուլիսի 8	304
175. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—օգոստոսի 20	306
176. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—օգոստոսի 31	308
177. Գրիգոր Սալթիկյանին—հոկտեմբերի 12	310
178. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—հոկտեմբերի 25	313
179. Մեկըն փանյանին—նոյեմբերի 20	315
1868	
180. Պետերբուրգի հայ ուսանողներին—մարտի 10	316
181. Դևորգ Քանանյանին—մայիսի 23	317
182. Հովհաննես Քուչուրեկյանին—հունիսի 3	318
183. Ալ. եղ. Տիմաշևին—հունիսի 4	320
184. Կարապետ եղյանին—հունիսի 19	322
185. Կարապետ եղյանին—հուլիսի 5	323
186. Փրիկպոս Վարդանյանին—հուլիսի 21	324
187. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—օգոստոսի 22	327
188. Կարապետ եղյանին—սեպտեմբերի 12	328
189. Փրիկպոս Վարդանյանին—սեպտեմբերի 26	329
190. Տպագրության գործերի կառավարչին—հոկտեմբերի 11	331
191. Խաչատուր Լազարյանին—դեկտեմբերի 21	332
1869	
192. Մեկըն փանյանին—հունվարի 6	334
193. Փրիկպոս Վարդանյանին—հունվարի 12	335
194. Փրիկպոս Վարդանյանին—ապրիլի 7	337
195. Մեկըն փանյանին—հունիսի 12	340
196. Մեկըն փանյանին—օգոստոսի 14	340
197. Մեկըն փանյանին—օգոստոսի 29	342
198. Մեկըն փանյանին—սեպտեմբերի 6	344
199. Մեկըն փանյանին—հոկտեմբերի 7	345
200. Մեկըն փանյանին—հոկտեմբերի 12	348
201. Դևորգ Քանանյանին—հոկտեմբերի 22	349
202. Մեկըն փանյանին—նոյեմբերի 12	351
203. Կարապետ եղյանին—նոյեմբերի 23	353
204. Մեկըն փանյանին—նոյեմբերի 24	354
205. Մեկըն փանյանին—դեկտեմբերի 25	355

206. Մելքոն Փանյանին—փետրվարի 3	359
207. Կարապետ Եղյանին—փետրվարի 22	361
208. Մելքոն Փանյանին—մարտի 12	363
209. Անհայտի—մարտի 21	365
210. Մելքոն Փանյանին—մարտի 29	367
211. Սամսոն Մայսուրյանին—ապրիլի 19	369
212. Մելքոն Փանյանին—մայիսի 14	370
213. Հովհաննես Քուչուրեկյանին—հունիսի 6	371
214. Սմբատ Շահազիզին—հունիսի 18	373
215. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 29	374
216. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 27	378
217. Մելքոն Փանյանին—օգոստոսի 12	380
218. Գրիգոր Սալիբեկյանին—սեպտեմբերի 4	383
219. Մելքոն Փանյանին—սեպտեմբերի 7	385
220. Մելքոն Փանյանին—սեպտեմբերի 23	395
221. Գևորգ Քանանյանին—սեպտեմբերի 23	393
222. Մելքոն Փանյանին—հոկտեմբերի 2	390
223. Հովհաննես Քուչուրեկյանին—հոկտեմբերի 15	391
224. Հովհաննես Քուչուրեկյանին—հոկտեմբերի 25	393
225. Հովհաննես Քուչուրեկյանին—նոյեմբերի 3	394
226. Մելքոն Փանյանին—նոյեմբերի 3	395
227. Մելքոն Փանյանին—նոյեմբերի 18	396
228. Գևորգ Քանանյանին—նոյեմբերի 18	398
229. Սմբատ Շահազիզին—դեկտեմբերի 20	399

1871

230. Մելքոն Փանյանին—հունվարի 14	401
231. Մելքոն Փանյանին—փետրվարի 2	402
232. Մելքոն Փանյանին—մարտի 21	405
233. Մելքոն Փանյանին—ապրիլի 15	406
234. Մելքոն Փանյանին—մայիսի 9	408
235. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 8	410
236. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 22	411
237. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 24	412
238. Մելքոն Փանյանին—հունիսի 28	413
239. Պետրոս Սիմոնյանին—օգոստոսի 12	414
240. Գրիգոր Տեր-Հարությունյանին—սեպտեմբերի 3	415
241. Կարապետ Եղյանին—հոկտեմբերի 6	417

1872

242. Շամսյուր բողոքականների պատտորին—ապրիլի 3	418
243. Հովհաննես Միրզաբեկյանին—ապրիլի 28	419
244. Հովհաննես Միրզաբեկյանին—հունիսի 5	420
245. Մկրտիչ Սանասարյանին—սեպտեմբերի 26	422
246. Կաթողիկոս Գևորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն—նոյեմբերի 27	424

1873

247. Մելքոն Փանյանին—հունվարի 6	426
248. Հովհաննես Հովսեփյանին—մայիսի 15	426
249. Հովհաննես Հովսեփյանին—օգոստոսի 27	427

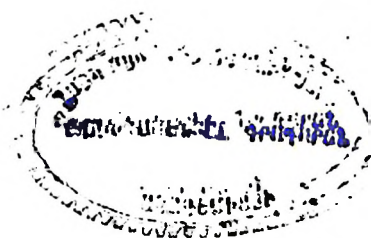
1874

250. Քերտլբե Պատկանյանին—հունվարի 5	429
-------------------------------------	-----

1875

251. Մելքոն Փանյանին—մայիսի 20	431
--------------------------------	-----

252. Մկրտն Փանյանին—նոյեմբերի 30	431
253. Սամսոն Մալսուրյանին—դեկտեմբերի 6	432
1876	
254. Սամսոն Մալսուրյանին—հունվարի 7	438
255. Փրկիպոս Վարդանյանին—փետրվարի 9	439
256. Սամսոն Մալսուրյանին—փետրվարի 19	441
257. Կարապետ Նզյանին—փետրվարի 20	444
258. Կարապետ Նզյանին—մարտի 6	444
259. Փրկիպոս Վարդանյանին—մարտի 17	446
260. Փրկիպոս Վարդանյանին—մարտի 30	448
261. Կարապետ Նզյանին—ապրիլի 4	451
262. Սամսոն Մալսուրյանին—ապրիլի 4	452
263. Փրկիպոս Վարդանյանին—մայիսի 26	455
264. Մկրտն Փանյանին—հուլիսի 5	456
265. Մկրտն Փանյանին—հունիսի 17—29	458
266. Մկրտն Փանյանին—հուլիսի 1	460
267. Մկրտն Փանյանին—հուլիսի 4—5	462
268. Մկրտն Փանյանին—հուլիսի 25	265
269. Կարապետ Նզյանին—սեպտեմբերի 26	467
270. Հ. Պոնճուկյանին—հոկտեմբերի 25	469
1877	
271. Գեորգ Դ Կոստանդնուպոլսեցուն—մայիսի 5	473
272. Սամսոն Մալսուրյանին—հունիսի 4	474
273. Սամսոն Մալսուրյանին—նոյեմբերի 5	484
274. Սամսոն Մալսուրյանին—դեկտեմբերի 1	487
275. Կարապետ Կոստանյանին—դեկտեմբերի 21	492
276. Սմբատ Շահադիզին	493
1878	
277. Սամսոն Մալսուրյանին—փետրվարի 9	494
278. Սամսոն Մալսուրյանին—նոյեմբերի 9	499
279. Սամսոն Մալսուրյանին—դեկտեմբերի 3	502
280. Խորեն Ստեփանին—դեկտեմբերի 25	508
1879	
281. Սամսոն Մալսուրյանին—փետրվարի 14	519
Մանոթագրություններ	515
Անձնանունների ցանկ	602

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿԱԶԱՐՅԱՆ

СТЕПАНОС НАЗАРЯН

Ն Ա Մ Ա Կ Ա Ն Ի

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Մ. Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատ. խմբագիրներ՝ Ա. Ա. Անաստասյան, Ռ. Ա. Շտիբեն
Կազմը՝ Յու. Հ. Առաքելյանի
Տեխ. խմբագիրներ՝ Մ. Ա. Կավկանյան, Է. Ս. Ավետյան
Սրբազրիչներ՝ Լ. Ս. Բրուտյան, Վ. Թ. Սիմոնյան

ՎՖ 03624	ԽՀԽ 1046	Հրատ. 2769	Պատվեր 111	Տպաքանակ 1000
Հանձնված է արտադրության 13/II 1968 թ., Ստորագրված է տպագրության 8/XII 1969 թ., տպագրական 39,0 մամուլ + 9 ներդիր, Հրատ. 45,71 մամուլ, պայման. 53,43 մամուլ, թուղթ № 1, 70×108 ¹ / ₁₆ Գինը 3 ռ. 08 կ.				
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան				

ԳԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0069149

